

क्तप्राप्ताएयात् । येन मनुष्या ईश्वरं धार्मिकान् विदुषश्च
सर्वचैष्टासांगत्यं शिल्पविद्यासंगतिकरणं शुभविद्यागुणंदानं य
तया सर्वोपकारे शुभे व्यवहारे विद्वत्सु च द्रव्यादिव्ययं कुर्वन्
जुः । अन्यत्सर्वं भूमिकायां प्रकाशितं तत्र द्रष्टव्यम् ॥ सा
चतुर्णां वेदानामेकैव वर्तते ॥

अस्मिन् यजुर्वेदे चत्वारिंशदध्यायाः सन्ति तत्रैकैकस्मि
ये मंत्राः संख्यायन्ते ॥

अध्यायः	मंत्र	अ०	म०	अ०	म०	अ०	म०
१	३१	११	८३	२१	६१	३१	२२
२	३४	१२	११७	२२	३४	३२	१६
३	६३	१३	५८	२३	६५	३३	९७
४	३७	१४	३३	२४	४०	३४	५८
५	४३	१५	६५	२५	४७	३५	२२
६	३७	१६	६६	२६	२६	३६	२४
७	४८	१७	९९	२७	४५	३७	२१
८	६३	१८	७७	२८	४६	३८	२८
९	८०	१९	९५	२९	६०	३९	१३
१०	३४	२०	९०	३०	२२	४०	१७

चत्वारिंशदध्यायस्थाः सर्वे मंत्रा एतावन्तः १९७५ एकोन
तिः शतानि पंचसप्ततिश्च सन्ति ॥

भाष्यार्थः— अयं यजुर्वेदके भाष्यका आरम्भ किया जाता है ॥ जो निर्गु
णपुत्रसे देत मुरुन विज्ञान । प्रणतपाल जगदीश्वरहि करि प्रणामतिहि
॥ १ ॥ ज्ञानदापि ऋग्वेदका भाष्याभीष्ट विधाय । पर उपकार विचारिकरि
प्र मुखेय निधाय ॥ २ ॥ ज्ञानपथ ब्राह्मण आदि पुनि नियंदु निभक्त नि
यजुर्वेद जो क्रियापर वर्णो नाहि विचारि ॥ ३ ॥ एकसहस्र नवशत अधिक विप्र
चौनीस ॥ पौष शुद्ध तैरसि तिथी दिन अभीश बार्गीस ॥ ४ ॥ विक्रमके
१९३४ पौष शुद्धि १५ गुरुवाक्रे दिन यजुर्वेदके भाष्य बनानेका आरम्भ

गाय कर्मणे प्रार्पयतु । वयमिषेऽन्नायोत्तमेच्छायै सवितारं देवं ।
 वा त्वां तथोज्जे पराक्रमोत्तमरसप्राप्तये भागं भजनीयं त्वा त्वा सत-
 तमाश्रयामः । एवं भूत्वा यूयमाप्यायध्वं वयं चाप्यायामहे । 'हे'
 श्वर भवान्कृपयाऽस्माकमिन्द्राय परमैश्वर्य्यप्राप्तये श्रेष्ठतमाय
 मेमाः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा गाः सदैव प्रार्पयतु । हे
 नृ भवत्कृपयास्माकं मध्ये कश्चिदघशंसः पापी स्तेनश्चोर-
 त कदाचिन्मोत्पद्यताम् । तथा त्वमस्य यजमानस्य जीवस्य
 ग्राहि सततं रक्ष । यतो वः ता गा इमान्पशूंश्चाघशंसः स्ते-
 शत । हर्तुं समर्थो न भवेद्यतोऽस्मिन् गोपतौ पृथिव्यादिरक्ष-
 त्वाकस्य धार्मिकमनुष्यस्य समीपे बद्धीर्विद्वद्यो गावो ध्रुवाः स्यात
 पृः ॥ १ ॥

॥वार्थः—मनुष्यैः सदैव धर्म्यं पुरुषार्थमाश्रित्यर्ग्वेदाध्ययनेन
 णिनौ ज्ञात्वा सर्वपदार्थानां संप्रयोगेण पुरुषार्थसिद्धये श्रेष्ठतमा-
 भिः संयुक्तैर्भवितव्यम् । यत ईश्वरानुग्रहेण सर्वेषां सुखैश्व-
 स्यात् । तथा सम्यक् क्रियया प्रजाया रक्षणशिक्षणे
 ति । यतो नैव कश्चिद्रोगाण्यो विघ्नश्चोरश्च प्रबलः क-
 जाश्च सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयुः । येनेयं विचित्रा
 णपुंजस्मै जगदीश्वराय सदैव धन्यवादा वाच्याः । एवं कुर्वतो
 ॥ १ ॥ इरीश्वरः कृपया सदैव रक्षयिष्यतीति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

प्र सुर्वो ॥— हे मनुष्य लोगो जो (सविता) सब जगत्की उत्पत्ति
 यजुर्वेदसंयुक्त । (देवः) सब सुर्वोके देवे और सर्व विद्याके प्रसिद्ध
 चौनीस । सो । (व) तुम हम और अपने मित्रोंके जो । (वा-
 १९३६) सिद्ध करानेहारे स्पर्शगुणवाले प्राण अन्न कण और
 को । (श्रेष्ठतमाय) अत्युत्तम । (कर्मणे) करने योग्य सर्वों
 १ चौ दस अक्षरी पञ्चम संयुक्त करे । हम लो-

ग । (इषे) अन्न आदि उत्तम उत्तम पदार्थों और विज्ञानकी इच्छा और । (उजे) पराक्रम अर्थात् उत्तम रसकी प्राप्ति के लिये । (भाग) सेवा करने योग्य धन और ज्ञानके भरे हुए । (त्वा) इक्षुगुणशाले और (त्वा) श्रेष्ठ पराक्रम आदि गुणोंके देनेहारे आपका सब प्रकारसे आश्रय करते हैं । हे भिन्न लोगो तुम भी ऐसे होकर । (आप्यापन्नम्) उन्नतिको प्राप्त हो तथा हम भी हो । हे भगवन् जगदीश्वर हम लोगोके । (उन्द्राय) पद्म ऐश्वर्यकी प्राप्ति के लिये । (प्रजापती) जिनके बहुत संतान हैं । तथा जो (अनमीवा) व्याधि और । (अवस्था) जिनमे राजयत्न आदि रोग नहीं हैं वे । (अद्या) जो २ गौ आदि पशु वा उन्नति करने योग्य है जो कभी हिंसा करने योग्य नहीं कि जो इन्द्रिया वा पृथिवी आदि लोक हैं उनको सदैव । (प्राप्यतु) नियम कीजिये । हे जगदीश्वर आपकी रूपासे हम लोगोंने मेरे दुख देनेके लिये कोई । (अवशंस) पापी वा (स्नेन) चोर डाकू । (दीर्घशत) मृत उत्पन्न हो । तथा आप उस । (यजमानस्य) परमेश्वर और सर्वोपकार धर्मके सेवन करनेवाले मनुष्यके । (पशून्) गौ घोड़े और हाथी आदि तथा लक्ष्मी और प्रजाकी । (पाहि) निरंतर रक्षा कीजिये जिससे उक्त पदार्थोंके हरनेकी पूर्वोक्त कोई दुष्ट मनुष्य समर्थ न हो । (अस्मिन्) इस धार्मिक । (गोपतौ) पृथिवी आदि पदार्थोंकी रक्षा चाहनेवाले सज्जन मनुष्यके समीप । (वह्नीः) बहुतसे उक्त पदार्थ । (ध्रुवा) निश्चल सुखके हेतु । (ग्यान) हैं । इस मंत्रकी व्याख्या शतपथ ब्राह्मणमें की है उसका ठिकाना पूर्ण संस्कृत भाष्यमें लिख दिया और आगे भी ऐसाही ठिकाना लिखा जायगा जिसको देखना हो वह उस ठिकानेसे देख लेवे ॥१॥

भावार्थभाषा— विद्वान् मनुष्योको सदैव परमेश्वर और धर्मयुक्त पुरुषार्थके आश्रयसे ऋग्वेदको पढ़के गुण और गुणोंकी त्रीकु २ ज्ञानकर सब पदार्थोंके संप्रयोगसे पुरुषार्थकी सिद्धिके लिये अन्युत्तम क्रियाओंसे युक्त होना चाहिये कि जिससे परमेश्वरकी कृपापूर्वक सब मनुष्योको सुख और ऐश्वर्यमानुष्योको सब लोगोको चाहिये कि अच्छे अच्छे कामोंसे प्रजाकी रक्षा और विद्यापुरुषोंसे पुत्रादिकी शिक्षा सदैव करे कि जिससे प्रबल रोग अभाव होकर प्रजा और पुत्रादि सब सुखोंको प्राप्त हो यह ॥ भवन्ति की खान है । हे मनुष्य लोगो आओ अपने मिलके जिए । (पवित्रं) शरीर । भवन्ति पदार्थ रचे हैं उस जगदीश्वरके लिये सदैव धन्यकार सूर्यकी स्तुतिभ्यो बहु ईश्वर अपनी रूपासे उक्त कामोंको करते हुए प्रसाद्य देशदेवतैः सन्ति ते सुवर्ग) शुद्ध

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वसङ्घार्पो

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स यज्ञः कीदृशो भवतीत्युपदिश्यते ।

॥ वह यज्ञ किस प्रकारका होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो
घर्मोसि विश्वधा असि ।

परमेण धाम्ना दृश्हस्व माङ्गार्मा ते यज्ञपतिर्द्वा-
र्पात् ॥ २ ॥

वसोः । पवित्र । असि । द्यौः । असि । पृथिवी । अग्नि ।

मातरिश्वनः । घर्मः । असि । विश्वधा इति विश्वधाः । असि ॥

परमेण । धाम्ना । दृश्हस्व । मा । द्वाः । मा । ते । यज्ञप-
तिरिति यज्ञपतिः । द्वार्पात् ॥ २ ॥

पदार्थः—(वसोः) वसुः । अत्रार्थादिभक्तोर्विपरिणाम इति प्र-
थमा विभक्तिर्विपरिणम्यते । यज्ञो वै वसुः । शं० ११.५।४।९। (पवि-
त्रं) पुनाति येन कर्मणा तत् । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरु-
ष्यत्ययः । (द्यौः) विज्ञानप्रकाशहेतुः । (असि) भवति । (पृथि-

वि) विस्तृतः । (असि) भवति । (मातरिश्वनः) मातरि अन्तरिक्षे
एणुजं श्वनिति वा. तस्य वायोः । श्वनुत्तन्० उ० १।१५७।

॥ १ श्रीश्वर निपातितः । मातरिश्वा वायुर्मतव्यन्तरिक्षे श्वसिति
ध सुवो ॥—

यजुर्वेदसंक्षेपेण । निरु० ७।२६। (घर्मः) अग्नितापयुक्तः शोध-
चौलीस । सो । (वसु पठितम् । निघ० ३१७। (असि) भवति ।
१९३४ जो सिद्ध करानेहार. (असि) भवति । (परमेण) प्रकृष्टसुखं-
को । (श्रेष्ठमाय)

युक्तेन । (धाम्ना) सुखानि यत्र दधति तेन । बाहुलकाद्बुधात्रधातो-
र्मनिन् प्रत्ययः । (दृश्हस्व) वर्धते । अत्र पुरुषव्यत्ययो लोट्थे लोट् च ।
(मा) निषेधार्थे । (ह्वाः) ह्वस्तु । अत्र लोट्थे लुङ् । द्विकान्तिषेधार्थे ।
(ते) तव । (यज्ञपतिः) यज्ञस्य स्वामी यज्ञकर्त्ता यजमानारं) शतं वै-
द्यज्ञार्थस्त्रिधा भवति । विद्याज्ञानधर्मानुष्ठानवृद्धानां देवानां सु पठि-
हिकपारमार्थिकसुखसंपादनाय सत्करणं सम्यक्पदार्थगुणसंमैरिति ।
धज्ञानसंगत्या शिल्पविद्याप्रत्यक्षीकरणं नित्यं विद्वत्ससागमानुष्ठानम्
शुभविद्यासुखधर्मादिगुणानां नित्यं दानकरणमिति । (ह्वापीत्) ह्वस्तु
ह्वर वा । अत्रापि लोट्थे लुङ् । अयं मंत्रः । १० १।५।४।९-११ ।
व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्मनुष्य त्वं यो वसोर्वसुर्यं यज्ञः पवित्रमसि प-
वित्रकारकोस्ति । द्यौरसि सूर्यरश्मिस्थो भवति । पृथिव्यसि वायुनासह
विस्तृतो भवति । तथा मातरिश्वनो घर्मोसि वायोः शोधको भवति ।
विश्वधा असि संसारस्य सुखधारको भवति । परमेण धाम्नासह
दृष्ट्वा जलाते प्रश्नः । अत्र पय मनु तथा तव ४
दृष्टे वर्धते । तमिमे यज्ञं मा ह्वामा त्य । तव ४
ज्ञपतिस्तं मा ह्वामीत् मा त्यजतु ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां विद्याक्रियाभ्यां सम्यगनुष्ठितेन यज्ञेन प-
वित्रता प्रकाशः पृथिवी राज्यं वायुप्राणवद्राज्यनीतिः प्रतापः सर्वरक्षा
अस्मिन्ल्लोके परलोके च परमसुखवृद्धिः परस्परमार्जवेन वर्त्तमानं कु-
टिलतात्यागश्च जायते । अतएव सर्वैर्मनुष्यैः परोपकाराय विद्यापुरु-
षार्थाभ्यां प्रीत्या यज्ञो नित्यमनुष्ठातव्य इति ॥ २ ॥ भवन्ति

पदार्थः—हे विद्यापुक्त मनुष्य नृजो । (वसोः) यज्ञ । (पवित्रं) शक्ति-
(असि) है । (द्यौः) जो ज्ञानके प्रकाशका हेतु और सूर्यकी शक्तिभ्यो बहु-
होनेवाला । (असि) है । जो (पृथिवी) वायुके साथ देशदेशरक्षणः सन्ति ते सु-
(असि) है । जो (मातरिश्वनः) वायुको । (घर्मः) शुद्धः

जो (विश्वधाः) संसारका धारण करनेवाला । (अस्ति) है । तथा जो (परमेण) उत्तम । (धाम्ना) स्थानसे । (दृष्टस्व) सुखका गढ़ानेवाला है । इस यज्ञका । (मा) मंत्र । (हस्त) त्याग कर । तथा । (ते) तेरा । (यज्ञपतिः) यज्ञकी रक्षा करनेवाला । तब भी उसको । (मा) न । (हार्षन्) त्यागे । धातुर्थ- यह यज्ञ किस

यज्ञ शब्दका अर्थ तीन प्रकारका होता है अर्थात् एक जो इ-

द्वय परलोकके सुखके लिये विद्या ज्ञान और धर्मके सेवनसे वृद्ध

वडे विद्वान् हैं उनका सत्कार करना । दूसरा अग्नी प्रकार पदार्थोंके गु-

मल और विगोथके ज्ञानसे शिल्पविद्याका प्रत्यक्ष करना और तीसरा नित्य दानोंका समागम अथवा शुभ गुण विद्या सुख धर्म और सत्यका नित्य दान करना है ॥२॥

भावार्थः— मनुष्य लोग अपनी विद्या और उत्तम क्रियासे जिस यज्ञका सेवन करने हैं उससे पवित्रताका प्रकाश, पृथिवीका राज्य, यायुर्गुणी प्राणके तुल्य राज-नीति, प्रताप, सबकी रक्षा, इस लोक और परलोकमें सुखकी वृद्धि, परस्पर क्रम-लतासे वर्तना, और कुटिलताका त्याग इत्यादि श्रेष्ठ गुण उत्पन्न होते हैं इस लिये सब मनुष्योंको परोपकार तथा अपने सुखके लिये विद्या और पुरुषार्थके साथ प्रीतिपूर्वक यज्ञका अनुष्ठान नित्य रहना चाहिये ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता ।

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता ।

धमा (धाम्ना) भुवोऽगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किं उक्त यज्ञ कैसा सुख करता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

देवत्वां सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

१९३६ वै सिद्ध कर्तव्यं । अस्ति । शतधारमिति शतधारम् । वसो की । (श्रेष्ठतमायुषः) । सहस्रधारमिति सहस्रधारम् ॥

देवः । त्वा । सविता । पुनातु । वसोः । पवित्रेण । शतधा-
रेणेति शतधारेण । सुप्वेति सुप्वा । काम् । अधुक्षः ॥ ३ ॥

पदार्थः— (वसोः) वसुर्यज्ञः । (पवित्रं) शुद्धिकारकं कर्म ।
(असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (शतधारं) शतं व-
हुविधमसंख्यातं विश्वं धरतीति तं । शतमिति बहुनामसु पठि-
तम् । निघं० ३।१ । (वसोः) वसुर्यज्ञः । (पवित्रं) शुद्धिनिमित्तं ।
(असि) अस्ति । (सहस्रधारं) बहुविधं ब्रह्माण्डं धरतीति तं यज्ञम्
सहस्रमिति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१ । (देवः) स्वयंप्रका-
शस्वरूपः परमेश्वरः । (त्वा) तं यज्ञं । (सविता) सर्वेषां वसूनाम-
ग्निष्टथिव्यादीनां त्रयस्त्रिंशतो देवानां प्रसविता । सविता वै देवानां प्रस-
विता । श० १।१।२।१७ । (पुनातु) पवित्रीकरोतु । (वसोः) पूर्वो-
क्तो यज्ञः । (पवित्रेण) पवित्रनिमित्तेन वेदविज्ञानकर्मणा । (शत-
धारेण) बहुविद्याधारकेण परमेश्वरेण वेदेन वा । (सुप्वा) सुप्तया
पुनाति पवित्रहेतुर्वा तेन । (काम्) का का वाचं । (अधुक्षः) दो-
ग्धुमिच्छसीति प्रश्नः । अत्र लङर्थे लुङ् । अयं मंत्रः । श० १।१।४
१ १६ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः— यो वसोर्वसुर्यज्ञः शतधारं पवित्रमसि शतधा शुद्धि-
कारकोस्ति सहस्रधारं पवित्रमसि सुखदोस्ति त्वा तं सविता देवः पु-
नातु । हे जगदीश्वर भवान् तेनास्माभिरनुष्ठितेन पवित्रेण शतधारेण
सुप्वा यज्ञेनास्मान् पुनातु । हे विद्वन् जिज्ञासो वा त्वं कां वाचम-
धुक्षः प्रपूरयसि वा प्रपूरयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥

भावार्थः— ये मनुष्याः पूर्वोक्तं यज्ञमनुष्ठाय पवित्रा भवन्ति
तान् जगदीश्वरो बहुविधेन विज्ञानेन सहवर्त्तमानान्कृत्वैतेभ्यो बहु-
विधं सुखं ददाति परन्तु ये क्रियावन्तः परोपकारिणः सन्ति ते सु

खमाप्नुवन्ति नेतरेऽलसाः । अत्र कामधुक्ष इति प्रश्नोस्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः— जो (वसोः) यज्ञ । (दानधारं) असंख्यात संसारका धारण करने । और (पवित्रं) शुद्धि करनेवाला कर्म । (असि) है तथा जो । (वसोः) यज्ञ । (सहस्रधारं) अनेक प्रकारके ब्रह्मांडको धारण करने और । (पवित्रं) शुद्धिका निमित्त सुख देनेवाला है । (त्वा) उस यज्ञको । (देवः) स्वर्गप्रकाशस्वरूप । (सविता) वसु आदि तेतीस देवोंका उत्पत्ति करनेवाला परमेश्वर । (पुनातु) पवित्र करे । हैं जगदीश्वर आप हम लोगोंसे सेवित जो । (वसोः) यज्ञ है उस । (पवित्रेण) शुद्धिके निमित्त वेदके विज्ञान । (दानधारेण) बहुत विद्याओंका धारण करनेवाले वेद और । (सुप्वा) अच्छी प्रकार पवित्र करनेवाले यज्ञसे हम लोगोंको पवित्र कीजिये । हे विद्वान् पुष्प वा जाननेकी इच्छा करनेवाले मनुष्य तू । (काम्) वेदकी श्रेष्ठ वाणियोंसे कौन २ वाणीके अभिप्रायको । (अधुक्षः) अपने मनमें पूरण करना अर्थात् जाना चाहता है ॥ ३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य पूर्वोक्त यज्ञका सेवन करके पवित्र होते हैं उन्हींको जगदीश्वर बहुतसा ज्ञान देकर अनेक प्रकारके सुख देता है परंतु जो लोग ऐसी क्रियाओंके करनेवाले वा परोपकारी होते हैं वेही सुखको प्राप्त होते हैं आलस्य करनेवाले कभी नहीं । इस मंत्रमें (कामधुक्षः) इन पदोंसे वाणीके विषयमें प्रश्न है ॥ ३ ॥

सा विश्वायुरित्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ त्रिविधस्य प्रश्नस्य त्रीण्युत्तराण्युपदिश्यन्ते ।

जो पूर्वोक्त मंत्रमें तीन प्रश्न कहे हैं उनके उत्तर अगले मंत्रमें क्रमसे प्रकाशित किये हैं ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः ।

इन्द्रस्य त्वां भागं सोमेना तनचिम् विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

सा । विश्वायुरिति विश्वऽआयुः । सा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । सा । विश्वधाया इति विश्वऽधायाः ॥

इन्द्रस्य । त्वा । भागं । सोमेन । आ । तनचिम् । विष्णो इति विष्णो । हव्यं । रक्ष ॥ ४ ॥

पदार्थः— (सा) वाक् । वागु वे यज्ञः । श० १।१।४।११। (वि-
श्वयुः) पूर्णमायुर्यस्यां सा ग्रहीतव्या । (सा) शिल्पविद्यासंपादिका ।
(विश्वकर्मा) विश्वं संपूर्णं क्रियाकाण्डं सिध्यति यया सा । (सा)
संपूर्णविद्याप्रकाशिका । (विश्वधायाः) या विश्वं सर्वं जगद्दिद्यागुणैः
सह दधाति सा । विश्वोपपदे दुधात्रधातोः सुन्प्रत्ययः बाहुलकाणिञ्च ।
(इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य यज्ञस्य वा । (त्वा) तं । अत्र पुरुषप्रत्ययः ।
(भागं) भजनोयं शुभगुणभाजनं यज्ञं । (सोमेन) शिल्पविद्यया सं-
पादितेन रसेनानन्देन वा । (आ) समन्तात् । (तनन्मि) संकोच-
यामि दृढीकरोमि । (विष्णो) वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं विश्वं तत्सं-
बुद्धौ परमेश्वर । (हव्यं) पूर्वोक्तयज्ञसंबन्धि दातुं ग्रहीतुं योग्यं द्रव्यं
विज्ञानं वा । (रक्ष) पालय । अयं मंत्रः । श० १।५।४।१७-२१
व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे विष्णो व्यापकेश्वर भवता या वाग्वाङ्मयते सा विश्वा-
युः सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया अस्ति । तया त्रिविधया गृहीतयैवाहं
यमिन्द्रस्य भागं यज्ञं सोमेनातनन्मि तं हव्यं यज्ञं त्वं सततं रक्ष ॥ ४ ॥

भावार्थः— त्रिविधा वाग्भवति । या ब्रह्मचर्याश्रमे पूर्णविद्याप-
ठनाय पूर्णायुःकरणाय च सेव्यते सा प्रथमा । या गृहाश्रमेऽनेकक्रिययो-
द्योगसुखप्रापकफला विस्तीर्यते सा द्वितीया । या च सर्वमनुष्यैः
सर्वमनुष्येभ्यः शरीरात्मसुखवर्धनायेश्वरादिपदार्थविज्ञानप्रकाशिका वा-
नप्रस्थसंन्यासाश्रमे खलूपदिश्यते सा तृतीया । नचैनया विना कस्या-
पि सर्वं सुखं भवितुमर्हति । अनयैव मनुष्यैः पूर्वोक्तो यज्ञोनुष्ठातव्यः ।
व्यापकेश्वरः स्तोतव्यः प्रार्थनीय उपासनीयश्च भवति । अनुष्ठितोऽयं
यज्ञो जगति रक्षाहेतुः प्रेम्णा सत्यभावेन प्रार्थितश्चेश्वरस्तान् सर्वदा
रक्षति । परंतु ये क्रियाकुशला धार्मिकाः परोपकारिणो जनाः सन्ति

त ईश्वरं धर्मं च विज्ञाय सम्यक् क्रियया साधनेनैहिकं पारत्रिकं च सुखं
प्राप्नुवन्ति नेतरे ॥ ४ ॥

पदार्थ — हे (विष्णो) व्यापक ईश्वर आप जिस वाणीका धारण करते हैं । (सा) वह । (विश्वायुः) पूर्ण आपुनी देनेवाली । (सा) वह जिससे कि । (विश्वकर्मा) संपूर्ण क्रियाकांड सिद्ध होता है और । (सा) वह । (विश्वधाया) सब जगत्को विद्या और गुणोंसे धारण करनेवाली है । पूर्व मंत्रमें जो प्रश्न है उसके उत्तरमें यही तीन प्रकारकी वाणी ग्रहण करनेयोग्य है इसीसे मैं । (इन्द्रस्य) परमेश्वरका । (भार्ग) सेवा करने योग्य यज्ञकी । (सोमेन) विद्यासे सिद्ध किये रस अथवा आनंदसे । (आत्मनश्चि) अपने हृदयमें दृढ़ करना हूं तथा हे परमेश्वर । (हव्यं) पूर्वोक्तयज्ञसंबन्धि देनेलेनेयोग्य द्रव्य वा विज्ञानकी । (रक्ष) निरंतर रक्षा कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थ — तीन प्रकारकी वाणी होती है अर्थात् प्रथम वह जो कि ब्रह्मचर्यमें विद्या पढ़ने वा पूर्ण आपु होनेके लिये सेवन की जाती है । दूसरी वह जो गृहाश्रममें अनेक क्रिया वा उद्योगोंसे सुखोंकी देनेवाली विस्मरसे प्रगट की जाती है । और तीसरी वह जो इस संसारमें सब मनुष्योंके शरीर और आत्माके सुखकी वृद्धि वा ईश्वर आदि पदार्थोंके विज्ञानको देनेवाली वानप्रस्थ और संन्यास आश्रममें विद्वानोंसे उपदेश की जाती है इन प्रकारकी वाणीके बिना किसीको सुख सुख नहीं हो सकते । क्योंकि इसीसे पूर्वोक्त यज्ञ तथा व्यापक ईश्वरकी स्तुति प्रार्थना और उपासना करना योग्य है ईश्वरकी यह आज्ञा है कि जो नियमसे किया हुआ यज्ञ संसारमें रक्षाका हेतु और प्रेमसत्यभावसे प्रार्थनाको प्राप्त हुआ ईश्वर विद्वानोंकी सर्वदा रक्षा करता है वहीं सबका अध्यात्म है परंतु जो क्रियामें कुशल धार्मिक परीपकारी मनुष्य हैं वेही ईश्वर और धर्मको जानकर मोक्ष और सम्यक् क्रियासाधनोसे इस लोक और परलोकके सुखको प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

अग्रे व्रतपतदत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता ।

आर्चीन्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

किंच तद्वाचो व्रतमिन्मुपदिश्यते ।

उक्त वाणीका व्रत क्या है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे रा-
ध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

अग्ने । व्रतपत इति व्रतऽपते । व्रतं । चरिष्यामि । तत् ।
शकेयं । तत् । मे । राध्यताम् ॥

इदं । अहं । अनृतात् । सत्यं । उपै । एमि ॥ ५ ॥

पदार्थः— (अग्ने) हे सत्योपदेशकेधर । (व्रतपते) व्रतानां स-
त्यभाषणादीनां पतिः पालकस्तत्संबुद्धौ । (व्रतं) सत्यभाषणं सत्य-
करणं सत्यमानं च । (चरिष्यामि) अनुष्ठास्यामि । (तत्) व्रतमनुष्ठा-
तुं । (शकेयं) यथा समर्थो भवेयम् । (तत्) तस्यानुष्ठानं पूर्तिश्च ।
(मे) मम । (राध्यतां) संसेध्यतां । (इदं) प्रत्यक्षमाचरितुं सत्यं
व्रतं । (अहं) धर्मादिपदार्थचतुष्टयं चिकीर्षुर्मनुष्यः । (अनृतात्)
न विद्यते ऋतं यथार्थमाचरणं यस्मिन् तस्मान्मिथ्याभाषणान् मिथ्या-
करणान्मिथ्यामानात्पृथग्भूत्वा । (सत्यं) यद्देदविद्यया प्रत्यक्षादिभिः
प्रमाणैः सृष्टिक्रमेण विदुषा संगेन सुविचारेणात्मशुद्ध्या वा निर्धमं
सर्वहितं तत्त्वनिष्ठं सत्प्रभवं सम्यक् परीक्ष्य निश्चीयते तत् । सत्यं क-
स्मात् सत्सुतायते सत्प्रभवं भवतीति वा । निरु० ३।१३। (उप) कि-
यार्थे । (एमि) ज्ञातुं प्राप्तुमनुष्ठातुं प्राप्नोमि ॥ अयं मंत्रः १० १।
१।१।१—६। व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः— हे व्रतपते अग्ने सत्यधर्मोपदेशकेधर अहं यदिदमनृता-
त्पृथग्वर्त्तमानं सत्यं व्रतमाचरिष्यामि तन्मे मम भवता स्वरूपया
राध्यतां संसेध्यता यदुपैमि प्राप्नोमि यन्नानुष्ठातुं शकेयं तदपि सर्व
राध्यतां संसेध्यताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः— ईश्वरेण सर्वमनुष्मैरनुष्ठेयोऽयं धर्म उपदिश्यते । यो न्यायः पक्षपातरहितः सुपरीक्षितः सत्यलक्षणान्वितः सर्वहिताय वर्तमान ऐहिकपारमार्थिकसुखहेतुरस्ति स एव सर्वमनुष्मैः सदाचरणीयः । यच्चैतस्मादिरुद्धो ह्यधर्मः स नैव केनापि कदाचिदनुष्ठेयः । एवं हि सर्वैः प्रतिज्ञा कीर्त्या । हे परमेश्वर वयं वेदेषु भवदुपदिष्टमिमं सत्यधर्ममाचरितुमिच्छामः । येयमस्माकमिच्छा सा भवत्कृपया सम्यक् सिध्येत् । यतो वयमर्थकाममोक्षफलानि प्राप्तुं शक्नुयाम । यथा चाधर्म सर्वथा त्यक्त्वाऽनर्थकुक्रामवन्धदुःखफलानि पापानि त्यक्तुं त्याजयितुं च समर्था भवेम । यथा भवान् सत्यव्रतपालकत्वाद्भूतपतिर्वर्तते तथैव वयमपि भवत्कृपया स्वपुरुषार्थेन यथाशक्ति सत्यव्रतपालका भवेम । एवं सदैव धर्मं चिकीर्षवः सत्कियावन्तो भूत्वा सर्वसुखोपगताः सर्वप्राणिनां सुखकारकाश्च भवेमेति सर्वैः सदैवेष्टितव्यम् । शतपथब्राह्मणेऽस्य मंत्रस्य व्याख्यायामुक्तं मनुष्याणां द्विविधमेवाचरणं सत्यमनृतं च तत्र ये वाङ्मनःशरीरैः सत्यमेवाचरन्ति ते देवाः । ये चैवानृतमाचरन्ति ते मनुष्या अर्थादसुराक्षसाः सन्तीति वेद्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे (वनपते) सत्य भाषण आदि धर्मोंकी पालन करने और । (अग्ने) सत्य उपदेश करनेवाले परमेश्वर मैं । (अनृतान्) जो झूठसे अलग । (सत्यं) वेदविद्या, प्रत्यक्ष आदि प्रमाण, सृष्टिक्रम, विद्वानोंका संग, श्रेष्ठ विचार तथा आत्मकी शुद्धि आदि प्रकारोंसे जो निर्धर्म, सर्वहित, तत्त्व अर्थात् सिद्धान्तके प्रकाश करनेहारोंसे सिद्ध हुआ, अच्छी प्रकार परीक्षा किया गया । (व्रतं) सत्य बोलना सत्य मानना और सत्य करना हे उसका । (उपैमि) अनुष्ठान अर्थात् नियमसे ग्रहण करने वा जानने और उसकी प्राप्ति की इच्छा करता हूँ । (मे) मेरे । (तन्) उस सत्य व्रतको आप । (गन्धनां) अच्छी प्रकार सिद्ध कीजिये जिससे कि । (अहं) मैं उस सत्य व्रतके नियम करनेको । (तुकेयं) समर्थ होऊँ । और मैं (इदं) इसी प्रत्यक्ष सत्य व्रतके आचरणका नियम । (चरिष्यामि) करूँगा ॥ ५ ॥

भावार्थः— परमेश्वरने सब मनुष्योंकी नियमसे सेवन करनेयोग्य धर्मका उ-

मदेश किया है जो कि न्याययुक्त परीक्षा किया हुआ सत्य लक्षणोंसे प्रसिद्ध और सत्यका हितकारी तथा इस लोक अर्थात् संसारी और परलोक अर्थात् मोक्षमुखका हेतु है यही सबको आचरण करने योग्य है और उससे विरुद्ध जो कि 'अधर्म' कहता है वह किसीको ग्रहण करने योग्य कभी नहीं हो सकता क्योंकि सर्वत्र उसीका त्याग करना है इसी प्रकार हमको भी प्रतिज्ञा करनी चाहिये कि हे परमेश्वर हम लोग वेदोंमें आपके प्रकाशित किये सत्य धर्मकाही ग्रहण करें तथा हे परमात्मन् आप हम लोगोंपर ऐसी रूपा कीजिये कि जिससे हम लोग उक्त सत्य धर्मका पालन करके अर्थ काम और मोक्षरूप फलोंको सुगमतासे प्राप्त हो सकें। जैसे सत्यव्रतके पालनेसे आप व्रतपति हैं वैसेही हम लोग भी आपकी रूपा और अपने पुत्रपार्थसे यथाशक्ति सत्य व्रतके पालनेवाले हों तथा धर्म करनेकी इच्छासे अपने सत्कर्मके द्वारा सब सुखोंको प्राप्त होकर सब प्राणियोंको सुख पहुंचानेवाले हों ऐसी इच्छा सब मनुष्योंको करनी चाहिये ॥ शनपथ ब्राह्मणके बीच इस मंत्रकी व्याख्यामें कहा है कि मनुष्योंका आचरण दो प्रकारका होता है एक सत्य और दूसरा ध्रुवका अर्थात् जो पुरुष बाणी मन और शरीरसे सत्यका आचरण करते हैं वे देव कहाने और जो ध्रुवका आचरण करनेवाले हैं वे असुर राक्षस आदि नामोंके अधिकारी होते हैं ॥ ५ ॥

कस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । प्रजापतिर्देवता आर्चीपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

केन संत्यमाचरितुमसत्यं त्यक्तमाज्ञा दत्तेत्युपदिश्यते ।

किसने सत्य करने और असत्य छोड़नकी आज्ञा दी है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

कस्त्वां युनक्ति स त्वां युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै
त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेपाय वाम् ॥ ६ ॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्ति । कस्मै । त्वा । युनक्ति ।
तस्मै । त्वा । युनक्ति ॥ कर्मणे । वां । वेपाय । वाम् ॥ ६ ॥
पदार्थः— । (कः) को हि सुखस्वरूपः । (त्वा) क्रियानुष्ठा-

तारं मनुष्यं पुरुषार्थे । (युनक्ति) नियुक्तं करोति । (सः) परमेश्वरः ।
 (त्वा) विद्यादिशुभगुणानां ग्रहणे विद्यार्थनं विद्वांसं वा । (युनक्ति)
 योजयति अत्र सर्वत्रान्तर्गतो ण्यर्थः प्रयोजनाय । (त्वा) त्वां सुख-
 मिच्छुकं ! (युनक्ति) योजयति । (तस्मै) सत्यव्रताचरणाय यज्ञाय ।
 (त्वा) धर्म प्रचारयितुमुद्योगिनं । (युनक्ति) योजयति । (कर्मणे)
 पूर्वोक्ताय यज्ञाय । (वा) कर्त्ता कारयितारौ । (वेपाय) सर्वशुभगु-
 णविद्याव्याप्तये । (वा) अध्येत्रध्यापकौ । अयं मंत्रः । श. १।१।१-
 २।१३-२२।१। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य कस्त्वां युनक्ति स त्वां युनक्ति कस्मै त्वां
 युनक्ति तस्मै त्वां युनक्ति स एव वा कर्मणे नियोजयति । एवं च त्वां
 वेपायाज्ञापयति ॥ ६ ॥

भावांर्थः— अत्र प्रश्नोत्तराभ्यामीश्वरो जीवेभ्य उपदिशति । क-
 श्चित् कंचित्प्रति ब्रूते । को मा सत्यक्रियाया प्रवर्त्तयतीति सोऽस्यो-
 त्तरं ब्रूयात् । ईश्वरः पुरुषार्थक्रियाकरणाय त्वामादिशतीति । एवं क-
 श्चिद्विद्यार्थो विद्वांसं प्रति पृच्छेत् को मदात्मन्यन्तर्यामिरूपतया सत्यं
 प्रकाशयतीति । स उत्तरं दद्यात् सर्वव्यापको जगदीश्वर इति । कस्मै
 प्रयोजनायेति केनचित्पृच्छ्यते । सुखप्राप्तये परमेश्वरप्राप्तये चेत्युत्तरं
 ब्रूयात् । पुनः कस्मै प्रयोजनाय मा नियोजयतीति पृच्छ्यते । सत्य-
 विद्यार्थमप्रचारायेत्युत्तरं ब्रूयात् । आवां किं करणायेश्वर उपदिशति ।
 यज्ञानुष्ठानायेति परस्परमुत्तरं ब्रूयाताम् । पुनः स किमाप्तये आज्ञापयती-
 ति । सर्वविद्यासुखेषु व्याप्तये तत्प्रचारार्थेत्युत्तरं ब्रूयात् । मनुष्यैर्द्वाभ्यां
 प्रयोजनाभ्यां प्रवर्त्तितव्यम् । एकमत्येतपुरुषार्थशरीरारोग्याभ्या चक्र-
 वार्त्तिराज्यश्रीप्राप्तिकरणम् । द्वितीयं सर्वा विद्याः सम्यक् पठित्वा तां-

सां सर्वत्र प्रचारीकरणं चेति । नैव केनचिदपि कदाचित्पुरुषार्थं त्यक्त्वाऽ
लस्ये स्थातव्यमिति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(कः) कौन । (त्वां) तुम्हको अच्छी २ क्रियाओंके सेवन करनेके
लिये । (युनक्ति) आज्ञा देता है । (सः) सो जगदीश्वर । (त्वा) तुम्हको विद्या
आदिक शुभ गुणोंके प्रगट करनेके लिये विद्वान् वा विद्यार्थी होनेको । (युनक्ति)
आज्ञा देता है । (कस्मै) वह किस २ प्रयोजनके लिये । (त्वा) मुझ और तुम्हको ।
(युनक्ति) युक्त करता है । (तस्मै) पूर्वोक्त सत्य व्रतके आचरणरूप यज्ञके
लिये । (त्वा) धर्मके प्रचार करनेमें उद्योगीको । (युनक्ति) आज्ञा देता है ।
(सः) वही ईश्वर । (कर्मणे) उक्त श्रेष्ठ कर्म करनेके लिये । (वाम्) कर्म करने
और करनेवालोंको नियुक्त करता है । (वेपाप) शुभ गुण और विद्याओंमें व्याप्ति-
के लिये (वां) विद्या पढने और पढानेवाले तुम लोगोको उपदेश करता है ।

भावार्थः— इस मंत्रमें प्रश्न और उत्तरसे ईश्वर जीवोंके लिये उपदेश करता
है जब कोई किसीसे पूछे कि मुझे सत्य कर्मोंमें कौन प्रवृत्त करता है इसका उत्तर
ऐसा दे कि प्रजापति अर्थात् परमेश्वरही पुरुषार्थ और अच्छी २ क्रियाओंके
करनेकी तुम्हारे लिये वेदके द्वारा उपदेशकी प्रेरणा करता है इसी प्रकार कोई
विद्यार्थी किसी विद्वानसे पूछे कि मेरे आत्मामें अन्तर्धामिरूपसे सत्यका प्रकाश
कौन करता है तो वह उत्तर देवे कि सर्वव्यापक जगदीश्वर । फिर वह पूछे कि
वह हमको किस २ प्रयोजनके लिये उपदेश करता और आज्ञा देता
है । उसका उत्तर देवे कि सुख और सुखस्वरूप परमेश्वरकी प्राप्ति तथा सत्य-
विद्या और धर्मके प्रचारके लिये मैं और आप दोनोंको कौन २ काम करनेके
लिये वह ईश्वर उपदेश करता है । इसका परस्पर उत्तर देवे कि यज्ञ करनेके
लिये । फिर वह कौन ३ पदार्थोंकी प्राप्ति के लिये आज्ञा देता है । इसका उत्तर
देवे कि सत्य विद्याओंकी प्राप्ति और उनके प्रचारके लिये ॥ मनुष्योंको दो प्रयोज-
नोमें प्रवृत्त होना चाहिये अर्थात् एक तो अत्यंत पुरुषार्थ और शरीरकी आरोग्य-
तासे चक्रवर्ती राज्यलक्ष्मीकी प्राप्ति करना और दूसरे सब विद्याओंकी अच्छी
प्रकार पढके उनका प्रचार करना चाहिये । किसी मनुष्यको पुरुषार्थको जोड़के
आलस्यमें कभी नहीं रहना चाहिये ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । प्राजापत्या जग-

ती छन्दः । निपादः स्वरः ।

॥ सर्वैर्दुष्टगुणानां दुष्टमनुष्याणां च निषेधः कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

सर्व मनुष्योंको उचित है कि दुष्ट गुण और दुष्ट स्वभाववाले मनुष्योंका निषेध करे इस बातका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टं रक्षो नि-
ष्टा अरातयः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः ।
अरातयः । निष्टं रक्षः । निस्तं रक्षमिति निःस्तं रक्षम् । रक्षः ।
निष्टाः । निस्तं रक्ष इति निःस्तं रक्षः । अरातयः ॥
उरु । अन्तरिक्षम् । अनुऽन्मि ॥ ७ ॥

पदार्थः— । (प्रत्युष्टं) यत्प्रतीतं च तदुष्ट दग्धं च तत् । (रक्षः)
रक्षः स्वभावो दुष्टो मनुष्यः । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्षतया उष्टा दग्ध-
व्यास्ते । (अरातयः) अविद्यमानो रातिर्दानं येषु ते शत्रवः । (निष्टं)
नितरा ततं संतर्पयुक्तं च कार्यम् । (रक्षः) स्वार्थी मनुष्यः । (निष्टाः)
पूर्ववत् । (अरातयः) कपटेन । विद्यादानग्रहणरहिताः । (उरु) बहुविधं
सुखं प्राप्तुं प्रापयितुं वा । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निधं० ३।१।
(अन्तरिक्षं) सुखसाधनार्थमवकाशं । (अन्वेमि) अनुगतं प्राप्नोमि
॥ अयं मंत्रः । श० १।१।२।२—४। व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— मया रक्षः प्रत्युष्टमरातयः प्रत्युष्टा रक्षो निष्टमरातयो
निष्टाः पुरुषार्थेन सदैव कार्याः । एवं कृत्वान्तरिक्षं मुहुः बहु सुखं
चान्वेमि ॥ ७ ॥

भावार्थः— । उदमीश्वर आज्ञापयति सर्वैर्मनुष्यैः स्वकीयं दुष्टस्व-
भावं त्यक्त्वाऽन्येषामपि विद्याधर्मोपदेशेन त्याजयित्वा दुष्टस्वभावान्
मनुष्याश्च निवार्य बहुविध ज्ञानं सुखं च संपाद्य विद्याधर्मपुरुषार्थ-

न्विताः सुखिनः सर्वे प्राणिनः सदा संपादनीयाः ॥ ७ ॥

पदार्थः— मुझको चाहिये कि पुरुषार्थके साथ । (रत्न.) दुष्ट गुण और दुष्ट स्वभाववाले मनुष्यको । (प्रत्युष्टं) निश्चय करके निर्मूल कहे तथा । (अरातय.) जो राति अर्थात् दान आदि धर्मसे रहित दयार्हीन दुष्ट शत्रु है उनको । (प्रत्युष्टा) प्रत्यक्ष निर्मूल । (रत्न) वा दुष्ट स्वभाव दुष्ट गुण विद्याग्निधी स्वार्थी मनुष्य और (निष्टमं) (अरातयः) । छलपुक्त होके विद्याका ग्रहण वा दानसे रहित दुष्ट प्राणियोको (निष्टमाः) निरंतर संतापयुक्त कहे । इस प्रकार करके (अन्नरिक्तं) सुखके सिद्ध करनेवाले उत्तम स्थान और (उरु) अपार सुखको (अन्वेमि) प्राप्त होके ॥ ७ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देना है कि सब मनुष्योको अपना दुष्ट स्वभाव छोड़कर विद्या और धर्मके उपदेशसे औरोको भी दुष्टता आदि अधर्मके व्यवहारोंसे अगल करना चाहिये तथा उनको बहु प्रकारका ज्ञान और सुख देकर सब मनुष्य आदि प्राणियोको विद्या धर्म पुरुषार्थ और नानाप्रकारके सुखोंसे युक्त करना चाहिये ॥ ७ ॥

धूरसीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । अतिजगती छन्दः ।

निपादः स्वरः ।

अथ सर्वविद्याधारकेश्वरो विद्यासाधनीभूतो भौतिकोग्निश्चोपदिश्यते ।

सबके धारण करनेवाले ईश्वर और पदार्थ विद्याकी सिद्धि हेतु भौतिक अग्निका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वतं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः ॥

देवानामसि वह्नितम् सस्नितम् पप्रितम् जुष्टम् देवहूतम् ॥ ८ ॥

धूः । अ॒सि । धूर्व । धूर्व॑न्तं । धूर्व । तं । यः । अ॒स्मान् । धूर्व॑ति । तं । धूर्व । यं । व॒यं । धूर्व॑ामः ॥

दे॒वाना॑म् । अ॒सि । व॒ह्नि॑तम् । स॒स्नि॑तम् । प॒प्रि॑तम् । जु॒ष्टम् । दे॒व॒हू॑तम् । दे॒वाना॑म् । अ॒सि । व॒ह्नि॑तम् । स॒स्नि॑तम् । प॒प्रि॑तम् । जु॒ष्टम् । दे॒व॒हू॑तम् ॥ ८ ॥

पदार्थः— । (धूः) सर्वदोषनाशकोऽन्वकारनाशको वा । (अ-
सि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र भौतिकपक्षे व्यत्ययेन प्रथमपुरुषो गृह्य-
ते । (धूर्व) हिंसय धूर्वति हिनस्ति वा । (धूर्वतं) हिंसाशीलं प्रा-
णिनं । (धूर्व) हिंसय हिनस्ति वा । (तं) सर्वभूताभिद्रोग्धारं ।
(यः) अस्मद्देष्टा । (अस्मान्) धार्मिकान् सर्वेभ्यः सुखो-
पकर्तृन् । (धूर्वति) हिनस्ति । (तम्) दुष्टं दस्युं चोरं वा ।
(धूर्व) हिंसय हिनस्ति वा । (यं) पापिनं । (वयं) विहांसः ।
सर्वमित्राः । (धूर्वामः) हिंसामः । (देवानां) विदुषां पृथिव्यादीनां
वा । (असि) उत्पादको वर्त्तसे प्रकाशको वर्त्तते वा । (वह्नितमं)
वहति प्रापयति यथायोग्यं सुखानि स वह्निः सोतिशयितस्तम् । (स-
स्नितमं) अतिशयेन शुद्धं शुद्धिकारकं च । तथा शुद्धिहेतुं भौ-
तिकं वा । अथवा स्वव्याप्त्या सर्वजगद्देष्टयितारमीश्वरं शिल्पविद्याहेतुं
व्यापनशीलं भौतिकं वा । स्ना शौचे । अथवा णौ वेष्टने । इत्यस्य
रूपम् । (पप्रितमं) प्राति प्रपूरयति सर्वाभिर्विद्याभिरानन्दैश्च जनान्
स्वव्याप्त्या जगद्वा मूर्त्तं वस्तु शिल्पविद्यासाध्याङ्गानि च यः सोतिशयि-
तस्तम् । (जुष्टतमं) धार्मिकैर्भक्तजनैः शिल्पिभिश्च यो जुष्यते स
जुष्टः । अतिशयेन जुष्टस्तम् । (देवहूतमम्) देवैर्विहङ्गिः स्तूयते श-
व्यते सोऽतिशयितस्तम् । द्वेभ्यो स्पर्धायां शब्दे चेत्यस्य रूपम् । अयं
मंत्रः । श० । १११२।१०—१२ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः— हे परमेश्वर यतस्त्वं धूरसि सर्वाभिरन्वक्तृश्चासि तस्मा-
द्दयमिष्टयुद्धया देवानां वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमं त्वां
नित्यमुपास्महे । योऽस्मान् धूर्वति यं च वयं धूर्वामस्तं त्वं धूर्व । यश्च
सर्वद्रोही तमपि धूर्वन्तं सर्वहिंसकं सदैव धूर्व । इत्येकः हे शिल्पविद्यां
चिकीर्षो त्वं यो भौतिकोऽग्निर्धूः सर्वपदार्थच्छेदकत्वाद्विहङ्गोऽस्ति तं क-

लाकौशलेन यानेषु सम्प्रयोजनीयं देवाना वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जु-
ष्टमं देवहूतमग्निं वयं धूर्वामस्ताडयामः । योऽयुक्त्या सेवितोऽस्मान्
धूर्वति तं धूर्वन्तमग्निं धूर्व ॥ हे वीर त्वं यो दुष्टशत्रुरस्मान् धूर्वति
तमप्याग्नेयास्त्रेण धूर्व यश्च दस्युरस्ति तमपि धूर्व ॥ ८ ॥

भावार्थः— यो धातेश्वरः सर्व जगद्धाति पापिनो दुष्टान् जीवान्
तत्कृतपापफलदानेन ताडयति धार्मिकांश्च रक्षति । सर्वसुखप्रापक आ-
त्मशुद्धिकारकः पूर्णविद्याप्रदाता विद्बुद्धिः स्तोतव्यः प्रीत्येष्टबुद्ध्या च
सेवनीयोऽस्ति ॥ स एव सर्वैर्मनुष्यैर्भजनीयः । तथैव योऽग्निः सकल-
शिल्पविद्याक्रियासाधकतमः पृथिव्यादिपदार्थानां मध्ये प्रकाशकप्राप-
कतमतया श्रेष्ठोऽस्ति । यस्य प्रयोगेणाग्नेयास्त्रादिविद्यया शत्रूणां पराजयो
भवति स एव शिल्पिभिर्विद्यायुक्त्या होमयानक्रियासिध्यर्थं सेवनीयः ॥८॥

पदार्थ — हे परमेश्वर आप । (धू) सब दोषोंकी नाश और जपतकी रक्षा
करनेवाले । (अग्नि) हैं इस कारण हम लोग इष्ट बुद्धिसे । (देवाना) विद्वानोंकी
विद्या मोक्ष ओग मुखमे (वह्नितमं) यथायोग्य पहुंचाने । (सस्नितमं) अतिशय करके
गुद्ध करने । (पप्रितमं) सब विद्या और आनन्दसे संसारको पूर्ण करने । (जुष्टमं)
धार्मिक भक्त जनको सेवा करने योग्य और । (देवहूतमं) विद्वानोंकी स्तुति करने
योग्य आपकी नित्य उपासना करने हैं । (य) जो कोई द्वेषी छली कपटी पापी
कामक्रोधादियुक्त मनुष्य । (अस्मान्) धर्मात्मा और सबको सुखसे युक्त करनेवा-
ले हम लोगको । (धूर्वति) दु.ख देता है और । (य.) जिस पापी जनको । (वयं)
हम लोग । (धूर्वाम) दु.ख देते हैं । (तं) उसको आप । (धूर्व) शिल्प की-
जिये तथा जो सबसे द्रोह करने वा सबको दु.ख देता है उसको भी आप सदैव ।
(धूर्व) ताड़ना क्रीजिये ॥ हे शिल्प विद्याको जाननेकी इच्छा करनेवाले मनुष्य नू
जो भौतिक अग्नि । (धू) 'सब पदार्थोंका छेदन और अन्धकारका नाश करनेवा-
ला । (अग्नि) है तथा । जो कला चलनेकी चतुराईसे यानोमे विद्वानोंको । (वह्नितमं)
सुख पहुंचाने । (सस्नितमं) शुद्धि होनेका हेतु । (पप्रितमं) शिल्पविद्याका मुख्य
साधन । (जुष्टमं) कारीगर लोग जिसका सेवन करते हैं तथा जो । (देवहूतमं)
विद्वानोंकी स्तुति करने योग्य अग्नि है उसको । (वयम्) हमलोग । (धूर्वाम) ताड़ते हैं

और जिसका सेवन युक्तिसे न किया जाय तो । (अस्मान्) हम लोगोंको । (धूर्वति) पीड़ा करना है । (तं) उस । (धूर्वन्तं) पीड़ा करनेवाले अग्निको । (धूर्व) यात्रा-दिकोमें युक्त कर ॥ तथा हे वीर पुरुष तुम । (यः) जो दुष्ट शत्रु । (अस्मान्) हम लोगोंको । (धूर्वति) दुःख देता है । (तं) उसको । (धूर्व) नष्ट कर । तथा जो कोई चोर आदि है उसका भी । (धूर्व) नाश कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः— जो ईश्वर सब जगत्को धारण कर रहा है वह पापी दुष्ट जीवोंको उनके किये हुए पापोंके अनुकूल दंड देकर दुःखयुक्त और धर्मात्मा पुरुषोंको उत्तम कर्मोंके अनुसार फल देके उनकी रक्षा करता है वही सब सुखोंकी प्राप्ति आत्माकी शुद्धि कराने और पूर्ण विद्याका देनेवाला विद्वानोंके स्तुति करने योग्य तथा प्रीति और दृष्ट बुद्धिसे सेवा करने योग्य है दूसरों कोई नहीं । तथा यह प्रत्यक्ष भौतिक अग्नि भी संपूर्ण त्रित्तत्त्वविद्याओंकी क्रियाओंका सिद्ध करने तथा उनका मुख्य साधन और पृथिवी आदि पदार्थोंमें अपने प्रकाश अथवा उनकी प्राप्तिसे श्रेष्ठ है ॥ क्योंकि जिससे सिद्धकी हुई आग्नेय आदि यज्ञमन्त्राख्यविद्यामें शत्रुओंका पराजय होता है इससे यह भी विद्याकी युक्तियोंसे होम और गिमान् आदिके सिद्ध करनेके लिये सेवा करनेके योग्य है ॥ ८ ॥

अन्हुतमसीत्यस्य ऋपिः स एव । विष्णुर्देवता । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ यजमानभौतिकाग्निरुत्पमुपदिश्यते ।

अथ यजमान और भौतिक अग्निके कर्मका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अन्हुतमसि हविर्धानं दृष्ट्व ह्रस्व माह्वामा तै यज्ञपति-
र्द्धार्पात् ॥

विष्णुं स्त्वा क्रमता मुरु वातायापहत रक्षो यच्छ-
न्तां पंच ॥ ९ ॥

अन्हुतम् । अस्ति । हविर्धानमिति हविःस्थानम् । दृष्ट्व ह्रस्व ।
मा । ह्राः । मा । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञपतिः । ह्यर्थात् ॥
विष्णुः । त्वा । क्रमता । मुरु । वाताय । अपहतमित्यपः

हेतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् । पंच ॥ ९ ॥

पदार्थः— (अद्भुतं) कुटिलतारहितम् । (असि) अस्ति । अत्र व्यत्ययः । (हविर्धानं) हविषां धानं स्थित्यधिकरणं । (दंहस्व) वर्धयस्व वर्धयति वा । अत्रपक्षे व्यत्ययः । (मा ह्याः) मा त्यजेः । अत्र लिङ्गर्थे लुङ् । (मा) क्रियार्थे निषेधवाची । (ते) तत्र । (यज्ञपतिः) पूर्वोक्तस्य यज्ञस्य पतिः पालकः । (ह्यर्पात्) त्यजतु । अत्र लोट्गर्थे लुङ् । (विष्णुः) व्यापनशीलः सूर्यः । (त्वा) तद्धेतव्यं द्रव्यं । (क्रमतां) चालयति । अत्र लङ्गर्थे लोट् । (उरु) बहु । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निघं० १।१। (वाताय) वायोः शुद्धये सुखवृद्धये वा । (अपहतं) विनाशितम् । (रक्षः) दुर्गन्धादिदुःखजालं । (यच्छन्ताम्) निगृह्यन्तु । (पंच) पंचभिरुत्क्षेपणादिभिः कर्मभिः । उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि । वैशे० १।७ । अत्र सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । अयं मंत्रः । श० १।१।२।१२—१६ व्याख्यातः ॥ १॥

अन्वयः— हे ऋत्विक् त्वं यदग्निना दंहितमद्भुते हविर्धानमस्य अस्ति तदंहस्व किंतु तत्कदाचिन्मा ह्यर्मा त्यजेरिदं ते तव यज्ञपतिर्दहतां मा ह्यर्पान्मा त्यजतु । एवं भवन्तः सर्वे मनुष्याः पंचभिरुत्क्षेपणादिभिः कर्मभिर्यदग्नौ हूयते तन्नियच्छन्तां निगृह्यन्तु । यद्द्रव्यं विष्णुर्व्यापनशीलः सूर्योऽपहतं रक्षो यथा स्यात्तथोरु वाताय क्रमयति चालयति । त्वात्तत्सर्वं मनुष्या अग्नौ होमद्वारा यच्छन्तां निगृह्यन्तु ॥ ९ ॥

भावार्थः— यदा मनुष्याः परस्परं प्रीत्या कुटिलतां विहाय श्रेष्ठं कशिप्या भूत्वेमामग्निविद्यां विज्ञानक्रियाभ्यां ज्ञात्वाऽनुतिष्ठन्ति तन्ने । हर्तां शिल्पाविद्यां संपाद्य शत्रुदारिद्र्यनियारणपुरःसरं सर्वाणि सुखानि प्राप्नुवन्तीति ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे ऋत्विग् मनुष्य नृप जो अग्निसे यदा हुआ । (अद्भुतं) कुटिलता-

रहित । (हविर्याजं) होमके योग्य पदार्थोंका धारण करना है उसको । (वृंहस्व)
वर्द्धओ किन्तु किसी समये । (मा ह्य) उसका त्याग मत करो तथा यह । (ते)
तुम्हारा । (यज्ञपति) यज्ञमान भी उस यज्ञके अनुष्ठानको न छोड़े ॥ इस प्रकार
तुम लोग । (पंच) एक तो ऊपरको चेष्टा होना दूसरा नीचेको तीसरा चेष्टासे अपने
अंगोंको संकोचना चौथा उनका फैलाना पाचवा चलना फिरना आदि इन पाच
प्रकारके क्रमोंसे हमने योग्य जो द्रव्य हो उसको अग्निमें । (यच्छन्ता) हवन करो ।
(त्वां) वह जो हवन किया हुआ द्रव्य है उसको । (विष्णुः) जो व्यापनशील
सूर्य है ॥ (अपहतं) (रक्ष) दुर्गधादि दोषोंका नाश करता हुआ । (उरु
वाताय) अत्यंत वायुकी शुद्धि वा सुखकी वृद्धिके लिये । (क्रमतां) चढ़ा देता है ॥९॥

भावार्थ — जग मनुष्य परस्पर प्रीतिके साथ कुटिलताको छोड़कर शिवा
देनेगलेके शिष्य होके विशेष ज्ञान और क्रियासे भौतिक अग्निकी विद्याको ज्ञानकर
उसका अनुष्ठान करते हैं तभी शिल्पविद्याकी सिद्धिके द्वारा सब शत्रु दारिद्र्य और
दुःखोंसे छूटकर सब सुखोंको प्राप्त होते हैं इस प्रकार विष्णु अर्थात् व्यापक परमेश्वर-
ने सब मनुष्योंके लिये आज्ञा दी है, जिसकी पालन करना सबको उचित है ॥९॥

देवस्य त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । भुरिग्वृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

तस्य यज्ञफलस्य ग्रहण केन कुर्वन्तीत्युपदिश्यते ॥

उस यज्ञके फलका ग्रहण किस करके होता है इस विषयका उपदेश अगले
मंत्रमें किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् ।

अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥१०॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे । अश्विनोः । बा-
हुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ॥

अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि

पदार्थः— (देवस्य) सर्वजगत्प्रकाशकस्य सर्वसुखदातुरीश्वरस्य ।
 (त्वा) तत् । (सवितुः) सविता वै देवानां प्रसविता । शं० ११/१।
 २।१७। तस्य सर्वजगदुत्पादकस्य सकलैश्वर्य्यप्रदातुः । (प्रसवे) स-
 वितुप्रसूतेऽस्मिन् जगति । (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोरध्वर्य्वीर्वा
 सूर्याचन्द्रमसावित्येके । निरु० १२।१। (बाहुभ्यां) बलवीर्य्या-
 भ्याम् । वीर्यं वा एतद्राजन्यस्य यद्बाहू । शं० ५।३।३।१७। (पूष्णः)
 पुष्टिकर्तुः प्राणस्य । (हस्ताभ्यां) ग्रहणविसर्जनाभ्यां । (अग्नये)
 अग्निविद्यासंपादनाय । (जुष्टं) विद्यां चिकीर्षुभिः सेवितं कर्म । (गृ-
 ह्णामि) स्वीकरोमि । (अग्नीपोमाभ्यां) अग्निश्च सोमश्च ताभ्यां-
 मग्निजलविद्याभ्यां । (जुष्टं) विद्भिः प्रीतं फलम् । (गृह्णामि)
 पूर्व्वत् ॥ अयं मंत्रः । शं० १।३।२।१७—११। व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— यत्सवितुर्देवस्य प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
 मग्नये जुष्टमस्ति त्वा तत् कर्माहं गृह्णामि । एवं च यद्विद्भिर्अग्नीपोमाभ्यां
 जुष्टं प्रीतं चारु फलमस्ति तदहं गृह्णामि ॥ १० ॥

भावार्थः— विद्भिर्मनुष्यैर्विद्वत्संगत्या सम्यक् पुरुषार्थेनेश्वरेणो-
 त्पादितायामस्यां सृष्टौ सकलविद्यासिद्धये सूर्याचन्द्राग्निजलादिपदा-
 र्थानां संकाशात् सर्वेषां बलवीर्य्यद्वये च सर्वा विद्याः संसेव्यप्रचार-
 णीयाः । यथा जगदीश्वरेण सकलपदार्थानामुत्पादनधारणाभ्यां सृष्टि-
 कारः कृतोस्ति तथैवास्माभिरपि नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ १० ॥

पदार्थः— मै । (सवितुः) सब जगत्के उत्पन्नकर्त्ता सृष्टिक परमेश्वरके ।
 ता तथा । (देवस्य) संसारका प्रकाश करनेवाले और सूर्य्य और चन्द्रमाके ।
 (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस संसारमें । (अश्विनोः) सूर्य्य और चन्द्रमाके ।
 (बाहुभ्यां) बल और वीर्य्यसे तथा । (पूष्णः) पुष्टि करनेवाले प्राणके । (ह-
 स्ताभ्यां) ग्रहण और त्यागसे । (अग्नये) अग्निविद्याके सिद्धकरनेके लिये । (जुष्टं)
 स्तुति । (गृह्णामि) स्वीकार करने हूँ । (त्वा) उसे । (गृह्णामि) स्वीकार
 विद्या पढ़नेवाले जिस कर्मकी सेवा करते हैं ।

करता हूँ । इसी प्रकार । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और जलकी विद्या करके । (जुष्टं) विद्वानोने जिस कर्मको चाहा है उसके फलको । (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ ॥१०॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्योंको उचित है की विद्वानोका समागम वा अच्छे प्रकार अपने पुरुषार्थसे परमेश्वरकी उत्पन्न की हुई प्रत्यक्ष सृष्टि अर्थात् संसारमें सकल विद्याकी सिद्धिके लिये सूर्य चन्द्र अग्नि और जल आदि पदार्थोंके प्रकाशसे सबके बल वीर्यकी वृद्धिके अर्थ अनेक विद्याओंको पढ़के उनका प्रचार करना चाहिये अर्थात् जैसे जगदीश्वरने सब पदार्थोंकी उत्पत्ति और उनकी धारणासे सबका उपकार किया है वैसेही हम लोगोको भी नित्य प्रपन्न करना चाहिये ॥ १० ॥

भूताय त्वेति ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । स्वराड्जगती छन्दः । निपादः स्वरः ।

। यज्ञशालादिगृहाणि कोटशानि रचनीयानीत्युपदिश्यते ।

उन यज्ञशाला आदिक घर कैसे बनाने चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविस्व्यै पुनृहन्तां दु-
र्याः । पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने
हव्यं रक्ष ॥ ११ ॥

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वरः । अभिविस्व्यैपमित्यं
भिविस्व्यैपम् । ह० हन्ताम् । दुर्याः ।

पृथिव्याम् । उरुं । अन्तरिक्षम् । अन्तु । एमि ।

पृथिव्याः । त्वा । नाभौ । सादयामि । अदित्याः । उ-
पस्थे । ह० उपस्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥ ११ ॥

दुभ्यामिति वा (उत्पन्नानां प्राणिना सुखाय । (त्वा) तं
अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि निषेधार्थं । (अरातये) रातिर्दानं न विद्यते
र्थ दारिद्र्यविनाशाय वा । (स्वरः)

सुखमुदकं वा । स्वरिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६। उदकना-
मसु च १।१२। (अभिविख्येपम्) अभितः सर्वतो विविधं पश्येयम्
अत्राभिव्योरुपपदे चक्षिड् इत्यस्याशीलिङ्घ्यार्धधातुकसंज्ञामाश्रित्य
ख्याञ् आदेशः । लिङ्घ्याशिष्यडित्यङ् सार्वधातुकसंज्ञामाश्रित्य च
या इत्यस्य द्य् आदेशः । सकारलोपाभाव इति । (दृ२ हन्तां) दृ-
हन्तां वर्धयन्ताम् । अत्रांतर्गतो ण्यर्थः । (दुर्ग्याः) गृहाणि । दुर्ग्या इ-
ति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३।४। (पृथिव्यां) विस्तृतायां
भूमौ । (ऊरु) बहु । (अन्तरिक्षं) अवकाशं सुखेन निवासार्थं ।
(अनु) क्रियार्थं । (एमि) प्राप्नोमि । (पृथिव्याः) शुद्धाया विस्तृ-
ताया भूमेः । (त्वा) तं पूर्वोक्तं यज्ञं । (नाभौ) मध्ये । (सादया-
मि०) स्थापयामि । (अदित्याः) विज्ञानदीप्तेर्वेदवाचः सकाशादन्त-
रिक्षे मेघमंडलस्य मध्ये अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति मंत्रप्रामाण्या-
त् । ऋ० १।८१।१० । अदितिरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं १।११।
पदनामसु च । निघं० ४।१। (उपस्थे) समीपे । (अग्ने) पर-
मेश्वर । (हव्यं) दातुं गृहीतुं योग्यं क्रियाकौशलं सुखं वा । (रक्ष)
पालय । अयं मंत्रः । श० १।१।२।२०-२३। व्याख्यातः ॥ १.१ ॥

अन्वयः— अहं यं भूतायारातयेऽदानायादित्या उपस्थे यज्ञं सा-
दयामि तं कदाचिन्न त्यजामि । हे विद्वांसो भवन्तुः पृथिव्यां दुर्ग्या
दृहन्तां वर्धयन्ताम् । अहं पृथिव्या नाभौ मध्यं येषु गृहेषु स्वरभिवि-
ख्येपं यस्यां पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षं चान्वेमि । हे अग्ने जगदीश्वर त्वमस्मा-
कं हव्यं सर्वदा रक्षेत्येकोऽन्वयः । हे अग्ने परमेश्वराहं भूतायारातये पृ-
थिव्या नाभौ ईश्वरत्वोपास्यत्वाभ्यां स्वः सुखरूपं त्वामभिविख्येपम् ।
प्रकाशयामि भवत्कृपयेमेऽस्मकं दुर्ग्या गृहादयः पदार्थास्तत्रस्था म-
नुष्यादयः प्राणिनो दृहन्तां नित्यं वर्धयन्ताम् । अहं पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षं

व्यापकमुपस्थे त्वा त्वामन्वेमि नित्यं प्राप्नोमि न कदाचित्त्वा त्वां
 ल्यंजामि त्वमिममस्माकं हव्यं सर्वदा रक्ष । इति द्वितीयः । अहं शिल्प-
 विद्यजमानो भूतायारातये पृथिव्या नाभौ त्वा तमग्निं होमार्थं शिल्प-
 विद्यार्थं च सादयामि । यतोऽयमग्निरदित्या अन्तरिक्षस्योपस्थे हुतं
 हव्यं द्रव्यं रक्षति तस्मात्तं पृथिव्यां स्थापयित्वाऽन्तरिक्षमन्वेमि ।
 अत एव त्वा तं पृथिव्यां सादयामि । एवं कुर्वन्नहं स्वरभिविख्येपम् ।
 तथैवेमं दुर्ग्याः प्रासादास्तत्स्था मनुष्याश्च दृंहन्तां शुभगुणैर्वर्धन्ता-
 मिति मत्वा तमिममग्निं कदाचिन्नाहं त्यजामि इति तृतीयोऽन्वयः ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरेण मनुष्य आज्ञाप्यते । हे
 मनुष्य अहं त्वां सर्वेषां भूतानां सुखदानाय पृथिव्यां रक्षयामि त्वया
 वेदविद्याधर्मानुष्ठानयुक्तेन पुरुषार्थेन सुन्दराणि सर्वतुसुखयुक्तानि सर्व-
 तो विशालावकाशसहितानि गृहाणि रचयित्वा सुखं प्रापणीयम् ।
 तथा मत्सृष्टौ यावन्तः पदार्थाः सन्ति । तेषां सम्यग्गुणान्वेषणं कृ-
 त्वाऽनेका विधाः प्रत्यक्षीकृत्य तासां रक्षणं प्रचारश्च सदैव संभा-
 वनीयः । मनुष्येणात्रैवं मन्तव्यं सर्वत्राभिव्यापकं सर्वसत्त्विकं स-
 र्वमित्रं सर्वसुखवर्धकमुपासितुमर्हं सर्वशक्तिमन्तं परमेश्वरं ज्ञात्वा सर्वो-
 पकारो विविधविद्यावृद्धिर्धर्मोपस्थानमधर्मादूरे स्थितिः क्रियाकौशल-
 संपादनं यज्ञक्रियानुष्ठानं च कर्तव्यमिति । अत्र महीधरेण भ्रान्त्या
 अभिविख्येपमिति पदं ख्या प्रकथने दस्यस्य दर्शनार्थं गृहीतं तत् धा-
 ... देव विरुद्धम् ॥ ११ ॥

पदार्थः— मैं जिस यज्ञको । (भूताय) प्राणियोंके सुख तथा । (अरातये)
 दागि आदि दोषोंके नाशके लिये । (अदित्या) विद्वंशी वा विज्ञानप्रकाशके ।
 (उपस्थे) गुणोंमें । (सादयामि) स्थापन करता हूँ और । (त्वा) उसको कभी (न) नहीं
 छोड़ता हूँ । हे विद्वान् लोगो तुमको उचित है कि । (पृथिव्यां) विस्तृत भूमिमें ।
 (दुर्ग्याः) अपने घर । (दृंहन्तां) बढ़ाने चाहिये मैं । (पृथिव्याः) (नाभौ) पृथि-

वींके वीचमें जिन गृहोंमें । (स्वः) जल आदि मुखके पदार्थोंको । (अभिविख्ये-
पम्) सब प्रकारसे देखूं और । (उर्वन्तरिक्तं) उक्त पृथिवीमें बहुतसा अवकाश हे-
कां मुखसे निवास करनेके योग्य स्थान रचकर । (अन्वेमि) प्राप्त होता हूं । हे
(अग्ने) जगदीश्वर आप । (हव्यम्) हमारे देने लेने योग्य पदार्थोंकी । (रक्षा) सर्वदा रक्षा
कीजिये ॥ यह प्रथम पक्ष हुआ ॥ अब दूसरा पक्ष । हे अग्ने परमेश्वर मैं ।
(भूताय) संसारी जीवोंके मुख तथा । (अगतये) दूरिद्रका विनाश और दान आदि
धर्म करनेके लिये । (पृथिव्याः) पृथिवीके । (नाभौ) वीचमें ईश्वरकी सत्ता और उसकी
उपासनासे । (स्वः) मुखस्वरूप । (त्वा) आपको । (अभिविख्येपम्) प्रकाश
कमता हूं । तथा आपकी रूपासे मेरे घर आदि पदार्थ और उनमें रहनेवाले मनुष्य
आदि प्राणी । (दृंहन्तां) वृद्धिको प्राप्त हों और मैं । (पृथिव्याम्) विस्तृत भूमिमें ।
(उरु) बहुतसे । (अन्तरिक्तं) अवकाशयुक्त स्थानको निवासके लिये । (अदित्या उ-
पस्थे) सर्वत्र व्यापक आपके समीप सदा । (अन्वेमि) प्राप्त होता हूं । कदाचित्
(त्वा) आपका त्याग । (न) नहीं करता हूं । हे जगदीश्वर आप मेरे । (हव्यं) अर्थात्
इत्तमं पदार्थोंको सर्वदा । (रक्षा) रक्षा कीजिये ॥ यह दूसरा पक्ष हुआ ॥ तथा ती-
सरा और भी कहते हैं । मैं शिल्पविद्याका जाननेवाला यज्ञको करता हुआ ।
(भूताय) सांसारिक प्राणियोंके मुख और । (अगतये) दूरिद्र आदि द्वेषोंके वि-
नाश वा मुखसे दान आदि धर्म करनेकी इच्छासे । (पृथिव्या नाभौ) इस पृथिवी-
पर शिल्पविद्याकी सिद्धि करनेवाला जो । (अग्ने) अग्नि है उसको हवन करने वा
शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये । (सादयामि) स्थापन करता हूं क्योंकि उक्त शिल्-
पविद्या इसीसे सिद्ध होती है । (अदित्याः) तथा जो अन्तर्गन्धिमें स्थित मैघमं-
डलमें होमद्वारा पहुंचे हुए उत्तम उत्तम पदार्थोंकी रक्षा करनेवाला है इस लिये
इस अग्निको । (पृथिव्यां) पृथिवीमें स्थापन करके । (उर्वन्तरिक्तं) बड़े अवका-
शयुक्त स्थान और विविध प्रकारके सुखोंको प्राप्त होता हूं अथवा इसी प्रयोजन-
के लिये इस अग्निको पृथिवीमें स्थापन करता हूं इस प्रकार श्रेष्ठ कर्मोंको करता
हुआ । (स्वः) अनेक सुखोंको । (अभिविख्येपम्) देखूं तथा मेरे । (दुर्घ्याः) घर
और उनमें रहनेवाले मनुष्य (दृंहन्ताम्) शुभ गुण और मुखसे वृद्धिको प्राप्त हो
इस लिये इस भौतिक अग्निका भी त्याग मे कभी । (न) नहीं करता हूं ॥ यह
तीसरा अर्थ हुआ ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और ईश्वरने आज्ञा दी है कि हे मनुष्य
लोगो मैं तुम्हारी रक्षा इस लिये करता हूं कि तुम लोग पृथिवीपर सब प्राणियोंको

सुख पहुंचाओ तथा तुमको योग्य है कि वेदविद्या धर्मके अनुष्ठान और करने पुरुषार्थद्वारा विविध प्रकारके सुख सदा बढ़ाने चाहिये तुम सब ऋतुओंमें सुख देनेके योग्य बहुत अवकाशयुक्त सुन्दर घर बनाकर सर्वदा सुख सेवन करो और मेरी सृष्टिमें जितने पदार्थ हैं उनसे अच्छे अच्छे गुणोंको खोजकर अथवा अनेक विद्याओंको प्रगट करने हुए फिर उक्त गुणोंका संसारमें अच्छे प्रकार प्रचार करने लो कि जिससे सब प्राणियोंको उत्तम सुख बढ़ता रहे तथा तुमको चाहिये कि मुझको सब जगह व्याप्त सबका सान्नी सबका मित्र सब सुखोंका बढ़ानेवाला उपासनाके योग्य और सर्व शक्तिमान् जानकर सबका उपकार विविध विद्याकी वृद्धि धर्ममें प्रवृत्ति अधर्मसे निवृत्ति क्रियाकुशलताकी सिद्धि और यज्ञक्रियाके अनुष्ठान आदि करनेमें सदा प्रवृत्त रहो ॥ इस मंत्रमें महीधरने भांतिमे । (अभिविख्येपं) यह पद (ख्या प्रकथने) इस धातुका दर्शन अर्थमें माना है यह धातुके अर्थसेही विरुद्ध होने करके अशुद्ध है ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थ इत्यस्य ऋषिः स एव । अप्सवितारौ देवते । स्व-
राट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ अग्नौ हुतं द्रव्यं मेघमंडलं प्राप्य कीदृशं भवतीत्युपदिश्यते ॥

अग्निमें जिस द्रव्यका होम किया जाता है वह मेघमंडलको प्राप्त होके किस प्रकारका होकर क्या गुण करना है इस बातका उपदेश ईश्वरने अगले मंत्रमें किया है ।

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः ॥

देवीरापो अग्नेगुवो अग्नेपुवोऽग्रं इममद्य यज्ञन्नयुता-
ग्रं यज्ञपति सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

पवित्रे इति पवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सवितुः । वः । प्र-
सव इति प्रसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण । पवि-
त्रेण । सूर्यस्य । रुश्मिभिरिति रुश्मिऽग्निः ॥

देवीः । आपः । अग्नेगुव इत्यग्नेऽगुवः । अग्नेपुव इत्यग्नेऽपुवः ।

अग्रे । इमम् । अद्य । यज्ञम् । नयत । अग्रे । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । सुधातुमिति सुधाऽतुम् । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । देवयुवमिति देवऽयुवम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(पवित्रे) पवित्रकरणहेतू प्राणापानगती । (स्थः) भवतः ।
अत्र व्यत्ययः । (वैष्णव्यौ) यज्ञस्येमौ व्याप्तिकर्तारौ पवनपावकौ तौ ।
(सवितुः) जगदुत्पादकस्येश्वरस्य । (वः) ताः । अत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(प्रसवे) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति । (उद्) धात्वर्थे । उदित्येतयोः प्राति-
लोभ्यं ग्राह । निरु० १।३। (पुनामि) पवित्रीकरोमि । (अच्छिद्रेण)
छिद्ररहितैः । (पवित्रेण) शुद्धिकरणहेतुभिः । (सूर्य्यस्य) प्रत्यक्षलो-
कस्य । (रश्मिभिः) किरणैः । (देवीः) दिव्यगुणयुक्ताः । अत्र सु-
प्रां-सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (आपः) जलानि । (अग्नेगुवः)
अग्ने समुद्रेऽन्तरिक्षे गच्छन्तीति ताः । (अग्नेपुवः) प्रथमां पृथिवी-
स्थसोमौषधिं सेविकाः । (अग्ने) पुरःसरत्वे क्रियासंबन्धे । (इमं)
प्रत्यक्षं । (अद्य) अस्मिन्नहनि । (यज्ञं) पूर्वोक्तं । (नयत) प्रा-
पयत । (अग्ने) (यज्ञपतिं) यज्ञस्थानुष्ठातारं स्वामिनं । (सुधा-
तुं) शोभना धातवः शरीरस्था मनःप्रादयः सुवर्णादयो वा यस्य तम् ।
(यज्ञपतिं) यज्ञस्य कामयितारं । (देवयुवं) देवान् विदुषो दिव्यगु-
णान्वा यौति प्राप्नोति प्रापयतीति वा तम् । अयं मंत्रः १० १।१
३।१-७। व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विहांसो यथा सवितुः परमेश्वरस्य प्रसवेऽस्मिन्
संसारेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः पवित्रे शुद्धौ वैष्णव्यौ पवन-
पावकौ स्थौ भवतः । यथा चैतैरग्नेगुवोऽग्नेपुवो देवीरापः पवित्रा भवे-
युस्तथा शुद्धानि द्रव्याण्यग्नौ प्रापयत तथैवाहमद्येयं यज्ञमग्ने नोत्वाऽग्रे
सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवं यज्ञपतिं चोत्पुनामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अथ लुप्तोपमालंकारः । ये पदार्थाः संयोगेन विकारं प्राप्नुवन्ति । अग्निना छिन्नाः पृथक् पृथक् परमाणवां भूत्वा वाः यो विहरन्ति ते शुद्धा भवन्ति यथा यज्ञानुष्ठानेन वायुजलानामुत्तमं शुद्धिपुष्टी जायेते । न तथाऽन्येन भवितुमर्हतः तस्माद्धोमक्रियाशुद्धेर्वाग्वग्निजलादिभिः शिल्पविद्यया यानानि साधयित्वा कामनासिद्धिं कुर्व्युः कारयेयुश्च या आपोऽस्मात्स्थानादुत्थाय समुद्रमन्तरिक्षं गच्छन्ति ततः पुनः पृथिव्यादिपदार्थानागच्छन्ति । ताः प्रथमाः संख्यायन्ते या मेघस्थास्ता द्वितीया इति । शतपथब्राह्मणे मेघस्य दृत्रस्य सूर्यलोकस्य च युद्धाख्यायिकयाऽस्य मंत्रस्य व्याख्याने मेघविद्योक्ता ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो तुम जैसे । (सजितुः) परमेश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस संसारमें । (अच्छिद्रेण) निर्दोष और । (पवित्रेण) पवित्र करनेका हेतु जो । (सूर्यस्य) सूर्यकी । (रश्मिभिः) किरण हैं उनसे । (वैष्णवी) यज्ञसंबंधी प्राण और अपानकी गती । (पवित्रे) पदार्थोंके भी पवित्र करनेमें हेतु । (इत्य) हो और जैसे उक्त सूर्यकी किरणोंसे । (अग्नेगुवः) आगे समुद्र वा अन्तरिक्षमें चले । (अग्नेपुत्रः) प्रथम पृथिवीमें रहनेवाली सोम ओषधिके सेवन करने तथा । (देवी) दिव्यगुणयुक्त । (आपः) जल पवित्र हो । जैसे (नयन) पवित्र पदार्थोंका होम अग्निमें करो वैसेही मैं भी । (अद्य) आजके दिन । (इमं) इस । (यज्ञं) पूर्वोक्त क्रियासंबंधी यज्ञको प्राप्त करके । (अग्ने) जो प्रथम । (सुधानुं) श्रेष्ठ मन आदि इन्द्रिय और सुवर्ण आदि धनवाला । (यज्ञपतिं) यज्ञका नियमसे पालक तथा । (देवयुवं) विद्वान् और श्रेष्ठ गुणोंको प्राप्त होने वा उनका प्राप्त कराने । (यज्ञपति) यज्ञकी इच्छा करनेवाला मनुष्य है उसको । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थ — इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । जो पदार्थ संयोगसे विकारको प्राप्त होते हैं वे अग्निके निमित्तसे अति सूक्ष्म परमाणुरूप होकर वायुके बीच रहा करते हैं और कुछ शुद्ध भी हो जाते हैं परन्तु जैसी यज्ञके अनुष्ठानसे वायु और वृष्टि जलकी उत्तम शुद्धि और पुष्टि होती है वैसी वस्त्रे उपायसे कभी नहीं हो सक-

नी इससे विद्वानोंको चाहिये कि होमक्रिया और वायु अग्नि जल आदि पदार्थ वा शिल्पविद्यासे अच्छी अच्छी सवारी वनाके अनेक प्रकारके लाभ उठावे अर्थात् अपनी मनोकामना सिद्धि करके औरोंकी भी कामनासिद्धि करे । जो जल इस पृथिवीसे अन्तरिक्षको चढ़कर वहासे लौटकर फिर पृथिवी आदि पदार्थोंको प्राप्त होते हैं वे प्रथम और जो मेघमे रहनेवाले हैं वे दूसरे कहाने हैं । ऐसी शवपथ ब्राह्मणमें मेघका वृत्र तथा सूर्यका इन्द्र नामसे वर्णन करके युद्धरूप कथाके प्रकाशसे मेघविद्या दिखलाई है ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रो वृणीतेत्यस्य ऋपिः पूर्वोक्तः । इन्द्रो देवता । मिचृ-
दुष्णिक् छन्दः । ऋपभः स्वरः । अग्नये त्वेत्यस्य ऋपिः स
एव । अग्निदेवता । विराड्गायत्री छन्दः । पङ्जः स्वरः । दै-
व्याय कर्मण इत्यस्य ऋपिः स एव । यज्ञो देवता । भुरिगु-
ष्णिक् छन्दः । ऋपभः स्वरः ।

॥ पुनस्ताः कथंभूता आप इन्द्रवृत्रयुद्धं चेत्युपदिश्यते ॥

उक्त जल किस प्रकारके हैं वा इन्द्र और वृत्रका युद्ध कैसे होता है सो अगले मंत्रमे कहा गया है ॥

युष्मा इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्य्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृत्रतूर्य्यं प्रोक्षिताः स्थ ॥ अग्नये त्वा जुष्टम्प्रो-
क्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टम्प्रोक्षामि ॥
दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यज्ञो शुद्धाः प-
राजग्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

युष्माः । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य्य इति वृत्रस्तूर्य्यं ।
यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य्य इति वृत्रस्तूर्य्यं ।
प्रोक्षिता इति प्रऽउक्षिताः । स्थः । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र-
उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि ॥
दैव्याय । कर्मणे । शुन्धध्वम् । देवयज्याया इति देवय-

ज्यायै । यत् । वः । अशुद्धाः । पराजघुरिति परांजघुः ।

इदं । वः । तत् । शुन्धामि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(युष्माः) . ताः पूर्वोक्ता आपः । अत्र व्यत्ययः

वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति शतः सकारस्य नत्वाभा-

वश्च । (इन्द्रः) सूर्यलोकः । (अवृणीत) वृणीते । अत्र लङर्थे

लङ् । (वृत्रतूर्य्ये) वृत्रस्य मेघस्य तूर्य्यो वधस्तस्मिन् । वृत्र दति

मैघनामसु पठितम् । निघं० १।१० । तूरी गतित्वरणहिंसनयोरि-

त्यस्मात्कर्मणि ण्यत् । वृत्रतूर्य्य इति संग्रामनामसु पठितम् । निघं०

२।१७ । (यूयम्) विहांसो मनुष्याः । (इन्द्रं) वायुम् । इन्द्रेण वा-

युना । ऋ० १।१४।१० । इतीन्द्रशब्देन वायोर्यहणम् । (अवृणीध्वं)

वृणीते स्वीकुरुध्वम् । अत्र प्रथमपक्षे लङर्थे लङ् । (वृत्रतूर्य्ये) वृत्र-

स्य तूर्य्ये शीघ्रवेगे । (प्रोक्षिताः) प्रकृष्टतया सिक्ताः सेचितावा ।

(स्थ) भवन्ति । अत्रापि व्यत्ययः । (अग्नये) (भौतिकाय परमे-

श्वराय वा । (त्वा) तं यज्ञम् । (जुष्टम्) विद्याप्रीतिक्रियाभिः सेवि-

तम् । (प्रोक्षामि) सेचयामि । (अग्नीषोमान्यां) अग्निश्च सोमश्च तान्यां ।

(त्वा) तं वृष्ट्यर्थं । (जुष्टं) प्रीतं प्रीत्या सेवनीयम् । (प्रोक्षामि) प्रेरयामि ।

(दैव्याय) दिवि भवं दिव्यं तस्य भावस्तस्मै । (कर्मणे) पंचविध-

लक्षणचेष्टामात्राय । उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुंचनं प्रसारणं गमनमि-

ति कर्माणि । वैशे० १ । ७ । इत्यत्र पंचविधं कर्म गृह्यते । (शु-

न्धध्वम्) शुन्धन्ति शोधयत वा । अत्रापि व्यत्ययः आत्मनेपदं च ।

(देवयज्यायै) देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा यज्या सात्क्रि-

या तस्यै । छन्दसि निष्टर्क्यं० अ० ३।१।१२३ । इति देवयज्या-

शब्दो निपातितः । (यत्) यस्माद्यज्ञेन शोधितत्वात् । (वः) तासां

युष्माकं वा । (अशुद्धाः) न शुद्धा अशुद्धा गुणाः । (पराजघुः) प-

राहता विनष्टा भवेयुः । अत्र लिङ्ग्ये लिट् । (इदं) शोधनम् ।
 (वः) तासां युष्माकं वा । (तत्) तस्मादशुद्धिनाशेन सुखार्थत्वात् ।
 (शुन्धामि) पवित्रीकरोमि ॥ अयं मंत्रः । श० १।१।३।८-१२
 व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— यथाऽयमिन्द्रो वृत्रतूर्य्ये युष्मास्ताः पूर्वोक्ता अप
 अवृणीत वृणीते । यथा ता इन्द्रं वायुमवृणीध्वं वृणते तथैव ता अपो
 यूयं वृत्रतूर्य्ये प्रोक्षिता वृणीध्वम् । यथा ता आपः शुद्धाः स्थो भ-
 वेयुरेतदर्थमहं यज्ञानुष्ठाता दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अग्नये जुष्टं त्वा
 तं यज्ञं प्रोक्षामि । एवमग्नीपोमाभ्यां त्वा तं यज्ञं प्रोक्षामि । एवं यज्ञ-
 शोधितास्ता आपः शुन्धध्वं शुन्धन्ति यद्गस्तासामशुद्धा गुणास्ते पराज-
 मुस्तत् तस्मात् वस्तासामिदं शोधनं शुन्धामि । इत्येकोऽन्वयः ॥ हे
 यज्ञानुष्ठातारो मनुष्या यद्यदिन्द्रो वृत्रतूर्य्ये युष्मा इन्द्रमवृणीत यद्यस्मा-
 च्चेन्द्रेण वृत्रतूर्य्ये ताः प्रोक्षिताः स्थ भवन्ति । तस्माद्यूयं त्वा तं यज्ञं
 सदा वृणीध्वम् । एवं च सर्वो जनोहं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अग्न-
 ये त्वा तं जुष्टं यज्ञं प्रोक्षामि तथा चाग्नीपोमाभ्यां जुष्टं त्वा तं यज्ञं प्रो-
 क्षामि एवं कुर्वन्तो यूयं सर्वान् पदार्थान् जनांश्च शुन्धध्वं शोधयत ।
 यद्दोऽशुद्धा दोषास्ते सदैव पराजमुर्निवृत्ता भवेयुस्तत्तस्मात्कारणादहं
 वो युष्माकमिदं शोधनं शुन्धामि ॥ इति द्वितीयोऽन्वयः ॥ १३ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वरेणाग्निसूर्यावेतदर्थौ रञ्जितौ
 यदिमौ सर्वेषां पदार्थानां मध्ये प्रविष्टौ जलौपधिरस्तान् छित्वा । वायुं
 प्राप्य मेघमण्डलं गत्वा गत्य च शुद्धिसुखकारका भवेयुस्तस्मान्मनु-
 ष्यैरुत्तमसुखलाभायाग्नौ सुगन्ध्यादिपदार्थानां होमेन वायुवृष्टिजलशु-
 द्धिद्वारा दिव्यसुखानामुत्पादनाय संप्रीत्या नित्यं यज्ञः करणीयः । य-
 तः सर्वे दोषा नष्टा भूत्वाऽस्मिन् विश्वे सततं शुद्धा गुणाः प्रकाशि-

ता भवेयुः । एतदर्थमहमीश्वर इदं शोधनमादिशामि गृह्यं परोपकारार्थ-
नि शुद्धानि कर्माणि नित्यं कुरुतेति । एवं रीत्येव वाय्वग्निजलगुणग्र-
हणप्रयोजनाभ्यां शिल्पविद्ययाऽनेकानि यानानि यंत्रकलाश्च रचयित्वा
पुरुषार्थिन सदैव सुखिनो भवतेति ॥ १३ ॥

पदार्थः— यह । (इन्द्रः) सूर्यलोक । (वृत्रतूष्यं) मेघकी बध्ने लिये । (पु-
ष्पाः)-पूर्वोक्त जलोंको । (अवृणीत) स्वीकार करना है जैसे जल । (इन्द्रं)
वायुको । (अवृणीध्वम्) स्वीकार करने हैं वैसेही । (यूपं) हे मनुष्यो तुम लोग उन
जल ओषधी रसोंको शुद्ध करनेके लिये । (वृत्रतूष्यं) मेघके शीघ्रवेगमें । (प्रोक्षि-
ताः) संसारी पदार्थोंके साँचनेवाले जलोंको । (अवृणीध्वं) स्वीकार करो और वैसे
वे जल शुद्ध । (स्थ) होते हैं वैसे तुम भी शुद्ध हो । इसलिये मैं यज्ञका अनुष्ठान
करनेवाला । (देव्याय) सबको शुद्ध करनेवाले । (कर्मणे) उत्क्षेपण-उछालना ।
अवक्षेपण-नीचे फेंकना । आकुंचन-सिमेटना । प्रसारण-फैलाना । गमन-चलना
आदि पांच प्रकारके कर्म हैं उनके और । (देवयज्यायै) विद्वान् वा श्रेष्ठ गुणोंकी
दिव्य क्रियाके लिये । तथा (अग्नये) भौतिक अग्निसे सुप्तके लिये । (जुष्टम्) अ-
च्छी क्रियाओंसे सेवन करने योग्य । (त्वा) उस यज्ञको । (प्रोक्षामि) करना हूँ तथा ।
(अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और सोमसे वर्षाके निमित्त । (जुष्टं) प्रीति देनेवाला
और प्रीतिसे सेवने योग्य । (त्वा) उक्त यज्ञको । (प्रोक्षामि) मेघमंडलमें पहुँचा-
ताहूँ इस प्रकार यज्ञसे शुद्ध किये हुए जल । (शुन्धध्वं) अच्छे प्रकार शुद्ध होते
हैं । (यन्) जिसकारण यज्ञकी शुद्धिसे । (वः) पूर्वोक्त जलोंके अदुद्धि आदि
दोष । (पराजगुः) निवृत्त हों । (तन्) उन जलोंकी शुद्धिको मैं । (शुंघामि) अच्छे
प्रकार शुद्ध करताहूँ । यह इस यंत्रका प्रथम अर्थ है । हे यज्ञ करनेवाले मनुष्यो । (यन्)
जिस कारण । (इन्द्रः) सूर्यलोक । (वृत्रतूष्ये) मेघके बध्ने निमित्त । (पुष्पाः) पू-
र्वोक्त जल और । (इन्द्रं) पदनको । (अवृणीत) स्वीकार करना है तथा जिस
कारण सूर्यने । (वृत्रतूष्यं) मेघकी शीघ्रताके निमित्त । (पुष्पाः) पूर्वोक्त जलों-
को । (प्रोक्षिताः) पदार्थ साँचनेवाले । (स्थ) किये हैं इससे । (यूपं) तुम । (त्वा) उ-
क्त यज्ञको सदा स्वीकार करके । (नयत) सिद्धिको प्राप्त करो इस प्रकार हम सब
लोग । (देव्याय) श्रेष्ठ कर्म वा (देवयज्यायै) विद्वान् और दिव्य गुणोंकी श्रेष्ठ
क्रियाओंके तथा । (अग्नये) परमेश्वरकी प्राप्तिके लिये । (जुष्टं) प्रीति करनेवाले
यज्ञको । (प्रोक्षामि) सेवन करें तथा । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और सोमसे प्र-

काशित होनेवाले । (त्वा) उक्त यज्ञको । (प्रोक्षामि) मेघमंडलमें पहुंचावें हे मनुष्यो इस प्रकार कर्त्ते हुए तुम सब पदार्थ वा सब मनुष्योंको । (शुन्धध्वम्) शुद्ध करो । (यत्) और जिससे । (वः) तुम लोगोंके अशुद्धि आदि दोष हैं वे सदा । (परोजघ्नुः) निवृत्त होते रहे । वैसेही मैं वेदका प्रकाश करनेवाला तुम लोगोंके शोधन अर्थात् शुद्धि प्रकारको । (शुन्धामि) अच्छे प्रकार बढ़ाताहूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः— परमेश्वरने अग्नि और सूर्यको इस लिये रचा है कि वे सब पदार्थोंमें प्रवेश करके उनके रस और जलकी छिन्न भिन्न ऊँ दे जिससे वे वायु मंडलमें जाकर फिर वहांसे पृथिवीपर आके सबको सुख और शुद्धि करनेवाले हों । इससे मनुष्योंको उत्तम सुख प्राप्त होनेके लिये अग्निमें सुगंधित पदार्थोंके होमसे वायु और वृष्टि जलकी शुद्धिद्वारा श्रेष्ठ सुख बढ़ानेके लिये प्रीतिपूर्वक नित्य यज्ञ करना चाहिये जिससे इस ससारके सब रोग आदि दोष नष्ट होकर उसमें शुद्ध गुण प्रकाशित होते रहे इसी प्रयोजनके लिये मैं ईश्वर तुम सबोंको उक्त यज्ञके निमित्त शुद्धि करनेका उपदेश करताहूँ कि हे मनुष्यो तुम लोग परोपकार करनेके लिये शुद्ध कर्मोंको नित्य किया करो तथा उक्त रीतिसे वायु अग्नि और जलके गुणोंको शिल्पक्रियामें युक्त करके अनेक यान आदि यंत्रकला बनाकर अपने पुरुषार्थसे सदैव सुखयुक्त हो ॥ १३ ॥

शर्मासीत्यस्य पूर्वोक्त ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराड् जगती छन्दः । निपादः स्वरः ।

पुनः स यज्ञः कीदृशोस्ति कथं कर्तव्यश्चेत्मुपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ किस प्रकारका है और किस प्रकारसे करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगंसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

अद्रिरसि वानस्पत्यो आवासि पृथुवुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

शर्म । अस्ति । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्षः । अवधूता इत्य-

वऽधूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि । प्रति ।
त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥

अद्रिः । असि । वानस्पत्यः । आवा । असि । पृथुबुध इति
पृथुबुधः । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ॥ १४ ॥

पदार्थः— (शर्म) सुखकारकं गृहं । शर्म इति गृहनामसु प-
ठितम् । निघं० ३।४। (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
(अवधूतम्) दूरीकृतं विचालितम् । (रक्षः) दुष्टस्वभावो जन्तुः ।
(अवधूताः) दूरीभूताः । (अरातयः) दानशीलतारहिताः शत्रवः ।
(अदित्याः) पृथिव्याः । अदितिरिति पृथिवीनामसु पठितम् । नि-
घं० १।१। (त्वक्) त्वग्वत् । (असि) भवति । (प्राणि) क्रिया-
र्थे पश्चादर्थे । प्रतीत्येतस्य प्रातिलोस्यं प्राह । निरु० १।३। (त्वा)
तत्तं वा । (अदितिः) नाशरहितो जगदीश्वरः । अदितिरिति पदना-
मसु पठितम् । निघं० ५।५। अनेन ज्ञानस्वरूपोऽर्थो गृह्यते । अन्तरि-
क्षं वा । (वेत्तु) जानातु ज्ञापयतु वा । (अद्रिः) मेघा अद्रिरिति मेघ-
नामसु पठितम् । निघं० १।१०। (असि) अस्ति । (वानस्पत्यः)
वनस्पतेर्विकारो रसमयः । (आवा) जलगृहीतो मेघः । आवेति मे-
घनामसु पठितम् । निघं० १।१०। (असि) अस्ति । (पृथुबुधः)
पृथु विस्तीर्ण बुधमन्तरिक्षं निवासाथं यस्य स पृथुबुधो मेघः । बुधम-
न्तरिक्षं वद्धा अस्मिन् धृता आप इति । निरु० १०।४४। (प्रति)
उक्तार्थे । (त्वा) तं । (अदित्याः) अन्तरिक्षस्य । (त्वक्) त्वग्वत्
सेविनं । (वेत्तु) जानातु ज्ञापयतु वा । अयं मंत्रः ॥ १० १।१।४।
४-७। व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या युष्मद्गृहं शर्मासि भवतु तस्माद्गृहाद्रक्षोऽ-
वधूतमरातयोऽवधूता भवन्तु । तच्च गृहमादित्यास्त्वगासि पृथिव्यास्त्व-

ग्वदस्त्विति सर्वो जनः प्रतिवेत्तु । यो वानस्पत्योऽद्रिः पृथुवुधो ग्रावा
मेघोसि वर्त्तते । एतद्दिद्यामदितिर्जगदीश्वरस्तुभ्यं वेत्तु रूपया वेदय-
तु । विद्वानप्यदित्यास्त्वग्धत्त्वा तं व्यवहारं प्रतिवेत्तु ॥ १४ ॥

भावार्थः— ईश्वरेणाज्ञाप्यते मनुष्यैः शुद्धायाः सर्वतोऽवकाशयुक्ता-
याः पृथिव्या मध्ये सर्वेष्वृतुषु सुखदायकं गृहं रचयित्वा तत्र सुखेन
स्थातव्यम् । तस्मात्सर्वे दुष्टा मनुष्या दोषाश्च निवारणीयास्तत्र सर्वा-
णि साधनान्यपि स्थापनीयानि । तत्रैव वृष्टिहेतुर्यज्ञोऽनुष्ठाय सुखा-
नि संपादनीयानि । एवं कृते वायुवृष्टिजलशुद्धिद्वारा जगति महत्सुखं
सिध्यतीति ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तुझारा घर । (शर्म) सुख देनेवाला । (असि) हो ।
उक्त घरसे । (रक्षः) दुष्टस्वभाववाले प्राणी । (अवधूतं) अलग करो और । (अ-
रातयः) दान आदि धर्मरहित शत्रु । (अवधूताः) दूर हों । उक्त गृह । (अदि-
त्या) पृथिवीकी । (त्वक्) त्वचाके तुल्य । (असि) हो । (अदिति) ज्ञानस्वरूप
ईश्वरहीसे उस घरको (प्रतिवेत्तु) सब मनुष्य नाने और प्राप्त हों तथा जो । (वा-
नस्पत्यः) वनस्पतीके निमित्तसे उत्पन्न होने । (पृथुवुधः) अतिविस्तारयुक्त अन्त-
रिक्षमे रहने तथा । (ग्रावा) जलका ग्रहण करनेवाला । (अद्रिः) मेघ । (असि)
हे उस और इस विद्याको । (अदितिः) जगदीश्वर तुझारे लिये । (वेत्तु) रूपा क-
रके जनावे । विद्वान् पुरुष भी । (अदित्याः) पृथिवीकी । (त्वक्) त्वचाके समान ।
(त्वा) उक्त घरकी रचनको । (प्रतिवेत्तु) जाने ॥ १४ ॥

भावार्थ — ईश्वर मनुष्योको आज्ञा देता है कि तुम लोग शुद्ध और विस्तार-
युक्त भूमिके बीचमे अर्थात् बहुतसे अवकाशमे सब ऋतुओंमें सुख देने योग्य घरकों
बनाके उसमे सुखपूर्वक वास करो । तथा उसमे रहनेवाले दुष्ट स्वभावयुक्त मनुष्यादि
प्राणी और दोषोंको निवृत्त करो फिर उसमे सब पदार्थ स्थापन और वर्षाका हे-
तु जो यज्ञ है इसका अनुष्ठान करके नानाप्रकारके सुख उत्पन्न करना चाहिये
क्योंकि यज्ञके करनेसे वायु और वृष्टिजलकी शुद्धिद्वारा संसारमे अत्यंत सुख सि-
द्ध होता है ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । निचृज्जगती

छन्दः । निपादः स्वरः । हविष्कृदिति याजुषी पंक्तिः-

छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृशो भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्तं यज्ञं किस प्रकारका होता है इस विषयका उपदेश आगले मंत्रमें किया है ।

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनन्देववीतये त्वा गृह्णामि
बृहद्वावासि वानस्पत्यः स इदन्देवभ्यो हविः शमीष्व
सुशमि शमीष्व ॥ हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

अग्नेः । तनूः । अस्ति । वाचः । विसर्जनमिति विसर्जनम् ।
देववीतय इति देववीतये । त्वा । गृह्णामि । बृहद्वावेति
बृहत्वावा । अस्ति । वानस्पत्यः । सः । इदम् ।
देवभ्यः । हविः । शमीष्वेति शमीष्व । सुशमिति सुशमि ।
शमीष्वेति शमीष्व । हविष्कृदिति हविःकृत् । आ ।
इहि । हविष्कृदिति हविःकृत् । आ । इहि ॥ १५ ॥

पदार्थः— (अग्नेः) भौतिकस्य । (तनूः) शरीरवत्तस्य संयोगे-
न विस्तृतो यज्ञः । (अस्ति) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(वाचः) वेदवाण्याः । (विसर्जनम्) यजमानेन होतृभिश्च हविष-
स्त्यागो मौनं वा । (देववीतये) देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा की-
र्तिर्ज्ञानं प्रापणं प्रजनं व्याप्तिः प्रकाशः । अन्येभ्य उपदेशनं विविधभो-
गो वा यस्यां तस्यै । वी गतिव्याप्तिप्रजनकात्यसन्त्वादनेषु । (त्वा)
तमिमं सम्यक् शोधितं हविःसमूहं । (गृह्णामि) स्वीकरोमि ।
(बृहद्वावा) बृहद्वासी यावा च सः । (अस्ति) अस्ति । (वानस्प-
त्यः) यो वनस्पतेर्विकारस्तं हविःसंस्कारार्थं । (सः) त्वं यज-

मानः । (इदं) यत् प्रत्यचं हुतं तत् । (देवेभ्यः) विद्मद्भ्यो दिव्य-
गुणोभ्योवा । (हविः) संस्कृतं सुगंध्यादियुक्तं द्रव्यम् । (शमीष्व)
दुःखं निवृत्तये सुखसंपादनार्थं कुरुष्व । शमु उपशमे इत्यस्माद्बहुलं
छन्दसीति श्यनो लुक् । तुरुस्तु शम्यमः० अ० ७।३।१५। इतोडा-
गमः । महीधरेणात्र शपो लुगित्यशुद्धं व्याख्यातम् । (सुशमि) सु-
ष्ठु दुःखं शमितुं शीलं धर्मः पदार्थानां साधुकरणं वा यस्य तत् । श-
मित्यष्टा० अ० ३।२।१४१। अनेन शमेधिनुष् । इदमपि पदमुवट-
महीधराभ्यामन्यथैव व्याख्यातम् । (शमीष्व) पुनरुच्चारणं हविषोऽत्य-
न्तसंस्कारद्योतनार्थम् । (हविष्कृत्) हविः करोति । अनया वेदवा-
ण्या सा हविष्कृद्वाक् । (एहि) अध्ययनेनैवेति प्राप्नोति । (हविष्कृत्)
अत्र यज्ञसंपादनाय ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां चतुर्विधा वेदाध्ययन-
संस्कृता सुशिक्षिता वाग् गृह्यते । अयं मंत्रः । श० १।१।४।८-१७
व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— अहं सर्वो जनो यस्य हविषः संस्काराय । बृहद्वा-
स्यस्ति वानस्पत्यश्च यदिदं देवेभ्यो भवति तं देववीतये गृह्णामि । हे
विद्मन् स त्वं देवेभ्यो विद्मद्भ्यः सुशमि तद्धविः शमीष्व शमीष्व । ये
मनुष्या वेदादीनि शास्त्राणि पठन्ति पाठयन्ति च तानेवेयं वाग्
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहीत्याह ॥ १५ ॥

भावार्थः— यदा मनुष्या वेदादिशास्त्रद्वारा यज्ञक्रियां फलं च वि-
दित्वा सुसंस्कृतेन हविषा यज्ञं कुर्वन्ति तदा स सुगंध्यादिद्रव्यहोम-
द्वारा परमाणुमयो भूत्वा वायौ दृष्टिजले च विस्तृतः सन् सर्वान् प-
दार्थानुत्तमान् कुर्वन् दिव्यानि सुखानि संपादयति । यश्चैवं सर्वेषां प्रा-
णिनां सुखाय पूर्वोक्तं त्रिविधं यज्ञं नित्यं करोति तं सर्वे मनुष्या ह-
विष्कृदेहि हविष्कृदेहीति सत्कुर्युः ॥ १५ ॥

पदार्थः— मैं सब जनोंकेसहित जिस । हवि अर्थात् पदार्थके संस्कारके लिये । (बृहद्वासा) बड़े पत्थर । (असि) हैं और । (वानस्पत्यः) काष्ठके मूसल आदि पदार्थ । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य गुणोंके लिये उस यज्ञको । (देववीर्ये) श्रेष्ठ गुणोंके प्रकाश और श्रेष्ठ विद्वान् वा विविध भोगोंकी प्राप्तिके लिये । (प्रतिगृह्णामि) ग्रहण करताहूँ । हे विद्वान् मनुष्य तुम । (देवेभ्यः) विद्वानोंके सुखके लिये । (मुशमि) अच्छे प्रकार दुःख शान्त करनेवाले । (हविः) यज्ञ करने योग्य पदार्थको । (शमीष्व) (शमीष्व) अत्यन्त शुद्ध करो । जो मनुष्य वेद आदि शास्त्रोंकी प्रीतिपूर्वक पढ़ते वा पढ़ाते हैं उन्हींको यह । (हविष्मन्) हविः अर्थात् होममें चढ़ाने योग्य पदार्थोंका विधान करनेवाली जो कि यज्ञको विस्तार करनेके लिये वेदके पढ़नेसे ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य और शूद्रोंकी शुद्ध सुशिक्षित और प्रसिद्ध वाणी है सो प्राप्त होती है ॥ १५ ॥

भावार्थः— जब मनुष्य वेद आदि शास्त्रोंके द्वारा यज्ञक्रिया और उसका फल जानके शुद्धि और उत्तमताके साथ यज्ञको करते हैं तब वह सुगंधी आदि पदार्थोंके होमद्वारा परमाणु अर्थात् अति सूक्ष्म होकर वायु और वृष्टि जलमें विसृत हुआ सब पदार्थोंको उत्तम करके दिव्य सुखोंको उत्पन्न करता है । जो मनुष्य सब प्राणिपोंके सुखके अर्थ पूर्वोक्त तीन प्रकारके यज्ञको नित्य करता है उसको सब मनुष्य हविष्मन् अर्थात् यह यज्ञका विस्तार करनेवाला, यज्ञका विस्तार करनेवाला उत्तम मनुष्य है ऐसा बारंबार कहकर सत्कार करें ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसीत्यस्य ऋषिः स एव । वायुर्देवता । ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

देवो वः सवितेत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड् गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ॥

। फिर भी यह यज्ञ कैसा है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

कुक्कुटोसि मधुजिह्व इपमूर्जमावद त्वया वयं संघातं संघातं जेष्म वर्पवृद्धमसि प्रति त्वा वर्पवृद्धं वेत्तु परापूतं रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं रं-

क्षौ वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपा-
णिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

कुक्कुटः । असि । मधुजिह्व इति मधुऽजिह्वः । इपम् । ऊर्ज-
म् । आ । वद । त्वया । वयं । संघातः । संघातमिति सं-
घातः । संघातम् । जेष्म । वर्षवृद्धमिति वर्षऽवृद्धम् । असि ।
प्रति । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्षऽवृद्धम् । वेत्तु । परापूतमि-
ति पराऽपूतम् । रक्षः । परापूता इति पराऽपूताः । अरा-
तयः । अपहतमित्यपहतम् । रक्षः । वायुः । वः । वि ।
विनक्तु । देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्यऽ
पाणिः । प्रति । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण । पाणिना ॥ १६ ॥

पदार्थः— (कुक्कुटः) कुकं परद्रव्यादातारं चोरं शत्रुं वा कुटति
येन स यज्ञः । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (मधुजि-
ह्वः) मधुरगुणयुक्ता जिह्वा ज्वाला प्रयुज्यते यस्मिन् सः । (इपम्)
अन्नादिपदार्थसमूहं । इपमित्यन्नामसु पठितम् । निघं० २।७।
(ऊर्जम्) विद्यादिपराक्रममनुत्तमरसं वा । (आ) क्रियायोगे । (व-
द) उपदिश । (त्वया) परमेश्वरेण विदुषा वीरेण वा सह संगत्य ।
(संघातः) (संघातम्) सम्यग्व्यन्यन्ते जना यस्मिन् तं संग्रामं । संघात इति
संग्रामनामसु पठितम् । निघं० २।१७। अत्र वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
(जेष्म) जयैम । अत्र लिङ्गर्थे लुङ् । अङ्गद्वयभावश्च । (वर्षवृ-
द्धम्) शस्त्रास्त्राणां वर्धयितारं । (असि) भवति । (प्रति) क्रियायोगे ।
(त्वा) त्वां तं यज्ञं वा । (वर्षवृद्धं) वृष्टेर्वर्धकं यज्ञं । (वेत्तु) जा-
नातु । (परापूतं) परागतं-पूतं पवित्रत्वं यस्मात्तत् । (रक्षः) दुष्ट-
स्वभावो मूर्खः । (परापूताः) परागतः पूतः पवित्रस्वभावो येभ्यस्ते ।

(अरातयः) परपदार्थग्रहीतारः शत्रवः । (अपहतं) अपहन्यते यत् तत् । (रक्षः) दस्युस्वभावः । (वायुः) योऽयं भौतिको वाति । (वः) तान् हुतान् परमाणुजलादिपदार्थान् । (वि) विशेषार्थः । (विनक्तु) वेचयति वेचयतु वा अत्राद्ये पक्षे लङर्थे लोटन्तर्गतो एष्यश्च । (देवः) प्रकाशस्वरूपः । (सविता) वृष्टिप्रकाशद्वारा दिव्यगुणानां प्रसवहेतुः । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यं ज्योतिः पाणिर्हस्तः किरणव्यवहारो वा यस्य सः । ज्योतिर्हि हिरण्यम् । १० ४।१।१। २१। (प्रतिगृभ्णातु) प्रतिगृह्णाति । अत्र ह्यहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । अ० ५।२।३२। इति हकारस्य स्थाने भकारः लङर्थे लोट् । (अच्छिद्रेण) छिद्ररहितेनैकरसेन । (पाणिना) किरणसमूहेन व्यवहारेण । अयं मंत्रः । १० । १।१।४।१८-२४। व्याख्यातः ॥ १४॥

अन्वयः— यतोऽयं यज्ञो मधुजिह्वः कुक्कुटोऽस्यस्तीपमूर्जं च प्रापयति तस्मात्स सदैवानुष्ठेयः । हे विद्वन् त्वमस्य त्रिविधस्य यज्ञस्यानुष्ठानस्य गुणानां च वेपितासि तस्मात्प्रतिवद प्रत्यक्षमुपदिश । यतो वयं त्वया सह संघातं संघातमाजेष्म सर्वान्संग्रामान्विजयेमहि । सर्वो मनुष्यो वर्षष्टब्धं त्वा त्वा तं वर्षष्टब्धं यज्ञं वा प्रतिवेतु । एव कृत्वा सर्वैर्जनैः परापूतं रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं रक्षः सदैव कार्य्यम् । यथायं हिरण्यपाणिर्वाधुरच्छिद्रेण पाणिना यज्ञे संसारेऽग्निना सूर्य्येण विच्छिन्नान् पदार्थकणान् प्रतिगृभ्णाति । यथा च हिरण्यपाणिः सविता देवस्तान् विविनक्ति पृथक्करोति तथैव परमेश्वरो विद्वान् मनुष्यश्चाच्छिद्रेण पाणिना सर्वा विद्या विविनक्तु । प्रतिगृभ्णातु तथैव कृपया सप्रीत्या चेतौ वो युष्मानानन्दकरणाय प्रतिगृह्णीतः ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरः सर्वान्मनुष्यानां ज्ञापयति मनुष्यैर्यज्ञानुष्ठानं संग्रामे दुष्टशत्रूणां विजयो गुणज्ञानं विद्याद्वसेव-

नं दुष्टानां मनुष्याणा दोषाणावा निराकरणं सर्वपदार्थच्छेदकोऽग्निः
सूर्योवा तथा सर्वपदार्थधारको वायुश्चास्तीति, विज्ञानं परमेश्वरोपास-
ना विद्वत्समागमं च कृत्वा सर्वा विद्याः प्राप्य सदैव सर्वार्था सुखो-
न्नतिः कार्येति ॥ १६ ॥

पदार्थ — जिस कारण यह 'यज्ञ' । (मधुजिह्वः) जिसमें मधुर गुणयुक्त
वाणी हो । तथा (कुक्कुटः) चोर वा शत्रुओंका विनाश करनेवाला । (अग्नि) है ।
ओम (इयं) अन्न आदि पदार्थ वा । (ऊर्ज) विद्या आदि बल और उत्तमसे उत्तम
रसको देता है इसीसे उसका अनुष्ठान सदा करना चाहिये । हे विद्वान् लोगो तुम
उक्त गुणोंको देनेवाला जो तीन प्रकारका यज्ञ है उसका अनुष्ठान और हम लो-
गोंकी प्रति उसके गुणोंका । (आयद्) उपदेश करो जिससे । (वयं) हम लोग ।
(त्वया) तुझारे साथ । (संघातंसंघातं) जिनमें उत्तम रीतिसे शत्रुओंका पराजय
होता है अर्थात् अति भारी संग्रामोंको बारंबार । आ (जेम्) सब प्रकारसे जीते
क्योंकि आप युद्धविद्याके जाननेवाले । (अग्नि) हैं इसीसे सब मनुष्य । (वर्षवृद्धं)
शास्त्र और अस्त्रविद्याकी वर्षाको बढ़ानेवाले । (त्वा) आप तथा (वर्षवृद्धम्)
वृष्टिके बढ़ानेवाले उक्त यज्ञको । (प्रतिवेत्तु) ज्ञाने इस प्रकार संग्राम करके सब म-
नुष्योंको । (परापूर्तं) पराजिता आदि गुणोंको छोड़नेवाले । (रक्षः) दुष्ट मनुष्य ।
तथा । (परापूर्ताः) दुष्टोंको छोड़नेवाले और । (अरातयः) दान आदि धर्मसे र-
हित शत्रुजन तथा । (रक्षः) डाकूओंका जैसे । (अपहतं) नाश हो सके वैसा
प्रयत्न सदा करना चाहिये जैसे यह । (हिरण्यपाणिः) जिसका ड्योति हाथ है
ऐसा जो । (वायुः) पवन है । वह (अच्छिद्रेण) एकरस । (पाणिना) अपने गमना-
गमन व्यवहारसे यज्ञ और संसारसे अग्नि और सूर्यसे अति सूक्ष्म हुए पदार्थोंको ।
(प्रतिगृभ्णानु) ग्रहण करता है । (हिरण्यपाणिः) वां, जैसे किरण हैं हाथ जि-
सके वह । (हिरण्यपाणिः) किरण व्यवहारसे । (सविता) सृष्टि वा प्रकाशके द्वारा
दिव्य गुणोंके उत्पन्न करनेमें हेतु । (देव) प्रकाशमय सूर्यलोक । (वः) उन पदा-
र्थोंको (विप्रिनस्तु) अलग अलग अर्थात् परमाणुरूप करता है वैसेही परमेश्वर वा
विद्वान् पुरुष । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) अपने उपदेशरूप व्यवहारसे
सब विद्याओंको । (विप्रिनस्तु) प्रकाश करे वैसेही रूपा करके प्रीतिके साथ ।
(वः) तुमको अत्यन्त आनन्द करनेके लिये । (प्रतिगृभ्णानु) ग्रहण करते हैं ॥ १६ ॥
भावार्थ — इस मंत्रमें श्रेष्ठालंकार है परमेश्वर सब मनुष्योंको आत्मा देता

हे किं यज्ञका अनुष्ठान संग्राममे शत्रुओका पराजय अच्छे अच्छे गुणोंका ज्ञान विद्वानोंकी सेवा दुष्ट मनुष्य वा दुष्ट दोषोंका त्याग तथा सब पदार्थोंको अपने तापसे छिन्न भिन्न करनेवाला अग्नि वा सूर्य और उनका धारण करनेवाला वायु है, ऐसा ज्ञान और ईश्वरकी उपासना तथा विद्वानोंका समागम करके और सब विद्याओंको प्राप्त होके सबके लिये सब सुखोंकी उत्पन्न करनेवाली उन्नति सदा करनी चाहिये॥
॥ १६ ॥

धृष्टिरसीत्यस्य ऋपिः स एव । अग्निर्देवता । ब्राह्मी पंक्तिश्छन्दः ।
पंचमः स्वरः ॥

अथाग्निशब्देन किं किं गृह्यते तेन किं किं च भवतीत्युपदिश्यते
अब अग्निशब्दसे किसकिसका ग्रहण किया जाता और इससे क्या
क्या कार्य होता है इस विषयका उपदेश अगले मन्त्रमे किया है ।

धृष्टिरस्य पा०ऽग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं
सेधा देवयजं वह ॥

ध्रुवमसि पृथिवीं दृ० ह ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं
सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वृधाय ॥ १७ ॥

धृष्टिः । अस्ति । अप । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्यामऽ
अदम् । जहि । निष्क्रव्यादमिति निष्क्रव्यअदम् । सेध ।
आ । देवयजमिति देवऽयजम् । वह ॥

ध्रुवम् । अस्ति । पृथिवीं । दृ० ह । ब्रह्मवनीतिं ब्रह्मऽवनिं ।
त्वा । क्षत्रवनीतिं क्षत्रऽवनिं । सजातवनीतिं सजातऽव
निं । उपदधामि । भ्रातृव्यस्य । वृधाय ॥ १७ ॥

पदार्थः— (धृष्टिः) प्रगल्भइव यजमानः । (अस्ति) भवसि
भवति वा अत्र पक्षे व्यस्यः । (अप) क्रियायोगे । (अग्ने) परमे-
श्वर धनुर्वेदविद्वान्वा । (अग्निम्) विद्युदाख्यं । (आमादं) आमामनं-

पक्वानर्त्तिं तं । (जहि) हिंसय । (निष्क्रव्यादं) कव्यं पक्वमांसमग्निं
तस्मान्निर्गतस्तं । (सेध) शास्त्राणि शिञ्चय । (आ) क्रियायोगे । (दे-
वयजं) देवान् विदुषो दिव्यगुणान् यजति संगतान् करोति येन य-
ज्ञेन स देवयट् तं । अत्र अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति सूत्रेण । कृतो
बहुलमिति वार्त्तिकेन करणे विच् प्रत्ययः । । (वह) प्रापय प्रापयति
वा । अत्र सर्वत्र पच्चे व्यत्ययः । (ध्रुवं) निश्चलं सुखं । (आसि) भव-
ति । (पृथिवीं) विस्तृतां भूमिं तत्स्थान्प्राणिनश्च । (दंह) उत्तमगु-
णैर्वर्धय वर्धयति वा । (ब्रह्मवनि) ब्राह्मणं विद्वांसं वनति तं । छन्दसि
वनसनरक्षिमधाम् । अ० ३।२।२७। अनेन ब्रह्मोपपदे वनधातोरि-
न्प्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यमो लुक् च । (त्वा) त्वां तं वा । (चत्रवनि)
चत्रं संभाजिनं वनति तं । अत्राप्यमो लुक् । (सजातवनि) जातं जातं
वनति स जातवनिः समानश्वासौ जातवनिस्तम् । समानस्य छन्दस्य
मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । अ० ६।३।८४ । अनेन समानस्य सक्तरादेशः ।
(उपदधामि) हृदये वेद्यां विमानादियानेषु वा धारयामि । (भ्रातृव्यस्य)
द्विपतः शत्रोः । (वधाय) नाशाय हननाय । अयं मंत्रः श० १।१।५।३-८
व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने परमेश्वर त्वं धृष्टिरसि । अतो निष्क्रव्याद-
मामादं देवयजमग्निं सेध । एवं मंगलाय शास्त्राणि शिञ्चित्वा दुःख-
मपजहि सुखं चावह । तथा हे परमेश्वर त्वं ध्रुवमसि । अतः पृथिवीं
दंह । हे जगदीश्वराग्ने यत ईदृशो भवान् तस्मादहं भ्रातृव्यस्य वधाय
ब्रह्मवनिं चत्रवनिं सजातवनिं त्वा त्वामुपदधामीत्येकोऽन्वयः । हे
यजमान विहन् यतोऽयमग्निर्धृष्टिरस्यस्ति तथा चामानिष्क्रव्यादेवयजं
यज्ञमावहति तस्मात्त्वमिममामादं निष्क्रव्यादं देवयजमग्निमावह । सेध ।
अन्येभ्यस्तमेवं शिञ्चय तदनुष्ठानेन दोषानपजहि । यतोऽयमग्निः सूर्य-

रूपेण ध्रुवोऽस्यस्ति तस्मादयमाकर्षणेन पृथिवी दृंह दृंहति धरति तस्मात्तमहं ब्रह्मवर्णिं क्षत्रवर्णिं सजातवर्णिं भ्रातृव्यस्य वधायोपदधामीति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः। सर्वशक्तिमतेनेश्वरेण यतोऽयमामादाहकस्वभावोऽग्नौ रचितस्ततो नायं भस्मादिकं दग्धं समर्थो भवति । येनामान्पदार्थान् पक्ताऽदन्ति येनोदरस्थमन्नं पच्यते येन च मनुष्या मृतं देहं दहन्ति स क्रव्यात् संज्ञोऽग्निर्येनायं दिव्यगुणप्रापको विद्युदाख्यश्च रचितस्तथा येन पृथिवीधारणाकर्षणप्रकाशकः सूर्यो रचितः । यश्च ब्रह्मभिर्वेदविद्विर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैः समानजन्मभिर्मनुष्यैश्च वन्यते ससेव्यते । तथा यः सर्वेषु जातेषु पदार्थेषु वर्तमानः परमेश्वरो भौतिकोऽग्निर्वा । स एव सर्वरूपास्यो भौतिकश्च क्रियासिद्ध्यर्थं सेवनीय इति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वरं आप । (धृष्टिः) प्रगल्भ अर्थात् अत्यंत निर्भय । (अग्निः) हैं इस कारण । (निष्क्रव्यादं) पके हुए भस्म आदि पदार्थोंको छोड़के । (आमादं) कच्चे पदार्थ जलाने और । (देवपत्रं) विद्वान् या श्रेष्ठ गुणोंसे मिलाप करनेवाले । (अग्निः) भौतिक वा जितुन् अर्थात् विजित्स्वरूप अग्नि-को आप । (सेष) सिद्ध कीजिये इस प्रकार हम लोगोंके मंगल अर्थात् उत्तम उत्तम सुख होनेके लिये शास्त्रोंकी शिक्षा करके दु खोकी । (अपजहि) दूर कीजिये और आनन्दको । आपह) प्राप्त कीजिये तथा हे परमेश्वर आप । (ध्रुवं) निश्चल सुख देनेवाले । (अग्निः) हैं इससे । (पृथिवीं) विस्तृतभूमि वा उसमें रहनेवाले मनुष्योंको । (दृंह) उत्तम गुणोंसे वृद्धिपुक्त कीजिये । हे (अग्ने) जगदीश्वर जिस कारण आप अत्यंत प्रशंसनीय हैं इससे मैं । (भ्रातृव्यस्य) दुष्ट वा शत्रुओंके । (वधाय) जिनाशके लिये । (ब्रह्मवर्णिं) क्षत्रवर्णिं (सजातवर्णिं) ब्राह्मण क्षत्रिय तथा प्राणियमात्रके । सुप्त वा दुःख व्यवहारके देनेवाले । (त्वा) आपको । (उपदधामि) हृदयमें स्थापन करना हूँ । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ । तथा हे विद्वान् वर्तमान जिस कारण यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि । (धृष्टिः) अग्नि सी-

क्षण । (अति) है तथा निरुद्ध पदार्थोंको छोड़कर उत्तम पदार्थोंसे । (देवपत्रं) विद्वान् वा दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाले पत्रको । (आवह) प्राप्त करता है इससे तुम्हें । (निष्कम्पादं) पके हुए भस्म आदि पदार्थोंको छोड़के । (आमादं) कच्चे पदार्थ जलाने और । (देवपत्रं) विद्वान् वा दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाले । (अग्निं) प्रत्यक्ष वा विज्ञप्तीरूप अग्निको । (आवह) प्राप्त करो तथा उसके जाननेकी इच्छा करनेवाले लोगोंको शास्त्रोंकी उत्तम २ शिक्षाओंके साथ उसका उपदेश । (सिध) करो तथा उसके अनुष्ठानमें जो दोष हो उनको । (अपजह) विनाश करो जिस कारण यह अग्नि सूर्यरूपसे । (ध्रुवं) निश्चल । (अति) है इसी कारण यह आकर्षणशक्तिसे । (पृथिवीं) विस्तृत भूमि वा उसमें रहनेवाले प्राणियोंको । (दहं) दह करता है इसीसे मैं उस । (व्रक्षवर्णिं) (क्षत्रवर्णिं) (सत्त्ववर्णिं) ब्राह्मण क्षत्रिय वा त्रिवर्णके मुखदुःखको भलग २ करनेवाले भौतिक अग्निको । (भ्रातृयस्य) दुर वा शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये हवन करनेकी वेदी वा विमान आदि पार्श्वों । (उपदधामि) स्थापन करना हूँ । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और सर्वशक्तिमान् ईश्वरने यह भौतिक अग्नि प्राप्त करके कच्चे पदार्थ जलानेवाला बनाया है इस कारण भस्मरूप पदार्थोंके जलानेको समर्थ नहीं है जिससे कि मनुष्य कच्चे कच्चे पदार्थोंको पकाकर खाते हैं तथा जिस करके सब प्राणियोंका खाया हुआ अन्न आदि द्रव्य पकना है और जिस करके मनुष्य लोग भरे हुए शरीरोंको जलाने हैं वह क्रव्यान् अग्नि कहता है और जिसमें दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाली विशुद्ध बनी है तथा जिसमें पृथिवीका धातु और आकर्षण करनेवाला सूर्य बना है और जिसमें वेदविद्याके जाननेवाले ब्राह्मण वा धनुर्वेदके जाननेवाले क्षत्रिय वा मर प्राणीयात्र सेवन करने हैं तथा जो मर मंमारी पदार्थोंमें दर्शनमान परमेश्वर है वह सब मनुष्योंका इष्टाव्य देव है तथा जो त्रिधाआर्त्तमैदिके त्रिधै भौतिक अग्नि है यह भी पयापोष काय्येदाग सेवा करनेके योग्य है ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्मेत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निदेवता सवेत्य । पूर्वस्य

वाची उष्णिक् छन्दः । ऋषमः स्वर्गः । वर्तमानानि

मन्त्रस्याची त्रिष्टुप् छन्दः । देवमः स्वर्गः । विश्वाम्य

उत्तुत्तरस्याची पंक्तिश्छन्दः पंचमः स्वर्गः ॥

॥ पुनर्गगिगच्छेनोक्तावर्थावपदिश्येन ॥

फिर भी अग्रिशब्दसे अगले मंत्रमे फिर दोनो अर्थोंका प्रकाश किया-है ।

अग्ने ब्रह्म गृह्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षन्दृ५ह ब्र-
ह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्पुपदधामि भ्रा-
तृव्यस्य वधाय ॥ धर्त्रमसि दिवंन्दृ५ह ब्रह्मवनि
त्वा क्षत्रवनि सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य
वधाय ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चित-
स्थोर्ध्वचितो भृगूणामंगिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥

॥ १८ ॥

अग्ने । ब्रह्म । गृह्णीष्व । धरुणम् । अस्ति । अन्तरिक्षम् ।
दृ५ह । ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनि । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्र-
ऽवनि । सजातवनीति सजातऽवनि । उप । दधामि ।
भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥ धर्त्रम् । अस्ति । दिवम् । दृ५ह ।
ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनि । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रऽवनि ।
सजातवनीति सजातऽवनि । उपदधामि । भ्रातृव्यस्य ।
वधाय ॥ विश्वाभ्यः । त्वा । आशाभ्यः । उपदधामि ।
चितः । स्थ । ऊर्ध्वचितइत्यूर्ध्वऽचितः । भृगूणां । अंगि-
रसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (ब्रह्म) वेदं । (गृ-
ह्णीष्व) ग्राहय गृह्णाति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । ह्रप्रहोश्छन्द-
सीति हकारस्य भकारः । (धरुणं) धरति सर्वलोकान् यत्तत् तेजश्च ।
(अस्ति) अस्ति । अत्र पक्षे प्रथमार्थे मध्यमः । (अन्तरिक्षं) आ-
काशस्थान् पदार्थान् । अन्तरात्मस्यमक्षयं ज्ञानं वा । अन्तरिक्षं क-
स्मादन्तरा चान्तं भवत्यन्तरे मे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा ।

रु० २।१०। (दंह) दृढीकुरु करोति वा । (ब्रह्मवर्नि) वनयति तं । (त्वा) त्वां । (क्षत्रवर्नि) राज्यं वनयति तं । (सजातवनि) समाना जाता विद्याः समानं जातं राज्यं वा वनयति येन तं । (उपदधामि) धारयामि । (धर्त्री) धरति यत् येन वा । वायुर्वा व धर्त्रं चतुष्टौमः । स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुतेतद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं । वायुरु सर्वेषा भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति स वे वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति । श० ८।२।४।२६। अनेन प्रमाणेन धर्त्र-शब्देन वायुरीश्वरश्च गृह्येते । (असि) अस्ति वा । (दिवं) ज्ञानप्रकाशं सूर्यलोकं वा । (दंह) सम्यग्वर्धय वर्धयति वा । (ब्रह्मवनि) सर्वमनुप्यार्थं ब्रह्मणो वेदस्य विभाजितारम् । ब्रह्माण्डस्य मूर्त्तद्रव्यस्य प्रकाशकं वा । (त्वा) त्वां तं वा । (क्षत्रवनि) राजधर्मप्रकाशस्य विभाजितारं राजगुणानां दृष्टान्तेन प्रकाशयितारं वा । (सजातवनि) समानान् जातान् वेदान् क्षत्रधर्मान् मूर्त्तान् जगत्स्थान् पदार्थान्वा वनयति प्रकाशयति तं । (विश्वाभ्यः) सर्वाभ्यः । (त्वा) त्वां तं वा । (आशाभ्यः) दिग्भ्यः । आशा इति दिङ्नामसु पठितम् । निधं० १।६। (उपदधामि) उपदधाति वा सामीप्ये धारयामि तेन पुष्णामि वा । (चित्तः) चेतयन्ति संजानन्ति ये ते चित्तः । अत्र वा शर्प्रकरणे खर्परं लोपो वक्तव्यं इति वार्तिकेन विसर्जनीयलोपः । (स्थ) भवथ भवन्ति वा । (ऊर्ध्वचित्तः) ऊर्ध्वानुत्कृष्टगुणान् चेतयन्ति तं मनुष्याश्रितानि कपालानि वा । (भृगूणा) भृज्जन्ति यैस्तेषां । (अंगिरसा) प्राणानामङ्गाराणां वा । प्राणो वा अंगिराः । श० ६।३।७।१। अङ्गारेष्वङ्गिरा अंगारा अंकता अंचना । निरु० ३।१७। (तपसा) धर्मविद्याऽनुष्ठानेन तापेन तेजसा वा । (तप्यध्वं) तपन्तु तापयन्

वा । अयं मंत्रः । श० १।१।५।१-१३ व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने परमेश्वर त्वं धरुणमसि रुपयाऽस्मत्प्रयुक्तं ब्रह्म गृणीष्व तथाऽस्मास्वन्तरिक्षमक्षयं विज्ञानं दंह वर्धय । अहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवनि त्वोपदधामि । हे सर्वधातर्जगदीश्वर त्वं सर्वेषां लोकानां धर्ममसि रुपयाऽस्मासु दिवं ज्ञानप्रकाशं दंह । अहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवनि त्वां त्वामुपदधामि । त्वा सर्वव्यापकं ज्ञात्वा विश्वाम्य आशाम्य उपदधामि । हे मनुष्या यूयमथैवं विदित्वा चित्त ऊर्ध्वचित्तः कपालानि कृत्वा भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं यथा तपन्तु तथा तापयतेत्येकः ॥ हे विहन् येनाग्निना धरणं ब्रह्मान्तरिक्षं गृह्यते दह्यते च तं त्वं होमार्थं शिल्पविद्यासिद्ध्यर्थं च गृणीष्व दंह च । तथैवाहमपि भ्रातृव्यस्य वधाय तं ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि । एवं सोऽग्निर्धत्तः सन्सुखमुपदधाति । एवं यो वायुर्धत्तः सर्वलोकधारकोऽस्यस्ति दिवं च दंह दंहति तमहं यथा भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि । तथैव त्वमप्येतं तस्मै प्रयोजनायोपदंह । हे शिल्पविद्या चिकीर्षो विहन् येन वायुना पृथिवी द्यौः सूर्यलोकश्च धार्यते दह्यते च तं त्वं जीवनार्थं शिल्पविद्यायै च धारय दंह च ब्रह्मवनि इत्यादि पूर्ववत् । हे मनुष्या यथाऽहं वायुविद्यावि-
त्त्वा तमग्निं वायुं च विश्वाम्य आशाम्य उपदधामि तथैव यूयमप्युप-
धत्त । यज्ञार्थं शिल्पविद्यार्थमुपरिचित ऊर्ध्वचित्तः कपालानि कला
धारितवन्तः सन्तो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं तापयत च ॥

भावार्थः— अत्र श्लेपालंकारः । ईश्वरेणेदमादिश्यते भवन्तो वि-
दुन्मते मूर्खत्वविनाशाय सर्वशत्रूणां निवारणेन राज्यवर्धनाय च वे-
दविद्या गृह्णीयुः । योऽग्नेर्दद्विहेतुः सर्वाधारको वायुरग्निमयः सूर्य

ईश्वरश्च स्य सन्ति तान् सर्वासु दिक्षु विस्तृतान् व्यापकान् विदि-
त्वा यज्ञसिद्धिं विमानादियानरचनं तानि चालयित्वा दुःखानि निवां-
र्यं शत्रून् विजयन्ताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) परमेश्वर आप । (धरुणं) सबके धारण करनेवाले ।
(अग्नि) हैं इससे मेरी (ब्रह्म) वेदमंत्रोंसे की हुई स्तुतिकी (गृष्णीष्व) ग्रहण की-
जिये तथा । (अन्तरिक्षं) आत्मामे स्थित जो अक्षय ज्ञान हैं उसको । (दंह) ब-
ढ़ाये में (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (वधाप) विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) सब
मनुष्योंके मुखके निमित्त वेदके शाखाशाखान्तगद्दारा विभाग करनेवाले ब्राह्मण
तथा । (क्षत्रवनि) राजधर्मके प्रकाश करनेवाले । (सज्जानवनि) जो परस्पर समा-
न क्षत्रियोंके धर्म और संसारी मूर्तिमान् पदार्थ हैं इन प्राणियोंके लिये अलग अ-
लग प्रकाश करनेवाले । (त्वा) आपको । (उपदधामि) हृदयके बीचमें धारण क-
रना हूँ । हे सबके धारण करनेवाले परमेश्वर जो आप । (धर्मम्) लोकोंके धारण
करनेवाले हैं इससे रूपा करके हम लोगोंमें । (दिवं) अत्युत्तम ज्ञानको । (दंह)
बढ़ाये और मैं । (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके (वधाप) विनाशके लिये । (ब्र-
ह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सज्जानवनि) उक्त वेद राज्य वा परस्पर समान विद्या वा
राज्यादि व्यवहारोंको यथायोग्य विभाग करनेवाले (त्वा) आपको । (उपदधामि)
बारंबार अपने हृदयमें धारण करता हूँ । तथा मैं । (त्वा) आपको सर्वव्यापक ज्ञा-
नकर । (विश्वाभ्यः) सब । (आशाभ्यः) दिशाओंसे मुख होनेके निमित्त बारं-
वार । (उपदधामि) अपने मनमें धारण करता हूँ । हे मनुष्यो तुम लोग उक्त
व्यवहारको अच्छी प्रकार ज्ञानकर । (चिन) विज्ञानी तथा । (ऊर्ध्वचिनः) उ-
त्तम ज्ञानवाले पुरुषोंकी प्रेक्षासे कपालोंको अग्नि पर धरके तथा (भृगूणां) जिन-
से विद्या आदि गुणोंको प्राप्त होते हैं ऐसे । (अंगिरसां) प्राणोंके । (तपसा)
प्रभावसे । (तपस्व्यं) तपो और तपस्वी । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ अग
दूसरा भी कहते हैं । हे विद्वान् धर्मात्मा पुरुष जिस । (अग्ने) भौतिक अग्निमें ।
(धरुणं) सबका धारण करनेवाला नेत्र । (ब्रह्म) वेद और । (अन्तरिक्षं)
आकाशमें रहनेवाले पदार्थ ग्रहण वा वृद्धियुक्त किये जाते हैं । (त्वा) उसको
तुम होम वा शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये । (गृष्णीष्व) ग्रहण करो । (दंह)
वा विद्यायुक्त क्रियाओंसे बढ़ाओ और मैं भी । (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (वधा-
प) विनाशके लिये । (त्वा) उस । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सज्जानवनि) सं-

सारी पूर्वनिमान् पदार्थोंके प्रकाश करने वा रातगुणोंके दृष्टान्तरूपसे प्रकाश करा-
नेवाले भौतिक अग्निको शिल्पविद्या आदि व्यवहारोंमें । (उपदधामि) स्थापन क-
रता हूं । ऐसे स्थापन किया हुआ अग्नि हमारे अनेक मुखोंको धारण करता है ।
इसी प्रकार सब लोगोका । (धर्त्र) धारण करनेवाला वायु । (असि) है तथा
(दिवं) प्रकाशमय सूर्य लोकको । (दंष्ट्र) दृढ़ करना है हे मनुष्यो जैसे उसको
मैं । (भ्रातृ-यस्य) अपने शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि)
(क्षत्रवनि) (सज्जनवनि) वेद राज्य वा परस्पर समान उत्तम शिल्पविद्याओंको
यथायोग्य ऋषियोंमें युक्त करनेवाले उस भौतिक अग्निको (उपदधामि) स्थापन क-
रता हूं वैसे तुम भी उत्तम क्रियाओंमें युक्त करके विद्याके बलसे । (दंष्ट्र) उ-
सको बढ़ाओ । हे विद्या चाहनेवाले पुरुष जो पवन पृथिवी और सूर्य आदि
लोकोंको धारण कर रहा है तैसे तुम अपने जीवन आदि सुख वा शिल्पविद्याकी
सिद्धिके लिये यथायोग्य कार्योंमें लगाकर उनकी विद्यासे । (दंष्ट्र) वृद्धि करो त-
था जैसे हम अपने शत्रुओंके विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सज्ज-
नवनि) अग्निके उक्त गुणोंके समान वायुको शिल्पविद्या आदि व्यवहारोंमें । (उप-
दधामि) संयुक्त करते हैं वैसेही तुम भी अपने अनेक दुष्टोंके विनाशके लिये उ-
सको यथायोग्य कार्योंमें संयुक्त करो । हे मनुष्यो जैसे मैं वायुविद्याका ज्ञाननेवा-
ला । (त्वा) उस अग्नि वा वायुको । (विश्वाभ्य) सब । (आशाभ्य) दिशाओंसे
सुख होनेके लिये यथायोग्य शिल्प-पदार्थोंमें । (उपदधामि) धारण करता हूँ ।
वैसे तुम भी धारण करो । तथा शिल्पविद्या वा होम करनेके लिये । (चितः)
(उर्ध्वचितः) पदार्थोंके भरे हुए पात्र वा सवारियोंमें स्थापन किये हुए कलायं-
त्रोंको । (भृगूणाम्) जिनसे पदार्थोंको पकाने हैं उन अंगारोंके । (तपसा) तापसे ।
(तप्यध्वम्) उक्त पदार्थोंको तपाओ ॥ १८ ॥

भावार्थ — इस ग्रन्थमें श्रेयालंकार है । ईश्वरका यह उपदेश है कि हे मनुष्यो
तुम विद्वानोंकी उन्नति तथा मूर्खपनका नाश वा सब शत्रुओंकी निवृत्तिसे राज्य
बढ़ानेके लिये वेदविद्याको ग्रहण करो तथा वृद्धिका हेतु अग्नि वा सबका धारण
करनेवाला वायु, अग्निमय सूर्य और ईश्वर इन्हे सब दिशाओंमें व्याप्त जानकर
यज्ञसिद्धि वा विमान आदि यानोंकी रचना धर्मके साथ करो तथा इनसे इनको सिद्ध
करके दुष्टोंको दूर करके शत्रुओंको जीतो ॥ १८ ॥

शर्मासीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता निचृद्वाही त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

॥ अथ यज्ञस्य स्वरूपमंगानि चोपदिश्यन्ते ॥

इसके अनन्तर ईश्वरने यज्ञका स्वरूप और इसके अंग अंगले
प्रथमे उपदेश किये है ॥

शर्मस्यवधूतः रक्तोऽवधूता अरातयोदित्यास्त्व-
गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥

धिपणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिव-
स्कम्भनीरसि धिपणासि पार्वतेयी प्रति त्वां
पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

शर्म । असि । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्तः । अवधूता
इत्यवधूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि ।
प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥

धिपणा । असि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् ।
वेत्तु । दिवः । स्कम्भनीः । असि । धिपणा । असि । पा-
र्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥ १९ ॥

पदार्थः— (शर्म) सुखहेतुः । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (अवधूतं) विनाशितम् । (रक्तः) दुःखं निवारणीयम् ।
(अवधूताः) निवारणीया विचालिता हताः । अवेति विनिग्रहार्थः-
यः । निरु० १।३। (अरातयः) अदानस्वभावाः रुपणाः । (अदित्याः)
अंतरिक्षस्य । (त्वक्) त्वग्वत् । (असि) भवति । (प्रति) क्रिया-
र्थः । (त्वा) तं यज्ञं । (अदितिः) यज्ञस्यानुष्ठाता यजमानः । अदि-
तिरिति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।५। इति यज्ञस्य ज्ञातां पाल-
कार्थो गृह्यते । (वेत्तु) जानातु । (धिपणा) वाक् वेदवाणी ग्राह्या ।

धिपणोति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।११। धृष्णोति सर्वा विद्या
 यया सा । धृषेधिप् च संज्ञायाम् । उ० २।८० । अनेनायं शब्दः सिद्धः ।
 महीधरेण धिपणेदं पदं धियं बुद्धिं कर्म वा सनाति व्याप्नोतीति 'भ्रा-
 न्या व्याख्यातम् । (असि) भवति । (पर्वती) पर्वणं पर्वहुज्ञानं
 विघ्नतेऽस्यां क्रियाया सा पर्वती । अत्र संपदादित्वात् क्तिप् । भूमि
 मतुप् । उगितश्चेति ङीप् । (प्रति) वीप्सार्थे । (त्वा) तां तां । (अ-
 दित्याः) प्रकाशस्य । (त्वक्) त्वचति संवृणोत्यनया सा । (वेत्तु)
 जानातु । (दिवः) प्रकाशवतः सूर्यादिलोकस्य । (स्कम्भनीः) स्कम्भं
 प्रतिवद्धं नयतीति सा । (असि) भवति । (धिपणा) धारणावती
 यौः । धिपणोति द्यावापृथिव्योर्नामसु पठितम् । निघं० ३।३० ।
 (असि) अस्ति । (पार्वतेयी) पर्वतस्य मेघस्य दुहितेव या सा पार्व-
 तेयी । पर्वत इति मेघनामसु पठितम् । निघं० १।१० । पर्वतस्येयं घन-
 पंक्तिः पार्वती तस्यापत्यं दुहितेव पार्वतेयी वृष्टिः । स्त्रीभ्यो ढक् ।
 अ० ४।१।१२० । अनेन ढक् । (प्रति) इत्यंभूताख्याने । (त्वा)
 तामादृशीं । (पर्वती) पः प्रशस्तं प्रापणं यस्या सा अत्र प्रशंसार्थं
 मतुप् । (वेत्तु) जानातु । अयं मंत्रः । श० १।१।५।१४-१७ ।
 व्याख्यातः ॥ १९ ॥

‘अन्वयः— हे मनुष्या भवन्तो योगं यज्ञः शर्मासि सुखदोऽदिति-
 नागरहितोस्ति येन रक्षाऽवधूतं दुःखमरातयोऽवधूता विनष्टाश्च भव-
 न्ति योऽदित्या अन्तरिक्षस्य पृथिव्याश्च त्वग्वदस्यस्ति । त्वा तं वेत्तु
 विदन्तु येन विद्याख्येन यज्ञेन पर्वती दिवः स्कम्भनीः पार्वतेयी धिप-
 णाऽदित्यास्त्वग्वदित्याप्ये तं तं प्रतिवेत्तु यथावज्जानन्तु येन सत्सं-
 गन्याख्येन पर्वती ब्रह्मज्ञानवती धिपणा प्राप्यते तमपि प्रतिवेत्तु
 जानन्तु ॥ १९ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्यो विज्ञानेन सम्यक् सामर्थ्यं संपाद्य यज्ञोऽनु-
ष्ठीयते । यश्च वृष्टिवृद्धिवर्धकोऽस्ति सोऽग्निना मनसा च संसाधितः
सूर्यप्रकाशं त्वग्बत्सेवते ॥ १९ ॥

पदार्थ — हे मनुष्यो तुम लोग जो यज्ञ । (शर्ष) सुखका देनेवाला । (असि)
हे और । (अदितिः) नाशरहित हे तथा जिससे । (रक्ष) दुख और दुष्ट स्व-
भावयुक्त मनुष्य । (अवधूतं) विनाशको प्राप्त तथा । (अरातयः) दान आदि ध-
र्मोंसे रहित पुरुष । (अवधूता.) नष्ट । (असि) होते हैं और जो । (अदित्याः)
अन्नरिद्ध वा पृथिवीके । (त्वक्) त्वचाके समान । (असि) है । (त्वा) उसे ।
(वेत्तु) जानो और जिस विद्यारूप उक्त यज्ञसे (पर्वती) बहुत ज्ञानवाली । (दिवः)
प्रकाशमान सूर्यादि लोकोंकी । (स्कन्धीः) रोकनेवाली तथा । (पार्वती) मेघ-
की कन्या अर्थात् पृथ्वीके तुल्य धिषणा वेदवाणी । (अदित्याः) पृथिवीके (त्वक्)
शरीरके तुल्य विस्तारको प्राप्त होती है । (त्वा) उसे । (प्रतिवेत्तु) यथावन् जानो
और जिस सत्संगतिरूप यज्ञसे । (पर्वती) उत्तम २ ब्रह्मज्ञान प्राप्त करनेवाली ।
(धिषणा) द्यौः अर्थात् प्रकाशरूपी बुद्धि प्राप्त होती है । (त्वा) उसे भी । (प्र-
तिवेत्तु) जानो ॥ १९ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको अपने विज्ञानसे अच्छी प्रकार पदार्थोंको रक्ष करके
उनसे यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये जो कि वृष्टि वा बुद्धिके बढ़ानेवाला है वह
अग्नि और मनसे सिद्ध किया हुआ सूर्यके प्रकाशको त्वचाके समान सेवन करता
है ॥ १९ ॥

धान्यमसीत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड्-
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

॥ कस्मै अघोषस्तप स अहः कर्त्तव्यं अनुमन्दिष्यते ॥

॥ किस प्रयोजनके लिये उक्त यज्ञ करना चाहिये सो अगले मंत्र
में प्रकाश किया है ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा
व्यानाय त्वा ॥ दीर्घामनुप्रसितिमायुपेधान् देवो
वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वच्छिद्रेण

पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोसि ॥ २० ॥

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् । प्राणाय । त्वा । उदा-
नायेत्युत्प्राणाय । त्वा । व्यानायेति विप्राणाय । त्वा ।
दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमिति प्रसितिम् । आयुषे ।
धाम् । चक्षुषे । त्वा । महीनाम् । पयः । असि ॥ २० ॥

पदार्थः— (धान्यं) धातुमहं यत् यज्ञात् शुद्धम् । रोगनाशेन
स्वादिष्टतमेन सुखकारकमन्नं तत् अत्र दधातेत्यत् नुट् च । उ० । ५।
४४ अनेन यत्प्रत्ययो नुडागमश्च । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (धिनुहि) धिनोति प्रीणाति । अत्र लङर्थे लोट् ।
(देवान्) विदुषो जीवानिन्द्रियाणि च । (प्राणाय) प्रकृष्टमन्यते
जीव्यते येन तस्मै जीवनधारणहेतवेऽवलाय । (त्वा) तत् । (उदा-
नाय) स्फूर्तिहेतव ऊर्ध्वमन्यते चेष्ट्यते येन तस्मै उत्क्रमणपराक्र-
महेतवे । (त्वा) तत् । (व्यानाय) विविधमन्यते व्याप्यते येन
तस्मै सर्वेषां शुभगुणानां कर्मविद्यांगानां च व्याप्तिहेतवे । (त्वा)
तत् । अत्र त्रिषु प्रथमार्थे मध्यमः । (दीर्घा) विस्तृता । (अनु)
पश्चादर्थे । (प्रसितिम्) प्रकृष्टं सिनोति वधात्यनया तां । (आयुषे)
पूर्णयुर्वर्धनेन सुखभोगाय । (धाम्) दधाति । अत्र छन्दसि लुङ्लङ्-
लिट् इति वर्तमाने लुङ् लभावश्च । (देवः) प्रकाशमानः प्रकाशहे-
तुर्वा । (वः) अस्मीनेतान् जगत्स्थान् स्थूलान् पदार्थाश्च । (स-
विता) सर्वजगदुत्पादकः सकलैश्वर्यदातेश्वरः सूर्यलोको वा ।
(हिरण्यपाणिः) हिरण्यस्यामृतस्य मोक्षस्य दानाय व्यवहारो यस्य
सः । अमृतं हिरण्यम् ३० ७।३।१।१५। यद्वा हिरण्यं प्रकाशार्थं
ज्योतिः पाणिर्व्यवहारो यस्य सः । (प्रतिगृह्णातु) प्रतिगृह्णातु प्रति-
गृह्णाति वा । अत्र ह्यहंरिति हस्य भः । पचे लङर्थे लोट् च ।

(अच्छिद्रेण) निरंतरेण व्यापनेन प्रकाशेन वा । (पाणिना) स्तु-
तिसमूहेन । (महीनां) महतीनां वाचा पृथिवीनां वा । महीति वाङ्-
नामसु पठितम् । निघं० १।११। पृथिवीनामसु च । निघं० १।१।
(पयः) अन्नं जलं च येन शुद्धम् । पय इत्युदकनामसु पठितम् ।
निघं० १।१२। अयं मंत्रः । १० १।१।५।१८-३२। व्याख्योतः ॥.

अन्वयः— यदिदं यज्ञशोधितं धान्यमस्ति यच्च यज्ञशोधितं पयो-
स्ति तत् देवान् धिनुहि धिनोति तस्माद्यथाऽहं तत्प्राणाय तदुदा-
नाय तद्व्यानाय दीर्घा प्रसितिमायुषे दधामि तथैव यूयं सर्वमनुष्यास्त-
स्मै प्रयोजनायैतन्नित्यं धत्त । यथा योऽस्मान् हिरण्यपाणिर्देवः सवि-
ता जगदीश्वरोऽच्छिद्रेण पाणिना महीना चक्षुषे प्रत्यनुगृह्णातु प्रकृष्टत-
यातुगतं गृह्णाति । तथैव वयं तम् । यथा च हिरण्यपाणिर्देवः सवि-
ता सूर्यलोको महीना चक्षुषेऽच्छिद्रेण पाणिना पयो गृहीत्वा धान्यं
पोपयति तथैव तं वयमप्यच्छिद्रेण पाणिना महीना चक्षुषे प्रतिगृह्णीमः ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । ये यज्ञेन शोधिता अन्नज-
लवाय्वादयः पदार्था भवन्ति । ते सर्वेपा शुद्धये वलपराक्रमाय दृढा-
य दीर्घायुषे च समर्था भवन्ति तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैरेतद्यज्ञकर्म नित्यम-
नुष्ठेयम् । तथा च परमेश्वरेण या महती पूज्या वाक् प्रकाशितास्त्य-
स्याः प्रत्यक्षकरणायेश्वरानुग्रहापेक्षा स्वपुरुषार्थता च कार्य्या । यथे-
श्वरः परोपकारिणां नृणामुपहृत्यनुग्रहं करोति तथैवाऽस्माभिरपि सर्वेषां
प्राणिनामुपरि नित्यमनुग्रहः कार्य्यः । यथाऽयमन्तर्यामीश्वरः सूर्यलो-
कश्चाध्यात्मनि वेदेषु च सत्यं ज्ञानं मूर्त्तद्रव्याणि च नैरन्तर्येण प्रका-
शयति तथैव सर्वैरस्माभिर्मनुष्यैः सर्वेषां सुखायाऽखिला विद्याः प्रत्य-
क्षीकृत्य नित्यं प्रकाशनीयाः । ताभिः पृथिवीराज्यसुखं नित्यं कार्य्य-
मिति ॥ २० ॥

पदार्थः— जो (धान्यम्) यज्ञसे शुद्ध उत्तम स्वभाववाला सुखका हेतु रोग-
का नाश करने तथा चावल आदि अन्न वा । (पयः) जल । (असि) है वह ।
(देवान्) विद्वान् वा जीव तथा इन्द्रियोको । (धिनुहि) तृप्त करता है इस कारण
हे मनुष्यो मैं जिस प्रकार । (त्वा) उसे । (प्राणाय) अपने जीवनके लिये वा ।
(त्वा) उसे । (उदानाय) स्फूर्ति बल और पराक्रमके लिये वा । (त्वा) उसे । (व्या-
नाय) सब शुभ गुण शुभ कर्म वा विद्याके अंगोंके फैलानेके लिये तथा । (दीर्घा)
बहुत दिनों तक । (प्रसिन्धि) अत्युत्तम सुखवन्धनपुक्त । (आयुषे) पूर्ण आयुके
मोगनेके लिये । (धाम्) धारण करता हूँ वैसे तुम भी उक्त प्रयोजनके लिये उ-
सको नित्य धारण करो जैसे । हम विद्वान् लोगोंको (हिरण्यपाणिः) जिसका मो-
क्ष देनाही व्यवहार है ऐसा सब जगत्का उत्पन्न करनेहारा (सविता) सब ऐश्व-
र्यका दाता ईश्वर । (अच्छिद्रेण) अपनी व्याप्ति वा उत्तम व्यवहारसे । (महीनां)
वाणिज्यके प्रत्यक्ष ज्ञानको । (प्रभ्यनुगृभ्णातु) अपने अनुग्रहसे ग्रहण करता है
वैसेही हम भी उस ईश्वरको । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) स्तुतिपौसे प्र-
हण करें और जैसे । (हिरण्यपाणि) पदार्थोंका प्रकाश करनेवाला । (सविता)
सूर्य लोक । (महीनां) लोकलोकातगकी पृथिवीमें नेत्रव्यवहारके लिये । (अ-
च्छिद्रेण) निरन्तर तीव्र प्रकाशसे । (पयः) जलको । (प्रतिगृभ्णातु) ग्रहण कर-
के अन्न आदि पदार्थोंकी पुष्ट करता है वैसेही हम लोग भी उसे । (अच्छिद्रेण)
निरन्तर । (पाणिना) व्यवहारसे (महीनां) पृथिवीके । (चक्षुषे) पदार्थोंकी दृ-
ष्टिगोचरताके लिये स्वीकार करने हैं ॥ २० ॥

भावार्थ— हम मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । जो यज्ञसे शुद्ध किये हुए अन्न ज-
ल और पय आदि पदार्थ हैं वे सबकी शुद्धि बल पराक्रम और दृढ दीर्घ आयु-
के वेदनेके लिये समर्थ होने हैं इससे सब मनुष्योंको यज्ञकर्मका अनुष्ठान नित्य
करना चाहिये तथा परमेश्वरकी प्रकाशित की हुई जो वेदचतुष्टयी अर्थात् चारो
वेदकी वाणी है उसके प्रत्यक्ष करनेके लिये ईश्वरके अनुग्रहकी इच्छा तथा अपना
पुरुषार्थ करना चाहिये और जिस प्रकार पणोपकारी मनुष्योंपर ईश्वर रुपा करता
है वैसेही हम लोगोंकी भी सब प्राणिपौष नित्य रुपा करनी चाहिये अथवा जैसे
अन्तर्धाम ईश्वर वा सूर्य लोक संसार आत्मा और वेदोंमें सत्य ज्ञान तथा मू-
र्ध्निमान् पदार्थोंका निरन्तर प्रकाश करता है वैसेही हम सब लोगोंको परस्पर सबके
मुखके लिये संपूर्ण विद्या मनुष्योंको दृष्टिगोचर कानके नित्य प्रकाशित करनी चा-

हिये और-उनसे हमको पृथिवीका चक्रवर्ति गज्य आदि अनेक उत्तम सुखोकी उत्पन्न निरंतर करना चाहिये ॥ २० ॥

• • देवस्य त्वेत्यस्यापि स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य । आदौ संवपामोत्यन्तस्य गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

अन्त्यस्य विराट्पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥ •

• ॥ ईश्वरेण याभ्य ओपधिभ्योऽनादिकं जायते ताः कथं शुद्धा जायन्त इत्युपदिश्यते ॥

जिन ओपधियोसे अन्न घनता हे वे यज्ञादि करनेसे कैसे शुद्ध होती हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमे किया है ॥

• देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो

हस्ताभ्याम् ॥ संवपामि समाप ओपधीभिः सं-

मोपधयो रसेन स रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताम्

संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे । अश्विनोः ।

बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । सम् ।

वपामि । सम् । आपः । ओपधीभिः । सम् । ओपधयः ।

रसेन । सम् । रेवतीः । जगतीभिः । पृच्यन्ताम् । सम् ।

मधुमतीरिति मधुमतीः । मधुमतीभिरिति मधुमतीभिः ।

पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः— (देवस्य) विधानुरीश्वरस्य द्योतकस्य सूर्यस्य वा ।

(त्वा) तं त्रिविधं यज्ञं । (सवितुः) सवति सकलेश्वर्यं जनयति

तस्य । (प्रसवे) उत्पादितेऽस्मिन् संसारे । (अश्विनोः) प्रकाशभू-

भ्योः । यावाष्टयव्यावित्येके । निरु० १२।१। (बाहुभ्या) तंजोदद-

त्वाभ्यां । (पूष्णः) पुष्टिकर्तुर्वायोः । पूषेति पदनामसु पठितम् ।
 निघं० ५।६। अनेन पुष्टिहेतुर्गृह्यते । (हस्ताभ्यां) प्राणापानाभ्याम् ।
 (सम्) सम्यगर्थे । (वपामि) विस्तारयामि । (सं) संमेलने । स-
 मित्येकीभावं प्राह । निरु० १।२। (आपः) जलानि । आप इत्यु-
 दकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। (आपधीभिः) यवादिभिः ।
 आपधय आपधयन्तीति वौपत्येनाधयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा ।
 निरु० १।२७। (सम्) सम्यगर्थे । (आपधयः) यवादयः । आप-
 ध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । मनुस्मृतौ । अ० १। श्लो०
 ४६। (रसेन) सारणाद्रिणानन्दकारकेण । (सम्) प्रशंसार्थे । (रेव-
 तीः) रेवत्य आपः अत्र सुपा सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (जगती-
 भिः) उत्तमाभिरोपधीभिः । (पृच्यन्ताम्) मेल्यन्ताम् । पृच्यन्ते वा ।
 (सम्) श्रेष्ठ्ये । (मधुमतीः) मधुः प्रशस्तो रसो विद्यते यासु ता
 मधुमत्य आपः । अत्र प्रशंसार्थे मतुप् । सुपा सुलुगिति पूर्वसवर्णा-
 देशश्च । (मधुमतीभिः) मधुर्वहुविधो रसो वर्त्तते यासु ताभिरोपधी-
 भिः । अत्र भूमार्थे मतुप् । (पृच्यन्ताम्) युक्त्या वैद्यकशिल्पज्ञास्त्री-
 त्या मेल्यन्ताम् । अयं मंत्रः । अ० १।१।६।१—२ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं सवितुर्वेदस्य परमात्मनः प्रसवे
 सवितृमण्डलस्य प्रकाशे चाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या यमिमं
 यज्ञं संवपामि । तथैव त्वा तं यूयमपि संवपत । यथैतस्मिन्प्रसवे प्रकाशे
 चापधीभिराप आपधयो रसेन । जगतीभिरेवत्यश्च संपृच्यन्ते । यथा च
 मधुमतीभिर्मधुमत्यः संपृच्यन्ते । तथैवोपधीभिरोपधय आपधयो रसेन
 जगतीभिः सह रेवत्यश्चास्माभिः संपृच्यन्ताम् । एवं मधुमतीभिः सह
 मधुमत्यो नित्यं संपृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥ .

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । विद्वद्भिर्मनुष्यैराश्वगेत्पादिते

किं भी गृहस्थो को कित प्रकार प्रयत्नकरना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

वाममुद्य सवितर्वाममुश्वो दिवे दिवे वाम-
मस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
स्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँऽइत्यूँ । श्वः ।
दिवे दिव इति दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सा-
वीः । वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया ।
धिया । वामभाज इति वामभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वामम्) प्रशस्तं सुखम् (अद्य) अस्मिन्नह-
नि (सवितः) सर्वस्यैश्वर्यस्य प्रसवितरीश्वर ! (वामम्)
(उ) वितर्कं (श्वः) परस्मिन् दिने (दिवेदिवे) प्रतिदि-
नम् (वामम्) (अस्मभ्यम्) (सावीः) सव । अत्र लोडर्थे
लुडभावश्च (वामस्य) अत्युत्कृष्टस्य (हि) खलु (क्षयस्य)
गृहस्य (देव) सुखप्रद (भूरेः) बहुपदार्थं न्वितस्य (अया) अ-
नया । छांदसो वर्णलोपो वेति नलोपः (धिया) श्रेष्ठ्यु-
द्भ्या (वामभाजः) प्रशस्त्यकर्मभेदेन (स्याम) भवेमा
जगन्मन्त्रः शत० ४। ३। ३। ६। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे देव सवितः पुनरप्येन यद्वैश्वर्यं जगत्पुनस्तस्मभ्य-
मद्य वाममुश्वो वामं वा दिवे दिवे वाम सावीः सव । येन वामयाधिया

भूरेवांसस्य सयस्य गृहाश्रमस्य मध्ये वामभाजो हि स्यात् ॥६॥

भावार्थः— गृहस्थैर्जनैरीश्वरानुग्रहेण परमपुरुषार्थेन प्रशस्तधियां भांगलिकाः सन्तो गृहाश्रमिणो भूत्वैव प्रपतेरन् यत्किपु कालेषु प्रवृत्तुस्तथाः स्युः ॥६॥

पदार्थः— ई (देव) सुख देने (सवितः) और सपस्त ऐश्वर्य के उन्पन्न करने वाले मुख्यजन । आप (अस्मभ्यम्) हम लोगोंके लिये (अथ) आज (वामम्) अति प्रशंसनीय सुख (उ) और आज ही किन्तु क्या (स्वः) अगले दिन (वामम्) उक्त सुख तथा (दिवे दिवे) दिन दिन (वामम्) उस सुख को (सार्वः) उत्पन्न कीजिये जिस से हम लोग आप की कृपा से उत्पन्न हुई (अथा) इस (धिया) धेष्ठ बुद्धि से (भूरेः) अनेक पदार्थों से युक्त (वामस्य) अत्यन्त सुन्दर (सयस्य) गृहाश्रम के बीच में (वामभाजः) प्रशंसनीय कर्म करने वाले (हि) ही (स्यात्) होंगे ॥ ६ ॥

भावार्थः— गृहस्थ जनो को चाहिये कि ईश्वर के अनुग्रह से प्रशंसनीय बुद्धि-युक्त मङ्गलकारी गृहाश्रमी होकर हम प्रकार का प्रयत्न करें कि जिस से तीनों अर्थात् भूत भविष्यत् और वर्तमान काल में अत्यन्त सुखी हो ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि च नोधाश्च-

धिराह् ब्राह्मणुष्टुपुञ्च । गान्धारः स्वरः ॥

• पुनश्च गृहस्थधर्ममुपदिश्यते ॥

फिर भी गृहाश्रम का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि च नोधाश्च-
नोधा अस्मि च नो मयि धेहि । जिन्वं यज्ञ
जिन्वं यज्ञपातिम्भर्गाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सावि-
 त्रः । असि । चनोधाऽइचिनऽधाः । चनोधाऽइतिचनः
 धाः । असि । चनः । मयि । धेहि । जिन्व । यज्ञम् ।
 जिन्व । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । भगाय ।
 देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपयामेन विवाहनियमेनो-
 गृहीतः (असि) (सावित्रः) सविता सकलजगदुत्पादकः
 परमेश्वरो देवता यस्य सः (असि) (चनोधाः) चनांस्य
 न्नानि दधातीति । चन इत्यन्ननामसु पठितम् । निरु० ६
 । १६ (चनोधाः) अभ्यासेनाधिकार्यो ग्राह्यः सर्वेभ्योऽधि-
 कास्त्रयान् गम्यते । अभ्यासे भूयां समर्थं मन्यते निरु०
 १० । ४६ (असि) (चनः) (मयि) अन्नग्रहणनिमित्ता-
 यां विवाहितायां स्त्रियां (धेहि) धर (जिन्व) प्राप्नुहि जानीहि
 या । जिन्वतीति गतिकर्मसु पठितम् निघ० २ । १४ (यज्ञम्)
 धर्मदृढैः पुरुषैः संगन्तव्यम् (जिन्व) प्रणीहि (यज्ञप-
 तिम्) गृहाश्रमस्य पालकं पुरुषपालिकां स्त्रियं वा (भ-
 गाय) घनादाय सेवनीयायैश्वर्याय । भगइति धननामसु
 पठितम् निघ० २ । १० (देवाय) दिव्याय कमनीयाय
 (त्वा) त्वाम् (सवित्रे) संतानोत्पादकाय । शत० ४ ।
 ३ । ३ । ६ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे पुरुष त्वया यथाहं नियमोपनियमैः सगृहीतास्मि तथा म-
या त्वमुपयामगृहीतोसि। एवं चनोधा असि सावित्रश्चासि तथाहमस्मि एवं
नयि चनोधेहि । अहमपि त्वयिदृश्याम् । एवं यज्ञं जिन्य अहमपि जिन्ये
यम् । सवित्रे देवाय भगाय यज्ञपत्नीं मां जिन्य एतस्मै यज्ञपतिं त्वानहमपि
जिन्येयम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । विवाहितस्त्रीपुरुषौ प्राप्तपुत्रकू-
लव्यवहारेण परस्परसौख्यं प्राप्तुयाताम्प्रोत्सा सन्तानोत्पत्तिं चाचरेताम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे पुरुष । तुझ से जैसे मैं नियम और उपनियमों से ग्रहण करी-
गयी हूँ वैसे मैंने आप को (उपयामगृहीतः) विवाह नियम से ग्रहण किया
(असि) है जैसे आप (चनोधाः) (चनोधाः) अन्न के धारण करने वाले (असि)
हैं और (सावित्रः) सविता सप्त संतानादि सुख उत्पन्न करने वाले आप
को अपना इष्टदेव मानने वाले (असि) हैं वैसे मैं भी आप के निमित्त धारण
करूँ जैसे आप (यज्ञम्) दृढ़ पुरुषों के सेवन योग्य धर्म व्यवहार को (जिन्य)
प्राप्त हों वैसे मैं भी प्राप्त होऊँ । और जैसे (सवित्रे) सन्तानों की उत्पत्ति के
हेतु (भगाय) धनादि सेवनीय (देवाय) दिव्य ऐश्वर्य के लिये (यज्ञपतिम्)-
गृहाधम को पालने हारे आप को मैं मसन्न रखूँ वैसे आप भी (जिन्य) वृत्त
कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० । विवाहित स्त्री पुरुषों को योग्य है कि लाभ के
अनुकूल व्यवहार से परस्पर ऐश्वर्य पावें और प्रीति के साथ संतानोत्पत्ति का आचरण करें ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य भरद्वाज अपि । विश्वेदेवा गृहपतोदेवताः ।

आद्यस्य प्राजापत्यः । नायत्री इन्द्रः । यज्ञः स्वरः । इशमर्त्यस्य

निष्कर्षार्थी गृह्णीतुन्द्रः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरपि गृहिकर्तव्यमुपदिशते ॥

फिर भी गृहस्थ को सेवने योग्य धर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

उपयामगृहीतोसि सुशर्म्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदु-
क्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनि-
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । सुशर्म्मे-
तिसुशर्म्मा । असि । सुप्रतिष्ठानः । सुप्रतिस्थान इति-
सुऽप्रतिस्थानः । बृहदुक्षायेतिवृहत्ऽउक्षाय । नमः । वि-
श्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एष । ते । योनिः । विश्वेभ्यः ।
त्वा । देवेभ्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) (असि) (सुशर्म्मा) शोभना-
नि गृहाणि यस्य सः । शर्म्मेति गृहनामसु पठितम् निघं०
३ । ४ । (असि) (सुप्रतिष्ठानः) सुप्रतिष्ठानं, प्रतिष्ठा यस्य
सः (बृहदुक्षाय) बृहद्वीर्यमुक्षति सिञ्चति तस्मै । बृहदि-
ति महन्नामसु पठितम् । निघं० ३ । ३ । (नमः) अन्नम् ।
नम इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २ । ७ । (विश्वेभ्यः)
अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) कमनीयदिदृशसु होभ्यः
(एषः) (ते) (योनिः) गृहम् (विश्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (त्वा)
त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ३३ । १४-
१८ तथा ४ । ३३ । १-११ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

सूर्यप्रकाशितेऽस्मिन् जगति बहुविधानां संप्रयोक्तव्यानां द्रव्याणां संप्रयोक्तुमर्हैर्बहुविधैर्द्रव्यैः सह संमेलनेन त्रिविधो यज्ञो नित्यमनुष्ठेयः । यथा जलं स्वरसेनौपधीर्वर्धयति, ता उत्तमरसयोगाद्रोगनाशकत्वेन सुखदायिन्यो भवन्ति । यथेश्वरः कारणात्कार्यं यथावद्रचयति । सूर्यः सर्वं जगत्प्रकाश्य सततं रसं भित्त्वा पृथिव्याद्याकर्षति । वायुंश्च धारयित्वा पुष्पाति तथैवाऽस्माभिरपि यथावत्संस्कृतैः संप्रयोजितैर्द्रव्यैर्विद्वत्संगवियोजितैर्होमशिल्पाल्यैर्यज्ञैर्वायुदृष्टिजलशुद्धयश्च सदैव कार्या इति ॥ २१ ॥

पदार्थ — हे मनुष्यो जैसे मैं । (सवितुः) सकल ऐश्वर्यके देनेवाले । (देवस्य) परमेश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए प्रत्यक्ष संसारमे वा सूर्य्य लोकके प्रकाशमे । (अश्विनो) सूर्य्य और भूमिके तेजकी । (बाहुभ्यां) दृढ़तासे । (पुष्पां) पुष्टि करनेवाले वायुके । (हस्ताभ्यां) प्राण और अपानसे । (त्वा) पूर्वोक्त तीन प्रकारके यज्ञका । (संवपामि) विस्तार करता हूँ जैसेही तुम भी उसको विस्तारसे सिद्ध करो । अथवा जैसे इस उत्पन्न किये हुए संसारमे वा सूर्य्यके प्रकाशमे । (ओपधीभिः) यथादि ओपधियोसे । (आपः) जल और (ओपधय) ओपधी । (रसेन) आनन्दकारक रससे तथा । (जगतीभिः) उत्तम ओपधियोसे । (रेवत्य) उत्तम जल और जैसे । (मधुमतीभिः) अत्यंत मधुर रसयुक्त ओपधियोसे । (मधुमती) अत्यंत उत्तम रसरूप जल ए सब मिलकर वृद्धियुक्त होने हैं जैसे हम सब लोगोको भी ओपधियोसे जल और ओपधी उत्तम जलसे तथा सब उत्तम ओपधियोसे उत्तम रसयुक्त जल तथा अत्युत्तम मधुर रसयुक्त ओपधियोसे प्रशंसनीय रसरूप जल इन सबोको यथायोग्य पगसर । (संपृच्यन्तां) युक्तसे वैद्यक वा शिष्य शास्त्रकी रीतिसे मेल कग्ना चाहिये ॥ २१ ॥

भावार्थ — इस मंत्रमे लुप्तोपमालंकार है । विद्वान् मनुष्योको ईश्वरके उत्पन्न किये हुए वा सूर्य्यसे प्रकाशको प्राप्त हुए इस संसारमें अनेक प्रकारसे संप्रयुक्त करने योग्य पदार्थोंको अर्थ मिलानेके योग्य पदार्थोंसे मेल कग्के । उक्त तीन प्रकारके यज्ञका अनुष्ठान नित्य कग्ना चाहिये जैसे जल अपने रससे ओपधियोको बढ़ाता है और वे उत्तम रसयुक्त जलके संपोगसे रोग नाशकग्नेसे सुखदायक होती हैं । और जैसे ईश्वर कारणसे कार्यको यथावत् रचना है तथा सूर्य्य

अन्वयः—हे पते अहं यस्त्वमुपयामगृहीतोसि सुप्रतिष्ठानः सुशर्मासि तस्मै बृहदुक्षया तुभ्यं नमोऽस्तु सुसंस्कृतां बृहदसन्नमुचितसमये ददामि यथाहं यस्य ते तयैषयोनिः प्रासादोस्ति तं तथा विश्वेभ्यो देवेभ्यः सेवे तथा त्वं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽमां नियुज्ज ॥ ८ ॥

भावार्थः—यस्य गृहाश्रमभीष्टोर्जनस्य सर्वतुल्यसंपादकं गृहं स्यात् स्वयं च वीर्यवान् तमेव स्त्री पतित्वेन गच्छीयात् तस्मै यथोचितसमये सुखं दद्यात् स्वयञ्च तस्यै दिव्यसुखमादद्यात् तौ द्वौ विदुषां सेवनमाचरेताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पते ! जैसे मैंने आप को (उपयामगृहीतः) नियम उपनियमोंसे सहण किया है (असि) हैं और (सुप्रतिष्ठानः) अच्छी प्रतिष्ठा और (सुशर्मा) अच्छे घर वाले (असि) हो उन (बृहदुक्षाय) अत्यन्त वीर्य देने वाले आप को (नमः) अच्छे प्रकार संस्कार किया हुआ अन्न चित्त का प्रमत्त करने वाला उचित समय पर देती हूँ । जिस आप का (एषः) यह (योनिः) सुखदायक महल है (त्वा) उस आप को (विश्वेभ्यः) सब देवेभ्यः) दिव्य सुखों के लिये सेवन करती हूँ । और (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये नियुक्त करती हूँ वैसे आप मुझ को कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—जिस गृहाश्रम भोगने की इच्छा रखने वाले पुरुष का सब श्रुत्यों में सुख देने वाला घर हो और आप वीर्यवान् हो उसी को स्त्री पति भाव से स्वीकार करें और उस के लिये यथोचित समय पर सुख देवें तथा आप उस पति से उचित समय में दिव्य सुख भोगें और वे स्त्री पुरुष दोनों विद्वानों का सत्संग किया करें ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य भरद्वाजश्रुतिः । गृहपतयो विष्टे देवा देव-

तारः । आद्यस्य प्रजापत्या गायत्री, बृहस्पतिस्तुतस्येति मध्यम-

स्वाधुष्णिक्, अहमित्युत्तरस्य स्वराहारी पंक्तिद्युन्दांसि ।

क्रमेण यदुत्तरं मध्यमाः स्वराः ॥

पुनर्गोहं स्य धर्ममाह ॥

किं गृहस्थ का धर्म अमले मन्त्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देवसोम
तऽइन्दोरिन्द्रियावन्तः । पत्नीवतोऽग्रहान् ॥ ऋ-
ध्यासम् । अहम्परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षन्त-
दमेपिताभूत् । अहम्सूर्य्यमुभयतो ददर्शाहन्दे-
वानाम्परमङ्गुहा यत् ॥ ६ ॥

उपयामगृहीत् ऽ इत्युपयाम ऽ गृहीतः । असि ।
बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पतिऽसुतस्य । देव । सोम ।
ते । इन्दोः । इन्द्रियावन्तः । इन्द्रियवन्तः ऽ इती-
न्द्रियवन्तः । पत्नीवत् ऽ इति पत्नीवतः । ग्रहान् ।
ऋध्यासम् । अहम् । परस्तात् । अहम् । अवस्तात् । यत्
अन्तरिक्षम् । तत् । कुं ऽ इत्थं । मे । पिता । अभूत् । अ-
हम् । सूर्य्यम् । उभयतः । ददर्श । अहम् । देवानाम् ।
परमम् । गुहा । यत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) (असि) (बृहस्पतिसुतस्य)
 बृहत्या वेदवाण्याः पतेः पालकस्य पुत्रस्य (देव) कमनी-
 यतम (सोम) ऐश्वर्य्यसम्पन्न (ते) तत्र (इन्द्रोः) सो-
 मगुणसम्पन्नस्य (इन्द्रियावतः) बहुधनयुक्तस्य । इन्द्रि-
 यमिति धनना०निधे० २। १० (पत्नीवतः) प्रशस्ता यज्ञ-
 सम्बन्धिनी जाया यस्य (ग्रहान्) गृह्णन्ते स्वीक्रियन्ते वि-
 वाहकाले नियतशिक्षाविषया ये तान् (ऋध्यासम्) वर्द्धि-
 शीय (अहम्) (परस्तात्) उत्तरस्मात् (अहम्) (अ-
 वस्तात्) (अर्वाचीनात्) समयात् (यत्) (अन्तरिक्षम्)
 अन्तरं क्षयमन्तःकरणे क्षयरहितं विज्ञानम् (तत्) (उ)
 वितर्के (मे) मम (पिता) पालको जनकः (अभूत्) ज-
 वति । वर्तमाने लट् उक्तपूर्वापरभावतः (अहम्) (सूर्यम्)
 चराचरात्मानमीश्वरम् (उभयतः) (ददर्श) दृष्टवान्
 दृष्टवती चास्मि अहम् (देवानाम्) विदुषाम् (परमम्)
 अत्युत्तमम् (गुहा) गुह्यन्ते संत्रियन्ते सकलाविद्या यया
 बुद्ध्या तस्याम् । अत्र सुपां सुलुगिति हेर्लुक् (यत्) ॥
 अयं मंत्रः शत० ४। ३। ४। १२-१४ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सोम देव यस्त्वमया कुमार्योपयामगृहीतोसि तस्येन्द्रो-
 र्निद्रियावतः पत्नीवतो बृहस्पतिसुतस्य ते त्वं ग्रहान् प्राप्याहम्परस्तादवस्ता
 ऋध्यासं यद्देवानां गुहास्थितमन्तरितं विज्ञानमन्येभितरवमपिप्राप्नुहि यो
 मे मम पिता पालकोऽध्यापको वा विद्वानभूतस्तकाशान्पूर्णां विद्यां प्राप्याहं
 यम्परमं सूर्यमुभयतो ददर्श त त्वमपि पश्य ॥ ६ ॥

भाषार्थः—श्रीपुरुषो परस्पर विवाहात्पूर्वं सम्पक् परीक्षां कृत्वा तुस्य
 गुणकर्मस्थभावरूपधलारोग्यपुरुषार्थविद्यायुक्ती स्वयंवरविधाने न विवाहं

विधायेत्पद्मपत्नेतां यतोधर्मार्थकाममोक्षाणां वृद्धिं प्राप्नुयाताम् यस्य माता-
पितरौ विद्वांसौ न स्यातांतयो रपत्यान्यप्यन्युत्तमानि भवितुं न शक्नुवन्ति ।
अतः पूर्णविद्याबुधिसौभूतैव गृहाश्रमनारभेतोम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य सम्पन्न (देव) अति मनोहर पते जिस
आप को मैं कुमारी ने (उपयामगृहीतः) विवाह नियमों से स्वीकार किया (अ-
सि) है उन (इन्द्रोः) सोम गुण सम्पन्न (इन्द्रियावतः) बहुत धन वाले और
(पत्नीवतः) यज्ञ समय में प्रशंसनीय स्त्री ग्रहण करने वाले (चृहस्पतिमुत्त-
स्य) और वहीं वेद वाणी के पालने वाले के पुत्र (ते) आप के गृह और सं-
वन्धियों को प्राप्त होके मैं (परस्तात्) आगे और (अवस्तात्) पीछे के समय
में (ऋध्यात्) सुखों से बढ़ती जाऊँ । (यत्) जिस (देवानाम्) विद्वानों
की (गृहा) बुद्धि में स्थित (अंतरिक्षम्) सत्य विज्ञ को मैं (एभि) प्राप्त हो
ती हूँ उसी को तू भी प्राप्त हो और जो (मे) मेरा (पिता) पालन करने
हारा (अभूत्) हो (अहम्) मैं (उभयतः) उसके अगले पिछले उन शिक्षा
विषयों से जिता (सूर्यम्) चर अचर के आत्मा रूप परमेश्वर को (ददर्श)
देखूँ उसी को तू भी देख ॥ ९ ॥

भावार्थः—स्त्री और पुरुष विवाह से पहिले परस्पर एक दूसरे को परीक्षा कर
के अपने समान गुण कर्म स्वभाव रूप बल आरोग्य पुरुषार्थ और विद्या युक्त होकर
स्वयंवर विधि से विवाह करके ऐसा यत्न करे कि जिस से धर्म अर्थ काम और मोक्ष
की सिद्धि को प्राप्त हो जिसके माता और पिता विद्वान् न हों उनके संतान भी उत्तम
नहीं हो सकते इस से अच्छी शिक्षा और पूर्ण विद्या को ग्रहण करके ही गृहाश्रम के
आचरण करें इस के पूर्व नहीं ॥ ९ ॥

अग्नौ २॥ इ पत्नीवन्ति तस्य भरवानक्रुषिः । गृहपतयो देवताः ।

विराड्वाह्ली बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पत्नी स्वपुरुषस्य कथं प्रशंसा प्रार्थनाञ्च कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

स्त्री अपने पुरुष की किस प्रकार से प्रशंसा और प्रार्थना करे इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नौ ॥ इ पत्नीवन् सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोम-

मिष्व स्वाहा । प्रजापतिर्वृषांसि रेतोधारेतोमयि
धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णां रेतोधसो रेतोधाम
शयि ॥ १० ॥

अग्नाऽऽइ । पत्नीवन्नितिपत्नीऽवन । सजूरितिसऽ-
जूः । देवेन । त्वष्ट्रा । सोमम् । पिब । स्वाहा । प्रजा-
पतिरितिप्रजाऽपतिः । वृषा । असि । रेतोधाऽइतिरेतऽ-
धः । रेतः । मयि । धेहि । प्रजापतेरितिप्रजाऽपतेः ।
ते । वृष्णाः । रेतोधसऽइतिरेतऽधसः । रेतोधामिति
रेतऽधाम् । अशीय ॥ १० ॥

पदार्थः—(अग्नाँ २ ॥ ऽइ) सर्वसुखप्रापक (पत्नीवन) प्रशस्ता यज्ञसम्बधिनी पत्नी यस्य तत्सम्बुद्धौ (सजूः) यः समानं जुपते सः (देवेन) दिव्यसुखप्रदेन (त्वष्ट्रा) सर्वदुःखविच्छेदकेनगुणेन (सोमम्) सोमवल्यादिनिष्पन्नमाह्लादकमासवविशेषम् (पिब) (स्वाहा) सत्यवाग्विशिष्टया क्रियया (प्रजापतिः) सन्तानादिपालकः (वृषा) वीर्य्यसेचकः (असि) (रेतोधाः) रेतोवीर्य्यदधातीति (रेतः) वीर्य्यम् (मयि) विवाहितायां स्त्रियाम् (धेहि) धर (प्रजापतेः) सन्तानादिरक्षकस्य (ते) तव (वृष्णाः)

वीर्यवतः (रेतोधसः) पराक्रमधारकस्य (रेतोधाम्)
वीर्यधारकमिति पराक्रमवन्तम्पुत्रम् (अशीय) प्रापन्नु-
याम् । अयम्मन्त्रः शत० ४।३।४।१५-१८ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने स्वामिन् । मया सज्जस्त्वं देवेन त्वष्टा स्वाहा सोम-
पिव, हे पत्नीवन् त्वं वृषा रेतोधाः प्रजापतिरासि मयि रेतोधेहि, हे स्वामिन् हम्बृष्टो-
रेतोधसः प्रजापतेस्ते तव सकाशाद्रेतोधाम् पुत्रपशीय ॥ १ ॥

भावार्थः—इह जगति मनुष्यजन्म प्राप्य स्त्रीपुरुषौ ब्रह्मचर्योत्तमाविद्यासद्गुण
पराक्रमिणौ भूत्वा विवाहं कुर्याता विवाहमर्यादयैव सन्तानोत्पत्तिरतिकीडा
जन्यसुखसम्भोगप्राप्य नित्यम्पूज्येताम् । विनाविवाहेन पुरुषः स्त्रियं वा स्त्री पुरुषं
मनमापि नेच्छेयतः स्त्रीपुरुषसम्बन्धनैव मनुष्यवृद्धिर्भवति तस्माद् गृहाश्रमं कुर्या-
ताम् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सप्तस्त सुख पहुँचाने वाले स्वामिन् ! (सज्जः) स-
मान प्रीति करने वाले आप मेरे (देवेन) दिव्य सुख देने वाले (त्वष्टा)
सप्तस्त दुःख विनाश करने वाले गुण के साथ (स्वाहा) सत्य वाणी युक्त किया
से (सोमम्) सोम बल्ली आदि ओषधियों के विशेष आसव को (पिव)
पीओ । हे (पत्नीवन्) प्रशंसनीय यज्ञ सम्पन्निनी स्त्री को ग्रहण करने (वृषा)
वीर्य सींचने (रेतोधाः) वीर्य धारण करने (प्रजापतिः) और सन्तानादि
के पालने वाले ! जो आप (असि) हैं वह (मयि) पुत्र विवाहित स्त्री में (रेतः)
वीर्य को (धेहि) धारण कीजिये । हे स्वामिन् ! मैं (वृष्टाः) वीर्य सींचने
(रेतोधसः) पराक्रम धारण करने (प्रजापते.) सन्तान आदि की रक्षा करने
वाले (ते) आप के संग से (रेतोधाम्) वीर्यवान् अति पराक्रम युक्त पुत्र
को (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १० ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य जन्म को पाकर स्त्री और पुरुष ब्रह्मचर्य उत्तम विद्या
अच्छागुण और पराक्रम युक्त होकर विवाह करें विवाह की मर्यादा ही से सन्तानों की उत्पत्ति
और रतिकीडा से उत्पन्न हुए सुख को प्राप्त होकर नित्य आनन्द में रहे बिना विवाह के स्त्री

पुरुष वा पुरुष स्त्री के समागम की इच्छा मन से भी न करें जिससे मनुष्य व्यक्ति की बढ़ती होवी इससे गृहाश्रम का आरम्भ स्त्री पुरुष करें ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसिहारियोजनोहरि-

निचृदार्यनुष्टु प्लन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्गोर्हस्थधर्ममाह ॥

फिर गृहस्थों का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसिहारियोजनोहरि-
भ्यान्त्वा । हर्योर्ध्वानास्थसहसोमाऽइन्द्राय ॥ ११ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामगृहीतः । असि । हरिः ।
असि । हारियोजनऽइतिहारियोजनः । हरिभ्यामिति
हरिभ्याम् । त्वा । हर्योः । धानाः । स्थ । सहसो-
माऽइतिसहसोमा । इन्द्राय ॥ ११ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपयामाय गृहाश्रमाय
गृहीतः (असि) (हरिः) हंरते वहते यथायोग्यं गृहाश्र-
मव्यवहारान् (असि) (हारियोजनः) हरीन् योजयति
यः सारथिः स हारियोजनः हारियोजन एव हारियोजनस्त-
द्वत् (हरिभ्याम्) सुशिक्षिताभ्यां तुरंगाभ्याम् (त्वा)
त्वाम् (हर्योः) अश्वयोः (धानाः) धारकाः । अत्र
दधातेरौणादिकी नः प्रत्ययः । (स्थ) भवत (सह-

सोमाः) सोमेन श्रेष्ठगुणसमूहेन सह वर्त्तमाना इव (इन्द्राय)
परमैश्वर्याप्राप्तये । अयं मंत्रः शत० ४।३।५। १-१०
व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे पते ! त्वमुपयामगृहीतोसि हारियोजन इव हरिरसि अतो
हरिभ्यां युक्ते स्वर्दने विराजमान त्वा त्वागहं सेवे यूयं गृहाश्रमिणः सन्त
इन्द्राय सहसोमाः सन्तो ह्यर्घ्योर्धानास्थ ॥ ११ ॥

भावार्थः— ब्रह्मचर्यसंस्कृता विवाहमिच्छत्यो युवतयः कन्या युव'नद्या-
न्योन्यस्य धनोन्नतिम्परीक्षयविवाहं कुर्यातां नो चेदुनाभावे दुर्धोन्नतिर्भवेत्
एश्वमुपयम्य परस्परमालहादयन्तः संत प्रतिदिनमैश्वर्यमुन्नयेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे.पते ! आप (उपयामगृहीतः) गृहाश्रम के लिये ग्रहण किये हुए
(असि) हैं (हारियोजनः) घोड़ों को जोड़ने वाले साराथी के समान (हरिः)
यथायोग्य गृहाश्रम के व्यवहार को चलाने वाले (असि) हैं इस कारण
(हरिभ्याम्) अच्छी शिक्षा का पाए हुए घोड़े से युक्त रथ में विराजमान
(त्वा) आप को मैं सेवा करूँ । तुम लोग गृहाश्रम करने वाले (इन्द्राय)
परमैश्वर्य की प्राप्ति के लिये (सहसोमाः) उत्तम गुण युक्त होकर (ह्यर्घ्योः)
वेगादि गुण वाले घोड़ों को (धाना) स्थानादि कों में स्थापन करने वाले
वाले (स्थ) होओ ॥ ११ ॥

भावार्थः— ब्रह्मचर्य से शुद्ध शरीर सगुण सद्ब्रियायुक्त होकर विवाह की
इच्छा करने वाले कन्या और पुरुष युवावस्था को पहुँच और परस्पर एक दूसरे के
धन की उन्नति को अच्छे प्रकार देखकर विवाह करें नहीं तो धन के अभाव में दुःख
की उन्नति होती है, इस लिये उक्त गुणों से विवाह कर आनन्दित हुए प्रति दिन
ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ११ ॥

यस्तइत्यस्य भारवाजःपिः । गृहण्तयोदेवताः ।

आपीपक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ गृहस्थानाम्मित्रतामाह ॥

अथ गृहस्थों की मित्रता अगले मंत्र में कही है ॥

यस्तेऽश्वसनिर्भक्षोयो गोसनिस्तस्य तऽ-
 इष्टयं जुपस्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्योपहूतस्यो-
 पहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

यः । ते । अश्वसनिरित्यश्वऽसनिः । भक्षः । यः
 गोसनिरिति गोऽसनिः । तस्य । ते । इष्टयं जुपऽइति-
 इष्टयं जुपः । स्तुतस्तोमस्येति स्तुतऽस्तोमस्य । श-
 स्तोक्तस्येति शस्तऽउक्तस्य । उपहूतस्येत्युपऽहूतस्य ।
 उपहूतऽइत्युपहूतः । भक्षयामि ॥ १२ ॥

पदार्थः— (यः) (ते) तव (अश्वसनिः) अश्वानामग्न्या-
 दिपदार्थानां वा सनिर्दाता (भक्षः) सेवनीयः (यः)
 (गोसनिः) गोः संस्कृतवाचोभूमेर्विंदाप्रकाशादेः सनिर्दा-
 ता (तस्य) (ते) तव (इष्टयं जुपः) इष्टानियजुं पियस्य
 (स्तुतस्तोमस्य) स्तुतः स्तोमः सामवेदगानविशेषो येन सः
 (शस्तोकथस्य) शस्तानि प्रशंसितानि उक्तानि ऋक्-
 सूक्तानि येन तस्य (उपहूतस्य) सत्कारेणाहूयोपस्थितस्य
 (उपहूतः) सम्मानित उपस्थितः (भक्षयामि) लेद प्रयो-
 गोयम् । अयं मंत्रः शतं ४ । ३ । ५ । ११-१३ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्यथाः— हे प्रिय धीरपते यस्तव भयोपहृतोऽश्वमनिर्गोसनिरसि तस्य शस्तोक्शस्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्योपहृतस्य तव यो भक्षोस्ति तमुपहृता सत्यहं ज्ञप्तयामि । हे ! मित्रो सखि या त्वमश्वमनिर्गोसनिरसि तस्याः शस्तो कथाया इष्टयजुषः स्तुतस्तोमाया उपहृतायास्ते तव यो भक्षोस्ति तमुपहृताहमज्ञप्तयामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—सदुत्साहयुक्तं केपु कार्येषु गृहाश्रममाचरंत्यः स्त्रियः स्वस-
खिस्त्रीजनान् गृहाश्रमिणः पुरुषा वास्येष्टमिश्रयन्धुजनादीनाहूय यथायोग्यं
सत्कारेण भोजनादिना प्रसादोयुरन्योन्यमुपदेशं शास्त्रार्थं विद्यावाग्विला-
सं च कुर्व्युः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे प्रियवीर पुरुष मित्र ! जो आप (उपहृतः) मुझ से सत्कार प्राप्त
होकर (अश्वसनिः) अग्नि आदि पदार्थ वा घोड़ों और (गोसनिः) संस्कृत
वाणी भूमि और विद्या प्रकाश आदि अच्छे पदार्थों के देने वाले (असि) हैं उन
(शस्तोक्शस्य) प्रशंसित ऋग्वेद के सूक्त युक्त (इष्टयजुषः) इष्ट सुख कारक
यजुर्वेद के भागयुक्त वा (स्तुतस्तोमस्य) सामवेदके गानके प्रशंसा करने हारे (ते)
आप का (यः) जो (भक्षः) चाहना से भोजन करने योग्य पदार्थ है उस को
आप से सत्कृत हुई मैं (ज्ञप्तयामि) भोजन करूं । तथा हे मित्रे सखि ! जो तू
अग्नि आदि पदार्थ वा घोड़ों के देने और संस्कृत वाणी भूमि विद्या प्रकाश
आदि अच्छे २ पदार्थ देने वाली है उस प्रशंसनीय ऋग्वेद भाग से स्तुति
किये हुए सामगान करने वाली तेरा जो यह भोजन करने योग्य पदार्थ है उस
को अच्छे मान से बुलाया हुआ मैं भोजन करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः—अच्छे उत्साह बढ़ाने वाले कामों में गृहाश्रम का आचरण करने
वाली स्त्री अपनी सहेलियों वा पुरुष गृहाश्रमी पुरुष अपने इष्टमित्र और बन्धु जन आदि
को बुलाकर भोजन आदि पदार्थों से यथा योग्य सत्कार करके प्रसन्न करें और परस्पर
भी सदा प्रसन्न रहें और उपदेश शास्त्रार्थ विद्या वाग्विलास को करें ॥ १२ ॥

देवकृतस्येत्यस्य भारद्वाजव्रषिः । गृहपतयोविश्वेदेवादेवताः ।

मनुष्यकृतस्येत्यस्य साम्भ्युष्णिक्, पिष्टकृतस्येत्यस्यात्म-

कृतस्येत्यस्य च निचूटमान्युष्णिक्, एनसइत्यस्य

प्रजापत्योष्णिक्, यज्ञाहमित्यस्य निचूटाप्यु-

ष्णिक् च छन्दासि । ऋषयः स्वराः ॥

सर्व जगत्को प्रकाशित करके और निरंतर रसको भेदन करके, पृथिवी आदि पदार्थोंका आकर्षण करता है तथा वायु रसको धारण करके पृथिवी आदि पदार्थोंको, पुष्ट करता है वैसे हम लोगोंको भी यथावत् संस्कारयुक्त संयुक्त किये हुए पदार्थोंसे विद्वानोंका संग तथा विद्याकी उन्नातिसे वा होम शिल्प कार्यरूपी यज्ञोंसे वायु और वर्षा जलकी शुद्धि सदा कम्भी चाहिये ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वेत्यस्यापिः पूर्वाक्तः । प्रथतामिति पठ्यन्तस्य यज्ञो देवता । स्वराट्त्रिषुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । अन्त्यस्या-

ग्निसवितारी देवतः । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ स यज्ञः कस्मै प्रयोजनाय संपादनीय इत्युपादिश्यते ॥

उक्त यज्ञ किस प्रयोजनके लिये करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

जनयत्यै त्वा सं यौमीदमग्नेरिदमग्नीपोमयोरिषे
त्वा घर्मांसि विश्वायुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते
यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्ठे त्वचं मा हिंसीद्विस्त्वा
सविता श्रपयतु वर्ष्णिष्ठेऽधिनाके ॥ २२ ॥

जनयत्यै । त्वा । सम् । यौमि । इदम् । अग्नेः । इदम् ।
अग्नीपोमयोः । इषे । त्वा । घर्मः । अग्निः । विश्वायुरि-
ति विश्वऽआयुः । उरुप्रथा इत्युरुऽप्रथाः । उरु । प्रथस्व ।
उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञऽपतिः । प्रथताम् । अग्निः ।
ते । त्वचम् । मा । हिंसीत् । देवः । त्वा । सविता ।
श्रपयतु । वर्ष्णिष्ठे । अधि । नाके ॥ २२ ॥

पदार्थः— (जनयत्यै) सर्वसुखोत्पादिकार्ये राज्यलक्ष्म्ये । (त्वा)
तं त्रिविधं यज्ञं । (सम्) सम्पत् । (यौमि) मिश्रयामि । अग्नीं प्र-
क्षिप्य वियोजयामि वा । (इदं) संस्कृतं हविः । (अग्नेः) मध्ये ।

पूर्वाक्तविषयप्रकारान्तरेणाह ।

अगले मंत्र में पूर्वोक्त विषय प्रकारान्तर से कहा है ॥

देवकृतस्यैनसोवयजंनमसि मनुष्यकृतस्यैन-
सोवयजंनमसि पितृकृतस्यैनसोवयजंनमस्यात्म-
कृतस्यैनसोवयजंनमस्यैनसऽएनसोवयजंनमसि ।
यच्चाहमेनो विद्वाँश्चकार यच्चाविद्वाँस्तस्य सर्व-
स्यैनसोवयजंनमसि ॥ १३ ॥

देवकृतस्येति देवऽकृतस्य । एनसः । अवयजंन-
मित्यवऽयजंनम् । असि । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्यऽ
कृतस्य । एनसः । अवयजंनमित्यवऽयजंनम् । असि ।
पितृकृतस्येति पितृऽकृतस्य । एनसः । अवयजंनमि-
त्यवऽयजंनम् । असि । आत्मकृतस्येत्यात्मऽकृतस्य ।
एनसः । अवयजंनमित्यवऽयजंनम् । असि । एनसः
ऽएनसइत्येनसः । एनसः । अवयजंनमित्यवऽअयजंनम् ।
असि यत् । च । अहम् । एनः । विद्वान् । चकार । यत् ।
च । अविद्वान् । तस्य । सर्वस्य । एनसः । अवयजं-
नमित्यवऽयजंनम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः— (देवकृतस्य) दानशीलकृतस्य (एनसः
 पापस्य (अवयजनम्) पृथक्करणम् (असि) (मनुष्य-
 कृतस्य) साधारणजनेनाचरितस्य (एनसः) अपराध-
 स्य (अवयजनम्) दूरीकरणम् (असि) (पितृकृतस्य)
 जनककृतस्य (एनसः) विरोधाचरणस्य (अवयजनम्)
 परिहरणम् (असि) (आत्मकृतस्य) स्वयमाचरितस्य
 (एनसः) पापस्य (अवयजनम्) (असि) (एनसः)
 (एनसः) अधर्म्मस्याधर्म्मस्य (अवयजनम्) परिहरणम्
 असि (यत्) अतीतेकाले (च) वर्त्तमाने (अहम्)
 (एनः) अधर्म्माचरणम् (विद्वान्) जानन् सन् (च-
 कार) कृतवान् करोमि करिष्यामि वा अत्र छंदसि लु-
 ङ्लिङ्लिट् इति कालसामान्ये लिट् (यत्) (च) अ-
 विद्यासमुच्चये (अविद्वान्) अजानन् सन् (तस्य) (स-
 र्वस्य) (एनसः) दुष्टाचरणस्य (अवयजनम्) दूरीक-
 रणम् (असि) अयं मंत्रः श० । ४ । ३ । ६ । १ व्या-
 ख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे सर्वोपकारिन् सखे ! त्वं देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि, म-
 नुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि, पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि, आत्मकृतस्यैनसो-
 वयजनमसि । एनस एतेनाऽवयजनमसि विद्वानहं यश्चैनः पापं चकार क-
 तवान्, करोमि, करिष्यामि, अविद्वानहं यश्चैनः कृतवान् करोमि करिष्यामि
 वा तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ॥ १३ ॥

भावार्थः अज्ञोपमालङ्कारः। यथा विद्वान् गृह्णात्मी पुरुषो दानादिप्रसक्तपुरुषा-
णामपराधदूरीकरणे प्रयतेत । जानन्नज्ञानं वात्मकृतमपराधं स्वयं त्यजेदन्य-
कृतमन्यस्मान्निवारयेत् । तथानुष्ठाय सर्वं यथोक्तं सुखं प्राप्नुयुरिति ॥१३॥

पदार्थः—हे सब के उपकार करने वाले मित्र! आप (दवकृतस्य) दानदे-
ने वाले क (एनमः) अपराध के (अवयजनम्) विनाश करने वाले (आसि)
हो (मनुष्यकृतस्य) साधारण मनुष्यों के किये हुए (एनसः) अपराध के (अव-
यजनम्) विनाश करने वाले (आसि) हो (पितृकृतस्य) पिता के किये हुए (ए-
नमः) विरोध आचरण के (अवयजनम्) अच्छे प्रकार हरने वाले (आसि)
हो (आत्मकृतस्य) अपने कर्त्तव्य (एनसः) पाप के (अवयजनम्) दूर करने वाले
(आसि) हो (एनसः) (एनसः) अहर्म्म अहर्म्म के (अवयजनम्) नाश करने
हारे (आसि) हो (विद्वान्) जानता हुआ मैं (यत्) जो (च) कुछ भी (एनः) अ-
धर्म्माचरण (चकार) किया, करता हूँ वा करूँ । (अविद्वान्) अनजान मैं
(यत्) जो (च) कुछ भी किया, करता हूँ वा करूँ (तस्य) उस (सर्वस्य)
सब (एनमः) दुष्ट आचरण के (अवयजनम्) दूर करने वाले आप (अ-
सि) हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है। जैसे विद्वान् गृहस्थ पुरुष दान आदि अ-
च्छे काम के करने वाले जनों के अपराधदूर करने में अच्छा प्रयत्न करें। जाने वा विना
जाने अपने कर्त्तव्य अर्थात् जिस को किया चाहता हो उस अपराध को आप छोड़ें त-
था औरों के किये हुए अपराध को औरों से छोड़ावें वैसे कर्म करके सब लोग यथोक्त
समस्त सुखों को प्राप्त हों ॥ १३ ॥

सर्वस्येत्यस्य भरद्वाजऋषिः । गृहपतयो देवताः । घिराहार्थी

त्रिष्टुप्छन्दः । धेवत स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी मित्रकृत्य का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

संवर्चसा पर्यसा सन्तनूभिरगन्महि । मनं-
सा सधशिवेन त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायोनु ।

मार्ष्टु तन्वा यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अग-
न्महि । मनसा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्र इति सुद-
त्रः । वि । दधातु । रायः । अनु । माष्टु । तन्वः ।
यत् । विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(सम्) क्रियायोगे (वर्चसा) अध्ययनाध्यापन
प्रकाशेन (पयसा) जलेनान्नेन वा । पय इत्युदकनामसु
पठितम् निघं० १। १२। अन्ननामसु च निघं० २। ६।
सम्) (तनूभिः) शरीरैः (अगन्महि) प्राप्नुयाम ।
अत्र गम्ल्धातोर्लिङ्गर्थे लुङ् मन्त्रे च सहूरेत्यादिना चलेलु-
क् । म्वोश्च अ० ८ । २। ६५ । इति मस्य नः (मनसा)
विज्ञानवतान्तःकरणेन (सम्) (शिवेन) कल्याणकार-
केण (त्वष्टा) सर्वव्यवहाराणान्तनुकर्त्रा (सुदत्रः) सु-
नादः (वि) (दधातु) करोतु (रायः) धनानि (अनु)
मार्ष्टु पुनः पुनः शुन्धतु (तन्वः) शरीरस्य (यत्)
(विलिष्टम्) विशेषेण न्यूनमङ्गम् । अयम्मन्त्रः शत०
४ । ३। ५ । १४-१५ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

ग्रन्थयः—हे अध्यापक । त्वष्टा सुदत्री विद्वान् भवान् स शिवेन मनसा
सं वर्चसा पयसा यत्तवो विलिष्टमनुमाष्टु रायो विदधातु तत्तानि च वप-
न्तनूभिः समगन्महि ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र याचकलुप्तोपनालंकारः । अनुप्याणां योग्यतास्ति
पुरुषार्थेन विद्यां सम्पाद्य विधिदन्नोदकं संसेव्य शरीराण्यारोगी कल्प

मनो धर्मे निवेश्य सदा सुखोन्नतिं कृत्वा या का चिन्न्यूनतास्ति ता सम्पूरयन्तु यथा कश्चित् सुदृत् मरयुः सुखाय वर्तते तथा तत्सुखाय स्व यमपि वर्तते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे सब विद्याओं के पढ़ने (त्वष्टा) सब व्यवहारों के विस्तार कारक (सुदृत्) अत्युत्तम दान के देने वाले विद्वन्! आप (संशिवेन) ठीक २ कल्याणकारक (मनसा) विज्ञानयुक्त अन्तःकरण (सर्वर्चसा) अच्छे अध्ययन अध्यापन के प्रकाश (पयसा) जल और अन्न से (यत्) जिस(तन्वः शरीर वी (विलिष्टम्) विशेष न्यूनता को (अनुमार्ष्टुम्) अनुकूल शुद्धि से पूर्ण और (रायः) उत्तम धर्मों को (विदधानु) विधान करो उस देह और शरीरों को हय लोग (तनूभिः) ब्रह्मचर्य व्रतादि सुनियमों से चल युक्त शरीरों से सपगन्माहि) सम्यक् प्राप्त हों॥ १४॥

भावार्थ — इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ से विद्या का संपादन, विधिपूर्वक अन्न और जल का सेवन, शरीरों को निरोग और मन को धर्म में निवेश करके सदा सुख की उन्नति करें और जो कुछ न्यूनता हो उस को परिपूर्ण करें, तथा जैसे कोई मित्र तुझ से सुख के लिये बर्ताव वर्त्ते वैसे उस सुख के लिये आप भी वर्त्ते ॥ १४ ॥

समिन्द्रमित्यस्यात्रिष्टयिः । गृहपतिर्देवता भुरिगार्थी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मित्ररूपमाह ॥

किं मित्र का कृत्य अगले मन्त्र में कहा है ॥

समिन्द्रणो मनसा नेपि गोभिः सधसूरिभि-
र्मधवन्तसधस्वस्त्या । समव्रह्मणा देवकृतं यदस्ति
सन्देवानाधसुमतीयज्ञियान्नाधस्वाहा ॥ १५ ॥

सम् । इन्द्र । नुः । मनसा । नेपि । गोभिः । सम् ।
 सूरिभिरित्सूरिभिः । मघवन्निति मघऽवन् । सम् ।
 स्वस्त्या । सम् । ब्रह्मणा । देवकृतमिति देवकृतम् ।
 यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुमताविति सुऽमता ।
 यज्ञियानाम् । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सम्) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त गृहपते ! (नः)
 अस्मान् (मनसा) विज्ञानसहितेनान्तःकरणेन (नेपि) प्रा-
 मोपि अत्र बहुलं छन्दसीति शयभावः (गोभिः) धेनुभिः सु-
 प्तुवाग्युक्तैर्व्यवहारैर्वासम् (सूरिभिः) मेधाविभिर्विद्व-
 द्भिरिव (मघवन्) परमपूजितधनयुक्त ! (सम्) (स्वस्त्या)
 सुखेन (सम्) (ब्रह्मणा) बृहता वेदज्ञानेन धनेन वा ब्र-
 ह्मेति धननामसु पठितम् निघं० २ । १० । (देवकृतम्) इ-
 न्द्रियकृतं कर्म (यत्) (अस्ति) देवानाम् आप्तानां विप-
 श्रिताम् (सुमता) शोभनायां ब्रुवाविव (यज्ञियानाम्) य-
 ज्ञस्य पतिं विद्यातुमर्हणाम् (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयं
 मंत्र शत० ४ । ३ । ६ । ७ । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वय - हे मघवन् इन्द्र विद्यादिपरमैश्वर्ययुक्त समध्यापकोपदेशक ! यत्-
 स्त्वं संमनसा सन्मानं गोभिः संस्वस्त्या पुरुषार्थं सूरिभिः सह ब्रह्मणा विद्यां,
 यज्ञियानां देवानां स्वाहा सुमता देवकृतं यज्ञकृतम् नोऽस्मान् सन्नेपि त-
 स्माद्देवानस्माभिः सत्कर्तव्योऽसि ॥ १५ ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्विद्वांसोऽतः पूजनीया यतस्ते बालकान् श्वश्रित्या रुगु
णयुक्तान् राजप्रजाजनान् चैव्यमसहितान् सम्पादयन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (ममन) पूज्य धनयुक्त (इन्द्र सत्यविद्यादि ऐश्वर्य्य सहित (सम्)
सम्यक् पहाने और उपदेश करने हारे! आपजिस में (सम्) (मनसा) उत्तम अतः
करण से (सम्) अच्छे मार्ग (गोभिः) गोंओं वा (मम्) (स्वस्त्या) अच्छे २ वचन
युक्त सुख रूप व्यवहारों से (सूरिभिः) विद्वानों के साथ (ब्रह्मणा) वेद के विज्ञान
वा धन से विद्या और (गत्) जो (यज्ञियानाम्) यज्ञ के पालन करने वाले को करने
योग्य (देवानाम्) विद्वानों की (स्वाहा) सत्य वाणी युक्त (सुमती) श्रेष्ठ बुद्धि में
(देवकृतम्) विद्वानों के किये कर्म हैं उन को (स्वाहा) सत्य वाणी से (नः), हम
लोगों को (सन्नेपि) सम्यक् प्रकार से प्राप्त करते हो, इसी से आप हमारे
पूज्य हो ॥ १५ ॥

भावार्थः—गृहस्थ जनों को विद्वान् लोग इस लिये सत्कार करने योग्य हैं कि वे बा-
लकों को अपनी शिक्षा से गुणवान् और राजा तथा प्रजा के जनों को ऐश्वर्य्य युक्त
करते हैं ॥ १५ ॥

संवर्चसा इत्यस्यात्रिऋषिः । गृहपतिदेवता । विराडार्षी त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

संवर्चसा पयसासन्तनूभिरगन्महिमनंसासथ-
शिवेनं त्वष्टां सुदत्रो विदधातुरायोनुमार्ष्टतन्वो-
यद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि ।
मनसा । सम् । शिवेनं । त्वष्टां । सुदत्र इति सुदत्रः ।

वि । दधातु । रायः । अनु । मार्घु । तन्वः । यत् ।
विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावे (वर्चासा) तेजसा (पयसा) रा-
ज्या । पयइति रात्रिनामसु पठितम् निघं० १ । ७ (सम्) (तनू-
भिः) बलविशिष्टशरीरैर्विद्वद्भि (अगन्महि) प्राप्नुयाम (मन-
सा) मननेन (सम्) (शिवेन) सुखप्रदेन (त्वष्टा) अविद्या-
विच्छेदकः (सुदत्रः) सुष्टुज्ञानकर्ता (विदधातु) (रायः) वि-
द्यादिधनानि (अनु) (मार्घु) (तन्वः) (शरीरस्य) (यत्) (वि-
लिष्टम्) रोगादिमललेशम् । अयं मन्त्रः शत० ४ । ३ । ६ । ८
व्यख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः हे आपा विद्वानो! युष्माकं सुमती प्रवृत्तावय यो युष्माकम्भ्ये
श्रेष्ठः सुदत्रस्तद्वत् विद्वानस्मभ्यः सर्वर्चसा पयसा सशिवेन मनसा यान् रायो
विदधातु यत्तन्वाविलिष्टमनुमार्घु तैस्तां स्तद्वागन्महि ॥ १५ ॥

भावार्थः मनुष्यैरहर्निशमाससमेतधर्म्मार्चकासमेताः सम्यक्साधनीया ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे आप अत्युत्तम विद्वानो! आप लोगो की सुमति में प्रवृत्त हुए हम
लोग जो आप लोगों के मध्य (सुदत्रः) विद्या के दान से विज्ञान को देने और
(त्वष्टा) अविद्यादिदोषों का नष्ट करने वाला विद्वान् हम को (सर्वर्चसा) उत्तम
दिन और (पयसा) रात्रि से (सशिवेन) अतिकल्याणकारक (मनसा) विज्ञान
से (यत्) जिस (तन्वः) शरीर के हानिकारक कर्म को (अनुमार्घु) दूर करे और
(रायः) पुष्टिकारक द्रव्यों को (विदधातु) प्राप्त करावै उस और उन पदार्थों को
(संगमन्महि) प्राप्त हों ॥ १६ ॥

भावार्थः— मनुष्यो को चाहिये कि दिन रात उत्तम सज्जनो के संग से धर्मार्थ काम और मोक्ष की सिद्धि करते रहे ॥ १६ ॥

धाता रातिरित्यस्यात्रिर्ऋषिः । विश्वेदेया गृहपतयो देवताः ।

स्वराष्टावीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनर्गाहं स्थकर्ममाह ।

किं गृहस्थों के कर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

धातारातिः सवितेदजुपन्तामप्रजापतिर्निधि-
पादेवोऽग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजयां सञ्चर-
णा यजमानाय द्रविणन्दधातुस्वाहा ॥ १७ ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । निधिपाऽइति निधिऽपाः ।
देवः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्रऽजंयां ।
सञ्चरणाऽइतिसम्ऽरणाः । यजमानाय । द्रवि-
णम् । दधातु । स्वाहा ॥ १७ ॥

पदार्थः—(धाता) गृहाश्रमधर्त्ता (रातिः) सर्वभ्यः
सुखदायकः (सविता) सकलैश्वर्योत्पादकः (इदम्) गृ-
हकृत्यम् (जुषन्ताम्) प्रीत्या सेवन्ताम् (प्रजापतिः)
संतानादिपालकः (निधिपाः) विद्यावृद्धिरक्षकाः (देवः)

दोषविजेता (अग्निः) अविद्यान्धकारदाहकः (त्वष्टा)
 सुखविस्तारकः (विष्णुः) सर्वशुभगुणकर्मसु व्याप्तः (प्र
 जया) स्वसंतानादिना (संरराणः) सम्यग्दातारः संतः
 (यजमानाय) यज्ञानुष्ठात्रे (द्रविणम्) द्रवन्ति भूतानि
 यस्मिन् तद्वनम् द्रविणमिति धननामसु पठितम् । निघं०
 २ । ६ । (दधात) धरत (स्वाहा) सत्यया क्रियया ।
 अयम्मंत्रः शत० ४ । ३ । ६ । ६ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः-हे गृहस्था भवन्तो धातारातिः सविता प्रजापतिर्निधिपाद
 वोऽग्निस्त्वष्टा विष्णुरिवैतत्स्वभावा भूत्वा प्रजया सह संरराणास्सन्त स्वा-
 हेदं जुगन्तां यलयन्ती भूत्वा यजमानाय स्वाहा द्रविणं दधात ॥ १७ ॥

भावार्थः- गृहस्थैः सततं यथोचितसमये गृहाश्रमे स्थित्वा सद्गुणक-
 र्मधारणनैष्ठिक्यार्णतिरक्षणे प्रजापालनं सुपात्रेभ्योदानं दुःखिनां दुःखच्छेदनं
 शत्रुविजयः शरीरात्मबलप्राप्तिश्च धार्म्यं ॥ १७ ॥

पदार्थः-हे गृहस्थो त्वम् (धाता) गृहाश्रम धर्म धारण करने (रातिः)
 सब के लिये सुख देने (सविता) समस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न करने (प्रजापतिः)
 संतानादि के पालन (निधिपा) विद्या आदिऋद्धिः अर्थात् धन समृद्धि के
 रक्षा करने (देवः) दोषों के जीतने (अग्निः) अविद्या रूप अंधकार के दाह
 करने (त्वष्टा) सुख के बढ़ाने और (विष्णुः) समस्त उत्तम २ शुभ गुण
 कर्मों में व्याप्त होने वालों के सहश हो के (प्रजया) अपने सतानादि के साथ
 (संरराणाः) उत्तम दान शील होते हुए (स्वाहा) सत्य क्रिया से (इदम्)
 इस गृहकार्य को (जुगन्ताम्) प्रीतिके साथ सेवन करो और बलवान् गृहाश्र-
 मी होकर (यजमानाय) यज्ञ का अनुष्ठान करने वाले के लिये जिस बल
 से उत्तम २ बलीपुष्प बढ़ते जाय उस (द्रविणम्) धनको (दधात) धारण
 करो ॥ १७ ॥

(इदं) यद्धुतं तत् । (अग्नीषोमयोः) अग्निश्च सोमश्च तयोर्मध्ये ।
 (इषे) अन्नाद्याय । (त्वा) तं वृष्टिशुद्धिहेतुं । (धर्मः) यज्ञः । धर्म
 इति यज्ञनामसु पठितम् । निघं० ३।१७। (असि) भवति । अत्र
 व्यत्ययः । (विश्वायुः) विश्वं पूर्णमायुर्यस्मात्सः । (उरुप्रथाः) बहुः प्र-
 थः सुखस्य विस्तारो यस्मात्सः । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निघं०
 ३।१। (उरु प्रथस्व) बहु विस्तारय । (उरु) बहु । (ते) तुभ्यं ।
 (यज्ञपतिः) यज्ञस्य स्वामी पालकः । (प्रथतां) विस्तारयतु । (अग्निः)
 भौतिको यज्ञसंवन्धी शरीरस्थो वा । (ते) तव तस्य वा । युष्मत्त-
 त्तक्षुष्वन्तः पादम् । अ० ८।३।१०३। अनेन मूर्द्धन्यादेशः । (त्व-
 चम्) कंचिदपि शरीरावयवं सुखहेतुं । (मा) निषेधार्थे । (हिंसीत्)
 हिंनस्तु । अत्र लोट्थे लुङ् । (देवः) सर्वप्रकाशकः परमेश्वरः सूर्य-
 लोको वा । (त्वा) त्वां तं वा । (सविता) अन्तःप्रेरको वृष्टिहे-
 तुर्वा । (श्रपयतु) श्रपयति पाचयति । अत्र लोट्थे लोट् । (वर्षिष्ठे)
 अतिशयेन वृद्धो वर्षिष्ठस्तस्मिन् विशाले सुखस्वरूपे । (अधि)
 अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं प्राह । निरु० १।३। (नाके) अकं दुःखं न
 विद्यते यस्मिन्नसौ नाकस्तस्मिन् । अयं मंत्रः १।१।६।३-१४।
 व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं जनयत्ये यं यज्ञं संयौमि तथैव स
 भवद्विरपि संययताम् । अस्माभिर्यदिदं संस्कृतं हविरग्नेर्मध्ये प्रक्षिप्यते
 तदिदं विस्तीर्णं भूत्वाऽग्नीषोमयोर्मध्ये स्थित्वेपे भवति । यो विश्वा-
 युरुप्रथा धर्मो यज्ञोस्ति यथाऽयं मया उरु प्रथ्यते तथैव प्रतिजनस्त्वं
 तमेतमुरु प्रथस्व । एवं कृतवते ते तुभ्यमयं यज्ञपतिरग्निः सविता देवो
 जगदीश्वरश्चोरु सुखं प्रथताम् । ते तव त्वचं मा हिंसीत् नैव हिंन-
 स्ति । स खलु त्वां वर्षिष्ठेऽपि नाके सुखयुक्तं करोतु । इत्येकः । हे म-

भावार्थः—गृहस्थों को उचित है कि यथायोग्य रीति से निरंतर गृहाश्रम में रह के अच्छे गुण कर्मों का धारण ऐश्वर्य की उत्पत्ति तथा रक्षा पञ्चा पालन योग्य पुरुषों को दान दुःखियों का दुःख छुड़ाना शत्रुओं को जीतने और शरीरात्म बन्ध में प्रवृत्ति आदि गुण धारण करें ॥ १७ ॥

सुगाव इत्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

आर्षिं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्गृहकृत्यमाह ॥

फिर गृह कर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सुगावो देवाः सदनाऽअकर्म यऽआजग्मे-
दध् सर्वनं जुपाणाः । भरमाणा वहमाना ह-
वीध्व्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

सुगेति सुऽगा । वः । देवाः । सदना । अकर्म । ये
आजग्मेत्याऽज्जग्म । इदम् । सर्वनम् । जुपाणाः । भ-
रमाणाः । वहमानाः । हवीध्वि । अस्मेऽइत्यस्मे ।
धत्त । वसवः । वसूनि । स्वाहा ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सुगा) सुष्ठु गन्तुं प्राप्तुं योग्यानि अ-
त्र शेषछन्दसि बहुलमिति लुक् (वः) युष्माकम् (देवाः) व्य-
वहरमाणाः (सदना) सीदन्ति गच्छन्ति पुरुषार्थेन गोमु-
तानि गृहाणि (अकर्म) अकार्म कुर्याम । अत्र दुष्टज-
घातोलुङि मंत्रे घसेत्यादिना चलेलुक् । (ये) (आज-
ग्म) प्राप्नुवन्तु (इदम्) प्रत्यक्षम् (सर्वनम्) ऐश्वर्यम्
(जुपाणाः) सेवमानाः (भरमाणाः) धरमाणाः (वहमां-

नाः) प्राप्नुवंतः (हवींषि) दातुमादातुमर्हान् (अस्मे)
 अस्मभ्यम् । अत्रभ्यसःस्थाने सुपां सुलुगिति शे इत्या
 देशः (धत्त) धरत (वसवः) ये वसन्ति सद्गुणकर्मसु
 ते (वसूनि) धनानि । वस्विति धननामसु पठितम् नि-
 घं० २ । १० । (स्वाहा) श्रेष्ठ क्रियया । अयम्मंत्रः शत०
 ४१ ३१ ६१ १० व्याख्यातः ॥ १८ ॥

यास्कमुनिरत्राह । सुगा वो देवाः सदनमकर्मय-
 आजग्मुः सवनमिदं जुपाणाः जक्षिवांसः पपिवांसश्च वि-
 श्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनिस्वाहा मनानिवोदेवाः सुपथा-
 न्यकर्मय आगच्छत सवनानीमानि जुपाणाः स्वादित-
 वंतः पीतवंतश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि निरु०
 १२ । ४२ ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे वसवो देवा ये वयं स्वाहेदं सवनं जुपाणा भरमाणा वह-
 माना वो युष्मभ्यं गानि सुखसदना हवींषि यमूनि अकर्मजग्म तेभ्योऽस्मे
 तानि पूयंमपि धत्त ॥ १८ ॥

भावार्थः—यथा पितृपतिश्वशुरश्वश्रूमित्रस्वामिन पदार्थैः पुत्रपुत्री
 स्त्रीमहिमृत्यानां पालनं कुर्वन्तः सुखं ददति तथैव पुत्रादयोऽप्येतेषां सेवनं
 कुर्युः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) श्रेष्ठ गुणों में रमण करने वाले (देवाः) व्यवहारी
 जनो ! (ये) जो (स्वाहा) उत्तम क्रिया से (इदम्) इस (सवनम्) ऐश्वर्य
 का (जुपाणाः) सेवन (भरमाणाः) धारण करने (वहमानाः) औरों से
 प्राप्त होते हुए हम लोग तुम्हारे लिये (सुगा) अच्छी प्रकार प्राप्त होने योग्य
 (सदना) जिन के निमित्त पुरुषार्थ किया जाता है उन (हवींषि) देने
 लेने योग्य (वसूनि) धनों को (अकर्म) प्रकट कर रहे और (आजग्म) प्रा-
 प्त हुये हैं (अस्मे) हमारे लिये, उन (वसूनि) धनों को आप (धत्त) धरो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जैसे पिता पति स्वशुर साम् मित्र और स्वामी पुत्र कन्या स्त्री श्रुपा सत्वा और मृत्यों का पालन करते हुए सुख देते हैं वैसे पुत्रादि भी इन की सेवा करना उचित समझें ॥ १८ ॥

यों २॥ऽअवह इत्यस्यात्रिष्ट्यपि । विश्वेदेवाः गृहपतयो देवताः ।

भूरिगार्गी त्रिष्टुब्जन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनर्गृहकृत्यमाह ॥

फिर भी घर का काम अगले मंत्र में कहा है ॥

यों २॥आवहऽउशतोदेव देवास्तान्प्रेरय स्वेऽ-
अग्नेसुधस्थे । जक्षिवाधसः पपिवाधसश्च विश्वे
सुद्धर्मस्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

यान् । आ । अवहः । उशतः । देवा । देवान् । तान् ।
प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सुधस्थऽइति 'सुधस्थे' ।
जक्षिवाधसइति जक्षिवाधसः । पपिवाधसऽइति
पपिवाधसः । च । विश्वे । असुम् । धर्मम् । स्वः ।
आ । तिष्ठत । अनु । स्वाहा ॥ १९ ॥

पदार्थः—(यान्) ब्रह्ममाणान् (आ) (अवहः)
प्राप्नुयाः (उशतः) विद्यादिसद्गुणान् कामयमानान्
(देव) दिव्यशीलमुक्ताध्यापक (देवान्) विदुषः

(तान्) (प्र) (ईरय) नियोजय (स्वे) स्वकीये
 (अग्ने) विज्ञानाढ्य विद्वन् ! (सधस्थे) सहस्थाने
 (जक्षिवांसः) अन्नं जग्धवन्तः (पपिवांसः) पीतवन्तः
 (च) अन्य सुखसेवन समुच्चये (विश्वे) सर्वे (असुम्)
 प्रज्ञाम असुरिति प्रज्ञानामसुपठितम् निघं० ३ । ६ ।
 अस्यतिदोषाननेनसोऽसुः प्रज्ञाताम् (धर्म्मम्) अन्नं यज्ञं
 वा धर्म्मइत्यन्ननामसुपठितम् । निघं० । १ । ६ । यज्ञनाम-
 सुच निघं० ३ । १७ । (स्वः) सुखम् (आ) सर्वतः
 (तिष्ठतः) (अनु) (स्वाहा) सत्यवावाचा । अयं मंत्रः
 शत० ४ । ३ । ६ । ११ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे देवाग्ने! त्वस्वे सधस्थे यानुशतो देवानावहस्तान् धर्म्ममेरय
 हे गृहस्था जक्षिवांसः पपिवांसो विश्वे यूयं स्वाहा धर्म्ममसुस्वधान्वा
 तिष्ठत ॥ १६ ॥

भावार्थः—इष्टाध्यापकेनोपदेष्टा ये जनाः पिद्यां शिष्यां प्रापिताः
 सत्यधर्म्मकर्मधारिणो भवेयुस्ते सुखभाजिनः स्युर्नन्दे ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य स्वभाव वाले अध्यापक ! तू (स्व) अपने
 (सधस्थे) साथ बैठने के स्थान में (यान) जिन (उशनः) विद्या आदि
 अच्छे २ गुणों को कामना करते हुए (देवान्) विद्वानों को (आ) (अयहः)
 प्राप्त हो (तान्) उन को धर्म्म में (प्र) ईरय नियुक्त कर हे गृहस्थ(जक्षिवांसः)
 अन्न खाते और (पपिवांसः) पानी पीते हुए (विश्वे) सब तुम लोग (स्वाहा)
 सत्य वाणी में (धर्म्मम्) मन्न और यज्ञ तथा (असुम्) अष्ट बुद्धि वा (स्व)
 अत्यंत सुख को (अनु) (आ) (तिष्ठत) प्राप्त होकर सुखी रहो ॥ १६ ॥

भाषार्थः— इस संसार में उपदेश करने वाले अध्यापक से विद्या और श्रेष्ठ-
गुण को प्राप्त जो बालक सत्य धर्म, कर्म वर्तने वाले हों वे सुख भागी हों और नहीं ॥ १९ ॥

वयमित्यस्यानिर्वापिः । गृहपतयो देवताः ।

स्वराट्पिं त्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वर्गः ॥

अथ व्यवहारिणे गृहस्थायोपदिशति ॥

अथ व्यवहार करने वाले गृहस्थ के लिये उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वयं हि त्वां प्रयति यज्ञेऽस्मिन्नग्रे होतार-
मवृणीमहीह । ऋधंगयाऽऋधंगुताशमिष्टाः प्र-
जानन्यज्ञसुप याहि विद्वान् स्वाहा ॥ २० ॥

वयम् । हि । त्वा । प्रयतीतिप्रयति । यज्ञे । अ-
स्मिन् । अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह । ऋध-
क् । अयाः । ऋधक् । उत । अशमिष्टाः प्रजान-
न्नितिप्रजानन् । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान्
स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः— (वयम्) गृहाश्रमस्थाः (हि) यतः (त्वा) विद्वां-
सम् (प्रयति) प्रयत्यते जनैर्यस्तस्मिन् कृतो बहूलमिति क-
र्मणि क्विप् (यज्ञे), सम्यक्ज्ञातव्ये (अस्मिन्) (अग्ने)

विज्ञापक विद्वन् ! (होतारम्) यज्ञनिष्पादकम् (अवृणीमहि)
स्वीकुर्वीमहि । अत्र लिङर्थे लङ् (इह) अस्मिन् संसारे
(ऋधक्) समृद्धिबर्द्धके (अयाः) यजेः सङ्गच्छस्व । अत्र लिङ-
र्थे लङ् (ऋधक्) समृद्धिर्यथास्यात्तथा (उत) अपि (अ-
शमिष्ठाः) शमादि गुणान् गृहाण (प्रजानन्) (यज्ञम्) (उप)
(याहि) उपगतं प्राप्नुहि (विद्वान्) वेत्ति यज्ञविद्याक्रियाम्
(स्वाहा) शास्त्रोक्तया क्रियया । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ ।
६ । १२ । व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे अग्ने! वयमिह प्रयति यज्ञे त्वा होतारमवृणीमहि विद्वन् प्र-
जानँ स्वयमस्मानयाः ऋधग् यज्ञं स्वाहोपयाहि उताप्ययाहि ऋधगशमिष्ठाः ॥ २० ॥

भावार्थः—सर्वेषां व्यवहरतां योग्यतास्ति यो मनुष्यो यत्र कर्मणि
विवक्षितः सः तस्मिन्नेव कार्येऽभिप्रयोज्यः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) ज्ञान देने वाले ! (वयम्) हमलोग (इह)
(प्रयति) इस प्रयत्न साध्य (यज्ञे) गृहाश्रम रूपयज्ञ में (त्वा) तुझ को (होतारम्)
सिद्ध करने वाला (अवृणीमहि) ग्रहण करें (विद्वन्) सब विद्या युक्त (प्रजानन्)
क्रियाओं के जानने वाले आप (ऋधक्) समृद्धि कारक (यज्ञम्) गृहाश्रम
रूप यज्ञ को (स्वाहा) शास्त्रोक्त क्रिया से (उप) (याहि) समीप प्राप्त हो
(उत) और केवल प्राप्त ही नहीं किन्तु (अयाः) उस से दान सत्संग श्रेष्ठ
गुण वालों का सेवन कर (हि) निश्चय करके (अस्मिन्) इस (ऋधक्)
अच्छी आदि सिद्धि के बढ़ाने वाले गृहाश्रम के निमित्त मे (अशमिष्ठाः)
शांत्यादि गुणों को ग्रहण करके सुखी हो ॥ २० ॥

भावार्थः—सब व्यवहार करने वालों को चाहिये कि जो मनुष्य जिस काम
में चतुर हो उस को उसी काम में प्रवृत्त करें ॥ २० ॥

देवा गात्रित्पस्यानिर्ऋपिः । गृहपतयो देवताः ।

स्वरादार्पुष्पिण्क् द्वेन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्यकर्मविधिमाह ॥

फिर भी गृहस्थों का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुर्मित । मनस-
स्पत ऽइमन्देवयज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥२१॥

देवाः । गातुविद इति गातुविदः । गातुम् । वि-
त्वा । गातुम् । इत । मनसः । पते । इमम् । देव ।
यज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(देवाः) सत्यासत्यस्तावका गृहस्थाः (गातु-
विदः) स्वगुणकर्मस्वभावेन गातुं पृथ्वीं विदन्तः । गा-
तुरिति पृथ्वीनामसु पठितम् । निघं० १ । १ (गातुम्)
भूगर्भविद्यान्वितं भूगोलम् (वित्वा) विज्ञाय (गातु-
म्) पृथिवीराज्यादिनिष्पन्नमुपकारम् (इत) प्राप्नुत
(मनसस्पते) निगृहीतमनाः (इमम्) प्राप्तम् (देव)
दिव्यविद्याव्युत्पन्न (यज्ञम्) सर्वसुखावहं गृहाश्रमम्
(स्वाहा) धर्मया क्रियया (वाते) विज्ञातव्ये व्यवहा-
रे । वात इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५ । ४ (धाः)
धेहि । अत्ताडभावः । अयं मन्त्रः शत० ४। ३ । ६ । १३
व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वय—हे गातुविदो देवा यूयं गातुं वित्त्वा गातुमित हे मनस्पते देव प्रतिगृहस्थस्व स्वाहेमं यज्ञ वातेधाः ॥ २१ ॥

भावार्थः—गृहस्थानां योग्यतास्तपतिप्रयत्नेन भूगर्भोदिविद्याः सम्रा-
प्य जितेन्द्रियाः परोपकारिणो भूत्वा सद्गुणैः गृहाश्रमव्यवहारानुकीय स
र्वान् प्राणिनः सुखयेयुः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (गातुविदः) अपने गुण कर्म और स्वभाव से पृथिवी के जा-
ने आने को जानने (देवा) तथा सत्य और असत्य के अत्यन्त प्रशंसा के
साथ प्रचार करने वाले विद्वान् लोगो! तुम (गातुम्) भूगर्भ विद्या युक्त भूगोल
को (वित्त्वा) जान कर (गातुम्) पृथिवी राज्य आदि उत्तम कामों के उपकार
को (इत्) प्राप्त हूजिये । हे (मनस्पते) इन्द्रियों के रोक्ने वाले (देव) श्रेष्ठ वि-
द्या बोध सम्पन्न विद्वानो! तुम में से प्रत्येक विद्वान् गृहस्थ (स्वाहा) धर्म बढ़ाने
वाली क्रिया से (इमम्) इस गृहाश्रम रूप (यज्ञम्) सब सुख पहुचाने वाले यज्ञ
को (वाते) विशेष जानने योग्य व्यवहारों में (धाः) धारण करो ॥ २१ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को चाहिये कि अत्यन्त प्रयत्न के साथ भूगर्भ विद्याओं को
जान इन्द्रियों को जीत परोपकारी हो कर और उत्तम धर्म से गृहाश्रम के व्यवहारों को
उन्नति देकर सब प्राणी मात्र को सुखी करें ॥ २१ ॥

यज्ञमज्ञमित्यस्यात्रिहोषि । गृहपतयो देवताः । भुरिक् साग्न्यु णिक्कुन्द ।
अपभ स्वर । एष इत्यस्य विराट्चर्चो बृहती छन्द । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थेभ्यो विशेषोपदेशमाह ॥

फिर गृहस्थों के लिये विशेष उपदेश अग्रेल मन्त्र में किया है ॥

यज्ञं यज्ञं च्छ यज्ञपतिं च्छ स्वां योनिं च्छ
स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते महसूक्तवाक्
सर्ववीरस्तञ्जुपस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

यज्ञं । यज्ञम् । गुच्छ । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।

गच्छ । स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा । एषः ।
 ते । यज्ञः । यज्ञपतेऽइति यज्ञपते । सहसूक्तवाक्-
 इति सहसूक्तवाकः । सर्ववीरुडितिसर्ववीरः । तम् ।
 जुपस्व । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(यज्ञ) यो यजति संगच्छते सः यज्ञो गृहस्थ-
 स्तत्सम्बुद्धौ अत्रौणादिको नन् प्रत्ययः (यज्ञम्) विद्वत्स-
 त्कारारब्धं गृहाश्रमधर्म्मम् (गच्छ) प्राप्नुहि (यज्ञपतिम्)
 संगम्यानां गृहाश्रमिणां पालकं राजानम् (गच्छ) (स्वाम्)
 स्वकीयां (योनिम्) प्रकृतिम् स्वार्मस्वभावम् (गच्छ) (स्वा-
 हा) सत्यया क्रियया (एषः) विद्यमानः (ते) तव (यज्ञः) स-
 म्पूजनीयः प्रजारक्षणनिमित्तो विद्याप्रचारार्थो गृहाश्रमः
 (यज्ञपते) राजधर्म्माग्निहोत्रादिपालक (सहसूक्तवाकः) ऋ-
 ग्यजुरादिलक्षणैः सूक्तैर्वाकैः सह वर्तमानः (सर्ववीरः)
 शरीरात्मबलसुभूपिताः सर्वे वीरा यस्मात् (तम्) (जुपस्व)
 सेवस्व (स्वाहा) सत्यन्यायप्रकाशिकया वाचा । अयमंत्रः
 शत० ४। ३। ६-१४ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वय — हे यज्ञ तव स्वाहा यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वा, योनि गच्छ
 यज्ञपते ते य एष सहसूक्तवाकः सर्ववीरो यज्ञोस्ति ता तव स्वाहा जु
 पस्व ॥ २२ ॥

भाषार्थः— प्रजाजनो गृहस्थः पुरुष प्रयत्नेन गृहकर्मोपि यथावत् कु-
 र्यात् राजभक्त्या राजाश्रयेण सहसूक्तवाक्यव्यवहारेण च गृहाश्रम परिपालयेत्
 राजा च सद्विद्याप्रचारेण सर्वान् पोषयेत् ॥ २२ ॥

पदार्थः-हे (यज्ञं) सत्कर्मों से सगत होने वाले गृहाश्रमी! तू (स्वाहा) सत्यर क्रिया से (यज्ञम्) विद्वानों के सत्कार पूर्वक गृहाश्रम को (गच्छ) प्राप्त हो (यज्ञ पतिम्) सग करनेयोग्य गृहाश्रम के पालने वाले को (गच्छ) प्राप्त हो । (स्वाम्) अपने (योनिम्) घर और स्वभाव को (गच्छ) प्राप्त हो (यज्ञपते) गृहाश्रम धर्म अलक तू (ते) तेरा जो (एष) यह (सहसूक्तवाकः) ऋग् यजुः साम और अथर्व वेद के सूक्त और अनुवाकों से कथित (सर्ववीरः) जिस से आत्मा और शरीर के पूर्णबल युक्त समस्त वीर प्राप्त होते हैं (यज्ञः) प्रशसनीय मजा की रक्षा के निमित्त विद्या प्रचार रूप यज्ञ है (तम्) उसका तू (स्वाहा) सत्य विद्या न्याय प्र काश करने वाली वेद वाणी क्रिया से (जुपस्य) भीति से सेवन कर ॥ २२ ॥

भावार्थः-प्रजा जन गृहस्थ पुरुष बड़े २ यज्ञों से घर के कार्यों की उत्तम रीति से करें राजभक्ति राजसहायता और उत्तम धर्म से गृहाश्रम को सब प्रकार से पालें और राजा भी श्रेष्ठ विद्या के प्रचार से सब को समुद्ध करे ॥ २३ ॥

माहिर्भूर्ऋतिपस्यात्रिऋषिः । गृहपतयो देवताः । आद्यस्या याजुष्यु ऋणक् छन्दः । अयभः स्वरः । उरुमित्यस्य शुनःशेषऋषिः । भुरिगावीं त्रि ष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः । नम इत्यस्यासुरी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथराशोपदेशनाह ॥

अब अगले मन्त्र में राजा के लिये उपदेश किया है ॥ -

माहिर्भूर्मा पृदाकुः । उरुथहि राजा वरुण-
श्चकार सूर्याय मन्थामन्वेतवाऽउ अपदे पा-
दा प्रतिधातवेकन्तापंवक्ता हृदयाविधंश्चित् ।
नमो वरुणायाभिष्ठितोवरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥

नुष्य यथाऽहं मनुष्यो यो विश्वायुरुप्रथा घर्मो यज्ञोऽस्यस्ति त्वा तं जनयत्या इषे संयौमि तत्सिध्यर्थमिदमग्नेर्मध्य इदमग्नीषोमयोर्मध्ये संस्कृतं हविः संवपामि प्रक्षिपामि तथा त्वमप्येतमुरुप्रथस्व बहु विस्तारय यतोऽयमग्निस्ते तव त्वचं मा हिंसीत् न हिंस्यात् । यथा च देवः सविता वार्षिष्ठेऽधिनाके यं यज्ञं श्रपयेत् । तथा भवानपि त्वा तं संयौतु श्रपयतु । ते तव यज्ञपतिश्च तमुरु प्रथता ॥ इति द्वितीयः ॥ २२ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारो वेद्यः । मनुष्यैरेवंभूतो यज्ञः सदेव कार्य्यः । यः पूर्णा श्रियं सकलमायुरन्नादिपदार्थान् रोगनाशं सर्वाणि सुखानि च प्रथयति स केनापि कदाचिन्नैव त्याज्यः । कुतः । नैवैतेन वायुवृष्टिजलौपधिशुद्धिकारकेण विना कस्यापि प्राणिनः सम्यक् सुखानि सिध्यन्तीत्यतः । एवं स जगदीश्वरः सर्वान् प्रत्याज्ञापयति ॥ २२ ॥

पदार्थः — हे मनुष्यो जैसे मैं । (जनयत्ये) सर्व सुख उत्पन्न करनेवाली राज्यलक्ष्मीके लिये । (त्वा) उस यज्ञको । (संयौमि) अग्निके बीचमें पदार्थोंको जोड़कर युक्त करता हूँ वैसेही तुम लोगोको भी अग्निके संयोगसे सिद्ध करना चाहिये । जो हम लोगोका । (इदं) यह संस्कार किया हुआ हवि । (अग्ने) अग्निके बीचमें जोड़ा जाता है । (इदं) वह विस्तारको प्राप्त होकर । (अग्नीषोमयो) अग्नि और सोमके बीच पहुंचकर । (इषे) अन्न आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेके लिये होता है और जो । (विश्वायु) पूर्ण आयु और । (उरुप्रथाः) बहुत सुखकरदा हूँ वैसे । (घर्म) यज्ञ । (असि) है उसको जैसे मैं अनेक प्रकार विस्तार करता हूँ वैसे । (त्वा) उसको हे पुरुषो तुम भी । (उरु प्रथस्व) विभूत करो । इस प्रकार विस्तार करनेवाले । (ते) तुझारे लिये । (यज्ञपति) यज्ञका स्वामी । (अग्निः) यज्ञसंबंधी अग्नि । (ते) (सविता) अन्तर्यामी । (देव) जगदीश्वर (उरु प्रथताम्) अनेक प्रकार सुखको बढ़ावे । (मा हिंसीत्) कभी नष्ट न करे तथा वह परमेश्वर । (वार्षिष्ठे) अनिशय करके वृद्धिको प्राप्त हुआ । (अधिनाके) जो अत्युत्तम सुख है उसमें । (त्वा) तुमको । (श्रपयतु) सुखसे युक्त करे । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ अब दूसरा कहते हैं । हे मनुष्य जैसे मैं । जो (वि-

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । उरुम् । हि ।
 राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अन्वे-
 त्वाऽइत्यनुऽएतवै । उँऽइत्थूँ । अपदे । पादा । प्रति-
 धातवऽइतिप्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपवक्तेत्य-
 पऽवक्ता । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदयऽविधः ।
 चित् । नमः । वरुणाय । अभिष्ठितः । अभिस्थितऽइत्य-
 भिऽस्थितः । वरुणस्य । पाशः ॥ २३ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधे (अहिः) सर्पवत् क्रुद्धो
 विषधरः (भूः) भवेः (मा) (पृदाकुः) कुत्सितवाक्
 (उरुम्) बहुगुणान्वितं न्यायम् (हि) खलु (राजा)
 प्रशस्तगुणस्वभावैः प्रकाशमानः (वरुणः) वरः (चकार)
 कुर्याः अत्र लिङर्थे लिट् (सूर्याय) चराचरात्मेश्वरप्रका-
 शाय (पन्थाम्) न्यायमार्गम् (अन्वेतवै) अनुक्रमेण गन्तुम्
 (उ) वितर्कं (अपदे) चौरादिनिष्पादितेऽप्रसिद्धे व्यव-
 हारे (पादा) चरणौ, अत्राकारादेशः (प्रतिधातवे)
 प्रतिधर्तुम् (अकः) कुरु (उत) अपि (अपवक्ता)
 मिथ्यावादी (हृदयाविधः) यो हृदयमाविध्यति सः (चि-
 त्) इव (नमः) वज्रम् (वरुणाय) प्रशस्तैश्वराय (अ-
 भिष्ठितः) अभितः स्थितः जाज्वल्यमानः (वरुणस्य)
 वीरगुणोपेतस्य (पाशः) बन्धनम् । अयस्मन्त्रः शत० ४ ।
 ३ । ६ । ३ — ११ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः-हे राजन् समेश्वर ! त्व वरुणायोरन्याय कुर्वन्नन्वेतथै अपदे पादा प्रतिधातवे ऽ कः सूर्याय पथा चकार उतापयक्ता हृदयाविधश्चिदिव मापृदाकुर्माहिर्भूर्याया वरुणस्य तवाभिष्ठितो नमः पाशश्च प्रकाशेत तथा सततं प्रयतस्व ॥ २३ ॥

भावार्थः- प्रजापुरुषाणा योग्यतास्ति यो हि विद्वान् जितेन्द्रियो धार्मिकः पिता पुत्रानिव प्रजामालने तत्परः सर्वेभ्यः सुखकारी भवेत् त सभापतिं कुर्वीरन् राजा वा प्रजापुरुष कदापि दुष्टकर्मकारी न भवेत् कश्चिद्यदि स्यात् तर्हि प्रजा यथापराध राजान दण्डयेत् राजा च प्रजापुरुषम् कदाप्यपराधिन दण्डेन विना न त्यजेत् अनपराधिन च वृथा न पीडयेत् एवं सर्वे न्यायाचरणतत्परा भूत्वा प्रयतेरन् यतोपिका मित्रो-दासीनशत्रूणो न स्युः । पुनर्विद्याधर्ममार्गान् शुद्धान् प्रचार्य सर्वे परमात्म-भक्तिपरायणा भूत्वा सदा सुखिनः स्युः ॥ २३ ॥

पदार्थ - हे राजन् सभापते ! तू (वरुणाय) उत्तम ऐश्वर्य के वास्ते (उरुम्) बहुत गुणों से युक्त न्याय को (भकः) कर (सूर्याय) चराचर के आत्मा जगदीश्वर के विज्ञान होने (सूर्याय) और मजापणों को यथा योग्य धर्म प्रकाश में चलने के लिये (पथाम्) न्यायमार्ग को (चकार) प्रकाशित कर (उत) और कभी (अपवक्ता) झूठ बोलने वाला / हृदयाविधः धर्मात्माओं के मन को सताप देने वाले क (चित्) सदृश (पृदाकुः) खाटे वचन कहने वाला (मा) मत हो और (अहिः) सर्प के समान क्रोधरुपी विष का धारण करने वाला (मा) मत (भूः) हो और जैसे (वरुणस्य) वीर गुण वाले तेरा (अभिष्ठितः) अति प्रकाशित (नम) वज्ररूप दण्ड और (पाशः) बधन करने की सामग्री प्रकाशमान रहे वैसे प्रयत्न को सदा किया कर ॥ २३ ॥

भावार्थः- प्रजानों को चाहिय कि जो विद्वान् इन्द्रियों का जितने वाला धर्मात्मा और पिता जैसे अपने पुत्रों को वैसे प्रजा की पालना करने में अति चित लगाने और सब के लिये सुख करने वाला सत्पुरुष हो, उसी को

समापति करें और राजा वा प्रजाजन कभी अधर्म के कामों को न करे जो किसी प्रकार कोई करे तो अपराध के अनुकूल प्रजा राजा को और राजा प्रजा को दण्डदेवे किन्तु कभी अपराधी को दण्ड दिये बिना न छोड़े और निरपराधी को निष्प्रोजन पीडा न देवे इस प्रकार सब कोई न्यायमार्ग से धर्माचरण करते हुए अपने २ प्रत्येक कामों के चिंतन में रहें जिस से अधिक मित्र, थोड़े प्रीति रखने वाले, और शत्रु न हो और विद्या तथा धर्म के मार्गों का प्रचार करते हुए सब लोग ईश्वर की भाँके में परायण हो के सदा सुखी रहें ॥ २३ ॥

अग्नेरनीकमित्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता । आपोत्रिप्दुष्कन्दः ।

धैवतः स्वरः ।

अधोभयेषा गृहस्थानामुपदेशमाह ॥

अब राजा और प्रजाजन गृहस्थों के लिये उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नेरनीकमपऽआविवेशापात्रपात्प्रतिरक्षन्न-
सुर्यम् । दमेदमे समिधं यक्ष्यग्नेप्रति ते जिह्वा-
घृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ॥ २४ ॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश । अपाम् ।
नपात् । प्रतिरक्षन्निति प्रतिरक्षन् । असुर्यम् । दमे-
दमऽइति दमेऽदमे । समिधमिति समऽइधम् । याक्षि ।
अग्ने । प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् चरण्यत् ।
स्वाहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) पावकस्य (अनीकम्) सैन्यमिव ज्वाला-
समूहम् (अपः) जलानि (आ) (विवेश) (अपाम्) आप-
वन्ति याभिस्तासामुदकानाम् (नपात्) नाधः पतनशीलः

(प्रति) (रक्षन्) पालयन् (असुर्गाम्) असुरेषु मेघेषु प्रा-
णक्रीडासधनेषु भवं द्रव्यम् (दमेदमे) दाम्यन्ति जना
यस्मिन् तस्मिन् गृहे गृहे । दम इति गृहनामसु पठितम् ।
निघं० ३ । ४ वीप्सया द्वित्वम् (समिधम्) समिध्यते प्र-
काश्यतेऽर्थतत्त्वमनया क्रियया ताम् (यक्षि) यजसि संग-
च्छसे । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (अग्ने) विज्ञान-
युक्त (प्रति) (ते) तव (जिह्वा) रसेन्द्रियम् (घृतम्) आज्यम्
(उत) (चरण्यत्) चरणमिवाचरेत् । वा छन्दसीत्यत्राल्लोप
ईत्वाऽभावश्च (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयं मन्त्रः शत०
४ । ३ । ६ । १२ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ त्वमग्नेरनीकमपद्याविवेशापां न पात्वमभ्यर्थे प्रति
रक्षन् दमेदमे समिधं यति ते जिह्वा घृतमुत स्वाहोच्चरण्यत् ॥ २४ ॥

भावांर्थः अग्निजले सर्वेषां सांसारिकपदार्थानां हेतूस्तः अतो गृहस्थो
विशेषतोऽनयोर्गुणान् ज्ञात्वा गृहस्थ सर्वाणि कार्याणि सत्यव्यवहारेण
कुर्यात् ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ ! तू (अग्नेः) अग्नि की (अनीकम्) लपट रूपी सेना के प्रभाव
और (अपः) जलों को (आ) (विवेश) अच्छी प्रकार समझ (अपाम्) उत्तम व्यव-
हार सिद्धि कराने वाले गुणों को जान कर (नपात्) अविनाशिस्वरूप तू (अमु-
र्यम्) मेघ और प्राण आदि अचेतन पदार्थों से उत्पन्न हुए सुवर्ण आदि धन को
(प्रुक्षिन्तान्) प्रत्यक्ष रक्षा करता हुआ (दमेदमे) घर घर में (समिधम्) जिस क्रिया
से ठीक २ प्रयोजन निकले उसको (यक्षि) प्रचार कर और (ते) तेरी (जिह्वा)
जभि (घृतम्) घी का स्वाद लेवे (स्वाहा) सत्यव्यवहार से (उत) (चरण्यत्)
देह अदि साधनसमूह सब काम किया करे ॥ २४ ॥

भावार्थः—अग्नि और जल संसार के सब व्यवहारों के कारण हैं इस से गृहस्थजन विशेष कर अग्नि और जल के गुरुओं को जानें और गृहस्थ के सब काम सत्य व्यवहार से करें ॥ २४ ॥

समुद्रेत इत्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता । भुरिगार्षीपक्तिरछन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्योपदेशमाह ॥

किं गृहस्थों के लिये उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**समुद्रे ते हृदयमप्स्वुन्तः सं त्वां विशन्त्वोपधी-
रुतार्पः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके
विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥**

समुद्रे। ते। हृदयम्। अप्स्वित्यप्सु। अन्तरित्यन्तः।
सम्। त्वा। विशंतु। ओपधीः। उत। आपः। य-
ज्ञस्य। त्वा। यज्ञपतइति यज्ञपते। सूक्तोक्ताविति
सूक्तइत्तौ। नमोवाकइति नमः स्वाके। विधेम।
यत्। स्वाहा ॥ २५ ॥

पदार्थः—(समुद्रे) सम्यग् द्रवीभूते व्यवहारे (ते) तव
(हृदयम्) (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) अन्तःकृणम्
(संतु) (आ) (विशंतु) (ओपधीः) यवाक्षाः (उत्तु)
अपि (आपः) जलानि (यज्ञस्य) गृहाश्रमानुकूलस्य
व्यवहारस्य (त्वा) त्वां (यज्ञपते) गृहाश्रमस्य रक्षक !

(सूक्तोक्ती) सूक्तानां वेदस्थानां प्रामाण्यस्योक्तिर्यस्मिन्
 गृहांश्रमे (नमोवाके) वेदस्थस्य नम इत्यन्नस्य सत्कार-
 स्य च वाका वचनानि यस्मिन् (विधेम) निष्पादयेम
 (यत्) यतः (स्वाहा) प्रेमोत्पादयित्र्या वाचा अयम्मन्-
 त्रः शत० ४ । ४ । १ । १३-२० । व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्ययः—हे यज्ञपते ! यथा यमं स्वाहा यज्ञस्य सूक्तोक्ती नमोवाके
 समुद्रेऽप्सु च ते तव हृदयमप्स्वन्तोन्तःकरणं विधेम तथा तेन विदिता
 ओषधीस्त्वा समाधिशंतु । उताप्यापस्तव सुखकारिकाः संतु ॥ २५ ॥

भाष्यार्थः—अथ वाचक लु० । अध्यापकोपदेशका गृहस्थान् सत्यां
 विद्यां ग्राहयित्वा प्रयत्नसाध्ये गृहकृतानुष्ठाने सर्वान् मुंजीयुः । यतश्चिते
 शरीरात्मघलं वदुंयेरन् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञपते) । जैसे गृहाश्रम धर्म के पालने हारे ! हम लोग
 (स्वाहा) प्रेमास्पदाणी से (यज्ञस्य) गृहाश्रमानुसूल व्यवहार के (सूक्तोक्ती)
 उस प्रयत्न कि जिस में वेद के वचनों के प्रमाण से अच्छी २ बातें हैं और
 (नमोवाके) वेद प्रमाण सिद्ध अन्न और सत्कारादि पदार्थों के वादानुवाद
 रूप (समुद्रे) आर्द्र व्यवहार और (अप्सु) सब के माणों में (ते) तेरे (यत्)
 जिस (हृदयम्) हृदय की संतुष्टि में (विधेम) नियत करें वैसे उस से जानी
 हुई (ओषधीः) यव गेहूं चना सोपलतादि सुख देने वाले पदार्थ (वा)
 (विशन्तु) प्राप्त हों (उत) और न केवल ये ही किन्तु (आपः) अच्छे जल
 भी तुम्हें को सुख करने वाले हों ॥ २५ ॥

भाष्यार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । पढ़ने और उपदेश करने वाले सज्जन
 पुरुष गृहस्थों को मन्त्र विद्या को ग्रहण कराकर अच्छे यत्नों से सिद्ध होने योग्य पर के
 कामों में सब को युक्त करें जिस से गृहाश्रम चाहने और करने वाले पुरुष शरीर और
 अपने आत्मा का बल बढ़ावें ॥ २५ ॥

देवीराप इत्यस्यात्रिंशः पिः । गृहपतयो देवताः । स्वराडार्यो
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ विवाहितस्त्रीभ्यः कर्त्तव्यमुपदिश्यते ।

अथ विवाहित स्त्रियों को करने योग्य उपदेश अगले मंत्र में किया जाता है ॥.

देवीरापऽएपवोगवर्मस्तः सुप्रीतः सुभृतम्वि-
भृत । देव सोमैष ते लोकस्तस्मिञ्छञ्चवक्ष्वपरिच
वक्ष्व ॥ २६ ॥

देवीः । आपः । एपः । वः । गर्भः । तम् । सुप्रीतमि-
तिसुऽप्रीतम् । सुभृतमिति सुऽभृतम् । विभृत । देव ।
सोम । एपः । ते । लोकः । तस्मिन् । शम् । च । व-
क्ष्वं । परि । च । वक्ष्व ॥ २६ ॥

पदार्थः—(देवीः) देदीप्यमाना विदुष्यः (आपः)
सर्वाः शुभगुणकर्मविदाऽप्यपिन्यः (एपः) (वः)
युष्माकम् (गर्भः) (तम्) (सुप्रीतम्) सुष्टु
प्रीति निवद्धम् (सुभृतम्) सुष्ठुधारितम् (विभृत) ध-
रत पुष्यत (देव) दिव्यगुणैः कमनीय ! (सोम) ऐश्व-
र्याद्य गृहस्थजन ! (एपः) प्रत्यक्षः (ते) तव (लोकः)
लोकनीयः पुत्रपत्यादिसंवन्धसुखकरो गृहाश्रमः । (त-
स्मिन्) (शम्) कल्याणकारकं ज्ञानम् (च) शिक्षाम्

(वक्ष्व) प्रापय (परि) (च) अनुक्तसमुच्चये (वक्ष्व)

वह । अयं मंत्रः शत० ४ । ४ । १ । २१ । व्याख्यातः ॥२॥

अन्ययः—हे आपो देवीर्देव्यो ! मूषं वो युष्माकं य एषो गर्भो लोकास्तं सुप्रीतं सुभृतं यथास्यात्तथाविभृत । हे देव सोम य एष ते तव लोकोस्ति तस्मिन् शंचाच्छिस्तं वक्ष्व चाद्रक्षणं परिवदशाअयं मंत्रः शत० ४ । १ । २१ व्याख्यातः ॥२६॥

भावार्थः—विदुषी स्त्री यथोक्तविवाहविधिना विद्वांसं पतिं प्राप्य तन्मनोरंजनपुरःसरं गर्भमादधीत स च पतिः स्त्रीरक्षणे तन्मनोरंजने च नित्यमुत्सहेत ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (आपः) समस्त शुभ गुण कर्म और विद्याओं में व्याप्त होने वाली (देवीः) अति शोभा युक्त स्त्रीजनो ! तुम सत्र (यः) जो (एषः) यह (वः) तुम्हारा (गर्भः) गर्भ (लांकः) पुत्र पति आदि के साथ सुखदायक है (तम्) उसको (सुप्रीतम्) श्रेष्ठ प्रीति के साथ (सुभृतम्) जैसे उत्तम रक्षा से धारण किया जाय वैसे (विभृत) धारण और उसकी रक्षा करो । हे (देव) दिव्य गुणों से मनोहर (सोम) ऐश्वर्य युक्त ! तू जो यह (ते) तुम्हारा (लोकाः) देखने योग्य पुत्र-स्त्री भृत्यादि सुखकारक गृहाश्रम-है (तस्मिन्) इस के निमित्त (शम्) सुख (च) और शिक्षा (वक्ष्व) पहुंचा (च) तथा इसकी रक्षा (परिवक्ष्व) सब प्रकार कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—पढ़ी हुई स्त्रियां यथोक्त विवाह की विधि से विद्वान् पति को प्राप्त होकर उस को धान्यद्विष्ट कर परस्पर प्रसन्नता के अनुकूल गर्भ को धारण करें वह पति भी स्त्री को रक्षा और उसकी प्रसन्नता करने का नित्य उत्साही हो ॥ २६ ॥

अग्रभूतेत्यस्यात्रिशयिः । दम्पतीदेयते । भुरिक् प्राजापत्यानुष्टुप्छन्दः ।

गोधारः स्वरः । अयदेधिरित्यस्य स्वरादायी यद्वतीछन्दः ।

• गन्धम. छरः ॥

पुनर्गृहस्थधर्मे स्त्रीविषयमाह ॥

फिर गृहस्थ धर्म में स्त्री का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।

अवदेवैर्देवकृतमेनोऽयासिपमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पु-
रुरावणां देवरिपस्पाहि देवानां समिदंसि ॥ २७ ॥

अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण । नि-
चेरुरिति निचेरुः । असि । निचुम्पुण इति निचुम्पु-
णः । अव । देवैः । देवकृतमिति देवकृतम् । एनः ।
अयासिपम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृत-
म् । पुरुरावण इति पुरुरावणाः । देव । रिपः । पाहि ।
देवानाम् । समिदिति समुद्भूतम् । असि ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अवभृथ) यो निषेकेण गर्भं विभर्ति तत्सम्बुद्धौ
(निचुम्पुणः) नितराम्मन्दगामिन् (निचेरुः) यो धर्मेण द्र-
व्याणि नित्यं चिन्तति (निचुम्पुणः) नित्यं कमनीयः (अव)
अर्वागर्थे (देवैः) विद्मद्भिः (देवकृतम्) कामिभिरनुष्ठितम्

(एनः) दुष्टाचरणम् (अयासिपम्) प्राप्तवती (अव) निषेधे
 (मर्त्यैः) मृत्युधर्मेः (मर्त्यकृतम्) साधारणमनुष्याचरितम्
 (पुरुरावृणः) पुरवो बहवो रावृणोऽपराधादानशीला
 यस्मिन् तस्मात् (देव) विजिगीषो ! (रिषः) धर्मस्य
 हिंसनात् (पाहि) रक्ष (देवानाम्) विदुषाम्मध्ये (समित्)
 सम्यग्दीप्तः (असि) अयं मन्त्रः शत० ४ । ४ । १ । २२-२३
 तथा २ । १-१६ तथा ३ । १-३ उच्यते ॥ २७ ॥

अन्वयः:- हे अवभृथ निचुम्पुणपते ! त्वं निचुम्पुणो निचेरुसिदेवानां
 समिदसि हे देव देवैर्मर्त्यैः सह वर्त्तमानस्त्वं यद्देवकृतमेनोपराधमहमया-
 सिषं तस्मात् पुरुरावृणोरिषो मामपाहि दूरे रक्ष ॥ २७ ॥

भावार्थः:- स्त्री स्वपतिं नित्यं प्रार्थयेद्यथाहं सेव्यं प्रसन्नचित्तं त्वाम
 नुदिनमिच्छामि तथा त्वमपि मामिच्छ स्वयलेन रक्ष च यतोहं कस्यचिद्-
 साचरणशील'ज्जनादुश्चरितं कथंचिन्न प्राप्नुयाम्मर्त्याश्च नाप्नुयात् ॥ २७ ॥

पदार्थः:- हे (अवभृथ) गर्भ के धारण करने के पश्चात् उसकी रक्षा
 करने (निचुम्पुण) और मन्दर चलने वाले पति आप (निचुम्पुणः) नित्य
 मनहरने और (निचेरुः) धर्म के साथ नित्य द्रव्य का संचय करने वाले
 (असि) हैं । तथा (देवानाम्) विद्वानों के बीच में (समित्) अच्छे प्रकार तेजस्वी
 (असि) हैं । हे (देव) सब मे अपनी जग चाहने वाले (देवैः) विद्वान् और
 (मर्त्यैः) साधारण मनुष्यों के साथ वर्त्तमान आप जो मैं (देवकृतम्) कामी
 पुरुषों वा (मर्त्यकृतम्) साधारण मनुष्यों के किये हुए (एनः) अपराध को
 (अयासिपम्) प्राप्त होना चाहूं उस (पुरुरावृणः) बहुत से अपराध करने वालों
 के (रिषः) धर्म हुड़ाने वाले काम से मुझे (पाहि) दूर रख ॥ २७ ॥

भावार्थः:- स्त्री अपने पति की नित्य प्रार्थना करे कि जैसे मैं सेवा के योग्य
 आनन्दित चित्त आप को प्रतिदिन चाहती हूं वैसे आप भी मुझे चाहो और अपने
 पुरुषार्थ भर भरी रक्षा करो जिस से मैं दुष्टाचरण करने वाले मनुष्य के किये हुए
 अपराध की भागिनी किसी प्रकार न होऊ ॥ २७ ॥

श्वायुः) पूर्ण आयु । तथा (उरुप्रथा) बहुत सुखका देनेवाला । (यर्म) यज्ञ ।
 (अस्ति) है । (त्वा) इस यज्ञको । (जनयत्यै) राज्यलक्ष्मी तथा । (इमे) अन्न
 आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेके लिये । (संयौमि) संयुक्त करना हूं तथा उसकी
 सिद्धिके लिये । (इदं) यह । (अग्ने) अग्निके बीचमे और । (इदं) यह । (अग्नी
 पोमयो) अग्नि और सोमके बीचमे संस्कार किया हुआ हवि छोड़ना हूं वैसे तुम
 भी उस यज्ञको । (उरु प्रयस्व) विस्तारको प्राप्त करो जिस कारण यह (अग्नि)
 भौतिक अग्नि । (ते) तुम्हारे । (त्वत्वं) शरीरको । (मा हिंसीत्) रोगोंसे नष्ट न
 करे और जैसे । (देव) जगदीश्वर । (सविता) अन्नर्पायी । (वषिष्ठे) अतिश-
 य करके वृद्धिको प्राप्त हुआ जो । (अधिनाके) अत्यन्त सुख है उसमे । (त्वा)
 उस यज्ञको अग्निके बीचमे परिष्कृत करता है वैसे तुम भी उस यज्ञको । (अथपनु)
 परिष्कृत करो और । (ते) तुम्हारे । (यज्ञपति) यज्ञका स्वामी भी उस यज्ञको ।
 (उरुप्रथताम्) विस्तारयुक्त करे ॥ २२ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमे लुप्तोपमालकार जानना चाहिये । मनुष्योंको इस प्र-
 कारका यज्ञ करना चाहिये कि जिससे पूर्ण लक्ष्मी सकल आयु अन्न आदि पदा-
 र्थ रोगनाश और सब सुखोंका विस्तार हो उसको कभी नहीं छोड़ना चाहिये
 क्योंकि उसके बिना वायु और वृष्टि जल तथा ओषधियोंकी शुद्धि नहीं हो सकती
 और शुद्धिके बिना किसी प्राणीकी अच्छी प्रकार सुख नहीं हो सकता इसलिये
 ईश्वरने उक्त यज्ञ करनेकी आज्ञा सब मनुष्योंको दी है ॥ २० ॥

माभेर्मेत्यस्यार्षिः स एव । अग्निर्देवता । बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ निःशक्तया सर्वैः स यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

॥ निःशक्त होकर उक्त यज्ञ सबको करना चाहिये इस विषयका
 उपदेश भगले मंत्रमे किया है ॥

मा भुर्मा स विक्था अतमेरुयज्ञोऽतमेरुयजमानस्य
 प्रजा भूयाच्चिताय त्वा द्विताय त्वेकताय त्वा ॥२३॥

मा । भुः । मा । सम् । विक्थाः । अतमेरुः । यज्ञः । अत-
 मेरुः । यजमानस्य । प्रजेति प्रजा । भूयात् । चिताय ।
 त्वा । द्विताय । त्वा । एकताय । त्वा ॥ २३ ॥

एजत्विदपस्यात्रिर्ऋषिः । दम्पती देवते । एवायमित्यस्यापि सा-
 म्प्राप्त्युत्पत्तिः । अयम् । स्वरः । यथायमित्यस्य
 प्राजापत्यानुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
 अथ गार्हपत्यधर्मे गर्भोदपवस्थामाह ॥
 अथ गृहस्थ धर्म मे गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

एजंतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथा-
 यं वायुरेजति यथां समुद्रएजति । एवायं दश-
 मास्योऽअमृज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

एजंतु । दशमास्यऽइतिदशमास्यः । गर्भः । जरा-
 युणा । सह । यथा । अयम् । वायुः । एजति । यथा ।
 समुद्रः । एजति । एव । अयम् । दशमास्यऽइतिदश-
 मास्यः । अस्मत् । जरायुणा सह ॥ २८ ॥

पदार्थः—(एजंतु) चलंतु (दशमास्यः) दशमास्य-
 मास्यः (गर्भः) प्रियं संचयते गृह्यते वा स गर्भः । गर्भो गृ-
 भो गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्रीगुणान् गृह्णा-
 ति गुणाश्चास्या गृह्यन्ते निरु० १० । २३ (जरायुणा)
 आवरणेन सह (यथा) (अयम्) (वायुः) (एजति)
 कम्पते (यथा) (समुद्रः) उदधिः (एजति) वर्द्धते (ए-
 व) अवधारणार्थे (अयम्) वर्त्तमानः (दशमास्यः)
 (अस्मत्) संसतोऽधः स्रवतु लोडर्थे लड् (जरायुणा)
 (सह) अपमंत्रः शत० १। १। ३ । १४—६ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे दम्पती यथायं वायुरेजति यथा समुद्रएजति तथा जरायुणा सह दशमास्योगर्भं एजतु क्रमेण बह्वंतामेवं बह्वंमानोग्भं जरायुणा सह दशमास्य एवास्तते स्तं सताम् ॥ २८ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचर्येण शरीरपुष्टिमनःसंतुष्टिविद्यावृद्धिसम्पन्नौ स्तुतिविद्याही दम्पती यन्नेन गर्भाक्षणं कुर्ष्यातां यत् स दशमास्यो दशमासात्पूर्वं न स्खलेत् यो हि दशमासादूर्ध्वं जायते स प्रायशो बलबुद्धियुक्तो भवति तस्मात् पूर्वमुत्पद्यते नायं तादृग्भवति ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे स्त्री पुरुष जैसे (वायुः) पवन (एजति) कम्पता है वा जैसे (समुद्रः) समुद्र (एजति) अपनी लहरी से उछलता है वैसे तुझारा (अयम्) यह (दशमास्यः) पूर्ण दश महीने का गर्भ (एजतु) क्रम २ से बढ़े और ऐसे बढ़ता हुआ (अयम्) यह (दशमास्यः) दश महीने में परि पूर्ण हो कर ही (अस्तु) उत्पन्न होवे ॥ २८ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचर्यधर्म से शरीर की पुष्टि, मन की संतुष्टि और विद्या की वृद्धि को प्राप्त हो कर और विवाह किये हुए जो स्त्री पुरुष हों वे यत्न के साथ गर्भ को रखें कि जिस से वह दश महीने के पहिले गिर न जाय क्योंकि जो गर्भ दश महीने से अधिक दिनों का होता है वह प्रायः बल और बुद्धि बाला होता है और जो इस से पहिले होता है वह वैसा नहीं होता ॥ २८ ॥

यस्या इत्यस्याग्निर्वायिः । दम्पतीदेवते । भुरिगार्धं नुष्टुच्छन्दः ।

गंधारः स्वरः ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यधर्मे गर्भदण्डयस्यासाह ॥

फिर भी गृहस्थ धर्म में गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी । अ-

ज्ञान्यहुतायस्य तम्मात्रां समजीगम् ॥ स्वाहा ॥ २९ ॥

यस्यै । ते । यज्ञियः । गर्भः । यस्यै । योनिः । हि-
रण्ययी । अङ्गानि । अद्भुता । यस्य । तम् । मात्रा ।
सम् । अजीगमम् । स्वाहा ॥ २९ ॥

पदार्थः—(यस्यै) सुलक्षणायाः स्त्रियाः । पष्ठर्थे चतुर्थी ।
(ते) तव (यज्ञियः) यो यज्ञमर्हति (गर्भः) (यस्यै)
सुभगायाः (योनिः) जन्मस्थानम् (हिरण्ययी) रोगर-
हिता शुद्धा (अङ्गानि) आकृतानि व्यञ्जकानि वा । अं-
गाङ्गेति क्षिप्रनामांकितमेवाङ्कितम्भवति । निरु० ५। १७।
(अद्भुता) अकुटिलानि सरलानिशोभनानि । शेष-
न्दसि बहुलमिति लुक् । (यस्य) (तम्) (मात्रा) ग-
र्भमानकर्त्र्या त्वया सह समागम्य (सम्) (अजीगमम्)
सम्यक् प्राप्नुयाम् (स्वाहा) धर्मयुक्तया क्रियया । अ-
यम्मंत्रः शत० ४। ४। ३। १०-११ व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विवाहिते सुभगेऽह पतिः यस्यै यस्यास्ते तव हिरण्ययी
योनिरस्ति यस्यै यस्यातव यज्ञियो गर्भोऽस्ति तस्या त्वयि यस्य गर्भस्याह त-
कुटिलान्यङ्गानि स्युस्तस्मात्ता गर्भमानकर्त्र्या त्वया सह स्वाहा समजी
गमम् सङ्गम् प्राप्नुयाम् ॥ २९ ॥

भावार्थः—पुरुषेण गृहाश्रमे जितेन्द्रियता वीर्यशुद्धयन्मतिव्रतसङ्घर्षता ।
सम्पादनीया स्त्रियाप्येव चान्यद्गर्भधारण गर्भाशययोन्यारोग्यकरण तद्रक्षण च
कार्यं परस्परमाह्लादेन सत्तानोत्पादने कृते प्रशस्तरूपगुणकर्मस्वभावा
व्यपारयानि जायत इतिवेद्यम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विवाहित सौभाग्यवती स्त्री मैं तेरा स्वामी (यस्यै) जिस (ते) तेरी (हिरण्ययी) रोग रहित शुद्ध गर्भाशय है और (यस्यै) जिस तेरा (य इव) यज्ञ के योग्य (गर्भः) गर्भ है (यस्य) जिस गर्भ के (अद्भुता) सुन्दर सीपे (अद्भुतानि) अग है (तम्) उस को (मात्रा) गर्भ की कामना करने वाली तेरे साथ समागम करके (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया से (तम्) (अजीगमम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होऊ ॥ २६ ॥

भावार्थः—पुरुष को चाहिये कि गृहाश्रम के बीच इन्द्रियों का जीतना वीर्य की बढ़ती शुद्धि से उस की उन्नते करे स्त्री भी ऐनाही करे और पुरुष से गर्भ को प्राप्त होके उस की स्थिति और योनि आदि की आरोग्यता तथा रक्षा करे और जो स्त्री पुरुष परस्पर अन्तर्द से सन्तान को उत्पन्न करें तो प्रशसनीय रूप, गुण, कर्म, स्वभाव और बल वाले सन्तान उत्पन्न हों ऐसा सब ले ग निश्चित जानें ॥ २९ ॥

पुरुदस्म इत्यस्याविर्भूतिः । दम्पतीदेवते । आर्षी जगती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्गर्भव्यतस्यामाह ॥

फिर भी गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

पुरुदस्मो विपुरुष इन्दुरन्तर्माहिमानमान-
ञ्जधीरः । एकपदीन्दिपदीन्त्रिपदीञ्चतुष्पदीम्-
ष्टापदीम्भुवनानु प्रथन्ताधस्वाहा ॥ ३० ॥

पुरुदस्म ऽ इति पुरुदस्मः । विपुरुष ऽ इति वि-
पुरुषाः । इन्दुः । अन्तः । माहिमानम् । आनञ्ज ।

धीरः । एकपदीमित्येकं ऽपदीम् । द्विपदीमिति द्विऽप-
दीम् । त्रिपदीमिति त्रिऽपदीम् । चतुष्पदीम् । चतुः
पदीमिति चतुः ऽपदीम् । अष्टापदीमित्यष्टाऽपदीम् ।
भुवना । अनु । प्रथन्ताम् । स्वाहा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(पुरुषस्मः) पुरुषर्हुर्दस्म उपक्षयो दुःखानां य-
स्मात् सः (विपुरुष) विपूणि व्याप्तानिरूपाणि येन सः
(इन्दुः) परमैश्वर्य्यकारी (अन्तः) आभ्यन्तरे (महिमा-
नम्) पूज्यं ब्रह्मचर्य्यजितेन्द्रियत्वादिशुभकर्मसंस्कार-
जन्यम् (आनञ्ज) अञ्जयेत् कामयेत् । अत्रलिङ्गार्थे
लिट् (धीरः) सर्वव्यवहारव्यानशीलः (एकपदीम्) ए-
कमोमिति पदं प्राप्तव्यं यस्यां ताम् (द्विपदीम्) द्वे अ-
भ्युदयेनिःश्रेयसे सुखे पदे यस्यां ताम् (त्रिपदीम्) त्री-
णि बाह्मनःशरीरस्थानि सुखानि यस्यास्ताम् (चतु-
ष्पदीम्) चत्वारि धर्मार्थकाममोक्षाः पदानि यस्यास्ताम्
(अष्टापदीम्) अष्टौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो
वर्णा ब्रह्मचर्य्यगृहस्थवानप्रस्थसन्न्यासाश्चत्वार आश्रमा-
पदानि प्राप्तव्यानि यस्यास्ताम् (भुवना) भवंति भूता-
नि येषु तानि गृहाणि । शेच्छन्दसि बहुलम् । इति लु-
क् । (अनु) (प्रथन्ताम्) प्रख्यातु (स्वाहा) सत्यां स-
कलविद्यायुक्तां वाचम् । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ४ । ३ । १२-
१६ व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्यथः—पुरुदस्मो विपुरुष इन्दुधीरो गृहस्थो धर्मेण विवाहितायाः स्त्रियाः अन्तर्महिमानमानञ्ज । हे गृहस्था यूपं सृष्टु सतिं विधाय यामेकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीमष्टापदीं स्वाहा । समविद्यान्वितां वाचम् विदित्वा भुवनानि प्रयन्तां तथा सर्वान् मनुष्यामनुप्रयन्तम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—दम्पतिभ्यां सर्वां गृहाश्रमविद्यामभिव्याप्य तदनुसारेण संता मानुरादा मनुष्यवृद्धिं विधाय ब्रह्मवर्षेणाखिलविद्याः सर्वान् ग्राहयित्वा सुखानि प्राप्यानुमोदेताम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(पुरुदस्मः) जिस के गुणों से बहुत दुःखों का नाश होता है (विपुरुषः) जिस ने जन्म कर्म से अनेक रूप रूपान्तर विद्या विषयों में प्रवेश किया है (इन्दुः) जो परमैश्वर्य को सिद्ध करने वाला (धीरः) समस्त व्यवहारों में ध्यान देने द्वारा पुरुष है वह गृहस्थ धर्म से विवाही हुई अपनी स्त्री के (अन्तः) भीतर (महिमानम्) प्रशंसनीय ब्रह्मचर्य और जितेन्द्रियता आदि शुभ कर्मों से संस्कार प्राप्त होने योग्य गर्भ को (आनञ्ज) कामना करे, गृहस्थ लोग ऐसे मृष्टि की उत्पात्ति का विधान करके जिम (एकपदीम्) जिम में एक यद् ओम्पद (द्विपदीम्) जिस में दो अर्थात् संसार सुख और मोक्ष सुख (त्रिपदीम्) जिस से वाणी मनु और शरीर तीनों के आनन्द (चतुष्पदीम्) जिस से चारों धर्म अर्थ काम और मोक्ष (अष्टापदीम्) और जिस से आठों अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ये चारों वर्ण तथा ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और सन्यास ये चारों आश्रम प्राप्त होते हैं उस (स्वाहा) समस्त विद्या युक्त वाणी को जान कर सब गृहस्थ जन (भुवन) जिन में प्राणीमात्र निवास किया करते हैं उन घरों की (प्रयन्ताम्) प्रशंसा करें और उस से सब मनुष्यों को (अनु) अनुकूलता से बढ़ावे ॥ ३० ॥

भावार्थ—विवाह किये हुए स्त्री पुरुषों को चाहिये कि गृहाश्रम की विद्या को सब प्रकार जानकर उस के अनुसार संतानों को उत्पन्न कर मनुष्यों को बढ़ा और उन को ब्रह्मचर्य नियम से समस्त अंग उपांग सहित विद्या का ग्रहण करा के उत्तम सुखों को प्राप्त होके आनन्दित करें ॥ ३० ॥

मरुतो यस्येत्यस्य गोतम ऋषिः । दम्पती देवते । आर्यो गायत्री छन्दः ।
बहुतः स्वरः ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यधर्मविषयमाह ॥

अगले मंत्र में भी गृहस्थधर्म का विषय कहा है ॥

मरुतो यस्य हि क्षयं पाथा दिवो विमहसः । स
सुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षयं । पाथ । दिवः । विमहस-
इति विमहसः । सः । सुगोपातमइति सुगोपातमः ।
जनः ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (मरुतः) हिरण्यानि रूपाण्यृत्विजो विद्वांसश्च
मरुदिति हिरण्यता० निधं० १ । २ रूपना० ३ । ७ ऋत्विङ्ना०
३ । १८ पदनामसु च निधं० ५ । ५ (यस्य) गृहस्थस्य (हि) खलु
(क्षये) गृहे (पाथ) प्राप्नुत । द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः । (दिवः)
दिव्या गुणाः स्वभावाः क्रिया वा (विमहसः) विविधतया पू-
जनीयाः (सः) (सुगोपातमः) शोभनधर्मेण गां पृथिवीं वाचं
वा पाति सोऽशयितः (जनः) प्रसिद्धः । अयम्मन्त्रः शत० ४
। ४ । ३ । १७ व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

ग्रन्थयः—हे कृतविधाहा विमहस ऋत्विजो मरुतो गृहस्था । भूयं यस्य गृह-
स्थस्य क्षये गृहे हिरण्यानि दुष्टरूपाणि दिवः पाथ स हि सुगोपातमो जनः
सदा सेव्यः ॥ ३१ ॥

भावार्थः-नहि येनचित् मनुष्येण किल ब्रह्मचर्यं शुशिक्षाविद्याशरीरात्मन
 लारोग्यपुरुषार्थैश्चर्यं सज्जनसङ्गालस्यत्यागयमनियमसेवनसुमहायैर्विना न
 हाश्रमो धर्तुं शक्यः । अहोत्तेन स्निग्धं धर्मार्थकामोक्तसिद्धिर्भवितुं योग्या त
 स्मादय सर्वैः प्रोत्तेज सेवितव्यः ॥३१॥

पदार्थः हे (विमहसः) त्रिविधप्रकार से प्रशंसा करने योग्य (परुतः) विद्वान् गृ
 हस्थ लोगो 'तुम (यस्य) जिस गृहस्थ के (ज्ञेय) घर में सुवर्ण उत्तम रूप (दिवः)
 दिव्य गुण स्वभाव वा प्रत्येक कामों के करने की रीतिको (पाथ) प्राप्त हो (सः)
 (हि) वह (सुगोपातमः) अच्छे प्रकार वाली और पृथिवी की पालना करने वाला
 (जनः) मनुष्यों का सेवा के योग्य है ॥ ३१ ॥

भावार्थः-इस बात का विश्वय है कि ब्रह्मचर्य उत्तम शिक्षा विद्या शरीर और आ-
 त्मा का बल आरोग्य पुरुषार्थ ऐश्वर्य सज्जनों का संग आलस्य का त्याग यम नियम और
 उत्तम सहाय के बिना किसी मनुष्य से गृहाश्रम धारा जा नहीं सकता ॥ ३१ ॥

मही द्यौरित्यस्य मेधातिथिर्नृभिः । दम्पतीदेवते ।

आर्यो गायत्री छन्दः । पहजः स्वरः ॥

पुनर्गोर्हृत्स्थकर्मोपदेशमाह ॥

फिर गृहस्थों के कर्मों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मही द्यौः पृथिवी च नऽङ्गं युज्जग्मिमिक्ष-
 ताम् । पिपृतान्नो भरीमभिः ॥३२॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । ङ्गम् । युज्जग्म ।
 मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिरिति
 भरीमभिः ॥३२॥

पदार्थः—(मही) महती पूज्या (द्यौः) दिव्या पुरुषा-
कृतिः (पृथिवी) विस्तृतशीला क्षमाधारणादिशक्तिमती
(च) (नः) अस्माकम् (इमम्) वर्त्तमानम् (यज्ञम्)
विद्वत्पूज्यं गृहाश्रमम् (मिमिक्षताम्) सुखैः सेक्तुमिच्छ-
ताम् (पिपृताम्) पिपूतः (नः) अस्माकम् (भरीम-
भिः) धारणपोषणादिगुणयुक्तैर्व्यवहारैर्वा पदार्थैः सह ।
अयमन्त्रः शत० ४ । ४ । ३ । १८ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे दम्पती भवन्तौ मही द्यौः महान् प्रकाशमान पतिः
मही पृथ्वी स्त्री च एव भरीमभिर्नोऽस्माकं चादन्येषामिह यज्ञ मिमिक्षताम्
पिपृताम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—यथा सूर्यो जलाद्याकृष्य वर्षित्वा पति पृथिव्यादिपदार्थान्
प्रकाशयति तद्वदयम्पनिः सद्गुणान् पदार्थान् संगृह्यतद्दानेन रक्षेत् विद्या-
दिगुणान् प्रकाशयेत् यथेयम्पृथिवी सर्वान् प्राणिनो भूत्वा पालयति तथेयं
स्त्री गर्भादीन् भूत्वा पालयेत् एव सहितौ भूत्वा स्वार्थं संसाध्य मनोवा-
क्कर्मभिरन्यान् सर्वान् प्राणिनः संततं सुखयेताम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुष! तुम दोनों (मही) अति प्रशंसनीय (द्यौः) दिव्य
पुरुष की आकृति युक्त पति और अति प्रशंसनीय (पृथिवी) बड़े हुए शील
और क्षमा धारण करने आदि की सामर्थ्य वाली तू (भरीमभिः) धीरता
और सबको संतुष्ट करने वाले गुणों से युक्त व्यवहारों वा पदार्थों से (नः)
हमारा (च) औरों का भी (इमम्) इस (यज्ञम्) विद्वानों के प्रशंसा करने
योग्य गृहाश्रम को (मिमिक्षताम्) सुखों से अभिषिक्त और (पिपृताम्)
परिपूर्ण करना चाहो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जैसे सूर्य लोक जलादि पदार्थों को खींच और वर्षा कर रक्षा और
पृथिवी आदि पदार्थों का प्रकाश करता है वैसे यह पति श्रेष्ठ गुण और पदार्थों का
संग्रह करके देने से रक्षा और विद्या आदि गुणों को प्रकाशित करता है तथा जिस

प्रकार यह पृथिवी सब प्राणियों को धारण कर उन की रक्षा करती है वैसे स्त्री गर्भ आदि व्यवहारों को धारण कर सब की पालना करती है इस प्रकार स्त्री और पुरुष इकट्ठ होकर स्वार्थ को सिद्ध कर मनवचन और कर्म से सब प्राणियों को भी सुख देंगे ॥ ३२ ॥

आतिष्ठेत्यस्य गोतम ऋषिः गृहपतयो देवताः । आर्घ्येनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराहार्घ्यं छिन्नक छन्दः ।

अपभः स्वरः ॥

अथ प्रकारान्तरेण गृहस्थधर्ममाह ॥

अब प्रकारान्तर से गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

आतिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीन सुते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना । उप-
याम गृहीतो सीन्द्राय त्वा षोडशिनं षते योनिरि-
न्द्राय त्वा षोडशिनं ॥ ३३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्रहन् । रथम् । युक्ता ।
ते । ब्रह्मणा । हरी ऽइति हरी । अर्वाचीनम् । सु । ते ।
मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना । उपयाम गृहीतऽइत्यु-
पयाम ऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनं । ए-
पः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनं ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधार्थे । (भेः) विभीहि । अत्र लोट्थे लङ् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (मा) निषेधार्थे । (सम्) एकीभावे । (विक्रयाः) चल । ओविजी । भयचलनयोरित्यस्मान्लोट्थे लङ् । लङि मध्यमैकवचने बहुलं छन्दसीति विकरणाभावश्च । (अतमेरुः) न ताम्यति येन यज्ञेन सः । तमुधातोर्बाहुलकादेरुः प्रत्ययः । (यज्ञः) इज्यते यस्मिन् सः । (अतमेरुः) न ताम्यति यः स यज्ञकर्त्ता मनुष्यः । (यजमानस्य) यज्ञस्यानुष्ठातुः । (प्रजा) ससंताना यज्ञसंपादिका (भूयात्) भवेत् । (त्रिताय) त्रयाणामग्निकर्महविषा भावाय । (त्वा) त । (द्विताय) द्वयोर्वायुष्टिजलशुद्धयोर्भावाय । (त्वा) तं । (एकताय) एकस्य सुखस्य भावाय । (त्वा) त्वाम् । अयं मंत्रः । १० । १।१-२।१५-१८ । तथा १-९ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् त्वमतमेरुः सन् यजमानस्य यज्ञस्यानुष्ठानान्मा भेर्मयं मा कुरु । एतस्मान्मा संविक्रथा मा विचल । एवं यज्ञं कृतवत्तस्तेऽतमेरुः प्रजा भूयात् । अहं त्वा तमग्निं यज्ञाय त्रिताय द्वितायैकताय च सुखाय सयौमि ॥ २३ ॥

भावार्थः— ईश्वरः प्रतिमनुष्यमाज्ञापयत्याशीश्च ददाति नैव केनापि मनुष्येण यज्ञसत्याचारविद्याग्रहणस्य सकाशाद्वेतव्यम् । विचलितव्यं वा । कस्माद्युष्माभिरैतैरेव सुप्रजाशारीरवाचिकमानसानि निश्चलाति सुखानि प्राप्तुं शक्यानि भवन्त्यस्मादिति ॥ २३ ॥

पदार्थ — हे विद्वान् पुरुषो त्वम् । (अतमेरु) श्रद्धालु होकर । (यजमानस्य) यजमानके यज्ञके अनुष्ठानसे । (मा भे) भय मत करो और उससे । (मा संविक्रथा) मन चलायमान हो इस प्रकार । (यज्ञ) यज्ञ करते हुए तुमको उत्तमसे उत्तम । (अतमेरु) ग्लानिरहित श्रद्धावान् । (प्रजा) संतान । (भूयात्) प्राप्त हो और मैं । (त्वा) भौतिक अग्निको । (एकताय) (द्विताय) (त्रिताय) उक्त गुणयुक्त तथा सत्य सुखके लिये, वायु तथा वृष्टि जलकी शुद्धि तथा अग्नि

पदार्थः—(आ) (तिष्ठ) (वृत्तहन्) वृत्तान्द शत्रून् ह-
न्ति तत्सम्बुद्धौ (रथम्) रमणीयं विद्याप्रकाशं यानं वा (युक्ता)
युक्तौ (ते) तव (ब्रह्मणा) जलेन धनेन वा (हरी) हरण-
शीलौ धारणाकर्षणगुणाविवाश्वौ (अर्वाचीनम्) अवोगामि
(सु) (ते) तव (मनः) अंतःकरणम् (ग्रावा) मेघः ।
ग्राव इति मेघना० । निघं० १ । १० । (कृणोतु) (वग्नुना)
वाण्या । वग्नुरिति वाङ्ना० । निघं० १ । ११ । (उपयामगृ-
हीतः) उपयामा सामग्री गृहीता येन सः (अस्ति) (इन्द्राय)
परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (षोडशिने) प्रशस्ताः षोडश कला
विद्यन्ते यस्मिन्स्तस्मै (एषः) गृहाश्रमः (ते) तव (योनिः)
गृहम् । (इन्द्राय) ऐश्वर्यप्रदाय गृहाय (त्वा) त्वाम् (षो-
डशिने) अयम्मन्तः शत० ४ । ४ । ४ । १—९ व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे वृत्तहन् ग्रावेव सुखवर्षिता गृहस्थस्ते—तव यत्र
रथे ब्रह्मणा सह हरी युक्ता—युक्तौ स्वीक्रियेते तं त्वमातिष्ठास्मिन्
गृहाश्रमे ते—तव यन्मनोऽर्वाचीनमनुरूपगतिं जायते तद्गन्तुना
वेदवाचा भवान् शान्तं कृणोतु यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतः षो-
डशिन इन्द्राय त्वा त्वामुपदिशामि । हे गृहाश्रममभीप्सो एष ते
योनिरस्ति । अस्मै षोडशिन इन्द्राय त्वा त्वां नियुजामीति ॥ ३३ ॥

भावार्थः—गृहाश्रमाधीना एव सर्व आश्रमास्ते वेदोक्तसद्व्य-
वहारेण सेविताः सन्तोऽभ्युदयनिःश्रेयससुखसम्पत्तये भवन्त्येवातः
परमैश्वर्यप्राप्तये गृहाश्रम एव सेव्य इति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (वृत्तहन्) गन्तुर्गो को मारने वाले गृहाश्रमी तू (ग्रावा) मेघ

के तुल्य सुख बरसाने वाला है (ते) तेरे जिस रमणीय विद्या प्रकाशमय गृहाश्रम वा
रथ में (वृक्षणा) जल वा धन से (हरी) धारण और आकर्षण अर्थात् खींचने
के समान धोड़े (युक्ता) युक्त किये जाते हैं उस गृहाश्रम करने की (आतिष्ठ)
प्रतिज्ञा कर इस गृहाश्रम में (ते) तेरा जो (मनः) मन (अर्वाचीनम्) मन्दपन
को पहुँचाता है उस को (बन्धुना) वेदवाणी से शान्त कर जिस से तू (उपयाम-
गृहीतः) गृहाश्रम करने की सामग्री ग्रहण किये हुए (असि) है इस कारण (पो-
डशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले गृहाश्रम करने
के लिये (त्वा) तुझ को आज्ञा देता हूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—गृहाश्रम के आधीन सब आश्रम हैं और वेदोक्त श्रेष्ठ व्यवहार
से जिस गृहाश्रम की सेवा की जाय उस से इस लोक और परलोक का सुख होने से
परमैश्वर्य पाने के लिये गृहाश्रम ही सेवना उचित है ॥ ३३ ॥

युक्ष्वाहित्यस्य मधुच्छन्दा ऋपिः । गृहपतिर्देवता । विराडा-
र्घ्यनुमुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य पूर्ववच्छन्दः स्वरश्च ॥

अथ राजविषये प्रतिपादितप्रकारेण गृहस्थधर्ममाह ॥

अथ राजविषय में उक्त प्रकार से गृहाश्रम का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

युक्ष्वाहि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा
नऽइन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिञ्चर । उपयामगृ-
हीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिने ऽप ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिने ॥ ३४ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति हरी । वृष-
णा । कक्ष्यप्रेति कक्ष्यऽप्रा । अर्थ । नः । इन्द्र ।
सोमपाऽइति सोमऽपा । गिराम् । उपश्रुतिमित्यु-

पशुश्रुतिम् । चर । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृ-
हीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । पौडशिने । एवः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । पौडशिने ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(युक्ष्व) (हि) खलु (केशिना) प्रशस्ताः
केशा विद्यन्ते ययोस्तौ । अत्र सर्वत्र सुपा सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
(हरी) यानस्य हरणशीलौ (वृषणा) वृषववलिष्ठौ (कक्षप्रा)
कक्षयं प्रातः पिपूरतः (अध) आनंतर्घ्ये (नः) अस्माकम् (इन्द्र)
शत्रुविदारक सेनाध्यक्ष (सोमपाः) ऐश्वर्य्यरक्षक (गिराम्) वा-
चम् (उपश्रुतिम्) उपगतां श्रूयमाणाम् (चर) विजानीहि । अत्र
चर इत्यस्य गत्यर्थत्वात् प्राप्त्यर्थो गृह्यते (उपयामगृहीतः)
इत्यादि पूर्ववत् । अयं मन्त्रः शत० ४ । ४ । ३ । १०-११
व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे सोमपा इन्द्र त्वं केशिना वृषणा कक्षप्रा हरी
रथे युक्ष्व । अथेत्यनंतरं नोऽस्माकं गिरामुपश्रुतिं हिं चर । उपया-
मेत्यस्यान्वयोपि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अस्मिन्मन्त्रे रथे इति पदस्य सम्बन्धः । प्रजासभा-
सेनाजनाः सभाध्यक्षं ध्रुवः । शुचिना त्वया न्यायस्थितये चत्वारि
सेनांगानि सुशिक्षितानि हृष्टपुष्टानि रक्षणीयानि पुनरस्माकं प्रार्थ-
नानुकूल्येन राजैश्वर्य्यरक्षापि कार्घ्येति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (सोमपाः) ऐश्वर्य्य की रक्षा करने और (इन्द्र) शत्रुओं का
विनाश करने वाले तुम (केशिना) जिन के अच्छे २ बाल हैं उन (वृषणा) बैल के

समान बलवान् (कश्यपा) अभीष्ट देश तक पहुँचाने वाले (हरी) चलाने हारे घोड़ों को (रथे) रथ में (युद्धं) जोड़ो (अथ) इस के अनन्तर (नः) हम लोगों की (मि राम्) विनयपत्रों को (उपश्रुतिम्) प्रार्थना को (हि) चित्त देकर (पर) जानो । आप (उपयामगृहीतः) गृहाश्रम की सामग्री को ग्रहण किये हुए (अस्ति) हैं इस कारण (पोडशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य के लिये (त्वा) तुझ को उपदेश करता हूँ कि जो (एषः) यह (ते) तेरा (योनिः) घर है इस (पोडशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले गृहाश्रम के लिये (त्वा) तुझे आज्ञा देता हूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पिछले मंत्र से “ रथे ” यह पद अर्थ में आता है । प्रजा, सेना और सभा के मनुष्य समाध्यक्ष से ऐसे कहें कि आप को शत्रुओं के विनाश और राज्य भर में न्याय रहने के लिये घोड़े आदि सेना के अगों को अच्छी शिक्षा देकर आनंदित और बल वाले रखने चाहिये फिर हमलोगों के विनयपत्रों को सुनकर राज्य की रक्षा करनी चाहिये ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिदित्यस्य गोतम ऋषिः । गृहपनिर्देवता । विराडाभ्य-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य सर्वं पूर्ववत् ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रमिद्वरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां
च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुपाणाम् । उपयामगृहीतो
सोन्द्राय त्वा पोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिने ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरीं । वहतः । अप्र-
तिधृष्टशवसमितिअप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणाम् ।
च । स्तुतीः । उपं । यज्ञम् । च । मानुपाणाम् ।
उपयामेत्यारभ्यपूर्ववत् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवर्द्धकं सेनारक्षकम् (इत्)
एव (हरी) शिक्षितावश्वौ (वहतः) (अप्रतिधृष्टशवसम्)
धृष्टप्रगल्भं शवो बलं येन तम्प्रतीति । (ऋषीणाम्) मन्त्रार्थ-
द्रष्टृणां विदुषाम् (च) वीराणाम् (स्तुतिः) गुणस्तवनानि (उ-
प) (यज्ञम्) संगमनीयं व्यवहारम् (च) (मानुषाणाम्)
(उपगमेति) पूर्ववत् । अयं मन्त्रः श० ४ । ४ । ५ । १-व्या-
ख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सोमपास्त्वं पोडशिन इन्द्राय यौ हरी अप्रतिधृ-
ष्टशवसमिन्द्र वहतस्ताभ्यामृषीणां चाहीराणां स्तुतीर्मानुषाणां यज्ञं
चात्पालनमुपचर यस्य ते तवैव योनिरस्ति यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि
तं त्वां पोडशिन इन्द्राय जना उपाश्रयंतु वयमपि त्वामाश्रयेम ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रात् इन्द्र सोमपाश्वरोति पदत्रय-
मनुवर्त्तते । राज्ञो राजसशासम्भानां प्रजास्थानां जनानामिदं गो-
भ्यमस्ति प्रशंसनीयविदुषां सकाशाद्दिघोपदेशं प्राप्पान्येषामुपकारा-
दिकं च सततं कुर्युः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सोमपा.) ऐश्वर्य की रक्षा और (इन्द्र) शत्रुओं का वि-
नाश करने वाले सभाध्यक्ष आप जो (हरी) हरणकारक बल और आकर्षण रूप
घोड़ों से (अप्रतिधृष्टशवसम्) जिस ने अपना अच्छा बल बढ़ा रक्ता है उस (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्य बढ़ाने और सेना रखने वाले सेना समूह को (वहतः) महाते हैं
उन से युक्त होकर (ऋषीणाम्) वेद मन्त्र जानने वाले विद्वानों और (च)
वीरों के (स्तुतिः) गुणों के ज्ञान और (मानुषाणाम्) साधारण मनुष्यों के (यज्ञम्)
संक्रम करने योग्य व्यवहार और (च) उन की पालना करो और (उप) समीप प्राप्त हो

मिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) निमित्त राज्य धर्म है जो तू (उपयामगृहीतः) सब सामग्री से संयुक्त है उस (त्वा) तुझ को (पोडशिने) पोडश कलायुक्त (इन्द्राय) उत्तम ईश्वर्य के लिये प्रनां सेना जन आश्रय लेवें और हम भी लेवें ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पिछले मन्त्र से (इन्द्र) (सोमपाः) (पर) इन तीन पदों की योजना होती है । राजा राज्य कर्म में विचार करने वाले जन और प्रजा-जनों को योग्य यह है कि प्रशंसा करने योग्य विद्वानों से विद्या और उपदेश पाकर औरों का उपकार सदा किया करें ॥ ३५ ॥

यस्मान्नेत्यस्य विवस्वान् ऋषिः । परमेश्वरो देवता । भुरिगार्वा
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहाश्रममिच्छद्भ्यो जनेभ्यः परमेश्वर एवोपास्य
इत्युपदिश्यते ॥

अथ गृहाश्रम की इच्छा करने वालों को ईश्वर ही की उपासना
करनी चाहिये यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

यस्मान्न जातः परांश्चान्योऽस्ति य आविवेश
भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजयां सञ्चरराण-
स्त्रोणि ज्योतींश्चपि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

यस्मात् । न । जातः । परः । अन्यः । अस्ति ।
यः । आविवेशेत्यांश्चिवेश । भुवनानि । विश्वा ।
प्रजापतिरिति प्रजापतिः । प्रजयेति प्रजयां ।
सञ्चरराणश्चिति समञ्चरराणः । त्रीणि । ज्योती-
श्चपि । सचते । सः । षोडशी ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) परमात्मनः (न) निषेधे (जातः)

प्र सिद्धः (परः) उत्तमः (अन्यः) भिन्नः (अस्ति) (यः)
 (आविवेश) (भुवनानि) स्थानानि (विश्वा) सर्वाणि ।
 अत्र शैर्लुक् (प्रजापतिः) विश्वस्याध्यक्षः (प्रजया) सर्वेण
 संसारेण (संसाराणः) सम्पदात्तशीलः । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदं
 बहुलं छन्दसीति शपः स्थाने श्लुः । (ग्रीणि) (ज्योतीषि)
 सूर्यविद्युदग्न्याख्यानि (सचते) सर्वेषु समवेति (सः) (पो-
 ङ्गशी) प्रशस्ताः षोडश कला विद्यते यस्मिन्सः । इच्छा प्राणः
 श्रद्धा प्रथिव्यापोऽग्निर्वायुराकाशमिन्द्रियाणि मनोऽन्तर्बोध्यन्तपो
 मन्ना लोको नाम चैताः कलाः प्रश्नोपनिषदि प्रतिपादिताः ।
 अयमन्त्रः शत० ४ । ४ । ५ । ६ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—यस्मात् परोऽन्यो न जातः किंच यो विश्वा भुव-
 नान्याविवेश स प्रजापतिः प्रजया संसाराणः षोडशी ग्रीणि ज्यो-
 तीषि सचते ॥ ३६ ॥

भावार्थः—गृहाश्रममिच्छद्भिर्मनुष्यैः सर्वत्राभिव्यापी सर्वेषां
 लोकानां स्रष्टा धर्ता दाता न्यायकारी सनातनः सच्चिदानन्दो
 नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सूक्ष्मात् सूक्ष्मो महतो महान् सर्वशक्तिमान्
 परमात्माऽस्ति यस्मात् कश्चिदपि पदार्थ उत्तमः समो वा नास्ति स
 एवोपास्यः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) जिस परमेश्वर से (परः) उत्तम (अन्यः) और
 दूसरा (न) नहीं (जातः) हुआ और (यः) जो परमात्मा (विश्वा) समस्त
 (भुवनानि) लोकों को (आविवेश) व्याप्त हो रहा है (सः) वह (प्रजया)

सब सत्ता से (संरक्षण) उत्तम दाता होता हुआ (पोटरी) इच्छा प्राण अ-
द्धा पृथिवी जल अग्नि वायु आकाश दशों इन्द्रिय मन अक्ष वीर्य तप मन्त्र लोक
और नाम इन सोलह कलाओं के स्वामी (प्रजापति) संहार मात्र के स्वामी परमे-
श्वर (त्रीणि) तीन (ज्योतीषि) ज्योति अर्थात् सूर्य विजुली और अग्नि को
(सचरे) सब पदार्थों में स्थापित करता है ॥ ३६ ॥

भावार्थः—गृहाश्रम की इच्छा करने वाले पुरुषों को चाहिये कि जो
सर्वत्र व्याप्त सबलोकों का रचने और धारण करने वाला दाना न्यायकारी सनातन
अर्थात् सदा ऐमाही बना रहता है सत् अविनाशी चैतन्य और आनन्दमय नित्य शुद्ध
बुद्ध मुक्तस्वभाव और सब पदार्थों से अलग रहने वाला छोटे से छोटा-बड़े से
बड़ा सर्वशक्तिमान् परमात्मा जिस से कोई भी पदार्थ उत्तम वा जिसके समान नहीं
है उस की उपासना करें ॥

इन्द्रश्चेत्यस्य विवस्वानृपिः । सम्राड्माण्डलिकौ राजानौ
देवते । सान्नी त्रिष्टुप्छन्दः । तयोरहमित्यस्य विराडार्चौ त्रिष्टु-
प्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहस्थोपयोगिराजविषयमाह ॥

अब गृहाश्रम के उपयोगी राजविषय की अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रश्च सम्राड् वरुणश्च राजा तौ ते भक्तं च-
क्रतुरग्रं एतम् । तयोरहमनु भक्तं भक्षयामि वा-
ग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन
स्वाहा ॥ ३७ ॥

इन्द्रः । च । सम्राडिति सम्राट् । वरुणः ।
च । राजा । तौ । ते । भक्तम् । चक्रतुः अग्रं । ए-
तम् । तयोः । अहम् । ह्यनु । भक्तम् । भक्षयामि ।

वाक् । देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्यतु । सह ।
प्राणेन । स्वाहा ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमेश्वर्यपुक्तः (च) साक्षीपांक्षरा-
ज्याङ्गसहितः (सम्राट्) सम्यग्राजते स चक्रवर्ती (वरुणः) श्रेष्ठः
(च) माण्डलिकः प्रतिमाण्डलिकश्च (राजा) न्यायादिगुणैः
प्रकाशमानः (तौ) (ते) तव प्रजाजनस्य (भक्षम्) भजनं
सेवनम् (चक्रतुः) कुर्वाताम् । अत्र लिट्यर्थे लिट् (अत्रे) (ए-
तम्) (तपोः) रक्षकयो राज्ञोः (अहम्) (अनु) पश्चात्
(भक्षम्) (सेवनम्) (भक्ष्याभि) पालयाभि (प्राक्) वाणी
(देवी) दिव्या (जुषाणा) प्रतप्ता सेवमाना सती (सोमस्य)
विद्येश्वर्यस्य (तृप्यतु) प्रीणातु (सह) (प्राणेन) वलेन
(स्वाहा) सत्यया वाचा । अयम्भ्रः शत० ४ । ४ । ५ । ८ ।
व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजन य इन्द्रश्च सम्राड्वरुणौ राजास्ति ता-
वन्ने ते तव भक्षं चक्रतुः । अहन्तयोरेतं भक्षमनुभक्ष्याभि या सो-
मस्य प्राप्तये जुषाणा देवी वागस्ति तया स्वाहा प्राणेन सह सर्वो-
जनस्तृप्यतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—प्रजायां हो सप्तमी राजानो भवितुं योग्यो, एक-
श्चक्रवर्ती द्वितीयो माण्डलिकश्चैतौ श्रेष्ठन्याययिनयादिभ्यां प्रजाः
संरक्ष्य पुनस्ताभ्यः करं सङ्गृह्णीयाताम् । सर्वस्मिन् व्यवहारे वि-
द्यावद्धि सत्यवचनं चाचरेताम् । त एवं धर्मार्थिकार्थैः प्रजाः संतोष्य

स्वयं संतुष्टौ स्याताम् । आपत्काले राजा प्रजां प्रजा च राजानं
संरक्ष्य परस्परमानन्देताम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे प्रजाजन जो (इन्द्रः) परमैश्वर्य युक्त (च) राज्य के अंग,
उपाङ्गसहित (सन्नाद्) सब जगह एक चक्र राज करने वाला राजा (वरुणः)
अति उत्तम (च) और (राजा) न्यायादि गुणों से प्रकाशमान माण्डलिक सेना-
पति है (तौ) वे दोनों (अग्ने) प्रथम (ते) तेरा (भक्षम्) सेवन अर्थात् नाना
प्रकार से रक्षा करें और (अहम्) मैं (तयोः) उनका (एतम्) इस (भक्षम्)
स्थित पदार्थ का (अनु) पीछे (भक्षयामि) सेवन करके कराऊ । ऐसे करते हुए
हम तुम सब को (सोमस्य) विद्यारूपी ऐश्वर्य के बीच (जुषाणा) प्रीति कराने
वाली (देवी) सब विद्याओं की प्रकाशक (वाक्) वेदवाणी है उससे (स्वाहा)
सब मनुष्य (तृप्यतु) संतुष्ट रहें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—प्रजा के बीच अपनी २ समाओं सहित राजा होने के योग्य दो
होते हैं एक चक्रवर्ती अर्थात् एक चक्र राज करने वाला और दूसरा माण्डलिक कि जो
माण्डल २ का ईश्वर हो ये दोनों प्रकार के राजा जन उत्तम २ न्याय नम्रता सुशीलता
और वीरतादि गुणों से प्रजा की रक्षा अच्छे प्रकार करें फिर उन प्रजा जनों से यथा-
योग्य राज्य कर लें और सब व्यवहारों में विद्या की वृद्धि सत्यवचन का आचरण करें
इस प्रकार धर्म अर्थ और कामनाओं से प्रजाजनों को संतोष देकर आप संतोष पावें आपत्-
काल में राजा प्रजा की तथा प्रजा राजा की रक्षा कर परस्पर आनंदित हों ॥ ३७ ॥

अग्नेपवस्वेत्यस्य वैश्वान ऋषिः । राजादयो गृहपतयो देव-
ताः । भुरिक्त्रिपाद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । उपयामेत्यस्य
स्वराढार्च्यनुष्टुप् छन्दः । अग्नेवर्चस्विनित्यस्य भुरिगार्च्यनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्ने पवस्व स्वपाऽऽस्मे वर्चः सुवीर्यम् ।

कर्म और हविके होनेके लिये (संयौमि) निश्चल करता हूं ॥ २३ ॥

भावार्थः— ईश्वर सब मनुष्योंको आज्ञा और आशीर्वाद देता है कि किसी मनुष्यको यज्ञ सत्याचार और विद्याके ग्रहणसे डरना वा चलायमान होना कभी न चाहिये क्योंकि मनुष्योंको उक्त यज्ञ आदि अच्छे २ कामोंसेही उत्तम २ संतान शारीरिक वाचिक और मानस विविध प्रकारके निश्चल सुख प्राप्त हो सकते हैं ॥ २३ ॥

देवस्य त्वेत्यस्यापिः स एव । द्योविद्युतौ देवते । स्वराड्ब्राह्मी-

पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशोऽस्ति किमर्थश्चानुष्ठेय इत्युपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त यज्ञ कैसा और क्यों उसका अनुष्ठान करना चाहिये सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो

हस्ताभ्याम् ॥ आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य

बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततैजा वायु-

रसि तिग्मतैजा द्विपतो ब्रधः ॥ २४ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवदति प्रसवे । अश्विनोः ।

बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ॥ आ ।

ददे । अध्वरकृतमित्यध्वरऽकृतम् । देवेभ्यः । इन्द्रस्य ।

बाहुः । अस्ति । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति सहस्रभृष्टिः ।

शततैजाइति शतऽतैजाः । वायुः । अस्ति । तिग्मतैजाड-

ति तिग्मऽतैजाः । द्विपतः । ब्रधः ॥ २४ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वानन्दप्रदस्य । (त्वा) तं । (सवितुः) प्रेरकस्येश्वरस्य सूर्यस्य वा । (प्रसवे) प्रेरणे ऐश्वर्यहेता वा । (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोरध्वर्वोर्वा । अधिनावध्वर्यु । श० १।२।

दधद्द्रयिम्मयि पोषम् । उपयामगृहीतोस्यग्नये त्वा
वचस एष ते योनिर्ग्नये त्वा वर्चसे । अग्ने वर्च-
स्विन्वर्चस्वाँस्त्वन्देवेष्वसि वचस्वानहम्मनुष्येषु भू-
यासम् ॥ ३८ ॥

अग्ने । पवस्व । स्वपाऽइतिसुऽअपाः । अस्मेऽइ-
त्यस्मे । वर्चः । सुवीर्यमिति सुऽवीर्यम् । दधत् ।
रयिम् । मयि । पोषम् । उपयामगृहीतऽइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । अग्नये । त्वा । वर्चसे । एषः ।
ते । योनिः । अग्नये । त्वा । वर्चसे । अग्ने । व-
र्चस्विन् । वर्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि । वर्च-
स्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विज्ञानादिगुणप्रकाशक सभापते राजन्
(पवस्व) शुन्ध (स्वपाः) शोभनान्यपासि कर्माणि यस्य तदहम्
(अस्मे) अस्मभ्यम् (वर्चः) वेदाध्ययनम् (सुवीर्यम्) सुष्टु वीर्य-
म्वलं यस्मात् (दधत्) धरन् सन् (रयिम्) धनम् (मयि)पालनी-
ये जने (पोषम्) पुष्टिम् (उपयामगृहीतः) राज्यव्यवहाराय स्वीकृतः
(असि)(अग्ने) विज्ञानमयाय न्यायव्यवहाराय(त्वा) त्वाम् (वर्चसे)
तेजसे (एषः) (ते) तव (योनिः) राज्यभूमिर्निसवतिः (अग्नये)
विज्ञानमयाय परमेश्वराय (त्वा) त्वाम् (वर्चसे) त्वप्रकाशाय
वेदप्रवर्तकाय(अग्ने) तेजोमय (वर्चस्विन्) बहु वर्चोऽध्ययनं विद्यते
यस्मिन् (वर्चस्वान्) सर्वं विद्याध्ययनयुक्तः (त्वम्) (देवेषु) विद्वद्-

ध्येषु (अस्ति) भवति (वर्चस्वान्) प्रशस्तविद्याध्ययनः (अ-
हम्) प्रजासभासेनाजनः (मनुष्येषु) मनस्विषु । मनुष्याः क-
स्मान्मत्वा कर्मणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन स्रष्टा मनस्यतिः पुनर्म-
नस्वीमावे मनोरपत्यममनुष्यो वा निरु० ३ । ७ । (भूयासम्) अ-
यमन्तः । शत० ४ । ४ । ५ । १-१० व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

ऋग्वयः—हे स्वपा वर्चस्विन्यग्ने त्वमस्मे सुवीर्यं वर्चो मयि रे-
यि पोषं च दधत् सन् पवस्व त्वमुपयामगृहीतोसि त्वां वर्चसे अ-
ग्नये वयं स्वीकुर्मः । ते तव एष योनिस्त्वा वर्चसेऽग्नये सम्प्रेर-
यामः । हे सभापते यथा त्वं देवेषु वर्चस्वानसि तथाहम्मनुष्येषु व-
चस्वान् भूयासम् ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजादिसभ्यजनानामिदमुचितमस्ति मनुष्येषु स-
र्वाः सद्भिदाः सद्गुणाश्च वर्द्धयेयुर्यतस्तत्त्वं श्रेष्ठगुणकर्मप्रचारेषूत्तमा
भूयासुरिति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (स्वपाः) उत्तम २ काम तथा (वर्चस्विन्) सुन्दर प्रकार से
वेदाध्ययन करने वाले (अग्ने) सभापति आप (अस्मे) हम लोगों के लिये (सुवी-
र्यम्) उत्तम पराक्रम (वर्चः) वेद का पढ़ना तथा (मयि) निरन्तर रक्षा करने यो-
ग्य अस्मदादि जन में (रयिम्) धन और (पोषम्) पुष्टि को (दधत्) धारण क-
रते हुए (पवस्व) पवित्र हूँ (उपयामगृहीतः) राज्य व्यवहार के लिये हम ने
स्वीकार किये हुए (अस्ति) आप हैं (त्वा) तुम्हको (वर्चसे) उत्तम तेज बल पराक-
म के लिये (अग्ने) या विज्ञानयुक्त परमेश्वर की प्राप्ति के लिये हम स्वीकार करते हैं
(ते) तुम्हारी (एषः) यह (योनिः) राजभूमि निवास स्थान है (त्वा) तुम्हको (व-
र्चसे) हम लोग अपने विद्या प्रकाश सब प्रकार सुख के लिये बार २ प्रत्येक कामों में
प्रार्थना करते हैं । हे तेजवारी सभापते राजन् जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) उत्तम २
विद्वानों में (वर्चस्वान्) प्रथमनीय विद्याध्ययन करने वाले (अस्ति) हैं जैसे (अहम्)
मैं (मनुष्येषु) विचारशील पुरुषों में आप के सदृश (भूयासम्) होऊँ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजा आदि सम्य जनों को उचित है कि सय मनुष्यों में उत्तम २ विद्या और अच्छे गुणों को बढ़ाते रहें जिससे समस्त लोग श्रेष्ठ गुण और कर्म प्रचार करने में उत्तम हों ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्नित्यस्य वैखान ऋषिः । राजादयो गृहस्था देवताः ।
उत्तिष्ठन्नित्यस्योपेत्येतस्य चापीं गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥
इन्द्रेत्यस्याप्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

किर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

उत्तिष्ठन्नोजंसा सह पीत्वी शिप्रेऽश्वेपयः सो-
ममिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा-
जंसे एष ते योनिरिन्द्राय त्वाजंसे । इन्द्रोऽजिष्ठो-
जिष्ठस्त्वन्देवेष्वस्योजिष्ठोऽहम्मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

उत्तिष्ठन्नित्युत्तिष्ठन् । ओजंसा । सह । पी-
त्वी । शिप्रेऽइति शिप्रे । अश्वेपयः । सोमम् । इन्द्रा-
चमू इति चमू । सुतम् । उपयामगृहीतऽइत्युपया-
मगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । ओजंसे । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओजंसे । इन्द्र । ओ-
जिष्ठ । ओजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । ओजि-
ष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(उत्तिष्ठन्) सद्गुणकर्मस्वभावेपुर्ध्वन्तिष्ठन् । (ओ-
जसा) प्रशस्तशरीरात्मसमासेनावलेन (सह) (पीत्वी) पीत्वा ।

स्नात्वाद्यदयश्च । अ० ७ । १ । ४९ । इतीकारादेशः (शिप्रे) हनु-
 प्रभृत्यङ्गानि । शिप्रे इत्युपलक्षणान्वेपाञ्च शिप्रे हनुनासिके ।
 निरु० ६ । १७ (अवेपयः) वेपय । अत्र लोट्थे लङ् । (सोमम्) ऐश्वर्यं
 सोमवल्यादिरसं वा । (इन्द्र) ऐश्वर्याय द्रवन् । ऐश्वर्यं रममाण
 वा । इन्द्रवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वा निरु० १० । ८ (चमू)
 सेनया । अत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् (सुतम्)
 सम्पादितम् (उपयामगृहीतः) (आसि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
 (ओजसे) पराक्रमाय (एपः) (ते) (योनिः) ऐश्वर्यकारणम्
 (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रदाय राज्याय (त्वा) (ओजसे) अनन्त-
 पराक्रमाय (इन्द्र) दुःखविदारक विहन् (ओजिष्ठ) अनिश-
 येनौजस्विन् (ओजिष्ठः) अतिपराक्रमी (त्वम्) (देवेषु) विजि-
 गीषमाणेषु राजसु (आसि) (ओजिष्ठः) अतिशयेन पराक्रमी
 (अहम्) (मनुष्येषु) (भूयासम्) अयं मन्त्रः । शत० ४।४।
 ५ । १० । व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र समापते त्वं चमू सुतं सोमं पीत्वा ओ-
 जसा सहोत्तिष्ठन्सन् युद्धादिकर्मसु शिप्रे अवेपयः । अस्माभि-
 स्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ते तवैष योनिरस्त्वतस्त्वां स्वस्थतयेन्द्रायौ-
 जसे परिचरामः । ओजस इन्द्राय परमेश्वराय त्वां प्रणोदयामः ।
 हे ओजिष्ठेन्द्र यथा त्वं देवेष्वोजिष्ठोऽसि तथाऽहमनुष्येष्वोजिष्ठो
 भूयासम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—राज्यपुरुषाणां योग्यमस्ति भोजनाच्छादनादि
 परिकरैश्शरीरत्रलमुन्नपेपुर्व्वभिचारादिदोषेषु कथंचिन्न प्रवर्त्तेरन्
 परमेश्वरोपासनं च यथोक्तव्यवहारेण कुर्य्युरिति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य रखने वाले वा ऐश्वर्य में रमने वाले समापति आप (चम्) सेना के साथ (सुतम्) उत्पादन किये हुए (सोमम्) सोम को (पीत्वी) पीके (ओजसा) शरीर आत्मा राजसभा और सेना के बल के (सह) साथ (उत्तिष्ठन्) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों में उन्नति को प्राप्त होने हुए (शिमे) युद्धादि कर्मों से डारि और नासिका आदि अंगों को (अयेपयुः) कम्पाओ अर्थात् यथा योग्यकामों में अङ्गों की चेष्टा करो । हम लोगों ने आप (उपयामगृहीतः) राज्य के नियम उपनियमों से ग्रहण किये (अस्ति) हैं इस से (त्वा) आप को सावधानता से (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले जगदीश्वर की प्राप्ति के लिये सेवन करते हैं (ओजसे) अत्यन्त पराक्रम और (इन्द्राय) शत्रुओं के विदारण के लिये (त्वा) आप को प्रेरणा करते हैं । हे (ओजिष्ठ) अत्यन्त तेजधारी जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) शत्रुओं को जीतने की इच्छा करने वालों में (ओजिष्ठः) अत्यन्त पराक्रम वाले (अस्ति) है वैसे ही मैं भी (मनुष्येषु) सार्धारण मनुष्यों में (भूयासम्) होऊँ ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को यह योग्य है कि भोजन पख और खाने पीने के पदार्थों से शरीर के बल को उन्नति दें किन्तु व्यवसायादि दोषों में कभी न प्रयुक्त हों और परमेश्वर की उपासना भी यथोक्त व्यवहारों में करें ॥ ३६ ॥

अदृश्रमित्यस्य प्रस्करव ऋषिः । गृहपतयो राजादयो देवताः । अदृश्रमित्यस्य सूर्येत्यस्य चार्षी गायत्री । उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य स्वराडार्षी गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

किं भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ २ ॥ अतुं
आजन्तो अग्नयौ यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्यायः

स्नात्वाद्यश्च । अ० ७ । १ । ४९ । इतीकारादेशः (शिप्रे) हनु-
 प्रभृत्यङ्गानि । शिप्रे इत्युपलक्षणात्पेपाञ्च शिप्रे हनुनासिके ।
 निरु० ६ । १७ (अवेपयः) वेपय । अत्र लोट्ठये लङ् । (सोमम्) ऐश्वर्यं
 सोमवत्प्रादिरसं वा । (इन्द्र) ऐश्वर्याय द्रवन् । ऐश्वर्यं रममाण
 वा । इन्द्रवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वा निरु० १० । ८ (चमू)
 सेनया । अत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् (सुतम्)
 संपादितम् (उपयामगृहीतः) (आसि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
 (ओजसे) पराक्रमाय (एषः) (ते) (योनिः) ऐश्वर्यकारणम्
 (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रदाय राज्याय (त्वा) (ओजसे) अनन्त-
 पराक्रमाय (इन्द्र) दुःखविदारक विहन् (ओजिष्ठ) अतिश-
 येनौजस्विन् (ओजिष्ठः) अतिपराक्रमी (त्वम्) (देवेषु) विजि-
 गीषमाणेषु राजसु (आसि) (ओजिष्ठः) अतिशयेन पराक्रमी
 (अहम्) (मनुष्येषु) (भूयासम्) अयं मन्त्रः । शत० ४।४।
 ५ । १० । व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र समापते त्वं चमू सुतं सोमं पीत्वा ओ-
 जसा सहोत्तिष्ठन्सन् युद्धादिकर्मसु शिप्रे अवेपयः । अस्माभि-
 स्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ते तवैष योनिरस्त्वतस्त्वा स्वस्थतयेन्द्रायौ-
 जसे परिचरामः । ओजस इन्द्राय परमेश्वराय त्वा प्रणोदयामः ।
 हे ओजिष्ठेन्द्र यथा त्वं देवेष्वोजिष्ठोऽसि तथाऽहमनुष्येष्वोजिष्ठो
 भूयासम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—राज्यपुरुषाणां योग्यमास्ति भोजनाच्छादनादि
 परिकरैश्शरीरत्रलमुनयेषुर्व्यभिचारादिदोषेषु कथंचिन्न प्रवर्त्तेरन्
 परमेश्वरोपासनं च यथोक्तव्यवहारेण कुर्युरिति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य रखने वाले वा ऐश्वर्य में रमने वाले समापति आप (चम्) सेना के साथ (सुतम्) उत्पादन किये हुए (सोमम्) सोम को (पीत्वा) पीके (भोजसा) शरीर आत्मा राजसभा और सेना के बल के (सह) साथ (उत्तिष्ठन्) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों में उत्तति को प्राप्त होते हुए (शिमे) युद्धादि कर्मों से बढ़ी और नासिका आदि अंगों को (अनेपयः) कम्पाभो अर्थात् यथा योग्यकामों में अङ्गों की चे-ष्टा करो । हम लोगों ने आप (उपयामगृहीतः) राज्य के नियम उपनियमों से ग्रहण किये (अस्ति) हैं इस से (त्वा) आप को सावधानता से (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले जगदीश्वर की प्राप्ति के लिये सेवन करते हैं (भोजसे) अत्यन्त पराक्रम और (इन्द्राय) शत्रुओं के विदारण के लिये (त्वा) आप को प्रेरणा करते हैं । हे (भोजिष्ठ) अत्यन्त तेजवारी जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) शत्रुओं को जीतने की इच्छा करने वालों में (भोजिष्ठः) अत्यन्त पराक्रम वाले (अस्ति) हैं वैसे ही मैं भी (मनुष्येषु) सार्धारण मनुष्यों में (भूयासम्) होऊँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को यह योग्य है कि भोजन वस्त्र और खाने पीने के पदार्थों से शरीर के बल को उत्तति दें किन्तु व्यभिचारादि दोषों में कभी न प्रवृत्त हों और परमेश्वर की उपासना भी यथोक्त व्यवहारों में करें ॥ ३२ ॥

अदृश्रमित्यस्य प्रस्कएव ऋषिः । गृहपतयो राजादयो दे-
वताः । अदृश्रमित्यस्य सूर्येत्यस्य चापीं गायत्री । उपयामगृहीतो-
सीत्यस्य स्वराडापीं गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ २ ॥ अत्रुं
भ्राजन्तो अग्नयौ यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय

त्वा भ्राजायैवते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य्य
भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहम्-
नुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

अदृशम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जना-
न् । अनु । भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा । उपयाम-
गृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । सूर्याय । त्वा ।
भ्राजायै । एषः । ते । योनिः । सूर्याय । त्वा । भ्रा-
जायै । सूर्य्य । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । त्वम् । दे-
वेषु । असि । भ्राजिष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भू-
यासम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अदृशम्) पश्येयम् । अत्र लिङ्गं लुङ् । उ-
त्तमैकवचनप्रयोगो बहुलं छन्दसीति रुडागमः । ऋदृशोऽङि गुण-
इति प्राप्तौ गुणामावदच (अस्य) जगतः (केतवः) ज्ञापकाः
(वि) विशेषेण (रश्मयः) किरणाः (जनान्) मनुष्या-
दीन् प्राणिनः । (अनु) (भ्राजन्तः) प्रकाशमानाः (अग्नयः)
सूर्य्यविद्युत्प्रसिद्धाद्यः (यथा) (उपयामगृहीतः) (असि)
(सूर्याय) सूर्य्य इव विद्यादिसद्गुणैः प्रकाशमानाय (त्वा) (भ्रा-
जाय) जीवनादिप्रकाशाय (एषः) (ते) (योनिः) (सूर्याय)
चराचरात्मने जगदीश्वराय (त्वा) (भ्राजाय) सर्वत्र प्रकाशमानाय
(सूर्य्य) सूर्य्यस्येव न्यायविद्यासु प्रकाशमान (भ्राजिष्ठ) अतिशयेन

सुशोभित (भ्राजिष्ठः) (त्वम्) (देवेषु) अखिलविद्यासु प्रकाशमाने-
 पु विद्वत्सु (असि) (भ्राजिष्ठः) (अहम्) (मनुष्येषु) विद्यान्पायाचरणे
 प्रकाशमानेषु मानवेषु (भूयासम्) अयममंत्रः शत ० ४ । ४ । ५ ।
 ११-१२ व्याख्यातः ॥ ४० ॥

अन्वयः—यथाऽस्य जगतः पदार्थान् भ्राजन्तो रश्मयः केत-
 वोऽग्नयस्तन्ति तथैव जनानन्वहमदृशम् । त्वमुपयामगृहीतोऽसि
 यस्य ते तवैष योनिरस्तितं त्वां भ्राजाय सूर्याय प्रचोदयामि । तं
 त्वां भ्राजाय सूर्याय परमात्मने नियोजयामि । हे भ्राजिष्ठ सूर्य्य यथा
 त्वं देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाऽहमननुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—**अतोपमालंकारः**—यथेह सूर्य्यकिरणाः सर्वत्र प्र-
 सृताः प्रकाशंते तथा राजप्रजासभाजनाश्शुभगुणकर्मस्वभावेषु
 प्रकाशमानास्तन्तु कुतो नहि मनुष्यशरीरं प्राप्य कस्य चिदुत्साह
 पुरुषार्थसत्पुरुषसंगयोगाभ्यासाचरितस्य जनस्य धर्मार्थिकाममोक्ष-
 सिद्धिः शरीरात्मसमाजोन्नतिश्च दुर्लभास्ति तस्मात्सर्वैरालंस्यं त्य-
 क्त्वा नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—जैसे (अस्य) इस जगत् के पदार्थों में (भ्राजन्तः) प्रकाश को
 प्राप्त हुई (रश्मयः) कान्ति (केतवः) वा उन पदार्थों को जनाने वाले (अग्नयः)
 सूर्य्य विद्यत् और प्रसिद्ध अग्नि हैं वैसे ही (जनान्) मनुष्यों को (अनु) एक अनु-
 कूलता के साथ (अदृशम्) मैं दिखलाऊँ हे समापते आप (उपयामगृहीतः) राज्य के
 नियम और उपनियमों से स्वीकार किये हुए (असि) है जिन (ते) आपका (एषः)
 यह राज्य कर्म (योनिः) ऐश्वर्य्य का कारण है उन (त्वा) आप को (भ्राजाय) निला-
 ने वाले (सूर्याय) प्राण के लिये चिताता हूँ तथा उन्हीं आप को (भ्राजाय) सर्वत्र
 प्रकाशित (सूर्याय) चराचरात्मा जगदीश्वर के लिये भी चिताता हूँ । हे (भ्राजिष्ठ)

अग्नि पराक्रम से प्रकाशमान (सूर्य्य) सूर्य्य के समान सत्य विद्या और गुणों से प्रकाश-
मान जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) समस्त विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रकाशमान
(अग्निष्ठ) अत्यन्त प्रकाशित हैं वैसे मैं भी (मनुष्येषु) साधारण मनुष्यों में (भूयासम्)
प्रकाशमान होऊ ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है । जैसे इस संसार में सूर्य्य की किरण
सब जगह फैल के प्रकाश करती हैं वैसे राजा प्रजा और समासदमन शुभ गुण कर्म
और स्वभावों में प्रकाशमान हों क्योंकि ऐसा है कि मनुष्य शरीर पाकर किसी उत्साह
पुरुषार्थ सत्पुरुषों का संग और योगाम्बास का आचरण करते हुए मनुष्य को धर्म
अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि तथा शरीर आत्मा और समाज की उन्नति करना
दुर्लभ नहीं है उस से सब मनुष्यों को चाहिये कि आलस्य को छोड़ के नित्य प्रयत्न
किया करें ॥ ४० ॥

उदुत्थमित्यस्य प्रस्कण्व ऋपिः । सूर्य्यो देवता । पूर्वस्य नि-
चृदापौ । उपयामेत्यस्य स्वराडापीं गायत्री च छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथेश्वरपक्षे गृहस्थकर्माह ॥

अथ ईश्वर पक्ष में गृहस्थ के कर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे वि-
श्वाय सूर्य्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्रा-
जायैप ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँइत्यौ । त्यम् । जातवेदसमितिजातवे-
दसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय ।
सूर्य्यम् । उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः । असि ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय । रुपः । ते । योनिः ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ ४१ ॥

२।४। (बाहुभ्यां) वलवीर्याभ्यां । (पूष्णः) पुष्टिहेतोर्वायोः ।
 वृषा । पूषा श० २।४।२।११। (हस्ताभ्यां) ग्रहणत्यागहेतुभ्यामुदा-
 नापानाभ्याम् । (आददं) आसमन्तात्स्वीकरोमि । (अध्वरकृतं)
 अध्वरं करोति येन सामयोसमूहेन तम् । अत्र कृतो बहुलमिति वा-
 त्तिकेन करणे किप् । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञकृतम् । श० १।२।२।५।
 (देवेभ्यः) विद्ध्यो दिव्यसुखेभ्यो वा । (इन्द्रस्य) सूर्यस्य ।
 (बाहुः) वीर्यवत्तमकिरणसमूहस्थो यज्ञः । (असि) भवति ।
 (दक्षिणः) प्रातः । दक्ष गतिर्हिसनयोरित्यस्मात् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।
 उ० २।४१। इतीनन्प्रत्ययः । अनेन गतेरन्तर्गतः प्राप्त्यर्थो गृह्यते ।
 (सहस्रभृष्टिः) सहस्राणि बहूनि भृष्टयः पाका यस्मात्सः सूर्यस्य
 प्रकाशः । सहस्रमिति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१। (शतते-
 जाः) शतानि बहूनि तेजांसि यस्मिन्स सूर्यः । शतमिति बहुनाम-
 सु पठितम् । निघं ३।१। (वायुः) गमनागमनशीलः पवनः । (अ-
 सि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (तिग्मतेजाः) तिग्मानि ती-
 क्षणानि तेजांसि भवन्ति यस्मात्सः । युजिरुजितिजां कुश्च । उ० १।
 १४५। अनेन तिज निशाने इत्यस्मान्मकृप्रत्ययः कुत्वाददेशश्च । तथै-
 व । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४।११६। अनेन तिजइत्यस्मादसुन्प्रत्य-
 यः । (द्विपतः) शङ्कोः । (वधः) नाशः । अघं मंत्रः श० १।२।२।
 ३-७ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः—अहं सवितुर्देवस्य प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ता-
 भ्यां देवेभ्योऽध्वरकृतमाददे यो मयाऽनुष्ठितो यज्ञ इन्द्रस्य सहस्रभृष्टिः
 शततेजा दक्षिणो बाहुरसि भवति । यस्येन्द्रस्य सूर्यलोकास्य मेघस्य
 वा तिग्मतेजा वायुर्हेतुरस्ति तेन सुखानि द्विपतो वधश्च कार्यः ॥२४॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । मनुष्यैः सम्यक् संपादितोऽयं

पदार्थः— (उत) (उ) वितर्के (त्यम्) अमुम् (जा-
तवेदसम्) यो जातान् वेत्ति विन्दते वा जाता वेदसो वेदाः पदा-
र्था वा यस्मात्तम् (देवम्) शुद्धस्वरूपम् (वहन्ति) प्रापयन्ति
(केतवः) किरणा इव प्रकाशमाना विद्वांसः (दृशे) द्रष्टुम्
(विश्वाय) सर्वजगदुपकाराय (सूर्यम्) चराचरात्मानमीश्वरम्
(उपयामगृहीतः) उपगतैर्यामैर्यमैः स्वीकृतः (आसि) (सू-
र्याय) प्राणाय सवित्रे वा (त्वा) त्वाम् (भ्राजाय) प्रकाश-
काय (एषः) कार्यकारणसंगत्या यदनुमीयते (ते) तव (यो-
निः) असमं प्रमाणम् (सूर्याय) ज्ञानसूर्यस्य प्राप्तये (त्वा)
त्वाम् (भ्राजाय) अयं मन्त्रः शत. १११११ व्याख्यातः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—यं जातवेदसं देवं सूर्यं जगदीश्वरं विश्वाय दृशे
केतवो विद्वांस उद्दहंत्यु त्वं जगदीश्वरं वयं प्राप्नुयाम । हे जगदी-
श्वर यस्त्वं मस्माभिर्भ्राजाय सूर्यापोपयामि गृहीतोऽसितं त्वा त्वां सर्वे
तदर्थं गृह्णन्तु यस्य ते तवैव योनिरस्ति तं त्वां भ्राजाय सूर्याय का-
रणं विजानीमः ॥ ४१ ॥

भावार्थः—यथा वेदविदो विद्वांसो वेदाऽनुकूलमार्गेण परमेश्वरं
विज्ञाय श्रेष्ठ विज्ञानेन तदुपासनं कुर्वन्ति तथैव स ईश्वरः सर्वरूपा-
सनीयः । न तादृशेन ज्ञानेन त्रिनेश्वरोपासना भावितुं शक्या कुतो
विज्ञानमेव परमेश्वरोपासनावधिरति ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (जातवेदसम्) जो उत्पन्न हुए पदार्थों को जानता वा प्राप्त
कराता वा वेद और संसार के पदार्थ निससे उत्पन्न हुए हैं (देवम्) शुद्ध स्वरूप
जगदीश्वर निसको (विश्वाय) संसार के उपकार के लिये (दृशे) ज्ञान पचु. से

अति पराक्रम से प्रकाशमान (सूर्य्य) सूर्य्य के समान सत्य विद्या और गुणों से प्रकाश-
मान जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) समस्त विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रकाशमान
(ब्रानिष्ठः) अत्यन्त प्रकाशित हैं जैसे मैं भी (मनुष्येषु) साधारण मनुष्यों में (भूयासम्)
प्रकाशमान होऊँ ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है। जैसे इस संसार में सूर्य्य की किरण
सब जगह फैल के प्रकाश करती हैं वैसे राजा प्रजा और समासदमन शुभ गुण कर्म
और स्वभावों में प्रकाशमान हों क्योंकि ऐसा है कि मनुष्य शरीर पाकर किसी उत्साह
पुरुषार्थ सत्पुरुषों का सम और योगाभ्यास का आचरण करते हुए मनुष्य को धर्म
अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि तथा शरीर आत्मा और समाज की उन्नति करना
दुर्लभ नहीं है इस से सब मनुष्यों को चाहिये कि आलस्य को छोड़ के नित्य प्रयत्न
किया करें ॥ ४० ॥

उदुत्यमित्यस्य प्रस्कएव ऋषिः । सूर्य्यो देवता । पूर्वस्य नि-
चृदापी । उपयामेत्यस्य स्वराडापी गायत्री च छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथेश्वरपक्षे गृहस्थकर्माह ॥

अथ ईश्वर पक्ष में गृहस्थ के कर्म का उपदेश अगते मन्त्र में किया है ॥

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे वि-
श्वाय सूर्य्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्रा-
जायैप ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँइत्यौ । त्यम् । जातवेदसमितिं जातवे-
दसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय ।
सूर्य्यम् । उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः । असि ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय । एपः । ते । योनिः ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ ४१ ॥

नः । सहस्रम् । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरुधारा । पयस्व-
ती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(आ) (जिघ्र) (कलशम्) नूतनं घटम् (महि)
महागुणविशिष्टे पत्नि (आ) (त्वा) (विशन्तु) (इन्दवः)
सोमाद्योपधिरसाः (पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमेण (नि) (व-
र्त्तस्व) (सा) (नः) अस्मान् । (सहस्रम्) अतंख्यम् (धु-
क्ष्व) प्रपूर्द्धि (उरुधारा) उर्वी धारा विद्यासुशिक्षाधारणा यस्याः
सा (पयस्वती) प्रशस्तानि पयांस्यन्नान्पुदकानि वा मस्यां सा
(पुनः) (मा) माम् (आ) विशताम् (रयिः) धनम् ।
अयम्मेतः शत० ४ । ४ । ८ । ६-९ ॥ व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे महि पत्नि या त्वमुरुधारा पयस्वत्यसि सा
गृहस्थशुभकर्मसु कलशमाजिघ्र पुनस्त्वा त्वां सहस्रमिन्दवआ-
विशन्तु पुनरूर्जा नोऽस्मान् धुक्ष्व पुनर्मो मां रयिराविशतात् ।
यतस्त्वं दुःखान्निवर्त्तस्व ॥ ४२ ॥

भावार्थः—विदुषीणां स्त्रीणां योग्यताऽस्ति । यादृशान् सुपरीक्षि-
तान्पदार्थान् स्वयं भुञ्जीरन् तादृशानेव पत्ये दद्युः । यतोबुद्धिवल-
विद्यावृद्धिः स्यात् । धनादि पदार्थानामुन्नतिं च कुर्युः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (महि) प्रशसनीय गुणवाली स्त्री जो तू (उरुधारा) विद्या
भीर भच्छी २ शिक्षाओं को अत्यन्त धारण करने (पयस्वती) प्रशंसित भव भीर
जल रखने वाली है वह गृहाधम के शुभ कामों में (कलशम्) नवीन घट का

देखने को (केतव) किरणों के तुल्य सर्व अशों में प्रकाशमान विद्वान् (उत्) (वहन्ति) अपने उत्कर्ष से वादानुवाद कर व्याख्यान करते हैं (उ) तर्क वितर्क के साथ (त्वम्) उस जगदीश्वर को हम लोग प्राप्त हों । हे जगदीश्वर जो आप हम लोगों ने (भ्राजाय) प्रकाशमान अर्थात् अत्यन्त उत्साह और पुरपार्थयुक्त (सूर्याय) प्राण के लिये (उपयामगृहीत) यम नियमादि योगाभ्यास उपासना आदि साधनों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं उन (त्वा) आपको उक्त कामना के लिये समस्त जन स्वीकार करें और हे ईश्वर जिन (ते) आपका (एष) यह कार्य और कारण की व्याप्ती से एक अनुमान होना (योनिः) अनुपम प्रमाण है उन (त्वा) आपको (भ्राजाय) प्रकाशमान (सूर्याय) ज्ञान रूपी सूर्य को पाने के लिये एक कारण जानते हैं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—जैसे वेद के वेत्ता विद्वान् लोग वेदानुकूल मार्ग से परमेश्वर को जानकर उत्तम ज्ञान से उसका सेवन करते हैं वैसे ही वह जगदीश्वर सब को उपासनीय अर्थात् सेवन करने के योग्य है वैसे ज्ञान के बिना ईश्वर की उपासना कभी नहीं हो सकती क्योंकि विज्ञान ही उसकी अवधि है ॥ ४१ ॥

आजिघ्रेत्पस्य कुसुरुचिन्दु ऋषिः । पत्नी देवता । स्वराड्-
प्राक्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अब गृहस्थकर्मणि पत्न्युपदेशविषयमाह ॥

अब गृहस्थ के कर्म में स्त्री के उपदेश विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ जिघ्र कलशंम्हया त्वां विशन्त्विन्दवः ।
पुनरूर्जा नि वर्तस्व सा नः सहस्रन्धुक्ष्वोरुधारा प-
यंस्वतो पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

आ । जिघ्र । कलशम् । महि । आ । त्वा । विश-
न्तु । इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । सा ।

पदार्थः—(इडे) स्तोतुमर्हे (रन्ते) रमणीये (हव्ये) स्वी-
कर्तुमर्हे (काम्ये) कमनीये (चन्द्रे) आह्लादकारके (ज्योते)
सुशीलेन द्योतमाने (आदिते) आत्मस्वरूपेणाविनाशिनि (सर-
स्वति) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्यास्तत्सम्बुद्धौ (महि) पू-
ज्यतमे (विश्रुति) विविधाः श्रुतयः श्रवणानि तद्वति (एता)
एतानि (ते) तव (अघ्न्ये) हन्तुं तिरस्कर्तुमयोग्ये (नामानि)
गौणिक्य आख्याः (देवेभ्यः) । दिव्यगुणेश्वो दिव्यगुणयुक्तपतिभ्यः
(मा) माम् (सुकृतम्) सुष्ठु कर्तव्यं कर्म (ब्रूतात्) ब्रूहि । अयं
मंत्रः शत० ४ । ४ । ८ । १० व्याख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अघ्न्येऽदिते ज्योते इडे हव्ये काम्ये रन्ते चन्द्रे
विश्रुति महि सरस्वति पत्नि तएता नामानि सन्ति त्वं देवेभ्यो मा
सुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—या विद्वज्ज्ञः शिक्षां प्राप्तवती विदुषी स्त्री सा यथो-
क्तयाशिक्षया शिक्षेत् । यतस्सर्वा अधर्ममार्गे न प्रवर्त्तेरन् । परस्परं
विद्यावृद्धिं स्वतनयान्कन्याश्च शिक्षिताः कुर्युः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (अघ्न्ये) ताड़ना न देने योग्य (अदिते) आत्मा से विनाश
को प्राप्त न होने वाली (ज्योते) श्रेष्ठ शील से प्रकाशमान (इडे) प्रशंसनीय गुण युक्त
(हव्ये) स्वीकार करने योग्य (काम्ये) मनोहर स्वरूप (रन्ते) रमण करने योग्य (च-
न्द्रे) अत्यन्त आनन्द देने वाली (विश्रुति) अनेक अच्छी बातें और वेद जानने वाली
(माहि) अत्यन्त प्रशंसा करने योग्य (सरस्वति) प्रशंसित विज्ञान वाली पत्नी उक्त-गुण

(आग्निम्) आग्राण कर अर्थात् उस को जल से पूर्ण कर उस की उत्तम सुगन्धि को प्राप्त हो (पुनः) फिर (त्वा) तुझे (सहस्रम्) असंख्यात (इन्द्रवः) सोम आदि ओषधियों के रस (आविशन्तु) प्राप्त हों जिस से तू दुःख से (निर्व-
तस्व) दूर रहे अर्थात् कभी तुझ को दुःख न प्राप्त हो । तू (ऊर्जा) पराक्रम से (नः) हम को (धुक्व) परिपूर्ण कर (पुनः) पीछे (मा) मुझे (रयिः) धन (आविशतात्) प्राप्त हो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—विद्वान् स्त्रियों को योग्य है कि अच्छी परीक्षा किए हुए पदार्थ को जैसे आप खाये वैसे ही अपने पति को भी खिलावे कि जिस से बुद्धि बल और विद्या की वृद्धि हो और धनादि पदार्थों को भी बढ़ाती रहे ॥ ४२ ॥

इडेरन्त इत्यस्य कुसुमविन्दुश्रपिः । पत्नी देवता । आपी-
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से उसी विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सर-
स्वति महि विश्रुति । एता तेऽघ्नये नामानि देवे-
भ्यो मा सुकृतम्व्रूतात् ॥ ४३ ॥

इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अ-
दिते । सरस्वति । महि । विश्रुतीति । विऽश्रुतिं ।
एता । ते । अघ्नये । नामानि देवेभ्यः । मा । सुक-
तमिति सुऽकृतम् । व्रूतात् ॥ ४३ ॥

पदार्थः--(वि) विशेषेण (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सेना
 ध्यक्ष (मृधः) शत्रून् (जहि) (नीचा) दुष्टकारिणः (य-
 च्छ) निगृह्णीहि (पृतन्यतः) आत्मनः सेनामिच्छतः (यः)
 (अस्मान्) (अभिदासति) सर्वत उपक्षयति । दसु उपक्षये ।
 अत्र वर्णव्यत्ययेनाकारस्य स्थान आकारः (अधरम्) अधोग-
 तिम् (गमय) अत्र संहितायामिति दीर्घः (तमः) अन्धकारं
 (उपयामगृहीतः) सेनादिसामग्रीसंगृहीतः (असि) (इन्द्राय)
 ऐश्वर्य्यप्रदाय (त्वा) (विमृधे) विशिष्टा मृधः शत्रवो यस्मिं-
 स्तस्मै संग्रामाय (एषः) (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
 परमानन्दप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (विमृधे) विगतशत्रवे । अ-
 यमन्तः श० ४ । ५ । ६ । ४ । व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः--हे इन्द्र सेनापते त्वं नोऽअस्माक विमृधो जहि ।
 पृतन्यतो नीचा नीचान् यच्छ । यः शत्रुरस्मानभिदासति तं तमस्सू-
 र्य्य इवाधरं गमय यस्य ते तवैप योनिरस्ति स त्वमस्माभिरुपयाम-
 गृहीतोऽसि । अत एवेन्द्राय विमृधे त्वा स्वीकुर्मो विमृध इन्द्राय त्वा
 नियोजयामश्च ॥ ४४ ॥

भावार्थः--यो दुष्टकर्मशीलपुरुषोऽनेकधा बलमुन्नीय स-
 र्वान्पीडयितुमिच्छति तं राजा सर्वथा दण्डयेत् । यदि स प्रबल-
 तरोपाधिशीलता न त्यजेत्तर्हि राष्ट्रादेन दूर गमयेद्दिनाशयेद्वा ॥ ४४ ॥

पदार्थः--हे (इन्द्र) सेनापते तू (न) हमारे (पृतन्यत) हमसे युद्ध
 करने के लिये सेना की इच्छा करने हारे शत्रुओं को (जहि) मार और उन (नीचा)
 नीचों को (यच्छ) वश में ला और जो शत्रुनन- (अस्मान्) हमलोगों को (अभिदाम-

प्रकाश करने वाले (ते) तेरे (एता) ये (नामानि) नाम हैं तू (देवेभ्यः) उत्तम गुणों के लिये (मा) मुझ को (मुकृतम्) उत्तम उपदेश (वृतात्) किया कर ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों से शिक्षा पाई हुई खी हो वह अपने २ पति और अन्य सब स्त्रियों को यथायोग्य उत्तम कर्म सिखलावे जिस से किसी तरह वे अधर्म की ओर न डिगें वे दोनों स्त्री पुरुष विद्या की वृद्धि और बालकों तथा कन्याओं को शिक्षा किया करें ॥ ४३ ॥

विनइत्यस्य शासकपिः । इन्द्रो देवता । भुरिगनुष्टुप्छन्दः ।
गान्धारः स्वरः । उपपामेत्यस्य विराडार्पो गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥
सिंहावलोकन्यायेन गृहस्य धर्मं राजपक्षे किञ्चिदाह ॥

अब सिंह जैसे पीछे लौटकर देखता है इस प्रकार गृहस्य कर्म के निमित्त राम पक्ष में कुछ उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वि नऽइन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ प्रतन्यतः ।
योऽस्माँ २ ॥ ऽअभिदासत्यधरङ्गमया तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधं एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधं ॥ ४४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ ।
प्रतन्यतः । यः । अस्मान् । अभिदासत्यभिऽ-
दासंती । अधरम् । गमय । तमः । उपयामगृहीत-
व्युपयामऽगृहीतः । अस्ति । विमृधऽइति विमृधं । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । विमृधइति विमृधं ॥ ४४ ॥

विश्वशम्भुरिति विश्वऽशम्भूः । अवसे । साधुकर्मणि ।
साधुऽकर्मणि । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मणऽइति विश्वऽ-
कर्मणे । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मणऽइति विश्वऽकर्मणे ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वाचः) देववाण्याः (पतिम्) स्वामिनं पालकं
वा (विश्वकर्मणम्) विश्वानि सर्वाणि धर्माणि कर्माणि य-
स्य तम् (ऊतये) रक्षणाय (मनोजुवं) मनोगतिम् (वाजे)
विज्ञाने युद्धे वा (अथ) अस्मिन्नहनि निपातस्येति दीर्घः । (हु-
वेम) आह्वयेम (सः) (नः) अस्माकम् (विश्वानि) अ-
खिलानि (हवनानि) प्रार्थनावाग्दत्तानि (जोषत्) जुषेत । अत्र
व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्वशम्भूः) विश्वं सर्वं शं सुखं भावयति
(अवसे) प्रीतये (साधुकर्मा) साधूनि श्रेष्ठानि कर्माणि यस्य
(उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
त्वाम् (विश्वकर्मणे) अखिलकर्मणोत्पादनाय (एषः) (ते)
(योनिः) (इन्द्राय) शिल्पविद्यैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (वि-
श्वकर्मणे) अखिलकर्मसाधनाय । अयं मन्त्रः श० ४ । ५ । ६ ।
५ व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वयमद्य वाजऊतये यं वाचस्पतिं विश्वकर्माणं म-
नोजुवं हुवेम । यः साधुकर्मा विश्वशम्भूः सभापतिर्नोऽवसे वि-
श्वानि हवनानि जोषत् । यस्य ते तत्रैव योनिरस्ति यस्त्वमुपयाम-

ति) सब प्रकार दुःख देवे उस (विमृषः) दुष्ट को (तमः) जैसे अन्धकार को सूर्य्य नष्ट करता है वैसे (अधर्म) अधोगति को (गमय) प्राप्त कर जिस (ते) तेरा (एषः) उक्त कर्म करना (योनिः) राज्य का कारण है इस से (उपयामगृहीतः) सेना आदि सामग्री से ग्रहण किये हुए (असि) है इसी से (त्वा) तुम्ह को (विमृषः) जिस में बड़े ९ युद्ध करने वाले शत्रुजन हैं (इन्द्राय) ऐश्वर्य्य देने वाले उस युद्ध केलिये स्वीकार करते हैं (त्वा) तुम्ह को (विमृषे) जिस के शत्रु नष्ट होगये हैं उस (इन्द्राय) उस राज्य के लिये प्रेरणा देते हैं अर्थात् अधर्म से अपनाना वर्त्ताव न वर्ते ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो छोटे काम करने वाला पुरुष अनेक प्रकार से अपने बल को उन्नति देकर सब को दुःख देना चाहे उस को राजा सब प्रकार से दण्ड दे तो भी वह अपनी अस्यन्त छोटाइयों को न छोड़े तो उस को मार डाले अथवा नगर से इस को दूर निकाल बन्ध रखे ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिमित्यस्य शास ऋषिः । ईश्वरसभेशौ राजानी देवते ।
मुरिगार्पो भिष्टुच्छन्दः । उपयामेत्यस्य स्वराडाप्यनुष्टुप् छन्दः । आ-
द्यस्य धैवतः परस्य गान्धारः स्वरश्च ॥

अथ गृहस्थकर्मणि राजविषयमीश्वरविषयं चाह ॥

अथ गृहस्थ कर्म में राज और ईश्वर का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्ममाणमुतये मनोजुवं वाजं अद्या
हुवेम । स नो विश्वानि हवन्तानि जोषद्विश्वशम्भूर-
वंसे साधुकर्म । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वि-
श्वकर्मणऽस्य ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४५॥
वाचः । पतिम् । विश्वकर्ममाणमिति विश्वऽकर्ममाणम् ।
उतये । मनोजुवमिति मनुऽजुवम् । वाजं । अद्य ।
हुवेम । सः । नः । विश्वानि । हवन्तानि । जोषत् ।

यज्ञोऽग्निनोर्ध्वं प्रक्षिप्तद्रव्यः सूर्य्यकिरणस्थो वायुना धृतः सर्वोपकारी
भूत्वा सहस्राणि सुखानि प्रापयित्वा दुःखानां नाशकारी भवतीति॥२१॥

• पदार्थः— में (सवितुः) अन्तर्यामी प्रेरणा करने । (देवस्य) सर्व आनन्द-
के देनेवाले परमेश्वरकी । (प्रसवे) प्रेरणामें । (अश्विनोः) सूर्य्य चन्द्र और अ-
ध्वर्युओंके बल और वीर्य्यसे तथा । (पूष्णः) पुष्टिकाण्ड वायुके । (हस्ताभ्यां)
जो कि ग्रहण और त्यागके हेतु उदान और अपान हैं उनसे । (देवेभ्यः) विद्वान् वा
दिव्य सुखोंकी प्राप्तिके लिये । (अध्वरुतं) यज्ञसे मुख्यकारक कर्मको । (आददे)
अच्छे प्रकार ग्रहण कर्ता हूं और मेरा किया हुआ जो यज्ञ है सो । (इन्द्रस्य)
सूर्य्यका । (सहस्रभृष्टिः) जिसमें अनेक प्रकारके पदार्थोंके पचानेका सामर्थ्य वा
(शतनेत्राः) अनेक प्रकारका नेत्र तथा । (दक्षिणः) प्राप्त करनेवाला । (वाहुः)
किरणसमूह । (असि) है और जिस (इन्द्रस्य) सूर्य्य वा मेघमंडलका । (ति-
ग्मनेत्राः) तीक्ष्ण नेत्रवाला । (वायुः) हेतु । (असि) है उससे हमको अनेक प्र-
कारके सुख तथा । (द्विपतः) शत्रुओंका । (वधः) नाश करना चाहिये ॥ २४॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा करता है कि मनुष्योंकी अच्छी प्रकार सिद्ध किया
हुआ यज्ञ जिसमें भौतिक अग्निके संयोगसे ऊपरकी अच्छे पदार्थ छोड़े है वह सूर्य्यकी
किरणोंमें स्थिर होता है तथा पवन उसको धारण करता है और वह सबके
उपकारके लिये हजारों सुखोंकी प्राप्त करके दुःखोंका विनाश करनेवाला होता
है ॥ २४ ॥

पृथिवीत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड्त्रा-
ह्नी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

। पुनः स यज्ञः क गत्वा किंकारी भवतीत्युपदिश्यते ।
किं उक्त यज्ञ कहां जाके क्या करनेवाला होता है इस विषयका
उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पृथिवि देवयज्ञयोर्पध्यास्ते मूलम्मा हिंसिपं
ब्रजङ्गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवि-
तः परमस्यां पृथिव्यां शूतेन पशैर्य्योऽस्मा-
न्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

विश्वशम्भुरिति विश्वऽशम्भूः । अवसे । साधुकर्मति-
साधुऽकर्मन् । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मणऽइति विश्व-
कर्मणे । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मणऽइति विश्वऽकर्मणे ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वाचः) देववाण्याः (पतिम्) स्वामिनं पालकं
वा (विश्वकर्मणम्) विश्वानि सर्वाणि धर्माणि कर्माणि य-
स्य तम् (ऊतये) रक्षणाय (मनोजुवं) मनोगतिम् (वाजे)
विज्ञाने युद्धे वा (अथ) अस्मिन्नहनि निपातस्येति दीर्घः । (हु-
वेम) आह्वयेम (सः) (नः) अस्माकम् (विश्वानि) अ-
खिलानि (हवनानि) प्रार्थनावाग्दत्तानि (जोषत्) जुषेत । अत्र
व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्वशम्भूः) विश्वं सर्वं शं सुखं भावयति
(अवसे) प्रीतये (साधुकर्मा) साधूनि श्रेष्ठानि कर्माणि यस्य
(उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
त्वाम् (विश्वकर्मणे) अखिलकर्मणोत्पादनाय (एषः) (ते)
(योनिः) (इन्द्राय) शिल्पविद्यैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (वि-
श्वकर्मणे) अखिलकर्मसाधनाय । अयं मन्त्रः श० ४ । ५ । ६ ।
५ व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वयमथ वाजऊतये यं वाचस्पतिं विश्वकर्मणं म-
नोजुवं हुवेम । यः साधुकर्मा विश्वशम्भूः सभापतिर्नोऽवसे वि-
श्वानि हवनानि जोषत् । यस्य ते तवैष योनिरस्ति यस्त्वमुपयाम-

गृहीतोऽस्यतरत्वां विश्वकर्मण इन्द्राय हुवेम विश्वकर्मण इन्द्राय
त्वां सेवेमहि चेत्युपाश्लिष्टोऽन्वयार्थः ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यः परमेश्वरो न्यायाधीशोवाऽस्म-
दनुष्ठितामि कर्माणि विदित्वा तदनुसारेणास्मान्निश्चयच्छति । यः क-
स्याप्यकल्याणमधर्मकं कर्म च न करोति ययोः सहायेन मनुष्यो
योगमोक्षव्यवहारविद्याः प्राप्य धर्मशीलो जायेत । स एवास्माभिः
परमार्थव्यवहारसिद्धये सेवनीयोऽस्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हम (अद्य) अब (वाजे) विज्ञान वा युद्ध के निमित्त जिन (वाचः)
वेदवाणी के स्वामी वा रक्षा करने वाले (विश्वकर्माणम्) जिन के सब धर्मयुक्त क-
र्म हैं जो (मनोजुवम्) मन चाहती गति का जानने वाला है उस परमेश्वर वा स-
मापति को (हुवेम) चाहते हैं सो आप (साधुकर्मा) अच्छे २ कर्म करने वाले
(विश्वशम्भू) समस्त सुख को उत्पन्न कराने वाले जगदीश्वर वा समापति (नः) ह-
मारे (अबसे) प्रेम बढ़ाने के लिये (विश्वानि) (हवनानि) दिये हुये सब प्रार्थना-
वचनों की (जोपत्) प्रेम से माने जिन (ते) आप का (एषः) यह उक्त कर्म (योनिः)
एक प्रेमभाव का कारण है वे आप (उपयामगृहीतः) यमनियमों से ग्रहण किये हुए
(असि) हैं इस से (विश्वकर्मणे) समस्त कामों के उत्पन्न करने तथा (इन्द्राय) ऐश्वर्य
के लिये (त्वा) आप की प्रार्थना तथा (विश्वकर्मणे) समस्त काम की सिद्धि के लिये
शिल्पक्रिया कुशलता से उत्तम ऐश्वर्य वाले आप का सेवन करते हैं ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जो परमेश्वर वा न्यायाधीश समापति ह-
मारे किये हुए कामों को जान कर उन के अनुसार हम को यथायोग्य नियमों में रखता है
जो किसी को दुःख देने वाले छल कपट के काम को नहीं करता जिस परमेश्वर वा
समापति के सहाय से मनुष्य मोक्ष और व्यवहारसिद्धि को पाकर धर्म शील होता
है वही ईश्वर परमार्थसिद्धि वा समापति व्यवहार सिद्धि के निमित्त हम लोगों को सेवने
योग्य है ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मनित्यस्य शास ऋषिः । विश्वकर्मेन्द्रो देवता । मु-
रिगार्पो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराडाव्यन्तु-
ष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजधर्ममुपदिशति ॥

अब अगले मन्त्र में राजधर्मका उपदेश किया है ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन त्रातार मिन्द्रमकृणो-
रवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्विरयमुग्रो वि-
हव्यो यथासन्त । उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा विश्व-
कर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४६॥

विश्वकर्मन्निति विश्वऽकर्मन् । हविषा । वर्द्धनेन ।
त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अवध्यम् । तस्मै ।
विशः । सम् । अनमन्त । पूर्वीः । अयम् । उग्रः ।
विहव्य इति विश्वहव्यः । यथा । असन्त । उपयामगृ-
हीतुऽइत्युपयामगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मणऽइति विश्वऽकर्मणे । एषः । ते । योनिः ।
इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मण इति विश्वऽकर्मणे ॥४६॥

पदार्थः— (विश्वकर्मन्) अखिलसाधुकर्मयुक्त (हविषा)
आदातव्येन (वर्द्धनेन) वृद्धिनिमित्तेन न्यायेन सह (त्रातारम्)
रक्षितारम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यप्रदम् (अकृणोः) कुर्वाणः (अ-
वध्यम्) हन्तुमनर्हम् (तस्मै) (विशः) प्रजाः (सम्) (अ-

नमन्त) नमन्ते । लङर्थे लुङ् । (पूर्वाः) प्राक्तनैर्धार्मिकैः प्रात-
शिञ्जाः । अत्र पूर्वसवर्णादेशः (अयम्) समाधिकृतः (उग्रः)
दुष्टदलने तेजस्वी (विहव्यः) विविधानि हव्यानि साधनानि य-
स्य (यथा) (असत्) मवेत् (उपयामगृहीतः) इत्यादि
पूर्ववत् । अयं मन्त्रः श० ४ । ५ । ६ । ६ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मस्त्वं वर्द्धनेन हविषा यमवध्यमिन्द्रं ता-
तारमरुणोस्तस्मै पूर्वाविंशः समनमन्त यथायमुग्रो विहव्योऽसत्तथा
विधेहि । उपयामेत्यस्यान्वयः पूर्ववद्योजनीयः ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अस्मिन्संसारे केचिदपि सर्वजगद्रक्षितारमीश्वरं स-
माध्यत्वं च नैव तिरस्कुर्व्युः । किन्तु तदनुमतौ वर्त्तेरन् । न प्रजा-
विरोधेन कश्चिद्राजापि समृद्धोति नचैतयोराश्रयेण विना प्रजा ध-
र्मार्थकाममोक्षसाधकानि कर्माणि कर्तुंशक्नुवन्ति तस्मादेताधी-
श्वरमाश्रित्य परस्परोपकाराय धर्मेण वर्त्तेयाताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) समस्त अच्छे काम करने वाले जन आप (व-
र्द्धनेन) वृद्धि के निमित्त (हविषा) ग्रहण करने योग्य विज्ञान से (अवध्यम्)
जिस बुरेव्यसन और अधर्म से रहित (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य देने तथा (तातारम्)
समस्त प्रजा जनों की रक्षा करने वाले समापति को (अरुणोः) कीनिये कि (तस्मै)
उसे (पूर्वाः) प्राचीन धार्मिक जनों ने जिन प्रजाओं को शिक्षा दी हुई है वे (वि-
शः) प्रजाजन (समनमन्त) अच्छे प्रकार माने जैसे (अयम्) यह समापति
(उग्रः) दुष्टों को दण्ड देने को अच्छे प्रकार चमत्कारी और (विहव्यः) अनेक
प्रकार के राज्य साधन पदार्थ अर्थात् राज्य आदि रखने वाला (असत्) हो जैसे
प्रजा भी इस के साथ वर्ते ऐसी युक्ति कीनिये (उपयामगृहीतः) यहां से ले कर
मंत्र का पूर्वोक्तही अर्थ जानना चाहिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य सब जगत् की रक्षा करने वाले ईश्वर तथा समाध्यक्ष को न भूलें किन्तु उन की अनुमति में सब कोई अपना २ वर्त्ताव रखें, प्रजा के विरोध से कोई राजा भी अच्छी ऋद्धि की नहीं पहुंचता और ईश्वर वा राजा के बिना प्रजा जन धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष के सिद्ध करने वाले काम भी नहीं कर सकते इस से प्रजा जन और राजा ईश्वर का आश्रय कर एक दूसरे के उपकार में धर्म के साथ अपना वर्त्ताव रखें ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य शास ऋषिः । विश्वकर्मेन्द्रो देवता ।
विराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से उसी विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसङ्गृ-
ह्णामीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि । विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णाम्यनुष्टुप्तेऽ-
भिगरः ॥ ४७ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
अग्रये । त्वा । गायत्रच्छन्दसमितिगायत्रऽछन्दसम् ।
गृह्णामि । इन्द्राय । त्वा । त्रिष्टुप्छन्दसम् । त्रिस्तु-
प्छन्दसमिति त्रिस्तुप्छन्दसम् । गृह्णामि । विश्वे-
भ्यः । त्वा । देवेभ्यः । जगच्छन्दसमिति जगत्छन्द-
सम् । गृह्णामि । अनुष्टुप् । अनुस्तुवित्यनुस्तुप्
ते । अभिगरऽइत्यभिगरः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) साङ्क्षोपाङ्गसाधनैः स्वीकृतः (अग्नये) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानाय (त्वा) त्वाम् (गायत्रीछन्दसम्) गायत्रीछन्दोर्धविज्ञापकम् (गृह्णामि) वृणोमि (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (त्रिष्टुप्छन्दसम्) त्रिष्टुप्छन्दोऽर्थबोधायितारम् (गृह्णामि) (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) दिव्यगुणकर्मस्वभावेभ्यः (जगच्छन्दसम्) जगच्छन्दोऽवंगमकम् (गृह्णामि) (अनुष्टुप्) अनुष्टोमते स्तभ्रात्यज्ञानं यः (ते) तव (अभिगरः) अभिगतस्तवः । अयं मंत्रः शतं ० ११ । १२ । ३ । ७ व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मजहं यस्य ते तवानुष्टुवभिगरोऽस्ति तं गायत्रीछन्दसं त्वाम्नये गृह्णामि त्रिष्टुप्छन्दसं त्वेन्द्राय गृह्णामि जगच्छन्दसं त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णामि । एतदर्थमस्माभिस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र मन्त्रे पूर्वस्मान्मन्त्रादिश्वकर्मनिति पदमनुवर्तते मनुष्यैराग्न्यादिविद्यासाधनाक्रियाविज्ञापकानां गायत्र्यादिछन्दोन्वितानामृग्वेदादीनां बोधापाध्यापकः संसेवनीयोऽस्ति नह्येतेन विना कस्मिन्चिद्विद्याप्राप्तिर्भवितुं शक्या ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) अच्छे २ कर्म करने वाले जन में जो. (ते) आप का (अनुष्टुप्) अज्ञान का छुड़ाने वाला (अभिगरः) सब प्रकार से विख्यात प्रशंसा वाच्य है उन अग्नि आदि पदार्थों के गुण कहने और वेद मंत्र गायत्री छन्द के अर्थ को जनाने वाले (त्वा) आपको (अग्नये) अग्नि आदि पदार्थों के गुण जानने के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ वा (त्रिष्टुप्छन्दसम्) परम ऐश्वर्य देने वाले त्रिष्टुप् छन्द युक्त वेद मन्त्रों का अर्थ कराने हारे (त्वा) आपको (इन्द्राय)

परम ऐश्वर्य को प्राप्ति के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं (जगच्छंदसम्) स-
मस्त जगत् के दिव्य २ गुण कर्म और स्वभाव के बोधक वेद मन्त्रों का अर्थ विज्ञा-
न कराने वाले (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) अच्छे २ गुण
कर्म और स्वभावों के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं (उपयामगृहीतः) उक्त
सब काम के लिये हम लोगों ने आप को सब प्रकार स्वीकार कर रक्खा (आसि) है ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पिछले मन्त्र से (विश्वकर्मन्) इस पद की अनुवृत्ति आ-
ती है मनुष्यों को चाहिये कि अग्नि आदि पदार्थविद्या साधन कराने वाली क्रियाओं का
उत्तम बोध कराने वाले गायत्री आदि छन्दयुक्त ऋग्वेदादि वेदों के बोध होने के लिये
उत्तम पढ़ाने वाले का सेवन करें क्योंकि उत्तम पढ़ाने वाले के बिना किसी को विद्या नहीं
प्राप्त हो सकती ॥ ४७ ॥

मैत्रीनां त्वेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो देवताः । याजुषी
त्रिष्टुप् । कुकूननानामित्यस्य याजुषी जगतो । भन्दनानामित्यस्य
मदिन्तमानामित्यस्य मधुन्तमानामित्यस्य च याजुषी त्रिष्टुप् । शु-
क्रं त्वेत्यस्य साम्नी बृहती छन्दांसि । तेषु त्रिष्टुभो धैवतः । जग-
त्या निषादः । बृहत्या मध्यमश्च स्वराः ॥

अथ गार्हस्थ्यकर्मणि पत्नी पतिमुपादिशति ॥

अब गार्हस्थ्य कर्म में पत्नी अपने पति को उपदेश देती है, यह
अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्रेङ्गीनान्त्वा पत्सन्ता धूनोमि । कुकूननाना-
न्त्वा पत्सन्ता धूनोमि भन्दनानान्त्वा पत्सन्ता धू-
नोमि । मदिन्तमानान्त्वा पत्सन्ता धूनोमि । मधु-
न्तमानान्त्वा पत्सन्ता धूनोमि । शुक्रन्त्वा शुक्रा-
धूनोम्यन्हो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

ब्रेशीनाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि ।
 कुकूननानाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि ।
 मन्दनानाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । मदि-
 स्तमानामिति मदिन्ऽतमानाम् । त्वा । पत्मन् ।
 आ । धूनोमि । मधुन्तमानामिति मधुन्ऽतमानाम् ।
 त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । शुक्रम् । त्वा । शुके । आ ।
 धूनोमि । अन्हः । रूपे । सूर्यस्य । रश्मिर्षु ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(ब्रेशीनाम्) दिव्यानामपामिव निर्मलविद्यासुशी-
 लव्याप्तानाम् । एता वै दैवीरापस्तद्याश्चैव दैवीरापो याश्चेमा मानु-
 ष्यस्ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभीरसं दधाति । शत० ११ । ४ । २ ।
 ८ (त्वा) त्वाम् (पत्मन्) धर्मात्पतनशील (आ) (धूनोमि)
 समन्तात्कम्पयामि । अत्रान्तर्गतो णिच् (कुकूननानाम्) भृशं
 शब्दविधया नम्राणाम् । कुङ् शब्दे इत्यस्माद्यङि गुणाभावेऽभ्य-
 स्ततः कुकूपपदानम धातोरौणादिको नक् प्रत्ययश्च ततः पृष्ठी व-
 हुवचनम् (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धूनोमि) (मन्दना-
 नाम्) कल्याणाचरणानाम् (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धू-
 नोमि) (मदिन्तमानान्) अतिशयितानन्दितानां परस्तीणां
 समीपे । (त्वा) (पत्मन्) चऽचलचेतः (आ) (धूनोमि)
 (मधुन्तमानाम्) अतिशयेन माधुर्यगुणोपेतानाम् । वा ह्यन्दसि
 प्राप्ते नुडागमः (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धूनोमि) (शु-

क्रम) शुद्धं धीर्यवन्तम् (त्वा) (शुके) (आ) (धूनीमि)
 (अहः) दिनस्य (रूपे) (सूर्यस्य) (रश्मिषु) अप्रमत्तः
 शत० ११ । ४ । २ । ८-९ व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे पतन् ब्रेशीनामपामिव वर्तमानानां पत्नीनां
 मध्ये व्यभिचारेण वर्तमानं त्वाऽहमाधूनीमि । हे पतन् कुकूनना-
 नां समीपे मौर्ख्येण वर्तमानं त्वाहमाधूनीमि । हे पतन् भन्द-
 नानां सन्निधावधर्मचारित्वेन प्रवृत्तं त्वाहमाधूनीमि । हे पतन् म-
 दिन्तमानां सनीडे दुःखदायित्वेन चरन्तं त्वाहमाधूनीमि । हे प-
 तन् मधुन्तमानां समर्थादं कुचारिणं त्वाहमाधूनीमि । हे पतन्-
 नन्दो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु च गृहे संगतिभीप्सुं शुक्रं त्वा शुके
 आधूनीमि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पथा सूर्यस्य रश्मीन् प्राप्य
 जगत्पदार्थाः शुद्धा जायन्ते तथैव दुराचारी सुशिक्षां दण्डं च प्राप्य
 पवित्रो भवति गृहस्थैरत्यन्तदुष्टो व्यभिचारव्यवहारः सदैव निव-
 र्तनीयः कुतोऽस्य शरीरात्मवलनाशकत्वेन धर्मोर्धकाममोक्षाणां प्र-
 तिबन्धकत्वात् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (पतन्) धर्म में न चित देने वाले पते (ब्रेशीनाम्) जलों
 के समान निर्मल विद्या और सुशीलता में व्याप्त जो पराई पात्रियाँ हैं उन में व्यभि-
 चार से वर्तमान (त्वा) तुम को मैं वहाँ से (आधूनीमि) अच्छे प्रकार डिगाती
 हूँ हे (पतन्) अधर्म में चित देने वाले पते (कुकूननानाम्) निरन्तर शब्द
 विद्या से नग्रीभाव को प्राप्त हो रही हुई औरों की पत्नियों के समीप मूर्खपन से
 जाने वाले (त्वा) तुमको मैं (आ) (धूनीमि) वहाँ से अच्छे प्रकार छुड़ाती हूँ ।

हे (पत्नम्) कुचाल में चित्त देने वाले पते (भन्दनानाम्) कल्याण के आचरण करती हुई पर पत्नियों के समीप अवर्त्म से जाने वाले (त्वा) तुम को वहाँ से मैं (आ) अच्छे प्रकार (धूनीमि) पृथक् करती हूँ। हे (पत्नम्) चंचल चित्त वाले पते (गदिन्तमानाम्) अत्यन्त आनन्दित परपत्नियों के समीप उन को दुःख देते हुए (त्वा) तुम को मैं वहाँ से (आ) दार २ (धूनीमि) कंपाती हूँ। हे (पत्नम्) कठोर चित्त पते (मधुन्तमानाम्) अतिशय करके मीठी २ बोलियाँ बोलने वाली परपत्नियों के निरुद्ध कुचाल से जाते हुए (त्वा) तुम को मैं (आ) अच्छे प्रकार (धूनीमि) हटाती हूँ। हे (पत्नम्) अविद्या में मरण करने वाले (अद्भ.) दिन के (रूपे) रूप में अर्थात् (सूर्यस्य) सूर्य की फैली हुई किरणों के समय में घर में संगति की चाह करते हुए (शुक्रम्) शुद्ध वीर्य वाले (त्वा) तुम को (शुके) वीर्य के हेतु (आ) भले प्रकार (धूनीमि) छुड़ाती हूँ ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य की किरणों को प्राप्त होकर संसार के पदार्थ शुद्ध होते हैं वैसे ही दुराचारी पुरुष अच्छी शिदा और स्त्रियों के सत्य उपदेश से दण्ड को पाकर पवित्र होते हैं गृहस्थों को चाहिये कि अत्यन्त दुःख देने और कुल को भ्रष्ट करने वाले उपभ्रष्ट कर्म से सदा दूर रहें क्योंकि इस से शरीर और आत्मा के बल का नाश होने से धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि नहीं होती ॥ ४८ ॥

फकुममित्यस्य देवा ऋषयः । विश्वेदेवा प्रजापंतयो देवताः ।
विराट् प्राजापत्या जगती छन्दः । निषादः स्वरः । यत्ते सोमेत्यस्य
सुरिगार्घ्येष्णिक् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहस्थान् राजपक्षे पुनरुपदिशति ॥

अथ फिर गृहस्थों को राज पक्ष में उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

ककुभश्चरूपं दृपभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्र-
स्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते सोमा-

पृथिवि । देवयजनीति देवऽयजनि । ओषध्याः । ते । मूलम् ।
 मा । हिंसिपम् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोः
 ऽस्थानम् । वर्पतु । ते । द्यौः । वधान । देव । सवितः
 रिति सवितः । परम् । अस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन ।
 पार्श्वैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
 हिप्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २५ ॥

पदार्थः— (पृथिवि) विस्तृताया भूमेः । (देवयजनि) देवा
 यजन्ति यस्यां सा । (ते) अस्याः । (ओषध्याः) यवादेः । (ते)
 अस्याः । अत्र सर्वत्र विभक्तेर्विपरिणामः क्रियते । (मूलम्) वृद्धि-
 हेतुकम् । (मा) निषेधार्थं । (हिंसिपम्) उच्छिद्याम् । अत्र लिङ-
 धे लुङ् । (व्रजं) व्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्त्यापो यस्मात् यस्मिन्
 वा तं व्रजं मेघम् । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । निघं० १ । १० ।
 (गच्छ) गच्छतु । अत्र व्यत्ययः ॥ (गोष्ठानम्) गवां सूर्य्यरश्मीनां
 पशूनां वा स्थानम् । गाव इति रश्मिनामसु पठितम् । निघं० १ । ५ ।
 (वर्पतु) स्पष्टार्थः (ते) तस्य । अत्र संवन्धार्थं पठ्यो । (द्यौः) सूर्य्य-
 प्रकाशः । (वधान) वन्धय । (देव) सूर्य्यादिप्रकाशकेश्वर ।
 (सवितः) राज्यैश्वर्य्यप्रद । (परं) शत्रुम् । (अस्याम्) प्रत्यक्षा-
 याम् । (पृथिव्याम्) बहुसुखप्रदायाम् । (शतेन) बहुभिः । (पार्श्वैः)
 बंधनसाधनैः । पशु बंधनइत्यस्य रूपम् । (यः) अधर्मात्मा दस्युः
 शत्रुश्च । (अस्मान्) सर्वोपकारकान् धार्मिकान् । (द्वेष्टि) विरुध्यति ।
 (यं) दुष्टं शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयं) धार्मिकाः शूराः ।
 (हिप्मः) विरुद्धयामः । (तं) पूर्वोक्तं । (अतः) वन्धात् कदा-
 चित् । (मा) निषेधार्थं । (मौक्) मोचय । मुञ्च मोचणे इत्य-
 स्माहोडर्थे लुङ्ङडभावे च्लेः सिजादेशे बहुलं छन्दसीतीडभावः ।

दाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

ककुभम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते । बृहत् ।
शुक्रः । शुक्रस्य । पुरोगा इति पुरःऽगाः । सोमः ।
सोमस्य । पुरोगा इति पुरःऽगाः । यत् । ते । सोम ।
अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । त्वा । गृह्णा-
मि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(ककुभम्) दिग्वच्छुद्धम् (रूपम्) (वृषभस्य)
सुखाभिवर्षकस्य समापतेः (रोचते) प्रकाशते (बृहत्) (शुक्रः)
शुद्धः (शुक्रस्य) शुद्धस्य धर्मस्य (पुरोगाः) पुरः सराः (सोमः)
सोमगुणसम्पन्नः (सोमस्य) ऐश्वर्य्यगुणयुक्तस्य गृहाश्रमस्य (पुरो-
गाः) पुरोगामिनः (यत्) यस्य (ते) तव (सोम) प्राप्तैश्व-
र्य्य विद्वन् (अदाभ्यम्) अहिंसनीयम् (नाम) ख्यातिः (जा-
गृवि) जागरूकम् (तस्मै) (त्वा) त्वाम् (गृह्णामि) (त-
स्मै) (ते) तुभ्यम् (सोम) सत्कर्मसु प्रेरक (सोमाय)
शुभकर्मसु प्रवृत्ताय (स्वाहा) सत्पा वाक् । अयमन्त्रः शत० १११
४ । १ । १० व्याख्यातः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे सोम यद्यस्य वृषभस्य बृहत्ककुभं रूपं रोचते
स त्वं शुक्रस्य पुरोगाः शुक्रः सोमस्य पुरोगाः सोमो भव । यत्ते
तवादाभ्यन्नाम जागृव्यस्ति तस्मै नाम्ने त्वा गृह्णामि । हे सोम
तस्मै सोमाय ते तुभ्यं स्वाहाऽस्तु ॥ ४९ ॥

भावार्थः—समाप्रजाजनैर्द्यस्य पुण्या प्रशंसा सौन्दर्यगुणयुक्तं रूपं विद्यान्यायो विनयः शौर्य तेजः पक्षराहित्यं सुहृत्तोत्साहश्रा-
रोम्भं बलं पराक्रमो धैर्यजितेन्द्रियता वेदादिशास्त्रे श्रद्धा प्रजा
पालनप्रियत्वं च वर्तते स एव सभाधिपति राजा मंतव्यः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य को प्राप्त हुए विद्वान् आप (यत्) जिस
(वृषभस्य) सब सुखों के वर्णन वाले आप का (ककुभम्) दिशाओं के समान शुद्ध
(बृहत्) बड़ा (रूपम्) सुन्दर स्वरूप (रोचते) प्रकाशमान होता है सो आप
(शुक्रस्य) शुद्ध धर्म के (पुरोगाः) अग्रगामी वा (सोमस्य) अत्यन्त ऐश्वर्य्य
के (पुरोगाः) अग्रगन्ता (शुक्र) शुद्ध (सोमः) सोम गुण सम्पन्न ऐश्वर्य्य युक्त
हूनि ये जिस से आप का (अदाम्यम्) प्रशंसा करने योग्य (नाम) नाम (जागृषि)
जाग रहा है (तस्मै) उसी के लिये (त्वा) आप को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ
और हे (सोम) उत्तम कामों में प्रेरक (तस्मै) उन (सोमाय) श्रेष्ठ कामों में प्रवृत्त
हुए (ते) आप के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी प्राप्त हो ॥ ४१ ॥

भावार्थः—समानन और प्रजाजनों को चाहिये कि जिसकी पुण्य, प्रशंसा, सु-
न्दररूप, विद्या, न्याय, विनय, शूरता, तेज, अपक्षपात, मित्रता, सब कामों में उत्साह आरोग्य
बल पराक्रम धीरज जितेन्द्रियता वेदादि शास्त्रों में श्रद्धा और प्रजापालन में प्रीति हो उसी
को सभा का अधिपति राजा मानें ॥ ४१ ॥

उशिक्षुमित्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो देवताः । स्वराडापी
जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण राजविषयमाह ॥

किं प्रकारान्तर से राज विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उशिक्षुत्वन्दैव सोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वृ-
शी त्वन्दैव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा
त्वन्दैव सोम विश्वेपान्दैवानाम्प्रियम्पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

उ॒शिक् । त्वम् । दे॒व । सो॒म । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् ।
पा॒थः । अ॒पि । इ॒हि । व॒शी । त्वम् । दे॒व । सो॒म ।
इन्द्र॑स्य । प्रि॒यम् । पा॒थः । अ॒पि । इ॒हि । अ॒स्मत्स॒-
खे॒त्य॒स्मत्स॒खा । त्वम् । दे॒व । सो॒म । वि॒श्वे॒षा॒-
म् । दे॒वाना॑म् । प्रि॒यम् । पा॒थः । अ॒पि । इ॒हि ॥ ५० ॥

पदार्थः—(उशिक्) कामयमानः (त्वम्) (देव) दि-
व्यगुणसम्पन्न (सोम) सकलैश्वर्याढ्य (अग्नेः) सहिदुषः
(प्रियम्) प्रीतिजनकम् (पाथः) रक्षणायमाचरणम् । पाथ इ-
ति पदाना० निघं० ४ । ३ । (अपि) निश्चयार्थं (इहि) प्रा-
मुहि जानीहि वा (वशी) जितेन्द्रियः (त्वम्) (देव) दातः
(सोम) ऐश्वर्योन्नतौ प्रेरक (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य धा-
र्मिकस्य राज्ञः (प्रियम्) सुखैस्तर्पकम् (पाथः) ज्ञातव्यं क-
र्म (अपि) (इहि) (अस्मत्सखा) वयं सखायो यस्य सः
(त्वम्) (देव) विद्यासु द्योतमान (सोम) विद्यैश्वर्यसहित
(विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (देवानाम्) धार्मिकाणामात्मानां विदु-
षाम् (प्रियम्) कमनीयम् (पाथः) विज्ञानाचरणम् (अपि)
(इहि) अयस्मिन् शत० १३ । ४ । ३ । १२ व्याख्यातः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे देव सोम राजन् त्वमुशिग्भवन् अग्नेः प्रियम्पाथो-
ऽपीहि । हे देव सोम त्वं वशी भूत्वेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीहि । हे
देव सोम त्वमस्मत्सखा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

भावार्थः—राज्ञो राजपुरुषाणां सभ्यानां चोचितमस्ति पुरुषार्थेन संपन्नेन मित्रतया धार्मिकाणां वेदपारगाणां मार्गे गच्छेयुर्नहि सत्पुरुषसंगानुकरणाभ्यां विना कश्चिद्दिद्यां धर्मं सार्वजनिक-प्रियतामैश्वर्यं च प्राप्तुं शक्नोति ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य गुण सम्पन्न (सोम) समस्त ऐश्वर्य युक्त राजन् आप (अधिक) अतिमनोहर होके (अग्ने.) उत्तम विद्वान् के (प्रियम्) प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पापः) रक्षा योग्य व्यवहार को (अपि) निश्चय से (इ-हि) प्राप्त करो और जानो हे (देव) दानशील (सोम) हर एक प्रकार से ऐश्वर्य की उन्नति कराने वाले आप (बरी) जितेन्द्रिय होकर (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य वाले धार्मिक जन के (प्रियम्) प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पापः) जानने योग्य कर्म को (अपि) निश्चय से (इहि) जानो हे (देव) समस्त विद्याओं में प्रकाशमान (सोम) ऐश्वर्य युक्त आप (अस्मत्सखा) हमलोग जिन के मित्र हैं ऐसे आप होकर (विश्वेषाम्) समस्त (देवानाम्) विद्वानों के प्रेम उत्पन्न कराने हारे (पापः) विज्ञान के आचरण को (अपि) निश्चय से (इहि) प्राप्त हो तथा जानो ॥ ५० ॥

भावार्थः—राजा राजपुरुष समासद् तथा अन्य सब सज्जनों को उचित है कि पुरुषार्थ, अच्छे २ नियम और मित्रभाव से धार्मिक वेद के पारगन्ता विद्वानों के मार्ग को चलें क्योंकि उन के तुल्य आचरण किये बिना कोई विद्या धर्म सब से एक प्रीति भाव और ऐश्वर्य को नहीं पा सकता है ॥ ५० ॥

इहरतिरित्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो गृहस्था देवताः ।
आर्षी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ।

अथ गार्हस्थ्य विषये विशेषमाह ॥

अत्र गार्हस्थ्य धर्म में विशेष उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वा-

हा । उपसृजन्धरुणस्मात्त्रे धरुणो मातरं धयन् ।
रायस्पोपंस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ ५१ ॥

इह । रतिः । इह । रमध्वम् । इह । धृतिः । इह ।
स्वधृतिरितिस्वधृतिः । स्वाहा । उपसृजन्निधुपऽ-
सृजन् । धरुणम् । मात्रे । धरुणः । मातरं माधयन् ।
राय । पोपम् । अस्मासु । दीधरत् । स्वाहा ॥ ५१ ॥

पदार्थः— (इह) अस्मिन्गृहाश्रमे (रतिः) रमणम् (इह)
(रमध्वम्) (इह) (धृतिः) सर्वेषां व्यथहाराणां धारणा (इह)
(स्वधृतिः) स्वेया पदार्थानां धारणम् (स्वाहा) सत्पावाक् क्रिया
वा (उपसृजन्) समीपं प्रापयन्निव (धारुणम्) घर्त्तव्यं पुत्रम्
(मात्रे) मान्यकर्त्र्यै (धरुणः) घर्त्ता (मातरम्) मान्यप्रदाम्
(धयन्) तस्या पयः पिवन् (रायः) धनस्य (पोपम्) पुष्टि-
म् (अस्मासु) (दीधरत्) धारय । अत्र लोट्ठर्थे लुङ्ठभावश्च
(स्वाहा) सत्पया वाचा । अयम्भञ्ज. शत० ४ । ५ । ११ । ८ ।
व्याख्यातः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माकमिह रतिरिह धृतिरिह स्वधृतिः
स्वाहा चास्तु । यूयमिह रमध्वम् । हे गृहिस्त्वमपत्यस्य मात्रे
ये धरुणो गर्भमुपसृजन्स्वगृहे रमस्व स धरुणो मात्रे वयन्निवास्मासु
रायस्पोपं स्वाहा दीधरत् ॥ ५१ ॥

भावार्थः— यावद्वाजादयः सभ्याः प्रजाजनाश्च सत्ये धैर्ये
सत्येनोपाज्जितेषु पदार्थेषु धर्मे व्यवहारो च न वर्त्तन्ते तावत्प्र-

जासुखं राज्यसुखं च प्राप्तुं न शक्नवन्ति यावद्राजपुरुषाः प्रजापु
रुषाश्च पितृपुत्रवत्परस्परं प्रीत्युपकारं न कुर्वन्ति तावत्सुखं क ॥५१॥

पदार्थः— हें गृहस्थो तुम लोगों की (इह) इस गृहाश्रम में (रतिः)
प्रीति (इह) इसमें (धृति) सब व्यवहारों की धारणा (इह) इसी में (स्वधृतिः)
अपने पदार्थों की धारणा (स्वाहा) तथा तुम्हारी सत्य वाणी और सत्य किया हो ।
तुम (इह) इस गृहाश्रम में (रमध्वम्) रमण करो । हे गृहाश्रमस्य पुरुष तू सन्ता-
नों की माता जो कि तेरी विवाहित स्त्री है उस (मात्रे) पुत्र का मान करने वाली
के लिये (धरुणम्) सब प्रकार से धारण पोषण कराने योग्य गर्भ को (उपमृनन्)
उत्पन्न कर और वह (धरुण) उक्त गुण वाला पुत्र (मातरम्) उस अपनी मा-
ता का (धपन्) दूध पीवे । वैसे (अस्मासु) हम लोगों के निमित्त (राय) ध-
न की (पोषम) समृद्धि को (स्वाहा) सत्य भाव से (दीधरत्) उत्पन्न कीजिये ॥५१॥

भावार्थः— जब तक राजा आदि सम्पन्न वा प्रजापति सत्य वैश्य वा
सत्य से जोड़े हुए पदार्थ वा सत्य व्यवहार में अपना वर्त्ताव न रखें तब तक प्रजा
और राज्य के सुख नहीं पा सकते और जबतक राज पुरुष तथा प्रजापुरुष पिता
और पुत्र के तुल्य परस्पर प्रीति और उपकार नहीं करते तब तक निरन्तर सुख भी
प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ५१ ॥

सत्रस्येत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्षी बृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

‘पुनरपि गृहस्थविषये विशेषमाह ॥

किर भी गृहस्थों के विषय में विशेष उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सत्रस्य ऋद्धिर्ऋस्यगन्म ज्योतिर्ऋतां ऋभूम । दिवं
पृथिव्या ऋध्यारुहामाविंताम देवाँ स्वर्ग्योतिः ॥५२॥
सत्रस्य । ऋद्धिः । ऋसि । ऋगन्म । ज्योतिः । ऋ-

मृताः । अभूम । दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ ।
अरुहाम । अविदाम । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (सप्तस्य) संगतस्य राजप्रजाव्यवहाररूपस्य य-
ज्ञस्य (ऋद्धिः) सम्पद् वृद्धिः (अस्ति) (अगन्म) प्राप्तु-
याम (ज्योतिः) विज्ञानप्रकाशम् (अमृताः) प्राप्त मोक्षाः
(अभूम) भवेम । अतोभयत्र लिङ्गार्थे लुङ् (दिवम्) सूर्यादिम्
(पृथिव्याः) भूम्यादेश्च जगतः (अधि) उपर्युक्तपृष्ठभावे
(आ) समन्तात् (अरुहाम) प्रादुर्भवेम । अत्र विकरणव्य-
त्ययः (अविदाम) विन्देमहि (देवान्) विदुषो दिव्यान् भोगान्
वा (स्वः) सुखम् (ज्योतिः) विज्ञानविषयम् । अयं मंत्रः श-
त० ४ । ५ । ११ । ११ व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे विद्वँस्त्वं सप्तस्य ऋद्धिरस्ति त्वत्संगेन वयं ज्यो-
तिरगन्म अमृता अभूम दिवः पृथिव्या अरुहाम देवान् ज्योतिः
स्वश्चाऽविदाम ॥ ५२ ॥

भावार्थः—यावत्सर्वेषां रक्षको धार्मिको राजाऽऽतो विद्वांश्च
न भवेत्तावत्कश्चिन्निर्विघ्नो विद्यामोक्षानुष्ठानं कृत्वा तत्सुखं प्राप्तुमा-
र्हति न च मोक्षसुखादधिकतरं किञ्चित्सुखमस्ति ॥ ५२ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् आप (सप्तस्य) प्राप्त हुए राजप्रजाव्यवहाररूप
यज्ञ के (ऋद्धिः) समृद्धि रूप (अस्ति) हैं आप के संग से हम लोग (ज्योतिः)
विज्ञान के प्रकाश को (अगन्म) प्राप्त हों और (अमृताः) मोक्ष पाने के यो-
ग्य (अभूम) हों (दिवः) सूर्यादि (पृथिव्याः) पृथिवी आदि लोकों के (अधि)
नीच (अरुहाम) पूर्णवृद्धि को पहुँचें (देवान्) विद्वानों विषय २ मानों (ज्योतिः)
विज्ञान विषय और (स्वः) अत्यन्त सुख को (अविदाम) प्राप्त हों ॥ ५२ ॥

भावार्थः— जब तक सब की रक्षा करने वाला वार्षिक राजा वा आप्त विद्वान् न हो तब तक विद्या और मोक्ष के साधनों को निर्विघ्नता से पाने के योग्य कोई भी मनुष्य नहीं होता है और न मोक्ष सुख से अधिक कोई सुख है ॥ ५२ ॥

युवमित्यस्य देवा ऋपयः । गृहपतयो देवताः । पूर्वस्यार्ष्यनुप
छन्दः । गान्धारः स्वरः । दूरेचेत्यस्यासुर्युष्णिक्छन्दः । ऋपमः स्वरः ।
अस्माकमित्यस्य प्राजापत्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । भूर्भु-
वमित्यस्य विराट्प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

युवन्तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप
तन्तमिदं वज्रैण तन्तमिदं तम् । दूरे चत्तार्यच्छन्स-
द्वहनं यद्विनक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर वि-
श्वतो दुर्म्मा दर्पीष्ट विश्वतः । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः
प्रजाभिः स्याम सुवीराविरेः सुपोपाः पोषैः ॥ ५३ ॥
युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेति पुरः युधा ।
यः । नः । पृतन्यात् । अप । तन्तमिति तम् । इत् ।
हतम् । वज्रैण । तन्तमितितम् । इत् । हतम् ।
दूरे । चत्तार्य । छन्सत् । गहनम् । यत् । इन्नक्ष-
त् । अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः ।
दुर्म्मा । दर्पीष्ट । विश्वतः । भूरितिभूः । भुव-
रि-

ति भुवः । स्वरिति स्वः । सुप्रजा इति सुऽप्रजाः ।
 प्रजाभिः । स्याम । सुवीराऽइति सुऽवीराः । वीरैः ।
 सुपोपाऽइति सुऽपोपाः । पोषैः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (तम्) (इन्द्रापर्वता) सूर्यमेघसदृशौ सेनापतिसेनाजनौ । अत्र सुपां सुलुगित्याकारः (पुरोयुधा) पूर्व युध्येते तौ (यः) (नः) अस्माकम् (पृतन्यात्) पृतनां सेनामिच्छेत् (अप) (तन्तम्) शत्रुम् (इत्) एव (हतम्) हन्याताम् (वज्रेण) शस्त्रास्त्रविद्यावलेन (तन्तम्) (इत्) एव (हतम्) विनश्यतम् (दूरे) (चत्ताय) आह्लादाय (छन्त्सत्) ऊर्गेत् (गहनम्) कठिनं सैन्यम् (यत्) (अनक्तम्) व्याप्नुयात् । इनक्तविति व्याप्तिकर्मसु० । निघं० २ । १८ (अस्माकम्) (शत्रून्) (परि) सर्वतः (शूर) शृणाति शत्रून् तत्सम्बुद्धौ (विश्वतः) सर्वतः (दम्मा) शत्रुविदारयिता (वर्षीष्ट) विदारय (विश्वतः) (भूः) भूमौ (भुवः) अन्तरिक्षं (स्वः) सुखे (सुप्रजाः) प्रजास्तसन्तानाः (प्रजाभिः) (स्याम) (सुवीराः) बहुश्रेष्ठवीरयुक्ताः (वीरैः) उत्तमबलयुक्तैः पुरुषैः (सुपोपाः) अनुत्तमपुष्टयः (पोषैः) पुष्टिभिः । अयं मन्तः शत० ४ । ५ । ११ । १४ व्याख्यातः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पुरोयुधेन्द्रापर्वता युवं यो यो नः प्रतन्यात् तन्तं वज्रेणेदपहतम् । तद्रहनं शत्रुदलमस्माकं सैन्यमिनक्षत् । पञ्च छन्त्सत्तन्तं चत्तायानन्दायेद्धतं दूरे प्रापयतम् । हे शूर सभापते

दर्म्मा त्वमस्माकं शत्रून् विश्वतो परि दर्पीष्ट यतो वयं प्रजाभिः सुप्र-
जा वीरैः सुवीराः पोषैस्तुपोषा विश्वतः स्थाप ॥ ५३ ॥

भावार्थः—यावत् सभापतिसेनापती प्रगल्भौ सन्तौ सर्वका-
र्येषु पुरस्सरौ न स्याताम् । तावत्सेनावीरा हर्षतो युद्धे न प्रवर्तन्ते
न ह्येतेन कर्मणा विना कदाचिद्दिजयो जायते यावदजातशत्रवः स-
भापत्यादयो न जायेरन् तावत् प्रजाः पालयितुं शक्नुवन्ति न च
सुप्रजाः सन्तः सुखिनः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (पुरोयुधा) युद्ध समय में आगे लड़ने वाले (इन्द्रापूर्वता)
सूर्य और मेघ के समान सेनापति और सेनामन (युवम्) तुम दोनों (यः) जो
(नः) हमारी (पृतन्यात्) सेना से लड़ना चाहे (तन्तम्) (इत्) उसी २ को
(वज्रेण) शस्त्र और अस्त्र विद्या के बल से (हतम्) मारो और (यत्) जो
(अस्माकम्) हमारे शत्रुओं की (गहनम्) दुर्जन्य सेना हमारी सेना को (इनक्ष-
त्) व्याप्त हो और (यत्) जो २ (छन्तसत्) बल को बढ़ावे उस २ को (चत्ता-
य) आनन्द बढ़ाने के लिये (इद्धतम्) अवश्य मारो और (दूरे) दूर पहुंचा दो ।
हे (शूर) शत्रुओं को सुख से बचाने वाले समापते आप हमारे (शत्रून्) शत्रुओं
को (विश्वतः) सब प्रकार से (परिदर्पीष्ट) विदीर्ण कर दोजिये जिस से हमलोग
(भूः) इस भूलोक (भुवः) अन्तरिक्ष और (स्वः) सुख कारक अर्थात् दर्शनीय
अत्यन्त सुख रूप लोक में (प्रजाभिः) अपने सन्तानों से (सुप्रजाः) प्रशंसित सन्तानों
वाले (वीरैः) वीरों से (सुवीराः) बहुत अच्छे २ वीरों वाले और (पोषैः) पु-
ष्टियों से (तुपोषाः) अच्छी २ पुष्टि वाले (विश्वतः) सब ओर से (स्था-
प) होंगे ॥ ५३ ॥

भावार्थः—जब तक समापति और सेनापति प्रगल्भ हुए सब कामों में अग्र-
गामी न हों तब तक सेना वीर आनन्द से युद्ध में प्रवृत्त नहीं हो सकते और इस
काम के बिना कभी विजय नहीं होता । तथा जब तक शत्रुओं को निर्मूल करने हा-
रे समापति आदि नहीं होते तब तक प्रजा का पालन नहीं कर सकते और न प्रजा-
जन सुखी हो सकते हैं ॥ ५३ ॥

वदव्रजेति वृद्धिः । संयोगांतस्य लोप इति सिञ्जलुक् । अयं मंत्रः ।
श्री० १।२।२।१६। व्याख्यातः ॥

• • अन्वयः— हे देव सविनः परमात्मन् ते तव कृपयाऽहं देवयज-
नि देवयज्ञाधिकरणायास्तेऽस्याः पृथिवि भूमेर्मूलं वृद्धिहेतुं मा हिंसिषं
मया पृथिव्यां योऽयं यज्ञोऽनुष्ठीयते स व्रजं मेघं गच्छ गच्छतु गत्वा
गोष्ठानं वर्षतु द्यौर्वर्षतु । हे वीर त्वमस्यां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्वि-
ष्मस्तं परं शत्रुं शतेन पार्शैर्वधान बन्धय । तमतो बन्धनात् कदाचि-
न्मा मौक् मा मोचय ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति विद्वद्भिर्मनुष्यैः पृथिव्या राज्यस्य
तस्या त्रिविधस्य यज्ञस्यौपधीनां च हिंसनं कदाचिन्नैव कार्यम् । योऽग्नौ
हुतद्रव्यस्य सुगंध्यादिगुणविशिष्टो धूमो मेघमंडलं गत्वा सूर्यवायु-
भ्यां छिन्नस्याकर्षितस्य धारितस्य जलसमूहस्य शुद्धिकरो भूत्वाऽस्या
पृथिव्यां वायुजलौपधिशुद्धिद्वारा महत्सुखं संपादयति । तस्मात्सयज्ञः
केनापि कदाचिन्नैव त्याज्यः । ये दुष्टा मनुष्यास्तानस्यां पृथिव्यामनेकेः
पार्शैर्वध्वा दुष्टकर्मभ्यो निवर्त्य कदाचित्ते न मोचनीयाः । अन्यच्च
परस्परं द्वेषं विहायान्योन्यस्य सुखोन्नतये सदैव प्रयतितव्यमिति ॥२५॥

पदार्थः— हे (देव) सूर्यादि जगत्के प्रकाश करने तथा । (सवितः) राज्य
और ऐश्वर्यके देनेवाले परमेश्वर । (ते) आपकी कृपासे मैं । (देवयजनि) विद्वानोंके यज्ञ करनेकी जगह । (ते) यह जो । (पृथिवी) भूमि है उसका । (मूलं)
वृद्धि करनेवाले मूलको । (मा हिंसिषम्) नाश न करूं और मैं । (पृथिव्यां) अनेक प्रकार सुखदायक भूमिमे (य) जिस यज्ञका अनुष्ठान करता हूं वह (व्रजं) जल-
वृष्टिकारक मेघको । (गच्छ) प्राप्त हो वहां जाकर । (गोष्ठानं) सूर्यकी किरणोंके गुणोंसे । (वर्षतु) वर्षावनां हे और । (द्यौः) सूर्यके प्रकाश । (वर्षतु) वर्षाता है । हे वीर पुरुषो आप । (अस्या) इस पृथिवीमे (यः) जो कोई अधर्मात्मा डां-
कू । (अस्मान्) सबके उपकार करनेवाले धर्मात्मा सज्जन हम लोगोसे । (द्वेष्टि) विरोध करता है । (च) और । (यं) जिस दुष्ट शत्रुसे । (वयं) धार्मिक शूर

परमेष्ठीत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । परमेष्ठी प्रजापतिर्देवता । साम्नुष्णिक
छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्गाहस्थकर्मार्ह ॥

फिर भी गृहस्थ का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

परमेष्ठ्यभिधीतः प्रजापतिर्वचि व्याहृतायाम-
न्धोऽत्रच्छेतः । सविता सन्यां विश्वकर्म दीक्षाया-
स्पृषा सोमक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमेस्थी । अभिधीतऽइ-
त्यभिऽधीतः । प्रजापतिरितिप्रजाऽपतिः । वचि ।
व्याहृतायामिति विऽआहृतायाम् । अन्धः । अच्छे-
तऽइत्यच्छेऽइतः । सविता । सन्याम् । विश्वकर्मैति
विश्वऽकर्म । दीक्षायाम् । पृषा । सोमक्रयण्या-
मिति सोमऽक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परमे प्रकृष्टे स्वरूपे तिष्ठतीति (अ-
भिधीतः) निश्चितः (प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (वचि)
वेदवाण्याम् (व्याहृतायाम्) उपदिष्टाया सत्याम् (अन्धः)
अप्यते यत्तदन्धोऽनम् । अर्देर्नुम् धीच । उ० ४ । २१३ । अ-
नेनादधातोरसुनि नुमधश्च । अन्ध इत्यनना० । निघं० । २ । ७ ।
उपलक्षणं चान्येषां पदार्थानाम् (अच्छेतः) अच्छं निर्मलं स्व-

रूपमितः प्राप्तः (सविता) जगदुत्पादकः (सन्ध्याम्) सत्यं
नीयते यथा तस्याम् (विश्वकर्मा) सर्वोत्तमकर्मा समापतिः
(दीक्षायां) नियमधारणारम्भे (पूषा) पोषको वैद्यः (सोम-
क्रयणाम्) सोमाद्योषधीना ग्रहणे । अयम्मन्तः शत० १२ ।
३ । १ । १-८८ व्याख्यातः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माभिर् यदि व्याहृताया वाचि पर
मेष्टी प्रजापतिरच्छेतो विश्वकर्मा दीक्षायां सोमक्रयणां पूषा स-
विता सन्धा चाभिधीतोऽन्धश्च प्राप्त तर्हि सततं सुखिनः स्युः ॥ ५४ ॥

भावार्थः—पदीश्वरो वेदविद्यार्याः स्वस्य जीवानां जगत्तश्च
गुणकर्मस्वभावान् न प्रकाशयेत्तर्हि कस्यापि मनुष्यस्य विद्यैतेषां
विज्ञानं च न स्यात् । एताभ्यां विना कुतः सततं सुखं च ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो त्वम् ने यदि [व्याहृतायाम्] उच्चारित उपदिष्ट की
हुई (वाची) वेदवाणी में [परमेष्टी] परमानन्दस्वरूप में स्थित [प्रजापति] समस्त
प्रजा के स्वामी के [अच्छेत] अच्छे प्रकार प्राप्त [विश्वकर्मा] सब विद्या और
कर्मा को जानने वाले सर्वथा श्रेष्ठ समापति को [दीक्षायां] समा के नियमों के
धारण में [सोमक्रयणाम्] ऐश्वर्य ग्रहण करने में [पूषा] सब को पुष्ट करने वाले
उत्तम वैद्य को और [सन्ध्याम्] जिस से सनातन सत्य प्राप्त हो उस में [सविता]
सब जगत् का उत्पादक [अभिधीत] सुविचार से धारण किया [अन्ध] उत्तम
सुसंस्कृत अन्न का सेवन किया तो सदा सुखी हों ॥ ५४ ॥

भावार्थः—जो ईश्वर वेदविद्या से अपने सासारिक जीवों और जगत् के
गुण कर्म स्वभावों को प्रकाशित न करता तो किसी मनुष्य को विद्या और इन
का ज्ञान न होता और विद्या वा उक्त पदार्थों के ज्ञान के बिना गिरन्तर सुख क्योंकर
हो सकता है ॥ ५४ ॥

इन्द्रश्चेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रादयो देवताः । आर्षो प-
ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्गाहिस्थ्य विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषयको अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च कृपायोपोत्थितोऽसुरः पुण्य-
मानो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्टऽऊरावासन्नो
विष्णुर्नरन्धिपः ॥ ५५ ॥

इन्द्रः । च । मरुतः । च । कृपाय । उपोत्थि-
तऽइत्युपऽउत्थितः । असुरः । पुण्यमानः । मित्रः ।
क्रीतः । विष्णुः । शिपिविष्टइति शिपिऽविष्टः । ऊ-
रौ । आसन्न इत्याऽसन्नः । विष्णुः । नरन्धिपः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) विद्युत् (च) पृथिव्यादयः (मरुतः)
वायवः (च) जलादिकम् (कृपाय) व्यवहारसिद्धये (उपो-
त्थितः) समीपे प्रकाशितइव (असुरः) मेघः । असुरइति मेघ
ना० । निघं० १ । १० (पुण्यमानः) स्तूयमानः (मित्रः)
सुहृत् (क्रीतः) व्यवहृतः (विष्णुः) व्याप्तो धनंजयः (शि-
पिविष्टः) शिपिषु पदार्थेषु प्रविष्टः (ऊरौ) आच्छादने (आ-
सन्नः) सर्वेषां निकटः (विष्णुः) हिरण्यगर्भः (नरन्धिपः)
नरान्धिषेष्टि शब्दइति । अयममन्त्रः शत० । १२ । १ । १ ।
१—११ व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूपं विहाद्विद्यो कृपायेन्द्रो मरुतोऽसुरः

पण्यमानो भित्तः शिपिविष्टो विष्णुर्नरं धिपो विष्णुश्चैषा सन्न उपोत्थितः
 तः क्रीतोऽस्ति तं विजानीत ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परब्रह्मप्रकाशितानामग्न्यादीनां पदार्थानां
 सकाशात् क्रियाकौशलेनोपयोगं गृहीत्वा गार्हस्थ्यव्यवहारास्ता-
 धनीयाः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जो विद्वानों ने [क्रमाय] व्यवहार सिद्धि के
 लिये [इन्द्रः] बिगली [मरुतः] पवन [असुरः] मेघ [पण्यमानः] स्तुति के योग्य
 [मित्रः] सखा [शिपिविष्टः] समस्त पदार्थों में प्रविष्ट [विष्णुः] सर्व शरीर व्याप्त
 धनंजय वायु और इन में से एक २ पदार्थ [नरं धिपो] मनुष्यादि के आत्माओं में
 साक्षी [विष्णुः] हिरण्यगर्भ ईश्वर [ऊरौ] दापने आदि क्रियाओं में [आसन्नः]
 संनिवृत्त वा [उपोत्थितः] समीपस्थ प्रकार के समान और जो [क्रीतः] व्यवहार में
 वर्त्ता हुआ पदार्थ है इन सब को जानो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर से प्रकाशित अग्नि आदि पदार्थों
 की क्रिया कुशलता से उपयोग लेकर गार्हस्थ्य व्यवहारों को सिद्ध करें ॥ ५५ ॥

प्रोक्ष्यमाण इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः विश्वेदेवा गृहस्था देवताः ।
 आर्षो बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

किं उक्त विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रोक्ष्यमाणः सोमऽग्रागतो वरुणश्चासंध्यामास-
 न्तोऽग्निराग्नीहोऽइन्द्रो हविर्दानेऽथर्वोपावहियमा-
 णः ॥ ५६ ॥

प्रोक्ष्यमाणः । प्रोक्ष्यमान इति अऽउक्ष्यमानः । सोमः ।
 अग्रागत इत्याऽगतः । वरुणः । आसंध्यामित्याऽसन्ध्याम् ।

आसन्न इत्याऽसन्नः । अग्निः । आग्नीध्रः । इन्द्रः ।
हविर्दान इति हविऽधाने । अथर्वा । उपावह्रिय-
माण इत्युपऽअवह्रियमाणः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(प्रोक्षमाणः) प्रकृतकर्केणाऽनुष्ठितः । प्रोक्षमाण
इति पदं महीधरेण भ्रात्या पूर्वस्मिन् मन्त्रे पठितम् (सोमः) ऐ-
श्वर्यसमूहः (आगतः) समन्तात्प्रातः सहायकारी पुरुष इव (व-
रुणः) जलसमूहः (आसन्धाम्) यानासनाविशेषे (आसन्नः)
समीपस्थः (अग्निः) (आग्नीध्रे) प्रदीपनसाधनइन्धनादौ (इ-
न्द्रः) विद्युत् (हविर्दाने) हविषा ग्रहीतुं योग्यानां पदार्थानां
धारणे (अथर्वा) अहिंसनीयः (उपावह्रियमाणः) क्रियाकौ-
शल्येनोपयोज्यमानः । अयमन्त्रः शत ०१२ । १ । १ । १४—१८ ।
व्याख्यातः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माभिरस्यामीश्वरस्य सृष्टावासन्या
मागत इव प्रोक्षमाणः सोमो वरुण आग्नीध्रेऽग्निरुपावह्रियमाणोऽथ-
र्वा हविर्दान इन्द्रः सततमुपयोजनीयः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—नहि तर्केण विना काचिद्विद्या कस्यचिद्भवति नहि
विद्यया विना कश्चित्पदार्थेभ्य उपयोगं ग्रहीतुं शक्नोति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो तুম को इस ईश्वर की सृष्टि में [आसन्धाम्] बैठने
की एक अच्छी चौकी आदि स्थान पर [आगतः] आया हुआ पुरुष जैसे विराज-
मान हो जैसे [प्रोक्षमाणः] तर्क वितर्क के साथ वादानुवाद से माना हुआ [सोमः]
ऐश्वर्य का समूह [वरुणः] सहायकारी पुरुष के समान जल का समूह [आग्नीध्रे]

बहुत इन्धनों में (अग्नि) अग्नि (उपावहियमाण -) विद्या की कुशलता से युक्त किये हुए (अथर्वा) प्रशंसा करने योग्य के समान पदार्थ और (हविर्दाने) ग्रहण करने योग्य पदार्थों में (इन्द्र) विजली निरन्तर युक्त करनी चाहिये ॥ ५६ ॥

भान्वार्थः—तर्क के बिना कोई भी विद्या किसी मनुष्य को नहीं होती और विद्या के बिना पदार्थों से उपयोग भी कोई नहीं ले सकता ॥ ५६ ॥

विश्वेदेवा इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । भुरिक्-
साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्मणि विद्वत्पक्षे किञ्चिदाह ॥

अथ गृहस्थ कर्म में कुछ विद्वानों का पक्ष अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वेदेवा अ० शुभ्रं न्युप्तो विष्णुं राप्रीतपांश्चा-
प्याप्यमानो यमः सूयमानो विष्णुः सम्भूयमाणो
वायुः पूयमानः शुक्रः पतः । शुक्रः क्षीरश्रीर्मन्यी-
सक्तुश्रीः ॥ ५७ ॥

विश्वेदेवाः । अ० शुभ्रं । न्युप्त इति निऽउप्तः ।
विष्णुः । आप्रीतपा इत्याप्रीतऽपाः । आप्याप्यमा-
न इत्याप्याप्यमानः । यमः । सूयमानः । विष्णुः ।
सम्भूयमाण इति सम्भूयमाणः । वायुः । पूयमानः ।
शुक्रः । पतः । शुक्रः । क्षीरश्रीरिति क्षीरऽश्रीः ।
मन्यी । सक्तुश्रीरिति सक्तुऽश्रीः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवाः) विहासः—(अंशुषु) वि-
भक्तेषु सांसारिकेषु पदार्थेषु (न्युत) नित्यं व्यवहारः स्थापितः (वि-
ष्णुः) व्यापिका विद्युत् (आप्रीतिपाः) समंतात् प्रीतान् कमनीयान्
पदार्थान्पाति रक्षति (आप्यायमानः) वृद्ध इव (यमः) यच्छति
सोऽयं सूर्यः (सूपमानः) उत्पद्यमानः (विष्णुः) व्यापकः (स-
न्धियमाणः) सम्यक् पोषितः (वायुः) प्राणः (पूयमानः) पवित्री
कृतः (शुक्रः) धीर्घसमूहः (पूतः) शुद्धः (शुक्रः) आशुकर्त्ता
(क्षीरश्रीः) यः क्षीरादीनि शृणाति (मंथी) मथ्नातीति (स-
क्तुश्रीः) यः सक्तूनि समवेतानि द्रव्याणि श्रयाति ॥ अपममन्तः शत-
१२ । ३ । १ । ११-१६ व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे विश्वे देवा युष्माभिरंशुषु न्युत आप्रीतपा विष्णु-
राप्यायमानो यमः सूपमानो विष्णुः सन्धियमाणो वायुः पूयमानः शुक्र-
पूतः शुक्रो मंथी सेवमानः सन् क्षीरश्रीः सक्तुश्रीश्च जायते ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्युक्तिविद्याभ्यां सेविता विद्युदादयः पदार्थाः
शरीरात्मसमाजसुखप्रदा जायन्ते ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे (विरवेदेवाः) समस्त विद्वानो तुम्हारा जो (अंशुषु) अलग २
संसार के पदार्थों में (न्युत) नित्य स्थापित किया हुआ व्यवहार (आप्रीतपाः)
अच्छी प्रीति के साथ (विष्णुः) व्याप्त होने वाली विमली (आप्यायमानः) अति
बड़े हुए के समान (यमः) सूर्य (सूपमानः) उत्पन्न होने वाला (विष्णुः) व्या-
पक अव्यक्त (सन्धियमाणः) अच्छे प्रकार पुष्टि किया हुआ (वायुः) प्राण (पू-
यमानः) पवित्र किया हुआ (शुक्रः) पराक्रम का समूह (पूतः) शुद्ध (शुक्रः)
शीघ्र चेष्टा करने वाला और (मंथी) विलोड़ने वाला ये सब प्रत्येक सेवन किये हुए
(क्षीरश्रीः) दुग्धादि पदार्थों को पकाने और (सक्तुश्रीः) प्राप्त हुए पदार्थों का आ-
द्य करने वाले होते हैं ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को युक्ति और विद्या से सेवन किये हुए संवत्सरीय पदार्थ शरीर आत्मा और सामाजिक सुख कराने वाले होते हैं ॥ १७ ॥

विश्वे देवाश्चेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । मुरिगार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वद्विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वे देवाश्चमं सेपूनीतः असुर्होमायोद्यतो रुद्रो
हूयमानो वातोऽभ्यावृतो नृचक्षाः प्रतिख्यातो भक्षो
भक्ष्यमाणः पितरौ नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

विश्वे । देवाः । चमसेपु । उनीतः । इत्युत्नीतः ।
असुः । होमाय । उद्यतः । इत्युत्स्यतः । रुद्रः । हूय-
मानः । वातः । अभ्यावृतः । इत्यभिः । आवृतः । नृच-
क्षाः । इति नृचक्षाः । प्रतिख्यातः । इति प्रतिख्यातः ।
भक्षः । भक्ष्यमाणः । पितरः । नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः--(विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (चमसेपु) मे-
घेषु । चमस इति मेघना • निघं • १ । १० • (उनीतः) ऊर्ध्व
नीतः सुगन्धादिपदार्थः (असुः) प्राणः (होमाय) दानायादानाय
वा (उद्यतः) प्रयत्नेन प्रेरितः (रुद्रः) जीवः (हूयमानः) स्वी-
कृतः (वातः) वाह्यो वायुः (अभ्यावृतः) आभिसुख्येनाङ्गीकृतः

(नृचक्षाः) नृन्मनुष्यान् चष्टइति (प्रतिख्यातः) ख्यातंख्यातं प्रतीति (भक्षः) भोज्यसमूहः (भक्ष्यमाणः) भुज्यमानः (पितरः) ज्ञानिनः (नाराशंसाः) नाराशंसन्ति नराशंसानामिम उपदेशकाः । अयमन्तः शत ० १२ । ३ । १ । २ ७-३ ३ व्याख्यातः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—यैर्होमाय यज्ञविधानेन चमसेषु सुगन्ध्यादिरुनीतोऽसुरुधतो रुद्रो हूयमानो नृचक्षाः प्रतिख्यातो वातोऽभ्याहतस्तच्छोधितो भक्ष्यमाणो भक्षः कृतस्ते विश्वे देवा नाराशंसाः पितरश्च वेद्याः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसः परोपकारबुद्ध्या विद्यां विस्तार्य सुगन्धिपुष्टिमधुरतारोग्यनाशकगुणयुक्तानां द्रव्याणां यथावन्मेलनं कृत्वाऽग्नौ हुत्वा वायुष्टेजलौपथी सेवित्वा शरीराशेष्पं जनयन्ति त इह पूज्यतमाः सन्ति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—जिन विद्वानों ने यज्ञ विधानसे [चमसेषु] मेघों में सुगन्धि आदि वस्तु [उल्लीतः] ऊँचे पहुँचाया [असुः] अपना जीवन [उद्यतः] अच्छे यत्न में लगा रक्खा [रुद्रः] जीव को पवित्र कर [हूयमानः] स्वीकार किया [नृचक्षाः] मनुष्यों को प्रसन्न करने वाला [प्रतिख्यातः] जिन्होंने वादानुवाद से चाहा [वातः] बाहर के वायु अर्थात् मैदान के काठिन वायु के सह वायु शुद्ध किये फल [भक्ष्यमाणः] कुछ सोसन करने योग्य प्रदार्थ [भक्षः] खाइये [नाराशंसाः] प्रशंसाकर मनुष्यों के उपदेशक [विश्वेदेवाः] सब विद्वान् [पितरः] उन सब के उपकारकों को ज्ञानी समझने चाहिये ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग परोपकार बुद्धि से विद्या का विस्तार करने सुगन्धि पुष्टि मधुरता और रोग नाशक गुण युक्त पदार्थों को यथायोग्य मेल आग्नि के

बीच में उन का होम कर शुद्ध वायु वर्षा का जल वा ओषधियों का सेवन कर के शरीर को आरोग्य करते हैं वे इस सत्ता में अत्यन्त प्रशंसा के योग्य होते हैं ॥ ५८ ॥

सन्नइत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विभ्वेदेवा देवताः । आपीं बृहती छन्दः । निषादः स्वरः । यापत्येतेइत्यस्य विराडापीं गापती छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्मणि यज्ञा दिव्यवहारमाह ॥

अब गृहस्थ के कर्म में यज्ञादि व्यवहार का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सन्नः सिन्धुरवभृथोद्यतः समुद्रोऽभ्यवह्रियमाणः
सलिलः प्रक्षुतो ययोरोजंसा स्कमिता रजांश्चसि
वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा या पत्येतेऽप्रतीता सहो
भिर्विष्णुऽअगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥ ५९ ॥

सन्नः सिन्धुः । अवभृथायेत्यवभृथार्य । उद्यत
इत्युतऽयतः । समुद्रः । अभ्यवह्रियमाणइत्यभिऽअ-
वह्रियमाणः । सलिलः । प्रक्षुत इति प्रक्षुतः । ययोंः ।
ओजंसा । स्कमिता । रजांश्चसि । वीर्येभिः । वी-
रत्मेति वीरऽतमा । शविष्ठा । या । पत्येतेऽइति पत्येते ।
अप्रतीतेत्यप्रतिऽइता । सहोऽभिः ।
विष्णुऽइति विष्णुः । अगन् । वरुणा । पूर्वहूताविति
पूर्वऽहूतौ ॥ ५९ ॥

हम लोग । (द्विष्मः) विरोध करे । (तं) उस दुष्ट । (परं) शत्रुको । (शतेन) अनेक ।
 (पाशैः) बन्धनोंसे । (बधान) बांधो और उसको । (अतः) इस बंधनसे कभी ।
 (मा मौक्) मत छोड़ो ॥ २५ ॥

भावार्थ— ईश्वर आज्ञा देता है कि विद्वान् मनुष्योंको पृथिवीको राज्य तथा उसी पृथिवीमें तीन प्रकारके यज्ञ और ओपधियां बनका नाश कभी न करना चाहिये जो यज्ञ अग्निमें हवन किये हुए पदार्थोंका धूम मेघमंडलको जाकर शुद्धिके द्वारा अत्यंत सुख उत्पन्न करनेवाला होता है इससे यह यज्ञ किसी पुरुषको कभी छोड़ने योग्य नहीं है तथा जो दुष्ट मनुष्य हैं उनको इस पृथिवीपर अनेक बन्धनोंसे बांधे और उनसे कभी न छोड़े जिससे कि वे दुष्ट कर्मोंसे निवृत्त हो और सब मनुष्योंको चाहिये कि परस्पर ईर्ष्या द्वेषसे अलग होकर एक दूसरेकी सब प्रकार सुखकी उन्नतिके लिये सदा यत्न करे ॥ २५ ॥

अपाररुमित्यस्य सर्वस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । पूर्वार्द्धे
 स्वराड्ग्राह्यपंक्तिश्छन्दः । उत्तरार्द्धे भुरिग्राह्यपंक्तिश्छन्दः ।
 पंचमः स्वरः ॥

। पुनरेतेन यज्ञेन किं किं सिध्यतीत्युपदिश्यते ।

किर इस यज्ञसे क्या-काय सिद्ध होता है इस विषयका उपदेश
 अगले मंत्रमें किया है ।

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासं व्रजङ्गच्छ गो-
 ष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां
 पृथिव्याः शतेन पाशैर्युग्मैः स्मान् द्वेष्टि यं च वयं
 द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ अररो दिवं मा पतो
 व्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् व्रजङ्गच्छ गोष्ठानं वर्षतु
 ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याः
 शतेन पाशैर्युग्मैः स्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तम-
 तो मा मौक् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सन्धः) अवस्थापितः । सन्नद्धति पदं महीधरेण
 भ्रात्या पूर्वस्य मन्त्रस्यान्ते स्वीकृतम् (सिन्धुः) नदी । सिंधवऽङ्गति
 नदीना० निघं० १ । १३ (अवभृथाय) पवित्रीकरणाय यज्ञा-
 तस्नानाय वा (उद्यतः) उत्कृष्टतया यतः (समुद्रः) अन्तरिक्षम् ।
 समुद्रइत्यन्तरिक्षना० निघं० १ । ३ (अभ्यवह्रियमाणः) भुज्य-
 मानः (सलिलः) शुद्धं जलं विद्यते यस्मिन् सः । अर्शआदि-
 त्वादच् । सलिलमित्युदकना० निघं० १ । १२ । (प्रभुतः)
 प्रकृष्टगुणैः प्राप्तः (ययोः) होतृयजमानयोः प्रशंसिता गुणाः
 सन्ति (ओजसा) बलेन (स्कभिता) स्तम्भितानि धृतानि
 (रजांसि) लोकाः (वीर्येभिः) (वीरतमा) अतिशयेन वीरौ
 अत्र सर्वत्राकारादेशः (शविष्ठा) अतिशयेन नित्यबलसाधकौ
 (या) यौ (पत्येते) श्रेष्ठैः प्राप्येते (अप्रतीता) अप्रतीतगुणौ
 (सहोभिः) बलादिभिः (विष्णू) व्याप्तिशीलौ (अग्रन्) ग-
 च्छन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र गमधातोर्लोडर्थे लुङ् । मन्त्रे घसङ्हरणशेति
 चेल्लुगनुनासिकलोपश्च (वरुणा) श्रेष्ठौ (पूर्वहूतौ) पूर्वैः शिष्टैः
 विहङ्गिराहूतौ ॥ अयमन्त्रः शत० १२ । ३ । १ । ३४-३६ व्या-
 ख्यातः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—यैस्त्वभृथायाभ्यवह्रियमाणः सलिलउद्यतःसिन्धुः स-
 न्धः समुद्रः प्रभुतः किंयते ययोरोजसा रजांसि स्कभिता स्कभिता-
 नि या वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा सहोभिरप्रतीता विष्णू वरुणा
 पूर्वहूतौ पत्येते तावगंस्ते सुखिनो भवन्ति ॥ ५९ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां यज्ञादिव्यवहारेण विना गार्हस्थ्यकर्म-
 णि सुखं न जायते ॥ ५९ ॥

पदार्थः—जिन्होंने (अवबृधाय) यज्ञान्त स्नान और अपने आत्मा के पवित्र करने के लिये (अग्न्यवह्नियमाण) भोगने योग्य (सलिल) जिस में उत्तम जल है वह व्यवहार (उद्यत) नियम से संपादन किया (सिन्धु) नदिया (सज) निर्माण की (समुद्रः) समुद्र (प्रप्लुतः) अपने उत्तम गुणों से पाया है वे विद्वान लोग (ययोः) जिन के (ओजसा) बल से (राजासि) लोक लोका न्तर (स्कमिता) स्थित हैं (या) जो (वीर्यभिः) और पराक्रमों से (वीरतमा) अत्यन्त वीर (शविष्ठा) नित्य बल संपादन करने वाले (सहोभि) बलों से (अप्रतीता) मूलों को जानने अयोग्य (विष्णू) व्याप्त होने हारे (वरुणा) अतिश्रेष्ठ स्वीकार करने योग्य (पूर्वहूतौ) जिस का सत्कार पूर्व उत्तम विद्वानों ने किया हो जो (पत्येते) श्रेष्ठसज्जननों को प्राप्त होते हैं उन यज्ञ कर्म भक्ष्य पदार्थ और विद्वानों को (अगन्) प्राप्त होते हैं वे सदा सुखी रहते हैं ॥ ५९ ॥

भावार्थः—यज्ञ आदि व्यवहारों के बिना गृहाश्रम में सुख नहीं होता ॥ ५९ ॥

देवानित्यस्य वासिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । स्वराट्
साक्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी यज्ञ विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्या-
नन्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवी-
मग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमग्न्य-
ज्ञस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

देवान् । दिवम् । अग्नन् । यज्ञः । ततः । मा ।

द्रविणम् । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । अ-

गन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् । अष्टु । पितृन् ।
 पृथिवीम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् ।
 अष्टु । यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ञः ।
 ततः । मे । भद्रम् । अभूत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—(देवान्) दिव्यभोगान् (दिवम्) विद्याप्रकाशम्
 (अगन्) प्राप्नुवन्ति । अत्र लिङ्गार्थे लुङ् (यज्ञः) पूर्वोक्तस्सर्वैः
 संगमनीयः (ततः) तस्मात् (मा) माम् (द्रविणम्) विद्यादिकम्
 (अष्टु) प्राप्नोतु (मनुष्यान्) (अन्तरिक्षम्) मेघमण्डलम्
 (अगन्) (यज्ञः) (ततः) (मा) (द्रविणम्) धनादिकम्
 (अष्टु) (पितृन्) ऋतून् (पृथिवीम्) (अगन्) (यज्ञः)
 (ततः) (मा) (द्रविणम्) प्रत्युत सुखकरम् (अष्टु) (यम्)
 (कम्) (च) (लोकम्) (अगन्) गच्छन्तु (यज्ञः)
 (ततः) (मे) मम (भद्रम्) भजनीयं कल्याणम् (अभूत्)
 भवतु ॥ ६० ॥

अन्वयः—विहांसो यो यज्ञो दिवं देवान्प्रापयति तमगँस्ततो
 मा द्रविणमष्टु यो यज्ञोऽन्तरिक्षं मनुष्यानाप्रापति तमगँस्ततो मा
 द्रविणमष्टु यो यज्ञः पृथिवीं पितृन् प्रापयति तमगँस्ततो मा द्र-
 विणमष्टु यो यज्ञो यं कं च लोकमगँस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

भावार्थः—यस्माद्यज्ञास्सर्वाणि सुखानि जायन्ते तस्यानुष्ठानं
 सर्वैर्मनुष्यैः कुतो न कार्प्यमिति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जो (यज्ञः) पूर्वोक्त सब के करने योग्य यज्ञ (दिवम्) विद्या
 के प्रकार और (देवम्) दिव्य भोगों को प्राप्त करता है जिस को विद्वान् लोग

(अगन्) प्राप्त हों (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) विद्यादि गुण (अष्टु) प्राप्त हों जो (यज्ञः) यज्ञ (अन्तरिक्षम्) मेघमण्डल और (मनुष्यान्) मनुष्यों को प्राप्त होता है जिस को मद्र मनुष्य (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) घनादि पदार्थ (अष्टु) प्राप्त हों जो (यज्ञः) यज्ञ (पृथिवीम्) पृथिवी और (पितॄन्) वसन्त आदि ऋतुर्भों को प्राप्त होता है जिस को आप्त लोग (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) प्रत्येक ऋतु का सुख (अष्टु) प्राप्त हो जो (यज्ञः) (कम्) किसी (च) (लोकम्) लोक को प्राप्त होता है (यम्) जिस को धर्मात्मा लोग (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मे) मेरा (यद्रम्) कल्याण (अभूत्) हो ॥ ६० ॥

भावार्थः—जिस यज्ञ से सब सुख होते हैं उसका अनुष्ठान सब मनुष्यों को क्यों न करना चाहिये ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशदित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । सामन्पु-
ष्पिणक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अस्य जगत् उत्पत्तौ कति कारणानि सन्तीत्याह ॥

इस जगत् की उत्पत्ति में कितने कारण हैं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

चतुस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितन्तिरे यज्ञं यज्ञ-
स्वधया ददन्ते । तेषां छिन्नं सम्वेतदधामि
स्वाहा धर्मोऽप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

चतुस्त्रिंशदिति चतुः त्रिंशत् । तन्तवः ।
ये । वितन्तिरे इति वितन्तिरे । ये । इमम् । यज्ञम् ।
स्वधया । ददन्ते । तेषाम् । छिन्नम् । सम् । ऊँ
इत्थं । एतत् । दधामि । स्वाहा । धर्मः । अपि ।
एतु । देवान् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(चतुस्त्रिंशत्) अष्टौ वसंव एकादश रुद्रा द्वाद-
शादित्या इन्द्रः प्रजापतिः प्रकृतिश्चेति (तंतवः) सूत्रवत्समवेतुं
शीलाः (ये) (वितन्निरे) (ये) (इमम्) (यज्ञम्) सौख्यजनकम्
(स्वधया) अन्नादिनां (ददन्ते) (तेषाम्) (क्षिन्वन्) ह्यधीकृतम्
(सम्) (उ) वितर्के (एतत्) (दधामि) (स्वाहा) सत्यया
क्रियया वाचा वा (धर्मः) (यज्ञः) धर्मइति यज्ञेना० निधं० ३ ।
१७ (अपि) निश्चये (एतु) (देवान्) विदुषः । अप्यमन्त्रः
शत० १२ । ३ । १ । ३७ व्याख्यातः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ये चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञं वितन्निरे ये च स्वधयेमं
ददन्ते तेषां क्षिन्वं यद्द्विधीकृतं तदेतत् स्वाहा संदधाति उइति
वितर्के धर्मो देवानप्येतु ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अस्य प्रत्यक्षस्य जगतश्चतुस्त्रिंशत्तत्त्वानि कारणा-
नि सन्ति तेषां गुणदोषान् ये जानन्ति तानेव सुखमेति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (चतुस्त्रिंशत्) आठोंमें ग्यारह रुद्र बारह आदित्य
इन्द्र प्रजापति और प्रकृति (तन्तवः) सूत्र के समान (यज्ञम्) सुख उत्पन्न कर-
ने हारे यज्ञ को (वितन्निरे) विस्तार करते हैं अथवा (ये) जो (स्वधया) अन्न-
आदि उत्तम पदार्थों से (इमम्) इस यज्ञ को (ददन्ते) देते हैं (तेषाम्) उन
का जो (क्षिन्वन्) भक्षण किया हुआ यज्ञ (एतत्) उस को (स्वाहा) सत्य क्रिया
वा सत्य वाणी से (सम्) (दधामि) इकट्ठा करता हूँ (उ) और वही (धर्मः)
यज्ञ (देवान्) विद्वानों को (अपि) निश्चय से (एतु) प्राप्त हो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस प्रत्यक्ष चराचर जगत् के चौतीस ३४ तत्त्व कारण हैं उन
के गुण और दोषों को जो जानते हैं उन्हीं को सुख मिलता है ॥ ६१ ॥

यज्ञस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराडापीं त्रिष्टुम्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्यज्ञविषयमाह ॥

फिर यज्ञ का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सोऽष्टधा दिवम्-
न्वाततान । स यज्ञ धुक्ष्व महि मे प्रजायां राय-
स्पोषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

यज्ञस्य । दोहः । विततइतिविस्तृतः । पुत्रेति-
पुरुत्रा । सः । अष्टधा । दिवम् । अन्वाततानेत्यनु-
श्चाततान । सः । यज्ञ । धुक्ष्व । महि । मे । प्रजा-
यामिति प्रजायाम् । रायः । पोषम् । विश्वम् ।
आयुः । अशीय । स्वाहा ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(यज्ञस्य) (दोहः) प्रपूर्णाः सामग्रीसमूहः (विततः)
विस्तीर्णः (पुरुत्रा) पुरुषु बहुषु पदार्थेषु (सः) (अष्टधा)
दिग्भिरष्ट प्रकारः (दिवम्) सूर्यप्रकाशम् (अन्वाततान)
आच्छाद्यं विस्वारपति (सः) सूर्यप्रकाशः (यज्ञम्) यः संग-
म्यते तत्सम्बुद्धौ (धुक्ष्व) (महि) महान्तं महद्वा (मे) मम
(प्रजायाम्) (रायः) धनादेः (पोषम्) पुष्टिम् (विश्वम्)
सर्वम् (आयुः) जीवनम् (अशीयं) प्राप्नुयाम (स्वाहा) स-
त्यवाग्युक्तया क्रियमा ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे यज्ञसम्पादक विद्वन् यो यज्ञस्य पुरुत्रा विततो-
ऽष्टधा दोहोऽस्ति तं त्वं दिवमन्वाततान स त्व तं यज्ञं धुक्ष्व यो
मे मम प्रजायां विश्वं महि रायस्पोषमायुश्चात्वनोति तमहं स्वा-
हाशीय ॥ ६२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदा यज्ञारम्भपूर्त्ती कृत्वा प्रजाभ्यो मह-
त्सुखं प्रापणीयमिति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञ) संगति करने योग्य विद्वन् आप भो (यज्ञस्य) यज्ञ का
(पुरुषा) बहुत पदार्थों में (विततः) वितृत (अष्टधा) आठों दिशाओं से आठ
प्रकार का (दोहः) परिपूर्ण सामग्रीमूह है (सः) वह (दिवम्) सूर्य के प्रकाश
को (अन्वाततान) ढाप कर फिर फैलने देता है (सः) वह आप सूर्य के प्रकाश
में यज्ञ करने वाले गृहस्थ तू उस यज्ञ को (ध्रुव) परिपूर्ण कर जो (मे) मेरी
(प्रजायाम्) प्रजा में (विश्वम्) सब (महि) महान् (रायः) धनादि पदार्थों की
(पोषम्) समृद्धि को वा (आयुः) जीवन को बार २ विस्तारता है उस को मैं
(स्वाहा) सत्ययुक्त किया से (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ ६२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सदा यज्ञ का आरम्भ और समाप्ति को
करें और संसार के जीव को अत्यन्त सुख पहुँचावें ॥ ६२ ॥

आपवस्वेत्यस्य कश्यप ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराडापी
गायत्री छन्दः । पञ्चजः स्वरः ॥

मनुष्यैः किंवदज्ञः सेवनीयइत्याह ॥

मनुष्य किस के तुल्य यज्ञ का सेवन करें यह भगले मन्त्र में कहा है ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वत्सोम वीरवत् । वाजं
गोमन्तमा भर स्वाहा ॥ ६३ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यवदिति हिरण्यवत् । अश्व-
वदित्यश्ववत् । सोम । वीरवदिति वीरवत् । वाजंम ।
गोमन्तमिति गोमन्तम् । आ । भर । स्वाहा ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आ) समंतात् (पवस्व) पवित्रीकुरु (हिर-
ण्यवत्) हिरण्यादिना तुल्यम् (अश्ववत्) अश्वादिभिः समानम्
(सोम) ऐश्वर्यमिच्छुक गृहस्थ (वीरवत्) प्रशस्तवीरसदृशमजादि-

पदार्थमयं यज्ञम् । अत्राग्निं आदित्वादच् (गोमन्तम्) प्रशस्तेन्द्रियादि-
सम्बन्धम् (आ) (मर) धर (स्वाहा) सत्यया वाचा सत्यक्रिया वा ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे सोम, त्वं स्वाहा हिरण्यवदश्ववद्दीरवद्वोमन्तमन्त्रं
वाजमाभर तेन जगदापवस्व ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं—मनुष्यैः पुरुषार्थेन सुवर्णादिधन-
मासाद्याश्वादयो रक्षणीयास्तदनन्तरं वीराश्च कुतो यावदेतां सामग्रीं
नाभरन्ति तावद्गृहाश्रमार्थव्ययो यज्ञमप्यलं कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ ६३ ॥

अस्मिन्धाये गृहस्थधर्मसेवनाय ब्रह्मचारिण्या कन्यया कुमा-
रब्रह्मचारिस्वीकरणं गृहाश्रमधर्मवर्णनं राजप्रजासभापत्यादिकृत्य-
मुक्तमत एतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीति
बोद्धव्यम् ॥

पदार्थः—हे सोम ऐश्वर्य्य चाहने वाले गृहस्थ तू (स्वाहा) सत्य वाणी वा
सत्य क्रिया से (हिरण्यवत्) सुवर्ण आदि पदार्थों के तुल्य (अश्ववत्) अश्व आदि उ-
त्तम पशुओं के समान (वीरवत्) प्रशंसित वीरों के तुल्य (गोमन्तम्) उत्तम इन्द्रि-
यों से सम्बन्ध रखने वाले (वानम्) अत्रादिमय यज्ञ का (आभर) आश्रय रख
और उस से संसार को (आ) अच्छे प्रकार (पवस्व) पवित्र कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अपने पुरुषार्थ से सुवर्ण आदि धन को
इकट्ठा कर षोड़े आदि उत्तम पशुओं को रखें तदनन्तर वीरों को रखें क्योंकि जब
तक इस सामग्री को नहीं रखते तब तक गृहाश्रम रूपी यज्ञ परिपूर्ण नहीं कर सकते इस-
लिये सदा पुरुषार्थ से गृहाश्रम की उल्लति करते रहें ॥ ६३ ॥

इस अध्याय में गृहस्थ धर्म सेवन के लिये ब्रह्मचारिणी कन्या को कुमार ब्रह्मचारी
का स्वीकार गृहस्थ धर्म का वर्णन राज प्रजा और सभापति आदि का कर्त्तव्य कहा है
इस लिये इस अध्यायोक्त अर्थ के साथ पूर्व अध्याय में कहे अर्थ की संगति नाननी चाहिये ॥

इति श्रियुत परित्रामकाचार्य्यमहाविदुषां श्रीविरनानन्दसरस्वती स्वामिनां
शिष्येण श्रीमद्भयानन्द सरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ-

भाषायां समन्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्येऽष्ट-

मोऽध्यायः समाप्ति गतः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमाऽध्यायारम्भः ॥

ओम् । विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद् भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

देवसवितरित्यस्य इन्द्रावृहस्पती ऋषी । सविता देवता ।
स्वराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विहङ्गिश्चक्रवर्त्ती कथं कथमुपदेष्टव्य इत्युपदिश्यते ॥

विद्वान् जोग चक्रवर्त्ती राता को कैसा २ उपदेश करें इस विषय को भग-
वन् मंत्र में कहा है ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाजं नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

देव । सवितरिति सवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र ।
सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञस्पतिम् । भगाय ।
दिव्यः । गन्धर्वः । केतूपरिति केतूपः । केतम् । नः ।
पुनातु । वाचस्पतिः । वाजम् । नः । स्वदतु ।
स्वाहा ॥ १ ॥

अप । अररुम् । पृथिव्यै । देवयजनादिति देवस्यजनात् ।
 वध्यासम् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् ।
 वर्षतु । ते । द्यौः । वधान । देव । सवितरिति सवितः । पर-
 म् । अस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पशैः । यः । अस्मान् ।
 द्वेष्टि । यं । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥
 अररोइत्यररो । दिवं । मा । पतः । द्रुप्तः । ते । द्याम् । मा ।
 स्कुन् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् । वर्षतु ।
 ते । द्यौः । वधान । देव । सवितरिति सवितः । परमस्याम् ।
 पृथिव्याम् । शतेन । पशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् ।
 च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २६ ॥

• पदार्थः— (अप) धात्वर्थे । (अररुं) असुरराक्षसस्वभावश-
 चुम् । अर्त्तररुः । उ० ४।८० । अनेन ऋधातोररुः प्रत्ययः । (पृथिव्यै)
 पृथिव्याम् । अत्र सुपा सुलुगिति सप्तमीस्थाने चतुर्थी । (देवयज-
 नात्) देवा यजन्ति यस्मिन् तस्मात् । (वध्यासम्) हन्याम् । (व्रजं)
 व्रजन्ति जानन्ति जना येन तं सत्संगम् । (गच्छ) प्राप्नुहि गच्छतु
 वा । (गोऽस्थानं) गौर्वाणो तिष्ठति यस्मिन् अध्ययनाध्यापने तं व्यवहा-
 रम् । गौरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।११ । (वर्षतु) शब्द-
 प्रियाया वृष्टिं करोतु । (ते) तव । (द्यौः) विद्याप्रकाशः । दिवो द्यौ-
 तनकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । निरु० १३।२५ । (वधान) वंध्य ।
 (देव) सर्वानन्दप्रदेशरव्यवहारहेतुर्वा । (सवितः) सर्वेषु जीवेष्वन्त-
 र्यामितया सत्यप्रेरकव्यवहारप्रेरणाहेतुर्वा । (परं) शत्रुभूतम् । (अ-
 स्याम्) आधारभूतायाम् । (पृथिव्याम्) बहुपदार्थप्रदायाम् । (शते-
 न) बहुभिः । (पशैः) बन्धनैः । (यः) मूर्खः । (अस्मान्) विद्या-
 रतप्रचारकान् । (द्वेष्टि) अपप्रोणाति । (यं) विद्याविरोधिनम् । (च)

ध्रुवसदंत्वेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । ध्रुवसदमिति ।
पूर्वस्यार्षीपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । अप्सुसदमित्यस्य विकृति-
श्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः कीदृशं राजानं स्वीकृष्युस्तिवाह ॥

किं मनुष्य लोग किस प्रकार के पुरुष को राज्याधिकार में स्वीकार करें
इस विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

ध्रुवसदंत्वा नृपदंमनः सदमुपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरिन्द्राय त्वा
१ । अप्सुपदंत्वा घृतसदं व्योमसदमुप-
हीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते
रेन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । पृथिविसदंत्वाऽ-
क्षसदं दिविसदं देवमदं न्नाक्सदं मुपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

ध्रुवसदमिति ध्रुवऽसदंम् । त्वा । नृपदम् । नृसद-
मिति नृऽसदंम् । मनःसदमिति मनःऽसदंम् । उप-
यामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय ।

त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टस्तमम् । अप्सु-
 पदम् । अप्सुसदमित्यप्सुस्तदम् । त्वा । घृतस-
 दमिति घृतस्तदम् । व्योमसदमिति व्योमस्तदम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि । इन्द्राय ।
 त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टस्तमम् । पृथि-
 विसदमिति पृथिविस्तदम् । त्वा । अन्तरिक्षसद-
 मित्यन्तरिक्षस्तदम् । दिविसदमिति दिविस्तदम् ।
 देवसदमिति देवस्तदम् । नाकसदमिति नाकस्तदम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि । इ-
 न्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते ।
 योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टस्तमम् ॥२॥

पदार्थः—(भुवस्तदम्) भुवेषु विद्याविनययोगधर्मेषु सीदन्तम्
 (त्वा) त्वाम् (नृसदम्) नापकेषु सीदन्तम् (मनःसदम्) मनासि
 विज्ञाने तिष्ठन्तम् (उपयामगृहीतः) उपगतैर्यमानामिमैः सेवकैः
 पुरुषैः स्वीकृतः (असि) भवसि (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय

जगदीश्वराय (त्वा) त्वाम् (जुष्टम्) जुपमाणम् (गृह्णामि)
 स्वीकरोमि (एषः) (ते) तव (योनिः) कारणम् (इन्द्राय)
 राज्यैश्वर्याय (त्वा) (जुष्टतमम्) आतिशयेन जुपमाणम् (अस्तु-
 सदम्) जलेषु गच्छन्तम् (त्वा) (घृतसदम्) आज्यं प्राप्नुव-
 न्तम् (व्योमसदम्) विमानैर्व्योम्नि गच्छन्तम् (उपयामगृहीतः)
 उपयामैः प्रजाराजजनैः स्वीकृतः (अस्ति) (इन्द्राय) ऐश्वर्य-
 धारणाय (त्वा) (जुष्टम्) प्रीतम् (गृह्णामि) (एषः) (ते)
 (योनिः) (इन्द्राय) दुष्टशत्रुविदारणाय (जुष्टतमम्) (एधि-
 विसदम्) एधिव्यां गच्छन्तम् । अत्र उद्यापोः सञ्ज्ञाद्यन्दसोर्व-
 हुलम् । अ० ६ । ३ । ६३ इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः (त्वा)
 (अन्तरिक्षसदम्) अवकाशे गमकम् (दिविसदम्) न्यायप्रका-
 शे व्यवस्थितम् (देवसदम्) देवेषु धार्मिकेषु विद्वत्स्ववस्थितम् (ना-
 कसदम्) आविद्यमानं कं सुखं यस्मिन् तदकमेतन्नास्ति यस्मिन्प-
 रमेश्वरे धर्मे वा तत्स्थम् (उपयामगृहीतः) साधनोपसाधनैः
 संयुक्तः (अस्ति) (इन्द्राय) विद्यायोगमोक्षैश्वर्याय (त्वा) (जुष्टम्)
 (गृह्णामि) (एषः) (ते) (योनिः) निवसतिः (इन्द्राय)
 सर्वैश्वर्यसुखप्राप्तये (त्वा) (जुष्टतमम्) अयं मंत्रः शत ० ५ ।
 १ । २ । ३-६ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सम्राट् हामिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि तं ध्रुवसदं
 नृपदं मनःसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्ट-
 तमं त्वेन्द्राय गृह्णामि । हे राजन् हामिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतो-
 ऽसि तमस्तुसदं घृतसदं व्योमसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । हे सर्वरक्ष-

क सभाध्यक्ष यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्टतमं त्वेन्द्राय गृह्णामि। हे सार्वभौम राजन् हमिन्द्राय यस्त्वमुपयाम गृहीतोऽसि पृथिविसदमन्त-
रिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि। हे सर्वसुख-
प्रद प्रजापते यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्टतमं त्वेन्द्राय गृह्णामि ॥ २॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना यथा सर्वव्यापकेन परमेश्वरेण सर्व-
ऐश्वर्याय जगन्निर्माय सर्वेभ्यः सुखं दीयते तथा यूयमप्याचरत यतो
धर्मार्थकाममोक्षफलानां प्राप्तिः सुगमा स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे चक्रवर्ति राजन् मैं (इन्द्राय) परमेश्वर्यपुक्त परमात्मा के
लिए जो आप (उपयामगृहीत) योगविद्या के प्रसिद्ध अंग यम के सेवनेवाले पु-
रुषों ने स्वीकार किये (असि) हों। उस (भुवसदम्) निश्चल विद्या विनय
और योग धर्मों में स्थित (नृपदम्) नायक पुरुषों में अवस्थित (मृमसदम्)
विज्ञान में स्थिर (जुष्टम्) प्रीतिपुक्त (त्वा) आपका (गृह्णामि) स्वीकार क-
रता हूँ। जिस(ते)आप का (एष) यह (योनि) सुखनिमित्त है उस (जुष्ट
तमम्) अत्यन्त सेवनीय (त्वा) आप का (गृह्णामि) धारण करता हूँ। हे राजन् मैं
(इन्द्राय) ऐश्वर्य धारण के लिये जो आप (उपयामगृहीत) प्रजा और राज
पुरुषों ने स्वीकार किये (असि) हो। उस (अप्सुसदम्) जलों के बीच चलते
हुए (घृतसदम्) घी आदि पदार्थों की प्राप्ति हुए और (ध्योमसदम्) विमानादि
यानों से आकाश में चलते हुए (जुष्टम्) सब के प्रिय (त्वा) आप का (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूँ। हे सब की रक्षा करनेहार सभाध्यक्ष राजन् जिस (ते) आप का
(एष) यह (योनि) सुखदायक घर है उस (जुष्टतमम्) अतिप्रसन्न (त्वा)
आप की (इन्द्राय) दुष्ट शत्रुओं के मारने के लिये (गृह्णामि) स्वी-
कार करता हूँ। हे सब भूमि में प्रसिद्ध राजन् मैं (इन्द्राय) विद्या
योग और मोक्षरूप ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये जो आप (उपयामगृहीत) साधन
उपसाधनों से युक्त (असि) हो उस (पृथिविसदम्) पृथिवी में भ्रमण करते हुए
(मन्तरिक्षसदम्) भवकाश में चलने वाले (दिविसदम्) न्याय के प्रकाशमें निपुक्त
(देवसदम्) परमात्मा और विद्वानों के मध्य में अवस्थित (नाकसदम्) सब दुर्गों
से रहित परमेश्वर और धर्म में स्थिर (जुष्टम्) सेवनीय (त्वा) आपका (गृह्णामि)

स्वीकार करता हूँ । हे सब सुख देने और प्रजापालन करने वाले राक्षसपुत्र जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) रहने का स्थान है उस (जुष्टतमम्) उत्तम प्रिय (त्वा) आप को (इन्द्राय) समस्त सुख होने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राक्षसप्रजाजनों जैसे सर्वव्यापक परमेश्वर सम्पूर्ण ऐश्वर्य भुगने के लिये जंगल रक्षके सब के लिये सुख देना वैसे ही आचरणतुम लोग भी करो कि जिस से धर्म अर्थ काम और मोक्ष फलों की प्राप्ति सुगम होवे ॥ २ ॥

अपामित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । अतिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः प्रजाजनैः कथंभूतो जनो राजा माननीय इत्युपदिश्यते ॥
किं प्रजाजनों को कैसा पुरुष राता मानना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अपां० रसमुद्वयसं० सूच्ये सन्तं० समाहितम् ।
अपां० रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

अपाम् । रसम् । उद्वयसमित्युत्तमम् । सू-
च्ये । सन्तम् । समाहितमिति सम् । आहितम् । अ-
पाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णा-
मि उत्तममित्युत्तमम् । उपयामगृहीत इत्युपया-
मऽगृहीतः । आसि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णा-
मि । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्ट-
तममिति जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (रसम्) सारम् (उद्वयसम्) उत्कृष्टं वयो जीवनं यस्मात्तम् (सूर्ये) सविट्प्रकाशे (सन्तम्) वर्तमानम् (समाहितम्) सम्पर्क सर्वतो धृतम् (अपाम्) जलानाम् (रसस्य) सारस्य (यः) (रसः) वीर्यं धातुः (तम्) (वः) शुष्मम्यम् (गृह्णामि) (उत्तमम्) श्रेष्ठांस्त्वं (उप-याम्) गृहीतः साधनोपसाधनैः स्वीकृतः (असि) (इन्द्राय) परमेश्वराय (त्वा) (जुष्टम्) प्रीत्या वर्तमानम् (गृह्णामि) स्वीकरोमि (एषः) (ते) तव (योनिः) गृहम् (इन्द्राय) परमेश्वर्याय (त्वा) (जुष्टतमम्) अयं मन्तः । श० ५ । १ । २ । ७ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे राजन्हामिन्द्राय वः सूर्ये सन्तं समाहितमुद्वयसमपां रसं गृह्णामि । योऽपां रसस्य रसस्तमुत्तमं वो गृह्णामि । यस्यैव ते योनिरस्ति तमिन्द्राय जुष्टतमं त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजा स्वभृत्यप्रजाजनान् शरीरात्मवल्लवर्धनाय ब्रह्मचर्यौषधविद्यायोगाभ्याससेवने नियुज्जीत यतः सर्वे रोगरहिताः सन्तः पुरुषार्थिनः स्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे राजन् मैं (इन्द्राय) ऐश्वर्यप्राप्ति के लिये (वः) तुम्हारे लिये (सूर्ये) सूर्य के प्रकाश में (सन्तम्) वर्तमान (समाहितम्) सर्वप्रकार चारों ओर धारण किये (उद्वयसम्) उत्कृष्ट जीवन के हेतु (अपाम्) जलों के (रसम्) सार का ग्रहण करता हूँ (यः) जो (अपाम्) जलों के (रसस्य) सारका (रसः) सार वीर्य धातु है (तम्) उस (उत्तमम्) कल्याणकारक रस का तुम्हारे लिये

(गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ जो आप (उपयामगृहीत) साधन तथा उपसाधनों से स्वीकार किये गये (अस्ति) हो उस (इन्द्राय) परमेश्वर की प्राप्ति के लिये (जुष्टम्) प्रीतिपूर्वक वर्त्तनेवाले आप का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ जिस (ते) आप का (एष) यह (योनि) घर है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त सेवनीय (त्वा) आप को (इन्द्राय) परम सुख होने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि अपने नौकर प्रजापुरुषों को शरीर और आत्मा के बल बढ़ने के लिये ब्रह्मचर्य ओषधि विद्या और योगाभ्यास के सेवन में नियुक्त करे। जिस से सब मनुष्य रोगरहित होकर पुरुषार्थी हों ॥ ३ ॥

ग्रहा इत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । राजधर्मराजादयो देवताः ।

भुरिकृतिश्छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैरासं विद्वांसं सुपरीक्ष्य संगन्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को चाहिये कि आप्त विद्वान् की अच्छे प्रकार परीक्षा करके सङ्ग करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां
विशिंप्रियाणां वोऽहमिपमर्ज २ संमंग्रममपयाम-
गृहोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णा म्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । सम्पृचौ स्थः सम्मा
भद्रेण पृङ्क्तं विष्टौ स्थो वि मां पाप्मनां पृङ्-
क्तम् ॥ ४ ॥

ग्रहाः । ऊर्जाहुतय इत्यूर्जाआहुतयः । व्यन्तः ।

विप्राय । मतिम् । तेषाम् । विशिप्रियाणामिति
 विशिप्रियाणाम् । वः । अहम् । इपम् । ऊर्जम् ।
 सम् । अग्रभम् । उपयामगृहीतइत्युपगमः । गृहीतः ।
 अस्मि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एपः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्ट-
 तमम् । सम्पृचाविति सम्पृचौ । स्थः । सम् ।
 मा । भद्रेण । पृङ्क्तम् । विपृचाविति विपृचौ । स्थः ।
 वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ग्रहाः) ग्रहीतारो गृहाश्रमिणः (ऊर्जाहुतयः)
 ऊर्जा बलप्राणनकारिका आहुतयो ग्रहणानि दानानि वा येषां ते
 (व्यन्तः) वेदविद्यासु व्याप्नुवन्तः (विप्राय) मेधाविने (मतिम्)
 बुद्धिम् (तेषाम्) (विशिप्रियाणाम्) विविधे धर्मे कर्मणि हनु-
 नासिके येषाम् । शिप्रे हनुनासिके वा निरु० ६।७(वः) युष्मभ्यम्
 (अहम्) गृहस्थो राजा (इपम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्रमम्
 (सम्) (अग्रभम्) गृहीतवानस्मि (उपयामगृहीतः) राज्य-
 गृहाश्रमसामग्रीसहितः (अस्मि) (इन्द्राय) पुरुषार्थे द्रवणाय
 (त्वा) (जुष्टम्) सेवमानम् (गृह्णामि) (एपः) (ते) (योनिः) सुख-
 निमित्तम् (इन्द्राय) शत्रुविदारकाय बलाय (त्वा) (जुष्टतमम्)
 अतिशयेन प्रसन्नम् (सम्पृचौ) राजगृहाश्रमव्यवहाराणां सम्यक्

पृङ्क्तारौ राजप्रजाजनौ (स्थः) भवतम् (सम्) (मा) माम् (भद्रेण)
भजनयितेन सुखप्रदेनैश्वर्येण (पृङ्क्तम्) स्पर्शं कुरुतम् (विष्टौ)
विगतसम्पर्कौ (स्थः) स्थातम् (वि) (मा) माम् (पाप्मना)
अधर्मात्मना जनेन (पृङ्क्तम्) अर्थं मंभः । शत० ५ । १ । २८॥
व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजपुरुष यथाऽहं विप्राय मतिं व्यन्त ऊ-
र्जाहुतयो ग्रहाः सन्ति यथा तेषां विशिप्रियाणां मतिमिषमूर्जं च
समग्रभं तथा त्वमपि गृहाण । हे विद्वन् यथा त्वमुपयामगृही-
तोऽसि तथाऽहमपि भवेयं यथाहमिन्द्राय जुष्टं त्वा गृह्णामि तथा
त्वमपि मां गृहाण । यस्यैव ते योनिरस्ति तमिन्द्राय जुष्टतमं त्वाहं
यथा गृह्णामि तथा त्वमपि मां गृहाण । यथा स त्वं च युवां
धर्म्ये व्यवहारे संपृचौ स्थस्तथा भद्रेण मा मां संपृङ्क्तम् । यथा
युवां पाप्मना विष्टौ स्थस्तथाऽनेन मा मामपि विष्टङ्क्तम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०। ये राजप्रजाजना गृहस्था मेधा-
विने सन्तानाय विद्यार्थिने वा विद्याग्रज्ञां जनयन्ति दुष्टाचारात्पृ-
थक् स्थापयन्ति कल्याणकारकं कर्माचरयन्ति । असत्संगं वि-
हाय सत्संगं सेवयन्ति त एवाभ्युदयानि श्रेयसे लभन्ते नातो-
विपरीताः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजप्रमापुरुष जैते (अहम्) मैं गृहस्थ जन (विप्राय) बुद्धि-
मान् पुरुष के मुख के लिये (मतिम्) बुद्धि को देता हूँ वैसे तू भी किया कर (व्यन्त)
जो संघ विद्याओं में व्याप्त (ऊर्जाहुतयः) बल और जीवन बढ़ने के लिये दान देने
और (ग्रहाः) ग्रहण करनेहारे गृहस्थ लोग हैं जैमे (तेषाम्) उन (विशिप्रियाणाम्)

अनेक प्रकार के धर्मयुक्त कर्मों में सुख और नासिकावालों के (मतिम्) बुद्धि (इ-
पम्) अन्न आदि और (ऊर्जम्) पराक्रम को (समग्रम्) ग्रहण कर चुका हूं
वैसे तुम भी ग्रहण करो । हे विद्वान् मनुष्य जैसे तू (उपयामगृहीतः) राज्य और
गृहाश्रम की सामग्री से सहित वर्तमान् (अस्ति) है वैसे मैं भी होऊँ । जैसे मैं
(इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य के लिये (जुष्टम्) प्रसन्न (त्वा) आप को (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूं वैसे तू भी मुझे ग्रहण कर जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः)
घर है उस (इन्द्राय) पशुओं को नष्ट करने के लिये (जुष्टतमम्) अत्यन्त प्रसन्न
(त्वा) तुझे मैं जैसे वह और तुम दोनों युक्त कर्म में (संपृचौ) संयुक्त (स्थः) हो वैसे
(यद्रेण) सेवने योग्य सुखदायक ऐश्वर्य से (मा) मुझ को (संपृक्तम्) संयुक्त
करो जैसे तुम (पाप्मना) अधर्मी पुरुष से (विपृचौ) पृथक् (स्थः) हो इस से (मा)
मुझ को भी (विपृक्तम्) पृथक् करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो राजा और प्रजा में गृहस्थ लो-
ग बुद्धिमान् सन्तान वा विद्यार्थी के लिये विद्या होने की बुद्धि देते दुष्ट आचरणों से
पृथक् रखते कल्याणकारक कर्मों को सेवन कराते और दुष्टसंग छुड़ाके सत्सङ्ग कराते
हैं वे ही इस लोक और परलोक के सुख को प्राप्त होते हैं इन से विपरीत नहीं ॥४॥

इन्द्रस्येत्यस्य वृहस्पतिर्ऋषिः । सविता देवता । भुरिगष्टिशब्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

अथ किमर्थः सेनापतिरत्र प्रार्थनीय इत्याह ॥

अब किसलिये सेनापति की प्रार्थना यहां दर्जनी चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसिर्वाजसास्त्वयाऽयं वाजं सेतु ।
वाजंस्य नु प्रसेवे मातरं मम हीमदिति न्नानुवचसा
करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्या-
न्नो देवः सविता धर्मं साविपत् ॥ ५ ॥

पुनरर्थे । (वयं) विद्वांसः । (द्विष्मः) अपप्रीणीमः । (तम्) पूर्वोक्तं
विद्याशत्रुं । (अतः) अस्माद्वन्धनादुपदेशाद्वा । (मा) निषेधार्थे ।
(मौक्) त्यज । (अररो) दुष्टमनुष्य । (दिवं) प्रकाशम् । (मा)
निषेधार्थे । (पप्तः) पततु । अत्र लोडर्थे लुङ् । (द्रप्सः) हर्षकारी
रसः । दृपः हर्षणमोहनयोरित्यस्मादौणादिकः सः प्रत्ययः । अनुदात्तस्य
चर्दुपधसंयान्यतरस्याम् । अ० ६।१।५९। अनेनामागमः । (ते) तव
तस्याः पृथिव्या वा । (द्यां) आनन्दं । दिवुधातोर्वाहुलकाडो प्रत्य-
यष्टिलोपे प्राप्ते वकारलोपश्च । (मा) निषेधार्थे । (स्कन्) निस्सा-
स्यतु अत्र लोडर्थे लङ् । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (व्रजं) व्र-
जन्ति विद्वांसो यस्मिन्सन्मार्गे तम् । (गच्छ) गच्छतु गमय वा ।
(गोष्ठानं) गौः पृथिवी तिष्ठति यस्मिन् तदन्तरिक्षम् । (वर्षतु)
सिंचतु । (ते) तव (द्यौः) कान्तिः । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनम् ।
श० १४।२।१।८। (वधान) वधाति वा पक्षे व्यत्ययः । (देव) वि-
जयप्रदविजयहेतुर्वा । (सवितः) सर्वोत्पादक व्यवहारोत्पत्तिहेतुर्वा ।
(परं) शत्रुम् । (अस्या) सर्वबीजारोपणार्थायाम् । (पृथिव्याम्)
बहुप्रजायुक्तायाम् । (शतेन) बहुभिः । (पाशैः) सामदामंदण्डभे-
दादिकर्मभिः । (यः) न्यायविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् ।
(द्वेष्टि) कोपयति । (यं) अन्यायकारिणम् । (च) पुनरर्थे । (वयं)
सर्वहितसंपादिनः । (द्विष्मः) कोपयामः (तं) अधर्मप्रियम् । (अतः)
शिच्छणात् । (मा) निषेधे । (मौक्) त्यजतु । अयं मंत्रः । श० १।
२।१७-२१ व्याख्यातः ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्भदत्कृपया वयं परस्परं विद्यामेवोपदिशामः ।
यथायं सविता देवः सूर्यलोकोऽस्या पृथिव्या शतेन पाशैर्वधनहेतुभिः
किरणैराकर्षणेन पृथिव्यादीन् सर्वान् पदार्थान् वधाति । तथैव त्वम-

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वाजसा इति वाजसाः ।
 त्वया । अयम् । वाजम् । सेत् । वाजस्य । नु ।
 प्रसव इति प्रसवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् ।
 नाम । वचसा । करामहे । यस्याम् । इदम् । वि-
 श्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्याऽविवेश । तस्याम् ।
 नः । देवः । सविता । धर्म । साविपत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः पुरुषः (वज्रः)

वज्र इव शत्रुच्छेदकः (असि) भवसि (वाजसाः) यो वाजान्
 संग्रामान् विभजति सः (त्वया) रत्नकेण सेनापतिना सह (अयम्)
 जनः (वाजम्) संग्रामम् (सेत्) सिनुयात् । अत्र सिञ्ज वन्धन
 इत्यस्माच्छाठि विकरणलुगडभावश्च (वाजस्य) संग्रामस्य (नु)
 क्षिप्रम् (प्रसवे) ऐश्वर्ये (मातरम्) मान्यप्रदाम् (महीम्)
 पृथिवीम् (अदितिम्) अखंडिताम् (नाम) प्रसिद्धी (वचसा)
 वेदोक्तन्यायोपदेशकवचनेन (करामहे) कुंठ्याम् । अत्र लोटि
 व्यत्ययेन शप् । अथवा भ्वादिर्मन्तव्यः (यस्याम्) पृथिव्याम्
 (इदम्) प्रत्ययालम्बनम् (विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) जगत्
 (आविवेश) आविष्टमस्ति (तस्याम्) (नः) अस्माकम् (देवः)
 सर्वप्रकाशकः (सविता) सकलजगदुत्पादकः (धर्म) धारणम्
 (साविपत्) सवेत् । अत्र सिञ्चवहुलं णिदिति सिपि णद्धिः । अ-
 यमंत्रः शत • ५ । १ । ४ । ३ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे वीर यस्यां त्वमिन्द्रस्य वाजसा वज्रोऽसि तेन त्वया सहाऽयं वाजं सेयभेदं विश्वं भुवनमाविवेश यत्त देवः सविता नो धर्मं साविपत्तस्यां नाम वाजस्य प्रसवे मातरमादिति महीं वचसा नु करामहे ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या येयं भूमिर्भूतानां सौभाग्यजननी मातृवत्पालिकाऽऽधारभूता प्रसिद्धास्ति तां विद्यान्या यधर्मयोगेन राज्याय यूयं सेवध्वम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे वीर, पुरुष (यस्याम्) जिस में (त्वम्) आप (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्ययुक्त राजा के (वानसाः) संग्रामों का विभाग करनेवाला (वज्रः) वज्र के समान शत्रुओं को काटनेवाले (असि) हो उस (त्वया) रक्षक आप के साथ (अयम्) यह पुरुष (वानम्) संग्राम का (सेत्) प्रबन्ध करे । जहां (इदम्) प्रत्यक्ष वर्तमान (विश्वम्) सब (भुवनम्) जगत् (आविवेश) प्रविष्ट है और जहां (देवः) सब का प्रकाशक (सविता) सब जगत् का उत्पादक परमात्मा (नः) हमारा (धर्मं) धारण (साविपत्) करे (तस्याम्) उस में (नाम) प्रसिद्ध (वाजस्य) संग्राम के (प्रसवे) ऐश्वर्य में (मातरम्) मान्य देनेहारी (अदितिम्) अलंजित (महींम्) श्रेष्ठों को (वचसा) वेदोक्त न्याय के उपदेयरूप वचन से हम लोग (नु) शीघ्र (करामहे) ग्रहण करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यों जो यह भूमि प्राणियों के लिये सौभाग्य के उत्पन्न माता के समान रक्षा और सब को धारण करनेहारी प्रसिद्ध है उस का विद्या न्याय और धर्म के योग से राज्य के लिये तुम लोग सेवन करो ॥५॥

अप्स्वन्तरित्यस्य वृहस्पतिर्ऋषिः । अश्वो देवता । भुरिग-जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनः स्त्रोपुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

किं त्री पुरुषों को कता होना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अप्स्वृन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्विवा
भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः
ककुम्भान्याजसास्तेनायं वाजं १७ सेत् ॥ ६ ॥

अप्स्वित्यप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्सु-
सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्विति प्र-
शस्तिषु । अश्वाः । भवत । वाजिनः । देवीः । आ-
पः । यः । वः । ऊर्मिः । प्रतूर्तिरिति प्रतूर्तिः । ककुम्भा-
निति ककुत्समान् । वाजसा इति वाजसाः । तेन ।
अयम् । वामज । सेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) मध्ये (अमृतम्) म-
रणधर्मरहितं कारणमल्पमृत्युनिवारकं वा (अप्सु) जलेषु (भे-
षजम्) रोगनाशकमौषधम् (अपाम्) उक्तानाम् (उत) अपि
(प्रशस्तिषु) गुणानां प्रशंसासु (अश्वाः) वेगवन्तः (भवत)
(वाजिनः) वाजः प्रशस्तः पराक्रमो बलं वा येषाम्ते (देवीः)
दिव्यगुणाः (आपः) अन्तरिक्षे व्याप्तिशीलाः (यः) (वः)
युष्माकम् (ऊर्मिः) आच्छदकस्तरंगः (प्रतूर्तिः) प्रकृष्टा तूर्णग-
तिर्यस्य सः (ककुम्भान्) प्रशस्ताः ककुतः लौढ्या गुणा विद्य-
न्ते यस्मिन् । अत्र ककधातोरौणादिक उतिः (वाजसाः) वाजान्
संग्रामान् सनन्ति संभजन्ति येन सः (तेन) (अयम्) सेनापतिः
(वाजम्) संग्राममन्त्रं च (सेत्) संबध्नीयात् । अयं मंत्रः ५ ।

१ । १७ । ६ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे देवीरापो देवा विद्वांसश्च यूयं यो वः समुद्रस्य क-
कुम्भान् वाजसाः प्रतूर्तिरूर्तिर्मिरिव पराक्रमोऽस्ति यदप्स्वन्तरमृतम-
प्सु भेषज चास्ति येनायं वाजं सेत् तेनाऽपा प्रशस्तिषु वाजिनोऽ-
श्वा इव भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्रिय.सागर इव गंभीरा जलमिव
शान्तस्वभावा वीरप्रसवा.सदौषधसेविन्यो जलादिपदार्थाभिज्ञाः स्यु-
रेव ये पुरुषा वायुजलवेष्टाभिः सह संप्रपुंजते तास्ते चारोगाः सन्तो-
विजयिनश्च रधुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (देवी) दिव्यगुणवाली (आप) अन्तरिक्ष में व्यापक स्त्री
पुरुष लोगो तुम (य) जो (व) तुम्हारा (समुद्रस्य) सागर के (ककुम्भान्)
प्रशस्त चचल गुणों से युक्त (वाजसा) सम्राजों के सेवने को हेतु (प्रतूर्ति) अतिशीघ्र
चलनेवाला समुद्र के (ऊर्मि) आच्छादन करनेहारे तरंगों के समान पराक्रम
और जो (अप्सु) प्राण के (अन्त) मध्य में (अमृतम्) मरण धर्मरहित कार
ण और जो (अप्सु) जलों के मध्य अल्पमृत्यु से छुड़ानेवाला (भेषजम्) रोगनिवारक औषध
के समान गुण है जिस से (अयम्) यह सेनापति (वाजम्) सम्राज और अन्न का
प्रवन्ध करे (तेन) उस से (अपाम्) उक्त प्राणों और जलों की (प्रशस्तिषु)
गुण प्रशंसाओं में (वाजिन) प्रशंसित बल और पराक्रम वाले (अश्वा) कुलीन घोड़ों के
समान वेगवाले (भवत) हूँजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्रियों को चाहिये कि समुद्र के समान
गंभीर जल के समान शान्तस्वभाव वीरपुत्रों की उत्पन्न करने नित्य औषधियों की
सेवने और जलादि पदार्थों को ठीक २ जाननेवाली हों इसी प्रकार जो पुरुष वायु
और जल के गुणों के वेत्ता पुरुषों से संयुक्त होते हैं वे रोगरहित होकर विजयकारी
होते हैं ॥ ६ ॥

वातोवेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । सेनापतिर्देवता । भुरिगुष्णिक्
छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

मपुण्या कथं किं कृत्वा वेगवन्तो भवेयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग किस प्रकार क्या करके वेग वाले हों इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वातो वामनो वा गन्धर्वाः सुप्तविंशतिः । ते-
अग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥ ७ ॥

वातः । वा । मनः । वा । गन्धर्वाः सुप्तविंशति-
रितिसुप्तविंशतिः । ते । अग्रे । अश्वम् । अयु-
जन् । ते अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(वातः) वायुः (वा) इव (मनः) स्वान्तम् (वा)
इव (गन्धर्वाः) ये वायवइन्द्रियाणि च धरन्ति ते (सप्तविंशतिः)
एतत्संख्याकाः (ते) (अग्रे) (अश्वम्) व्यापकत्ववेगादिगुण
समूहम् (अयुञ्जन्) युञ्जन्ति (ते) (अस्मिन्) जगति (जवम्)
वेगम् (आ) (अदधुः) अयं मंत्रः शत • ५ । १ । ४ । ८
व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—ये विहासो वातो वा मनो वा यथा शतविंशतिर्ग-
न्धर्वा अस्मिन् जगताग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते खलु जवमादधुः ॥ ७ ॥

भावार्थः—यान्येकः समष्टिर्वायुः प्राणाऽपानव्यानोदानसमान-
नागकुर्मकलदेवदत्तयनंजया दश हादशं मनस्तत्सहचारितानि
श्रोत्रादीनि दशेन्द्रियाणि पंचसूक्ष्मभूतानि च मिलित्वा सप्तविंशतिः

पूर्वमीश्वरेणास्मिन् जगति वेगवन्ति निर्मितानि यष्टानि यथा-
गुणकर्मस्वभावं विज्ञाय यथायोग्यं कार्येषु संप्रजुज्य स्वस्त्रीभि-
रेव साकं रमन्ते त्वेऽखिलमैश्वर्यं जनायित्वा राज्यं कर्तुमर्हन्ति॥७॥

पदार्थः—जो विद्वान् लोग (वातः) वायु के (वा) समान (मनः) मन
के (वा) समतुल्य और जैसे (सप्तविंशतिः) सत्ताईस (गन्धर्वाः) वायु इन्द्रिय
और भूतों का धारण करने हारे (आस्मिन्) इस जगत् में (अग्रे) पहिले (अश्वम्)
व्यापकता और बेगादि गुणों को (अयं जन) संयुक्त करते हैं (ते) वेही (जम्)
उत्तम वेग को (आद्युः) धारण करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो एक समिष्ट वायु, प्राण, अपान, ध्यान, उदान, समान, नाम,
कूर्म, कृकल, देववृत्त, और घनंजय, (दश) बारहवां मन, तथा इस के साथ श्रोत्र
आदि दश इन्द्रिय और पांच सूक्ष्म भूत ये सब २७ सत्ताईस पदार्थ ईश्वर ने इस
जगत् में पहिले रचे हैं। जो पुरुष इन के गुण कर्म और स्वभाव को ठीक २ जान
और यथायोग्य कार्यों में संयुक्त करके अपनी २ ही स्त्री के साथ क्रीड़ा करते हैं वे
संपूर्ण ऐश्वर्य को संचित कर राज्य के योग्य होते हैं ॥ ७ ॥

यातरहेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिक्त्रिष्टु-
प् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तं राजानं विद्वांसः किंकिमुपदिशेयुरिति पाह ॥

उस राजा को विद्वान् लोग क्या २ उपदेश करें यह विषय
अगले मंत्र में कहा है

वातरश्चाहा भव वात्सियुज्यमानं इन्द्रस्येव दक्षिणः
श्रियैधि । युञ्जन्तुं त्वा मरुतो विश्ववेदसुत्रा ते
त्वष्टा पंसु ज्वन्दधातु ॥ ८ ॥

वातरं ह्रादतिवातं ऽरं ह्राः । भव । वाजिन् । यु-
ज्यमान । इन्द्रस्येवेतीन्द्रस्य ऽइव । दक्षिणः ।
श्रिया । एधि । यंजन्तु त्वा । मरुतः । विश्ववेद-
स इति विश्ववेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पास्वित-
पुत्सु । जवम् । दधातु ॥ ८ ॥

पदार्थः—(वातरहाः) वायुवद्रंहो वेगो यस्य सः (भव-
(वाजिन्) शास्त्रोक्तक्रियाकुशलताबोधयुक्त (युज्यमानः) समा-
हितः सन् (इन्द्रस्येव) यथा परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (दक्षिणः)
दक्षः प्रशस्तं बलं गतिर्विद्यते यस्य तस्य (श्रिया), शोभायुक्तया
राज्यलक्ष्म्या देदीप्यमानया राज्ञ्या वा (एधि) वृद्धो भव (युज-
न्तु) प्रेरताम् (त्वा) त्वाम् (मरुतः) विद्वांसो मनुष्याः (वि-
श्ववेदसः) सकलविद्यावेत्तारः (आ) (ते) तव (त्वष्टा) वेगा
दिगुणविद्यावित् (पत्सु) पादेषु (जवम्) वेगम् (दधातु) अर्थं
मेघः । शत ०५ । १ । ४ । १ ॥ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् यं त्वा विश्ववेदसो मरुतो राज्याशील्पका-
र्येषु यंजन्तु । त्वष्टा ते तव पत्सु जवमादधातुस त्वं वातरं ह्राभव,
युज्यमानस्त्वं दक्षिणइन्द्रस्येव श्रिया सहैधि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं० हे राजस्त्रीपुरुषा यूयं निरभिमानिनो
निर्मत्सरा भूत्वा विद्वत्सङ्गेन राज्य धर्मं पालयित्वा विमानादियानेषु
स्थित्वाऽभीष्टदेशेषु गत्वागत्य जितेन्द्रियाः सन्तः प्रजाः सततं प्र-
साद्य श्रीमन्तो भवत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) शास्त्रोक्त क्रिया कुलशता के प्रशस्त बोध से युक्त समन्जिस (त्वा) आप को (विश्व वेदस) समस्त विद्याओं के जानने हारे (म-
रुतः) विद्वान् लोग राज्य और शिल्प विद्याओं के कार्यों में (युञ्जन्तु) युक्त और
(त्वष्टा) वेगादि गुण विद्या का जानने हारा मनुष्य (ते) आप के (पत्नु) पगों
में (जयम्) वेग को (आदधातु) अच्छे प्रकार धारण करे । वह आप (वातरंहा-)
वायु के समान वेग वाले (भव) हूँजिये और (युज्यमानः) सावधान होके (दाक्षि-
णः) प्रशंसित धर्म से चलने के बल से युक्त होके (इन्द्रस्येव) परम ऐश्वर्य्य वाले रा-
ज्य के समान (ध्रिया) शोभा युक्त राज्य संपत्ति वा राणी से सहित (एधि) वृद्धि
को प्राप्त हूँजिये ॥ ८ ॥

भवार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है । हे राजसम्बन्धी स्त्री पुरुषो आप
लोग अभिमान रहित और निर्मत्सर अर्थात् दूसरों की उन्नति देखकर प्रसन्न होने वाले
होकर विद्वानों के साथ मिल के राज धर्म की रक्षा किया करो तथा विमानादि यानों
में बैठ के अपने अभीष्ट देशों में जा नितेन्द्रिय हो और प्रजा को निरन्तर प्रसन्न कर
के श्रीमान् हुआ कीजिये ॥ ८ ॥

जव इत्पस्य बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ वीरो देवता । धृतिश्छन्दः ।
ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स राजा की दशो भवेदित्याह ॥

फिर यह राजा कैसा होवे यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

जवो यस्तै वाजिन्निहितो गुहा यः श्येनेपरीतो
अचरञ्च वाते । तेन नो वाजिन्वल्वान्वलेन वा-
जिञ्च भव समने च पारयिष्णुः । वाजिनो वा-
जितो वाजश्च सरिष्यन्तो बृहस्पतैर्भागमवजिघ्र-
त ॥ ९ ॥

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितइतिनिऽहितः ।
 गुहा । यः । श्येने । परीत्तः । अचरत् । च । वाते ।
 तेन । नः । वाजिन् बलवानितिबलंश्वान् । बलेन ।
 वाज्जिदितीवाज्जित् । च । भव । समने । च ।
 पारयिष्णुः । वाजिनः । वाज्जितइतिवाज्जितः ।
 वाजम् । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अत्र ।
 जिघ्रत ॥ ९ ॥

पदार्थः—(जवः) वे । (यः) (ते) तव (वाजिन्) प्रश-
 स्तशास्त्रयोगाभ्यासकृत्यसाहित (निहितः) स्थितः (गुहा) गु-
 हायां बुद्धौ (यः) वेगः (श्येने) पक्षिणीव (परीत्तः) सर्वतो
 वृत्तः (अचरत्) चरति (च) (वाते) वायाविव (तेन) (नः)
 अस्माकम् (वाजिन्) वेगवान् (बलवान्) बहुबलयुक्तः (बलेन)
 सैन्येन पराक्रमेण वा (वाज्जित्) संग्रामं विजयमानः (च)
 (भव) (समने) संग्रामे (च) (पारयिष्णुः) दुःखात्पारायिता
 (वाजिनः) प्रशस्तवेगयुक्ताः (वाज्जितः) संग्रामं जयन्तः (वा-
 जम्) बोधमन्त्रादिकं वा (सरिष्यन्तः) प्राप्स्यन्तः (बृहस्पतेः)
 महतां वीराणां पालयितुः सेनाध्यक्षस्य (भागम्) सेवनम् (अत्र)
 अधोऽर्थे (जिघ्रत) सुगन्धान् बोधान् वा गृह्णीत । अयं मंत्रः
 शत० ५ । १ । ४ । १० व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् सेनाध्यक्ष राजन् ते तव यो जवो गुहा

निहितो यः श्येने इव परीक्षो वाते इवाचरच्च तेन नो बलेन बल-
वान् भव । हे वाजिन् तेन च समने पारयिष्णुर्वाजजिच्च भव ।
हे वाजिनो योद्धारो यूयं बृहस्पतेः सेवनं प्राप्य वाजं सरिष्यन्तः
सन्तो भवत । सुगन्धानवजिघ्नत ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । राजा पूर्ण शरीरात्मवलं सप्राप्य
श्येनवहायुवच्छत्रुविजये यशस्वी भूत्वा स्वमात्मान् सेनास्थान्स-
र्वान् भृत्यांश्च सुशिक्षितान् बलसुखयुक्तान् धार्मिकान् सततं रक्षेत्
सर्वे राजप्रजाजनाः शत्रून् विजित्य परस्परं प्रीणन्तु ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) श्रेष्ठ राज्ञ बोध और योगाम्यास से युक्त सेना
वा सभा के स्वामी राजन् (ते) आपका (यः) जो (जवः) बेग (गुहा) बुद्धि
में (निहितः) स्थित है (यः) जो (श्येने) पक्षी में जैसा (परीक्षः) सब और
दिया हुआ (च) और जैसे (वाते) वायु में (अचरत्) विचरता है (तेन)
उस से (नः) हम लोगों के (बलेन) सेना वा पराक्रम से (बलवान्) बहुत
बल से युक्त (भव) हूँजिये हे (वाजिन्) बेगयुक्त राज पुरुष उसी बल से (समने)
सग्राम में (पारयिष्णुः) दुख के पार करने और (वाजजित्) सङ्ग्राम के जीतने
वाले हूँजिये हे (वाजिनः) प्रशस्ति बेग से युक्त योद्धा लोगो तुम (बृहस्पतेः)
पक्षों की रक्षा करने वाले सभाध्यक्ष की (भागम्) सेवा को प्राप्त हो के (वाजम्)
बोध वा अन्धादि पदार्थों को (सरिष्यन्तः) प्राप्त होते हुए (वाजजितः) सङ्ग्राम
के जीतने वाले हो ओ और सुगन्धि युक्त पदार्थों का (अवजिघ्नत) सेवन करो ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । राजा को चाहिये कि शरीर और आ-
त्मा के पूर्ण बल को पा और शत्रुओं के जीतने में श्येन पक्षी और वायु के तुल्य
शीघ्र कारी हो के अपने सब सभासद सेना के पुरुष और सब नीकियों को अच्छे
शिक्षित बल तथा सुख से युक्त कर धर्मात्माओं की निरन्तर रक्षा करे और सब राजा
प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि इस प्रकार के हों और शत्रुओं को जीत के परस्पर
प्रसन्न रहें ॥ ९ ॥

पि दुष्टान् बध्वा शुभगुणान् प्रकाशय । हे विद्वांसो यथाहं पृथिव्यां देव-
यजनादररुमपवध्यासं तथैव तं यूयमप्यपायत । यथाऽहं ब्रजं गच्छामि
तथैव त्वमप्येतं गच्छ । यथाहं गोष्ठानं वर्पामि तथैव भवानपि वर्पतु ।
यथा मम द्यौर्विद्या प्रकाशः सर्वान् प्राप्नोति तथैव ते तवापि प्राप्नोतु ।
यथाऽहं योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं परमस्यां पृथिव्या शतेन
पाशैर्नित्यं बध्नामि कदाचित्तं न त्यजामि तथैव हे वीर तं त्वमिमं बधान
तं चातः कदाचिन्मा मौक् । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमर्ता
बन्धनात्कोपि मा मुंचतु । एवं च तं प्रति सर्व उपदिशन्तु । हे अरसो
त्वं दिवं मा पतस्तथा ते तव द्रप्सो द्या माऽस्कन् । हे सन्मार्गजि-
ज्ञासो यथाऽहं ब्रजं सन्मार्गं गच्छामि तथैव त्वमप्येतं गच्छ । यथेयं
द्यौर्मोष्ठानं वर्पति तथैवेश्वरो विद्वान् वा ते तव कामान् वर्पतु । य-
थायं सविता देवः सूर्यलोकोऽस्यां पृथिव्या शतेन पाशैर्वन्धनहेतुभिः
किरणैराकर्षणेन पृथिव्यादीन् सर्वान्पदार्थान्-बध्नाति । तथैव त्वमपि
च पुनर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं परं शत्रुमस्यां पृथिव्यां
शतेन पाशैर्वधान । यथाऽहं तं द्वेष्टारं शत्रुं शतेन पाशैर्वध्वा न क-
दाचिन्मुंचामि तथैव त्वमप्येनं सदा बधान कदाचिन्मा मौक् ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वर आज्ञापयति हे मनु-
ष्या युष्माभिर्विद्वत्कार्य्यानुष्ठाने विघ्नकारिणो दुष्टाः प्राणिनः सदा-
ऽपहन्तव्याः । सत्समागमेन विद्यावृद्धिर्नित्यं कार्य्या । यथाऽनेकोप्रायैः
श्रेष्ठानां हानिर्दुष्टानां च वृद्धिर्न स्यात् तथैवानुष्ठेयम् । सदा श्रेष्ठाः स-
त्कार्य्या दुष्टास्ताडनीया बन्धनीयाश्च । परस्परं प्रीत्या विद्याशरीरवलं
संपाद्य क्रियया कलायंत्ररत्नकानि यानानि रचयित्वा सर्वेभ्यः सुखं देयं
निरंतरमीश्वरस्याज्ञापालनं स एवोपासनीयश्चेति ॥ २६ ॥

देवस्याहमित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्राबृहस्पती देवतो
विराडुत्कृतिश्छन्दः । षड्जःस्वरः । मनुष्यैर्विदुषामेवाऽनुकरणं
कार्यं न मूढानामित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य लोगों को उचित है कि विद्वानों का अनुकरण करें मूढ़ों का नहीं यह विषय
अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्याह॑संवितुः सवे सत्यसंवसो बृहस्पतेरु-
त्तमं नाकं॑रुहेयम् । देवस्याह॑संवितुःसवे स-
त्यसवसइन्द्रस्योत्तमं नाकं॑रुहेयम् । देवस्याह-
॑संवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमन्नाकं-
मरुहम् । देवस्याह॑संवितुः सवे सत्यप्रसवस-
इन्द्रस्योत्तमन्नाकंमरुहम् ॥ १० ॥

देवस्य॑ । अहम् सवितुः । सवे । सत्यसंवसइति-
सत्यऽसंवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत्तमम् ।
नाकम् । रुहेयम् । देवस्य॑ । अहम् । सवितुः स-
वे । सत्यसवसइतिसत्यऽसंवसः । इन्द्रस्य । उत्त-
ममित्युत्तमम् । नाकम् । रुहेयम् । देवस्य॑ ।
अहम् । सवितुः । सवे । सत्यप्रसवसइतिसत्यऽ-
प्रसवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत्तमम् । नाकम्

अरुहम् । देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे ।
 सत्यप्रसवस्रज्ञातिसत्यऽप्रसवसः । इन्द्रस्य । उत्त
 ममित्युतऽत्तमम् । नाकम् । अरुहम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वतःप्रकाशमानस्य (अहम्) सभा-
 ध्यक्षो राजा (सवितुः) सकलजगत्प्रसवितुः परमेश्वरस्य (सवे)
 प्रसूते जगति (सत्यप्रसवसः) सत्यं सवेऽश्वर्यं जगतः कारणं कार्यं
 च यस्य तस्य(बृहस्पतेः) बृहतां प्रकृत्यादीनां पालकस्य (उत्तमम्)
 सर्वधोत्कृष्टम्. (नाकम्) अविद्यमानदुःखं सर्वसुखयुक्तं तत्स्वरूपं
 मोक्षपदम् (रुहेयम्) (देवस्य) सर्वसुखप्रदातुः (अहम्) परोप-
 कारी (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रसवितुः (सवे) ऐश्वर्यं (सत्य-
 प्रसवसः) सत्यन्याययुक्तस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यसहितस्य सम्राजः
 (उत्तमम्) प्रशस्तम् (नाकम्) अविद्यमानदुःखं भोगम् (रु-
 हेयम्) (देवस्य) अखिलविद्याशुभगुणकर्मस्वभावघोतकस्य (अहम्)
 विद्यामभीप्सुः (सवितुः) समग्रविद्याबोधप्रसवितुः (सवे) विद्या-
 प्रचारेऽश्वर्यं (सत्यप्रसवसः) सत्योऽविनाशी प्रसवः प्रकटो बो-
 धो यस्मात्तस्य (बृहस्पतेः) बृहत्प्रावेदवाण्या पालकस्य (उत्तमम्)
 (नाकम्) सर्वदुःखप्रणाशकमानन्दम् (अरुहम्) आरूढोऽ-
 स्मि (देवस्य) घनुर्वेदादिपुद्गविद्याप्रापकस्य (अहम्) योद्धा (सि-
 वितुः) शत्रुविजयप्रसवितुः (सवे) प्रेरणे (सत्यप्रसवसः) सत्यानां
 न्यायविजयादीनां प्रसवो यस्मात् तस्य (इन्द्रस्य) दुष्टशत्रुविदारकस्य

(उत्तमम्) विजयाख्यम् (नाकम्) सर्वसुखप्रदम् (अरुहम्) आरु-
ढोऽस्मि । अयं मन्त्रः शत० ५ । १ । ५ । ४ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजजना यथाऽहं सत्यसवसो देवस्य बृह-
स्पतेः सवितुर्जगदीश्वरस्य सव उत्तमं नाकं रुहेयम् । हे राजामात्य-
पुरुषा यथाऽहं सत्यसवसो देवस्य सवितुरिन्द्रस्य सम्राजः सव उ-
त्तमं नाकं रुहेयम् । हे अध्येताध्यापका विद्याप्रिया जना-यथाऽहं
सत्यप्रसवसः सवितुर्देवस्य बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहं हे विजयाभिको-
क्षिणो योद्धारो वीरा यथाहं सत्यप्रसवसो देवस्य सवितुरिन्द्रस्य स-
व उत्तमं नाकमरुहं तथा यूयमप्यारोहत ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० राजप्रजाजनैः परस्परमविरोधेनेश्व-
रचक्रवर्तिराज्यसमग्रविद्याः सम्मज्य सर्वाण्युत्तमानि सुखानि प्रा-
प्तव्यानि प्रापयितव्यानि च ॥ १० ॥

पदार्थः— हे राजा और प्रजा के पुरुषो ! जैसे (अहम्) मैं समाध्यक्ष राजा
(सत्यसवसः) जिस का ऐश्वर्य और जगत् का कारण सत्य है उस (देवस्य) सव
और से प्रकाशमान (बृहस्पतेः) बड़े प्रकृत्यादि पदार्थों के रक्षक (सवितुः) सव
जगत् को उत्पन्न करने हारे जगदीश्वर के (मवे) उत्पन्न किये जगत् में (उत्तमम्) सव
से उत्तम (नाकम्) सव दुःखों से रहित सच्चिदानन्द स्वरूप को (रुहेम्) आरुढ़ होऊं
हे राजा के सभासद लोगो ! जैसे (अहम्) मैं परोपकारी पुरुष (सत्यसवसः)
सत्यन्याय से युक्त (देवस्य) सव सुख देने (सवितुः) संपूर्ण ऐश्वर्य के उत्पन्न क-
रने हारे (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य के सहित चक्रवर्ती राजा के (सने) ऐश्वर्य में
(उत्तमम्) (प्रशंसा के योग्य (नाकम्) दुःख रहित भोग को प्राप्त हो के (रुहेयम्) आ-
रुढ़ होंऊं । हे पढ़ने पढ़ाने हारे विद्या प्रिय लोगो ! जैसे (अहम्) मैं विद्या चाहनेवा-
रा जन (सत्यप्रसवसः) जिस से अविनाशी प्रकट बोध हो उस (देवस्य) सपूर्ण
विद्या और शुभ गुण कर्म और स्वभाव के प्रकाश से युक्त (सवितुः) समग्र विद्या बोध
के उत्पन्न कर्ता (बृहस्पते) उत्तम वेदवाणी की रक्षा करने हारे वेद वेदांगोपांगो

के पारदर्शी के (सवे) उत्पन्न किये विज्ञान में (उत्तमम्) सब से उत्तम (नाकम्) सब दुखों से रहित आनन्द को (अरुहम्) आरूढ़ हुआ हूँ हे विजयप्रिय लोगो ! जैसे (अहम्) मैं योद्धा मनुष्य (सत्यप्रसवस) जिस से सत्य-न्याय विनय और विनयादि उत्पन्न हों उस (देवस्य) यजुर्वेद युद्ध विद्या के प्रकाशक (सवितु) शत्रुओं के विजय में प्रेरक (इन्द्रस्य) दुष्ट शत्रुओं को विदीर्ण करने हारे पुरुष की (सवे) प्रेरणा में (उत्तमम्) विजय नार्थक उत्तम (नाकम्) सब सुख देने हारे संग्राम को (अरुहम्) आरूढ़ हुआ हूँ वैसे आप भी सब लोग आरूढ़ हूँजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० सब राजा और प्रजा के पुरषों को चाहिये कि परस्पर विरोध को छोड़ ईश्वर चक्रवर्ती राज्य और समग्र विद्याओं का सेव न करके सब उत्तम सुखों को आप प्राप्त हों और दूसरों को प्राप्त करें ॥ १० ॥

वृहस्पतइत्यस्य वृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रावृहस्पती देवते । जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथोपदेष्टृविधिमाह ॥

अब उपदेश करने और सुनने वालों का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वृहस्पते वाजं जय वृहस्पतये वाचं वदत वृहस्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

वृहस्पते । वाजंम् । जय । वृहस्पतये । वाचंम् । वदत । वृहस्पतिम् । वाजंम् । जापयत । इन्द्रं ।

वाजम् । जय । इन्द्राय । वाचंम् । वदत । इन्द्रंम् । वाजंम् । जापयत ॥ ११ ॥

पदार्थः—(बृहस्पते) सकलविद्याप्रचारकोपदेशक (वाजम्) विज्ञानं संग्रामं वा (जय) (बृहस्पतये) अध्ययनाध्यापनाभ्यां विद्याप्रचाररत्नकाय (वाचम्) वेदसुशिक्षाजनितां वाणीम् (वदत) अध्यापयतोपदेशित वा (बृहस्पतिम्) सम्राजमनूचानमध्यापकं वा (वाजम्) विद्याबोधं युद्धं वा (जापयत) उत्कर्षेण बोधयत (इन्द्र) विधेश्वर्यप्रकाशक शत्रुविदारक वा (वाजम्) परमैश्वर्य शत्रुविजयाख्यं युद्धं वा (जय) उत्कर्ष (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रापकाय (वाचम्) राजधर्मप्रचारिणीम् वाणीम् (वदत) (इन्द्रम्) (वाजम्) (जापयत) उत्कृष्टतां प्रापयत । अयं मंत्रः शत० ५। ३ । ५ । ८ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते सर्वविद्याध्यापकोपदेशक वा त्वं वाजं जय । हे विद्वांसो यूयमस्मै बृहस्पतये वाचं वदतेमं बृहस्पतिं वाजं जापयत । हे इन्द्र त्वं वाजं जय । हे युद्धविद्याकुशला विद्वांसो यूयमस्माइन्द्राय वाचं वदतेममिन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालंकारः । राजा तथा प्रपतेत यथा वेदविद्याप्रचारः शत्रुविजयश्च सुगमः स्यात् । उपदेशका योद्धारश्चेत्यं प्रयतेरन् यतो राज्ये वेदादिशास्त्राध्ययनाऽध्यापनप्रवृत्तिः स्वराजा विजयाऽलङ्कृतो भवेद्येन धर्मवृद्धिरधर्महानिश्च सुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) सम्पूर्ण विद्यार्थो का प्रचार और उपदेश करने होर राजपुरुष आप (वाजम्) विज्ञान वा संग्राम को (जय) जीतो हे विद्वानो तुमलोग इस (बृहस्पतये) राजपुरुषके लिये (वाचम्) वेदोक्त सुशिक्षा से प्रसिद्ध वाणी को (वदत) पदाश्रो और उपदेश करो इस (बृहस्पतिम्) राजा वा सर्वोत्तम अध्यापक को (वाजम्)

विद्या बोध वा युद्ध को (जापयत) बढ़ाओ और जिताओ हे (इन्द्र) विद्या के ऐश्वर्य का प्रकाश वा शत्रुओं को विदीर्ण करने होर राजपुरुष आप (वाजम्) परम ऐश्वर्य वा शत्रुओं के विजय रूपी युद्ध को (जय) जीतो हे युद्धविद्या में कुशल विद्वानो तुमलोग इस (इन्द्राय) परमऐश्वर्य को प्राप्त करने वाले राजपुरुष के लिये (वाचम्) राजधर्म का प्रचार करने हारो वाणी को (वदत) कहो इस (इन्द्रम्) राजपुरुष को (वाजम्) संग्राम को (जापयत) जिताओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालं० । राजा को ऐसा प्रयत्नकरना चाहिये कि जिस से वेद विद्या का प्रचार और शत्रुओं का विजय सुगम हो और उपदेशक तथा योद्धा लोग ऐसा प्रयत्न करें कि जिससे राज्य में वेदादि शास्त्र पढ़ने पढ़ाने की प्रवृत्ति और अपना राजा विजयरूपी आभूषणों से सुशोभित होवे कि जिस से अधर्म का नाश और धर्म की वृद्धि अच्छे प्रकार से स्थिर होवे ॥ ११ ॥

एपावदृत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रावृहस्पती देवते स्वराद्धतिधृति-
दल्लन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः सर्वदा सर्वथा सत्यं वक्तव्यं श्रोतव्यं चेत्याह ॥

मनुष्यों को अति उचित है कि सब समय में सब प्रकार से सत्य ही बोलें यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

एपावः सा सत्या संवाग्भूयया बृहस्पतिं वाजम्-
जीजपताजीजपतु बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो वि
मुच्यध्वम् । एपा वः सा सत्या संवाग्भूययेन्द्रं
वाजम्जीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो वि
मुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

एपा । वः । सा । सत्या । संवागिति॑सम् ऽवाक् ।

अभूत् । यया । बृहस्पति॑म् । वाजम् । अजीजपत ।

अजीजपत बृहस्पति॑म् । वाज॑म् । वनस्पतयः । वि ।

मुच्यध्वम् । एपा । वः । सा । सत्या । संवागितिसम्
 ऽवाक् । अभूत् । यया । इन्द्रम् । वाजम् । अजीजप
 त । अजीजपत । इन्द्रम् । वाजम् । वनस्पतयः । वि ।
 मुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(एपा) उक्ता वक्ष्यमाणा च (वः) युष्माकम्
 (सत्या) यथार्थोक्ता (संवाक्) राजनीतिनिष्ठा सम्यग्वाणी (अ-
 भूत्) भवतु (यया) (बृहस्पतिम्) वेदशास्त्रपालकम् (वा-
 जम्) वेदशास्त्रबोधम् (अजीजपत) उत्कर्षयत (अजीज-
 पत) (बृहस्पतिम्) बृहतो राज्यस्य पालकम् (वाजम्) संग्रा-
 मम् (वनस्पतयः) वनस्य किरणसमूहस्येव न्यायस्य पालकाः ।
 वनमिति रश्मिना० निर्घण्टु० १ । ५ (वि) (मुच्यध्वम्) मुक्ता
 भवत । विकरणव्यत्ययेन इयन् (एपा) पूर्वापरप्रातिपादिता (वः)
 युष्माकम् (सा) (सत्या) सत्यभाषणयुक्ता (संवाक्) विनय-
 पुरुषार्थयोः सम्यक् प्रकाशिनी वाणी (अभूत्) भवेत् (यया)
 (अजीजपत्) जापयत (अजीजपत) सम्यक्प्रापयत (इन्द्र-
 म्) परस्मैश्वर्ध्यवते पुरुषाय (वाजम्) युद्धम् (इन्द्रम्) प-
 रस्मैश्वर्ष्ययुक्तमुत्तमश्रीप्रापकमुद्योगम् (वाजम्) वेगयुक्तम् (व-
 नस्पतयः) वनानां जङ्गलानां पालकाः (वि) (मुच्यध्वम्)
 अयं मंत्र शत० ५ । १ । ५ । १ ॥ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वनस्पतयो यूयं यया बृहस्पतिं वाजमजीजपतर्हस्प-
 तिमजीजपत सैषा वः संवाक् सत्याऽभूत् । हे वनस्पतयो यूयं
 येन्द्रं वाजमजीजपतेन्द्रमजीजपत सैषा वः संवाक् सत्याऽभूत् ॥ १२ ॥

भावार्थः—नैव कदाचिदपि राजा राजाऽमात्यभृत्याः प्रजा
जनाश्च स्वकीयां प्रतिज्ञां वाचं चासत्यां कुर्व्युः । यावर्ती वृषुस्ता-
वर्ती तथ्यामेव कुर्व्युः । यस्य वाणी सर्वदा सत्याऽस्ति स एव सम्रा-
ट् भवितुमर्हति यावदेवं न भवति तावद्वाजप्रजाजना विश्वसिताः
सुखस्योत्कर्षकाश्च भवितुं नार्हन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वनस्पतय) किरणों के समान न्याय के पालने हारे राज पु-
रुषों तुम लोगो (यया) जिस से (बृहस्पतिम्) वेदशास्त्र के पालने हारे विद्वान् को
(वाजम्) वेदशास्त्र के बोध को (अजीजपत) बड़ाओ (बृहस्पतिम्) बड़े राज्य के
रक्षक राज पुरुष के सङ्ग्राम को (अजीजपत) जिताओ (सा) वह (एषा) पूर्व
कही या आगे जिस को कहेंगे (वः) तुम लोगों की (समवाक्) राजनीति में स्थित
अच्छी वाणी (सत्या) सत्य स्वरूप (अभूत्) होवे हे (वनस्पतयः) सूर्य की
किरणों के समान न्याय के प्रकाश से प्रजा की रक्षा करने हारे राज पुरुषों तुम लोग
(यया) जिस से (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य प्राप्त कराने हारे सेनापति को (वाजम्)
युद्ध को (अजीजपत) जिताओ (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य युक्त पुरुष को (वाजम्)
अत्युत्तम लक्ष्मी को प्राप्त कराने हारे उद्योग को (अजीजपत) अच्छे प्रकार प्राप्त
करावें (सा) वह (एषा) आगे पीछे जिसका प्रतिपादन किया है (वः) तुम लो-
गों की (समवाक्) विनय और पुरुषार्थ का अच्छे प्रकार प्रकाश करने वाली वाणी
(सत्या) सदा सत्य भाषणादि लक्ष्यों से युक्त (अभूत्) होवे ॥ १२ ॥

भावार्थः—राजा उस के नौकर और प्रजापुरुषों को उचित है कि अपनी
प्रतिज्ञा और वाणी को असत्य होने कभी न दें जितना कहें उतना ठीक करें जिस
की वाणी सब काल में सत्य होती है नहीं पुरुष राज्याधिकार के योग्य होता है जब
तक ऐसा नहीं होता तब तक उन राजा और प्रजा के पुरुषों का विश्वास और वे सुखों
को नहीं बढ़ा सकते

देवस्याहमित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । सविता देवता । जगती
छन्दः । निपादः स्वरः ॥

राजपुरुषैर्धार्मिकजनानामनुकरणं कर्त्तव्यं नेतरेषामित्याह ॥

राजपुरुषों को चाहिये कि धर्मात्मा राज पुरुषों का अनुकरण करें अन्य तुच्छ बुद्धियों का नहीं यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-
वाजजितो वाजं जेपम् । वाजिनो वाजजितो
ऽध्वनस्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठाङ्ग-
च्छत ॥ १३ ॥

देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यप्रसवस-
इति सत्यऽप्रसवसः । बृहस्पतेः । वाजजितइति-
वाजऽजितः । वाजम् । जेपम् । वाजिनः । वाज-
जितइति वाजऽजितः । अध्वनः । स्कभ्नुवन्तः ।
योजनाः । मिमानाः । काष्ठाम् । गच्छत ॥ १३ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य जगदीश्वरस्य (अहम्)
शरीरात्मबलयुक्तः सेनापतिः (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रदस्य (सवे)
उत्पादितेऽस्मिन्मैश्वर्ये (सत्यप्रसवसः) सत्यानिप्रसवांसि जगत्स्थानि
कारणरूपेण तिष्ठानि यस्य तस्य (बृहस्पतेः) वेदवाण्याः पा-
लकस्य (वाजजितः) संग्रामं विजयमानस्य (वाजम्) संग्रामम्
(जेपम्) जयेयम् । लोडुत्तमैकवचने प्रयोगः (वाजिनः) विज्ञा-
नवेगयुक्ताः (वाजजितः) संग्रामं जेतुं शीलाः (अध्वनः) शत्रोर्मार्गान्
(स्कभ्नुवन्तः) प्रतिष्ठम्भनं (कुर्वन्तः) (योजना) योजनानि वहून्
क्रोशान् (मिमानाः) शत्रून् प्रक्षेपमाणाः (काष्ठाम्) दिशम् (गच्छत)
अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । १५ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वीरा यथाऽहं सत्य प्रसवसः सवितुर्देवस्य वाज-
जितो बृहस्पतेः सवे वाजं जेपन्तथा यूयमपि जयत । हे वाजिनो
वाजजितो जना अथा यूयं योजना मिमाना अध्वनस्कम्भनुवन्तः
काष्ठां गच्छत तथा वयमपि गच्छेम ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । योद्धारः सेनाऽध्यक्षसहायपा-
लनाभ्यामेव शत्रून् जेतुं शक्नुवन्ति । शत्रूणां मार्गान् प्रतिवर्द्धं
च प्रभवन्ति यस्यान्दिशि शत्रवो विकुर्वन्ते तत्र तान् वशं
नयेयुः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुषो जैसे (अहम्) मैं शरीर और आत्मा के बल से
पूर्ण सेनापति (सत्यप्रसवसः) जिस के बनाये जगत में कारण रूप से पदार्थ नित्य
है उस (सवितुः) सच ऐश्वर्य के देने (देवस्य) सच के प्रकाशक (वाजजितः)
विज्ञान आदि से उत्कृष्ट (बृहस्पतेः) उत्तम वेदवाणी के पालने हारे जगदीश्वर के
(सवे) उत्पन्न किये इस ऐश्वर्य में (वाजम्) संग्राम को (जेपम्) जीतूँ वैसे तुम
लोग भी जीतो हे (वाजिनः) विज्ञान रूपी वेग से युक्त (वाजजितः) संग्राम को जीत
ने हारे (योजना) बहुत कोशों से शत्रुओं को (मिमानाः) देख और (अध्वनः) श-
त्रुओं के मार्गों को रोकते हुए तुम लोग जैसे (काष्ठां) दिशाओं में (गच्छत) च-
ले हो वैसे हम लोग भी चलें ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । योद्धा लोग सेनाध्यक्ष के सहाय और रक्षा-
से ही शत्रुओं को जीत और उन के मार्गों को रोक सकते हैं । और इन अध्यक्ष आदि राज
पुरुषों को चाहिये कि जिस दिशा में शत्रु लोग उपाधि करते हैं वहाँ जाके उन को
वश में करें ॥ १३ ॥

एषस्येत्यस्य दधिकावा ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः
निपादः स्वरः ॥

यदा सेनासेनेशी सुशिक्षितौ परस्परं प्रीतियुक्तौ स्यातां तदैव
विजयलाभः स्यादित्याह ॥

प्रदार्थः— हे (देव) सर्वानन्दके देनेवाले त्रगदीश्वर । (सवितः) तब प्रा-
 ग्गिर्यामे अन्तर्यामी सब प्रकाश करनेवाले आपकी कृपासे हम लोग परस्पर उपदेश
 करे कि जैसे यह सबका प्रकाश करनेवाला सूर्य लोक इस पृथिवीमें अनेक बंध-
 नके हेतु किरणोंसे खेचकर पृथिवी आदि सब पदार्थोंकी बांधता है वैसे तुम भी
 दुष्टोंको बांधकर अच्छे गुणोंका प्रकाश करे और जैसे मैं । (पृथिव्यै) पृथिवीमें
 (देवपुत्रनात्) विद्वान् लोग जिस संग्रामसे अच्छे पदार्थ वा उत्तम २ विद्वानोंकी
 संगतीको प्राप्त होते है उससे । (अरुहं) दुष्टस्वभाववाले शत्रु जनको । (अपव-
 ध्वासं) मारता हूं वैसेही तुम लोग भी उसको मारो तथा जैसे मैं । (व्रजं) उ-
 त्तम २ गुण ज्ञानवाले सज्जनोंके संगको प्राप्त होता हूं वैसे तुम भी उसको । (ग-
 च्छ) प्राप्त हो जैसे मैं । (गोष्ठानं) पठन पाठन व्यवहागकी बतानेवाली प्रेयकी
 गर्जनाके समनुष्य वेदवाणीको अच्छे शब्दरूपी वृद्धोंसे वर्पाता हूं वैसे तुम भी ।
 (वर्पनु) वर्पाओ जैसे मेरी विद्याकी । (द्यौः) शोभा सबको दृष्टिगोचर है वैसे ।
 (ते) तुझारी भी विद्या मुझोभित हो जैसे मैं । (यः) जो मूर्ख । (अस्मान्) वि-
 द्याका प्रचार करनेवाले हम लोगोंसे । (द्वेष्टि) विरोध करना है । (च) और । (यं)
 जिस विद्याविरोधि जनको । (वयं) विद्वान् हम लोग । (द्विष्मः) दुष्ट समझने
 हैं । (तं) उस । (परं) विद्याके शत्रुको । (अस्या) इस सब पदार्थोंकी धारण करने
 और । (पृथिव्या) विविध मुख देनेवाली पृथिवीमें । (शनेन) बहुतसे । (पाशेः)
 बन्धनोंसे नित्य बांधता हूं कभी उससे उसको नहीं त्यागता वैसे हे वीर लोगो, तुम
 भी उसको (वधान) बांधो कभी उसको । (अनः) उस बन्धनसे । (मा मौक्) मन
 छोड़ो और जो दुष्ट जन हम लोगोंसे विरोध करे तथा जिस दुष्टसे हम लोग विरो-
 ध कर उसको उस बन्धनसे कोई मनुष्य न छोड़े इस प्रकार सब लोग उसको उ-
 पदेश करते रहे कि हे । (अग्रे) दुष्ट पुरुष तू । (दिवं) प्रकाश उन्नतिको । (मा
 पत) मन प्राप्त हो तथा । (ने) नेग । (द्विषः) आनन्द देनेवाला विद्यारूपी रस ।
 (द्या) आनन्दको । (मांस्कन्) मन प्राप्त करे । हे श्रेष्ठोके मार्ग, चाहतेन्याते
 मनुष्यों जैसे मैं (व्रजं) विद्वानोंके प्राप्त होनेयोग्य श्रेष्ठ मार्गको प्राप्त होता हूं
 वैसे तुम भी । (गच्छ) उसको प्राप्त हो जैसे यह । (द्यौः) सूर्यका प्रकाश ।
 (गोष्ठानं) पृथिवीका ध्यान अन्तरिक्षकी सोचना है वैसेही ईश्वर वा विद्वान्
 पुरुष नुसार्य कामनाओंको । (वर्पनु) वर्पावे अर्थात् क्रमसे पूरी करें । जैसे यह ।
 (देवः) व्यवहागका हेतु । (सवितः) सूर्यलोक । (अस्या) इस वीजवोने बांध ।
 (पृथिव्यां) बहुत प्रजापुक्त पृथिवीमें । (शनेन) अनेक । (पाशेः) बंधनके हेतु

नव सेना और सेनापति अच्छे शिक्षित होकर परस्पर प्रीति करने वाले होंगे तभी विजय प्राप्त होवे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो-
अपिकक्ष आसनिं । क्रतुं दधिका अनुसं सनि-
ष्यदत्पथामङ्कां स्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥

एषः । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्री-
वायाम् । बद्धः । अपिकक्ष इत्यपिऽकक्षे । आसनिं ।
क्रतुम् । दधिका इति दधिऽकाः । अनुं । सस-
निस्यददिति सम्सनिंस्यदत् । पथाम् । अङ्कां ।
सि । अनुं । आपनीफणदित्याऽपनीफणत् । स्वाहा
॥ १४ ॥

पदार्थः—(एषः) वीरः (स्यः) असौ । अत्रं स्वच्छन्द्यामे
वेहुलमिति सोर्लोपः । (वाजी) वेगवान् (क्षिपणिः) हस्त-
शून्यया ता सेनाम् (तुरण्यति) त्वरयति (ग्रीवायां)
(बद्धः) (अपिकक्षे) निश्चितपाशोवयवे (अनुं)
(क्रतुम्) कर्म (दधिकाः) यो दधीद स्यन्वापनीफणत्
दधिका अभ्यः । दधिका इत्यश्वनाम् । (स्यदत्)
ष्यदत्) अतिशयेन प्रवृत्तः ।

प्रत्ययेऽभ्यासस्य निक् निपात्यते (पथाम्) मार्गाणाम् (अंकां-
सि) लक्षणाणि (अनु) (आपनीफणत्) अतिशयेन गच्छ-
न् (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयं मंत्रः श० ५ । १ । ५ ।
१९ ॥ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—यथैष स्पोऽसौ वाज्पासनि ग्रीवापां वद्धः क्रतुं संस-
निष्यददपिकक्षेपथामंकांस्यन्वापनीफणद्दधिकाः क्षिपणिगच्छाति
तथा सेनेशः स्वाहा स्वसेनां पराक्रमयेत् ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । सेनापतिरक्षिता वीरा अश्ववद्धा-
वन्तः सयः शत्रून् हन्तुं शक्नुवन्ति सेनापतिः सुकर्मकारिभिः
संशिक्षितैर्वीरैः सहैव युद्धयमानः सन् प्रशंसितो विजयते ना-
ऽन्यथा ॥ १४ ॥

पदार्थः—जैसे (स्यः) वह (एष) और यह (वानी) वेगयुक्त (आस-
नि) मुख और (ग्रीवायाम्) कण्ठ में (वद्धः) बंधा (क्रतुम्) कर्म अर्थात् गति को
(संसनिष्यदत्) अतीव फैलाता हुआ (पथाम्) मार्गों के (अंकांसि) चिन्हों को
(अनु) समीप (आपनीफणत्) अच्छे प्रकार चलता हुआ (दधिकाः) धारण
करने हारों को चलाने हारों घोड़ा (क्षिपणिम्) सेना को जाता है वैसे ही (अपि-
कक्षे) इधर उधर के ठीक २ अवयवों में सेनापति अपनी सेना को (स्वाहा) सत्य
वाणी से (तुरण्यति) वेग युक्त करता है ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । सेनापति से रक्षा को प्राप्त हुए वीरपुरुष
घोड़ों के समान दौड़ते हुए शीघ्र शत्रुओं को मार सकते हैं जो सेनापति उत्तम कर्म
करने हारे अच्छे शिक्षित वीर पुरुषों के साथ ही युद्ध करता वह प्रशंसित हुआ वि-
जय को प्राप्त होता है अन्यथा पराजय ही होता है ॥ १५ ॥

उतेत्यस्य दधिकावा अटपिः । वृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः
निपादः स्वरः ।

सेनापत्यादयः कथं पराक्रमरेन्नित्युपदिश्यते ।

सेनापति आदि राजपुरुष कैसा पराक्रम करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुवाति
प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतोऽङ्कुसपरिं दधिकाव-
णः सहोर्जा तरिन्नतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् ।
न । वेः । अनु । वाति । प्रगर्धिनइति प्रगर्धिनः ।
श्येनस्येवेति श्येनस्येव । ध्रजतः । अङ्कुसम् । प-
रिं । दधिकावणइति दधिऽकावणः । सह । ऊ-
र्जा । तरिन्नतः । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (स्म) एव (अस्य) (द्रवतः)
द्रवोभूतस्य (तुरण्यतः) शीघ्रं गच्छतः (पूर्णम्) पत्रं पक्षो
वा (न) इव (वेः) पक्षिणः (अनु) (वाति) गच्छति
(प्रगर्धिनः) प्रकर्षेणाभिकाङ्क्षिणः (श्येनस्येव) (ध्रजतः)
गच्छतः (अङ्कुसम्) लक्षणाश्वितं मार्गम् (परि) (दधिकावणः)
अश्वस्य (सह) (ऊर्जा) पराक्रमेण (तरिन्नतः) अतिशयेन
संभवतः (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयं मंत्रः । शत० ५ ।

१ । ५ । २० व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजजना य ऊर्जा स्वाहाऽस्य द्रवतस्तुरण्यतो वेः
पर्णा नोन प्रगर्धिनो धूजतः श्येनस्येव तरित्ततो दधिकाव्णइवांकसं
पर्यनुवाति स्म स एव शत्रुं जेतुं शक्नोति ॥ १५ ॥

भावार्थः—अथोपमावाचकलु० । ये वीरा नीलकण्ठपक्षिवच्छ्य-
नवदश्ववच्च पराक्रमन्ते तेषां शत्रवः सर्वतो निर्लीयन्ते ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुषो जो (ऊर्जा) पराक्रम और (स्वाहा) सत्यक्रिया
के (सह) साथ (अस्य) इस (द्रवतः) रसमद वृक्ष का पत्ता और (तुरण्यतः)
शीघ्र उड़ने वाले (वे.) पक्षी के (पर्णम्) पंखों के (न) समान (उत) और
(प्रगर्धिनः) अत्यन्त इच्छा करने (धूजतः) चाहते हुए (श्येनस्येव) नाम पक्षी
के समान तथा (तरित्ततः) अति शीघ्र चलते हुए (दधिकाव्णः) घोड़े के सदृश
(अङ्गसम्), अच्छे लक्षण युक्त मार्ग में (परि) (अनु) (वाति) सब प्रकार
अनुकूल चलता है (स्म) वही पुरुष शत्रुओं को जीत सकता है ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु० । जो वीर पुरुष नीलकण्ठ
श्येनपक्षी और घोड़े के समान पराक्रमी होते हैं उन के शत्रु लोग सब ओर से विलाय
जाते हैं ॥ १५ ॥

शन्न इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । भुरिक् पं-
क्ति रछन्दः । पंचमः स्वरः ॥

के प्रजापालने शत्रुविनाशने च शक्तिमन्तो भवन्तीत्याह
कौन पुरुष प्रजा के पालने और शत्रुओं के विनाश करने में समर्थ होते हैं यह वि-
षय अगले मन्त्र में कहा है ॥

शत्रो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्व-
र्काः । जम्भयन्तोऽहिं रुक्शरजांसि सनैम्य-
स्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेपु । देवतातेति-
देवताता । मितद्रवइतिमितद्रवः । स्वर्काइतिसु-
अर्काः । जम्भयन्तः । अहिम् । एकम् । रक्षां-
सि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखम् (नः) अस्माकम् (भवन्तु) (वाजिनः)
प्रशस्तयुद्धविद्याविदः सुशिक्षितास्तुरङ्गाः (हवेपु) सङ्ग्रामेषु (देव-
ताता) देवानां विदुषां कर्मसु । अत्र देवात्तातिल् । सुपां सुलुगि-
तिडादेशश्च (मितद्रवः) येषरिमितं द्रवन्ति गच्छन्ति ते (स्वर्काः)
शोभनोऽर्कोऽन्नं सत्कारो वा येषान्ते । अर्क इत्यन्नां० निघ० २।
७ (जम्भयन्तः) गात्राणि विनमयन्तः (अहिम्) मेधमिव चेष्ट
मानमुन्नतम् (एकम्) चोरम् (रक्षांसि) हिंसकान् दस्यून् (स-
नेमि) सनातनम् । सनेमीति पुराणना० । निघ० ३ । १७
(अस्मत्) (युयवन्) युवन्तु पृथक् कुर्वन्तु । अत्र लोटि शपः
श्लुः (अमीवाः) ये रोगवहर्त्तमानाः शत्रवस्तान् । अयं मंत्र ।
शत० ५। १ । ५ । २० व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—ये मितद्रवः स्वर्काअहिं एकं रक्षांसि च जम्भयन्तो वा-
जिनो वरि नो देवताता हवेपु सनेमि शम्भवन्तु तेऽस्मदमीवाइव
वर्त्तमानानरीन् युयवन् ॥ १६ ॥

पदार्थः—ये श्रेष्ठाः प्रजापालने तत्परा व्याधिवच्छत्रूणां
विनाशका न्यायकारिणो राजजनाः सन्ति तेष्व सर्वेषां सुखं कर्तु-
शक्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—जो (मितद्रवः) नियम से चलने (स्वर्काः) जिन का अन्न वा सत्कार सुन्दर होवे योद्धा लोग (अहिम्) मेघ के समान चेष्टा करते और बड़े हुए (वृकम्) चोर और (रक्षासि) दूसरों को क्लेश देने हारे डाकुओं के (जम्भयन्तः) हाथ पाव तोड़ते हुए (वाजिनः) श्रेष्ठ युद्ध विद्या के जानने वाले वीर पुरुष (नः) हम (देवताता) विद्वान् लोगों के कर्मों तथा (हवेपु) संप्रसारण में (सनेमि) सनातन (शम्) सुखको (भवन्तु) प्राप्त हों (अस्मत्) हमारे लिये (अमीवा) लोगों के समान वर्तमान शत्रुओं को (युयवन्) पृथक् करें ॥ १६

भावार्थः—श्रेष्ठ प्रजा पुरुषों के पालने में तत्पर और रोगों के समान शत्रुओं के नाश करने हारे राज पुरुष ही सब को सुख दे सकते हैं अन्य नहीं ॥ १६ ॥

तेन इत्यस्य नाभानेदिष्ठ ऋषिः । गृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

प्रजाजनाः स्वरक्षार्थमेव करं दद्युस्तदर्थमेव राजजना गृह्णन्तु नान्यथेत्याह ॥

प्रजाजन अपनी रक्षा के लिये कर दें और इसी लिये राजपुरुष ग्रहण करें अन्यथा नहीं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ते नोऽर्चन्तो हवन्श्रुतो हवन् विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवो महो ये धनं समिथेषु जग्धिरे ॥ १७ ॥

ते । नः । अर्चन्तः । हवन्श्रुत इति हवन्श्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रव इ

मितऽद्रव्यइतिमितऽद्रवः। सहस्रसाइतिसहस्रऽसाः।
मेधसातेतिमेधऽसाता । सनिप्यवः । महः । ये ।
धनम् । समिथेप्वितिसमऽइथेपु । जभिरे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(ते) (नः) अस्माकम् (अर्वन्तः) जानन्तः
(हवनश्रुतः) ये हवनानि ग्राह्याणि शास्त्राणि शृण्वन्ति ते (ह-
वम्) अध्ययनाध्यापनजन्यं बोधशब्दसमूहमर्थिप्रत्यर्थिनां विवादं च
(विश्वे) सर्वे विद्वांसः (शृण्वन्तु) (वाजिनः) प्रशस्तप्रज्ञाः (मित-
द्रवः) ये मितं शास्त्रप्रमितं विषयं द्रवन्ति ते (सहस्रसाः) ये सहस्रं
विद्याविषयान् सनन्ति ते (मेधसाता) मेधानां संगमांसां सातिर्दा-
नं येषु । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य सुपां सुलुगिति ङादेशः (स-
निप्यवः) आत्मनः सनिं संविभागमिच्छवः सनिशब्दात्क्यचि ला
लसायां सुक् तत उः (महः) महत् (ये) (धनम्) श्रियम् (स-
मिथेपु) सङ्ग्रामेषु । सामिथइति सङ्ग्रामना० । निघं० २।१७।
(जभिरे) भरेयुः । अत्राभ्यासस्य वर्णव्यत्ययेन वस्य जः अयंमन्त्रः
शत० ५।१।५।२३ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—येऽर्वन्तो हवनश्रुतो वाजिनो मितद्रवः सहस्रसाः
सनिप्यवो राजजना मेधसाता समिथेपु नो महो धनं जभिरे ते वि
श्वेऽस्माकं हयं शृण्वन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—यइमे राजपुरुषा अस्माकं सकाशात्करं गृह्णन्ति
तेऽस्मान् सततं रक्षन्तु नोचेन्मागृह्णन्तु वयमपि तेभ्यः करं नैव
दद्याम । अतः प्रजारक्षणायैव करदानं दुष्कर्मिभिः सह योद्धुं च
नान्यदर्थमिति निश्चयः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(ये) जो (अर्बन्तः) ज्ञानवान् (हवनश्रुतः) ग्रहण करने योग्य शास्त्रों को सुनने (वाजिनः) प्रशंसित बुद्धिमान् (मितद्रव) शास्त्रयुक्त विषय को प्राप्त होने (सहस्रसा) असंख्य बिचा के विषयों को सेवने और (सनिष्यवः) अपने आत्मा की सुन्दर भक्ति करने हारे राजपुरुष (मेघसाता) समागमों के दान से युक्त (समिधेषु) संग्रामों में (नः) हमारे बड़े (धनम्) ऐश्वर्य्य को (जग्निरे) धारण करे वे (विश्वे) सब विद्वान् लोग हमारा (हवम्) पढ़ने-पढ़ाने से होने वाले बोध शब्दों और वादी प्रतिवादियों के विवाद को (शृण्वन्तु) सुनें ॥ १७ ॥

भा.वार्थः—जो ये राजपुरुष हम लोगो से कर लेते हैं वे हमारी निरन्तर रक्षा करे नहीं तो न लें हम भी उन को कर न दें। इस कारण प्रजा की रक्षा और दुष्टों के साथ युद्ध करने के लिये ही कर देना चाहिये अन्य किसी प्रयोजन के लिये नहीं यह निश्चित है ॥ १७ ॥

वाजेवाजंइत्यस्य वसिष्ठऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । निचूत् ति-
पुष्पदन्तः । निपादः स्वरः ॥

अथैते परस्परस्मिन् कथं वर्त्तेरन्नित्युपदिश्यते ॥

अत्र ये राजा और प्रजा के पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह विषय
अगले मंत्र में कहा है ॥

वाजैवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋ-
तज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वन्तस्तं या
पृथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

वाजेवाजइति वाजैऽवाजे । अवत ।
वाजिनः । नः । धनपे । विप्राः । अमृताः ।
ऋतज्ञाऽइत्यृतज्ञाः । अस्य । मध्वः ।

पिबतु । मादयध्वम् । तृप्ताः । यातु । पृथिभिरि-
ति पृथिऽभिः । देवयानैरिति देवऽयानैः ॥ १८ ॥

पदार्थः— (वाजेवाजे) सङ्ग्रामे मङ्ग्रामे (अश्वत) पालय-
त (वाजिनः) वेगवन्तः (नः) अस्मान् (धनेषु) (विप्राः)
विद्यासुशिखा ज्ञातप्रज्ञाः (अमृताः) स्वस्वरूपेण नाशरहिताः
प्राप्तजीवन्मुक्तिसुखाः (सतज्ञाः) ये ऋतं सत्यं जानन्ति ते
(अस्य) प्रत्यक्षस्य (मध्वः) मधुनो मधुरस्य रसस्य । अत्र-
कर्मणि षष्ठी (पिबत) (मादयध्वम्) हृष्यत (तृप्ताः) प्री-
णिताः (यात) गच्छत (पृथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) देवा
विद्वांसो यान्ति यैर्धर्म्यैः । अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । २४
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे सतज्ञा अमृता वाजिनो विप्रा यूयं वाजेवाजे नोऽ-
यत । अस्य मध्वः पिबताऽस्माकं धनैस्तृप्ताः सन्तो मादयध्वम् ।
देवयानैः पृथिभिः सततं यात ॥ १८ ॥

भावार्थः— राजपुरुषेः वेदादीनि शास्त्राण्यधीत्य सुशिखया यथा
र्थं बोधं प्राप्य धार्मिकाणां विदुषां मार्गेण सदा मन्त्रव्यं नेतरेषा-
म् । शरीरात्मबलपालनेनैव सततमानाद्रितव्यं प्रजाजनाः स्वयनैरेता-
न् सततं तर्पयन्तु ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे (सतज्ञा) सत्यविद्या के जानने हारे (अमृता) अपने
अपने स्वरूप से नाशरहित जीते ही मुक्ति सुग को प्राप्त (वाजिनः) वेगयुक्त (वि-
प्रा) विद्या और अच्छी शिक्षा से बुद्धि को प्राप्त हुए विद्वान् राजपुरुषो तुम लोग
(वाजे वाजे) संग्राम २ के बीच (न हमारी) (अश्वत) रक्षा करो (अस्य) इस
(मध्व) मधुर रस हो (पिबत) पीओ । हमारे धनों से (तृप्ताः) तृप्त होके (मा-

दधध्वम्) आनन्दित होओ । और (देवयानैः) जिन में विद्वान् लोग चलते हैं उन (पथिभिः) मार्गों से सदा (यात) चलो ॥ १८ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि वेदादि शास्त्रों को पढ़ और सुन्दर शिक्षा से ठीक २ बोध की प्राप्ति हाँकर धर्मात्मा विद्वानों के मार्ग से सदा चलें । अन्य मार्ग से नहीं तथा शरीर और आत्मा का बल बढ़ाने के लिये वैद्यक शास्त्र में परीक्षा किये और अच्छे प्रकार पकाये हुए अन्न आदि से युक्त रसों का सेवन कर प्रज्ञा की रक्षा से ही आनन्द को प्राप्त हों । और प्रज्ञा पुरुषों को निरन्तर प्रमत्त रखें ॥ १८ ॥

आमावाजस्येत्यस्य वासिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । नि
चृद्धतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

मनुष्यैर्धर्माचरणेन किं किमेष्टव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को धर्माचरण से किस किस पदार्थ की इच्छा करनी चाहिये
इस विषय का उपदेश अगेल मंत्र में किया है ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथि-
वी विश्वरूपे आ मां गन्तामपितरामातरा चा मा
सोमो अमृतत्वेन गम्यात् । वाजिनो वाजजितो वा-
जंससृवांसो बृहस्पतेर्भागमवाजिघ्रत निमृ-
जानाः ॥ २९ ॥

आ । मा । वाजस्य । प्रसवइति प्रसवः । जग-
म्यात् । आ । इमेइति । द्यावापृथिवी इति द्या-
वापृथिवी । विश्वरूपे इति विश्वरूपे । आ । मा ।
गन्ताम् । पितरामातरा ।

किरणोंसे आकर्षणके साथ पृथिवी आदि सब पदार्थोंको बाधता है वैसे तुम भी दुष्टोंको बांधो और । (यः) जो न्यायविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीश हम ली-
गोंमें (द्वेष्टि) कोप करता है । (च) और । (पं) अन्यायकारी जनपर । (वयं) सं-
पूर्ण हित संपादन करनेवाले हम लोग । (द्विष्यः) कोप करते हैं । (तं) उस ।
(परं) शत्रुको । (अस्यां) इस । (पृथिषा) उक्त गुणवाली पृथिवीमें । (शतेन)
अनेक । (पाशैः) साम दाम दंड और भेद आदि उद्योगोंसे बाधता है और जैसे
में उसको उस दण्डसे बाधकर कभी नहीं छोड़ता वैसेही तुम भी । (यथान) वा
थो अर्थात् बंधनरूप दण्ड सदा दो । कभी उसको (मा मौक्) मत छोड़ो ॥२६॥

भावार्थ — इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । ईश्वर आत्मा देता है कि हे म-
नुष्यो तुम लोगोंको विद्याके सिद्ध करनेवाले कारणोंके नियमोंसे विघ्नकारी दुष्ट
जीवोंको सदा मारना चाहिये । और सज्जनोंके समागमसे विद्याकी वृद्धि नित्य
करनी चाहिये जिस प्रकार अनेक उद्योगोंसे श्रेष्ठोंकी हानि दुष्टोंकी वृद्धि न हो
सो नियम करना चाहिये और सदा श्रेष्ठ सज्जनोंका सत्कार तथा दुष्टोंको दंड दे-
नेके लिये उनका बंधन करना चाहिये परस्पर प्रीतिके साथ विद्या और शरीरका
फल संपादन करके क्रिया तथा कलाप्योंसे अनेक यान बनाकर सबको सुख दे
ना ईश्वरकी आज्ञाका पालन तथा ईश्वरकी उपासना करनी चाहिये ॥ ॥२६॥

गायत्रेणेत्यस्य ऋपिः स एव । यज्ञो देवता । ब्राह्मीविष्टुप्

छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ केन स यज्ञो ग्राह्योऽनुष्ठातव्यश्चेत्युपदिश्यते ॥

। उक्त यज्ञकी ग्रहण वा अनुष्ठान किससे करना चाहिये सो अ-
गले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परि-
गृह्णामि ॥ सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना
चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती चासि पर्यस्वती
च ॥ २७ ॥

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । त्रैस्तुभेनेति त्रै-

च । आ । मा । सो मः । अमृतत्वेनेत्यमृतत्वेन ।
गम्यात् । वाजिनः । वाजजिज्ञति वाजजितः ।
वाजम् । समृवांसइति समृवांसः । बृहस्पतेः ।
भागम् । अथ । जिघ्रत निमृजानाइति निमृ-
जानाः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आ) (मा) माम् (वाजस्य) वेदादिशास्त्रार्थ-
प्रसूतज्ञानबोधस्य (प्रसवः) प्रकृष्टैश्वर्यसमूहः (जगम्यात्)
भृशं प्राप्नुयात् (आ) (इमे) (चावापृथिवी) प्रकाशभूमी
राज्यार्थे (विश्वरूपे) विश्वानि सर्वाणि रूपाणि यथैस्ते (आ)
(मा) माम् (गन्ताम्) प्राप्नुतः । अथ विकरणानुक्तं (पित-
रामातरा) पिता च माता च ते । अथ पितरामातरा च छन्दसि ।
अ० ६ । ३ । ३३ इति पूर्वपदस्याऽ नङ् । उत्तरपदस्याऽकारादे-
शश्च निपाट्यते (च) सुसहायः (आ) (मा) माम् (सो-
मः) सोमवल्पाद्योपधिगणः (अमृतत्वेन) सर्वरोगनिवारकत्वेन
सह (गम्यात्) प्राप्नुयात् (वाजिनः) प्रशस्तबलिनः (वाज-
जितः) विजितसङ्ग्रामाः (वाजम्) सङ्ग्रामम् (समृवांसः)
प्राप्तवन्तः (बृहस्पतेः) बृहत्याः सेनायाः स्वामिनः (भागम्)
भजनीयम् (अथ) (जिघ्रत) (निमृजानाः) नितरां शुन्यन्तः
अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । २६ व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे पूर्वोक्ता विद्वांसो येषां भवतां सहायेन वाजस्य
प्रसवो मा जगम्यात्समन्तात्प्राप्नुयादिमे विश्वरूपे चावापृथिवी
चामृतत्वेन सोमोगम्यात् । पितरामातराचामगन्ताम् । ते वाजिनो वा-
जजितो वाजं समृवामो निमृजानाः सन्तो यूयं बृहस्पतेर्भागं
मवजिघ्रत ॥ १९ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्संगेन विद्य सुशिक्षे प्राप्य धर्ममा-
चरन्ति तानिहामुन परमैश्वर्यसाधक राज्यं विद्वांसो मातापितरौ
रोगराहित्यं च प्रप्नोति । ये विद्वेषां सेवनं कुर्वन्ति ते शरीरात्म-
वलं प्राप्ताः सन्तः सर्गाणि सुखानि प्राप्नुवन्ति नतो विरुद्धाचर-
णा एतत्सर्वमाप्तुं शक्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे पूर्वोक्त विद्वान् लोगो जिन आप लोग के सहाय से (वाजस्य) वेदादि
शास्त्रों के अर्थों के बोधों का (प्रसव) सुन्दर ऐश्वर्य (मा) मुक्त को (जगम्यात्)
शीघ्र प्राप्त होवे (इमे) ये (विद्यरूपे) सत्र रूप विषयों के सम्बन्धी (द्यावापृथिवी) प्र-
काश और भूमि का राज्य (ज्ञ) और (अमृतत्वेन) सत्र रोगों की निवृत्ति कारक गुण
के साथ (सोम) सोमवत् जो आदि ओषधि विज्ञान मुक्त को प्राप्त हो और (पितरा-
मातरा) विद्या युक्त पिता माता (आगन्ताम्) प्राप्त होवे वे आप (वाजिन) प्रशंसित
बलवान् (वाजजित) सङ्ग्राम के जीतने वाले (वाजम्) सग्राम की प्राप्त होते हुए (नि-
मृजाना) निरन्तर शुद्ध हुए तुमलोग (वृहस्पते) बड़ी सेना के स्वामी के (भागम्) से-
वने योग्य भाग को (अवाजिघत) निरन्तर प्राप्त होओ ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वान् के साथ विद्या और उत्तम शिक्षा को प्राप्त हो
के धर्म का आचरण करते हैं उन को इस लोक और परलोक में परमैश्वर्य का सा-
धक राज्य विद्वान् मातापिता और नारोगता प्राप्त होती है । जो पुरुष विद्वानों का सेवन
करते हैं वे शरीर और आत्मा की शुद्धि को प्राप्त हुए सब सुखों को भोगते हैं । इस से
विरुद्ध चलने हारे नहीं ॥ १९ ॥

**आपयइत्यस्य वसिष्ठमुपिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिर्कृतिश्छ-
न्दः । निपादः स्वरः ॥**

विद्यासुशिक्षितया वाचा मनुष्याणां किंकिं प्राप्नोतीत्याह ॥
विद्या और श्रच्छी शिक्षा से युक्त वाणी से मनुष्यों को क्या २
प्राप्त होता है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
कनवे स्वाहा वमवे स्वाहा ऽहर्षतये

स्वाहाऽह्ने॒ मुग्धा॒य॒ स्वाहा॑ मुग्धा॒य॒ वै॒न॒श्रि॒ना॒य॒
स्वाहा॑ वि॒न॒श्रि॒न॒आ॒न्त्या॒य॒ना॒य॒ स्वाहा॑ऽऽन्त्या॒य॒
भो॒व॒ना॒य॒ स्वाहा॑ भुव॑न॒र॒य॒ प॒त॒ये॒ स्वाहा॑ऽधि॒प॒त॒ये॒
स्वाहा॑ ॥ २० ॥

आ॒प॒ये॑ । स्वाहा॑ । स्वा॒प॒य॒इति॑मुऽआ॒प॒ये॑ । स्वाहा॑ ।
आ॒पि॒जा॒येत्य॑पिऽजा॒य॑ । स्वाहा॑ । क॒र्त॒वे॒ । स्वाहा॑ ।
व॒स॒वे॒ । स्वाहा॑ । अ॒ह॒र्प॒त॒ये॒ । अ॒हः॒प॒त॒य॒इत्य॑हःऽप॒
त॒ये॒ । स्वाहा॑ । अ॒ह्ने॒ । मुग्धा॒य॒ । स्वाहा॑ । मुग्धा॒
य॒ । वै॒न॒श्रि॒ना॒य॒ । स्वाहा॑ । वि॒न॒श्रि॒न॒इति॑
वि॒न॒श्रि॒न॒ । आ॒न्त्या॒य॒ना॒येत्या॑न्त्याऽआ॒य॒ना॒य॒ ।
स्वाहा॑ । आ॒न्त्या॒य॒ । भो॒व॒ना॒य॒ । स्वाहा॑ । भुव॑न॒
र॒य॒ प॒त॒ये॒ । स्वाहा॑ । अ॒धि॒प॒त॒य॒इत्य॑धि॒प॒त॒ये॒
स्वाहा॑ ॥ २० ॥

पदार्थः—आपणे) सकलविद्याव्याप्तये (स्वाहा) सत्या क्रिया,
(स्वापये) सुखाना सुदृष्टातये (स्वाहा) धर्म्या क्रिया (अपि-
जाय) निश्चयेन जायमानाय (स्वाहा) पुरुषार्थयुक्ता क्रिया (क
र्तव्यं) प्रज्ञापि (स्वाहा) अध्ययनाध्यापनप्रवर्तिका क्रिया (वसवे)
विद्यानिवासाय (स्वाहा) सत्या वाणी (अहर्पतये) पुरुषार्थेन
गणितविद्यया दिवस्पालकाय (स्वाहा) कालविज्ञापिका वाणी

(अह्ने) दिनाय (मुग्धाय) प्राप्तमोहनिमित्ताय (स्वाहा) वि-
 ज्ञानयुक्ता वाक् (मुग्धाय) मूर्खाय (वैनंशिनाय) विनाशशीले-
 पु कर्मसु भवाय (स्वाहा) चैनगिर्त्रो वाणी (विनंशिने) विनष्टं
 शीलाय (आन्त्यायनाय) अन्त्यं नीचमयनं प्राप्यं यस्य तस्मै
 (स्वाहा) नष्टकर्मनिवारिका वाणी (आन्त्याय) अन्ते भवाय
 (भौवनाय) भुवनेषु प्रभवाय (स्वाहा) पदार्थविज्ञापिका वाक्
 (भुवनस्य) संसारस्य (पतये स्वामिन ईश्वराय (स्वाहा) योग-
 विद्याजनिता प्रज्ञा (अधिपतये) सर्वाधिष्ठातृणामुपरि वर्त्तमाना-
 य (स्वाहा) सर्वव्यवहारविज्ञापिका वाक् । अयं मंत्रः शत० ५
 १ । ६ । २ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे विद्वानो यूयं यथा मामापये स्वाहा स्वापये
 स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहाऽहर्षतये स्वाहा मुग्धायाह्ने
 स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा । आन्त्यायनाय विनंशिने स्वा-
 हाऽऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये च स्वाहा
 प्राप्नुयात् तथा प्रयतध्वम् । २० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सकलविद्याप्राप्त्यादिप्रयोजनाय विद्या-
 सुशिक्षायुक्ता वाणी प्राप्तव्या । यतः सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे विद्वानो तुम लोग जैसे मुझ को (आपसे) संपूर्ण विद्या की
 प्राप्ति के लिये । (स्वाहा) सत्य क्रिया (स्वापये) सुखों की अच्छी प्राप्ति के वास्ते
 (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया (क्रतवे) बुद्धि बढ़ने के लिये (स्वाहा) पढ़ाने की
 प्रवृत्ति कराने हारी क्रिया (वसवे) विद्या निवास के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी
 (अहर्षतये) पुरुषार्थ पूर्वक गणित विद्या से दिन पालने के लिये काल गति को ज-
 नाने हारी वाणी (मुग्धाय) मोह प्राप्ति के निमित्त (अह्ने) दिन होने के लिये

(स्वाहा) विज्ञान युक्त वाणी (विनंशिनाय) नष्ट स्वभाव युक्त कर्मों में रहने हारे (भुग्नाय) मूर्ख के लिये (स्वाहा) निगने वाली वाणी (आन्त्यायनाय) नीच प्राप्ति वाले (विनंशिने) नष्ट स्वभाव युक्त पुरुष के लिये (स्वाहा) पदार्थों की जनाने हारी वाणी (भुवनस्यपतये) संसार के स्वामी ईश्वर के लिये (स्वाहा) योग विद्या को प्रकट करने हारी बुद्धि और (अधिप तये) सब अधिष्ठाताओं के ऊपर रहने वाले पुरुष के लिये (स्वाहा) सब व्यवहारों की जनाने हारी वाणी (गम्यात्) प्राप्त होवे । वैसा प्रयत्न आलस्य छोड़ के किया करो ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब विद्याओं की प्राप्ति आदि प्रयोजनों के लिये विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त वाणी को प्राप्त होवे कि भित्त से सब मुख सदा सिलते रहें ॥ २० ॥

आयुर्वृक्षेनेत्यस्य वसिष्ठऋषिः । यज्ञोदेवता । अत्यष्टि-
श्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ मनुष्यान्प्रतीश्वर आहेत्युपदिश्यते ।

पुनः मनुष्यों के प्रति ईश्वर उपदेश करता है यह विषय अगले
मंत्र में कहा है ॥

आयुर्वृक्षेन कल्पताम्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षु-
र्वृक्षेन कल्पताश्श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्पृष्ठं यज्ञेन
कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेन कल्पतां प्रजापतेः प्र-
जा अभूम रवदवा अगन्मामृता अभूमा ॥ २१ ॥

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । यज्ञेन । क-
ल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् ।
यज्ञेन । कल्पताम् । पृष्ठम् । यज्ञेन । कल्पताम् ।

यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरिति प्रजा-
 ऽपतेः । प्रज इति प्रजाः । अभूम । स्वः । देवाः ।
 अगन्म । अमृताः । अभूम ॥ २१ ॥

पदार्थः—(आयुः) जीवनम् (यज्ञेन) धर्म्येणेश्वराज्ञापालनेन
 (कल्पताम्) समर्थताम् (प्राण) जीवनहेतुर्वलकारी (यज्ञेन)
 धर्म्येण विद्याभ्यासेन (कल्पताम्) (चक्षु) चष्टेऽनेन तत् (य-
 ज्ञेन) शिष्टाचरितेन-प्रत्यक्षविषयेण (कल्पताम्) (श्रोत्रम्)
 शृणोति येन तत् (यज्ञेन) शब्दप्रमाणाभ्यासेन (कल्पनाम्)
 (पृष्ठम्) प्रच्छन्नम् (यज्ञेन) संवादाख्येन (कल्पताम्) यज-
 धातोर्त्यः (यज्ञेन) ब्रह्मचर्याद्याचरणेन (कल्पताम्) (प्रजा-
 पतेः) विश्वम्भरस्य जगदीश्वरस्येव धार्मिकस्य राज्ञः (प्रजाः)
 तदधीनप्रालनाः (अभूम) भवेम (स्वः) सुखम् (देवाः) वि-
 हासः (अगन्म) प्राप्नुयाम (अमृताः) प्राप्तमोक्षसुखाः
 (अभूम) भवेम । अयं मंत्रः । शत० ५ । १ । ६ । ४
 व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माकमायुः सततं यज्ञेन कल्पताम् ।
 प्राणो यज्ञेन कल्पता चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां
 पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यथा वयं प्रजापतेः प्राजाअभूम देवाः सन्तो
 ऽमृताअभूम स्वर्गन्मेति यूयं निश्चिनुत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वरः सर्वान् मनुष्यानिदमाज्ञापयति यूयं मत्सद-
शस्य सत्यगुणकर्मस्वभावस्यैव प्रजा भवतेतरस्य क्षुद्राऽऽशयस्य च
कदाचित्प्रजाभावं मास्वीकुरुत । यथा मां न्यायाधीशं मत्वा मदा-
ज्ञायां वार्तित्वा सर्वं स्वं धर्मेण सहचरितं कृत्वाऽऽभ्युदयिकनिश्च-
यसे सुखे नित्यं प्राप्नुतः । तथा यो हि धर्मेण न्यायेन युष्मान्
निरन्तरं पालयेत्तं च सभेशं राजानं मन्यध्वम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम्हारी (आयुः) अवस्था (यज्ञेन) ईश्वर की आज्ञा
पालन से निरन्तर (कल्पताम्) समर्थ होवे (प्राणः) जीवने का हेतु बलकारी प्राण
(यज्ञेन) धर्म युक्त विद्याभ्यास से (कल्पताम्) समर्थ होवे (चक्षुः) नेत्र (यज्ञेन) प्रत्यक्ष
के विषय शिष्टाचार से (कल्पताम्) समर्थ हो (श्रोत्रम्) कान (यज्ञेन) वेदा-
भ्यास से (कल्पताम्) समर्थ हो और (पृष्ठम्) पूछना (यज्ञेन) संवाद से (क-
ल्पताम्) समर्थ हो (यज्ञः) यज्ञ धातु का अर्थ (यज्ञेन) ब्रह्मचर्यादि के आ-
चरण से (कल्पताम्) समर्थ हो जैसे हम जोग (प्रनापतेः) सब के पालन हारे
ईश्वर के समान धर्मात्मा राजा के (प्रजा) पालने योग्य सन्तानों के सदृश (अ-
भूमः) होंगे तथा (देवाः) विद्वान् हुए (अमृताः) जीवन मरण से छूटे (स्वः)
मोक्ष सुख को (अगन्मः) अच्छे प्रकार प्राप्त होंगे ॥ २१ ॥

भावार्थः—मैं ईश्वर सब मनुष्यों को आज्ञा देता हूँ कि तुम लोग मेरे तुल्य धर्म
युक्त गुण कर्म और स्वभाव वाले पुरुष ही की प्रजा होओ अन्य किसी मूल क्षुद्रा-
शय पुरुष की प्रजा होना स्वीकार कभी मत करो जैसे मुझ को न्यायाधीश मान मेरी
आज्ञा में वर्त और अपना सब कुछ धर्म के साथ संयुक्त करके इस लोक और परलोक
के सुख को नित्य प्राप्त होते रहो वैसे जो पुरुष धर्म युक्त न्याय से तुम्हारा निरन्तर
पालन करे उसी को सभापति राजा मानो ॥ २१ ॥

अस्मेदित्यस्य वसिष्ठऋषिः । दिक्षो देवताः । निचृदत्यष्टि-
श्छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

ईश्वराज्ञातो मनुष्यैरिह कथं वर्तितव्यमित्यपदिश्यते ॥

ईश्वर की आज्ञा के अनुकूल मनुष्यों को संसार में कैसे वर्तना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे
वर्चां॑सि सन्तु वः । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो
मात्रे पृथिव्या इयन्ते राड्यन्तासि यमनो ध्रुवोऽ-
सि धरुणः । कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रूष्यै त्वा पो-
पाय त्वा ॥ २२ ॥

अस्मेइत्यस्मे । वः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्मेइ-
त्यस्मे । नृम्णम् । उत । क्रतुः । अस्मेइत्यस्मे ।
वर्चां॑सि । सन्तु । वः । नमः । मात्रे । पृथिव्यै ।
नमः । मात्रे । पृथिव्यै । इयम् । ते । राट् ।
यन्ता । असि । यमनः । ध्रुवः । असि । धरुणः ।
कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । त्वा । रूष्यै । त्वा ।
पोपाय । त्वा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अस्मे) अस्माकमस्मभ्यं वा (वः) गुप्ताकं
गुप्मभ्यं वा(अस्तु)भवतु(इन्द्रियम्)मनआदीनि अस्मेस्मे(नृम्णम्)
घनम् (उत) आपि (क्रतुः) प्रज्ञा कर्म वा अस्मे मे(वर्चांसि)

प्रकाशमानाध्ययनानि । वर्चद्वत्यनना० निघं० । २ । ७ । (स-
न्तु) (यः) युष्माकं युष्मभ्यं वा (नमः) अनादिकम् (मा-
त्रे) मान्यनिमित्तायै (पृथिव्यै) विस्तृतायै भूमये (नमः) ज-
लादिकम् (मात्रे) (पृथिव्यै) (इयम्) (ते) तव (राष्ट्र) रा-
जमाना (यन्ता) नियन्ता (आसि) (यमनः) उपयन्ता (ध्रु-
वः) निश्चलः (आसि) (धरुणः) धर्त्ता (कृष्यै) कृषान्ति वि-
लिखन्ति भूमिं यया तस्यै (त्वा) त्वाम् (क्षेमाय) रक्षणाय (त्वा)
(रथ्यै) श्रियै (त्वा) (पोषाय) पुष्टये (त्वा) अयं मंत्रः ।
शत० ५ । १ । ६ । १५ । व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याऽहमीश्वरः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा
पोषाय त्वा निपुञ्जामि यस्त्वं ध्रुवो यन्तासि धरुणो यमनोऽसि
यस्य ते तवेयं राजास्ति । अस्मै मात्रे पृथिव्यै नमोऽस्मै मात्रे
पृथिव्यै नमो विधेहि । सर्वं यूयं यदस्मे दन्त्रियं तद्वोऽस्तु । यदस्मे
नृणां तद्वोऽस्तु । उतापि योऽस्मे क्तनुः स वोऽस्तु । यान्यस्माकं
वर्चासि तानि वः सन्तु । यदेतत्सर्वं योऽस्तु तदस्माकमस्तिवत्येवं
परस्परं यूयं समाचरत ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यान् प्रतिश्वरस्येवमाज्ञाऽस्ति भवन्तः सदैव स-
त्कर्मसु प्रयतन्ताम् । आलस्यं माकुर्वताम् । पृथिव्याः सकाशादना-
दीन्पुत्राद्य संरक्ष्यैतत्सर्वं परस्परमुपकाराय यथास्यात्तथा ताद्धितं
विदधताम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य भैं ईश्वर (कृष्यै) त्वेता के लिये (त्वा) तुम्हें (क्षेमाय)
रक्षा के लिये (त्वा) तुम्हें (रथ्यै) संपत्ति के लिये (त्वा) तुम्हें श्रीर (पोषाय)

पुष्टि के लिये (त्वा) तुम्ह को नियुक्त करता हूँ जो तू (ध्रुवः) दृढ़ (यन्ता) नियमों से चलने वाला (असि) है (धरुणः) धारण करने वाला (यमन) उद्योगी (असि) है जिस (ते) तेरी (इयम्) यह (राट्) शोभा युक्त है इस (मात्रे) मान्य की हेतु (पृथिव्यै) विस्तारयुक्त भूमि से (नमः) अन्नादि पदार्थ प्राप्त हों इस (मात्रे) मान्य देने वाली (पृथिव्यै) पृथिवी को अर्थात् भूमि विद्या को ज्ञान के इससे (नमः) अन्नजलादि पदार्थ प्राप्त कर तुम सब लोग परस्पर ऐसे कहो और वृत्तों कि जो (अस्मे) हमारे (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय हैं वे (वः) तुम्हारे लिये हों जो (अस्मे) हमारा (नृणाम्) धन है वह (वः) तुम्हारे लिये हो (उत) और जो (अस्मे) हमारे (क्रतुः) बुद्धि वा कर्म हैं (वः) तुम्हारे हित के लिये हों जो हमारे (वर्चासि) पदा पदाया और अन्न हैं वे (वः) तुम्हारे लिये (सन्तु) हों जो यह सब तुम्हारा है वह हमारा भी हो ऐसा आचरण आपस में करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि तुम लोग सदैव पुरुषार्थ में प्रवृत्त रहो और आलस्य मत करो और जो पृथिवी से अन्न आदि उत्पन्न हों उन की रक्षा करके यह सब जिस प्रकार परस्पर उपकार के लिये हो वैसा यत्न करो । कभी विरोध मत करो कोई अपना कार्य सिद्ध करे उस का तुम भी किया करो ॥ २२ ॥

वाजस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । स्वराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

• पुनस्तैरत्र कथं भवितव्यमित्याह ॥

फिर उन को इस विषय में वैसा होना चाहिये यह विषय

अगेल मंत्र में कहा है ॥

वाजस्येमं प्रसवः सुपुवेऽग्रे सोमं शं राजानमोषं
धीप्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं शं राष्ट्रे
जागृत्याम पुरोहिताः स्वाहा ॥ २३ ॥

• वाजस्य । इमम् । प्रसवइति प्रऽसवः । सुपुवे ।
सुसुवइतिसुपुवे । अग्रे । सोमम् । राजानम् ।

स्तुभेन । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । जागतेन । त्वा ।
 छन्दसा । परि । गृह्णामि ॥ सुक्ष्मा । च । अस्ति । शिवा । च ।
 अस्ति । स्योना । च । अस्ति । सुपदा । सुसदेति सुसदा ।
 च । अस्ति । ऊर्जस्वती । च । अस्ति । पर्यस्वती । च ॥ २७ ॥
 पदार्थः— गायत्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन । छन्दसः प्रत्ययविधा-
 ने नपुंसकात् स्वार्थ उपसंख्यानम् । अ० ४।२।५५। अनेन गायत्रश-
 व्दे अण् त्रैष्टुभादिषु अत्र च । (त्वा) परमात्मानं तमिमं यज्ञं
 वा । (छन्दसा) आल्हादकारिणा । चन्देरादेश्च छः । उ० ४।२२६।
 अनेनासुन् प्रत्ययः । (परि) सर्वतो भावे । परीति सर्वतोभावं प्राह ।
 निरु० १।३। (गृह्णामि) संपादयामि । (त्रैष्टुभेन) त्रैष्टुवेव त्रैष्टुभं
 तेन । (त्वा) त्वा सर्वानन्दमयं तं पदार्थसमूहं वा । (छन्दसा)
 स्वातन्त्र्यानन्दप्रदेन । (परि) अभितः । (गृह्णामि) संपादयामि ।
 (जागतेन) जगत्येव जागतं तेन । (त्वा) त्वा सुखस्वरूपं तमग्निं
 वा । (छन्दसा) अत्यानन्दप्रकाशेन । (परि) समन्तात् । (गृह्णामि)
 स्वीकरोमि । (सुक्ष्मा) शोभना चासौ क्षमेयं पृथिवी च सा । क्षमेति
 पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १।१। (च) समुच्चयार्थे । (अस्ति)
 भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (शिवा) मंगलप्रदा । (च)
 समुच्चये । (अस्ति) भवति । (स्योना) सुखप्रदा । स्योनमिति सुख-
 नामसु पठितम् । निघं० ३।६। (च) समुच्चये । (अस्ति) भवति ।
 (सुपदा) सुष्ठु सोदन्ति यस्या सा । (च) समुच्चये । (अस्ति) भ-
 वति । (ऊर्जस्वती) अन्नवती । ऊर्गित्यन्ननामसु पठितम् । नि-
 घं० २।७। ऊर्ग्वहुविधमन्नं यस्या सेति भूम्नि मतुप् । ज्योत्स्नातमि-
 खा० अ० ५।२।११४। इति निपातितः । (च) समुच्चये । (अस्ति)
 भवति । (पर्यस्वती) पर्यः प्रशस्तो रसो विद्यतेऽस्या सा । अत्र प्र-

ओपधीषु । अपस्वित्यप्सु । ताः । अस्मभ्यम् ।
मधुमतीरिति मधुमतीः । भवन्तु । वयम् राष्ट्रे ।
जागृत्याम् । पुरोहिता इति पुरःहिताः । स्वाहा
॥ २३ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) बोधस्य सकाशात् (इमम्) (प्रस-
वः) ऐश्वर्ययुक्तः (सुसुत्रे) प्रसुवउत्पादये (अग्रे) पूर्वम्
(सोमम्) सोममिव सर्वदुःखप्रणाशकं (राजानम्) विद्यान्या-
यविनयैः प्रकाशमानं स्वामिनम् (ओपधीषु) पृथिवीस्थासु यथा
दिपु (अप्स) जलेषु वर्त्तमानाः (ताः) (अस्मभ्यम्) (मधु-
मतीः) प्रशस्ता मधवो मधुरादयो गुणा विद्यन्ते यासु ताः
(भवन्तु) (वयम्) अमात्यादयो भूत्याः (राष्ट्रे) राज्ये (जागृ-
त्याम्) सचेतना अनलसाः सन्तो वर्त्तेमहि (पुरोहिताः) सर्वेषां
हितकारिणः (स्वाहा) सत्यया क्रियया सह । अयं मंत्रः शत०
५ । २ । १ । ५ । व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमग्रे प्रसवः सन् वाजस्येर्मं सोमं
राजानं सुपुत्रे यथा तद्रक्षणेन या ओपधिष्वप्स्वोपधयः सन्ति ताः
अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु । यथा स्वाहा पुरोहिता वयं राष्ट्रे सततं
जागृत्याम् तथा यूयमपि वर्त्तध्वम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—शिष्टा मनुष्याः सर्वविद्याचातुर्यार्गोऽप्यसहितं सौ-
म्यादिगुणाल्लभ्यतं राजानं संस्थाप्य तद्रक्षको वैद्य एवं प्रवर्त्तेत यथा-
ऽस्य शरीरे बुद्ध्यावात्मनि च रोगावेशो न स्यात् । इत्यमेव राजवै-
द्यो सर्वानमात्यादीन् भूत्यानरोगान् संपादयेताम् । यत एते राज्यस्य

सज्जनपालने दुष्टताडने सदा प्रयतेरन् राजा प्रजा च पिता पुत्र-
वत्सदा वर्तेयाताम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे मैं (अग्रे) प्रथम (प्रसव) ऐश्वर्य्य युक्त
होकर (वानस्य) वैद्यक शास्त्र बोध सम्बन्धी (इमम्) इस (सोमम्) चन्द्रमा के
समान सब दु खों के नाश करने हारे (राजानम्) विद्या न्याय और विनयों से प्रका
शमान राजा को (सुमुवे) ऐश्वर्य्य युक्त करता हूँ । जैसे उस की रक्षा में (ओष
धीषु) पृथिवी पर उत्पन्न होने वाली यव आदि ओषधियों और (अष्पु) जलों के
बीच में वर्त्तमान ओषधी हैं (ता) वे (अस्मभ्य) हमारे लिये (मधुमती) प्रशस्त
मधुर गुण वाली (भवन्तु) हो जैसे (स्वाहा) सत्य क्रिया के साथ (पुरोहिता)
सब के हितकारी हम लोग (राष्ट्रे) राज्य में निरन्तर (जागृत्याम) आलस्य छोड़के
जागते रहें वैसे तुम भी वर्त्ता करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—शिष्ट मनुष्यों को योग्य है कि सब विचार्यों की चतुराई रोग-
रहित और सुन्दर गुणों में शोभायमान पुरुष को राज्याधिकार दे कर उस की
रक्षा करने वाला वैद्य ऐसा प्रयत्न करे कि जिससे इस के शरीर बुद्धि और आत्मा
में रोग का आवेश न हो । इसी प्रकार राजा और वैद्य दोनों सब मन्त्री आदि भूत्यों
और प्रजा जनों को रोग रहित करें । जिस से ये राज्य के सज्जनों क पालने और
दुष्टों के ताडने में प्रयत्न करते रहें राजा और प्रजा के पुरुष परस्पर पिता पुत्र के स
मान सदा वर्त्ते ॥ २३ ॥

वाजस्येनामित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिगृजगतीछन्दः । निपादः स्वरः ॥

राजा किमाश्रित्य केन किं कुर्ष्यादित्युपादिश्यते ॥

राजा किसका आश्रय लेकर किस के साथ क्या करे यह विषय

अगले मंत्र में कहा है

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवामिमा च विश्वा
भुवंतानि स्र्वाट् । अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्त्स

नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्य । इमाम् । प्रसवडिति प्रऽसवः । शिश्रिये ।
दिवम् । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सम्राडि-
तिसम्राट् । अदित्सन्तम् । दापयति । प्रजा-
नन्तिति प्रऽजानन् । सः । नः । रयिम् । सर्ववीर-
मिति सर्ववीरम् । नि । यच्छतु । स्वाहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) राज्यस्य (इमाम्) भूमिम् (प्रसवः)
प्रसूतः (शिश्रिये) समाश्रये (दिवम्) देदीप्यमानां राजनीतिम्
(इमा) इमानि (च) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) गृ-
हाणि (सम्राट्) यो राजधर्मे सम्यग्राजते सः (अदित्सन्तम्)
राजकरं दातुमनिच्छन्तम् (दापयति) (प्रजानन्) प्रज्ञावान्
सन् (सः) (नः) अस्माकं प्रजास्थानाम् (रयिम्) धनम्
(सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मात्तत् (नि) नितराम् (यच्छतु)
गृह्णातु (स्वाहा) धर्म्यया वाचा ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वाजस्य मध्ये प्रसवः सम्राडहामि-
मा दिवमिमा विश्वा भुवनानि च शिश्रिये तथा यूयनप्येनमेतानि
चाश्रयत । यः स्वाहा प्रजानञ्जित्सन्तं दापयति स नः सर्ववीरं
रयिं नियच्छतु ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो मूलस्य राज्यस्य मध्ये सनातनीं राज-
नीतिं विदित्वा राज्यं संरक्षितुं शक्नुयात् । तमेव चक्रवर्तिनं राजा-
नं कुरुत । यः करस्य दातारं करं दापयेत् सो ऽ मात्यो भवितु
मर्हेत् । यः शत्रून् निग्रहीतुं शक्नुयात् तं सेनापतिं कुरुतां विद्वान्
धार्मिको भवेत् न्यायाधीशं कोशाध्यक्षं वा कुरुत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (वाजस्य) राज्य के मध्य में (प्रसव)
उत्पन्न हुए (सम्राट्) अच्छे प्रकार राजधर्म में प्रवर्तमान में (इमाम्) इस भूमि
को (दिवम्) प्रकाशित और (इमा) इन (विश्वा) सब और (भुवनानि) धरों
को (शिश्रिये) अच्छे प्रकार आश्रय करता हूँ जैसे तुम भी इस को अच्छे प्रकार
शोभित करो और जो (स्वाहा) धर्म युक्त सत्पाणी से (प्रतानन्) जानता हुआ
(अद्विस्तन्तम्) राज्य कर देने की इच्छा न करने वाले से (दापयति) दिलाता है
(स) सो (न) हमारे (सर्वधीरम्) सब धीरों को प्राप्त कराने हारे (रयिम्)
धन को (नियच्छतु) ग्रहण करे ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्य लोगो मूल राज्य के बीच सनातन राजनीति को जान कर
जो राज्य की रक्षा करने को समर्थ हो उसी को चक्रवर्ती राजा करो और जो कर देने
वालों से कर दिलावे वह मंत्री होने को योग्य होवे जो शत्रुओं को बाधने में समर्थ हो
उसे सेनापति करो और जो विद्वान् धार्मिक हो उसे न्यायाधीश वा कोशाध्यक्ष करो ॥ २४ ॥

वाजस्यन्वित्यस्य वसिष्ठश्चापिः प्रजापतिर्देवता । स्वराट्त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनराज्ञा कोट्टशो भवेदित्याह ॥

फिर राजा कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वाजस्यन्तु प्रसव आवभूवेमा च विश्वा भुवनानि
सर्वतः । सर्वेऽपि राजा परिधाति विद्वान् प्रजां
पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

वाजस्य । नु । प्रसवइतिप्रऽसवः । आ । बभूव ।
इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः । सनेमि ।
राजा । परि । याति । विद्वान् । प्रजामितिप्रऽजाम् ।
पुष्टिम् । वर्धयमानः । अस्मेऽइत्यस्मे । स्वाहा ॥ २५ ॥
पदार्थः—(वाजस्य) वेदादिशास्त्रोत्पन्नबोधस्य (नु) शीघ्र-

म् (प्रसवः) यः प्रसूते सः (आ) समंतात् (बभूव) भवेत्
(इमा) इमानि (च) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) मा-
ण्डलिकराजनिवासस्थानानि (सर्वतः) (सनेमि) सनातनेन ने-
मिना धर्मेण सह वर्त्तमानराज्यमण्डलम् (राजा) वेदोक्तराजगुणैः
प्रकाशमानः (परि) (याति) प्राप्नोति (विद्वान्) सकलवि-
द्यावित् (प्रजाम्) पालनीयाम् (पुष्टिम्) पोषणम् (वर्धय-
मानः) (अस्मे) अस्माकम् (स्वाहा) सत्यया नीत्या ॥ २५ ॥

अन्वयः—यो वाजस्य स्वाहा प्रसवो विद्वानाबभूवेमा विश्वा
भुवनानि सनेमि च प्रजां पुष्टिं नु वर्धयमानः परिधाति सो अस्मे
राजा भवतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—ईश्वरोऽभिवदति हे मनुष्या यूयं प्रशंसितगुणकर्म
स्वभावो राज्यं रक्षितुं समर्थो भवेत्तं सभाध्यक्ष कृत्वाऽऽसनीत्या
साम्राज्यं कुरुतेति ॥ २५ ॥

पदार्थः—ओ (वाजस्य) वेदादिशास्त्रों से उत्पन्न बोध को (स्वाहा) सत्य-
नीति से (प्रसव) प्राप्त होकर (विद्वान्) सम्पूर्ण विद्या को जानने वाला, पुरुष

(आ) अच्छे प्रकार (बभूव) होवे (व) और (इमा) इन (विश्वा) सब (भुवन्नि) मांडलिक राजनिवासस्थानों और (सनेमि) मनातु नियम धर्म सहित वर्त्तमान् (प्रान्) पालने योग्य प्रजाओं को (पुष्टिन्) पोषण (नु) यामि (वर्धयमाने) बढ़ाता हुआ (परि) सब ओर से (याति) प्राप्त होता है वह (अस्मे) हम लो गों का राजा होवे ॥ २५ ॥

भावार्थ—ईश्वर सब से उपदेश करता है कि हे मनुष्य लोगो तुम जो प्रशस्त गुण कर्म स्वभाव वाला राज्य की रक्षा में समर्थ हो उस को सभा में बैठ करके आप नीति से चक्रवर्तिराम्य करो ॥ २५ ॥

सोममित्यस्य तापस ऋषिः । सोमाग्न्यादित्याविष्णुसूर्यः ।
बृहस्पतयो देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गावारः स्वरः ॥

पुनः कीदृशं राजानं स्वीकुर्युरित्युपदिश्यते ॥

किर कैसे राजा का स्वीकार करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है

सोमं० राजानं० मवंसे० अग्निं० न्वारं० भामं० हे । आदित्या-
न्विष्णुं० सूर्यं० ब्रह्माणं० च । बृहस्पतिं० स्वाहां ॥ २६
सोमं० । राजानं० । अवंसे । अग्निं० । अन्वारं० भा
मह० इत्यनु० अरं० भामहे । आदित्यान् । विष्णुं० ।
सूर्यं० । ब्रह्माणं० । च । बृहस्पतिं० । स्वाहां ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सोमम्) (सोमगुणसम्पन्नम्) (राजानम्) धर्मा-
चरणेन प्रकाशमानम् (अक्वसे) रत्नणाद्याय (अग्निम्) अग्निमि-
व शत्रुदाहकम् (अन्वारभामहे) (आदित्यान्) विद्याऽर्जनाप-
कृताऽष्टचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यान् विदुषः (विष्णुम्) व्यापकं प-
रमेश्वरम् (सूर्यम्) सूरिषु विद्वत्सु भवम् (ब्रह्माणम्) अधी-
तसाङ्गोपाङ्गचतुर्वेदम् (च) (बृहस्पतिम्) बृहतामातानां पा-
लकम् (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं स्वाहाऽक्वसे सह वर्तमानं वि-
ष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिमग्निं सोमं राजानमादित्यांश्चान्वारभा-
महे तथा युष्मदप्यारमध्वम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—ईश्वराज्ञाऽस्ति सर्वे मनुष्या रत्नणाद्याय ब्रह्मचर्या-
दिना विद्यापारगान् विदुषस्तन्मध्य उत्तमं सूर्यादिगुणसम्पन्नं रा-
जानं च स्वीकृत्य सत्यां नीतिं वर्धयन्त्विति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे हम लोग (स्वाहा) सत्यवापी से (अक्वसे)
रक्षा आदि के अर्थ (विष्णुम्) व्यापक परमेश्वर (सूर्यम्) विद्वानों में सूर्यवद्वि-
द्वान् (ब्रह्माणम्) साङ्गोपाङ्ग चार वेदों को पढ़ने वाले (बृहस्पतिम्) बड़ों के रक्षक
(अग्निम्) अग्नि के समान शत्रुओं को जलाने वाले (सोमम्) शान्त गुण सम्पन्न
(राजानम्) धर्माचरण से प्रकाशमान राजा और (आदित्यान्) विद्या के लिये जि-
न ने अङ्गतालिम वर्षतक ब्रह्मचर्य रह-कर पूर्ण विद्या पद सूर्यवत् प्रकाशमान विद्वानों के सङ्ग से विद्या पद के गृहाभ्रम का (आरभामहे) आरम्भ करें जैसे तुम भी कि-
या करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—ईश्वर की आज्ञा है कि सब मनुष्य रक्षा आदिके लिये यशस्वर्ष
प्रणादि से विद्या के पारगन्ता विद्वानों के नीचे जिसने अङ्गतालीस वर्ष ब्रह्मचर्य पूरा
किया हो ऐसे राजा को स्वीकार कर के सच्ची नीति को बढ़ावे ॥ २६ ॥

अर्थमणमित्यस्य तापस ऋषिः । अर्थमादिमंत्रोक्ता दे-
वताः । स्वराडनुमुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनाराजा कान्कस्मिन्प्रेरयेदित्याह ॥

किं राजा किं को किं में प्रेरणा करे इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अर्घ्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं
स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्घ्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय ।
चोदय । वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् ।

सवितारम् । च । वाजिनम् । स्वाहा ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अर्घ्यमणम्) पक्षपातराहित्येन न्यायकर्तारम् (बृहस्पतिम्) सकलविद्याध्यापकम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तम् (दानाय) (चोदय) प्रेरय (वाचम्) वेदवाणीं (विष्णुम्) सर्वाधिष्ठातारम् (सरस्वतीम्) बहुविधं सरो वेदादिशास्त्रविज्ञानं विद्यते यस्यास्ता विज्ञानयुक्तामध्यापिका स्त्रियम् (सवितारम्) वेदविद्यैश्वर्योत्पादकम् (च) (वाजिनम्) प्रशस्तबलवेगादियुक्तं शूरवीरम् (स्वाहा) सत्यया नीत्या ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे राजैस्त्वं स्वाहा दानायार्घ्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं वाचं विष्णुं सवितारं वाजिनं सरस्वतीं च सत्कर्मसु सदा चोदय ॥ २७ ॥

भावार्थः—ईश्वरोऽभिवदति राजा स्वयं धार्मिको विद्वान् भूत्वा सर्वानन्यायाधीशान् मनुष्यान् विद्यार्धमवधनाय सततं प्रेरयेद्यतो विद्यार्धमद्वयाऽविद्याऽधर्मा निवृत्तौ स्याताम् ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप (स्वाहा) सत्य नीति से (दानाय) विद्यादि दान के लिये (अर्थमणम्) पक्षपात रहित न्याय करने (बृहस्पतिम्) सब विद्याओं को पढ़ाने (इन्द्रम्) बड़े ऐश्वर्य युक्त (वाजम्) वेदवाणी (विष्णुम्) सब के अधिष्ठाता (सवितारम्) वेदविद्या तथा सब ऐश्वर्य उत्पन्न करने (वाजिनम्) अच्छे बल वेग से युक्त शरवीर और (सरस्वतीम्) बहुत प्रकार वेदादि शास्त्र विज्ञान युक्त पढ़ाने वालों विदुषी स्त्री को अच्छे कर्मों में (चोदय) सदा प्रेरणा किया कीजिये ॥ २७ ॥

भाषार्थः—ईश्वर सब से कहता है कि राजा आप धर्मात्मा विद्वान् हो कर सब न्याय के करने वाले मनुष्यों को विद्या धर्म बढ़ाने के लिये निरन्तर प्रेरणा करो जिस से विद्या धर्म की बढ़ती से अविद्या और अधर्म दूर हों ॥ २७ ॥—

अग्न इत्यस्य तापस ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स राजा किं किं कुर्यादित्याह ॥

किर वह राजा क्या क्या करे यह विषय अगले मंत्र में कहा है

अग्ने अर्च्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वंहि धनंदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

अग्ने । अर्च्छ । वद । इह । नः । प्रति । नः । सुमना इति सुमनाः । भव । प्र । नः । यच्छ । सहस्रजिदिति सहस्रजित् । त्वम् । हि । धनंदा इति धनंदाः । असि । स्वाहा ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (अर्च्छ) सम्पन्न निपातस्य चेति दीर्घः (वद) सत्यमुपदिश (इह) आस्मिन् समये (नः)

अस्मान् (प्रति) (नः) अस्मान् (सुमनाः) सुहृद्रावः (भव) (प्र) (न) अस्मभ्यम् (यच्छ) देहि (सहस्रजित्) असहायः सन् सहस्रं योद्धुन् जेतु शीलः (त्वम्) (हि) यतः (धनदाः) ऐश्वर्य्यदाता (आसि) (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वभिह स्वाहा नोऽच्छवद नोऽस्मान् प्रति सुमना भव। त्व हि सहस्रजिद्धनदा आसि तस्मान्न सुखं प्रयच्छ ॥ २८ ॥

भावार्थः—ईश्वरआह राजा प्रजासेनाजनान्प्रति सदा सत्प्रियं च दद्याद्गुह्याच्च शरीरात्मवलं वर्धित्वा नित्यं शत्रून् जित्वा धर्मेण प्रजाः पालयेदिति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् आप (इह) इस समय में (स्वाहा) सत्य वाणी से (न) हम को (अच्छे) अच्छे प्रकार (वद) सत्य उपदेश कीजिये (न) हमारे ऊपर (सुमना) मित्र भाव यक्त (भव) हूँजिये (हि) जिस से (सहस्रजित्) आप विन सहाय हजार को जीतने (धनदा) ऐश्वर्य्य देने वाले (आसि) हैं इस से (व) हमारे लिये (प्रयच्छ) दीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदेश करता है कि राजा, प्रजा और सेनाजन मनुष्यों से सदा सत्य प्रिय वचन कहै उन को धन दे उन से धन ले शरीर और आत्मा का बल बढ़ा और नित्य शत्रुओं को जीतकर धर्म से प्रजा को पाले ॥ २८ ॥

प्रनइत्यस्य तापस ऋषि । अर्थमादिमंत्रोक्ता देवताः । भूरिगार्गी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजा मात्रादयश्च प्रजाः किंकिमुपदिशेयुरित्याह ॥

प्रजा और सत्तानों से राजा और माता आदि कपे वतें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

शंसार्थे भुतुप् । पयस्वती रसवती । श० १।२।३।११। (च) समुच्चये ।
अयं मंत्रः । श० १।२।३।१-११। व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— येन यज्ञेन चोत्तमैः पदार्थैः सह सुद्धमासि भवति ।
येन च कल्याणकारिभिर्गुणैर्मनुष्यैश्चेयं शिवासि भवति । येन चानुत्त-
मैः सुखैः सहेयं स्योनासि भवति । येन चोत्तमाभिः सुखकारिका-
भिः स्थितिगतिभिः सहेयं सुपदासि भवति । येन चोत्तमैर्यवादिभि-
रन्नैः सहेयमूर्जस्वत्यसि भवति । येन चोत्तमैर्मधुरादिरसवद्भिः फलैर्यु-
क्तैः पृथिवी पयस्वती च जायते । अहं यज्ञविद्याविन्मनुष्यो गायत्रेण
छन्दसा त्वा तं यज्ञं परिगृह्णामि । अहं त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा तमिमं
पदार्थसमूहं परिगृह्णामि । अहं जागतेन छन्दसा त्वा तमिममग्निं
परिगृह्णामि । ॥ २७ ॥

भावार्थः— वेदप्रकाशकेश्वरोऽस्मान् प्रत्यभिवादति युष्माभिर्न चा-
न्तरेण वेदमंत्राणां पठनं तदर्थज्ञानं यज्ञानुष्ठानं सुखफलं प्राप्तुं सर्व-
शुभगुणाढ्याः सुखकारिणोऽन्नजलवाय्वादयः पदार्थाः शुद्धाश्च कर्तुं
शक्यन्ते । तस्मादेतस्य त्रिविधस्य यज्ञस्य सिद्धिं प्रयत्नेन निष्पाद्य
सुखे स्थातव्यम् । ये चाऽस्मा वायुजलौपधिदूपका दुर्गन्धादयो दोषा
दुष्टाश्च मनुष्याः सन्ति ते सर्वदा निवारणीयाः ॥ २७ ॥

पदार्थः— जिस यज्ञसे उत्तम पदार्थोंके साथ । (सुद्धमा) यह पृथिवी शो-
भायमान । (असि) होती है । (च) तथा जिससे सुखकारक गुण (च) अथवा
मनुष्योंके साथ यह । (शिवा) भगवत्की देनेवाली । (असि) होती है । (च)
तथा जिस करके उत्तमसे उत्तम सुखोंके साथ यह पृथिवी । (स्योना) सुख उत्पन्न
करनेवाली (असि) होती है । (च) और जिससे उत्तम २ सुख करनेवाले और
चलनेके साथ यह (सुपदा) सुखसे स्थिति करनेयोग्य (असि) होती है । तथा
जिन उत्तम पद आदि अन्नोंके साथ यह । (ऊर्जस्वती) अन्नवाली (असि) होती
है । (च) और जिन उत्तम मधुर आदि रसवाले फलों करके यह पृथिवी ।
(पयस्वती) प्रशंसा करने योग्य रसवाली । (असि) होती है । (त्वा) उस यज्ञकी

प्र नो यच्छत्वर्धमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र
वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्धमा । प्र । पूषा । प्र । बृहस्प
तिः । प्र । वाक् । देवी । ददातु । नः । स्वाहा ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(प्र) (नः) अस्मभ्यम् (यच्छतु) ददातु (अ-
र्धमा) न्यायाधीशः (प्र) (पूषा) पोषकः (प्र) (बृहस्पतिः)
विद्वान् (प्र) (वाक्) विद्यासुशिक्षितवाणीयुक्ता (देवी) देवी-
प्यमानाऽध्यापिका माता (ददातु) (नः) अस्मभ्यम् (स्वाहा)
सत्यविद्यायुक्तां वाणीम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—यथाऽर्धमा नोऽस्मभ्यं सुशिक्षा प्रयच्छतु यथा पूषा-
पुष्टिं प्रददातु यथा बृहस्पतिः स्वाहा प्रार्थयतु तथा वाग् देवी
माताऽस्मभ्य विद्या ददातु ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्राऽऽह जगदीश्वरः । राजादयः सर्वे पुरुषा मात्रा
दिस्त्रियश्च सर्वदा प्रजा. पुत्रादीन् प्रति सत्प्रमुपदेशं कुर्युर्विद्यां
सुशिक्षा च सततं ग्राहयेयुर्यतः प्रजाःसदा नन्दिताः स्युः ॥ २९ ॥

पदार्थः—जैसे (अर्धमा) न्यायाधीश (न) हमारे लिये उत्तम शिक्षा (प्र
यच्छतु) देवे जैसे (पूषा) पोषण करने वाला शरीर और आत्मा को पुष्टि की शि-
क्षा (प्र) अच्छे प्रकार देवे जैसे (बृहस्पति) विद्वान् (प्र) (स्वाहा) अत्यु-
त्तम विद्या देवे जैसे (वाक्) उत्तम विद्या सुशिक्षा सहित वाणीयुक्त (देवी) प्रकार
मान पढ़ाने वाली माता हमारे लिये सत्य विद्या युक्त वाणी का (प्रददातु) उपदेश
सदा किया करे ॥ २९ ॥

भावार्थः—यहां जगदीश्वर उपदेश करता है कि राजा आदि सब पुरुष और माता आदि स्त्री सदा प्रजा और पुत्रादिकों को सत्य सत्य उपदेश करे विद्या और अच्छी शिक्षा को निरन्तर ग्रहण करावे जिस से प्रजा और पुत्र पुत्री आदि सदा आनन्द में रहे ॥ २९ ॥

देवस्येत्यस्य तापस ऋषिः । सम्राट् देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः क कर्तृशं राजानं कुर्युरित्युपादिश्यते ॥

फिर वहां कैसे की राजा करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्नुर्यन्त्रिये दधा-
मि बृहस्पतैः साम्राज्येनामिपि चाम्यसौ ॥ ३० ॥
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेति प्रसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्याम् । सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रिये ।
दधामि । बृहस्पतैः । त्वा । साम्राज्येनेतिसाम-
राज्येन । अमि । सिञ्चामि । असौ ॥ ३० ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः) सकलजगत्प्रसवितुरीश्वरस्य (प्रसवे) जगदुत्पादे (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसौर्विलाकर्षणाम्भ्यामिव (वायुभ्याम्) भुजाभ्यां (पूष्णः) पोषकस्य वायोर्धारणपोषणाम्भ्यामिव (हस्ताभ्याम्) क- राभ्याम् (सरस्वत्यै) विज्ञानसुशिक्षायाः । अत्र पष्ठर्थे च- तुर्थी(वाचः) वेदवाण्याः (यन्तुः) नियन्तुः (यंघ्रिये) शिल्पवि- द्यासिद्धानां यंत्राणामर्हे योग्ये निष्पादने (दधामि) धरामि (बृहस्पतेः) परमविदुषः (त्वा) (साम्राज्येन) सम्राजो भावे- न (अभि) आभिमुख्ये (सिंचामि) सुगन्धेन रसेन मार्ज्मि (असौ) अदोनामा ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे अखिलशुभगुणकर्मस्वभावयुक्त ! विद्वत्सावहं सवितुर्देवस्य जगदीश्वरस्य प्रसवे सरस्वत्यै वाचोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या त्वा दधामि यन्तु बृहस्पते यंघ्रिये साम्राज्येन त्वा भिषिंचामि ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । मनुष्यैरीश्वराप्रियं बलवीर्यपुष्टि युक्तं प्रगल्भं सत्यवादिनं जिनेन्द्रियं धार्मिकं प्रजापालनक्षमं विद्वांसं सुपरीक्ष्य सभाया अधिष्ठातृत्वेनाभिषिच्य राजधर्म उन्नेयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे सब अच्छे गुणकर्मस्वभावयुक्त विद्वत् (असौ) वह मैं (स- वितुः) सब जगत् के उत्पन्न करने वाले ईश्वर (देवस्य) प्रकाशमान जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये संसार में (सरस्वत्यै) अच्छे प्रकार शिल्प विद्या युक्त (वाचः) वेद वाणी के मध्य (अश्विनोः) सूर्य चन्द्रमा के समान धारण पोषण

गुण युक्त (हस्ताभ्याम्) हाथों से (त्वा) तुम को (दधामि) धारण करता हूँ
 और (बृहस्पते) बड़े विद्वान् के (यन्त्रिये) कारीगरी विद्या से सिद्ध किये राज्य
 में (साम्राज्येन) चक्रवर्ती राजा के गुण से सहित (त्वा) तुम्हें को (अभि) सम
 और से (सिंचामि) सुगन्धित रसों से मार्जन करता हूँ ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि ईश्वर में प्रेमी बल पराक्रम पुष्टि युक्त
 चतुर सत्यवादी नितेन्द्रिय धर्मात्मा प्रजापालन में समर्थ विद्वान् को अच्छे प्रकार
 परीक्षा कर समा का स्वामी करने के लिये अभिषेक करके राज धर्म की उत्तति
 अच्छे प्रकार नित्य किया करें ॥ ३० ॥

अग्निरेकेत्यस्य तापस ऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
 अत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

राजा प्रजाः प्रजाश्च राजानं सततं वर्द्धयेयुरित्याह ॥

राजा प्रजाओं को और प्रजा राजा को निरन्तर बढ़ाया करें इस० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदंजयत् तमुज्जैपमश्विनौ
 द्व्यक्षरेण द्विपदौ मनुष्यानुदंजयतान्तानुज्जैपं वि-
 ण्णुस्त्र्यक्षरेण त्रील्लोकानुदंजयतानुज्जैपं सो-
 मश्चतुर्क्षरेण चतुष्पदः पशूनुदंजयतानुज्जैपम्
 ॥ ३१ ॥

अग्निः । एकाक्षरेणेत्येकऽक्षरेण । । प्राणम् । उव
 अजयत् । तम् । उव । जेपम् । अ-
 श्विनौ । द्व्यक्षरेणेत्ये द्विऽक्षरेण । द्विपदइति
 द्विऽपदः । मनुष्यान् । उत् । अजयताम् । तान् ।
 उत् । जेपम् । विण्णुः । त्र्यक्षरेणेत्ये त्रिऽक्षरे-
 ण । त्रीन् । लोकान् । उत् । अजयत् । तान् ।

उत् । जेपम् । सोमः । चतुरक्षरेणेति चतुःऽअक्षरे-
ण । चतुष्पदः । चतुःपदइति चतुःऽपदः । पशून् ।
उत् । अजयत् । तान् । उत् । जेपम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्निरिव वर्त्तमानो राजा (एकाक्ष-
रेण) ओमित्यनेन विज्ञापकेन दैव्या गायत्र्या छन्दसा (प्राणम्)
शरीरस्थं वायुमिव प्रजाजनम् (उत्) उत्कृष्टया नीत्या (अजय-
त्) जयेदुत्कर्षेत (तम्) (उन्) (जेपम्) जयेयमुत्कर्षेयम्
(अश्विनौ) सूर्याचन्द्रमसाविव राजराजपुरुषौ (द्व्यक्षरेण) दैव्या-
उष्णिहा (द्विपदः) (मनुष्यान्) मननशीलान् (उत्)
(अजयताम्) (तान्) (उत्) (जेपम्) (विष्णुः) परमेश्वर
इव न्यायकारी (त्र्यक्षरेण) दैव्यानुऽष्टुमा (त्रीन्) जन्मस्था-
ननामवाच्यान् (लोकान्) दर्शनीयान् (उत्) (अजयत्)
(तान्) (उत्) (जेपम्) (सोमः) ऐश्वर्यामिच्छुः (च-
तुरक्षरेण) दैव्या वृहत्या (चतुष्पदः) (पशून्) हिरण्यादी-
नारण्यान् (उत्) (अजयत्) (तान्) उत् (जेपम्)
॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजन् अग्निर्भवान्यथा एकाक्षरेण प्राणमिव यं
प्रजाजनमुदजयत्तथा तमहमप्युज्जेपम् । हे राजन् अश्विनौ भवन्तौ
यथा द्व्यक्षरेण यान् द्विपदो मनुष्यानुदजयताम् । तथा तानहम-
प्युज्जेपम् । हे सर्वप्रधानपुरुष विष्णुर्भवान् यथा त्र्यक्षरेण यान्
त्रीन् लोकानुदजयत् । तथा तानहमप्युज्जेपम् । न्यायाधीश सोमो
भवान्यथा चतुरक्षरेण यान् चतुष्पदः पशूनुदजयत् तथा तानहम-
प्युज्जेपम् ॥ ३१ ॥

भावार्थः—यदि राजा सर्वान्प्रजाजनानुजयेत्तर्हि प्रजापुरुषास्तं कथं नोन्नयेयुर्नोच्येन ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अग्नि) अग्नि के समान वर्तमान आप जैसे (एकाक्षरेण) चिताने हारी एकअक्षर की देवी गायत्री छन्द से (प्राणम्) शरीर में स्थित वायु के समान प्रजाजनों को (उन्) जेपम् उत्तम नीति से (अजयत्) उत्तम करे वैसे (तम्) उस को मैं भी (उत्) (जेपम्) उत्तम करूँ । हे राजप्रजाननो (अश्विनौ) सूर्य और चन्द्रमा के समान आप जैसे (द्व्यक्षरेण) दो अक्षर की देवी उष्णिक् छन्द से जिन (द्विपद) दो पैर वाले (मनुष्यान्) मननशील मनुष्यों को (उज्जयताम्) उत्तम करो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेपम्) उत्तम करूँ । हे सर्वप्रधान पुरुष (विष्णु) परमेश्वर के समान न्यायकारी आप जैसे (व्यक्षरेण) तीन अक्षर की देवी अनुष्टुप् छन्द से जिन (त्रीन्) जन्मस्थान और नामवाची (लोकान्) देखने योग्य लोकों को (उदजयत्) उत्तम करते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेपम्) उत्तम करूँ । हे (सोम) ऐश्वर्य की इच्छा करने वाले न्यायाधीश आप जैसे (पशून्) हिरणादि पशुओं को (उदजयत्) उत्तम करते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेपम्) उत्तम करूँ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० । जो राजा सब प्रजाओं को अच्छे प्रकार बढ़ावे तो उस को भी प्रजाजन क्यों न बढ़ावें और जो ऐसा न करे तो उस को प्रजा भी कभी न बढ़ावे ॥ ३१ ॥

पूषेत्पस्य तापस ऋषिः । पूषादयो मन्त्रोक्ता देवताः

रुतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनाराजप्रजाजनाः किंवत्किं कुर्युरेत्याह ॥

किं राजा और प्रजाजन किन के दृष्टांतों से क्या करें इस ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेपम् । मरुतः
सप्ताक्षरेण सप्तत्र्यम्भ्यान्पशूनुदजयत्तानुज्जेपम् ।
बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेपम् ॥ ३२ ॥

पूपा । पञ्चाक्षरेणेति पंचऽक्षरेण । पंच । दिशः ।
 उत् । अजयत् । ताः । उत् । जेपम् । सविता ।
 षडक्षरेणेति षट्ऽक्षरेण । षट् । ऋतून् । उत् ।
 अजयत् । तान् । उत् । जेपम् । मरुतः । सप्ता-
 क्षरेणेति । सप्तऽक्षरेण । सप्त । ग्राम्यान् । पु-
 शून् । उत् । अजयन् । तान् । उत् । जेपम् ।
 बृहस्पतिः । अष्टाक्षरेणेत्यष्टऽक्षरेण । गायत्रीम् ।
 उत् । अजयत् । ताम् । उत् । जेपम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(पूपा) चन्द्रइव सर्वस्य पोषकः (पंचाक्षरेण)
 दैव्या पंक्त्या (पंच) चतस्रः पार्श्वस्था एकाग्रधनुर्ध्वस्था (दि-
 शः) (उत्) (जेपम्) (सविता) सूर्यइव (षडक्षरेण)
 दैव्या त्रिष्टुभा (षट्) (ऋतून्) वसन्तादिन् (उत्) (अ-
 जयत्) (तान्) (उत्) (जेपम्) (मरुतः) वायव इव (सप्ताक्षरेण)
 दैव्या जगत्या (सप्त) गोऽश्वमहिषोष्ट्राजाविगंदमान्
 (ग्राम्यान्) ग्रामे भवान् (पशून् गवादीन् (उत्) (अजय-
 न्) (तान्) (उत्) (जेपम्) (बृहस्पतिः) अनुचानो विदा-
 निव (अष्टाक्षरेण) याजुष्याऽनुष्टुभा (गायत्रीम्) यया गायन्तं
 त्रापते तां नीतिम् (उत्) (अजयत्) (ताम्) (उत्)
 (जेपम्) ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे राजन् पूपा भवान् यथा पंचाक्षरेण याः पंच
 दिशोऽदजयत्तथाऽहमपि ता उज्जयम् । हे राजन् सविता भवान्
 यथा षडक्षरेण यान् षड्ऋतूनुदजयत्तथा तानहमप्युज्जयम् । हे

सम्भा जना मरुतो भवन्तो यथा सप्ताक्षरेण यान् ग्राम्यान् सप्त
पशून्मुदजयन्नया तानहमप्युज्जेयम् । हे विद्वन् सभाध्यक्ष बृहस्प-
तिर्मवान् यथाऽष्टाक्षरेण यां गायत्रीमुदजयन्तामहमप्युज्जेयम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० यो राजा सर्वस्य गोपकः समस्त
दिक्सुकीर्तिरैश्वर्यवान् सुसम्भ्यः पशुपालको वेदविद्वेत्तं सर्वे रा-
जप्रजासेनाजना उत्कर्षयेयुः ॥ ३२ ॥

• **पदार्थः—**हे राजन् (पूषा) चन्द्रमा के समान सब को पुष्ट करने वाले आप
जैसे (पंचाक्षरेण) पांच अक्षर की दैवी पंक्ति से (पंच) पूर्वादिचार और एक ऊ-
पर नीचे की (दिशः दिशाओं) को (उदजयत्) उत्तम कीर्ति से भरते हो जैसे (ताः)
उन को मैं भी (उज्जेयम्) श्रेष्ठ कीर्ति से भरदेऊं । हे राजन् (सविता) सूर्य के
समान आप जैसे (षडक्षरेण) छ. अक्षरों की दैवी त्रिष्टुप् से जिन (पट्) छः
(ऋतून्) वसंतादि ऋतुओं को (उदजयत्) शुद्ध करते हो जैसे (तान्) उन को
मैं भी (उज्जेयम्) शुद्ध करूँ । हे सभाजनों (मरुतः) वायु के समान आप जैसे
(सप्ताक्षरेण) सात अक्षरों की दैवी जगती से (सप्त) गाय, घोड़ा, भैस, ऊँट बक-
री, भेड़, और गधा इन सात (ग्राम्यान्) गाव के (पशून्) पशुओं को (उदजयत्)
बढ़ाते हो जैसे (तान्) उन को मैं भी बढ़ाऊँ । हे समेश (बृहस्पति) समस्त वि-
द्याओं के जानने वाले विद्वान् के समान आप जैसे (अष्टाक्षरेण) आठ अक्षरों की
याजुषी अनुष्टुप् से जिस (गायत्रीम्) गान करने वाले की रक्षा करने वाली विद्वान्
स्त्री की (उदजयत्) प्रतिष्ठा करते हो जैसे (ताम्) उस की मैं भी (उज्जेयम्)
प्रतिष्ठा करूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । जो राजा सब का पोषण जिस की
सब दिशाओं में कीर्ति ऐश्वर्ययुक्त सभा के कामों में चतुर पशुओं का रक्षक और
पेदों का ज्ञाता हो उस को राजा प्रजा और सेना के सब मनुष्य अपना अधिष्ठाता
बना कर उन्नति दें ॥ ३२ ॥

• मित्र इत्पस्य तापस ऋषिः । मित्रादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
कृतिश्छन्दः । निपादः स्वरः ।

राज्ञः सत्याचाराऽनुकरणं प्रजया प्रजायाश्च राज्ञा

कार्थमित्याह ॥

रामा के सत्याचार के अनुसार प्रजा और प्रजा के अनुसार राजा करे इस० ॥

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत्तं स्तोममुदजयत् तमुज्जै-
पम् । वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जै-
पमिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जैपम् ।
विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयत्तामुज्जैपम्
॥ ३३ ॥ मित्रः । नवाक्षरेणेति नवंऽक्षरेण । त्रि-
वृत्तमिति त्रिवृत्तम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् ।
तम् । उत्ता जेपम् । वरुणः । दशाक्षरेणेति दशंऽक्ष-
रेण । विराजमिति विराजम् । उत् । अजयत् ।
ताम् । उत् । जेपम् । इन्द्रः । एकादशाक्षरेणेत्ये-
कादशंऽक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमिति त्रि-
स्तुभम् । उत् । अजयत् । ताम् । उत् । जेपम् ।
विश्वे । देवाः । द्वादशाक्षरेणेति द्वादशंऽक्षरेण ।
जगतीम् । उत् । अजयत् । ताम् । उत् । जेपम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सर्वस्य सुहृत् (नवाक्षरेण) याजुष्या

बृहत्या (त्रिष्टुप्) कर्मोपासनाज्ञानयुक्तम् (स्तोमम्) स्तोतुं योग्यम् (उत्) (अजयत्) (तम्) (उत्) (जेपम्) (वरुणः) श्रेष्ठः (दशाक्षरेण) याजुष्या पंक्त्या (विराजम्) विराट्छन्दोवाच्यम् (उत्) (अजयत्) (ताम्) (उत्) (जेपम्) (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (एकादशाक्षरेण) आसुर्ध्या पंक्त्या (त्रिष्टुभम्) त्रिष्टुप्छन्दो वाच्यम् (उत्) (अजयन्) (ताम्) (उत्) (जेपम्) (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (द्वादशाक्षरेण) साम्न्या गायत्र्या (जगतीम्) सतच्छन्दोऽभिहितां नीतिम् (उत्) (अजयन्) (ताम्) (उत्) (जेपम्) ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! मित्रो भवान् यथा नवाक्षरेण छन्दसा यं त्रिष्टुप् स्तोममुदजयत्तथा तमहमप्युज्जेपम् । हे प्रशंसनीय स-
भेश वरुणो भवान् यथा दशाक्षरेण छन्दसा यां विराजमुदजयत्त-
थाहमप्युज्जेपम् । हे परमैश्वर्यप्रदेन्द्रो भवान् यथैकादशाक्षरेण
यां त्रिष्टुभमुदजयत्तथा तामहमप्युज्जेपम् । हे समाजना विश्वे दे-
वा भवन्तो यथा द्वादशाक्षरेण यां जगतीमुदजयँस्तामहमप्युज्जे-
पम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राजजनाः सर्वेषु प्राणिषु मैत्रीं विधाय सुशिक्षयो
रूपान् विदुषः संपादयेयुर्धत्तस्ते ऐश्वर्यमागिनो भूत्वा राजमक्ता
भवेयुः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे राजन् (मित्र.) सन के हितकारी आप जैसे (नवाक्षरेण)
नव अक्षर की याजुषी गृहणी से जिस (त्रिष्टुप्) कर्म उपासना और ज्ञान के

मैं यज्ञविद्याका ज्ञाननेवाला मनुष्य । (गापत्रेण) गापत्री । (छन्दसा) जो कि चित्तको प्रफुल्लित करनेवाला है उससे । (परिगृह्यामि) सब प्रकारसे सिद्ध करता हूं ओर मैं । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुभ् । (छन्दसा) जो कि स्मृत्यन्तरारूपसे आनन्दका देनेवाला है उससे । (त्वा) पदार्थसमूहको । (परिगृह्यामि) सब प्रकारसे इकट्ठा करता हूं । तथा मैं । (जगतेन) जगती जो कि । (छन्दसा) अत्यन्त आनन्दका प्रकाश करनेवाला है उससे (त्वा) उस भौतिक अधिको । (परिगृह्यामि) अच्छी प्रकार स्वीकार करता हूं ॥ २७ ॥

भावार्थः— वेदका प्रकाश करनेवाला ईश्वर हम लोगोंके प्रति कहता है कि हे मनुष्यो तुम लोगोंको वेदमंत्रोंके बिना पढ़े ओर उनके अर्थोंके बिना जाने यज्ञका अनुष्ठान वा सुखरूप फलको प्राप्त होना ओर सब शुभ गुणयुक्त सुखकारी अन्न जल ओर वायु आदि पदार्थ हैं उनको शुद्ध नहीं कर सकते इससे यह तीन प्रकारके यज्ञकी सिद्धि यत्नपूर्वक संपादन करके सदा सुखहीमें रहना चाहिये ओर जो इस पृथिवीमें वायु जल तथा ओषधियोंको दूषित करनेवाले दुर्गंध अपगुण तथा दुष्ट मनुष्य हैं वे सर्वदा निवारण करने चाहिये ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । विराड् ब्राह्मी
पंक्तिश्छन्दः । पचमः स्वरः ॥

॥ ते दोषाः कथं निवारणीयास्तत्र मनुष्यैः पुनः किं
करणीयमित्युपदिश्यते ॥

। वे दोष कैसे निवारण करने ओर वहा मनुष्योंको फिर क्या करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुरा क्रूरस्यैविसृषो विरप्सिन्नुदादायं पृथिवीं जीव-
दानुम् ॥ यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धी-
रांसो अनुदिश्यं यजन्ते ॥ प्रोक्षणीरासादयद्विप-
तो बधोसि ॥ २८ ॥

पुरा । क्रूरस्य । विसृषति विसृषः । विरप्सिन्निति विरप्सि-
न् । उदादायेत्युत्पन्नादायं । पृथिवीम् । जीवदानुमिति

(स्तोमम्) स्तुति के योग्य को (उदजयत्) उत्तमता से जानते हो वैसे (तम्) उस को मैं भी (उज्जेपम्) अच्छे प्रकार जानूँ । हे प्रशंसा के योग्य समेश (वरुणः) सब प्रकार से श्रेष्ठ आप जैसे (दशाक्षरेण) दश अक्षरों की याजुपी पंक्ति से जिस (विराजम्) विराट् छन्द से प्रतिपादित अर्थ को (उदजयत्) प्राप्त हुए हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेपम्) प्राप्त होऊँ (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य्य देने वाले आप जैसे (एकादशाक्षरेण) ग्यारह अक्षरों की आसुरी पंक्तिसे जिस (त्रिष्टुभम्) त्रिष्टुप् छन्द वाची को (उदजयत्) अच्छे प्रकार जानते हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेपम्) अच्छे प्रकार जानूँ । हे सम्यं जनो (विश्वे) सब (देवाः) विद्वानो आप जैसे (द्वादशाक्षरेण) बारह अक्षरों की साम्नी गायत्री से जिस (जगतीम्) जगती से कही हुई नीति का (उदजयत्) प्रचार करते हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेपम्) प्रचार करूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि सब प्राणियों में मित्रता से अच्छे प्रकार शिक्षा कर इन प्रजाजनों को उत्तम गुणयुक्त विद्वान् करें जिस से ये ऐश्वर्य्य के भागी होकर राजभक्त हो ॥ ३३ ॥

वसव इत्यस्य तापस ऋषिः । वस्वादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
वसव इत्यस्य निचृज्जगती छन्दः । निपादः स्वरः । आदित्या
इत्यस्य निचृद्धृतिश्छन्दः ऋषभः स्वरः ॥

पुनरपि राजाप्रजाधर्मकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा के धर्म कार्य का उप०

वसंवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयँस्त
मुज्जेपम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममु-
दजयँस्तमुज्जेपम् । आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण प-
ञ्चदशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जेपमदितिः षोडशा-

क्षरेण षोडशंस्तोममुदंजयत्तमुज्जैषम् । प्रजाप-
तिःसप्तदशाक्षरेण सप्तदशंस्तोममुदंजयत्तमुज्जै-
षम् ॥ ३ ॥

वसंवः । त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदशंऽअक्षरेण ।
त्रयोदशमिति त्रयःऽदशम् । स्तोमम् । उत् । अ-
जयन् । तम् । उत् । जेषम् । रुद्राः । चतुर्दशा-
क्षरेणेति चतुर्दशंऽअक्षरेण । चतुर्दशमिति चतुःऽद-
शम् । स्तोमम् । उत् । अजयन् । तम् । उत्
जेष्म् । आदित्याः । पंचदशाक्षरेणेति पंचदशं-
अक्षरेण । पंचदशमिति पंचऽदशम् । स्तोमम् । उत् ।
अजयन् । तम् । उत् । जेषम् । अदितिः । षोड-
शाक्षरेणेति । षोडशंऽअक्षरेण । षोडशमिति षोड-
शम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जे-
षम् । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । सप्तदशाक्षरेणेति
सप्तदशंऽअक्षरेण । सप्तदशमिति सप्तऽदशम् ।
स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जे-
षम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(वसवः) कृतचतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्येण गृहीतविद्याः

(त्रयोदशाक्षरेण) आसुर्याऽनुष्टुभा (त्रयोदशम्) दशप्राणजीवमह
चत्त्वानां संख्यापूरकमव्यक्तं कारणम् (स्तोमम्) स्तोतुं योग्यम्
(उत्) (अजयन्) (तम्) (उत्) (जेषम्) (रुद्राः)
कृतेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्येणाधीतविद्याः (चतुर्दशाक्षरेण)
साम्नुयिष्णवा (चतुर्दशम्) दशेन्द्रियमनोबुद्धिचित्तानां संख्यापूरक
महद्ङ्कारम् (स्तोमम्) स्तवनीयम् (उत्) (अजयन्) (तम्)
(उत्) (जेषम्) (आदित्याः) समाचरितेनाष्टचत्वारिंशद्वर्ष
परिमितब्रह्मचर्येण गृहीतसमस्तविद्याः (पंचदशाक्षरेण) आसुर्या
गायत्र्या (पंचदशम्) चत्वारो वेदाश्चत्वार उपवेदाः षडङ्गानि च मि
लित्वा चतुर्दशविद्यास्तासां संख्यापूरकं क्रिया कौशलम् (स्तोमम्)
स्तोतुमर्हम् (उत्) (अजयन्) (तम्) (उत्) (जेषम्) (अ
दितिः) अविद्यमाना दितिर्नाशो यस्याः सा राजपत्नी (षोडशाऽ-
क्षरेण) साम्नुयानुष्टुभा (षोडशम्) प्रमाणादिपदार्थसमूह-
म् (स्तोमम्) प्रशंसनीयम् (उत्) (अजयत्) (तम्) (उत्)
(जेषम्) (प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (सप्तदशाक्षरेण)
निचृद्धार्या गायत्र्या (सप्तदशम्) चत्वारो वर्षाश्चत्वार आश्रमाः
श्रवणमननिदिध्यासनानि च कर्माणि । अलब्धस्य लिप्ता
लब्धस्य प्रयत्नेन रक्षणं रक्षितस्य वृद्धिः वृद्धस्य सन्मार्गे सर्वोपका-
रकेऽसत्कर्माणि व्ययकरणमेव चतुर्विधः पुरुषार्थः । मोक्षाऽनुष्ठानं चेति
सप्तदशम् (स्तोमम्) अतिप्रशंसनीयम् (उत्) उत्कृष्टरीत्या
(अजयत्) उत्कर्षेत् (तम्) (उत्) (जेषम्) उत्कर्षेयम् ॥३४॥

अन्वयः—हे राजादयः सभा वसवो विद्वांसि जना भवन्तो यथा त्रयोदशाक्षरेण यं त्रयोदशं स्तोममुदजयंस्तथाऽहमप्युज्जेयम् । हे वत्सर्ष्वन्तः पुरुषार्थिनो रुद्रा भवन्तो यथा चतुर्दशाक्षरेण यं चतुर्दशं स्तोममुदजयंस्तथा तमहमप्युज्जेयम् । हे पूर्णविद्यया शरीरात्माखिलवला आदित्या भवन्तो यथा पञ्चदशाक्षरेण यं पञ्चदशं स्तोममुदजयंस्तथातमहमप्युज्जेयम् । हे सभाध्यक्षस्य राज्ञः पत्न्यदिते अस्वण्डितैश्चर्या भवती यथाषोडशाक्षरेण यं षोडशं स्तोममुदजयत् तथातमहमप्युज्जेयम् । हे सर्वोऽभिरक्षक सज्जन नरेश प्रजापतिर्भवान् यथा सप्तदशाक्षरेण यं सप्तदशं स्तोममुदजयत् तथातमहमप्युज्जेयम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः एतैश्चतुर्भिर्भैर्यावान् राजप्रजाधर्मो विहितस्तमनुष्ठाय यूयं सुखिनो भवत ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे राजादि सम्य जनो (वसवः) चौबीस वर्षतक ब्रह्मचर्य्य से विद्या पढ़ने वाले विद्वानो आप लोग जैसे (त्रयोदशाक्षरेण) तेरह अक्षरों की आसुरी अनुष्टुप् वेदस्थ छन्द से जिस (त्रयोदशम्) दश प्राण जीव महत्त्व और अव्यक्त कारण रूप (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य पदार्थ समूह को (उदजयन्) श्रेष्ठता से जानें वैसे (तम्) उस को मैं भी (उज्जेयम्) उत्तमता से जानूँ । हे बल पराक्रम और पुरुषार्थयुक्त (रुद्राः) चवालीस वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्य्य से विद्या पढ़ने हारे विद्वानों जैसे आप (चतुर्दशाक्षरेण) चौदह अक्षरों की साम्नी उष्णिक् छन्द से (चतुर्दशम्) दश इन्द्रिय मन बुद्धि चित्त और अहंकाररूप (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य पदार्थ विद्या को (उदजयन्) प्रशंसित करें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेयम्) प्रशंसित करूँ हे (आदित्याः) अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य्य से समस्तविद्याओं को ग्रहण करने हारे पूर्ण विद्या से शरीर और आत्मा के समस्त बल से युक्त सूर्य्य के समान प्रकाशमान विद्वानो आप लोग जैसे (पञ्चदशाक्षरेण) पंद्रह अक्षरों की आसुरी गायत्री से

(पंचदशम्) चार वेद चार उपवेद अर्थात् आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद, (गानविद्या) तथा अथर्ववेद (शिल्पशास्त्र) छःश्रंग (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष मिल के चौदह उन का सख्यापूरक पंद्रहवां क्रिया कुशलता रूप (स्तोमम्) स्तुति के योग्य को (उदजयन्) अच्छे प्रकार से जानें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेपम्) अच्छे प्रकार जानूं। हे (अदितिः) आत्मारूप से नाश रहित सभाध्यक्ष राजा की विदुषी स्त्री अखण्डित ऐश्वर्ययुक्त आप जैसे (षोडशाक्षरेण) सोलह अक्षरकी साम्नी अनुष्टुप् से (षोडशम्) प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति और निग्रहस्थान इन सोलह पदार्थों की व्याख्या युक्त (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य को (उदजयन्) उत्तमता से जानें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेपम्) उत्तमता से जानूं। हे नरेश (प्रजापतिः) प्रजा के रक्षक आप जैसे (सप्तदशाक्षरेण) सत्रह अक्षरों की निचृदाची गायत्री छन्द से (सप्तदशम्) चार वर्ण चार आश्रम सुनना, विचारना, ध्यानकरना अप्राप्त की इच्छा, प्राप्त का रक्षण, रक्षित का बढ़ाना, बढ़े हुए को अच्छे मार्ग सब के उपकार में खर्च करना यह चार प्रकार का पुरुषार्थ और मोक्ष का अनुष्ठान रूप (स्तोमम्) अच्छे प्रकार प्रशंसनीय को उत्तमता से जाने वैसे मैं भी (उज्जेपम्) उत्तमता से जानूं ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्य लोगो इन चार मंत्रों से जितना राजा और प्रजा का धर्म कहा उस का अनुष्ठान करतुम सुखी होवो ॥ ३४ ॥

एषतइत्यस्य वरुणऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । निचृदुत्कृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

कीदृग्जनः साम्राज्यं सेवितुं योग्यो जायत इत्याह ॥

कैसा मनुष्य चक्रवर्त्ति राज्य सेवने को योग्य होता है इस० ॥

एवं ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहाऽग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो

देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा विश्वदेवनेत्रेभ्यो
 देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो
 वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्यो उत्तरासद्भ्यः स्वाहा
 सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः
 स्वाहा ॥ ३५ ॥

एषः । ते । निर्ऋतइति निःऽऋते । भागः । तम् ।
 जुपस्व । स्वाहा । अग्निनेत्रेभ्य इत्यग्निऽनेत्रेभ्यः
 देवेभ्यः । पुरःसद्भ्य इति पुरःसत्ऽभ्यः । स्वाहा ।
 यमनेत्रेभ्य इति यमऽनेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । दक्षिणा
 सद्भ्य इति दक्षिणासत्ऽभ्यः । स्वाहा । विश्वदे-
 वनेत्रेभ्य इति विश्वदेवऽनेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । पश्चा
 त्सद्भ्य इति पश्चात्सत्ऽभ्यः । स्वाहा । मित्रावरुण-
 नेत्रेभ्य इति मित्रावरुणऽनेत्रेभ्यः । वा मरुन्नेत्रेभ्य-
 इति मरुन्ऽनेत्रेभ्यः । वा । देवेभ्यः । उत्तरासद्भ्य-
 इत्युत्तरासत्ऽभ्यः । सोमनेत्रेभ्य इति सोमऽनेत्रेभ्यः ।
 देवेभ्यः । उपरिसद्भ्य इत्युपरिसेत्ऽभ्यः । दुवस्व-
 त्ऽभ्यः । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(एषः) पूर्वापरप्रतिपादितः (ते) तव (निर्ऋते)
 ते) नितरामृतं सत्यमाचरणं यस्मिन् तत्सम्बुद्धौ (भागः)
 भजनीयः सेवितुं योग्यः (तम्) (जुषस्व) सेवस्व (स्वाहा)
 सत्यां वाचम् (अग्निनेत्रेभ्यः) अग्नेः प्रकाशइव नेत्रं नयनं
 येषान्तेभ्यः (देवेभ्यः) धार्मिकेभ्यो विद्द्भ्यः (पुरःसद्भ्यः ये पुरः
 पूर्वं सभायां राष्ट्रे वा सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) धर्म्या क्रियाम्
 (यमनेत्रेभ्यः) यमस्य वायोनेत्रं नयनामिव नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः)
 विपश्चिद्भ्यः (दक्षिणासद्भ्यः) विश्वेषां देवानां विदुषां नेत्रं
 नीतिरिवनीतिर्येषां तेभ्यः (स्वाहा) दानक्रियाम् (विश्वदेवनेत्रेभ्यः)
 सर्वविद्भ्यस्तुल्या नेत्रा नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः) दिव्यसुखप्रदेभ्यः
 (पश्चात्सद्भ्यः) ये पश्चात्सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) उत्साहका-
 रिकां वाचम् (मित्रावरुणनेत्रेभ्यः) प्राणापानतुल्येभ्यः (वा)
 पक्षान्तरे (मरुनेत्रेभ्यः) मरुतामृत्विजां प्रजास्थानां सज्जनानां वा
 नेत्रमिव नायकत्वं येषां तेभ्यः (वा) (देवेभ्यः) दिव्यव्याय
 प्रकाशकेभ्यः (उत्तरासद्भ्यः) य उत्तरस्यां दिशि सीदन्ति तेभ्यः
 (स्वाहा) दौत्यकुशलताम् (सोमनेत्रेभ्यः) सोमस्य चन्द्रस्यैश्वर्यवती
 नेत्रं नयनामिव नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः) सकलविद्याप्रचार-
 केभ्यः (उपारिषद्भ्यः) सर्वोपरि विराजमानेभ्यः (दुवस्वद्भ्यः)
 विद्याविनयधर्मेद्वरान् सेवमानेभ्यः (स्वाहा) आप्तवाणीम् ॥३५॥

अन्वयः—हे निर्ऋते राजस्ते तव यएष भागो भजनीयो
 न्यायोऽस्ति तमग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा पुरःसद्भ्यो देवेभ्यः

स्वाहा । यमनेत्रेभ्यो दक्षिणासद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । विश्वदेवने
त्रेभ्यः पश्चात्सद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरु
न्नेत्रेभ्यो वोत्तरासद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यः उपरिसद्भ्यो
दुवस्वद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा च प्राप्य त्वं धर्मेण राज्यं सदा जुपस्व
॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे राजन् समाध्यक्ष यदा भवान् सर्वतो विद्वद्भ्या
रेभ्यः परितः प्राप्ताशिक्षः कृतसभो रक्षितसेनः सुसहायः सन्सन्नात
न्या वेदोक्त्या राजधर्मनीत्या प्रजाः पालयेत्तदैवेहामुत्त सुखमेव
प्राप्नुयात् । एतद्विरुद्धेक्षेत्तर्हि ते कुतः सुखमिति नहि मूर्ख-
सहायः सुखमेधते न खलु विद्वदुपदेशानुगामी कदाचित्सुखं
जहात्यस्माद्राजा सदैव विद्याधर्मात्सहायेन राज्यं रक्षेत् । यस्य स-
भायां राज्ये वा पूर्णाविद्या धार्मिका वर्तन्ते मिथ्यावादिनो व्यभिचा
रिणोऽजितेन्द्रियाः परुषवाचोऽन्यायचाराः स्तेना दस्यवश्च न सन्ति
स्वयमप्येवं भूतोऽस्ति स एव चक्रवर्तिराज्यं कर्तुमर्हति नातो वि
रुद्धो जनइति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (निश्चये) सदैव सत्याचरण युक्त राजन् (ते) आप का
जो (एषः) यह (मागः) सेवने योग्य है उस को (अग्निनेत्रेभ्यः) 'अग्नि के
प्रकाश के समान नीति युक्त (देवेभ्यः) विद्वानों से स्वाहा सत्य वाणी (पुरःसद्-
भ्यः) जो प्रथम सभा वा राज्य में स्थित हों उन (देवेभ्यः) न्यायाधीश विद्वानों से
(स्वाहा) धर्म युक्त किया (यमनेत्रेभ्यः) जिन की वायु के समान सर्वत्र गति
(दक्षिणासद्भ्यः) जो दक्षिण दिशा में राजप्रबन्ध के लिये स्थित हों उन (देवेभ्यः)
विद्वानों से (स्वाहा) दानकिया (विश्वदेवनेत्रेभ्यः) सब विद्वानों के तुल्य नीति के ज्ञानी
(पश्चात्सद्भ्यः) जो पश्चिम दिशा में राज कर्मकारी हों उन (देवेभ्यः) दिव्य
मुख देने वाले विद्वानों से (स्वाहा) उत्साह कारक वाणी (मित्रावरुणनेत्रेभ्यः) प्राण

और अपान के समान वा (मरुन्नेत्रेभ्यः) ऋत्वक् यज्ञ के कर्त्ता (वा) सत्पुरुष के समान न्याय कारक वा (उत्तरासद्भ्यः) जो उत्तर दिशा में न्यायाधीश हों उन (देवेभ्यः) विद्वानों से दूत कर्म की कुशला क्रिया (सोमन्नेत्रेभ्यः) चन्द्रमा के समान ऐश्वर्य युक्त होकर सब को आनन्द दायक (उपारिसद्भ्यः) विद्या विनय धर्म और ईश्वर की सेवा करने वाले (देवेभ्यः) विद्वानों से (स्वाहा) आप्त पुरुषों की वाणी को प्राप्त हो के तू सदा धर्म का (जुषस्व) सेवन किया कर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे राजन् समाध्यक्ष जब आप सब ओर से उत्तम विद्वानों से युक्त हो कर सब प्रकार की शिक्षा को प्राप्त सभा का करने हारा सेना का रक्षक उत्तम सहाय से सहित होकर सनातन वेदोक्त राज धर्म नीति से प्रजा का पालन करे इस लोक और परलोक में सुख ही को प्राप्त होवे जो कर्म से विरुद्ध रहेगा तो तुम्ह को सुख भी न होगा कोई भी मनुष्य मूर्खों के सहाय से सुख की वृद्धि नहीं कर सकता और न कभी विद्वानों के अनुसार चलने वाला मनुष्य सुख को छोड़ देता है इस से राजा सर्वदा विद्या धर्म और आप्त विद्वानों के सहाय से राज्य की रक्षा किया करे जिस की सभा वा राज्य में पूर्ण विद्यायुक्त धार्मिक मनुष्य सभासद वा कर्मचारी होते हैं और जिस के सभा वा राज्य में मिथ्यावादी व्यभिचारी अनितेन्द्रिय कठोर वचनों के बोलने वाले अन्यायकारी चोर और डाकू आदि नहीं होते और आप भी इसी प्रकार का धार्मिक हो तो वही पुरुष चक्रवर्त्ती राज्य करने के योग्य होता है इस से विरुद्ध नहीं ॥ ३५ ॥

ये देवा इत्यस्य वरुण ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । विकृति-
श्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः सर्वत्र भ्रमणं विधाय विद्यां गृहीयुरित्यु० ॥

मनुष्य लोग सर्वत्र भ्रमण कर विद्या ग्रहण करें इस०

ये देवा अग्निनेत्राः पुरः सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्रादक्षिणा सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात् सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरा सदस्तेभ्यः

स्वाहा । ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुर्वस्वन्तस्तेभ्यः
स्वाहा ॥ ३६ ॥

ये । देवाः । अग्निनेत्रा इत्यग्निऽनेत्राः । पुरःसद-
इतिपुरःऽसदः । तेभ्यः । स्वाहा । ये । देवाः ।
यमनेत्रा इतियमऽनेत्राः । दक्षिणा सदइतिदक्षिणाऽ-
सदः । तेभ्यः । स्वाहा । ये देवाः । विश्वदेवनेत्रा
इतिविश्वदेवऽनेत्राः । पश्चात्सदइतिपश्चात्ऽस-
दः । तेभ्यः । स्वाहा । ये । देवाः । मित्रावरुण-
नेत्रा इतिमित्रावरुणऽनेत्रा । वा । मरुत्तनेत्रा इतिम-
रुत्तऽनेत्राः । वा । उत्तरा सदइत्युत्तराऽसदः । ते-
भ्यः । स्वाहा । ये । देवाः । सोमनेत्रा इतिसोम-
ऽनेत्राः । उपरिसदइत्युपरिऽसदः । दुर्वस्वन्तः ।
तेभ्यः । स्वाहा ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(ये) (देवाः) विद्वांसः (अग्निनेत्राः) अग्नौ वि-
द्युदादौ नेत्रं नग्नं विज्ञानं येषान्ते (पुरःसदः) ये सभायां राष्ट्रे
वा पुरः पूर्वस्यान्दिशि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा) सत्यां वा-
चम् (ये) (देवाः) योगिनो न्यायाधीशाः (यमनेत्राः) यमेष्व-
र्हिसादिषु योगाङ्गेषु नीतिषु वा नेत्रं प्रापणं येषां ते (दक्षिणास-
दः) ये दक्षिणस्यां दिश्यवतिष्ठन्ते (तेभ्यः) (स्वाहा) सत्यां
क्रियाम् (ये) (देवाः) सर्वविद्याविदः (विश्वदेवनेत्राः) वि-
श्वेषु देवेषु नेत्रं प्रज्ञानं येषान्ते (पश्चात्सदः) ये पश्चिमायां दि-

जीवदानुम् । याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधाभिः ।
ताम् । ऊँइत्यु । धीरासः । अनुदिश्येत्यनुऽदिश्य । यज्ज-
न्ते । प्रोचणीरिति प्रऽउचणीः । आ । सादय । द्विपतः ।
वधः । अस्ति ॥ २८ ॥

पदार्थः— (पुरा) पुरस्तात् । (कूरस्य) कृन्तन्त्यंगानि यस्मि-
न् तस्य युद्धस्य । कृतेश्छः कूच । उ० २।२१। अनेन कृततेरेक् प्र-
त्ययः । कूडत्यादेशश्च । (विसृपः) योद्धृभिर्विविधं यत्सृप्यते । तस्य ।
सृपितृदोः कसुन् । अ० ३।४।१७। अनेन भावलक्षणे सृपिधातोः
कसुन् । (विरप्सिन्) महागुणविशिष्टेश्वर वा महैश्वर्यमिच्छुकम-
नुष्यं । विरप्शीति महन्नामसु पठितम् । निधं० ३।३। (उदादाय)
ऊर्ध्वं समन्ताद्गृहीत्वा । (पृथिवीं) विस्तृतप्रजायुक्तां (जीवदानुम्)
या जीवेभ्यो जीवनार्थं वस्तु ददाति ता । (यां) पृथिवीम् । (ऐर-
यन्) राज्याय प्राप्नुवन्ति । अत्र लङर्थे लट् । (चन्द्रमसि) चन्द्रलो-
कसमीप आल्हादे वा । (स्वधाभिः) अन्नैः सह वर्त्तमाना । स्वधे-
त्यन्नामसु पठितम् । निधं० २।७। (ता) एतल्लक्षणाम् । (उ)
वितर्के । (धीरासः) मेधाविनः । धीर इति मेधाविनामसु पठितम् ।
निधं० । ३।१५। (अनुदिश्य) प्राप्तुं शोधयितुमनुलक्ष्य । (यज्जन्ते)
पूजयन्ति संगतिं कुर्वन्ते (प्रोचणीः) प्रकृष्टतया सिंचन्ति याभिः
क्रियाभिः पात्रैर्वा ताः । (आ) समन्तात् । (सादय) स्थापय ।
(द्विपतः) शत्रोः । (वधः) हननम् । (अस्ति) भवेत् । अत्रापि पुरु-
षव्यत्ययो लिङर्थे लट् च । अयं मंत्रः । श० १।२।३।१८—२६।
व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे विरप्शिन् जगदीश्वर भवतैव यां स्वधाभिर्युक्ता
जीवदानुं पृथिवीमुदादाय चन्द्रमसि स्थापिता तस्माद्धीरासस्तामिमा

शि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा) आन्वीक्षिकीं विद्याम् (ये)
 (देवाः) सर्वेभ्यः सुखदातारः (मित्रावरुणनेत्राः) प्राणोदानवस्त
 वान् धर्मं नयन्तः (वा) (मरुतेत्राः) मरुति ब्रह्माण्डस्थे वा-
 यौ नेत्रं नयनं येषां ते (वा) अवऊर्ध्वस्थाः (' उत्तरासदः) ये
 प्रश्नोत्तराणि समादधाना उत्तरस्यान्दिशि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा)
 सर्वोपकारिणीं विद्याम् (ये) (देवाः) आयुर्वेदाविदः (सोमनेत्राः)
 सोमलतादिष्वोपधीषु नेत्रं नयनं येषान्ते (उपरिसदः) येऽपरिः उ
 त्कण्ठश्रासने व्यवहारे वा सीदन्ति ते (दुवस्वन्तः) दुवो बहुवि-
 द्याधर्मपरिचरणं विद्यते येषु (तेभ्यः) (स्वाहा) धर्मोपधिविद्याम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्षराजैस्त्वं येऽग्निनेत्राः पुरःसदो देवाः स-
 न्ति तेभ्यः स्वाहा जुपस्व । ये यमनेत्रा दक्षिणासदो देवाः सन्ति
 तेभ्यः स्वाहा जुपस्व । ये पश्चात्सदो विश्वदेवनेत्रा देवाः सन्ति ते-
 भ्यः स्वाहा जुपस्व । ये उत्तरासदो वाऽधऊर्ध्वस्था मित्रावरुणनेत्रा
 वा मरुतेत्रा देवाः सन्ति तेभ्यः स्वाहा जुपस्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे राजाद्यो मनुष्या यूयं यदा धार्मिकाः सुशीला
 विद्वांसो भूत्वा सर्वदिक्स्थाना सर्वविद्याविदामात्मानां विदुषां प-
 रीक्षासत्कारार्थं सर्वा विद्याः प्राप्नुयात् । तदैते भवत्समीपमागत्य यु-
 ष्माभिः सह संगत्य धर्मार्थकाममोक्षाणां सिद्धिं कुर्युः । ये देशदे-
 शान्तरे ह्योपहीपान्तरे विद्या विनयसुशिक्षाकियाकौशलानि गृह्णन्ति
 तेष्व सर्वेषां सुसुखैरलंकर्तारः स्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष रामन् आप (ये) जो (अग्निनेत्रा) विजुली आधि
 पदार्थों के समान जानने वाले (पुर सद) जो समा वा देव वा पूर्व की दिशा में स्थित
 (देवाः) विद्वान् है (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सत्यवाणी (ये) जो (यमने-

त्राः) अहिंसादि योगाङ्ग रीतियों में निपुण (दक्षिणासदः) दक्षिण दिशा में स्थित (देवाः) योगी और न्यायाधीश हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सत्यक्रिया (ये) जो (पश्चात्सदः) पश्चिम दिशा में (विश्वदेवनेत्राः) सब पृथिवी आदि पदार्थों के ज्ञाता (देवाः) सब विद्या जानने वाले विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) दण्डनीति (ये) जो (उत्तरासदः) प्रश्नोत्तरों का समाधान करने वाले उत्तर दिशा में (वा) नीचे ऊपर स्थित (मित्रावरुणनेत्राः) प्राण उदान के समान सब धर्मों के बताने वाले (वा) अथवा (मरुनेत्राः) ब्रह्माण्ड के वायु में नेत्र विज्ञान और (देवाः) सब को सुख देने वाले विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सब के उपकारक विद्या को सेवन करो और (ये) जो (उपरिसदः) ऊँचे आसन वा व्यवहार में स्थित (दुवस्वन्तः) बहुत प्रकार से धर्म के सेवन से युक्त (सोमनेत्राः) सोम आदि ओषधियों के जानने तथा (देवाः) आयुर्वेद को जानने होर हैं उन से (स्वाहा) अमृत रूपी ओषधीविद्या का सेवन कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे राजा आदि मनुष्यो तुमसोग जब धार्मिक सुशील विद्वान् होकर सब दिशाओं में स्थित सब विद्याओं के जानने वाले प्राप्त विद्वानों की परीक्षा और सत्कार के लिये सब विद्याओं को प्राप्त होगे तब यह तुम्हारे समीप आके तुम्हारे साथ सङ्ग करके धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष, की सिद्धि करावें जो देश देशान्तर तथा द्वीप द्वीपान्तर में विद्या नम्रता अच्छी शिक्षा काम श्री चतुराई को ग्रहण करते हैं वे ही सब को अच्छे सुख कराने वाले होते हैं ॥ ३६ ॥

अग्नेसहस्रवैत्यस्य देववातऋषिः । अग्निर्देवता । निचूदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनरपि राजादिभिः कथं वर्तितव्यमित्यु० ॥

फिर भी राजा आदि किस प्रकार वर्तें इस०॥

अग्ने सहस्व एतन्ना अभिमांतीरिषास्य । दुष्टरस्तरन्नरातीर्विचो धा यज्ञवाहासि ॥ ३७ ॥

अग्ने । सहस्व । एतन्नाः । अभिमांतीरित्याभिऽमांतीः । अप । अस्य । दुष्टरः । दुस्तरइतिदुःस्तरः ।

तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसीति ।
यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सकलविद्याविद्विदन् राजन् (सहस्व)
क्षमस्व (वृत्तनाः) बलसुशिक्षान्विता वीरमनुष्यसेनाः (अभिमा
तीः) अभिमानहर्षयुक्ताः (अप) (अस्य) दूरे प्रक्षिप (दुष्टरः)
दुःखेन तरितुं संल्लावितुं योग्यः (तरन्) शत्रुबलं संल्लवन् (अ-
रातीः) अदानशीलान् शत्रून् (वर्चः) विद्याबलन्यायदीपनम्
(धाः) धेहि (यज्ञवाहसि) यज्ञान् संगतान् राजधर्मादीन् वहन्ति
यस्मिन् राज्ये तस्मिन् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने दुष्टरस्तरैस्त्वं यज्ञवाहस्यभिमातीरपास्य व-
र्चोधाः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—राजादयः समासेनादयः स्वकीयेन दृढेन विद्यासुशि-
क्षायुक्तेन धृतेन सैन्येन सहिताः स्वयमजयाः सन्तः शत्रून् विजय-
मानाः पृथिव्यां कीर्तिं प्रसारयेयुः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सब विद्या जानने वाले विद्वान् राजन् (दुष्टरः) दुःख से
तरने योग्य (तरन्) शत्रु सेना को अच्छे प्रकार तरते हुए आप (यज्ञवाहसि) जि-
स में राज धर्म युक्त राज्य में (अभिमातीः) अभिमान आनन्द युक्त (वृत्तनाः) ब
ल और अच्छी शिक्षा युक्त वीरसेना को (सहस्व) सहो (अरातीः) दुःख देने वा
ले शत्रुओं को (अपास्य) दूर निकालिये और (वर्चः) विद्या बल और न्याय को
(धाः) धारण कीजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—राजादि सभा सेना के स्वामी लोग अपने दृढ़ विद्या और अच्छी शि-
क्षा से युक्त सेना के सहित आप अजय और शत्रुओं को जीतते हुए भूमि पर उन्नम
यश का विस्तार करें ॥ ३७ ॥

देवस्यत्वेत्यस्य देववातऋषिः । रक्षोघ्नो देवता ।
स्वराड्ब्राह्मी वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

प्रजाजना इह कीदृशं सभाधीशं राजानं स्वीकुर्युरित्याह ॥

प्रजा जनं राज्य मे कैसे समर्पण का स्वीकार करें इस० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि हतं र-
क्षः स्वाहा । रक्षसां त्वा वधायावधिष्म रक्षोऽवधि-
ष्मामुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवइति प्रऽसवे । अ-
श्विनोः । वाहुभ्यामिति वाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्याम् । उपांशोरित्युपअंशोः । वीर्येण ।
जुहोमि । हतम् । रक्षः । स्वाहा । रक्षसाम् । त्वा ।
वधाय । अवधिष्म । रक्षः । अवधिष्म । अमुम् ।
असौ । हतः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशितन्यायस्य (त्वा) त्वाम् (स-
वितुः) ऐश्वर्योत्पादकस्य सेनेशस्य (प्रसवे) ऐश्वर्ये (अश्वि-
नोः) सूर्याचन्द्रमसोरिव समासेनापत्योः (वाहुभ्याम्) (पूष्णः)
पुष्टिकर्तुर्वैद्यस्य (हस्ताभ्याम्) (उपांशोः) उप समीपे
ऽनिति तस्य । अत्रान धातोरुः शुभागमश्च (वीर्येण) सामर्थ्येन
(जुहोमि) गृह्णामि (हतम्) विनष्टम् (रक्षः) रक्षसम् । र-
क्षो रक्षितव्यमस्माद्रक्षसि क्षणोतीतिवा राज्ञी नक्षत इति वा । निरु०

४।१८ (स्वाहा) सत्यया क्रियया (रक्षताम्) दुष्टानाम् (त्वा)त्वाम्
(वधाय)विनाशाय (अवधिष्म)हन्याम (रक्षः) दुष्टाचारम् (अवधि
ष्म) ताडये (अमुम्) परोक्षम् (असौ) दूरस्थः (हितः)
विनष्टः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे राजन् हं स्वाहा सवितुर्देवस्य प्रसवउपांशोर्वीर्ये-
णाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हंस्ताभ्यां रक्षसां वधाय त्वा जुहोमि यथा
त्वया रक्षो हतं तथा वयमप्यवधिष्म । यथासौ हतः स्यात् तथा
वयमेतमवधिष्म ॥ ३८ ॥

भावार्थः—प्रजास्थजनाः स्वरक्षणाय दुष्टनिवारणाय विद्याधर्मप्र-
वृत्तये च सुशीलं राजानं स्वीकुरुः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे राजन् मैं (स्वाहा) सत्य क्रिया से (सवितुः) ऐश्वर्य के उ-
त्पन्न करने वाले (देवस्य) प्रकाशितन्याय युक्त (प्रसवे) ऐश्वर्य में (उपांशोः)
समीपस्थ सेना से (वीर्येण) सामर्थ्य से (अश्विनोः) सूर्य चन्द्रमा के समान से-
नापति के (बाहुभ्याम्) भुजां से (पूष्णः) पुष्टिकारक वैद्य के (हस्ताभ्याम्) हा-
थों से (रक्षः) राक्षसों के (वधाय) नाश के अर्थ (त्वा) आप को (जुहोमि)
ग्रहण करता हूं जैसे तूने (रक्षः) दुष्ट को (हतम्) नष्ट किया वैसे हम लोग भी
(अवधिष्म) दुष्टों को मारें जैसे (असौ) वह दुष्ट (हतः) नष्ट होजाय वैसे हम
लोग इन सब को (अवधिष्म) नष्ट करें ॥ ३८ ॥

भावार्थः—प्रजाजनों को चाहिये कि अपने बचाव और दुष्टों के निवारणार्थ वि-
द्या और धर्म की प्रवृत्ति के लिये अच्छे स्वभाव विद्या और धर्म के प्रचार करने हारे
वीर जितेन्द्रिय सत्यवादी समा के स्वामी राजा का स्वीकार करें ॥ ३८ ॥

सविता त्वेत्यस्य देववात ऋषिः । रक्षोघ्नो देवता । अति-
जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

सभ्यैर्मनुष्यैराजा क क प्रेरयितव्य इत्याह ।

सम्यं मनुष्य राजा को किस २ विषय में प्रेरणा करें इस० ॥

सविता त्वां सुवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां
सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचइन्द्रो ज्यै-
ष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मप-
तीनाम् ॥ ३९ ॥

सविता । त्वा । सुवानां । सुवताम् । अग्निः । गृहप-
तीनामिति गृहपतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् । -
बृहस्पतिः । वाचे इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्यु-
डिति पशुभ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः । धर्मप-
तीनामिति धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सविता) ऐश्वर्यस्य प्रसविता (त्वा) त्वाम् (स-
वानाम्) ऐश्वर्याणाम् (सुवताम्) प्रेताम् । अत्र व्यत्ययेना-
त्मने पदम् (अग्निः) प्रकाशयुक्तः (गृहपतीनाम्) गृहाऽऽश्रम-
पालकानाम् (सोमः) सोम्यगुणसम्पन्नो वैद्यकविषयप्रोपधीराजः
(वनस्पतीनाम्) पिप्पल्पादीनाम् (बृहस्पतिः) पूर्णविद्यया-
तः (वाचे) वेदाऽर्धसुशिक्षायाक्तवाणीविज्ञानाय (इन्द्रः) परमै-
श्वर्यपोगारूढो वृद्धः (ज्यैष्ठ्याय) अतिशयेन वृद्धस्य भावाय
(रुद्रः) शत्रूणां रोदयिता शूरवीरः (पशुभ्यः) गवादीनाम् (मि-
त्रः) सर्वस्य सुहृत् (सत्यः) सत्पुरुषेषु भवः (वरुणः) धर्मा-
ऽऽचरणेन श्रेष्ठः (धर्मपतीनाम्) धर्मस्य रक्षितृणाम् ॥ ३९

अन्वयः—हे समेश राजन् यस्त्वं सवानां सवितेव गृहपतीना-
मग्निरिव वनस्पतीनां सोमइव धर्मपतीनां सत्यो वरुणो मित्रइ-

व वाचे बृहस्पतिरिव ज्यैष्ठ्यायेन्द्र इव पशुभ्यो रुद्र इवासि तं त्वाप्त
उपदेष्टा प्रजापालने सुवताम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—हे राजैस्त्वं ये त्वामधर्मान्निवर्त्य धर्मान्नुष्ठाने प्रेरये-
युस्तेषामेव सङ्गं सदा कुरु नेतरेषाम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे समापते राजन् जो तू (सवानाम्) ऐश्वर्यों के (सविता) सूर्य
के समान प्रेक्षक (गृहपतीनाम्) गृहस्थों के उपकारक (अग्निः) पावक के सदृश
(वनस्पतीनाम्) पीपल आदि वृक्षों में (सोमः) सोमवल्ली के सदृश (धर्मपती-
नाम्) धर्म के पालने हारों के मध्य में (सत्यः) सज्जनों में सज्जन (वरुणः) शु-
भगुण कर्मों से श्रेष्ठ (मित्रः) सत्ता के तुल्य (वाचे), वेदवाणी के लिये (बृह-
स्पतिः) महाविद्वान् के सदृश (ज्यैष्ठ्याय) श्रेष्ठता के लिये (इन्द्रः) परमैश्वर्य
से युक्त के तुल्य (पशुभ्यः) गौ आदि पशुओं के लिये (रुद्रः) शुद्ध वायु के स-
दृश है उस (त्वा) तुझ को धर्मात्मा सत्यवादी विद्वान् धर्म से प्रजा की रक्षा में
(सुवताम्) प्रेरणा करें ॥ ३९ ॥

भावार्थः—हे राजन् जो आप को अधर्म से लौटाकर धर्म के अनुष्ठान में
प्रेरणा करें उन्हीं का सङ्ग सदा करो औरों का नहीं ॥ ३९ ॥

इमं देवाइत्यस्य देववात ऋषिः । यजमानो देवता । भुरिग्-
माह्नी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कस्मै कस्मै प्रयोजनाय कथंभूतो राजास्वीकार्य इत्याह :

कित कित प्रयोजन के लिये कैसे राजा का स्वीकार करें इस० ॥

इमं देवाअसपत्नश्चसुवध्वं महते क्षत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय महते जानंराज्यायेन्द्रैर्येन्द्रियाय ।
इमममुष्यं पुत्रममुष्यं पुत्रमस्यै विश एव वोऽमी,
राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाश्चराजा ॥ ४० ॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते ।
 क्षत्राय । महते । ज्यैष्ठ्याय । महते । जानरा-
 ज्यायेति जानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ।
 इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अस्यै
 विशे । एषः । वः । अमी इत्यमी । राजा । सोमः ।
 अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इमम्) समक्षे वर्त्तमानम् (देवाः) धार्मिका
 विहांसः (असपत्नम्) अजातशत्रुम् (सुवध्वम्) निष्पादयत ।
 (महते) महागुणविशिष्टाय (क्षत्राय) क्षत्रियाणां पालनाय
 (महते) (ज्यैष्ठ्याय) ज्यैष्ठ्याय (महते) (जानराज्याय)
 जनानां राजसु भावाय (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य्यगुक्तस्य पुरुषस्य (इ-
 न्द्रियाय) धनाय (इमम्) (अमुष्यपुत्रम्) प्रतिष्ठितस्य धा-
 र्मिकस्य विदुषः सन्तानम् (अमुष्यै) अमुष्या धार्मिकाया वि-
 दुष्याः (पुत्रम्) पवित्रमपत्यम् (अस्यै) वर्त्तमानायाः (विशे) प्रजायाः
 (एषः) सर्वैः स्वीकृतः (वः) युष्माकं क्षत्रियादीनाम् (अमी)
 परोक्षे वर्त्तमानाः (राजा) न्यायप्रकाशकः (सोमः) सोम इव प्रजासु
 वर्त्तमानः (अस्माकम्) (ब्राह्मणानाम्) ब्रह्मणः परमेश्वरस्य
 वेदचतुष्टयस्य वा सेवकानाम् (राजा) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे प्रजास्था देवा यूयं त एष सोमो वोऽस्माकं च
 ब्राह्मणानां राजा येऽमी परोक्षे वर्त्तन्ते तेषाञ्च राजाऽस्ति तन्निम-
 ममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश इममेव महते क्षत्राय महते ज्यै-
 ष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियायाऽसपत्नं सुवध्वम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना यो विद्भ्यां मातापितृभ्यां सु-
शिक्षितः कुलीनो महागुणकर्मस्वभावो जितेन्द्रियत्वादि गुणयुक्तः
सेविताऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षमहाचर्याविद्यासुशिक्षः पूर्णशरीरात्मबलः प्र-
जापालनप्रियो विद्वानस्ति तं सभाध्यक्षं राजानं कृत्वा साम्राज्यं
सेवध्वम् ॥ ४० ॥

अस्मिन्नध्याये राजधर्मवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायार्थेन
सहसङ्गतिरेस्तीति जानन्तु ॥

पदार्थः—हे प्रजास्य देवा विद्वान् लोगो तुम जो (एष) यह (सोम) चन्द्रमा
के समान प्रजा में प्रियरूप (व) तुम क्षत्रियादि और हम ब्राह्मणादि और जो (अमी)
परोक्ष में वर्तमान हैं उन सब का राजा है उस (इमम्) इस (अमुष्य) उस उत्त-
म पुरुष का (पुत्रम्) पुत्र (अमुष्यै) उस विद्यादि गुणों से श्रेष्ठ प्रमात्मा विद्वान्
स्त्री के पुत्र को (अस्यै) इस (विशे) प्रजा के लिये इसी पुरुष को (महते) बड़े
(ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसा के योग्य (महते) बड़े (जानराज्याय) धार्मिक मनो के रा-
ज्य करने (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य युक्त (इन्द्रियाय) धन के वास्ते (असपत्नम्)
शत्रुहर्त (मुषध्वम्) कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे राजा और प्रजा के मनुष्यो तुम जो विद्वान् माता और पिता
से अच्छे प्रकार सुशिक्षित कुलीन बड़े उत्तम २ गुण कर्म और स्वभाव युक्त
जितेन्द्रियादि गुण युक्त ४८ अड़तालिस वर्ष पर्यन्त महाचर्य से पूर्ण विद्या से सुशी-
ल शरीर और आत्मा के पूर्ण बल युक्त धर्म से प्रजा का पालक प्रेमी विद्वान् हो उस
को समापति राजा मान कर चक्रवर्ति राज्य का सेवन करो ॥ ४० ॥

इस अध्याय में राम धर्म के वर्णन से इस ग्रन्थ की पूर्ण अध्याय के अर्थ
के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमविदुषा श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्या विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये

नवमोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥

अथ दशमाध्यायारम्भः ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

अपो देवा इत्यस्य वरुण ऋषिः । आपो देवताः । निचृदा-
पान्निष्ठुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ मनुष्यैर्विदुषामनुकरणेन पदार्थेषु उपयोगो ग्राह्य इत्याह ।

इस के पश्चात् इस दशवें अध्याय के प्रथम मंत्र में मनुष्य लोग विद्वानों के अनुकूल चलें इस विषय का उपदेश किया है ॥

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वुश्चि-
तानाः । यामिर्मित्रावरुणावभ्यापिञ्चन्याभिरिन्द्र-
मनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

अपः । देवाः । मधुमतीरिति मधुमतीः । अगृभ्णन् ।
ऊर्जस्वतीः । राजस्वुश्चिति राजस्वुः । चितानाः ।
यामिः । मित्रावरुणौ । अभि । असिञ्चन् । या-
भिः । इन्द्रम् । अनयन् । अति । अरातीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि प्राणान्वा (देवाः) विद्वांसः
(मधुमतीः) प्रशस्तमधुरादिगुणयुक्ताः (अगृभ्णन्) गृह्णीत

पृथिवीं प्राप्य भवन्तमनुदिश्य सेनां शस्त्राण्युदादाय विष्टपः० क्रूरस्य
मध्ये शत्रून् जित्वा राज्यमेरयन् प्राप्नुवन्ति । यथा चैवं कृत्वा धीरासः
पुरा प्रोक्षणीश्रासादितवन्तस्तथैव हे विरिषिन् त्वमपि उ इति वितर्के-
ता प्राप्येश्वरं यज प्रोक्षणीश्रासादय यथा च द्विपतो वधोऽसि भवेत् ।
तथाकृत्वाऽऽनन्दे नित्यं प्रवर्त्तस्व ॥ २८ ॥

भाष्यार्थः— येनेश्वरेणान्तरिक्षे पृथिव्यस्तत्समीपे चन्द्रास्तत्समीपे
पृथिव्याऽन्योन्यं समीपस्थानि नक्षत्राणि सर्वेषां मध्येऽसूर्यलोका ए-
तेषु विविधाः प्रजाश्च रचयित्वा स्थापिताः सर्वैस्तत्रस्थैर्मनुष्यैः स
एवोपासितुं योग्योऽस्ति । न यावन्मनुष्या वलक्रियाभ्यां युक्ता भूत्वा श-
त्रून् विजयन्ते नैव तावत्स्थिरं राज्यसुखं प्राप्नुवन्ति । नैव युद्धव-
लाभ्या विना शत्रवो विभ्यति । नैव च विद्यान्यायविनयैर्विना यथा-
वत् प्रजाः पालयितुं शक्नुवन्ति तस्मात्सर्वैर्जितेन्द्रियैर्भूत्वैतत्समासाद्य
सर्वेषां सुखं कर्तुमनुलक्ष्य नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे (विरिषिन्) महाशय महागुणवान् जगदीश्वर आपने । (यां)
जिस । (स्वधाभि) अन्न आदि पदार्थोंसे युक्त । और (जीवदानुम्) प्राणि-
योंको जीव देनेवाले पदार्थ तथा । (पृथिवीम्) बहुतसी प्रजायुक्त पृथिवीको ।
(उदादाय) ऊपर उठाकर । (चन्द्रमसि) चन्द्रलोकके समीपे स्थापन की है इ-
स कारण उस पृथिवीको । (धीरासः) धीर बुद्धिवाले पुरुष प्राप्त होकर आपके
अनुकूल चलकर यज्ञका अनुष्ठान नित्य करते हैं जैसे । (चन्द्रमसि) आनन्दमे
वर्त्तमान होकर । (धीरासः) बुद्धिमान् पुरुष । (यां) जिस (जीवदानुं) जीवों-
की हितकारक । (पृथिवीं) पृथिवीके आश्रित होकर सेना और शस्त्रोंको (उदा-
दाय) क्रमसे लेकर । (विष्टपः) जो कि युद्ध करनेवाले पुरुषोंके प्रभाव दिखाने
योग्य और । (क्रूरस्य) शत्रुओंके अंग विदीर्ण करनेवाले संग्रामके बीचमे शत्रु
ओंको जीतकर राज्यको प्राप्त होते हैं तथा जैसे इस उक्त प्रकारसे धीर पुरुष ।
(पुरा) पहिले समयमे प्राप्त हुए जिन क्रियाओंसे । (प्रोक्षणीः) अच्छी प्रकार
पदार्थोंको मर्चिके उनकी संपादन करने हैं जैसेही हे । (विरिषिन्) महाऐश्व-

(ऊर्जस्वतीः) बलपराक्रमप्रदाः (राजस्वः) राजजानिकाः (चितानाः) संज्ञाकारिण्यः । अत्र विकरणानुगुण्ययेनात्मनेपदं च (याभिः) (मित्रावरुणौ) प्राणोदानौ (अभि) (असिचन्) सिचन्ति (याभिः) क्रियाभिः (इन्द्रम्) विद्युन्म (अनयन्) प्राप्नुवन्ति (अति) (अरातीः) शत्रून् ॥ १ ॥

अन्ययः—हे मनुष्या यूयं विपश्चितो देवा याभिर्मित्रावरुणा-
वभ्यसिचन् याभिरिन्द्रमरातीश्चानयन् ताभिर्मधुमती ऊर्जस्वती-
श्रिताना राजस्वोऽपोऽगृभ्णन् गृह्णीत ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वत्सहायनाऽप सुपरीक्ष्योपगुण्यन्नाम् ।
शत्रून्विवर्त्य प्रजया सह प्राणवात्प्रियत्वे वर्तितव्यमाभ्य उपकारो
नेयः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (देवा) चतुर विद्वान् लोग (याभि) जि
न क्रियाओं से (मित्रावरुणौ) प्राण तथा उदान को (अभ्यसिचन्) सब प्रकार सीं
चते और जिन क्रियाओं से (इन्द्रम्) बिजुली को प्राप्त और (अराती) शत्रुओं को
(अनयन्) जीतते हैं उन क्रियाओं से (मधुमती) प्रशसनीय मधुरादि गुण युक्त
(ऊर्जस्वतीः) बल पराक्रम बढ़ाने (चिताना) चेतनता देने और (राजस्व) ज्ञान
प्रकाश युक्त राज्य को प्राप्त कराने हारे (अप) जल वा प्राणों को (अगृभ्णन्)
ग्रहण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के सहाय से जल वा प्राणों का
परीक्षा करके उन से उपयोग लेवें । शत्रुओं को निवृत्त करके प्रशसनीय प्राणों के सः
मान प्रीति से वर्त्तें । और इन जल तथा प्राणों से उपकार लेवें ॥ १ ॥

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

अथ विद्वांसः कोट्यं राजानं प्रति किं किं याचेरन्नित्याह ॥

अथ विद्वान् लोग कैसे राजा से क्या २ माँगें यह ॥

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।

वृष्णं ऊर्मिरासि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि । वृषसे-
नोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । वृषसेनोऽ-
सि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि ॥ २ ॥

वृष्णः । ऊर्मिः । आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः ।
राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । वृष्णः । ऊर्मिः ।
आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमु-
ष्मे । देहि । वृषसेनइति वृषसेनः । अमि राष्ट्र-
दाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । वृषसे-
नइति वृषसेनः । आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः
राष्ट्रम् । अमुष्मे । देहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(वृष्णः) सुखवर्षकस्य विज्ञानस्य (ऊर्मिः) प्रापकः
अर्सेरूच उ० ४। ४६ इति ऋगतोर्मिः (आसि) (राष्ट्रदाः)
राष्ट्रं ददातीति (राष्ट्रम्) राज्यम् (मे) ममम् (देहि) (स्वाहा)
सत्त्वया नीत्या (वृष्णः) सुखवर्षकस्य राज्यस्य (ऊर्मिः) ज्ञाता
(आसि) (राष्ट्रदाः) राज्यप्रदाः (राष्ट्रम्) न्यायप्रकाशितम्
(अमुष्मे) राज्यपालकाय (देहि) (वृषसेनः) वृषा वल्लगुक्ता
सेता यस्य सः (आसि) (राष्ट्रदाः) राज्ञा कर्मप्रदाः (राष्ट्रम्)
राज्यम् (मे) प्रत्यक्षाय ममम् (देहि) (स्वाहा) सुप्रवाचा

(वृषसेनः) वृष्टपुष्टसेन. (असि) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) परोक्षाय जनाय (देहि) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे राजन् यतस्त्वं वृष्ण ऊर्मीराष्ट्रदा असि तत्मान्मे स्वाहा राष्ट्रं देहि ! वृष्णऊर्मी राष्ट्रदा असि । अमुष्मै राष्ट्रं देहि । राष्ट्रदा वृषसेनोसि स्वाहा राष्ट्रं देहि । राष्ट्रदा वृषसेनोऽसि त्वममुष्मै राष्ट्रं देहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो दुष्टान् जित्वा प्रत्यक्षान् श्रेष्ठान् सत्कृत्य राज्याधिकारं राज्याश्रयं ददाति स चक्रवर्ती भवितुं योग्यो जायते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे राजन् जिस कारण आप (वृष्ण) सुख के वर्षा कारक ज्ञान के प्राप्त कराने (राष्ट्रदा) राज्य के देने हारे (असि) है इस से (मे) मुझे (स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये (वृष्ण) सुख की वृष्टि करने वाले राज्य के (ऊर्मि) जानने और (राष्ट्रदाः) राज्य प्रदान करने हारे (असि) हैं (अमुष्मै) उस राज्य की रक्षा करने वाले को (राष्ट्रम्) न्याय से प्रकाशित राज्य को (देहि) दीजिये राष्ट्रदा) राजाओं के कर्मों के देने हारे वृषसेन) बलवान् सेना से युक्त (असि) हैं (मे) प्रत्यक्ष वर्तमान मेरे लिये (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । तथा (राष्ट्रदा) प्रत्यक्ष राज्य को देने वाले (वृषसेन) आनन्दित पुष्टसेना से युक्त (असि) हैं इस से आप (अमुष्मै) उस परोक्ष पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो राज पुरुष दुष्ट प्राणियों को जीत प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष पुरुषों का सत्कार कर के अधिकार और शोभा को देता है उस के लिये चक्रवर्ती राज्य का अधिकार होना योग्य है ॥ २ ॥

अर्थेत इत्यस्य वरुण ऋषिः । अपां पतिर्देवता । पूर्वस्याभिरु-
तिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः । देहीत्यस्य निचृज्जगती छन्दः । निपा-
दः स्वरः ॥

पुनाराजाऽमात्यसेनाप्रजाजनाः पररपरं कथं वर्तेरन्नित्यु० ॥

राना मंत्री सेना और प्रजा के पुरुष आपस में किस प्रकार वर्ते इति० ॥

अर्थेतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहार्थेतस्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मे दत्तौजस्वतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त
स्वाहौजस्वतीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे दत्तापः परि-
वाहिणस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहापः परि-
वाहिणीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे दत्तापाम्पातिरसि
राष्ट्रदा राष्ट्रमे देहि स्वाहाऽपाम्पातिरसि राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मे देह्यपां गर्भोऽसि राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
देहि स्वाहाऽपाङ्गमोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे
देहि ॥ ३ ॥

अर्थेत इत्यर्थेऽइतः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।

राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । अर्थेत इत्यर्थेऽइतः ।

स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे ।

दत्त । ओजस्वतीः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।

राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । ओजस्वतीः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे । दत्त ।
 आपः । परिवाहिणीः । परिवाहिनीरिति परि-
 वाहिनीः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । दत्त । स्वाहा । आपः । परिवाहिणीः । परि-
 वाहिनीरिति परिवाहिनीः । स्थ । राष्ट्रदाइति रा-
 ष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे । दत्त । अपाम् । प-
 तिः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे ।
 देहि । स्वाहा । अपाम् । पतिः । असि । राष्ट्रदाइ-
 ति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे । देहि । अपाम् ।
 गर्भः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । देहि । स्वाहा । अपाम् । गर्भः । असि । रा-
 ष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे । देहि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अर्थैतः) येषु यन्ति (स्थ) भवत (राष्ट्र-
 दाः) राज्यप्रदाः सभासदः (राष्ट्रम्) राज्यम् (मे) मह्यम्
 (दत्त) (स्वाहा) सत्यया वाचा (अर्थैतः) (स्थ) (राष्ट्र-
 दाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मे) (दत्त) (ओजस्वतीः) विद्या-

बलपराक्रमयुक्ता राजस्त्रियः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (मे) मह्यम् (दत्त) (स्वाहा) न्याययुक्तया नीत्या (ओज-
 स्वतीः) जितेन्द्रियाः (स्थ) राष्ट्रदाः (राष्ट्रम्) (अमुष्मै)
 (दत्त) (अपाम्) पूर्वोक्तानाम् (पतिः) पालकः (अति)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (देहि) (स्वाहा) प्रियया
 वाचा (अपाम्) प्राणानाम् (पतिः) रत्नकः (अति) (रा-
 ष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (देहि) (अपाम्) (गर्भः)
 अन्तर्हितः (अति) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (देहि)
 (स्वाहा) युक्तिमत्या वाचा (अपाम्) (गर्भः) स्तोतुं यो-
 ग्यः (अति) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (देहि) ॥ ३ ॥

अन्वयः हे मनुष्या ये यूयमर्थतस्तन्तः स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ
 ते मे राष्ट्रं दत्त । ये यूयमर्थतः सन्तो राष्ट्रदाः स्थ तेऽमुष्मै राष्ट्रं
 दत्त या यूयं सगहौजस्वतीः सत्यो राष्ट्रदाः स्थ ता मे राष्ट्रं दत्त ।
 या ओजस्वतीराष्ट्रदाः स्थ ता अमुष्मै राष्ट्रं दत्त या यूयं स्वाहा
 परिवाहिणीराष्ट्रदाः स्थ ता मे राष्ट्रं दत्त । या यूयं परिवाहिणीरा-
 पो राष्ट्रदाः स्थ ता अमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यस्त्वं राष्ट्रदा अपा प-
 तिरसि सोऽमुष्मै राष्ट्रं देहि । यस्त्वं स्वाहा राष्ट्रदा अपा गर्भोऽ-
 सि स त्वं मे राष्ट्रं देहि । यस्त्वं राष्ट्रदा अपा गर्भोऽसि सोऽमुष्मै
 राष्ट्रं देहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये पुरुषा राजानो या राजस्त्रियश्च स्युस्ताः स्वो-
 त्कर्षार्थं परोत्कर्षसहनं सर्वान्मनुष्यान् विद्यासुशिक्षायुक्ताश्च कृत्वा
 राज्यभागिनो राज्यसेविन्यश्च स्युः । न खल्वीर्षया परेषां हानि-
 करणात् स्वराज्यभ्रशमाकारयेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो तुम लोग (अर्थतः) श्रेष्ठ पदार्थों को प्राप्त होते हुए (स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रदाः) राज्य सेवने हारे सभासद (स्य) होवें आप लोग (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जो तुम लोग (अर्थतः) पदार्थों को जानते हुए (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्य) होवें तुम लोग अमुष्मै) राज्य के रक्षक उस पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जो तुम लोग (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (अज्ञेस्वतीः) विद्या बल और पराक्रम से युक्त हुई रानी लोग आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्य) हैं वे (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये। जो आप लोग (अज्ञेस्वतीः) नितोन्द्रिय (राष्ट्रवा.) राज्य की देने वाली (स्य) हैं वे आप लोग (अमुष्मै) विद्या बल और पराक्रम से युक्त पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य का (दत्त) दीजिये। जो तुम लोग (स्वाहा) सत्य नीति से (परिवाहिणीः) अपने समान प्यारी (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्य) हैं वे आप लोग (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये। जो तुम लोग (परिवाहिणीः) अपने अनुकूल पतियों के साथ प्रसन्न होने वाली (आप.) आत्मा के समान प्रिय (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाली (स्य) हैं वे आप (अमुष्मै) उस ब्रह्मचारी वीर पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये। हे सभाध्यक्ष जो आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (अपाम्) जलाशयों के (पतिः) रक्षक (असि) हैं सो (मे) मुझे (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये। हे सभापति जो आप (स्वाहा) सत्य वचनों से (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (अपाम्) प्राणों के (पतिः) रक्षक (असि) हैं वे (अमुष्मै) उस प्राणियों के पोषक पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये। हे वीर पुरुष रानन् जो आप (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (अपाम्) सेनाओं के (ध्वजः) गर्भ के समान रक्षित (असि) हैं सो आप (मे) विचारशालि मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये। हे रानन् जो आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (अपाम्) प्रनाम्नो के विषय (गर्भः) स्तुति के योग्य (असि) हैं सो आप (अमुष्मै) उस मशसित पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जो राज्य के अधिकारी पुरुष और उनकी स्त्रियाँ हों उन को चाहिये कि अपनी उन्नति के लिये दूसरों की उन्नति को सह के सब मनुष्यों को राज्य के योग्य करें। और आप भी चक्रवर्ती राज्य का भोग किया करें ऐसा न हो कि इन्हीं से दूसरों की हानि करके अपने राज्य का भोग करें ॥ १ ॥

१. सूर्यत्वचस इत्यस्य वरुण ऋषिः । सूर्यादयो मंत्रोक्ता दे-
वताः । पूर्वस्य जगती छन्दः । निपादः स्वरः । सूर्यवर्चस इति द्वि-
तीयस्य स्वराट् पङ्क्तिः छन्दः । पञ्चमः स्वरः । व्रजक्षित इति
तृतीयस्य शविष्ठा इति चतुर्थस्य च स्वराट् विकृतिश्छन्दः । मध्य-
मः स्वरः । व्रजक्षितस्थेत्यस्य स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः
स्वरः । शकरीस्थेत्यस्य भुरिगाकतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । मधु-
मतीरित्यस्य भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

मनुष्याः कीदृशा भूत्वा कस्मै २ किं २ प्रदद्युरित्याह ॥

मनुष्यों को कैसा हो के किस २ के लिये क्या २ देना चाहिये यह वि०

सूर्यत्वचसस्थ राष्टृदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वच-
सस्थ राष्टृदा राष्ट्रमुष्मे दत्त सूर्यवर्चसस्थ राष्टृदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चसस्थ राष्टृदा राष्ट्रमु-
ष्मे दत्त भान्दास्थ राष्टृदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहा मा-
न्दास्थ राष्टृदा राष्ट्रमुष्मे दत्त व्रजक्षितस्थ राष्टृदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्रजक्षितस्थ राष्टृदा राष्ट्रमुष्मे
दत्त वाशास्थ राष्टृदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहा वाशास्थ
राष्टृदा राष्ट्रमुष्मे दत्त शविष्ठास्थ राष्टृदा राष्ट्रं
मे दत्त स्वाहा शविष्ठास्थ राष्टृदा राष्ट्रमुष्मे

दत्त शक्करीस्थ राष्टृदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा शक्करी-
 स्थ राष्टृदा राष्ट्रमुष्मै दत्त जनभृतस्थ राष्टृदा
 राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा जनभृतस्थ राष्टृदा राष्ट्रमु-
 ष्मै दत्त विश्वभृतस्थ राष्टृदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
 विश्वभृतस्थ राष्टृदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापःस्वराजस्थ
 राष्टृदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्य-
 न्ताम्महि क्षत्र क्षत्रियाय दन्वाना अनाधृष्टाः सी-
 दत सहो जसो महि क्षत्र क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥
 सूर्यत्वचसइति सूर्यस्त्वचसः । स्थ । राष्टृदाइति
 राष्टृदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । सूर्यत्व-
 चसइति सूर्यस्त्वचस । स्थ । राष्टृदाइति राष्टृदाः ।
 राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । सूर्यवर्चसइति सूर्यवर्चसः ।
 स्थ । राष्टृदाइति राष्टृदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा ।
 सूर्यवर्चसइति सूर्यवर्चसः । स्थ । राष्टृदाइति
 राष्टृदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । मान्दाः । स्थ । राष्ट्र-
 दाइति राष्टृदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा ।

मान्दाः । स्थः । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 अमुष्मै । दत्त । ब्रजक्षितइति ब्रजक्षितः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वा-
 हा । ब्रजक्षितइति ब्रजक्षितः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । वाशाः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वा-
 हा । वाशाः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 अमुष्मै । दत्त । शविष्ठाः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्र-
 दाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । शविष्ठाः ।
 स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै ।
 दत्त । शकरीः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्र-
 म् । मे । दत्त । स्वाहा । शकरीः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । जनभृतइति
 जनभृतः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रमामे । दत्त ।
 स्वाहा । जनभृतइति जनभृतः । स्थ । राष्ट्रदा-
 इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । विश्वभृतइति

र्षकी इच्छा करनेवाले पुरुष तू भी उसको प्राप्त होके ईश्वरका पूजन तथा पदार्थ-
सिद्धि करनेवाली उत्तम २ क्रियाओंका संपादन कर । जैसे । (द्विपतः) शत्रुओं-
का । (वधः) नाश । (भस्ति) हो वैसे कामोंको करके नित्य आनन्दमें वर्तमान
रह ॥ २८ ॥

भावार्थः— जिस ईश्वरने क्रमसे अन्तरिक्षमें पृथिवी पृथिवीयोंके समीप च
न्द्रलोक चन्द्रलोकोंके समीप पृथिवी । एक दूसरेके समीप तारालोक और उसके
बीचमें अनेक सूर्यलोक तथा इन सबमें नानाप्रकारकी प्रजा रचकर स्थापन की
हे वही परमेश्वर सैव मनुष्योंको उपासना करने योग्य है । जबतक मनुष्य बल
और क्रियाओंसे युक्त होकर शत्रुओंको नहीं जीतते तबतक राज्यसुखको नहीं
प्राप्त हो सकते क्योंकि विना युद्ध औ बलके शत्रु जन कभी नहीं हरते । तथा वि
द्वान् लोग विद्या न्याय और विनयके विना यथावत् प्रजाके पालन करनेको समर्थ
नहीं हो सकते इस कारण सबको जितेन्द्रिय होकर उक्त पदार्थोंका संपादन करके
सबके सुखके लिये उत्तम २ प्रयत्न करना चाहिये ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य ।

पूर्वार्द्धे भुरिग्जगती छन्दः । निपादः स्वरः । उत्तरार्द्धे

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ पुनः स संग्रामः किं कृत्वा जेतव्यो यज्ञश्चानुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

। फिर उक्त संग्राम कैसे जीतना और यज्ञका अनुष्ठान कैसे करना
चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

प्रत्युष्ट २ रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयो निष्टस्त २ रक्षो नि-
ष्टस्ता अरांतयः ॥ अनिशितोसि सपत्नक्षिद्वाजिर्न
त्वा वाजेध्यायै सम्मार्जिम ॥ प्रत्युष्ट २ रक्षः प्रत्यु-
ष्टा अरांतयो निष्टस्त २ रक्षो निष्टस्ता अरांतयः ॥
अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिर्नी त्वा वाजेध्यायै
सम्मार्जिम ॥ २९ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः ।

विश्वभृतः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । दत्त । स्वाहा । विश्वभृत इति विश्वभृतः ।
 स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रमाश्रमुपमै । दत्त ।
 आपः । स्वराज इति स्वराजः । मथा राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।
 राष्ट्रम् । अश्रमुपमै । दत्तामधुमभीरिति मधुमतीः । मधु-
 मतीभिरिति मधुमतीभिः । पृच्यन्ताम् । महि ।
 जत्रम् । जत्रियाय । वन्वानाः । अनाधृष्टा । मीदत ।
 सहो जम इति सहजसः । महि । जत्रम् ।
 क्षत्रियाय । दधतीः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सूर्यत्वचसः) सूर्यस्य त्वचः संवार इव त्वचो
 येषान्ते (स्थ) भवथ (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (सूर्यत्वचसः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अ-
 मुपमै) (दत्त) (सूर्यवर्चसः) सूर्यस्य प्रकाश इव वर्चो वि-
 द्याध्ययनं येषां ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (सूर्यवर्चसः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुपमै)
 (दत्त) (मान्दाः) ये जनान् मन्दयन्त्यनन्दयन्ति त एवमान्दाः
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (मान्दाः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुपमै) (दत्त) (व्रजाक्षितः)
 मजान् गवादिस्थित्पथान् देशान् क्षियन्ति निवासयन्ति ते (स्थ)

अन्वयः—हे राजपुरुषा यतो यूयं सूर्य्यत्वचसः सन्तः स्वाहा
 राष्ट्रदास्यः तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतः सूर्य्यत्वचसः सन्तो यूयं
 राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं मूर्य्यवर्चसः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसो
 राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः स-
 न्तो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशाः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशा राष्ट्रदा-
 स्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठाः सन्तः स्वाहा रा-
 ष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठा राष्ट्रदास्य तस्माद-
 मुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करीः सत्यः स्वाहा राष्ट्रदास्य त-
 स्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करी राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै रा-
 ष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे
 राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यू-
 यमापः स्वराजः सन्तो राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त यतो यूय-
 मापः स्वराजस्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । हे सज्जनाः स्त्रियो सु-
 ष्माग्निः क्षत्रियाय माहि क्षत्रं चन्वानाः सहैजसः क्षत्रियाय माहि
 क्षत्रं दधतीरिनाधृष्टा मधुमतीर्मधुमतीभिः सुत्वानि पृथ्यन्ताम् । हे स-
 ज्जनाः पुरुषा यूयमीदृशीः स्त्रियः सीदत प्राप्नुत ॥ ४ ॥

(राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (व्रजक्षितः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (वाशाः)
 यडाशन्ति कामयन्ते ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे)
 (दत्त) (स्वाहा) (वाशाः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (शविष्ठाः) अतिशयेन वल्लवन्तः (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (शविष्ठाः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (शकरीः)
 शक्तिमत्यः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (शक्वरीः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (जनभृतः) ये जनान् विभ्रति ते (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) मे (दत्त) स्वाहा (जनभृतः) (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (विश्वभृतः)
 ये विश्वं विभ्रति ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (द-
 त्त) (स्वाहा) विश्वभृतः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (आपः) सकलविद्यार्थमव्यापिनः (स्वराजः) ये
 एवं राजन्ते ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त)
 (मधुमतीः) मधुरादिगुणयुक्ता ओषधयः (मधुमतीभिः) मधुरादि-
 गुणयुक्ताभिर्वसन्तादिभिर्ऋतुभिः (पृच्यन्ताम्) परिपच्यन्ताम्
 (महि) महत्पूज्यं (क्षत्रम्) क्षत्रियाणां राज्यम् (क्षत्रियाप)
 क्षत्रस्य पुत्राय (वन्वानाः) याचमानाः (अनाधृष्टाः) शत्रुभिर-
 धर्षिताः (सीदते) (सहो जंसः) भोजसा वलेन सह वर्त्तमानाः
 (महि) (क्षत्रम्) (क्षत्रियाप) (दधतीः) धरमाणाः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे राजपुरुषा यतो यूयं सूर्य्यत्वचसः सन्तः स्वाहा
 राष्ट्रदास्यः तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतः सूर्य्यत्वचसः सन्तो यूयं
 राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसो
 राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः स-
 न्तो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशाः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशा राष्ट्रदा-
 स्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठाः सन्तः स्वाहा रा-
 ष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठा राष्ट्रदास्य तस्माद-
 मुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करी सत्यः स्वाहा राष्ट्रदास्य त-
 स्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करी राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै रा-
 ष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे
 राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतो राष्ट्रदास्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यू-
 यमापः स्वराजः सन्तो राष्ट्रदास्य तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त यतो यूय-
 मापः स्वराजस्य तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । हे सज्जनाः स्त्रियो सु-
 ष्माभिः क्षत्रियाय माहि क्षत्र वन्वानाः सहोजसः क्षत्रियाय माहि
 क्षत्रं दधतरिनाश्रुष्टा मधुमतीर्मधुमतीभिः सुखानि पृच्यन्ताम् । हे स-
 ज्जनाः पुरुषा यूयमीदृशीः स्त्रियः सीदत प्राप्नुत ॥ १ ॥

भावार्थः—हे स्त्रीपुरुषा ये मनुष्याः सूर्यवन् न्यायप्रकाशकाः सूर्यइव विद्यादीपकाः सर्वेषामानन्दप्रदा गवादिपशुक्षकाः शुभ-
गुणैः कमनीया बलवन्तः स्वसदृशस्त्रियः विश्वम्भराः स्वाधीनाः
सन्ति तेऽन्येभ्यो राज्यं दातुं सेवितुं च शक्नुवन्ति नेतर इति यूयं
विजानीत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुषो तुम लोग (सूर्यत्वचसः) सूर्य के समान अपने न्याय
प्रकाश से सब तेम को ढाकने वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य न्याय के साथ (रा-
ष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को
(दत्त) दीजिये । हे मनुष्यो जिस कारण (सूर्यत्वचसः) सूर्यप्रकाश के समान विद्या
पढ़ने वाले होते हुए तुम लोग (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (अ-
मुष्मै) उस विद्या में सूर्यवत् प्रकाशमान पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त)
दीजिये । हे विद्वान् मनुष्यो (सूर्यवचसः) सूर्य के समान तेजधारी होते हुए तुम लो-
ग (स्वाहा) सत्य वाणी से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हो इस कारण (मे)
तेमस्त्री मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस कारण (सूर्यवचसः) सूर्य
के समान प्रकारमान होते हुए आप लोग (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो
इस लिये (अमुष्मै) उस प्रकारमान पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त)
दीजिये । जिस कारण (मान्दा) मनुष्यों को आनन्द देने हारे होते हुए आप लोग
(स्वाहा) सत्य वचनों के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्थ) हो इस लिये
(मे) आनन्द देने हारे मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस लिये आप
लोग (मान्दाः) प्राणियों को सुख देने वाले होके (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ)
हो इस लिये (अमुष्मै) उस सुख दाता जन को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दी-
जिये । जिस कारण आप लोग (वृन्क्षित) गौ आदि पशुओं के स्थानों को बसाते
हुए (स्वाहा) सत्य क्रियाओं के सहित (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये
(मे) पशु रक्षक मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप
लोग (वृन्क्षित) स्थान आदि से पशुओं के रक्षक होते हुए (राष्ट्रदाः) राज्य
देने हारे (स्थ) हे हम से (अमुष्मै) उस गौ आदि पशुओं के रक्षक पुरुष के लिये
राज्य को (दत्त) दीजिये । निम्न लिये आप लोग (वाशा) कामना करते हुए
(स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (मे) इच्छायुक्त मुझे

(राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (वाश) इच्छा युक्त होते हुये (राष्ट्रदा) राज्य देने वाले (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस इच्छायुक्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (शविष्ठाः) अत्यन्त बल वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य पुरोषार्थ से (राष्ट्रदा) राज्य दाता (स्थ) हैं इस कारण (मे) बलवान् मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (शविष्ठा) अति पराक्रमी (राष्ट्रदाः) राज्यदाता (स्थ) हैं इसकारण (अमुष्मै) उस अति पराक्रमी जन के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे राणी लोगो जिस लिये आप (शकरी) सामर्थ्य वाली होती हुई (स्वाहा) सत्य पुरोषार्थ से (राष्ट्रदा) राज्य देने हारी (स्थ) हैं इस लिये (मे) सामर्थ्यवान् मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप (शकरी) सामर्थ्य युक्त (राष्ट्रदा) राज्य देने वाली (स्थ) हैं इस कारण (अमुष्मै) उम सामर्थ्ययुक्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (जनभृत) श्रेष्ठ मनुष्यों का पोषण करने हारी होती हुई (स्वाहा) सत्य कर्मों के साथ (राष्ट्रदा) राज्य देने वाली (स्थ) हैं इस लिये (मे) श्रेष्ठ गुण युक्त मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप (जनभृत) सज्जनों को धारण करने हारी (राष्ट्रदा) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस सत्य प्रिय पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे समाध्यक्षादि राजपुरुषो! जिस लिये आप लोग (विश्वभृत) सब ससार का पोषण करने वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य वांछी के साथ (राष्ट्रदा) राज्य देने हारे (स्थ) हैं इस लिये (मे) सब के पोषक मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (विश्वभृत) विश्व को धारण करने हारे (राष्ट्रदा) राज्यदाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस धारण करने हारे मनुष्य के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस कारण आप लोग (आप) सब विद्या और धर्म विषय में व्याप्ति वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य क्रिया से (राष्ट्रदा) राज्य देने हारे (स्थ) हैं इस कारण (मे) शुभ गुणों में व्याप्त मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (आप) सब विद्या और धर्म मार्ग को जानने हारे (स्वराज) आपसे आप ही प्रकारमान (राष्ट्रदा) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उत्तमवर्त्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे सज्जन स्त्री लोगो आप को चाहिये कि

(क्षत्रियाय) राजपूतों के लिये (महि) बड़े पूजा के योग्य (क्षत्रम्) क्षत्रियों के राज्य को (वन्द्याना) चाहती हुई (सहैजसः) बल पराक्रम के सहित वर्तमान (क्षत्रियाय) राजपूतों के लिये (महि) बड़े (क्षत्रम्) राज्य को (दधतीः) धारण करती हुई (अनाघृष्टाः) शत्रुओं के वश में न आने वाली (मधुमतीः) मधुर आदि रसों वाली ओषधी (मधुमतीभि) मधुरादिगुणयुक्त वसन्त आदि ऋतुओं से सुखा तो (पृथ्व्यन्ताम्) सिद्ध किया करें। हे सज्जन पुरुषो तुम लोग इस प्रकार की स्त्रियों को (सीदत) प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषो जो सूर्य के समान न्याय और विद्या का प्रकाश कर सब को आनन्द देने गो आदि पशुओं की रक्षा करने शुभ गुणों से शोभायमान बलवान् अपने तुल्य स्त्रियों से विवाह और संसार का पोषण करने वाले स्वाधीन हैं वेही औरों के लिये राज्य देने और आप सेवन करने को समर्थ होते हैं अन्य नहीं ॥ ४ ॥

सोमस्येत्यस्य वरुणऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्ता देवताः ।

भुरिगृधृतिश्चन्द्रः । ऋषमः स्वरः ॥

राजन्यैरासराज्ञामेवाऽनुकरणं कार्यं नेतरेषां क्षुद्राशय-

लुब्धान्यायाजितेन्द्रियाणामित्यु ० ॥

राजालोगों को चाहिये कि सत्यवादी धर्मात्मा राजाओं के समान अपने सम काम करें और क्षुद्राशय, लोभी, अन्यायी, तथा लंपटों के तुल्य कदापि न हों इस ॥

सोमस्य त्विषिरस्मि तवैव मे त्विधिर्भूयात् ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा स-

रस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्रा-

य स्वाहा घोषाय स्वाहा इलोकाय स्वाहा ॐ शा-

य स्वाहा भगाय स्वाहा ॥ ५ ॥

सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेतितवइव । मे ।
 त्विषिः । भूयात् । अग्नये । स्वाहा । सोमाय ।
 स्वाहा । सवित्रे । स्वाहा । सरस्वत्यै । स्वाहा -
 पूष्णे स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । इन्द्राय । स्वा-
 हा । घोषाय । स्वाहा । श्लोकाय । स्वाहा ।
 अंशाय । स्वाहा । भगाय । स्वाहा । अर्थ्ये ।
 मूले । स्वाहा ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) ऐश्वर्यस्य (त्विषिः) ज्योतिः (असि)
 (तवेव) यथामवतस्तथा (मे) मम (त्विषिः) विज्ञानप्रकाशः
 (भूयात्) (अग्नये) विद्युदादये (स्वाहा) सत्यवाक्प्रियांचरणयुक्ता
 विद्या (सोमाय) औपवित्ज्ञानाय (स्वाहा) वैद्यकपुरुषार्थवि-
 द्या (सवित्रे) सूर्यविज्ञानाय (स्वाहा) ज्योतिर्विद्या (सरस्वत्यै)
 वेदार्थसुशिक्षाविज्ञापिकायै वाचे (स्वाहा) व्याकरणाद्यङ्गविद्या
 (पूष्णे) प्राणपशुपालनाय (स्वाहा) योगव्यवहारविद्या (बृहस्पतये)
 बृहतां प्रकृतादीनां पत्युरीश्वरस्य विज्ञानाय (स्वाहा) ब्रह्मविद्या
 (इन्द्राय) इन्द्रियाधिष्ठातुर्जाविस्य बोधाय (स्वाहा) विवेकविद्या
 (घोषाय) सत्प्रियभाषणादियुक्तायै वाण्यै (स्वाहा) नृत्योपदेशे
 वक्तृत्वविद्या (श्लोकाय) तत्त्वसंघातसदकाव्यगद्यपद्यङ्गदोनिर्मा-
 णादिविज्ञानाय (स्वाहा) तत्त्वकाव्यशास्त्रादिविद्या (अंशाय)
 परमाण्वावगमाय (स्वाहा) सूक्ष्मपदार्थविद्या (भगाय) ऐश्वर्याय
 (स्वाहा) पुरुषार्थविद्या (अर्थ्यमूले) न्यायावीशत्वाय (स्वाहा)
 राजनीतिविद्या ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राजन्यथा त्वं सोमस्य त्विपिरसि तथाहमऽपि भवेयम् । यतस्तत्रैव मे त्विपिर्भूयाद्यथा भवताऽग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सावित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्ये स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽज्ञाय स्वाहा भगाय स्वाहाऽर्घ्यम्णे च स्वाहा गृह्यते तथा मयापि गृह्यते ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरिदमाशंसितव्यं यथाऽऽप्तानां राज्ञां शुभगुण-
स्वभावाः सन्ति तथैव नो भूयासुरिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे आप (सोमस्य) ऐश्वर्य के (त्विपि) प्रकाश करने हारे (असि) हैं वैसा मैं भी होऊँ जिससे (तवेव) आप के समान (मे) मेरा (त्विपि) विद्याओं का प्रकाश होवे जैसे आप ने (अग्नये) विजुली आदि के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी और प्रियाचरण युक्त विद्या (सोमाय) ओषधि जानने के लिये (स्वाहा) वैद्यक की पुरुषार्थ युक्त विद्या (सावित्रे) सूर्य को समझने के लिये (स्वाहा) भूगोलविद्या (सरस्वत्यै) वेदों का अर्थ और अच्छी शिक्षा जानने वाली वाणी के लिये (स्वाहा) व्याकरणादि वेदों के अर्थों का ज्ञान (पूष्ये) प्राण तथा पशुओं की रक्षा के लिये (स्वाहा) योग और व्याकरण की विद्या (बृहस्पतये) बड़े प्रकृति आदि के पति ईश्वर को जानने के लिये (स्वाहा) ब्रह्मविद्या (इन्द्राय) इन्द्रियों के स्वामी जीवात्मा के लिये (स्वाहा) विचारविद्या (घोषाय) सत्य और प्रिय भाषण से युक्त वाणी के लिये (स्वाहा) सत्य उपदेश और व्याख्यान देने की विद्या (श्लोकाय) तत्त्वज्ञान का साधक शास्त्र श्रेष्ठ काव्य गद्य और पद्यआदि छन्द रचना के लिये (स्वाहा) छन्द और शुभमूलकान्य शास्त्र आदि की विद्या (अज्ञाय) परमाणुओं के समझने के लिये (स्वाहा) मुद्रम पदार्थों का ज्ञान (भगाय) ऐश्वर्य के लिये (स्वाहा) पुरुषार्थज्ञान (अर्घ्यम्णे) न्यायाधीश होने के लिये (स्वाहा) राजनीति समझ को ग्रहण करते हैं वैसे मुझे भी करना अवश्य है ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसी आशुता (इच्छा) करनी चाहिये कि जैसे सत्यवादी धर्मात्मा राजा लोगों के गुण कर्म स्वभाव होते हैं वैसे ही हम लोगों के भी हों ॥ ५ ॥

: अरातयः । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः ।
 निस्तप्ताइति निःस्तप्ताः । अरातयः । अनिशित इत्यनि-
 शितः । अस्ति । सपत्नचिदिति सपत्नश्चित् । वाजिनं ।
 त्वा । वाजेध्यायाइति वाजश्ङ्ध्यायै । सम् । मार्जिम ।
 प्रत्युष्टमिति प्रतिऽष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाइति प्रतिऽष्टाः ।
 अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः ।
 निष्टप्ताः । निस्तप्ताइति निःस्तप्ताः । अरातयः । अनि-
 शितेत्यनिऽशिता । अस्ति । सपत्नचिदिति सपत्नश्चित् ।
 वाजिनीम् । त्वा । वाजेध्यायाइति वाजश्ङ्ध्यायै । सम् ।
 मार्जिम ॥ २९ ॥

पदार्थः— (प्रत्युष्टम्) प्रतिदग्धव्यम् । (रक्षः) विमकारी मा-
 णी । (प्रत्युष्टाः) प्रतिदग्धव्याः । (अरातयः) सत्यविरोधिनोऽस्यः ।
 (निष्टप्तम्) यन्नितरां तप्यते तत् । (रक्षः) बन्धनेन रक्षयितव्यम् ।
 (निष्टप्ताः) नितरा तप्यन्ते ये ते । (अरातयः) विद्याविमकारिणः ।
 (अनिशितः) न विद्यते नितरा शिता तीव्रा क्रिया यस्मिन्स संग्रामो
 यज्ञपात्रं वा । (अस्ति) भवति । अत्र पुरुषव्यत्ययः (सपत्नचित्)
 सपत्नान् शत्रून् क्षयति येन सः । अत्र कृतो बहुलमिति वार्तिकेन
 करणकारके किप् चि चये । इत्यस्य रूपम् । एतद्वटमहीधराभ्या
 क्षिणु हिंसायामित्यस्य आस्या व्याख्यातम् । (वाजिन) अन्नवन्तं
 वेगवन्तं वा । वाज इत्यन्ननामसु पठितम् । निघटौ । २।७॥ (त्वा)
 तम् । (वाजेध्यायै) वाजेनाग्नेन युद्धेन वा इध्या दीपनीया सेना य-
 ज्ञपात्रं वा यया क्रियया तस्यै । (संमार्जिम) सम्यक् शोधयामि ।
 (प्रत्युष्टम्) नित्य प्रजापालनाय तापनीयः । (रक्षः) परसुखासहो
 मनुष्यः । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्षं ज्वालनीयाः । (अरातयः) परसुखासो-

पवित्रेस्थ इत्यस्य वरुण ऋषिः । आपो देवताः । स्व-
राद्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

यथा कुमारा ब्रह्मचर्येण विद्या गृह्णीयुस्तथैव
कुमार्योऽपि पठेयुरित्याह ॥

जेते कुमारपुरुषं ब्रह्मचर्यं से विद्या ग्रहणं करें वैसे कन्या भी करें इस० ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सावितुर्वः प्रसवउत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । अनिभृष्टम-
सिवाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा
राजस्वः ॥ ६ ॥

पवित्रेइति पवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सविनुः । वः ।
प्रसवइति प्रसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण ।
पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ।
अनिभृष्टमित्यनिभृष्टम् । असि । वाचः । बन्धुः ।
तपोजाइति तपःजाः सोमस्य । दात्रम् । असि ।
स्वाहा । राजस्वइतिराजस्वः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(पवित्रे) शुद्धाचरणे (स्थ.) स्याताम् (वैष्णव्यौ)
सकलविद्यासुशिक्षाशुभगुणस्वभावव्यापिनौ (सावितुर्वः) सकलज-
गत्प्रसवितुरीश्वरस्य (वः) युष्मान् ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारिणी-
विद्यार्थिनीः कुमारिकाः (प्रसवे) प्रसूतेऽस्मिन् जगति (उत्)
उत्कृष्टतया (पुनामि) पवित्री करोमि (अच्छिद्रेण) आविच्छिन्नेन
निरन्तरेण (पवित्रेण) विद्यासुशिक्षाजितेन्द्रियत्वब्रह्मचर्यादिभिः

पवित्रीकारकेण व्यवहारेण (सूर्यस्य) अर्कस्य (रश्मिभिः)
किरणैरिव (अनिभृष्टम्) नित्यं भृष्टं पतिरहितमाचारितवान् (अ-
सि) (वाचः) वेदवाण्याः (बन्धुः) भ्राता (तपोजाः) ब्रह्म-
चर्यादितपसा जातः (सोमस्य) ओषधिगणस्य (दात्रम्) दा-
ति रोगान् येन तद्दान् (आसि) (स्वाहा) सत्यंक्रियया (राज-
स्वः) राजवीरप्रसविकाः ॥ ६ ॥

• अन्वयः—हे समेश राजन् यतस्त्वं वाचो निभृष्टं बन्धुरसि
सोमस्य दात्रं तपोजा असि । तवाज्ञया सवितुः प्रसवे वैष्णव्यौ
पवित्रे स्थः । हे अध्यापि रुपरिचारिका अध्वेयश्च स्त्रियो यथाहं
सवितुः प्रसवे सूर्यस्य रश्मिभिरिवाच्छिद्रेण पवित्रेण व उत्पुनामि
तथा यूयं स्वाहा राजस्वो भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु । हे राजादयो राजपुरुषा यूयम-
स्मिन् जगति यथा कुमाराध्यापने सज्जना नियुज्यन्ते तथा पवि-
त्रविद्यापरीक्षाकारिकाः स्त्रियः कन्यानामध्यापने नियुग्धवम् । यत
एत इमाश्च विद्यासुशिक्षाः प्राण्य युवत्यः सत्यः स्वसदृशैः प्रियै-
र्वरैः पुरुषैः सह स्वयंवरं विवाहं कृत्वा वीरपुरुषान् जनयेयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजपुरुष जिस लिये आप (वाचः) वेदवाणी के
(अनिभृष्टम्) भृष्टतारहित आचरण किये (बन्धु) भाई (असि) हैं (सोमस्य)
ओषधियों के काटने वाले (तपोजा) ब्रह्मचर्यादि तप से प्रसिद्ध (असि) हैं आप
की आज्ञा से (सवितु) सब जगत्को उत्पन्न करने होर ईश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न
हुए जगत्में (वैष्णव्यौ) सब शिद्या अच्छी शिक्षा शुभ गुण कर्म और स्वभाव में
व्यापन शील और (पवित्रे) शुद्ध आचरणवाली (स्थ.) गुण दोनों हो । हे पढ़ाने
परीक्षा करने और पढ़ने वाली स्त्री लोगो में (सवितु) ईश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न
किये इस जगत्में (सूर्यस्य) सूर्य की [रश्मिभिः] किरणों के समान [अच्छिद्रेण]

छेद रहित (पवित्रेण) विद्या अच्छी शिक्षा धर्मज्ञान निवेन्द्रियता और ब्रह्मचर्य आ-
दि करके पवित्र विद्युत् से (व) तुम लोगों को (उत्तुनामि) अच्छे प्रकार प-
वित्र करताहूँ तुम लोग (स्वाहा) सत्य क्रिया से (रानस्वः) राजाओं में वीरों को उ-
त्पन्न करने वाली हो ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकुलु० । हे राजा आदि पुरुषों तुम लोग इस जगत्
में कन्याओं को पढ़ाने के लिये शुद्ध विद्या की परीक्षा करने वाली स्त्री लोगों को नियुक्त
करो । जिस से वे कन्या लोग विद्या और शिक्षा को प्राप्त हो के युवावत हुई प्रियवर पु-
रुषों के साथ स्वयंवर विवाह करके वीर पुरुषों को उत्पन्न करें ॥ ९ ॥

सवमादइत्यस्य वरुण ऋषिः । वरुणो देवता । विराडांषी
त्रिपुच्छन्दः । धैवत. स्वर. ॥

राज्ञामिदमावश्यकं यत्सर्वेऽस्माः प्रजायाः संकुलस्य चापत्यानि
ब्रह्मचर्येण विद्यासुशिक्षान्वितानि कार्याणीत्याह ॥ .

राजाओं को यह अवश्य चाहिये कि सब प्रजा और अपने कुल के बालकों को
ब्रह्मचर्य के साथ विद्या और सुशिक्षा युक्त करें यह० ॥

सवमादो बुम्निनी राप सता अनाधृष्टाअपस्यो
वसानाः । परत्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाशिशि-
शुर्मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

सवमादइति सधऽमादः । बुम्निनीः । आपः । स-
ताः । अनाधृष्टाः । अपस्युः । वसानाः । परत्यासु ।
चक्रे । वरुणः । सधस्थमिति सधस्थम् । अपासा
शिशुः । मातृतमास्विति मातृतमासु । अन्तरि-
त्यन्तः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सधमादः) याः सह माघन्ति हृष्यन्ति ताः (द्युम्निनीः) प्रशस्तं द्युम्नं धनं पशो वा विद्यते यासां ताः (आपः) जलानीव शान्ताः (एताः) प्राप्तविद्यासुशिक्षाः (अनाधृष्टाः) धर्षितुमयोग्याः (अपस्यः) अपःसु कर्मसु साध्व्यः । अत्र सु पासुलुगिति शतः स्थाने सुः (वसानाः) वस्त्राभूषणैराच्छादिताः (पस्त्यासु) गृहशालासु (चके) कुट्यात् (वरुणः) वरी राजा (सधस्थम्) सहस्थानम् (अपाम्) व्याप्तविद्याना स्त्रीणाम् (शिशुः) बालकः (मातृतमासु) अतिशयेन शास्त्रोक्तशिक्षया मानकर्त्रीषु धात्रीषु (अन्तः) समीपे ॥ ७ ॥

अन्वयः—यो वरुणो राजा भवेत्स एताः सधमादो द्युम्निनी-
रनाधृष्टा आपो वसानाः पस्त्यास्वपस्यः स्त्रियो विदुष्यो भवेयुस्ता-
सामपां यः शिशुस्तं मातृतमास्वन्तः सधस्थं समीपस्थं शिक्षार्थं
रक्षेत् ॥ ७ ॥

भावार्थः—राज्ञा प्रपत्नेन स्वराज्ये सर्वाः स्त्रियो विदुष्यः का-
र्यास्तासां सफाशाज्जाता बालका विद्यायुक्तधाज्यधीनाः कार्यार्थः ।
यतो न कस्याप्यपत्यं विद्यासुशिक्षाहीनं स्त्रीनिर्वला च स्यात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो (वरुणः) श्रेष्ठ राजा हो वह (एताः) विद्या और अच्छी
शिक्षा को प्राप्त हुई (सधमाद) एक साथ प्रसन्न होने वाली (द्युम्निनी.) प्रशंसनीय
धन कौंसि से युक्त (अनाधृष्टा) जो किसी से न दवे (आप) जल के समान शान्ति-
युक्त (वसाना) वस्त्र और आभूषणों से ढपी हुई (पस्त्यासु) घरों के (अपस्यः)
कामों में चतुर विद्वान् स्त्री होवें उन्हें (अपाम्) विद्याओं में व्याप्त स्त्रियों का जो
(शिशुः) बालक हो उस को (मातृतमासु) अति मान्य करने वाली धारियों के

(अन्त) समीप (सधस्थम्) एक समीप दे, स्थान में शिक्षा के लिये रखे ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि अपने राज्य में प्रयत्न के साथ सब ब्रह्मियों को विद्वान् और उन से उत्पन्न हुए बालकों को विद्यायुक्त भाइयों के आश्रित करे कि जिस से किसी के बालक विद्या और अच्छी शिक्षा के बिना न रहें । और स्त्री भी निर्बल न हों ॥ ७ ॥

क्षत्रस्येत्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । स्वराट् कृति-
शब्दः । निषादः स्वर ।

सर्वाः प्रजाः सर्वथा योग्यं सभेऽं राजानं सततं
सर्वतो रक्षेयुरित्याह ॥

सब प्रजा पुरुषों को योग्य है कि सत्र प्रकार से योग्य सभाषति
राजा की निरन्तर सब ओर से रक्षा करें यह ॥

क्षत्रस्योल्बमासि क्षत्रस्य जराय्वसि क्षत्रस्य यो-
निरसि क्षत्रस्य नाभिरसीन्द्रस्य वार्वध्नमासि
मित्रस्यासि वरुणस्यासि त्वयाय वृत्रं वधेत् ।
हवासि रुजासि क्षुमासि । पातैर्न प्राञ्चम्पातैर्न
प्रत्यञ्चम्पातैर्न तिर्यञ्चन्द्रिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । क्षत्रस्य । जरायुम् ।
असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः ।
असि । इन्द्रस्य । वार्वध्नमिति वार्वध्नम् । अ-

सि । मित्रस्वा । अमि । वरुणस्वा । अमि । त्वया । अयम् ।
 दृत्रम् । वधेत् । द्या । असि । रुजा । असि ।
 क्षुमा । असि । पात । एनम् । प्राञ्चम् । पात ।
 एनम् । प्रत्यञ्चम् । पात । एनम् । तिर्थञ्चम् । दि-
 ग्भ्य इति दिक् ऽभ्यः । पात ॥ ८ ॥

• पदार्थः—(क्षत्रस्य) राजकुलस्य (उल्गम्) वलम् (असि)
 (क्षत्रस्य) क्षत्रियस्य (जरायु) वृद्धारथाप्रापकम् (असि) (क्षत्रस्य)
 राजन्यस्य (योनिः) निमित्तम् (असि) (क्षत्रस्य) राज्यस्य
 (नामिः) बन्धनम् (असि) (इन्द्रस्य) सूर्यस्य (वार्त्तघ्नम्)
 मेघविनाशकम् (असि) (मित्रस्य) सुहृदः (असि) (वरुणस्य)
 श्रेष्ठस्य (असि) (त्वया) राज्ञा (अयम्) वीरः (दृत्रम्)
 मेघमिव न्यायावरकं शत्रुम् (वधेत्) हन्तात् (द्या) य- शत्रून्
 दृणाति । अत्र न्येषामपि दृश्यत इति कनिष् (अमि) (रुजा)
 शत्रूणां रोगकारकः । अतृणादिकः कनिष् (असि) (क्षुमा)
 सत्त्वापदेशकः । अतृणादिको मनिष् किञ्च (असि) (पात रक्षत
 (एनम्) राजानोऽप्राञ्चम्) प्राक्प्रवन्त्यस्य कर्त्तारम् (पात) (एनम्)
 सेनाध्यक्षम् (प्रत्यञ्चम्) पश्चात्स्थितम् (पात) (एनम्)
 पार्श्वस्थं वरिष् (तिर्थञ्चम्) तिरश्चीनम् (दिग्भ्यः) सर्वाभ्य
 आशाभ्यः (पात) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजन् परस्त्वं क्षत्रस्य गोल्वमासि क्षत्रस्य-जरायुवांसि
 क्षत्रस्य योनिगति क्षत्रस्य नाभिरसीन्द्रस्य वात्सर्घ्नमासि मित्रस्य

मित्रोऽसि वरुणस्य वरोसि दृवासि रुजासि जुमासि । यस्त्वया सह
 वधेत् । तमेनं प्राञ्चं सर्वे यूयं दिग्भ्यः पात । तमेनं प्रत्यञ्चं प्रा
 त तमेनं तिर्घ्यञ्चं पात ॥ ८ ॥

भावार्थः—यत्पुत्रीपुत्रेषु स्त्रीनरेषु च विद्यावर्धनं कर्मास्तित-
 देव राज्यवर्धकं शत्रुविनाशकं धर्मादिप्रवर्त्तकं च भवति । अनेनैव
 सर्वेषु कालेषु सर्वासु दिक्षु रक्षा भवति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (क्षत्रस्य) अपने राज कुल में (उत्तम)
 बलवान् (असि) हैं (क्षत्रस्य) क्षत्रिय पुरुष को (जरायु) वृद्धावस्था देगे हारे
 (असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य के (योनिः) निमित्त (अग्नि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य
 के (नाभि) प्रबन्ध कर्त्ता (असि) हैं (इन्द्रस्य सूर्य के (वार्त्त्रानम्) मेघ का ना-
 य करने हारे के समान कर्मकर्त्ता (असि) हैं (मित्रस्य) मित्र के मित्र- (असि) हैं (व-
 रुणस्य) श्रेष्ठ पुरुषों के साथ श्रेष्ठ (अभि) हैं (दृवा) शत्रुओं के विदारण करने
 वाले (असि) हैं (रुजा) शत्रुओं को रोगातुर करने हारे (असि) हैं और (जु
 मा) सत्य का उपदेश करने हारे (असि) हैं जो (अयम्) यह वीर पुरुष (स्व-
 या) आप राजा के साथ (वृषम्) मेघ के समान न्याय के छिपाने वाले शत्रु को
 (वधेत्) मारे (एनम्) इस (प्राञ्चम्) प्रथम प्रबन्ध करने वाले (एनम्) राजपुरुष
 की तुम लोग (दिग्भ्यः) सब दिशाओं से (पात) रक्षा करो इस (तिर्घ्यम्)
 तिर्छे सड़े हुए (एनम्) राज पुरुष की (पात) रक्षा करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो कन्या और पुत्रों में स्त्री और पुरुषों में विद्या पढ़ाने वाला
 कर्म है वही राज्य का बढ़ाने शत्रुओं का विनाश और धर्म आदिकी प्रवृत्ति करने वा-
 ला होता है । इसी कर्म से सब कालों और सब दिशाओं में रक्षा होती है ॥ ८ ॥

आविर्मर्यादित्यस्य वरुण ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिग
 पिबच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

मनुष्यैः सुशीलतयाऽतविहदादयोवश्यं प्राप्तव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि अपना स्वभाव अच्छा करके आप्त विद्वान् आदि को अ-
वश्य प्राप्त होवें इस० ॥

आविर्मेय्याः आवित्तो अग्निर्गृहपतिरावित्त इन्द्रो
वृद्धश्रवा आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतावावित्तः
पूषा विश्ववेदा आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भु-
वावावित्तादितिरुरुशर्मा ॥ ९ ॥

आविः । मेय्याः । आवित्तइत्याऽवित्तः । अग्निः ।
गृहपतिरिति गृहऽपतिः । आवित्तइत्याऽवित्तः ।
इन्द्रः । वृद्धश्रवाइति वृद्धश्रवाः । आवित्तावित्याऽ-
वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रताविति धृतऽव्रतौ ।
आवित्तइत्याऽवित्तः । पूषा । विश्ववेदाइति वि-
श्ववेदाः । आवित्तेइत्याऽवित्ते । द्यावापृथिवीइति
द्यावाऽपृथिवी । विश्वशम्भुवाविति विश्वशम्भुवा
आवित्तत्यावित्ता । अदितिः । उरुशर्मेत्युरु-
शर्मा ॥ ९ ॥

पदार्थः—(आविः) प्राकट्ये (मर्याः) मर्यादिति मनु-
ष्यना० निर्ध० ३ । ५ । (आवित्तः) प्राप्तपूर्णभोगो लब्धप्रतीतो
वा । वित्तोभोगप्रत्यययोः । अ० ८ । २ ५८ । अनेनायं निपातितः
(अग्निः) पावकइव विद्वान् (गृहपतिः) गृहाणां पालकः
(आवित्तः) (इन्द्रः) शत्रुविदारकः सेनाधीशः (वृद्धश्रवाः)
वृद्धं श्रवः सर्वशास्त्रश्रवणं यस्य सः (आवित्तो) (मित्रावरुणौ)
सुहृदौ (धृतव्रतौ) धृतानि व्रतानि सत्यादीनि याभ्यां तौ
(आवित्तः) (पूषा) पोषको वैद्यः (विश्ववेदाः) विश्वं सर्वं
मौपयं विदितं येन सः (आवित्ते) (यावापृथिवी) विद्युद्भूमौ
(विश्वशम्भुवौ) विश्वस्मै शं सुखं भावुके (आवित्ता) (अ-
दितिः) विदुषी माता (उरुशर्मा) उरूणि बहूनि सुखानि
यस्याः सा ॥ ९ ॥

अन्वयः— हे मर्या युष्माभिरेदि गृहपतिराग्निराविरावित्तो
वृद्धश्रवा इन्द्र आविरावित्तो धृतव्रतौ मित्रावरुणाविरावित्तौ
विश्ववेदाः पूषाऽऽविरावित्तो विश्वशम्भुवौ यावापृथिवी आविरावि-
रावित्ते उरुशर्माऽदितिश्चाविरावित्ता स्यात्तर्हि सर्वाणि सुखानि
प्राप्यन्ते ॥ ९ ॥

भावार्थः— यावन्मनुष्याः साहिदुषः सती विदुषी मातरं सत्य
पदार्थविज्ञानं च नाप्नुवन्ति तावत्सुखवर्द्धि दुःखनिवृत्तिं च कर्तुं न
शक्नुवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे (मर्या) मनुष्यो तुम लोग जो (गृहपतिः) घरों के पालन
करने वाले (अग्नि) प्रसिद्ध अग्नि के समान विद्वान् पुरुष को (आविः) प्रकटना
से (आवित्तः) प्राप्त वा निश्चय करके नाना (वृद्धश्रवा) श्रेष्ठता से सब शस्त्रों
को मुने हुए (इन्द्र) यजुषों के मारने वाले सेनापति को (आविः) प्रकटना से

(आविक्त.) प्राप्त हो वा जाना (धृतव्रतौ) सत्य आदिव्रतों को धारण करने हारे (मित्रावरुणौ) मित्र और श्रेष्ठ जनों को (आविः) प्रकटता से (आविक्ता) प्राप्त वा जाना (विश्ववेदा.) सब भोगधियों को जानने हारे [पूषा] पोषण कर्त्ता वैद्य को (आवि) प्रसिद्धि से (आविक्तः) प्राप्त हुए (विश्वशम्भुवौ) सब के लिये सुख देने हारे (द्यांवापृथिवी) विजुली और भूमि को (आवः) प्रकटता से (आविक्त) जाने (उरुशम्भ) बहुत सुख देने वाली (अदितिः) विद्वान् माता को प्रसिद्ध (आविक्ता) प्राप्त हुए तो तुम को सब सुख प्राप्त होनावे ॥ ११ ॥

भाष्यार्थः — जबतक मनुष्य लोग श्रेष्ठ विद्वानों उत्तम विद्वान् माता और प्रसिद्ध पदार्थों के विज्ञान को प्राप्त नहीं होते तब तक सुख की प्राप्ति और दुखों की निवृत्ति करने को समर्थ नहीं होते ॥ ११ ॥

अवेष्टा इत्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । विराडापी पंक्तिवृद्धन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्भनुष्यैः किं कृत्वा किं किं प्राप्तव्यमित्यु० ॥

किं मनुष्य क्या करके किस २ को प्राप्त हों यह वि०

अवेष्टा दन्दशूकाः प्राचीमारोह गायत्री
त्वाँस्वतु रथन्तर० सामं त्रिवृत्स्तेमो वसन्त-
ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

अवेष्टा इत्यवेष्टाः । दन्दशूकाः । प्रा-
चीम् । आ । रोह । गायत्री । त्वा । अवतु ।
रथन्तरमिति रथम्ऽन्तरम् । सामं । त्रिवृ-
दिति त्रिष्वत् । स्तेमः । वसन्तः । ऋतुः ।
ब्रह्म । द्रविणम् ॥ १० ॥

पदार्थः — (अवेष्टाः) विरुद्धस्य संगन्तारः (दन्दशूकाः) परदुःखप्रदाय दंशनशीलाः (प्राचीम्) पूर्वा दिशम् (आ) (रोह) प्रसिद्धो भव (गायत्री) पाठतुं गायत्रीछन्दः (त्वा) त्वाम् (अवतु)

द्वारः । (निष्ठतम्) निःसारणीयः । (अरातयः) अन्येभ्यो दुःखप्रदाः ।
 (अनिशिता) अतिविस्तीर्णा सेना कार्य्या वेदिर्वा । (असि) अ-
 स्ति । अत्रापि व्यत्ययः । (सपत्नचित्) सपत्नान् चयति यथा सा ।
 (वाजिनीम्) बलवेगवतीम् । (त्वा) त्वां । (वाजेध्यायै) वाजेन
 बहुसाधनसमूहेन संग्रामेण सेनया यज्ञेन वा प्रकाशनीयायै सत्यजी-
 त्यै । (संमार्जिम) सम्यक् शिचया शोधयामि । अयं मंत्रः । श०
 १।२।४।१-११ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— अहं येनाशितेन सपत्नचिता संग्रामेण प्रत्युष्टं रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठतं रक्षो निष्ठता अरातयो भवन्ति तं वाजिनं
 वाजेध्यायै युद्धांगानि संमार्जिम । अहं यथा सपत्नचिता निशितया से-
 नया प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठतं रक्षो निष्ठता अरातयो
 भवन्ति तां वाजिनीं सेनां शिचया वाजेध्यायै संमार्जिम । अहं येना-
 शितेन सपत्नचिता यज्ञेन प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठतं रक्षो
 निष्ठता अरातयो भवन्ति तं वाजिनं यज्ञं वाजेध्यायै संमार्जिम ॥ २१ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति सर्वैर्मनुष्यैर्विद्याशुभगुणदीप्त्या दुष्ट-
 शत्रुनिवारणाय नित्यं पुरुषार्थः कर्तव्यः । सुशिचया शस्त्रास्त्रसत्पुरु-
 षाढ्यसेनया श्रेष्ठानां रक्षणं दुष्टानां ताडनं च नित्यं कर्तव्यम् । यतो-
 ऽशुद्धिचयात्सर्वत्र पवित्रता प्रवर्तते ॥ २१ ॥

पदार्थः— मैं जिस अति विस्तृत शत्रुओंके नाश करनेवाले संग्रामसे । (प्र-
 त्युष्टं रक्षः) विघ्नकारी प्राणी और । (प्रत्युष्टा अरातयः) जिसमे सत्यविरोधी अच्छी
 प्रकार दाहदण्डको प्राप्त होते हैं या । (निष्ठतं रक्षः) जिस बंधनसे बांधने योग्य ।
 (निष्ठता अरातयः) विशेके विघ्न करनेवाले निरंतर संतापको प्राप्त होते हैं । (त्वा)
 उस (वाजिनं) वेग आदि गुणवाले संग्रामको । (वाजेध्यायै) जो कि अन्य आ-
 दि पदार्थोंसे बलवान् करनेके योग्य सेना है उसके लिये युद्धके साधनोंको । (सं-
 मार्जिम) अच्छी प्रकार शुद्ध करना हूं अर्थात् उनके दोषोंका विनाश करना हूं और-
 र मैं जिस । (सपत्नचित्) शत्रुका नाश करनेवाले और (अशिता) अति विस्तार-

प्राप्नोतु (रथन्तरम्) रथैस्तरन्ति येनं तत् (साम) सामवेदः (त्रिवृत्)
त्रिभिर्मनोवाक्शरीरबलानां बोधकारकः (स्तोमः) स्तूयमानः
(वसन्तः) (ऋतुः) (ब्रह्म) वेदो जगदीश्वरो ब्रह्मावित्कुलं वा
(द्रविणम्) विद्याद्रव्यम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वं येऽवेष्टा दंदशूकाः सन्ति तान्
जित्वा प्राचीं दिशमारोहं तं त्वा गायत्री रथन्तरं साम त्रिष्टुत्स्तो-
मऋतुर्वसन्तो ब्रह्म द्रविणं चावतु ॥ १० ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्यासु प्रादुर्भवन्ति ते शत्रून् विजि-
त्यैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अवेष्टा) विरोधी के सङ्ग (दंदशूका)
दूसरों को दुःख देने के लिये काट खाने वाले हैं । उनको जीत के (प्राचीम्)
पूर्व दिशा में (आरोह) प्रसिद्ध हों उस (त्वा) आप को (गायत्री) पढ़ा हुआ
गायत्री छन्द (रथन्तरम्) रथों से जिस के पार हों ऐसा बन (साम) सामवेद
(त्रिवृत्) तीन मन वाली और शरीर के बलों का बोध कराने वाला (स्तोम)
स्तुति के योग्य (वसन्त) वसन्त (ऋतु) ऋतु (ब्रह्म) वेद ईश्वर और ब्रह्मज्ञानी
ब्राह्मणकुलरूप (द्रविणम्) धन (अवतु) प्राप्त होवे ॥ १० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्याओं में प्रसिद्ध होते हैं वे शत्रुओं को जीत के
ऐश्वर्य को प्राप्त हो सकते हैं ॥ १० ॥

दक्षिणामित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । आर्चोः ।

पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

पुनः स समेशः किं कृत्वा किं कुर्यादित्याह ॥

किं वह समापति राजा क्या करके क्या करे यह वि० ॥

दक्षिणामारोहं त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्सामं पंचदशस्तो-
मो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

दक्षिणम् । आ । रोह । त्रिष्टुप् । विस्तुबिति
 त्रिस्तुप् । त्वा । अवतु । बृहत् । साम । पञ्चद-
 शइति पंचदशः । स्तोमः । ग्रीष्मः । ऋतुः ।
 क्षत्रम् । द्रविणम् ॥११॥

पदार्थः—(दक्षिणम्) दिशम् (आ) (रोह) (त्रिष्टुप्)
 एतच्छब्दोऽभिहितं विज्ञानम् (त्वा) त्वाम् (अवतु) प्राप्नोतु
 (बृहत्) महत् (साम) सामवेदभागः (पंचदशः) प्राणोन्द्रियभू-
 ताना पंचदशाना पूरकः (स्तोमः) स्तोतुं योग्यः (ग्रीष्मः)
 (ऋतुः) (क्षत्रम्) क्षत्रियधर्मरक्षकं कुलम् (द्रविणम्)
 राज्योद्भवं द्रव्यम् ॥११॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यं त्वा त्रिष्टुप् छन्दो बृहत्साम
 पंचदशस्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणञ्चावतु स त्वं दक्षिणां
 दिशमारोह शत्रून् विजयस्व ॥११॥

भावार्थः—यो राजा प्राप्तविद्यः क्षत्रियकुलं वर्धयेत् स एव
 शत्रुभिः कदापि न तिरस्क्रियेत ॥११॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् त्वि (त्वा) आप को (त्रिष्टुप्) इस नाम
 के छन्द से सिद्ध विज्ञान (बृहत्) बड़ा (साम) सामवेद का भाग (पंचदश)
 पाच प्राण अर्थात् पाण, अपान, व्यान, उदान, समान, पाच इन्द्रिय अर्थात् श्रोत्र,
 स्पर्श, नेत्र, रसना, और प्राण पाच भूत अर्थात्, जल, भूमि अग्नि, वायु, और आका-
 श इन पञ्चह की पूर्ति करने द्वारा (स्तोम) स्तुति के योग्य (ग्रीष्मऋतु) ग्रीष्म
 ऋतु (क्षत्रम्) क्षत्रियों के धर्म का रक्षक क्षत्रियकुलार्थ और (द्रविणम्) राज्य से
 प्रकट हुआ धन (अवतु) प्राप्त हो । यह आप (दक्षिणम्) दक्षिण दिशा में (आ
 रोह) प्रसिद्ध होजिये । और शत्रुओं को जीतिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो राजा विद्या को प्राप्त हुआ क्षत्रिय कुल को बढ़ावे उस का तिरस्कार शत्रुजन कभी न कर सकें ॥ ११ ॥

प्रतीचीमित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । निचृदा-
र्ष्यनुष्टुप्छन्दः । गांवारः स्वरः ॥

राजपुरुषैर्नित्यं वैश्यकुलं वर्द्धनीयमित्याह ॥

राजपुरुषों को चाहिये कि वैश्य कुल को नित्य बढ़ावें यह वि० ॥

प्रतीचीमारोह जगतीत्वाऽवतु वैरूपं सामं सप्त-
दशस्तोमो वर्षाऋतुर्विड्द्रविणम् ॥ १२ ॥

प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु ।
वैरूपम् । सामं । सप्तदश इति सप्तदशः ।
स्तोमः । वर्षाः । ऋतुः । विट् । द्रविणम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रतीचीम्) पश्चिमां दिशम् (आ) (रोह) (जगती)
एतच्छन्दोभिहितमर्थम् (त्वा) त्वाम् (अवतु) (वैरूपम्)
विविधानि रूपाणि यस्मिन् तत् (साम) सामवेदांशः (सप्तदशः)
पंचकर्मैन्द्रियाणि पंचविषयाः पंच महाभूतानि कार्यं कारणं चेति
सप्तदशानां पूरकः (स्तोमः) स्तुतिसमूहः (वर्षाः) (ऋतुः) (विट्)
वणिग्जनः (द्रविणम्) द्रव्यम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे राजन् ये त्वा जगती वैरूपं साम सप्तदशस्तोम
ऋतुर्वर्षा द्रविणं विट्चावतु स त्वं प्रतीचीं दिशमारोह धनं च
लभस्व ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये राजपुरुषा राजनीत्या वैश्यानुनयेयुस्ते श्रिय-
माप्नुयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुष जिस (त्वा) आप को (जगती) जगती छन्द में कहा हुआ अर्थ (वैरूपम्) विविध प्रकार के रूपों वाला (साम) सामवेद का अंश (सप्तदश) पांच कर्म इन्द्रिय पाँच शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, विषय पांच महाभूत अर्थात् सूक्ष्म भूत, कार्य और कारण इन सत्रह का पूरण करने वाला (स्तोमः) स्तुतियों का समूह (वर्षा) (ऋतु) वर्षा ऋतु (द्रविणम्) द्रव्य और (विद्) वैश्य जन (अवतु) प्राप्त हों । सो आप (प्रतीचीम्) पश्चिम दिशा को (आरोह) आरोह और घन को प्राप्त हूजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष राज नीति के साथ वैश्यों की उन्नति करें वे ही लक्ष्मी को प्राप्त हों ॥ १२ ॥

उदीचीमित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । आर्ची
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनाराजादिनरैः किं लब्धव्यमित्याह ॥

किं राजा आदि पुरुषों को क्या प्राप्त करना चाहिये यह वि० ॥

उदीचीमारोहाऽनुष्टुप्त्वावतुवैराजश्च सामैकविंश-
शस्तोमःशरद्वतुःफलद्रविणम् ॥ १३ ॥

उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुवित्य-
नुस्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकवि-
ंशश्चित्यैकविंशः । स्तोमः । शरत् । ऋतुः ।
फलम् । द्रविणम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(उदीचीम्) उत्तराम् (आ) (रोह) (अनुष्टुप्) गया पठित्वा पुनः सर्वा विद्या अन्येभ्यः स्तुवन्ति सा (त्वा) (अवतु) (वैराजम्) महिषिधैर्ये राजते तदेव (साम) (एकार्षिकः)

पौडिश कलाश्चत्वारः पुरुषार्थाऽवयवाः कर्त्ता चेति तेषामेकविंश-
तेः पूरणः (स्तोमः) स्तुतिविषयः (शरत्) (ऋतुः) (फलम्)
सेवाफलदं शूद्रकुलम् (द्राविणम्) ॥ १३

अन्वयः—हे समापते त्वमुदीचीं दिशमारोह । यतोऽनुष्टु-
व्वैराजं सामैकविंशस्तोम ऋतु शरद्द्रविणं फलं च त्वाऽवतु ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये जना आलस्यं विहाय सर्वदा पुरुषार्थमेवानु-
तिष्ठन्ते ते सच्छूद्रान् प्राप्य फलवन्तो जायन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे समापति राजा आप (उदीचीम्) उत्तर की दिशा में (आरोह)
प्रसिद्धि को प्राप्त हूजिये । जिस से (अनुष्टुप्) जिस को पद के सब विद्याओं से
दूसरों की स्तुति करें वह छन्द (वैराजम्) अनेक प्रकार के अर्थों से शोभायमान
(साम) सामवेद का भाग (एकविंश) सोलह कला चार पुरुषार्थ के अवयव और
एक कर्त्ता इन इकीश को पूरण करने द्वारा (स्तोम) स्तुति का विषय (शरत्)
(ऋतु) शरद् ऋतु (द्राविणम्) ऐश्वर्य्य और (फलम्) फलरूप सेवाकारक
शूद्रकुल (त्वा) आप को (अवतु) प्राप्त होवे ॥ १३ ॥

भावार्थः—ओ पुरुष आलस्य को छोड़ सब समय में पुरुषार्थ का अनुष्ठान
करते हैं वे अच्छे फलों को भोगते हैं ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वा मित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । भुरिग्ज-
गती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैरुत्कृष्टविधयाऽनेके पदार्था विज्ञातव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रबल विद्या से अनेक पदार्थों को जानें यह वि० ॥

ऊर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाकरैवते सामनी

त्रिणवत्रयास्त्रिंशो स्तोमौ हेमन्ताशिशिरावतु
वर्चो द्राविणम्प्रत्यस्त्रिमुवेः शिरः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्तिः । त्वा । अवतु ।
 शाकररैवते इति शाकररैवते । सामनी इति सामनी
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशविति त्रि-
 नवऽन्यस्त्रिंशौ । स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋ-
 तूदत्पूतू । वर्चः । द्रविणम् । प्रत्यस्तमिति प्रतिऽ-
 अस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥ १४

पदार्थः—(ऊर्ध्वाम्) दिशम् (आ) (रोह) (पङ्क्तिः)
 (त्वा) (अवतु) (शाकररैवते) शाकरं च रैवतं च ते (सामनी)
 (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) ये त्रयश्च कालाः नवाङ्गुलव्याश्च त्रयश्च
 त्रिंशश्च वस्वादयः पदार्था व्याख्याता याभ्यान्तयोः पूरणौ तौ (स्तो-
 मौ) स्तुतिविशेषौ (हेमन्तशिशिरौ) (ऋतू) (वर्चः) विद्या-
 ध्वनम् (द्रविणम्) द्रव्यम् (प्रत्यस्तम्) प्रतीक्षितम् (नमुचेः)
 न मुंचति परपदार्थान् दुष्टाचारान् वा यः स्तेनस्तस्य (शिरः)
 उत्तमांगम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राजन् यदूर्ध्वं दिशमारोह तर्हि त्वा पङ्क्तिः
 शाकररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू
 वर्चो द्रविणं चावतु नमुचेः शिरश्च प्रत्यस्तं स्यात् ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अनृतु योग्याऽऽहारविहारास्तन्तो विद्या
 योगाभ्यासस्तस्मान्त्समाचरेन्ति ते सर्वेऽनृतुषु सुखं भुञ्जते । न
 चेभ्यो कश्चिन्नोरः पीडा दातुं शक्नोति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप जो (ऊर्ध्वाम्) ऊपर की दिशा में (आरोह) प्रसिद्ध होवें तो (त्वा) आप को (पंक्ति) पंक्ति नाम का पदा हुआ छन्द (शा-
करैवते) शकरी और रेवती छन्द से युक्त (सामनी) सामवेद के पूर्व उत्तर दो
अवयव (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) तीन काल नव अङ्गों की विद्या और तैत्तिरीय वसु आदि
पदार्थ जिन दोनों से व्याख्यान किये गये हैं उनके पूर्ण करने वाले (स्तोमौ) स्तोत्रों
के दो भेद (हेमन्नाशिशिरौ) (ऋतू) हेमन्त और शिशिर ऋतु (वर्चः) ब्रह्मवर्च्य
के साथ विद्या का पढ़ना और (द्राविणम्) ऐश्वर्य्य (भवतु) तृप्त करे और (नमुचेः)
द्रुष्ट चोर का (शिरः) मस्तक (प्रत्यस्तम्) नष्ट अष्ट होवे ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सवर्णतुष्टों में समय के अनुसार आहार विहार युक्त
हो के विद्या योग्याभ्यास और सत्तर्गों का अच्छे प्रकार सेवन करते हैं। वे सब व्र-
तुष्टों में सुख मोगते हैं और इनको कोई चोर आदि भी पीड़ा नहीं देसकता ॥ १४ ॥

सोमैत्यस्य वरुणऋषिः । परमात्मा देवता । निचृदार्पा
पंक्तिछन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

राजप्रजाजनैरीश्वरवदन्ति त्वा परस्परेषां रक्षणं विधेयमित्याह ॥
राज और प्रजा पुरुषों को उचित है कि ईश्वर के सधान न्यायाधीश हो कर आपस
में एक दूसरे की रक्षा करें यह वि० ॥

सोमस्य त्विषिरासि तवेव मे त्विषिर्भूयात् । भृत्योः
पाह्योजोऽसि सहोस्यमृतमासि ॥ १५ ॥

सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेति तव इव । मे ।
त्विषिः । भूयात् । मृत्योः । पाहि । ओजः ।

असि । सहः । असि । अमृतम् । असि ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) ऐश्वर्य्यस्य (त्विषिः) दीप्तिः (असि)
(तवेव) (मे) (त्विषिः) (भूयात्) (मृत्योः) मरणात्
(पाहि) (ओजः) पराक्रमयुक्तः (असि) (सहः) बलवान्

(अस्ति) (अमृतम्) मरणधर्मरहितम् (अस्ति) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे परमाप्त यथा त्वं सोमस्य त्विपिरस्पोजोऽसि सहोऽस्पृष्टमसि तथाऽहं भवेयम् । तवेव मे त्विपिरोजः सहोऽमृतं च भूयात् । त्वं मृत्योर्मां पाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे पुरुषा यथाऽऽप्ताः त्वेष्टं प्रजाभ्योऽपीच्छेयुः । यथा प्रजा राजपुरुषान् रक्षेयुस्तथा राजपुरुषा प्रजाजनान् सततं रक्षन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे परम आप्त विद्वन् जैसे आप (सोमस्य) ऐश्वर्य का (त्विपिः) प्रकाश करने हारे (अस्ति) हैं (ओजः) पराक्रम युक्त (अस्ति) हैं वैसा मैं भी होऊँ (तवेव) आपके समान (मे) मेरा (त्विपिः) विद्या प्रकाश से भाग्योदय (भूयात्) हो आप मुझ को (मृत्योः) मृत्यु से (पाहि) बचाइये ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे पुरुषो जैसे धार्मिक विद्वान् अपने को जो इष्ट है उसी को प्रजा के लिये भी इच्छा करें जैसे प्रजा के जन राजपुरुषों की रक्षा करें वैसे राजपुरुष भी प्रजा जनो की निरंतर रक्षा करें ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपावित्यस्य वरुणऋषिः । मित्रावरुणौ देवते ।
स्वराडापी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथ विद्वद्भिर्निष्कपटतयाऽज्ञाः सत्यमुपदिश्य विद्वांसो
मथाविनः संपादनीया इत्याह ॥

अथ विद्वानों को चाहिये कि आप निष्कपट हो और अज्ञानी पुरुषों के लिये सत्य का उपदेश करके उन को बुद्धिमान् विद्वान् बनावें यह वि०

हिरण्यरूपा उपसो विरोक उभाविन्दू उदियः सू-
र्यश्च । आरोहतं वरुणं मित्रं गतं ततश्चाक्षाथः-

मदितिं दितिं च । मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥
 हिरण्यरूपाविति हिरण्यरूपौ । उपसंः । विरो-
 कइति विरोके । उभौ । इन्द्रौ । उत । इयः ।
 सूर्यः । च । आ । रोहतम् । वरुण । मित्र । ग-
 र्तम् । ततः । चक्षाथाम् । अदितिम् । दितिम् ।
 च । मित्रः । असि । वरुणः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(हिरण्यरूपौ) ज्योतिःस्वरूपौ (उपसंः) प्रभातान्
 (विरोके) विविधतया रुचिकरे व्यवहारे (उभौ) (इन्द्रौ) पर-
 मैश्वर्य्यकारकौ (उत) (इयः) प्राप्नुयः (सूर्यः) (च) चन्द्र इव
 (आ) (रोहतम्) (वरुण) शत्रुच्छेदकउत्कृष्टसेनापते (मित्र) स-
 र्वस्य सुहृत् (गर्तम्) उपदेशकगृहम् । गर्तइति गृहना० । निधं०
 ३ । ४ । (ततः) तदनन्तरम् (चक्षाथाम्) उपदिशोताम् (अदि-
 तिम्) अविनाशिनं पदार्थम् (दितिम्) नाशवन्तम् (च) (मित्रः)
 सुखप्रदः (असि) (वरुणः) सर्वोत्तमः (असि) ॥ १६ ॥ ।

अन्वयः—हे उपदेशक मित्र यतस्त्वं मित्रोऽसि हे वरुण य-
 तस्त्वं वरुणोऽसि ततस्तौ युवां गर्तमारोहतम् । अदितिं दितिं च चक्षा-
 थाम् । हे हिरण्यरूपावुभौ इन्द्रौ यथा विरोके सूर्यश्चन्द्रश्चोपसो
 विभातस्तथा युवामुदिधौ विद्याः प्रभातम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—यत्र देशे सूर्यचन्द्रवदुपदेशका व्याख्यातैः सर्वा विद्याः प्रकाशयन्ति तत्र सत्याऽसत्यपदार्थबोधेन सहितत्वात्काश्चिदप्यविद्यया न विमुह्यति यत्रेदं न भवति तत्राऽन्धपरम्पराग्रस्ता जनाः प्रत्यहमवनतिं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे उपदेश करने वाले (मित्र) सब के सुहृद जिस लिये आप (मित्र) सुख देने वाले (असि) हैं तथा हे (वरुण) शत्रुओं को मारने वाले बलवान् सेनापति जिस लिये आप (वरुण) सब से उत्तम (असि) हैं इसलिये आप दोनों (सर्तम्) उपदेश करने वाले के घर पर (आरोहतम्) जाओ (अदितिम्) अविनाशी (च) और (दितिम्) नाशमान पदार्थों का (चक्षुधाम) उपदेश करो हे (हिरण्यरूपौ) प्रकाश स्वरूप (उभौ) दोनों (इन्द्रौ) परमेश्वर्य करने वाले जैसे (विरोके) विविध प्रकार की रुचि कराने वाले व्यवहार में (सूर्य) सूर्य (च) और चन्द्रमा (उपस) प्राप्त और निशा काल के अवयवों को प्रकाशित करते हैं । वैसे तुम दोनों जन (उदिय) विद्याओं का उपदेश करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—जिस देश में सूर्य चन्द्रमा के समान उपदेश करने वाले व्याख्यातों से सब विद्याओं का प्रकाश करते हैं, वहा सत्याऽसत्य पदार्थों के बोध से सहित हो के कोई भी विद्याहीन होकर भ्रम में नहीं पड़ता । जहा यह बात नहीं होती वहां अन्ध परम्परा में फसे हुए मनुष्य नित्य ही क्लेश पाते हैं ॥ १६ ॥

सोमस्येत्यस्य चरुण ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । आर्षीपंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

एतत्प्रवृत्तये कीदृशो राजाभिषेचनीयइत्याह ॥

पूर्वोक्त कार्यों की प्रवृत्ति के लिये कैसे पुरुष को राज्याधिकार देना चाहिये यह वि०॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिपिञ्चाम्यग्नेर्ध्वाजसा सू-
यस्य वर्चसेन्दुस्येन्दुयेण । जुत्राणां क्षत्रपतिरेध्य-
तिं दिद्युन् पाहि ॥ १७ ॥

मुक्त सेनासे । (प्रत्युष्ट रक्ष) परमुखका न सहनेवाला मनुष्य वा । (प्रत्युष्टा अ
रातय) उक्त अपगुणवाले अनेक मनुष्य । (निष्टर्ग रक्ष) तुम्हा खेलने और पर
खीगमन करने तथा । (निष्टर्गा अरातय) ओरोको सब प्रकारसे दु ख देनेवा-
ले मनुष्य अच्छा प्रकार निकाले जाते हैं । (त्वा) उस । (वाजिनी) 'धल और' वेग
आदि गुणवाली सेनाको । (वाजेध्याये) बहुत साधनोंसे प्रकाशित करनेके लिये ।
(सम्राडिम) अच्छे प्रकार उत्तम २ शिक्षाओसे शुद्ध करता हूं और जो कि । (अ
निधित) बड़ी क्रियाओसे सिद्ध होने योग्य वा । (सपत्नक्षित्) दोषो वा शत्रु
ओंक विनाशकरनेहारे पक्ष वा युद्धको (वाजेध्याये) अन्न आदि पदार्थोंके प्रकाशित
होनेके लिये । (संम्राडिम) शुद्धतासे सिद्ध करता हू ॥ २९ ॥

भावार्थ — ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्योंको विद्या और शुभ गुणों
के प्रकाश और दुष्ट शत्रुओंकी निवृत्तिके लिये नित्य पुरुषार्थ करना चाहिये तथा
सदेव श्रेष्ठ शिक्षा शस्त्र अस्त्र और सपुरुषयुक्त उत्तम सेनासे श्रेष्ठोंकी रक्षा दु-
ष्टोंका विनाश करना चाहिये जिस करके अशुद्धि आदि दोषोंके विनाश होनेसे स-
र्वत्र शुद्ध गुण प्रवृत्त हो सकने हे ॥ २९ ॥

अदित्या इत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वराट्त्रिष्टुप्
छन्दः । वैवतः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशः किफलो भवतीत्युपदिश्यते ॥

। फिर उक्त यज्ञ किस प्रकारका और कौन फलका देनेवाला
होता है सो अगले मन्त्रमे प्रकाशित किया है ।

अदित्यैरास्नासि विष्णोर्विष्णोस्यूज्जे त्वादब्धेन
त्वा चक्षुषावपश्यामि ॥ अग्नेर्जिह्वासि सुहृद्वेभ्यो
धान्ने धान्ने भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

अदित्यै । रास्ना । अस्ति । विष्णोः । विष्णुः । अस्ति । ऊज्जे ।
त्वा । अदब्धेन । त्वा । चक्षुषा । अव । पश्यामि ॥ अग्नेः ।
जिह्वा । अस्ति । सुहृद्विति सुहृः । देवेभ्यः । धान्ने । धान्ने-
इति धान्ने । भव । यजुषे । यजुषइति यजुषे । यजुषे ॥ ३० ॥

सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अभि । सिञ्चामि ।
 अग्नेः । भ्राजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य ।
 इन्द्रियेण । क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरिति क्षत्रपतिः
 । एधि । अति । दिद्युन् । पाहि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) चन्द्रस्येव (त्वा) द्युम्नेन यशः प्रकाशेन
 (अभि) आभिमुख्ये (सिञ्चामि) अधिकरोमि (अग्नेः)
 अग्नितुल्येन (भ्राजसा) तेजसा (सूर्यस्य) सधितुरिव (व-
 र्चसा) अध्ययनेन (इन्द्रस्य) विद्युत इव (इन्द्रियेण) मनःप्रा-
 दिना (क्षत्राणाम्) क्षत्रकुलोद्गतानाम् (क्षत्रपतिः) (एधि)
 भव (अति) (दिद्युन्) विद्याधर्मप्रकाशकान् व्यवहारान् (पाहि)
 सततं रक्ष ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे प्रशस्तगुणकर्मस्वभावयुक्त राजन्यथाऽहं यं त्वां
 सोमस्येव द्युम्नेनाग्नेरिव भ्राजसा सूर्यस्येव वर्चसेन्द्रस्येवेन्द्रियेण
 त्वाऽभिषिञ्चामि । तथा स त्वं क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्येधि दिद्युन्
 पाहि ॥ १७ ॥

भ वार्थः—अत्र वाचकजुः मनुष्या यः सोमादिगुणयुक्तो
 विद्वान् जितेन्द्रियो जनो भवेत्तं राजत्वे स्वीकुर्यन्तु । स च राज्यं
 प्राप्यातिप्रददः सन् विद्याधर्मप्रकाशकादीन् राजप्रजाजनान् सत-
 तमतिवर्द्धयेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे प्रशस्तगुण कर्म और स्वभाव वाले राजा जिते में जित युक्त
 को (सोमस्य) चन्द्रमा के समान (द्युम्नेन) यश रूप प्रकाश से (अग्नेः) अग्नि

के समान (आज्ञा) तेज से (सूर्यस्य) सूर्य के समान (वर्षा) पड़ने से और (इन्द्रस्य) विजुली के समान (इन्द्रियेण) मन आदि इन्द्रियों के सहित (स्वा) आप को (अभिषिचामि) राज्याधिकारी करता हूँ । वैसे वे आप (क्षत्राणाम्) क्षत्रिय कुल में जो उत्तम हों उन के बीच (क्षत्रपति) राज्य के पालने हारे (अत्येधि) अति तत्पर हूँजिये और (दिधून्) विद्या तथा धर्म का प्रकाश करने हारे व्यवहारों की (पाहि) निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० मनुष्यों को चाहिये कि जो शान्ति आदि गुण युक्त जितेन्द्रिय विद्वान् पुरुष हो उस को राज्य का अधिकार दें। और उस राजा को चाहिये कि राज्याधिकार को प्राप्त हो अतिश्रेष्ठ होता हुआ विद्या और धर्म आदि के प्रकाश करने हारे प्रजा पुरुषों को निरन्तर बढ़ावे ॥ १७ ॥

इमं देवा इत्पृथग् देववात ऋषिः । यजमानो देवता । स्वराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः

सत्योपदेशकैर्विद्वद्भिर्वाल्याऽवस्थामारभ्य मुशिक्षया सर्वे राजकन्याकुमाराः श्रेष्ठाचाराः सपादनीया इत्याह ॥

सत्य के उपदेशक विद्वानों को चाहिये कि बाल्यावस्था से लेके अच्छी

शिक्षा से राजाओं की कन्या और पुत्रों को श्रेष्ठ आचार

युक्त करें यह वि० ॥

इमं देवा असपत्नं सुवर्चं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानं राज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्यं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशुष्वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणान्तराजं ॥ १८ ॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते ।
क्षत्राय । महते । ज्यैष्ठ्याय । महते । जानराज्या-
येतिजानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ।
इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् ।
अस्यै । विशे । एषः । वः । अमीडत्यमी ।
राजा । सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् ।
राजा ॥ १८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (देवाः) वेदशास्त्रविदः सेनापतयः
(असपत्नम्) अजातशत्रुम् (सुवध्वम्) प्रेध्वम् (महते) सत्कर्त्त-
व्याय (क्षत्राय) क्षत्रियकुलाय (महते) (ज्यैष्ठ्याय) विद्याधर्म-
वृद्धाना भावाय (महते) (जानराज्याय) जनानां राज्ञां
माण्डलिकानामुपरि प्रभवाय (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य धनि-
कस्य (इन्द्रियाय) धनवर्धनाय (इमम्) (अमुष्य) सद्गुणसम्पन्न-
स्य राजपूतस्य (पुत्रम्) तनयम् (अमुष्याः) प्रशंसनीयाया
राजपुत्र्याः । अत्र पठ्यर्थे चतुर्थी (पुत्रम्) पवित्रगुणकर्म-
स्वभावैर्मातापितृपालकम् (अस्यै) वर्त्तमानायाः सुशिक्षितव्यायाः
(विशे) प्रजायाः (एषः) (वः) युष्माकं पालनाय (अमी)
धार्मिका राजपुरुषाः (राजा) सर्वत्रविद्याधर्मसुशिक्षाप्रकाशकः
(सोमः) शुभगुणैः प्रसिद्धः (अस्माकम्) (ब्राह्मणानाम्)
ब्रह्मवेदभक्तानाम् (राजा) वेदेश्वरोपासनया प्रकाशमानः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे देवा यूयं य एष उपदेशकः सेनेशो वा वोऽस्माकं
च ब्राह्मणाना राजाऽस्ति । येऽमी राजपुरुषाः सन्ति तेषां

सोमो राजाऽस्ति तमिमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशे महते
क्षत्राय महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियायासपत्नं
सुबध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—यद्युपदेशका राजपुरुषाश्च सर्वस्योन्नतिं चिकी-
र्षेयुस्तर्हि प्रजाराजजना राजपुरुषोन्नतिं 'कुतो न' कर्तुमिच्छेयुः ।
यदि राजप्रजाजना वेदेश्वराणां विहाय स्वेच्छया प्रवर्त्तन् तर्हि-
प्राप्तनुनतिः कुतो न भवेत् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (देवा) वेद शास्त्रों को जानने हारे सेनापति लोग आप जो
(एष) यह उपदेशक वा सेनापति (व) तुम्हारा और (अस्माकम्) हमारा
(ब्राह्मणानाम्) ईश्वर और वेद के सेवक ब्राह्मणों का (राजा) वेद और ईश्वर की
उपासना से प्रशस्तमान अधिष्ठाता है । जो (अमी) वे धर्मात्मा राजपुरुष हैं
उन का (सोम) शुभ गुणों से प्रसिद्ध (राजा) सर्वत्र विद्या धर्म और अच्छी
शिक्षा का करने हारा है उस (इमम्) इस (अमुष्य) श्रेष्ठगुणों से युक्त राजपूत
के (पुत्रम्) पुत्र को (अमुष्यै) प्रशंसा करने योग्य राजकन्या के (पुत्रम्)
पवित्र गुण कर्म और स्वभाव से माता पिता की रक्षा करने वाले पुत्र और (अस्यै)
अच्छी शिक्षा करने योग्य इस वर्त्तमान (विशे) प्रजा के लिये तथा (महते)
सत्कार करने योग्य (क्षत्राय, क्षत्रिय कुल के लिये (महते बडे (ज्येष्ठाय) विद्या
और धर्म विषय में श्रेष्ठ पुरुषों के होने के लिये (महते) श्रेष्ठ (जानराज्याय)
माण्डलिक राजाओं के उपर बलवान् समर्थ होने के लिये (इन्द्रस्य) सब ऐश्वर्यों
से युक्त धनाढ्य के (इन्द्रियाय) धन बढ़ाने के लिये (असपत्नम्) जिस का
कोई शत्रु न हो ऐसे पुत्र को (सुबध्वम्) उत्पन्न करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो उपदेशक और राजपुरुष सब प्रजा की उन्नति किया चाहें
तो प्रजा के मनुष्य राजा और राजपुरुषों की उन्नति करने की इच्छा क्यों न
करें । जो राजपुरुष और प्रजापुरुष वेद और ईश्वर की आज्ञा को छोड़ के अपनी
इच्छा के अनुकूल प्रवृत्त होंगे तो इन की उन्नति का बिनाश क्यों न हो ॥ १८ ॥

प्रपवेतस्येत्यस्य देववात ऋषिः । विराड्ब्राह्मी श्रिष्टुपछन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनरथ राजप्रजाजनैः कीदृशानि यानानि रचनीयानीत्याह ॥

किं इत्थं जगत् मे राज और प्रजाजनों को किस प्रकार के यान बनाने चाहिये
यह वि० ॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचं
इयानाः । ताः आववृत्रन्नधरागुदक्ताः अहिं बुध्न्यमनु
रीयमाणाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रा-
न्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि । ११ ॥

प्र । पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठात् । नावः । चर-
न्ति । स्वसिचइति स्वऽसिचः । इयानाः । ताः ।
आ । आववृत्रन् । अधराकाऽउदक्ता इत्युत्ऽश्रक्ता ।
अहिम् । बुध्न्यम् । अनु । रीयमाणाः । विष्णोः ।
विक्रमणमिति विऽक्रमणम् । असि । विष्णोः ।
विक्रान्तमिति विऽक्रान्तम् । असि । विष्णोः ।
क्रान्तम् । असि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(प्र) (पर्वतस्य) मेघस्य । पर्वतइति मेघना •
निधं • १ । १० (वृषभस्य) वर्षकस्य (पृष्ठात्) उपरिभागात्
(नावः) सागरोपरि नावइव विमानानि (चरन्ति) (स्वसिचः)
याः स्वैर्जनैर्जलेन सिच्यन्ते ताः (इयानाः) गन्त्र्यः (ताः) (आ)
(आववृत्रन्) अर्वाचीनो वृत्रइवाचरन् अत्राचोर सुवन्तात्किप्
(अधराक्) मेघादधस्तात् (उदक्ताः) पुनरुर्ध्व गच्छन्त्यः (अ-

हिम्) मेघम् (बुध्यम्) बुध्नेऽन्तरिक्षे भवम् (अनु) पश्चात्
 (रीयमाणाः) चालनेन गच्छन्त्यः (विष्णोः) व्यापकस्वैश्वरस्य
 (विक्रमणम्) विक्रमतेऽस्मिस्तत् (आसि) (विष्णोः) व्यापकस्य
 वायोः (विक्रान्तम्) विविधतया क्रान्तम् (आसि) (विष्णोः) व्याप
 कस्य विद्युदस्तुनः (क्रान्तम्) क्रमाधिकरणम् (आसि) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे राजाशिल्पिन् यदि 'त्वं' या याः स्वसिच इयाना
 उदक्ता अहिं बुध्यमनुरीयमाणा नावो वृषभस्य प्रपर्वतस्य पृष्ठात्
 प्रचरन्ति याभिस्त्वं विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोर्विक्रमणमसि वि-
 ष्णोः क्रान्तमसि या अधरागाववृत्रंस्तास्त्वं साधुहि ॥ १९ ॥

भावार्थः—यथा मेघो वषित्वा भूमितलं प्राप्याकाशमाप्नोति
 तज्जलं नदीर्गत्वाऽन्ततः समुद्रं प्राप्नोति तत्पृष्ठे नावो गच्छन्ति ।
 या अस्वन्तरथायासामुर्षयो जलं भवति तद्वत्सर्वैः शिल्पिभि-
 र्बिमानानि नावश्च यानानि रचयित्वा भूमिजलाऽन्तरिक्षमार्गे-
 णाभीष्टे देशे गमनागमने यथेष्टे कार्ये । यावदेतानि न न्युसावन्ति
 तावद्दंष्ट्रापद्माऽन्तरं गन्तुं कश्चिदपि न शक्नोति यथा पक्षिण इदं
 शरीरमयं संचातं गमयन्ती तथैव विचक्षणैः शिल्पिभिरेतदाकाशं
 यानैर्विक्रमणीयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे राजा के कारीगर पुरुष जो तू (स्वसिचः) निन को अपने
 लोग नन से सींचने हैं (इयाना) चलते हुए (उदक्ता) फिर २ ऊपर को जावे
 (बुध्यम्) अन्तरिक्ष में रहनेवाले मेघ के (अनुरीयमाणाः) पीछे २ चलाने से चल-
 ते हुए (नावः) समुद्र के ऊपर नौकाओं के समान चलने हुए बिमान (वृषभस्य)
 सर्प करने वाले (प्रपर्वतस्य) मेघ के (पृष्ठात्) ऊपर के भाग से (प्रचरन्ति) चलते हैं
 निनसे तू (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के इस जगत में (विक्रमणम्) पराक्रम

सहित (असि) है (विष्णोः) व्यापक वायु के बीच (वि कान्तम्) अनेक प्रकार चलने हारा (असि) है और (विष्णोः) व्यापक विजुली के बीच (कान्तम्) चलने का आधार (असि) है जो (अधराक्) मेघ से नीचे (आववृत्रन्, मेघ के समान विचरते हैं उन विमानादि यानों को तू सिद्ध कर ॥ १९ ॥

भावार्थः—जैसे मेघ वर्षके भूमि के तले को प्राप्त हो के पुनः आकाश को प्राप्त होता है । वह जल नदियों में जाके पीछे समुद्र को प्राप्त होता है । जो जल के भीतर अर्थात् जिन के ऊपर नीचे जल होता है । वैसे ही सब कारीगरलोगों को चाहिये कि विमानादि यानों और नौकाओं को बनाकर भूमि जल और आकाश मार्ग से अभीष्ट देशों में यथेष्ट जाना आना करें जब तक ऐसे यान नहीं बनाते तब तक द्वीप द्वीपान्तरो में कोई भी नहीं जासकता । जैसे पक्षी अपने शरीर रूप संघात को आकाश में उड़ा लेचलते हैं वैसे चतुर कारीगरलोगों को चाहिये कि इस अपने शरीर आदि को यानों के द्वारा आकाश में फिरावें ॥ १९ ॥

**प्रजापत इत्यस्य देवता अयिः । प्रजापतिर्देवता । स्वरा-
डतिधृतिश्छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥**

मनुष्यैरीश्वरोपासनाऽऽज्ञापालनेन सर्वाः कामनाः प्राप्तव्या इत्याह ॥
मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की उपासना और उस की आज्ञा पालने से
सब कामनाओं को प्राप्त हों यह वि० ॥

**प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि
त ब्रूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयम-
मुष्य पिताऽसावस्य पिता वयश्चर्याम पतयो
र्योणाश्च स्वाहा । रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम त-
स्मिन् हुतमस्य मेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥**

प्रजापतइति प्रजाऽपते । न । त्वत् । एतानि ।
 अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परि । ता । बभूव ।
 यत्कामादिति यत्कामाः । ते । जुहुमः । तत् ।
 नः । अस्तु । अयम् । अमुष्य । पिता । असा ।
 अस्य । पिता । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणा-
 म् । स्वाहा । रुद्र । यत् । ते । क्रिवि । परम् ।
 नाम । तस्मिन् । हुतम् । असि । अमेष्टमित्यमाऽ-
 इष्टम् । असि । स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्रजापते) प्रजायां स्वामिनीश्वर (न) निषेधे
 (त्वत्) तव सकाशात् (एतानि) जीवप्रकृत्वादीनि वस्तूनि
 (अन्यः) भिन्नः पदार्थः (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) इच्छा-
 रूपादिगुणविशिष्टानि (परि) (ता) तानि (बभूव) अस्ति
 (यत्कामाः) यस्य २ कामः कामना येषान्ते (ते) तव (जु-
 हुमः) गृह्णीमः (तत्) (नः) अस्मभ्यम् (अस्तु) भवतु
 (अयम्) (अमुष्य) प्रत्यक्षस्य जनस्य (पिता) पालकः
 (असौ) सः (अस्य) प्रत्यक्षवर्त्तमानस्य (पिता) रक्षकः (व-
 यम्) (स्याम्) भवेम (पतयः) स्वामिनः पालकाः (रयी-
 णाम्) पिशाचक्रवर्त्तिराज्योत्पन्नश्रियाम् (स्वाहा) सत्यया क्रि-
 यया (रुद्र) दुष्टानां रोदधितः (यत्) (ते) तव (क्रिवि)
 कृणोति हिनास्ति येन तव । नकारस्थाने वणव्यत्ययेनेकारः (परम्)

प्रकृष्टम् (नाम) (तस्मिन्) (हुतम्) (अस्ति) (अमेष्टम्)
अमायां गृहे इष्टम् (अस्ति) (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ २० ॥

अन्वयः—हे प्रजापते यान्येतानि विश्वा रूपाणि सन्ति ता-
नि त्वदन्यो न परिवभूव । ते तव सकाशाद्यत्कामाः सन्तो वयं
जुहुमस्तत्तव कृपया नोऽस्तु यथा त्वममुष्य परोक्षस्य जगतः पिता
ऽसौ भवानस्य सगन्तस्य विश्वस्य पिताऽसि तथा वयं स्वाहा रयी-
णां पतयः स्याम । हे रुद्र ते तव यत् क्विविपरं नामाऽस्ति यस्मिन्-
स्त्वं हुतमस्यमेष्टमासि तं वयं स्वाहा जुहुमः ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यः सर्वस्मिन् ज-
गति व्याप्तः सर्वान्प्रति मातापितृवहर्त्तमानो दुष्टदण्डकृत्पासितुमि-
ष्टोऽस्ति तं जगदीश्वरमेवोपाध्वमेवमनुष्ठानेन युष्माकं सर्वे कामा
अवश्यं सेत्स्यन्ति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (प्रजापते) प्रजा के स्वामी ईश्वर जो (एतानि) जीव प्रकृ-
ति आदि वस्तु (विश्वा) सब (रूपाणि) इच्छा रूप आदि गुणों से युक्त हैं (ता)
उन के ऊपर आप से (अन्य) दूसरा कोई (न) नहीं (परिवभूव) ज्ञान स्रुता
(ते) आप के सेवन से (यत्कामा) जिस २ पदार्थ की कामना वाले होते हुए (व-
यम्) हम लोग (जुहुमं) आप का सेवन करते हैं । वह २ पदार्थ आप की कृपा
से (नः) हम लोगों के लिये (अस्तु) प्राप्त होवे । जैसे आप (अमुष्य) उस प-
रोक्ष जगत्के (पिता) रक्षा करने वाले हैं (असौ) सो आप इस प्रत्यक्ष जगत्के
रक्षक हैं । जैसे हम लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से (रयीणाम्) विद्या और चक्र-
वर्त्त राज्य आदि से उत्पन्न हुई लक्ष्मी के (पतय) रक्षा करने वाले (स्याम) हों ।
हे (रुद्र) दुष्टों को रूताने वाले परमेश्वर (ते) आप का जो (क्विवि) दुष्टों से
जुझाने का हेतु (परम्) उत्तम (नाम) नाम है (तस्मिन्) उस में आप (हुतम्)
स्वीकार किये (अस्ति) हैं (अमेष्टम्) घर में इष्ट (अस्ति) हैं उन आप को हम
लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से ग्रहण करते हैं ॥ २० ॥

भ.वार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जो सब जगत् में व्याप्त सब के लिये माता पिता के समान वर्तमान दुष्टों को दण्ड देने हारा उपासना करने को इष्ट है उसी जगदीश्वर की उपासना करो । इस प्रकार के अनुष्ठान से तुम्हारी सब कामना अवश्य सिद्ध हो जावेगी ॥ २० ॥

इन्द्रस्येत्यस्य देववात ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । भु-
रिग्राह्यं बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वाद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

किं विद्वान् पुरुषों को क्या करना चाहिये इस०

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्तथा प्रशास्त्रोः
प्रशिषा युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वाऽ-
रिष्टो अर्जुनो मरुतां प्रसवेन जयापाम मनसा
समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । मित्रावरुणयोः । त्वा ।
प्रशास्त्रोरिति प्रशास्त्रोः । प्रशिपेति प्रशिषा ।
युनज्मि । अव्यथायै । त्वा स्वधायै त्वा । अरिष्टः ।
अर्जुनः । मरुतां । प्रसवेनेति प्रसवेन । जय ।
अपाम । मनसा । सम । इन्द्रियेण ॥ २१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमेश्वर्यस्य (वज्रः) विज्ञापकः (असि)
(मित्रावरुणयोः) सभासेनेशयोः (त्वा) त्वाम् (प्रशास्त्रोः)
सर्वस्य प्रकाशनकर्त्ताः (प्राशिषा प्रशासनेन (युनज्मि) समादधे

पदार्थः— (अदित्यै) पृथिव्या अन्तरिक्षस्य वा । अत्र पष्ठयर्थे
चतुर्थी । अदितिरिति पृथिवीनामसु पठितम् । निघ० १।१। पदना-
मसु च । निघ० । ४।१। अनेन गमनागमनव्यवहारप्राप्तिहेतुस्वकाशो-
ऽन्तरिक्षं गृह्यते । (रास्ना) रसहेतुभूता क्रिया । रास्ना सास्ना स्थू-
णा वीणाः । उ० ३।१५। अनेन रसधातोर्निपातनाम्नः प्रत्ययः । (अ-
सि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (विष्णोः) व्यापकेश्वर-
स्य यज्ञस्य वा । यज्ञो वै विष्णुः । श० १।१।२।१३। (वेष्पः) वेवेष्टि
व्याप्नोति पृथिवीमन्तरिक्षं वा स यज्ञोत्थो वाष्पो ज्ञानसमूहो वा ।
पानीविपिभ्यः प० । उ० ३।२३। अनेन विपेः पः प्रत्ययः । (असि)
अस्ति वा । (ऊर्ज्जै) अन्नाय रसाय पराक्रमाय च । (त्वा) त्वा
त० वा । (अदब्धेन) सुखयुक्तेन । (त्वा) त्वा त० वा । (चक्षुषा)
विज्ञानेन प्रत्यक्षप्रमाणेन नेत्रेण । (अव) क्रियार्थे । अवेति विनिग्र-
हार्थायः । निरु० १।३। (पश्यामि) सप्रेक्षे । (अग्नेः) भौतिकस्य ।
(जिह्वा) जिहीते विजानानि रसमनयां सा । शेवयह्वजिह्वा० उ० १।
१५२ । अनेनाय निपातितः । (असि) अस्ति वा । (सुहूः) सुष्ठु
हूयते यो या वा सा कृतो बहुलमिति कर्मणि ह्वेज् इत्यस्य क्विबन्तः
प्रयोगः । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यगुणेष्वो वा । (धाम्नेधाम्ने) दध-
ति वस्तूनि सुखानि च यस्मिन् तस्मै प्रत्यधिकूरणप्राप्तये । धाम्नानि
त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । निरु० १।२८ । अत्र
वीप्साया हित्वम् । (भव) भवति वा । (यजुषेयजुषे) यजन्ति येन
तस्मै प्रति यजुर्वेदमन्त्रम् । अय मन्त्रः । श० १।२।४।१२-१९
व्याख्यातः ॥३०॥

अन्वय — हे जगदीश्वर यस्तुमदित्या रास्नासि विष्णुरसि सर्व-
स्य वेष्पोऽस्यग्नेजिह्वासि देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे सुहूरसि ।

(अव्ययायै) अविद्यमानपीडायै क्रियायै (त्वा) (स्वधायै) स्ववस्तु-
धारणलक्षणायै राजनीत्यै (त्वा) (अरिष्टः) अहिंसितः (अर्जुनः)
प्रशस्तं रूपं विद्यतेऽस्य सः । अर्शाश्चादित्वादच् । अर्जुनमिति
रूपना० निधं० ३ । ७ (मरुताम्) ऋत्विजाम् (प्रसवेन) प्रेरणेन
(जय) उत्कर्षं (आपाम) आप्रुथाम (मनसा) मननशीलेन
(सम्) (इन्द्रियेण) इन्द्रेण जीवेन जुष्टेन प्रीतेन वा ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वमरिष्टोऽर्जुन इन्द्रस्य वज्रोऽसिं यं
त्वाऽव्ययायै प्रशास्त्रोमित्रावरुणयोः प्रशिपाऽहं युनज्मि । मरुतां
प्रसवेन स्वधायै यं त्वा युनज्मि । मनसेन्द्रियेण यं त्वा वयं समा-
पाम स त्वं जय दुष्टान् जित्वोत्कर्ष ॥ २१ ॥

भावार्थः—विहट्टैराजा प्रजापुरुषाश्च धर्मार्थं सदा प्रशास-
नीयाः । यत एते पीडा राजनीतिविरुद्धं कर्म नाचरेयुः । सर्वतः
प्राप्तवन्ताः शत्रून् जयेयुः।येन कदाप्यैश्वर्यस्य हानिर्न स्यात्॥२१॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अरिष्ट) किसी के मारने में आने वाले
(अर्जुनः) प्रशंसा के योग्य रूप से युक्त (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले का (वज्र)
शत्रुओं के लिये वज्र के समान (आप) हैं जिस (त्वा) आप का (अव्ययायै)
पीड़ा न होने के लिये (मरुताः) सुव को शिक्षा देने वाले (मित्रावरुणयोः) समा-
और सेना के स्वामी की (प्रशिपा) शिक्षा से मैं (युनज्मि) समाहित करता हूं
(मरुताम्) ऋत्विज लोगों के (प्रसवेन) कहने से (स्वधायै) अपनी चीज को धा-
रण करना रूप राजनीति के लिये जिस (त्वा) आप का योगाभ्यास से चिन्तन क-
रता हूं (मनसा) विचारशील मन (इन्द्रियेण) जीवने सेवे हुए इन्द्रिय से जिस (त्वा)
आप को हम लोग (समापाम) सम्यक् प्राप्त होते हैं । सो आप (जय) दुष्टों को जीत
के निश्चिन्त उत्कृष्ट हूँजिये॥२१॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि राजा और प्रजा पुरुषों को धर्म और अर्थ की सिद्धि के लिये सदा शिद्धा देवें । जिस से ये किसी को पीड़ा देने रूप राजनीति से विरुद्ध कर्म न करें । सब प्रकार बलवान् हो के शत्रुओं को नीतों जिस से कभी धन सम्पत्ती की हानि न होवे ॥ २१ ॥

**मातङ्गस्य देववामनः । इन्द्रो देवता । निचृदापीं
त्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥**

प्रजाजनैराजप्रसंगे कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

प्रजापुरुषों को राजा के साथ कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

मा ते इन्द्र ते वयं तुरापाडयुक्तासो अब्रह्मता वि
दसामा तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव
यमसे स्वश्वान् ॥ २२ ॥

मा । ते । इन्द्र । तुरायम् । तुरापाट् । अयुक्तासः
अब्रह्मता । वि । दसाम् । तिष्ठ । रथम् । अधि ।
यम् । वज्रहस्तेति वज्रहस्त । आ । रश्मीन् ।
देव । यमसे । स्वश्वानिति सुऽश्वाम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (ते) तव (इन्द्र) समेश राजन्
(ते) तव (वयम्) राजप्रजाजनाः (तुरापाट्) तुरान् त्वारितान्
शत्रून् सहते (अयुक्तासः) अधर्मकारिणः (अब्रह्मता) वेदे-
श्वरनिष्ठारहितता (वि) (दसाम् उपरमेम (तिष्ठ) अत्र दृग्गचो-
तस्तिष्ठदिति दीर्घः (रथम्) (अधि) (यम्) (वज्रहस्त) वज्रतुल्या-
नि शस्त्राणि हस्तयोर्ग्रहस्य तत्संबुद्धौ (आ) (रश्मीन्) आश्वनि-
यमार्था रज्जुः (देव) (यमसे) नियच्छसि (स्वश्वान्) शोभनाश्च
तेऽश्वाश्च तान् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे देवेन्द्र राजन् वज्रहस्त वयन्ते तव सम्बन्धेऽयुक्तासो मा भवाम ते तवाब्रह्मता मास्तुविदसाम यस्तुरापाद् रथं यान् रश्मीन् स्वश्वान् यमसे यं रथगधितिष्ठ । तैस्तं च वयमप्यधितिष्ठेम ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजना राज्ञा सहायोग्यं व्यवहारं कदाचिन्न कुर्युः । राजा चैतैः सहान्यायं न कुर्यात् । वेदेश्वराज्ञानुष्ठानाः सन्तः सर्वे समानयानासनव्यवहाराः स्युः । न कदाचिदालस्ये प्रमादे वेदेश्वरनिन्दामये नास्तिकत्वे वा वर्तेरन् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (देव) प्रकाशमान (इन्द्र) सभामति रामन् (वज्रहस्त) जिस के हाथों में वज्र के समान शस्त्र हैं उस आप के साथ (वयम्) हमारा प्रना पुरुष (ते) आप के सम्बन्ध में (अयुक्तासः) अधर्मकारी (मा) न हों (ते) आप की (अब्रह्मता) वेद तथा ईश्वर में रहित निष्ठा (मा) न हो और न (विदसाम्) नष्ट करें जो (तुरापाद्) शीघ्रकारी यजुओं को सहने हारे आप जिन (रश्मीन्) घोड़े के लगाम की रस्ती और (स्वश्वान्) सुन्दर घोड़ों को (यमसे) नियम से रखते हैं । और जिस (रथम्) रथ के ऊपर (अधितिष्ठ) बैठें उन घोड़ों और उस रथ के हम लोग भी अधिष्ठाता हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजा के पुरुषों को योग्य है कि राजा के साथ अयोग्य व्यवहार कभी न करें तथा राजा भी इन प्रजानों के साथ अन्याय न करे वेद और ईश्वर की आज्ञा का सेवन करते हुए सब लोग एक सवारी एक विद्योने पर बैठें और एकसा व्यवहार करने वाले हों । और कभी आलस्य प्रमाद से ईश्वर और वेदों की निन्दा वा नास्तिकता में न फँसे ॥ २२ ॥

अग्नयइत्यस्य देववातऋषिः । अग्नयादयो मंत्रोक्ता देवताः जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ माताऽपत्यानि परस्परं कीदृशं संबदेयुरित्याह ॥

अब माता और पुत्र आपस में कैसे संबाद करें यह वि०

अ॒ग्नये॑ग॒हप॑तये॒ स्वाहा॑ सोमा॒य वन॑स्पतये॒ स्वाहा॑
म॒रुता॑मोज॒से स्वाहे॑न्द्र॒स्येन्द्रि॑याय॒ स्वाहा॑ । पृथि॑वि
मा॒र्त्मा मा॑हि॒ःसी॒र्मो अ॒हं त्वाम् ॥ २३ ॥

अ॒ग्नये॑ । गृ॒हप॑तयइति॑ गृ॒हऽप॑तये । स्वाहा॑ ।
सोमा॒य । वन॑स्पतये । स्वाहा॑ । म॒रुता॑म् । अ॒ज॒से ।
स्वाहा॑ । इन्द्र॒स्य । इन्द्रि॒याय॑ । स्वाहा॑ पृथि॑वि ।
मा॒तः । मा । मा । हि॒ःसीः । मोइति॑ मो । अ॒हम् ।
त्वाम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(अ॒ग्नये) धर्मविज्ञानाढ्याय (गृ॒हप॑तये) गृहा-
श्रमस्वामिने (स्वाहा) सत्यां नीतिम् (सोमा॒य) सोमलताद्या-
यापौर्ध्वगणाय (वन॑स्पतये) वनानां पालकायाश्चत्प्रभृतये ।
(स्वाहा) वैद्यकशास्त्रबोधजनितां क्रियाम् (म॒रुता॑म्) प्राणाना-
मृत्विजां वा (अ॒ज॒से) बलाय (स्वाहा) योगशान्तिदां वाचम्
(इन्द्र॒स्य) जीवस्य (इन्द्रि॒याय) नेत्राद्याय अन्तःकरणाय वा
(स्वाहा) सुशिक्षायुक्तां वाचमुपदिष्टिम् (पृथि॑वि) भूमिवत्पृथु-
शुभलक्षणे (मा॒तः) मान्यकार्त्रि जननि (मा) निषेधे (मा)
माम् (हिंसीः) कुशिक्षया मा हिंस्याः (मो) (अ॒हम्) (त्वाम्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यथा राजजना वयं गृहपतयेऽग्नये
स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहेन्द्रस्येन्द्रियाय
स्वाहा चरेम तथा यूयमप्याचरत । हे पृथिवि मातस्त्वं मा माहि-
सीस्त्वामहं च मो हिंस्याम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजादिराजजनैः प्रजाहिताय प्रजाजनैरेतेषां सु-
खाय सर्वस्योन्नतये च परस्परं वार्त्तितव्यम् । माता कुशिक्षयाऽवि-
द्यादानेन स्वसन्तानान्गण्टबुद्धीन् कदाचिन्नकुर्ष्यात् सन्तानाश्च मा-
तुरप्रियं नाचरेयुः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के मनुष्यो जैसे राजा और राजपुरुष हम लोग (गृहपतये)
गृहाश्रम के स्वामी (अग्नये) धर्म और विज्ञान से युक्त पुरुष के लिये (स्वाहा) सत्य-
नीति (सोमायुः) सोम लता आदि ओषधि और (वनस्पतये) वनों की रक्षा करने हारे
पीपल आदि के लिये (स्वाहा) वैद्यक शास्त्र के बोध से उत्पन्न हुई क्रिया (मरुताम्)
प्राणों वा अष्टविज लोगों के (ओनसे) बल के लिये (स्वाहा) योगाम्यास और शान्ति
की देने हारी वाणी और (इन्द्रस्य) जीव के (इन्द्रियाय) मन इन्द्रिय के लिये (स्वा-
हा) अच्छी शिक्षा से युक्त उपदेश का आचरण करते हैं वैसे ही तुम लोग भी करो ।
हे (पृथिवि) भूमि के समान बहुत से शुभ लक्षणों से युक्त (मात) मन्त्र करने हारी
जननी तू (मा) मुझ को (मा) मत (हिंसी) बुरी शिक्षा से दुःख दे और (त्वाम्)
तुझ को (अहम्) मैं भी (मो) न दुःख देऊँ ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजा आदि राज पुरुषों को प्रजा के हित प्रजा पुरुषों को राज
पुरुषों के सुख और सब की उन्नति के लिये परस्पर वर्त्तना चाहिये । माता को योग्य है
कि बुरी शिक्षा और मूर्खतारूप अविद्या देकर सन्तानों की बुद्धि नष्ट न करे । और सन्तानों
को उचित है कि अपनी माता के साथ कभी द्वेष न करें ॥ २३ ॥

हंस इत्यस्य वामदेव ऋषिः । सूर्यो देवता । मुनिर्गार्गी जगती
छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैरीश्वरोपासनेन न्यायसुशिक्षे कार्य्ये इत्याह ॥

मनुष्य लोग ईश्वर की उपासना पूर्वक सब के लिये न्याय और
अच्छी शिक्षा करें यह वि०

ह० संः शुचिमद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदतिथि-
दुराणसत् । नृपद्वरसद्वत्सद्व्योमसद्वज्जा गोजा
ऋतजा आद्रिजा ऋतम्वहत् ॥ २४ ॥

ह॒ं॒सः । शुचि॒पत् । शुचि॒सदि॒तिं शुचि॒ऽसत् । व-
 सुः । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒सदि॒त्यन्त॒रि॒क्ष॒ऽसत् । हो॒ता । वे॒दि-
 पत् । वे॒दि॒सदि॒तिं वे॒दि॒ऽसत् । अ॒ति॒थिः । दुरो॒ण-
 सदि॒तिं दुरो॒ण॒ऽसत् । नृ॒षत् । नृ॒सदि॒तिं नृ॒ऽसत् ।
 व॒र॒सदि॒तिं व॒र॒ऽसत् । ऋ॒त॒सदि॒त्यृ॒त॒ऽसत् । व्यो॒म॒-
 सदि॒तिं व्यो॒म॒ऽसत् । अ॒ब्जा॒इत्य॒प्॒जाः । गो॒जा इ॒
 ति॒गो॒ऽजाः । अ॒त॒जा॒इत्य॒त॒ऽजाः । अ॒द्रि॒जा॒इत्य॒द्रि॒
 ऽजाः । अ॒त॒म । बृ॒हत् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(ह॒ं॒सः) यः संहन्ति सर्वान् पदार्थान् स जग-
 दीश्वरः (शुचि॒पत्) यः शुचिषु पवित्रेषु पदार्थेषु सीदति सः (व-
 सुः) वस्ता वासयिता वा (अ॒न्त॒रि॒क्ष॒सद्) योऽन्तरिक्षेऽवकाशे
 सीदति (हो॒ता) दाता ग्रहीताऽत्ता वा (वे॒दि॒पत्) वेद्यां पृथि-
 व्यां सीदति (अ॒ति॒थिः) अविद्यमाना तिथिर्यस्य तद्गन्मान्यः (दुरो॒ण॒सत्) यो दुरोणे गृहे सीदति सः । दुरोणइति गृहना० निर्घ०
 १ । ५ (नृ॒षत्) यो नृषु सीदति सः (व॒र॒सत्) यो वरेषूत्तमेषु
 पदार्थेषु सीदति सः (अ॒त॒सत्) य ऋतेषु सत्पेषु प्रकृत्यादिषु
 सीदति सः (व्यो॒म॒सत्) यो व्योमनि सीदति सः (अ॒ब्जाः)
 योऽपो जनपति (गो॒जाः) यो गाः पृथिव्यादीन् जनपति (अ॒त॒जाः)

यः सत्यविद्यामयं वेदं जनपति (अद्रिजाः) यो मेघपर्वतवृक्षादीन्
जनपति सः (ऋतम्) सत्यस्वरूपम् (वृहत्) महद्ब्रह्म ॥२१॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यः परमेश्वरो हंसः शुचिपद्मसु-
रन्तरिक्षसद्गोना वेदिपदातिविदुरोऽणसन्तृपहरसद्वत्सद्व्योमसद्वृजा
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहदस्ति तमेवोपासीरन् ॥२१॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वव्यापकं पवित्रकरं ब्रह्मैवोपास्यमस्ति ।
न खल्वेतस्योपासनेन विना किञ्चिदपि पूर्णं धर्मार्थकाममोक्षजं
सुखं भवितुं शक्यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोगों को चाहिये कि जो परमेश्वर (हंसः) सब
पदार्थों को स्थूल करता (शुचिपद्) पवित्र पदार्थों में स्थित (वसुः) निवास करता
और कराता (अन्तरिक्षसत्) अवकाश में रहता (होता) सब पदार्थ देता ग्रहण
करता और प्रलय करता (वेदिपद्) पृथिवी में व्यापक (अतिथि) अम्यागत के
समान सत्कार करने योग्य (दुरोऽणसत्) घर में स्थित (नृपत्) मनुष्यों के भीतर
रहता (वरसत्) उत्तम पदार्थों में बसता (ऋतसत्) सत्यप्रकृति आदि नाम वाले
कारण में स्थित (व्योमसत्) पोल में रहता (वृजा) जलों को प्रसिद्ध करता (गोजाः)
पृथिवी आदि तत्वों को उत्पन्न करता (ऋतजाः) सत्यविद्याओं के पुस्तक वेदों को
प्रसिद्ध करता (अद्रिजा) मेघ पर्वत और वृक्ष आदि को रचता (ऋतम्) सत्यस्व-
रूप और (वृहत्) सब से बड़ा अनन्त है उसी की उपासना करो ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि सर्वत्र व्यापक और पदार्थों की शुद्धि
करने वाले ब्रह्म परमात्मा ही की उपासना करें क्योंकि उस की उपासना के बिना किसी
को धर्म अर्थ काम मोक्ष से होने वाला पूर्ण सुख कभी नहीं हो सकता ॥ २१ ॥

इयदित्यस्य वामदेव ऋषिः । सूर्यो देवता । भार्गो जगती
छन्दः । निषादेः स्वरः ॥

मनुष्यैः किमर्थं ब्रह्मोपासनीयमित्यु० ॥

मनुष्य ईश्वर की उपासना क्यों करे यह वि०

इयं दस्यायुः स्यायुर्मयि धेहि युङ्ङसि वर्चोऽसि
वर्चो मयि धेह्यूर्गस्यूर्जम्मयि धेहि । इन्द्रस्य
वां वीर्यकृतो बाहू अभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

इयंत् । असि । आयुः । असि । आयुः । मयि ।
धेहि । युङ् । असि । वर्चः । असि । वर्चः । मयि ।
धेहि । ऊर्क् । असि । ऊर्जम् । मयि । धेहि ।
इन्द्रस्य । वाम् । वीर्यकृत इति वीर्यऽकृतः । बाहू इ
ति बाहू । अभ्युपावहरामित्यभिऽउपाव हरामि
॥ २५ ॥

पंढार्यैः—(इयत्) एतावत्परिमाणम् (असि) (आयुः)
जीवनम् (असि) (आयुः) (मयि) जीवात्मनि (धेहि)
(युङ्) समाधाता (असि) (वर्चः) स्वप्रकाशम् (असि)
(वर्चः) (मयि (धेहि) (ऊर्क्) बलवान् (असि) (ऊ-
र्जम्) (मयि) (धेहि) (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (वाम्)
युवपोराजप्रजाजनयोः (वीर्यकृतः) यो वीर्यं करोति तस्य
(बाहू) याधत्ते याम्बां बलवीर्याम्बां तौ (अभ्युपावहरामि)
अभितः सामीप्येऽर्चां स्थापयामि ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मंस्त्वमायुरसीयदापुर्मयि धेहि । त्वं युद्ध-
सि वर्चोऽसि योगज वर्चो मयि धेहि । त्वमूर्गस्यूर्जं मयि धेहि ।
हे राजप्रजाजनौ वीर्यकृत इन्द्रस्येश्वरस्याश्रयेण वा युवयोर्बाहू
बलवीर्यं अहमभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

भावार्थः—यं आत्मस्थं ब्रह्मोपासते ते शोभनं जीवनादिक-
मश्नुवते । तर्हि केनचिदीश्वरस्याश्रयमन्तरा पूर्णो बलपराक्रमी
लभ्येते ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर आप (इयत्) इतना (आयु) जीवन (मयि)
मुक्त में (धेहि) धरिये जिस से आप (युद्ध) सब को समाधि कराने वाले (असि)
हैं (वर्च) स्वयं प्रकाश स्वरूप (असि) हैं इस कारण (ऊर्जं) अत्यन्त बलवान्
(असि) हैं इस लिये (ऊर्जम्) बल पराक्रम को (मयि) मेरे में (धेहि) धारण
कीजिये । हे राज और प्रजा के पुरुषों (वीर्यकृत) बल पराक्रम को बढ़ाने हारे
(इन्द्रस्य) ऐश्वर्य्य और परमात्मा के आश्रय से (वाम्) तुम राज प्रजा पुरुषों के
(बाहू) बल और पराक्रम को (अभ्युपावहरामि) सब प्रकार तुम्हारे समीप में
स्थापन करता हू ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपने हृदय में ईश्वर की उपासना करते हैं वे सु-
न्दर जीवन आदि के सुखों को भोगते हैं । और कोई भी पुरुष ईश्वर के आश्रय के
बिना पूर्ण बल और पराक्रम को प्राप्त नहीं हो सकता ॥२५॥

स्योनासीत्यस्य वामदेव ऋषिः । आसन्दी राजपत्नी देवता ।
भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीणां न्यायो विद्यासुशिक्षे च स्त्रीभिरेव कार्यं
नराणां नरैश्चेत्याह ॥

स्त्रियों का न्याय विद्या और उन को शिक्षा स्त्री लोग ही करें
और पुरुषों के लिये पुरुष इस वि०

स्योनासि सुपदासि क्षत्रस्य योनिरसि । स्यो-
नामासीद सुपदामा सीद क्षत्रस्य योनिमा
सीद ॥ २६ ॥

स्योना । असि । सुपदा । सुसदेतिसुऽसदा ।
असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । स्योनाम् ।
आ । सीद । सुपदाम् । सुसदामिति सुऽसदाम्
आ । सीद । क्षत्रस्य । योनिम् । आ ।
सीद ॥ २६ ॥

पदार्थः—(स्योना) सुखरूपा (सुपदा) या शोभने व्यवहारे
सीदति सा (असि) (क्षत्रस्य) राज्यन्यायस्य (योनिः) गृहे
न्यायकर्त्री (असि) (स्योनाम्) सुखकारिकाम् (आ) (सीद)
(सुपदाम्) शुभसुखदात्रीम् (आ) (सीद) (क्षत्रस्य) क्षत्रियकुलस्य
(योनिम्) (आ) (सीद) ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे राज्ञि यतस्त्वं स्योनासि सुपदासि क्षत्रस्य योनिं
राजनीतिमासीद ॥ २६ ॥

भावार्थः—राजपत्नी सर्वासां स्त्रीणां न्यायमुद्दिक्षे च सदैव
कुर्व्यात् । नैतासामेते पुरुषैः कारयितव्ये । कृतः पुरुषाणां समीपे
स्थितो लज्जिता माताश्र भूत्वा यथावद्वक्तुमध्येतुं च न शक्नु-
वन्त्यतः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे राणी नितं लिपे आप (स्योना) सुखरूप (असि) हैं
(सुपदा) सुन्दर व्यवहार करने वाली (असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य के न्याय के

एवंभूत त्वामहमदब्धेन चक्षुषा ऊर्जोऽदित्यै देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने य-
जुषे यजुषे चावपश्यामि । स च त्वमस्माभिः सर्वत्र रूपया विदितः
पूजितश्च भवेत्येकः ॥ यतोऽयं यज्ञोऽदित्या रास्नास्ति विष्णोर्वेष्पो-
ऽस्त्यग्नेर्जिह्वास्ति देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे सुहूर्भवति तस्मा-
त्तमहमदब्धेन चक्षुषोर्जोऽवपश्यामि तथाऽदित्यै देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने य-
जुषे यजुषे हितायावपश्यामि ॥ ३० ॥

• भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैरयं जगदीश्वरः प्रति-
वस्तुपु स्थितः प्रतिपादितः पूज्यश्च भवतीति मन्तव्यम् । तथा चाय-
यज्ञः प्रतिमंत्रेण संन्यगनुष्ठितः सर्वप्राणिभ्यः प्रतिवस्तुपु पराक्रमबल-
प्राप्तये भवतीति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर, जो आप । (अदित्यै) पृथिवीके । (रास्ना) रस
आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेवाले । (असि) हैं । (विष्णोः) (असि) व्यापक ।
(वेष्पः) पृथिवी आदि सब पदार्थोंमें प्रवर्तमान भी । (असि) हैं तथा । (अग्नेः)
भौतिक अग्निके । (जिह्वा) जीभरूप । (असि) हैं वा । (देवेभ्यः) विद्वानोंके लि-
ये । (धाम्ने धाम्ने) जिनमे कि वे विद्वान् सुखरूप पदार्थोंको प्राप्त होते हैं जो
मीनों धाम अर्थात् स्थान नाम ओर जन्म हैं उन धर्मोंकी प्राप्तिके तथा । (यजुषे
यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ का आशय प्रकाशित होनेके लिये । (सुहू) जो श्रेष्ठतासे
स्तुति करनेके योग्य है इस प्रकारके । (त्वा) आपको मैं । (अदब्धेन) प्रेममुख-
युक्त । (चक्षुषा) गिज्ञानसे । (ऊर्जो) पराक्रम । (अदित्यै) पृथिवी तथा । (दे-
वेभ्यः) श्रेष्ठगुणों वा । (धाम्ने धाम्ने) स्थान नाम ओर जन्म आदि पदार्थोंकी
प्राप्ति तथा । (यजुषे यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ के आशय जनानेके लिये । (अव-
पश्यामि) ज्ञानरूपी नेत्रोंसे देखता हूँ आप भी रुपा करके मुझको विदित और
मेरे पूजनको प्राप्त । (धय) हूँलिये । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ । अब दू-
सरा कहने हैं । जिस कारण यह यज्ञ । (अदित्यै) अन्तरिक्षके । (रास्ना) संय-
न्धी रसादि पदार्थोंकी क्रियाका कारण । (असि) है । (विष्णोः) पक्षसंन्यधी
कार्योंका । (वेष्पः) व्यापक । (असि) है । (अग्नेः) भौतिक अग्निका । (जिह्वा)
जिह्वारूप । (असि) है । (देवेभ्यः) तथा दिव्य गुण । (धाम्ने धाम्ने) कीर्ति स्था-

(योनिः) करने वाली (अस्ति) हैं । इस लिये आप (स्योनाम्) सखकारक
अच्छी शिक्षा में (आसीद) तत्पर हूँजिये (सुपशम्) अच्छे सुल देने हारी विद्या को
(आसीद) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये तथा कराइय और (क्षत्रस्य) क्षत्रिय कुल
की (योनिः) राजनीति को (आसीद) सब स्त्रियों को जनाइये ॥ २६ ॥

भावार्थः—सजाओं की स्त्रियों को चाहिये कि सब स्त्रियों के लिये न्याय
और अच्छी शिक्षा दें और स्त्रियों का न्यायादि पुरुष न कर क्योकि पुरुषों के सामने
स्त्री लज्जित और न्यून युक्त होकर यथावत् बोल वा पढ़ ही नहीं सकती ॥ २६

निपसादेत्यस्य शुभः शोः ऋषिः । वरुणो देवता । पिपीलिका
मध्या विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजवद्राजपत्नयोऽपि राजधर्मनाचरेयुरित्याह ॥

राजा के समान राणी भी राजधर्म का अचरण करे यह वि० ॥

नि पसाद धृतव्रतो वरुणः पुस्त्यास्वा । साधाय
ज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

नि । पसाद । धृतव्रत इति धृतव्रतः । वरुणः ।
पुस्त्यु सु । आ । साधाय येति साम्भरं ज्याय ।
सुक्रतुरिति सुक्रतुः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(नि) नित्यम् (पसाद) सीदतु (धृतव्रतः)
धृतानि सत्याचरणब्रह्म-रथ्यादीनि व्रतानि येन सः (वरुणः) पु-
रुषोत्तमः (पुस्त्यासु) न्यायगृहेषु (आ) समन्तात् (साम्राज्याय)
सम्राजां भवाय कर्मणे वा (सुक्रतुः) शोभना क्रतुः प्रज्ञा क्रि ॥
वा यस्य सः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे राज्ञि यथा तव धृतव्रतः सुकृतुर्वरुणः पतिः
साम्राज्याय पस्त्यात्वा निपसाद तथा तत्र त्वमपि न्यायं कुरु ॥ २७ ॥

भावार्थः—यथा सम्राट् साम्राज्यं पालितुं न्यायासने स्थित्वा
पुरुषाणां सत्यं न्यायं कुर्यात्तथा राजपत्नी स्त्रियां नित्यं न्यायं
कुर्यात् । अतः किमागतं यादृशो नीतिविद्याधर्मयुक्तः स्वामी पुरुषा
णां न्यायं कुर्यात्तादृश्येव तत्स्त्रिया भवितव्यमिति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे राणी जैसे आप का (धृतव्रतः) सत्य का आचरण और व्र-
तचर्य आदि व्रतों का धारण करने हारा (सुकृतुः) सुन्दर बुद्धि वा क्रिया से युक्त
(वरुणः) उत्तमपति (साम्राज्याय) चक्रवर्त्ति राज्य होने और उस के काम करने
के लिये (पस्त्यासु) न्यायधर्मों में (आ) निरन्तर (नि) नित्य ही (ससाद) बैठ के न्याय
करे वैसे तू भी न्यायकारिणी हो ॥ २७ ॥

भावार्थः—जैसे चक्रवर्त्ती राजा चक्रवर्त्ती राज्य की रक्षा के लिये न्याय
की गद्दी पर बैठ के पुरुषों का ठीक २ न्याय करे वैसे ही नित्यप्रति राणी लोग स्त्रियों
का न्याय करें । इस से क्या आया कि जैसा नीति विद्या और धर्म से युक्त पति हो
वैसी ही स्त्री को भी होना चाहिये ॥ २७ ॥

अभिभूरित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । यजमानो देवता । धृति-
बलन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स राजा कीदृशो भूत्वा कस्मै किं कुर्यादित्यु०

फिर वह राजा कैसा हो के किस के लिये क्या करे इस वि०

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम्रह्मस्त्वं
ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवो वरुणोसि सत्यो-
जाइन्द्रासि विशौजा रुद्रोसि सुशेवः । बहुकार-
श्रेयस्करभूयस्करेन्द्रस्य वज्रोसि तेन मे रध्या ॥ २८

अभिभूरित्यभिऽभूः । असि । एताः । ते । पञ्च ।
 दिशः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । त्वम् । ब्रह्मा ॥
 असि । सविता । असि । सत्यप्रसवइति सत्यऽ-
 प्रसवः । वरुणः । असि । सत्यौजाइति सत्यऽ-
 औजाः । इन्द्रः । असि । विशौजाः । रुद्रः ।
 सुशेवइति सुशेवः । बहुकारेति । बहुऽकार । श्रेय-
 स्कर । श्रेयःकरेति श्रेयःऽकर । भूयस्कर । भूयः-
 करेति भूयःऽकर । इन्द्रस्य । वज्रः । असि । तेन ।
 मे । रुध्य ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अभिभूः) दुष्टानां तिरस्कर्त्ता (असि) (ए-
 ताः) (ते) तव (पञ्च) पूर्वादयश्चतस्रोऽथ ऊर्ध्वा चैका (दिशः)
 (कल्पन्ताम्) सुखयुक्ता भवन्तु (ब्रह्मन्) प्राप्तब्रह्मविद्य (त्व-
 म्) (ब्रह्मा) चतुर्वेदाखिलराजप्रजानुखनिमित्तानां पदार्थानां
 निर्माता (असि) (सविता) ऐश्वर्गोत्पादकः (असि) (सत्य-
 प्रसवः) सत्येन कर्मणा प्रसव ऐश्वर्य यस्य सः (वरुणः) वर-
 स्वभावः (असि) (सत्यौजाः) सत्यमोजो वलं यस्य सः
 (इन्द्रः) सुखानां धाता । (असि) (विशौजाः) विशा प्रज-
 या सहैजः पराक्रमो यस्य सः (रुद्रः) शत्रूणां दुष्टानां रोदयिता
 (असि) (सुशेवः) शोभनं शेवं सुखं यस्य सः । शेवमिति सु-
 खना० निध० ३ । ६ (बहुकार) बहूनां सुखानां कर्त्तः (श्रेय-
 स्कर) कल्याणकर्त्तः (भूयस्कर) पुनः पुनरनुष्ठातः (इन्द्रस्य)

ऐश्वर्यस्य (वज्रः) प्रापकः (असि) (तेन) (मे) मह्यम् (रथ्य)
संराध्नुहि ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर ब्रह्मन् यथा यस्य ते
तवैताः पंच दिशः कल्पेयन् तथा मम भवत्पत्न्याः कल्पन्ताम् । यथा
त्वमभिभूरासि सवितासि सत्य प्रसवो वरुणोऽसि सत्यैजा इन्द्रोऽसि
विश्वीजाः सुशेवो रुद्रोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि तथ्याऽहमपि भवेयं यथाऽ-
हं येन तुभ्यमृद्धिसिद्धिं कुर्यां तथा त्वं तेन मे रथ्य ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—यथा पुरुषः सर्वदिक्पुकीर्ति-
वैदप्रवीणः सत्यकारी सर्वस्य सुखप्रदो धार्मिको जनो भवेत्तथा त-
त्पत्नी स्यात्ते राजधर्मे स्वीकृत्यास्माद्बहु सुखं बहुश्रियं च प्राप्नु-
वन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (बहुकार) बहुत सुखों (श्रेयस्कर) कल्याण और (भूय-
स्कर) बार २ अनुष्ठान करने वाले (ब्रह्मन्) आत्मविद्या को प्राप्त हुए जैसे भिस
(ते) आपके (एताः) ये (पत्न्य) पत्नी आदि चार और ऊपर नीचे एक (दि-
शः) पांच दिशा सामर्थ्य युक्त हों वैसे मेरे लिये आपकी पत्नी की कीर्ति से भी (क-
ल्पन्ताम्) मुक्त युक्त होंगे । जैसे आप (अभिभूः) दुष्टों का तिरस्कार करने वाले
(असि) हैं (सविता) प्रेरण के उत्पन्न करने वाले (असि) हैं (सत्यप्रसवः)
सत्य की प्रेरणा से मुन्दर मुक्त युक्त (रुद्र) शत्रु और दुष्टों को हलाने वाले (असि)
हैं (इन्द्रस्य) प्रेरण के (वज्रः) प्राप्त कराने वाले (असि) हैं ऐसे में भी होऊँ
जैसे मैं आप के वास्ते आदि सिद्धि करूँ वैसे (तेन) उस से (मे) मेरे लिये (र-
थ्य) कार्य करने का सामर्थ्य कीर्तिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—मम मनुष्यों को पादिये कि मैसा पुरुष सब दिशाओं में कीर्ति
युक्त वेतों को जानने पनुर्वद और अर्थवेद की विद्या में प्रवीण साय करने और सब
को मुक्त देने वाला । परमात्मा पुरुष होने उस की सभी मा जैसे ही होंगे उन को राज
धर्म में स्थापन करके बहुत मुक्त और बहुत ही शोभा को प्राप्त हों ॥ २८ ॥

अग्निरित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडापीं
जगती छन्दः । निपादःस्वरः ॥

पुनाराजप्रजाजनाः किंवत् किंकुर्युरित्याह ॥

फिर राजा और प्रजा के जन किस के समान क्या करें यह वि० ॥

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुपाणो अग्निः पृथुर्धर्मण-
स्पतिराज्यस्य वेतुं स्वाहा । स्वाहाकृताः सूर्यस्य
रश्मिभिर्यतध्वमसजातानां मध्यमेष्ठ्याय ॥२९॥

अग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । जुपाणः । अ-
ग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । आज्यस्य । वे-
तु । स्वाहा । स्वाहाकृताइति स्वाहाऽकृताः । सू-
र्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः । यतध्वम् । स-
जातानामिति सऽजातानाम् । मध्यमेष्ठ्याय । म-
ध्यमेस्थ्यायेति मध्यमेऽस्थ्याय ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यइव (पृथुः) विस्तीर्णपुरुषार्थः
(धर्मणः) धर्मस्य (पतिः) पालयिता (जुपाणः) सेवमानः
(अग्निः) विद्युदिव (पृथुः) महान् (धर्मणः) न्यायस्य (पतिः)
रक्षकः (आज्यस्य) घृतादेर्हविषः (वेतु) व्याप्नोतु (स्वाहा) स-
त्ययां क्रियया (स्वाहाकृताः) याः स्वाहास्तयां क्रियां कुर्वन्ति-
ताः (सूर्यस्य) (रश्मिभिः) (यतध्वम्) (सजातानाम्) जा-

तैः सह वर्त्तमानानाम् (मध्यमेष्ठयाय) मध्ये पक्षपातरहिते भवे
न्याये तिष्ठति तस्य भावाय ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे राजन् राज्ञि वा यथा पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणोऽ-
ग्निः सजातानां मध्यमेष्ठयाय स्वाहाऽऽज्यस्य वेति । सूर्यस्य रश्मि-
भिः सह हविः प्रसार्य सुखयति तथा धर्मणस्पतिः पृथुर्जुषाणोऽ-
ग्निर्भवान् राष्ट्रं वेतु तथा च हे स्वाहाकृताः सभासस्त्रियो यूपम-
भि प्रयतध्वम् ॥ २९० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—हे राजप्रजाजना यूयं यथा सू-
र्यप्रसिद्धविद्युदग्निवहर्त्तित्वा पक्षपातं विहाय समानजन्मसु मध्य-
स्थाः सन्तो न्यायं कुरुत । तथाऽयमग्निः सवितृप्रकाशे वायौ च
सुगन्धं द्रव्यं प्राप्य वायुजलोपधिमुद्धिहारा सर्वान् प्राणिनः सुख-
यति तथा न्याययुक्तैः कर्मभिः सहचरिता भूत्वा सर्वाः प्रजाः
सुखयत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे राजन् वा राजपत्नि जेत (पृथु) महापुरुषार्थ युक्त धर्म का
(पति), रक्षक (जुषाण.) सेवक (अग्नि) विजुली समान व्यापक (सजातानाम्)
उत्पन्न हुए पदार्थों के साथ वर्त्तमान पदार्थों के (मध्यमेष्ठयाय) मध्य में स्थित हो के
(स्वाहा) सत्य किया से (आज्यस्य) पुन आदि होम के पदार्थों को प्राप्त कराता
हुआ (सूर्यस्य) सूर्य की (रश्मिभिः) किरणों के साथ होम किये पदार्थों को फैला
के सुख देता है वैसे (धर्मण) न्याय के (पति) रक्षक (पृथु) बड़े (जुषाण.)
भेडा, दग्ने, बाला, (अग्नि.), नेत्रार्थ, ज्ञान, राज्य को (वेतु) प्राप्त हुआये वैसे ही
हे (स्वाहाकृता) सत्य काम करने वाले सभासद पुरुषो वा स्त्री लोगो तुम् (यत-
ध्वम्) द्रव्यत्न किया करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में राजरजु० हे राज और प्रजा के पुरुषो तथा राज-
रजु० वा राजों के सभासदो पुन लोग सूर्य प्रसिद्ध और विद्युत् अग्नि के समान पक्ष

पक्षपात छोड़ एक जन्म में मध्यस्थ हो के न्यायकरो । वैसे यह अग्नि सूर्य के प्रकाश में और वायु में सुगन्धियुक्त द्रव्यों को प्राप्त करा वायु जल और ओषधियों की शुद्धि द्वारा सब प्राणिओं को सुख देता है वैसे ही न्याय युक्त कर्मों के साथ आचरण करने वाले हो के सब प्रजाओं को सुख युक्त करो ॥ २९ ॥

सवित्रेत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । सवित्रादिमंत्रोक्ता देवताः ।
स्वराङ्गब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृग्गुणैः सह राज्ञा रीड्या वा भवितव्यमित्यु० ॥

राजा वा राणी को कैसे गुणों से युक्त होना चाहिये इस० ॥

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपाः
पूष्णा पशुभिरिन्द्रेण अस्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरु-
णेनौजसाऽग्निना तेजसा सोमैन् राज्ञा विष्णुना
दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

सवित्रा । प्रसवित्रेतिप्रसवित्रा । सरस्वत्या ।
वाचा । त्वष्ट्रा । रूपाः । पूष्णा । पशुभिरिति
पशुभिः । इन्द्रेण । अस्मेइत्यस्मे । बृहस्पतिना ।
ब्रह्मणा । वरुणेन । औजसा । अग्निना ।
तेजसा । सोमैन् । राज्ञा । विष्णुना । दशम्या ।
देवतया । प्रसूतइति प्रसूतः । प्र । सर्पामि ॥ ३० ॥

पदार्थः—(सवित्रा) प्रेरकेन वायुना (प्रसवित्रा)सकलचे-
ष्टोत्पादकेनेव शुभकर्मणा (सरस्वत्या) प्रज्ञातविज्ञानक्रियायुक्तया

(वाचा) वेदवाण्येव सत्यभाषणेन (त्वष्ट्रा) छेदकेन प्रतापिना
 सूर्येणैव न्यायेन (रूपैः) सुखस्वरूपैः (पूष्णा) पृथिव्या ।
 पूषेति पृथिव्याना० । निधं० १ । १ (पशुभिः) गवादिभिरिव
 प्रजायाः पालनेन (इन्द्रेण) विद्युदिवैश्वर्येण (अस्मे) अस्मा-
 भिः (बृहस्पतिना) बृहता पालकेन चतुर्वेदविदा विदुषेव विद्या-
 सुशिक्षाप्रचारेण (ब्रह्मणा) वेदार्थज्ञानेन ज्ञापनेनेवोपदेशकेन (वरु-
 षेन) वरेण जलसमूहेनेव शान्त्या (अोजसा) बलेन (अग्निना)
 पावकेन (तेजसा) तीक्ष्णेन ज्योतिषेव शत्रुदाहकत्वेन (सोमेन)
 चन्द्रेण प्रकाशमानेनेवाह्लादकत्वेन (राज्ञा) प्रकाशमानेन (वि-
 ष्णुना) व्यापकेन परमेश्वरेणैव शुभगुणकर्मस्वभावेन (दशम्या)
 दशाना पूर्णिकया (देवतया) देदीप्यमानया सह (प्रसूतः) प्रेरितः
 (प्र) प्रगतः (सर्पामि) चलामि ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजजनायथाऽहंप्रसवित्रा सवित्रा सरस्वत्या
 वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिर्इन्द्रेणास्मे ब्रह्मणा बृहस्पतिनौजसा
 वरुणेन तेजसाऽग्निना राज्ञा सोमेन दशम्या देवतया विष्णुना च
 सह प्रसूतः संन् प्रसर्पामि तथा युयमापि प्रसर्पध्वम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—यो जनः सूर्यादिगुणयुक्तः पितृवत्प्रजापालकः
 स्यात् स राजा भवितुं योग्यः । यश्चैवं पुत्रवद्भक्तमानो भवेत्स प्रजा
 भवितुमर्हति ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे प्रजा और राजपुरुषो जैसे मैं (प्रसवित्रा) प्रेरणा करने वाले
 वायु (सवित्रा) सपूर्ण चेष्टा उत्पन्न कराने हारे के समान शुभ कर्म (सरस्वत्या) प्र-
 रसित विज्ञान और क्रिया से युक्त (वाचा) वेद वाणी के समान सत्य भाषण (त्व-
 ष्ट्रा) छेदक और प्रताप युक्त सूर्य के समान न्याय (रूपैः) सुखरूप (पूष्णा) पृथिवी

(पशुभिः) गौ आदि पशुओं के समान प्रजा के पालन (इन्द्रेण) विजुली (अस्मे) हम (बृहस्पतिना) बड़ों के रक्षक चार वेदों के जानने वाले विद्वान् के समान विद्या और सुन्दर शिक्षा के प्रचार (ओजसा) बल (वरुणेन) जल के समुदाय (तेजसा) तीक्ष्ण ज्योति के समान शत्रुओं के चलाने (अग्निना) अग्नि (राज्ञा) प्रकाशमान आनन्द के होने (सोमेन) चन्द्रमा (दशम्या) दशसंख्या को पूर्ण करने वाली (देवतया) प्रकाशमान और (विष्णुना) व्यापक ईश्वर के समान शुभ गुण कर्म और स्वभाव से (प्रसूतः) प्रेरणा किया हुआ मैं (प्रसर्पामि) अच्छे प्रकार चलता हूँ। वैसे-तुम लोग भी चलो ॥ ३९ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यादि के गुणों से युक्त पिता के समान रक्षा करने वाला हो वह राजा होने के योग्य है। और जो पुत्र के समान वर्तमान करे वह प्रजा होने योग्य है ॥ ३० ॥

अश्विभ्यामित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । आर्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युरित्यु० ॥

फिर मनुष्य कैसे हो के क्या करें यह वि० ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णै पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो
अतिस्त्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३१ ॥
अश्विभ्यां मित्यश्विभ्याम । पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सुत्राम्णै ।
पच्यस्व । वायुः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः ।
अतिस्त्रुत इत्यतिस्त्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्यामिवाऽध्यापकोपदे-
शंकाभ्याम् (पच्यस्व) परिपक्वो भव (सरस्वत्यै) सुशिक्षितयै
वाचे (पच्यस्व) (इन्द्राय) परमैश्वर्यार्थ (मुन्नाम्णे) सुष्ठु
रत्नकाय (पच्यस्व) (वायुः) वायुरिव (पूतः) (पवित्रेण)
शुद्धेन धर्माचरणेन निर्दोषः (प्रत्यङ्) प्रत्यंचतीति पूजितो भव
(सोमः) ऐश्वर्यवान् सोमगुणसंपन्नो वा (अतिमुत्तः) अत्यन्त-
ज्ञानवान् (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (युज्यः) युक्तः (सखा)
मित्रः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजन त्वमश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै प-
च्यस्व मुन्नाम्णे इन्द्राय पच्यस्व । पवित्रेण वायुरिव पूतः प्रत्यङ्
सोमोऽतिमुत्त इन्द्रस्य युज्यः सखा भव ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्या आस्योरध्यापकोपदेशकयोः सकाशात्सु-
शिक्षा प्राप्य शुद्धैर्धर्माचरणैः स्वात्मानं पवित्रकृत्य योगाङ्गेश्वर
मुपास्त्वैश्वर्यार्थं प्रयत्य परस्परं सखायो भवन्तु ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे राजा तथा प्रजा पुरुषो तुम (अश्विभ्याम्) सूर्य चन्द्रमा के
समान अध्यापक और उपदेशक (पच्यस्व) शुद्धबुद्धिवाले हो (सरस्वत्यै) अच्छी
शिक्षा युक्त वाणी के लिये (पच्यस्व) उद्यत हो (मुन्नाम्णे) अच्छी रत्ना करने हा-
रे (इन्द्राय) परमैश्वर्य के लिये (पच्यस्व) दृढ पुरुषार्थ करो (पवित्रेण) शुद्धधर्म
के आचरण से (वायु) वायु के समान (पूत) निर्दोष (प्रत्यङ्) पूजा को प्राप्त
(सोम) अच्छे गुणों से युक्त ऐश्वर्यवाले (अतिमुत्त) अत्यन्त ज्ञानवान् (इन्द्रस्य)
परमेश्वर के (युज्य) योगभ्यास सहित (सखा) मित्र हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्य को चाहिये कि सत्यवादी धर्मोत्तम आस अध्यापक और
उपदेशक से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हो शुद्ध धर्म के आचरण से अपने आत्मा को पवित्र

न ओर जन्म इनकी प्राप्ति वा । (यनुपे यनुपे) यनुवेदके मंत्र २ का अशाय ज्ञान-
ननेके लिये । (मुहू) अच्छी प्रकार प्रशंसा करने योग्य । (असि) होता है इस
कारण (त्वा) उस यज्ञको मैं । (अदग्ने) सुखपूर्वक । (चक्षुषा) प्रत्यक्ष प्रमा-
णके साथ नेत्रोंसे । (अवपश्यामि) देखता हूँ तथा । (त्वा) उसे । (अदित्ये) पृ-
थिवी आदि पदार्थ । (देवेभ्यः) उत्तम २ गुण । (धाम्ने धाम्ने) स्थान २ तथा ।
(यनुपे यनुपे) यनुवेदके मंत्र २ से हित होनेके लिये । (अवपश्यामि) क्रियाकी
शुशलतासे देखता हूँ ॥ ३० ॥

भावार्थ — इस मंत्रमें श्रेयालंकार है सब मनुष्योंको जैसे यह अगदीश्वर
वस्तु २ में स्थित तथा वेदके मंत्र २ में प्रतिपादित ओर सेवा करने योग्य है वैसे
ही यह यज्ञ वेदके प्रतिमंत्रसे अच्छी प्रकार सिद्ध प्रतिपादिन विद्वानोंने सेवित किया
हुआ सब प्राणियोंके लिये पदार्थ २ में पराक्रम ओर बलके पहुंचानेके योग्य
होता है ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य । पूर्वार्द्धे

जगती छन्दः । निपादः स्वरः । तेजोऽसीत्यस्याऽनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

॥ स यज्ञः कथं पवित्रीकरोतीत्युपदिश्यते ॥

। उक्त यज्ञ कैसे पवित्र होता है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्य-

स्य रुश्मिभिः सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण

पवित्रेण सूर्य्यस्य रुश्मिभिः ॥ तेजोसि शुक्रमस्त-

मृतमसि धाम नामासि प्रियन्देवानामनाधृष्टं दे-

वयजनमसि ॥ ३१ ॥

सवितुः । त्वा । प्रसवइति प्रसवे । उत् । पुनामि । अ-

च्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्य्यस्य । रुश्मिभिरिति रुश्मिभिः ।

सवितुः । वः । प्रसवइति प्रसवे । अच्छिद्रेण । पवित्रे-

ण । सूर्य्यस्य । रुश्मिभिरिति रुश्मिभिः । तेजः । असि ।

योग के अङ्गों से ईश्वर की उपासना और सपत्ति होने के लिये प्रयत्न कर के आपस में मित्र भाव से वर्त्ते ॥ ३१ ॥

कुविदङ्गेत्यस्य गुणः शेष अपिः । क्षत्रपतिर्देवता । निचूद्भा-
क्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजादिसभ्यैः प्रजायै किंवत्किं किङ्कर्त्तव्यमित्याह ॥

राजा आदि सभा के पुरुष किस के तुल्य क्या करें यह वि० ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वि-
यूयं । इहेहेपां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिपो नमं
उक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्तइतियवमन्तः । यवम् ।
चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनुपूर्वम् ।
वियूयेतिं वियूयं । इहेहेतीहऽइह । उपाम् ।
कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिपः । नमउक्तिमिति
नमःऽउक्तिम् । यजन्ति । उपयामगृहीतइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् ।
त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा । सुवा-
म्णेइति सुऽत्राम्णे ॥ ३२ ॥

सचा । विपिपानेति विऽपिपाना । शुभः । पती-
ति पती । इन्द्रम् । कर्मस्विते कर्मऽसु । आवतम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (सुरामम्) सुष्ठु रमन्ते यस्मि-
न् तुम् (अश्विना) सूर्यचन्द्रमसाविव सभासेमेशौ (नमुचौ)
न मुचति स्वकीयं कर्म यस्तस्मिन् (आसुरे) असुरस्य मेघ-
स्याऽयं व्यवहारस्तस्मिन् । असुरइति मेघना • निधं ० १ । १० ॥
(सचा) सत्यसमवेतौ (विपिपाना) विविधं राज्यं रक्षमाणी
(शुभः) कल्याणकरस्य व्यवहारस्य (पती) पालपितारौ (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तौ धनिकम् (कर्मसु) कृष्यादिक्रियासु प्रव-
र्त्तमानम् (आवतम्) रक्षतम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे सचा विपिपाना शुभस्पती अश्विना युवं नमु-
चावासुरे कर्मसु वर्त्तमानं सुराममिन्द्रं सततमावतम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—दुष्टेभ्यः श्रेष्ठानां रक्षणायैव राजभावः प्रवर्त्तते ।
नहि राजरक्षणेन विना कस्याचित्कर्मचारिणः कर्मणि निर्विघ्नेन
प्रवृत्तिर्भवितुं योग्याऽस्ति न च खलु प्रजाजनाऽनुकूल्यमन्तरा राज-
पुरुषाणां सुस्थिरता जायते तस्मादनसिंहवत्परस्परं सहायेन सर्वे रा-
जप्रजाजनाः सदा सुखिनः स्युः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (सचा) मिले हुए (विपिपाना) विविध राज्य के रक्षक (शु-
भ) कल्याण कारक व्यवहार के (पती) पालन करने वाले (अश्विना) सूर्य
चन्द्रमा के समान सभापति और सेनापति (युवम्) तुम दोनों (नमुचौ) जो अपने
दुष्ट कर्म को न छोड़ें (आसुरे) मेघ के व्यवहार में (कर्मसु) खेती आदि कर्मों में
वर्त्तमान (सुरामम्) अच्छी तरह जिस में रमण करें ऐसे (इन्द्रम्) परमैश्वर्य वाले
पती की निरन्तर (आवतम्) रक्षा करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—दुष्टों से श्रेष्ठों की रक्षा के लिये ही राजा होता है राज्य का, रक्षा के बिना किसी चेष्टावान् नर की कार्य में निर्विघ्न प्रवृत्ति कभी नहीं हो सकती । और न प्रजा जनों के अनुकूल हुए बिना राजपुरुषों की स्थिरता होती है ॥ इसलिये वन के सिंहों के समान परस्पर सहायी हो के सब राज और प्रजा के मनुष्य सदा आनन्द में रहें ॥ ३३ ॥

पुत्रमिवेत्यस्य गुणः शेषः कविः । अश्विनौ देवते । मुरिक् पक्तिगुणन्दः । पंचमः स्वरः ॥

राजप्रजे पितापुत्रवद्वर्त्तयतामित्याह ॥

राजा और प्रजा को पिता पुत्र के समान वर्त्तना चाहिये यह वि० ॥

पुत्रमिव पितरौ अश्विनौ भेन्द्रावधुः काव्यैर्दंशनाभिः । यत्सुगमं व्यपिवः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

पशु ॥ १६ ॥ पुत्रमिवेति पुत्रस्यैव । पितरौ । अश्विनौ । उभा । ॥ अयं द्वि । आवधुः । काव्यैः । दंशनाभिः । यत् ।

रामम् । वि । अपिवः । शचीभिः । सरस्वती ।

स्य या- । मघवन्निति मघस्यन् अभिष्णक् ॥ ३४ ॥

नि श्रेष्ठ- । अर्थः—(पुत्रमिव) यथाऽपत्यानि (पितरौ) जननीज-

न्ना (अश्विना) सभासेनेशौ (उभा) द्वौ (इन्द्र) सर्वसभे-
शराजन् (आवधुः) सर्व राज्यं रक्षयाम् (काव्यैः) कविभिः
परमविद्वद्भिर्धार्मिकैर्नमितैः (दंशनाभिः) कर्मभिः (यत्) यः (सु-
रामम्) शोभन आरामोभ्येन रसेन तम् (व्यपिवः) विविधतया

पदार्थः—(कुवित्) वहैश्वर्यः । कुविदिति बहुना० निर्घ०
 २ । १ । (अरु) योऽङ्गति जानाति तत्सम्बुद्धौ (यवमन्तः)
 बहवो यवा विद्यन्ते येषां ते रुषीवलाः (यवम्) (चित्)
 अपि (यथा) (दान्ति) लुनन्ति (अनुपूर्वम्) क्रमशः (वि-
 यूय) ब्रुसादिकं पृथक्कृत्य (इहेह) अस्मिन्नस्मिन्व्यवहारे
 (एषाम्) रुषीवलानाम् (कणुहि) कुरु (भोजनाति) (ये)
 (बर्हिषः) दृष्ट्वाः (नमउक्तिम्) नमसोऽनस्योक्तिं वचनम्
 (यजन्ति) संगच्छन्ते (उपयामगृहीतः) ब्रह्मचर्यनियमैः स्वी-
 कृतः (अस्ति) (अश्विन्याम्) व्यासविद्याभ्यां शिक्षकाभ्याम्
 (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) विद्यायुक्तवाचे (स्वा) (इन्द्रया) उत्तमैश्व-
 र्याय (स्वा) (सुवाम्णे) सुष्ठुवाणाय ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे अंग राजन् यः कुवित्स्वमदिवभ्यामुपयामगृ-
 हीतोऽसि तं सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा वयं स्वीकुर्मः । ये बर्हिषो नम-
 उक्तिं यजन्ति तेभ्यः सत्कारेण भोजनादीनि देहि । यथा यवमन्त
 इहेह यवमनुपूर्वं दान्ति ब्रुसाश्चिद्यवं वियूय रक्षन्ति तथैषां सत्या-
 सत्ये विविच्य रक्षणं कणुहि ॥ ३२ ॥

भाचार्यः—अत्रोपमालं० यथा रुषीवलाः परिश्रमेण पृथि-
 व्याः सकाशादनेकानि फलादीन्युत्पाप्य संरक्ष्य भुजते निस्तारं त्य-
 जन्ति यथा विहितं मागं राज्ञे ददाति तथैव राजादिभिर्जनैरातिश्र-
 मेणीतान् संरक्ष्य न्यायेनैश्वर्यमुत्पाद्य सुपात्रेभ्यो दत्त्वाऽऽनन्दो भो-
 क्तव्यः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अस्य) ज्ञानवान् राजन् जो (कुवित्) बहुत ऐश्वर्य्य वाले

आप (अश्विन्याम्) विधा को प्राप्त हुए शिक्षक लोगों के लिये (उपयामगृहीत) ब्रह्मचर्य्य के नियमों से स्वीकार किये (असि) हैं उन (सरस्वत्यै) विधा युक्त वाणी के लिये (त्वा) आप को (इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य्य के लिये (त्वा) आप को और (सुत्रामणे) अच्छी रक्षा के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्वीकार करते हैं । उन के लिये सत्कार के साथ भोजन आदि दीजिये । जैसे (यवमन्त) बहुत जौ आदि धान्य से युक्त खेती करने वाले लोग (इहेह) इस २ व्यवहार में (यवम्) यवादि अन्न की (अनुपूर्वम्) कम से (दान्ति) लुनते (काटते) हैं । मुस से (चित) मी (ववम्) जवों को (वियूय) पृथक् कर के रक्षा करते है वैसे सत्य असत्य को ठीक २ विचार के इन की रक्षा कीजिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमाल—जैसे खेती करने वाले लोग परिश्रम के साथ पृथिवी से अनेक फलों को उत्पन्न और रक्षा करके भोगते और असार को फेंकते हैं और जैसे ठीक २ राज्य का भाग राजा को देते हैं वैसे ही राजा आदि पुरुषों को चाहिये कि अत्यन्त परिश्रम से इन की रक्षा न्याय के आचरण से ऐश्वर्य्य को उत्पन्न कर और सुपाशों के लिये देतेहुए आनन्द को मोमें ॥ ३२ ॥

युवामित्यस्य शूनःशेष ऋषिः । अश्विनौ देवते । निचृदनु-
ष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

सभासेनेशाभ्यां प्रयत्नतो वणिग्जनाः, संरक्षयाइत्याह ॥

सभा और सेनापति प्रयत्न से बैर्यों की रक्षा, करें यह वि० ॥

युव० सुराममश्विना नमुंवावासुरे सर्वा । विपि-
पाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वाचितम् ॥ ३३ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुंचौ । आसुरे ।

पिव (शचीभिः) प्रज्ञाभिः (सरस्वती) विद्यासुशिक्षितावागि-
व पत्नी (त्वा) त्वाम् (मधवन्) पूजितधनं वन् (अभिष्णक्)
उपसेवताम् । अभिष्णञ्, उपसेवायामिति कण्डवादिधातोर्लङि वि-
करणाव्यत्ययेन युको लुक् । अन्यत्कार्य स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मधवनिन्द्र यत्त्वं शचीभिः सुरामं व्यपिबस्त्वं त्वा
सरस्वत्यभिष्णक् । हे अश्विना राजाज्ञापितावुभौ सेनापतिन्याया-
धीशौ युवां काव्यैर्दसनाभिः पितरौ पुत्रमिव राज्यमावधुः ॥ ३४ ॥

भावार्थः—सर्वशुभगुणयुक्तो राजधर्ममाश्रितः धार्मिकोऽध्या-
पको युवा सन् हृद्यां स्वसदृशीं विदुषीं सुलक्षणां रूपलावण्यादि-
गुणैः सुशोभितां स्त्रियमुद्दिष्टम् । या सततं पत्युकूला भवेत् । स्व-
यं च तदनुकूलः स्यात् । सामान्यभृत्यस्त्रीकः प्रजास्वातरीत्या पि-
तृवहर्त्तैः प्रजाश्च पुत्रवत् । एवं परस्परं प्रेम्णा सहाऽऽह्लादिताः
सर्वे स्युरिति ॥ ३४ ॥

अत्र राजप्रजाधर्मोक्तत्वादेतदर्थस्य पूर्वाऽध्यायार्थेन सह सङ्ग-
तिरस्तीति बोध्यम् ॥

सुदार्थः—हे (मधवन्) विशेष धन के होने से सत्कार के योग्य (इन्द्र)
सब समाजों के मालिक रामन् (यत्) जो आप (शचीभिः) अपनी बुद्धियों के बल
से (सुराम्) अच्छा आराम देने हारे रस को (व्यपिबः) विविध प्रकार से पीने
उस आप का (सरस्वती) विद्या से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुई बाणी के समान स्त्री
(अभिष्णक्) सेवन करे (अश्विना) राजा से आज्ञा को प्राप्त हुए (उमा) तुम
दोनों सेनापति और न्यायाधीश (काव्यैः) परम विद्वान् धर्मात्मा लोगों ने किये (द-
सनाभिः) कर्मों से (पितरौ) जैसे माता पिता (पुत्रम्) अपने सन्तान की रक्षा
करते हैं वैसे सब राज्य की (आवधुः) रक्षा करो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—सब अच्छे ३ गुणों से युक्त राजधर्म का सेवने हारा धर्मात्मा
अध्यापक और पूर्ण युवा अवस्था को प्राप्त हुआ पुरुष अपने हृदय को प्यारी

अपने योग्य अच्छे लक्षणों से युक्त रूप और लावण्य आदि गुणों से शोभायमान विद्वान् स्त्री के साथ विवाह करे । जो कि निरन्तर पति के अनुकूल हो । और प्रति भी उस के समति का हो । रामा अपने मंत्री नौकर और स्त्री के सहित प्रजाओं में सत्पुरुषों की रीति पर पिता के समान और प्रजा पुरुष पुत्र के समान राजा के साथ वर्ते । इस प्रकार आपस में प्रीति के साथ मिल के आनंदित होवें ॥ ३४ ॥

इस अध्याय में राजा-प्रजा के धर्म का वर्णन होने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्ण अध्याय के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्परमविदुषां .

विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती

स्वामिना निर्मिते संस्कृतभाषाऽऽर्यभाषायां

विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये .

दशमोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १० ॥

शुक्रम् । अस्ति । अमृतम् । अस्ति । धाम । नाम । अस्ति ।
 प्रियम् । देवानाम् । अनाद्यष्टम् । देवयजनमिति देवस्य-
 जनम् । अस्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (सवितुः) परमेश्वरस्य सूर्य्यलोकस्य वा । (त्वा) त्वा
 जमदीश्वरं त यज्ञ वा । (प्रसवे) प्रकृततयोत्पद्यन्ते सर्वे पदार्था य-
 स्मिँस्तस्मिन्ससारे । (उत्) उत्कृष्टार्थे । उदित्येतयोः प्रातिलोम्य
 ग्राह । निरु० १।३। (पुनामि) पवित्रीकरोमि । (अच्छिद्रेण) न
 विद्यते छिद्र छेदन यस्मिन् तेन । (पवित्रेण) शुद्धेन । (सूर्य्यस्य)
 चराचरात्मनः परमेश्वरस्य प्रकाशमयस्य सूर्य्यलोकस्य वा । सरति
 जानाति प्रकाशयति चराचर जगदिति । राजसूय सूर्य्य० अ० ३।
 १।११४। अनेन निपातितः । (रश्मिभिः) प्रकाशकैर्गुणैः किरणैर्वा ।
 (सवितुः) उक्तार्थस्य । (वः) युष्मानेतौश्च । (प्रसवे) उक्तार्थे ।
 (अच्छिद्रेण) निरतरेण । (पवित्रेण) शुद्धिकारकेण । (सूर्य्यस्य)
 यः सुवर्त्यैश्वर्य्यं ददाति । ऐश्वर्य्यहेतून् प्रेरयति सः परमेश्वरः प्राणो वा
 तस्य । (रश्मिभिः) अन्तः प्रकाशकैर्गुणैः । (तेजः) स्वप्रकाशः प्र-
 काशहेतुर्वा । (अस्ति) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (शुक्र)
 शुद्ध शुद्धिहेतुर्वा । (अस्ति) अस्ति वा । (अमृतं) अमृतात्मक
 मोक्षसुख प्रकाशनं वा । (अस्ति) अस्ति वा । (धाम) धीयन्ते सर्वे
 पदार्था यस्मिन् तत् । (नाम) नमस्करणीयो जलहेतुर्वा । नाम इत्यु-
 दकनामसु पठितम् । निघ० १।१२। (अस्ति) अस्ति वा । (प्रिय-
 म्) प्रीतिकारकम् । (देवानाम्) विदुषा दिव्यगुणानां वा । (अ-
 नाद्यष्टम्) यन्न समन्ताद्दृष्यते इत्यनाद्यष्टम् । (देवयजनम्) देवैर्य-
 दिज्यते येन वा देवानां यजनं देवयजनं तत् । (अस्ति) अस्ति वा ।
 अथ मन्त्रः । श० । १।२।४।२२—२८।५।१—१८। व्याख्यातः ॥

अन्वयः—यो यज्ञोऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः सह सर्वान्पदार्थान् पुनाति तमहमुत्पुनामि । त्वां यजमानं वा । एवं च सवितुः प्रसवेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिर्वो युष्मानेतौश्च पदार्थान् यज्ञेनोत्पुनामि । हे, ब्रह्मन् यतस्त्वं तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामासि नामासि देवानां प्रियमस्यनाधृष्टमसि देवयजनमसि तस्मात्त्वामेवाहमाश्रयामीत्येकः ॥ यतोऽयं यज्ञस्तेजोस्ति शुक्रमस्त्यमृतमस्ति धामास्ति नामास्ति देवानां प्रियमनाधृष्टं देवयजनमस्ति तेनानेन यज्ञेनाहं सवितुर्जगदीश्वरस्य प्रसवेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिर्वो युष्मानेतान् सर्वान् पदार्थान् पुनामि ॥ इति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरो यज्ञविद्याफलं ज्ञापयति युष्माभिर्यथावदनुष्ठितो यज्ञः सूर्य्यस्य रश्मिभिर्विहरति स स्वकीयेन पवित्रेणाच्छिद्रेण गुणेन सर्वान् पदार्थान् पवित्रयति । स च तद्वारा सूर्य्यस्य रश्मिभिस्तेजस्विनः शुद्धानमृतमसि सुखहेतुकान् प्रसन्नताजनकान् दृढान् यज्ञहेतून् पदार्थान् करोति यतस्तद्भोजनाच्छादनद्वारा वयं शरीरपुष्टिबुद्धिवलादीन् शुद्धगुणान् संपाद्य नित्यं सुखयाम इति ॥ ३१ ॥ ईश्वरेणास्मिन् अध्याये मनुष्यान् प्रति शुद्धकर्मानुष्ठातुं दोषान् शत्रून् निवारयितुं यज्ञक्रियाफलं ज्ञातुं सम्यक् पुरुषार्थं कर्तुं विद्या विस्तारयितुं धर्मेण प्रजाः पालयितुं धर्मानुष्ठाने निर्भयतया स्थातुं सर्वैः सह मित्रतामाचरितुं वेदाध्ययनाध्यापनाभ्यां सर्वा विद्या ग्रहीतुं ग्राहयितुं शुद्धये परोपकाराय च प्रयतितुमाज्ञां दत्तास्ति सेयं सर्वैर्मनुष्यैर्यथावदनुष्ठातव्येति ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्य्यश्रीयुतदयानन्दसरस्वतीसामिना सुविरचिते संस्कृतार्य्यभाषाभिभूषिते यजुर्वेदभाष्ये प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

पदार्थः—तो यत् (अच्छिद्रेण) निरंतर । (पवित्रेण) तथा पवित्र । (सूर्यस्य) प्रकाशमय सूर्यकी । (रश्मिभिः) किरणोंके साथ मिलके सब पदार्थोंको शुद्ध करता है (त्वा) उस यत् वा यत्कर्त्ताको । मैं (उत्पुनामि) उत्कृष्टताके साथ पवित्र करता हूँ इसी प्रकार । (सवितुः) परमेश्वरके (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसारमें । (अच्छिद्रेण) निरंतर । (पवित्रेण) शुद्धिकारक । (सूर्यस्य) जोकी ऐश्वर्य्य हेतुओंके प्रेरक प्राणके । (रश्मिभिः) अन्तराशयके प्रकाश करनेवाले गुण हैं उनसे । (वः) तुम लोगोंको तथा प्रत्यक्ष पदार्थोंको यत्न करके । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूँ । हे ब्रह्मन् जिस कारण आप (तेजोसि) स्वयंप्रकाशवान् । (शुक्रमसि) शुद्ध । (अमृतमसि) नाशरहित । (धामासि) सब पदार्थोंका आधार । (नामासि) वंदना करने योग्य । (देवानां) विद्वानोंके । (प्रियं) प्रीतिकारक । (अनायुष्टम्) तथा किसीकी भयतामें न आनेके योग्य । वा । (देवयत्ननमसि) विद्वानोंके पूजा करने योग्य हैं इससे मैं (त्वा) आपकाही आश्रय करता हूँ । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ जिस कारण यह यत् । (तेजोसि) प्रकाश और (शुक्रमसि) शुद्धिका हेतु । (अमृतमसि) मोक्ष सुखका देने तथा (धामासि) सब अन्न आदि पदार्थोंकी पुष्टि करने वा (नामासि) जलका हेतु । (देवानां) श्रेष्ठ गुणोंकी (प्रियम्) प्रीति कराने तथा । (अनायुष्टम्) किसीको खण्डन करनेके योग्य नहीं अर्थात् अत्यंत उत्कृष्ट और । (देवयत्ननम्) विद्वान् जनोंकी परमेश्वरका पूजन करानेवाला । (असि) हे इस कारण इस यत्नसे मैं (सवितुः) जगदीश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसारमें । (अच्छिद्रेण) निरंतर । (पवित्रेण) अति शुद्ध यत्न वा । (सूर्यस्य) ऐश्वर्य्य उत्पन्न करनेवाले परमेश्वरके गुण अथवा ऐश्वर्य्यके उत्पन्न करनेवाले सूर्यकी । (रश्मिभिः) विज्ञानादि प्रकाश वा किरणोंसे । (वः) तुम लोग वा प्रत्यक्ष पदार्थोंको । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूँ । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्रेयासंस्कार है । परमेश्वर यत्न विद्याके फलको जानता है कि जो तुम लोगोंसे अनुष्ठान किया हुआ यत्न है वह सूर्यकी किरणोंके साथ एककर अपने निरंतर शुद्ध गुणसे सब पदार्थोंको पवित्र करता है तथा वह उसके द्वारा सब पदार्थोंकी सूर्यकी किरणोंसे तेजवान् शुद्ध उत्तम रसवाले सुखकारक प्रसन्नताका हेतु बट और यत्न करानेवाले पदार्थोंको करके उनके भोजन करने योग्यकी पुष्टि शुद्ध और यत्न आदि शुद्ध गुणोंको संपादन करके सब जीवोंको सुख देता है ॥ ३१ ॥ ईश्वरने इस अभ्यासमें मनुष्योंको शुद्ध कर्मके अनुष्ठान दोग और मनुष्योंकी नियुक्ति यत्नक्रियाके फलको जानने अच्छी प्रकार

पुरुषार्थ करने विद्या के विस्तार करने धर्म के अनुकूल प्रजापालने धर्म के अनुष्ठान में निर्भयता, से स्थित होने सब के साथ मित्रता से वर्तने वेदों से सब विद्याओं का ग्रहण करने और कराने को शुद्धि तथा परोपकार के लिये प्रयत्न करने को आज्ञा दी है सो यह सब मनुष्यों को अनुष्ठान करने के योग्य है ॥ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायारम्भः ॥

ॐ विश्वा॑नि दे॒व स॒वित॑र्दु॒रितानि॒ परां॑ सु॒व ।

यद्भ॒द्रं तन्न॒ आसु॑व ॥ १ ॥ य० ३० । ३ ।

ईश्वरेणैतत् सर्वमाद्येऽध्याये विधायेदानीं द्वितीयेऽध्याये प्राणिनां

सुखायोक्तार्यस्य सिद्धिं कर्तुं विशिष्टा विद्याः प्रकाशयन्ते ॥

कृष्णोऽसीत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृत्पंक्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

॥ तत्रादौ षेद्यादिरचनमुपदिश्यते ॥

अब दूसरे अध्याय में परमेश्वर ने उन विद्याओं की सिद्धि करने के लिये विशेष विद्याओं का प्रकाश किया है कि जो २ प्रथम अध्याय में प्राणियों के सुख के लिये प्रकाशित की हैं । उनमें से वेदि आदि पदार्थों के बनाने को हस्तक्रियाओं के सहित विद्याओं के प्रकार प्रकाशित किये हैं उन में से प्रथम मन्त्र में यज्ञ सिद्ध करने के लिये साधन अर्थात् उन की सिद्धि के निमित्त कहे हैं ।

कृ॒ष्णो॑ऽस्या॒खरे॑ष्ठोऽ॒ग्नये॑ त्वा जु॒ष्टं ।

प्रो॒क्षामि॑ वेदि॒रसि॑ ब॒र्हिषे॑ त्वा जु॒ष्टां प्रो-

क्षामि॑ ब॒र्हिर॑सि सु॒ग्भ्यस्त्वा जु॒ष्टं प्रो-

क्षामि॑ ॥ १ ॥

कृष्णाः । असि । आखरेष्ठः । आखरेस्थ इत्याखरे-
 स्थः । अग्रये । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि । वेदिः ।
 असि । वहिर्हपे । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि । वहिः । असि
 सुगन्ध इति सुगन्धः । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि ॥ १ ॥

पदार्थः—(कृष्णः) अग्निना छिन्नो वायुनोऽकर्षितो यज्ञः । (असि)
 भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (आखरेष्ठः) समन्तात्स्वनति यं तस्मिन् तिष्ठती
 ति सः । खनोड्डरेके करकाः । अ० ३ । ३ । १२५, अनेन, वार्तिकेनाऽऽखरः
 सिध्यति । (अग्रये) हरनार्थाय । (त्वा) तद्वचिः । (जुष्टम्) प्रीत्या सं
 शोधितम् । (प्रोक्षामि) शोधितेन घृतादिनाऽऽर्क्षकरोमि । (वेदिः) विन्दति
 सुखान्धनया सा । (असि) भवति । (वहिर्हपे) अन्तरिक्षगमनाय । वहिरित्य
 न्तरिक्षनामसु पठितम् । निघ० १ । ३ । १ त्वा) तां वेदिम् । (जुष्टम्) प्रीत्या
 संपादिताम् । (प्रोक्षामि) प्रकृष्टतया घृतादिना सिंचामि । (वहिः) शुद्धमुदकम्
 वहिरित्युदकनामसु पठितम् । निघ० १ । १२ । (असि) भवति । (सुगन्धः)
 स्वावयन्ति गमयन्ति हविर्धेभ्यस्तेभ्यः । अत्र सुगतावित्यस्मात् । चिक् च । उ०
 २ । ६१ । अनेन चिक् प्रत्ययः । (त्वा) तत् । (जुष्टम्) पुष्ट्यादगुणयुतं
 प्रीतिकरं जलं पवनं वा । (प्रोक्षामि) शोधयामि । अयं मन्त्रः । श० १ । २
 ६ । १-३ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—यतोऽयं यज्ञ आखरेष्ठः कृष्णो भवति तस्मात्त्वा तमहमग्नौ
 जुष्टं प्रोक्षामि । यत इयं वेदिरन्तरिक्षस्थासि भवति तस्मादहं त्वा तामिमां वहिर्ह
 जुष्टं प्रोक्षामि । यत इहं वाहेरुदकमन्तरिक्षस्थं सञ्जुद्धिकारि भवति तस्मात्त्व
 तच्छोधितं जुष्टं हविः सुगन्धोऽहं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदिशति सर्वधेनुर्ध्ववेदिं स्थापित्वा पात्रादिसामग्रीं य
 हीत्वा सम्पक् शोधित्वा तद्वहिरग्नौ हुत्वा कनो यज्ञः शुद्धं दृष्टिजलेन सब
 ओषधीः पोषयति । तेन सर्वे प्राणिनो नित्यं सुखयितव्या इति ॥ १ ॥

पदार्थः—त्रिमं काण्डं यद् यज्ञ । (आखरेष्ठः) वेदी वा रचना सेतुदि ह

आन में स्थिर होकर । (कृष्ण) भौतिक अग्नि से त्रिज अर्थात् सूक्ष्म रूप और पवन
 ११ गुणों से आकर्षण को प्राप्त । (असि) होता है इस से मैं । (अग्नये) भौतिक अग्नि
 के बीच में हवन करने के लिये । (जुष्टम्) प्रीति के साथ शुद्ध किये हुए (त्वा) उस
 यज्ञ अर्थात् होमकी सामग्री को । (प्रोक्षामि) धी आदि पदार्थों से सींचकर शुद्ध करता
 हूँ और जिस कारण यह वेदी अन्तरिक्ष में स्थित होती है इस से मैं । (वहिषे) होम किये
 हुए पदार्थों को अन्तरिक्ष में पहुँचाने के लिये । (जुष्टाम्) प्रीति से सपावन की हुई ।
 (त्वा) उस वेदी को (प्रोक्षामि) अच्छे प्रकार धी जादि पदार्थों से सींचता हूँ तभी जिस
 कारण यह । बाह्य) जल अन्तरिक्ष में स्थिर होकर पदार्थों की शुद्धि करने वाला हो
 ता है इससे । (त्वा) उसकी शुद्धि के लिये जो कि शुद्ध किया हुआ । (जुष्टम्)
 शुष्टि आदि गुणों को उत्पन्न करनेहारा हवि है उसको मैं । (सुगन्ध) सुगन्ध आदि साधनों
 से अग्नि में डालने के लिये । (प्रोक्षामि) शुद्ध करता हूँ ॥ १ ॥

• भावार्थः— ईश्वर, उपदेश करता है कि सब मनुष्यों को वेदी बनाकर और
 पात्र आदि होम की सामग्री ले के उस हवि को अच्छी प्रकार शुद्ध कर तथा अग्निमें होम
 करके किया हुआ यज्ञ वर्षा के शुद्ध जल से सब ओषधियों को पुष्टि करता है उस यज्ञ के
 अनुष्ठानसे सब प्राणियों को नित्य सुख देना मनुष्यों का परम धर्म है ॥ १ ॥

अदित्या इत्यस्य ऋषिः स एव । यतो देवता । स्वराजगती
 ब्रह्मन्दः । निपादः स्वरः ॥

॥ एवं कृतो यज्ञः किहेतुको भवतीत्युपदिश्यते ॥

इस प्रकार किया हुआ यज्ञ क्या सिद्ध करानेवाला होता है सो
 अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

अदित्ये व्युन्दनमसि विष्णोस्तुपो
 ऽस्यूर्गमृदसं त्वा स्तृणामि स्वासृस्थान्-
 देवेभ्यो भुवंपतये स्वाहा भुवनपतये
 स्वाहा भूतानाम्पतये स्वाहा ॥ २ ॥

अदित्यै । व्युन्दनमिति विऽउन्दनम् । असि । वि-
ष्णोः । स्तुपः । असि । ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम्रदसम् ।
त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थामिति सुऽआसस्थाम् ।
देवेभ्यः । भुवपतय इति भुवऽपतये । स्वाहा । भुवनप-
तय इति भुवनऽपतये । स्वाहा । भूतानाम् । पतये ।
स्वाहा ॥ २ ॥

पदार्थः— (अदित्यै) पृथिव्याः । अत्र चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसि ।
अ० २।१।६२ इति पष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (व्युन्दनम्) विविधानामोपध्यादीनामु-
न्दनं बलेदनं येन तत् । (असि) भवति । अत्र सन्नेन-पत्ययः । (विष्णोः)
यज्ञस्य । (स्तुपः) शिखा । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येयमेव शिखा स्तुपः । श० १।
२।६।५। (असि) अस्ति । (ऊर्णम्रदसम्) ऊर्णानि धान्याच्छादनानि तुषा-
णि मृदयति येन तं पापाणमपम् । (त्वा) त्वम् । (स्तृणामि) आच्छादयामि ।
(स्वासस्थाम्) सुष्ठु आसाः प्रज्जिह्वास्तिष्ठन्ति यस्यां सा वेदिस्ताम् । अत्र
षष्ठ्यर्थे कविधानम् । अ० १।१।५२ इति वार्तिकेन कः प्रत्ययः । (देवेभ्यः) वि-
द्मद्यो दिव्यमुखेभ्यो वा ॥ (भुवपतये) भवन्त्युत्पद्यन्ते भूतानि यस्मिन् संसारे,
तस्य पतिस्तस्मै जगद्दीश्वराय । आहवनीयाख्यग्नये वा । अत्र बाहुलकाद्वा-
तोरीणादिकः कः प्रत्ययः । (स्वाहा) सत्यभाषणयुक्ता वाक् । स्वाहेति, वाह-
नाममु पठितम् । निघ० १।११। स्वाहाशब्दस्यार्थं निरुक्तकार, एवं समाचष्टे ।
स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतस्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं
हविर्जुहोतीति वा । निरु० ८।२०। यत् शोभनं वचनं सत्यकथनं स्वपदार्थान् प्रति
ममत्ववचो मन्त्रोच्चारणेन हवनं चेति स्वाहाशब्दार्था विज्ञेयाः । (भुवनपतये)
भुवनानां सर्वेषां लोकानां पतिः । पालक ईश्वरः । पालनहेतुर्भौतिको वा तस्मै ।
(स्वाहा) उक्तार्थः । (भूतानां पतये) भूतान्युत्पन्नानि यावन्ति वस्तूनि सन्ति
तेषां यः पतिः स्वामीश्वर ऐश्वर्यहेतुर्भौतिको वा तस्मै । (स्वाहा) उक्तार्थः ।
अयं मंत्रः । श० १।२।६।४—२० व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—यतोऽयं विष्णुर्यज्ञोऽदित्या व्युन्दनकार्यसि भवति तस्मात्त-

महमनुतिष्ठामि । अस्य विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपः प्रस्तरः उलूखलाख्यः साधकोस्य
ऽस्ति तस्मात्तमहमूर्णमूदसं स्तृणामि । वेदिदेवेभ्यो हितासि भवति तस्मात्तामहं
स्वासस्थां रचयामि । कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह । यतोऽयं भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां
पतिरीश्वरः प्रसन्नो भवति । भौतिको वा । सुखसाधको भवति । तस्मै भुवपतये
स्वाहा विधेया भुवनपतये स्वाहा वाच्या भूतानां च पतये स्वाहा प्रयोज्यां भव-
तीत्यस्मै प्रयोजनाय ॥ २ ॥

भावार्थः—ईश्वरः सर्वमनुष्येभ्य इदमुपदिशति गुप्ताभिर्वेद्यादीनि यज्ञ
साधनानि संपाद्य सर्वप्राणिनां सुखाय परमेश्वरप्रीतये च सम्यक् क्रियायज्ञः
कार्यः । सदैव सत्यमेव वाच्यम् । यथाऽहं न्यायेन सर्वं विश्वं पालयामि ।
तथैव गुप्ताभिरपि पन्नपातं विहाय सर्वेषां पालनेन सुखं संपादनीयमिति ॥ २ ॥

पदार्थः—जिस कारण यह यज्ञ । (अदित्यै) पृथिवी के (व्युन्दनम्)
विविध प्रकार के ओषधी आदि पदार्थों का सींचनेवाला । (असि) होता है इस से मैं
उसका अनुष्ठान करता हूँ । और विष्णोः) इस यज्ञ की सिद्धि करानेवाला । (स्तु
प) शिखारूप । (ऊर्णमूदसं) उलूखल । (असि) है इस से मैं । (त्वा) उस अ-
न्न के झिल के दूर करनेवाले पत्थर और उलूखल को । (स्तृणामि) पदार्थों से बाँपता हूँ
तथा वेदी । (देवेभ्यः) विद्वान् और दिव्य मुखों के हित कराने के लिये (असि) हो-
ती है इस से उस को मैं । (स्वासस्थां) ऐसी बनाता हूँ कि जिसमें होम किये हुए प-
दार्थ अच्छी प्रकार स्थिर हों और जिस से संसार का पति भुवन अर्थात् लोकलोकान्तरों
का पति संसारी पदार्थों का स्वामी और परमेश्वर प्रसन्न होता है तथा भौतिक अग्नि
मुखों का सिद्ध करानेवाला होता है इस कारण (भुवपतये) (स्वाहा), (भुवनपतये)
(स्वाहा), (भूतानां पतये), (स्वाहा) उक्त परमेश्वर की प्रसन्नता और आज्ञा पालन
के लिये उस वेदी के गुणों से जो कि सत्य भाषण अर्थात् अपने पदार्थों को मेरे हैं यह
कहना वा श्रेष्ठ वाक्य आदि उत्तम वाणी युक्त वेद है उसके मंत्रों के साथ स्वाहा शब्द का
अनेक प्रकार उच्चारण करके यज्ञ आदि श्रेष्ठ कर्मों का विधान किया जाता है इस प्रयो-
जन के लिये भी वेदी को रचता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—परमेश्वर सब मनुष्यों के लिये उद्देश करता है कि हे मनुष्यो
तुमको वेदी आदि यज्ञ के साधनों का संपादन करके सब प्राणियों के सुख तथा परमे-
श्वर की प्रसन्नता के लिये अच्छी प्रकार किया युक्त यज्ञ करना और सदा सत्यही बो

लमा चाहिये औः जैसे मैं न्याय से सब विश्व का पालन करता हूँ वैसे ही तुम लोगों को भी पक्षपात छोड़कर सब प्राणियों के पालन से मुख संपादन करना चाहिये ॥ २ ॥

गधर्वस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता सर्वस्य । आग्नस्य
भुरिगार्चीत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । मध्यभागस्यार्ची पक्ति
रछन्दः । अन्त्यस्य पक्तिरछन्दः । उभयत्र पञ्चमः स्वरः ॥

॥ स यज्ञोऽग्न्यादिभिर्धार्यत इत्युपदिश्यते ॥

उक्त यज्ञ अग्नि आदि पदार्थों से धारण किया जाता है सो
अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ।

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु
विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिर-
स्यग्निरिड ईडितः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परि-
धिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ मित्रावरुणो
त्वोत्तरुतः परिधत्तान्ध्रुवेण धर्मणा विश्व-
स्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरि-
ड ईडितः ॥ ३ ॥

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्वावसुरिति विश्व-
वसुः । परि । दधातु । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । यजमान-
स्य । परिधिरिति परिऽधिः । असि । अग्निः । इडः ।
ईडितः । इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । विश्व-

स्य । अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परिधिरिति परिऽधिः ।
असि । अग्निः । इडः । ईडितः । मित्रावरुणौ । त्वा ।
उत्तरतः । परि । धत्ताम् । ध्रुवेणा । धर्मणा । विश्वस्य ।
अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परिधिरिति परिऽधिः । अ-
सि । अग्निः । इडः । ईडितः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(गन्धर्वः) यो गा पृथिवीं वाणीं वा धरति धारयति वा स
गन्धर्वः सूर्यलोकः । (त्वा) त । (विश्वावसुः) विश्व वासयति यः सः ।
(परि) सर्वतोभावे । (दधातु) दधाति वा । अत्र लङर्थे लोट् । (विश्वस्य)
सर्वस्य जगतः । (अरिष्ट्यै) दुःखनिवारणेन सुखाय । (यजमानस्य) यज्ञा
नुष्ठातुः । (परिधिः) परितः सर्वतः सर्वाणि वस्तूनि धीयन्ते येन सः । (असि)
भवति । अत्र चतुर्षु प्रयोगेषु पुरुषव्यत्यय । (अग्निः) (इडः) स्तोतुमर्हः ।
अत्र वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वादेशः । (ईडितः) स्तुतः । (इन्द्रस्य , सूर्यस्य । (वा
हुः) बल बलकारी वा । (असि) अस्ति । (दक्षिणः) वृष्टेः प्रापक । दत्त
धातोर्गत्यर्थत्वाद्वात्र प्राप्त्यर्थो गृह्यते । (विश्वस्य) सर्वप्राणिसमूहस्य । (अरि-
ष्ट्यै) सुखाय । (यजमानस्य) शिष्यविद्या चिकीर्षोः (परिधिः) विद्यापरि-
धानम् । (असि) भवति । (अग्निः) विद्युत् । (इडः) दाहप्रकाशादिगुणा
धिक्येन स्तोतुमर्हः । (ईडितः) अन्येपितः । (त्वा) तम् । (उत्तरतः) उत्त-
रकाले । (परिधत्ताम्) सर्वतो धारयतो वा । अत्र लङर्थे लोट् । (ध्रुवेण) नि-
रचलेन । (धर्मणा) स्वाभाविकवारणशक्त्या । (विश्वस्य) चराचरस्य ।
(अरिष्ट्यै) सुखहेतवे । (यजमानस्य) सर्वमित्रस्य । (परिधिः) विद्यावधिः ।
(अग्निः) प्रत्यक्षो भौतिकः । (इडः) विद्याप्राप्तये स्तोतुमर्हः । (ईडितः)
विद्यार्मीप्सुभिः सम्यगध्येपितव्यः । अय मन्त्रः । श० १ । ३ । १ । १-५ व्या
ख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—विद्वद्भिर्योऽयं गन्धर्वो विश्वावेमुरिडोऽग्निरीडितोऽस्यस्ति स

विश्वस्य यजमानस्य चारिष्यै यज्ञ परिदधाति तस्माच्च विद्यासित्थयर्थं मनुष्यो यथावत् परिदधातु । विदुषा यो वायुर्हिन्द्रस्य वाहुर्दक्षिणः परिधिरिड ईदितोऽग्निश्चास्यस्ति स सम्यक् प्रयोजितो यजमानस्य विश्वस्पा रिष्यै भवति । यौ ब्रह्माण्डस्थौ गगनागमनशीलौ मित्रावरुणौ प्राणापानौ स्तस्तौ । ध्रुवेण धर्मणो उत्तरतो विश्वस्य यजमानस्पा रिष्यै त यज्ञं परिधत्ता सर्वतो धारयतः । यो विद्वद्विरिडः परिधिरीदितोऽग्निर्विद्युदस्ति । सोऽपीमं यज्ञं सर्वतः परिदधात्येता मनुष्यो यथागुणं सम्यग्दधातु ॥ ३ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण यः सूर्यविद्युत्प्रत्यक्षरूपेण त्रिविधोऽग्निर्निर्मितः स मनुष्यैर्विद्यया सम्यग्प्रयोजितः सन् बहूनि कार्याणि साधयतीति ॥ ३ ॥

पदार्थः—विद्वान् लोगों ने जिस । (गन्धर्व) पृथिवी वा वाणी के धारण करने वाले । (विश्वावसुः) विश्व को घसाने वाले । (इड) स्तुति करने योग्य । (अग्नि) सूर्यरूप अग्नि की । (ईदित) स्तुति । (असि) की है, जो । (विश्वस्य) ससार के वा विशेष करके । (यजमानस्य) यज्ञ करने वाले विद्वान् के । (अरिष्यै) दुःखनिवारण से मुख के लिये इस यज्ञ को । (परिदधातु) धारण करता है इससे विद्वान् उसको विद्या की सिद्धि के लिये । (परिदधातु) धारण करे और विद्वानों से जो वायु । (हिन्द्रस्य) सूर्य का । (बाहु) बल और (दक्षिण) वर्षा की प्राप्ति कराने अथवा । (परिधि) शिल्पविद्या का धारण कराने वाला तथा । (इड) दाह प्रकार आदि गुण होने से स्तुति के योग्य (ईदित) खोजा हुआ और । (अग्नि) प्रत्यक्ष अग्नि । (असि) हैं वे वायु वा अग्नि अच्छी प्रकार शिल्प विद्या में युक्त किये हुए । (यजमानस्य) शिल्प विद्या के चाहने वाले वा । (विश्वस्य) सब प्राणियों के । (अरिष्यै) मुख के लिये । (अग्नि) होते हैं । और जो ब्रह्माण्ड में रहने और गगन वा आगमन सम्भव वाले । (मित्रावरुणौ) प्राण और अपान वायु है वे (ध्रुवेण) निरवल । (धर्मणः) अपनी धारण शक्ति से । (उत्तरत) पूर्वोक्त वायु और अग्नि से उत्तर अर्थात् उपरान्त समय में । (विश्वस्य) चराचर जगत् वा (यजमानस्य) सब से मित्र भाव में वर्धने वाले सज्जन पुरुष के । (अरिष्यै) मुख के हेतु । (त्वा) उस पूर्वोक्त यज्ञ को । (परिधत्ताम्) सन प्रकार से धारण करते हैं तथा जो विद्वानों से । (इड)

विद्याकी प्राप्ति के लिये मरणा कराने के योग्य और । (परिधि) सब शिल्पविद्या का सिद्धि को घेरने से अवधि तथा । (ईडित) विद्या की इच्छा करनेवालों से मरणा को मास । (अग्निः) विजुनीरूप अग्नि । (अग्नि) है वह भी इस यज्ञ को सब प्रकार से धारण करता है । इन के गुणों को मनुष्य मयावत् ज्ञान के उपयोग करे ॥ १ ॥

भावार्थः— ईश्वर ने जो सूर्य विद्युत् और प्रत्यक्ष रूप से तीन प्रकार का अग्नि रचा है वह विद्वानों ने शिल्पविद्या के द्वारा यत्रादिकों में अच्छी प्रकार युक्त किया हुआ अनेक काम्यों को सिद्ध करनेवाला होता है ॥ २ ॥

वीतिहोत्रमित्यस्य अग्निः स एव । अग्निर्देवता । गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ अथाग्निशब्देनोभावार्थावुपदिश्येते ॥

* । अब अग्नि शब्द से अगले मंत्र में उक्त दो अर्थों का प्रकाश किया है ।

वीतिहोत्रन्त्वा कवे द्युमन्तश्च समि-
धीमहि ॥ अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

वीतिहोत्रमिति वीतिहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युम-
न्तमिति द्युमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् ।
अध्वरे ॥ ४ ॥

पदार्थः— (वीतिहोत्रम्) वीतयो विहापिता होत्राख्या यज्ञा येने-
श्वरेण । यद्वा वीतयः प्राप्तिहेतवो होत्राख्या यज्ञक्रिया भवन्ति यस्मात्तं परमे-
श्वरं भौतिकं वा । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्य रूपम् ।
(त्वा) त्वां तं वा । अत्रपक्षे व्यत्ययः । (कवे) सर्वज्ञ क्रातमज्ञ, कवि क्रान्त्र
दर्शनं भौतिक वा । (द्युमन्तम्) द्यौर्वहुप्रकाशो विद्यते यस्मिंस्तम् । अत्र भूम्यर्थे
मनुष्य । (सम्) सम्पत्तये । (इधीमहि) प्रकाशयेमहि अः । अस्तं छन्दसीति
अगो लुरु । (अग्ने) ज्ञानस्वरूपेश्वर प्राप्तिहेतु भौतिकं वा । (बृहन्तं) सर्व

भ्यो महान्तं सुखवर्धकमीश्वरं बृहतां कार्य्याणां साधकं भौतिकं वा । (अध्वरे)
मित्रभावेऽहिंसनीये यज्ञे वा ॥ अयं मंत्रः । श० । १।१।१।६ ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे कवे अग्ने जगदीश्वर वयमध्वरे बृहन्तं दधुमन्तं वी-
तिहोत्रं त्वां समिधीमहीत्येकः ॥ वयमध्वरे वीतिहोत्रं दधुमन्तं बृहन्तं कवे कवि
त्वा तमग्ने भौतिकमग्निं समिधीमहीति द्वितीयः ॥ ४ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । यावान्ति क्रियासाधनानि क्रियया
साध्यानि च वस्तूनि सन्ति तानि । सर्वाणीश्वरेणैव रचयित्वा ध्रियन्ते मनुष्यै-
स्तेषां सकाशात् गुणज्ञानक्रियाभ्यां बहव उपकाराः संग्राह्याः ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे । (कवे) सर्वज्ञ तथा हर एक पदार्थमें अनुक्रमसे विज्ञानवाले
(अग्ने) ज्ञानस्वरूप परमेश्वर हम लोग । (अध्वरे) मित्रभाष के रहने में । (बृहन्तम्)
सब के लिये बड़े से बड़े अपार सुख के बढ़ाने और । (दधुमन्तं) अत्यन्त प्रकाशवाले वा ।
(वीतिहोत्रम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञों को विदित कराने वाले । (त्वा) आप को । (समि-
धीमहि) अच्छी प्रकार प्रकाशित करें । यह इस मंत्र का प्रथम अर्थ हुआ । हम लोग ।
(अध्वरे) अहिंसनीय अर्थात् जो कभी परित्याग करने योग्य नहीं उस उत्तम यज्ञ में जिस में कि
(वीतिहोत्रम्) पदार्थों की प्राप्ति कराने के हेतु अग्निहोत्र आदि क्रिया सिद्ध होती हैं ।
और (दधुमन्तम्) अत्यन्त प्रचंड ज्वालायुक्त । (बृहन्तम्) बड़े २ कार्य्यों को सिद्ध
कराने तथा । (कवे) पदार्थों में अनुक्रमसे दृष्टिगोचर होने वाले । (त्वा) उस । (अग्ने)
भौतिक अग्नि को । (समिधीमहि) अच्छी प्रकार प्रज्वलित करें । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥ ४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालंकार है—संग्रह में जितने क्रियाओं के साधन वा
क्रियाओं से भिन्न होनेवाले पदार्थ हैं उन सभी को ईश्वर ही ने रचकर अच्छी प्रकार धारण
रिखे हैं मनुष्यों को उचित है कि उनकी सहायता गुण ज्ञान और उत्तम २ क्रियाओं की
प्राप्ति से अनेक प्रकार उपकार लेने पादियें ॥ ४ ॥

समिदसीन्पस्य अपिः स एव । यज्ञो देवता । निवृद्धाग्नी
वृत्तीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनस्तस्य यज्ञस्य साधकान्युपदिश्यन्ते ॥

। निरुद्ध यज्ञ के साधकों का अन्वय अग्ने मंत्र में दिया है ।

समिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु
कस्याश्चिदभिःस्त्यै सवितुर्बाहूस्थ
ऊर्णम्रदसन्त्वा स्तृणामि स्वासस्थ-
न्देवेभ्य आ त्वा वसवो रुद्रा आ-
दित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

समिदिति सम्ऽइत् । असि । सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् ।
पातु । कस्याः । चित् । अभिशस्त्याइत्यभिऽशस्त्यै ।
सवितुः । बाहू इति बाहू । स्थः । ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम्रद-
सम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थमिति सुऽआसस्थम् । देवे-
भ्यः । आ । त्वा । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । सदन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः— (समिद) सम्पगिध्यतेऽनयाऽनेन वा सा समिदग्निप्रदीपकं
काष्ठादिकं वसंतश्चतुर्वी । (असि) भवति । अत्र व्यत्ययः । (सूर्यः) सव-
त्यैरवर्ष्यहेतुर्भवति सोऽयं सूर्यलोकः । (त्वा) तम् । (पुरस्तात्) । पूर्वस्मादि-
तिपुरस्तात् (पातु) रक्षति । अत्र लङर्थे लोट । (कस्याः) कस्यै सर्वस्यै अत्र चतुर्थ्यर्थे
यहुलं छन्दसि अ० २ । १ । ६२ । इति चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । (चित्) चिदित्युपमा-
र्थे । नि० १ । ४ । (अभिःस्त्यै) आभिमुख्यागै स्तुतये । शंभु स्तुतावित्यस्य
किन् मत्स्यान्तःप्रयोगः । (सवितुः) सूर्यलोकस्य । (बाहू) बलवीर्याङ्गवौ ।
(स्थः) स्तः । अत्र व्यत्ययः । (ऊर्णम्रदसम्) ऊर्णानि सुरान्छादनानि म्रदयति
येन तं यज्ञम् । (त्वा) तम् । (स्तृणामि) सामान्याऽऽच्छादयामि । (स्वा-
सस्थम्) शोभने आसे उपवेशने हिष्ठतीति तम् । (देवेभ्यः) दिव्यगुणैर्भ्यः ।
(आ) समन्ताद् क्रियायोगे । (त्वा) तम् । (वसवः) अग्न्यादयोऽष्टौ ।

(रुद्राः) प्राणापानव्यानोदानसमान—नाग कूर्मकुकलदेवदत्तधनजयाख्या दश
प्राणा एकादशो जीवश्चेत्येकादश रुद्राः । (आदिताः) द्वादशा मासाः । क
तमे वसव इति । आग्निश्च, पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षा चादित्यश्च द्यौश्च च
न्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीद ५ सर्व वसु हितमेते हीद ५ सर्व वास
यन्ते तथादिद ५ सर्व वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥ कतमे रुद्राः इति । दशमे
पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति ।
तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति । कतमे आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सर
स्यैत आदित्या एतेहीद ५ सर्वमाददाना यन्ति तथादि ५ सर्वमाददाना यन्ति त
स्मादादित्या इति । श ० १४ । ६ । ७ । ४—१ । (सदन्तु) अवस्थापयन्ति ।
षड् लुप्त्यस्य स्थाने । वा च्छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति मीमादेशाभावो लङ्घ्ये
लोद् च । अयं मंत्रः । श ० १ । ३ । १ । ७—१२ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—चित् यथा करिष्मन्मर्त्यः सुखार्थं क्रियासिद्धानि द्रव्याणि
रक्षित्वाऽऽनन्दयते । तथैव योऽयं यज्ञः समिदसि भवति तं सूर्यः कस्या अभि
शस्त्यै पुस्तात्पातु पाति यौ सवितुर्वाद् स्यः स्तो यो याभ्यां नित्यं विस्तार्ग्यते
यमूर्णं घटैस्त्वासस्यं यज्ञ वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्त्ववस्थापयन्ति प्रापयन्ति
तं यज्ञमहमपि सुखाय देवेभ्य आस्तुणामि ॥ ५ ॥

भावार्थः—अथोपमालकारः । ईश्वरः सर्वेभ्य इदमुपादिशति ॥ मनुष्यै
र्वमुरुद्रादित्याग्नेभ्यो यद्यदुपकर्तुं शक्यं तत्तत्सर्वस्याभिरक्षणाय नित्यमनुष्ठेयम्
योऽग्नौ द्रव्याणां मन्त्रैः क्रियते स सूर्यं वायुं वा प्राप्नोति तावैव तत्पृथग्भूतं
द्रव्यं रक्षित्वा पुनः पृथिवीं प्रति विमुञ्चतः । येन पृथिव्यां दिव्या ओषध्यादयः
यदायी प्रापन्ते येन च प्राणिनां नित्यं सुखं भवति तस्मादेतत्सदैवानुष्ठेयमिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(चित्) जैमे कोई मनुष्य सुख के लिये क्रिया में सिद्ध किये प-
दार्थों की रक्षा करके आनन्द को प्राप्त होना है जैसे ही यह यज्ञ । (समिन्) यमन्त अन्तु
के समय के समान अग्नी प्रकार प्रकाशित (अग्नि) होता है । (त्वा) उस को ।
(सूर्य) ऐश्वर्य का देव सूर्यलोक । (कस्या) गय पदार्थों की । (अभिशस्त्यै)
प्रकटना करने के लिये । (पुग्नात्) पहिले ही से उनकी । (पातु) रक्षा करनेवाला होता

इ तथा जो कि । (सवितुः) सूर्य लोक के । (वाङ्) बल और वीर्य । (स्थः) हैं जिन से यह यज्ञ विस्तार को प्राप्त होता है । (त्वा) जिस । (ऊर्णम्रदसम्) मुख के विष्णो के नाश करने (स्वासस्थम्) और श्रेष्ठ अन्तरिक्षरूपी आसन में स्थित होनेवाले यज्ञ को (वसथः) अग्नि आदि आठ वसु आर्थात् अग्नि, पृथिवी, वायु, अन्तरिक्ष, सूर्य, प्रकाश, चन्द्रमा और तारागण, ये वसु । (रुद्राः) प्राण अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंजय, और जीवात्मा, ये रुद्र । (आदित्याः) बारह महिने । (सदन्तु) प्राप्त करते हैं । (त्वा) उसी । (ऊर्णम्रदसम्) अत्यंत सुख बदाने । (स्वासस्थम्) और अन्तरिक्ष में स्थिर होनेवाले यज्ञ को मैं भी मुख की प्राप्ति पा । (देवेभ्यः) दिव्य गुणों को सिद्ध करने के लिये (आस्तृणामि) अच्छी प्रकार सामग्री से आच्छादित करके सिद्ध करता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—ईश्वर सब मनुष्यों के लिये उपदेश करता है कि मनुष्यों को वसु, रुद्र, और आदित्य संज्ञक पदार्थों से, जो २ काम सिद्ध हो सकते हैं सो २ सब प्राणियों के पालन के निमित्त नित्य सेवन करने योग्य हैं । तथा अग्नि के बीच जिन २ पदार्थों का प्रक्षेप अर्थात् हवन किया जाता है सो २ सूर्य और वायु को प्राप्त होता है वेही उन अलग हुए पदार्थों की रक्षा करके फिर उन्हें पृथिवी में छोड़ देते हैं जिस से कि पृथिवी में दिव्य ओषधी आदि पदार्थ उत्पन्न होते हैं उनसे जीवों को नित्य सुख होता है इस कारण सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान सदैव करना चाहिये ॥ ५ ॥

घृताच्यसीत्पस्थ अधिः स एव । विष्णुर्देवता सर्वस्य । पदपष्टि
तमाक्षरपर्यन्तं ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । अग्रे निचृत्तिष्टुप् छन्दः ।
सर्वस्य धैवतः स्वरः ॥

॥ स किं किं प्रियं सुखं साधयतीत्युपदिश्यते ॥
— फिर उक्त यज्ञ से क्या २ प्रिय सुख सिद्ध होता है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

घृताच्यसि जुहूनाम्ना सेदम्प्रियेण
धाम्ना प्रियश्च सद आसीद घृताच्यस्यु-

प॒मृ॒न्ना॒म्ना॒ से॒द॒म्प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒
 स॒द॒ आ॒सी॒द॒ घृ॒ता॒च्य॑सि॒ ध्रु॒वा॒ ना॒म्ना॒
 से॒दं प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒ स॒द॒ आ॒सी॒द॒
 प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒ स॒द॒ आ॒सी॒द॒ ध्रु॒वा
 अ॒स॒द॒नृ॒त॒स्य॒ यो॒नौ॒ ता॒ वि॒ष्णो॒ पा॒हि
 पा॒हि॒ य॒ज्ञं॒ प्रा॒हि॒ य॒ज्ञ॒प॒तिं॒ प्रा॒हि॒ मां
 य॒ज्ञ॒न्य॒म् ॥ ६ ॥

घृ॒ता॒ची॑ । अ॒सि॒ । जु॒हूः॑ । ना॒म्ना॑ । सा॒ । इ॒द॒म् ।
 प्रि॒येण॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒य॒म् । स॒दः॑ । आ॒ । सी॒द॒ । घृ॒
 ता॒ची॑ । अ॒सि॒ । उ॒प॒मृ॒दि॒त्यु॒प॒मृ॒त् । ना॒म्ना॑ । सा॒ । इ॒
 द॒म् । प्रि॒येण॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒य॒म् । स॒दः॑ । आ॒ । सी॒द॒ ।
 घृ॒ता॒ची॑ । अ॒सि॒ । ध्रु॒वा॒ । ना॒म्ना॑ । सा॑ । इ॒द॒म् । प्रि॒ये॒
 ण॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒य॒म् । स॒दः॑ । आ॒ । सी॒द॒ । प्रि॒येण॑ ।
 धा॒म्ना॑ । प्रि॒य॒म् । स॒दः॑ । आ॒ । सी॒द॒ । ध्रु॒वा॒ । अ॒स॒द॒नृ॒ ।
 त॒स्य॑ । यो॒नौ॑ । ता॒ । वि॒ष्णो॒ इति॑ वि॒ष्णो॒ । पा॒हि॒ ।
 पा॒हि॒ । य॒ज्ञ॒म् । प्रा॒हि॒ । य॒ज्ञ॒प॒ति॒मिति॑ य॒ज्ञ॒प॒ति॒म् । प्रा॒
 हि॒ । मा॒म् । य॒ज्ञ॒न्य॒मिति॑ य॒ज्ञ॒न्य॒म् ॥ ६ ॥

पदार्थः— (घृताची) घृतमाज्यमंचति आग्नेत्सनयाऽऽदानक्रियया

सा । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (जुह्) जुहोति ददाति हविः
 दत्ते सुखं चानया सा । हु दानादनयोरित्यस्मात् । हुनः श्लुवच । उ० २।५६ ।
 अनेन किं प्रत्ययो दीर्घादेशश्च । (नाम्ना) प्रसिद्धेन । (सा) पूर्वोक्ता । (इदम्)
 प्रसक्तम् । (प्रियेण) सुखैस्तर्पकेण कम्पनीयेन । (धाम्ना) स्थानेन । (प्रियम्)
 प्रीणाति सुखयति यत्तत् । (सदः) सीदन्ति प्राप्नुवन्ति सुखानि यस्मिन् तद्गृहम् ।
 (आ) समन्तात् । (सीद) सादयति । अत्रोभयत्र लङर्थे लोटन्तर्गतोऽयर्थो
 व्यत्ययश्च । (घृताची) या होमक्रिया घृतमुदकमंचति प्रापयति सा । घृतमित्यु
 दकनामसु पठितम् । निघ० १।१२ । (असि) अस्ति । (उंपभृत्) योपगतं वि
 भर्त्सनया हस्तक्रियया सा । (नाम्ना) प्रख्यातेन । (सा) पूर्वोक्ता । (इदम्)
 श्रोपध्यादिकम् । (प्रियेण) प्रीतिहेतुना । (धाम्ना) स्थलेन । (प्रियम्) प्रीयते
 सुखपत्यारोग्येन यत्तत् । (सदः) सीदन्ति घ्नन्ति दुःखानि येन तदोपधसेवनं
 पथ्याचरणं च । अत्र सदेर्विशरणार्थः । (आ) समन्तात् । (सीद) प्रापयति ।
 (घृताची) घृतमायुर्निमित्त मंचति प्राप्नोत्यनया सुनियमाचरण क्रियया सा ।
 (असि) भवति । (ध्रुवा) ध्रुवन्ति प्राप्नुवन्ति स्थिराणि सुखान्यजयां विद्य
 या सा । ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्य कप्रत्यायान्तः प्रयोगः । कृतो बहुलमिति कर-
 णकारके । (नाम्ना) प्रसिद्धेन । (सा) उक्तार्था । (इदम्) जीवनम् (प्रिये-
 ण) प्रीतिकरेण । (धाम्ना) स्थित्यर्थेन । (प्रियम्) आनन्दकरम् । (सदः)
 वस्तु । (आ) अभितः । (सीद) सीदति गमयति । अत्रोभयत्र लङर्थे लोट
 व्यत्ययश्च । (प्रियेण) प्रीतिसाधकेन । (धाम्ना) हृदयेन । (प्रियम्) प्रीतिक
 रम् । (सदः) सीदति जानाति येन तद् ज्ञानम् । (आ) सर्वतः । (सीद)
 सीदति प्राप्नोति । (ध्रुवा) ध्रुवाणि निश्चलानि वस्तूनि । अत्र शेरछन्दसि व-
 हुलमिति लोपः । (असदन्) भवेयुः । अत्र लिङर्थे लङ् वा छन्दसि सपे वि-
 धयो भवन्तीति सीदादेशो न । (अतस्य) शुद्धस्य सत्यस्य । (योनौ) यज्ञे ।
 यज्ञो वा अतस्य योनिः श० १ । १ । १ । १६ । (ता) तानि अत्रापि शे-
 लोपः । (विष्णो) व्यापकेश्वर । (पाहि) रक्ष । (पाहि) पालय । (यज्ञं)
 पूर्वोक्तं त्रिविधं (पाहि) पालय । (यज्ञपतिम्) यज्ञस्य पालकं यज्ञमानम् ।

(पाहि) रक्ष । (मां) शेतारमन्वर्ष्यमुद्गातारं ब्रह्माणं वा । (यज्ञन्यम्) यज्ञं नयति प्रापयतीति यज्ञनीस्तम् अत्र अभिपूर्वः । अ० ६ । १ । १०७ । इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपादेशो न भवति । अयं मंत्रः । श० १ । ३ । १ । १२-१६ । व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—या जुहूर्नाम्ना घृताच्यसि भवति सा यज्ञे प्रयुक्ता सती प्रियेण धाम्नासह वर्तमानमिदं प्रियं सद आसीद आसादयति । योपभृन्नाम्ना घृताच्यस्य स्ति साऽयं यत्ने प्रयुक्ता सती प्रियेण धाम्नेदं प्रियं सद आसीद । समन्तात् प्रापयति । या ध्रुवा नाम्ना घृताच्यसि भवति सा सम्यक् स्थापिता सती प्रियेण धाम्नेदं प्रियं सद आसीद आगमयति । यया क्रियया प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद समन्तात् प्राप्नोति । सा सर्वैर्नित्यं साध्या । हे विष्णो यथेमानि ऋतस्य योनौ ध्रुवा ध्रुवाणि वस्तून्यसदन् भवेयुस्तथैवैतानि निरंतरं पाहि तथा कृपया यज्ञं पाहि । यज्ञन्यं यज्ञपतिं पाहि यज्ञन्यं मां च पाहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—यो यज्ञः पूर्वोक्ते मंत्रे वसुरुद्रादित्यैः सिध्यति स वायुजलशुद्धिद्वारा सर्वाणि स्थानानि सर्वाणि वस्तूनि च प्रियाणि निश्चलमुखसाधकानि ज्ञानवर्धकानि च करोति तेषां वृद्धये रक्षणाय च सर्वैर्भुज्यैर्घ्रापकेभ्यस्त्वप्यर्पणं ना सम्यक् पुरुषार्थश्च कर्तव्य इति ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (जुह्) हवि अग्नि में डालने के लिये मुख की उत्पल करने वाली तुक् । (घृताची) घृतयुक्त । (असि) होती है । (सा) वह यज्ञ में युक्त की हुई सार ग्रहण की क्रिया है सो । (प्रियेण) मुखों से वृत्त करने वाला शोभायमान । (धाम्ना) म्यान के साथ वर्तमान होके (इदम्) यह । (प्रियम्) जिस में वृत्त करने वाले (सद) उत्तम ३ मुर्यों को प्राप्त होते हैं उन को । (आसीद्) सिद्ध करती है । जो । (नाम्ना) प्रसिद्धी से । (उपभृत्) समीप प्राप्त हुए पदार्थों को धारण करने तथा । (घृताची) जल को प्राप्त कराने वाली हस्तक्रिया । (असि) है । (सा) यह यज्ञ में युक्त की हुई । (प्रियेण) प्रीति के हेतु । (धाम्ना) स्थल से । (इदम्) यह ओषधी आदि पदार्थों का समूह । (प्रियं) जो कि आरोग्यपूर्वक सुखदायक और (सद) दुःखों का नाश करने वाला है उस को । (आसीद्) अच्छी प्रकार

प्राप्त करती है तथा जो । (ध्रुवा) स्थिर मुखों वा । (घृताची) आयु के निमित्तकी देनेवाली
विद्या । (असि) होती है । (सा) वह अच्छी प्रकार उत्तम कार्यों में युक्त की हुई ।
(प्रियेण) प्रीति उत्पन्न करने वाले स्थिरता के निमित्त से । (इदम्) इस । ' प्रियम्)
आनन्द कराने वाले जीवन वा । (सद) वस्तुओं को । (आसीद) प्राप्त करता है ।
जिस क्रिया करके । (प्रियेण) प्रसन्नता के करने हारे । (धाम्ना) हृदय से । (प्रि
यम्) प्रसन्नता करने वाला । (सद) ज्ञान (आसीद) अच्छी प्रकार प्राप्त होता
है । (सा) वह विज्ञानरीति सब को नित्य सिद्ध करनी चाहिये । हे (विष्णो) व्याप-
केश्वर जैसे जो २ (अतस्य योनौ) शुद्ध यज्ञ में । (ध्रुवा) स्थिर वस्तु । (असदन्)
हो सके वैसे ही उन की निरंतर । (पाहि) रक्षा कीजिये तथा रूपा करके यज्ञ की ।
(पाहि) रक्षा कीजिये । (यज्ञन्यम्) यज्ञ प्राप्त करने । (यज्ञयतिम्) यज्ञ को पालन
करने हारे यजमान की । (पाहि) रक्षा करो और यज्ञ को प्रकाशित करने वाले । (मा)
मुझे । (च) भी । (पाहि) पालिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो यज्ञ पूर्वोक्त मंत्र में यमु, रुद्र और आदित्य से सिद्ध होने के
लिये कहा है वह वायु और जल की शुद्धि के द्वारा सब स्थान और सब वस्तुओं को
प्रीति कराने हारे उत्तम मुख को बढ़ाने वाले कर देता है सब मनुष्यों को उनकी
वृद्धि वा रक्षा के लिये व्यापक ईश्वर की प्रार्थना और सदा अच्छी प्रकार पुरुषार्थ
करना चाहिये ॥ ६ ॥

अग्ने वाजजिदित्यस्य अग्निः स एव । अग्निर्देवता । भु

मिक्षक्तिश्छन्दः । पचमः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृश इत्युपदिष्यते ।

फिर वह यज्ञ कैसा है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

अग्ने वाजजिद्व्राजन्त्वा सरिष्यन्तं
वाज्जितं शंसम्माजिर्म नमो देवेभ्यः
स्वधा पितृभ्यः सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

अग्ने । वाजजिदिति वाजऽजित् । वाजम् । त्वा ।
सरिष्यन्तम् । वाजजितमिति वाजऽजितम् । सम् ।
मार्जिम् । नमः । देवेभ्यः । स्वधा । पितृभ्य इति पितृ-
भ्यः । सुयमे इति सुऽयमे । मे । भूयास्तम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अग्निर्भौतिकः । (वाजजित्) वाजमश्वं जयति
येन सः । वाज इत्यश्वनामसु पठितम् । निघ २ । ७ । अत्रोभयत्र कृतोचदुल
मिति करणे क्विप् । (वाजम्) वेगवन्तम् । (त्वा) तम् । (सरिष्यन्तम् सर्वान्
पदार्थानन्तरिक्तं गमयिष्यन्तम् । (वाजजितम्) वाजं युद्धं जयति येन तम् ।
(सम्) सम्पत्तये । (मार्जिम्) मार्ष्टि वा अत्र पक्षे पुरुषव्यत्ययः । (नमः) अ-
मृतात्मकं जलम् । नमइत्युदकनामसु पठितम् निघ० १ । १२ । (देवेभ्यः)
दिव्यमुखकारकेभ्यः पूर्वोक्तिभ्यो वस्वादिभ्यः । (स्वधा) अमृतात्मकमश्वम् ।
(स्वधेत्यश्वनामसु पठितम् । निघ० २ । ७ । स्व स्वकीयं सुखं दधात्यनया
सा । (पितृभ्यः) पालनहेतुभ्यश्चतुर्भ्यः । अतवो वै पितरः । श० २ । ८ ।
२ । ३० । (सु) शोभनेऽर्थे । (यमे) यच्छन्ति यत्पराक्रमौ याभ्यां ते ।
(मे) मम । (भूयास्तम्) भूयास्ताम् । अत्र व्यत्ययः । अयं यज्ञः । श० १ ।
३ । ६ । १४-१५ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यतोऽयमग्निर्वाजजिदूत्वा सर्वान् पदार्थान् समाष्टि तस्मा
त्तपस्वाजं सरिष्यन्तं वाजजितं समाष्टि येन यज्ञेन प्रयुक्तेनाग्निना देवेभ्यो नमः
पितृभ्यः स्वधा सुयमे भवतस्तेनैते मे मम सुयमे भूयास्तम् भूयास्ताम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थः—इतिवर उपदिशति । मनुष्यैर्यः पूर्वमश्रोक्तोऽग्निर्यज्ञस्य सु-
रूपसाधनः वात्तव्यः । कुतः । अग्नेरूर्ध्वगमनशीलेन सर्वपदार्थछेदकत्वात् । या
नागेषु सम्पद् प्रयुक्तेन शीघ्रगमनविजयहेतुः ममृत्तुभिर्दिव्यान् पदार्थान् संपाद्य
शुद्धे सुयमापने अन्नजले करोतीति विज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जिस से यह । (अग्ने) अग्नि । (वाजनिवृत्) अर्थात् जो उत्कृष्ट-
अन्न को प्राप्त करानेवाला होके सब पदार्थों को शुद्ध करता है इस से मैं । (त्वा) उस
(वाजम्) वेगवाले । (सरिष्यन्तम्) सब पदार्थों को अन्तरिक्ष में पहुँचाने और । (वा
जजितम्) अर्थात् शुद्ध को जितानेवाले भौतिक अग्नि को । सम्माजिम्) अच्छी प्रकार
शुद्ध करता हूँ यज्ञ में युक्त किये हुए जिस अग्नि से । (देवेभ्यः) सुखकारक पूर्वोक्त
वसु आदि से सुख के लिये । (नम) अत्यन्त मधुर श्रेष्ठ जल तथा । (पितृभ्यः) पा
तन के हेतु जो वसन्त आदि ऋतु है उनसे जो आरोग्य के लिये । (स्वधा) अमृतात्मिक
अन्न किये जाते हैं वे (मुयमे) बल वा पराक्रम के देनेवाले उस यज्ञ से । (मे) मेरे
लिये । (भूयास्तम्) होंगे ॥ ७ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदेश करता है कि प्रथम मन्त्र में कह हुए यज्ञका मुख्य
साधन अग्नि होता है । क्योंकि जैसे प्रत्यक्ष में भी उसकी लपट देखने में आती है वैसे
अग्नि का ऊपर ही को चलने जलने का स्वभाव है तथा सब पदार्थों के क्षिप्तमिन्न करनेका
भी उसका स्वभाव है । और यान वा अस्त्रशस्त्रों में अच्छी प्रकार युक्त किया हुआ शीघ्र
गमन वा विजय का हेतु होकर वसन्त आदि ऋतुओं से उत्तम २ पदार्थों का संपादन करके
अन्न और जल को शुद्ध वा सुख देनेवाले कर देता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ७ ॥
अस्कन्नमद्येत्यस्य आपिः स एव । विष्णुर्देवता । विराट् पतिश्छन्दः ।
पंचमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भूत्वा किं करोतीत्युपदिश्यते ॥
फिर भी उक्त यज्ञ कैसा होकर क्या करता है सो अगले मन्त्र में प्रकाश
किया है ।

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं संभि-
यासुमंघ्रिणा विष्णो मा त्वाव कृमिषं
वसुमतीमग्ने ते ह्यायासुपस्थेषं विष्णो
स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यं सकृणो दूधर्वो-
ध्वरऽ आस्थात् ॥ ८ ॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । सम् ।
 भ्रियासम् । अग्निणा । विष्णोडिति विष्णो । मा । त्वा ।
 अव । क्रमिपम् । वसुमतीमिति वसुमतीम् । अग्ने ।
 ते । छायाम् । उपस्थेपम् । विष्णोः । स्थानम् । असि ।
 इतः । इन्द्रः । वीर्यम् । अकृणोत् । ऊर्ध्वः । अध्वरः ।
 आ । अस्थात् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अस्कन्नम्) अविच्छिन्नम् । (अद्य) अस्मिन्नहनि । (देवेभ्यः)
 दिव्यसुखानां प्राप्तये । (आज्यम्) घृतादिकम् । (सम्) क्रियायोगे । (भ्रिया-
 सम्) धारयेयम् । (सम्) क्रियायोगे । (अग्निणा) गमनसाधनेनाग्निना ।
 (विष्णो) व्यापकेश्वर । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) तं वा । (अव) अवेति
 निग्रहार्थः । निरु० १ । ३ । (क्रमिपम्) उल्लंघयेयम् । अत्र लिङर्थे लुङ् ।
 (वसुमतीम्) वसूनि बहूनि वस्तूनि भवन्ति यस्या ताम् । अत्र भूम्यर्थे मनुष्ये ।
 (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (ते) तव तस्य वा । (छायाम्) आश्रयम् ।
 (उप) क्रियार्थे । (स्थेपम्) उपपत्तीय । अत्र लिङ्चाशिष्यदित्यदि कृते छ-
 न्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादियादेश आर्द्धधातुकत्वात्सकारलोपो न भव-
 ति । (विष्णोः) यज्ञस्य । (स्थानम्) स्थित्यर्थम् । (असि) भवति । अत्र
 व्यत्ययः । (इतः) स्थानात् । (इन्द्रः) सूर्यो वायुः । (वीर्यम्) वीरस्य कर्म
 पराक्रमं वा । (अकृणोत्) करोति । अत्र लङर्थे लङ् । (ऊर्ध्वः) आकाशस्थः सन्
 (अध्वरः) यज्ञः । (आ) समन्तात् । (अस्थात्) तिष्ठति । अत्र लङर्थे लुङ् ।
 अय मयः । शं० १ । ४ । १ । १-३ व्याख्यानः ॥ ८ ॥

अन्वयः—अह देवेभ्यो यदस्कन्नमविच्छिन्नमाज्यमाग्निणा संभ्रियासमद्य
 त्वा तदह मावक्रमिषं मोल्लंघयेयम् । हे अग्ने जगदीश्वर ते तव वसुमतीं छायामह-
 मुपस्थेपमुपपत्तीय । योयमग्निर्विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमस्यस्ति तस्यापि वसुमतीं छा-

गामुपस्थाय यज्ञं साधयामि । य ऊर्ध्वोर्ध्वरोऽग्नौ हुतः स भन्तात् तिष्ठति तमितन्द्रो धृत्वा वीर्यमकृणोत् करोति ॥ ८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदिशति येन पूर्वोक्तेन यज्ञेनाग्नौ जले शुद्धे पुष्कले भवतस्तदेतस्य सिद्ध्यर्थं मनुष्यैः पुष्कलाः संभाराः सदा चेतव्याः । नैव मम व्यापकस्पाज्ञामुल्लंघ्य वर्तितव्यम् । किन्तु बहुमुखप्रापकं मदाश्रयं गृहीत्वाऽग्नौ यो यज्ञः क्रियेत् । यमिन्द्रः स्वकीयैः किरणैश्चित्त्वा वायुना सहोर्ध्वमाकृष्योर्ध्वं मेघमण्डले स्थापयति पुनस्तस्माद्भूमिं प्रति निपातयति येन भूमौ महद्वीर्यं जायते स सदाऽनुप्रातव्य इति ॥ ८ ॥

पदार्थः—मैं (देवेभ्य) उत्तम मुखों की प्राप्ति के लिये जो (अम्कलम्) निःश्वलमुखदायक । (आज्यम्) घृतआदि उत्तम २ पदार्थ है उसको (अग्निना) पदार्थ हुंचाने वाला अग्नि से । (अद्य आज ।) सभ्रियासम्) धारण करूं और (त्वा) उसका मैं । (मायकमिषम्) कभी उल्लंघन न करूं । तथा है (अग्ने) जगदीश्वर । ते आप के । (वसुमतीम्) पदार्थ देनेवाले । (ह्यायाम्) आश्रय को । (उपस्थेपम्) प्राप्त होऊं । जो यह । (अग्ने) आग्नि । (विष्णोः) यज्ञ के । (स्थानम्) ठहरने का स्थान । (आसि) है उस के भी । (वसुमतीम्) उत्तम पदार्थ देनेवाले । (ह्यायाम्) आश्रय को मैं । (उपस्थेपम्) प्राप्त होकर यज्ञ को सिद्ध करता हूं तथा जो । (ऊर्ध्व) आकाश और जो (अध्वरः) यज्ञ आग्नि में ठहरनेवाला । (आ) सब प्रकार से । अस्थान ठहरता है उसको । (इन्द्रः) सूर्य और वायु धारण करके । (वीर्यम्) कर्म, अथवा पराक्रम को । (अकृणोत्) करते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदेश करता है कि जिस पूर्वोक्त यज्ञ से जल और वायु शुद्ध होकर बहुतसा अन्न उत्पन्न करनेवाले होते हैं उसको सिद्ध करनेके लिये मनुष्यों को बहुतसी समझी जोड़नी चाहिये । जैसे मैं सर्वत्र व्यापक हूं मेरी आज्ञा कभी उल्लंघन नहीं करनी चाहिये किन्तु जो असंख्यात मुखों का देनेवाला मेरा आश्रय है उसको सदा प्रदण करके आग्नि में जो हवन किया जाता है तथा जिस को सूर्य अपनी किरणों से स्वचक्र वायुके योगसे ऊपर मेघमंडल में स्थापन करता है और फिर वह उसको वहां से मेघद्वारा गिरा देता है और जिससे पृथिवीपर बड़ा मुख उत्पन्न होता है उस यज्ञ का अनुष्ठान सब मनुष्यों को सदा करना योग्य है ॥ ८ ॥

अग्ने वेरित्यस्य अग्निः स एव । अग्निदेवता । ज
गती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

॥ पुनस्तेन किं भवतीत्युपदिश्यते ॥

फिर उस यज्ञ से क्या लाभ होता है सो अगले मन्त्र में प्रकाशित किया है ॥

अग्ने वेर्हीत्रं वेदूत्यृसर्वतान्त्वान्द्यावा
पृथिवी अवं त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्वे
भ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत्स्वाहा संज्यो
तिषा ज्योतिः ॥ ८ ॥

अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् । त्वाम् ।
द्यावापृथिवी इति दद्यावाऽपृथिवी । अवं । त्वम् । दद्यावा
पृथिवी इति दद्यावाऽपृथिवी । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् ।
देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा । समू ।
ज्योतिषा । ज्योतिः ॥ ८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (वे) विद्धि वेदयति प्राप
यति वा । अत्रोभयत्र लङर्थे लङ् । वी गति-इत्यस्य प्रयोगाऽहर्भावश्च । (हो
त्रम्) जुहोति यस्मिन् सगृह्णकर्म । (वेः) विद्धि वेदयति प्रापयति वा । (दूत्यम्)
दूतस्य कर्म तत् । दूतस्य भागकर्मणी । अ० ४ । ४ । १०१ । अनेन यत्प्रत्यय ।
(अवताम्) रक्षतः । (त्वाम्) तत् (द्यावापृथिवी) पृथिवी च ते
दिवो द्यावा । अ० ६ । ३ । १०६ । अनेन द्वन्द्वे समासे दिवः स्थान द्यावादेशः ।
(अवं) रक्ष रक्षति वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (त्वं) स त्रा । (द्यावापृथिवी)
अस्मत्प्राप्तं न्यायप्रकाशपृथिवीराज्ये । द्यावापृथिवी इति—पदनामसु पठि
तम् । निघ० ५ । ३ । इत्यत्र प्राप्त्यथा शृण्वते । (स्विष्टकृत्—) यः शो

भनमिष्ट करोति सः । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यसुखेभ्यो वा । (इन्द्रः) भौ-
तिक सूर्यो वायुर्वा । इन्द्रेण वायुना । ऋ० १ । १४ । १० । अनेनेन्द्रशब्देन
वायुंरपि गृह्यते । (आज्येन) यज्ञेऽग्नौ च प्रक्षेपितु योग्येन घृतादिना हविषा
संस्कृतेन होतव्येन पदार्थेन । (भूत्) भवति । अत्र लङर्थे लुङ् । अइभावश्च ।
(स्वाहा-) वेदवाणीद कर्माह । (सम्) सम्यगर्थे । (ज्योतिषा) तेजस्विना
लोकसमूहेन सह । (ज्योतिः) प्रकाशवान् । द्युतेरिसन्नादेशश्च । उ० २ ।
१०६ । इति द्युतधातोरिसन्प्रत्यय आदेर्जकारादेशश्च । अय मत्रः । श० १ ।
४ । १ । ४-९ । व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर ये द्यावापृथिवी यज्ञमवता रक्षतस्ते त्व वेः रक्ष ।
यथायमग्निर्होत्र दूत्य च कर्म प्राप्तो द्यावापृथिवी रक्षति तथा हे भगवन् देवेभ्यः
स्विष्टकृत्वमस्मान् वेः सदा पालय । यथायमाज्येन हविषा ज्योतिषा सह ज्योतिः
स्विष्टकृदिन्द्रो द्यावापृथिव्यो रक्षको भूदवति तथा त्व विद्वानज्योतिः प्रदानेना
स्पान्तमवेति स्वाहा ॥ ६ ॥

भावार्थः—ईश्वरो मनुष्येभ्यो वेदेषूपदिष्टवानस्ति । मनुष्यैर्यज्ञदग्निपृ-
थिवीसूर्यवाय्वादिभ्यः पदार्थेभ्यः होत्र दूत्य च वर्मानिमित्त विदित्वाऽनुष्ठीयते
तत्तदिष्टकारि भवति । अष्टमत्रेण यज्ञसाधन यदुक्तं तरफलं नवमेन प्रका-
शितमिति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर जो । (द्यावापृथिवी) प्रकाशमय सूर्यलोक
और पृथिवीयज्ञा की ॥ (अवताम्) रक्षा करते हैं उनकी । (त्वम्) आप । (वे)
रक्षा करो तथा जैसे यह भौतिक अग्नि (होत्रम्) यज्ञ और । (दूत्यम्) दूत कर्म को
प्राप्त होकर । (द्यावापृथिवी) प्रकाशमय सूर्यलोक और पृथिवी की रक्षा करता है ।
वैसे हे (भगवन्) (देवेभ्यः) विद्वानों के लिखे । (स्विष्टकृन्) उनकी इच्छाऽनुकूल
अच्छे २ कार्यों के करनेवाले आप हम लोगों की । (अय रक्षा कौजिये जो यह । (आज्येन)
यज्ञ के निमित्त अग्निमें छोड़ने योग्य घृत आदि उत्तम २ पदार्थ । (हविषा) संस्कृत
अर्थात् अच्छी प्रकार शुद्ध किये हुए हाम के योग्य फस्तूरी केसर आदि पदार्थ वा ।
(ज्योतिषा) प्रकाशयुक्त लोकों के साथ । (ज्योतिः) प्रकाशमय फिरलों से (स्विष्ट

कृत) अच्छे २ वाञ्छित कार्य्य सिद्ध करने वाला । (इन्द्रः) सूर्य्य लोक भी ।
 (द्यावापृथिवी) हमारे न्याय वा पृथिवी के राज्यकी रक्षा करने वाला । (अमृन्)
 होता है वैसे आप (ज्योति) विज्ञानरूप ज्योति के दान से हम लोगों की (अब)
 रक्षा कीजिये इस कर्म को (स्वाहा) वेदवाणी कहती है ॥ ९ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने मनुष्यों के लिये वेदों में उपदेश किया है कि जो २
 अग्नि पृथिवी सूर्य्य और वायुआदि पदार्थों के निमित्तों को जान के होम और दूतसव
 न्धी कर्मका अनुष्ठान करना योग्य है सो २ उन के लिये वाञ्छित सुखके देनेवाले होते हैं ।
 अष्टम मंत्र से कहे हुए यह साधन का फल नवमे मंत्रसे प्रकाशित किया है ॥ ९ ॥

मयीदमित्यस्य ऋषिः स एव । इन्द्रो देवता । भुरि-
 ग्राह्मी पंक्तिश्छन्दः । पचमः स्वरः ॥

॥ अथ तज्जन्यं फलमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्र में उक्त यज्ञ से उत्पन्न होनेवाले फल का उपदेश किया है ।

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्
रायों मघवानः सचन्ताम् ॥ अस्मा-
कं सुसन्त्वाशिषः सुत्या नः सन्त्वाशिष
उपहूता पृथिवी मातोपमां पृथिवी मा-
ता ह्वयतामग्निराग्नीधात्स्वाहा ॥ १० ॥

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् ।
 रायः । मघवान् इति मघवानः । सचन्ताम् । अस्मा-
 कम् । सन्तु । आशिष इत्याशिषः । सुत्याः । नः ।
 सन्तु । आशिष इत्याशिषः । उपहूतेत्युपहूता । पृथि-
 वी । माता । उप । माम् । पृथिवी । माता । ह्वयताम् ।
 अग्निः । आग्नीधात् । स्वाहा ॥ १० ॥

पदार्थः—(मयि) आत्मानि । (इदम्) यजुर्वेद ज्ञानयुक्त साधु

कारि मत्यक्तं तत् । (इन्द्रः) परमेश्वरः । (इन्द्रियम्) इन्द्रस्यैश्वर्यप्राप्तेर्लिङ्गः ।
 त्रिहुमिन्द्रेण परमेश्वरेण दृष्टमिन्द्रेण परमेश्वरेण सृष्टं प्रकाशितमिन्द्रेण विद्या-
 वता जीवेन जुष्टं संप्रीत्या सेवितमिन्द्रेण परमेश्वरेण यदक्षं सर्वमुग्विज्ञानसाधकम् ।
 इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति या । अ० ५ । २ । ९३ ।
 अनेनोक्तेष्वर्थेष्विन्द्रियशब्दो निपातितः । (वधातु) नित्यं धारयतु (अङ्गमान्)
 मनुष्यान् । (गायः) विद्यासुवर्णचक्रवर्तिराज्यादिधनानि राय इति धननाम
 सु पठितम् । निघं० २ । १० (मघवानः) मघानि बहूनि धनानि विद्यन्ते येष्वै-
 श्वर्ययोगेषु ते । अत्र भूम्यर्थे मनुप् । मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणः ।
 निरु० १ । ७ । (सचन्ताम्) समवेताः प्राप्ता भवन्तु । (अस्माकम्) परोपकारिणां
 धार्मिकाणां मानवानाम् । (सन्तु) भवन्तु । (आशिपः) कामनाः । (सत्याः)
 सिद्धाः । (नः) अस्माकं विद्यावतां राज्यसेविनाम् । (सन्तु) भवन्तु । (आशिपः)
 न्यायेच्छाविशिष्टाः क्रियाः । शास इत्त्वे आशासः क्वावुपसंख्यानम् । अ० ६ ।
 ४ । ३४ । अनेन वार्त्तिकेनाशीरिति सिद्धः । (उपदूता) उपभूयते जनैराज्य-
 सुखार्थं या । (पृथिवी) पृथुसुखनिमित्ता । (माता) मान्यकरणहेतु । (उप)
 गतार्थे । (मां) सुखार्थिनं धार्मिकम् । (पृथिवी) पृथुसुखदात्री विद्या । (मा-
 ता) धर्मार्थकाममोक्षसिद्धिदा मान्यदात्री । (हवताम्) स्पर्धतामुपदिशताम्
 (अग्निः) ईश्वरः । (आग्नीध्रात्) अग्निरिध्यते प्रदीप्यते यस्मिन् तस्येदं श-
 रणमाश्रयणं तस्मात् । अग्नीधः शरणेरञ् मं च । अ० ४ । ३ । १२० ।
 अनेन वार्त्तिकेनाधिकरणवाचिनः क्विन्तादग्नीध्रं प्रातिपदिकादश्च प्रत्ययः ।
 (स्नाहा) सुहृतमाह यया सा ॥ अयं मंत्रः । श० १ । ६ । ३ । ३९-४४
 व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—इन्द्रो मयी दमिन्द्रियं रायश्च दधातु तत्कृपया स्वपुरुषार्थेन च यथा वय मघवानो भवेम तथाऽस्मान् रायः सचन्ताम् । एवं चास्माकमार्शुः सत्याः सन्त्वेन मातेयं पृथिवी विद्योपहृता च सती मामुपाह्वयतामुपदिशताम् । तथा मयाऽनुष्ठितोऽयमग्निराग्नीध्रादिष्टकृत्सन्नोऽस्माकं सुखान्युपह्वयति । एवं स भ्यग्युनमिष्टकारि भवतीति स्वाहा वेदवाण्याह ॥ १० ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थिन ईश्वरोपासकास्त एव शोभनं मनः श्रेष्ठान्युत्तमानि धनानि सत्या इच्छाश्च प्राप्नुवन्ति नेतरे । सर्वस्य मान्यप्राप्तिहेतुत्वात् भूमिविद्ये पृथिवीशब्देनात्र प्रकाशिते स्तः । सर्वैरते सदीपकर्तव्ये भवत इतीश्वरोऽनेन वेदमधेणाह । नवममधेणान्यादिभ्यः साधितेभ्य इष्टमुखप्राप्तिरुदिता सैवानेन दशमेन मधेण प्रकाशितेति ॥ १० ॥

पदार्थः—(इन्द्र) परमेश्वर । (मयि) मुझ में (इदम्) मत्पक्ष । (इन्द्रिय) ऐश्वर्य की प्राप्ति के चिन्ह तथा परमेश्वर ने जो अपने ज्ञान से देखा वा प्रकाशित किया है और सब सुखों को सिद्ध करनेवाले जो विद्वानों को दिया है जिस को वे इन्द्र अर्थात् विद्वान् लोग प्रीति पूर्वक सेवन करते हैं उहें तथा । (राय) विद्या मुखर्ष वा चक्रवर्ति राज्य आदि धनों को । (दधातु) नित्य स्थापन करे और उस की कृपा से तथा हमारे पुरुषार्थ से । (मघवान) जिन में की बंधुतु, धन विद्यमान राज्य आदि पदार्थ हैं जिन करके हम लोग पूर्ण ऐश्वर्ययुक्त हों वैसे धन । (न) हम विद्वान् धर्मात्मा लोगों को । (सचन्ताम्) प्राप्त हों तथा इसी प्रकार । (अस्माकम्) हम परोपकार करनेवाले धर्मात्माओं की । (आशिप) कामना (सत्या) सिद्ध । (सन्तु) हों और ऐसे ही । (न) हमारी (आशिप) न्यायपूर्वक इच्छायुक्त जो क्रिया हैं वे भी । (सत्या) सिद्ध । (सन्तु) हों तथा इसी प्रकार (माता) धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि से मान्य करनेहारी विद्या और (पृथिवी) बहुत सुख देनेवाली भूमि है । (उपहृता) जिसको राज्य आदि सुख के लिये मनुष्य क्रम से प्राप्त होते हैं वह । (मा) मुझ की इच्छा करनेवाले मुझ को । (उपह्वयताम्) अच्छी प्रकार उपदेश करती है तथा मेरा अनुष्ठान किया हुआ यह । (अग्नि) जिस भौतिक अग्नि को कि ।

(आग्नीभात्) इन्धनादि से प्रज्वलित करते हैं वह बाँधित मुखों का करनेवाला होकर ।
(नः) हमारे मुखों का आगमन करावे क्योंकि ऐसे ही अच्छी प्रकार होमको प्राप्त होके
चाहे हुए कार्यों को सिद्ध करनेवाला होता है । (स्वाहा) सब मनुष्यों के करने के लिये
वेदवाणी इस कर्म को कहती है ॥

भावार्थः— जो मनुष्य पुरुषार्थी परोपकारी ईश्वर के उपासक है वेही श्रेष्ठज्ञान
उत्तम धन और सत्य कामनाओं को प्राप्त होते है और नहीं । जो सब को मान्य देने के कार-
ण इस मंत्र में पृथिवी शब्द से भूमि और विद्या का प्रकाश किया है सोये सब मनुष्यों को
उपकारमें लाने के योग्य हैं । ईश्वरने इस वेदमंत्र से यही प्रकाशित किया है तथा जो न-
वम मंत्रसे आग्नि आदि पदार्थों से इच्छित सुख की प्राप्ति कही है वही बात दशम मंत्र से प्र-
काशित की है ॥ १० ॥

उपहूतेत्यस्य ऋषिः स एव । यावापृथिवी देवते । ब्राह्मी

वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेवार्थं दृढयति ॥

फिर भी अगले मंत्र में उक्त अर्थ को दृढ़ किया है ॥

उपहूतो द्यौष्पितोपमां द्यौष्पिता ह्वयतामग्नि-
राग्नीध्रात्स्वाहा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । प्रतिगृह्णाम्यग्ने-
ष्ट्वास्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

उपहूत इत्युपहूतः । द्यौः । पिता । उप । माम् । द्यौः । पिता ।
ह्वयताम् । अग्नेः । आग्नीध्रात् । स्वाहा । देवस्य । त्वा । सवितुः ।
प्रसव इति प्रसवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिते । बाहुभ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । प्रति । गृह्णामि । अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अश्ना-
मि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(उपहृतः) कृतोपहृतानः । (द्यौः) प्रकाशरूपः । (पिता) सर्वपालक ईश्वरः । (उप) क्रियार्थे । (मां) सुखभोक्तारं । (द्यौः) प्रकाशमयः । (पिता) पालनहेतुः सूर्यलोकः (ह्यताम्) हवयति अत्र व्यत्ययेन लङर्थे लोट् । (अग्निः) जाठरस्थः । (आग्नीध्रात्) अन्नाशयात् । साधुत्वमस्य पूर्ववज्ज्ञेयम् । (स्वाहा) सुहुतं सुखकार्याहेश्वरः । (देवस्य) हर्षकरस्य । (त्वा) त्वां तं वा । (सवितुः) सर्वस्य जगतः प्रसवितुरीश्वरस्य । (प्रसवे) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति । (अश्विनोः) प्राणपानयोः । (दातुंभ्याम्) आकर्षणभारणाभ्याम् । (पूष्णः) पुष्टिहेतोः समानस्य वायोः । (हस्ताभ्याम्) शोधनसर्वांगमापणाभ्याम् । (प्रतिशृणामि) नित्यं स्वीकरोमि । (अग्नेः) भौतिकस्य । (पाचकः) (त्वा) तं भक्ष्यं पदार्थम् । (आस्येन) मुखेन ओष्ठात्मभृति प्रारुकाकलकादास्यम् । अ० १।१।९। इति महाभाष्ये । अस्यान्ति मत्तिपन्ति उदरेऽन्नादिकं येन तदास्य मुखम् । (प्र) गुणैर्यत्प्रकृष्टं तदर्थं । क्रियायोगे । मपरेत्येतस्य प्राति-लोभ्यं प्राह । निरु० १ । ३ (अरनामि) भुञ्जे । अयं मंत्रः । श० १।६।१। ३९-४४ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— मया-द्यौः पितेश्वर उपहृतो मामुपहवयतां स्वीकरोत्वेवं मया द्यौः पिता पालनहेतुः सूर्यलोक उपहृतः स्पर्द्धितः सन् मां विद्यायै उपहवयति । योऽग्निः स्वाहा सुहुतं भुक्तमन्नमाग्नीध्रात् पचति यो देवस्य सवितुः प्रसवे वर्त्तमानोस्ति तमहं भोगमश्विनोर्वाहुभ्यांपूष्णो हस्ताभ्या प्रतिशृणामि । शृहीत्वा च प्रदीतस्याग्नेर्मध्ये पाचयित्वाऽऽस्येन प्रारनामि ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैरात्मशुद्धयर्थमनन्तविद्याप्रकाशकस्य परमेश्वरस्याह्वानं नित्यं कार्ग्यम् । तथा च विद्यासिद्धये चक्षुषा संशोध्य जाठराग्निं प्रदीप्य संस्कृत मितमन्नं नित्यं भोक्तव्यम् । ईश्वरेण जगत्पुत्पादितैः पदार्थैर्यः सर्वो भोगः सिध्यति । स च विद्याधर्मयुक्तेन व्यवहारेण भोक्तव्यो भोजयितव्यश्च । ये पूर्वमंत्रेण पृथिव्यां विद्यया प्राप्तव्या मान्यकारिणः पदार्था उक्तास्तेऽपि भोगे धर्मेण युक्त्वा च सर्वैः कार्य इत्यनेन प्रतिपादितः ॥ ११ ॥

पदार्थः—मुझ से जो (चौ) प्रकाशमय । (पिता) सर्वपालक ईश्वर ॥ (उपहृत) :

प्रार्थना किया हुआ । (मा) सुख भोगनेवाले मुझ को । (उपहृत्यताम्) अच्छी प्रकार स्वीकार करे इसी प्रकार जो । (चौः) प्रकाशवान् । (पिता) सब उत्तम क्रियाओं का पालने का हेतु मूर्खलोक मुझ से । (उपहृत) कियाओं में प्रयुक्त किया हुआ । (मा) सब सुख भोगने वाले मुझ को विद्या के लिये । (उपहृत्यताम्) युक्त करता है तथा जो । (अग्नि) जाठराग्नि । (स्वाहा) अच्छे भोजन किये हुए अन्न को । (ग्रामीणान्) उदर में अन्न के कोठे में पचा देता है उस से मैं । (देवम्य) हर्ष देने । (सवितु) और सब के उत्पन्न करनेवाले परमेश्वर के उत्पन्न किये हुए । (प्रसवे) समार में विद्यमान और (त्वा) उस उक्त भोग को । (अधिनो) प्राण और अपान के । (बाहुभ्याम्) आकर्षण और धारणगुणों से तथा । (पूष्ण) पुष्टि के हेतु समान वायु के । (हस्ताभ्याम्) शो धन वा शरीर के अंग २ में पहुँचाने के गुण से । (प्रतिगृह्णामि) अच्छी प्रकार ग्रहण करता हूँ ग्रहण करके । (अग्ने) प्रज्वलित अग्नि के बीच में पकाकर । (त्वा) उस भोजन करने योग्य अन्न को । (आस्येन) अपने मुख से । (प्राशामि) भोजन करता हूँ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालकार है मनुष्यों को अपने आत्मा की शुद्धि के लिये अनन्त विद्या के प्रकाश करनेवाले परमेश्वर पिता का आह्वान अर्थात् अच्छी प्रकार नित्य सेवन करना चाहिये तथा विद्या की सिद्धि के लिये उदर की अग्नि को दीप्त कर और नेत्रों से अच्छी प्रकार देख के सस्कार किये हुए प्रमाणयुक्त अन्न को नित्य भोजन करना चाहिये सब भोग इस ससार में जो हि ईश्वर के उत्पन्न किये पदार्थ हैं उन स सिद्ध होते हैं वह भोग विद्या और धर्मयुक्त व्यवहार से भोगना चाहिये और वैसे ही औरों को वर्ताना चाहिये जो पूर्वमंत्र से पृथिवी में विद्या से प्राप्त होने वा मान्य के करानेवाले पदार्थ कहे हैं उन का भोग धर्म वा युक्ति के साथ सब मनुष्यों को करना चाहिये । ऐसा इस मंत्र से प्रतिपादित किया है ॥ ११ ॥

एतन्त इत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । भुरिगृह्णती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥.

कस्मै प्रयोजनाय केनायं विद्याप्रबन्धः प्रकाशित इत्यु

पदिश्यते ॥

किस प्रयोजन के लिये और किस ने यह विद्या का प्रबंध प्रकाशित किया है' सो अगले
पत्र में उपदेश किया है ॥

एतन्ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतये ब्रह्मणे ।
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिन्तेन मामव ॥ १२ ॥

एतम् । ते । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । आहुः । वृहस्पतये ।
ब्रह्मणे । तेन । यज्ञम् । अव । तेन । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।
तेन । माम् । अव ॥ १२ ॥

पदार्थः— (एतम्) पूर्वोक्तं । (ते) तव । (देव) दिव्यसुखगुणानां
दातः । (सवितः) सकलैश्वर्यविघातर्जगदीश्वर । (यज्ञम्) यं सुखाय यष्टुम-
हम् । (प्राहुः) प्रकृष्टं भुवन्ति । (वृहस्पतये) वृहत्या वेदवाण्याः पालकाय ।
(ब्रह्मणे) चतुर्वेदाध्ययनेन ब्रह्मत्वाधिकारं प्राप्ताय । (तेन) वृहद्विज्ञानदानेन ।
(यज्ञम्) पूर्वोक्तं अविध (अव) नित्य रक्ष । (तेन) धर्मानुष्ठानेन । (यज्ञपतिं)
यज्ञस्यानुष्ठानेन पालकम् । (तेन) विद्याधर्मप्रकाशेन । (माम्) (अव) रक्ष ।
अप्यं पत्रः श० १ । ६ । २ । १४-२१ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश्वर वेदा विद्वांसश्च यमेतं यज्ञं भवत्प्रका-
शितं प्राहुर्येन वृहस्पतये ब्रह्मणे सुखाधिकाराः प्रप्नुवन्ति तेनेमं यज्ञं यज्ञपतिं मा-
माव सतत रक्ष ॥ १२ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण सृष्ट्यादौ गुणवद्ब्रह्मोऽग्निवायुरन्यगिरोऽभ्यश्चतुर्वे-
दापदेशेन सर्वेषां मनुष्याणां विद्याप्राप्त्या सुखाय यज्ञानुष्ठानविधिरुपदिष्टोऽने-
नैव रक्षणविधानं च नैव विद्याशुद्धिक्रियाभ्यां विना कस्यचित्सुखरक्षणे भवितु-
मर्हत्तस्तस्मात्सर्वैः परस्परं प्रीत्यै तयोर्द्विरक्षणे प्रयत्नतः सदैव कार्यं । यश्चै-
कादशेन मन्त्रेण यज्ञफलभोगं उक्तस्तत्प्रकाश ईश्वरेणैव कृत इति गम्यते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य मुख वा उत्तम गुण देने तथा (सवित) सब ऐश्वर्य का विधान करनेवाले जगदीश्वर वेद और विद्वान् आप के प्रकाशित किये हुए । (एतम्) इस पूर्वोक्त यज्ञ को । (प्राहु) अच्छी प्रकार कहते हैं कि जिस से । (बृहस्पतये) बड़ों में बड़ी जो वेदवाणी है उस के पालन करनेवाले । (ब्रह्मणे) चारों वेदों के पढ़ने से ब्रह्मा की पदवी को प्राप्त हुए विद्वान् के लिये मुख और श्रेष्ठ अधिकार प्राप्त होते हैं इस । (यज्ञम्) यज्ञसबधी धर्म से । (यज्ञपति) यज्ञ को करने वा सब प्राणियों को मुख देनेवाले विद्वान् और उस विद्या वा धर्म के प्रकाश से । (मा) मेरी भी (अब) रक्षा कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने सृष्टि की आदि में दिव्यगुणवाले अग्नि वायु रवि और अगिरा ऋषियों के द्वारा चारों वेद के उपदेश से सब मनुष्यों के लिये विद्याप्राप्ति के साथ यज्ञ के अनुष्ठान की विधिका उपदेश किया है जिस से सब की रक्षा होती है क्योंकि विद्या और शुद्धि क्रिया के बिना किसी को मुख वा सुख की रक्षा प्राप्त नहीं हो सकती इसलिये हम सब को उचित है कि परस्पर प्रीति के साथ अपनी वृद्धि और रक्षा यज्ञ से करनी चाहिये जो ग्यारहवें मंत्र से यज्ञ का फल कहा है उसका प्रकाश परमेश्वर ही ने किया है ऐसा इस मंत्र से विधान है ॥ १२ ॥

मनोजूतिरित्यस्य ऋषिः स एव । बृहस्पतिर्देवता । विराट्

जगती छन्दः । निपादः स्वर ॥

येन यज्ञः कर्तुं शक्यस्तदुपदिश्यते ॥

जिससे यज्ञ किया जा सकता है सो विषय अगले

मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

मनो जूतिर्जुपतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमि-
मन्तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमन्दधातु ॥ विश्वे देवासं
इह मादयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

मनः । जूतिः । जुपताम् । आज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् । इमम् ।
मन्तोत्तु । अरिष्टम् । यज्ञम् । सम । इमम् । दधातु । विश्वे । देवासः ।
इह । मादयन्ताम् । ओ३म् । प्र । तिष्ठ ॥ १३ ॥

पदार्थः— (मनः) मननशीलं ज्ञानसाधनम् । (जूतिः) वेगेन व्याप्तिकर्म ।
 अतियूतिजूति० अ० ३ । ३ । ९७ । अनेन निपातितः । (जुपताम्) प्रीत्या
 सेवताम् । (आज्यस्य) यज्ञसामग्रीम् । सुपां सुलुगिति द्वितीयास्थाने पठ्ठी ।
 (बृहस्पतिः) बृहतां प्रकृत्याकाशादीनां पतिः पालको जगदीश्वरः । तद्बृहतोः
 करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च अ० ६ । १ । १५७ अनेन चार्त्तिकेन
 बृहस्पतिशब्दो निपातितः ॥ (यज्ञम्) ससाराख्यम् । (इमम्) प्रत्यक्षाप्रत्यक्षं
 सुखभोगहेतुम् । (तनोतु) विस्तारयतु । (अरिष्टम्) रिप्यते हिंस्यते यः स
 रिष्टो न रिष्टोऽरिष्टस्तम् । (यज्ञम्) अस्माभिरनुष्ठायतुमर्हम् । (सम् , एकीभावे)
 क्रियायोगे । (इमम्) समक्षं विज्ञानयज्ञम् । (दधातु) धारयतु । (विश्वेदेवाः)
 सर्वे विद्वांसः । अत्र जसेःसुगागमः । (इह) अस्मिन् संसारे हृदये वा ।
 (मादयन्ताम्) हृपन्तु । (ओम्) ईश्वरवाचके यज्ञो वेदविद्या वा । ओ३म्
 ख ब्रह्म १, यजुः० ४० । १७ । अत्र । अवेतेष्टिलोपश्च । उ० १ । १४१ अनेनाऽ
 वधातोर्मन् प्रत्ययोऽस्यष्टिलोपश्च । (प्रतिष्ठ) प्रतिष्ठति वा अत्रान्त्यपक्षे ऋ
 त्ययो लङर्थे लोट् च । अयं मंत्रः श० १ । ६ । २ । २२ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— मय जूतिर्मन आज्यस्य जुपतां बृहस्पतिर्धमिमं यज्ञमरिष्टं तनोतु
 सदधातु । हे विश्वेदेवास एतमरिष्टं यज्ञद्वय संतन्य संधाय चेह मादयन्ताम् । हे
 ओंकारवाच्य बृहस्पते त्वमिह प्रतिष्ठ कृपयेम यज्ञं विद्या च प्रतिष्ठापय ॥ १३ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति । हे मनुष्या युष्मन्मनः सत्कर्माख्येव प्राप्नोतु
 मया योऽयं ससारे यज्ञः कर्तुमाज्ञाप्यते तमेवानुष्ठाय सुखिनो भवन्तु भावयन्तु
 वा । ओमिति परमेश्वरस्यैव नाम । यथा पितापुत्रयोः प्रियः संबन्धस्तथैवेश्वरेण
 सहोंकारस्य संबन्धोऽस्ति । नैव कस्यचित् सत्क्रियया विना प्रतिष्ठा भवितुमर्हति ।

तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैः सर्वथाऽधर्मं विहाय र्भकार्ग्याण्येव सेवनीयानि । यतः स्व
न्विधिष्यान्प्रकारनिवृत्तये विद्यार्कः प्रकाशेत । द्वादशमब्रेख यो यज्ञः प्रकाशितस्त
स्यानुष्ठानेन सर्वेषां प्रतिष्ठासुखे भवत इत्यनेन प्रकाशितम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— (जूति) अपने वेग से सर जगह जाने वाला । (मन) वि-
चारवान् ज्ञान का साधन मेरा मन । (आन्यस्य) यज्ञ का सामग्री का । (जुष्टाम्) से
वन करे । (बृहस्पतिः) बड़े २ जो प्रकृति और आकाश आदि पदार्थ है उन का जो
पति अर्थात् पालन करने हारा ईश्वर है वह । (इमम्) इस प्रकट और अमकट
(अरिष्टम्) अहिंसनीय । (यज्ञम्) सुखों के भोगरूपी यज्ञ को । (तनोतु) विस्तार
करे तथा । (इमम्) इस (अरिष्टम्) जो छोड़ने योग्य नहीं । (यज्ञम्) जो हमारे
अनुष्ठान करने योग्य विज्ञान की प्राप्ति रूप यज्ञ है इस को । (सदधातु) अच्छी प्र-
कार धारण करावे । हे (विधेदेवास) सकल विद्वान् लोगो, तुम इन पालन करने
योग्य दो यज्ञों का धारण वा विस्तार करके । (इह) इस संसार वा अपने मन में । (या
दयन्ताम्) आनन्दित होओ । हे । (ओ३म्) ओंकार के अर्थ जगदीश्वर आप ।
(बृहस्पति) प्रकृत्यादि के पालन करने हारे । (इह) इस संसार वा विद्वानों के हृ-
दय में । (प्रतिष्ठ) कृपा करके इस यज्ञ वा वेद विधादि को स्थापन कीजिये ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि हे मनुष्यो तुझारा मन अच्छे ही कामों में
प्रवृत्त हो तथा मैं ने जो संसार में यज्ञ करने की आज्ञा दी है उस का उक्त प्रकार से
यथावत् अनुष्ठान करके सुखी हो तथा औरों को भी सुखी करो । (ओम्) यह परमे-
श्वर का नाम है जैसे पिता और पुत्र का प्रिय संबध है वैसे ही परमेश्वर के साथ । (ओम्)
ओंकार का संबध है तथा अच्छे कामों के बिना किसी की प्रतिष्ठा नहीं हो सकती इस
लिये सब मनुष्यों को सर्वथा अधर्म छोड़ कर धर्मकामों का ही सेवन करना योग्य है
जिससे संसार में निश्चय करके अविद्यारूपी अधकार निवृत्त होकर विद्यारूपी सूर्य
प्रकाशित हो, बारहवें मंत्र से जिस यज्ञ का प्रकाश किया था उसके अनुष्ठान से सब म-
नुष्यों की प्रतिष्ठा वा सुख होते है यह हम में प्रकाशित किया है ॥ १३ ॥

एषा ते इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निदेवता सर्वस्य । पूर्वोऽनु

ष्टुप्लन्दः । गान्धारः स्वरः ।

अग्ने वाजनिदित्यत्र निचृद्गायत्री छन्दः । पदजः स्वरः ।

अग्निना यज्ञे कथमुपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ।

यज्ञ में अग्नि से कैसे उपकार लेना चाहिये सो अग्ने मात्र में प्रकाश किया है ।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाचंप्यायस्व ।
वर्धिषीमहि सच वयमाचं प्यासिपीमहि । अग्ने
वाजजिद्वाजं त्वा समृवाचं संवाजजित्वा संमा-
ज्मि ॥ १४ ॥

एषा । ते । अग्ने । समित्ति । समऽइत् । तया । वर्धस्व । च ।
आ । च । प्यायस्व । वर्धिषीमहि । सच । वयम् । आ । च । प्या-
सिपीमहि । अग्ने । वाजजिदिति वाजऽजित । वाजम् । त्वां ।
समृवाचमिति समृवाचम् । वाजजितमिति वाजऽजितम् ।
सम् । मज्मि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(एषा) प्रदीप्तिहेतुः । (ते) तव तस्य वा । (अग्ने) परमेश्वर
भौतिको वा । (समित्) सम्यगिष्यते दीप्यतेऽनया सा विद्या काष्ठादिर्वा । (त
या) विद्यया समिधा वा (वर्धस्व) वर्धते वा । सर्वत्रात्यपने व्यत्ययो लङ्धर्लोद्
च (च) समुच्चये । (आ) क्रियायोगे । (च) पुनर्गर्थे । (प्यायस्व)
प्यायते वा (वर्धिषीमहि) स्पष्टायम् । (च) समुच्चये । (वय) विद्यान्तो धा
र्मिकाः । (आ) समन्तात् क्रियायोगे (च) अवाचये । (प्यासिपीमहि)
अत्र प्यैद्वातोः । सिक्त्सर्गश्छन्दसि । अ० ३ । १ । २४ अनेन वार्तिकन
सिध्यत्ययः । (अग्ने) ज्ञानस्वरूपविजयप्रदेशवर भौतिको वा । (वाजजित्)
वाज सर्वस्य वेग जयति स ईश्वर । वाज जयति यन वा स भौतिकः । (वा
जम्) ज्ञानवन्त वेगवन्त वा (त्वा) त्वा त वा (समृवाचम्) सर्वं ज्ञानवन्त
शिन्धविद्यागुणप्राप्तिमन्त वा । (वाजजितम्) यो येन वा वाज सगाम जय
यति तम् । (सम्) सम्यगर्थे । मज्मि) शुद्धो भवामि शोधयामि वा । अय
मंत्रः । श० १।६।४।३—७ व्याख्यात ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर ते तव पैपा समित् वेदविद्यास्ति तयास्मा-
भिः स्तुतः सैस्त्वं वर्धस्व चास्मान् नित्यं वर्धय । हे भगवन्नेवं भवद्विदितगुणैरस्मा-
भिः प्रकाशितः सैस्त्वं प्यायस्व चास्मान् नित्यं व्यापय हे भगवन्अग्ने वाजजिह्वा-
जं ससृवांसं त्वां वयं वर्धिषीमहि । कृपया भवान् चास्मानपि वाजजितः सस्रुपो
वाजान् करोतु यथा वयं भवन्तमाप्यासिषीमहि तथैव भवांश्चास्मान् सर्वैः शुभ-
गुणैराप्यायताम् । अहं भवन्तमाश्रित्य संमार्ज्मि भवदाज्ञानुष्ठानेन शुद्धो भवामी-
त्येकः । पैपा तेऽस्याग्नर्वर्धिका समिदस्ति तया चायं वर्धते आप्यायते च वयं
तं वाजं ससृवांसं वाजजितमग्निं विद्यावृद्धये वर्धिषीमहि । आप्यासिषीमहि च
यतोऽयं शिल्पविद्यामिद्धं विमानादिभिर्यनिर्वाजान् सस्रुपो वाजजितोऽस्मान् वि-
जयेन वर्धयति तमहं संमार्ज्मीनि द्वितीयः ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । क्रियाद्वयं चाद्वयार्थं विज्ञेयम् । ये मनुष्याः पर-
मेश्वराज्ञापालने क्रियाकांशने च वर्धन्ते ते विद्यां सर्वानानन्दयित्वा दृष्टान् श-
श्रून् जित्वा शुद्धा भूत्वा सुखयन्ति नेतरेऽलमाः । चकारचतुष्टयेनेश्वराणां धर्मा
सूक्ष्मस्थूलनयाऽनेकविधास्ति तथा क्रियाकाण्डे कर्तव्यानि कर्माण्यनेकानि स-
न्तीति विज्ञेयम् त्रयोदशमंत्रेण या वेदविद्या प्रतिपादितास्ति तया सुखार्थं यज्ञसं-
धानमुक्तमनेनैतयैवं पूरुषार्थः कार्य इति प्रकाशितम् ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे । (अग्ने) परमेश्वर । (ते) आपकी जो, पैपा) यह (समित्)
अच्छी प्रकार पदार्थों के गुणों की प्रकाश करनेवाली वेदविद्या है । (तया) उससे
हम लोगों की की हुई स्तुति को प्राप्त होकर आप नित्य । (वर्धस्व) हमारे ज्ञान में वृद्धि
को प्राप्त हजिये और । (तथा) उस वेद विद्या से हम लोगों की भी नित्य वृद्धि कीजिये
इसी प्रकार हे भगवन् आप के गुणों को जाननेहारे हम लोगों से । (च) भी प्रकाशित
हाकर आप । (प्यायस्व) हमारे आत्माओं में वृद्धि को प्राप्त हजिये इसी प्रकार हमको भी
बढ़ाईये । हे भगवन् । (अग्ने) विज्ञानस्वरूप विजय देने और । (वाजजित्) सब के

वेग को जीतने वाले परमेश्वर हमलोग । (वाजम्) जोकि ज्ञानस्वरूप । (समृवांसम्)
 अर्थात् सब को जाननेवाले । (त्वा) आपकी । (वर्धिषीमहि) स्तुतियों से वृद्धि तथा प्राप्ति
 करें । (च) और आप कृपा करके हम को भी सब के वेग के जीतने तथा जानवान् अर्थात्
 सब के मन के व्यवहारों को जाननेवाले कीजिये । और जैसे हम लोग आप की । (आप्या
 सिपीमहि) अधिकर स्तुति करें वैसेही आप भी हम लोगों को सब उत्तम २ गुण और
 सुखों से । (आप्यायस्व) वृद्धियुक्त कीजिये । हम आप के आश्रय को प्राप्त होकर तथा
 आपकी आज्ञा के पालने से । (समाग्नि) अच्छी प्रकार शुद्ध होते हैं ॥ १ ॥
 वो । (एषा) यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि है । (ते) उसकी । (समित्) बढ़ाने
 अर्थात् अच्छी प्रकार प्रदीप्त करनेवाली लकड़ियों का समूह है । (तथा) उससे यह
 अग्नि । (वर्धस्व) बढ़ा और । (आप्यायस्व) परिपूर्ण भी होता है । हमलोग (त्वा)
 उस । (वाजम्) वेग और । (समृवांसम्) शिल्पविद्या के गुणों को देने तथा ।
 (वाजजितम्) संप्राम के जीताने के साधन अग्नि को विद्या की वृद्धि के लिये । (व-
 र्धिषीमहि) बढ़ाने हैं । (च) और । (आप्यायिषीमहि) कलाओं में परिपूर्ण भी
 करते हैं जिससे यह शिल्पविद्या से सिद्ध किये हुए विमान आदि यनों तथा वेगवाले
 शिल्पविद्या के गुणों की प्राप्ति से संप्राम को जीताने वाले हम को विजय के साथ बढ़ाता
 है इससे । (त्वा) उस अग्नि को हम । (समाग्नि) अच्छी प्रकार प्रयोग करते
 हैं ॥ २ ॥ १४ ॥

भावार्थः--- इस मंत्र में श्लेषालंकार है । और एक २ अर्थ के दो २ कि
 यापद आदर के लिये जानने चाहियें जो मनुष्य परमेश्वर की आज्ञा के पालने और क्रि-
 या की कुशलता में उन्नति को प्राप्त होते हैं वे विद्या और मुख में सब को आनन्दित कर
 और दुष्ट शत्रुओं को जीतकर शुद्ध होके सुखी होते हैं जो आलस्य करनेवाले हैं वे ऐसे
 कभी नहीं हो सकते । और चार चकारों से ईश्वर की धर्मयुक्त आज्ञा सूक्ष्म वा
 स्थूलता से अनेक प्रकार की और क्रियाकाण्ड में करने योग्य कार्य भी

वाविधां शिक्तां करोमि । अयं मेघः । श० १ । ७ । १ । १—६ व्याख्या
तः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अहमग्नीपोमयोरुज्जितमनूज्जेषमहं वाजस्य प्रसवेन मा
मां प्रोहामि मया सम्यक्साधितावग्नीपोमौ योऽस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विप्सस्तमपनु
दतः । अहमेनं वाजस्य प्रसवेनापोहामि । अहमिन्द्राग्न्यो रुज्जितमनूज्जेषमहं
वाजस्य प्रसवेन मां मां नित्यं प्रोहामि । अस्माभिः सम्यक् साधिताविन्द्राग्नी
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विप्सस्तमपनुदतः । अहं वाजस्य प्रसवेनैनमपोहामि ॥

भावार्थः—इश्वर उपदिशति सर्वैर्भनुषैरिह विद्यायुक्तिभ्यामग्निजलयांमेलनेन
कलाकौशलाद्वेगादिगुणानां प्रकाशेन तथा वायुविद्युतोर्विद्ययातो सर्वदारिद्र्य-
नाशेन शत्रूणां विजयेन सुशिक्षयाप्रनुप्याणां मूढत्व दूरीकृत्य विद्वत्वं प्राप्य
च विविधानि सुखानि प्राप्तव्यानि प्रापयितव्यानि चैवं सम्यक् सत्वाः पदार्थवि-
द्या जगति प्रकाशनीयाः । पूर्वेण मेघेण चत्वार्यर्थं प्रकाशितं तदनेन पोषितम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—मैं (अग्नीपोमयोः) । प्रसिद्ध भौतिक अग्नि और चन्द्रलोक के । (उज्ज-
तिम्) दुःखसे सहने योग्य शत्रुओं को । (अनूज्जेषम्) यथा कम से जीतूं और । (वा-
जस्य) युद्ध के । (प्रसवेन) उत्पादनसे विजय करने वाले । (मा) अपने आपको । (प्रोहा
मि) अच्छी प्रकार शुद्ध तर्कों से युक्त करूं । जो मुझ से अच्छी प्रकार विद्यासे
क्रिया कुशलता में युक्त किये हुए । (अग्नीपोमौ) उक्त अग्नि और चन्द्रलोक
है वे । (यः) जोकि अन्याय में वर्तनेवाला दुष्ट मनुष्य । (अस्मान्) न्याय
करने वाले हम लोगों को । (द्वेष्टि) शत्रुभाव से वर्तता है । (यंच) और
जिस अन्याय करने वाले से । (वयम्) न्यायाधीश हम लोग । (द्विप्सः) विरोध
करते हैं । (तम्) उस शत्रु वा रोग को । (अपनुदताम्) दूर करते हैं और मैं भी
(एनम्) इस दुष्ट शत्रु को । (वाजस्य) यानवेगादि गुणों से युक्त सेनावाले सं-
ग्राम की । (प्रसवेन) अच्छी प्रकार प्रेरणा से । (अपोहामि) दूर करता हूं । मैं ।
इन्द्राग्नयोः) वायु और विद्युत् रूप अग्नि की । (उज्जितम्) विद्या से अच्छी प्र-
कार उत्कर्ष को । (अनूज्जेषम्) अनुक्रम से प्राप्त होऊं । और मैं (वाजस्य) ज्ञान की
प्रेरणा के द्वारा वेगकी प्राप्ति के । (प्रसवेन) ऐश्वर्य के अर्थ उत्पादनसे वायु और विद्यु-
ली की विद्या के जाननेवाले । (मां) अपने आपको नित्य । (प्रोहामि) अच्छी प्रकार

। वाविधां शिक्षां करोमि । अयं मन्त्रः । श० १ । ७ । १ । १ — ६ व्याख्या
तः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अहमग्नीपोमयोरुज्जितमनूज्जेषमहं वाजस्य प्रसवेन मा
मा प्रोहामि मया सम्यक्साधिताग्नीपोमौ योऽस्मान्द्वेष्टि य च वय द्विप्मस्तमपनु
दतः । अहमेन वाजस्य प्रसवेनापोहामि । अहमिन्द्राग्न्या रुज्जितमनूज्जेषमहं
वाजस्य प्रसवेन मा मा नित्यं प्रोहामि । अस्माभिः सम्यक् साधिताविन्द्राग्नी
योऽस्मान्द्वेष्टि य च वय द्विप्मस्तमपनुदत । अह वाजस्य प्रसवेनैनमपोहामि ॥

भावार्थः—ईश्वर उणदिशति सर्वैर्मनुष्यैरिह विद्यायुक्तिभ्यामग्निमलयाभिलेनेन
रुलाकौशलाद्वेगादिगुणानां प्रकाशेन तथा वायुप्रिद्युतोर्विद्ययातो सर्वादिरिद्रव्य
नाशेन शत्रूणां विजयेन सुशिक्षयामनुप्याणां मूढत्व दूरीकृत्य विद्वत्त्वं प्राप्य
च विविधानि सुखानि प्राप्नव्यानि प्रापयितव्यानि चैव सम्यक् सत्त्वाः पदार्थवि
द्या जगति प्रकाशनीयाः । पूर्वेण मन्त्रेण यत्कार्यं प्रकाशितं तदनेन पोषितम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—मै (अग्नीपोमयो) । प्रसिद्ध भौतिक अग्नि और चन्द्रलोक के । (उज्जि
तिम्) दुःखसे सहने योग्य शत्रुओं को । (अनूज्जेषम्) यथाक्रम से जीतूँ और । (वा
जस्य) युद्ध के । (प्रसवेन) उत्पादनसे विजय करने वाले । (मा) अपने आपको । (प्रोहा
मि) अच्छी प्रकार युद्ध तर्कों से युक्त करूँ । जो मुझ से अच्छी प्रकार विद्यासे
क्रिया कुशलता से युक्त किये हुए । (अग्नीपोमो) उक्त अग्नि और चन्द्रलोक
है वे । (य) जोकि अन्याय में वर्तनेवाला दुष्ट मनुष्य । (अस्मान्) न्याय
करने वाले हम लोगों को । (द्वेष्टि) शत्रुभाव से वर्तता है । (यच) और
जिस अयाय करने वाले से । (वयम्) न्यायाधीश हम लोग । (द्विप्मः) विरोध
करते हैं । (तम्) उस शत्रु वा रोग को । (अपनुदताम्) दूर करते हैं और मै भी
(एनम्) इस दुष्ट शत्रु को । (वाजस्य) यानवेगादि गुणों से युक्त सेनावाले से
ग्राम की । (प्रसवेन) अच्छी प्रकार प्रेरणा से । (अपोहामि) दूर करता हूँ । मै ।
इन्द्राग्नौ) वायु और विद्युत् रूप आग की । (उज्जितम्) विद्या से अच्छी प्र
कार उत्कर्ष को । (अनूज्जेषम्) अनुक्रम से प्राप्त होऊँ । और मैं (वाजस्य) ज्ञान की
प्रेरणा के द्वारा वेगकी प्राप्ति के । (प्रसवेन) ऐश्वर्य के अर्थ उत्पादनसे वायु और विजु
ली की विद्या के जाननेवाले । (मा) अपने आपको नित्य । (प्रोहामि) अच्छी प्रकार

वस्तुभ्य इति वस्तुभ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा । आदित्येभ्यः ।
 त्वा । सम् । जानाथाम् । यावापृथिवी इति यावाऽपृथिवी ।
 मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् व्यन्तु । वयः । अक्तम् ।
 रिहाणाः । मरुतां । पृषतीः । गच्छ । वशा । पृश्निः । भूत्वा । दिवम् ।
 गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । आ । वह । चक्षुष्याः । अग्ने । अस्मि ।
 चक्षुः । मे । पाहि ॥ १६ ॥

पदार्थः—(वस्तुभ्यः) अग्न्यादिभ्यांऽष्टभ्यः । (त्वा) तं पूर्वोक्तं यज्ञम् ।
 (रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्य एकादशभ्यः । (त्वा) तं (आदित्येभ्यः) द्वादशभ्यो
 मासेभ्यः । (त्वा) तं क्रियासमूहम् । (सम्) सम्पत्तये । (जानाथाम्) जानीतः
 मादुर्भूतविद्यासाधिके भवतः अत्र व्यत्ययो लट्ठे लोट् च । (यावापृथिवी)
 सूर्यप्रकाशो भूमिश्च । अत्र दिवो यावेति यावादेशः । (मित्रावरुणौ) यः सर्व
 भाणो बहिःस्यो वायुर्वरुणोऽन्तस्थ उदानो वायुश्च तौ । (त्वा) तमिमं
 संसारम् । (वृष्ट्या) शुद्धजलवर्षणेन । (अवताम्) रक्षतः । (व्यन्तु) व्यन्ति
 प्राप्नुवन्ति । अत्र सर्वत्र लट्ठे लोट् । (वयः) पक्षिण इव गायत्र्यादीनि
 छन्दांसि । (अक्तम्) प्रकटं वस्तु मुखं वा (रिहाणाः) अर्चकाः । रिहतीत्य
 चेति कर्मसु पठितम् । निघं० १ । १४ । (मरुताम्) वायूनाम् । (पृषतीः)
 पृषन्ति सिंचन्ति बाधिर्नादीभिर्नदीभिर्यास्ताः । (गच्छ) गच्छति ।
 (वशा) कामितादृतिः । (पृश्निः) अन्तरिक्षस्या । पृश्निगति साधारण
 नामसु पठितम् । निघं० १ । ४ । (भूत्वा) भावयित्वा । अत्रान्तर्गतो ययर्थः
 (दिवम्) सूर्य प्रकाशम् । (गच्छ) गच्छति । (ततः) नस्मात् (नः) अ
 स्माकम् (वृष्टिम्) जलसमूहम् । (आ) समन्ताम् क्रियायोगे । (वह) वहति
 माषयति । (चक्षुष्याः) चक्षुर्दर्शने रक्षतीति सः । (अग्ने) अग्निर्मातृकः ।
 (अस्मि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (चक्षुः) बाह्यमाभ्यन्तर विज्ञानं

तर्कों से मुखों को प्राप्त होता हूँ और मुझ से जो अच्छे प्रकार सिद्ध क्रिये हुए ।
 (इन्द्राग्नी) वायु और विद्युत् अग्नि है वह । (य.) जो मूर्ख मनुष्य । (अस्मान्)
 हम विद्वान् लोगों से । (द्वेष्टि) अप्रीति से वर्त्तता है । (च) और । (ये) जिसे मूर्ख
 से । (वयम्) हम विद्वान् लोग । (द्विष्मः) अप्रीति से वर्त्तते हैं । (तं) उस वैर का
 ने वाले मूढ़को । (अपनुदताम्) दूर करते हैं । तथा मैं भी । (एनम्) इसे । (वाज-
 स्य.) विज्ञान के । (प्रसवेन) प्रकाश से । (अपोहामि) अच्छी २ शिक्षा दे-कर शुद्ध
 करता हूँ ॥ १५ ॥

भावार्थ: ईश्वर उपदेश करता है कि सब मनुष्यों को विद्या और युक्तियों से अग्नि
 और चल के मेल से कलाओं की कुशलता करके वेगादि गुणों के प्रकाश से तथा वायु
 और विद्युत् अग्नि की विद्या से सब दरिद्र के विनाश और शत्रुओं के पराजय से श्रेष्ठ
 शिक्षा देकर अज्ञान को दूर कर और उन मूढ़ मनुष्यों को विद्वान् करके अनेक प्रकार के
 सुख इस संसार में सिद्ध करने योग्य और औरों को सिद्ध कराने के योग्य हैं इस प्रकार
 अच्छे प्रयत्न से सब पदार्थ विद्या संसार में प्रकाशित करनी योग्य हैं पूर्व मंत्र में जो
 कार्य प्रकाश किया उसकी पुष्टि इस मंत्र से की है ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वेति सर्वस्य ऋषिः स एव । पूर्वार्द्धे द्यावापृथिवी

मित्रावरुणौ च देवताः । निचृदार्ची हृषिकिच्छन्दः । पंचमः ।

स्वरः । व्यन्तुवय इत्यारभ्यान्त्यपर्यन्तस्याग्नि

देवता । विराद् त्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

तस्मात् किं भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ से क्या होता है सो अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा संजा-
 नाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याव-
 ताम् ॥ व्यन्तु वयोक्त० रिहांणा मरुतां पृष-
 तीर्गच्छ वशां पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो
 वृष्टिमावह । चक्षुष्पा अग्नेसिचक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

वसुभ्य इति वसुभ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा । आदित्येभ्यः ।
त्वा । सम् । जानाथाम् । द्यावापृथिवी इति द्यावाऽपृथिवी ।
मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् व्यन्तु । वयः । अक्तम् ।
रिहाणाः । स्रुताः । पृषतीः । गच्छ । वशा । पृश्निः । भूत्वा । दिवम् ।
गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । आ । वह । चक्षुष्पाः । अग्ने । असिं ।
चक्षुः । मे । प्राहि ॥ १६ ॥

पदार्थः—(वसुभ्यः) अग्न्यादिभ्यांऽष्टभ्यः । (त्वा) नं पूर्वोक्तं यज्ञम् ।
(रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्य एकादशभ्यः । (त्वा) तं (आदित्येभ्यः) द्वादशभ्यो
मासेभ्यः । (त्वा) तं क्रियासमूहम् । (सम्) सम्यगर्थे । (जानाथाम्) जानीतः
प्रादुर्भूताविद्यासाधिके भवतः अत्र व्यत्ययो लट्थे लोट् च । (द्यावापृथिवी)
सूर्यप्रकाशो भूमिरच । अत्र दिवो द्यावेति द्यावादेशः । (मित्रावरुणौ) यः सर्व
प्राणो वह्निःस्यो वायुर्वरुणोऽन्तस्थ उदानो वायुरच तौ । (त्वा) तमिदं
संसारम् । (वृष्ट्या) शुद्धजलवर्षणेन । (अवताम्) रक्षतः । (व्यन्तु) व्यन्ति
प्राप्नुवन्ति । अत्र सर्वत्र लट्थे लोट् । (वयः) पक्षिण इव गायत्र्यादीनि
हन्दांसि । (अक्तम्) प्रकटं वस्तु सुख वा (रिहाणाः) अर्चकाः । रिहतीत्य
चेति कर्मसु पठितम् । निघं० १ । १४ । (परताम्) वापनाम् । (पृषतीः)
पृषन्ति सिंचन्ति आभिर्नाडीभिर्नदीभिर्यास्ताः । (गच्छ) गच्छति ।
(वशा) कामितावृत्तिः । (पृश्निः) अन्तरिक्षस्था । पृश्निरिति साधारण
नामसु पठितम् । निघं० १ । ४ । (भूत्वा) भावयित्वा । अत्रान्तर्गतो एवार्थः
(दिवम्) सूर्यप्रकाशम् । (गच्छ) गच्छति । (ततः) तस्मात् (नः) अ
स्माकम् (वृष्टिम्) जलसमूहम् । (आ) समन्ताम् क्रियायोगे । (वह) वहति
माषयति । (चक्षुष्पाः) चक्षुर्दर्शनं रक्षन्तीति सः । (अग्ने) अग्निर्धौतिकः ।
(असिं) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (चक्षुः) वाक्प्राभ्यन्तर विज्ञानं

तत्साधन वा । (ये) मम (पाहि) पाति रक्षति । अयं मंत्रः । श० १० । ७ ।
१ । ७—१६ व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—वयं वसुभ्यस्त्वा तं रुद्रेभ्यस्त्वा तमादित्यभ्यस्त्वा तं नित्यं
मोहामः । यज्ञेनेमे द्यावापृथिवी संजानाथाम् । मित्रावरुणौ दृष्ट्या त्वा तमिमं सं-
सारं द्यावापृथिवीस्थमवतामवतः । यथा वयः पक्षिणोऽक्तं व्यक्तं स्थानं व्यन्तु व्यन्ति
गच्छन्ति तथा रिहाणा वयं छन्दोभिस्तं यज्ञं नित्यमनुतिष्ठामः । यज्ञे कृताहुति
र्वशा पृथिनरन्तरिक्षे भूत्वा मरुतां संगेन दिवं गच्छ गच्छति सा ततो नोऽस्मा
कं दृष्टिमावह समन्तार्क्षयति तज्जलं पृषतीर्नादीर्नदीर्वा गच्छति यतोऽयमग्निः
श्चक्षुष्या अस्वस्त्यतो मे मम चक्षुः पाहि पाति ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । मोहामि । अपोहामीति पदद्वयानु-
वृत्तिश्च । मनुष्यैरग्नौ याऽऽहुतिः क्रियते सा वायोः संगेन मेघमंडलं गत्वा सू-
र्याकर्षितजलं शुद्धं भावयित्वा पुनस्तस्मात्पृथिवीमागत्यौषधीः पुष्पाति । सा
वेदमन्त्रैरेव कर्त्तव्या यतस्तस्याः फलज्ञाने नित्यं श्रद्धोत्पद्येत । अयमग्निः सूर्यरूपो
भूत्वा सर्वं प्रकाशयत्यतो दृष्टिव्यवहारस्य पालनं जायते । एतेभ्यो वस्वादिभ्यो
विशेषकारेण दुष्टानां गुणानां प्राणिनां चापोहनं निवारणं नित्यं कर्त्तव्यम् ।
इदमेव सर्वेषां पूजनं सत्करणं चेति । यत्पूर्वेण मंत्रेणोक्तं तदनेन विशिष्टतया
प्रकाशितमिति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हमलोग । (वसुभ्यः) अग्नि आदि आठ वसुओं से । (त्वा) उस
यज्ञ को । तथा (रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्त ऋकादय रुद्रों से । (त्वा) पूर्वोक्त यज्ञ को और ।
(आदित्येभ्यः) बारह महीनों से । (त्वा) उस क्रियासमूह को नित्य उत्तम तर्कों से
जानें और यज्ञ मे ये (द्यावापृथिवी) सूर्य का प्रकाश और भूमि । (संजानाथाम्)
जो उन मे शिलादिमा उत्पन्न हो सके उन के सिद्ध करने वाले हों और ।

(मित्रावरुणौ) जो सब जीवोंका बाहिरके प्राण और जीवोंके शरीरमें रहनेवाला उदान-वायु है वे । (वृष्ट्या) शुद्ध जलकी वर्षासे । (त्वा) जो संपार सूर्यके प्रकाश और भूमिमें स्थित है उसकी । (अवताम्) रक्षा करते हैं (वयः) जैसे पक्षी अपने-२ टिका नोंको रचते और (व्यन्तु) प्राप्त हांते है वैसे उन छन्दोंसे (रिहाणा) पूजन करने वाले हमलोग । (त्वा) उस यज्ञका अनुष्ठान करते है और जो यज्ञ में हवन की आहूति । (प्राग्निः) अन्तरिक्षमें स्थिर और (वशा) शोभित । (भूत्वा होकर) (मरुताम्) पर्वणोंके संगसे । (दिवं) सूर्यके प्रकाशको । (गच्छ) प्रस होती है वह । (ततः) वहाँ से । (नः) हमलोगों के मुख के लिये । (वृष्टिम्) वर्षाको । (आवह) अच्छे प्रकार वर्षाती है उस वर्षाका जल । (वृषतीः) नाडी और नदियोंको प्राप्त होता है । जिस कारण यह अग्नि । (चक्षुष्पाः) नेत्रों की रक्षा करनेवाला । (अग्नि) है । इससे (मे) हमारे (चक्षुः) नेत्रों के बाहिरले भीतरले विज्ञानकी । (पाहि) रक्षा करता है ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें तुसोपमालंकार है । मनुष्यलोग यज्ञमें जो आहुति देते हैं वह वायुके साथ मेघमंडल में जाकर सूर्य से खिंच टुण जलको शुद्ध करती है, फिर वहांसे वह जल पृथिवीमें आकर ओषधियोंको पृष्ट करता है वह उक्त आहुति वेदमंत्रोंसेही करना चाहिये क्योंकि उसके फलको जाननेमें नित्य श्रद्धा-उत्पन्न होवे जो यह अग्नि सूर्यरूप होकर सबको प्रकाशित करता है इसी से मनु दृष्टिव्यवहार की पालना होती है ये जे यमुआदि देव कहाते हैं इनसे विद्युके उपकारपूर्वक दुष्ट गुरु और दुष्ट प्राणियों को नित्य निवारण करना चाहिये यही सत्रका पूजन अर्थात् मत्कार है जो पूर्व मंत्रमें कहाथा उसका इस से विशेषता करके प्रकाश किया है ॥ ५६ ॥

यं परिधिमित्यस्य ऋषिर्देवताः । अग्निर्देवता ।

जगतो छन्दः । निषादः स्वरः ॥

• सोऽग्निः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

उक्त अग्नि कैसा है सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

यं परिधिं पर्यर्धत्था अग्ने देवपुणिभिर्गुह्य-

मानः ॥ तन्तएतमनुजोपं भराम्येष मेत्वदपचे-
तयाता अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥ . .

यम् । परिधिम् । परि । अघत्था । अग्ने । देवऽपणिभिः । गु-
ह्यमानः । तम् । ते । एतम् । अनु । जोपम् । भरामि । एष । मा
इत् । त्वत् । अप । चेतयान् । अग्नेः । प्रियम् । पाथः । अपीत
म् ॥ १७ ॥

पदार्थः— (यम्) एतद्वृणविशिष्टम् । (परिधिम्) परितः सर्वतो धी
पते यस्यैतम् । (पर्यघत्थाः) सर्वतो दधासि दधानि वा अत्र लङर्थे लङ्प-
क्षे व्यत्ययश्च । (अग्ने) सर्वत्र व्यापकेश्वर भौतिको वा । (देवपणिभिः) दे
वानां दिव्यगुणवतामग्निर्पृथिव्यादीनां विदुषां वा पणयो व्यवहाराः स्तुतयश्च
ताभिः । (गुह्यमानः) सम्यक् त्रियमाणः । (तम्) परिधिम् । (ते) तव ।
(एतम्) यथोक्तम् । (अनु) पश्चादर्थे । अन्विति सादृश्यापरभावं प्राह । नि
रु० १ । ३ । (जोपम्) जुष्यते प्रीत्या सेव्यते तम् । (भरामि) धारयामि ।
(एषः) परिधिरहे वा । (मा) गतिपथे । (इत्) एव । (त्वत्) अन्नयोम
नो जगदाश्वरात्तस्मादग्नेर्वा । (अप) दूरार्थे । (चेतयान्) चतयेत् । चित्ती सं
ज्ञाने इति एषन्तस्य लेटः प्रथमपुरुषस्यैकवचने प्रयोगोऽयम् । (अग्ने) जगदी
श्वरस्य भौतिकस्य वा । (प्रियम्) प्रीतिजनकम् । (पाथः) पाति शरीरमात्मा-
यं च येन तत्तदन्नम् । अग्ने च । उ० ४ । २१२ । अग्नेन पातेरन्नेऽमुन्मत्यय अ
दागमश्च । (अपीतम्) अपि सयोगे । अपीति संसर्गे प्राह । निरु० १ । ३ ।
इत प्राप्तम् । अय मंत्रः । श० १ । ७ । १ । २७ व्याख्यतिः ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर एष देवपणिभिर्गुह्यमानस्त्वं यमेतं जो
पं परिधिं पर्यघत्थाः सर्वतो दधासि तमित् त्वामहमनुभरामि । अहं त्वां माप-
चेतयान् । कदाचिद्विबुद्धो मा भवेयम् । यया तवाग्नेः सृष्टौ यत् प्रिय
पाथोऽपीतं तस्मादहं मा कदाचिदपचेतयान् । इत्येकः । हे जगदीश्वर

ते तत्र सृष्टौ योऽयं देवपणिभिर्गुह्यमान एषोऽग्निर्यं परिधिं जोष प-
र्यधत्थाः सर्वतो दधाति तमिच्छमहमनुभरोऽपि तस्मात्कदाचिन्माऽपचेतयातै गया
यदस्याग्नेः प्रियं पाथोऽपीतं तद्दहं जोषं नित्यमनुभरापीति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः। सर्वमनुष्यैर्यः। प्रतिवस्तुषु व्यापकत्वेन धा-
रको विद्वद्भिः स्तोतव्यः संप्रीत्या नित्यमनुसेवनीयः। यतस्तदाज्ञापालनेन प्रियं
सुखं प्राप्नुयुः। सोऽयमीश्वरेण प्रकाशदाहवेगगुणादिसहितो मूर्त्तद्रव्यानुगतोऽग्नी
रचितस्तस्मान्मनुष्यैः कलाकौशलादिषु प्रयोजितादभेद्यवहाराः संसाधनीयाः।
यतः सुखानि मिष्येयुः। यत्पूर्वेण मंत्रेण वृष्ट्यादिसाधकत्वमुक्तं तस्यानेन व्या-
पकत्वं प्रकाशितमिति संगतिः ॥ १७ ॥

पदार्थः—। हे (अग्ने) सर्वत्र व्यापक ईश्वर आप । (देवपणिभिः) दिव्य-
गुणवाले विद्वानों की स्तुतियों से (गुह्यमानः) अच्छी प्रकार अपने गुणोंके वर्णनको
प्राप्त होते हुए । (यम्) उन गुणोंके अनुकूल । (जोषम्) प्रातिसे सेवन के योग्य ।
(परिधिम्) प्रभुताको । (पर्यधत्थाः) निरन्तर धारण करते हैं । (तम्) आपकी
उसको । (इत्) ही । (एषः) मैं । (अनुमरामि) अपने हृदय में धारण करता हूँ ।
तथा मैं । (त्वत्) आपसे । (मा) (अपचेतयातै) कभी प्रातिकूल न होऊँ और
(अग्ने) हे जगदीश्वर आप की सृष्टि में जो मैंने । (प्रियम्) प्रीति बढ़ाने और ।
(पाथः) शरीरकी रक्षा करनेवाला अन्न । (अपीतम्) पाया है उससे भी कभी ।
(मां) (अपचेतयातै) प्रातिकूल न होऊँ ॥ १ ॥ हे जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टि
में । (एषः) यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि । (देवपणिभिः) दिव्य गुणवाले पृथि-
व्यादि पदार्थोंके व्यवहारोंसे (गुह्यमानः) अच्छी प्रकार स्वीकार किया हुआ । (यम्)
जिस । (परिधम्) विद्यादिगुणोंसे धारण (जोषम्) और प्रीति करने योग्य कर्म को ।
(पर्यधत्थाः) सब प्रकार से धारण करता है । (तमित्) उसी को, मैं । (अनुमरामि)
उसके पांडु स्वीकार करता हूँ और उस से कभी । (मा) (अपचेतयातै) प्रातिकूल
नहीं होता हूँ तथा मैंने जो । (अग्ने) इस अग्नि के संबंध से । (प्रियम्) प्रीति
देने । और (पाथ) शरीर की रक्षा करनेवाला अन्न । (अपीतम्) ग्रहण किया है
उसको मैं । (जोषम्) अत्यंत प्रीतिके साथ नित्य । (अनुमरामि) कम मे पात हूँ ॥ २ ॥ १७ ॥

भावार्थः— । इस मंत्र में श्लेखालंकार । तथा पहिले अन्वय में अग्निशब्द से जगदीश्वर का ग्रहण और दूसरे में भौतिक अग्नि का है । जो प्रतिवस्तु में व्यापक होने से सब पदार्थों का धारण करनेवाला और विद्वानों के स्तुति करने योग्य ईश्वर है उसकी सभ मनुष्यों को प्रीति के साथ नित्य सेवा करनी चाहिये जो मनुष्य उसकी आज्ञा नित्य पालते हैं वे भिय मुखको प्राप्त होते हैं । तथा जो यह ईश्वर ने प्रकाश दाह और वेग आदि गुणवाला मूर्तिमान् पदार्थों को प्राप्त होनेवाला अग्नि रचा है उस से भी मनुष्यों को क्रिया की कुरानता के द्वारा उत्तम व्यवहार सिद्ध करने चाहिये जिससे कि उत्तम उत्तम सुख सिद्ध हों । जो पूर्व मंत्रसे वृष्टि आदि पदार्थों का साधक कहा है उसका इस मंत्र से व्यापकत्व प्रकाश किया है ॥ १७ ॥

संस्तवेत्यस्य परंपर्या प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

स्वरः त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

। स यज्ञः कथां किमर्थञ्च कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ।

वह यज्ञ कैसे और किस प्रयोजन के लिये करना चाहिये सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

स संस्तवभागाः स्थेपा वृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवाः ॥ इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन्वर्हिषि मादयध्व स्वाहा वाट् ॥ १८ ॥

स संस्तवभागाः । स्थ । इपा । वृहन्तः । प्रस्तरेष्ठाः । परिधेयाः । च । देवाः । इमाम् । वाचम् । अभि । विश्वे गृणन्तः । आसद्या । अस्मिन् । वर्हिषि । मादयध्वम् । स्वाहा । वाट् ॥ १८ ॥

पदार्थः— (संस्तवभागाः) सम्पक् सृजन्ते ये ते संस्तवाः । भज्यन्ते ये ते भागाः । संस्तवा भागाः येषां ते । (स्थ) भवन । (इपा) इष्यन्ते प्रायते येन तदिद् ज्ञानम् । इष्यन्तावित्यध्य क्रियन्तस्य रूपम् ।

कृतो बहुलमिति करणे क्तिप् । (बृहन्तः) वर्धमाना वर्धयन्तश्च । (प्रस्तरे-
ष्ठाः) शुभे न्यायविद्यासने तिष्ठन्ति ते । तत्पुरुषं कृति बहुलम् । अ० ६।
३।१४। इति सप्तम्या अलुक् । (परिधेयाः) परितः सर्वतो धातुं धापयि-
तुमर्हाः । (च) समुच्चयार्थे । (देवाः) विद्वांसो दिव्याः पदार्थावा । (इमां)
प्रत्यक्षाम् । (वाचम्) वचन्ति वाचयन्ति सर्वा विद्या यया ताम् । सत्यलक्षणा
वेदचतुष्टयीम् । वागिति पदनामसु पठितम् । निघ० ५।५। (अभि) अभीत्या
भिमुख्य प्राड निरु० १।३। (विश्वे) सर्वे । (गृणन्तः) स्तुवन्त उपदिशन्तो
वा । (आसद्य) समंताद्विज्ञाय स्थित्वा वा । (अस्मिन्) प्रत्यक्षप्राप्ते । वहिं
पि) बृहन्तो वर्धन्ते येन तद्वह्निर्ज्ञानं प्राप्तं कर्मकाण्ड वा तस्मिन् । (मादयध्वम्)
हर्षयध्वम् (स्वाहा) सुआदेत्यस्मिन्नर्थे । (चाद्) वहन्ति सुखानि यया
क्रियया सा चाद् निपातोऽयम् । अथ मन्त्रः श० १।७। १। २३—२६
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेया देवा विद्वांसो यूयमिमां वाच-
मभिगृणन्त इषा संस्तवभागा स्थ भवत स्नाहावाडासाद्यास्मिन्वह्निपि मादयध्व-
मन्यानेतल्लक्षणांमनुष्यान् कृत्वा हर्षयत चैवमस्मिन् वहिंपि । इमां वाचमभि
गृणद्भिर्युष्माभिरिषा स्वाहावाडासाद्यप्रस्तरेष्ठा विश्वेदेवाः सर्वे विद्वांसः सदा परि-
धेयाः । तान् प्राप्य चास्मिन् वहिंपि मादयध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति ये मनुष्या धार्मिकाः पुरुषार्थिनो वेद-
विद्याप्रचारे उत्तमे व्यवहारे च नित्यं वर्तन्ते तेपामेवं बृहन्ति सुखानि भवन्ति
। यौ पूर्वस्मिन् मंत्रेऽग्निशब्देनेश्वरभौतिकार्यावुक्तावनेन तयोः सकाशादीदृशा
उपकारा ग्राह्या इत्युच्यते ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे । (बृहन्तः) बृद्धिको प्राप्त होने । (प्रस्तरेष्ठा) उत्तम न्याय
विद्यारूपी आसनमें स्थित होनेवाले । (परिधेयाः) सब प्रकार से धारणवली बुद्धियुक्त

और । (इमाम्) इस प्रत्यक्ष । (वाचम्) चार वेदोंकी वाणीका उपदेश करने वा-
ले । (देवाः) विद्वानो तुम । (इषा) अपने ज्ञानसे । (संस्रवमागाः) घृतादि
पदार्थोंके होममें छोड़नेवाले । (स्थ) हों तथा । (स्वाहा) अच्छे २ वचनों से ।
(वाद्) प्राप्त होने और मुख बढ़ानेवाली क्रियाको प्राप्त होकर । (अस्मिन्) प्रत्यक्ष ।
(बर्हिषि) ज्ञान और कर्म काण्डमें । (मादयध्वम्) आनन्दित हो जैसेही औ-
रोंकोभी आनन्दित करो । इस प्रकार उक्त ज्ञानको कर्मकाण्डमें उक्त वेदवाणीकी प्रशं-
सा करते हुए तुम लोग अपने विचारसे उत्तम ज्ञानको प्राप्त होमेवाली क्रियाको प्राप्त
होकर । (बृहन्तः) बढ़ने और । (प्रस्तरेष्ठाः) उत्तम कामोंमें स्थित होनेवाले ।
(विधे) सब (देवाः) उत्तम २ पदार्थ । (परिधेयाः) धारण करने वा औरोंको
धारण कराओ और उनकी सहायतासे उक्त ज्ञान वा कर्मकाण्डमें सदा । (मादयध्व-
म्) इर्षित होओ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि जो धार्मिक पुरुषार्थी वेद विद्याके प्रचा-
र वा उत्तम व्यवहारमें वर्तमान है उन्होंनेको बड़े २ सुख होते हैं । जो पूर्व मंत्रमें ईश्वर
और भौतिक अर्थ कहे हैं उनसे ऐसे २ उपकार लेना चाहिये सो इस मंत्र में
कहा है ॥ १८ ॥

घृताचीस्थ इत्यस्य अपि : स एव । अग्नीनाम् देवते । धुरिक्
पंक्तिच्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

। अथोक्तेन यज्ञेन किं भवतीत्युपदिश्यते ।

अथ उक्त यज्ञसे क्या होता है सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

घृताचीं स्थो धुर्यीं पातः सुमे स्थः सुमे मा-
धत्तम् ॥ यज्ञं नमश्चत उपं च यज्ञस्य शिवे
सन्तिष्ठस्व स्विष्टेष्टेमे सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

घृताचीं । स्थः । धुर्यीं । पातम् । सुमे । स्थः । सुमे । मा । धत्तम् ।
यज्ञं । नमः । च । उपं । च । यज्ञस्य । शिवे । सन्ति । ति-
ष्ठस्व । स्विष्टेष्टेतिमुञ्चते । स्वि । सम् । तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

पदार्थः—(घृताची) घृतमुदकमंचत इति घृताची अग्नित्राय्वोर्धोरणा कर्षणक्रिये । अत्र पूर्वसवर्णादेशः । घृतमित्युदकनामसु पठितम् । नियं० १ । १२ । (स्यः) स्तः । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (धुर्यौ) धुरं यज्ञस्याग्रं मुख्याङ्गं वहतस्तौ । अत्र । धुरो यद्दकौ । अ० ४।४।७८ । इति यत्प्रत्ययः । (पातम्) रक्षतः । (मुम्ने) सुखकारिके उक्ते क्रिये । मुम्नामिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६ । (स्यः) भवतः । (मुम्ने) अत्युत्कृष्टे सुखे । (मा) मां यज्ञानुष्ठातारम् । (धत्तम्) धारयतः । यज्ञ इज्यते सर्वैर्जनैः स यज्ञ ईश्वरस्तत्सम्युद्धौ । क्रियासाध्यो वा । अत्रान्त्ये पक्षे सुषां सुलुगिति सोल्लुक् । (नमः) नम्रीभावार्थे । (च) समुच्चये । (ते) तुभ्य तस्य वा (उप) । सामीप्ये क्रियायोगे । उपेत्युपजनं माह । निरु० १।३ । (च) पश्चादर्थे । (यज्ञस्य) ज्ञानक्रियाभ्यामनुष्ठेयस्य । (शिवे) कन्याणसाधिके । सर्वनिवृत्तं उ० १।१५१ । इत्ययं सिद्धः । (संतिष्ठस्व) संतिष्ठते । अत्र लङर्थे लोट् । (स्विष्टे) शोभनमिष्टं याभ्यां ते (मे) मम । (संतिष्ठस्व) सुष्ठुसाधने स्थिरो भव । संतिष्ठते वा । अयं मंत्रः श० १ । ७ । १ । २७ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः । यावग्निवायु यज्ञस्य धुर्यौ मुम्ने स्यो घृताची स्यः सर्वं जगत्पातं रक्षतस्तौ मया सम्यक् प्रयोजितौ मुम्ने सुखे मा मां धत्तं धारयतः । यज्ञो नमश्च ये यथा ते तव शिवे ऽपसंतिष्ठेते मे ममाप्येते तथैव संतिष्ठेताम् । तस्माद्यथाह तस्य यज्ञस्यानुष्ठाने संतिष्ठे तथा त्वमप्यत्र संतिष्ठस्व । यथाऽह यज्ञमनुष्ठाय सुखे संतिष्ठे तथा त्वमपि तत्र संतिष्ठस्व ॥ १९ ॥

भावार्थः । अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वरो ऽभिवदति हे मनुष्या यूयमेतयोरसच्छेदकधारकयोर्जगत्पालनहेतवोः सुखकारिणोः क्रियाकांडस्य निमित्तयोर्ध्वतिर्ष्यगमनशीलयोरग्निवाय्वोः सकाशात् कार्याणि साधित्वा सुखेपु

(स्वाहा) सुष्ठु आहुते करोति यस्यां सा । (सरस्वत्यै) सरन्ति जानन्ति येन तत् सरो ज्ञानतत्प्रशस्तं विद्यते यस्यां वाचि तस्यै । सरस्वतीति वाङ्मातृमुं पठि तम् । निय० १ । ११ । (यशोभगिन्यै) यशसि सत्यवचनादीनि कर्माणि भ जितुं शीलं यस्यास्तस्यै । (स्वाहा) स्वकीयं पदार्थं प्रत्याह यस्यां क्रियायां सा अयं मंत्रः श० १ । ७ । ३ । १६-२० व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्यथः—हे अद्बध्नायोऽशीतमग्ने जगदीश्वर त्वं यज्ञं दुरिष्ट्यै पाहि । मां दिव्योः प्रमादाहुः स्वात्पाहि । मासित्यै पाहि । दुरग्रन्यै पाहि नोऽस्माकमविषं पितुं कृणु नोऽस्मान् सुपदायां योनौ स्वाहा वाद् सत्क्रियायां च कृणु वयं यशो भगिन्यै सरस्वत्यै स्वाहा संवेशपतयेऽग्नये तुभ्य स्वाहा नमश्च नित्यं कुर्म इत्ये कः ॥ हे जगदीश्वर योऽयं भवताऽद्वंष्ट्रायुरशीतमोग्निर्निर्मितः स यज्ञं दुरिष्ट्याः पाति । मां दिव्योः पाति प्रसित्याः पाति । दुरग्रन्याः पाति । नोऽस्माकमविषं पितुं करोति सुपदायां योनौ स्वाहा वाद् सत्क्रियायां च हेतुरस्ति वयं तस्यै सवे शपतयेऽग्नये स्वाहा यशोभगिन्यै सरस्वत्यै स्वाहा कुर्म इति द्वितीयः ॥

भाष्यार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैर्यः सर्वथा सर्वस्माद्दुःखाद्रक्षक उक्त मज्जमानमिच्छकर्माज्ञापक उत्तमभोगप्रदाता जगदीश्वरोस्ति स एव सदा सेवनीयः । तेन स्वसृष्टौ सूर्यविद्युत्प्रत्यक्षरूपेण योऽयमग्निः प्रकाशितः सोऽपि सम्यक् विद्योपकारे सयाजितः सन्सर्वथा रक्षणोत्तमभोगहेतुर्भवति । यया कीर्तिहेतुभूतया सत्यलक्षणया प्रेक्ष्यया वाचोत्तमानि जन्मानि सर्वपदार्थभ्य उत्कृष्टा विविधा विद्याश्च प्रकाशिता भवति । सा सदैव स्वीकर्तव्या स्वीकारयितव्या वेति । अथ नमो यज्ञ इति च पदद्वयं पूर्वस्मान्भगवादाकर्षितम् । पूर्वमतोक्तानां मनुष्यैरनुष्ठितानां कर्मणां फलमनेनोक्तमिति न्नेष्टम् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अदब्धायो) निर्विघ्न आयुदेनेवाले । (अग्ने) जगदीश्वर आप । (अशीतमम्) चराचर संसारमें व्यापक यज्ञको । (दुरिष्टयै) दुष्ट अर्थात् वेद विरुद्ध यज्ञसे । (पाहि) रक्षा कीजिये । (मा) मुझे । (दिद्योः) अति दुःखसे । (पाहि) बचाइये तथा । (प्रसित्यै) भारी २ बन्धनोंसे । (पाहि) अलग रखिये । (दुरन्नयै) जो दुष्ट भोजन करना है उस विषयसे । (पाहि) बचाइये और । (नः) हमारेलिये । (अविषम्) विषआदिदोषरहित । (पितुम्) अन्नादि पदार्थ । (कृणु) उत्पन्न कीजिये । तथा । (नः) हमलोगोंको । (मुपदा) मुखसे स्थिरताको देनेवाले घरमें । (स्वाहा) (वाद्) वेदोक्त वाक्योंसे सिद्ध होने वाली उत्तम क्रियाओंमें स्थिर । (कृणु) कीजिये जिससे हम लोग । (यशोभिग्न्यै) सत्यवचन आदि उत्तम कर्मोंकी सेवन करनेवाली । (सरस्वत्यै) पदार्थोंके प्रकाशित करनेमें उत्तम ज्ञानयुक्त वेदवाणीके लिये । (स्वाहा) धन्यवाद वा । (संवेषपतये) अच्छी प्रकार जिन पृथिव्यादि लोकोंमें प्रवेश करते हैं उनके पति अर्थात् पालन करने वाले जो । (अग्नये) आप हैं उनके लिये । (स्वाहा) धन्यवाद और । (नमः) नमस्कार करते हैं । १ । हे भगवन् जगदीश्वर आपने जो यह । (अदब्धायो) निर्विघ्न आयुका निमित्त । (अग्ने) भौतिक अग्नि बनाया है वह भी । (अशीतमम्) सर्वत्र व्यापक यज्ञको । (दुरिष्टयै) दुष्ट यज्ञसे । (पाहि) रक्षा करता है तथा । (मा) मुझे । (दिद्योः) अति दुःखोंसे । (पाहि) बचाता है । (प्रसित्यै) बड़े २ दारिद्र्यके बन्धनोंसे । (पाहि) बचाता है तथा । (दुरन्नयै) दुष्ट भोजन करनेवाली क्रियाओंसे । (पाहि) बचाता है और । (नः) हमारे (पितुम्) अन्न आदि पदार्थ । (अविषम्) विषआदि दोष रहित । (कृणु) कर देता है वह । (मुपदा) मुखसे स्थिति देनेवाले घर अथवा दूसरे जन्मोंमें । (स्वाहा) (वाद्) वेदोक्त वाक्योंसे सिद्ध होनेवाली क्रियाओंका हेतु है हम लोग उस । (संवेषपतये) पृथिव्यादि लोकोंके पालनेवाले । (अग्नये) भौतिक अग्निको ग्रहण करके । (स्वाहा) होम तथा उसके साथ । (यशोभिग्न्यै) (सरस्वत्यै) उक्त गुणवाली वेदवाणी की प्रशंसा के लिये (स्वाहा) परमात्मका धन्यवाद करते हैं ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लोपालंकार है । मनुष्योंको जो सर्वव्यापक सब प्रकार से रक्षा करने उत्तम जन्म देने उत्तम कर्म कराने और उत्तम विद्या वा उत्तम भोग देनेवाला जगदीश्वर है उसीका सेवन सदा करना योग्य है । तथा जो यह अपने मूर्ध्नि परमेश्वर ने भौतिक अग्नि मत्स्यस्त सूर्यलोक और विन्तली रूपसे प्रकाशित किया है वह भी अच्छी प्रकार विद्यामें उपकार लेने में समर्थ किया हुआ सब प्रकारसे रक्षा और

उत्तम भोगका हेतु होता है । जिसकी कीर्तिके निमित्त सत्यलक्षणमुक्त वेदयाणीसे उत्तम जन्म अथवा सब पदार्थोंसे अच्छी २ विद्या प्रकाशित होती हैं वे सब विद्वानोंके स्वीकार करने योग्य तथा औरोंकोभी स्वीकार कराने योग्य हैं । इस मन्त्रमें (नम.) और (यज्ञ) ये दोनों पद पूर्व मन्त्रसे लिये हैं ॥ २० ॥

वेदोऽस्तीत्यस्य वामदेव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिग्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

स जगदीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ।

सो जगदीश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मन्त्रमें किया है ।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोभव-
स्तेनमह्यं वेदो भूयाः । देवा गातुविदो गातुं
विन्वा गातुमित मनस्पत इमं देव यज्ञस्वाहा
वातेधाः ॥ २१ ॥

वेदः । असि । येन । त्वम् । देव । वेद । देवेभ्यः । वेदः । अभवः ।
तेन । मह्यम् । वेद । भूयाः । देवाः । गातुविद इति गातुऽविदः ।
गातुम् । विन्वा । गातुम् । इत । मनसः । एत । इमम् । देव । य-
ज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(वेदः) वेत्ति चराचर जगत् स जगदीश्वरः । विदन्ति येन स
ऋग्यजुर्देवर्षिः (असि) भवति आ । (येन) विहायेन वेदेन वा । (त्वं) (देव)
शुभगुणदातः । (वेद) जानासि वेत्ति वा । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः । (वेदः)
वेदयिता । (अभवः) भवसि । (तेन) विज्ञानप्रकाशनेन । (मह्यम्)
विज्ञान जिज्ञासये । (वेदः) ज्ञापकः । (भूयाः) (देवाः) विद्वान्मः ।
(गातुर्वेदः) गीयते स्तुयतऽनया सा गातुः स्तुतिस्तस्या विदो वक्तारः ।
कविमानिजनि० । उ० १ । ७४ । अनेन गास्तुतावित्यस्मात् तुः प्रत्ययः
(गातुम्) गीयते ज्ञायते येन स गातुर्वेदस्तम् । गातुरिति पदनामसु प

दिनम् । निधं ० ४।१। अनेन ज्ञानार्थो गृह्यते । (वित्वा) लब्ध्वा । (गातुम्)
गान्तेन शब्दने यस्तं यज्ञम् । (इत) प्राप्नुत । (मनमः) विज्ञानस्य (पत) पालक
(इमम्) प्रत्यक्षमनुष्ठितमनुष्ठातव्यं वा । (देव) सर्वजगत्प्रकाशक । (यज्ञम्)
क्रियाकाण्डजन्य संसारम् । (स्वाहा) मुष्टु आहुतं हविः करोत्यनया सा । (वाते)
वार्या । (धाः) धापय-धापयति वा । अत्र सर्वत्र पक्षान्तरे व्यत्ययेन प्रथमः ।
बहुलं छन्दस्यमाह्वयेगेऽपीत्यडभावः । अयं मंत्रः श ० १ । ७ । ३ । २१-२८
व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे देव जगदीश्वर येन त्वं वेदोऽसि सर्वं च वेदयेन च त्वं देवे
भ्यो वेदोऽभवस्तेन त्वं मद्यमपि वेदो भूयाः । हे गातुविदो देवा भवन्तो येन वेदेन
सर्वा विद्या विदन्ति तेन यूयं गातुं वित्वा गातुमित । हे मनसस्पते देव त्वमिमं यज्ञं
वातेधाः स्वाहा हे देवास्तमिमं मनसस्पतिं परमेश्वरमेव देवं नित्यमुपासीध्वम् ॥
॥ २१ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो मनुष्या यूयं येन सर्वत्रेवा वेदविद्या प्रकाशिता तमे
वोपास्यं विदित्वा क्रियाकाण्डमनुष्ठाय सर्वहितं संपादयत । नैव वेदविज्ञानेन तत्रो-
क्तविधानानुकूलस्यानुष्ठानेन च विना मनुष्याणां कदाचित् सख संभवति वेद
विद्यया सर्वसाक्षिणमीश्वरं देवं सर्वतो व्यापकं मत्तैव नित्यधर्मस्थानुष्ठातारो भ-
वतेति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (देव) शुभगुणोंके देनेहारे जगदीश्वर (त्वम्) आप (वेदः)
चराचर जगत् के जाननेवाले । (असि) हैं सब जगत् को । (वेद) जानते हैं तथा ।
(येन) जिस विज्ञान वा वेदसे । (देवेभ्यः) विद्वानोंके लिये । (वेदः) पदार्थोंके जानने
वाले । (अमवः) होतेहैं । (तेन) उस विज्ञानके प्रकाशसे आप । (मद्यम्) मेरे लिये
जोकि मैं विशेष ज्ञानकी इच्छा कर रहा हूँ । (वेदः) विज्ञान देनेवाले । (भूया-) हूजिये ।
हे (गातुविदः) स्तुतिके जाननेवाले । (देवाः) विद्वानो जिस वेदमे मनुष्य सब विद्या-
ओंको जानते हैं उससे तुम लोग । (गातुम्) विशेष ज्ञानको । (वित्वा) प्राप्त होकर ।
(गातुम्) प्रशंसा करने योग्य वेदको । (इत) प्राप्तहो । हे (मनसस्पते) विज्ञानसे पालन

करनेहार । (देव) सबजगत्प्रकाशक परमेश्वर आप । (इमम्) मत्स्य अनुष्ठान करने योग्य । (यजुम्) क्रियाकाण्डसे सिद्ध होनेवाले यज्ञरूप ससारको । (स्वाहा) क्रियाके अनुकूल । (वाते) पवनके बीच । (धा) स्थितकीजिये हे विद्वानो उस विज्ञान से विशेष ज्ञान देनेवाले परमेश्वरही की नित्य उपासना करो ॥ २१ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो तुम लोग जिस वेद जाननेवाले परमेश्वरने वेद विद्या प्रकाशित की है उसकी उपासना करके उसीको वेदविद्याको जानकर और क्रियाकाण्ड का अनुष्ठान करके सबका हित संपादन करना चाहिये क्योंकि वेदोंके विज्ञानके बिना तथा उसमें जो २ कहेहुए काम हैं उनके कियेबिना मनुष्योंको कभी सुख नहीं हो सकता वेद-विद्यासे जो सबका साक्षा ईश्वर देव है उसको सब जगह व्यापक मानके नित्यधर्म में रहो ॥ २१ ॥

संवर्हिरित्यस्य नामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट्त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः । स्वरः ॥

अग्नौ हुतं द्रव्यमन्तरिक्षस्थं भूत्वा केन चरतीत्युपदिश्यते ।

यज्ञमें चढ़ाहुआ पदार्थ अंतरिक्ष में ठहरकर किसकेसाथ रहता है सो अगले मंत्र में प्रकाश किया है ।

संवर्हिरंक्ता हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः समरुद्भिः समिन्द्रो विश्वदेवेभिरंक्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

सम् । वर्हिः । अंक्ताम् । हविषा । घृतेन । सम् । आदित्यैः । वसु-
भिरिति वसुभिः । सम् । मरुद्भिरिति मरुत्भिः । सम् । इ-
न्द्रः । विश्वदेवेभिरिति विश्वदेवेभिः । अंक्ताम् । दिवम् । नभः ।
गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावे क्रियायोगे । (वर्हिः) गृह्णते सर्वे पदार्था पस्मिन् तदन्तरिक्षम् । वर्हिरित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । नियं० १ । ३ ।

निर्ध १ । ३ । (अक्ताम्) सयोजयतु । (हविषा) होतुमहं शुद्ध संस्कृतं ह
विस्तेन । (घृतेन) सुगन्ध्यादिगुणयुक्तेनाज्येन सह । (सम्) सयोगार्थे ।
(आदित्यैः) द्वादशभिर्मसैः । (वसुभिः) अग्न्यादिभिरष्टाभिः । (सम्) मि
श्रीभावे । (मरुद्भिः) वायुविशेषैः सह । (सम्) मेलने । (इन्द्रः) सूर्यलो
कः । (विश्वदेवेभिः) स्वर्गीयै रश्मिभिः । रश्मयो ह्यस्य विश्वदेवाः । श०
३ । ७ । ३ । ६ । (अक्ताम्) प्रकट सयोजयति । (दिव्यम्) दिवि प्रकाशे
भवम् । घुमागपागुदक प्रतीचोयत् । अ० ४ । २ । १० । इति शैविको यत् ।
(नभः) जलम् । नभ इत्युदकनामसु पठितम् । निर्ध० १ । १ । २ । (गच्छतु)
गच्छति । (यत्) यदा (स्वाहा) शोभन हविर्जुहोति यया क्रियया सा । अ
य मन्त्रः श० १ । ७ । ३ । २६-३१ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य भवानिन्द्र यद्यदा होतव्य-द्रव्यं हविषा घृतेन सह
संयुक्त कृत्वाऽऽदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः सह सुख समझाम् । अयमिन्द्रो यज्ञे स्वाहा
यत्सुगन्ध्यादि द्रव्ययुक्त हविः समझाम् यत्सामिश्रितैर्विश्वदेवेभिर्दिव्यं नभः
संगच्छतु सम्यक्प्रकटयति ॥ २२ ॥

भावार्थः—यज्ञे संशोधित यद्धविरग्नौ प्रक्षिप्यते तदन्तरिक्षे वायुजल
सूर्यकिरणैः सहवर्तमानमितस्ततो गत्वाऽऽकाशस्थान् सर्वान् पदार्थान् दिव्यान्
कृत्वा सतत प्रजाः सुखयति तस्मात्सर्वमनुष्यैरुत्तमसामम्ना श्रेष्ठैः साधनैस्त्रिविधो
यज्ञो नित्यमनुष्ठेय इति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हेमनुष्य तुम (यत् जर हवन करने योग्य द्रव्य को । (हविषा) होम करने
योग्य । (घृतेन) घीआदि सुगन्धियुक्त पदार्थसे सुयुक्तकरके हवन करोगे तब वह ।
(आदित्यै) बारहमहिर्नो । (वसुभि) अग्निआदि प्राणों निवासके म्यान और (मरुद्भि)
प्रजाके जनोके साथ मिलके मुलको । (समक्ताम्) अच्छीप्रकार प्रकाश करेगा ? (इन्द्र)
सूर्यलोक । जो यज्ञ में छोड़ा हुआ । (स्वाहा) उत्तम क्रियासे सुगन्ध्यादिपदार्थयुक्त
हवि (संगच्छतु) पहुचाता है उससे । (सम्) अच्छीप्रकार मिश्रित हुए । (विश्वदे

वेभि) अपनी किरणोंसे । (दिव्यम्) जो उसके प्रकाशमें झुल्ला होनेवाला । (नभः) जलको । (समक्ताम्) अच्छीप्रकार प्रकट करता है ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो हवि अच्छीप्रकार शुद्ध किया हुआ यज्ञके निमित्त अग्निमें छोड़ा जाता है वह अतरिक्षमें वायु जल और सूर्य की किरणोंके साथ मिलकर इधर उधर फैलकर आकाशमें उहरनेवाले सब पदार्थोंको दिव्यकरके अच्छीप्रकार प्रकाशमें सुत्ती करता है इससे मनुष्योंको उत्तम सामग्री और उत्तम २ साधनोंसे उक्त तीन प्रकारके यज्ञका नित्य अनुष्ठान करना चाहिये ॥ २२ ॥

कस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । प्रजापतिर्देवता । निचृद्बृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

अग्नौ द्रव्यं किमर्थं प्रक्षिप्यत इत्युपदिश्यते ।

। अग्निमें किसलिये पदार्थ छोड़ा जाता है सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

कस्त्वाविमुञ्चति सत्त्वाविमुञ्चति कस्मै त्वा-
विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति ॥ पोषाय रक्ष-
सां भागोसि ॥ २३ ॥

कः । त्वा । वि । मुञ्चति । सः । त्वा । वि । मुञ्चति । कस्मै ।
त्वा । वि । मुञ्चति । तस्मै । त्वा । वि । मुञ्चति । पोषाय । रक्ष-
सां । भाग । असि ॥ २३ ॥

पदार्थ—(कः) सुखकारी यजमानः । (त्वा) तम् । (वि । विवि-
धार्थे क्रियायोगे । व्यपेत्येतस्य प्रातिलोभ्य ग्राह । निरु० । १ । ३ । (मुञ्चति)
त्यजति । (सः) यज्ञः । (त्वा) त्वाम् । (वि) विशेषार्थे । (मुञ्चति) त्यज-
ति । (कस्मै) प्रयोजनाय । (त्वा) त्वां । (वि) विविधार्थे । (मुञ्चति)
प्रक्षिपति । (तस्मै) यतः सर्वसुखप्राप्तिर्भवेत्तस्मै । (त्वा) पदार्थसमूहम् । (वि,
विशिष्टार्थे । (मुञ्चति) त्यजति । (पोषाय) पुण्यन्ति प्राणिनो यस्मिन् व्यवहारे तस्मै ।

(रक्षसाम्) दुष्टानाम् । (भागः) भजनीयः । (असि) भवति । अयं मंत्रः
शु. १. ७।३।३३—३५ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— को मनुष्यस्त्वा तं यज्ञं विमुञ्चति कोऽपि नेत्यर्थः । यश्च य-
ज्ञं विमुञ्चति तं स यज्ञः परमेश्वरो विमुञ्चति । यज्ञकर्त्ता कस्मै प्रयोजनाय तं पदार्-
थसमूहयग्नौ विमुञ्चति । यतः सर्वसुखप्राप्तिर्भवत्तस्मै । पोषाय त्वा तं विमुञ्चति
किन्तु यः पदार्थः सर्वोपकारे यज्ञे न प्रयुज्यते स रक्षसां भागोऽसि भवति ॥ २३ ॥

भावार्थः— यो मनुष्य ईश्वरेण वेदद्वाराऽऽज्ञापितं व्यवहारं त्यजति स
सर्वैः सुखैर्हीनो भूत्वा दुष्टैः पीडितः सन् सर्वदा दुःखी भवति । केनचित्कंचि-
त्प्रति पृष्टं यो यज्ञं त्यजति तस्मै किं भवतीति स आह ईश्वरोऽपि तं त्यजतीति ।
स पुनराह ईश्वरः कस्मै प्रयोजनाय तं त्यजतीति । स ध्रुवे तस्मै दुःखमेव स्यादि-
त्यस्मै । यश्चेष्टवराज्ञां पालयति स सुखः पोषितुमर्हति यश्च त्यजति स एव रा-
क्षसो भवतीति ॥ २३ ॥

पदार्थः— कः) कौन सुख चाहनेवाला यज्ञका अनुष्ठाता पुरुष (त्वा) उ-
स यज्ञको (विमुञ्चति) छोड़ना है अथवा कोई नहीं । और जो कोई यज्ञको छोड़ता है।
(त्वा) उसको । (सः) यज्ञका पालन करनेवाला परमेश्वर भी । (विमुञ्चति) छोड़
देता है जो यज्ञका करनेवाला मनुष्य पदार्थ समूह को यज्ञमें छोड़ता है । (त्वा) उसको ।
(कस्मै) किस प्रयोजनके लिये अग्निके बीच में । (विमुञ्चति) छोड़ता है । (तस्मै)
जिससे सब को सुख प्राप्त हो तथा । (पोषाय) पुष्टिआदि गुणकेलिये । (त्वा) उस
पदार्थ समूहको । (विमुञ्चति) छोड़ता है । जो पदार्थ सबके उपकारकेलिये यज्ञके बीच
में नहीं युक्त किया जाता । वह । (रक्षसाम्) दुष्ट प्राणियोंका । (भागः) अंग ।
(असि) होता है ॥ २३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वर के करने कराने या आज्ञा देनेके योग्य व्यवहार
को छोड़ता है वह सब सुखोंसे हीन होकर और दुष्ट मनुष्योंसे पीटा पाता हुआ सब प्रकार
र दुःखी रहता है । किसीने किसी से पूछा कि जो यज्ञको छोड़ता है उसके लिये क्या होता

है वह उत्तर देताहै कि ईश्वरभी उसको छोड़ देताहै । फिर वह पूछताहै कि ईश्वर उसको किमलिये छोड़देता है वह उत्तर देनेवाला कहता है कि तु स भोगनेकेलिये । जो ईश्वर की आज्ञा को पालताहै वह सुखों से युक्त होने योग्य है और जो कि छोड़ता है वह राक्षस होजाता है ॥ २३ ॥

संवर्चसेत्यस्य ऋषिः स एव । त्वष्टा देवता । विराट् ।

मिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तेन यज्ञेन वयं किंकि प्राप्नुम इत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ से हमलोग किस२ पदार्थको प्राप्त होते हैं सो अगले

मंत्र में प्रकाशित किया है ।

संवर्चसा पर्यसा संतनूभिर्गन्महि मनसास-
शिवे न ॥ त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायोऽनुमार्ष्टु-
तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

सम् । वर्चसा । पर्यसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि । मन-
सा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्र इति सुदत्रः । वि । दधातु ।
रायः । अनु । मार्ष्टु । तन्वः । यत् । विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ २४ ॥

पदार्थः— सम्) सम्पत्तये । (वर्चसा) वर्चन्ते दीप्यन्ते सर्वे पदार्था य
स्मिन् वेदाध्ययने तेन । (पर्यसा) पर्यन्ते विज्ञानन्ति सर्वान् पदार्थान्
येन ज्ञानेन तेन । (सम्) सधानार्थे । (तनूभिः) तन्वते सुखानि कर्माणि च
यासु ताभिः । (अगन्महि) प्राप्नुमः । गमधातोर्लुङि उत्तमवहुवचने । यत्रेयस
स्वरण श० अ० २४।८०। अनेन च्तेर्लुक् । म्वोरच । अ० ८।२।६५। अनेन म
कारस्य नकारादेशः । अत्र लङर्थे लुङ् । (मनसा) मन्यन्ते ज्ञायन्ते सर्वे उपव
हारा येनान्तःकरणेन तेन । (सम्) मिश्रीभावे । (शिवेन) सर्वमुखनिमित्तेन । (त्वष्टा)

त्वत्तत्ति तनूकरोति दुःखानि प्रलये सर्गान् पदार्थान् छिनत्ति वा स जगदीश्वरः । सुदत्रः)
मुष्टु मुख ददातीति सः (विदधातु) विधानं करोतु । (रायः) विद्याचक्रवर्तिराज्य
श्रियादीनि धनानि । (अनु) परैचादर्थे । (माष्टु) शोधयतु । (तन्वः) शरीरस्य ।
(यत्) यावत् । (विलिष्टम्) परिपूर्णम् । अत्र विरुद्धार्थे विशब्दः ॥ अयं मंत्रः
श० १ । ७ । ४ । ६, व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः-- वयं-यस्य कृपया वर्चसा पयसा मनसा शिवेन तनूभिश्च सह
रायः समगन्महि । ममुदग्रस्त्वष्टेश्वरः कृपया ऽस्मभ्यं रायः संविदधातु यदस्माकं
तन्वो विलिष्ट तत्समनुमाष्टु ॥ २४ ॥

भावार्थः-- मनुष्यैः सर्वकामप्रदस्येश्वरस्याज्ञापालनसम्पत्पुरुषार्था-
भ्यां विद्याध्ययन विज्ञानं, शरीरबल मनःशुद्धिः कल्याणसिद्धिः सर्वोत्तमश्रीप्राप्तिश्च
सदैव कार्याः । तथा सर्वे व्यवहागः पदार्थाश्च नित्य शुद्धा भावनीयाः ॥ २४ ॥

पदार्थः-- हमलोग पुरुषार्थी होकर । (वर्चसा) जिसमें सब पदार्थ प्रका-
शित होतेहैं उस वेदका पटना वा । (पयसा) जिससे पदार्थोंको जानते हैं उस ज्ञान । (म-
नसा) जिससे सब व्यवहार विचारे जाते हैं उस अन्त करण (शिवेन), सब मुख और ।
(तनूभि) जिनमें विपुल मुख प्राप्त होतेहैं । उन शरीरोंके साथ । (राय) श्रेष्ठ विद्या
और चक्रवर्तिराज्य आदि धनोंको । (समगन्महि) अच्छीप्रकार प्राप्तहों । सो (सुदत्र)
अच्छी प्रकार मुखदेने और । (त्वष्टा) दुःखा तथा प्रलयके समय सब पदार्थोंको - सूक्ष्म
करनेवाला ईश्वर कृपाकरके हमारे लिये । (राय) उक्त विद्याआदि पदार्थोंको । (सवि-
दधातु) अच्छीप्रकार विधानकर और हमारे । (तन्व) शरीरकी । (यत्) जितनी ।
(विलिष्टम्) व्यवहारोंकी सिद्ध करनेकी परिपूर्णताहै उसे । (समनुमाष्टु) अच्छी प्रकार
निरंतर शुद्ध करे ॥ २४ ॥

भावार्थः-- मनुष्योंको सब कामना परिपूर्ण करनेवाले परमेश्वरकी आज्ञा पालन
करके और अच्छीप्रकार पुरुषार्थसे विद्याका अध्ययन शरीरका बल मनकी शुद्धि कल्याण
की सिद्धि तथा उत्तमसे उत्तम लक्ष्मीकी प्राप्ति सदैव करनी चाहिये इस सपूर्ण यज्ञकी भा-

रणा वा उन्नतिसे सर्व मुम्बोको ।। हाके औरोंको मुख प्राप्त करना चाहिये । तथा सब व्यवहार और पदार्थोंका नित्य शुद्ध करना चाहिये॥ २४ ॥

दिवीत्यस्य ऋषि स एव । सर्वस्य त्रिष्णुर्देवता । दिवीत्यारभ्य द्विष्म इत्यन्तस्य निचृदार्ची तथाऽन्तरिक्षमित्यारभ्य द्विष्मः पर्यन्तस्वार्ची पक्ति

। च्छन्दः । पचम' स्वरः । पृथिव्यामित्यारभ्यान्तपर्यन्त ।

स्य जगतीछन्दो निपादः स्वरश्च ।

स यज्ञस्त्रिषु लोकेषु विस्तृतः सन् किं किं सुखं

। साधयतीत्युपदिश्यते ।

। वह यज्ञ तीनों लोकमें विस्तृत होकर कौन २ सुखका साधन होता है सो अंगले मंत्र में प्रकाशित किया है ।

दिवि विष्णुर्व्यक्र*स्त जागतेन छन्दसा ततो

निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे

विष्णुर्व्यक्र*स्त त्रेष्टुंभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो

योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ पृथिव्यां वि-

ष्णुर्व्यक्र*स्त गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तो

योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नादस्ये

प्रतिष्ठाया अगन्म स्वः सज्योतिषाभूम ॥२५॥

दिवि । विष्णुः । वि । अक्र॑स्त । जागतेन । छन्दसा । ततः ।
निर्भक्त॑इतिनिःऽभक्तः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वय-
म् । द्विष्मः । अन्तरिक्षे । विष्णुः । वि । अक्र॑स्त । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तु
भेनेतित्रैस्तुभेन । छन्दसा । ततः । निर्भक्त॑इति निःऽभक्तः । यः ।
अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । पृथिव्याम् । विष्णुः ।
वि । अक्र॑स्त । गायत्रेण । छन्दसा । ततः । निर्भक्त॑इतिनिःऽभक्तः ।
यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । अस्मात् । यत्रात ।
अस्यै । प्रतिफार्यै । प्रतिस्थायाइतिप्रतिऽस्थायै । अगन्म । स्वरिति
स्वः । सम् । ज्योतिषा । अभूम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(दिवि) सूर्यप्रकाशे । (विष्णुः) यो वेवेष्टि व्याप्नोत्यन्त
रिक्तस्थलवाय्वादिपदार्थान् स यज्ञः । यज्ञो वै विष्णुः । श० १ । १ । २ । १३ ।
(वि) विविधार्थे क्रियायोगे । (अक्र॑स्त) क्रमते अत्र सर्वत्र लङ्ये लङ् ।
(जागतेन) जगत्येव जागत सर्वलोकसुखकारक तेन । (छन्दसा) भान्दाद
कारकेण । (ततः) तस्मात् ध्रुलोकात् (निर्भक्तः) विभाग प्राप्त । (यः) विरोधी ।
(अस्मान्) यज्ञानुष्ठानृन् । (द्वेष्टि) विरुणद्धि । (यम्) शासितु योग्यं दुष्ट
प्राणिनम् । (च) पुनरर्थे । (वयम्) यज्ञक्रियानुष्ठानारः । (द्विष्मः) विरुन्ध्मः ।
(अन्तरिक्षे) अवकाशे । (विष्णुः) यज्ञः । (वि) विविधगमने क्रियार्थे । (अक्र॑स्त)
गच्छति । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुभेव त्रैष्टुभं त्रिविधसुखहेतुस्तेन । (छन्दसा) स
च्छन्दोपदेन । (ततः) तस्मादन्तरिक्षात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूतः । (यः) दुःस्व
मदः प्राणी । (अस्मान्) सर्वोपकारकान् । (द्वेष्टि) दुःस्वयति । (यम्) सर्वा
हितकरम् । (च) समुच्चये । (वयम्) सर्वहितकारिणः । (द्विष्मः) पीडयाम् । पृ
थिव्याम्) विस्तृतायां भूमी । (विष्णुः) यज्ञः । (वि) विविधसुखसाधने ।

(अक्रस्त) विविधसुखप्राप्तिहेतुना क्रमते । (छन्दसा) आनन्दमदेन । (ततः) तस्मात्पृथिवीस्थानात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूत्वाऽन्तरिक्षं गतः । (यः) अस्मद्वाज्यं विरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् । (हेष्टि) वैरायते । (यम्) शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयम्) राज्याधीशाः । (द्विष्मः) वैरायापमहः । (अस्मात्) प्रत्येकं साधकशोभितात् (अन्नात्) अन्नं योग्यात् । (अस्यै) प्रत्येकं प्राप्तायै । (प्रति पठायै) प्रति तिष्ठन्ति सत्कारं प्राप्नुवन्ति यस्यां तस्यै । (अग्नम्) प्राप्नुयाम । (स्व) सुखम् । स्वरिति साधारणनामसु पठितम् । निघ० १ । ४ । (सम्) सम्पत्तये । (ज्योतिषा) विद्यार्थप्रकाशकारकेण सयुक्ताः । (अभूमः) सगता भवेम । अथ मंत्रः श० १ । ७ । ४ । ८ । १४ । व्या० ॥ २५ ॥

अन्वयः—अस्माभिर्जागतेन छन्दसाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो विष्णुर्दिवि व्यक्रस्तः स पुनस्ततो निर्भक्तः सन् छन्दसा सर्वं जगत्प्रीणाति योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्मस्तमनेन निराकुर्मः । अस्माभिर्योऽयं यज्ञश्चैतुभेन छन्दसाऽग्नौ प्रयोजितोऽन्तरिक्षे व्यक्रस्तः स पुनस्ततः स्थानान्निर्भक्तः सन् वायुद्वष्टिजलशुद्धिद्वारा सर्वं जगत्सुखयति योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्मस्तमनेन निवारयामः । अस्माभिर्योऽयं विष्णुर्यज्ञो गायत्रेण छन्दसा पृथिव्यामनुष्ठीयते स पृथिव्यां व्यक्रस्तः स ततो निर्भक्तः सन् पृथिवीस्थान् पदार्थान् शोषयति । योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्मस्तमनेन निषिध्यामः । वयमस्मादन्नात्स्वरग्नेन वयमनेन यज्ञेनास्यै प्रतिपठायै ज्योतिषा सयुक्ताः समभूम भवेम ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यावन्ति सुगन्ध्यादिगुणयुक्तानि द्रव्याण्यग्नौ मक्षिप्यन्ते तानि पृथक् २ भूतौ सूर्यप्रकाशे आकाशे भूमौ च विहित्य सर्वाणि सुखानि साधयन्ति । तथा च वाय्वग्निजलपृथिव्यादीनि शिल्पविधासिद्धैः कलायज्ञैर्विमानादियानेषु प्रयोज्यन्ते तानि सूर्यप्रकाशऽन्तरिक्षे च सर्वाणि माणिनः सुखेन विहारयन्ति । यद्द्रव्यं सूर्यकिरणान्निद्वारा विच्छिद्यन्तरिक्षं पुनस्तदेव भुवमागत्य पुनर्भूमेः सकाशादुपरि गत्वा पुनस्तत आताच्छत्येवमेव पुनः पुनर्मनुष्यैरित्ये पुरुषा येन दोषदुःसहस्रं सम्पक् निवार्य सुखं भोक्तव्यं भोजयितव्यं च । यज्ञ

शोधितैर्वायुजलौषध्यन्नशुद्धैरारोग्यवृद्धिशरीरबलवर्धनान्महत्सुख माप्य विद्याम
काशेन नित्यं प्रतिष्ठीयताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(जागतेन) सब लोकों के लिये सुख देने वाले । (छन्दसा)
आलुहादकारक जगती छन्द से हमारा अनुष्ठान किया हुआ यह । (विष्णु) अतिरि-
क्त में उठरने वाले पदार्थों में व्यापक यज्ञ (दिवि) सूर्य के प्रकार में । (व्यक्रस्त)
जाता है वह फिर । (तत) वहा से । (निर्भक्त) विभाग अर्थात् परमाणुरूप होके
सब जगत् को वृत्त करता है । (य) जो विरोध शत्रु । (अस्मान्) यज्ञ के अनुष्ठान
करने वाले हम लोगों से । (द्वेष्टि) विरोध करता है । (च) तथा । (यम्) दड ठे
कर शिला करने योग्य जिस दुष्ट प्राणी से । (वयम्) हम लोग यज्ञ के अनुष्ठान करने
वाले । (द्विष्म) अप्रीति करते है उसको उसी यज्ञ से दूर करते है ॥ हम लोगों ने
जो यह । (विष्णु) यज्ञ । (त्रैभुवेन) तीन प्रकार के सुख करने और । (छन्दसा)
स्वतंत्रता देनेवाले त्रिष्टुप् छन्दसे अनिमित्त अच्छी प्रकार संयुक्त किया है वह ।
रिक्ते २ आकाश में । (व्यक्रस्त) पहुंचता है वह फिर । (ततः) उस अन्त-
रिक्षसे । (निर्भक्त) अलगहोके धाय और वर्षा जलकी शुद्धि से सब ससारको सुख
पहुंचाता है । (य) जो दुःख देनेवाला प्राणी । (अस्मान्) सब के उपकार
करनेवाले हम लोगों को । (द्वेष्टि) दुःख देता है । (च) तथा । (यम्) सबके
अहित करनेवाले दुष्ट को । (वयम्) हमलोग सबके हित करनेवाले । (द्विष्म) शत्रु
देते हैं उसे उक्त यज्ञसे निवारण करते हैं । हम लोगों से जो । (विष्णु) यज्ञ । (गायत्री)
समार्द्ध की रक्षा सिद्ध करने और । (छन्दसा) अति आनन्द करनेवाले गायत्री छन्द से
निरंतर किया जाता है । (पृथिव्याम्) विस्तारयुक्त इस पृथिवी में । (व्यक्रस्त) विवि
धमुखों की प्राप्ति के हेतु से विभूत होता है । (तत) उस पृथिवीसे । (निर्भक्त) अलग
होकर अन्तरिक्ष में जाकर पृथिवीके पदार्थोंकी पुष्टि करता है । (य) जो पुरुष हमारे राज्य
का विरोधी । (अस्मान्) हमलोग जो कि न्याय करनेवाले हैं उनसे (द्वेष्टि) वैर कर
ता है । (च) तथा । (यम्) जिस शत्रुजनसे । (वयम्) हमलोग न्यायाधीश । (द्विष्म)
वैर करते हैं उसका इस उक्त यज्ञ से नित्य निषेध करते हैं । हमलोग । (अस्मान्) यज्ञसे
शोधाहुआ प्रत्यक्ष । (अन्नान्) जो भोजन करने योग्य अन्न है उससे । (स्य) सुख
रूपी स्वर्ग को । (अग्नम्) प्राप्त होता तथा । (अस्त्यं) हम अन्न प्राप्त होनेवाली (प्रति-
ष्ठाये) प्रतिष्ठा अर्थात् जिसमें सत्कार को प्राप्त होते हैं उसके लिये । (ज्योतिषा) विद्या और
धर्मके प्रकाशमे संयुक्त । (समभूम) अच्छी प्रकार है ॥ २६ ॥

(अक्रस्त) विविधसुखप्राप्तिहेतुना क्रमते । (छन्दसा) आनन्दमदेन । (ततः) तस्मान्मृथिवीस्थानात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूत्वाऽन्तरिक्षं गतः । (यः) अस्मद्राज्यं विरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् । (मेष्टि) वैरायते । (यम्) शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयम्) राज्याधीशाः । (त्विष्मः) वैरायामहं । (अस्मात्) प्रत्येक्षाद्यशोभितात् (अन्नात्) अस्तु योग्यात् । (अस्यै) प्रत्यक्षं प्राप्तायै । (प्रति प्ठायै) प्रति तिष्ठन्ति सत्कारं प्राप्नुवन्ति यस्यां तस्यै । (अगन्म) प्राप्नुयाम् । (स्व) सुखम् । स्वरिति साधारणनामसु पठितम् । निघ० १ । ४ । (सम्) सम्यगर्थे । (ज्योतिषा) विद्याधर्मप्रकाशकारकेण संयुक्ताः । (अभूमः) संगता भवेम । अयं मंत्रः श० १ । ७ । ४ । ८ । १४ । ज्या० ॥ २५ ॥

अन्वयः—अस्माभिर्जागतेन छन्दसाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो विष्णुर्दिवि व्यस्त स पुनस्ततो निर्भक्तः सन् छन्दसां सर्वं जगत्प्रगच्छति । च वयं त्विष्मस्तमनेन विष्मः ॥

प्रयोजितः—अथ सूर्य्यशब्देनेश्वरविद्वदर्थोऽपदिश्यते ॥

द्वारा सर्वं

अत्र अगले मंत्र में सूर्य्य शब्द से ईश्वर और विद्वान् मनुष्य का उपदेश किया है ।

देहि ॥

स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे

देहि ॥ सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २६ ॥

स्वयंभूरिति स्वयम्भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मिः । वर्चोदाहति वर्चोऽदाः । असि । वर्चः । मे । देहि । सूर्य्यस्य । आवृतमित्यावृतम् । अन् । आ । वर्त्ते ॥ २६ ॥

पदार्थः—(स्वयंभूः) स्वयं भवत्यनादिस्वरूपः । (असि) अस्ति वा (श्रेष्ठः) अतिशयेन प्रशस्तः । (रश्मि) प्रकाशकः प्रकाशमयो वा । (वर्चोदाः) वर्चो विद्यां दीति वा ददातीति । (असि) भवसि । (वर्चः) विज्ञानं प्रकाशनं वा (मे) ममम् (देहि) ददाति वा (सूर्य्यस्य) चराचरस्यात्मनो जगदीश्वरस्य विदुषो जीवस्य वा

शोधितैर्वायुजलौपथ्यन्नशुद्धैरारोग्यवृद्धिशरीरबलवर्धनान्महत्सुखं प्राप्य विद्याम-
काशेन नित्यं प्रतिष्ठीयताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(जागतेन) सब लोकों के लिये सुख देने वाले । (छन्दसा)
आल्हादकारक जगती छन्द से हमारा अनुष्ठान किया हुआ यह । (विष्णु) अन्तरि-
क्ष में ठहरने वाले पदार्थों में व्यापक यज्ञ (दिवि) सूर्य के प्रकाश में । (व्यक्तस्त)
जाता है वह फिर । (तत) वहा से । (निर्भक्त) विभाग अर्थात् परमाणुरूप होके
सब जगत् को तृप्त करता है । (य) जो विरोधी शत्रु । (अस्मान्) यज्ञ के अनुष्ठान
करने वाले हम लोगों से । (द्वेष्टि) विरोध करता है । (च) तथा । (यम्) दड दे
कर शिखा करने योग्य जिस दुष्ट प्राणी से । (वयम्) हम लोग यज्ञ के अनुष्ठान करने
वाले । (द्विष्म) अप्रीति करते है उसको उसी यज्ञ से दूर करते है ॥ हम लोगों ने
जो यह । (विष्णु) यज्ञ । (त्रैष्टुभेन) तीन प्रकार के सुख करने और ।
स्वतन्त्रता देनेवाले त्रिष्टुप् छन्दसे अग्निमें अच्छी प्रकार संयुक्त किया है वह ।

पदार्थः—है जगदीश्वर) पहुंचता है वह फिर । (ततः) उसे
(रश्मि) प्रकाशमान या । (सयम्) अपने आप ही निराले । (सप्त सप्तारको) मुक्त
(बर्चादा) विद्या देनेवाले । (असि) हैं इसी से आप (मे) मुझे । (यज्ञ) उपक-
और प्रकाश । (देहि) दीजिये मैं । (सूर्यस्य) जो आप चराचर जगत् के सबक
उनके । (आवृतम्) निरतर सज्जन जन जिस में वर्तमान होते हैं उस उपदेशको ।
न्वावर्त्ते) स्वीकारकरके वर्त्तताहू ॥ २६ ॥

पदार्थः—परमेश्वर और जीवका कोई माता या पिता नहीं है किंतु यही
सब का मातापिता है तथा जिससे सब के कोई विशान प्रकाश की विद्या देनेवाला नहीं है ।
जैसे सब मनुष्यों को इस परमेश्वर ही की आज्ञा में वर्त्तमान होना चाहिये । वैसेही
जो विद्वान्भी प्रकाशवाले पदार्थों में अवधिरूप और व्यवहारविद्याका हेतु है जिसके उपदे-
शरूप प्रकाशको प्राप्त होकर प्रकाशित होते हैं वह क्यों न सेवना चाहिये ॥ २६ ॥

अग्ने गृहपत इत्यस्य अपिः स एव । सर्वस्याग्निर्देवता । पूर्वा ॥ १ ॥

दे निचृत्पक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥ १ ॥

उत्तरार्द्धे गायत्रीछन्दः । पदजः स्वरः ॥ १ ॥

अथ गृहाग्रमिभिरस्यानुष्ठानेन किं किं

साधनीयमित्युपदिश्यते ॥

॥ ३० ॥ गृहस्थ लोगों को इसके अनुष्ठानसे क्या २ सिद्ध करना चाहिये ।

सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाऽग्नेहं गृहपतिना

भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मयाऽग्ने गृहपतिना भू-

याः ॥ अस्थूरिणौ गर्हपत्यानि सन्तु शतमहि-

माः सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

अग्ने । गृहपते इति गृहपते । सुगृहपतिरिति सुगृहपतिः ।

त्वया । अग्ने । अहम् । गृहपतिनेति गृहपतिना । भूयासम् । सु-

गृहपतिरिति सुगृहपतिः । त्वम् । मया । अग्ने । गृहपतिनेति गृह-

पतिना । भूयाः । अस्थूरि । नौ । गर्हपत्यानीति गर्हपत्यानि ।

सन्तु । शतमहिमाः । सूर्यस्य । आवृतमित्यावृतम् । अन्वावर्त्ते ।

वर्त्ते ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (गृहपते) गृहपतिः स्या-

पन्नित पदार्थान् यस्मिन् ब्रह्माण्डे शरीरे निवासार्थे वा गृहे तस्य यः पुत्रिः पालयिता तस्सेबुद्धौ । (सुगृहपाति) शोभनानां गृहाणां पतिः पालयिता ।

(त्वया) जगदीश्वरेणानेन विज्ञानसुगृहस्थेन वा । (अग्ने) सर्वस्वामिन् विद्या

प्राप्तिसाधक वा । (अहम्) गृहस्वामी मनुष्यो यज्ञानुष्ठाता वा । (गृहपतिना) सर्वस्वामिना गृहपालकेन वा । (भूयासम्) स्पष्टार्थः । (सुगृहपतिः) शोभनश्चासौ

गृहस्य पालकरश्च सः (त्वम्) जगदीश्वरोऽयं धार्मिको वा । (मया) सत्कर्मोत्तुष्टावा

सह । (अग्ने) जगदीश्वर प्रशस्तविद्य वा । (गृहपतिना) धार्मिकेण पुरुषार्थिना गृहपाल-

केन वा (भूयाः) भवेः । (अस्थूरि) तिष्ठन्ति यस्मिन्नालस्ये तत्स्थर तन्निन्दित विभते
 यस्मिन् तत्स्थरि न स्थरि यथा स्वात्तथा । अत्र निन्दार्थ इतिः । (नौ) आत्रे
 योगृहसंबन्धिनोः स्त्रीपुरुषयोः (गार्हपत्यानि) गृहपतिना सयुक्तानि कर्माणि ।
 गृहपतिना सयुक्तेभ्यः । अ० ४ । १ । १० । (सन्तु) भवन्तु । (शतम्)
 शतादधिकानि वा (हिमाः) हेमन्तर्तवः । भूयांसि शतावर्षेभ्यः पुरुषो
 जीवति । श० १ । ७ । ४ । १६ । (सूर्यस्य) स्वप्रकाशसोऽवरस्य विश्रान्ताय
 प्रकाशकस्य विदुषो वा । (आवृतम्) समन्तावर्त्तन्तेऽङ्गारात्राणि यस्मिन् त सम
 यम् । (अनु) अनुगतार्थे । (आ) समन्तात् । (वर्त्ते) वर्त्तमानो भवेयम् । अय
 मंत्रः श० १ । ७ । १ । १८—२१ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः--हे गृहपतेऽग्ने जगदीश्वर विदन्वा त्वं सुगृहपतिरसि त्वया गृह
 पतिना सहाह सुगृहपतिर्भूयासम् । मया गृहपतिनोपासितंस्तु मम गृहपतिर्भूयाः ।
 एव नौ स्त्रीपुरुषयोगार्हपत्यान्पस्थूरि सन्त्वेव वर्त्तमानोऽह वर्त्तमाना च सूर्य
 स्यावत शत हिमा अन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

भावार्थः--अत्र श्लेषालंकारः । आवा स्त्रीपुरुषौ स्त्रीपुरुषार्थिनौ भूत्वा यो
 ऽस्य सर्वेषां स्थित्वर्थस्य जगतो गृहस्य सतत रक्षको जगदीश्वरः विद्वान् वाऽस्ति
 तमाश्रित्य भौतिकान्पादिभ्यः पदार्थेभ्यः स्थिरमुपसर्पित्वा सर्वानि कर्माणि
 ससाध्य जन वर्षाणि जीवेव तथा जितेन्द्रियत्वभावेन शतादधिकमपि सुखेन
 जीवन् भुज्वह इति ॥ २७ ॥

पदार्थः--हे । (गृहपते) घरके पालन करनेहारे । (अग्ने) परमेश्वर और वि
 द्वान् । (त्वम्) आप । (सुगृहपति) ब्रह्माडशरीर और निवामार्थ घरों के उच्चमतासे
 पालन करनेवाले । (अग्नि) हैं उस । (गृहपतिना) उक्त गुणवाले । (त्वयो) आ
 पके साथ मैं । (सुगृहपति) अपने घरका उच्चमता से पालन करनेहारा । (भूयामम्)
 होऊँ । हे परमेश्वर विद्वान् वा । (मया) जो मैं श्रेष्ठ कर्मका अनुष्ठान करनेवाला । (गृह
 पतिना) धर्मात्मा और पुरुषार्थी मनुष्य हूँ उस मुझसे आप उपासना को प्राप्त हुए मेरे

घर के पालन करनेहारे (भूयाः) हूजिये, इसी प्रकार । (नौः) जो हम स्त्री, पुरुष घर के प्रति हैं सो हमारे । (गार्हपत्यानि,) अर्थात् जो गृहपति के संयोगसे घर के काम सिद्ध होते हैं वे । (अस्थार) जैसे निरालस्यता हो, वैसे सिद्ध (सन्तु) हों । इस प्रकार अपने वर्तमान में वर्तते हुए हम स्त्री वा पुरुष । (सूर्यस्य) आप और विद्वान् के (आवृतम्) वर्तमान अर्थात् जिस में अच्छीप्रकार रात्रि वा दिन होते हैं उस में । (शतंहिमाः) सौ वर्ष वा सौसे अधिक भी वर्ते ॥ २७ ॥

मावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है । हम दोनों स्त्रीपुरुष पुरुषार्थी होकर जो इस सब पदार्थों की स्थिति के योग्य ससाररूपी घरका निरतर रक्षा करने वाला जगदीश्वर और विद्वान् है उसका आश्रय करके भौतिक अग्नि आदि, पदार्थों से स्थिर सुख करनेवाले सब काम सिद्ध करते हुए सौ वर्षों जीवें तथा जितेन्द्रियतासे सौ वर्ष से अधिक भी सुखपूर्वक जीवन भोगें ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निदेवता । भुरिगुः
णिक् छन्दः । ऋषयः स्वरः ।

अथ यत्सत्याचरणेन सुखं भवेत्तदुपदिश्यते ।

अब जो सत्याचरणसे सुख होता है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ।

**अग्ने व्रतपते वृतमचारिणं तदशक्तन्मेराधि-
दमहं य एवास्मि सोस्मि ॥ २८ ॥**

अग्ने व्रतपते इति व्रतपते । वृतम् । अचारिणम् । तत् । अशक्तम् ।
तत् । मे । अराधि । इदम् । अहम् । यः । एव । अस्मि । सः । अ-
स्मि ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सत्यस्वरूपेश्वर । (व्रतपते) व्रतं नियत यन्मार्ग्यं कर्म तत्पतिस्तत्समुद्धो । (वृतम्) सत्यलक्षणम् । (अचारिणम्) चरितवान् । (तत्) पूर्वोक्तम् । (अशक्तम्) शक्तवान् । (तत्) मया चरितुं योग्यम् । (मे) मय । (अराधि) संसाधितम् । (इदम्) मत्पक्षमाचरितुमर्हमनुग्रहः ।

(यः) यादृशकर्मकारी । (एवमेव) निश्चयार्थः । (अस्मि) वर्त्ते । (सः) तादृशकर्मभोगी । (अस्मिन्नेव) भवामि । अयं यत्रः श० १ । ७ । ४ । २२—२३ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे व्रतपतेऽग्ने भवता कृपया मदर्थं यद्यतमराधि तदहमशक-
मचारिषम् । यन्मयाऽराधि सदेवाहं भुजे योऽहं यादृशकर्मकार्य्यास्मि सोऽहं
तादृशफलभोग्यास्मि भवामि ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्येणैव निश्चेतव्यं मयेदानीं यादृशं कर्म क्रियते तादृ-
शमेवैश्वर्यवस्थया फलं भुज्यते भोक्ष्यते च । नहि करिचदपि नीधः स्वकर्म
विबुद्धं फलमधिकं न्यूनं वा प्राप्तुं शक्नोति । तस्मात्सुखभोगाय भर्माण्येव
कर्माणि कार्याणि यतो नैव कदाचिद्दुःखानि स्युरिति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (व्रतपते) म्याययुक्त नियतकर्म के चलन करनेहारे । (अग्ने) स-
त्यस्वरूप परमेश्वर, आपने जो कृपाकरके मेरे लिये । (व्रतम्) सत्यव्रतसे प्रसिद्ध
नियमोंसे युक्त सत्याचरण, व्रतको । (अराधि) अच्छीप्रकार सिद्ध कियाहै । (तत्)
उस अपने आचरण करने योग्य सत्य नियमको । (अशकम्) जिस प्रकार मैं करने
को समर्थ होऊँ । (अचारिषम्) अर्थात् उसको आचरण अच्छीप्रकार कर सकूँ । वैसा
मुझको कीजिये जो मैंने उत्तम वा अधम कर्म कियाहै उसीको भोगताहूँ अबगी । जो मैं
वैसा कर्म करनेवाला । (अस्मि) हूँ जैसे कर्मके फल भोगनेवाला । (अस्मि)
होताहूँ ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यको यही निश्चय करना चाहिये कि मैं अब जैसा कर्म क-
रताहूँ वैसाही परमेश्वरको व्यवस्थासे फल भोगताहूँ और भोगूँगा, सब प्राणी अपने कर्मसे
विबुद्ध फलको कभी नहीं प्राप्त होते इससे सुख भोगनेके लिये धर्मयुक्त कर्मही करना
चाहिये कि जिससे कभी दुःख नहीं हो ॥ २८ ॥

अग्नये इत्यस्य अग्निः स एव अग्निर्देवता । स्वराडाग्निः (१५)
 अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥ । त्रिभिर्गणैः
 अथ भौतिकावग्नीषोमौ कीदृशगुणौ वर्तते इत्युपदिश्यते ।

। अब संसारी अग्नि और चन्द्रमा कैसे गुणवाले है सो आगले मुखमें
 प्रकाश किया है ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमायपितृमते
 स्वाहा ॥ अपहेता असुरारक्षासि वेदिपदः ॥ २६ ॥

अग्नये । कव्यवाहनायति कव्यवाहनाय । स्वाहा । सोमाय
 पितृमतेति पितृमते । स्वाहा । अपहेता इत्यपहेताः । असुराः ।
 रक्षासि । वेदिपदः । वेदिपदः इति वेदिपदः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अग्नये) अगतिं सर्वान् पदार्थान् दग्ध्वा देशान्तरे प्राप
 यति तस्मै (कव्यवाहनाय) कुर्वन्ति शब्दयन्ति सर्वा विद्या ये ते कवयः कान्तदर्शनाः
 कान्तप्रज्ञाश्च तेभ्यो हितानि कर्माणि कव्यानि तानि यो वहति प्रापयति तस्मै ।
 (स्वाहा) सुष्ठु आह यस्यां सा । (सोमाय) सुवर्त्यैश्वर्याणि प्राप्नुवन्ति
 यस्मिन् संसार तस्मै । (पितृमते) पितर अतवो नित्यपुक्ता विनश्यते यस्मिन्
 तस्मै । अत्र नित्ययोगे मतुप । अतवः पितरः ॥ शं० २ । ११ । ४ ॥ २४ ।
 ॥ स्वाहा ॥ स्वः दधात्यनेया सा स्वाहा क्रिया । (अपहेताः) अपहेसिताः ।
 अविद्वांसोदुष्टस्वभावाः प्राणिनः । (रक्षासि) परपीडकाः । स्वार्थिनः ।
 (वेदिपदः) ये वेद्यां पृथिव्यां सीदन्ति ते । यावती वेदिस्तावती पृथिवी ।
 शं० १ । २३ । ७ । अयं मंत्रः । शं० २ । ३ । ४ । १२-१३ । व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः—मनुष्यैः कव्यवाहनायाग्नये स्वाहा पितृमते सोमाय स्वाहा
 विषाय ये वेदिपदो रक्षास्यसुरारक्ष ते नित्यमपहेताः कार्योः ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्युक्त्या संयोजितोऽयमाग्निः शिल्पिनो कार्याणि
 वहति येन संसारस्योपकारेण सामर्थिके सखे । पृथिवीस्थानां देवानां दोषाणि
 च निवृत्तिः स्यादयं प्रपन्नो नित्यं विधेय इति ॥ २९ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को उचित है कि । (कव्यवाहनः) विद्वानोंको स्थाहित देने कर्मोंकी प्राप्ति कराने तथा । (अग्नेये) सब पदार्थोंको अपने आप एक स्थानसे दूसरे स्थानको पहुंचानेवाले भौतिक आग्निका ग्रहण करके मुन्वेके लिये । (स्वाहा) वेदवाणी से । (पितृमते) जिस में वसंत आदि ऋतु पानन के हेतु होनेमें पितर वे संयुक्त होते हैं । (सोमाय) जिससे ऐश्वर्योंको प्राप्त होतेहैं उस सोमलतासे लेके । (स्वाहा) अपने पदार्थों को धारण करनेवाले धर्म से युक्त विधान करके जो । (वेदिपद) इस पृथिवी में रमण करनेवाले (रक्षासि) औरोंको दुःखदायी स्वार्थीजन तथा । (अमुरा) दुष्ट स्वभाववाले मूल्य है उनको । (अपहृता) विनष्ट करदेना चाहिये ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वानोंने युक्तिकेसाथ शिलरविधा में संयुक्त कियाहुंआ यह अग्नि उनके लिये उत्तम२ कार्योंकी प्राप्ति करनेवाला होताहै मनुष्यों को यह यत्न नित्य करना चाहिये कि जिससे संसारके उपकारसे सब सुख और पृथिवी के दुष्टजन वा द्रोणोंकी निवृत्ति होजाय ॥ २६ ॥

येरूपाणीत्यस्य ऋषि सप्त । अग्निर्देवता । भुरिष्पंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ।

। कीदृग्लक्षणास्तेऽसुरा भवन्तीत्युपदिश्यते ।

उक्त अमुर कैसे लक्ष्मणोंवाले होतेहैं सो अगले मंत्रमें प्रकार किया है ।

ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना अमुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये भरन्त्याग्निष्टाल्लोकाप्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुंचमाना इति प्रतिऽमुंचमानाः । अमुराः । सन्तः । स्वधया । चरन्ति । परापुर इति पराऽपुरः । निपुर इति निपुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । ताल । लोकात् । प्र । नुदाति । अस्मात् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(ये) मनुष्याः । (रूपाणि) अन्नःस्थाने ज्ञानमध्ये यादृशा नि ज्ञानानि सन्ति तानि । (प्रतिमुंचमानाः) मुंचन्त आभिपुङ्गव्यं ये प्रतीतिं मुच-

न्ते त्यज्यन्ति ते । (असुराः) इर्मान्छादवाः । (मन्त्रः) वर्तमानाः । (स्वधया) पृथिव्या सह । स्वधेऽति त्रायापृथिव्यार्नामसु पठितम् । नियं० ३ । ३० । (चरन्ति) वर्तन्ते । (पिगापुरः) परागतानि स्वमुग्वार्थान्यधर्मकार्याणि विपु रति ते । (निपुः) निकृष्टान् दुष्टस्वभावात् विपुगतिं पुर्यान्ति ते । अत्रोभयत्र किम् । (ये) स्वार्थसाधनतत्पराः । (भवन्ति) अन्यायेन परपदार्थान् धरन्ति । (अग्निः) जगदीश्वरः । युष्मत्तत्तत्तुवन्तः पादम् । अ० ८ । ३ । १०३ । अनेन मूर्द्धन्यादेशः । (तान्) दुष्णन् । लोकात्) स्थानादस्मदर्शनाद्वा । (मणुदाति) दूरीकरोतु । (अस्मात्) प्रत्यक्षान् । अपं मत्रः श० २ । ३ ॥ १४ ॥—१८ । व्यख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—अग्निरीश्वरो ये रूपाणि प्रतिमुचमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति येच परापुरो निपुः सन्तोऽन्यायेन परपदार्थान् धरन्ति धरन्ति तानस्मा ल्लोकात्प्रणुदाति दूरीकरोतु ॥ ३० ॥

भावार्थः—ये दुष्ण मनुष्या मनोदेहसगिभिर्मिथ्याचरित्वा पृथिव्यामन्याये नान्यान्याणिनः पीडयित्वा स्वमुत्साय परपदार्थान् संचिन्वन्ति । ईश्वरस्तान्दु ख युक्तान् मनुष्येतरनीचशरीरधारिणः कृत्वा । येषु पापफलानि भुक्त्वा पुनर्मनुष्यदे हधारणे योग्यान् करोति । अतो मनुष्यैरीदृशेभ्यो मनुष्येभ्यः पापेकर्मभ्यो वा पृ थक् स्थित्वा सदैव धर्म एव सेवनीय इति ॥ ३० ॥

पदार्थः—(ये) जो दुष्ट मनुष्य (रूपाणि) ज्ञानके अनुकूल अपने अन्तःकर णों में विचारे हुए भावोंको । (प्रतिमुचमाना) दूसरेके सामने झिपाकर विपरीत भावों के प्रकाश करनेहारे । (असुरा) धर्मको ढापते । (सन्तः) हैं । (स्वधया) पृथिवी में जहा तहा । (चरन्ति) जातेआते हैं । तथा जो । (परापुर) र सामने दलतेअपने मुखकारी कामोंको नित्य सिद्ध करनेके लिये यत्न करने । (निपु) और दुष्ट स्वभावों को परिपूर्ण करने वाले । (मन्त्र) है अर्थात् जो अन्याय से औरों के

पदार्थों में धारण करते हैं । (तान्) उन दुष्टों को । अग्नि जगद्गुरु (अस्मान्)
इमं प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष लोक में (प्रणुवति) दूर करे ॥ ३० ॥

भावार्थः—जो दुष्ट मनुष्य अपने मन वचन और शरीर से भूटे आचरण क-
रते हुए अन्याय से अन्य प्राणियों को पीड़ा देकर अपने सुख के लिये औरोंके पदार्थों
को ग्रहण कर लेते हैं ईश्वर उनको दुःखयुक्त करता और नीच योनियों में जन्म दता है
कि वे अपने पापों के फल को भोगके फिर भी मनुष्य देह के योग्य होते हैं इस से सब
मनुष्यों को योग्य है कि ऐसे दुष्ट मनुष्य वा पापोंसे बचकर सदैव धर्मसाही सेवन निभा
करें ॥ ३० ॥

अत्रपितरइत्यस्यपिः स एव । पितरो देवताः । बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ।

मनुष्यैर्धार्मिका ज्ञानिनो विद्वांसः कथं सत्कारं द्या इत्यु-
पदिश्यते ॥

मनुष्य लोगोंको धर्मात्मा ज्ञानी विद्वान् पुरुषों का कैसा सत्कार करना योग्य है
सो अगले मंत्र में कहा है ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृत्पायध्वम् ॥

अमोमदन्त पितरो यथाभागमावृत्पायिपत ॥ ३१ ॥

अत्रः पितरः । मादयध्वम् । यथाभागमिति यथाऽभागम् । आ ।
वृत्पायध्वम् । वृत्पायध्वमिति वृत्पायध्वम् । अमोमदन्त । पितरः । य-
थाभागमिति यथाऽभागम् । आवृत्पायिपत ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अत्र) अस्माक सत्कारसयुक्ते व्यवहारे स्थाने वा । (पि-
तरः) पान्ति पालयन्ति सन्निप्राशिक्षाभा ये ते तत्सबुद्धौ । (मादयध्वम्) ह-
र्षयध्वम् । (यथाभागम्) भागमनतिक्रम्य कुर्वन्तीति यथाभागम् । (आ) स-
मन्तात् । (वृत्पायध्वम्) आनन्दसत्कारो वृत्पायध्वस्त । कर्तुं न्यवृत्तलोपरच ।
अ० ३ । १ । ११ । अनेन न्यवृत्तलोपरच । (अमोमदन्त) आनन्दयथास्मान्मो-
दयत विद्या ज्ञापयत वा । (पितरः) विद्वांसो विद्यादानेन रक्षताः । (यथाभा-

गम्) भागं भागं प्रवर्ति यथाभागम् । अत्र वीत्वार्यं प्रतिः । (आ) आभिषु
 ख्यतया । (अष्टपापिपन) त्रिपापर्मशिक्षया हर्षकारकाः भवन् । लोढीं लुङ् ।
 अथ मन्तः । १० २ । ३ । ४ । १६ — २३ । व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयमत्र यथाभागमाष्टपापध्वम् । मादयध्वमस्मान् य
 थाभागमाष्टपापिपनामीमदन्तास्मान् हर्षयत ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । मातापित्रादीन् विदुषोऽभ्यापकान् धा
 मिंकान् पितृन् समीपस्थानागच्छतश्च हृष्टैः वान्यं सेजन च कार्यम् । हे अस्म-
 त्पितरो यूय स्वागतमागच्छतास्माद्विपणं यथायोग्यान् भोगानासनादींश्चेमानस्म
 वृत्तान्स्वीकृत्य सुखयत यद्यदाऽऽशयकं युष्माकमिष्टं वस्त्वस्माभिरानेतुं योग्यं त-
 दाज्ञापयत । एवमत्राऽस्माभिः सत्कृताः सन्तो भवन्तः प्रश्नोत्तरविधानेनाऽस्मान्
 स्थूलसूक्ष्मविद्याधर्मोपदेशेन यथावद्बुद्धयन्तु । युष्मद्बुद्धिता वपं नित्यं सत्क्रियाः
 कृत्वाऽन्यै कारयित्वा च सर्वेषां माणिनां सुखावेद्योन्नती नित्यं कुर्या
 मेति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (पितर) उत्तम विद्या वा उत्तम शिक्षाओं और विद्यादानसे पाल
 न करनेवाले विद्वानों लोगो । (अत्र) हमारे सत्कारयुक्त व्यवहार अथवा स्थान में (य
 थाभागम्) यथायोग्य पदार्थों के विभाग को (आष्टपापध्वम्) अच्छी प्रकार जैसे कि
 आग द देनेवाले बैन अपनी घास को चरते हैं वैसे पात्रो और । (मादयध्वम्)
 अनन्त भी हो तथा आप हम लोगोंके जिस प्रकार । (यथाभागम्) यथायोग्य अपनी २
 बुद्धि के अनुकूल गुण विभाग को प्राप्त हों वैसे । (आष्टपापिपन) विद्या और धर्म की
 शिक्षा करने वाले हो और । (अमीमदन्त) सब को आन ददो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञा देता है कि मनुष्यलोक माता और पिता आदि धा-
 मिर्क सज्जन विद्वानों को समीप आये हुए देख कर उनकी सेवाकरें मर्थनापूर्वक वा
 वय पढ़ें कि हे पितरो आप लोगों का आन हमारे उत्तम मग्य से होता है सो आओ
 और जो अपने व्यवहार में यथायोग्य और भोग आसन आदि पदार्थों को हम देते हैं
 उनको स्वीकार करके सुख को प्राप्त हो तथा जो २ आपके प्रियपदार्थ हमारे लाने
 योग्य हों उस २ की आज्ञा दीजिये क्योंकि सत्कारको प्राप्त होकर आप प्रशोत्तर

विधानसे हम लोगों को स्थूल और सूक्ष्म विद्या वा धर्मके उपदेशसे यथावत् वृद्धियुक्त कीजिये आपसे वृद्धिको प्राप्त हुए हृपलोग अष्टे २ कामोंको करके तथा औरोंसे अच्छे-काम कराके सब प्राणियोंका भुख और विद्याकी उन्नति नित्य करें ॥ ३१ ॥

नमो व इत्यस्यर्षिः स एव । पितरो देवताः । मन्यवे पर्यन्तस्य ब्राह्मी-
पृहती । अग्रे निचृद्गृह्णी च छन्दः । पंचमः स्वरः ।

। अथ कथं किमर्थोऽयं पितृयज्ञः क्रियत इत्युपदिश्यते ।

अब पितृयज्ञ किस प्रकारसे और किस-उद्योजन के लिये किया जाता है इसविषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय

नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै

नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे

नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरो दत्त

सुतो वः पितरो देव्यै तद्वः पितरो वासः ॥ ३२ ॥

नमः । वः । पितरः । रसाय । नमः । वः । पितरः । शोषाय ।

नमः । वः । पितरः । जीवाय । नमः । वः । पितरः । स्वधायै ।

नमः । वः । पितरः । घोराय । नमः । वः । पितरः । मन्यवे ।

नमः । वः । पितरः । पितरः । नमः । वः । गृहान्नः । नः । पितरः ।

दत्त । सुतः । वः । पितरः । देव्यै । एतत् । वः । पितरः ।

वासः ॥ ३२ ॥

पदार्थः-- (नमः) नम्रीभावे । यज्ञो नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति ।

श० २।३।४।२४। (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) विद्यानन्ददायकास्तत्संयुद्धौ ।

(रसाय) रसभूताय विज्ञानानन्दप्रापणाय । (नमः) आर्द्रभावे ।

(वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) दुःखनाशकत्वेन रत्तकास्तत्संयुद्धौ ।

(श्रोत्राय) दुःस्वानां गृह्णां वा निवारणार्थं । (नमः) निगमि-
 मानार्थं । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) धर्मपञ्चिकाज्ञापकास्तत्संबुद्धौ ।
 (जीवाय) जीवति प्राण धारयति प्राणधारणेन समर्थो भवति यस्मिन्नायुपि
 तत्सर्वं । (नमः) शीलधारणार्थं । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) अन्नभोगा-
 दिविद्याशिक्षकास्तत्संबुद्धौ । (स्वधायै) अन्नाय पृथिवीराज्याय न्यायप्रकाशायै
 वा । स्वधेत्यन्ननामसु पठितम् । नियं० २।७। स्वधे इति द्यावापृथिव्योर्नामसु
 पठितम् । नियं० ३।१०॥ (नमः) नम्रत्वधारणे । (वः) युष्मभ्यम् । (पि-
 तरः) पापापत्कालनिवारकान्तत्संबुद्धौ । (घोराय) हन्त्यन्ते सुखानि यस्मिन्
 तद् घोरं तन्निर्वाणाय । हन्तेरच् घुञ्ज । उ० । ५।६। अनेन घोर इति सि-
 द्धयति । (नमः) क्रोधत्यागे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) श्रेष्ठानां पाल-
 का दुष्टेषु क्रोधकारिणस्तत्संबुद्धौ । (मन्यवे) मन्यन्तेऽभिमानं कुर्वन्ति
 यस्मिन् स मन्युः क्रोधो दृष्टावरणेषु दुष्टेषु तद्भाषनाय । यजिमनि०
 उ० ३।२० । अनेन मन्यतेर्युच् प्रत्ययः । (नमः) सत्कारे । (वः)
 युष्मभ्यम् । (पितरः) । प्रीत्यापालकास्तत्संबुद्धौ । (पितरः) ज्ञानिनस्तत्संबुद्धौ ।
 (नमः) ज्ञानग्रहणार्थं । (वः) युष्मभ्यम् (गृह्णान्) गृह्णन्ति विद्यादिपदार्थान्
 येषु तान् । (नः) अस्मभ्यमस्माकं वा । (पितरः) विद्यादातारस्तत्संबुद्धौ ।
 (दत्त) तत्तद्वान् कुरुत । (सतः) विद्यमानानुत्तमान् पदार्थान् । (वः) युष्म-
 भ्यम् । (पितरः) जनकादयस्तत्संबुद्धौ । (देव्य) देयास्म । हुदाञ् इत्यस्मादा-
 शीलित्वपुत्तमयद्वयवने । लिङ्गयाशिष्यदित्यद् । छन्दस्युभयर्थेति मस्यार्द्धपातुक-
 संज्ञामाश्रित्य सकारलोपाभावः । सार्वपातुकसंज्ञामाश्रित्यातोयेय इतीयादेशश्च ।
 (एतद्) अस्मदत्तम् । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) सेवितृपोर्यास्तत्संबुद्धौ ।

वसते आच्छादयन्ते शरीरं येन तद्वस्त्रादिकम् । अयं मंत्रः । शः २।३।४।२७।
न्यायुवातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे पितरो रसाय वो युष्मभ्यं नमोस्तु । हे पितरः शोषाय वो नमोस्तु । हे पितरो जीवाय वो नमोस्तु । हे पितरः स्वराय वो नमोस्तु । हे पितरो घोराय वो नमोस्तु । हे पितरो मन्यवे वो नमोस्तु । हे पितरो विद्याय वो नमोस्तु । हे पितरः सत्काराय वो नमोस्तु । यूयमस्माकं गृहाणि नित्यमागच्छन्ता आगत्य च शिक्षाविद्ये नित्यं दत्ता हे पितरो वयं वो युष्मभ्यं सततं पदार्थान् नित्यं देयम् । हे पितरो यूयमस्माभिर्गतदत्तं वासो वस्त्रादिकं स्वीकुरुत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्रानेके नमः शब्दा अनेकशुभगुणसत्कारद्योतनार्था यथा व सन्तर्प्रीष्णवर्षाशब्देभ्यस्तद्वन्तः शिशिराः पङ्कजो रत्नरोपनीवान्नयनस्त्वमनूपादका भवन्ति । तथैव ये पितरो ऽनेकविद्योपदेशैर्भूषणान् सततं प्रीणयन्ति तानुत्तमैः पदार्थैः संस्कृत्य तेभ्यः सततं विद्यापदेशा ग्राह्याः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे । (पितरः) विद्या के आनन्द को देने वाले विद्वान् लोगो । (रसाय) विज्ञानरूपी आनन्द की प्राप्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) नमस्कार हो । हे । (पितरः) दुःख का विनाश और रक्षा करने वाले विद्वानो । (शोषाय) दुःख और सबुद्धों की निवृत्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) नमस्कार हो । हे । (पितरः) धर्मयुक्त जीविका के विज्ञान कराने वाले विद्वानो । (जीवाय) जिससे प्राण का स्थिर धारण होता है उस जीविका के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) शील धारण विदित हो । हे (पितरः) विद्या अन्न आदि भोगोंकी शिक्षा करने वाले विद्वानों । (स्वराय) अन्न पृथिवी राज्य और न्याय के प्रकाश के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) नम्रीभाव विदित हो । हे (पितरः) पाप और अपराधों के निवारक विद्वान् लोगो । (घोराय) दुःसाविनाशक दुःस्वप्नह की निवृत्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) क्रोध का क्षोभना विदित हो । हे (पितरः) भेषों के पालन करने वाले विद्वानो । (मन्यवे) दुष्टाचरण करने वाले दुष्ट जीवों में क्रोध करने के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) सत्कार विदित

हो । हे (पितरः) ज्ञानी विद्वानो । (वः) तुमको विद्याके लिये । (नमः) हमारी विज्ञान ग्रहण करनेकी इच्छा विदितहो । हे । (पितरः) प्रीतिकेसाथ रक्षा करनेवाले विद्वानो । (वः) तुम्हारे सत्कार होने के लिये हमारा (नमः) सत्कार करना तुमको विदित हो । आगलोग । (नः) हमारे । (गृहान्) घरोंमें नित्य आओ और आके रहो । हे । (पितरः) विद्या देनेवाले विद्वानो । (नः) हमारे लिये शिक्षा और विद्या नित्य । (दत्तः) देते रहो । हे पिता माता आदि विद्वान् पुरुषों हमलोग । (वः) तुम्हारे लिये जो २ (सतः) विद्यमान पदार्थ हैं वे नित्य (देव्यः) में देंगे । हे । (पितरः) सेवा करनेयोग्य पितृलोगो हमारे दिये । (यासः) इन वस्त्रादिको ग्रहण कीजिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में अनेकवार (नमः) यह पद अनेक शुभगुण और सत्कार प्रकाश करने के लिये धरा है जैसे यस्तन्त ग्रीष्म वर्षा शरद हेमन्त और शिशिर ये छः ऋतु । रस शोष जीव अन्न कठिनता और क्रोध के उत्पन्न करनेवाले होते हैं वैसे ही पितर भी अनेक विद्याओं के उपदेश मनुष्यको निरंतर सुख देते हैं । इस से मनुष्यों को चाहिये कि उक्त पितरों को उत्तम २ पदार्थों से समुष्ट करके उनसे विद्या के उपदेश का निरंतर ग्रहण करें ॥ ३२ ॥

आधत्त इत्यस्य ऋषिः स एव । पितरो देवताः । गायत्री छन्दः ।

पदजः स्वरः ।

तैः किं किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

उक्त पितरों को क्या २ करना चाहिये सो अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

आ । धत्त । पितरः । गर्भम् । कुमारम् । पुष्करस्रजमिति पुष्करस्रजम् । यथा । इह । पुरुषः । असत् ॥ ३३ ॥

पदार्थः-- (आ) समन्तात् । (धत्त) धारयत । (पितरः) ये पाति विद्यान्नादिदानेन तत्संबुद्धौ । (गर्भम्) गर्भमिव । (कुमारम्) ब्रह्मचारिणम् (पुष्करस्रजम्) विद्याग्रहणार्थां स्रग्धारिता येन तम् । (यथा) येन प्रकारेण (इह) अस्मिन् संसारेऽस्मत्कुले वा । (पुरुषः) विद्यापुरुषार्थयुक्तोऽयं मनुष्यः ॥

(असत्) भवेत् । लेटः प्रयोगोऽयम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयं यथायं ब्रह्मचारीह शरीरात्मबलं माप्य
पुरुषब्रह्मवाते तथैव गर्भमिव पुष्करज्जं कुमारं विद्यार्थिनमापन्नधारयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालङ्कारः—ईश्वर आज्ञापयति । विद्वद्विधिदुषी-
भिश्च विद्यार्थिनः कुमारं विद्यार्थिन्यः कुमार्यश्च विद्यादानाय गर्भरक्षादयोः । यथा
गर्भे देहः क्रमेण वर्धते तथैव सुशिक्षितै एताश्च सद्विद्यायां वर्धयितव्याः पालनी-
याश्च । यतो विद्यायोगेन धार्मिकाः पुरुषार्थयुक्ता भूत्वा सदैव सुखयुक्ता
भवेयुरित्येतत्सदैवानुष्ठेयमिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (पितरः) विद्यादान से रक्षा करनेवालो निद्वान् पुरुषो आप ।
(यथा) जैसे यह ब्रह्मचारी (इह) इस संसार वा हमारे कुलमें अपने शरीर और आत्मा के
बल को प्राप्त होके विद्या और पुरुषार्थयुक्त मनुष्य (असत्) हो जैसे । (गर्भम्)
गर्भ के समान (पुष्करज्जम्) विद्या ग्रहण के लिये फूलों की माला धारण किये हुए ।
(कुमारम्) ब्रह्मचारीको । (आपन्न) अच्छा प्रकार स्वीकार कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालङ्कार है । ईश्वर आज्ञा देता है कि विद्वान्
पुरुष और स्त्रियों को चाहिये कि विद्यार्थी कुमार वा कुमारी को विद्या देनेके लिये गर्भ के
समान धारण करें । जैसे क्रम २ से गर्भ के बीच देह बढ़ता है वैसे अन्वयात् लोगों को
चाहिये कि अच्छी २ शिक्षा में ब्रह्मचारी कुमार वा कुमारी को श्रेष्ठ विद्यामें वृद्धियुक्त
करें । तथा पालन करने योग्य हैं वे विद्या के योगसे धर्मरक्षा और पुरुषार्थयुक्त होकर
मदा सुखों हैं यह अनुमान सदैव करना चाहिये ॥ ३३ ॥

उत्तमिहस्मयिः म एव । आपो देवता । भुरिगुणिष्ठा लम्पः ।

अपभः स्वरः ॥

पुत्रे पितरः केन १ पदार्थेन मत्तर्त्तव्या इत्यादिरपने ॥

उक्त पितर कौन २ पदार्थों में मत्कार करके योग्य हैं सो अगते मन्त्रों
उपदेश किया है ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिश्रुतम् ॥
स्वधा स्थं तर्पयंत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

ऊर्जम् । वहन्तीः । अमृतम् । घृतम् । पयः । कीलालम् । परिश्रु-
तमिति परिऽश्रुतम् । स्वधाः । स्थ । तर्पयंत । मे । पितॄन् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(ऊर्जम्) इष्टं विविधं रसम् । ऊर्जसः । श० १ । ५ । ४२ ।
(वहन्तीः) प्रापयन्तीः स्वादिष्टा आपः । (अमृतम्) सर्वरोगहरं सुरस
मिष्टादिकम् । (घृतम्) आज्यम् । (पयः) दुग्धम् । (कीलालम्)
गुप्तं स्मृतपन्नम् । कीलालइत्यन्ननामसु पठितम् । निघ० २ । ७ । (परिश्रुतं)
पणितः सर्वतः । लूनं सुरसयोगेन परिपक्वं फलादिकम् । (स्वधाः)
ये स्वमेव दधंत ते । (स्थ) सर्वे पितृसंविनो भवत । (तर्पयंत) सुखयत । (मे)
मम (पितॄन्) पूर्वोक्तान् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे पुत्रादयो यूयं मे मम पितॄन् ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः की-
लालं परिश्रुतं दत्त्वा तर्पयंतैवं तस्मेवनेन विद्याः प्राप्य स्वधाः स्थ परस्वत्प्रागेन
सदा स्वसंविनो भवत ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । अनुष्ठाः सर्वान् पुत्रप्रभृतीन् मत्प्रेषमादि-

शब्दु गुप्ताभिर्धेम पितरो जनका विद्याप्रदाश्च मीत्या नित्यं सेवनीयाः । यथा
तैत्तिरीयावस्थाया विद्याप्रदानसमये च वयं यूयं च पालितास्तर्थास्माभिरपि ते
सर्वदा सर्वथा सत्कर्त्तव्याः । यतो नैवाऽस्माकं मध्ये कदाचिद्विद्यानाशकृतघ्नदो-
षा भवेतामिति ॥ ३४ ॥ ईश्वरेण यद्यदस्मिन्नध्याये वेद्यादिरचनं यज्ञस्य फल-
मनसाधकानि । सामग्रीधारणमग्नेर्दत्तवप्रकाशनमान्मेन्द्रियादिशोधनं सुखभोगो
वेदप्रकाशनं पुरुषार्थमाधनं मुद्धे विजयकरणं शत्रुनिवारणं । तेष्वन्योऽन्या
दीनां यानेषु योजनं पृथिव्यादिभ्य उपकारग्रहणमीश्वरे मीतिर्दिव्यगुण-

विस्तरणं सर्वरक्षणं वेदशब्दार्थवर्णनं वाय्वग्न्यादीनां परस्परमेलनं पुरुषार्थग्रन्थं पुत्रपुत्राणां पदार्थानां स्वीकरणं त्रिषु लोकेषु यज्ञादुत्पन्नस्य गमनं पुनस्तस्मादागमनं स्वयंभूशब्दार्थवर्णनं गृहस्थकृत्यं सत्याचरणमग्नौ ह्यग्नौ दुष्टानां निवारणं पितृणां सेवनं चोक्तं तत्तन्वस्तु यैः संश्रित्या मेवनीयमिति प्रथमाध्यायार्थेन सहास्य द्वितीयाध्यायार्थस्य संगतिरस्तीति चेत् ॥ इति श्रीमत्परमविद्वत्परिब्राजकाचार्येण श्रीयुननयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतभाषार्थभाषाभ्यां सुभूषिते यजुर्वेदभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे । पुत्रा दैको तुम । (मे) मेरे । (पितृन्) पूर्वोक्त गुणवाले पितरों को । (ऊर्जम्) अनेक प्रकारके उत्तम २ रम । (वहन्ती) मुझ प्रात करनेवाले स्वादिष्टजल । (अमृतम्) सब रोगों को दूर करनेवाले ओषधि मिष्टादिपदार्थ । (पयः) दूध । (वृतम्) घी । (कान्तालम्) उत्तम २ रीतिसे पकाया हुआ अन्न तथा । (परिशुतम्) रमसे चुने हुए पके फलोंको देके । (तर्पयत) तूम करो हम प्रकार तुम उनके सेवनसे विद्याको प्राप्त होकर । (स्वधा) पर धन का त्याग करके अपने धनके भेदन करनेवाले । (म्य) होओ ॥ २४ ॥

भाष्यार्थः—ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्यों के पुत्र और मौकुर आदिको आज्ञा देके कहना चाहिये कि तुमको हमारे पितर अर्थात् पिता माता आदि वा विद्याके देनेवाले प्रीतिसे सेवा करने योग्य है जैसे कि उन्होंने बाल्यावस्था वा विद्यादान के समय हम और तुम पाले हैं वेने हम लोगों को भी वे सब कालमें मत्कार करनेयोग्य है जिसमे हम लोगों के बीच में विद्याका नाश और कृतघ्नता आदि दोष कभी न प्राप्त हों ॥ २४ ॥ ईश्वर ने इस दूसरे अध्याय में जो २ वेदिआदि यज्ञके साधनों का बनाना, यज्ञ का फल गमन वा साधन, सामग्री का धारण, अग्निके दूतपन का प्रकाश, आत्मा और इन्द्रियादि पदार्थों को शुद्धि, मुखका भोग, वेद का प्रकाश, पुरुषार्थ का संधान, युद्ध में शत्रुओं का जीतना, शत्रुओंका निवारण, द्वेषका त्याग, अग्नि आदि पदार्थों को सवारियोंमें युक्त करना, पृथिवी आदि पदार्थों से उपकार लेना, ईश्वर में प्रीति, अच्छे २ गुणों का निष्कार और सबकी उत्पत्ति करना, वेद शब्द को अर्थका वर्णन, वायु और अग्नि आदि का परस्पर मिलाना, पुरुषार्थ का ग्रहण, उत्तम २ पदार्थों का स्वीकार करना, यज्ञ में होम स्थिे हुए पदार्थों

तीनों लोकमें जाना जाना, स्वयम् शब्द का वर्णन, गृहस्थों का कर्म, सत्यका आचरण, अग्नि में होम, दुष्टों का निवारण, औ. जिन२ का सेवन करना कहा है उन२ का सेवन मनुष्यों को प्रीति के साथ करना अवश्य है इस प्रकार से प्रथमाध्यायके अर्थके साथ द्वितीयाध्यायके अर्थकी संगति जाननी चाहिये ॥

इति द्वितीयोऽध्याय समाप्त ।

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ अस्मिन्नध्याये त्रिषष्टिर्मन्त्राः सन्तीति वेदितव्यम् ॥

विधानि देव सावितर्दुरितानि परासुव ॥ यद्भद्रन्तत्रऽआसुव ॥ १ ॥

तत्र समिधेत्यस्य प्रथममन्त्रस्याग्निरस अग्निः । अग्निदेवता ।

गायत्री छन्दः । पङ्क्तयः स्वरः ॥

अथ भौतिकोऽग्निः क्व कोपयोक्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

अथ तीसरे अध्याय के पहिले मन्त्रमें भौतिक अग्निका किस२ काममें उपयोग

करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्रमें किया है ॥

समिधाग्निन्दुवस्यत घृतैर्व्योध्यतातिथिम् ॥ आ-
स्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

समिधेति सम्पृद्धा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । व्योध्यत । अ-
तिथिम् । आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

पदार्थः—(समिधा) सम्पृग्ध्यायते प्रदीप्यते यथा तथा । अत्र सम्पृ-
ब्धादिभ्यः कृतो बहुलमिति करणे क्प् । (अग्निम्) भौतिकम् । (दुवस्यत)
संवध्यम् । (घृतैः) शोधितैः सुगन्धादियुक्तैर्घृतादिभिर्घानेषु जलवाष्पादभिर्वा
घृतामत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १।१२० अत्र बहुवचनमनेकसाधनद्योतनार्थम् ।
(व्योध्यत) उद्दीपयत । (अतिथिम्) अविद्यमाना तिथिर्यस्य तम् । (आ)
समन्तात् । (अस्मिन्) अग्नौ । (हव्या) दानुमधुमादानुमहर्षिणि वस्तूनि ।
अत्र शेरवन्दसि बहुलमिति लोपः । (जुहोतन) प्रक्षिपत । अत्र दुधावोलोपि मध्यमबहु-

वचने । तप्तनप् इतितनवादेशः । अयमन्त्रः । शत० ६ । ५ । ५ । ६ । व्या-
ख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो मूयं समिधाघृतैरग्निं बोधयत तपतिर्यामव दुवस्यत ।
अस्मिन्हव्या होतव्यानि द्रव्याण्यनुहोतनं प्रक्षिपत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानुसोपमालकारः ॥ यथा गृहस्था मनुष्या आ-
सन्नान्नजलस्त्रयप्रियवचनादिभिरुत्तमगुणमतिथिं सेवन्ते । तथैव विद्वज्जिर्यज्ञवेदी
कलायन्त्रयानेर्ष्वग्निं स्थापयित्वा यथायोग्यैस्त्रिधनाज्यजलादिभिः प्रदीप्य वायुष्ट
ष्टिजलशुद्धियानोपकारादच नित्यं कार्या इति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो तुम । (समिधा) जिन इन्धनों से अच्छे प्रकार
प्रकाश हो सकता है उन लकड़ी की आदिओं से । (अग्निम्) भौतिक अग्नि को ।
(बोधयत) उद्दीपन अर्थात् प्रकाशित करो तथा जैसे । (अतिथिम्) अतिथि को
अर्थात् जिसके आने जाने वा निवासका कोई दिन नियत नहीं है उस संन्यासी का
सेवन करते हैं वैसे अग्नि का । (दुवस्यत) सेवन करो और । (अस्मिन्) इस अग्नि
में । (हव्या) सुगंध कस्तूरी केसर आदि, मिष्ट गुड शकर आदि, पुष्ट धी दूध आदि
रोग को नाश करने वाले सोमलता अर्थात् गुडूची आदि ओषधी । इन चार प्रकार के
साफल्य को (आनुहोतन) अच्छे प्रकार हवन करो ॥ • ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकानुसोपमालकार है । जैसे गृहस्थ मनुष्य आ-
सन अन्न जल वस्त्र और प्रियवचन आदि से उत्तम गुण वाले संन्यासी आदि का सेवन
करते हैं वैसे ही विद्वान् लोगों को यज्ञ, वेदी, कलायन्त्र और यानों में स्थापन कर य-
थायोग्य इंधन, धी, जलादि से अग्नि को प्रज्वलित करके वायु, र्षाजल की शुद्धि वा मा-
में की रचना नित्य करनी चाहिये ॥ १ ॥

मुसमिद्धायेत्पस्प मुधुत ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री-
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः कथमुपयोजनीयश्चेत्युपदिश्यते ॥

किर यह भौतिक अग्नि कैसा है किस प्रकार उपयोग करना चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रकाश करता है । (त्वा) उसको । (समिद्धिः) काष्ठादि वा । (घृतेन) घी आदि से (वर्द्धयामसि) बढ़ाते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जो सब गुणों में बलवान् पूर्व कहा हुआ अग्नि है वह होम और शिल्पविद्या की सिद्धि के लिये लकड़ी घी आदि साधनों से सेवन करके निरन्तर घृदिगुप्त करना चाहिये ॥ ३ ॥

उपत्वेत्यस्य प्रजापतिर्ऋणिः । अग्निर्देवता । मापत्री चन्द्रः । षड्जः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह अग्नि कैसा है सो अगले मंत्र में कहा है ॥

उप त्वाग्ने हविष्मतीघृताचीर्यन्तु हर्यत ॥ जुषस्व समिधो मम ॥४॥

उप । त्वा । अग्ने । हविष्मतीः । घृताचीः । यन्तु । हर्यन्तु । जुषस्व । समिधोऽहतिं सम्ऽहर्षः । मम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उप) सामीप्ये । (त्वा) तम् । (अग्ने) अग्निम् । (हविष्मतीः) प्रशस्तानि हवींष विद्यन्ते यासु ताः । अत्र प्रशंसार्थे मनुप् । (घृताचीः) या घृतमाज्यादिकं जलं वाऽवेति मापयन्ति ताः । (यन्तु) मामुबन्तु । (हर्यत) मापकः कामनीयो वा । (जुषस्व) जुषते । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् । (समिधः) काष्ठादिसामग्रीः । (मम) कर्मानुष्ठातुः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यांहर्यतां मापकः कामनीयोऽग्निर्मम । समिधो जुषस्व जुषते सेवते । यथा तमेताः समिधो यन्तु मामुबन्तु तथाऽभिमन्युं हविष्मतीघृताचीः समिधः प्रतिदिनं संचिनुता ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्पदाऽग्निमन्नमौ समिधः आहुतयश्च प्रक्षिप्यंते स एताः परममूचमाः कृत्वा यापुना सह देशान्तरं मापयित्वा घृग्न्यादिदोषाणां निवारणेन सर्वान्मुखपतीति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो । (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि । (मम) यश कर्म करने

हे मनुष्यो जो (हर्म्यत) प्रांसिको हेतु वा कामनाके योग्य । (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि ।
(मम) यज्ञ करनेवाले मेरे । (समिध) लकड़ी घोंघ्रादि पदार्थोंको (जुपन्व)
सेवन करता है जिस प्रकार- (तम्) उस अग्निको घोंघ्रादि पदार्थ । (यन्तु) प्राप्त
हो वैसे तुम । (हविष्मती) श्रेष्ठहवियुक्त । (पृताची) धृत आदि पदार्थोंसे नयुक्त
आहुति वा काष्ठ आदि सामग्री प्रतिदिन संचित करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यलोक जब इस अग्निमें काष्ठ वी आदि पदार्थोंकी आहुति
छोड़ते हैं तब वह उनको अतिमूल्म करके वायुके साथ देशांतरको प्राप्त करके दुर्गंधा-
दि दोषोंके निवारण से सब प्राणियोंको सुख देता है जेम्हा सब मनुष्योंको जानना चाहि
ये ॥ ४ ॥

भूर्भुवःस्वरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्या देवताः । देवी बृहती
छन्दः । घोरित्वेत्यस्य निचवृहती छन्दः । उभयत्र मध्यमः स्वर ॥

॥ पुनः स किमर्थं उपयोजनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस अग्निका किसलिये उपयोग करना चाहिये इस विषयका
उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

भूर्भुवःस्वर्द्यौरिव भूम्ना पृथिवीर्व वरिष्मणा ॥
तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निर्भन्नादमन्ना-
द्यायादधे ॥ ५ ॥

भूः भुवः स्वः । अग्निरेवेति यौऽदेव । भूम्ना । पृथिवीवेति पृथिवीऽदेव ।
वरिष्मणा । तस्याः । ते । पृथिवि । देवयजनीति देवयजनि । पृष्ठे । आनिम्ना ।
अन्नादमित्यन्नादम् । अन्नाद्यापेत्वेन्नऽअर्थात् । आ । अधे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(भूः) भूमिः । भूमितिर्वा प्रजापतिरिमा मन्त्रयत् । (भुवः) भुव-
रित्यन्तरिक्षम् । (स्वः) स्वरिति दिवमेतावत् इदं सर्वं यावदिमे लोकाः ।
सर्वेष्वर्थापते । शत० २११ ॥ ११ ॥ (घोरिव) यथा सूर्यप्रकाशुक्तभाकाशे ।
(भूम्ना) विभुना । (पृथिवीर्व) यथा विस्तृता भूमिः । (वरिष्मणा) श्रेष्ठ-
गमपुत्रेन । (नम्याः) वक्तव्यमाणायाः । (ते) अस्याः मन्त्रज्ञायाः । अत्र व्यन्य-

सुसंमिद्धाय शोचिषे घृतन्तीव्रजुहोतन ॥ अग्नये
जातवेदसे ॥ २ ॥

सुसंमिद्धायोति सुसंमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहो-
तन । अग्नये । जातवेदस् इति जातवेदसे ॥ २ ॥

पदार्थः—(सुसंमिद्धाय) सुष्ठु सम्यगिद्धो दीप्तस्तस्मिन् । अत्र सर्वत्र सर्पा-
सुलुगिति सप्तमीस्थाने चतुर्थी । (शोचिषे) शोधिते दोषनिवारके । (घृतम्)
आज्यादिकम् । (तीव्रम्) सर्वदोषाणां निवारणे तीक्ष्णस्वभावम् (जुहोतन)
प्रक्षिपत । सिद्धिरस्य पूर्ववत् । (अग्नये) रूपदाहप्रकाशच्छेदनादिगुण-
स्वभावे । (जातवेदसे) जाते जाते । उत्पन्ने उत्पन्ने पदार्थे विद्यमानस्तस्मिन् ।
जाते जाते विद्यत इति वा । जातवित्रो वा जातग्नौ जातवेद्यो वा जातमृद्धानो
यत्तज्जातः पशून्विन्दतीति तज्जातवदसो जातवेदस्त्वग्निनि । नि० ७।१६॥२॥

अन्वयः—हे मनुष्य! यत् सुसंमिद्धाय—सुसंमिद्धे शोचिषे—शोचिषि
जातवेदसे जातवेदसि अग्नये अग्नौ तीव्र घृतजुहोतन ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यैस्मिन्मदीप्तेऽग्नौ शीघ्र दोषनिवारकाणि शोचि-
षानि द्रव्याणि प्रक्षिप्य सुखं नि साधनीयानीति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यलोगो त्वम् । (सुसंमिद्धाय) अच्छे प्रकार प्रकारूप ।
(शोचिषे) शुद्ध क्रिये हुए दोषों को निवारण करने वा । (जातवेदसे) सब पदार्थों
में विद्यमान । (अग्नये) रूप, दाह, प्रकाश, छेदन, आदिगुण स्वभाववाले अग्नि
में । (तीव्रम्) सब दोषों के निवारण करने में तीक्ष्ण स्वभाव वाले । (घृतम्) घी
मिष्ट आदि पदार्थों को । (जुहोतन) अच्छे प्रकार गेरो ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को इस प्रज्वलित अग्नि में जल्दी दोषों को दूर करने
या शुद्ध क्रिये हुए पदार्थों को गेर कर इष्ट मुक्तों को सिद्ध करना चाहिये ॥ २ ॥

तत्वेत्यस्य भारद्वाज आदिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ।

पदनः सरः ॥

मनुष्यैः स नित्यं वर्द्धनीय इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को उक्त अग्नि की नित्य वृद्धि करनी चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

तत्त्वां समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ॥ बृहच्छ्वे-
चायविष्ठय ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । समिद्धिरिति समित् ऽभिः ॥ अङ्गिरः । घृतेन । वर्द्ध-
यामसि । बृहत् । शोच्यविष्ठय ॥ ३ ॥

पदार्थः— (तम्) भौतिकमग्निम् । (त्वा) यः । अत्र व्यत्ययः ।

(सगिद्धिः) काष्ठादिभिः । अङ्गिरः) अङ्गानि प्रापयति यः सोद्गिरः । अंगारा
ऽअंकनाऽअचनाः । निरु ०३।१७। (घृतेन) पूर्वोक्तेन । (वर्द्धयामसि) वर्द्धया-
मः । अत्रेदं तो मसीतीकारादेशः (बृहत्) महत् यथा स्यात्तथा । (शोच)
शोचति । प्रकाशते । अत्र व्यत्यये लङ्यं लोट् । श्वचोतस्तिङ् इति दीर्घश्च
(यविष्ठय) योतिशयेन युवा पदार्थानामपिश्रिकरणे बलवान् सः । यविष्ठ एव यवि
ष्ठयः । अत्र युवन् शब्दादिषु प्रत्ययस्ततो नचसूरमर्त्यविष्ट्रभ्यां यत् । अ० ५।४।३६
इतिवातिकेन स्वार्थं यत्प्रत्ययः । अयं मंत्रः । श० १।३।३।२५—२६ व्याख्यातः ॥३॥

अन्वयः— वयं योऽङ्गिरोंऽगिरा यविष्ठय यविष्ठयेऽग्निर्बृहच्छ्वेचमह्यथा स्या-
त्तथा शोचति प्रकाशते त्वा तं समिद्धिर्घृतेन वर्द्धयामसि वर्द्धयामः प्रदीपयामः ॥३॥

भावार्थः— मनुष्यैर्वा गुणैर्महान्पूर्वोक्तोऽग्निर्वर्तते स होमश्चिन्विद्यासिद्धये
सार्धनैरग्न्यनादिभिः सेवित्वा नित्यं वर्द्धनीय इति ॥ ३ ॥

पदार्थः— हमलोग । जो । (अङ्गिर) पदार्थों को प्राप्त कराने वा । (यविष्ठय)
पदार्थों के भेद करने में अतिबलवान् । (बृहत्) बड़े तेज से युक्त अग्नि (शोच)

यः । (पृथिवी) पृथिव्याः (देवरजनि) देवा यजति यस्यां तस्याः । अत्रो-
 भमत्र प्रातिपदिकनिर्देशानामर्थतन्त्रत्वात्पटुपर्यं मभमा विपरिणम्यते । (पृष्ठे)
 स्परि । (अग्निम्) भौतिकम् । (अन्नादम्) योऽन्नं न्यवादि के सर्वमन्ति-
 मुः । (अन्नाद्याय) अन्ते योऽयमद्यपक्षं च तदद्यं चान्ताद्ये च तस्मै ॥ (आ) सिं-
 तात् । (दधे) स्थापयामि । अयं मन्त्रः । शतं ॥ २११४१९—उटा । व्याख्या-
 तः ॥ ५॥

अन्वयः—अहमन्नाद्याय भुम्ता धीरिव वरिष्णा पृथिवीव तदस्याः प्रत्य-
 क्षायास्वस्या अमत्यक्षाया अंतरिक्षलोकास्थाया देवयजनि, देवयजन्याः पृथि-
 वि, पृथिव्याः पृष्ठे, पृष्ठोपरि भूर्भुवः स्वर्लोकान्तर्गतमन्नादमग्निमादधे, स्थाप-
 यामि ॥ ५॥

भाष्यः—अत्रापि मालेकारैः ॥ हे मनुष्या ययमीश्वरेण रचितं त्रैलोक्यो-
 पकारकं स्वरूपान्या सूर्यप्रकाशसदृशं श्रेष्ठगुणैः पृथिवीसमानं स्वैस्त्रैलोकिकं सन्नि-
 हितमिममग्निं कार्यमिदं यथं प्रयत्नेनोपयोजयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—मै । (अन्नाद्याय) भक्षणयोत्य अन्ने लिये । (भुम्ता) विभु अ-
 यात् ऐश्वर्यते । (धीरिव) आकाशमे सूर्यके समान । (वरिष्णा) अच्छे २ गुणों से ।
 (पृथिवीव) भवेत्तु त भूमिके तुल्य । (त) प्रत्यक्ष वा । (तस्याः) अमत्यक्षा अ-
 यात् आकाशयुक्त लोकमें रहनेवाली । (देवयजनि) देव अर्थात् विद्वान् लोग जहां
 यज्ञ करते हैं वा । (पृथिवी) भूमिके । (पृष्ठे) पृष्ठके ऊपर । (भूः) भूमि (भुवः)
 अन्तरिक्ष । (इधः) दिव अर्थात् प्रकाशस्वरूप सूर्यलोक इनके अन्तर्गत रहने तथा ।
 (अन्नादम्) यय आदि सब अन्नोको भक्षण करनेवाले । (अग्निम्) मयि अग्नि । (अग्निं)
 (आदधे) स्थापन करता हूं ॥ ५ ॥

भाष्यः—इमं मंत्रं दो उपमालेकार हैं । हे मनुष्यलोगो तुम ईश्वरसे जीने
 लोकोंके उपकार करने वा अपनी आगिते सूर्य प्रकाशके समान तथा उपमो २ गुणोंसे
 पृथिवीके समान रूपसे २ लोकोंमें निरुद्ध रहनेवाले ग्यो हूँ अग्निको कार्यकी सिद्धि
 के लिये यत्नेन प्राप्त करोगे ॥ ५ ॥

आयमित्यस्य सूर्परात्री कद्रूर्ध्वपिः । अग्निर्देवता । गायत्री-
छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

अथाग्निनिमित्तेन पृथिवीभ्रमणविषय उपदिश्यते ॥

अथ अग्निके निमित्तसे पृथिवीका भ्रमण होताहै इस विषयको अ-

गले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

आयङ्गोः पृथ्विरक्रमोदसदन्मातरं पुरः । पितरं च
प्रयन्तस्वः ॥ ६ ॥

आ । अयम् । गौः । पृथ्विः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।
पितरम् । च । प्रयन्ति । प्रयन् । स्वरिति स्वः ॥ ६ ॥

पदार्थः--(आ) अभ्यर्थे । (अयम्) प्रत्यक्षः । (गौः) यो गच्छति स
भूगोलः । गौरिति पृथिवीनामसु पठितम् । निर्वच १ । १ । गौरिति पृथिव्या
नामधेयम् । यद्दूरंगता भवति । यच्चास्या भूतानि गच्छति । निरु० २ । १ ।
(पृथिविः) अन्तरिक्षे । अत्र सुपां सुलुगितिसप्तम्येकचने प्रथमैकचनम् । पृथिवि
रिति साधारणनामसु पठितम् । निर्वच १ । २ । (अक्रमीत्)-क्राम्यति । अत्र
लङर्थे लङ् । (असदत्) स्वकक्षायाम् भ्रमति । अत्रापि लङर्थे लङ् । (मातरम्)
स्वयोनिमपः । जलनिमित्तेन पृथिव्युत्पत्तेः । (पुरः) पूर्वपूर्वम् । (पितरम्) पाले
कम् । (प्रयन्) प्रकृष्टतया गच्छन् । (स्वः) आदित्यम् । स्वरादित्यो भवति ।
निरु० २ । १४ ॥ अयं मन्त्रः श० २ । १ । ४ । २९ । निगदन्त्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः--अयं गौः पृथिवीगोलः स्वः पितरं पुरः प्रयन्मातरमपश्च
प्रयन् पृथिविरन्तरिक्षाक्रमोदक्राम्यति समंताद्भ्रमति ॥ ६ ॥

भावार्थः--मनुष्यैर्यस्माज्जलाग्निमिमित्तोत्पन्नोयं भूगोलोऽन्तरिक्षे त्वक-
क्षायामाकर्षणेन रक्तकक्ष्य सूर्यस्याभिः प्रतिलक्ष्य भ्रमति तस्मादहोगप्रशुणल
कृष्णपक्षर्वयनादीनि कालविभागाऽक्रमशः सम्भवन्तीति वक्ष्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अयम्) यह प्रत्यन्त । (गो) गोलरूपी पृथिवी । (पितरम्) पालन करनेवाले (स्व) सूर्यलोक के । (पुत्र) अग्ने २ या । (मातरम्) अपनी योनिरूप जलोंके साथ सहवर्त्तमान । (प्रयन्) अच्छी प्रकार चलती हुई । (धृतिम्) अतिरिक्त अर्थात् आकाश में । (आक्रमीत्) चारों तरफ घुमती है ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जानना चाहिये कि जिस से यह भूगोल पृथिवी जल और अग्निने निमित्तमे उत्पन्न हुई अतिरिक्त वा अपनी कक्षा अर्थात् योनिरूप जल के सहित आकर्षणरूपी गुणोंसे सबकी रक्षा करनेवाले सूर्य के चारों तरफ घूमता है इसी से दिनरात्रि शुक्ल वा कृष्ण पक्ष अथवा और अयन आदि काल विभाग क्रम से सम्भव होते हैं ॥ ६ ॥

अन्तरित्यस्य सर्पराज्ञी वद्रूर्ध्वपिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । पद्यतः स्वरः ॥

सोमिः कथंभूत इत्युपादिश्यते ॥

बह अग्नि कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ॥ व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

अन्तरित्यन्तः ॥ अन्ति । रोचना । अन्त्य । प्राणात् । अपानतीत्यपऽअनती । वि । व्यख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अन्तः) ब्रह्माण्डशरीरपर्यन्त । (चरति) गच्छति । (रोचना) दीप्तिः (अस्य) अग्ने । (प्राणात्) ब्रह्माण्डशरीरपर्यन्त ऊर्ध्व गमनशीलता । (अपानती) अपानमग्नौ गमनशील वायु निष्पादयती विद्युत् । (वि) विविधाय । (व्यख्यत्) व्यापयति । अत्र लङ्घे लुङन्तर्गतोपसर्गश्च । (महिषः) स्वगुणैर्महान् । दिवम्) सूर्यलोकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—याऽअग्ने प्राणादपानतीसती रोचना दीप्तिर्विद्युच्छरीरब्रह्माण्डोऽन्तश्चरति । स महिषोऽग्निर्दिवं व्यख्यत् विन्यापयति ॥ ७ ॥

भावार्थः—मानवयोर्ग्नियुदाग्न्या सर्वान्तःस्था कानिर्वर्तते सा प्राणापानाभ्यां सह सयुज्य सर्वान् प्राणापानाग्निप्रकाशगन्धादीन् । चेष्टाव्यवहारान् प्रमिद्धीकरोतीति बोध्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो । (अग्न्य) इस अग्नि की । (प्राणात्) ब्रह्माण्ड और शरीरके बीचमें ऊपर जानेवाले वायुसे । (अपानती) नीचे को जानेवाले वायुको उत्पन्न करती हुई । (रोचना) दीप्ति अर्थात् प्रकाशरूपी बिजुली । (अन्त) ब्रह्माण्ड और शरीर के मध्यमें । (चरति) चलती है वह । (महिष) अपने गुणोंसे बड़ा अग्नि । (दिनम्) सूर्य लोकको । (व्यस्यत्) प्रगट करना है ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जानना चाहिये कि जो विद्युत् नामसे प्रसिद्ध सब मनुष्यों के अतःकरण में रहनेवाली जो अग्नि की वाति है वह प्राण और अपान वायु के साथ युक्त होकर प्राण अपान अग्नि और प्रकाश आदि चेष्टाओं के व्यवहारों को प्रमिद्ध करती है ॥ ७ ॥

त्रिशद्दामेत्यस्य सर्पराज्ञी वद्भूर्धृषिः । अग्निर्देवता । गायत्री
छन्दः । पदजः । स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

त्रि शद्दाम् विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।
प्रतिवस्तोर्हृद्यभिः ॥ ८ ॥

त्रि शब्द । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते । प्रति । वस्तोः ।
अर्ध । हृद्यभिरिति हृद्यभिः ॥ ८ ॥

पदार्थः— (त्रिशब्द) पृथिव्यादीनि त्रयास्त्रिंशती वत्प्रादुर्भावा देवाना मध्ये पठितानि । अवरिक्तमादिभ्यमग्निं च विहाय त्रिशन्तस्योक्तानि । (शब्द) द्रव्य निषेधेनानि धामानि । अत्र सुवा सुलुगिति शब्दो लुक् । (वि) विशेषार्थः । (राजति) प्रकाशयति । अर्धानर्गनो एवार्धः । (वाक्) उच्यते यथा सा । वा

मिति वाहनामसु पठितम् ॥ निघ्नं ० १।१.१। (पतंगायां) सतति गच्छतीति पतं-
गस्तस्मात्प्रत्यये । (धीयते) धार्यताम् । (मृति) मीप्साताम् । (वस्तो) वि-
दिनं दिनम् । वस्तोरित्यहोमसु पठितम् । निघ्नं ० १।१.१। (अह) विनिघ्नहः
धे । अह इति विनिघ्नहार्थीयः । निघ्नं ० १।१.१। (धुभिः) प्रकाशादिगुणविशेषैः ।
दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरसमीनाम् । निघ्नं ० १।१.१.१ ॥ ८ ॥

अन्वयः—मनुष्यैर्गोऽग्निर्धुभिः, प्रतिवस्तोर्विशदाम धामानि, विराजति
प्रकाशयति । तस्मै पतंगाय पतनपातनादिगुणप्रकाशिताया प्रतिवस्तोः प्रतिदिनं
विद्वद्ब्रह्म धार्यताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—या वाणी प्रत्ययुक्तेन शरीरस्थेन विद्युदाख्येनाग्निना नित्यं
प्रकाशयते । सा तद्गुणप्रकाशाय विद्वद्भिर्नित्यमुपदेष्टव्या श्रोतव्या चेति ॥ ८ ॥

पदार्थः—मनुष्याः को जो आग्निः (धुभिः) प्रकाशआदि गुणों से । (प्रतिवस्तो) प्रतिदिन । (निरा) अंतरिक्ष आदित्य और अग्नि, को, छोड़ के, पृथिवी, आदि जो
सीमा । (धाम) स्थान है उनको । (विराजति) प्रकाशित करता है उस । (पतंगाय)
चलने चलाने आदि गुणों से प्रकाशयुक्त अग्निके लिये । (प्रतिवस्तो) प्रतिदिन
विद्वानोंको । (अह) अच्छे प्रकार । (वाक्) वाणी । (धीयते) अवश्य धारण
करना चाहिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये जगती गुणयुक्त शरीरों परदेवाते निवसित अग्नि से प्रका-
शित होता है उससे नित्य करना
चाहिये ॥ ८ ॥

अग्निरित्यस्य प्रजापतिरूपिः । अग्निर्गो देवते । पंक्तिरद्वन्द्वः ।
पञ्चमः स्वरः ॥

अग्निरित्यस्य यानुषी बृहती द्वन्द्वः । मध्यमः स्वरः ॥
अयाग्निसूयो कीदृशावित्युपदिश्यते ॥
अग्नि और मध्य कते है इस विषयका उपदेश अग्नि मंत्रमें किया है ॥
अग्निज्ज्यातिज्ज्यातिरग्निः स्वाहा सूयो ज्यातिः

॥ १ ॥ ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ अग्निर्वचो ज्योतिर्वचः ॥

॥ २ ॥ स्वाहा सूर्योर्वचो ज्योतिर्वचः स्वाहा ॥ ज्योतिः

सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ अग्निः । ज्योतिः । ज्योतिः । अग्निः । स्वाहा । सूर्यः । ज्योतिः ।

ज्योतिः । सूर्यः । स्वाहा । अग्निः । वचः । ज्योतिः । वचः । स्वाहा ।

सूर्यः । वचः । ज्योतिः । वचः । स्वाहा । ज्योतिः । सूर्यः । सूर्यः ।

ज्योतिः । स्वाहा ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ पदार्थः--(अग्निः) परमेश्वरः । (ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः । (ज्योतिः)

रक्षाशर्मणः । शिल्पविशेषात्पदप्रकाशकः । (अग्निः) मौक्तिकः । अग्निरिति

पदनामसु पठितम् । निय० ५१ । अनेनाग्नेर्गर्भत्वेन ज्ञानस्वरूपत्वादीश्वरः ।

प्राप्तिहेतुत्वाद्वातितीर्थो वा गृह्यते । (स्वाहा) सुष्ठु सत्यमिदं यस्यां योचि सौ ।

स्वाहेति वाङ्मोमसु पठितम् । निय० ५१ । (सूर्यः) चराचरात्मा । यः सरति

जनाति चराचर जगत्स जगद्वाश्वरः । सूर्य आत्मानगतस्तस्थुष्य । यजु० ७ । ४२ ।

अनेन सर्वस्यातर्थाभि परमेश्वरोर्धोः गृह्यते । (ज्योतिः) सर्वान्प्रकाशको वेदवा-

रा सकलविशेषदेशकः । (ज्योतिः) पृथिव्यादिमूर्तद्रव्यप्रकाशकः ।- (सूर्यः)

यः सुरति स्वप्रकाशेन मेरणाहेतुर्भवति स सूर्यलोकः । सूर्य इति पदनामसु पठि-

तम् । निय० ५१ । अनेन ज्ञापकेनेश्वरो व्यवहारसिद्धेः प्राप्तिहेतुत्वात्सूर्यलोको वा

गृह्यते । (स्वाहा) स्वा स्वर्वाया हृदयस्था वाग् यदाह तदेव सत्य वाच्य नानु-

तामिदंस्मिन्नर्थे । (अग्निः) सर्वविशेषदेशकः । (वचः) वचते दास्यतेऽनेन तन्

दिसमूहो वायुगुणः । (वर्चः) प्रकाशकं विद्युत्सूर्यप्रसिद्धान्याख्य तेजः । (ज्योतिः) सर्वव्यवहारप्रकाशकम् । (ज्योतिः) सूर्यप्रकाशकः । (सूर्यः) सर्वव्यापक ईश्वरः । (स्वाहा) वेदवाणी यज्ञक्रियामोहयस्मिन्नर्थे । स्वाहाशब्दार्थं निरुक्तकार एव समाचष्टे । स्वाहा कृत्य स्वाहेत्येतत्सु आहति स्वा वागाहति वा स्व प्राहेति वा स्वाहुत हावर्जुहोतीति वा । निरु० ८।२०। अथ मन्त्रः । शत ८२।३। १-३६ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— अग्निर्जगदीश्वरः स्वाहा ज्योतिः सर्वस्मिन् ददाति । एव भौति बोधिः सर्वप्रकाशक ज्योतिर्ददाति । सूर्यश्चराचरात्मा स्वाहा ज्योतिः सवात्मसु ज्ञान ददाति । अथ सूर्यलोको ज्योतिर्दानं मूर्तद्रव्यप्रकाशनं च करोति । सर्वविद्याप्रकाशकोऽग्निर्जगदीश्वरो मनुष्यार्थं सर्वविद्याधिकरणं वर्चो वेदचतुष्टयं प्रादुर्भावयति । एव ज्योतिर्विद्युदाद्योपमग्निः शरीरवस्त्राण्डस्थो वर्चो विद्यावृष्टिहेतुर्भवति । सूर्यः सकलविद्याप्रकाशको जगदीश्वरः सर्वमनुष्यार्थं स्वाहा ज्योतिर्वर्चः प्रकाशकं विद्युत्सूर्यप्रसिद्धान्याख्य तेजः करोति । एव ज्योतिः सूर्यलोकोपि वर्चः शरीरात्मवल प्रकाशयति । सूर्यः प्राणो ज्योतिः सकलविद्याप्रकाशक ज्ञान कारयति । तथाऽऽ ज्योतिर्मयः सूर्यो जगदीश्वरः स्वाहा । ज्योतिः स्वाहुत हाविः समष्ट्यर्थेषु स्वशक्त्या सर्वत्र प्रसारयति ॥ ६ ॥

भावार्थः— स्वाहाशब्दार्थं निरुक्तकारग्न्यात्र गृहीतः । इन्द्रगणाऽग्निना कारणेनाग्न्यादिक जगत्प्रकाशयते । तत्राग्निः स्वप्रकाशेन स्व स्वेन विज्व च प्रकाशयति । परमेश्वरो वेदवाग सर्वा विद्याः प्रकाशयन्त्येवमग्निमयावपि शिष्या दिविद्या प्रकाशयत इति ॥ ६ ॥

पदार्थः— (अग्नि) परमेश्वर । (स्वाहा) मन्यकथन करनेवाली प्राणा का

(ज्योतिः) जो विज्ञान प्रकाश से युक्त करके सब मनुष्यों के लिये विद्याको देता है इसी प्रकार । (अग्निः) जो प्रसिद्ध अग्नि (ज्योतिः) शिल्पविद्यासाधनों के प्रकाशको देता है । (सूर्यः) जो चराचर सब जगत् का आत्मा परमेश्वर । (ज्योतिः) सबके आत्माओं में प्रकाश वा ज्ञान तथा सब विद्याओंका उपदेश करता है कि । (स्वाहा) मनुष्य जैसा अपने हृदय से जानता हो वैसाही बोले । तथा । जो (सूर्यः) अपने प्रकाश से प्रेरणा का हेतु सूर्यलोक । (ज्योतिः) मूर्तिमान् द्रव्योंका प्रकाश करता है । (अग्निः) जो सब विद्याओंका प्रकाश करनेवाला परमेश्वर मनुष्योंके लिये (वर्चः) सब विद्याओंके अधिकरण चारों वेदोंको प्रकट करता है । तथा जो (ज्योतिः) विजु-लीरूप से शरीर वा ब्रह्माण्ड में रहनेवाला अग्नि । (वर्चः) विद्या और वृष्टि का हेतु है । (सूर्यः) जो सब विद्याओंका प्रकाश करनेवाला जगदीश्वर सब मनुष्यों लिये । (स्वाहा) वेदवाणी से । वर्चः) सकल विद्याओं का प्रकाश और । (ज्योतिः) विजु-ली, सूर्य, प्रसिद्ध और अग्निनामके तेजका प्रकाश करता है तथा । जो (सूर्यः) सूर्यलोक भी । (वर्चः) शरीर और आत्माओंके बलका प्रकाश करता है तथा । जो (सूर्यः) प्राणवायु । (वर्चः) सकल विद्याके प्रकाश करनेवाले ज्ञानको बढ़ाता है और । (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप जगदीश्वर अच्छे प्रकारमें हवन किये हुए पदार्थोंको अपने रचे हुए पदार्थोंमें अपनी शक्तिसे सर्वत्र फैलाता है वही परमात्मा सब मनुष्योंका उपास्य देव और भौतिक अग्नि कार्यसिद्धिका साधन है ॥ ६ ॥

भावार्थः :- स्वाहाशब्दका अर्थ निरुक्तकारकी रीतिसे हम मंत्रमें ग्रहण किया है अग्नि अर्थात् ईश्वरने सामर्थ्य करके कारणसे अग्नि आदि सब जगत्को उत्पन्न करके प्रकाशित किया है उनमें से अग्नि अपने प्रकाशसे आप वा और सब पदार्थोंका प्रकाश करता है तथा परमेश्वर वेदके द्वारा सब विद्याओंका प्रकाश करता है इसी प्रकार अग्नि और सूर्य भी शिल्पविद्यादिका प्रकाश करते हैं ॥ ६ ॥

सन्नूरित्यस्य मजापतिर्ह्यपि । पूर्वाद्देश्याग्निरुत्तरार्द्धस्य सूर्यश्च देवते । पूर्वाद्देश्यस्य गायत्र्युत्तरार्द्धस्य भुरिगायत्री च इन्द्रः । पद्मजः । स्वरः ॥

भौतिकावग्निसूर्या कस्य सत्तया तर्तते इत्युपादिश्यते ॥

भौतिक अग्नि और सूर्य ये दोनों किसकी सत्तासे वर्धमान हैं हम विषयका उपदेश अगल मंत्रमें किया है ॥

सज्जुदेवेन सवित्रा सज्जु राज्येन्दवत्या ॥ जुषाणो

अग्निर्वेतु स्वाहा । सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुपसेन्द्रव-
त्या ॥ जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

सजूरिति सजूः । देवेन । सवित्रा । सजूरिति सजूः । राज्या । इन्द्र-
वृत्तेतीन्द्रवत्या । जुषाणः । अग्निः । वेतु । स्वाहा । सजूरिति सजूः । दे-
वेन । सवित्रा । सजूरिति सजूः । जुषसा । इन्द्रवृत्तेतीन्द्रवत्या । जुषाणः ।
सूर्यः । वेतु । स्वाहा ॥ १० ॥

पदार्थः--(सजूः) यः समानं जुषते सेवते सः । (देवेन) सर्वजगद्द्यो-
तकेन । (सवित्रा) सर्वस्य जगत उत्पादकेन श्वरेणोत्पादितया । (सजूः) यः समा-
ने जुषते श्रीणाति सः । (राज्या) तमोरूपया । (इन्द्रवत्या) इन्द्रो बवही
विष्ठाद्वृषते यस्यां तया । अत्र भूम्यर्थे मनुष्य । स्तनयितुसेन्द्रः । शत० १४ ।
५।७।७। (जुषाणः) यो जुषते सेवते सः । (अग्निः) भौतिकः । (वेतु)
व्याप्नोति । अत्र लङर्थे लोट् । (स्वाहा) ईश्वरस्य स्वा वागाहेत्यस्मिन्नर्थे ।
(सजूः) उक्तार्थः । (देवेन) सूर्यादिप्रकाशकेन । (सवित्रा) सर्वातर्यामिणा
जगदीश्वरेणोत्पादितया । (सजूः) उक्तार्थः । (जुषसा) राज्यवसानोत्पन्न-
या दिवसंहतुना । (इन्द्रवत्या) सूर्यप्रकाशमहितयोपसा । (जुषाणः) सेवमा-
नः सूर्यलोकः । (वेतु) व्याप्नोति अत्रापि लङर्थे लोट् । (स्वाहा) हुतामाहु-
तिम् ॥ अयं मंत्रः । शत० २।२।३।३७—३९ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः--अयमग्निर्देवेन सवित्रा जगदीश्वरेणोत्पादितया सृष्टया
सह सजूर्जुषाण इन्द्रवत्या राज्या सह स्वाहा जुषाणः सन्वेतु सर्वान्
पदार्थान्व्याप्नोति । एवं सूर्यो देवेन सवित्रा सकलजगदुत्पादके-

न धारितया सृष्ट्या सह सज्जुपाण इन्द्रवर्त्योपसा सह स्वाहा जुपाणः सन् हुतं द्रव्यं वेतु व्याप्नोति ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं योयपग्निरीश्वरेण निर्मितः । स तत्सत्तया स्वस्वरूपं धारयन् सन् रात्रिस्थान्वयवहारान्प्रकाशयति । एवं च सूर्य उपःकालमेत्य सर्वाणि मूर्तद्रव्याणि प्रकाशयितुं शक्नोतीति विजानीत ॥ १० ॥

पदार्थः— (अग्निः) जो भौतिक अग्नि । (देवेन) सब जगतको ज्ञान देने का । (सवित्रा) सब जगतको उत्पन्न करनेवाले ईश्वर के उत्पन्न किये हुए जगत के साथ । (सज्जुः) तुल्यवर्तमान । (जुपाण) सेवन करता वा । (इन्द्रवर्त्या) बहुत विजुनी से युक्त । (रात्रा) अधकाररूप रात्रिके साथ । (स्वाहा) वाणीको सेवन करता हुआ । (वेतु) सय पदार्थोंमें व्याप्त होता है इसीप्रकार । (सूर्यः) जो सूर्यलोक । (देवेन) सबको प्रकाशकरनेवाले वा । (सवित्रा) सबके अन्तर्यामी परमेश्वरके उत्पन्न वा धारण किये हुए जगत के साथ । (सज्जुः) तुल्यवर्तमान । (जुपाण) सेवन करता वा । (इन्द्रवर्त्या) सूर्यप्रकाशसे युक्त । (उपसा) दिनके प्रकाशके हेतु प्रातःकालके साथ । (स्वाहा) अग्निमें होम की हुई आहुतियोंको । (जुपाण) सेवन करता हुआ व्याप्त हो कर हवन किये हुए पदार्थोंको । (वेतु) देशांतरोंमें पहुंचाता है उसीसे संय व्यवहार सिद्ध करे ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग जो भौतिक अग्नि ईश्वर ने रचा है वह इसी की सहायसे अपने अपने रूपको धारण करता हुआ दीपक आदिरूपसे रात्रिके व्यवहारों को सिद्ध करता है इसी प्रकार जो प्रातःकालको प्राप्त होकर सब मूर्तिमान् द्रव्योंके प्रकाश करनेको समर्थ है वही काम सिद्ध करनेद्वारा है इसको जानो ॥ १० ॥

उपेत्यस्पगतम अग्निः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्रीछन्दः । पद्मः स्वरः ॥
अथेश्वरेण स्वस्वरूपमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें ईश्वरने अपने स्वरूपका प्रकाश किया है ।

**उपप्रयन्तोऽध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ आरे अ-
स्मै च शृण्वते ॥ ११ ॥**

उपप्रयन्तः उपेत्यस्पगतः । अग्निम् । मन्त्रम् । वोचेत् । आग्नये ॥ आरे
अस्मैऽइत्यस्मै । च । शृण्वते ॥ ११ ॥

पदार्थः— मै जो । (उभा) दो । (दात रौ) मुख देने के हेतु । (इन्द्राग्नी) वायु और अग्नि है । (वाम्) उनको । (आहुवर्धै) गुण जानने के लिये । (हुवे) ग्रहण करता हूँ । (राधस) उत्तम सुखयुक्त राज्यादिधनों के भोग के (सद) साथ (मादयधै) आनन्द के लिये । (वाम्) उन । (उभा) दोनों को । (हुवे) ग्रहण करता हूँ तथा । (इषाम्) सब को इष्ट । (रयीणाम्) अत्यन्त उत्तमचक्रवर्ति राज्य आदि धन वा । (वाजस्य) अत्यन्त उत्तम अन्न के । (सातये) अच्छे प्रकार भोग करने के लिये (उमौ) उन दोनों को (हुवे) ग्रहण करता हूँ ॥ १३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वर की सृष्टि में अग्नि और वायु के गुणों को जानकर कार्यों में सप्रयुक्त करके अपने-२ कार्यों को सिद्ध करते हैं वे सब भूगोल के राज्य आदि धनों को प्राप्त होकर आनन्द करते हैं इनसे भिन्न मनुष्य नहीं ॥ १३ ॥

अयन्तइत्यस्य देववातभरतावृषी । अग्निर्देवता । स्वरानुपुष्प .

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरीश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

फिर भी अगले मन्त्र में ईश्वर और भौतिक अग्नि का उपदेश किया है ॥

अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ॥

तज्जानन्नग्नः आरोहाथानोव्वर्जया शयिम् ॥ १४ ॥

अयम् । ते योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अर्थः । तः । वर्जय । शयिम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अयम्) वायुः । (ते) तवेश्वरस्य (योनिः) निमित्त-कारणम् । (ऋत्वियः) ऋतुः प्राप्तेः सः । अत्र छन्दसि घस् । अ० ५।१।१०६ अनेन अतुशब्दादघस्यत्ययः (यतः) यस्मात् । (जातः) मादुर्भूतः । (अरोचथाः) दीपयति । अत्र ऋत्वयो लठर्थे लुट् । (तम्) अग्निम् (जानन्) । (अग्ने) जगदीश्वरो विष्णुः । (आ) समतात् क्रियायोगे (रोह) उन्नति

गमय गमयति वा (अथ) श्रानंर्ग्ये अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (नः) अस्माकम् ।
(वर्द्धय.) सर्वोत्कृष्टतां संपादय । संपादयति वा । अत्रान्येषामपीति दीर्घः ।
(रयिम्) पूर्वोक्तं धनम् । अयं मन्त्रः । शत० २ । ३ । २ । १३ । व्यवृत्तातेः ॥१४॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर ते तव सृष्टौ य ऋत्विगोऽग्निर्वायोः स
काशाज्जातः सन्नारोचयाः समंतात्प्रदीपयति । यः सूर्यादिरूपेण दिग्भारोह स
मंताद्रोहति यो नोस्माक रयिं वर्द्धयति यस्याग्नेरयं वायुर्योनिरस्ति त जानंस्त्वं
तेन नोस्माकं रयिं सार्वभौमराज्यादिसिद्धिं धनं वर्द्धय ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वेषु कालेषु यथावद्योजनीयोऽस्ति यो वायुनिमि
त्तेनोत्पद्यते य एवानेककार्यसिद्धिकरत्वेन सर्वान् सुखयति तं यथावद् विदित्वा
संप्रयुज्य कार्याणि साधनीयानीति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टि में जो (ऋत्विग्य)
ऋतु ऋतु में प्राप्ति कराने योग्य अग्नि और जो वायुसे । (जाते) प्रसिद्ध हुआ ।
(आरोचयाः) सब प्रकार प्रकाश करता है ।
(आरोह) उन्नति को सब ओर से बढ़ाता ।
राज्यआदि धनको बढ़ाता है । (तम्) उस अग्नि को । (जानन्) जानते हुए आप
उस से । (न) हमारे । (रयिम्) सब भूगोल के राज्यआदि से सिद्ध हुए धनको ।
(वर्द्धय) वृद्धियुक्त कीजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जो सब काल में यथावत् उपयोग करने योग्य वा
जो वायु के निमित्त से उत्पन्न हुआ तथा जो अनेक कार्यों की सिद्धिरूप कारणसे सब को
सुख देता है उस अग्नि को यथावत् जानकर उसका उपयोग करके सब कार्यों की
सिद्धि करनी चाहिये ॥ १४ ॥

अयोमहेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिक् निन्दुप्

उन्टः । धैवतः स्वरः ॥

पदार्थः--(उपमयन्तः) उत्कृष्टं निष्पादयतो जानतः । (अध्वरम्) क्रियामय यज्ञम् । (मन्त्रम्) वेदस्थं विज्ञानहेतुम् । (वोचेम) उच्यामः । अथ माशिपि लिङ्गयुक्तमनुवचने प्रयोगः । लिङ्गवाशिष्यदित्यदि कृते छन्दस्युभयं येति सार्वधातुकमाश्रित्यैककारलोपा । वचउम् । अ० ७।४।२० इत्यङि पर उमागमश्च । (अग्नये) विज्ञानस्वरूपायानर्यामिने जगदीश्वराय (आरे) दूरे । आर इति दूरनामसु पठितम् । निघ० ३।७६। (अस्मे) अस्माकम् । अत्र सुपां सुलुगित्यमः स्थाने शे आदेशः । (च) समुच्चये । (शृण्वते) या यथार्थतया शृणोति तस्मै । अय मन्त्रः । श।० २।३।२।१।१० व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः---अध्वरमुपमयतो वयमस्मे अस्माकमागे दूरे चात्समीपे शृण्वतेऽग्नये जगदीश्वराय मत्र वोचेमोच्याम ॥ ११ ॥

भाषार्थः--मनुष्यैर्वेदमन्त्रैरीश्वरस्य स्तुतियज्ञानुष्ठाने कृत्वा । य ईश्वरोंऽ-
र्चयिष्यामिष्यामि सर्वं शृण्वन्वर्तते । तस्माज्जीत्वा न कदाचिद्धर्मं कर्तुमिच्छा
पि कार्या यदा मनुष्य एत जानाति तदा समीपस्थो यदेन न जानाति तदा दूरस्थ
इति वेद्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः--(अध्वरम्) क्रियामययज्ञको । (उपमयन्तः) अर्चेष्टमकार जानते
हुम् हम लोग । (अस्मे) जो हम लोगोके । (आरे) दूर वा । (च) निकटमें ।
(शृण्वते) यवार्थ सत्यासत्यको सुननेवाले । (अग्नये) विज्ञानस्वरूप अतर्यामी जगदीश्वर
है इसी के लिये । (मन्त्रम्) जानको प्राप्त करनेवाले मन्त्रोंको । (वोचेम) नित्य उच्चा
रण वा विचार करें ॥ ११ ॥

भाषार्थः-- मनुष्यों को वेदमन्त्रों के साथ ईश्वर की स्तुति वा यज्ञके अनुष्ठान को
करके । जो ईश्वर भीतर बाहर सब जगह व्याप्त होकर सब व्यवहारों को सुनता वा जानता
हुअ वर्तमान है इसकारण उससे भय मानकर अर्घ्य करने का इच्छाभी न करनी चाहिये
अब मनुष्य परमात्मा को जानता है तब समीपस्थ और जब नहीं जानता तब दूरस्थ
है ऐसा निश्चय न करना चाहिये ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्ध्वत्यस्यविरूपः पञ्चपिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री-

छन्दः । पहजःस्वरः ॥

अथाग्निशब्देनेश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

अथ अगले मंत्रमें अग्निशब्दसे ईश्वर और भौतिक अग्नि प्रकाश किया है ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽश्रयम् ॥

अपाश्रेताशसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अश्रयम् ॥ अपाम् ।
रेतांसि । जिन्वति ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सर्वस्वामीश्वरः । प्रकाशादिगुणवान्भौतिको वा ।
(मूर्धा) सर्वोपरि विराजमानः । (दिवः) प्रकाशवतः सूर्यादेर्जगतः । (ककुत्)
महान् । ककुद् इति महन्नामसु पठितम् । नियं० ३ । १ । ककुद्शब्दस्य स्थाने
ककुत् । पृषोदराद्याकृतिगणांतर्गतत्वात्तिसङ्घः । (पतिः) पालयिता । पालनहेतुर्वा ।
(पृथिव्याः) प्रकाशरहितस्य पृथिव्यादेर्जगतः । (अश्रयम्) निरूपितपूर्वः ।
(अपाम्) प्राणानां जलानां वा । आप इति पदनामसु पठितम् । नियं० ५ । ३ ।
अनेन चेष्टादिव्यवहारप्रापकाः प्राणा गृह्यन्ते । आप इत्युदकनामसु पठितम् । नि
यं० १ । १२ । (रेतांसि) वीर्याणि । (जिन्वति) रञ्जयितुं जानाति । प्रापयति ।
वा । जिन्वतीति गतिकर्मसु पठितम् । नियं० २ । १४ । अयं मंत्रः । शत० २ ।
१ । २ । ११ । व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं योऽयं ककुन्मूर्ध्निर्जगदीश्वरो दिवः पृथिव्या-
श्च पतिः पालकः सन्नपां रेतांसि जिन्वति सद्य जानाति तमेव पूज्यं मन्यध्वमि
त्येकः । योऽयमग्निः ककुदिवो मूर्धा पृथिव्याश्च पतिः पालनहेतुः सन्नपां रेतांसि
जिन्वति स मुख प्रापयतीति द्वितीयः ॥ १२ ॥

पदार्थः— मै जो । (उमा) दो । (दात रौ) मुख देने के हेतु । (इन्द्राग्नी) वायु और अग्नि है । (वाम्) उनको । (आहुवर्धै) गुण जानने के लिये । (हुवे) ग्रहण करता हू । (राधस) उत्तम मुखयुक्त राज्यादिधनों के भोग के (सह) साथ (मादयधै) आनन्द के लिये । (वाम्) उन । (उमा) दोनों को । (हुवे) ग्रहण करता हू तथा । (इषाम्) सब को हृष्ट । (रयीणाम्) अत्यन्त उत्तमवक्त्रवर्ति राज्यआदि धन वा । (वाजम्य) अत्यन्त उत्तम अन्न के । (सातये) अच्छे प्रकार भोग करने के लिये (उमो) उन दोनों को (हुवे) ग्रहण करता हू ॥ १३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वर की सृष्टि में अग्नि और वायु के गुणों को जानकर कार्यों में समयुक्त करके अपने-२ कार्यों को सिद्ध करते हैं वे सब भूगोल के राज्यआदि धनों को प्राप्त होकर आनन्द करते हैं इनसे भिन्न मनुष्य नहीं ॥ १३ ॥

अयन्तइत्यस्य देववातभरतावृषी । अग्निर्देवता । स्वरादनुष्टुप् .

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरीश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

फिर भी अगले मन्त्र में ईश्वर और भौतिक अग्नि का उपदेश किया है ॥

अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ॥

तज्जानन्नग्नः आरोहाथानो वर्द्धया रयिम् ॥ १४ ॥

अयम् । ते योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अर्थः । ज्ञः । वर्द्धय । रयिम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अयम्) वायुः । (ते) तत्त्वेष्वस्य (योनिः) निमित्तकारणम् । (ऋत्वियः) ऋतुः प्राणोऽस्य सः । अत्र छन्दसि यस् । अ० ५।१।१०६ अनेन ऋतुशब्दादधस्मत्प्रत्ययः (यतः) यस्मात् । (जातः) मादुर्भूतः । (अरोचथाः) दीपयति । यत्र व्यत्ययो लट्ठे लुट् । (तम्) अग्निम् (जानन्) । (अग्ने) जगदीश्वरो विद्युत् । (आ) समतात् क्रियायोगे (रोह) उन्नति

गमय गमयति वा (अथ) आनर्घ्ये अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (नः) अस्माकम् ।
(वर्द्धय) सर्वोत्कृष्टता सपादय । सपादयति वा । अनान्येषामपीति दीर्घ ।
(रयिम्) पूर्वोक्तं धनम् । अय मन्त्रः । शत० २ । ३। २। १३। व्यख्यातः ॥१४॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर ते तव सृष्टौ य ऋत्विगोऽग्निर्वायोः स
काशाज्जातः सन्नारोचथाः समतात्प्रदीपयति । यः सूर्यादिरूपेण दिग्मारोह स
मताद्रोहति यो नोस्माक रयिं वर्द्धयति यस्याग्नेरय वायुर्योनिरस्ति त जानस्त्व
तेन नोस्माक रयिं सार्वभौमराज्यादिसिद्धिं धन वर्द्धय ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यः सर्वेषु कालेषु यथावद्योजनीयोस्ति यो वायुनिमि
त्तेनोत्पद्यते य एवानेककार्यसिद्धिकरत्वेन सर्वान् सुखयति च यथावद् विदित्वा
समष्ट्युज्य कार्याणि साधनीयानीति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टि में जो (ऋत्विग)
ऋतु ऋतु में प्राप्ति कराने योग्य अग्नि और जो वायुसे । (जात) प्रसिद्ध हुआ ।
(आरोचथाः) सब प्रकार प्रकाश करता है वा जो सूर्यआदिरूप से प्रकाशवाले लोकोंकी ।
(आरोह) उन्नति को सब ओर से बढ़ाता है और जो । (नः) हमारे । (रयिम्)
राज्यआदि धनको बढ़ाता है । (तम्) उस अग्नि को । (जानन्) जानते हुए आप
उस से । (न) हमारे । (रयिम्) सब भूगोल के राज्यआदि से सिद्ध हुए धनको ।
(वर्द्धय) वृद्धियुक्त कीजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जो सब काल में यथावत् उपयोग करने योग्य वा
जो वायु के निमित्त से उत्पन्न हुआ तथा जो अनेक कार्यों की सिद्धिरूप कारणसे सब को
सुख देता है उस अग्नि को यथावत् जानकर उसका उपयोग करके सब कार्यों की
सिद्धि करनी चाहिये ॥ १४ ॥

अयामिहोत्पत्त्यस्य यामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । सुरिक् निष्ठुर्

छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनः सोमिः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अयमिह प्रथमोधायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽध्वरोऽप्यधीत्यः । यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विश्वं विश्विषे ॥ १५ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरिति धातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरोऽप्यधीत्यः । ईड्यः । यम् । अप्नवानः । भृगवः । विरुरुचुरिति विरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विश्वमिति विश्वम् । विश्वेति शब्दार्थे विश्वेति विश्वे ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अयम्) ईश्वरो भौतिको वा । (इह) अस्यां सृष्टौ (प्रथमः) यज्ञक्रियायामुपास्य-आदिमं साधनं वा । (धायि) ध्रियते । अत्र वर्तमाने लुङ् । बहुलं छन्दस्यमाह्वयगोपीत्यहभावः । (धातृभिः) यज्ञक्रिया-मारकैर्विद्वद्भिः । (होता) ग्राहकः । (यजिष्ठः) अतिशयेनानन्दशिल्पविद्ययोः संगतिहेतुः । (अध्वरोऽप्यधीत्यः) उपासनाग्निहोत्राद्यगमेषांतेषु शिल्पविद्यांतर्गतेषु वा यज्ञेषु । (ईड्यः) उपासितुमभ्येपितुं वार्हः । (यम्) उक्तार्थम् । (अप्नवानः) यऽप्यन्विष्यासेतानान्कुर्यन्ति ते अप्न इत्यस्माच्चत्करोति तदाचष्टे । अ० ३ । १ । २६ । अनेन करोत्यर्थे णिच् । ततोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिष् । अप्न-इत्यपत्यनामसु पठितम् । नियं ० २ । २ । (भृगवः) यज्ञविद्यावेत्तारः । भृगव इति पदनामसु पठितम् नियं ० ५ । ५ । अनेन ज्ञानवत्त्वं गृह्यते । (विरुरुचुः) विद्यापयंति । अत्र लङ्गर्थे लिट् । (वनेषु) संभजनीयेषु । (चित्रम्) अद्भुतगुणम् ॥ (विश्वम्) व्यापनशीलम् । अत्र वा छन्दसात्यनेन पूर्वरूपादेशो न । (विश्विषे) प्रतिप्रजाम् । अयं मन्त्रः । शत० २ । ३ । २ । १४ । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अप्नवानो भृगवो विद्यां इह वनेष्वध्वरोऽप्यधीत्यः विश्वे विश्वे

विभ्रं चित्रं यमग्निं विरुचुर्विदीपयन्ति सोऽयं धातुभिः प्रथम ईड्यो होता यजि-
ष्ठोऽग्निरिह धायि ध्रियते ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । विद्वांसो यज्ञक्रियासिद्धयर्थमुपास्यसा-
धनत्वाभ्यामेतमग्निं स्तुत्वा गृहीत्वा वाऽस्यां सृष्टौ प्रजासुखानि नन्वर्तयेयु-
गिति ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अग्रवान्.) विद्या सत्तान् अर्थात् विद्या पदाकर विद्वान् कर देने-
वाले । (भृगवः) यज्ञविद्या के जाननेवाले विद्वान् लोग (इहः) इस संसार में (वनेषु)
अच्छे प्रकार सेवन करने योग्य । (अन्तरेषु) उभासना अग्निहोत्र से लेकर अश्वमेधप-
र्यन्त और शिल्पविद्यामय यज्ञों में । (विशेषे) प्रजा २ के प्रति । (विम्बम्) व्या-
प्तसमाव वा । (चित्रम्) आश्चर्यगुणवाले । (यम्) जिस ईश्वर और अग्निको (वि-
रुचुः) विशेष करके प्रकाशित करते हैं । (अयम्) वही । (धातुभिः) यज्ञक्रिया के
धारण करनेवाले विद्वान् लोगोंके (ईड्य) सोज करने योग्य । (प्रथम) यज्ञ-
क्रिया का आदिसाधन । (होता) यज्ञका ग्रहण करनेवाला । (यजिष्ठः) उपामन्त्र
और शिल्पविद्या का हेतु है । उसको । (इह) इस संसार में । (धायि) धारण करते
हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है—विद्वान् लोग यज्ञकी सिद्धि के लिये मुख्य
करके उपाम्यदेव और साधन भौतिक अग्नि को ग्रहण करके इस संसार में प्रजाके सुखों
को नित्य सिद्ध करें ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नामित्यस्याऽवत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री-
छन्दः । पङ्क्तयः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अस्य प्रत्नामनुयतं शुक्रन्दुन्दुहेऽअहंयः ॥ पर्यः
सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनुं । पुतम् । शुक्रम् । दुन्दुहे । अहंयः । पर्यः ।
सहस्रसामिति सहस्रसाम् । अर्षिम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अस्य) अग्नेः । (प्रत्नाम्) अनादिर्वर्तमानां पुराणीयनादि-
स्वरूपेण नित्याम् । प्रत्नमिति पुराणनामसु पठितम् । नियं० ३।२७ । (अ-
नु) परवादर्थे । (द्युतम्) कारणस्थां दीप्तिम् । अत्र द्युतदीप्तावित्यस्मात्किप्
प्रत्ययः । (शुक्रम्) शुद्धं कार्यकरं साधनम् (बुद्बुद्दे) प्रपूरयन्ति । अत्र
वर्तमाने लिट् । इरयारे । अ० ६।४।७६ । अनेनेरजित्यस्य स्थाने रे आदेशः ।
(अन्ध्यः) अन्धुवन्ति व्याप्नुवन्ति सर्वा विद्या ये ते विद्वांसः । अत्राऽहव्याप्ता-
वित्यस्माद्वाहुलकेनौणादिकः क्रिः प्रत्ययः । महीधरेणां च्छी लज्जायामित्य-
स्य प्रयोगोऽशुद्ध एव व्याख्यात इति । (पयः) जलम् । पय इत्युदकनामसु प-
ठितम् । नियं० १।१२ । (सहस्रसाम्) या सहस्राण्यसंख्यातानि कार्याणि स-
नोति ताम् । (आपिम्) कार्यसिद्धिप्राप्तेर्हत्तम् । अत्रेगुपधात्कित् । उ० ४।-
१२७ । अनेन ऋषीणतावित्यस्मादातो रिन्प्रत्ययः । अयं पञ्चः । शत० २।१।२।
१५ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—अहयो विद्वांसोऽस्याग्नेः सहस्रसामपि प्रत्नां द्युतं ज्ञात्वा
शुक्रं प्रपूरयन्तु बुद्बुद्दे प्रपूरयन्ति ॥ १६ ॥

भावार्थः—प्रतुर्प्यर्थयाग्नेस्त्वगुणसहितस्य कारणरूपेणानादित्वेन नि-
न्यन्त्रं विज्ञेयमस्ति । तथैवाग्नयेषामपि जगत्स्थानां कार्यद्रव्याणां कारणरूपेणा-
नादित्वं नेदितव्यमेतद्विदित्वेनानग्न्याद्रीन्पदार्थान्कार्येषूपकृत्य सर्वे व्यवहाराः
समाधनीया इति ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अन्ध्यः) सप्त विद्यार्भाषो व्यसि करानेवानी विद्वान् लोग ।
(अस्य) इस मूर्तिरु अग्निको । (सहस्रसाम्) असंख्यात कार्योको देने या । (अ-
पिम्) कार्यसिद्धिके प्राप्तिरु हेतु । (प्रत्नाम्) प्राचीन अनादिव्यवस्था से नित्य वर्तमान ।
(द्युतम्) कारण मे रहनेवाली दीप्ति को जानकर । (शुक्रम्) शुद्धप्रायो को सिद्ध करने
वाले । (पय) जनको । (अनु, बुद्बुद्दे) गहरे प्रकार पूरण करते हैं अर्थात् अभिनि
हस्तगोद करके श्रद्धे मे समारको पूरण करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—तन्त्र्यों को जेमे गुणमैदिन अभि का कारणरूप या अनादिपन मे

नित्यपन जानना योग्य है। वैसेही जगत के अन्य पदार्थों का भी कारणरूप से अनादिपन जानना चाहिये इनको जानकर कुर्यों में उपयुक्त करके सब व्यवहारों की सिद्धि करनी चाहिये ॥ १६ ॥

तनूपाइत्यस्वाऽवत्सारऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरभौतिकौ किं कुरुत इत्युपदिश्यते ॥

अब ईश्वर और भौतिक अग्नि क्या करते हैं इस विषय का उपदेष्टा अगले मंत्र में किया है।

तनूपाऽअग्नेऽसि तन्वृम्मे पाह्यायुर्धाऽअग्नेस्यायु-
र्मे देहि वर्चोदाऽअग्ने ऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने
यन्मे तन्वाऽऊनन्तन्मऽआपृणा ॥ १७ ॥

तनूपाऽइति तनूपाः । अग्ने । असि । तन्वृम् । मे । पाहि । आयुर्धाऽइत्यायुः
ऽदाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः ।
अग्ने । असि । वर्चः । मे । दृहि । अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् ।
मे । आ । पृण ॥ १७ ॥

पदार्थः— (तनूपाः) यस्तनूः सर्वपदार्थदेहान्पाति रक्षति स जगदीश्वरः ।

पालनहेतुभौतिको वा । (अग्ने) सर्वाभिरक्षकेश्वर ! रक्षाहेतुभौतिको वा ।
(असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (तन्वृम्) शरीरम् । अत्र
वाच्छन्दसीत्यामिपूर्वइत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपादेशो न भवति (मे) मम (पाहि)
पाति वा । (आयुर्धाः) आयुःप्रदः । (आमे) भवति वा (आयुः) जीवनम् ।
(मे) ममम् । (देहि) ददाति वा । (वर्चोदाः) यो वर्चो विज्ञान
ददातीति तत्प्राप्तिहेतुर्वा । (अग्ने) सर्वविद्यामयेश्वर विद्याहेतुर्वा । (असि)
भवति वा (वर्चः) विद्याप्राप्ति दीप्ति वा । (मे) ममम् । (देहि) ददाति
वा । (अग्ने) कामाना प्रपूरकेश्वर । कामपूर्तिहेतुर्वा । (यत्) यावत्स्मादा ।

(मे) मम । (तन्वाः) अंतःकरणाख्यस्य वाह्यस्य शरीरस्य वा । (ऊनम्)
अपर्याप्तम् । (तत्) तावत्तस्माद्वा । (मे) मम । (आ) समंतात् । (पूण)
पूरयति वा । अयं मंत्रः । शत० २ । ३ । २ । १६ । २० व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यद्यस्मात्त्वं तनूपा अस्ति तत्तस्मान्मे मम
तन्वं पाहि । हे अग्ने यद्यस्मात्त्वमायुर्दा अस्ति तत्तस्मान्मे मम पूर्णमायुर्देहि ।
हे अग्ने यद्यस्मात्त्वं वर्चोदा अस्ति तत्तस्मान्मे मम वर्चः पूर्णविद्यां देहि । हे
अग्ने मे मम तन्वा यथावदून बुद्धिबलशौर्यादिकमपर्याप्तमस्ति तत्तावदापूण
समन्तात्प्रपूरयेत्येकः । अयमग्निर्यद्यस्मात्तनूपा अस्ति तत्तस्मान्मे मम जाठररूपेण
तन्वं पाति । यद्यस्मादयमग्निरायुर्दा आयुर्निमित्तमस्ति तत्तस्मान्मे मम मायुर्देदाति ।
यद्यस्मादयमग्निर्वर्चोदा अस्ति तत्तस्माद्वर्चो दीप्तिं ददाति । अयमग्निर्यथावन्मे
मम तन्वा ऊनमपर्याप्तं तत्तावत् समंतात्प्रपूरयतीति द्वितीयः ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । परमेश्वरेणास्मिञ्जगति यतः सर्वेभ्यः
माणिभ्यः शरीरायुर्निमित्तविद्यामकाशसर्वाङ्गपूर्तिर्निर्मिता तस्मात् सर्वे पदार्थाः
स्वस्वरूपं धारयन्ति तथैवास्य सृष्टौ प्रकाशादिगुणवत्त्वादयमग्निरेतेषां मुख्यः साध-
कोस्तीति सर्वैवेदितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) जगदीश्वर । (यत्) जिसकारण आप । (तनूपा)
सम मूर्तिमान् पदार्थों के शरीरों की रक्षा करनेवाले । (अस्ति) है इससे आप ।
(मे) मेरे । (तन्वम्) शरीर की । (पाहि) रक्षा कीजिये । हे । (अग्ने) परमेश्वर
जैसे आप । (आयुर्दाः) सब को आयु के देनेवाले । (अस्ति) है वैसे । (मे)
मेरे लिये । (आयु) पूर्ण आयु अर्थात् सौ वर्ष तक जीवन । (देहि) दीजिये । हे
(अग्ने) सर्व विद्यामय ईश्वर जैसे आप । (वर्चोदा) सब मनुष्यों को विज्ञान देनेवाले ।
(अस्ति) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी टीकर गुण ज्ञानपूर्वक । (वर्च) पूर्ण विद्या की ।

(देहि) दीजिये । हे । (अग्ने) सन कामोंको पूरण करनेवाले परमेश्वर । (मे) मेरे । (तन्वा) शरीरमें । (यत्) जितना । (ऊनम्) बुद्धिवल और शौर्य आदि गुण कम है । (तत्) उतना अग । (मे) मेरा । (आपृण) अच्छेप्रकार पूरण कीजिये ॥ १ ॥ (अग्ने) यह भौतिक अग्नि । (यत्) जैसे । (तनूपाः) पदार्थोंकी रक्षा का हेतु । (असि) है वैसे जाठरान्निरूपसे । (मे) मेरे । (तन्वम्) शरीरकी । (पाहि) रक्षा करता है । (अग्ने) जैसे ज्ञानका निमित्त यह अग्नि । (आयुर्दा) सन के जीवनका हेतु । (असि) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी (आयु) जीवनके हेतु क्षुधा आदि गुणोंको । (देहि) देता है । (अग्ने) यह अग्नि जैसे । (वच्चादाः) विज्ञानप्राप्तिका हेतु । (असि) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी । (वर्ध) विद्याप्राप्तिके निमित्त बुद्धिवन्तादि को । (देहि) देता है तथा । (अग्ने) जो कामनाके पूरण करनेमें हेतु भौतिक अग्नि है वह । (यत्) जितना । (मे) मेरे । (तन्वा) शरीरमें बुद्धिआदि सामर्थ्य । (ऊनम्) कम है । (तत्) उतना गुण (आपृण) पूरण करता है ॥ ७ ॥ १७ ॥

भावार्थः-- इस मंत्रमें श्लेयालकार है । जिसकारण परमेश्वर ने इस सत्तामें सब प्राणियों के लिये शरीर के आयुनिमित्त विद्या का प्रकाश और सन अगोंकी पूरणता रची है इसीसे सन पदार्थ अपने २ स्वरूप को धारण करते हैं इसीप्रकार परमेश्वरकी सृष्टिमें प्रकाश आदि गुणवान् होनेसे यह अग्नि भी सब पदार्थों के पालन का मुख्य साधन है ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वेत्यस्याऽवत्सार आपिः । अग्निर्देवता । निचृद्धासी

पक्तिरद्धन्दः । पचमः स्वरः ॥

पुनस्तावेवोपदिश्येते ॥

किरभी अगले मंत्रमें परमेश्वर और भौतिक अग्निका प्रकाश किया है ॥

इन्धानास्त्वा अतः हिमा धुमन्तः समिधोमहि
व्ययस्वन्तो व्ययस्कृतः सहस्वन्तः सहस्कृतम् । अग्ने
सपत्नदम्भनमदव्धासोऽअदावन्धम् ॥ चित्रावसो स्व-
स्ति ते परमशीय ॥ १८ ॥

इन्धानाः । त्वा । शतम् । हिमाः । धुमन्तमिति धुमन्तम् । सप्त । इधीमहि ।
 वयस्वन्तः । वयस्कृतमिति वयःस्कृतम् । सहस्वन्तः । सहस्कृतमिति सहःस्कृतम् ।
 अग्ने । सपत्नदम्भन्तमिति सपत्नदम्भन्तम् । अदन्धासः । अदाभ्यम् । चित्रा-
 वसोचित्रवसोऽइति चित्रवसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय ॥ १८ ॥

पदार्थः—

(इन्धानाः) प्रकाशयन्तः । (त्वा) त्वामनेतृगुणं जगदीश्वरं
 प्रकाशादिगुणवंतं भौतिकं वा । (शतम्) शतसंख्याकान्संवत्सरानधिकं वा ।
 (हिमाः) हेमन्तर्तुष्कानि वर्षाणि । शतं हिमाः शतं वर्षाणि जह्यास्म । शतं
 २ । ३ । २ । २ । १ ॥ (धुमन्तम्) द्यौरनेतः प्रकाशो विद्यते यस्मिन्परमेश्वरे वा
 प्रशस्तः प्रकाशो विद्यते यस्मिन्भौतिके तम् । अत्र भूम्यर्थे प्रशंसार्थं च मतुप् (सप्त)
 सम्पत्तिर्न । (इधीमहि) जीवेम वा । (वयस्वन्तः) मशस्तं पूर्णमासुर्विद्यते येषां ते ।
 अत्र प्रशंसार्थं मतुप् । (वयस्कृतम्) यो वयः करोति तम् । (सहस्वन्तः) सहस्रं
 सहो विद्यते येषां ते । अत्र भूम्यर्थं मतुप् । (सहस्कृतम्) यः सहः सहस्रं करोति
 कारयति वा तम् । (अग्ने) विहातरीश्वर । कार्यभापकोऽग्निर्वा । (सपत्नद-
 म्भन्तम्) यः सपत्नान् दम्भयतीति तम् । (अदन्धासः) दम्भाहंकाररहिताः ।
 अनुषाहसिताः । दिनस्ति दम्भोतीति यषाकर्मसु पठितम् । नियं० २ । १० ।
 अत्राज्जसेरसुगित्यसुगागमः । (अदाभ्यम्) अहिसनीयम् । (चित्रावसो)
 चित्रमन्त्रं यमु धनं विद्यते यस्मिन्तत्संशुद्धादीश्वर । चित्राणि वसुनि धनानि
 यस्माद्वा स भौतिकः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । (स्वस्ति) प्राप्तव्यं सुखम् ।
 स्वस्तीति पदनामसु पठितम् । नियं० ५ । ५ । अनेन प्राप्तव्यं सुखं दृश्यते
 (ते) नव तस्य वा । (पारम्) सर्वदुःखेभ्यः पृथग्भूतम् । (अशीय)
 माशुषाम् ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे चित्रावसो अग्ने जगदीश्वरादव्यासो वयस्वन्तःसहस्रन्तोऽदाभ्यं सपत्नदंभनं वयस्कृतं सहस्कृतं धुमन्तं त्वामिन्धाना सन्तो वयं शनं हिमाः समिधीमहि प्रकाशयेम जीवेमैव कुर्वन्नहमपि यत्ते तव कृपा सर्वदुःखेभ्यः पारं गत्वा स्वस्ति सुखमशीय प्राप्नुयामित्येकः । अदव्यासो वयस्वन्तः सहस्वतस्त्वा तमदाभ्यं सपत्नदंभनं वयस्कृतं सहस्कृतमग्ने अग्निं नित्यमिन्धानाः प्रदोषयतो वयं शनं हिमाः शतं वर्षाणि जीवेमैव कुर्वन्नहमपि योयं चित्रावसो चित्रावसुरग्निस्ते तस्य सकाशाद्वारिष्ठादिदुःखेभ्यः पारं गत्वा स्वस्ति सुखमशीय प्राप्नुयामिति द्वितीयः ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैः पुरुषार्थेनैश्वरोपासनयाऽग्न्यादिपदार्थेभ्य उपकारकरणेन च सर्वदुःखांतं गत्वा परं सुखं प्राप्य शतवर्षपर्यन्तं जीवितव्यं न च केनाप्येकक्षणमप्यालस्ये म्यातव्यम् । किंतु यथा पुरुषार्थो वद्धेत तथैवानुष्ठ्यातव्यमिति ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे । (चित्रावसो) आश्चर्यरूप धनवाले । (अग्ने) परमेश्वर (अदव्यास) दम्भ अहंकार और हिंसादि दोषरहित । (वयस्वन्तः) प्रशस्तनीय पूर्ण अवस्थायुक्त । (सहस्वतः) अत्यंत सहन स्वभावसहित (अदाम्यम्) मानने योग्य । (सपत्नदंभनम्) शत्रुओंके नाश करने (वयस्कृतम्) अवस्थाकी पूर्ति करने (सहस्कृतम्) सहन करने कराने तथा । (धुमन्तम्) अनन्त प्रकाशवाले । (त्वा) अपका । (इन्धाना) उपदेश और श्रवण करतेहुए हमलोग । (शत) सौ वर्षतक वा सौसे अधिक । (हिमाः) हेमन्तऋतुयुक्त । (समिधीमहि) अच्छे प्रकार प्रकाश करें वा जैसे इसप्रकार करता हुआ मैं भी जो । (ते) आपकी कृपासे । सन दुःखों से । (पारम्) पार होकर । (स्वस्ति) सुख को । (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १ ॥ (अदव्यास) दम्भ अहंकार हिंसादि दोषरहित । (वयस्वनः) पूर्ण अवस्थायुक्त । (सहस्वतः) अत्यंत सहन करनेवाले । (त्वा) उस (अदाम्यम्) उपयोग करने योग्य । (सपत्नदंभनम्) आग्नेयोदि शम्भअस्रविद्या में हेतु होने से शत्रुओं को जिताने । (वयस्कृतम्) तस्या को बचाने । (सहस्कृतम्) सहनका हेतु । (धुमन्तम्) अच्छे प्रकार प्रकाश करे । (अग्ने) कायों को प्राप्त करानेवाले भौतिक अग्नि को । (इन्धाना) मन्थनित

करते हुए हम लोग । (शतम्) सौ वर्षपर्यंत । (हिमा) हेमंतऋतुयुक्त । (समिधी-
महि) जीवें इसप्रकार करता हुआ मैं भी जो यह । (चित्रायसो) आश्चर्यरूप धनके
प्राप्तिका हेतु अग्नि है । (ते) उसके प्रकाश से दारिद्र्य आदि दुःखों से । (पारम्) पार
होकर । (स्वस्ति) अत्यंत सुख को । (अरीय) प्राप्त होऊँ ॥ २ ॥ १८ ॥

भाषार्थः— इस मन्त्रमें श्लेषालंकार है । मनुष्यों को अपने पुरुषार्थ ईश्वर की
उपासना तथा अग्नि आदि पदार्थों से उपकार लेके दुःखों से पृथक् होकर उत्तम २
सुखों को प्राप्त होकर सौ वर्ष जीना चाहिये अर्थात् क्षणभर भी आलस्य में नहीं रहना
किन्तु जैसे पुरुषार्थ की वृद्धि हो वैसा अनुष्ठान निरंतर करना चाहिये ॥ १८ ॥

सन्त्रिमिष्यस्पावत्सार अग्निः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः ।

निपादः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर भी परमेश्वर और अग्नि कैसे हैं सो अगले मन्त्रमें प्रकाशित किया है ॥

**मन्त्रमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथाः समर्पणाश्-
स्तुतेन ॥ सम्पिप्रेणा धाम्ना समुहमायुषा संव-
र्चसा सम्पूजया सश्रायस्पोषेणामिपीय ॥ १९ ॥**

सम् । त्वम् । अग्ने । सूर्यस्य । वर्चसा । अगुयाः । सम् । अर्पणांम् ।
स्तुतेन । सम् । पिप्रेण । धाम्ना । सम् । अहम् । आयुषा । सम् ।
वर्चसा । सम् । पूजयेति मुञ्जया । सम् । श्रायः । पोषेण ।
मिपीय ॥ १९ ॥

पदार्थः— (सम्) समागमे । (त्वम्) परमेश्वरोयं भौतिको वा
(अग्ने) विज्ञानस्वरूपव्यवहारमाप्तिहेतुर्वा । (सूर्यस्य) सर्वोत्तमतस्य प्राणस्य
सूर्यलोकस्य वा । (वर्चसा) दीप्त्या । (अगुयाः) गच्छसि प्राप्नोति वा ।
अथ सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । यत्माने लुट् मन्त्रे घटहारणश्च ०२ । ४ । ८० । अति
स्वेत्लुक् च । (सम्) संगतार्थे । (अर्पणांम्) वेदविदां मन्त्रद्रष्टृणां विदुषाम् । (स्तुतेन)

प्रशंसितेन । (सम्) एकीभावे । (समिपेण) प्रसन्नताकारवेण । (धाम्ना) स्थानेना । (सम्) समीचीनार्थे । (अहम्) जीवः । (आयुषा) जीवनेन । (सम्) संगत्यर्थे । (वर्चसा) विद्याध्ययनप्रकाशनेन । (सम्) श्रेष्ठ्यर्थे । (सम्रजया) संतानेन राजेयन वा । (सम्) प्रशस्तार्थे । (रायस्पोषेण) रायो धनानां भोगपुष्ट्या । (समिपीय) मनुष्याम् । अत्राशिपि लिङि वा छन्दसि सर्वे विधयो भवतीडागमः । गमहनजन० अ० ६।४।९८। इत्युपधातोपञ्च । अय मंत्रः । शत० २।३। २।२४। व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यस्त्वं सूर्यस्य प्राणस्यर्षीणां येन संस्तुतेन सम्प्रियेण संवर्चसा धाम्ना समायुषा सम्रजया संरायस्पोषेण सह समगथास्तेनैवाहमापि सर्वाणि सुखानि संगमिपीय सम्यक् प्राप्नुयामित्येकः । योगिनः सूर्यस्य प्रत्यक्षस्य सवितृमण्डलस्यर्षीणां संस्तुतेन समिपेण संवर्चसा धाम्ना समायुषा सम्रजया संरायस्पोषेण समगथाः संगतोभूत्वा राजते तेन संसाधितेनाहं सर्वाणि व्यवहारसुखानि संगमिपीय सम्यक् प्राप्नुयामिति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्या ईश्वरस्याज्ञापालनेन सम्यक् पुरुषार्थेनाग्न्यादिपदार्थानां संप्रयोगेणैतत्सर्वं सुखं प्राप्नुवन्तीति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) जगदीश्वर जो आप । (सूर्यस्य) सव के अतर्गत प्राण वा (ऋषीणाम्) वेदमंत्रों के अर्थों को देखनेवाले विद्वानों की जिस । (संस्तुतेन) स्तुति करने । (समिपेण) प्रसन्नतासे मानने । (संवर्चसा) विद्याध्ययन और प्रकाश करने । (धाम्ना) स्थान । (समायुषा) उत्तम जीवन । (सम्रजया) संतान वा राज्य और (रायस्पोषेण) उत्तम धनों के भोगपुष्टिके साथ । (समगथा) प्राप्त होते हो । उसी के साथ (अहम्) मैं भी सब सुखोंको । (समिपीय) प्राप्त होऊँ ॥ १ ॥ जो । (अग्ने) भौतिक अग्नि पूर्व कहे हुए सर्वोंके । (समगथा) संगत होकर प्रकाशके ।

अथ विदुषां सत्काराद्योपदिशते ॥

अथ विद्वानोंके सत्कारके लिये उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

रेवंती रमध्वमस्मिन् योनावस्मिन् गोष्ठेस्मिन् लोके
स्मिन् क्षये । इहैव स्तु मापगात ॥ २१ ॥

रेवंतीः । रमध्वम् । अस्मिन् । योनौ । गोस्थऽइति गोस्थे । अस्मिन् ।
लोके । अस्मिन् । क्षये । इह । एव । स्तु । मा । अप । गात ॥ २१ ॥

पदार्थः—(रेवंतीः) विद्याधनसहिताः प्रशस्ता नीतयो गाव इन्द्रियाणि
पशवः पृथिवीराज्यादियुक्ता यासु ताः । अत्र सुषां सुलुगिति पूर्वसवर्णदेशः
प्रशसार्ये मतुप् च । (रमध्वम्) रमणं कुर्वतु । अत्र व्यत्ययः (अस्मिन्) पृ-
त्यक्षे । (योनौ) जन्मानि स्थले वा । (अस्मिन्) समक्षे । (गोष्ठे) गावः
पशव इन्द्रियाणि यस्मिंस्तिष्ठन्ति तस्मिन् । (अस्मिन्) सेव्यमाने । (लोके)
संसारे । (अस्मिन्) अस्माभिः संपादिते । (क्षये) निवसनीये गृहे । (इह)
एतेषु । (एव) अवधारणार्थे । (स्तु) संति । अत्र व्यत्ययो लोट्ये लोट् च ।
(मा) निषेधे । (अप) दूरार्थे । (गात) । गच्छतु । अत्र लोट्ये लङ् पुरुष-
व्यस्यरच ॥ अथ मंत्रः । शत० २।१।२।२६। व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या प्रशस्ता नीत्यादयो रेवंती रेवंत्यस्ता अस्मिन् यो-
नावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् लोकेऽस्मिन् क्षये रमध्व रमंतामिति च्युतो भवत इहैतेष्वेव
नित्यं प्रवर्तताम् । किन्तु रेतेभ्यो मापगात कदाचिद्दूरं मा गच्छतु ॥ २१ ॥

भावार्थः—यत्र विद्वानो निवसन्ति तत्र विपरीतानां गुणानां निवासात्पूजा
विद्यामुशिक्षाधनरत्नयो भूत्वा नित्यं मुखेन सद युञ्जते तस्मात्सर्वविषयमिच्छा

कार्याऽस्माकं संगसमीपाद्विद्वांसो विदुषां समीपाच्च वयं कदाचिद्दे मा भवेमेति ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो (रेवती) विद्याधन इन्द्रिय पशु और पृथिवी के राज्य आदि से युक्त श्रेष्ठ नीति । (स्त) हैं ये । (अस्मिन्) इस । (योनौ) जन्मस्थल । (अस्मिन्नोष्ठे) इन्द्रिय वा पशु आदि के रहने के स्थान । (अस्मिँल्लोके) संसार वा । (अस्मिन् क्षये) अपने रचे हुए घरों में । (रमध्वम्) रमण करें ऐसी इच्छा करते हुए तुम लोग । (इहैव) इन्हीं में प्रवृत्त होओ । अर्थात् । (मापगात्) इनसे दूर कभी मत जाओ ॥ २१ ॥

भावार्थः— जहां विद्वान् लोग निवास करते हैं वहां प्रजा विद्या उत्तम शिक्षा और धनवाली होकर निरन्तर सुखों से युक्त होती है । इससे मनुष्यों को ऐसी इच्छा करनी चाहिये कि हमारा और विद्वानों का नित्य समागम बनारहे अर्थात् कभी हमलोग विरोध से पृथक् न हों ॥ २१ ॥

संश्रितेत्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा आपिः । अग्निर्देवता । पूर्वार्द्धस्य भुरिगामुरी गायत्री । उपत्वेत्यंतस्य गायत्री च छन्दः । पद्मं स्वरः ॥

अथाग्निशब्देन विद्युत्कर्माण्युपदिश्यन्ते ॥

अब अग्ने मंत्र में अग्निशब्द से विजुली के कर्मों को उपदेश किया है ॥

संश्रितासि विश्वरूप्यूर्जामाविशगौपत्येन । उप त्वाग्ने

दिवेर्दिवे दोषावस्तर्हिष्या व्ययम् । नमोभरन्त एमसि ॥ २२ ॥

संश्रितेति सम्श्रिता । असि । विश्वरूपीति विश्वरूपी । ऊर्जा । मा । आ ।

विश । गौपत्येन । रप । त्वा । अग्ने । दिवेर्दिव इति दिवेर्दिवे । दोषावस्तुरिति दोषाऽवस्तः । शिष्या । व्ययम् । नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ २२ ॥

पदार्थः— (संश्रिता) सर्वपदार्थः सह वर्तमाना विद्युत् । सर्वव्यापक ईश्वरो वा । (असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (विश्वरूपी) विश्वं सर्वं रूपं यस्याः सा । अत्र जातेरस्त्रीविषयोदयोपधान् । अ० ४।१।६३।

प्राप्त होता है उस सिद्ध किये हुए अग्निके साथ (अहम्) में व्यवहार के सब सुखोंको (सन्निधीय) प्राप्त होऊँ ॥ २ ॥ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लोपालंकार है। मनुष्य लोग ईश्वर की आज्ञा का पावन अपना पुरुषार्थ और अग्नि आदि पदार्थों के संयोग से इन सब सुखोंको प्राप्त होते हैं ॥ १२ ॥

अपस्तेत्यग्न्या याज्वन्वय ऋषिः । आपो देवताः । भुरिम्

बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ यज्ञेन कृतशुद्धय ओषध्यादयः पदार्था उपदेर्यन्ते ॥

एव अगले मंत्र में यज्ञसे शुद्ध किये ओषधी आदि पदार्थों का उपदेश किया है ॥

अन्धस्थान्धो वो भक्षीय महस्य महोवो भक्षी-
योज्जस्थोज्ज्वो भक्षीय रायस्पोषस्थ रायस्पोष वो
भक्षीय ॥ २० ॥

अन्धः । स्थ । अंधः । वः । भक्षीय । महः । स्थ । महः । वः । भक्षीय ।
ऊर्जः । स्थ । ऊर्जम् । वः । भक्षीय । रायः । पोषः । स्थ । रायः ।
पोषम् । वः । भक्षीय ॥ २० ॥

पदार्थः—(अन्धः) अन्धम् । अथ इत्यन्तनामसु पठितम् । निघ० २।७।
अदेर्नुम् पौष । उ० ४ । २१३ अमेनाज्देरमुन्मत्पयोनुमागमो धकारादेशश्च ।
‘षा शर्मकरणे खर्परं लोपो वक्तव्य इति तिसर्गनीयलोपः । (स्थ) संति । अ
थ सर्वत्र व्यत्ययः । (अंधः) प्राप्तुं योग्यो रसः । अथ इति पदनामसु पठितम् ।
निघ० ४।२। अनेन प्राप्तव्यो रसो गृह्यते । (वः) सर्वेषामोषध्यादिपदार्थाना-
म् । (भक्षीय) सेवय । (महः) महसि । (स्थ) सति । (महः) महागुण-
सम्प्लम् । (यः) महतां पदार्थानाम् । (भक्षीय) स्वीकृत्यम् । (ऊ-
र्जः) पराक्रमः । (स्थ) संति । (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (वः)
वत्तवतां पदार्थानाम् । (भक्षीय) सेवय । (रायस्पोषः) या पशु-

एभोगेन पुष्टयः । भूमा वै रायस्पोषः । शत० ३।१।१।२। (स्थ) संति ।
(रायस्पोषम्) उत्तमानां धनानां भोगम् । (वः) चक्रवर्तिराज्यश्रियादिपदार्थानाम् । (भक्षीय) अद्याम् । अयं मंत्रः । शत० ३।१।२।२५। व्याख्या-
तः ॥ २० ॥

अन्वयः—वैश्वःस्थाधोवीर्यवतो वृक्षौपध्यादयः पदार्थाः संति वस्ते-
षां सकाशादहमन्धोवीर्यकराण्यन्नानि भक्षीय स्वीकुर्याम् । ये महः स्थ म-
होमहांतो वाय्वग्न्यादयो विद्यादयो वा संति वस्तेषां सकाशान्महांसि क्रियासि-
द्धिकराण्यहं भक्षीय । य ऊर्जःस्थोर्जं रसवंतो जलदुग्धघृतमधुकलादयः संति
वस्तेषां सकाशादूर्जं रसमहं भक्षीय भुंजीय । ये रायस्पोषः स्थ रायस्पोषो बहु-
णसमूहयुक्ताः पदार्थाः संति वस्तेषां सकाशादहं रायस्पोषं बहुशुभशुभैः पोषं
भक्षीय सेवेय ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्जगत्स्थानां पदार्थानां गुणज्ञानपुरःसरं क्रियाकौशलेनो-
पकारं संगृह्य सर्वं सुखं भोक्तव्यमिति ॥ २० ॥

पदार्थः—जो । (अंघः) बलवान् वृक्ष वा ओषधी आदि पदार्थ ।
(स्थ) हैं । (वः) उनके प्रकारसे मैं । (अंघः) वीर्य को पुष्ट करनेवाले अन्नो को ।
(भक्षीय) ग्रहण करूं । जो (महः) बड़े २ वायु आग्निआदि वा विद्या आदि प-
दार्थ । (स्थ) हैं । (वः) उनसे मैं । (महः) बड़ी २ क्रियाओं को सिद्धि करने-
वाले कर्मोंका । (भक्षीय) सेवन करूं जो । (ऊर्जः) जल, दूध, घी, मिष्ट या फल
आदि रसवाले पदार्थ । (स्थ) हैं । (वः) उनसे मैं । (ऊर्जम्) पराक्रमयुक्त रस
का । (भक्षीय) भोग करूं । और जो । (रायस्पोषः) अनेक गुणयुक्त पदार्थ ।
(स्थ) हैं । (वः) उन चक्रवर्ति राज्य और श्रीआदिपदार्थों के मैं । (रायस्पोषम्)
उत्तम २ धनोके भोगका । (भक्षीय) सेवन करूं ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जगत्के पदार्थोंके गुणज्ञानपूर्वक क्रियाकी कुशलता-
से उपकारको ग्रहण करके सब सुखोंका भोग करना चाहिये ॥ २० ॥

रेवतीरित्यस्य याज्ञवल्क्य अपि । विश्वेदेवा देवताः । उल्लिख-

द्वन्द्वः । अपमः स्वरः ॥

इति ङीप् प्रत्ययः । (ऊर्जा) वेगपराक्रमादिगुणयुक्ता । (मा) मां । (आ) समंतात् । (विश) विशति । (गौपत्येन) गवामिन्द्रियाणां पशूनां वा पतिः पालकस्तस्य भावः कर्म वा तेन । अत्र पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् अ० ६।१।१२८। इति यक् प्रत्ययः । (उप) उपगमर्थे । (त्वा) त्वाम् । (अग्ने) अग्निः । (दिवेदिवे) ज्ञानस्य प्रकाशाय । दिवेदिवदित्यहर्नामसु पठितम् । निधं० १।१। (दोषावस्तः) दोषां रात्रिं वस्ते स्वतेजसाऽऽद्याय निवारयति सोमिः दोषेति रात्रिनामसु पठितम् । निधं० २।१। (धिया) कर्मणा मज्ञया वा । धीरिति कर्मनामसु पठितम् । निधं० २।१। मज्ञानामसु वा । निधं० ३।१। (वयम्) क्रियाकांडानुष्ठातारः । (नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननामसु पठितम् । निधं० २।७। (मरंतः) धारयंतः । (आ) समंतात् । (इमांसि) प्राप्नुगः । अत्रेदंतो मसीतीकारादेशः । अयं मंत्रः शत० २।३।२।२७ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— नमोऽत्र मरंतः सन्तो वयं धिया पौग्नविंशद्रूपेण सर्वेषु पदार्थेषु संहितोर्जा विश्वरूपी गौपत्येन मा मां विश्वमविशति त्वाम्ने तं दोषावस्तारमग्निः दिवेदिवे प्रतिदिनमुपैमसि ॥ २२ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरित्यं वेदितव्यं येनेश्वरेण सर्वत्र सूक्ष्मद्रव्येषु विंशद्रूपो व्याप्तः सर्वरूपप्रकाशश्चेष्टादिव्यवहारहेतुर्विचित्रगुणोऽग्निर्निर्मितस्तस्यैवोपासनं नित्यं कार्यमिति ॥ २२ ॥

पदार्थः— (नम) अन्न को । (मरंत) धारण करते हुए हमलोग । (धिया) अपनी बुद्धि वा कर्म से जो । (अग्ने) अग्नि विजुलीरूपसे । सब पदार्थों के । (महिता) साय (ऊर्जा) वेग वा पराक्रम आदिगुणयुक्त । (विश्वरूपी) सब पदार्थों में रूपगुणयुक्त । (गौपत्येन) इन्द्रिय वा पशुओं के पालन करनेवाले जीव के साथ वर्धमान से । (मा) मुझसे । (आविश) प्रवेश करता है । (त्वा) उस ।

(दोषावस्त) । रात्रिको, अपने तेजसे दूर करने वाले । (अग्ने) विद्युद्रूप अग्निको (दिवेदिवे) ज्ञान के प्रकार होने के लिये प्रतिदिन । (उपमसि) समीप प्राप्त करते हैं ॥ २२ ॥

भावायः—मनुष्यों को ऐसा जानना चाहिये कि जिस ईश्वर ने सब जगह मूर्तिमान् द्रव्योंमें विजुलीरूप से परिपूर्ण सब रूपों का प्रकाश करने चेष्टा आदि व्यवहारोंका हेतु विचित्र गुणवाला अग्नि रचा है उसीकी उपासना नित्य करनी चाहिये ॥ २२ ॥

राजंतमित्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः । पञ्चः स्वरः ॥

पुनरीश्वराग्निगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर ईश्वर और अग्नि के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमानं ५ स्वे दमे ॥ २३ ॥

राजन्तम् । अध्वराणां । गोपाम् । मृतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ २३ ॥

पदार्थः—(राजन्तम्) प्रकाशमानम् । (अध्वराणाम्) अग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तानां शिन्धविद्यासाध्यानां वा सर्वथा रक्ष्याणां यज्ञानाम् । (गोपाम्) इन्द्रियपञ्चादीनां रक्षकम् । (मृतस्य) अनादिस्वरूपस्य सत्यस्य कारणस्य जलस्य वा । ऋतमिति सत्यनामसु पठितम् । निघं ० ३ । १० । उदकनामसु च । निघं ० १ । १० । (दीदिविम्) व्यवहार्यतम् । अत्र दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ७० ४ । ७७ । इति दिवः किन्मलयो द्वित्वाभ्यासदीर्घौ च । (वर्धमानम्) हानिरहितम् । (स्वे) स्वकीये । (दमे) दाम्येत्पुपशाम्यन्ति यस्मिन्तस्मिन्स्वस्थाने परमोत्कृष्टे प्राप्तुमर्हं पठे । अथ मन्त्रः शत० २१ । ३१ । २६ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—नमोभरतो वयं धियोऽध्वराणां गोपां राजन्तमृतस्य दीदिविं स्वे दमे वर्धमानं जगदीश्वरमुपैमसि नित्यमुपाप्नुम इत्येकः । येन परमात्मनाऽध्वराणां गोपा राजन्तमृतस्य दीदिविः स्वे दमे वर्धमानोऽग्निः प्रकाशितोऽस्ति तं नमोभरन्तो वयं धियोऽपैमसि नित्यमुपाप्नुम इति द्वितीयः ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । नमः । भग्न्तः । धिया । उप । आ । इमसि । इत्येतेषां षण्णा पदानां पूर्वस्मान्मंत्रादनुवृत्तिर्विज्ञेया । परमेश्वरोऽनादिस्वरूपस्य कारणस्य सकाशात्सर्वाणि कार्याणि रचयति भौतिकोग्निश्च जलस्य प्रापणेन सर्वान्व्यवहारान्साधयतीति चेद्यम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(नमः) अजसे सत्कारपूर्वक । (भर्तः) धारण करते हुए हम लोग । (धिया) बुद्धि वा कर्म से । (अध्वराणाम्) अग्निहोत्रसे लेकर अश्वमेधपर्यंत यज्ञ वा । (गोपाम्) इन्द्रिय पृथिव्यादि की रक्षा करने । (राजतम्) प्रकाशमान । (ऋतस्य) अनादि सत्य स्वरूप कारण के । (दीदिविम्) व्यवहारको करने वा । (स्वे) अपने । (दमे) मोक्षरूप स्थानमें । (वर्धमानम्) वृद्धिको प्राप्त होनेवाले परमात्मा को । (उपैमसि) नित्य प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥ जिस परमात्मा ने । (अध्वराणाम्) शिल्पविद्यासाध्य यज्ञ वा । (गोपाम्) पशवादिकी रक्षा करने । (ऋतस्य) जलके । (दीदिविम्) व्यवहारको प्रकाश करना वा । (स्वे) अपने । (दमे) शातस्वरूप में । (वर्धमानम्) वृद्धिको प्राप्त होता हुआ अग्नि प्रकाशित किया है उसको । (नम) सत्क्रियासे । (भर्तः) धारण करते हुए हमलोग । (धिया) बुद्धि और कर्मसे । (उपैमसि) नित्य प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और । नम । भर्तः । धिया । उप । आ । इमसि । इन छ पदोंकी अनुवृत्ति पूर्वमंत्रसे जाननी चाहिये । परमेश्वर आदिरहित सत्यकारणरूपसे संपूर्णकार्योंको रचता और भौतिक अग्नि जलकी प्राप्ति के द्वारा सब व्यवहारों को सिद्ध करता है ऐसा मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ २३ ॥

सन इत्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्गोपत्री

बन्ध । पहजः स्वरः ॥

अथाग्निमेण मंत्रेणेश्वर एवोपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्र से ईश्वरही का उपदेश किया है ॥

स नः पितेव सूनवेगेन सूपायनो भव ॥

सचंस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

सः । नः । पितेवेति-पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सूपायनऽइति सुऽख्या
यनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ २४ ॥

पदार्थः—(सः) जगदीश्वरः । (नः) अस्मभ्यम् । (पितेव) जमक इव ।
(सूनवे) औरसाय संतानाय । सूनुरित्यपत्यनामसु पठितम् । निध० २।२।
(अग्ने) कंठणामय विज्ञानस्वरूप सर्वपितः । (सूपायनः) सुन्दूपगतमयनं ज्ञा-
नं मापणं यस्मात्सः । (भव) भवति । अत्र लङर्थे लोट् (सचस्व) संयोजय ।
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । (नः) अस्मान् । (स्वस्तये) सुखाय ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यस्त्वं कृपया सूनवे पितेव-नोस्मभ्यं सूपा-
यनो भवसि स त्वं नोस्मान् स्वस्तये सततं सचस्व संयोजक ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । हे सर्वपितरीश्वर यथा कृपांयमाणो विद्वान्
पिता स्वसंतानान् संरक्ष्य मुश्चिद्य च विद्यार्धमसुशीलतादिषु संयोजयति तथै-
व भवानस्मान् निरंतरं राक्षित्वा श्रेष्ठेषु व्यवहारेषु संयोजयत्विति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जगदीश्वर जो आप कृपा करके जैसे । (सूनवे) अपने
पुत्रके लिये (पितेव) पिता अच्छे २ गुणोंको । सिखलाता है वैसे । (नः) हमारे लिये ।
(सूपायनः) श्रेष्ठ ज्ञानके देनेवाले । (भव) हैं वैसे । (सः) सो आप (नः)
हमलोगोंको । (स्वस्तये) सुखके लिये । (निरंतर (सचस्व) संयुक्त कीजिये ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें उपमालंकार है । हे सबके पालन करनेवाले परमेश्वर जैसे
कृपा करनेवाला कोई विद्वान् मनुष्य अपने पुत्रोंकी रक्षा करे श्रेष्ठ २ पिता देकर विद्या
धर्म अछे २ स्वभाव और सत्य विद्याआदि गुणोंमें संयुक्त करता है वैसेही आप हमलो
गोंकी निरंतर रक्षा करके श्रेष्ठ २ व्यवहारोंमें संयुक्त कीजिये ॥ २४ ॥

अग्ने स्वमित्यस्य सुवंपुत्रर्षिः । अग्निर्देवता । अग्निवृद्धी छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ।

पुनः स कीदृशं इत्युपदिश्यते ॥

किर यह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्ने त्वन्नोऽग्रन्तमंऽउत त्राता शिवो भव
वावरुत्थ्यः ॥ वसुश्चरन्निवसुश्चवाऽअच्छानन्ति यु-
मत्तमं रयिन्दाः ॥ २५ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरुत्थ्यः ।
वसुः । अग्निः । वसुश्चवाऽइति वसुश्चवाः । अछ । नन्ति । युमत्तममिति
युमत्तमम् । रयिम् । दाः । २५ ।

पदार्थः—(अग्ने) सर्वाभिरन्तकेश्वर । (त्वम्) करुणापयः । (नः) अ
स्माकमस्मभ्यं वा । (अन्तमः) य आत्मान्तःस्थोऽनिति जीवयति सोतिरुयति ।
स उ प्राणस्य प्राणः । केनोपनिपत् । खे० १ मे० २ अनेनात्मातःस्थोऽन्तर्या
मी गृह्यते (उत) अपि । (त्राता) रक्षकः । (शिवः) मंगलमयो मंगलका
री । (भव) अत्र द्रव्यचोतस्तिष्ठ इति दीर्घः । (वरुत्थ्यः) योवरुयेषु श्रेष्ठेषु
गुणकर्मस्वभावेषु भवः । (वसुः) वसन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिन् यो वा स
वेषु भूतेषु वसति सः । (अग्निः) विज्ञानप्रकाशपयः । (वसुश्चवा) वसूनि
सर्वाणि श्रवन्ति श्रवणानि यस्य स । (अच्छ) श्रेष्ठार्थे । निपातस्य चेति दी
र्घः । (नन्ति) सर्वत्र व्याप्नोति । अत्र एतत्तत्तावित्यस्मान्नन्ति मध्यमैकवचने
बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (युमत्तमम्) द्रौः प्रशस्तः प्रकाशो विद्यते यस्मि
स्तद्विशयितस्तम् । (रयिम्) विद्यायकवर्त्यादिधनसमूहम् । (दाः) देहि ।
अत्र लोट् लुक् बहुलं छन्दस्पमाद् ॥ अनेनाहभावश्च ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं वसुश्चवा वसुश्चरन्निवसुश्चवाऽअच्छानन्ति सर्वत्र व्याप्नोति स त्व
नोस्माकमभ्यपख्याता वरुत्थ्यः शिवो भव उतापि नोस्मभ्य युमत्तमं रयिमच्छदाः
सम्पदेहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरित्यं वेदितव्य परमेश्वरं विहाय । नोस्माक काश्चिदन्यो रक्तको नास्तीति कुतस्तस्य सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वत्राभिध्यापकत्वादिति ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) सबको रक्षा करनेवाले जगन्निधारे जो । (त्वम्) आप । (वसुधवाः) सबको सुनने के लिये श्रेष्ठ कानोंको देने । (वसुः) सब प्राणी जिसमें वास करते हैं वा सब प्राणियोंके धीच में बसनेहारे । और । (अग्नि) विज्ञानप्रकाश युक्त । (नहि) सब जगह व्याप्त अर्थात् रहनेवाले हैं सो आप । (न) हमलोगोंके । (अन्तम) अन्तर्यामी वा जीवन के हेतु । (आता) रक्षा करनेवाले । (वरूथ्य) श्रेष्ठ गुण कर्म और स्वभाव में होने । (शिव) तथा मंगलमय मंगल करनेवाले । (भव) हजिये और । (उत) भी । (न) हमलोगों के लिये । (धुमन्तमम्) उत्तम प्रकारोंसे युक्त । (रयिम्) विद्याचक्रवर्ति आदि धनों को । (अच्छ दा) अच्छे प्रकार दीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा जानना चाहिये कि परमेश्वर को छोड़कर और हमारी रक्षा करने वा सब सुखों के साधनों का देनेवाला कोई नहीं है क्योंकि वही अपने सामर्थ्यसे सब जगह परिपूर्ण हो रहा है ॥ २५ ॥

तन्वेत्यस्य सुबधुर्ध्वपिः । अग्निदेवता । स्वरादबुहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**तन्त्वां शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे
सखिभ्य ॥ स नोव्वोधि श्रुधी हवमुरुष्या-
णांऽग्रघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥**

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवऽशक्तिं दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमे ।
सखिभ्यऽशक्तिसखिभ्यः । सः । नः । व्वोधि । भुधि । हवम् । उरुष्य ।
नः । अग्रघायतऽश्रित्यपऽयतः । समस्मात् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (तम्) जगदीश्वरम् । (त्वोः) त्वाम् । (शोचिष्ठ) पवित्र-
तम् । (दीदिवः) मकाशमयोनन्दमद । अत्र दिवेषातोश्छन्दसि लिङितिलिङ् ।
कसुरचेति, लिङः स्थाने कसुः । छन्दस्युभयथेति लिङोदेशस्य, कसोः सार्वधातु-
कत्वादिविभवावः । तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः । मनुवसोरुः संतुद्धौ
छन्दसीति रुरादेशश्च । (सुम्नाय) सुस्त्राय । सुम्नमिति सुखनामसु पठितम्
निघं० ३।६। (नूनम्) निश्चयार्थं । (ईमहे) याचामहे । ईमहे इति पाञ्चा-
कर्मसु पठितम् । निघं० ३।१९। (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः । (सः) जगदीश्वरः
(नः) अस्मानस्माक वा । (बोधि) बोधयति । अत्र, लङ्ये, लुङ्, बहुल
छन्दसीत्यदभावोन्तर्गतो एष्यश्च । (धुधि) शृणु । अत्र द्वयचोतस्तिङ् इति
दीर्घः । बहुल छन्दसीति श्रोत्रिङ् । शृणु० इति हेर्ध्यादेशश्च । (हवम्)
श्रोतु श्रावयितुमर्हं स्तुतिसमूहं यज्ञम् । (उरुप्य) रक्त । अत्र कण्ठवाद्याकृतिग-
णत्वाद्गुरुपशब्दाद्यक् ततोन्पेषामपीति दीर्घः । (नः) अस्मान् । अन्ननश्च धातु-
स्थोरुपुभ्यः । अ० ८।४।२७। इति एकारादेशः (अघायतः) यः परस्याघमि
च्छत्यघायति ततः । आचार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यघशब्दाच्छन्दसि परेच्छा
यां वयजिति । यद्यमरवाघस्यादिति, क्यचि प्रकृतईत्वबाधनार्थमाकारं शास्ति
अ० ३।१।८। अस्मिन्सूत्रे भाष्यकारस्य व्याख्यानाशयेनेदं सिद्धयतीति बोध्यम्
(समस्मात्) सर्वस्मात् । समशब्दोऽत्र सर्वपर्यायः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे शोचिष्ठ दीदिवो जगदीश्वर वयं नोस्माकं सखिभ्यश्च नूनं
सुम्नाय ते स्वामीमहे यो भवान् नोस्मान्बोधि सम्पत्तिज्ञानं बोधयति सः त्वं
नोऽस्माकं हवं धुधि कृपया शृणु नोस्मान्तमस्मात्सर्वस्मादघायतः परपीडाकरणरू-
पात्पापादुरुप्य सततं पृथक् रक्त ॥ २६ ॥

भावार्थः— सर्वमनुप्यैः स्वार्थं स्वमित्रार्थं सर्वप्राप्त्यर्थं च सुखमा

स्तये परमेश्वरः प्रार्थनीयस्तथैवाचरणं च कार्यम् । प्रार्थितः सन् जगदीश्वरोऽध-
र्माभिरुद्धिभिश्च कान्मनुष्यान् स्वसत्तया सर्वेभ्यः पापेभ्यो निवर्त्तयति तथैव स्व-
विचारपरमपुरुषार्थाभ्यां सर्वेभ्यः पापेभ्यो निवर्त्तयति धर्माचरणे सर्वमनुष्यैर्नित्यं प्र-
वर्तितव्यमिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे । (शोचिष्ठ) अत्यन्त दुःखस्वरूप । (दीदिवः) स्वयंमकारमान
आनन्दके देनेवाले जगदीश्वर हमलोग वा । (नः) अपने । (सास्त्रिभ्यः) मित्रोंके ।
(मुन्नाय) सुखके लिये । (तं त्वा) आपसे । (ईमहे) याचना करते हैं तथा जो आप ।
(नः) हमको । (बोधि) अच्छे प्रकार विज्ञानको देते हैं । (सः) सो आप ।
(नः) हमारे । (हवम्) मुनेन सुनाने योग्य स्तुतिसेमूह यज्ञको । (श्रुधि) कृपा क-
रके श्रवण क्रीजिये और (नः) हमको । (संगत्मान्) सब मङ्कार । (अर्थायतः)
पापाचरणोंसे अर्थात् दूसरेको पीडा करनेरूप पापोंसे । (उरुष्य) अलग रखिये ॥ २६ ॥

भावार्थः— सब मनुष्योंको अपने मित्र और सब प्राणियोंके सुखके लिये प-
रमेश्वरकी प्रार्थना करना और वैसाही आचरणभी करना कि जिससे प्रार्थित किया हुआ
परमेश्वर अधर्मसे अलग होनेकी इच्छा करनेवाले मनुष्योंको अपनी सत्तासे पापोंसे पृथक्
कर देता है वैसाही उन मनुष्योंकोभी पापोंसे बचकर धर्मके करनेमें निरन्तर प्रवृत्त होना
चाहिये ॥ २६ ॥

इड एह्यदित इत्यस्य श्रुतवंचुर्नृपिः । अग्निदेवता । विराड् गायत्री छन्दः ।

पङ्कजः श्वरः ॥

पुनः सकिमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

किर उत्तरी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

इड एह्यदित इति काम्याऽएत ॥ मयि वः
कामधरं गाम्भूयात् ॥ २७ ॥

इहं । आ । इति । अदिते । आ । इति । काम्याः । आ । इत ॥ मयि ।
वः । कामधरं गामिति कामधरं गम् । भूयात् ॥ २७ ॥

पदार्थः— (इह) इहाऽपि । इति पृथिवीनामसु पठितम् । निप०

१।१। (आ) समंतात् । (इहि) प्राप्नुयात् । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (अदिते) नाशरहिता राजनीतिः । अदितिरिति पदनामसु पठितम् । निघं ४।१। अनेनात्र प्राप्त्यर्थो गृह्यते । (आ) समंतात् । (इहि) प्राप्नुयात् । (काम्याः) काम्येत इष्यन्ते ये पदार्थास्ते । (आ) समंतात् । (इत) यंतु प्राप्नुवंतु । (मयि) मनुष्ये । (वः) तेषां काम्यानां पदार्थानाम् । (कामधरणम्) कामानां धरणं स्थानम् । (भूयात्) ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर भवत्कृपयेडेयं पृथिवी मह्यं राज्यकरणायेहि समंतात्प्राप्नुयात् । एवमदितिः सर्वसुखभाषिका नाशरहिता राज्यनीतिरोहि प्राप्नुयात् । एवं हे भगवन् पृथिवीराज्यनीतिभ्यां मह्यं काम्याः पदार्था एत समंतात्प्राप्नुवंतु तथा मयि वस्तेषां काम्यानां पदार्थानां कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः काम्यानां पदार्थानां कामना सततं कार्या तत्प्राप्तये जगदीश्वरस्य प्रार्थनापुरुषार्थश्च । नहि कश्चिदप्येकक्षणमपि कामान् विहाय स्थातुमर्हति । तस्मादधर्म्यव्यवहारात्कामनां निवर्त्य धर्म्य व्यवहारे यावतो वर्धयितुं शक्या तावती नित्यं वर्द्धनीयेति ॥ २७ ॥

पदार्थः— हे परमेश्वर आपकी कृपासे । (इहे) यह पृथिवी मुझको राज्य करने के लिये । (एहि) अवश्य प्राप्त हो । तथा अदिते सब सुखों को प्राप्त करानेवाली नाशरहित राजनीति । (एहि) प्राप्त हो इसी प्रकार हे भगवन् अपनी पृथिवी और राजनीतिके द्वारा । (काम्या) इष्ट २ पदार्थ । (एत) प्राप्त हों तथा । (मयि) मेरे बीच में । (वः) उन पदार्थों की । (कामधरणम्) स्थिरता यथावत् हो ॥ २७ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको उत्तम २ पदार्थों की कामना निरत करनी तथा उनकी प्राप्तिके लिये परमेश्वर की प्रार्थना और सदा पुरुषार्थ करना चाहिये कोई मनुष्य अच्छी वा बुरी कामनाके बिना क्षणभरभी स्थित होनेको समर्थ नहीं होसकता इससे सब मनुष्योंको अधर्मयुक्त व्यवहारोंकी कामनाको छोड़कर धर्मयुक्त व्यवहारोंकी जितनी इच्छा मनुष्यको उतनी बढ़ानी चाहिये ॥ २७ ॥

सोमानमित्यम्यमन्धुर्ध्यायिः । बृहस्पतिर्देवता । विराट् गायत्री छन्दः ।

पद्मः, स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥
किञ्च जगदीश्वरकी किञ्चिद्विप्रार्थना करनी चाहिये इस विषयका उपदेश-
जगले मंत्रमें किया है ॥

सोमानं स्वरं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ क-
क्षीवंतं य औशिजः ॥ २८ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतम् । यः ।
औशिजः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(सोमानम्) सुनोति निष्पादयत्योषधिसारान् विद्यासिद्धी-
थ येन तम् । (स्वरणम्) सर्वविद्याप्रवक्तारम् । (कृणुहि) संपादय । (ब्रह्म-
णस्पते) सनातनस्य वेदशास्त्रस्य पालकेश्वर । (कक्षीवंतम्) कक्षेषु विद्याध्य-
यनकर्मसु । साध्वी नीतिः कक्षा सा बन्धी विद्यते यस्य विद्यां जिगृक्षोस्तम् ।
अत्र भूम्यर्थे मतुप् । कक्षयायाः सज्ञायां पतौ संप्रसारणं कर्तव्यम् । अ० ६।
१।३७ इति वार्तिकेन संप्रसारणादेशः । आसंदविदष्टीविच्च० अ० ८।२।१२।
इति निपातनान्मकारस्थाने वकारादेशश्च (यः) विद्वान् । (औशिजः) यः
सर्वो विद्या वष्टि स उशिक् तस्य विद्यापुत्र इव । यास्कमुनिरिमं मंत्रमेवं स-
माचष्टे । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः
कक्षीवान् कक्षयावानौशिज उशिज पुत्र उशिजवष्टेः कांतिकर्मणोपि त्वयं मनुष्य
कस एवाभिमतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ नि-
रु० ६।१०। अयं मंत्रः । श्र० २।१।२।३६ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते त्वं योऽहमांशिनोऽस्मि तं कक्षीवंतं स्वायं सो-
मानं मां कृणुहि संपादय ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । पुत्रो द्विविध एक औरसो द्वितियो विद्याजः । सर्वैर्मनुष्यैरीश्वर एतदर्थं प्रार्थनीयः । यस्माद्विषयं विद्यामकाशितैः सर्वक्रियाकुशलैः प्रीत्या विद्याध्यापकैः पुत्रैर्युक्ता भवेमेति । २८ ।

पदार्थः—हे । (ब्रह्मणस्ते) सनातन वेदशास्त्रके पालन करनेवाले जगदीश्वर आप । (य) जो मैं । (औशिजः) सब विद्याओंके प्रकाश करनेवाले विद्वान् के पुत्रके तुल्य हूँ उस मुझको । (कक्षीवैतम्) विद्या पढ़नेमें उत्तम नीतियोंसे युक्त । (स्वरणम्) सब विद्याओंका कहने और । (सोमानम्) ओषधियोंके रसोंका निकालने तथा विद्याकी सिद्धि करनेवाला । (कृणुहि) कीजिये ॥ ऐसाही व्याख्यान इस मंत्रका निरुक्तकार याम्क मुनि जी नेभी किया है सो पूर्व लिखे हुए संस्कृतमें देख लेना ॥ २८ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है पुत्र दोप्रकारके होते हैं एक तो औरस अर्थात् जो अपने वीर्यसे उत्पन्न होता और दूसरा जो विद्या पढ़ानेके लिये विद्वान् किया जाता है । हम सब मनुष्योंको इसलिये ईश्वरकी प्रार्थना करनी चाहिये कि जिस से हमलोग विद्यासे प्रकाशित सब क्रियाओंमें कुशल और प्रीतिसे विद्याके पढ़ानेवाले पुत्रोंसे युक्त हों ॥ २८ ॥

यो रेवानित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । गायत्री छन्दः ।

पङ्क्तः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किं वह ईश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

यो रेवान्योऽग्रमीवहा व्वंसुवित्पुष्टिवर्द्धनः ॥

स नः सिपक्तुं यस्तुरः ॥ २९ ॥

यः । रेवान् । यः । अग्रमीवहेत्यमीऽवहा । व्वंसुविदिति वसुऽवित् । पुष्टिवर्द्धनऽइति पुष्टिवर्द्धनः । सः । नः । सिपक्तिवति सिपक्तु । यः । तुरः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(यः) ब्रह्मणस्पतिर्जगदीश्वरः । (रेवान्) विद्याधनवान् । अत्र रयिशब्दान्मन्त्रे । छन्दोगः । अ० ८ । २ । १५ । इति मकारस्थाने

वकारादेशः । रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् । अ० ६ । १ । ३७ ।
इति चार्तिकेन यकारस्थाने संप्रसारणादेशश्च । (यः) महान् । (अमीवहा)
योऽमीवानविद्यादिरोमान्हांति सः । (वसुविन्) यो वसूनि सर्वाणि वस्तूनि
यथावद्वेत्ति वेदयति वा सः (पुष्टिर्वर्द्धनः) पुष्टिं शरीरात्मबलं धातुसाम्यं च
वर्द्धयतीति । (सः) परमात्मा । (नः) अस्मान् । (सिपकु) संयोजयतु ।
पञ्चमवयव इत्यस्माच्छपः स्थाने बहुलं छन्दसीति श्लुर्वहुनं छन्दसीत्यभ्यास-
स्येकारादेशश्च । (यः) उक्तो वक्ष्यमाणश्च । (तुरः) शीघ्रकारी । अथ मंत्रः
शुक्ल० २।३।२।३५ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— यो रेवानमीवहा वसुवित्पुष्टिर्वर्द्धनस्तुरी ब्रह्मणस्पतिर्जगदीश्वरो-
स्ति स नोऽस्मान् शुभैर्गुणैः कर्मभिरच सह सिपकु संयोजयतु ॥ २६ ॥

भावार्थः— यदिदं विश्वस्मिन्धनमस्ति तदिदं सर्वं जगदीश्वरस्यैव वर्तते ।
मनुष्यैर्यादृशी प्रार्थनेश्वरस्य क्रियते स्वैरपि तादृश एव पुरुषार्थः कर्तव्यः । यथा
नैव रेवानितीश्वरस्य विशेषणमुक्त्वा श्रुत्वा च कश्चित्कृतकृत्यो भवति किं तर्हि
स्वेनापि परमपुरुषार्थेन धनवृद्धिरक्षणे सततं कार्यं । यथा सोमीवहास्ति तथैव
मनुष्यैरपि रोगा नित्यं हंतव्याः । यथा स वसुविदस्ति तथैव यथाशक्ति पदार्थ-
विद्या कार्या । यथा स संवेपां पुष्टिर्वर्द्धनस्तथैव सर्वेषां नित्यं पुष्टिर्वर्द्धनीया ।
यथा स शीघ्रकारी तथैवेष्टानि कार्याणि शीघ्रं कर्तव्यानि । यथा तस्य शुभगु-
णकर्मप्राप्त्यर्था प्रार्थना क्रियते तथैव सर्वान्यनुष्यापरमप्रयत्नेन शुभगुणकर्मचर-
णेन सह वर्त्तमानान् नित्यं संयोजयतीति ॥ २६ ॥

पदार्थः— (य) जो वेदशास्त्र का पानन करने । (रेवान्) विद्याआदि अनंत
धनवान् । (अमीवहा) अविद्या आदि रोगोंको दूर करने वा कराने । (वसुविन्)
सब वस्तुओंको यथावत् जानने । (पुष्टिर्वर्द्धन) पुष्टि अर्थात् शरीर वा आत्माके बलको-

बढ़ाने और । (तुरः) अच्छे कामों में जल्दी प्रवेश करने वा करनेवाला जगदीश्वर है । (सः) वह । (नः) हमलोगों को उत्तम २ कर्म वा गुणोंके साथ । (सिषक्तु) संयुक्त करे ॥ २८ ॥

भावार्थः— जो इस संसार में धन है सो सब जगदीश्वर काही है मनुष्य लोग जैसी परमेश्वरकी प्रार्थना करे वैसाही उनको पुरुषार्थभी करना जैसे विद्या आदि धनवाला परमेश्वर है ऐसा विशेषण ईश्वर का कह वा सुनकर कोई मनुष्य कृतकृत्य अर्थात् विद्या आदि धनवाला नहीं होसक्ता किन्तु अपने पुरुषार्थसे विद्या आदि रोगों को धनकी वृद्धि वा रक्षा निरंतर करने चाहिये जैसे परमेश्वर अविद्या आदि रोगोंको दूर करनेवाला है वैसे मनुष्योंको भी उचित है कि आप भी अविद्या आदि रोगों को निरंतर दूर करें जैसे वह वस्तुओं को यथावत् जानता है वैसे मनुष्यों को भी उचित है कि अपने सामर्थ्यके अनुसार सब पदार्थ विद्याओं को यथावत् जाने जैसे वह सबकी पुष्टि को बढ़ाता है वैसे मनुष्यभी सबके पुष्टि आदि गुणोंको निरंतर बढ़ावे जैसे वह अच्छे २ कार्योंको बनाने में शीघ्रता करता है वैसे मनुष्यभी उत्तम २ कार्योंको त्वरासे करें और जैसे हम लोग उस परमेश्वर की उत्तम कर्मोंके लिये प्रार्थना निरंतर करते हैं वैसे परमेश्वर भी हमसब मनुष्यों को उत्तम पुरुषार्थसे उत्तम २ गुण वा कामोंके आचरण के साथ निरंतर संयुक्त करे ॥ २८ ॥

मानइत्यस्य सप्तवृत्तिर्वारुणिर्ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । निचृद्गायत्री-
छन्दः । पद्मजः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय उत्पुपदिश्यते ॥

फिरभी उस परमेश्वर की प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

**मानुः शंसोऽअरंरूपो धूर्तिः प्रणहर्त्यस्य ॥ रक्षा-
णो ब्रह्मणास्पते ॥ ३० ॥**

मानु । शंसः । अरंरूपः । धूर्तिः । प्रणह् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः ।
पते ॥ ३० ॥

पदार्थः— (मा) निषेधाथे । (नः) अस्माकम् । (शंसः) शंसति

स्तुवंति यस्मिन्सः । (अरूपः) राति ददाति स ररिवान् । न ररिवानररिवान-
तस्य । (धूर्तिः) हिंसा । (मणक्) प्रणश्यतु । अत्र लोट्थे लुङ् । मंत्रेयंसवह-
रणं इति च्लेलुक् च । (मर्त्यस्य) मनुष्यस्य । मर्त्य इति मनुष्यनामसु पठितम्
निघं० २ । ३ । (रत्न) पालय । अत्र द्वय चोतस्तिङ् इति दीर्घः । (नः)
अस्मान् । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर । पष्ठचाः पतिपुत्र० अ० ८ । ३ । ५३ ।
इति विसर्जनीयस्य सकारादेशः ॥ अयं मंत्रः । शत० २ । ३ । २ । ३५ ।
व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे ब्रह्मणस्पते भवत्कृपया नोस्माकं शंसो मा प्रणक् कदाचि-
न्मा प्रणश्यतु । याऽरूपः परस्वादायिनो मर्त्यस्य धूर्तिर्हिंसास्ति तस्याः सकाशा-
न्नोस्मान् सततं रत्न ॥ ३० ॥

भावार्थः— मनुष्यैः सदा प्रशंसनीयानि कर्माणि कर्तव्यानि नेतराणि
कस्यचिद्बोहो दुष्टानां सगश्च नैव कर्तव्यः । धर्मस्य रक्षेश्वरोपासनं च सदैव कर्त-
व्यमिति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर आपकी कृपासे । (नः) हमारी
वेदविद्य । (मा) (प्रणक्) कभी नष्ट मतहो और जो । (अरूपः) दान आदि
धर्मरहित परधन ग्रहण करनेवाले । (मर्त्यस्य) मनुष्यकी । (धूर्तिः) हिंसा अर्थात्
द्रोह है उससे । (नः) हमलोगोंकी निरंतर । (रत्न) रत्ना कीजिये ॥ ३० ॥

भावार्थः— मनुष्योंको सदा उत्तम २ काम करना और बुरे २ काम छोड़ने
तथा किसी के साथ द्रोह वा दुष्टोंका संगर्भी न करना और धर्मकी रक्षा वा परमेश्वरकी
उपासना स्तुति और प्रार्थना निरंतर करना चाहिये ॥ ३० ॥

महिषीणामित्यस्य सप्तधृतिर्वारुणिर्यपि । आदित्यो देवता । विराट्पापत्री-

छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिरभी उसकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगलेमंत्रमें
किया है ।

महि त्रीणामवोस्तु द्युक्षामित्रस्यार्यम्णा.
दुराधर्ववरुणस्य ॥ ३१ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णाः । दुराध
र्वमिति दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (महि) महत् । (त्रीणाम्) त्रयाणां सकाशात् । अत्र
वा छेदासि सर्वे विधयो, भवतीति त्रेक्ष्य इति त्रयादेशो न । (अवः) रक्षणादि
कम् । (अस्तु) भवतु । (द्युक्षम्) द्यौर्नीतिः प्रकाशः क्षिपति निवसति यस्मि
स्तत् । (मित्रस्य) बाह्याभ्यन्तरस्थस्य प्राणस्य । (अर्यम्णाः) य ऋच्छति
नियच्छत्याकर्षणेन पृथिव्यादीन्सि सूर्यलोकस्तस्य । श्वन्नुक्षन्पूषन् । उ०
१ । १५७ । अनेनाय निपातितः । (दुराधर्षम्) दुःखेनार्पितु योग्य दृढम् ।
(वरुणस्य) वायोर्जलस्य वा । वरुणे इति पदनामसु पठितम् । निघ० ५।४।
अनेन प्राप्तिसाधनो गृह्यते । अय मन्त्रः शत० २।३।२ । ३७ व्याख्यातः
॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते तव कृपया मित्रस्यार्यम्णो । वरुणस्य च त्रीणां
सकाशान्नास्माकं द्युक्षं दुराधर्षं महदवोस्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्राद्ब्रह्मणस्पते । नः । इति पदद्वयानुवृत्ति
विशेषा । मनुष्यस्मर्त्तव्य पदार्थेभ्यः स्वस्यान्येषा च न्यायेन रक्षणं कृत्वा
राज्यपालनं कार्षमिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर आप की कृपासे । (मित्रस्य) बाहिर
वा भीतर रहनेवाला जो प्राणवायु तथा । (अर्यम्णा) जो आकर्षण से पृथिवी आदि पदा
र्थोंको धारण करनेवाला सूर्यलोक और । (वरुणस्य) जल । (त्रीणाम्) इन तीनोंके
प्रकाशसे । (न) हमलोगोंके । (द्युक्षम्) जिसमें नीतिका प्रकार निवास करता है
वा । (दुराधर्षम्) अतिदृष्टसे ग्रहण करने योग्य दृढ । (महि) बड़े बड़े विद्यावी ।
(अवः) रक्षा । (अस्तु) हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्रसे । (ब्रह्मणस्पते) (न) इन दो पदों की

अनुवृत्ति जाननी चाहिये। मनुष्यों को सब पदार्थों से अपनी वा औरों की न्यायपूर्वके रक्षा करके यथावत् राज्य का पालन करना चाहिये ॥ ३१ ॥

नहि तेषामिदमस्य सप्तधृतिर्वाक्येऽपि । आदित्यो देवता । निमृद्गायत्री-
छन्दः । पङ्क्तयः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

नहि तेषाममा च न नाध्वसु वारणेषु ॥ ईशं
रिपुर्घशंसः ॥ ३२ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । च न । न । अध्वस्वित्यध्वसु । वारणेषु । ई-
शं । रिपुः । अघशंस इत्यघशंसः सः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधार्थे । (तेषाम्) परमेश्वरोपासकानां सूर्यप्र-
काशस्थितानां वा । (अमा) गृहेषु । अमेति गृहनामसु पठितम् । निषेधं ३ । ४ ।
(च न) अपि । (न) निषेधार्थे । (अध्वसु) मार्गेषु । (वारणेषु) वारयंति
यैर्युदैस्तेषु वा वारयंति ये चोरदस्युव्याघ्रादयो येषु तेषु (ईशं) समर्थो भवामि
। (रिपुः) शत्रुः । (अघशंसः) योऽघानि पापानि कर्माणि शंसति सः । अ-
यं मंत्रः । शत० २।३।२।३७ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—य ईश्वरोपासकास्तेषाममा गृहेष्वध्वसु वारणेषु च नाप्यघशंसो
रिपुर्नैर्युत्तिष्ठते न खलु तान् वलेशयितुं शक्नोति तं तारचाहमीशे ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये धर्मात्मानाः सर्वोपाकारकाः संति नैव क्वापि तेषां भयं
भवति येऽज्ञातशत्रवो नैव तेषां कश्चिदपि शत्रुर्नापिने ॥ ३२ ॥

पदार्थः—जो ईश्वरकी उपासना करनेवाले मनुष्य हैं । (तेषाम्) उनके ।
(अमा) गृह । (अध्वसु) मार्ग । और । (वारणेषु) चोर शत्रु डाकू व्याघ्र आदिके
निवारण करनेवाले संग्रामोंमें । (च न) भी । (अघशंस) पापरूप कर्मोंका कथन
करनेवाला । (रिपुः) शत्रु । (नहि) नहीं म्थित होता और । (न) न उनको बनेय
देनेको समर्थ हो सकता उस ईश्वर और उन धार्मिक विद्वानोंके प्राप्त होनेको मैं । (ई
शं) मर्मर्थ होता हूं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— जो धर्मात्मा वा सबके उपकार करनेवाले मनुष्य हैं, उनको भय नहीं होता और शत्रुओंसे रहित मनुष्यका कोई शत्रुभी नहीं होता ॥ २२ ॥

ते हीत्यस्य वारुणिः सप्तधृतिर्ऋषिः । आदित्यो देवता । विराट् गायत्री ।

छन्दः । पङ्क्तिः स्वरः ॥

आदित्यानां किं कर्मास्तीत्युपदिश्यते ॥

आदित्योंका क्या २ कर्म है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**ते हि पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ॥
ज्योतिर्यच्छन्त्यजसम् ॥ ३३ ॥**

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति ।
अजसम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(ते) पूर्वोक्ताः । (हि) निश्चये । (पुत्रासः) मित्रार्थप
वरुणाः । (अदितेः) अखडितायाः कारणशक्तेः । (प्र) प्रकृष्टार्थे । (जीवसे)
जीवितुम् । (मर्त्याय) मनुष्याय । (ज्योतिः) तेजः । (यच्छन्ति) ददति ।
(अजसम्) निरंतरम् ॥ अथ मंत्र । शत० २।३।२।३।७ व्याख्यात ॥ ३३ ॥

अन्वयः—येऽदितेः पुत्रासः पुत्रास्ते हि मर्त्याय जीवसेऽजसं ज्योतिः
प्रच्छन्ति ॥ ३३ ॥

भावार्थः—एते कारणादुत्पन्नाः प्राणवाय्वादयो नित्यं ज्योतिः प्र-
च्छन्तः सर्वेषां जीवनाय मरणाय वा निमित्तानि भवन्तीति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—जो (अदितेः) नाशरहित कारणरूपी शक्तिके । (पुत्रासः)
बाहिर भीतर रहनेवाले प्राण सूर्यलोक पवन और जलआदि पुत्र हैं । (ते) वे (हि)
ही । (मर्त्याय) मनुष्योंके मरने वा । (जीवसे) जीनेके लिये । (अजसम्) निर-
तर । (ज्योति) तेज या प्रकाशके । (यच्छन्ति) देते हैं ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो वे कारण रूपी समर्थ पदार्थोंमें उत्पन्न हुए प्राण सूर्यलोक वायु-

वाजल आदिपदार्थ हैं वे ज्योति अर्थात् तेजको देते हुए सब प्राणियोंके जीवन वा मरनेके लिये निमित्त होते हैं ॥ ३३ ॥

कदाचनेत्यस्य मधुच्छन्दा अपिः । इन्द्रो देवता । पथ्या बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

स इन्द्रः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह इन्द्र कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्रं सश्रसि दाशुषे ।
उपोपेन्तु मघवन्भूयऽइन्नुते दानं देवस्य पृ-
च्यते ॥ ३४ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्रसि । दाशुषे । उपोपे-
त्युप उपऽइत् । तु । मघवन्नि । मघवन् । भूय । इत् । तु । ते । दानम् ।
देवस्य । पृच्यते ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(कदा) कस्मिन् काले । (चन) आकांक्षायां । (स्तरीः)
यः सुखेः स्तृणात्याच्छादयति सः । अत्र अत्रेत् ० उ० ३।१२०। इति ईः प्र-
त्ययः । (असि) भवति । (न) निषेधार्थे । (इन्द्र) सुखप्रदेश्वरः । (सश्र-
सि) जानासि प्रापयसि वा । सश्रचतीति गतिकर्मसु पठितम् । नियं० २।१४।
(दाशुषे) विद्यादिदानकर्त्रे । (उपोप) सामीप्ये । (इत्) एति जानात्यनेन
तदिज्ञानम् । (तु) क्षिप्रम् । निवति क्षिप्रनामसु पठितम् । नियं० २।१५।
(मघवन्) परमधनवन् । (भूयः) पुनः । (इत्) एव । (तु) क्षिमे । (ते)
वर्ष । (दानम्) दीयमानम् । (देवस्य) कर्मफलमदातुः । (पृच्यते) सपृच्य-
ते ॥ अयं मंत्रः । शतं० २।३।२।३८। व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यदा त्वं स्तरीरसि तदा दाशुषे कदाचनेन्तु न सश्रसि
तदा हे मघवन् देवस्य ते तव दानं तस्मै दाशुषे भूयः कदा चनेन्तु नोप-
पृच्यते ॥ ३४ ॥

प्रवृत्त करे इस लिये । और प्रार्थनाका मुख्य सिद्धांत यही है कि जैसी प्रार्थना करनी वैसाही पुरुषार्थसे कर्मका आचरण भी करना चाहिये ॥ ३५ ॥

परितइत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निदेवता । निचृद्दायत्री छन्दः ।

पद्मः स्वरः ॥

स जगदीश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह परमेश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

परिं ते दूढभो रथोऽस्मामँरऽअश्नोतु विश्वतः ॥

येन रत्तसि दाशुपः ॥ ३६ ॥

परिं । ते । दूढभः । दुर्दभऽइति दुःऽदभः । रथः । अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतः । येन । रत्तसि । दाशुपः ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (परि-) सर्वतः । (ते) तव व्यापकेश्वरस्य । (दूढभः)

दुःस्तेन दमिंतुं हिसितुं योग्य । अत्र दंमुधातोः खल् प्रत्ययः । दुरोदाशनाशदभध्येषु

ऊत्यं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्य द्रुत्वम् । अ० ६ । ३ । १०० । एतत्सूत्रभाष्योक्तवा-

तिकेन नकारलोपेन चास्य सिद्धिः । (रथः) रथते जानाति येन स रथः ।

रथो रथतेर्गतिवर्मणः स्थिरतेर्वा स्माद्विपरीतस्य रथमाणोस्मिस्तिष्ठतीति वा

रथेर्वा रसतेर्वा । नि० २ । ११ । (अस्मान्) भवदाज्ञासेवकान् । (अश्नोतु)

अश्नुताम् । व्याप्नोतु । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । (विश्वतः) सर्वतः । (येन)

ज्ञानेन । (रत्तसि) पालयामि । (दाशुपः) विद्यादिदानकर्तृन् । अयं मंत्रः ।

ज्ञान० २ । ३ । १४०—४१ व्याख्यानः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर, त्वं येन रथेन दाशुपो विश्वतो रत्तसि स ते तव-

दूढभो रथो विज्ञानं विश्वतो रत्तितुमस्मान्पर्यश्नोतु सर्वतः मामोतु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वाभिरक्तस्य परमेश्वरस्य विज्ञानस्य च प्राप्तये प्रार्थनापुरुषार्थौ नित्यं कर्तव्यौ । यतो रक्षिताः संतो वयमसद्विद्याधर्मादिदोषा मृत्युवत्त्वा सद्विद्याधर्मादिशुभगुणान्प्राप्य सदा सुखिनः स्यामेति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप । (येन) जिस ज्ञान से । (दाशुषः) विद्यादि दान करनेवाले विद्वानों को । विश्वतः) सब ओरसे । (रक्षसि) रक्षा करते और जो । (ते) आपका । (दृढमः) दुःखसेभी नहीं नष्ट होने योग्य । (रथः) सब को बानने योग्य विज्ञान सब ओरसे रक्षा करने के लिये है वह । (अस्मान्) आपकी आज्ञाके सेवन करनेवाले हम लोगों को । (परि) सर्व प्रकार । (अश्नोतु) प्राप्त हो ॥

भावार्थः—मनुष्यों को सबकी रक्षा करनेवाले परमेश्वर वा विज्ञानकी प्राप्ति के लिये प्रार्थना और अपना पुरुषार्थ नित्य करना चाहिये जिससे हम लोग अविद्या-अधर्म आदि दोषों को त्याग करके उत्तम २ विद्या धर्म आदि शुभगुणों को प्राप्त होके सदा सुखी हों ॥ ३६ ॥

भूर्भुवस्त्वित्यस्य वामदेव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । ब्राह्मण्युष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस जगदीश्वरकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्राजाः प्रजामिः स्यात्सुवीरौ
वीरैः सुपोषः पोषैः । नर्यं प्रजाम्मे पाहि शश्व
स्यं पशून्मे पाह्यर्थयपितुम्मे पाहि ॥ ३७ ॥

भूः । भुवः । स्वः । स्वीरिति स्वः । सुप्राजाः । प्रजामिति प्रजः ।
जामिः । स्याम् । सुवीरः । सुवीरैः । वीरैः । सुपोषः । सुपोषैः ।
पोषैः । नर्यं । प्रजामिति प्रजाम् । मे । पाहि । शश्वस्यं । पशून् । मे । पाहि । अर्थय ।
पितुम् । मे । पाहि ॥ ३७ ॥

वेदयति प्रापयति स भौतिकोग्निर्वा । अत्र विदिभुभिभ्यां विश्व । ३०४।२४३
 अनेनासिः प्रत्ययः । (अस्मभ्यम्) उपासकेभ्यो यज्ञानुष्ठानभ्यो वा । (वसु-
 विचर्मम्) वसुन्पृथिव्यादिलोकान्वेति सौतिशयितस्तम् । पृथिव्यादिलोकान्
 वेदयति सूर्यरूपस्याग्निरेतान्प्रकारय प्रापयति स वसुवित् । अतिशयेन वसुविदि-
 ति वसुवित्तमो वा तम् । (अग्ने) विज्ञानस्वरूपेश्वर विज्ञापको भौतिको वा ।
 (संप्रादः) यः सम्प्राजते प्रकाशतेऽसः । (अभि) आभिमुख्ये । (धुम्नम्)
 प्रकाशकारकमुत्तं यशः । धुम्नं द्योततेर्यशो वा न्नं वा । नि० ५।५। (अभि)
 आभिमुख्ये । (सहः) उत्तमं बलम् । सह इति बलनामसु पठितम् । निध०
 २।६। (आ) समतात् । (यच्छस्व) विस्तारय विस्तारयति वा । अत्र पक्षे
 लट्ठे लौट् । अट्ठो यमहनः । अ० १।३।२८। अनेनात्मनेपदम् । आहूपूर्वकोप
 मधानुविस्तारार्थे । अयं मंत्रः शत० २।३।३।७।८ व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अव्ययः—हे सम्राट्मने जगदीश्वर त्वम् अस्मभ्यं धुम्नं सहश्चाभ्यापच्छस्व
 विस्तारये । एतदर्थं वयं वसुवित्तमं विश्ववेदसं त्वामभ्यागन्म प्राप्नुयामेत्येकः ।
 यः सम्राट्मने यमग्निरस्मभ्यं सहश्चाभ्यापच्छति सर्वतो विस्तारयति तं वसुवि-
 त्तमं विश्ववेदसमग्निं वयमभ्यागन्म प्राप्नुयामेति द्वितीयः ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थः—अत्र, रत्नेपालंकारः । अनुप्यैः परमेश्वरभौतिकाभ्योर्गुणविज्ञा-
 नेन तदनुसारानुष्ठानेन संबन्धः कीर्तिपत्तेरित्येवं वितारणीयेति ३८

पदार्थः—हे । (सम्राट्) प्रकारस्वरूप । (अग्ने) जगदीश्वर आग । (अ-
 स्मभ्यम्) उपासना करने वाले, हमलोगोंके लिये । (धुम्नम्) प्रकास्वरूप उत्तम यश वा ।
 (सह) उत्तम बलको । (अभ्यापच्छस्व) सब ओर से विस्तारयुक्त कृतेहो इस लिये हम
 लोग । (वसुविचर्मम्) पृथिवी आदिलोकोंके जानने वा । (विश्ववेदसम्) सब मुलोंके
 जाननेवाले आपको । (अभ्यागन्म) सब प्रकार प्राप्त होवे ॥ १ ॥ जो यह । (स-
 म्राट्) प्रकार, होनेवाला, (अग्ने), भौतिक, अग्नि ॥ (अस्मभ्यम्)
 यज्ञके अनुष्ठान करनेवाले, हम : लोगोंके लिये । (धुम्नम्) उत्तम

‘यं धौ’ । (‘सह’-‘उत्तम’ २ वल’ को । (‘अभ्यायच्छल’) सब प्रकार विस्तारयु-
क्त करता है उस । (‘वसुवित्तमम्’) पृथिवी आदि लोकों को सूर्यरूप से प्रकाश करके
प्राप्त करने वा । (‘निबवेदसम्’) सब मुखों को जाननेवाले अग्निको हम लोग (‘अभ्या-
गम्’) सब प्रकार प्राप्त होने ॥ २ ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है ॥ मनुष्यों को परमेश्वर वा भौतिक अ-
ग्निके गुणोंको जानने वा उसके अनुसार अनुष्ठान करने से कीर्ति यश और बलका वि-
स्तार कान्ना चाहिये ॥ ३ ॥

अयमग्निरित्यस्यामुरिर्ध्वपिः । अग्निर्देवता । भुरिगृहती उन्दः ।

मध्यमः स्वरः ।

॥ अथेश्वर भौतिकावग्नी उपदिश्येते ॥

अब अगले मंत्र में ईश्वर और भौतिक अग्निका उपदेश किया है ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजायां वसुवि-
त्तमः ॥ अग्नें गृहपतेभिद्युम्नसुभि सह त्राय-
च्छस्व ॥ ३६ ॥

अयम् । अग्निः । गृहपतिरिति गृहपतिः । गार्हपत्यइति गार्हपत्यः ।
प्रजायां इति प्रजायाः । वसुवित्तमइति वसुवित्तमः । अग्नें । गृहपत
इति गृहपते । अग्ने । युम्नम् । अग्निः । सहः । आ । अच्छस्व ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(‘अयम्’) प्रत्यक्षो वक्ष्यमाणः । (‘अग्निः’) ईश्वरो त्रिपुत्सु
यों ज्वालाप्रयो भौतिको वा । (‘गृहपतिः’) गृहाणा स्थानविशेषाणां पतिः पा
लनहेतुः । (‘गार्हपत्यः’) गृहपतिना संयुक्त । अथ गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । अ०
४।१।११। अनेन ज्यः प्रत्ययः । इदं पद महीधरादिभिर्बहिराणानि रदत्वात्
गृहस्य पतिः पालन इत्यशुद्ध व्याख्यातम् । (‘प्रजायाः’) विद्यमानायाः ।
(‘वसुवित्तमः’) यो वसुनि द्रव्याणि वेदयति प्रापयति सोनिश्चितः । (‘अग्नें’)
अयमग्निः । (‘गृहपते’) गृहाभिरक्षेत्रेश्वर गृहाणा पालयिता वा । (‘अग्निः’)

पदार्थः—हे (पुरीष्य) कर्मोंके पूरण करनेमें अतिकुशल । (अग्ने) उत्तमसे उत्तम पदार्थोंके प्राप्त करानवाले विद्वान् आप जो । (अयम्) यह । (पुरीष्य) सब सुखोंके पूर्ण करनेमें अत्युत्तम । (रयिगान्) उत्तम २ धनयुक्त । (पुष्टिर्वर्द्धन) पुष्टि को बढ़ानेवाला । (अग्नि) भौतिक अग्नि है उससे हम लोगों के लिये । (अभिघुम्नम्) उत्तम २ ज्ञानको सिद्ध करनेवाले धन वा । (अभिस्तह) उत्तम २ शरीर और अत्मासे बलवान् ॥ (आयच्छस्व) सब प्रकारसे विस्तारयुक्त कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों के परमेश्वर की कृपा वा अपने पुरुषार्थमें अग्निविद्या को स पादन करके अनेक प्रकारके धन और बलों को विस्तारयुक्त करना चाहिये ॥ ४० ॥

गृहा गेत्यस्यासुरिर्ऋषिः । वास्तुरग्निर्देवता । आर्षी पंक्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥ ४० ॥

॥ अथ गृहाश्रमानुष्ठानमुपादिश्यते ॥

अथ अगले मन्त्रे गृहस्थाश्रम के अनुष्ठान का उपदेश किया है ।

गृहा मा विभीत मा वैपध्वमूर्ज्जं विभ्रत ए-
मसि ॥ ऊर्जं विभ्रद् सुमनाः सुमेधा गृहानमि-
मनसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

गृहा । मा । विभीत । मा । वैपध्वम् । ऊर्जम् । विभ्रतः । आ । इमसि ॥
ऊर्जम् । विभ्रद् । सु । सुमना इति सुसमनाः । सुमेधा इति सुसुमेधाः । गृहान् ।
आ । इमि । मनसा । मोदमान ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(गृहा) गृहानि ब्रह्मचर्याश्रमानंतरं गृहाश्रमं ये मनुष्यास्त-
त्सेन्द्री । (मा) निषेधार्थे । (विभीत) भयं कुरुत । (मा) प्रतिषेधे (वैप-
ध्वम्) कपध्वम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (विभ्रत) धारयतः । (आ) । समता-
त् । (इमसि) प्राप्तुम् । अनेदतो मसीतीदादेशः । (ऊर्जम्) अनेकाविध य-
त्नम् । (विभ्रद्) धारयन् । (च) युष्मान् । (सुमना) शोभने मनो विशा-
न यस्य सः । (सुमेधाः) सुष्ठु मेधा धारणावती-सगमिका धीर्यस्य
सः । (गृहान्) गृहाश्रमस्थान् विदुषः । (आ) समतात् । (इमि)

प्राप्तुं याम् । अत्र लिख्ये लट् । (मनसा) विज्ञानेन । (मोदमानः) हर्षोत्साह-
युक्तः । एतदादिमंत्रत्रयम् । शत ० २।२।३। १४ । व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचर्येण कृतविद्या गृहश्रमिण ऊर्जं विभ्रतो गृहा मनु-
प्या यूपं गृहाश्रमं प्राप्नुत । तदनुष्ठानान्मा विभीत मा वेपथ्वं च । ऊर्जं विभ्रतो
वयं युष्मान्गृहानेमसि समन्तात्प्राप्नुमः । ॥ १ ॥ यो युष्माकं मध्ये स्थित्वैव गृहाश्रमे वर्त-
मानः सुमनाः सुमेधा मनसा मोदमान ऊर्जं विभ्रत्सब्रह्म सुखान्येभि नित्यं प्राप्नु-
याम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पूर्णब्रह्मचर्याश्रमं संसेव्य युवावस्थायां स्वयंवराविधा-
नेन स्वतुल्यस्वभावविद्यारूपफलवतीं सुपरीक्षितां स्त्रीपुद्गाद्य शरीरात्मवलं संपाद्य
संतानोत्पत्तिं विधाय सर्वैः साधनैः संव्यवहारैरेव स्थातव्यम् । नैव केनापि
गृहाश्रमानुष्ठानात्कदाचिद्वैतव्यं कर्पनीयं च कुतः । सर्वेषां सद्व्यवहाराणामाश्रमाणां
च गृहाश्रमो मूलमस्त्यत एव सम्पगनुष्ठातव्यः । नैतन् विना मनुष्यवृद्धीराज्य-
सिद्धिश्च जायते ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचर्याश्रम से सब विद्याओं को ग्रहण किये गृहाश्रमी तथा । (ऊर्जम्)
शौर्यादिपराक्रमों को । (विभ्रतः) धारण किये और (गृहाः) ब्रह्मचर्याश्रम के अनंतर
अर्थात् गृहस्थाश्रम को प्राप्त होने की इच्छा करते हुए मनुष्यो तुम गृहस्थाश्रम को यथा-
वत् प्राप्त होओ इस गृहस्थाश्रमके अनुष्ठानसे । (मा विभीत) मत डरो तथा । (मा
वेपथ्वम्) मत कंपो तथा पराक्रमों को धारण किये हुए हम लोग । (गृहान्) गृहस्था-
श्रमको प्राप्त हुए तुम लोगोंको । (एमसि) नित्य प्राप्त होते रहें और । (वः) तुम
लोगों में स्थित होकर इस प्रकार गृहस्थाश्रममें वर्तमान । (सुमनाः) उत्तम ज्ञान । (सु-
मेधाः) उत्तमबुद्धियुक्त । (मनसा) विज्ञानसे । (मोदमानः) हर्षोत्साहयुक्त । (ऊ-
र्जम्) अनेक प्रकारके बलों को (विभ्रत्) धारण करता हुआ मैं अत्यंत सुलौको । (ए-
भि) निरंतर प्राप्त होऊं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को पूर्ण ब्रह्मचर्याश्रम की सेवन करके युवावस्था में स्वयं-
वरेके विधानकी रीतसे दोनोंके तुल्य स्वभाव विद्यारूप बुद्धि और बल आदि गुणों को
वैतकर विवाह कर तथा शरीर आत्मा के बलको सिद्ध कर और पुत्रोंको उत्पन्न करके
सब साधनों से अच्छे-२ व्यवहारोंमें स्थित रहना चाहिये तथा किसी मनुष्यको गृहस्थाश्र-

क्षेमाय । वः शान्त्यै । प्र । पद्ये । शिवम् । शम्भम् । शयोरिति शम्भयोः ।
शयोरिति शम्भयोः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उपहृताः) समीप्य प्रापिताः । (इह) अस्मिन्गृहाश्रमे संसारे
वा । (गावः) दुग्धप्रदा धेनवः । (उपहृताः) समीप्य प्रापिताः (अनावयः)
अजोश्चावयश्च ते । (अथो) अनित्ये । (अन्नस्य) प्राणधारणस्य निरंतरमुख
स्य च हेतु । कृत् ० उ० ३।१० इत्यनघातोर्नः प्रत्ययः । धातृवस्यज्य० उ० ३।
६। इत्यनघातोर्नः प्रत्ययः । (कीलालः) उच्चमात्रादिपदार्थसमूहः । कीलाल
इत्यन्ननामसु पठितम् । निघ० २।७। (उपहृतः) सम्पक् प्रापितः । (गृहेषु)
निवसनीयेषु मासोदेषु । (नः) अस्माकम् । (क्षेमाय) रक्षाय (वः)
युष्माकम् । (शान्त्यै) सुखाय । (प्रपद्ये) प्राप्नोमि । (शिवम्) कल्याणम् ।
(शम्भम्) सुखम् । (शयोः) कल्याणवतः साधनात्कर्मणः सुरावतो ज्ञा ।
(शयोः) सुखात् । अत्रोभयत्र कंशंभ्यां वभयुस्तिवतुतयसः । अ० ५।२। १३८
इति शप्ते युस्प्रत्ययः । शिव शम्भं चेति सुखनामसु पठितम् । निघ० ३।६॥४३॥

अन्वयः—इहास्मिन्संसारे वा युष्माक शान्त्यै नोस्माक क्षेमाय गृहेषु
गाव उपहृता अनावय उपहृता अथोऽन्नस्य कीलाल उपहृतोस्त्वेव कुर्वन्नह
गृहस्यः शपोः शिवं शम्भं च प्रपद्ये ॥ ४३ ॥

भावार्थः— गृहस्थैरीश्वरोपासनाज्ञापालनाभ्यां गोहस्त्यश्वादीन् पशून्
भक्ष्यभोज्यलोहचूष्यान् पदार्थाद्योपसंचित्य स्वेषामन्येषां च रक्षणं कृत्वा विद्वा
नयर्मपुरुषार्थै रद्विकपारमार्थिके सुखे संसेधनीये नैव केनाचिदालस्यं स्यात्तद्व्ययम् ।
किंतु । ये मनुष्याः पुरुषार्थवतो भूत्वा धर्मेण चक्रवर्तिराज्यादीनुपाज्य सरच्चो
जीव सुखानि प्राप्नुयति ते श्रिष्टा गण्यन्ते नेतेरे ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(इह) इस गृहस्थाश्रमे वा संसार में । (वः) तुम लोगों के (शान्त्यै)
सुख (नः) हमलोगों की । (क्षेमाय) रक्षा के । (गृहेषु) निवास करने योग्य स्थानों में
जो । (गावः) दूध देनेवाली गौ आदि पशु । (उपहृताः) समीप प्राप्त किये वा ।
(अनावय) भेड़ बकरी आदि पशु । (उपहृताः) समीप प्राप्त हुए । (अथो) इसके
अनंतर । (अन्नस्य) प्राण धारण करनेवाले । (कीलाल) अन्न आदि प

दार्यों का समूह । (उपहृता) अच्छे प्रकार प्राप्त हुआ हो इन सब की रक्षा करता हुआ जो मैं गृहस्थ हूँ सो (शयो) सब सुखोंके साधनों से । (शिवम्) कल्याण वा । (शम्भम्) उत्तम सुखों को । (प्रपद्ये) प्राप्त होऊँ ॥ ४३ ॥

भावार्थः— गृहस्थों को योग्य है कि ईश्वर की उपासना वा उसकी आज्ञा के पालने से गौ हाथी घोड़े आदि पशु तथा भोजन पीनेयोग्य स्वादु पदार्थों का समूह कर अपनी वा औरोंकी रक्षा करके ज्ञान धर्म विद्या और पुरुष से इस लोक वा परलोक के सुखों को सिद्ध करना चाहिये किन्तु किसी पुरुषार्थ को आलस्य में नहीं रहना चाहिये किन्तु सब मनुष्य पुरुषार्थ वाले होकर धर्म से चक्रवर्ति राज्य आदि धनों को समूह कर उनकी अच्छे प्रकार रक्षा करके उत्तम सुखों को प्राप्त हों इससे अन्यथा मनुष्यों को वर्तना न चाहिये क्योंकि अन्यथा वर्तनेवालों को सुख कभी नहीं होता ॥ ४३ ॥

प्रधासिन इत्यस्य प्रजापतिर्धृषिः । मरुतो देवता । गायत्री छन्दः ॥

पदजः स्वरः ॥

॥ पुनर्गृहस्थैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

गृहस्थ मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रधासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ॥ करं-

भेरां सजोषसः ॥ ४४ ॥

प्रधासिन इति प्रधासिनः । हवामहे । मरुतः । च । रिशादसः ॥ मर-
भेरां । सजोषम इति सजोषसः ॥ ४४ ॥

पदार्थः— (प्रधासिनः) प्रयस्तुपत्तु शीलमेवा तान् । (हवामहे) आ हवामहे । (मरुत) विदुषोऽतिथीन् । (च) समुच्चये । (रिशादसः) रिशान्द्रो पान् शत्रून् आदति हिंसति तान् (करभेरां) अविद्याहिंसनेन । अत्र क हिंसाया वित्यस्माद्धातोर्गोडुलकादौणादिकोऽभच् प्रत्ययः । (सजोषसः) समानमीनि सेविनः । अय मंत्रः शत ० २।८।३।२१ व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः— वयं करभेण सजोषसो रिशादसः प्रधासिनोऽतिथीन्मरुत आ त्विजश्च हवामहे ॥ ४४ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्वैद्यश्चर्यवीरान्यद्वसपादकान् मनुष्यानाह्यं सेरित्वा ते भ्यो विद्याशिक्षा नित्यं सग्राह्याः ॥ ४४ ॥

पदार्थः— हमलोग । (करंभेण) अविद्यारूपी दुःख होने से अलग होके । (सजोप्तः) बराबर प्रीति के सेवन करमे । (रिशादसः) दोष वा शत्रुओं को नष्ट करने और । (प्रघासिनः) पके हुए पदार्थों के भोजन करनेवाले अतिथि लोग और (मरतः) यज्ञ करनेवाले विद्वान् लोगों को । (इवामहे) सत्कारपूर्वक नित्यमति मुलाते रहें ॥ ४४ ॥

भावार्थः— गृहस्थों को उचित है कि वैषम्य शूरीरता और यज्ञ को सिद्ध करने वाले मनुष्यों को बुलाकर उनकी यथावत् सत्कारपूर्वक सेवा करके उनसे उत्तम विद्या वा शिक्षाओं को निरंतर ग्रहण करें ॥ ४४ ॥

यद्ग्राम इत्यस्य मजापातिर्ऋषिः । मरुतो देवता । स्वराडनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थकृत्यमुपदिश्यते ॥

किर अगले मंत्र में गृहस्थों के कर्मों का उपदेश किया है ॥

येद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यद्विन्द्रिये । यदेन-
श्चक्रमा वयमिदन्तद्वयं यजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये । यत् । सभायाम् । यत् । इन्द्रिये । यत् ।
एनः । चक्रम् । वयम् । इदम् । तत् । अवे । यजामहे । स्वाहा ॥ ४५ ॥

पदार्थः— (यत्) यस्मिन् वक्ष्यमाणे । (ग्रामे) शालासमुदाये । गृह-
स्थः सेविते । ग्राम इत्युपलक्षणं नगरादीनाम् । (यत्) यस्मिन्वक्ष्यमाणे
(अरण्ये) वानमस्यैः सेवित एकान्तदेशे वने । (यत्) यस्यां वक्ष्यमाणायाम् ।
(सभायाम्) विहस्तमृदशोभितायाम् । (यत्) यस्मिंश्च्छ्रेष्ठे । (इन्द्रिये)
मनसि श्रोत्रादी वा । (यत्) वक्ष्यमाणम् । (एनः) पापम् । (चक्रम्)
वृद्धे करिष्यामो वा । अथ लक्ष्मणोऽर्थे लिट् । अन्येषामपीति
दीर्घश्च । (वयम्) कर्मनुष्ठतारो गृहस्थाः । (इदम्) प्रत्य-

क्षमनुष्ठीयमानं करिष्यमाणं वा । (तत्) कर्म । (अत्र) दूरीकरणे । (यजामहे) संगच्छामहे । (स्वाहा) सत्यवाचा । स्वाहेति वाङ्मात्रमु पठितम् । निघञ् १।११। अयं मंत्रः । शत० २।४।३।२५। व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—ययं यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये यच्चैनश्चक्रम्-स्तद्व यजामहे दूरीकुरुः । यद्यत्र तत्र स्वाहा सत्यवाचा पुण्यकर्म चक्रम् तत्तत्सर्वं संगच्छामहे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—चतुराश्रमस्थैर्मनुष्यैर्मनसा वाचा कर्मणा सदासत्यं कर्माचर्य पापं त्यक्त्वा सभावियशित्ताप्रचारेण प्रजायाः सुखोन्नतिः कार्येति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वयम्) कर्मके अनुष्ठान करनेवाले हमलोग । (यत्) (ग्रामे) जो गृहस्थोंसे सेवित ग्राम । (यत्) (अरण्ये) वानप्रस्थोंने जिस वन की सेवा की हो (यत्सभायाम्) विद्वान् लोग जिस समाको सेवा करतेहों और (यत्) (इन्द्रिये) योगीलोग जिस मन वा श्रोत्रादिकों की सेवा करतेहों उसमें स्थित होके जो (एनः) पाप वा अधर्म । (चक्रम्) करा वा करेंगे सो सब (अवयजामहे) दूर करते रहें तथा जो २ उज २ उक्त स्थानोंमें । (स्वाहा) सत्यवाणीमे पुण्य वा धर्माचरण (चक्रम्) करना योग्य है । (तत्) उस २ को । (यजामहे) प्राप्त होते रहें ॥ ४५ ॥

भावार्थः—चारों आश्रमोंमें रहनेवाले मनुष्योंको मन वाणी और कर्मोंसे सत्य कर्मोंका आचरण कर पाप वा अधर्मों का त्याग करके विद्वानोंकी समा विया तथा उत्तम २ शिक्षाके प्रचार करके प्रजाके सुखोंकी उन्नति करनी चाहिये ॥ ४५ ॥

मोपूण इत्यस्पागस्त्य ऋषिः । इन्द्रमाकृतौ देवते । भुरिक्पांक्ति-

इन्द्रः । पंचमः स्वरः ॥

ईश्वरशूरवीरसहायेन युद्धे विजयी भवतीत्युपदिश्यते ॥
ईश्वर और शूरवीरके सहाय से युद्धमें विजय होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मो पूर्णाऽइन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हिष्माति शु-

मिन्नवयाः । महश्चिद्यस्य मीढुपौ यव्या हवि-
पमतो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

मोऽइति मो । सू । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्तिस्वति पृत्तेऽसु । देवैः । अस्ति ।
हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवयाऽइत्यवयाः । महः । चित् । यस्य ।
मीढुप । यव्या । हविपमतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(मो) निषेधार्थे । (सू) शोभनार्थे । निपातस्य चेति दी-
र्घः । (नः) अस्मान् । (इन्द्र) जगदीश्वर सुवीर वा । (अत्र) अस्मिन् स
सारे (पृत्सु) संग्रामेषु । पृत्तिस्वति संग्रामनामसु पठितम् । निघं० २।१७। (दे-
वैः) विद्वद्भिः शूरैः ॥ (अस्ति) । (हि) खलु । (स्म) वर्तमाने । निपातस्य
चेति दीर्घः । (ते) तव (शुष्मिन्) अनंतबलवन् पूर्णबलवन् वा । शुष्मि-
ति बलनामसु पठितम् । निघं० २।१। (अवयाः) अवयजते विनिगृह्णाति ।
(महः) महत्तमम् । (चित्) उपमार्थे । (यस्य) वक्ष्यमाणस्य । (मीढुपः)
विद्यादिसद्गुणसेचकान् । (यव्या) येषु साधूनि हवींषि यव्यानि । अत्र शे-
खन्दसीति शेलोपः (हविपमतः) प्रशस्तानि हवींषि विन्दते येषु तान् । (म-
रुतः) अतिवज्रः । (वन्दते) स्तौति तद्गुणान्प्रकाशयति । (गीः) वाणी ।
गीरिति वाहनामसु पठितम् । निघं० १।११। अयं मंत्रः । शत० २।४। ३।
२।६—२८ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र शूरवीरेश्वर कृपया त्वमत्र पृत्सु देवैर्विद्वद्भिः सहितान्
नोस्मान् सु रत्न मो हिंषि । हे शुष्मिन् स्म ते तव महो गीर्ज्ञानं मीढुपो ह-
विपमतो मरुतो वन्दते चिदेते त्वां सततं वन्दन्तेऽभिवाद्यानन्दयन्तीव योऽवया य-
जमानोऽस्ति स त्वदाज्ञया पानि यव्या यव्यानि हवींष्यग्नी जुहोति तानि सर्वा-
न् प्राणिनः सुखयतीति ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । यद्वा मनुष्याः परमेश्वरमाराध्य

सम्पत् सामग्रीः कृत्वा युद्धेषु शत्रून् विजित्य चक्रवर्तिराज्यं प्राप्य सम्पान्य
महान्तमानसं सेवते तदा सुराज्यं जायत इति ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे । (इन्द्र) शूरवीर आप । (अत्र) इस लोकमें । (पृथु)
युद्धों में । (देवै) विद्वानों के साथ । (न) हमलोगों की । (सु) अच्छे प्रकार
रक्षा कीजिये । तथा । (मो) मत हनन कीजिये । हे । (शुष्मिन्) पूर्णबलयुक्त
शूरवीर । (हि) निश्चय करके । (चित्) जैसे । (ते) आपकी । (मह) बड़ी ।
(गी) वेदप्रमाणयुक्तवाणी । (मीढुष) विद्या आदि उत्तम गुणोंके सींचने वा ।
(हविष्मत) उत्तम २ हवि अर्थात् पदार्थयुक्त । (भरतः) ऋतु २ में यज्ञ करनेवाले
विद्वानोंके । (वन्दते) गुणों का प्रकाश करती है जैसे विद्वान्लोग आपके गुणोंका
हमलोगों के अर्थ निरंतर प्रकाश करके आनन्दित होते हैं वैसे जो । (अबया) यज्ञ
करनेवाला यत्नमान है वह आपकी आज्ञा से जिन । (यव्या) उत्तम २ यव आदि
अन्नको अग्निमें होम करता है वे पदार्थ सब प्राणियोंको सुख देनेवाले होते हैं
॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें उपमालकार है । जब मनुष्यलोग परमेश्वरकी आराधना
कर अच्छे प्रकार सब सामग्री को संग्रह करके युद्ध में शत्रुओंको जीतकर चक्रवर्ति राज्यको
प्राप्त कर प्रजाका अच्छे प्रकार पालन करके बड़े आनन्द को सेवन करते हैं तब उत्तम राज्य
होता है ॥ ४६ ॥

अक्रान्तित्यस्यागस्त्य अपिः । अग्निर्देवता । किरादनुष्णं छन्दः ।
गाधार स्वरः ॥

॥ के यज्ञयुद्धादिकर्माणि कर्तुं योग्या भवन्तीत्युपदिश्यन्ते ॥
कौन २ मनुष्य यज्ञ युद्ध आदि कर्मोंके करने को योग्य होने हैं इस विषयका उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

अक्रान् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मय्योभुवा ।
देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तुं प्रेतं सचामुवः ॥ ४७ ॥

अक्रान् । कर्म । कर्मकृतः इति कर्मकृतः । सह । वाचा । मय्योभुवेति मय्यो
भुवा । देवेभ्यः । कर्म । कृत्वा । अस्तुम् । म । इत् । मयाभुवइति
सचामुवः ॥ ४७ ॥

पदार्थः— (अक्रन्) कुर्वन्ति । अत्र लिङर्थे लुङ् । मंत्रे घमह्वर० इति ज्ञेतेरु । (कर्म) कर्तुरीप्सिततमं कर्म । अ० १ । ४।४ ६ । कर्तुर्यदीप्सितमभीष्टयोग्यं चेष्टामयमुत्तेषणादिकमस्ति तत्कर्म । (कर्मकृतः) ये कर्माणि कुर्वन्ति ते । (सह) संगे । (वाचा) वेदवाण्या । स्वकीयया वा (मयोभुवा) या मयः सुखं भावयति तथा सत्यभियमंगलकारिण्या । मय इति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । अत्रांतर्गतोऽययः किप्चेति धिप् । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यगुणसुखेभ्यो वा । (कर्म) क्रियमाणम् । (कृत्वा) अनुष्ठाय । (अस्तम्) सुखमयं गृहम् । अस्तमिति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३ । ४ । (म) प्रकृष्टार्थे । (इत) प्राप्नुवन्ति । अत्र व्यत्ययो लङ् लोट् च । (सचाभुवः) ये सचा परस्परं संग्यनुपक्षिणो भवन्ति ते । अयं मंत्रः । शत० २ । ४ । १३ । २९ । व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—ये मयोभुवा वाचा सह सचाभुवः कर्मकृतः कर्म कर्माक्रंत एतत्कृत्वा देवेभ्योस्तं सुखमयं गृहं मेत प्राप्नुवन्ति ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्नित्यं पुरुषार्थे वर्तितव्यम् । न कदाचिदालस्ये स्यात्तव्यम् । तथा वेदविद्यासंस्कृतया वाण्या सह भवितव्यम् । नच मूर्खत्वेन सदा परस्परं प्रीत्या सहायः कर्तव्यः ये चैवभूतास्ते दिव्यसुखयुक्तं मोक्षारण्यं व्यापहारिकं चानन्दं प्राप्य मोदते न चैवमलसा इति ॥ ४७ ॥

पदार्थः— जो मनुष्यलोग । (मयोभुवा) सत्यप्रिय मंगलके करनेवाली (वाचा) वेदवाणी वा अपनी वाणीके । (सह) साथ । (सचाभुवः) परस्पर संगी होकर । (कर्मकृतः) कर्मोंको करते हुए । (कर्म) अपने अभीष्ट कर्मको । (अक्रन्) करते हैं वे । (देवेभ्यः) विद्वान् वा उत्तम २ गुण सुखोंके लिये । (कर्म) करने योग्य कर्मका । (कृत्वा) अनुष्ठान करके । (अस्तम्) पूर्णसुखयुक्त घरको । (मेत) प्राप्त होते हैं ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको योग्य है कि सर्वथा आलस्यको छोड़कर पुरुषार्थहीमें निरंतर रहके मूर्खपन को छोड़कर वेदविद्यासे शुद्ध किई हुई वाणीके साथ सदा पठें और परस्पर प्रीति करके एक दूसरेका सहाय करें जो इस प्रकारके मनुष्य

हैं वेही अच्छे २ मुखपुष्प मोक्ष वा इस लोकके सुखोंको प्राप्त होकर आनंदित होते हैं
अन्य अर्थान् आलसी पुरुष आनंदको कभी नहीं प्राप्त होते ॥ ४७ ॥

अवभृथेत्यस्यौर्णवाभ ऋषिः । यज्ञो देवता । ब्राह्मचनुष्पुर् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ अथ यज्ञानुष्ठातृकृत्यमुपदिश्यते ॥

अथ अगले मंत्रमें यज्ञके अनुष्ठानकरनेवाले यजमानके कर्मोंका उपदेश किया है ॥

अवभृथ निचुम्पुणा निचेरुरसि निचुम्पुणाः ।
अव देवैर्देवकृतमेनोयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृत-
म्पुराणां देव रिषरूपाहि ॥ ४८ ॥

अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण । निचेरुरिति निचेरुः ।
असि । निचुम्पुणइति निचुम्पुणः ॥ अव । देवैः । देवकृतमिति देवकृत-
तम् । एनः । अयासिषम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतम् ।
पुराणाइति पुराणाः । वेः । रिषः । पाहि ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अवभृथ) विद्याधर्मानुष्ठानेन शुद्ध । अत्र अवे भृथः ।
उ० २ । ३ । इति वयन् प्रत्ययः । (निचुम्पुण) धैर्येण शब्दविद्याध्यापक ।
नितरां चोपति मदर्पदं चलति तत्संगुद्धौ । अत्र बुद्ध्यातोर्बाहुलगादुणः प्रत्ययो
मुभागप्रश्च । नीचैरस्मिन् फलन्ति नीचैर्देवताति च । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि
निगमो भवति । निचुम्पुणनिचुम्पुणेति च निरु० ५ । १८ । निचुम्पुण इति
पदानामसु पाठितम् । निघ० ४ । २ । अनेन प्राप्तज्ञानो मनुष्यो मृयते । (निचे-
रुः) यो नितरां चिनोति सः । अत्र निपूर्वकाभिध्यातोर्बाहुलकादाणादिको
रुः प्रत्ययः । (आसि) भय । अत्र लोट्ये लट् । (निचुम्पुणः) उक्तार्थः ।
(अव) विनिग्रहार्थे । (देवैः) द्योतनात्मकैर्मनआदीन्द्रियैः । (देवकृतम्)

यदेवैरिन्द्रियैः कृतं तत् । (एनः) पापम् । (अवायासिपम्) करोमि । अत्र लट्थं
 लुट् । (अब) नीचगत्यर्थे । (मर्त्यैः) मरणधर्मैः शरीरैः । (मर्त्यकृतम्)
 अनित्यदेहेन निष्पादितम् । (पुरुरावणः) यः पुरुषि बहूनि दुःखानि राति
 ददाति । स पुरुरावा तस्मात् । अत्र । आतो मनिन्कनिन्वानिपदचेति । वनिप्
 प्रत्ययः । (देव) जगदीश्वर । (रिषः) हिंसकाच्छत्रोः पापाच्च (पाहि)
 रक्ष ॥ ४८ ॥

अन्वयः— हे अवभृथ निचुंपुण यथाहं निचुंपुणो निचेरुः सन्देवैरिन्द्रियैर्दे
 वकृतं मर्त्यैर्मर्त्यकृतमेनोऽवायासिष दूरतस्तपजामि तथा त्वमप्यसि भवाव पाहि
 दूरतस्तपज । हे देव जगदीश्वरास्मान्पुरुरावणो रिषो हिंसालक्षणात्पापात्पाहि
 दूरे रक्ष ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्यैः पापनिवृत्तये
 धर्मप्रवृत्तये परमेश्वरो नित्यं प्रार्थ्य यानि मनोवचःकर्मभिः पापानि संति तेभ्यो
 दूरे स्थातव्यं । यत्किंचिदज्ञानात्पापमनुष्ठितं तद्दुःखफलं विज्ञाय द्वितीयवारं
 न समाचरणीयम् । किंतु सर्वदा पावित्रकर्मानुष्ठानमेव वर्धनीयम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे । (अवभृथ) विद्या वा धर्मके अनुष्ठान से शुद्ध । (निचुंपुण)
 धैर्य से शब्दविद्याको पढ़नेवाला विद्वान्मनुष्य जैसे मैं । (निचुंपुण) ज्ञानसे प्राप्त कराने
 वा । (निचेरु) निरंतर विद्याका समग्र करनेवाला । (देवै) प्रकारास्वरूप मन आदि
 इंद्रियोंसे । (देवकृतम्) किया वा (मर्त्यै) मरणधर्मवाले । (मर्त्यकृतम्) शरीरोंसे
 किये हुये । (एनः) पापोंको (अवायासिपम्) दूर कर शुद्ध होताहूँ वैसे तूभी । (अ-
 सि) हो । हे (देव) जगदीश्वर आप हम लोगोंकी । (पुरुरावण) बहुत दुःख देने
 वा । (रिष) मारनेयोग्य शत्रु वा पापसे । (पाहि) रक्षा कीजिये अर्थात् दूर कीजिये ॥ ४८ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें वाचकलुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को उचित है कि पा
 पकी निवृत्ति धर्मकी वृद्धिके लिये परमेश्वरकी प्रार्थना निरंतर करके जो मन वाणी वा
 शरीरसे पाप होते हैं उनसे दूर रहके जो कुछ अज्ञानसे पाप हुआ हो उसके दुःखरूप
 फलको जानकर फिर दूसरीवार उसको कभी न करें किंतु सन काल में शुद्ध कर्मों के अ-
 नुष्ठान ही की श्राद्ध करें ॥ ४८ ॥

पूर्णादर्विस्तिरस्यार्णवाभ ऋपिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

॥ ज्ञेयं हुतं द्रव्यं कीदृशं भवतीत्युपदिश्यते ॥

यज्ञ में हवन किया हुआ पदार्थ कैसा होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ॥ वस्नेव
विक्रीणावहाऽऽषमूर्जश्शतक्रतो ॥ ४६ ॥

पूर्णा । दर्वि । परा । पत । सुपूर्णेति सुऽपूर्णा । पुनः । आ । पत । वस्ने-
वेति वस्नाऽऽव । वि । क्रीणावहै । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतोऽइति शतऽक्रतो ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(पूर्णा) होतव्यद्रव्येण परिपूर्णा । (दर्वि) पाकसाधिका हो-
तव्यद्रव्यग्रहणार्था । अत्र सुपां सुलुगिति सुलोपः । (परा) ऊर्ध्वार्थे । परेत्ये-
तस्य प्रातिलोभ्यं माह । निरु० १ । ३ । (पत) पतति गच्छति । अत्रोभयत्र
व्यत्ययो लक्ष्ये लोट् च । (सुपूर्णा) या सुष्ठु पूर्यते सा । (पुनः) परचादर्थे ।
(आ) समंतात् । (पत) पतति गच्छति । (वस्नेव) पण्यक्रियेव । (वि)
विशेषार्थे क्रियायोगे । (क्रीणावहै) व्यवहारयोग्यानि वस्तूनि दद्याव गृह्णी-
याव वा । (इषम्) अर्घ्यमक्षम् । (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (शतक्रतो) शतम-
संख्याताः क्रतवः कर्माणि मज्ञा यस्येश्वरस्य तत्संबुद्धौ । अयं मंत्रः । शत०
२ । ४ । ४ । १५ । १७ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—या दर्विर्होतव्यद्रव्येण पूर्णा होमसाधिका भूत्वा परापतपत-
त्यूर्ध्वं द्रव्यं गमयति याऽऽहाराकाशं गत्वा वृष्ट्या पूर्णा भूत्वा पुनरापतति समं-
तात् पृथिवीं शोभनं जलरसं गमयति तथा हे शतक्रतो तव कृपया आवाप्तवि-
ग्रहपतो वस्ने वेपमूर्जं च विक्रीणावहै ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अभोपमालंकारः । पुनः पुनः सुगव्यादिद्रव्यमर्गो ह्यने

तदूर्ध्वं गत्वा वायुवृष्टिजलादिकं शोधयत् पुनः पृथिवीमागच्छति येन यवादय ओ-
पथ्य शुद्धाः सुखपराक्रमप्रदा जायन्ते । यथा वणिग्जनोरूप्यादिकं दत्त्वा गृहीत्वा
द्रव्यांतराणि क्रीणीते विक्रीणीते च । तथैवाग्नौ द्रव्याणि दत्त्वा प्रक्षिप्य वृष्टि-
सुखादिकं क्रीणीते वृष्ट्योपध्यादिकं गृहीत्वा पुनर्वृष्टये विक्रीणीतेऽग्नौ होम-
क्रियत इति ॥ ४६ ॥

पदार्थः—जो । (दाँवि) पके हुए होम करनेयोग्य पदार्थोंको ग्रहण करनेवाली ।
(पूर्णा) द्रव्योंसे पूर्ण हुई आहुती । (परापत) होम हुए पदार्थोंके अंशोंको ऊपर प्राप्त
करती वा जो आहुति आकाश में जाकर वृष्टि से । (सुपूर्णा) पूर्ण हुई । (पुनरापत)
फिर अच्छे प्रकार पृथिवी में उत्तम जलरसको प्राप्त करती है उस से हे (सुतकृतो) अ-
संख्यात कर्म वा प्रज्ञा वाले जगदीश्वर आप की कृपा से हम यज्ञ करने और करनेवाले
विद्वान् होता और, यजमान दोनों । (इपम्) उत्तम-२ अन्नादि पदार्थ । (ऊर्जम्)
पराक्रमयुक्त वस्तुओंको । (अग्नेव) वैश्यों के व्यवहारों के समान । (विक्रीणावैह) देना
ग्रहण करें ॥ ४६ ॥

भावावर्थः—इस अंत्र में उपमालंकार है । जब मनुष्यलोग सुगंध्यादि पदार्थ
अग्नि में हवन करते हैं तब वे ऊपर जाकर वायु वृष्टि जलको शुद्ध करते हुए पृथिवी को
आते हैं जिससे यव आदि ओषधी शुद्ध होकर सुख और पराक्रम के देने वाली होती हैं
जैसे कोई वैश्यलोग रुपया आदिको दे लेकर अनेक प्रकार के अन्नादि पदार्थों को खरी-
दते वा यचते हैं वैसे सब हम लोग भी अग्नि में शुद्धद्रव्यों को छोड़कर वर्षा वा अनेक सुखों-
को खरीदते हैं खरीदकर फिर वृष्टि और सुखों के लिये अग्नि में हवन करते हैं ॥ ४६ ॥

देहि म इत्यर्स्याणिवाभ अग्निः । इन्द्रो देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ अथ सर्वाश्रमव्यवहार उपदिश्यते ॥

अप अग्ने मत्र में सब आश्रमों में रहने वाले मनुष्यों के व्यवहारों का उपदेश किया है ॥

देहि मे ददामि ते नि मेधेहि नि ते दधे ॥ निहा-
रं च हरांसि मे निहारन्निहराणि तेस्वाहा ॥ ५० ॥

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि । ते । दधे । निहारमिति

निऽहारम् । च । हरासि । मे । निहारमिति निऽहारम् । नि । हराणि । ते ।
स्वाहा ॥ ५० ॥

पदार्थः—(देहि) (मे) ममम् । (ददामि) (ते) तुभ्यम् (नि)
नितराम् । (मे) मम । (धेहि) धारय । (नि) नितराम् । (ते) तव । (द
धे) धारये । (निहारम्) मूल्येन क्रेतव्यं वस्तु नितरां विद्यते तत् । (च)
समुच्चये । (हरासि) हर प्रयच्छ । अयं लेट्प्रयोगः । (मे) ममम् । (नि
हारम्) पदार्थमूल्यम् । (नि) नितराम् । (हराणि) प्रयच्छानि । (ते)
तुभ्यम् । (स्वाहा) सत्यवागाह । अयं भवः । श्रु० २। ४ । ४। १ । ५। २० ।
व्याख्यातः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मित्र त्व यथा स्वाहासत्यावागाहेत्येव मे मह्यमिदं देह्यह च
ते तुभ्यमिदं ददामि त्व मे ममेदं वस्तु निषेधहं ते तवेदं निदधे त्व मे मह्यं नि
हारं हरास्पहं ते तुभ्यं निहारं निहराणि नितरा ददानि । ५० ।

भावार्थः—सर्वैर्भूतैर्दनिग्रहणनिःक्षेपोपनिध्यादिष्ववहाराः सत्यत्वेनैव
कार्याः । तद्यथा केनचिदुक्तमिदं वस्तु त्वया देयं न वा । यदि वदेददामि दास्या-
मि वेति तर्हि तत्तथैव कर्तव्यम् । केनचिदुक्तं ममेदं वस्तु त्वं स्वसमीपे रक्ष य
दाहमिच्छेय तदा देयमेवमहं तवेदं वस्तु रक्षयामि यदा त्वमेप्ससि तदा दास्या
मि । तस्मिन्समये दास्यामि त्वत्समीपमागमिष्यामि वा त्वया ग्राह्यं मम स
मीपमागतं व्यमित्यादयो व्यवहाराः सत्यवाचा कार्याः । नैतैर्विना कस्यचित्माति
ष्ठाकार्यसिद्धी स्यातां नैताभ्यां विना कश्चित्सततं सुखं प्राप्तुं शक्नोतीति ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मित्र तुम (स्वाहा) जैसे सत्यवाणी हृदय में बहे वैसे । (मे)
मुझको यह वस्तु (देहि) दे वा मे । (ते) तुझको यह वस्तु । (ददामि) देऊ वा
देऊंगा तथा तू (मे) मेरा यह वस्तु (निधेहि) धारण कर मे । (ते) तुम्हारा यह
वस्तु (निदधे) धारण करता हूँ और तू । (मे) .मुझको । (निहारम्) मोन से
सरदिने योग्य वस्तुको । (हरासि) ले मे । (ते) तुझको । (नितराम्) पदार्थको

मोल । (निहराणि) निश्चय करके देऊँ । (स्वाहा) ये सब व्यवहार सत्यवाणी से करें अन्यथा ये व्यवहार सिद्ध नहीं होते हैं ॥ ५० ॥

भावार्थः—सब मनुष्योंको देनालेना पदार्थोंको रखना रखवाना वा धारण करना आदि व्यवहार सत्यप्रतिज्ञा से ही करने चाहियें जैसे किसी मनुष्यने कहा कि यह वस्तु तुम हमको देना मैं यह नहीं देता तथा देऊँगा ऐसा कहे तो वहां बैसाही करना तथा किसीने कहा कि मेरा यह वस्तु तुम अपनेपास रखलेओ जब मैं इच्छा करूँ तब तुम दे देना इसी प्रकार मैं तुम्हारा यह वस्तु रख लेता हूँ जब तुम इच्छा करोगे तब देऊँगा वा उसी समय मैं तुम्हारे पास आऊँगा वा तुम आकर लेलेना इत्यादि ये सब व्यवहार सत्यवाणी ही से करने चाहियें और ऐसे व्यवहारोंके बिना किसी मनुष्यकी प्रतिष्ठा वा कार्योंकी सिद्धि नहीं होती और इन दोनों के बिना कोई मनुष्य सुखोंको प्राप्त होनेको समर्थ नहीं हो सकता ॥ ५० ॥

अक्षन्नित्यस्य गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट् पंक्तिद्वन्द्वः ।
पंचमः स्वरः ॥

॥ तेन यज्ञादिव्यवहारेण किं भवतीत्युपदिश्यते ॥

उस यज्ञादि व्यवहारसे क्या २ होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अक्षन्नमी मदंतुह्यव प्रियाऽअधूपत ॥ अस्तो-
पत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा-
न्विन्द्र ते हरी ॥ ५१ ॥

अक्षन्न । अमिदंत । दि । अवं । प्रियाः । अधूपत ॥ अस्तोपत । स्व-
भानवोऽग्निं स्वधानवः । विप्राः । नविष्ठया । मीत । योजे । नु । इन्द्र ।
ते । हरीऽइति हरी ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अक्षन्न) अदंति । अत्र लट्थे लुट् । मंत्रे घसश्च० इति च्छोर्लुट् । गमहनजन० इत्युपधात्तोपः । शासिबसिध० इति पत्वम् स्वरिचेति चत्वंम् । (अमिमदत) आनंदयंति । अत्र लट्थे लुट् (दि) खलु । (अवं) विद्वदर्थे । (प्रियाः) नमननाकारकाः । (अधूपत) दुष्टान् दोषांश्च कंपयंति । अत्र लट्थे लुट् । (अस्तोपत) स्तुयंति ।

अत्र लङर्थे लुङ् । (स्वभानवः) स्वकीया भानुदीप्तिः प्रकाशो येषां ते ।
(विप्राः) मेधाविनः । (नविष्टया) अतिशेषन नवा नविष्टा तथा । (मती)
मत्या । अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (योज) योजयति । अत्र विक-
रणव्यत्ययेन शप् । लङर्थे लोटन्तर्गतो एयर्थो द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घश्च ।
(जु) क्षिप्रार्थे । (इन्द्र) सभापते । (ते) अस्य । (हरी) बलपराक्रमौ ।
अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३८ ॥ ५१ ॥

अन्वयः— हे इन्द्र ते तव ये स्वभानवोऽवपिया विप्रा नविष्टया मती
मत्या हि खलु परमेश्वरमस्तोपत स्तुवंत्यक्षन् श्रेष्ठान्नादिकमदंत्यमीमदंतानंदयंति
तस्मात्ते शत्रून् दुःखानि च न्वधूपत सिमं धुवंति त्वमप्येतेषु स्वकीयो हरी बलप-
राक्रमौ योज संयोजय ॥ ५१ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः प्रतिदिनं नवीनविज्ञानक्रियावर्द्धनेन भवितव्यम् । यथा
विद्वत्संगशास्त्राध्ययनेन नवीनानुवीनां मतिं क्रियां च जनयंति तथैव सर्वैर्मनुष्यै-
स्तुष्टेयमिति ॥ ५१ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) सभाके स्वामी जो (ते) आपके संबन्धी मनुष्य । (स्व-
भानवः) अपनी ही दीप्ति से प्रकाश होने वा । (अवपियाः) औरों को प्रसन्न कराने-
वाले । (विप्राः) विद्वान् लोग । (नविष्टया) अत्यंत नवीन । (मती) बुद्धिसे ।
(हि) निश्चय करके परात्मा की (अस्तोपत) स्तुति और (अक्षन्) उत्तम २ अन्ना-
दि पदार्थों को भक्षण करते हुए । (अमीमदंत) आनन्द को प्राप्त होते और उसीसे वे
शत्रु वा दु सों को (न्वधूपत) शीघ्र कंपित करते हैं वैसेही इस यज्ञ में । (इन्द्र) हे
सभापते (ते) आपके सहायसे इस यज्ञ में निपुण हों और तू (हरी) अपने बल
और पराक्रम को हम लोगों के साथ । (योज) संयुक्त कर ॥ ५१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमात्वेन है । मनुष्यों को उचित है कि प्रतिदिन नवीन २
ज्ञान वा क्रिया की वृद्धि करते रहें जैसे मनुष्य विद्वानों के सत्संग वा शास्त्रों के पढ़ने से
नवीन २ बुद्धि नवीन २ क्रिया को उत्पन्न करते हैं वैसेही सब मनुष्यों को अनुष्ठान करें ॥ ५१ ॥

सुमहेशमित्यस्य गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट् पंक्तिरब्जन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

॥ स इन्द्रः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

यह इन्द्र कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सुसंहशं त्वा वयं मघवन्वन्दिपीमहि ॥ प्र नूनं
पूर्णवंधुर स्तुतो यासि वंशो अनु योजा-
न्विन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

सुसंहशमिति सुसंहशम् । त्वा । वयम् । मघवन्निति मघं ऽवन् । वन्दिपीमहि ॥
प्र । नूनम् । पूर्णवंधुरऽस्ति पूर्णऽवंधुरः । स्तुतः । यासि । वंशान् । अनु ।
योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽस्ति हरी ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (सुसंहशम्) यः सुष्ठु परयति दर्शयति वा तम् । (त्वा)
त्वा तं वा (वयम्) यनुष्याः । (मघवन्) परमोत्कृष्टधनयुक्तेश्वर । धनप्राप्तिहेतुर्वा ।
(वन्दिपीमहि) नमो स्तुवीमहि । (प्र) मकृष्टार्थे । (नूनम्) निश्चयार्थे ।
(पूर्णवंधुरः) यः पूर्णश्चासौ वंधुरश्च सः । पूर्णस्य जगतो वपुरो वंधनहेतुर्वा ।
(स्तुतः) स्तुत्या लक्षितः । (यासि) प्राप्नोसि प्रापयसि वा । अत्र पक्षे व्य-
त्ययः । (वंशान्) कापयमानान् पदार्थान् । (अनु) पश्चात् । (योज)
योनय युंक्ते वा । अप्रापि पूर्ववद्व्यत्ययदीर्घत्वे । (नु) उपमार्थे । (इन्द्र)
जगदीश्वर सूर्यस्य वा । (ते) तवास्य वा । (हरी) बलपराक्रमी धारणाक-
र्षणे वा । अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३८ व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

अन्वयः— हे मघवन्निन्द्र वयं सुसंहशं त्वा त्वा वन्दिपीमहि अस्माभिः स्तुतः
पूर्णवंधुरः संस्त्वं वंशान्कामान्प्राप्ति प्रापयसि ते त्वं हरी त्वमनु प्रयोजेत्येकः । वयं
सुसंहशं मघवन्मघवन्तं पूर्णवंधुरं त्वा त्वमिदं सूर्यलोके नूनं वन्दिपीमहि । स्तुतः प्रका-
शितगुणः स त्वयं वंशानुत्कृष्टव्यवहारासापकान् कामान्प्राप्ति प्रापयति हे विद्वंस्त्वं यथा

तेऽस्येन्द्रस्य हरी अस्मिन्जगति युक्तः । तथैव, विद्यासिद्धिकराण्यनुप्रयोजेति
द्वितीयः ॥ ५२ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषोपमात्कारौ । मनुष्यैः सर्वजगद्धितकारी जगदी-
श्वरो वंदितव्यो नैवेतरः । यथा सूर्यो मूर्तिद्रव्याणि प्रकाशयति तथोपासितः
सोऽपि भक्तजनात्मसु विज्ञानोत्पादनेन सर्वान्सत्यव्यवहारान् प्रकाशयति तस्मान्नै-
वेश्वरं विहाय कस्याचिदन्यस्योपासनं कर्तव्यमिति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे । (मघवन्) उत्तम २ विद्यादि धनयुक्त । (इन्द्र) विद्वान्
तू । (वयम्) हमलोग । (सुसंहरम्) अच्छे प्रकार व्यवहारों के देखनेवाले । (ते)
आपकी । (नूनम्) निश्चय करके । (वदिपीमहि) स्तुतिकर तथा हमलोगोंसे । (स्तु-
त) स्तुति किये हुए आप । (वशान्) इच्छा किये हुए पदार्थोंको । (यासि)
प्राप्त करतेहो और । (ते) अपने । (हरी) बलपराक्रमोंको आप (अनुप्रयोज)
हमलोगोंके सहायके अर्थ युक्त कीजिये ॥ १ ॥ (वयम्) हमलोग (सुसंहरम्)
अच्छे प्रकार पदार्थोंको दिखाने वा । (मघवन्) धनको प्राप्त कराने तथा । (पूर्ण-
धुरः) सन जगत् के बंधनके हेतु । (त्वा) उस सूर्यलोक की । (नूनम्) निश्चय
कर के । (वदिपीमहि) स्तुति अर्थात् इसके गुण प्रकाश करके । (स्तुत) स्तुति
किया हुआ यह हमलोगों को । (वशान्) उत्तम २ व्यवहारोंकी सिद्धि करनेवाली कामना
ओंको । (यासि) प्राप्त करता है । (नु) जैसे । (ते) इस सूर्यके । (हरी)
पारण आकर्षण गुण जगत् में युक्त होते हैं वैसे आप हमलोगों को विद्या को सिद्धि
करनेवाले गुणोंको । (अनुप्रयोज) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेष और उपमात्कार है । मनुष्योंको सब जगत् के
हित करनेवाले जगदीश्वर ही को स्तुति करनी और किसी को न करनी चाहिये । क्योंकि
जैसे सूर्यलोक सब मूर्तिमान् द्रव्योंका प्रकाश करता है वैसे उपासना किया हुआ ईश्वर भी
भक्तजनोंके आत्माओंमें विज्ञानको उत्पन्न करनेमें सब सत्यव्यवहारों को प्रकाशित करता
है इससे ईश्वरको छोड़कर और किसीकी उपासना कभी नहीं करनी चाहिये ॥ ५२ ॥

मनोऽन्वितस्य यंधुर्हृदिः । मनो देवता । अतिपादनिचूड़ापनी इन्द्रः ।

पद्मः स्वरः ॥

॥ अथ मनसोलक्षणमुपदिश्यते ॥

इसेक आगे मन के लक्षणका उपदेश आगेले मंत्रमें किया है ॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमेन पितृणां च
मन्मभिः ॥ ५३ ॥

मनः । नु । आ । हामहे । नाराशंसेन । स्तोमेन । पितृणाम् । च । मन्मभिः-
रिति मन्मभिः ॥ ५३ ॥

पदार्थः— (मनः) मननशीलं संकल्पविकल्पात्मकम् । (नु) ति
प्रार्थे (आ) समंतात् क्रियायोगे । (हामहे) स्पर्धामहे । (नाराशंसेन)
नराणां समंताच्छंसः प्रशंसनं नाराशंसः । नाराशंसेन निर्द्वैतस्तेन । (स्तोमेन)
स्तुतिपुक्तेन व्यवहारेण । (पितृणाम्) पालकानामृतूनां ज्ञानवतां मनुष्याणां
वा । (च) समुच्चये । (मन्मभिः) मन्यन्ते जानन्ति यैस्तैः । अत्र सर्वधातुभ्यो
मनिन् । उ० ४ । १५८ । इति मनिन्प्रत्ययः । अर्पं मंत्रः शत० २ । ५ । २ । १६-
व्याख्यातः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—वर्षं नाराशंसेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिर्मनोऽन्वाहामहे ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्यमैतुष्यजन्मसाफल्यार्थं विद्यादिगुणपुक्तं मनः कर्तव्यम् । ययर्तवः स्वान्स्वान्गुणान् क्रमेण प्रकाशयति । यथा च विद्वांसः क्रमशोऽयामन्यां च विद्यां साक्षात्कुर्वन्ति तथैव सततमनुष्ठाय विद्याप्रकाशोप्राप्तव्यो ॥ ५३ ॥

पदार्थः— हमलोम । (नाराशंसेन) पुरुषों के अत्यंत प्रशंसनीय । (स्तोमेन)
स्तुतिपुक्त व्यवहार और (पितृणाम्) पालना करनेवाले ऋतु वा, ज्ञानवान् मनुष्यों के
(मन्मभिः) जिसे सब गुण जाने जाते हैं उन गुणों के से । (मनः) संकल्पविकल्पा-
त्मक चित्त को । (अन्वाहामहे) सब ओर से हटाके हट्ट करते हैं ॥ ५३ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को मनुष्यजन्मकी सफलता के लिये विद्या आदि गुणों से

युक्त मनको करना चाहिये जैसे श्रुतु अपने २ गुरुओंको क्रम २ से प्रकाशित करते हैं
तथा जैसे विद्वान् लोग क्रम २ से अनेक प्रकारकी अन्य २ विद्याओंको साक्षात्कार करते
हैं वैसाही पुरुषार्थ करके सब मनुष्योंको निरतर विद्या प्राप्ति करनी चाहिये ॥ ५३ ॥

आवपत्विस्सस्य बंधुर्धर्मि । मनो देवता । विराड् गायत्री छन्दः ।-

पहजः स्वरः ॥

॥ पुनस्तन्मनः कीदृशमित्युपदिश्यते ॥

फिर वह मन कैसा है इस विषयका उपदेश अगले सूत्रमें किया है ॥

आ नऽएतु मन पुनः क्रत्वे दत्ताय जीवसे ॥
ज्योक् च सूर्य दृशे ॥ ५४ ॥

आ । नः । एतु । मनः । पुनरिति पुनः । क्रत्वे । दत्ताय । जीवसे । ज्यो
क् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(आ) समतात् । (नः) अस्मान् । (एतु) प्राप्नोतु । (मनः)
स्मरणात्मकं चित्तम् । (पुनः) बारबार जन्मनि जन्मनि वा । (क्रत्वे) सदि
याशुभवर्मानुभूतसंस्कारस्मृतये । क्रतुरिति कर्मनामसु पठितम् । निय० २।१।
(दत्ताय) बलप्राप्तये । दत्त इति बलनामसु पठितम् । निय० २।६। (जीवसे)
जीवितुम् । अत्र तुमर्थे से० इत्यसे प्रत्ययः । (ज्योक्) निरतरम् । (च)
समुच्चये । (सूर्यम्) परमेश्वर सवितृपदल माण वा । (दृशे) द्रष्टुम् । अत्र
दृशे च । अ० ३।४। १। इत्यप निपातितः । अय मत्रः । शत० २।२।
२।३६ । ख्यातः ॥ ५४ ॥

अर्थः—यन्मनाश्चित्त ज्योक् निरतरं सूर्य दृशे क्रत्वे दत्ताय जीवसे चा-
न्येषा-शुभकर्मणामनुष्ठानायास्ति तन्नोस्मान्पुनः पुनरासमेवादेतु प्राप्नोतु ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यः श्रेष्ठकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिं कृत्वा पुन पुनर्जन्मानि

चित्तप्राप्तिरेवापेक्ष्याभ्येन मनुष्यजन्म प्राप्येश्वरोपासनं संराध्य निरन्तरं सद्धर्मो-
नुसेव्य इति ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(मनः) जो स्मरण करानेवाला चित्त । (ज्येष्ठा) निरन्तर ।
(सूर्यम्) परमेश्वर सूर्यलोक वा प्राण को । (दृशे) देखने वा । (कस्वे) उत्तम वि-
द्या वा उत्तम कर्मोंकी स्मृति वा । (जीवमे) सौ वर्ष से अधिक जीने । (च) और अ-
न्य शुभ कर्मोंके अनुष्ठानके लिये है वह । (न) हमलोगों को । (पुनः) बारबार जन्म-
में । (आ) सब प्रकारसे । (एतु) प्राप्त हो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उत्तम कर्मों के अनुष्ठान के लिये चित्त की शुद्धि वा जन्म २
में उत्तम चित्त की प्राप्ति ही की इच्छा करें जिससे मनुष्यजन्मको प्राप्त होकर ईश्वर की
उपासना का साधन करके उत्तम २ धर्मों का सेवन करसके ॥ ५४ ॥

पुनर्न इत्येस्ये वेपुर्चापिः । मनो देवता । निचुद्रायत्रो हृन्दः ।

पहनः स्वरः ॥

॥ पुनर्मनःशब्देन बुद्धिरुपदिश्यते ॥

फिर मन शब्द से बुद्धि का उपदेश अगले मन्त्रमें किया है ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददांतु देव्यो जनः ॥

जीविं व्रातः सचेमहि ॥ ५५ ॥

पुनः नः । पितरः मनः । ददांतु । देव्यः । जनः ॥ जीविम् । व्रातम् ।
सचेमहि ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(पुनः) अस्मिन् जन्मानि पुनर्जन्मानि वा । (नः) अस्मभ्यम् ।
(पितरः) पातयन्नुशिन्नाविद्यादानेन तत्संबुद्धौ । (मनः) धारणावर्ती बु-
द्धिम् । (ददांतु) प्रपञ्चतु । (देव्यः) यो देवेषु विद्वत्सु जातो विद्वान् । अ-
त्र देवायजमर्षा । अ० ८।१।८५। जने, वार्तिकेन प्राग्दीव्यनीयांतीर्गते जातेयं यश्च
मन्ययः । (जनः) यो पितारमर्षाभ्यां प्रापरोपकागन् जनयति प्रकटयति ।
(जीविम्) ज्ञानसा मनुजम् । (व्रातम्) व्रतानां सत्यभाषणादीनां समूहस्तत् ।
(सचेमहि) गमयेयाम । अयं मन्त्रः । शत० २।२।२।३६ व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

अन्वयः— हे पितरों जनका विद्याप्रदाश्च भवच्छिज्ञया देव्यो जनो विद्वान् नोस्मभ्यं पुनः पुनर्धनोधारणावतीं बुद्धिं ददातु । येन वयं जीवन् व्रतं सचेमहि सम्वेयांमि ॥ ५५ ॥

भावार्थः— नहि मनुष्याणां विदुषा मातापिताचार्याणां च मुशिक्षया विना मनुष्यजन्मसाफल्यं सभरति न च मनुष्यास्तथा विना पूर्णं जीवनं कर्म च समर्वतु शक्नुवन्ति तस्मात्सर्वदा मातापिताचार्यः स्वसतानानि सम्यगुपदेशेन शरीरात्मवलन्ति कर्तव्यानीति ॥ ५५ ॥

पदार्थः— हे । (पितरः) उत्पादक वा अन्न शिक्षा वा विद्या को देकर रक्षा करनेवाले पिता आदि लोग आपकी शिक्षासे यह । (देय) विद्वानों के बीच में उत्पन्न हुआ । (जन) विद्या वा धर्म से दूसरे के लिये उपकारों को प्रकट करनेवाला विद्वान्गुरु । (न) हमनोगोंके लिये । (पुनः) इस जन्म वा दूसरे जन्ममें । (मज) धारणा करनेवाली बुद्धिको । (ददातु) देवे जिससे । (जीवम्) जानसाधन युक्त जीवन वा । (व्रतम्) सत्य बोलने आदि गुण समुदाय को । (सचेमहि) अच्छे प्रकार प्राप्त करें ॥ ५५ ॥

भावार्थः— विद्वान्मातापिता आचार्यों की शिक्षा के बिना मनुष्यों का जन्मसफल नहीं होता और मनुष्य भी उन शिक्षा के बिना पूर्ण जीवन वा कर्म के सयुक्त करने को समर्थ नहीं हो सकते इस से सनकसल में विद्वान् मातापिता और आचार्यों को उचित है कि अपने पुत्र आदिको । अच्छे प्रकार उपदेश से शरीर और आत्मा के बनवाले करें ॥ ५५ ॥

वयमित्यस्म वन्धुर्वापिः । सोमो देवता । गायत्री छन्दः । पहजः स्वरः ।

॥ अथ सोमशब्देनेश्वरौपधिरस्ता उपदिश्यन्ते ॥

अब सोमशब्द से ईश्वर और ओषधियों के रसों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वयं सोमं व्रते तव भर्नस्तनूपु विभ्रतः ॥ प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । भर्नः । तनूपु । विभ्रतः ॥ प्रजावन्तः । प्रजावन्तः ॥ सचेमहि ॥ ५६ ॥

पदार्थः— (वयम्) मनुष्याः । (सोम) सुवति चराचरं जगत्तत्सुबुद्धौ जगदीश्वर अथवा । सूपन्ते रसा यस्मात्त सोम ओषधिराजः । (ग्रते) सत्य भाषणादिधर्मातिष्ठाने । (तव) अस्म्य वा । (मनः) अन्तःकरणस्याहंकारादि-वृत्तिम् । (तनूषु) विस्तृतसुखशरीरेषु । (विभ्रतः) धारयन्तः । पोषयन्तरच । (प्रजावन्तः) बह्व्यः सुसताराग्राख्याः प्रजा विद्यन्ते येषान्ते । अत्र भूम्न्यर्थे मनुष्य । (सचेमहि) समवेयाम ॥ ५६ ॥

अन्वयः— हे सोम जगदीश्वर तव सत्याचरणरूपे व्रते वर्तमानास्तनूषु मनो विभ्रतः प्रजावन्तः सन्तो वय सर्वैः सुखैः सचेमहि समवेयामेत्येकः ॥ तवास्य सोमस्य व्रते सत्याचरणनिमित्तं तनूषु मनो विभ्रतः सन्तः प्रजावन्तो भूत्वा वय सर्वैः सुखैः सचेमहि नित्य समवेयामेति द्वितीयः ॥ ५६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । ईश्वरस्याज्ञायां वर्तमाना मनुष्याः शरी रात्मसुखं नित्यं प्राप्नुयन्ति । एव सोमाद्योषधिसेविनोपि तत्सुखं समवयन्ति । नेतर इति ॥ ५६ ॥

पदार्थः— हे (सोम) सब जगत् का उत्पन्न करनेवाले जगदीश्वर । (तव) आपको (ग्रते) सत्यभाषण आदि धर्मोंको अनुष्ठान में वर्तमान होके । (तनूषु) बड़े-2 सुगन्धयुक्त शरीरोंमें । (मनः) अन्तःकरण की अहंकारादिवृत्तिको । (विभ्रतः) धारण करते हुए और । (प्रजावन्तः) बहुत पुत्र आदि राष्ट्र आदि धनवाले होके हमलोग (सचेमहि) सब सुखों को प्राप्त होवें ॥ १ ॥ (तव) इस । (सोम) सौमलता आदि ओषधियोंके । (ग्रते) सत्य २ गुण ज्ञान से सेवनमें । (तनूषु) सुगन्धयुक्त शरीरों में । (मनः) चित्त की वृत्ति को । (विभ्रतः) धारण करते हुए । (प्रजावन्तः) पुत्रराज्य आदि धनवाले होकर । (वयम्) हमलोग । (सचेमहि) सब सुखों को प्राप्त होवें ॥ १ ॥ ५६ ॥

माध्यायः— इस मंत्र में श्लेषालङ्कार है । ईश्वर की आज्ञा में वर्तमान हुए मनुष्य लोभ शर्म आत्मा के सुखोंको भितर प्राप्त होते हैं । इसी प्रकार वृत्ति से सौम आदि ओषधियों के सेवनसे उन सुखों को प्राप्त होने हैं परन्तु आत्मगी मनुष्य नहीं ॥ १ ॥

एष तदित्यस्य बन्धुर्नृपिः । रुद्रो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः-

स्वरः ॥

॥ अथ मनोलक्षणकथनानन्तरं प्राणलक्षणमुपदिश्यते ॥

मन के लक्षण कहने के अनन्तर प्राण के लक्षण का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

एष ते रुद्र भाग सह स्वस्त्राम्बिकया तं जुष-
स्व स्वाहा ॥ एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशु ॥ ५७

एषः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वस्ता । अम्बिकया । तम् । जुषस्व ।
स्वाहा ॥ एषः । ते । रुद्र । भागः । आखुः । ते । पशुः ॥ ५७ ॥

पदार्थः (एषः) अत्यस्तः । (ते) तवास्य वा । (रुद्र) रोदत्पन्न्या
यकारिणो जनान् स रुद्रः स्तोता तत्तदुद्धौ । रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितम् ।
निय० १। १६। रुद्र इत्येतस्य त्रयस्त्रिंशद्देवव्याख्याने प्राणसंज्ञेत्युक्तम् ॥ रुद्र
रैवतीति सतो रोरूपमाणो द्रवतीति वा रोदयेतेर्वा यद्रुद्रत्तदुद्धस्य रुद्रत्वमिति
काठक यदरोदीत्तदुद्धस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् । निरु० १०।५। रोदेणिलुक्
च । उ० २।२२। अनेन रुद्रशब्दः सिद्धः (भाग) सेवनीयः । (सह) संगे ।
(स्वस्ता) सुष्ठुस्यति मत्तिपति यया विद्यया क्रियया वा तया । सावसेर्धन ॥
उ० २।१८२। अनेन स्वसृशब्दः सिध्यति (अम्बिकया) अम्बते शब्दयति यया
तया । (तम्) भागम् । (जुषस्व) सेवस्व सेवते वा । अत्र पक्षे व्यत्ययो लङर्थे
लोद् च । (स्वाहा) शोभने देयमादेयमाह यया सा । (एषः) पश्यमाणः ।
(ते) तवास्य वा । (रुद्र) उक्तार्थः । (भाग) भजनीयः । (आखुः)
समन्तात्स्वनत्यवहणाति येन भोजनसाधनेन सः । अत्र आहपरयोः सनिशृङ्गा
दिषः ॥ उ० १०।३१। इति कुमत्यपो दितस्तथा च । (पशुः) यो नृशयते भोग्यपदार्थ

समूहः समन्ते स्थापितः सः । अत्र अजिह्वीशिकर्मि १।२७ इत्योणादिकर्मणोऽस्य
सिद्धिः । अयं मंत्रः । श० २।५।३।६।१० व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे रुद्र स्तोतस्ते तवैषो भागोस्ति तं त्वमम्बिकया स्वस्तासह
जुपस्व । हे रुद्र ते तवैषोऽयं भागः स्वाहास्ति तं सेवस्व । हे रुद्र ते तवैष आसुः
पशुश्चास्ति तं जुपस्व सेवस्वेत्येकः ॥ योऽयं रुद्रः प्राणस्तेऽस्य रुद्रस्य योऽयं
भागोऽमम्बिकया स्वस्ता सह जुपस्व सेवते तेऽस्य रुद्रस्यैषोऽयं स्वाहाभागस्तथा
यस्तेऽस्यासुः पशुश्चास्ति यमयं सततं सेवते तं सर्वे मनुष्याः सेवन्ताम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नेपालेश्वरः । यथा आता मिमया विदुष्या भगिन्या
सह वेदादिशब्दविद्यां पठित्वाऽऽनन्दं भुङ्क्ते, यथा चाऽयं प्राणः श्रेष्ठया शब्दवि-
द्यां मियो जायते । तथैव विद्वान् शब्दविद्यां प्राप्य सुखा जायते । नैताभ्यां
विना कश्चिदपि सख्यं ज्ञानं सुखभोगं च प्राप्तुं शक्नोतीति ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे । (रुद्र) अन्यायकारी मनुष्यों को हानिवाले विद्वान् । जो
(ते) तेरा । (एष) यह । (भाग) सेवन करने योग्य पदार्थसमूह है उसको तू ।
(अम्बिकया) वेदवाणी वा । (स्वस्ता) उलम विद्या वा क्रिया के । (सह) साथ ।
(जुपस्व) सेवन कर । तथा है । (रुद्र) विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एषः)
यह । (भाग) धर्म से सिद्ध अंश वा । (स्वाहा) वेदवाणी है उसका सेवन कर
और है । (रुद्र) विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एषः) यह । (आसुः) सोदने
योग्य शस्त्र वा । (पशु) भाग्यपदार्थ है । (तम्) उसको । जुपस्व सेवन कर
॥ १ ॥ जो (एषः) यह । (रुद्र) प्राण है । (ते) जिसका । (एषः) यह ।
(भागः) भाग है जिसको । (अम्बिकया) वाणी वा । (स्वस्ता) विद्याक्रियाके ।
(सह) साथ । (जुपस्व) सेवन करता वा जो । (ते) जिसका । (स्वाहा) सत्यवा-
णीरूप । (भाग) भाग है और जो इसके । (आसुः) सोदनेवाले पदार्थ, अथ
(पशुः) दरीनाय मनुष्यपदार्थ है । जिसका यह (जुपस्व) सेवन करता है इसका
सेवन सब मनुष्य सदा करे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्रेष्ठालेश्वर है । जैसे माई पूण विद्यायुक्त अपनी
बहिन के साथ वेदादि शब्द विद्या को पढ़कर आनन्द का भोगता है वैसे विद्वान् भी

विद्याको प्राप्तः होकर सुखी होता है । जैसे यह प्राण श्रेष्ठशब्द विद्यासे प्रिय आनन्द दायक होता है वैसे सुशिक्षित विद्वान् भी सबको सुख करनेवाला होता है इन दोनोंके बिना कोई भी मनुष्य सत्यज्ञान वा सुखभोगोंको प्राप्त होनेको समर्थ नहीं होसकता ॥ ५॥

अथ रुद्रमित्यस्य बन्धुर्ह्यपि रुद्रो देवता विराट् पंक्तिश्छन्दः पञ्च
मः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देनेश्वर उपदिश्यते ॥

अथ अगले मन्त्रमे रुद्रशब्द से ईश्वरका उपदेश किया है ॥

अथ रुद्रमदीमह्यं देवन्त्र्यम्बकम् यथा नो व-
स्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्य-
वसाययात् ॥ ५८ ॥

अथ । रुद्रम् । अदीमहि । अथ । देवम् । त्र्यम्बकमिति त्रिऽत्र्यम्बकम् ।
यथा । नः । वस्यसः । करतु । यथा । नः । श्रेयसः । करतु यथा नः ।
व्यवसाययादिति त्रिऽअवसाययात् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(अथ) विनिग्रहार्थे । (रुद्रम्) दुष्टानां रोदयितारं परमेश्वरम् । (अदीमहि) सर्वाणि दुःखानि क्षायेयम नाशयेम । अथ दीम् क्षय इत्यस्मान्निङर्थे लट् बहुलं छन्दसीति श्यनो लुक् । (अथ) अवगमार्थे । (देवम्) दातारम् । (त्र्यम्बकम्) अमति येन ज्ञानेन तदम्ब त्रिषु कालेष्वेकरस ज्ञानं यस्य तम् । अथ । अमगत्यादिष्वस्माबाहुल्येन करणकारके वः प्रत्ययस्ततः । शेषादिभाषा ॥ अ० ५।४।१५४। इति समासान्तः कप्प्रत्यय । (यथा) येन प्रकारेण । (नः) अस्मान् । (वस्यसः) येऽतिशयेन वसंति ते वसीयंस्तिस्तान् । अथ छान्दसो वर्णलोपो वेनकारलोपः । (करतु) कुर्यात् । अर्थे लोट्प्रयोगः । दुष्टहरण इत्यस्य भ्रादिगणान्तर्गतपठितत्वाच्छिववरणोऽप्रः सृष्ट्यन्ते । तत्र

दिभिः सह पाठादधिकरणोपि । कः करत्करति कृषिकृतेष्वनादितेः । अ० ८।३।
 ५०। नित्य करोतेः । अ० ६।१।१०८। एताभ्यां जाभ्यां ज्ञापकाभ्यामप्युभयग
 णप्रयोगः कृष् गृह्यते । (यथा) (नः) अस्मान् । (श्रेयसः) आतिशयेन प्र
 शस्तान् । (करत्) कुर्यात् । अत्रापि लेट् । (यथा) (नः) अस्मान् । (व्य
 वसाययात्) निश्चयवतः कुर्यात् । अयं व्यवपूर्वात् पोऽन्तकर्मणीति एयन्ताद्वा
 तोः प्रथमपुरुषैकवचने तिपि लेट्प्रयोगः । अयं मन्त्रः । शत०।२।५।३।१॥
 व्याख्यातः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—वयं त्र्यम्बकं देवं रुद्रं जगदीश्वरमुपास्य दुःखान्यवादीमहव-
 साययेम । स यथा नोऽस्मान् वस्यसोऽव करयथा नोऽस्मान् श्रेयसोऽव करयथा
 नोऽस्मान् व्यवसाययात् । तथा त वसियास भेषांसं व्यवसायप्रदं परमेश्वरमेव
 प्रार्थयामः ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थः—नहीश्वरस्पोपासनेन विना कश्चिन्मनुष्यः सर्वदुःखान्ते गच्छ
 ति यः सर्वान् सुखनिवासान्प्रशस्तान्सत्यनिश्चयान्करोति तस्यैवाज्ञां सर्व
 पालनीयेति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हमलोऽयम् । (त्र्यम्बकम्) त्रिणों कालमें एकरस ज्ञानयुक्त । (देवम्)
 देने वा । (रुद्रम्) दुष्टोंको रूतानेवाले जगदीश्वरकी उपासना करके, सब दुःखोंको
 (अवदीमहि) अच्छेप्रकार नष्ट करे । (यथा) जैसे परमेश्वर । (नः) हमलोगों-
 को । (वस्यस) उत्तम २ वास करनेवाले । (अवाकरत्) अच्छेप्रकार करे । (य
 था) जैसे । (नः) हमलोगोंको । (श्रेयस) अत्यन्तश्रेष्ठ । (करत्) करे । (य-
 था) जैसे । (नः) हमलोगोंको । (व्यवसाययात्) निश्चयवाले करे वैसे मूलपूर्वक
 निवास कराने वा उत्तम गुणयुक्त तथा सत्यपनसे निश्चय देने वाले परमेश्वरकी प्रार्थना
 करें ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थः—बोई भी मनुष्य ईश्वरकी उपासना वा प्रार्थनाके बिना सब दुःखों
 के अन्तको नहीं प्राप्त हो सकता । क्योंकि वही परमेश्वर सब मूलपूर्वक निवास वा उ-
 त्तम २ सत्य निश्चयोंको कराता है इससे जैसी उसकी आज्ञा है उसका पाल-

न यैसाही सब मनुष्यों को करना योग्य है ॥ ५८ ॥

भेषजमसीयस्य बन्धुर्ऋषिः । रदो देवता । स्वरः गायत्री छन्दः ।

पङ्कजः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर, यह परमेश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

भेषजमसि भेषङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ॥

सुखम्मेपाय मेप्यै ॥ ५९ ॥

भेषजम् । अस्ति । भेषजम् । गवे । अश्वाय । पुरुषाय । भेषजम् ॥ सुखमिति-
सुखम् । मेपाय- । मेप्यै ॥ ५९ ॥

पदार्थः— (भेषजम्) शरीरान्तःकरणेन्द्रियात्मनां सर्वरोगाऽपहारकमौष-
धम् । (अस्ति) (भेषजम्) अविद्यादिहेतुनिवारकम् । (गवे) इन्द्रियधेनु-
समूहाय । (अश्वाय) तुरङ्गायाय । (पुरुषाय) पुरुषमभृतये । (भेषजम्)
रोगनिवारकम् । (सुखम्) । सुखं कस्मात्सुहितं खेभ्यः खं पुनः खवते ।
निरु० । ३।१३। (मेपाय) अवपे । (मेप्यै) तत्स्त्रियै । अयं मन्त्रः । शत०
। २।५। ३।११। व्याख्यातः ॥ ५९

अन्वयः— हे रुद्र जगदीश्वर यः शरीररोगनाशकत्वाद् भेषजमस्या-
त्मरोगशरीरकरणाद् भेषजमस्येवं सर्वेषां दुःखानिवारकत्वाद्भेषजमसि स त्वं नोऽ-
स्मभ्यमस्माकं वा गवेऽश्वाय पुरुषाय मेप्यै सुखं देहि ॥ ५९ ॥

भावार्थः— नहि परमेश्वरोपासनेन विना शरीरात्मप्रजानां दुःखाप-
नयो भूत्वा सुखं जायते । तस्मात्सर्वमनुष्यैरीश्वरौपधसेवनेन शरीरात्मप्रजापशूनां
प्रयत्नेन दुःखानि निवार्य सुखं जननीयमिति ॥ ५९ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर वो आप । (भेषजम्) शरीर अन्त करण इन्द्रिय
और गाय आदि पशुओंके रोगनाश करनेवाले । (अस्ति) है । (भेषजम्) अविद्यादि-
क्लेशोंको करनेवाले । (अस्ति) है । सो आप । (न) हमलोगोंके । (गवे) गौ
आदि । (अश्वाय) घोड़ा आदि । (पुरुषाय) सब मनुष्य (मेपाय) भेड़ा और ।

(मेज्यै) भेड़ आदिकी स्त्रियोंके लिये । (सुखम्) उत्तम २ सुखोंको । अच्छीप्रकार दीजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः— किसी मनुष्यका परमेश्वरकी उपासनाके विना शरीर आत्मा और प्रजाका दुःख दूर होकर सुख नहीं हो सकता इससे उसकी स्तुति प्रार्थना और उपासना आदिके करने और ओपधियोंके सेवनसे शरीर आत्मा पुत्र मित्र और पशु आदिके दुःखोंको यत्नसे निवृत्त करके सुखोंको सिद्ध करना उचित है ॥ ५२ ॥

अथर्वकमिसस्य वसिष्ठ ऋषिः । रुद्रो देवता । विशाद् वासी त्रिष्टुप्-
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अथर्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षी माऽमृतात् ॥
अथर्वकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ॥ उर्वारु-
कमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामृतात् ॥ ६० ॥

अथर्वकमिति त्रिऽअथर्वकम् । यजामहे । सुगन्धिमिति सुगन्धिम् । पुष्टि-
वर्धनमिति पुष्टिऽवर्धनम् ॥ उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकम्ऽइव । बन्धनात् । मृत्योः ।
मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ अथर्वकमिति त्रिऽअथर्वकम् । यजामहे । सुगन्धि-
मिति सुगन्धिम् । पतिवेदनमिति पतिऽवेदनम् ॥ उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकम्ऽइव
बन्धनात् । इतः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ ६० ॥

पदार्थः (अथर्वकम्) उक्तार्थ जगदीश्वरम् । (यजामहे) नित्यं पूजयेमहि । (सुगन्धिम्) शोभनः शुद्धो गन्धो यस्मात्तम् । अथ । गन्धपूजये-
दुन्वृत्तिसुगन्धिभ्यः ॥ अ० ८ । ४ । १ । ३५ । इति सूत्रेण समाप्तान्तः इका-
रादेशः । (पुष्टिवर्धनम्) पुष्टेः शरीरात्मबलस्य वर्धनस्तम् अथ न-

न्यादित्वाद्युः प्रत्ययः । (उर्वारुकामिव) यथोर्वारुकफलं पक्वं भूत्वाऽमृतात्मकं-
भवति । (बन्धनात्) । लतासम्बन्धात् । (मृत्योः) प्राणशरीरात्मवियोगात् ।
(मुक्षीय) मुक्तो भूयासम् । (मा) निषेधे । (अमृतात्) मोक्षमुखात् । (ज्य-
म्बकम्) सर्वाध्यक्षम् । (यजामहे) सत्कुर्वीमहि । (सुगन्धिम्) सुष्ठु गन्धो य-
स्मिंस्तम् । (पतिवेदनम्) पाति रक्षति स पतिः पतिर्वेदनं प्रापणं ज्ञानं वा यस्मा-
त्तम् । (उर्वारुकामिव) उक्तोर्थः । (बन्धनात्) उक्तोर्थः । (इतः) अस्माच्छ-
रीरान्मर्त्यलोकाद्वा । (मुक्षीय) पृथग्भूयासम् । (मा) निषेधार्थे । (अमृतः)
मोक्षाख्यात्परलोकात्पञ्चजन्ममुखफलाद्धर्माद्वा ॥ अत्राह यास्को निरुक्ते । ज्य-
म्बको रुद्रस्तं अम्बकं यजामहे सुगन्धि सुष्ठु गन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारु-
कमिव फलं बन्धनादारोपनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व माम् । निरु० १३ । ४८ ।
अयं मंत्रः । शत०, २।५।६। १२.—१४ । व्याख्यातः ॥ ६० ॥

अन्वयः--वयं सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं ज्यम्बकं देवं यजामहे नित्यं पूजयेमहि ।
एतस्य कृपयाऽहं बन्धनादुर्वारुकमिव मृत्योर्मुक्षीय मुक्तोभूयासम् । अमृतान्मा मु-
क्षीमहि मा भद्गाराहिताभूयासम् । वयं सुगन्धिं पतिवेदनं ज्यम्बकं सर्वस्वामिनं ज-
गदीश्वरं यजामहे सततं सत्कुर्वीमहि एतदनुग्रहेणाहं बन्धनादुर्वारुकमिवेतो मुक्षीय
पृथग्भूयासम् । वयममुतो मोक्षमुखात्सत्यमुम्बफलाद्धर्माद्विरक्ता मा भूयासम्
॥ ६० ॥

भावार्थः--अत्रोपमालङ्कारः । नैव मनुष्या ईश्वरं विदाय कस्याप्यन्यस्य पू-
जनं कुर्युः । तस्य वेदाविहितत्वेन दुःखफलत्वात् । यथोर्वारुकफलं यदा लतायां
लग्नं सततं पक्वं भूत्वा समयं प्राप्य लताबन्धनान्मुक्ता सुखाद् भवति । तथैव
वयं पूर्णमायुर्भुक्ता शरीरं त्यक्त्वा मुक्तिं प्राप्नुयाम । मा कदाचिन्मोक्षप्राप्त्यनुष्ठा-
नात्परलोकात्परजन्मनो वा विरक्ता भवेम । नैव नास्तिकत्वमाश्रित्य कदाचिदीश्वर
स्थानादहं कुर्याम । यथा व्यावहारिकमुखायान्नजलादिकमीप्सन्ति । तथैवश्वरे
देवेषु तदुक्तधर्मं मुक्तौ च नित्यं श्रद्धयामहि ॥ ६० ॥

पदार्थः—हम लोग जो । (सुगन्धिम्) शुद्ध गन्धयुक्त । (पुष्टिर्धनम्) शरीर आत्मा और समाज के बलको बढ़ानेवाला । (ध्यम्बकम्) रुद्ररूप जगदीश्वर है उसकी । (यजामहे) निरन्तर स्तुती करें । इसकी कृपा से । (उर्वारुकमिव) जैसे खर्बूजा फल पक कर । (बन्धनात्) लताके संबन्धसे छूटकर अमृत के तुल्य होता है वैसे हमलोग भी । (मृत्योः) प्राण वा शरीर के वियोग से । मुर्त्तीय छूट जावें । (अमृतांश्च) और मोक्षरूप सुख से । (मा) अद्वारहित कभी न होवें ॥ तथा हम लोग । (सुगन्धिम्) उत्तम गन्धयुक्त । पतिवेदनम्) रक्षा करनेवाले स्वामी को देनेवाले । (ध्यम्बकम्) सधके अध्यक्ष जगदीश्वर । (यजामहे) निरन्तर सत्कार पूर्वक ध्यान करें । और इस के अनुग्रह से । (उर्वारुकमिव) जैसे खर्बूजा पक कर । (बन्धनात्) लताके संबन्ध से छूटकर अमृतके समान मिष्ट होता है । वैसे हमलोग भी । (इत्) इस शरीरसे । मुर्त्तीय छूट जावें । (अमृतः) मोक्ष और अन्य जन्म के सुख और सत्यधर्म फलसे । (मा) पृथक् न होवें ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है । मनुष्यलोग ईश्वर को छोड़ कर किसी का पूजन न करें । क्योंकि वेदसे अविहित और दुःस्वरूप फल होने से परमात्मासे भिन्न दूसरे किसी की उपासना न करनी चाहिये । जैसे खर्बूजा फल लता में लगा हुआ अपने आप पकर समय के अनुसार लतसे छुट कर सुन्दर स्वादिष्ट हो जाता है वैसेही हम लोग पूर्ण आयु को भोग कर शरीरको छोड़ के मुक्तिको प्राप्त होवें कभी मोक्षकी प्राप्ति के लिये अनुष्ठान वा परलोक की इच्छासे अलग न होवें । और य कभी नास्तिक पक्षको लेकर ईश्वर का अनादर भी करें । जैसे व्यवहारके सुखों के लिये अन्नजल आदि की इच्छा करते हैं वैसेही हमलोग ईश्वर, वेद, वेदोक्तधर्म, और मुक्ति होनेके लिये निरन्तर श्रद्धा करें ॥ ६० ॥

एतत् इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । मुरिगास्तारपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देन शूरवीरकृत्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मन्त्रमें रुद्रशब्द से शूरवीर के कर्मों का उपदेश किया है ॥

एतत् रुद्रावसं तेन पुरो मूर्जवतोतीहि ॥ अर्वात-

तधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंसन्नः
शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

एतत् । ते । रुद्र । अवसम् । तेन । परः । मूजवत् इति मूजवतः । अ
ति । इहि ॥ अवततधन्वेत्यवतत धन्वा । पिनाकावस इति पिनाकऽवसः ।
कृत्तिवासा इति कृत्तिवासाः । अहिंसन्नः । नः । शिवः । अति, इहि, ६१ ?

पदार्थः--(एतत्) उक्तं वक्ष्यमाणं च । (ते) तव । (रुद्र) यो रंदि
यति शत्रून् तस्मिन् युद्धौ शूरीर । (अवसम्) रक्षणं स्वाम्यर्थं वा (तेन) रक्ष
णादिना । (परः) मकुष्ठः समर्थः । (मूजवतः) बहवो मूना घासादपो वि
घ्नन्ते यस्मिन् तस्मात् पर्वतात् । मूजवान् पर्वतः । निरु० ९।८। (अति) अ-
तिक्रमेण । (इहि) उल्लङ्घय । अत्रान्तर्गतो एतर्थाः (अवततधन्वा) अवेति
निगृहीतं तत् विस्तृतं धनुर्धनं सः (पिनाकावसः) पिनाधि शत्रून् येन तत् । पि
नाकं तेनावसो वा पिनाकस्यावसो रक्षणं यस्मात्सः । पिनाकं प्रतिपिनष्टधने
न । निरु० ३।२१। (कृत्तिवासाः) कृत्तिर्धर्मं तद्वद्दहानि वासांसि धृतानि येन
सः । (अहिंसन्नः) अनाशयन् रक्षन्सन्नः । (नः) अस्मान् । (शिवः) सुखप्र-
दः । (अति) अभिपूजितार्थे । (निरु० १।१३।) (इहि) प्राप्नुहि । अपूर्व-
तः । शत० १।२।३।६।१७। व्याख्यात ॥ ६१ ॥

अन्वयः--हे रुद्र शूरीर विद्वन् युद्धविद्याविचक्षण सेनाध्यक्षवततधन्व
पिनाकावसः कृत्तिवासाः शिवः परः मकुष्ठसामर्थ्यं संस्त्वं मूजवतः पर्वतात् परं
शत्रून् तद्विपुल्लङ्घय तस्मात् पारंगमय । यदेतत्ते तवावसंपालनमस्ति तेनास्मा-
नहिंसन्नतीहि ॥ ६१ ॥

भावार्थः--हे मनुष्या अज्ञातशत्रुभिर्युष्माभिर्भूत्वा निरश्रुक राज्यं कृत्वा
सर्वाण्यस्त्रशस्त्राणि संपाद्य दुष्टानां दण्डदिसाभ्यां श्रेष्ठानां पालनेन भवितव्य-
म् । यतो न कदाचिदुष्टाः सुखिनः श्रेष्ठा दुःखिताश्च भवेयुरिति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे । (रुद्र) शत्रुओंको रुलानेवाले युद्धविद्यामें कुशल सेनाध्यक्ष विद्वान् । (अवततधन्वा) युद्धके लिये विस्तारपूर्वक धनुको धारण करने । (पिनाकावसः) पिनाक अर्थात् जिस शस्त्रसे शत्रुओंके चक्षुको पीसके अपनी रक्षा करने (कृत्तिवासाः) चमड़े और कवचोंके समान दृढ़ वस्त्रोंके धारण करने । (शिवः) सब सुखोंके देने । और । (परः) उत्तम सामर्थ्यवाले शूर वीर पुरुष । (मूजवतः) मूजपास आदियुक्त पर्वतसे दूसरे देशमें शत्रुओंको । (अतीहि) प्राप्त कीजिये । (एतत्) जो यह । (ते) आपका । (अवसम्) रक्षा करना है । (तेन) उससे । (नः) हमलोगोंकी । (अहिंसन्) हिंसाको छोड़कर रक्षा करते हुए आप । (अतीहि) सब प्रकारसे हम-लोगोंका सत्कार कीजिये ॥ ६१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो, तुमको शत्रुओंसे रहित होकर राज्यको निष्कण्टक करके सब अस्त्रशस्त्रोंका संपादनकरके दुष्टोंका नाश और श्रेष्ठोंकी रक्षा करो । कि जिससे दुष्ट शत्रु सुखी और सज्जनलोग दुःखी कदापि न हों ॥ ६१ ॥

आयुषमित्यत्यस्य नारायण ऋषिः । रुद्रोदेवता । उष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥
मनुष्येण कीकृश आयुभोक्तुमीश्वरः प्रार्थनीय इत्यायुपदिश्यते ।
मनुष्यको कैसा आयुभोगनेके लिये ईश्वरकी प्रार्थना करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**आयुषं जमदग्नेः कुर्यपस्य आयुषम् ॥ य-
देवेपुं आयुषं तन्नो अस्तु आयुषम्**

आयुषमिति त्रिऽआयुषम् । जमदग्नेरिति जमदग्नेः । कुर्यपस्य ।
आयुषमिति त्रिऽआयुषम् ॥ यत् । देवेपुं । आयुषमिति त्रिऽआयुषम् । तत् ।
नः । अस्तु । आयुषमिति त्रिऽआयुषम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(आयुषम्) आँखि च तान्यायुषि च आयुषम् । बाह्यया वनवृद्धावस्यासुखकरम् । इदं पदं । अचतुरविचतुर० । अ० ५ । ४ । ७७ ।

इति सूत्रे समासान्तत्वेन निपातितम् । (जमदग्नेः) चतुषः । चतुर्वै जमदाग्नि-
ऋषिर्यदनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चतुर्जमदाग्निर्ऋषिः । शत० ८।१।२।३।
जमदग्नेयः प्रजविताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो भवति । निरू०
७।२४। अनेनापि प्रमाणेन रूपगुणग्राहकं चतुर्गुण्यते । (कश्यपस्य) आदित्य-
स्येश्वरस्य । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्मः ।
कश्यपो वै कूर्मस्वस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः कश्यप्य इति । श० ७।४।१।५। अनेन
प्रमाणेनेश्वरस्य कश्यपसंज्ञा । एतन्निर्मितं त्रिगुणमायुर्लभे महित्यभिप्रायः ।
(व्यायुषम्) ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थाश्रमसुखसंपादकं त्रिगुणमायुः । (यत्)
यादृश यीवत् । (देवेषु :) विद्वत्सु । विद्वांसो हि देवाः । श० ३।५।६।१०।
(व्यायुषम्) विद्याशिक्षापरोपकारसहितं त्रिगुणमायुः । (तत्) तादृश तावत् ।
(नः) अस्माकम् । अस्तु भवतु । (व्यायुषम्) पूर्वोक्तं त्रिगुणमायुः । अत्र
एतेष्विष्य ॥ ७० २।११४। अनेनेणू धातोः सितः प्रत्ययो णिद्वत्वाद्धिः । ईयते
प्राप्यते यत्तदायुः । अयं मंत्रः । शत० २।५।४।१-७। व्याख्यातः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे रुद्र जगदीश्वर तव कृपया यदेवेषु व्यायुषं यज्जमदग्नेस्त्र्यायुषं
कश्यपस्य तव व्यवस्थासिद्धं व्यायुषमस्ति तन्नोऽस्माकमस्तु ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्र चतुरिन्द्रियाणां कश्यप ईश्वरः स्रष्टृणामुत्तमोऽस्तीति
विज्ञेयम् । व्यायुषमित्यस्य चतुरादृत्या त्रिगुणादधिकं चतुर्गुणमप्यायुः स्रष्टृत्वैतत्मा-
सूयर्थं जगदीश्वरं प्रार्थ्य स्वेन पुनर्पार्थश्च कर्तव्यः । तद्यथा हे जगदीश्वर भव
त्कृपया यथा विद्वांसो विद्यापरोपकारधर्मानुष्ठानेनानन्दतया त्रीणि शतानि वर्षा-
णि यावत्तावदायुर्भुजते । तथैव यत्रिविधताव्यतिरिक्तं शरीरेन्द्रियान्तःकरणमाण
सुखादयः विद्याविज्ञानसहितमायुरस्ति तदयं प्राप्य त्रिगतवर्षं चतुःशतवर्षं वाऽऽ-
युः सुखेन भुजोमहीति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप । (यत्) जो । (देवेषु) विद्वानां कै वैर्त्तमानम्
(व्यायुषम्) ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ और सन्यास आश्रमों का परोपकार से युक्त
आयु वर्त्तता जो । (जमदग्नेः) चतु आवि इन्द्रियों का । (व्यायुषम्) शुद्धि, बल
और पराक्रमयुक्त तीन गुण आयु और जो (कश्यपस्य) ईश्वरप्रेरित । (व्यायुषम्)

तिगुणी अर्थात् तीनसौ वर्ष से अधिकभी आयु : विषमान है । (तत्) उस इस शरीर आत्मा और समाज को आनन्द देने वाले । (त्रयायुषम्) तीनसौ वर्ष से अधिक आयु को । (नः) हमलोगों को प्राप्ति किजिये ॥ ६३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में चतुः सब इन्द्रियों का और परमेश्वर सब रचना करनेहारों में उत्तम है ऐसा सब मनुष्यों को समझना चाहिये । और : (त्रयायुषम्) इस पदवीकी चारवार आवृत्ति होने से तीनसौ वर्ष से अधिक चारसौ वर्षपर्यन्त भी आयु का ग्रहण किया है । इसकी प्राप्ति के लिये परमेश्वर की प्रार्थना करके और अपना पुरुषार्थ करना उचित है । प्रार्थना इसप्रकार करनी चाहिये । हे जगदीश्वर आपकी कृपा से जिस विद्वान् लोग विद्या धर्म और परोपकार के अनुष्ठान से आनन्द पूर्वक तीनसौ वर्षपर्यन्त आयुको भोगते हैं । वैसे ही तीन मंकार के ताप से शरीर, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकाररूप अन्तःकरण इन्द्रिय और प्राण आदि को रुदित सुख करनेवाले विद्या विज्ञान सहित आयुको हमलोग प्राप्त होकर तीनसौ वा चारसौ वर्षपर्यन्त सुखपूर्वक भोगें ॥ ६२ ॥

शिवो नामासीत्यस्य नारायण आपिः ॥ रुद्रो देवता । भूरिगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देनोपदेशकगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्रमें रुद्रशब्दसे उपदेश करनेहारों के गुणों का उपदेश किया है ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते
अस्तु मामा हिंसी ॥ निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्या
य प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवी-
र्याय ॥ ६३ ॥

शिवः । नाम । अस्ति । स्वधितिरिति स्वधितिः । ते । पिता । नमः ।
ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ नि ।

वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्नाद्याय । प्रजननायेति प्रजनन-
रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाऽस्त्वाय । सुवीर्यायेति सु-
र्याय ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(शिवः) महगलस्वरूपो ज्ञानमयो विज्ञानप्रदः । (नाम-
रूपा । (असि) भवसि । (स्वधितिः) अविनाशित्ववज्रमयः । स्वधि-
वज्रनामसु पठितम् । निर्वं २।२०। (ते) तव । (पिता) पालकः । (
सत्कारार्थे । (ते) तुभ्यम् । (अस्तु) भवतु । (मा) निषेधार्थे ।
माम् । (हिंसीः) हिन्धि । अत्र लोट्थे लुङ् । (नि) निश्चयार्थे नि-
र्वं वा । (वर्त्तयामि) (आयुषे) आयुर्भोगाय । (अन्नाद्याय) अन्तं यो-
मन्नं च तस्मै । यद्वाऽन्नमोदनादिकं भोज्यं यस्मिंस्तस्मै । (प्रजननाय) सन्ताना-
त्पादनाय । (रायस्पोषाय) रायो विद्यासुवर्णादिधनस्य पोषाय । पुष्यन्ति य-
स्मिंस्तस्मै । (सुप्रजास्त्वाय) शोभना सन्तानादयश्चक्रवर्तिराज्यं च प्रजा य-
स्मात्तस्य भावस्तस्मै । (सुवीर्याय) शोभनं वीर्यं शरीरात्मनो बलं पराक्रमो
यस्मात्तस्मै । अयं मंत्रः । श० २।५।४।८—११ ॥ व्याख्यातः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे रुद्र यस्त्वं स्वधितिरसि यस्य ते तव शिवो नामास्ति । स
त्वं मम पितासि ते तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वं मां मामाहिंसीर्माहिन्ध्यहं त्वामायुषेऽन्ना-
द्याय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय रायस्पोषाय वर्त्तयामि त्वदाश्रयेण सर्वाणि दुःखा-
नि निवर्त्तयामि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—नहि कार्श्चन्मनुष्यो महगलमयस्य सर्वपितुः परमेश्वरस्याज्ञापा-
ठनेनोपशकसंगेन विनैहिकपारमार्थिकमुखे प्राप्तुं शक्नोति । नैव केनापि नास्ति
कत्वेन त्वन्वीश्वरस्य विदुषां चानादरः कर्त्तव्यः । यो नास्तिको भूतैतस्यैतेषां
चानादरं करोति तस्य सर्वत्रानादरो जायते । तस्मान्मनुष्यैरास्तिकैः सदा भवि-
तव्यमिति ॥ ६३ ॥ अत्र तृतीयाध्यायेऽग्निहोत्रादियज्ञवर्णनमग्निस्वभावार्थप्रतिपा-

दन पृथिवीभूमणलक्षणमग्निशब्देनेश्वरभौतिकार्थमतिपादनमग्निहोत्रमंत्रप्रकाशन
मीश्वरोपस्थानमग्निस्वरूपमीश्वरप्रार्थनं तदुपासन तत्फलवर्णनमीश्वरस्वभावप्रति
पादनं सूर्यकिरणकृत्यवर्णनं नित्योपासन सावित्रीमंत्रप्रतिपादनं यज्ञफल प्रका
शनं भौतिकान्तर्यवर्णनं गृहाश्रमकण्ठावश्यकानुष्ठानलक्षणे इन्द्रमस्तुत्यं पुरु
षार्थकरणावश्यक पापान्निवर्तनं यज्ञपूर्व्यावश्यकं सत्यत्वेन ग्रहणदानव्यवहारक
रणं विद्वत्पुरुषर्तुस्वभाववर्णनं चतुष्टयमन्तःकरणास्य लक्षणं रुद्रशब्दार्थमतिपा
दनं त्रिगुणायुष्करणावश्यक धर्मेणायुरादिपदार्थसंग्रहणं च वर्णितमेतेनास्य तृ
तीयाध्यायार्थस्य द्वितीयाध्यायार्थेनसह संगतिरस्तीति बोद्धव्यम् ॥ इति श्रीम
द्विद्वर्यपरिव्राजकाचार्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतभाषार्य-
भाषाभ्या विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥६३॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर और उपदेश करनेहारे विद्वान् जो आप । (स्वधिति)
अविनाशी होनेसे ब्रह्मण्य । (असि) है जिस । (ते) आपका । (शिव) सुखस्व-
रूप विज्ञानका देनेवाला । (नाम) नाम । (आसि) है सो आप मेरे । (पिता)
पालन करनेवाले । (असि) हैं (ते) आपके लिये मेरा । (नम) सत्कारपूर्वक
दण्डकार । (अस्तु) विदित हो तथा आप । (मा) मुझे । (मा) मत । (हिं-
सो) अत्यमृत्युसे युक्त कीजिये । और मैं आपको । (आयुषे) आयुके भोगने । (अ-
त्राघाय) अन्न आदिके भोगने । (सुप्रजास्तवाय) उत्तम २ पुत्र आदि वा चक्रवर्ति
राज्य आदिकी प्राप्ति होने । (सुवीर्याय) उत्तम शरीर आत्माको बल पराक्रम होने
और । (रायस्पोषाय) विद्या वा सुवर्ण आदि धनकी पुष्टिके लिये । (वर्त्तयामि)
वर्त्ताता और वर्त्ताता हू इस प्रकार वर्त्तनेसे सब दु खोंको छुड़के अपने आत्मामें उपा
स्यरूपसे निश्चय करके अन्तर्यामिरूप आपका आश्रय करके सभीमें वर्त्तना हू ॥

भावार्थ—कोई भी मनुष्य, मंगलमय सबकी पालना करनेवाले परमेश्वरकी आ
ज्ञा पालनके बिना ससार वा परलोक के सुखोंके प्राप्त होनेको समर्थ नहीं होता । न कदा
पि किसी मनुष्यको नास्तिक पक्षको लेकर ईश्वरका अनादर करना चाहिये । जो ना
स्तिक हो कर ईश्वरका अनादर करता है उसका सर्वत्र अनादर होता है इस से

सब मनुष्यों को आस्तिक युद्धि से ईश्वर की उपासना करनी योग्य है ॥ ६३ ॥

इस तीसरे अध्याय में अग्निहोत्र आदि यज्ञों का वर्णन, अग्नि के स्वभाव का अर्थ का प्रतिपादन, पृथिवी के भ्रमण का लक्षण, अग्निशब्द से ईश्वर का भौतिक अर्थ का प्रतिपादन, अग्निहोत्र के मंत्रों का प्रकाश, ईश्वर का उपस्थान, अग्नि का स्वरूपकथन, ईश्वर की प्रार्थना, उपासना वा इन दोनों का फल, ईश्वर के स्वभाव का प्रतिपादन, सूर्य के किरणों के कार्य का वर्णन, निरन्तर उपासना, गायत्री मंत्र के अर्थ का प्रतिपादन, यज्ञ के फल का प्रकाश, भौतिक अग्नि के अर्थ का प्रतिपादन, गृहस्थाश्रम के आवश्यक कार्यों के अनुष्ठान और लक्षण, इन्द्र और पशुओं के कार्य का वर्णन, पुरुषार्थ का आवश्यक करना, पापों से निवृत्त होना, यज्ञ की समाप्ति आवश्यक करनी । सत्य से लेने देने आदि व्यवहार करना, विद्वान् वा ऋतुओं के स्वभाव का वर्णन चार प्रकार के अन्तःकरण का लक्षण, रुद्रशब्द के अर्थ का प्रतिपादन, तीनसौ वर्ष अवश्य आयु का संपादन करना और धर्म से आयु आदि पदार्थों का ग्रहण का वर्णन किया है इस से दूसरे अध्याय के अर्थ के साथ इस तीसरे अध्याय के अर्थ की संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमद्विद्वत्परिव्राजकाचार्येण श्रीयुतदयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते
संस्कृतभाषार्यभाषाभ्यां सुभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयोऽध्यायः
समाप्तिमगमत ॥ इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः अध्यायः प्रारम्भते । अस्मिन् अध्याये सप्तत्रिंशन्मन्त्राः सन्तीति-
वेदितव्यम् ॥

विश्वानि देव सवितर्दुष्टानि परासुव ॥ यद्द्रन्तश्च आसुव ॥ १ ॥

तत्रैदमग्नयेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अश्वेषध्यां देवते । विराड् ब्राह्मी-
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ जलगुणस्वभावकृत्यमुपदिश्यते

अब चौथे अध्याय का प्रारम्भ किया जाता है इसके प्रथम मंत्र में जल के गुण,
स्वभाव और कृत्य का उपदेश किया है ।

सुदमंगन्म देवयजनमपृथिव्या यत् देवासो अञ्जं

पन्त विश्वे ॥ ऋक्सामाभ्यां * सन्तरन्तो यजुर्मी
 रायस्पोषेण समिपा मदेम ॥ इमा आपः श
 मुमे सन्तु देवी ॥ ओषधे त्रायस्व स्वर्धिते मेन
 हिंसीः ॥ १ ॥

आ । इदम् । अग्नम् । देवयजनमिति देवऽयजनम् । पृथिव्याः । यत्र देवासः
 अनुपन्त । विश्वे ॥ ऋक्सामाभ्यामित्यृक्सामाभ्याम् । सन्तरन्त इति सम्पन्तरन्तः
 यजुर्मिरिति यजुः ऽभिः । रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदेम ॥ इमाः । आपः
 । शम् । ऊँइत्यु । मे । सन्तु । देवीः । ओषधे त्रायस्व । स्वर्धित इति स्वर्धिते ।
 मा । एनम् । हिंसीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ)समन्तात् । (इदम्) वक्ष्यमाणम् । (अग्नम्) प्राप्नु
 याम । अत्र लिङ्गं लुङ् । (देवयजनम्) देवानां विदुषां यजनं पूजनं तेभ्यो
 दानं च । (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये । (यत्र) देशे । देवासः विद्वांसः । (अनु
 पन्त) ग्रीतवन्तः सेवितवन्तः (विश्वे) सर्वे (ऋक्सामाभ्याम्) ऋचन्ति स्तुवन्ति
 पदार्थान्येन स ऋग्वेदः । सामयन्ति सान्त्वयन्ति कर्मान्तं फलं प्राप्नुवन्ति येन
 स सामवेदः ऋक् च साम च ताभ्याम् । अत्र । अचतुर विचतुरस्रचतुरस्त्रीपुंस-
 धेन्वनहुहवर्साम् । अ० ५।४।७७इति सूत्रेणायं समासान्तऽच् प्रत्ययेन
 निपातितः । (सन्तरन्तः) दुःखम्पान्तं प्राप्नुवन्तः । (यजुर्भिः) यजुर्वेदस्य मंत्रोक्तैः
 कर्मभिः (रायः) धनस्य । (पोषेण) पुष्ट्या । (सम्) सम्पत्तये । (इषा)
 इष्टविद्ययाऽज्ञानादि वा । (मदेम) सुखयेम । (अत्र) विकरणव्यत्ययः । (इमाः)
 प्रत्यक्षाः । (आपः) जलानि । (शम्) सुखकारिकाः । (उ) वितर्कः । (मे)

मम । (सन्तु) भवन्तु । (देवीः) शुद्धा रोगनाशिकाः । अत्र वा च्छन्दसीति जसः पूर्वसवर्णत्वम् (ओपथे) सोमाद्योपधिगणः । (त्रापस्व) त्रायताम् । (स्वाधिते) रोगनाशने स्वाधितिर्विज्वत्प्रवर्त्तमानः । स्वाधितिरिति वज्रनामसु पठितम् । निधं० २।२० । (मा) निषेधार्थे । (एनम्) यजमानं प्राणिसमूहं वा । (हिंसीः) हिंसात् । अत्र लिङ्गं लुङ् ॥ १ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यथा पृथिव्या मध्ये मनुष्यजन्मदेवयजने प्राप्य यत्र ऋक्सामाभ्यां यजुर्भी रायस्पोषेण दुःखानि सन्तरन्तो विश्वेदेवासो वयं सुखान्यगन्मानुषन्त मदेम सुखेयम् । उ इति वितर्के मे मम विद्यासुशिक्षाभ्यां सेविता इमा देव्य आपः सुखकारिकाः सन्ति तथैव तत्र त्वं तानि जुपस्व मदेमस्तवैताः शंसन्तु सुखकारिका भवन्तु । यथोपधे सोमलताद्योपधिगणो रोगेभ्यस्त्रायते तथा त्वं नस्त्रायस्व स्वाधितिर्विज्वस्त्वमेनं जीवं मा हिंसीर्हिननं मा कुर्याः ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालङ्कारः । यथा मनुष्याः साङ्गान्तरहस्यां ध्वतुरो वेदानधीत्यान्यानध्याप्य विद्यां प्रदीप्य विद्यांसो भूत्वा सुकर्मानुष्ठानेन सर्वान प्राणिनः सुखेयुस्तथैवैतान् सत्कृत्यैतेभ्यो वैदिकविद्यां प्राप्य श्रेष्ठाचारौपाधिसेवनाभ्यां दुःखान्तं गत्वा शरीरात्मपुष्ट्या धनं समुपचित्य सर्वैर्धनुष्यैरानन्दितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् जैसे । (पृथिव्याः) भूमिपर मनुष्य जन्मको प्राप्त होके जो (इदम्) यह । (देवयजनम्) विद्वानोंका यजन पूजन वा उनके लिये दान हैं उसको प्राप्त होके । (यत्र) जिस देशमें । (ऋक्सामाभ्याम्) ऋग्वेद, सामवेद, तथा । (यजुर्भीः) यजुर्वेदके मंत्रोंमें कहे कर्म । (रायस्पोषेण) धनकी पुष्टि । समिपा) उत्तम २ विद्या आदिकी इच्छा वा अत्र आदिसे दुःखोंके । (सन्तरन्तः) अन्तको प्राप्त होते हुए । (विश्वे) सब । (देवासः) विद्वान् हमलोग सुखोंको । (अगन्म) प्राप्त हों । (अनुषन्त) सब प्रकारसे सेवन करें । (मदेम) सुखी रहें । (उ) और भी (मे) मेरे सुनियम विद्या उत्तम शिक्षासे सेवन किये हुए । (इमाः) ये । (देवी) शुद्ध । (आपः) जल । मुख देनेवाले होते हैं वैसे वहां त भी उनको प्राप्त हो (जुप-

स्व) सेवन और आनन्दकर वे जल आदि पदार्थ भी तुम्हको (शम्) मुक्त करानेवाले ।
 (सन्तु) होंगे । जैसे । (ओषधे) सोमलता आदि ओषधिगण सब रोगोंसे रक्षा करता
 है वैसे तू भी हमलोगोंकी । (त्रायस्व) रक्षा कर- । (स्वधिते) रोग नाश करने में
 वज्रके समान होकर । (एनम्) इस यजमान वा प्राणीमानको । (मा हिंसी) कभी
 मत मार ॥ १ ॥

भावार्थ:—इस मंत्रमें लूतेपमालङ्कार है । जैसे मनुष्यलोग ब्रह्मचर्यपूर्वक अंग
 और उपनिषद्सहित चारों वेदोंको पढ़कर औरोंको पढ़ाकर विद्याको प्रकाशित कर और
 विद्वान् होके उत्तम कर्मोंके अनुष्ठानसे सब प्राणियोंको सुखी करें वैसेही इन विद्वानोंका
 सत्कारकर इनसे वैदिक विद्याको प्राप्त होकर शरीर वा आत्माकी पुष्टिसे धनका अत्यन्त
 संचय करके सब मनुष्योंको आनन्दिन होना चाहिये ॥ १ ॥

आपो अस्मानित्यस्य भजातिर्ऋषिः । आपो देवताः स्वराद्वाक्षी
 त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्ताभिरद्भिः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

किर उन जलोंसे क्या रकरना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन
 नो घृतप्लवः पुनन्तु ॥ विश्वं हि रिप्रम्प्रवहन्ति
 देवीः ॥ उदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि ॥ दीक्षात-
 पसोस्तनूरांसि तान्त्वां शिवां शम्मापरिं दधे
 भद्रं वर्णं पुष्यन् ॥ २ ॥

आपोः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः । घृतप्लव इति घृतप्लवः ।
 पुनन्तु ॥ विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रवहन्तीति प्रवहन्ति । देवीः । वत् । इत् ।
 उदिभ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ दीक्षातपमोः । तनूः । श्रुति । ताम् ।
 त्वा । शिवाम् । शम्मा । परिं । दधे । भद्रम् । वर्णम् । पुष्यन् ॥ २ ॥

पदार्थः— (आपः) जलानि । (अस्मान्) मनुष्यादीन्ब्राह्मिणः । (मातरः) मातृवत्पालिकाः । (शुन्ययन्तु) बाह्यदेशं पवित्रं कुर्वन्तु । (घृतेन) आज्येन । (नः) अस्मान् । (घृतप्वः) घृतं पुनन्ति यास्ताः । (पुनन्तु) प-पवित्रयन्तु । (विरवम्) सर्वं जगत् । (हि) खलु । (रिमम्) व्यक्तवाणीमा-स्यं वेदितव्यम् । अत्र । लीरीढो ह्रस्वः । उ० ५।५५। अनेनायं सिद्धः । (प्र-वहन्ति) प्रकर्षेण प्रामुवन्ति । (देवीः) देव्यः । (उत्) उत्कृष्टे । (इत्) अ-पि । (आभ्यः) अद्भ्यः । (शुचिः) पवित्रः । (आ) समन्तात् । (पूतः) शुद्धः । (एमि) मामोमि । (दीक्षातपसोः) दीक्षाग्रहवर्ष्यादिनियमसेवनं च तपोधर्मानुष्ठानं च तपोः । (तनूः) सुखविस्तारानामित्तं शरीरम् । (अस्ति) अस्ति । अत्र व्यत्ययः । (ताम्) (त्वा) एताम् । (शिवाम्) कन्याणकारि-काम् । (शग्माम्) सुखस्वरूपाम् । (परि) सर्वतः । (दधे) धरामि । (भ-द्रम्) भजनीयम् (वर्णम्) स्वीकर्तुमर्हमिति सुन्दरम् ॥ (पुष्यन्) पुष्टं कुर्वन् । अयं मंत्रः ! श० ३।१।२।१-११ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा भद्रं वर्णं पुष्यन्नहं या घृतप्वो देव्य आपो विश्वं रिभं प्रवहन्ति विद्वांसो या मातरः या घृतप्वो घृतेन सन्ति याभिर्नोऽस्मान् सुखयन्ति ताभिर्नोऽस्मान् भवन्तः शुन्ययन्तु पुनन्तु च यथाहमुदिदाभ्यः शुचिः पवित्रो भूत्वा या दीक्षातपसोस्तनूरस्यस्ति तां त्वामेतां शिवां शग्मां परिदधे स-र्वतो धरामि तथा तास्तां च यूयमपि धरत ॥ २ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकानुष्ठोपमालंकारः । याः सर्वसुखमापिकाः मा-णधारिका मातृवत्पालनहेतव आपः सन्ति ताम्यः सर्वतः पवित्रतां संपाद्येताः शोधित्वा मनुष्यैर्नित्यं सेसन्वा यतः सुन्दरं वर्णं रोगरहितं शरीरं च संपाद्य, नित्यं प्रयत्नेन धर्ममनुष्ठाय पुरुषार्थेनानन्दः कर्त्तव्य इति ॥ २ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे (मद्रं) अस्ति सुन्दर । (वर्णम्) प्राप्ति होने योग्य रूपको । (पुष्यन्) पुष्ट कर्त्ता हुआ मैं जो । (घृतप्वः) घृतको पवित्र करने । (देवीः) दिव्यगुणयुक्त । (मातरः) माताके समान पालन करनेवाले । (आपः) जन । (रिमम्) व्यक्तवाणीको प्राप्त करने वा. जानने योग्य । (विश्वम्) सबको ।

(पवहन्ति) प्राप्त करते हैं जिनसे विद्वान् लोग । (अस्मान्) हम मनुष्यलोगोंको । (गुन्धुयन्तु) बाह्य देशको पवित्र करें और जो । (घृतेन) घृतसे । पुष्ट करने योग्य जल हैं जिनसे (न) हमलोगोंको । करसकें उनसे (पुनन्तु) पवित्र करें । जैसे मैं । (उत्) अच्छे प्रकार । (इत्) भी । (आम्यः) इन जलोंसे । (शुचि) पवित्र तथा । (आपूतः) शुद्ध होकर । (दीक्षातपसोः) ब्रह्मचर्य आदि उत्तम २ नियमसेवन से जो धर्मानुष्ठानके लिये । (तन्) शरीर । (असि) है जिस । (शिवाम्) कल्याणकारी । (शमाम्) सुखस्वरूप । शरीरको । (एमि) प्राप्त होता और । (परिदधे) सब प्रकार धारण करताहूँ वैसे तुमलोग भी उन जल और (ताम्) उस । (त्वाम्) अत्युत्तम शरीरको धारण करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें वाचकलुप्तोपमालंकार है ॥ मनुष्योंको उचित है कि जो सब सुखोंको प्राप्त करने, प्राणोंको धारण कराने तथा माताके समान पालनके हेतु जल है उनसे सबप्रकार पवित्र होके इनको शोधकर मनुष्योंको नित्य सेवन करने चाहिये जिससे सुन्दरवर्ण रोगरहित शरीर को संपादन कर निरन्तर प्रयत्नके साथ धर्मका अनुष्ठानकर पुरुषार्थसे आनन्द भोगना चाहिये ॥ २ ॥

महीनामित्यस्य मजापतिर्ऋषिः । मेघो देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनरस्य जलसमूहजन्यस्य मेघस्य किं निमित्तमस्तीत्युपादिश्यते ।
किं इस जलसमूहसे उत्पन्न हुए मेघका क्या निमित्त है इस विषय का उपदेश
अगले मंत्रमें किया है ।

महीनाम्पयोऽसि वच्चोदा असि वच्चो मे देहि ॥
वृत्स्यांसि कृनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥३॥

महीम् । पयः । असि । वच्चोदा इति वचः ऽदाः । असि । वचः । मे । देहि ॥
वृत्स्यांसि । असि । कृनीनकः । चक्षुर्दा इति चक्षुः ऽदाः । असि । चक्षुः ।
मे । देहि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(महीनाम्) पृथिवीनाम् । महीति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १ । १ । (पयः) रसनिमित्तम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्य-
त्ययः । (वचोदाः) दीप्तिं ददातीति । (असि) अस्ति । (वर्चः) प्रकाशम् ।
(मे) मह्यम् (देहि) ददाति । (वृत्रस्य) मेघस्य । (असि) अस्ति । (क-
नीनकः) यः कनति दीपयतीति स एव कनीनकः । अत्र कनीपातोर्वाहुलकादौ
णादिक ईनमत्ययस्ततः स्वार्थे कन् । (चक्षुर्दाः) चक्षुःशब्देन तद्ददातीति । (अ-
सि) अस्ति । (चक्षुः) नेत्रव्यवहारम् । (मे) मह्यम् । (देहि) ददाति ।
अयं मंत्रः शं० ३ । १ । ३ । ९-१५ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—यो महीनां पयोऽस्यस्ति वचोदा अस्ति यो मे मह्यं व-
चोदा ददाति वृत्रस्य कनीनकोऽस्ति चक्षुर्दा अस्ति स सूर्यो मे मह्यं चक्षुर्द-
दाति ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्नहि सूर्यस्य प्रकाशेन विना वृष्ट्युत्पत्तिश्चक्षुर्व्यवहार-
श्च सिध्यति । येनायं सूर्यो निर्मितस्तस्मा ईश्वराय कोटिशो धन्यवादा देया
इति वेषम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो यह । (महीनाम्) पृथिवी आदि के । (पयः) जल रस का
निमित्त । (असि) है । (वचोदाः) दीप्ति का देनेवाला । (असि) है जो । (मे)
मेरे लिये । (वर्चः) प्रकाश को । (देहि) देता है । जो । (वृत्रस्य) मेघ का (क-
नीनकः) प्रकाश करनेवाला । (असि) है वा । (चक्षुर्दा) नेत्र के व्यवहार का
सिद्ध करने वाला । (असि) है वह सूर्य । (मे) मेरे लिये । (चक्षुः) नेत्रों के
व्यवहार को । (देहि) देता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जानना उचित है जिस सूर्य प्रकाश के बिना वर्षाकी
उत्पत्ति वा नेत्रों का व्यवहार सिद्ध कभी नहीं होता । जिसने इस सूर्यलोक को रचा
है उस परमेश्वर को कोटि असंख्यात धन्यवाद देते रहें ॥ ३ ॥

चित्पतिर्भस्वस्य पनापतिर्भस्विः । परमात्मा देवता । निचृद्वाही पंक्ति-
रुच्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

येन सूर्यादिकं जगद्रचितं सोऽस्मदर्थं किं किं कुर्यादित्युपदिश्यते ।
जिस ने सूर्य आदि सब जगत् को बनाया है वह परमात्मा हमारे लिये क्या २ करो
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य र-
श्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य य-
त्कामः पुनेतच्छक्रेयम् ॥ ४ ॥

चित्पतिरिति चित्पतिः । मा । पुनातु । वाक्पतिरिति वाक्पतिः । मा ।
पुनातु । देवः । मा । सविता । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मि-
भिरितिरश्मिभिः ॥ तस्य । ते । पवित्रपते इति पवित्रपते । पवित्रपूतस्येति
पवित्रपूतस्य । यत्काम इति यत्कामः । पुने । तत् । शक्रेयम् ॥ ४ ॥

पदार्थः--(चित्पतिः) चेतयति येन विज्ञानेन तस्य पतिः पालयि-
ताऽपिष्ठातेश्वरो भवान् । (मा) माम् । (पुनातु) पवित्रं करोतु । (वाक्-
पतिः) यो वाचो वेदविद्यायाः पतिः स्वामी पालयिता । (मा) माम् । (पु-
नातु) विनाशं कृत्वा पवित्रयतु । (देवः) यः स्वमकाशेन सर्वस्य प्रकाशकः ।
(मा) माम् । (सविता) सर्वस्य जगतो दिव्यस्य ससवितोत्पादकः । (पुनातु)
शोधयतु शुद्धं करोतु । (अच्छिद्रेण) अविनाशिना विज्ञानेन (पवित्रेण)
शुद्धिकारकेण । (सूर्यस्य) सवितुर्मण्डलस्य ग्राणस्य वा (रश्मिभिः) प्रका-
शमपनागमनैः । (तस्य) जगदीश्वरस्य । (ते) तव । (पवित्रपते) पवित्रस्य
पालयितः । पवित्रपूतस्य यः पवित्रैः शुद्धैः स्वाभाविकैर्विज्ञानादिभिर्गुणैः पूतः
पवित्रस्य (यत्कामः) यः कामो यस्य सः । (पुने) पवित्रो भवामि ।
(तत्) पवित्रं वर्पे । (शक्रेयम्) शक्नुयाम् अयं मंत्रः । शृ० ३ । १ । ३ ।
०२—०३ । उपान्यासः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे पवित्रपते परात्मन् चित्पतिर्वापतिः सविता देवो भवान् पवित्रेणाच्छिद्रेण विज्ञानेन सूर्यस्य रश्मिभिरच मा मां मम चित्तं च पुनातु । मा मां मम वाचं च पुनातु । मा मां मम चक्षुरच पुनातु । यस्य पवित्रपूतस्य कृपया यत्कामोऽहं पुने पवित्रो भवामि । यस्य ते तवोपासनया पवित्रं कर्म कर्तुं शक्नुयां तस्य सेवां कर्तुं योग्या मे कथं न भवेत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेन वेदविज्ञात्रो पत्या परमेश्वरेण विद्याभूजलवायु सूर्यादयः शुद्धिकारकाः पदार्थाः प्रकाशितास्तस्योपासनापवित्रकर्मानुष्ठानाभ्यां मनुष्यैः पूर्णकामः पवित्रता च कार्या ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे । (पवित्रपते) पवित्रता के पालन करनेहारे परमेश्वर । (चित्पतिः) विज्ञान के स्वामी । (वाक्पतिः) वाणीको निर्मल के और । (सविता) सब जगत्को उत्पन्न करनेवाले । (देवः) दिव्यस्वरूप आप । (पवित्रेण) शुद्ध करनेवाले । (अच्छिद्रेण) अविनाशिविज्ञान वा । (सूर्यस्य) सूर्य और प्रमाणके । (रश्मिभिः) प्रकाश और गन्त नागनेसे । (मा) मुझ और मेरे चित्तको । (पुनातु) पवित्र, कीजिये । (मा) मुझ और मेरी वाणी को । (पुनातु) पवित्र कीजिये । (मा) मुझ तथा मेरी प्रजाको । (पुनातु) पवित्र कीजिये । जिस । (पवित्रपूतस्य) शुद्ध स्वाभाविक विज्ञान आदिगुणोंसे पवित्र । (ते) आपकी कृपासे । (यत्कामः) जिस उत्तम कामनायुक्त मैं (पुने) पवित्र होता हूँ । जिस (ते) आपकी उपासनासे । (तत्) उस अस्युत्तम कर्मके करनेको । (शक्नुयम्) समर्थ होऊँ उस आपकी सेवा मुझको क्यों न करनी चाहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको उचित है कि जिस वेदके जानने वां पालन करनेवाले परमेश्वरने वेदविद्या, पृथिवी, जल, वायु और सूर्य आदि शुद्ध करनेवाले पदार्थ प्रकाशित किये हैं उसकी उपासना तथा पवित्र कर्मों के अनुष्ठानसे मनुष्योंको पूर्ण कामना और पवित्रताको संपादन अवश्य करना चाहिये ॥ ४ ॥

आ वो देवास इत्यस्य प्रजापतिर्वापिः । निवृत्तार्थ्यनुष्ठुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं पुरुषार्थः कर्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्योंको किस २ प्रकारका पुरुषार्थ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले

मंत्र में किया है ।

**आ वो देवास ईमहे वामप्रयत्यध्वरे ॥ आ
वो देवास आशिषो यज्ञियांसो हवामहे ॥ ५ ॥**

आ । वः । देवासः । ईमहे । वामम् । प्रयतीति प्रयति । अध्वरे । आ ।
वः । देवास । आशिष इत्याशिषः । यज्ञियांसः । हवामहे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् । (वः) युष्मान् । (देवासः) ये दिव्य
न्ति विद्यादिगुणैः प्रकाशन्ते तत्समुद्भौ । (ईमहे) याचामहे । ईमहे इति पाञ्चा
कर्मसु पठितम् । निघ० ३ । १६ । (वामम्) प्रशस्त गुणकर्मसमूहम् । वाममि
ति प्रशस्यनामसु पठितम् निघ० ३ । ८ । (प्रयति) प्रकृष्ट सुखमेति येन त
स्मिन् । अत्र कृतो बहुलमिति करणकारके कृत् । (अध्वरे) अहिंसनीये यज्ञे
(आ) अभितः । (वः) युष्माक सकाशात् । (देवासः) विद्वांसः । (आ
शिषः) इच्छाः । (यज्ञियांसः) या यज्ञमर्हन्ति ताः । (हवामहे) स्वीकुर्वामहि ।
तेदप्रयोगोऽयम् । अय मन्त्र । श० ३ । १ । ३ । २४ । न्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे देवासो यथा वय वो युष्मान् मत्यध्वरे वो युष्माक वाममे-
महे समन्ताद्याचामहे । हे यज्ञियांसो देवासो यथाऽस्मिन् ससारे वो युष्माकं स
काशात् यज्ञिया आशिष आहवामहेऽभितः स्वीकुर्वामहि तथेवास्मर्थं भवजिः
सततमनुष्ठेयम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परमविद्वद्भ्यः प्रशस्ता विद्याः सपाद्य स्वेच्छाः
पूर्णाः कृत्वैतेषा सगसेन सदैव कर्तव्ये ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे । (देवासः) विद्यादिगुणो से प्रकाशित होनेवाले विद्वान् लोगो
जैसे हम लोग । (व) तुमसे । (प्रयति) सुखपुक्त । (अध्वरे) हिंसा करने अयोग्य

यज्ञ के अनुष्ठान में । (वः) तुम्हारे । (वामम्) प्रशंसनीय गुणसमूह की । (एमहे) अच्छेप्रकार याचना करते हैं । हे (देवासः) विद्वान् लोगो जैसे हमलोग इस संसार में आप लोगों से । (यज्ञियाः) यज्ञ को सिद्ध करने योग्य । (आशिपः) इच्छाओं को । (आवहामहे) अच्छेप्रकार स्वीकार करसकें वैसे ही हमलोगों के लिये आप लोग सदा प्रयत्न किया कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि उत्तम विद्वानों के प्रसङ्ग से उत्तम २ विद्याओं का संपादन कर अपनी इच्छाओं को पूर्ण करके इन विद्वानों का संग और सेवा सदा करना चाहिये ॥ ५ ॥

स्वाहायज्ञमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । निचृदार्प्यनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

किंकिमर्थः स यज्ञोऽनुष्ठातव्यइत्युपदिश्यते ॥

किस २ प्रयोजन के लिये इस यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

स्वाहा यज्ञम्मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् ॥ स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्याम् स्वाहावातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । मनसः । स्वाहा । उरोः । अन्तरिक्षात् । स्वाहा । द्यावा-
पृथिवीभ्याम् । स्वाहा । वातात् । आरभे । स्वाहा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(स्वाहा) प्रत्यक्षलक्षणया वेदस्यया वाचा । (यज्ञम्)

क्रियाजन्यम् । (मनसः) विज्ञानात् । (स्वाहा) सुशिक्षितया वाचा । (उरोः)
बहुनः । अत्र लिंगव्यत्ययने पुँस्त्वम् । (अन्तरिक्षात्) सूर्यपृथिव्योर्मध्ये वर्त्त-
मानादाकाशात् । (स्वाहा) विद्याप्रकाशिकया वाराया । (द्यावापृथिवीभ्याम्)
प्रकाशभूम्योः शुद्धये । (स्वाहा) सत्त्वमित्वादिगुणविरिष्टया वाचा । (वातात्)
वायोः । (आ) समन्तात् । (रभे) कुर्वे । (स्वाहा) शृष्टं जुहोति गृह्णाति
ददाति यया क्रियया तया । अयं मंत्रः । श० ३ । १ । ३ । २५—२८ व्या,
ख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहं स्वाहा वेदोक्तया स्वाहा सुशिक्षितया स्वाहा विद्याप्रकाशिकया स्वाहा सत्यप्रियत्वादिगुणयुक्तया वाचा स्वाहा सु पुत्रियया चोरोर्मनसोऽन्तरिक्षाद्वाताद्वावापृथिवीभ्या यज्ञमारभे नित्यं कुर्वे तथा भवन्तोऽप्यारभन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालकारः ॥ मनुष्यैर्वेदरीत्या यो मनोवच नकर्मभिरनुष्ठितो यज्ञो भवति सोऽन्तरिक्षादिभ्यो वायुशुद्धिद्वारा प्रकाशपृथिव्योः पवित्रतां सपाद्य सर्वान्मुखयतीति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यलोगो जैसे मैं । (स्वाहा) वेदोक्त (स्वाहा) उत्तम शिक्षासहित । (स्वाहा) विद्याओं का प्रकाश । (स्वाहा) सत्य और सब जीवों के कल्याण करने वाली वाणी और (स्वाहा) अच्छे प्रकार प्रयोग की हुई उत्तम क्रिया से । (उरो) बहुत । (अन्तरिक्षात्) आकाश और (वातान्) वायु की शुद्धि कर के । (वावापृथिवीभ्याम्) शुद्ध प्रकार और भूमिस्थ पदार्थ । (मनसः) विज्ञान और ठोक २ क्रियासे । (यज्ञम्) यज्ञको पूर्ण करने के लिये पुरुषार्थ का । (आरभे) नित्य आरम्भ करता हूँ वैसे तुमलोग भी करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों ने जो वेद की रीति और मन वचन कर्म से अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ है वह आकाश में रहने वाले वायु आदि पदार्थों को शुद्ध करके सब को मुक्ती करता है ॥ ६ ॥

आमृत्यै प्रयुजस्त्वस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्न्यच्छहस्पतयो देवताः । पूर्वार्धस्य पतितश्छन्दः । पचमः स्वरः । आपो देवारिस्तुत्तरस्पर्धा वृहती छन्दः । सध्यमः स्वरः ॥

किमर्थः स यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते

॥ किस लिये उस यज्ञ का अनुष्ठान करना चाहिये । इस विषय का उपदेश भगने मंत्र में किया है ।

ग्राकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधाये मनसेऽग्नये

स्वाहा दीक्षाये तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै
पूष्णोऽग्नये स्वाहा ॥ आपो देवी बृहतीविश्वशं-
भुवो द्यावापृथिवी उरोऽन्तरिक्षबृहस्पतये ह-
विषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

आकृत्या इत्याऽकृत्यै प्रयुजऽइति प्रेयुजे । अग्नये । स्वाहा । मेधायै । मनसे ।
अग्नये । स्वाहा । दीक्षायै । तपसे । अग्नये । स्वाहा । सरस्वत्यै । पूष्णे ।
अग्नये । स्वाहा । आपः । देवीः । बृहतीः । विश्वशंभुवइति विश्वऽशंभुवः ।
द्यावापृथिवीइति द्यावापृथिवी । उरोऽत्पुरो । अन्तरिक्ष । बृहस्पतये । हविषा ।
विधेम । स्वाहा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(आकृत्यै) उत्साहाय । (प्रयुजे) या धर्मक्रिया प्रकृष्टैर्गुणै-
र्युनक्ति योजयति वा तस्यै । (अग्नये) अग्निप्रदीपनाय (स्वाहा) वेदवाणी-
प्रचाराय । (मेधायै) प्रज्ञोन्नतये । (मनसे) विज्ञानवृद्धये । (अग्नये) विद्यु-
द्विप्राग्रहणाय । (स्वाहा) परोपकारकारिकायै (दीक्षायै) धर्मनिगमाचरणरी-
तये । (तपसे) प्रतापाय । (अग्नये) कारणरूपाय । (स्वाहा) अध्ययना-
ध्यापनविधायै (सरस्वत्यै) विद्यामुशिक्षासहितायै वाचे । (पूष्णे) पुष्टिकरणाय ।
(अग्नये) जाठराग्निशोधनाय । (स्वाहा) सत्पचाक्रमवृत्तये । (आप) प्राणा
जलानि वा । (देवीः) दिव्यगुणसपन्नाः । अत्र वा छन्दसीति जसः पूर्वसव-
र्यत्वम् । (बृहतीः) महागुणविशिष्टाः । (विश्वशंभुवः) या विश्वस्मै शं सुखं भावयन्तिताः ।
(द्यावापृथिवी) भूमिप्रकाशौ । (उरो) बहुमुखप्रतिपादकः । (अन्तरिक्ष) अन्तरिक्षस्यो-
पक्षः । (बृहस्पतये) बृहत्पावाचो बृहतामाकाशादीनां च पतिः स्वामी तस्मै
जगदीश्वराय । (हविषा) सामग्र्यासत्यमेवभावेन वा । (विधेम) विधानं कुर्याम ।

(स्वाहा) संगताम् प्रियां शोभनां स्तुतिप्रयुक्तां वाचम् । अयं मन्त्रः । श० ३ ।
१ । ४ । ६—१५ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयमाकुत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूणे
वृहस्पतयेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा या
वृहत्यो विश्वशंभुवो देव्य आपः स्वाहा वाक्छावापृथिवी उरोऽन्तरिक्षस्ये च
स्तस्ता अपि स्वाहा क्रियया हविषा च शुद्धा विधेम तथा यूयमपि विदधत ॥७॥

भावार्थः—नहि यज्ञानुष्ठानेन विनोत्साहो मेधा सत्यवाक् दीक्षा
तपो धर्मानुष्ठानं विद्या पुष्टिचरच सभवति । न किलैतैर्विना करिचदपि परमे
श्वरपाराङ्मुखो भवतीति । तस्मात्सर्वेभ्योऽप्यैरेतत्सर्वमनुष्ठाय सर्वानन्दः प्राप्तव्यः ॥७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (आकुत्यै) उत्साह । (प्रयुजे) उत्तम
धर्मयुक्त क्रियाओं । (अग्नये) अग्नि के प्रदीपन (स्वाहा) वेदवाणी के प्रचार ।
(सरस्वत्यै) विज्ञानयुक्त वाणी । (पूणे) पुष्टि करने । (वृहस्पतये) बड़े २ अधि
पतियों के होने । (अग्नये) विजली की विद्या के ग्रहण । (स्वाहा) पढ़ने पढ़ानेसे
विद्या । (मेधायै) वृद्धि की उन्नति । (मनसे) विज्ञानकी वृद्धि । (दीक्षायै) ।
धर्मनिबन्ध और आचरणकी रीति । (तपसे) प्रताप । (अग्नये) जाठराग्नि के शोधन
(स्वाहा) उत्तम स्तुतिप्रयुक्त वाणी । (वृहतीः) महामुण सहित । (विश्वशंभुवः) सब
के लिये मुख उत्पन्न कराने वाले । (देवीः) दिव्यगुणसम्पन्न (आपः) प्राण वा जलसे
। (स्वाहा) सत्य भाषण । (वाक्छावापृथिवी) भूमि और प्रकार की शुद्धि के अर्थ ।
(उरो) बहुत मुखसंपादक । (अन्तरिक्ष) अन्तरिक्षमें रहने वाले पदार्थों को शुद्ध
और जिस । (स्वाहा) उत्तम मिया वा वेदवाणीसे । यज्ञ सिद्ध होता है उन सबोंको ;
(हविषा) सत्य और प्रेमभावसे । (विधेम) सिद्ध करें जैसे तुम भी किया करो ॥७॥

भावार्थः—यज्ञ के अनुष्ठान से विना उत्साह वृद्धि सत्यवाणी धर्माचरण की
रीति तप धर्मका अनुष्ठान और विद्या की पुष्टि का समर्थ नहीं होता और इनके
विना कोई भी मनुष्य परमेश्वर की आराधना करने को समर्थ नहीं हो सकता ।

इस से सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान करके सब के लिये सब आनन्द करने चाहिये ॥ ७ ॥

विश्वोदेवस्येत्यस्याग्नेय ऋषिः । ईश्वरो देवता । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः सररः ॥

मनुष्यैः परमेश्वराश्रयेण किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥
मनुष्यों को परमेश्वर के आश्रय से क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम् ॥ विश्वो
राय इपुध्यति द्युम्नं वृणीति पुष्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्त्तः । वुरीत । सख्यम् । विश्वः । राये ।
इपुध्यति । द्युम्नम् । वृणीति । पुष्यसे । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(विश्वः) सर्वो जनः । (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य । (नेतुः)
सर्वनयनकर्त्तुः परमेश्वरस्य । (मर्त्तः) मनुष्यः । मर्त्त इति मनुष्यनामसु पठितम् ।
निघं० २।३। (वुरीत) वृणीयात् । अत्र बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ।
(सख्यम्) सम्बन्धुर्भावः कर्म वा । (विश्वः) अखिलः । (राये) धनप्राप्तये ।
(इपुध्यति) शरान्धारयेत् लेदप्रयोगोऽयम् । (द्युम्नम्) धनम् । (वृणीति)
स्वीकुर्यात् । (पुष्यसे) पुष्टो भवेः । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लेदप्रयोगो
ऽयम् ॥ (स्वाहा) सत्क्रियया । अयं मन्त्रः । श० ३ १।४।७।८। व्याख्यातः

अन्वयः—यथा विश्वो मर्त्तो नेतुर्देवस्य जगदीश्वरस्य सख्यं वुरीत राय
इपुध्यति । स द्युम्नं वृणीत तथा हे मनुष्य एतत्सर्वमनुष्ठाय स्वाहा सत्क्रियया
त्वमपि पुष्यसे पुष्टो भवेः ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालकारः सर्वमनुष्ठेः परमेश्वरमुपास्य
परस्परं मित्रतां कृत्वा युद्धे दुष्टान् विजित्य राजश्रियं प्राप्य सुखयितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—जैसे (दिश्वः) सब । (मर्त्तः) मनुष्य । (नेतुः) सबको प्राप्त वा । (देवस्य) सबका प्रकाश करने वाले परमेश्वर के साथ । (सस्यम्) मित्रता और गुणकर्मसमूह को (वुरीत) स्वीकार । और । (राये) धन की प्राप्ति के लिये । (इ-पुध्यति) बाणों को धारण करे वह । (द्युम्नम्) धन को । (वृणीत) स्वीकार करे वैसे । हे मनुष्य इस सब का अनुष्ठान करके । (स्वाहा) सर्व क्रियासंतुष्टी (पुष्यसे) पुष्ट हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है सब मनुष्यों को परमेश्वर की उपासना करके परस्पर मित्रपन को संपादन कर युद्धमें दुष्टों को जीत के राज्य लक्ष्मी को प्राप्त होकर सुखी रहना चाहिये ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोरित्यस्यांगिरस ऋषिः । विद्वान् देवता । आपां पंक्तिरछन्दः ।
पचमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं शिल्पसिद्धिः कर्त्तव्येत्युपदिश्यते ॥
मनुष्यों को शिल्पविद्या की सिद्धि कैसे करनी चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

**ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मां पातु
मास्य यज्ञस्योद्वचः शर्मसि शर्म मे यच्छ न-
मस्तेऽस्तु मां हिंसीः ॥ ९ ॥**

ऋक्सामयोरित्युक्तसामयोः । शिल्पे इति शिल्पे । स्थः । ते इति ते ।
वाम् । आ । रभे । ते इति ते । मा । पातुम् । आ । अस्य । यज्ञस्य ।
उद्वच इत्युतऽऋचः । शर्म । अस्मि । शर्म मे । यच्छ । नमः । ते ।
अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ऋक्सामयोः) ऋक् च साम च तयोर्वेदयोः । अध्यय-
नानन्तरम् । (शिल्पे) मानसप्रसिद्धक्रियया सिद्धे । (स्थः) भवतः । (ते)
हे । (वाम्) ये । (आ) समन्तात् । (रभे) आरम्भं कुर्वे । (ते) हे । (मा)

माम् । (पातम्) रक्षतः । अत्र व्यत्ययः । (आ) अभिनः । (आस्य) वक्ष्य-
माणस्य । (यज्ञस्य) शिल्पाविद्यामिदस्य यज्ञस्य । (उद्वचः) उत्कृष्टा अर्थाः
मत्स्यजीकृता अचो यस्मिंस्तस्य । (शर्म) सुखम् । (आमे) अस्ति । (शर्म)
सुखम् । (मे) मह्यम् । (यच्छ) ददाति । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च ।
(नमः) अन्नम् । नम इत्यन्नामसु पठितम् । निघ० २ । ७ । (ते) तुभ्यम् ।
(अस्तु) भवतु । (मा) निषेधार्थे । (मा) माम् । (हिंसी) हिंन्धि । अत्र
लोटर्थे लुङ् । अयं मंत्रः । श० ३ । १ । ५ । ५ — ८ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे विद्वन्महामुखसामयोरभ्ययनानन्तरमुद्वचोऽस्य यज्ञस्य सं-
वन्धिनी वां ये शिल्पे आरभे । ये मा मां पातं रक्षते ये यस्य तव सकाशान्मया
गृह्येते ते तुभ्यं मम नमोऽस्तु त्वं मा मां शिल्पाविद्यां शिक्षस्व मा हिंसीर्विचालनं
मा कुर्याः । यच्छर्मं सुखमस्ति तच्छर्मं मे मह्यं यच्छदेहि ॥ ९ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विदुषां सकाशादेदान गीत्य शिल्पाविद्यां प्राप्य ह
स्तक्रियाः साक्षात्कृत्य विमानयानादानीं कार्यार्थि निष्पाद्य सुखोन्नतिः
कार्या ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् आप जो मैं (ऋक्सामयोः) ऋग्वेद और सामवेदके प-
ढ़नेके पछे । (उद्वच) जिसमें अष्टप्रकार अच्चा प्रत्यक्ष की जाती है । (आस्य)
इम । (यज्ञस्य) शिल्पाविद्यासे सिद्ध हुए यज्ञके सवन्धी । (माम्) ये । (शिल्पे)
मन वा प्रसिद्ध क्रियासे सिद्ध की हुई कारागरी विद्याओंके । (आरभे) आरम्भ करता-
हूँ तथा जो । (मा) मेरी । (पातम्) रक्षा करने हैं । (ते) वे । (स्थ) हैं ।
उनको विद्वानोंके सकाशसे ग्रहण करता हूँ । हे विद्वन् मनुष्य । (ते) उस तेरे लिये ।
(मे) मेरा । (नमः) अन्नादि सन्कारपूर्वक नमस्कार । (अस्तु) विद्विन् हो तथा
तुम् । (मा) मुझको चनायमान मतकरो और । (यत्) जो । (शर्म) सुख । (अ-
सि) है उस । (शर्म) सुखको । (मे) मेरे लिये । (यच्छ) देओ ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको चाहिये कि विद्वानोंके सकाशसे वेदोंको पढ़कर शिल्पविद्या वा हस्तक्रियाको साक्षात्कारकर विमानआदि यानोंकी सिद्धिरूप कार्योंको सिद्ध करके सुखोंकी उन्नति करें ॥ ९ ॥

ऊर्गसीत्यस्यांगिरस ऋषिः । यत्तो देवता कृषीत्यन्तस्य निवृदापी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उच्छ्रयस्वेत्यस्य साम्नी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स शिल्पविदो यज्ञः कीदृशोस्तीत्युपदिश्यते ॥

यह शिल्पविद्या यज्ञ कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है।

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूगाम्भ्रदा ऊर्जं मयि धेहि ॥

सोमस्य नीविरसि विष्णोः शम्मांसे शम य-

जमानस्येन्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृपीस्कृ-

धि ॥ उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वं मां प्राहि * हंस

आस्य यज्ञस्योदृचः ॥ १० ॥

ऊर्क् । अग्नि । आङ्गिरसि । ऊर्णम्भ्रदा इत्यूर्णम्भ्रदाः । ऊर्जम् । मयि ।

धेहि । सोमस्य । नीविः । अग्नि । विष्णोः । शम् । अग्नि । शम् । यजमान-

स्य । इन्द्रस्य । योनिः । अग्नि । सुसस्या इति सुसस्याः । कृपी । कृधि ।

उत । अथस्व । वनस्पते । ऊर्ध्वं । मां । प्राहि । अर्धसः । आ । अस्य ।

यज्ञस्य । उदृच इत्युदृच ॥ १० ॥

पदार्थः—(ऊर्क्) पराक्रमाद्भादिभ्रदा शिल्पविद्या । (अग्नि)

अग्नि । अथ सर्वेषां व्यत्ययः । (आङ्गिरसि) यां गिरीभरग्न्योदीर्भनिवृत्ता

सिद्धा सा । ऊर्ध्वमहीधराभ्यामिदं निघातत्वात्मघोषनान्तं पदमवृत्त्वा व्याख्या-

तमत एतयोः स्वरज्ञानमपि नास्त्यर्थज्ञानस्य तु का कथा । (ऊर्णम्भ्रदाः) ऊर्ण

माच्छादनं मृदन्ति संत्वेपन्ति यथा सा । (ऊर्जम्) पराव्रजद्वन्नादिषं

या । (मयि) शिल्पिनि । (धेहि) दधामि । (सोमस्य)

उत्पन्नस्य पदार्थसमूहस्य । (नीचिः) या नितरां व्ययति संवृणोति । नौव्योय-
लोपः ॥ ७० ४।१ ४ १। इत्यौणादिकसूत्रेण व्येञ्सवरण इत्यस्मादिष् प्रत्ययः
सच डित् डित्वादाकारलोपः । यलोपस्तु सूत्रेणैव पूर्वपदस्य च दीर्घत्वम् ।
(आसि) अस्ति । (विष्णो) शिल्पविद्याव्यापकस्य विबुधः सकाशात् प्राप्य-
म् । (शर्म) सुखम् । (आसि) अस्ति । (शर्म) सुखम् । (यजमानस्य)
शिल्पक्रियाविदः । (इन्द्रस्य) परमैश्वर्येण युक्तस्य योजकस्य वा । (योनिः)
निमित्तम् । (आसि) भवति । (सुसस्याः) शोभनानि सस्यानि धान्यादीनि
याभ्यस्ताः । (कृषी) कर्षन्ति विलिखन्ति याभिः क्रियाभिस्ताः । अत्र ।
कः करत् करति० अ० ८।३।५०। इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । (कृधि) कुरु
कारय वा । (उत) उत्कृष्टार्थे । (अयस्व) सेवस्व, सेवते वा । (वनस्पते)
वनानां विद्याप्रकाशकानां पतिः पालयिता तत्सबुद्धौ । वृक्षावयवो वा ।
(ऊर्ध्वः) ऊर्ध्वं स्थित ऊर्ध्वं स्थापितो वा । (मा) माम् । (पाहि) रक्ष
रक्षति वा । (अंसः) पापात्तत्फलाद्दुःखाद्वा । (आ) समन्तात् । (अस्य)
प्रत्यक्षमनुष्ठेयमानस्य । (यज्ञस्य) शिल्पविद्यासाध्यस्य । (उदचः) उक्तार्थ-
स्य । अयं मंत्रः । शत०।३।१।५।४—३५। व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— हे वनस्पते विद्वंस्त्वं यांगिरस्यौम्भ्रदा ऊर्क् शिल्पविद्या
स्ति योजं दधाति या सोमस्य नीचिरस्ति या विष्णोर्यजमानस्येन्द्रस्य योनिर-
स्ति । याऽस्योदचो विष्णोर्यज्ञस्य शर्म सुखकारिकास्ति० तामाधेहि । सुसस्याः
कृषीस्कृविकुरुकारयवोर्ध्वं मामुच्छ्रयस्व सुसस्याः कृषीश्चांसो मां पाहि विमाना
दिषु यानेषु यो वनस्पतिरूर्ध्वं स्थाप्यते तमप्युच्छ्रयस्व ॥ १० ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विद्वद्भ्यः शिल्पविद्या साक्षात्कृत्येतां प्रचार्य
सर्वे मनुष्याः समृद्धाः कार्याः ॥ १० ॥

पदार्थः— हे (वनस्पते) प्रकृणीय विद्याओंका प्रचार करनेवाले विद्वान्
मनुष्य तू जो । (यांगिरसि) आग्नि आदि पदार्थोंसे सिद्ध की हुई । (ऊर्णम्भ्रदा)
आच्छादनका प्रकार वा । (ऊर्क्) पराक्रम तथा अनादिको करनेवाली शिल्पविद्या ।
(अस्ति) है अथवा जो । (ऊर्जम्) पराक्रम वा अन्न आदिको धारण करती (अग्नि)

है जो । (सीमस्य) उत्तम पदार्थसमूहका । (नांवि) संपरण करनेवाली । (त्रसि) है जो । (त्रिप्लो) शिल्पविद्यामें व्यापक बुद्धि । (यजमानस्य) शिल्पक्रियाको जाननेवाली । (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्त मनुष्यका । (योनि) निमित्त । (अस्ति) है । जो । (अस्य) इस । (उदचः) आचार्योंके प्रत्यक्ष करने वाले (यजस्य) शिल्प क्रियासाध्य यजका । (शर्म) मुख करनेवाली । (अग्नि) है उसको । (मग्नि) शिल्पविद्याको जाननेकी इच्छा करनेवाले मुझमें । (आंधि) अच्छे प्रकार धारणकर । (मुसस्या) उत्तम २ धान्य उत्पन्न करने वा । (कृषीः) खेती वा खेचनेवाली क्रियाओंको । (कृषि) सिद्धकर । (ऊर्जः) ऊरास्थित होनेवाला । (मा) मुझको (उच्छ्रयस्व) उत्तम धान्यवाली खेतीका सेवन करावो और । (अंहस) पाप वा दु खोंसे । (पाहि) रक्षाकर जो विमानआदि यानों और यजमें । (वनस्पते) वृक्षकी शाखा ऊंची स्थापन की जाती है उसको भी । (उच्छ्रयस्व (उपयोगमें लावो ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को विद्वानोंके सकाशसे साक्षात्कार और प्रचार करके सब मनुष्योंको समृद्धियुक्त करना चाहिये ॥ १० ॥

व्रतं कृणुते त्वस्याङ्गिरस ऋषयः । अग्निर्देवता । पूर्वस्य स्वराद् ब्राह्मयनृष्ट्
छन्दः । गान्धारः स्वरः । ये देवा इत्युत्तरस्यार्घुणिष्णू छन्दः ॥

ऋषयः स्वरः ॥

अधानेकार्यं मग्निं विज्ञाय किं किमुपकारी ग्राह्य इत्युपदिश्यते ॥

अब अनेक अर्थवाले अग्निको जानकर उससे क्या २ उपकार लेना चाहिये इस विषयका उपदेश अगने मंत्रमें किया है ।

व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्व्य-
ज्ञिर्यः ॥ देवीन्धियम्मनामहे सुमृडीकामाभिः प्र्ये
वर्ध्वां यज्ञवाहस सुतीर्थानां असद्वर्शये देवामना-

जाता मनोयुजो दत्तक्रतवस्तेनोऽवन्तु ते नः
पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

वतम् । कृणुत । अग्नि । ब्रह्म । अग्निः । यज्ञः । वनस्पतिः । यज्ञियः ।
दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृडीकामिति सुमृडीकाम् । अभिष्टये । वर्चोधामिति वर्चः
ऽधाम् । यज्ञवाहमिति यज्ञऽवाहसम् । सूतीर्थेति सुतीर्था । नः । अस्मत् ।
वशे । ये । देवाः । मनोजाता इति मनःऽजाताः । मनोयुज इति मनःऽयुजः ।
दत्तक्रतव इति दत्तऽक्रतवः । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । पान्तु । तेभ्यः ।
स्वाहा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(वतम्) नियमपूर्वक धर्म्यानुचरणम् । (कृणुत) स्वीकु-
रुत । (अग्निः) वाचकः । (ब्रह्म) सच्चिदानन्दलक्षण चेतनं वाच्यम् । (अ-
ग्निः) अभिधायकः । (यज्ञः) अभिष्टेयः । (वनस्पतिः) वनानां पालयिता
ग्निसंज्ञकः । (यज्ञियः) यो यज्ञमर्हति । (दैवीम्) दिव्यगुणसंपन्नाम् । (धियम्)
प्रज्ञां क्रियां वा । (मनामहे) विजानीयाम् । याचेमहि । मनामह इति याश्चा-
कर्मसु पठितम् । निघ० ३।१६। (सुमृडीकाम्) सुप्तं मृडान्ति मुखयन्ति यया ता-
म् । अत्र । मृडः कीकृच्छकृणौ । उ० । ४।२५ । अनेन मृडोकोति सिद्धम् ।
अभिष्टये) इष्टसिद्धये । अत्र । एमन्नादिषु छन्दासि पररूपं ग्राह्यम् । अ० ६ ।
१।९।४। अनेन वार्तिकेन पररूपादस्य सिद्धिः । (वर्चोधाम्) या वर्चोविद्या
दीप्तिं दधाति ताम् । (यज्ञवाहमम्) या यज्ञ परमेश्वरोपासनं शिल्पविद्यासिद्ध-
वा वहति मापयति ताम् । (सूतीर्था) शोभनानि तीर्थानि वेदाध्ययनधर्माचरणा-
दीन्याचरितानि यया सा (नः) अस्मदर्थम् । (अस्मत्) भवेत् । लेट् प्रयोगोऽ-
यम् । (वशे) प्रकाशन्ते यस्मिंस्तास्मिन् । अत्र बाहुल्यवादीणादिकोऽन् प्रत्ययः ।
(ये) वक्ष्यमाणाः । (देवा) पित्रांसः । (मनोजाताः) ये मनसा विज्ञानेन
जायन्ते ते । (मनोयुजः) ये मनसः सदसदविज्ञानेन युजन्ति योजयन्ति वा ते ।

(दत्तक्रतवः दत्ताः शरीरात्मगुणानि क्रतवः प्रज्ञाः कर्माणि वा येषां ते । दत्त इति बलनामसु पठितम् । निघ० २।६। (ते) उक्ताः । (नः) अस्मान् । (अबन्तु) विद्यासत्क्रियासुशिक्षादिषु प्रवेशयन्तु । (ते) आत्माः । (नः) अस्मान् । (पान्तु) सतत रक्षन्तु । (तेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्यः । (स्वाहा) येभ्यो विद्यावाक् प्राप्ता भवति । अयं मंत्रः । श० ३।२।१।७-१८। व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—वयं यद्ब्रह्माग्निनामा सद्यो यज्ञोऽग्निसज्ञो सद्यो वनस्पतिर्यश्च यज्ञोऽग्निरनामकस्तमुपास्योपकृत्याभिष्टये या सुतीर्थास्ति तां सुमृडीकां वर्चोधां देवीं धिय मनामहे विजानीयाम ये दत्तक्रतवो मनोजाता मनोयुजो देवा विद्वांसो वशे वर्तमानाः सन्ति येभ्यः स्वाहा प्राप्ता भवति । ये नोऽस्मदर्थं धिय प्रकाशयन्ति तेभ्यः पूर्वोक्तामेता धिय मनामहे याचामहे ते नोऽस्मानवन्तु । ते नोऽस्मान्सतत पान्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यस्याग्निसज्ञा तद्ब्रह्मविज्ञायोपास्य सुप्रज्ञा प्राप्तव्या । विद्वांसो यया शिल्पयज्ञान् संसाध्नुवन्ति तेषां सगमेन विद्या प्राप्य स्वतन्त्रे व्यवहारे सदा स्थातव्यम् । नहि प्रज्ञया विना कश्चित्सुखमेधने तस्मात्सर्वैर्विद्वद्भिः सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो ब्रह्मविद्याग्निं बुद्धिं च दत्त्वैते सतत रक्ष्या रक्षिताश्चैते परमेश्वरस्य धार्मिकाणां विदुषां च प्रियाणि कर्माणि नित्यमाचरेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हमलोग जो । (ब्रह्म) ब्रह्मपदवाच्य । (अग्नि) अग्निनाम संप्रसिद्ध । (असन्) है जो । (यजः) अग्निसज्ञक और जो । (वनस्पति) वनोंका पालन करनेवाला यज्ञ । (अग्नि) अग्निनामक है उसकी उपासनाकर वा उससे उपकार लेकर । (अभिष्टये) इष्टसिद्धि के लिये जो (सुतीर्था) जिससे अत्युत्तम दुःखोंसे तारनेवाले वेदाध्ययनादि तीर्थ प्राप्त होते हैं उस (सुमृडीकाम्) उत्तम मुखयुक्त । (वर्चोधाम्) विद्या वा नीतिज्ञो धारण करने तथा । (देवीम्) दिव्यगुण-

संपन्न । (धियम्) बुद्धि वा क्रिया को । (मनामहे) जानें । (ये) जो । (दत्तकनवः) शरीर आत्मा के बल प्रजा वा कर्म से युक्त । (मनोजाता) विज्ञान से उत्पन्नहुए । (मनोयुजः) सन् असन्के ज्ञानमे युक्त । (देवा) विद्वान् लोग । (वशे) प्रकाश-युक्त कर्ममें वर्तमान है वा जिनसे । (स्वाहा) विद्यायुक्त वाणी प्राप्त होती है । (ते भ्यः) उनसे पूर्वोक्त-प्रजाकी । (मनामहे) याचना करते हैं । (ते) वे । (न) हमलोगोंको । (अबन्तु) विद्या उत्तम क्रिया तथा शिक्षा आदिकोंमें प्रवेश और । (न) हमलोगोंकी निरन्तर । (पान्तु) रक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जिसरी अग्निसत्ता है उस ब्रह्मको ज्ञान और उस की उपासना करके उत्तम बुद्धिको प्राप्त करना चाहिये । विद्वान् लोग जिस बुद्धिसे यज्ञ को सिद्ध करते हैं उससे शिल्पविद्याकारक यज्ञोंको सिद्ध करके विद्वानोंके संगसे विद्या को प्राप्त होके स्वतंत्र व्यवहारमें सदा रहना चाहिये । क्योंकि बुद्धिके बिना कोई भी मनुष्य मुराको नहीं बढ़ा सकता । इस से विद्वान् मनुष्योंको उचित है कि, सब मनुष्यों के लिये ब्रह्मविद्या और पदार्थविद्याकी बुद्धिकी शिक्षा करके निरन्तर रक्षा करें । और वे रक्षा को प्राप्त हुए मनुष्य परमेश्वर वा विद्वानोंके उत्तम २ प्रिय कर्मोंका आचरण किया करें ॥ ११ ॥

श्वात्रा इत्यस्पाङ्गिरस ऋषयः । आपो देवताः । ब्राह्मयनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

एतदनुष्ठायाग्रे मनुष्यैः किंकिं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

इसका अनुष्ठान करके आगे मनुष्योंको क्या २ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

श्वात्राः पीता भवत यूयमापोऽस्माकमन्तरु-
दरे सुशेवाः ॥ ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा
अनागमःस्वदन्तु देवीरमृताः ऋतावधः ॥ १२ ॥

श्वात्राः । पीताः । भवत । यूयम् । आपः । अस्माकम् । अन्तः । अन्तरु-
दरे । सुशेवाः । मृशेवाः । ताः । अस्मभ्यम् । अयक्ष्माः । अनमीवाः । अनागमः ।
स्वदन्तु । देवीः । अमृताः । अतृतावधः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(श्वात्राः) श्वात्रं प्रशस्तं विज्ञानं धनं वा विद्यते यासां ताः । अत्र । अशं आदिभ्योऽच् ॥ अ० ५ । २ । १२७ । इति प्रशंसार्थेऽच् । श्वात्रमिति पदनामसु पठितम् । निघं० ४ । २ । धननामसु च निघं० २ । १० । (पीताः) कृतपानाः । (भवत) नित्यं संपद्येरन् । (यूयम्) एताः । (आपः) प्राणा जलादयो वा । (अस्माकम्) मनुष्याणाम् । (अन्तः) मध्ये । (उदरे) शरीराभ्यन्तरे । (सुशेवाः) सुष्ठु शेवं मुखं याभ्यस्ताः शेवमिति मुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । (अस्मभ्यम्) मनुष्यादिभ्यः । (अयक्ष्माः) अयिद्यमानो यक्ष्मा क्षयरोगो याभ्यस्ताः ॥ (अनमीवाः) अयिद्यमानोऽमीवा ज्वरादिरोगसमूहो याभ्यस्ताः (अनागसः) न विद्यतेऽगः पापं दोषो यासु ता निर्दोषाः । (स्वदन्तु) सुष्ठु सेवन्ताम् । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्नाः । अत्र वा च्छन्दसीति असः पूर्वसवर्णत्वम् । (अमृताः) नाशरहिता अमृतरसाः । (ऋतावृधः) या ऋतं सत्यं वर्धयन्ति ताः । अयं मंत्रः । श० ३ । २ । १ । १९ । व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या या अस्माभिः पीता अस्माकमुदरे स्थिता अस्मभ्य श्वात्राः सुशेवा अयक्ष्मा अनमीवा अनागस ऋतावृधोऽमृता देव्य आपो भवन्ति ता भवन्तः स्वदन्तु सुसेवन्ताम् । तदेतदनुष्ठाय यूयं सुखिनो भवत ॥ १२ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विद्वत्संगेन सुशिक्षया विद्यां प्राप्य सर्वथा सुपरीक्षिताः शोधिताः सस्कृताः शरीरात्मयलवर्धका रोगविच्छेदकाजलादयः पदार्थाः सेवनीयाः । नहि विद्याऽऽरोग्याभ्यां विना कश्चिदपि निरन्तरं कर्म कर्तुं शक्नोति । तस्मादेतत्सर्वदाऽनुष्ठेयम् ॥ १२ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो हमने । (पीता) पिये । (अस्माकम्) मनुष्योंके । (अन्तः) मध्य वा । (उदरे) शरीरके भीतर स्थित हुए । (अस्मभ्यम्) मनुष्यों-दिकोंके लिये । (सुशेवा) उत्तम सुगुणयुक्त । (अनमीवा) ज्वरादिरोगसमूहसे रहित नाग । (अयक्ष्मा) ज्वरी आदि रोगकारक दोषोंसे रहित । (अनागसः)

पाप दोष निमित्तोप्ते पृथक् । (ऋतावृधः) सत्यको बढ़ाने वा । (अमृता) नष्टरहित
अमृतरसयुक्त । (देवीः) दिव्यगुणसम्पन्न । (आपः) प्राण वा जल हैं । (ताः) उन
को आपलोग । (स्वदन्तुः) अच्छे प्रकार सेवन किया करें । इस का अनुष्ठान करके ।
(यूयम्) तुम सब मनुष्य सुखों को भोगनेवाले । भवत) नित्य हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को विद्वानोंके संग वा उत्तम शिक्षा से विद्याको प्राप्त हो-
कर अच्छे प्रकार परीक्षित शुद्ध किये हुए शरीर आत्मा के बालको बढ़ाने और रोगोंको
दूर करनेवाले जल आदि पदार्थों का सेवन करना चाहिये क्योंकि विद्या वा आरोग्यता
के बिना कोई भी मनुष्य निरन्तर कर्म करने को समर्थ नहीं होसकता । इससे इस का-
र्यका सर्वदा अनुष्ठान करना चाहिये ॥ १२ ॥

इयन्त इत्यस्याङ्गिरस ऋषयः । आपो देवताः । भुरिगार्या पंक्तिश्छन्दः ।
पंचमः स्वरः ॥

पुनस्ता आपः कीदृशः सन्तोऽयुपदिश्यते ॥

किर वे जल कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

इयं ते यज्ञियां तनूरपो मुञ्चामि न प्रजाम ॥
अहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या
सम्भव ॥ १३ ॥

इयम् । ते । यज्ञियां । तनूः । अपः । मुञ्चामि । न । प्रजामिति प्रज्ञाम् ।
अहोमुच इत्यहोमुचः । स्वाहाकृता इति स्वाहाकृताः । पृथिवीम् । आ ।
विशत । पृथिव्या । सम् । भव ॥ १३ ॥

पदार्थः—(इयम्) यक्ष्यमाणा । (ते) तय । (यज्ञिया) या यज्ञ
महंति सा । (तनूः) शरीरम् । (अपः) सुसंस्कृतानि जलानि । (मुञ्चामि)
प्रक्षिपामि । (न) निषेधार्थः । (प्रजाम्) या प्रजायते ताम् । (अहोमुचः)
दुःखमोचयिष्यः । (स्वाहाकृताः) याः क्रियया सुसंस्कृताः क्रियन्ते ताः ।
(पृथिवीम्) भूमिम् । (आ) समन्तात् । (विशत) प्रवेशं कुरुत । (पृ-
थिव्या) भूम्या सह । (सम्) सम्पन्नार्थः । (भव) संपद्यस्व । अयं मंत्रः ।
शः ३।२।१।२०।२१॥ इत्यस्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा ते तव येयं यज्ञिया तनुरपः प्राणान् प्रजां पालनीमां न त्यजति त्वं न मुंचसि यथैवाहमेता दृष्टं स्वशरीरं च न मुंचामि न परित्यजामि यथा यूयं पृथिव्या सह संभवतांहोमुच स्वाहा-कृता अप पृथिवीं आविशत विज्ञानेन समन्तात् प्रवेशं कुरुताहं च सम्भ-वाभ्याविशामि तथा त्वनपि सम्भव चाविश ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपसालंकारः । सर्वमनुप्यैयिद्या परस्परं पदार्थान्मेलयित्वा चेदित्थं रोगरहितं शरीरमात्मानं च पालयित्वाशुल चित्तव्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य जैसे । (ते) तेरा जो । (इयम्) यह । (य जिया) यज्ञके योग्य । (तनू) शरीर । (अप.) जल प्राण वा । (प्रजाम्) प्रजाकी रक्षा करता है जिस को तू नहीं छोड़ता मैं भी अपने उस शरीर को बिना पूर्ण आयु भोगे प्रमादसे बीचमें । (न मुंचामि) नहीं छोड़ता हूँ । हे मनुष्यो जैसे तुम । (पृथिव्या) भूमिके साथ विभवयुक्त होते । (अश्होमुचः) दु खोंको छुड़ाने वा । (स्वाहा-कृताः) वाणीमें सिद्ध किये हुए । (अप) जल और । (पृथिवीम्) भूमिको । (आविशत) अच्छेप्रकार पिज्ञानसे प्रवेश करते हैं इनसे पृथ्वीसहित और इनमें प्रविष्ट हो ता हूँ वैसे तू भी (सम्भव) हो और प्रवेश कर ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विधासे परस्पर पदार्थों का मेल और से वन कर रोगरहित शरीर तथा आत्माकी रक्षा करके सुखी रहना चाहिये ॥ १३ ॥

अहं त्वमित्यस्माद्विरस ऋषय । अग्निर्देवता । स्वराडाप्युष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

पुनरग्निगुणा उपदिश्यन्ते ॥

किं अग्निके गुणोंका उपदेश अगले मन्त्रमें किया है ॥

**अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिपीमहि ।
रक्षांशो अप्रयुच्छन्प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥**

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मन्दिषीमहि । रक्ष । नः । अ-
प्रयुच्छन्नित्यप्रयुच्छन् । प्रबुधेति प्रबुधे । नः । पुनरिति पुनः । कृधि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अयमग्निः । (त्वम्) यः । (सू) श्रैष्ठ्ये ।

(जागृहि) जागर्ति । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । (वयम्) कर्मानुष्ठातारो
नित्यं जागरिताः । (मन्दिषीमहि) शयीमहि । (रक्ष) रक्षति । अत्र
ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । (न) अस्मान् । (अप्रयुच्छन्) प्रमादमकुर्वन् ।
(प्रबुधे) जागरिते । (नः) अस्मान् । (पुनः) (कृधि) करोति ।
अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । अयं भंजः । श० ३।२।१।२२ । व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—अग्ने योऽग्निः प्रबुधे नोऽस्मान् सु जागृहि सुष्ठु जागरयति ।
येन वयं सुमन्दिषीमहि योऽप्रयुच्छन्नोऽस्मान् रक्षति प्रयुच्छंश्च हिनस्ति यो
नोऽस्मान् पुनः पुनरेवं कृधि करोति सोऽस्माभिर्युक्त्वा सम्यक्सेवनीयः ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्बोऽग्निः शयनजागरणजीवनमरणहेतुरस्ति सयुक्त्या
संप्रयोक्तव्यः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) जो अग्नि । (प्रबुधे) जगनेके समय । (मुजागृहि) अ-
च्छेदप्रकार जगाता वा जिससे । (वयम्) जगके कर्मानुष्ठान करनेवाले हमलोग । (सु-
मन्दिषीमहि) आनन्दपूर्वक सोते हैं । जो । (अप्रयुच्छन्) प्रमादराहित होके । (नः)
प्रमादराहित हमलोगोंकी । (रक्ष) रक्षा तथा प्रमादसाहितोंको नष्ट करता और जो ।
(नः) हमलोगोंके साथ । (पुनः) बार २ इसी प्रकार । (कृधि) व्यवहार करता
है उसको युक्तिके साथ सन मनुष्योंको सेवन करना चाहिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जो अग्नि सोने, जागने, जीने, तथा मरनेका हेतु है
उसका युक्तिमे सेवन करना चाहिये ॥ १४ ॥

पुनर्जन इत्यस्याङ्गिरस श्रवणः । अग्निर्देवता । भुरिग्राह्मी सहती-

छन्दः । मध्यम स्वरः ॥

जीवा अग्निवात्वादिनिमित्तेन जागरणे पुनर्जन्मनि वा ।

प्रसिद्धानि मनआदीनीन्द्रियाणि प्राप्नुवन्तीत्युपदिश्यते ॥

जीव अग्नि वायु आदि पदार्थोंके निमित्तसे जगनेके समय वा दूसरे जन्ममें प्रसिद्ध मनआदि इन्द्रियोंको प्राप्त होते हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुनर्मनः पुनरायुर्मग्नान्पुनः प्राणः पुनरा-
त्मा मग्नान्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मग्नान् ॥
वैश्वानरोऽदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुःस्ताद-
वधात् ॥ १५ ॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अग्नान् पुनरिति पुनः । प्राणः ।
पुनः । आत्मा । मे । आ । अग्नान् पुनः । चक्षुः । पुनरिति पुनः । श्रोत्रम्
मे । आ । अग्नान् । वैश्वानरः । अदब्धः । तनूपा इति तनूपाः । अग्निः । नः ।
पातु । दुःस्तादिति दुःस्तात् । अवधात् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(जागरणे) शयनान्तरं द्वितीये जन्मनि या । (मनः)
विज्ञानसाधकम् । (पुनः) (पश्चाज्जन्मानन्तरम्) येन । (आयुः) जी-
वनम् । (मे) मत्तम् । (आ) समन्तात् । (अग्नान्) प्राप्नोति । अत्र स-
र्वत्र लक्ष्यं लुङ् । मंत्रे पस० इति छलेर्लुङ् । भोनोधातीरिति मकारस्य मका-
रः । (पुनः) धारयाम् । (प्राणः) शरीरधारकः । (पुनः)-पद्यात् न
तुष्यदेहधारणानन्तरम् । (आत्मा) अतति सर्वत्र व्याप्नोतीति सर्वान्त-
र्यामी परमात्मा स्वस्यभायो या । (मे) मत्तम् । (आं) अभितः । (अ-
ग्नान्) प्राप्नोति । (पुनः) पद्यात् । (चक्षुः) चष्टे येन तद्रूपमाहकमि-
न्द्रियम् । (पुनः) अग्रे । (श्रोत्रम्) शृणोति शब्दान्येन तच्छब्दमाहकमि-
न्द्रियम् । (मे) मत्तम् । (आ) आभिमुख्ये । (अग्नान्) प्राप्नोति । (वैश्वानरः)
शरीरभेता जाठराग्निः । सर्वस्य नेता परमेश्वरो वा । (अदब्धः) हिंसितुम-

नहं । (तनूपाः) यः शरीरमात्मानं च रक्षति । (अग्निः) अन्तस्थो विज्ञानस्वरूपो वा । (नः) अस्मान् । (पातु) पालयति पालयतु वा । (दुरितात् पापजन्यात्प्राप्तव्यादुःखादुष्टकर्म्मणो वा । (अवद्यात्) पापाधरणात् । अयं मंत्रः । श० ३।२।१।२३। उपाख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— यस्य संबन्धेन कृपया वा मे सख्यं जागरणे पुनर्जन्मनि वा मृत आयुः पुनरागन् । मे मम प्राणः पुनरागन् । आत्मा पुनरागन् । मे सख्यं चक्षुः पुनरागन् । श्रोत्रं पुनरागन् । सोऽदब्धस्तनूपा वैश्वानरोऽग्निर्नोऽस्मान्वद्यदुरितात्पातुपालयति पालयतु वा ॥ १५ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेपालङ्कारः । यदा जीवाः शयनं मरणं च प्राप्नुवन्ति तदा यानि कार्यमिद्विसाधनानि मनआदीनीन्द्रियाणि प्रलीना नीव भूत्वा पुनः पुनर्जागरणे जन्मान्तरे वा प्राप्नुवन्ति तानि यस्य विद्युदग्न्यादेः संबन्धेन परमेश्वरस्य सत्ताव्यवस्थाभ्यां वा सगोलकानि भूत्वा कार्यकरणसमर्थानि भवन्ति स सख्यं सेवितो जाठराग्निः सर्वं रक्षत्युपासितो जगदीश्वर पोषकेर्मणः सकाशान्निवर्त्य धर्मं प्रवर्त्य पुनः पुनर्मनुष्यजन्मानि प्राप्य दुष्टाचारादुःखेभ्यश्च पृथक्त्वाऽऽभ्युदयिकं नैः श्रेयसिकं च सुखंप्रापयति ॥ १५ ॥

पदार्थः— जिसके संबन्ध वा कृपासे । (मे) मुझको जो । (मनः) विज्ञानसाधके मन । (आयुः) उमर । (पुनः) फिर २। (आगन्) प्राप्त होता (मे) मुझको । (प्राणः) शरीरका आधार प्राण । (पुनः) फिर । (आगन्) प्राप्त होता । (आत्मा) सर्वमें व्यापक सबके भीतरकी सब बातोंको जाननेवाले परमात्मा विज्ञान । (आगन्) प्राप्त होता । (मे) मुझको । (चक्षुः) देखनेके लिये नेत्र । (पुनः) फिर । (आगन्) प्राप्त होते । और (श्रोत्रम्) शब्दको ग्रहण करनेवाले कान । (आगन्) प्राप्त होते है यह । (अदब्धः) हिंसा करने अयोग्य । (तनूपाः) शरीर वा आत्माकी रक्षा करने और । (वैश्वानरः) शरीरको प्राप्त होनेवाला । (अग्निः) अग्नि वा । विश्वको प्राप्त होने वाला परमेश्वर । (नः) हमलोगोंकी । (अवद्यात्) निन्दित । (दुरितात्) पाप से उत्पन्न दुष्ट दुःख वा दुष्टकर्म्मोंसे । (पातु) पालन करना है ॥ १५ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्रेष्ठपालङ्कार है । जबजीव सोने वा मरण आदि न्यवहारको प्राप्त होते हैं तब जो २ मन आदि इन्द्रिय नाश हुएके समान होकर फिर जगने वा जन्मान्तरमें जिन कार्य करनेके साधनोंको प्राप्त होते हैं वे इन्द्रिय जिम विद्युत् अग्नि आदिके संबन्ध परमेश्वरकी सत्ता वा व्यवस्थासे शरीरवाले होकर कार्य करनेको समर्थ होते हैं । मनुष्योंको योग्य है कि जो अच्छेप्रकार सेवन किया हुआ जाठरामि सबकी रक्षा करता और जो उपासनी किया हुआ जगदीश्वर पापरूप कर्मोंसे अलग कर धर्ममें प्रवृत्तकर बारंबार मनुष्य जन्मको प्राप्त कराकर दुष्टाचार वा दुःखोंसे पृथक् करके इस लोक वा परलोकके सुखोंको प्राप्त कराता है वह क्यों न उपयुक्त और उपास्य होना चाहिये ॥ १५ ॥

त्यमग्ने व्रतपा इत्यस्य घत्स ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्गी पंक्तिश्छन्दः ।
पंचमः स्वर ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आमर्त्येष्वाम् । त्वं
यज्ञेष्वीद्व्यो रास्वेयसोमाभूयो भर देवो नः
सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रतपाः । असि । देव । आ । मर्त्येषु ।
आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईद्व्यः । रास्व । इयत् । सोम । आ । भूयः । भर । दे-
वः । नः । सविता । वसोः । दाता । वसु । अदात् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (त्यम्) स या । (अग्ने) जगदीश्वरोऽग्निर्वा । (व्रतपाः)
यो व्रतं सत्यं धर्मांश्चरणनियमं पाति रक्षतीति । (असि) अस्ति या । अत्र
पक्षे षष्ठ्यर्थः । (देवः) दाता प्रकाशको या । (आ) समस्तात् । (म-
र्त्येषु) मरणधर्मेषु मनुष्येषु वार्त्येषु या । (आ) अभितः । (त्यम्) स
या । (यज्ञेषु) मत्कारेणुपाममादिदिव्यग्नि होत्रादिषु गित्येषु या । (ईद्व्यः) स्तोतु

मध्येपितुं वाऽहः । (रास्व) देहि ददाति वा । (इयत्) प्राप्नुवन् । (सो
न) ऐश्वर्य्यप्रदैश्वर्य्यहेतुर्वा । (आ) अभितः । (भूयः) अतिशयेन य-
हुः । (भर) भरति वा । (देवः) द्योतकः । (नः) अस्मन्मम् । सर्वस्य
जगत उत्पादकः प्रेरको वा । (वतोः) धनस्य । (दाता) प्रापकः । (व-
सु) धनम् । (अदात्) ददाति । अयं मन्त्रः । शः ३' २ । १ । २' १ । २५ व्या-
ख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः---- हे सोमाग्ने यस्त्वं । मर्त्येषु व्रतपा सविता यज्ञेष्वीश्वो
देवोऽस्ति स भवान्नोऽस्मभ्यं वसोर्दाता सन् वस्वदाद्विज्ञानधनं ददाति सभूयो
वस्वारास्वो यत्सँस्त्वमेतान्यस्मदर्शनाभरेत्येकः । योऽग्नेऽयं सग्निर्मर्त्येषु व्र-
तपाः सविता यज्ञेष्वीश्वोऽध्येयितव्यः । सोमो देवोऽस्ति सनोऽस्मभ्यं वसोर्दा-
दियत्सन् भूयः सर्वाकार्य्येवारास्वारासते । आभराभितः सुखैर्भरति पुष्णा-
तीति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः--- अत्र श्लेषालङ्कारः । सर्वैर्मनुष्यैः सत्वस्वरूपस्य पूजा-
हंस्य सर्वजगदुत्पादकस्य सकलमुखप्रदातुः परमेश्वरस्यैवोपासनां कृत्वा सुख-
यितव्यमेवं च कार्य्यं सिद्धये भौतिकमनिनं सप्रयोज्यं सूर्याणि सुखानि प्राप्त-
व्यानीति ॥ १६ ॥

पदार्थः--- हे (सोम) ऐश्वर्य्य के देने वाले । (अग्ने) जगदीश्वर ।
जो । (त्वम्) आप । (मर्त्येषु) मनुष्यों में । (व्रतपाः) सत्य धर्माचरण की रक्षा ।
(सविता) सब जगत् को उत्पन्न करने । (यज्ञेषु) उत्कार वा उपामना आदि में ।
(ईदृयः) स्तुति के योग्य । (न) हम लोगों के लिये । (वतोः) धन के । (दाता)
दान करने वाले । (वंसु) धनको (अदात्) देते है । सो । (इयत्) प्राप्त करते
हुए अप । (भूयः) बारं बार अत्यन्त धन । (आरास्व) दीजिये । (आभर) स-
ब मुखों से पोषण कीजिये ॥ १ ॥ (त्वम्) जो । (अग्ने) अग्नि । (मर्त्येषु) म-
रण धर्म वाले मनुष्यों के कार्य्योंमें । (व्रतपाः) नियमानुरण का पालन । (देव) प्र-

काय करने । (यजेत्) अग्निहोत्रादि यज्ञों में । (ईड्य) खोजने योग्य । (साम) ऐश्वर्य्य को देने । (सविता) जगत् को प्रेरणा करने । (देव) प्रकाशमान अग्नि है वह । (तः) हम लोगों के लिये । (वसो) धन को । (दाता) प्राप्त । (इयन्) कराता हुआ । (भूय) अत्यन्त । (वमु) धन को । (अदात्) देना और । (आराम्ब) धन को देने का निमित्त हो के । (आभर) सब प्रकार के सुखों को धारण करता है ॥ २ ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । सब मनुष्यों को उचित है कि जै से मत्स्यस्वरूप सब जगत् को उत्पन्न करने और सकल सुखों के देने वाले जगदीश्वर ही की उपासना को करके सुखी रहें इसीप्रकार कार्य्यसिद्धि के लिये अग्नि को सप्रयुक्त करके सब सुखों को प्राप्त करें ॥ १६ ॥

गया त इत्यस्य यन्म अग्निः अग्निर्देवता । आर्षोऽग्निष्टुप् छन्द । धैवतः

स्वरः । एतान्सेवित्या मनुष्येण

कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

इन को सेवन करके मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

एषा ते शुक्र तनूरे तद्वर्चस्तया सम्भव भ्राजङ्गच्छ । जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णावे ॥ १७ ॥

एषा । ते । शुक्र । तनू । एतत् । वर्चः । तया । सम् । भव । भ्राजम् । गच्छ । जुः । अस्ति । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(एषा) वक्ष्यमाणा । (ते) तव । (शुक्र) वीर्य्यवन् वि-
द्वन् । (तनूः) शरीरम् । (एतत्) प्रत्यक्षम् । (वर्चः) विज्ञानं, तेजो वा ।
(तथा) तन्वा । (सम्) सम्बन्धार्थे । (भव) निष्पद्यस्व । (आजम्) प्र-
काशम् । (गच्छ) प्राप्नुहि । (जूः) जानी वेगवान् वा । (अग्नि) भव-
सि । (धृता) ध्रियते यथा तथा । अत्र कृतोद्यद्गुलमिति क्लिप् । (मनसा)
विज्ञानेन । (जुष्टा) प्रीता सेविता वा । (विष्णवे) परमेश्वराय यक्षाय
वा । अयं मंत्रः । शः ३।२।३।८—११ व्याख्यानः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे शुक्र विद्वन्स्ते तव या विष्णवे तनूरस्ति पर त्वयाधृता
जुष्टा च तथा जू संस्तवमेतद्वर्च सम्भव सम्बन्धभावय आजं गच्छ मनसैतेन
पुरुषायं गच्छ प्राप्नुहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परमेश्वराज्ञा पालनेन विज्ञानयुक्तेन मनसा श-
रीरात्मारोग्य वर्धित्वा यक्षमनुष्ठाय विज्ञानयुक्तेन मनसा सुखयितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे । (शुक्र) वीर्य्यराक्रम वाले विद्वान् मनुष्य । (ते) तेरा जो
(विष्णवे) परमेश्वर वा यज्ञ के लिये तेने जिसको (धृता) धारण किया है (तथा)
उस से तू । (जू) जानी वा वेग वाला होके (एतत्) इस । (वर्चः) विज्ञा-
न और तेज युक्त (सम्भव) सन्न हो अच्छे प्रकार विज्ञान करने के लिये (तनूः)
शरीर (अग्नि) है उस से तू (आजम्) प्रकाश को (गच्छ) प्राप्त और । (धृता)
धारण किये । (मनसा) विज्ञान से पुरुषार्थ को प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की आज्ञा का पालन करके वि-
ज्ञान युक्त मन से शरीर वा आत्मा के आरोग्यपन को बढ़ा कर यज्ञ का अनुष्ठान क-
रके सुखी रहें ॥ १७ ॥

तस्यास्त इत्यस्य वत्स ऋषिः । वाग्बिन्दु देवते । स्व-
राडापीं ब्रह्मती छन्दः । मध्यमः स्वरः । ते वाग्बिन्दु तौ
की दृशावित्यु पदिभ्यते ॥

वह बाणी और विनुनी कैसी है इस विषय का उपदेश अगले
मंत्र में किया है ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो
यन्त्रमशीय स्वाहा ॥ शुक्रमसि च-
न्द्रमस्य मृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

तस्याः । ते । सत्यसवस इति सत्यऽ सवसः । प्रसव इति प्र-
सवे । तन्वः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा । शुक्रम् । असि ।
चन्द्रम् । असि । अमृतम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्वदे-
वम् । असि ॥ १८ ॥

पदार्थः—(तस्याः) बाणी विनुनी वा । (ते) तव । (सत्यस-
वसः) सत्य सव्य ऐश्वर्य्यं जगत्कारणं वा यस्य तस्य परमात्मनः । (प्रसवे)
उत्पत्तौ संसारे । (तन्वः) शरीरस्य । अत्र जमादिषु छन्दसि वा वचन-
मिति याति केनाहभावः । (यन्त्रम्) यन्त्रयति संकुचति घालयति निबन्धा-
ति वा येन तत् । (अशीय) प्राप्नुयाम् । (स्वाहा) वाचं विष्णुतं वा ।
(शुक्रम्) शुद्धम् । (असि) अग्निः । अत्र सर्वत्र द्रष्टव्यः । (चाद्रम्)
आह्लादकारकम् । (असि) अस्ति । (वैश्वदेवम्) यद्विशेषां देवानां पि-
दुषामिदंतम् । (अग्नि) अग्निः । अयं मंत्रः । ग० । ३ । २ । ३ । १२—१५ ।
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

(असि) अस्ति । (अदिति) अविनाशिनी । (असि) अस्ति ।
 (उभयत शीर्ष्णी) उभयत शिरोवदुत्तमा गुणा यस्या सा । अत्र पचम्पा
 अलुक् । (सा) । (न-) अलम्भम् । (सुप्राची) शोभन प्राक्पूर्वं कालो
 यस्या सा । (सुप्रतीची) सुष्ठु प्रत्यक् पश्चिम कालो यस्या सा । (एधि) भवतु ।
 (मित्र-) सखा । (त्वा) ताम् । (पदि) यद्यते जानाति प्राप्नोति
 येन उपव हारेण तस्मिन् । (अत्र कृतोद्यद्गुलमिति करणे क्तिप् । (बभ्रीताम्
 बद्धा कुरुताम् । (पूषा) पुष्टिकर्ता । (अध्यन) मार्गस्य मध्ये । (पातु)
 रक्षतु । (इन्द्राय) परमैश्वर्य्यवते परमेश्वराय स्वामिने उपवहाराय वा
 (अध्यक्षाय, अधिरुपरिभावेऽठोक्षेक्षणाण्य क्षिणी वा यस्य यस्माद्वा तस्मै ।
 अयमत्र । श० ३/२। ३। १६—१८ । व्याख्यात ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर सत्यसवसस्ते तव प्रसवे या वाग्
 विद्युद्वा चिदस्ति मना अस्ति धीरस्ति दक्षिणास्ति क्षत्रियास्ति यज्ञियाम्मु-
 भयत शीर्ष्ण्यदिमिरस्ति सा नोऽस्मभ्य सुप्राची सुप्रतीच्येधिभवतु । य
 पूषा मित्र सर्वसुखो भूत्वा मनुष्यत्वाय त्वा पद्यध्यक्षायेन्द्रायबभ्रीताम् ।
 स भवानध्यनो उपवहारपरमार्थसिद्धिकरस्य मार्गस्य मध्ये नोऽभ्मान रतत
 पातु रक्षतु ॥ १८ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालकार । (ते) (सत्यसवसः) (प्रसवे)
 इति पदत्रयमत्रानुवर्तते । या वाक्स्याभ्यन्तररक्षणाभ्या सर्वोत्तमा वाग् विद्यु
 च वर्तते सैषा भूतभयिष्यद्वर्तमानकालेषु सुखकारिण्यसीति, वेद्यम् । य
 कश्चित्परमेश्वरसभाध्यक्षोत्तमउपवहारसिद्धिप्रीत्याज्ञापालनाय सत्या वाच
 विद्युद्विद्या च बध्नाति स एव मनुष्यः सर्वरक्षको भवतीति ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर । (सत्यसवस) सत्य ऐश्वर्य्य युक्त । (ते)
 आप के । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए ससार में जो । (चिन्) विद्या व्यवहार को
 चितानेवाली । (अस्ति) है जो । (मना) ज्ञान साधन कराने वाली । (अस्ति) है
 जो । (धी) प्रज्ञा और कर्म को प्राप्त करने वाली । (अस्ति) है । (दक्षिणा)
 विज्ञान विनय को प्राप्त करने । (क्षत्रिया) राज्य के पुत्र के समान वर्तने वाली ।

(असि) है । जो । (यज्ञिया) यज्ञ को कराने योग्य । (असि) है । जो । (उभयत शीर्ष्णी) दोनों प्रकार से शिर के समान उत्तम गुण युक्त । और (अदिति) नाश रहित वाणी वा विजली । (असि) है वह । (नः) हम लोगों के लिये (मुप्राची) पूर्व काल और (मुप्रातीची) पश्चिम काल में मुख देने वाली । (एधि) हो । जो । (पूषा) पुष्टि करनेवाला । (मित्रः) सन का मित्र हो कर मनुष्यपन के लिये उस वाणी और विजली को । (पदि) प्राप्ति योग्य उत्तम व्यवहार में । (अध्यक्षाय) अच्छे प्रकार व्यवहार को देखने । (इन्द्राय) परमेश्वर्य वाले परमात्मा अध्यक्ष और श्रेष्ठव्यवहार के लिये । (वध्नीताम्) बन्धन युक्त करे सो आप । (अध्या) व्यवहार और परमार्थ की सिद्धि करनेवाले मार्ग के मध्य में (न) हमलोगों की निरन्तर । (पातु) रक्षा कीजिये ॥ १९ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । और पूर्व मन्त्र से । (ते) (सत्यसवस) (प्रसवे) इन तीन पदों की अनुवृत्ति भी आती है । मनुष्यों को जो ब्रह्म अभ्यन्तर की रक्षा करके सनसे उत्तम वाणी वा विजली वर्तती है वही भूत भविष्यत् और वर्तमानकाल में सुखों की कराने वाली है ऐसा जानना चाहिये । जो कोई मनुष्य प्राप्ति से परमेश्वर सभाध्यक्ष और उत्तम कामों में आज्ञा के पालन के लिये । सत्य वाणी और उत्तम विद्या को ग्रहण करता है वही सन की रक्षा कर सकता है ॥ १९ ॥

अनुत्वेत्यस्य वत्स ऋषिः । वागविद्युतौ देवते । पूर्वार्द्धस्य माम्नी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उत्तरार्द्धस्य भुरिगाप्पुष्णिक् छन्दः ऋषभः स्वरः । पुनरस्ते की दृश्यावित्युपदिश्यते ॥
फिर वे वाणी और विजली कैसी हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

अनु त्वा माता मन्यतामनु पिता-
ऽनुभाता सगृभ्योऽनु सखा सयूथयः ॥
सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं शु-
रुद्रस्त्वा वर्त्तयतु स्वस्ति सोमसखा
पुनरेहि ॥ २० ॥

अनु । त्वा । माता । मन्यताम् । अनु । पिता । अनु । भ्राता ।
 सगर्भ्यइतिसगर्भ्यः । अनु । सखा । सयूध्यइतिसयूध्यः । सा । देवि । दे-
 वम् । अच्य । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्रः । त्वा । आ । वर्त्तयतु । स्व
 स्ति ॥ सोमसखेति सोमसखा । पुनः । आ । इहि ॥ २० ॥

पदार्थः—(अनु) अन्यभावे । (माता) जननी । (मन्यताम्)

विज्ञापयतु स्वीकुरुताम् । (अनु) पुनरर्थे । (पिता) जनकः । (अनु)
 पश्चादर्थे । अन्विति सादृश्यापरभावम् । निरु० १ । ३ । (भ्राता) बन्धुः
 (सगर्भ्यः) समानश्चासौ गर्भः सगर्भस्तस्मिन्भवः । अत्र । सगर्भसयूधसनु-
 ताद्यत् । अ० ४ । ४ । ११५ । इति सूत्रेण भवार्थे यत्प्रत्ययः । (अनु) आ-
 नुकूल्ये । (सखा) मित्रः । (सयूध्यः) समानश्चासौ यूधः समूहरतस्मिन्-
 भवः । पूर्वसूत्रेणास्य सिद्धिः । (सा) पूर्वोक्ता । (देवि) देदीप्यमाना ।
 (देवम्) परमेश्वरं विद्यायुक्तं शुद्धव्यवहारं वा । (अच्य) सम्यधी-
 त्या । (इहि) जानीहि प्राप्नुहि वा । (इन्द्राय) परमेश्वर्यप्राप्तये ।
 (सोमम्) उत्तमपदार्थसमूहम् । (रुद्रः) परमेश्वरश्चतुश्चत्वारिंशद्वर्षकृत-
 ब्रह्मचर्यो विद्वान् वा । (त्वा) ताम् । (आ) समन्तात् । (वर्त्तयतु)
 प्रवृत्तं कारयतु । (स्वस्ति) शोभनमस्ति यस्मिन् प्राप्तव्ये तत्सुखम् ।
 स्वस्तीति पदनामसु पठितम् । निघ० ५ । ५ । (सोमसखा) सोमः परमे-
 श्वरः सोमविद्याविन्मनुष्यो वा सखा मुह्यस्य सः । (पुनः) पश्चात् । (आ)
 समन्तात् । (इहि) प्राप्नुहि प्राप्नोत वा । अयं मंत्रः । श० ३ । २ । ३ ।
 २०—२१ । ठपास्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यथा रुद्रः परमेश्वरो विद्वान् वा वर्त्तयतु यां वागीं विद्युतं सोमं देवं स्वस्ति सुखं यस्मा इन्द्राय वर्त्तयतु या सोमसखा देवि वाविद्युद्वादेवं विद्वांसमेति तथैव त्वं तस्मै पुनरुदेहि पुनः पुनः समन्तात्सम्पृणीत्या प्राप्नुहि । एतद्विद्यां ग्रहीतुं त्वां मातानुमन्यतां पितानुमन्यतां सगर्भ्यां भ्रातानुमन्यतां सयूयः सखाऽनुमन्यतां त्वंचैतां पुनः पुनः पुरुषार्थेनैहि प्राप्नुहि ॥ २० ॥

भावार्थः—अथवाचकलुप्तोपमालकार । मनुष्यैः परस्परमेवंवर्त्तितं त्वं यथा धर्मात्माविदुषी माता धर्मात्मा विद्वान् पिता भ्राता मित्राद यश्च सरये व्यवहारे प्रवर्त्तैरस्तथैव पुत्रादिभिरप्यनुवर्त्तितव्यम् । यथा च विद्वांसो धार्मिकाः पुत्रादयो धर्मे व्यवहारे प्रवर्त्तैरस्तथैव मात्रादिभिरप्यनुष्ठातव्यमित्येव सर्वैः परस्परं वर्त्तित्वाऽनन्दिताव्यम् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे । (रुद्र) परमेश्वर वा १० चवालीस वर्ष पर्यन्त अखंड ब्रह्मचर्याश्रम सेवन से पूर्ण विद्या युक्त विद्वान् (त्वा) तुम्हको जिस वाणी वा विनुली तथा । (सोमम्) उत्तम पदार्थ समूह और । (म्वन्ति) मुख को (इन्द्राय) परमेश्वर्य को प्राप्ति के लिये । (आवर्त्तयतु) प्रवृत्त करे और जो । (देवि) विद्या प्रकाश युक्त वाणी और दिव्यगुणयुक्त विनुली । (देवम्) उत्तम धर्मात्मा विद्वान् को प्राप्त होती है वैसे उस को तू । (पुनः) बार२ । (अच्छ) अच्छे प्रकार । (इहि) प्राप्त हो । और इसको ग्रहण करने के लिये । (त्वा) तुम्हको । (माता) उत्पन्न करने वाली जननी । (अनुमन्यताम्) अनुमतिअर्थात् आज्ञा देवे । इसी प्रकार । (पिता) उत्पन्न करनेवाला जनक । (सगर्भ्य) तुल्य गर्भ में होने वाला (भ्राता) भाई और (सयूय) समूह में रहनेवाला (सखा) मित्र

ये सब प्रसन्नता पूर्वक आजा देंगे । उसको । तू (पुनरोहि) अत्यन्त पुण्यार्थ करके बारबार प्राप्त हो ॥ २० ॥

भावार्थ :— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालकार है । प्रश्न । मनुष्यों को परस्पर किस प्रकार वर्तना चाहिये । उनर । जैसे धर्मात्मा विद्वान् माता पिता भाई मित्र आदि सत्यव्यवहार में प्रवृत्त हों । वेमे पुत्रादि और जैसे विद्वान् धार्मिक पुत्रादि धर्म युक्तव्यवहार में वत्तं वेमे माता पिता आदिको भी वर्तना चाहिये ॥ २० ॥

वस्वीत्यस्य वत्स ऋषि । वाग्बिद्युनौ देवते । विराहायर्षे ।

बृहती छन्दः । नभस स्वराः ।

पुनस्ते कीदृश्यावित्युपदिश्यते ॥

फिर वह वाणी या विजुली किस प्रकार की है इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासिं रुद्रासिं चन्द्रा-
सिं । बृहस्पतिंष्टवा सुम्नेरंम्यातु रुद्रोवसुंभि
राचके ॥ २१ ॥

वस्वी । अग्नि । अदित्याः । अग्नि । अदित्या । अग्नि । रुद्रा । अग्नि ।
चन्द्रा । अग्नि । बृहस्पतिः । त्वा । सुम्न । म्यातु । रुद्रः । वसुभिरिति
वसुंभिः । आ । चक्र ॥ २१ ॥

पदार्थ :— (वस्वी) वाग्व्यादियदार्थान्यथमुविद्यास्यन्धिनी वसु
भियतुर्दिशति वर्षं कृतप्रश्नचर्च्यं प्राप्ता सा (अग्नि) अस्ति । अत्र मयं च
उपस्य । (अदितिः) प्रकाशवसिन्धुः । अदितिर्द्यौरिति प्रकाश काऽकोऽ

यो गृह्णाते । (असि) अस्ति । (आदित्या) याऽऽदित्यवदर्थविद्याप्रकाशि-
का ऽष्टचत्वारिंशत्तमवत्सर पर्यन्तानुष्ठितब्रह्मचर्यैः स्वीकृता सा । (अ-
सि) अस्ति । (रुद्रा) सा प्राणवायुसंघन्धिनी चतुश्चत्वारिंशद्वायनां वधिसे-
वित ब्रह्मचर्यैः स्वीकृता सा । (असि) अस्ति । (चन्द्रा) आह्लादवित्री ।
(असि) अस्ति । (बृहस्पतिः) परमेश्वरो विद्वान् वा । (त्वाम्) ताम् ।
(सुम्ने) सुखे । (रम्णातु) रमयतु । अत्रान्तर्गतो गयर्थो विकरणव्यत्ययश्च ।
(रुद्रः) दुष्टानां रोदपिता विद्वान् । (वसुभिः) उपितसर्वविद्यैर्विद्वद्भिः सह ।
(आ) समन्तात् । (चक्रे) कामितयान् कामयतां वा । अत्र पक्षे लोडर्पे
लिट् । आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् । निघं० २ । ६ । अय मंत्रः श्र०
३ । २ । ४ । १ । २ ॥ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् मनुष्य यथा या वस्थस्यदितिरस्यस्ति रुद्रा
स्यस्त्यादित्यास्यस्ति चन्द्रास्यस्ति यां बृहस्पतिः सुम्ने रमयति प्रेरयति या
रुद्रो वसुभि सह वर्त्तमानामाचके यामहं कामये तथा त्या तां भवान् रम्णा-
तु रमयतु ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचलुप्तोपमालंकारौ । यथा ये वाग्विद्यती
प्राणपृषिण्यादिभिः सहवर्त्तमाने अनेकव्यवहारहेतू स्तो ये जितेन्द्रियादिषु
नैपुण्यस्वरं यथायेषां कृतब्रह्मचर्यैर्मनुष्यैर्विज्ञानेन क्रियासु संप्रयोजिते स-
त्यौ वाग्विद्यती बहुसुकारिके जायेते । एतां त्वामपि नित्यं सेवस्व ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य जैसे जो (वस्ती) अग्नि आदि विद्या
संवन्धी । जिसकी सेवा २४ चौबीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य करने वालों ने कीहुई
(असि) है जो । (आदिति.) प्रकाश कारक । (असि) है जो । (रुद्रा) प्राण
वायु संघन्धवाली । और जिसको ४४ चर्वालीस वर्ष ब्रह्मचर्य करने हारे प्राप्त हुए
हों वैसी (असि) है जो । (आदित्या) सूर्यवत् सत्र विद्याओं की प्रकाश करने

वाली जिसका ग्रहण ४८ अड़तालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवाभनुष्योंने किया हो वैसी (असि) है । जो (चन्द्रा) आह्वाद करने वाली (असि) है । जिसको । (बृहस्पतिः) सर्वोत्तम (रुद्रः) दुष्टों को रूताने वाला परमेश्वर वा विद्वान् (मुझे) मुझमें (रम्णातु) रमण युक्त करता और जिस (वसुभिः) पूर्ण विद्या युक्त मनुष्यों के साथ वर्तमान हुई बाणी वा विजली की । (आचके) निर्माण वा इच्छा करता अथवा जिसकीमै इच्छा करता हूं वैसै तू भी । (त्वा) उसको । (रम्णातु) रमणयुक्त वा इसको सिद्ध करने की इच्छा कर ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार है । जैसे बाणी विजली और प्राण पृथिवी आदि और विद्वानों के साथ वर्तमान हुए अनेक व्यवहार की सिद्धि के हेतु है और जिनकी सेवा जितेन्द्रियादि धर्म सेवन पूर्वक होके विद्वानों ने की हो वैसी बाणी और विजली मनुष्यों को विज्ञान पूर्वक क्रियाओं से संप्रयोग की हुई बहुत मुखोके करनेवाली होती है ॥ २१ ॥

अदियास्त्येत्यस्य वत्स ऋषिः । वाग्विद्युती, देवते ब्राह्मी
पंक्तिश्लुन्दः । पंचम. स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृश्यावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे बाणी और विजली कैसी हैं इस विषय का उपदेश अगले
मंत्र में किया है ॥

अदित्यास्त्वा मद्धेन्नाजिंघार्मिदेवयजने पृ-
थिव्या इडायास्पदमांसि घृतवत्स्वाहा । अस्मे-

रमस्वास्मे ते वन्धुस्त्वरायो मे रायो मा वयम्
 रायस्पोषेण वि यौष्म तोतो रायः ॥ २२ ॥

अदित्याः । त्वा । मूर्द्धन । आ जिघर्षि । देवयजने इति देवयजने । पृथिव्याः ।
 इडायाः । पदम् । असि । घृतवदिति घृतवत् । स्वाहा । अस्मे इत्यस्मे । रम-
 स्व । अस्मे इत्यस्मे । ते । वन्धुः । त्वेति त्वे । रायः । मे इति मे । रायः । मा ।
 वयम् । रायः । पोषेण । वि । यौष्म । तोतः । रायः ॥ २२ ॥

पदार्थः— (अदित्याः) अन्तरिक्षस्य । अदितिरंतस्तमीत्यस्मादयमर्थो
 वृद्धते (त्वा) ताम् । (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि यत्तमानाम् । (आ) समन्तात् ।
 (जिघर्षि) प्रदीप्ये संचालयामि वा । (देवयजने) देवानां विदुषां वग-
 तिकरणएतेभ्यो दाने वा । (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये । (इडायाः) स्तोतुम-
 न्वेष्टुमर्हायां वेदवाण्या । इडेति वाङ्मांससु पटितम् । निघं० । ११ ।
 (पदम्) वेदितव्यं प्राप्तव्यं वा । (असि) अस्ति । (घृतवत्) घृतेन
 पुष्टिदीप्तिकारकेन तुल्यम् । (स्वाहा) यया क्रियया सुहुतं यजति तस्याः
 (अस्मे) अस्मान् । (रमस्व) रमतां रमयतु वा । (अस्मे) अस्माकम् ।
 अत्र सर्वत्र सुपां ह्रलुगिति शे आदेशः । (ते) तत् । (वन्धुः) भ्राता ।
 (त्वयि) रायः । वक्तव्यस्य । (पोषेण) पुष्टयन्ति येन तेन । (वि)
 विगतायै । (यौष्म) युक्ता भवेत् । (तोतः) तुवन्ति जानन्ति प्राप्नुव-
 न्ति हिंसन्ति वा येन सः । अत्र तु गतिवृद्धिर्हिंसास्त्विति धातोर्बाहुलकादी-
 णादिकस्तन् प्रत्ययः । (रायः) विद्याराज्यसंसृद्धयः । अयं मंत्रः । श० ३।
 २।४११ । ठपाख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् मनुष्य त्वं यथा या देवयजनेऽदित्याः पृथिव्या इ-
न्द्रायाः स्वाहाघृतवत्पदमस्यस्ति यामहं जिघमिंत्वा तां त्वमपि जिघृहि या-
स्मे अस्मासु रमते सा युस्मास्वपि रमस्व रमतां यामहं रमयामि तां भवान्-
पि स्वस्मिन् रमयतु । योस्मे अस्माकं बन्धुरस्ति स ते तवाप्यस्तु यो रायो
धनसमूहस्तव्यस्ति स मे मय्यप्यस्तु । तोतो भवान् या रायो विद्याधन
समृद्धीः प्राप्नोति ता मे मय्यपि सन्तु या मयि वर्तन्तेतास्त्वे त्वमपि सन्वे-
ता रायः समृद्धयः सन्ति ताः सर्वेषां सुखायापि संप्रयुक्ताः सन्तु यथैवं ज्ञान-
न्तो निश्चिन्वन्तोऽनुतिष्ठन्तो यूयं वयं च रायस्पोषेण कदाचिन्मा धि यौस्म
कदाचिद्वियुक्ता मा भवेम तथैव सर्वे भवन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपनालंकारः । मनुष्यै र्या सत्य विद्याधनं
संस्कृता घाग् विद्याक्रियाभ्यां संप्रयुक्ता विद्युदादिविद्यास्ति सा सर्वेभ्य उप-
दिश्य संप्राप्य सुखदुःखव्यवस्थां समानां विदित्वा सर्वमैश्वर्यं परोपकारे
संयोज्य सदा सुखयितव्यम् । नैयं कदाचिद्व्ययहारः कर्तव्यो येन श्वस्यान्य-
स्यवैश्वर्यं ह्रासः कदाचिद्व्ययेदिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान्मनुष्य तू जैसे (देवयजने) विद्वानों के यजन वा दान
में इस । (आदित्या) अन्तरिक्ष । (पृथिव्या) भूमि । और । (इन्द्राया) वाणी
को । (स्वाहा) अच्छे प्रकार यज्ञ करने वाली क्रिया के मध्य जो । (मूर्द्धन्) सवके
ऊपर वर्तमान । (घृतवत्) पुष्टि करनेवाले घृतके तुल्य । (पदम्) जानने वा प्राप्त
होने योग्य पदवी । (आसि) है वा जिसको मैं । (जिघमिं) प्रदीप्त करता हूं वैसे ।
(त्वा) उसको प्रदीप्त कर और जो । (अस्मे) हमलोगों में विभूति रमण करती है
वह तुमलोगों में भी । (रमस्व) रमण करे जिस को मैं रमण कराता हूं उस को तू
भी । (रमस्व) रमण करा जो । (अस्मे) हम लोगों का । (बन्धुः) भाई है वह ।
(ते) तेरा भी हो जो । (रायः) विद्यादि धन समूह । (त्वे) तुझमें है वह । (मे)
मुझमें भी हो जा । (तोत) जानने प्राप्त करने योग्य । (रायः) विद्या धन मुझमें है तो तुझ में भी हो

(रायः) तुहारी और हमारी समृद्धि है वे सब के मुख के लिये हों इसप्रकार जानते निश्चय करते वा अनुष्ठान करते हुए तुम हम और सबलोग । (रायस्पोषेण) धन की पुष्टि से कभी । (माविर्यौष्य) अलग न होवें ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को सत्य विद्या धर्म से संस्कार की हुई वाणी वा शिल्प विद्या से संप्रयोग की हुई विमुली आदि विद्या को सब मनुष्यों के लिये उपदेश वा ग्रहण और सुख दुःख की व्यवस्था को भी तुल्य ही जान के सब ऐश्वर्य्य का परोपकार में संयुक्त करना चाहिये और किसी मनुष्य को इस प्रकार का व्यवहार कभी न करना चाहिये कि जिससे किसी की विद्या धन आदि ऐश्वर्य्य की हानि होवे ॥ २२ ॥

समस्त इत्यन्त्य वत्स ऋषिः । वाग्विद्युतौ देवते । आस्तारपंक्ति-

रछन्दः । पंचमः स्वरः ॥

एतयोः कथमुपयोगः कार्य्यइत्युपदिश्यते ॥

इन दोनों का किस प्रकार उपयोग करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**समंख्ये देव्या धिया सन्दर्त्तिणायोरुचंक्षसा
मा म आयुः प्रमोषीमो अहन्तव वीरं विदेय
तव देवि संहर्षि ॥ २३ ॥**

सम् । अख्ये । देव्या । धिया । सम् । दर्त्ति । णया । उरुचंक्षसेत्युरुचंक्षसा ।
मा । मे । आयुः । म । मोषीमो । मोहतिमो । अहम् । तव । वीरमे । विदेय ।
तव । देवि । संहर्षीति सम्संहर्षि ॥ २३ ॥

पदार्थः—(सम्) सम्प्रगर्थे । (अख्ये) प्रकथयामि । अत्र व्यत्ययेना-
त्मनेपदं लङर्थे लुङ् च । (देव्या) देदीप्यमानया । (धिया) प्रज्ञया कर्मणा
वा । (सम्) एकीभावे । (दक्षिण्या) ज्ञानसाधिकायाऽज्ञाननाशिकाया च । (उ-
रुचक्षमा) उरु बहु चक्षो व्यक्त वचनं दर्शनं वा यस्यास्तया । (मा) निषेधे-
(मे) मम । (आयुः) जीवनम् । (प्र) क्रियायोगे । (मोषीः) गुप्णीयात्स्व-
एडयेत् । अत्र लिङर्थे लुङ् । (मो) निवारणे । (अहम्) सर्वभियं प्रेप्सुः । (तव)
सर्वसुहृदः । (वीरम्) विक्रान्तं जनम् । (विन्देय) अन्यायेन विन्देय । अत्र
विन्देयसि सर्वे विधयो भवन्तीति नुमभावः । अत्रावैयाकरणेन महीधरेण भ्रान्त्या
विद्वत्लाभ इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः शप्त्ययेन लिङ्गि रूपमित्यशुद्धव्याख्या-
तम् । कुतः । विद्वत्पातोः स्वत एव तुदादित्वं वर्त्तते । (तव) तस्याः । (देवि)
दिव्य गुणैर्विराजमानायाः । अत्रार्थाद्विभक्तेर्विपरिणामइति विभक्तेर्विपरिणामः ।
(सदृशि) समीचीनं दृग्दर्शनं यस्मिन् व्यवहारे तस्मिन् । अय मत्र । श० । ३ ।
२ । ४ । १२ । व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्मनुष्य यथाहं दक्षिणयोरुचक्षसा देव्याधिया तव
देवि तस्या दिव्यगुणैर्विराजमानाया वाचो विद्युतो वा सदृशि जीवनं समख्ये
सा मे ममायुर्मा प्रमोषीः स्वएडन न कुर्यादहमेतां समख्ये प्रख्यातां कुर्यामन्या-
येन तव वीरं मा सविदेय तथैव त्वमेतत्सर्वमाचर्यान्वियायेनापि मम वीरं च मा
संविन्दस्व ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपमालङ्कारः न मनुष्यैः शुद्धाभ्यां कर्म-
प्रज्ञाभ्यां वाग्विद्युद्विद्या सगृह्य जीवनं वदित्वा विद्यादिसद्वृत्तेषु वीरान्संवाच
सदा सुखयितव्यम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य जंसे । (अहम्) मैं । (दक्षिण्या) ज्ञान सा धरु अज्ञाननाशक । (उरुचक्षमा) बहुत प्रकट वचन वा दर्शन युक्त । (देव्या) दे- दीप्यमान । (धिया) प्रज्ञा वा कर्म से । (तव) उस । (देवि) सर्वोत्कृष्ट गुणों से युक्त वाणी वा विजली के । (सदाशि) अच्छे प्रकार देखने योग्य व्यवहार में जीवन हो । (समख्ये) कथन से प्रकट करता हू वह (मे) मेरे । (आयुः जीवन) हो । (मापमोषी) नाश न करे उम को मैं अविद्या से (मो) नष्ट न करूं । (तव) हे सब के मित्र अन्याय से आप के । (वीरम्) शूरवीर को । (मासंविदेय) प्राप्त न होऊ वैसे ही तू भी पूर्वोक्त सब करके अन्याय से मेरे शूरवीरों को प्राप्त मत हो ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वानकलसोपमालंकार है । मनुष्यों को योग्य है कि शुद्ध कर्म वा प्रज्ञा से वाणी वा विजली की विद्या को ग्रहण उमर को बढ़ा और विद्यादि उत्तम २ गुणों में अपने सतान और बरों को संपादन करके सदा सुखी रहें ॥ २३ ॥

एषत इत्यस्य वत्स ऋषि । यज्ञो देवता । पूर्वस्य ब्राह्मी जगती छन्दः । निपादःस्वरः । अन्त्यस्य दशाक्षरस्य याजुषी पंक्ति-
श्लोद । पचम स्वरः ॥

किं प्रतिपादनाय जिज्ञासुर्विदुषः पृच्छेदित्युपदिश्यते ॥
किस के प्रतिपादन, के लिये ज्ञान की इच्छा करने हारा विद्वानों को पूछे इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

**ए॒पते॑ गा॒य॒त्रो भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ।
ब्रू॒तादे॒ष ते॒ त्रैष्टु॑भो भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ।
ब्रू॒तादे॒ष ते॒ जा॒र्गतो॑ भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ।
ब्रू॒ताच्छ॒न्दोना॒माना॑थु॒ सामा॑ज्यङ्गुच्छेति॑**

मे सोमाय ब्रूतात् ॥ आस्माकोऽसि
शुक्रस्ते गृह्यो विचिस्त्वा वि चिन्व-
न्तु ॥ २४ ॥

एषः । ते । गायत्रः । भागः । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ।
एषः । ते । त्रैष्टुभः । त्रैस्तुभ इति त्रैस्तुभः । भागः । इति । मे ।
सोमाय । ब्रूतात् । एषः । ते । जागतः । भागः । इति । मे ।
सोमाय । ब्रूतात् । छन्दो नामानामिच्छन्दःऽनामानाम् । सामा-
ज्यमितिसामऽराज्यम् । गच्छ । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ।
आस्माकः । असि । शुक्रः । ते । गृह्यः । विचित इति विचितः ।
त्वा । वि । चिन्वन्तु ॥ २४ ॥

पदार्थः— (एषः) प्रत्ययः । (ते) तव । (गायत्रः) गायत्रीप्रगाथो-
ऽस्य सः । सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ अ० ४ । २ । १५ । अनेन
प्रगाथविषये प्रत्ययः । (भागः) भवनीय । (इति) प्रकारार्थः । (मे)
मत्तम् । (सोमाय) पदार्थविद्या सपादकाय (ब्रूतात्) ब्रवीतु । (एषः)
यो विज्ञातुं योग्यः सः । (ते) तव । (त्रैष्टुभः) त्रिष्टुप्प्रगाथोऽस्य सः ।

(भागः) अशः । (इति) प्रकारे । (मे) मच्छम् । (सोमाय) उत्तमर
 संपादकाय । (ब्रूतात्) ब्रवीतु । (एषः) योक्तुमर्हः । (ते) तव ।
 (जायतः) जगतीप्रगाथोऽस्य स । (भागः) स्वीकृतुमर्हः । (इति)
 प्रकाशार्थे (मे) मच्छम् । (सोमाय) पदार्थविद्यास्वीकारकाय । (ब्रूताम्)
 उपदिशतु । (छन्दोनामानाम्) यानि छन्दसामुष्णिगादीनां नामानि
 तेषाम् । अत्र । अनसन्तान्ना ० अ० ५ । ३ । १०३ । इति सूत्रेण समासान्त-
 ष्टेष् प्रत्ययः । (साम्राज्यम्) सम्यग्राजन्ते प्रकाशन्ते ते सम्राजो राजान
 स्तेषां भाव्य कर्म प्राप्तम् । (गच्छ) प्राप्नुहि प्रापय वा (इति) प्रकारे
 (मे) मच्छम् । (सोमाय) ऐश्वर्ययुक्ताय राज्याय । (ब्रूतात्) ब्रवीतु ।
 (आस्माक) योऽस्माकमयमुपदेष्टाऽपिपतिः सः । (अस्मि) वर्तसे ।
 (शुक्रः) पवित्रः पवित्रकारको वा । (ते) तव । (गच्छः) ग्रहीतुं योग्य ।
 (निश्चितः) विविधविद्याशुभगुणयनादिभिश्चितः संयुक्तः । (त्वा) त्वां तं
 वा । वि विविधार्थे । (निम्नन्तु) वर्षयन्तु । अत्रान्तगतो वयसः । अय
 मंत्रः । श० ३ । २ । ५ । ४-८ वयाख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः— हे विद्वस्त्व विद्वान्स प्रति कोऽस्य यज्ञस्य गापथो भागोऽस्ती-
 ति पृच्छ स विद्वान् ते तस्यैषोयमस्तीति मे मच्छं सोमायैतं ब्रूताद्ब्रवीतु
 पदिशतु । कोऽस्य यज्ञस्य त्रैष्टुभो भागोऽस्तीति त्वं पृच्छ स ते तस्यैषोऽय-
 मस्तीति समक्षे खल्वेतं मे मच्छ सोमाय ब्रूतात् । कोऽस्य यज्ञस्य जागती
 भागोऽस्तीति त्वं पृच्छ स ते तस्यैषोऽयमस्तीति प्रसिद्धैतं सोमाय मे मच्छं
 ब्रूतात् । यथा भवांश्छन्दोनामानामुष्णिगादीनां छन्दसां मध्ये प्रतिपा-
 दितस्य यज्ञास्वीपदेशे साम्राज्यं गच्छतु तथैतद्वामेन सोमाय मे मच्छं ब्रू-
 तात् । मन्त्रवचनात्तस्मात् शुक्रोऽसि तस्मात्ते तवाह विचितीगृह्णीस्मि-

त्व मां संप्रैरेतैर्विचिनुहि । अह त्वं विचिनोम्येव सोऽपि सर्वे त्वामेत यज्ञ मां च
विचिन्वन्तु वर्धयन्तु ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचबलुप्तोपमालकारः । मनुष्या विद्वद्भ्यः पृष्ट्वा सर्वा
विद्याः समृद्ध्यणीरन । विद्वासः खल्वेताः सग्राहयन्तु । परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकमा
वेन वसित्वा सर्वे दृष्टिं प्राप्य चक्रवर्त्ति राज्य सेवेरन्निति ॥ २४ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य तू कौन इस यज्ञ का । (गायत्र) वेदस्थ गा
यत्री छन्द युक्त मंत्रों के समूहों से प्रतिपादित । (भाग) सेवने योग्य भाग है । (इति)
इस प्रकार विद्वान् से पूछ । जैसे वह विद्वान् । (ते) तुम्ह को उस यज्ञ का
यह प्रत्यक्ष भाग है । (इति) इसी प्रकार से (सोमाय) पदार्थ विद्या संपादन
करने वाले (मे) मेरे लिये । (ब्रूतात्) कहे । तू कौन इस यज्ञ का । (त्रैष्टुभ)
त्रिष्टुप्छन्द से प्रतिपादित । (भागः) भाग है । (इति) इसी प्रकार विद्वान् से पू-
छ जैसे वह (ते) तुम्हको उस यज्ञ का । (एषः) यह भाग है । (इति) इसी प्र-
कार प्रत्यक्षता से समाधान । (सोमाय) उत्तम रस के संपादन करने वाले । (मे) मे-
रे लिये । (ब्रूतात्) कहे । तू कौन इस यज्ञ का । (जागती) जगती छन्द से कथित
(भागः) अंश है । (इति) इस प्रकार आप से पूछ जैसे वह । (ते) तुम्हको उस
यज्ञ का । (एष) यह प्रासिद्ध भग है (इति) इसी प्रकार । (सोमाय) पदार्थ
विद्या को संपादन करने वाले । (मे) मेरे लिये उत्तर । (ब्रूतात्) कहे । जैसे आप
(छन्दोनामानाम्) उच्छिक् आदि छन्दों के मध्य में रुहेहुए यज्ञ के उपदेश में (सा-
म्राज्यम्) भले प्रकार राज्य को । (गच्छ) प्राप्त हों । (इति) इसी प्रकार । (सो-
माय) ऐश्वर्य्य युक्त । (मे) मेरे लिये साथ भोग राज्य की प्राप्ति होने का उपाय (ब्रू-
तात्) कहिये और जिस कारण आप (आस्माक) हम लोगों को । (शुक्रः) प-
वित्र करने वाले उपदेशक । (असि) हे वेसे मैं । (ते) आपके । (गृह्यः) ग्रहण
करने योग्य । (विचित) उत्तम २ धनादि द्रव्य और गुणों से समुक्त शिष्य हूँ ।
आप मुझ को सम गुणों से बढ़ाइये इस कारण मैं । (त्वा) आप को श्रद्धा युक्त क-
रता हूँ । और सम मनुष्य । (त्वा) आप वा इस यज्ञ तथा मुझको । (विचिन्वन्तु)
वृद्धियुक्त करें ॥ २४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालकार है मनुष्य लोग विद्वानों से पूछकर सब विद्याओं का ग्रहण करें तथा विद्वान् लोग इन विद्याओं का यथावत् ग्रहण करावें । परस्पर अनुग्रह करने वा कराने से सब वृद्धियों को प्राप्त होकर विद्या और चक्रवार्त्त आदि राज्य का सेवन करें ॥ २४ ॥

अभित्यमित्यस्य क्तम् ऋषिः । सविता देवता । पूर्वस्य विराट्
ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । सुक्रतुरित्युत्तरस्य
निचृदार्पी गायत्री छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

पुनरीश्वरराजसभा प्रजागुणा उपदिश्यन्ते
फिर अगले मंत्र में ईश्वर राजसभा और प्रजा के गुणों
का उपदेश किया है ।

अभि त्यं देवः सवितारं ओण्योः
कवि क्रतुमर्चामि सत्यसंवत्सरत्नधा-
मभिप्रिय स्मृतिङ्कविम् । ऊर्द्ध्वा
यस्यामतिर्भाद्रिद्युतत्सर्वामनि हि-
रण्यपाणिरमिमीत । सुक्रतुः कृपा
स्वः प्रजाभ्यस्तवा प्रजास्त्वाऽनुप्राणन्तु
प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

अभि । त्यम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः । क-
विक्रतुमिति कविऽनुक्रमः । अर्चामि सत्यसंवत्सर-
त्नधाम् । अमिमीत । अमि । प्रियम् । मृतिम् ।

कविम् । ऊर्द्धम् । दस्यम् । अमतिः । भाः । आर्दयुतम् ।
 सवीमनि । हिरण्यपाणिर्हितहिरण्यपाणिः । अमिमीत ।
 सुकतुरितिसुऽकतुः । कृपा । स्वरितिस्वः । प्रजाभ्युदितिप्रऽजा-
 भ्यः । त्वा । प्रजाइतिप्रऽजाः । त्वा । अनुप्राणंत्वित्यनुऽप्राण-
 न्तु । प्रजाऽइतिप्रऽजाः । त्वम् । अनुऽप्राणिहीत्यनुऽप्राणिहि-

॥ २५ ॥

पदार्थः— (अभि) आभिमुख्ये । (त्वम्) जगदीश्वर राजसभा-
 स्थजनसमूहं वा । (देवम्) सुखदातारम् । (सवितारम्) । देवानामनृणादी-
 नां रसानां वा प्रसवितारम् । (ओण्योः) धावापृथिव्योः ओण्योरिति
 धावापृथिवीनामसु पठितम् । निघं० ३।३० । (कविकृतम्) कविः सर्वज्ञा
 सकलाविद्यायुक्ता कृतुः प्रज्ञा कर्म क्रमदर्शनं वा यस्येतम् । कविः क्रान्तदर्शने
 भवति कवेतेर्वा निरु० १२।१३ । (अचामि) पूजयामि । (सत्यसवम्) सत्यं
 सच ऐश्वर्यं जगद्धा यस्मिन्यस्य वा तम् । (रज्ज्वाम्) यो रज्ज्वानि रमणीयानि
 विज्ञानानि हीरकादीनि भुवनानि वा दधातीति तम् । (अभि) आभिमुख्ये ।
 (पियम्) यः प्रीत्याति तम् । (मतिम्) यो वेदादिशास्त्रविद्वद्देश्च मन्यते
 तम् । (कविम्) वेदविद्याया उपदेशरं निमित्तं वा । (ऊर्द्धम्) उत्कृष्टम् ।
 (यस्य) साविदनन्दमयरूपस्य शुभगुणयुक्तस्य वा । (अमतिः) रूपम् ।

अमतिरिति रूपनामसु पठितम् । निघ० ३।७ । (भाः) यो भाति प्रकाशते
 सः । (अदिद्युतत्) प्रकाशितवान् । प्रकाशयति वा । (सवीमनि) य
 मूयते संसारस्तस्मिन् । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यानि ज्योतींश्च मूर्यादीनि
 सुवर्णादीनि वा पाणौ व्यवहारे यस्य सः । ज्योतिर्हि हिरण्यम् । श० । ४ ।
 ३ । १ । २१ । इति प्रमाणेन हिरण्यशब्देन ज्योतिषो ग्रहणम् । (अमिमीत)
 निर्मितवान् निर्मिमीते वा । (मुक्तुः) शोभनः क्रतुः प्रज्ञा कर्म वा यस्य सः
 (कृपा) करुणा । (स्वः) सुखमादित्य वा । स्वरादित्यो भवति स एतानि
 स्वस्यति । निरु० ५ । ४ । (प्रजाभ्यः) उत्पन्नाभ्यः सृष्टिभ्यः । (त्वा)
 त्वाम् । (प्रजाः) मनुष्यादिष्टृण्यः । (त्वा) त्वाम् । (अनुप्राणन्तु) आयुर्भू-
 त्तुम् । (प्रजाः) जगत्स्थाः (त्वम्) अयं वा । (अनुप्राणिहि) जीवतोऽनु-
 जीवनं धर धरेति वा । अयं ममः । श० ३ । २ । ५ । १२—१९ । व्याख्यातः
 ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे परात्मन्सभाष्यज्ञप्रजापुरुष वाऽहं यस्य सर्वा मन्य-
 र्दमितिर्भा अदिद्युतत्कृपा स्वः सुखं करोति । यो हिरण्यपाणिः मुक्तुः
 स्वमिमीतादित्यं वा निर्मिनवान् । यमोऽयोः सवितारं कविक्रतुं रजधां प्रियं
 मति कविं देवं त्वा त्वां प्रजाभ्योऽभ्यर्चामि तं त्वां प्रजाअनुप्राणन्तु कृपा त्वं
 प्रजाअनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

भावार्थः— अत्र शेषालङ्कारः । मनुष्यैः सर्वजगत्सृष्टि निर्णकारस्य
 व्यापिनः सर्वशक्तिमतः सच्चिदानन्दाविलक्षणस्य परमेश्वरस्य प्रजापालन
 तत्परस्य सभापतेर्धार्मिकस्यैवार्चां नित्यं कर्त्तव्या नातोभिन्नस्यै कस्यचिद् ।
 विद्वन्मि प्रजास्थां सुखायुक्तेषां स्तुतिमार्थेनोपदेशा नित्यं कार्याः । यतः
 सर्वाः प्रजास्तदाज्ञानरूपाः सदा वर्त्तन् । यथा प्राण्ये सर्वेदां जीवानां प्रीतिरस्ति
 तथा परमात्मादिष्वपि कार्यति ॥ २५ ॥

पदार्थः—

मै। (यस्य) जिस सच्चिदानन्ददिलक्षणं युक्त परमेश्वर धार्मिक सभापति और प्रजाजन के। (सवीमनि) उत्पन्न हुए संसार में। (जर्ता) उत्तम। (अमतिः) स्वरूप। (भाः) प्रकाशमान। (अदिद्युतत्) प्रकाशित हुआ है। जिसको। (कृपा) करुणा। (स्वः) सुखको करतो है। (हिरण्यपाणिः) जिसने सूर्यादिव्योति व्यवहार में उत्तम गुण कर्मों को युक्त किया है। (सुकृतः) जिस उत्तम प्रज्ञा वा कर्म युक्त ईश्वर सभासामी और प्रजाजन ने (स्वः) सूर्य और सुख को। (अनिमीत) स्थापित किया है। (त्वम्) उस (भोक्तृः) दावा प्रविष्टी वा। (सवितारम्) अग्नि आदिको उत्पन्न और संप्रयोग करने तथा। (कविकृतम्) सर्वज्ञ वा क्रांत दर्शन। (रत्नधाम्) रमणीय रत्नों को धारण करने। (सत्वसवम्) सत्यऐश्वर्य युक्त। (प्रियम्) प्रीति कारक। (मतिम्) वेदादि शास्त्र वा विद्वानों के मानने योग्य। (कविम्) वेद विद्या का उपदेश करने तथा। (देवम्) सुख देनेवाले परमेश्वर सभाध्यक्ष और प्रजा जन का। (अर्चामि) पूजन करता हूँ। वा जिस। (त्वा) आपको। (प्रजाभ्यः) उत्पन्न हुई सृष्टि से पूजित करता हूँ। उस आप की सृष्टि में। (प्रजाः) मनुष्य आदि। (अनुप्राणन्तु) आयुका भोग करें। (त्वम्) और आप कृपाकर के। (प्रजाः) प्रजाके ऊपर जीवों के अनुकूल। (अनुप्राणिहि) अनुग्रह कीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—

इस मन्त्र में श्रीपालङ्कार है। मनुष्यों को सब जगत् के उत्पन्न करने वाले निराकार सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान्, सच्चिदानन्दादि लक्षण युक्त परमेश्वर, धार्मिक सभापति और प्रजाजन समूह ही का सत्कार करना चाहिये उन से भिन्न और किसी का नहीं। विद्वान् मनुष्यों को योग्य है कि प्रजा पुरुषों के सुख के लिये इस परमेश्वर की भुक्ति प्रार्थनीयासना और यह सभापति तदा धार्मिक प्रजाजन के सत्कार का उपदेश मित्व करें जिससे सब मनुष्य उन की आज्ञा के अनुकूल सदा वर्तते रहें। और जैसे प्राण में सब जीवों की प्रीति होती है वैसे पूर्वोक्त परमेश्वर आदि में भी अत्यन्त प्रेम करें ॥ २५ ॥

शुक्रं त्वेक्ष्य यत्कृत्वा यत्तदेवता । भुक्तिर्मांसी पंक्तिरक्षन्ः
पंचमः स्वरः ॥ मनुष्यैः किं कृत्वा यत्तः साधनौ यद्व्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को क्या २ साधनो करके यज्ञ को सिद्ध करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रञ्चन्द्रे-
णामृतममृतेन । सग्मे ते गोरस्मेते चन्द्रा-
णि तपस्तनूरसि । प्रजापतेर्वर्णः परमेण
पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम् ॥ २६ ॥

शुक्रम् । त्वा । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् ।
चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतेन । सग्मे । ते ।
गोः । अस्मे इत्यस्मे । ते । चन्द्राणि ।
तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरिति-
प्रजापतेः । वर्णः । परमेण । पशुना ।
क्रीयसे । सहस्रपोषमिति सहस्रऽपोषम् ।
पुषेयम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (शुक्रम्) शुद्धिकारकम् । (शुक्रेण) शुद्धभावेन ।
(क्रीणामि) गृह्णामि । (चन्द्रम्) सुवर्णम् । चन्द्रमिति हि-
र्यनामसु पठितम् । निघं० १ । २ । (चन्द्रेण) सुवर्णेन । (अमृ-
तम्) मोक्षमुत्तमम् । (अमृतेन) नाशरहितेन विज्ञानेन । (सग्मे)
गच्छतीति गमादृषिवी तथा सह वर्तते तस्मिन् वज्रो गमेति श्रु-
यौनामसु पठितम् । निघं० १ । १ । (ते) तव । (गोः) श्रु-
व्याः सदायात् । (अस्मे) अस्मभ्यम् । (ते) तव सदायात् ।
(चन्द्राणि) कांचनादीन्धातून् । (तपसः) धर्मानुष्ठानस्याग्ने-

स्तापसस्यवा । (तनूः) शरीरम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (प्रजापतेः) प्रजानां पतिः पालनहेतुः सूर्यस्तस्य ।
(वर्णः) वरोतुयोग्यः । (परमेण) प्रकृष्टेन । (पशुना) व्यवहृ-
तेन विक्रीतेन गवादिना । (क्रीयसे) क्रीयते । (सहस्रपोषम्)
असंख्यातपुष्टिम् । (पुष्यम्) पुष्टोभवेयम् । अयं मंत्रः । शत०
३ । २ । ६ । ६-६ । व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— अहं समेया तपसस्तनूरस्यस्ति यः पशुनाप्रजा-
पतेर्वर्णः क्रीयसे क्रीयते तं सहस्रपोष पुष्यम् । हे विद्वन् यानि-
तेतव यस्याः गोः सक्तायाश्चन्द्राण्युपनानिसन्ति तान्यस्मेअस्मेभ्य-
मपि सन्तु । अहं परमेणशुक्रेण यं शुक्रं यज्ञं चन्द्रेण चन्द्रममृते-
नामृतं च क्रीणामि त्वा तं त्वमपि क्रीणीहि ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः शरीरं मनोवाग्धनेन परमेश्वरोपासना-
दिलक्षणं यज्ञं सततमनुष्ठाय असंख्याताऽतुला पुष्टिः प्राप्तव्या ॥ २६ ॥

पदार्थः— जैसे । (समे) पृथिवी के साथ वर्तमान यज्ञ में । (तपसः)
प्रताप युक्त अग्नि वा तपस्वी अर्थात् धर्मात्मा किहान् का । (तनूः) शरीर । (असि)
है । उसको शिष्य विद्या वा सत्योपदेश की सिद्धि के अर्थ । (पशुना) विक्रय
किये हुए गौ आदि पशुओं करके धन आदि सामग्री से ग्रहण करके । (प्रजा
पतेः) प्रजा के पालन हेतु सूर्य का । (वर्णः) स्त्रोकार करने योग्य तेज । (क्री-
यसे) क्रय होता है । उस । (सहस्रपोषम्) असंख्यात पुष्टि को प्राप्त होने में ।
(पुष्यम्) पुष्ट होकर । हे विद्वान् मनुष्य जो । (तं) आपकी (गोः) पृथिवी
के राज्य के सकाश से । (चन्द्राणि) सुवर्ण आदि धातु प्राप्त है वे । (अस्मे) हम
लोगों के लिये भी है । जैसे । मैं । (परमेण) उत्तम । (शुक्रेण) शुद्ध भाव से
(शुक्रम्) शुद्धि कारक यज्ञ (चन्द्रेण) सुवर्ण से । (चन्द्रम्) सुवर्ण और । (अ-
मृतेन) नाश रहित विज्ञान से । (अमृतम्) मोक्ष सुख को । (क्रीणामि)
ग्रहण करता हूँ वैसे तू भी (त्वा) उसका ग्रहण कर ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि शरीर मन वाणी और धन से
परमेश्वर की उपासना आदि लक्षण युक्तयज्ञ का निरन्तर अनुष्ठान करके असं-
ख्यात अतुल पुष्टिको प्राप्त करें ॥ २६ ॥

मित्रो न इत्यस्य वत्स ऋषिः । विद्वान् देवता । भुविवाह्यौ
पक्षिशृङ्गः । पञ्चमः स्वरः । मनुष्यैर्विदुषा सह विदु-
षैतैश्च कथं वर्त्तितव्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को विद्वान् मनुष्य के साथ और विद्वान् को सह मनुष्यों के संग
कैसे वर्तना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मित्रो न इहि सुमित्रध्व इन्द्रस्योरुमाविश
दक्षिणामुशन्नुशन्तं ॐ स्योनः स्योनम् ॥
स्वान् भ्राजाङ्घारे वम्भारे हस्त सुहस्त
कृशान्वेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्व-
म्भावो दभन् ॥ २७ ॥

मित्रः । नः । आ । इहि । सुमित्रध्व इति
सुमित्रध्वः । इन्द्रस्य । उरुम् । आ । विश ।
दक्षिणम् । उशन् । उशन्तम् । स्योनः ।
स्योनम् । स्वान् । भ्राज् । अङ्घारे । वम्भा-
रे । हस्त । सुहस्तेति सुहस्त । कृशानो
इति कृशानो । एते । वः । सोमक्रयणा
इति सोमक्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् ।
मा । वः । दभन् ॥ २७ ॥

पदार्थः— (मित्रः) सुहृत् सन् । (नः) अस्मान् । (आ) आगमने । (इहि) प्राप्नुहि । (सुमित्रधः) यः शोभनानि मित्राणि दधाति सः । (इन्द्रस्य) सभाद्यध्यक्षस्य विदुषः । (उरुम्) बद्धाच्छादनं स्वीकरणं वा । (आ) समन्तात् । (विश) (दक्षिणम्) उत्तमाङ्गं दक्षिणभागम् । (उशन्) कामयन् । (उशन्तम्) कामयन्तम् । (स्योनः) सुखकारकः । (स्योनम्) सुखम् । स्योनमिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । (स्वान) स्वनत्युपदिशति यस्तत्संबुद्धौ । (भाज) योभाजते प्रकाशते तत्संबुद्धौ । (अङ्घ्रारे) अङ्घ्र्यल्लस्यारिः शत्रुस्तत्संबुद्धौ । (वम्भारे) वन्धानां सुविचार निरोधकानां शत्रुस्तत्संबुद्धौ । अत्र वर्णव्यत्ययेन धस्यभः । (हस्त) हसन्ति प्रसन्ना भवन्ति यस्मात्तत्संबुद्धौ । (सुहस्त) शोभनाहस्तक्रिया यस्य तत्संबुद्धौ । (कशानो) दुष्टान् कथयति तत्संबुद्धौ । (एते) सर्वधार्मिकाः प्रजास्याभ्युत्था वा (वः) युष्मान् । (सोमक्रयणाः) ये सोमानुत्तमान् पदार्थान् क्रीणन्ति ते । (तान्) सर्वान् । (रक्षध्वम्) सततं पालयत । अत्र व्यत्ययेनात्त्रनेपदम् । (सा) निषेधे । (वः) युष्मान् । (दम्भन्) हिंसियुः । अत्र व्यत्ययो लिङ्घ्ये लङ्च । अयं मंत्रः । शत० ३ । २ । ६ । १०-१२ । व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे स्मान् आज्ञांषारे हस्त सुहस्त कशानो सभाद्यध्यक्ष सुमित्रधो मित्रः स्योन उशन्तत्वं नोऽस्मानेहि दक्षिणसुखसुशन्तं स्योनमाविश । हे मनुष्या एत इन्द्रस्य विदुषः सोमक्रयणा मनुष्या वा युष्मान् रक्षन्तु यूवसेतान् रक्षध्वम् । यथा सर्वान् वा युष्मान् शत्रून् वा मा दम्भन् हिंसितारो न भवेयुस्तथैव परस्परं संप्रीत्या मिलित्वाऽनुष्ठेयम् ॥ २७ ॥

भावार्थः— राजप्रजापुरुषैः परस्परं प्रीत्योपकारे धर्म्ये व्यवहारे च वर्तित्वा शत्रून्निवार्याविद्यान्भकारं विनाश्य चक्रवर्त्ति

राज्यं प्रशाख्यानन्दे सदा स्वातव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे । (स्नान) उपदेश करने । (भ्राज) प्रकाश को प्राप्त होने । (अंधारे) कल के शत्रु । (बभारे) विचार विरोधियों के शत्रु । (हस्त) प्रसन्न । (सुहस्त) अच्छे प्रकार हस्त क्रिया को जानने और । (कथानी) दुष्टों को क्लेश करने । (सुमित्रधः) उत्तम मित्रों को धारण करने । (मित्रः) सब के मित्र । (स्योनः) सुखकी । (उग्रन्) कामना करने वाले सभाध्यक्ष आप । (नः) हम लोगों को । (एहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हजिये तथा । (दक्षिणम्) उत्तम अंगयुक्त । (उरुम्) बहुत उत्तम पदार्थों से युक्त वा स्वीकार करने योग्य । (उग्रन्तम्) कामना करने योग्य । (स्योनम्) सुखकी । (आविश) प्रवेश कीजिये हे सभाध्यक्षी जी । इन्द्रस्य परमेश्वर्य युक्त प्रजा और भृत्य आदि मनुष्य । (वः) तुम लोगों की रक्षा करें और आप लोग भी उनकी । (रघध्वम्) रक्षा सदा किया करो । जैसे वे शत्रु लोग । (तान्) उन । (वः) तुम लोगों की हिंसा करने में समर्थ । (मादभन्) न हों । वैसेही सम्यक् प्रीति से परस्पर मिलके वर्त्तों ॥ २७ ॥

भावार्थः—राज्य और प्रजा पुरुषों को उचित है कि परस्पर प्रीति उपकार और धर्म युक्त व्यवहार में यथावत् वर्त्त शत्रुओं का निवारण अविद्या वा अन्याय रूप अन्धकार का नाश और चक्रवर्त्ति राज्य आदि का पालन करके सदा आनन्द में रहें ॥ २७ ॥

परिमाग्न इत्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निदेवता । पूर्वाह्नस्य साम्नीवृ-
हतौ छन्दः । मध्यमः स्वरः । उत्तराह्नस्य साम्नुयुष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः । सर्वैर्मनुष्यैः सर्वेषु कर्त्तव्येषु शुभकर्मानुष्ठा-
नेषु परमेश्वरः सदा प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

सब मनुष्यों को उचित है कि सब करने योग्य उत्तम कर्मों के आरम्भ मध्य और हिट्ट होने पर परमेश्वर को प्रार्थना सदा किया करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

परिमाग्ने दुश्चरिताद्वाध्रस्वाम्ना सुचरिते
भज ॥ उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृताँ २ ॥
अनु ॥ २८ ॥

परि । मा । अग्ने । दुश्चरितादिति दुः
चरितात् । बाधस्व । आ । मा । सुच-
रितइति सुचरिते । भज । उत् । आयुषा ।
स्वायुषेति सुआयुषा । उत् । अस्थाम् ।
अमृतान् । अनु ॥ २८ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः । (मा) माम् । (अग्ने) विज्ञान
स्वरूप दयालो जगदीश्वर (दुश्चरितात्) दुष्टाचरणात् । (बाधस्व)
निवर्त्तय । (आ) समन्तात् । (मा) माम् । (सुचरिते) यस्मिन्
शोभनानि चरितानि धर्म्ये व्यवहारे तस्मिन् । (भज) स्वापय ।
(उत्) अपि । (आयुषा) जीवनेन । (स्वायुषा) शोभनमा-
युर्जीवनं प्राणधारणं यस्मिंस्तेन सह (उत्) उत्कृष्टे । (अस्थाम्)
तिष्ठेयम् । (अमृतान्) प्राप्तमोक्षान् सदेहान् विगतदेहान् वा
विदुषा सुत्थानन्दानुत्तमान् भोगान् वा (अनु) आनुकूल्ये ।
अयमन्वः । शत० ३ । २ । ६ । १३-१४ । व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हं अग्ने जगदीश्वर त्वं कृपया स्वायुषा ऽमृतान्
प्राप्तमोक्षान् सदेहान् विगतदेहान् वा विदुषा ऽमृतात्मभोगान्
वोदस्वासुत्कृष्टतया प्राप्नुयान् तेन मा मां संयोज्य दुश्चरितादुद्धा-
धस्व पृथक् कुरु पृथक् कृत्वा मामां येन कर्मणा हं सुचरिते ऽनु-
भज ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरधर्मत्यागाय धर्मग्रहणाय सत्यभावेन
प्राधितोऽयं परमात्मा यद्येतानधर्माद्वियोज्य धर्मे सदाः प्रवर्त्तयति
तथैव स्वैरपि यावज्जीवनं तावत्सर्वधर्माचरणे नीत्वा संसारमुक्ति-
मुखांनि सेवनीयानि ॥ २८ ॥

पदार्थः हे । (अग्ने) जगदीश्वर आपा कृपाकर के जिसकर्मसे मैं ।

(सायुषा) उत्तमता पूर्वक प्राण धारण करने वाले (आयुषा) जीवन से ।
(अमृतान्) जीवन मुक्त और मोक्ष का प्राप्त हुए विद्वान् वा मोक्ष रूपी आनन्दों
को । (उदस्थाम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होकर उससे (मा) सुभक्तों संयुक्त करके
(दुश्चरितात्) दुष्टाचरण से । (उदाधस्य) पृथक् करके (मा) सुभक्तों । (सुचरितं)
उत्तम २ धर्माचरण युक्त व्यवहार में । (अनुभज) अच्छे प्रकार स्थापन कीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को ये भाव है कि अधर्म के छोड़ने और धर्म के ग्रहण
करने के लिये सत्य प्रेम से प्रार्थना करें कि प्रार्थना किया हुआ परमात्मा शीघ्र
अधर्मों से छुड़ा कर धर्मही में प्रवृत्त करदेता है परन्तु सब मनुष्यों को यह क-
रना अवश्य है कि जब तक जीवन है तब तक धर्माचरणही में रहकर संसार
वा मोक्षरूपी सुखों का सब प्रकार से सेवन करें ॥ २८ ॥

प्रतिपन्था मित्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निदेवता । निवृत्तार्थं नुष्टुप्,
छन्दः । गान्धारः । पुनः सक्रिमर्थं प्रार्थनं, य इत्थुपदिश्यते

फिर उस परमेश्वर की प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रति पन्था मपद्गृहि स्वस्तिगामनेह-
सम् ॥ येन् विश्वाः परिद्विषो वृणक्ति
विन्दते वसुं ॥ २९ ॥

प्रति । पन्थाम् । अपद्गृहि । स्वस्तिगा-
मिति स्वस्तिगाम् । अनेहसम् । येन ।
विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्द-
ते । वसुं ॥ २९ ॥

पदार्थः— (प्रति) प्रत्यक्षे वीक्षायां च । (पन्थाम्) मार्गं मार्गम् । (अपद्महि) प्राप्नुयाम । (स्वस्तिगाम्) स्वस्ति सुखं गच्छति येन तम् । अत्र जनसनखन० अ० ३ । २ । ६७ । अनेन विट्प्रत्ययः । (अनेहसम्) अविद्यमानानि-एहांसि जननानि यस्मिंस्तम् । अत्र नञिह्रनएहच । उ० ४ । २३१ । अनेनार्यंसिद्धः । (येन) मार्गेण । (विश्वाः) सर्वाः । (परि) सर्वतः । (द्विपः) द्विपन्ति प्रीणयन्ति याम्यः शत्रुसेनाभ्यो दुःखक्रियाभ्यो वा ताः । अत्र कपोवहुजमिति हेतौक्किप् । (वृणक्ति) वर्जयति । अत्रान्तर्गतो-प्यर्थः । (विन्दते) लभते । (वसु) सुखकारकधनम् । अयं मन्वः । शत० ३ । २ । ६ । १५-१६ । व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वरान्नेत्वदनुगृहीताः पुरुषार्थिनोभूत्वा वयं येन विद्वान् विश्वा द्विपः परिवृणक्ति वसु विन्दते तमनेहसं स्वस्तिगां पन्थां मार्गं प्रत्यपद्महि प्रत्यक्षतया व्याप्त्या प्राप्नुयाम ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्होपादित्यागाय विद्याधनप्राप्तये धर्ममार्गप्रकाशयेच्चप्रार्थना धर्मविद्वत्सेवा च नित्यं कार्या ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर आपके अनुग्रह से युक्त पुरुषार्थी होकर हम लोग । (येन) जिस मार्ग से विद्वान् मनुष्य । (विश्वाः) सब । (द्विपः) यशु सेना वा दुःख देनेवाली भोग क्रियाओं की । (परिवृणक्ति) सब प्रकार से दूर करता और । (वसु) सुख करने वाले धन की (विन्दते) प्राप्त होता है उस । (अनेहसम्) हिंसा रहित । (स्वस्तिगाम्) सुख पूर्वक जाने योग्य । (पन्थाम्) मार्गको । (प्रत्यपद्महि) प्रत्यक्ष प्राप्त होवें ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को उचित है कि होपादित्याग विद्यादि धनको प्राप्ति और धर्ममार्ग के प्रकाश के लिये ईश्वर की प्रार्थना धर्म और धार्मिक विद्वानों की सेवा निरन्तर करें ॥ २६ ॥

अदित्यास्त्वगसीत्यस्य वत्सऋषिः । वरुणोदेयता पूर्वस्यस्वराज्ञाजु-

प्रौ विष्टुप् । अस्तुभादित्यन्तस्य विराडापीविष्टुप्कृन्तः । धैवतः
स्वरः । अथेश्वर सूर्य्यं वायु गुणा उपदिश्यन्ते ॥

आगले मंत्र में ईश्वर सूर्य्य और वायु के गुणों का उपदेश किया है ॥

अदित्यास्त्वगस्यदित्यै सद आसीद ॥

अस्तम्भनाद्यां वृषभोऽन्तरिक्षममिमीत
वरिमाणमपृथिव्याः ॥ आसीद्विश्वा भुव-
नानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य वृता
नि ॥ ३० ॥

अदित्याः । त्वक् । असि । अदित्यै । सदः ।

आ । सीद । अस्तम्भनात् । द्याम् । वृषभः ।

अन्तरिक्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् ।

पृथिव्याः । आ । आसीदत् । विश्वा । भुवना

नि । सम्राडिति समुत्पद्यत् । विश्वा । इत् ।

तानि । वरुणस्य । वृतानि ॥ ३० ॥

पदार्थः—(अदित्याः) पृथिव्यादेः । (त्वक्) यस्त्वचति
संरुणोति सः । (असि) अस्तिवा । अच पक्षे सर्वत्र व्यत्ययः । (अ-
दित्यै) पृथिव्यादि ऋष्ये । (सदः) साधनम् । (आ) समन्ता-
त् । (सीद) सादयति वा । अत्र व्यत्ययोऽन्तर्गतोऽर्थः । (अस्त-

भूत्) स्तभ्नासि स्तभ्नाति धरति वा । अत्र लङ्घेलङ् । (द्याम्)
सूर्यादिकं प्रकाशं वा । (वृषभः) श्रेष्ठः । (अन्तरिक्षम्) अव-
काशम् । (अभिमीत) निर्मिमीते । अत्रापि लङ्घेलङ् । (व-
रिमाणम्) वरस्य भावम् । (प्रधिव्याः) अन्तरिक्षस्यावकाशस्य
मध्ये । प्रधिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । निघं० १ । ३ । (आ)
सर्वतः (आसीदत्) सादयसि सादयत्यवस्थापयति वा (विश्व)।
सर्वाणि । (भुवनानि) लोकान् । (सम्नाट्) दः सम्यग् राजते
सः । (विश्व) अखिलानि (इत्) एव । (तानि) एतानि ।
(वरुणस्य) परमेश्वरस्य सूर्यस्य वायोर्वा । (व्रतानि) शील-
ानि । अयं मंत्रः । शत० ३ । ३ । १ । १-५ । व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर यतो वृषभस्त्वमदित्यास्त्वगस्यदित्यै
सद आसीदासादयसि द्यामस्तभूत् स्तभ्नासि वरिमाणमन्तरि-
क्षमभिमीत निर्मिमीते सम्नाट् सन् प्रधिव्या अन्तरिक्षस्य मध्ये
विश्व भुवनान्यासीददासादयस्सम्नात्तान्येतानि विश्व सर्वाणि
वरुणस्य ते तवेदेव व्रतानि सन्तीति वयमपद्महि विजानीयाने-
त्येकः ॥ यो वृषभः सम्नाट् सूर्यो वायुश्चादित्यास्त्वगस्यस्ति संवृ-
णोत्यदित्यै सद आसीदासादयति द्यामस्तभूत् स्तभ्नाति वरिमा-
णमन्तरिक्षमवकाशमभिमीत निर्मिमीते प्रधिव्या अन्तरिक्षस्य
मध्ये विश्व भुवनान्यासीददासादयति तस्यतान्येतानि विश्व स-
र्वाणि वरुणस्य सूर्यस्य वायोर्वा व्रतानि शीलानि सन्तीति
वयमपद्महितीति द्वितीयः ॥ ३० ॥

भावार्थः—अथ श्लेषालङ्कारः । पूर्वस्मान्मन्त्रादपद्महिती-
पदमनुवर्तते । परमेश्वरस्यैवैव सभावो यदिदं सर्वमभिव्याप्य र-
चयित्वा परत्येवं सूर्यवायोरपि प्रकाश धारण्य सभावास्ति । ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर जिससे आप । (अदित्याः) पृथिवी के । (त्वक्) आच्छादन करने वाले । (असि) है (वृषभः) श्रेष्ठ गुणयुक्त आप । (अदित्यै) पृथिवी आदि सृष्टि के लिये । (सदः) स्थापन करने योग्य । (आसीद्) व्यवस्था को स्थापन करते वा (द्याम्) सूर्य आदि को । (अस्तभ्रात्) धारण करते । (वरिमाणम्) अत्यन्त उत्तम । (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को । (अमिमीत) रचते और (सम्नाट्) अच्छे प्रकार प्रकाश को प्राप्त हुए सबके अधिपति आप । (पृथिव्याः) अन्तरिक्ष के बीच में । (विज्ञा) सब । (भुवनानि) लोकों के । (आसीदत्) स्थापन करते हो इससे । (तानि) ये । (विज्ञा) सब । (वरुणस्य) श्रेष्ठ रूप । (ते) आपके । (इत्) हो । (व्रतानि) सत्य स्वभाव और कर्म है ऐसा हम लोग । (अपद्महि) जानते हैं ॥ १ ॥ जो । (वृषभः) अत्युत्तम । (सम्नाट्) अपने आप प्रकाश मान सूर्य और वायु । (अदित्याः) पृथिवी आदि के । (त्वक्) आच्छादन करने वाले । (असि) हैं वा । (अदित्यै) पृथिवी आदि सृष्टि के लिये । (सदः) लोकों को । (आसीद्) स्थापन । (द्याम्) प्रकाश को (अस्तभ्रात्) धारण । (वरिमाणम्) श्रेष्ठ । (अन्तरिक्षम्) आकाश को । (अमिमीत) रचना और । (पृथिव्याः) आकाश के मध्य में । (विज्ञा) सब । (भुवनानि) लोकों को । (आसीदत्) स्थापन करते हैं । (तानि) वे । (विज्ञा) सब (ते) उस । (वरुणस्य) सूर्य और वायु के । (इत्) हो । (व्रतानि) स्वभाव और कर्म है ऐसा हमलोग । (अपद्महि) जानते हैं ॥ २ ॥ ३० ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्रीपालंकार और पूर्व मंत्रसे । (अपद्महि) इस पद की अनुवृत्ति जाननी चाहिये । जैसा परमेश्वरका स्वभाव है कि सूर्य और वायु आदि को सब प्रकार व्याप्त हो कर रचकर धारण करता है इसी प्रकार सूर्य और वायुका भी प्रकाश और स्थूल लोकों के धारण का स्वभाव है ॥ ३० ॥

वनेष्वित्यस्य वत्स षट्पिः । वरुणो देवता । विराडापीर्षो विष्टुप्छन्दः ।

चैवतः स्वरः । पुनस्ते कौहशा इत्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है

वनेषु व्यन्तरिक्षन्ततान् वाज्मर्वत्सु पयं
उस्रियांसु ॥ हृत्सु क्रतुं वरुणो विद्वग्नि-

न्द्रिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥ ३१ ॥
 वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् ।
 अर्वत्स्वित्यर्वत्सु । पयः । उस्त्रियासु ।
 हृत्स्वतिहृत्सु । क्रतुम् । वरुणः ।
 विक्षु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् । अद-
 धात् । सोमम् । अद्रौ ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (वनेषु) रक्षिषु वृक्षसमूहेषु वा । वनमिति र-
 क्षिष्वनामसु पठितम् । निघं० । (वि) विशेषार्थे । (अन्तरिक्षम्)
 आकाशम् । (ततान्) विस्तारितवाम् विस्तारयत वा । (वाजम्)
 वेगम् । (अर्वत्सु) अश्वेषु प्राप्त वेग गुणेषु विद्युदादिषु वा । अर्व-
 त्यश्व नामसु पठितम् । निघं० १ । १४ । (पयः) दुग्धम् । (उस्त्रियासु)
 गीषु । उस्त्रियेति गीनामसु पठितम् । निघं० २ । ११ । (हृत्सु)
 हृदयेषु । (क्रतुम्) प्रज्ञां कर्म वा । (वरुणः) परमेश्वरः सूर्यो
 वायुर्वा । (विक्षु) प्रजासु । (अग्निम्) विद्युतं प्रसिद्धमग्निं वा
 (दिवि) प्रकाशे । (सूर्यम्) सवितारम् । (अदधात्) धत्तवान्
 दधाति वा । (सोमम्) अमृतात्मकारसं सोमबल्याद्योपधोगणं वा ।
 (अद्रौ) मेघे शैले वा । अद्रिरिति मेघनामसु पठितम् । निघं०
 १ । १० । अयं मंत्रः । श० ३ । ३ । १ । ७ । व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः— या वरुणः परमेश्वरः सूर्यो वायुर्वा वनेषु
 किरणेष्वरण्येषु वान्तरिक्षं विततानार्वत्सु वाजसुस्त्रियासु पयोह-
 त्सु क्रतुर्विष्णुमग्निं दिवि सूर्यमद्रौ सोमं चादधात् एवमैवैरुपास्यः
 सम्यगुपयोजनीयो वास्ति ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अथ श्लेषालंकारः । परमेश्वरः स्वविद्या प्रकाश
जगद्रचनाभ्यां सर्वेषु पदार्थेषु तत्तत्स्वभाव युक्तान् संस्थाप्य विज्ञा-
नादिकं वायुसूर्यादिकं च विस्तृणोति ॥ ३१ ॥

पदार्थः— जी । (वरुणः) अत्युत्तम परमेश्वर सूर्य वा प्राण वायु है वे ।
(वनेषु) किरण वा बनें मे । (अन्तरिक्षम्) आकाश को । (विततान्) विस्तार
युक्त किया वा करता । (अर्वत्सु) अत्युत्तम वेगादि गुणयुक्त विद्युत् आदि
पदार्थ और घोड़े आदि पशुओं में । (वाजम्) वेग । (उन्त्रियासु) गोओं में । (पयः)
दूध । (हृक्षु) हृदयों में । (क्रतुम्) प्रज्ञा वा कर्म । (विजु) प्रजा में । (अग्निम्)
अग्नि । (दिवि) प्रकाश में । (सूर्ये) आदित्य । (अद्री) पर्वत वा भेद में ।
(सोमम्) सोमवल्ली आदि ओषधी और थोड़ा रसकी । (अदधात्) धारण किया
करते हैं उसी ईश्वर की उपासना और उन्हीं देवों का उपयोग करें ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालंकार है । जैसे परमेश्वर अपनी विद्या
का प्रकाश और जगत् को रचना से सब पदार्थों में उनके स्वभाव युक्त गुणों को
स्थापन और विज्ञान आदि गुणों को नियत करके पवन सूर्य आदि को वि-
स्तार युक्त करता है वैसे सूर्य और वायु भी सब के लिये सुखों का विस्तार क-
रते हैं ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरित्यस्य वत्सवृष्टिः । अग्निदेवता । निचृदार्थनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः । पुनस्तेकीदृशा इत्युपदिश्यते ।

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरुक्षः कनीन-
कम् ॥ यत्रैतं शोभिरीयसे भ्राजमानो विप्र-
श्चिता ॥ ३२ ॥

सूर्यस्य । चक्षुः । आ । रोह । अग्नेः ।

अदृष्टः कुनीनकम् । यच्च । एतशेभिः ।
ईयसे । भाजमानः । विप्रश्चितेति विप्रः
चित्ता ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (सूर्यस्य) सवितृमण्डलस्य विद्युतो वा । (चक्षुः)
दर्शकम् । (आ) समन्तात् । (रोह) दर्शयसि दर्शयति वा ।
(अग्नेः) भौतिकस्य । (अच्छाः) दर्शन साधकस्य । (कनीन-
कम्) कनति प्रकाशते येन तत् । अत्र कनीधातोर्वाहुलकादौष्णा-
दिक ईनक प्रत्ययः । (यत्र) यस्मिन् । (एतशेभिः) विज्ञान
वेगादिभिरागमकैर्गुणैरश्वैः । एतशद्व्यञ्जनामसु पठितम् । निघं०
१ । १४ । (ईयसे) विज्ञायसे विज्ञायते वा । (भाजमानः)
प्रकाशमानः । (विप्रश्चिता) मेधाविना विदुषा । विप्रश्चिदिति
मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३ । १५ । अयं मंत्रः । शत० ३ ।
३ । १ । व्याख्यानतः ॥ ३२ ॥

अव्ययः— हे परमेश्वर यत्र त्वमेतशेभिर्भाजमानो विप्रश्चि-
तेयसे यत्र प्राणोविद्युच्चैतशेभिर्विप्रश्चिता भाजमानो विज्ञा-
यते । यत्र त्वं स साच सूर्यस्याग्नेरच्छाः कनीनकं चक्षुरारोह
समन्ताद्दर्शयति वा तत्र वयं त्वां तं तां चोपासीमहि युञ्ज्याम
वा ॥ ३२ ॥

भावार्थः— अत्र प्रतेपालंकारः । मनुष्यैर्यथा विद्वद्भिरोश्व-
रः प्राणो विद्युच्च विज्ञायोपास्यते संप्रयुज्यते च तथैव विज्ञा-
योपास्य उपयोक्तव्यः संप्रयोजितव्या च ॥ ३२ ॥

पदार्थः— हे परमेश्वर । (यत्र) जहां आप । (एतशेभिः) विज्ञान
आदि गुणों से । (भाजमानः) प्रकाशमान । (विप्रश्चिता) मेधावी विद्वान् से

(ईशसे) विभ्रात होता है वा जहां प्राण वायु वा बिजली । (एतयेभिः) वेगादि गुण वा । (विपथिता) विद्वान् से । (भाजमानः) प्रकाशित होकर । (ईयसे) विभ्रात होता है । और जहां आप प्राण तथा बिजली । (सूर्यस्य) सूर्य वा बिजली और । (अग्नेः) भौतिक अग्नि के । (अक्षः) देखने के साधन । (कनीनकम्) प्रकाश करने वाले । (चक्षुः) नेत्रों के । (आरोह) देखने के लिये । कराते वा कराती है वही हम लोग आप की उपासना और उन देवों का उपयोग करें ॥ ३२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में शेषालंकार है । मनुष्यों को उचित है कि जैसे विद्वान् लोग ईश्वर प्राण और बिजली के गुणों को जान उपासना वा कार्य सिद्धि करते हैं वैसेही उनको जानकर उपासना और अपने प्रयोजनों को सदा सिद्ध करते हैं ॥ ३२ ॥

उस्रावेतमित्यस्य वत्स ऋषिः । सूर्यविद्वांसौ देवते । पूर्वस्य भुरिगापी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । स्वस्तीत्यंतस्य याजुषी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ।

अथ सूर्यविद्वांसौ कथं भूतावेताभ्यां शिल्पविदौ किं कुर्यातामित्युपदिश्यते ॥

अथ सूर्य और विद्वान् कैसे हैं और उन से शिल्पविद्या को जानने वाले क्या करें सो अगले मंत्र में कहा है ।

उस्रावेत धूर्षाहौ युज्येथामनुश्च्यू अ-
वीरहणौ ब्रह्मचोदनौ ॥ स्वस्तिग्रजं

मानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

उस्रौ । आ । इत्तम् । धूर्षाहौ । धुःसृहा
वितिधूः ऽसहौ । युज्येथाम् । अनुश्च्यू-

इत्यनश्चू । अवीरहणौ । अवीरहनावित्यवी
रहणौ । ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ ।
स्वस्ति । यजमानस्य । गृहान् । गच्छत-
म् ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (उखौ) रश्मिमन्तौ निवासहेतु सूर्यं वायू । उ-
खादिति रश्मिनामसु पठितम् । निघं० १ । ५ । गीनामसु च । निघं०
२ । ११ । (आ) समन्तात् । (इतम्) प्राप्नुतः । (धूर्पाहौ)
यौ धुरं पृथिव्याः शरोरस्य ज्ञानानां वा धारणं सहेते तौ । (यु-
ज्येधाम्) युज्येते युक्तौ कुरुतः । (अनश्चू) अग्न्याग्निनौ । (अवी-
रहणौ) वीरहनन रहितौ । (ब्रह्मचोदनौ) आत्मानप्राप्ति
प्रेरकौ । (स्वस्ति) सुखं सुखेन वा । (यजमानस्य) धार्मिकस्य
जीवस्य । (गृहान्) गृहाणि । (गच्छतम्) गमयतः । अयं मंत्रः ।
शत० ३ । ३ । १ । १२ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा विद्याशिल्पे चिकीर्षू यौ ब्रह्म-
चोदनावनश्चू अवीरणावखौ धूर्पाहौ सूर्यविद्वांसौ गावौ वृषव-
द्यान चालनायैतं प्राप्नुतो युज्येयां युक्तौ कुरुतो यजमानस्य गृहा-
न् स्वस्ति गच्छतं सुखेन गमयतस्तौ यूयं युक्त्या सेवयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषवाचकं सुप्तोपसालंकारौ । यथा सू-
र्यं विपश्चितौ क्रमेण सर्वं प्रकाश्य धृत्वा सहित्वा युक्ताप्राप्य सुखं
प्रापयतस्तथैव येन शिल्पविद्यासमादकेन यानेषु युक्त्या सेविते
अग्निजले सुखेन सर्वत्राभिगमनं कारयतः ॥ ३३ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जेसे विद्या और शिल्प क्रिया को प्राप्त होने की
इच्छा करने वाले । (ब्रह्मचोदनौ) अन्न और दिज्ञान प्राप्ति के हेतु । (अनश्चू

अव्यापी । (अवीरहणो) वीरों का रक्षण करने । (उस्त्री) ज्योति युक्त और निवास के हेतु । (धूर्षाक्षी) पृथिवी और धर्म के भार को धारण करने वाले विद्वान् । (एतम्) सूर्य और वायु को प्राप्त होते वा । (युज्येद्याम्) युक्त करने और । (यजमानस्य) धार्मिक यजमानके । (गृहान्) घरों को । (स्वस्ति) सुख से । (गच्छतम्) गमन करवे है वैसे तुम भी उनको युक्ति से संयुक्त करके कार्यों को सिद्ध किया करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार हैं । जैसे सूर्य और विद्वान् सब पदार्थों को धारण करने हारे सहन युक्त और प्राप्त हो कर सुखों को प्राप्त कराते हैं वैसेही शिष्य विद्या के जानने वाले विद्वान् से यानों में युक्ति से सेवन किये हुए अग्नि और जल सवारियों को चलाके सर्वत्र सुख पूर्वक गमन कराते हैं ॥ ३२ ॥

भद्रोमेऽसौत्यस्य वत्स ऋषिः । यजमानो देवता । पूर्वस्य भुरिगार्पी
गायत्रो छन्दः । षड्जः स्वरः । मात्वेत्यस्य भुरिगार्ची वृहत्तौ
छन्दः । मध्यमः स्वरः । श्येनोभूत्वेत्यस्य विराडार्च्यनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

तेन यानेन विदुषा किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ।
उस यान से विद्वान् को क्या २ करना चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

भद्रोमेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्य-
भिधामानि । मा त्वा परिप्रणिणो विद्वन्
मा त्वा परिपुंथिणो विद्वन् मा त्वा वृका
अघायवो विद्वन् ॥ श्येनो भूत्वा परापत
यजमानस्य गृहान् गच्छतन्नौ सशंस्कृ-
तम् ॥ ३४ ॥

भद्रः । मे । असि । प्र । च्यवस्व । भुवः ।
 पते । विश्वानि । अभि । धामानि । मा ।
 त्वा । परिपरिणइति परिऽपरिणः । वि-
 दन् । मा । त्वा । परिपन्थिनइति परि-
 ऽपन्थिनः । विदन् । मा । त्वा । वृकाः ।
 अघ्रायवः । अघ्रयवइत्यंघ्रऽयवः । विदन् ।
 श्येनः । भूत्वा । परा । पुतु । यजमानस्य ।
 गृहान् । गच्छु । तत् । नौ । सँस्कृ-
 तम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (भद्रः) सुखकारी । (मे) मम । (असि) भ-
 वसि । (प्र) प्रकर्षे । (च्यवस्व) गच्छ । (भुवः) पृथिव्याः । (पते)
 स्वामिन् । (विश्वानि) सर्वाणि । (अभि) आभिसुख्ये । (धा-
 मानि) स्थानानि । (मा) निषेधे । (त्वा) त्वां गृहादिषूपस्ति-
 तम् । (परिपरिणः) परितः सर्वतश्चलेन दात्रौ वा परस्वादा-
 यिनश्चोराः । कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवसातरि ॥ अ० ५ ।
 २ । ८६ । अनेनैतौ शब्दौ स्तेनविषये निपात्येते । (विदन्) वि-
 दन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र सर्वत्र वा कृन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति
 नुमटोरभावोलोडघञुङ् च । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) प्रवा-
 ससेविनं त्वाम् । (परिपन्थिनः) उत्कोचका दस्यवः । (विदन्)

लभन्ताम् । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) त्वामैश्वर्य्यवन्तम् । (वृकाः) स्तेनाः । वृकइति स्तेननामसु पठितम् । निषे० ३ । २४ । (अघायवः) आत्मनोऽघं पापमिच्छवः । (विदन्) लभन्ताम् । (श्येनः) श्येनइव (भूत्वा) (परा) दूरार्थे । (पत) गच्छ । (यजमानस्य) संगसंक्तुं योग्यस्य पूज्यस्य मनुष्यस्य । (गृहान्) द्वीपखण्डदेशान्तरस्थानानि । (गच्छ) गमनं कुरु । (तत्) (नौ) आवयोः । (संस्कृतम्) शिल्पविद्या संस्कारयुक्तं सर्वर्तुक्रमम् । अयं संवः । शत० ३ । ३ । १ । १४-१६ ॥ व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे भुवस्सते विदंस्त्वं मे मम भद्रोऽसि । यन्नौ तव मम च संस्कृतं यानमस्ति तेन विश्वानि धामान्यभिप्रच्यवस्वाभितः प्रक्षेपतथा गच्छ यथा सर्ववाभिगच्छन्तं त्वां परिपरिणो वृका मा विदन् मा लभन्तां तथा प्रयतस्व । परदेशसेविनं त्वां यथा परिपन्विना वृका मा विदन् तथाऽनुतिष्ठ । यथा परदेशसेविनं त्वामघायवः प्रापिनो मनुष्या मा विदन् तथाऽनुजानीहि । त्वं श्येनो भूत्वा तेभ्यः परापत गच्छैतान्वा परापत दूरे गमयैवं कृत्वा यजमानस्य गृहान् गच्छ यतो मार्गे किञ्चिदपि दुःखं न स्यात् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अव वाचकलुप्तोपमालंकाराः । मनुष्यैरुत्तमानि विमानादीनि यानानि रक्षयित्वा तव स्थित्वा तानि यथायोग्यं प्रचाल्य श्येनइव द्वीपाद्यन्तरं देशंगत्वा धनं प्राप्य तस्मादागत्यदुष्टेभ्यः प्राणिभ्यो दूरेस्थित्वा सर्वदा सुखं भोक्तव्यम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (भुवस्सते) पृथिवी के पालन करने वाले विद्वान् मनुष्य तु । (मे) मेरे । (भद्रः) कल्याण करने वाला वंधु (असि) है सो तु । (नौ) मेरा घोर तेरा (संस्कृतम्) संस्कार किया हुआ यान है । (तत्) उससे । (विश्वानि) सब । (धामानि) स्थानों की । (अभिप्रच्यवस्व) अच्छे प्रकार जा जिस से सब जगह जाते हुए । (त्वा) तुझ को जैसे । (परिपरिणः) छल से रात्रि में दूसरे के पदार्थों को चढ़ाने करने वाले । (वृकाः) चोर । (मावि-

दन्) प्राप्त न और परदेय को जाने वाले । (त्वा) तुम्ह को जैसे । (परिपन्थिनः) मार्ग में लूटने वाले डाकू । (माविदन्) प्राप्त न होवे जैसे परमैश्वर्य युक्त । (त्वा) तुम्ह को । (अघाववः) पापकी इच्छा करने वाले दुष्ट मनुष्य । (माविदन्) प्राप्त न हो वैसा कर्म सदा किया कर । (श्वेनः) श्वेन पक्षी के समान बेग बल युक्त । (भूत्वा) होकर उन दुष्टों से । (परापत) दूररह और इन दुष्टों को भी दूरकर ऐसी क्रिया करके (यजमानस्य) धार्मिक यजमान के । (गृहान्) घर वा देश देशान्तरों को । (गच्छ) जा कि जिस से मार्ग में कुछ भी दुःख न हो ॥ ३४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक तुमोपमालंकार है । मनुष्यों की योग्य है कि उत्तम २ विमान आदि यानों को रच उन में बैठ उनको यथायोग्य चला श्वेन पक्षी के समान हीप वा देश देशान्तर को जा धनों को प्राप्त करके वहाँ से आ और दुष्ट प्राणियों से अलग रहकर सब काल में स्वयं सुखों का भोग करें और दूसरों को करावें ॥ ३३ ॥

नमो मित्रस्यैत्यस्य वत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । निचृदापी
जगती छन्दः । निपादः छरः ॥

॥ पुनरीश्वर सवितारौ कौडशावित्युपदिश्यते ॥

फिर ईश्वर और सूर्य कैसे हैं इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय
तद्गतं संपर्यत ॥ दूरेदृशे देव जाताय
कोतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शशं स
त ॥ ३५ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः ।

देवाय । तत् । ऋतम् । संपर्यत । दूरेदृ-

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

वरुणस्योत्तम्भेनमसि वरुणस्य स्कम्भ
सर्जनीस्थो वरुणस्य ऋतसदन्यसि व-
रुणस्य ऋतु सदनमसि वरुणस्य ऋतु
सदनुमासीद ॥ ३६ ॥

वरुणस्य । उत्तम्भेनम् । असि । वरुणस्य ।
स्कम्भः सर्जनी इति स्कम्भऽसर्जनी । स्थः ।
वरुणस्य । ऋतुसदनीत्यृतुऽसदनी । वरु-
णस्य । ऋतु सदनुमिस्यृतुऽसदनम् ॥ अ-
सि । वरुणस्य । ऋतु सदनुमित्यृतुऽसदनम् ।
आ । सीद ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (वरुणस्य) वरितुं प्राप्तुं योग्यस्य ये वरुण जगतः
वरुण इति पद नामसु पठितम् । निघं० ५ । ४ । (उत्तम्भेनम्)
उत्कृष्टं प्रतिबन्धनम् । अथ । उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ अ० ८ । ४ ।
६१ । अनेन पूर्वस्य सस्य पूर्वसवर्णादेशः (असि) अस्तिवा । (व-
रुणस्य) वायोः । अनेन ज्ञान प्राप्ति गमधातोर्द्वयस्य छणम् । (स्क-
म्भसर्जनी) या क्रिया स्कम्भानामाधारकाणां सर्वान्युत्पादिका सा
(स्तः) स्तः । (वरुणस्य) मूर्त्यस्य । (ऋतुसदनी) या क्रिया ऋता
नां जलानां सदनी गमनागमनकारिणी । (असि) अस्तिवा

(वरुणस्य) वरपदार्थसमूहस्य । (ऋतसदनम्) ऋतानां यथार्थानां पदार्थानां सदन स्थानम् । (असि) अस्ति वा । (वरुणस्य) उत्कृष्ट गुण समूहस्य । (ऋतसदनम्) यदृतानां सक्षानां बोधानां स्थानं तत् । (आ) समन्तात् । (सीद) प्रापयसि प्रापयति वा । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ३ । १ । २८-२९ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर यत्स्व वरुणस्योत्तम्भनगतिं या वरुणस्य स्कम्भसर्जनी या च वरुणस्यर्त्तसदनी क्रियस्थस्तस्ते धारितवानसि । यद्वरुणस्यर्त्तसदनमस्ति तत्कृपया वरुणस्यर्त्तसदनमासीद समन्तान्प्रापयन्त्यतस्त्रयं यथा माथयामइत्येकः ॥ १ ॥ यो वरुणस्योत्तम्भन धरति । या वरुणस्य स्कम्भसर्जनी या च वरुणस्यर्त्तसदनी क्रियं स्थः स्तोत्रं यन्नयोर्धरकोऽस्ति यद्वरुणस्यर्त्तसदनमस्ति तद्यो वरुणस्यर्त्तसदनमासीद समन्तान्प्रापयति स कुतो नोपयोक्तव्यः ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नपालकारः । नहि कश्चित्पद्मश्वम्भु विना सर्वं जगद्रचितं धर्तुं पालयितुं विज्ञातुं वा शक्नोति । न किल कश्चिन् सूर्यस्य विना सर्वं भूम्यादि जगत् प्रकाशितुं धर्तुं वा शक्नोति तस्मात् सर्वमेतन्पेशीश्वरस्योपासनं सूर्यस्योपयोगोऽयथावत् कार्त्तिके इति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जिस स आप । (वरुणस्य) उत्तम जगत् क । (उत्तम्भनम्) अच्छे प्रकार प्रतिबन्ध करने वाले । (असि) है । जो (वरुणस्य) गायु के । (स्कम्भसर्जनी) आधाररूपी पदार्थों के उत्पन्न करने (वरुणस्य) मूर्ती के । (ऋतसदनी) जलों का गमनागमन कराने वाली क्रिया । (स्थ) ह उनको धारण किये हुए है । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) पदार्थों का स्थान । (अमि) है । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) सत्यरूपी बोधों के स्थान को । (आसीद) अच्छे प्रकार प्राप्त कराते हैं इससे आप का आश्रय हम लोग करते हैं ॥ १ ॥ जो । (वरुणस्य) जगत् का । (उत्तम्भनम्) धारण करने वाला । (अमि) है । जो ।

शुद्धिं दूरेदृशे । देवजातायेति । देवऽजा-
ताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय ।
शं० सत ॥ ३५ ॥

पदार्थः— (नमः) सत्करणमन्नं वा । नमइत्यन्नं नामसु
पठितम् । निघं० २ । ७ । (मित्रस्य) सर्वजगत्सृष्टदः । प्रकाशस्य
वा । (वरुणस्य) येशस्य । (चक्षसे) सर्वद्रष्टुर्दर्शयितुर्वा । अत्र
पण्ड्यर्थे चतुर्थीति वार्त्तिकेन चतुर्थी । चट इति पश्यति कर्मसु
पठितम् । निघं० । ३ । ११ । (महः) महसे । अत्र सुपांसुलुगि-
तिङेलुक् । (देवाय) दिव्यगुणाय । (तत्) चेतन स्वरूपं प्रका-
शस्वरूपं वा । (ऋतम्) सत्यम् । (सपथ्यत) परिचरत । सप-
थ्यतीति परिचरणकर्मसु पठितम् । निघं० ३ । ५ । (दूरेदृशे)
यो दूरेस्वितान् दर्शयति तस्मै (देवजाताय) देवैर्दिव्यैर्गुणैः
प्रसिद्धाय (केतवे) विज्ञानस्वरूपाय ज्ञापकाय वा (दिवः) प्रका-
शस्वरूपस्य । (पुत्राय) पवित्रकारकायाग्निपुत्राय वा (सूर्याय)
चराचरात्मने । परमैश्वर्य्यं हेतवे वा (शं० सत) प्रशंसत । अयं
मंत्रः । शत० ३ । १ । २४ । व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा वयं यन्मित्रस्य वरुणस्य दिवः ऋ-
त सत्यं स्रष्टुमस्मि तद्यूयमपि सपथ्यत । यस्य महो महसे दूरे-
दृशे चक्षसे देवजाताय केतवे देवाय पुत्राय पवित्रं कर्त्तुं सूर्याय-
परमात्मने वयं नमस्तुभ्यंस्तुभ्यौ यूयमपि कुरुते । त्यक्तः ॥ १ ॥
हे मनुष्या यथा वयं यन्मित्रस्य वरुणस्य दिवः प्रकाशस्वरूपस्य सूर्य्य
लोकस्यं यथार्थं स्रष्टुमस्मि तद्यूयमपि विद्याया सपथ्यत ।
यथा वयं यस्मै चक्षसे देवजाताय केतवे दिवोऽग्नेः पुत्राय दूरेदृशे

महोदेवाय सूर्याय लोकाय प्राप्तार्थं प्रवर्तमहि तथा यूयमपि
प्रवर्तध्वम् ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेष वाचक लुप्तोपमालंकारौ । यस्य कृपया
प्रकाशेन वा चोर दस्यादयो निवर्तन्ते । अतः परमेश्वरेण समः
समर्थः सूर्येण समो लोकश्च न विद्यते तस्मात्सर्वमनुष्यैः स एव
प्रशंसनीय इति वेद्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे हम लोग । (यत्) जा । (मित्रस्य) सब के
सङ्घत् । (वरुणस्य) येठ ! (दिवः) प्रकाश स्वरूप परमेश्वर का । (ऋतम्)
सत्य स्वरूप है (तत्) उस चेतन की सेवा करते हैं। वैसे तुम भी उस का सेव-
न सदा । (सपर्ययत) किया करो और जैसे उस । (महः) बड़े । (दूरेदृशे)
दूर स्थित पदार्थों का दिखाने (चक्षुः) सब को देखने । (देवजाताय) दिव्य
गुणों से प्रसिद्ध । (केतवे) विज्ञान स्वरूप । (देवाय) दिव्यगुण युक्त । (पुत्राय)
पवित्र करने वाले । (सूर्याय) चराचरात्मा परमेश्वर को । (नमः) नमस्कार
करते हैं वैसे तुम भी (प्रशंसत) उसकी स्तुति किया करो ॥ १ ॥ हे मनुष्यो जा ।
(मित्रस्य) प्रकाश । (वरुणस्य) येठ । (दिवः) प्रकाश स्वरूप सूर्य लोक का
(ऋतम्) यथार्थ स्वरूप है । (तत्) उस प्रकाश स्वरूप को तुम भी विद्या से
(सपर्ययत) सेवन किया करो । जैसे हम लोग जिस । (चक्षुः) सब के दिखाने
ने । (देवजाताय) दिव्यगुणों से प्रसिद्ध । (केतवे) ज्ञान कराने अग्नि के ।
(पुत्राय) पुत्र (दूरेदृशे) दूर स्थित हुए पदार्थों का दिखाने । (महः) बड़े ।
(देवाय) दिव्यगुण वाले (सूर्याय) सूर्य के लिये प्रवृत्त हो वैसे तुम भी प्रवृत्त
होवो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार है । सब मनुष्यों-
का जिसकी कृपा वा प्रकाश से चोर डाँऊ आदि अपने कार्यों से निवृत्त होजा-
ते हैं उसी की प्रशंसा और गुणों की प्रसिद्धि करनी और परमेश्वर के समान स-
मर्थ वा सूर्य के समान कोई लोक नहीं है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

वरुणस्येत्यस्य वत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । विराड्वाङ्मौ

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनस्तौ कौडशावित्युपदिश्यते ॥

(वरुणस्य) वायु के । (स्कम्भसर्जनी) आधारों को उत्पन्न करने वा जो । (वरुणस्य) सूर्य के । (ऋतसदनी) जलों का गमनागमन कराने वाली क्रिया । (स्थः) है । उनका धारण करने तथा जो । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) सत्य पदार्थों का स्थान रूप । (असि) है वह (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) पदार्थों के स्थान को । (आसीद्) अच्छे प्रकार प्राप्त और धारण करता है उसका उपयोग क्यों न करना चाहिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालंकार है । कोई परमेश्वर के बिना सब जगत् के रचने वा धारण पालन और जानने को समर्थ नहीं हो सकता और कोई सूर्य के बिना भूमि आदि जगत् के प्रकाश और धारण करने को भी समर्थ नहीं हो सकता इस से सब मनुष्यों को ईश्वर की उपासना और सूर्य का उपयोग करना चाहिये ॥ ३६ ॥

याते धामानीत्यस्य गोतम ऋषिः । यज्ञो देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरेतौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

किं ये कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

याते धामानि हविषा यजन्ति ता
ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥ गय-
स्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रच-
रा सोमदुर्यान् ॥ ३७ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते ।
विश्वा । परिभूरिति परिभूः । अस्तु । यज्ञम् । गय-
स्फान इति गयस्स्फानः । प्रतरण इति प्रतरणः । सु-
वीर इति सुवीरः । अवीरहेत्यवीरहा । प्र । चर ।
सोम । दुर्यान् ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (या) यानि । अत्र सर्वत्र शेषश्चन्दसीति शैलीपः ।

(ते) तव तस्य वा । (धामानि) अधिकरणानि द्रव्याणि । (हविषा)
ग्राह्येण दातव्येन पदार्थेन साधकेन वा । (यजन्ति) पूजयन्ति संगमयन्ति
वा । (तां) तानि । (ते) तव तस्य वा । (विश्वा) सर्वाणि । (परिभूः)
परितःसर्वतो भवतीति । (अस्तु) भवतु । (यज्ञम्) यष्टुमर्हम् । (गयस्कानः)
गयानामपेक्षधनगृहाणां फानो वर्धयिता । गय इत्यपत्यनामसु पठितम् । निघं० २।२।
धन नामसु । निघं० २ । १० । गृह नामसु च । निघं० ३ । ४ । (प्रतरणः)
प्रतरति दुःखानि येन सः । (सुवीरः) शोभना वीरा यस्मिन्सः । (अवीरहा)
अवीरान् कातरान् मनुष्याम् हन्ति येन सः । अत्र कृतो बहुलमिति करणेकिप् ।
(प्रचर) विजानीत्यनुतिष्ठ । (सोम) सोम विद्या संपादक विद्वन् । (दुर्य्या-
न्) गृहाणि । दुर्य्या इति गृहनामसु पठितम् । निघं० २ । ४ । अयं मंत्रः ।
शत० ३ । ३ । १ । ३० । व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर यथा विद्वांसो या यानि ते तव धामानि
हविषा यजन्ति तथा ता तानि विश्वा सर्वाणि वयमपि यजेमैतेषां यथा यस्ते
तव गयस्कानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा परिभूर्वज्रः प्रदोऽस्ति तथा स भवत्कृपया-
ऽस्मभ्यमपि सुखकार्यस्य । हे सोम विद्वन् यथा वयमेतं यज्ञमनुष्ठाय गृहेषु
प्रचरेम विजानीयामानुतिष्ठेम तथा त्वमप्येत दुर्य्यान् गृह्णाति प्रचर विजानी-
यानुतिष्ठ ॥ ३७ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेष वाचकलुप्तोपमालंकारौ । यथा विद्वांस
ईश्वरे प्रीतिं संसारे यज्ञानुष्ठानं कुर्वन्ति तथैव सर्वैर्मनुष्यैरनुष्ठेयम् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्न-प्राये शिल्पविद्या दृष्टि पवित्रता संपादनं विदुषा संगो यज्ञानुष्ठानमुत्साहादि प्रापणं युद्धकरणं शिल्पविद्या स्तुतिर्यज्ञगुणवर्णनं सत्य-
व्रतधारणं जलाग्न्योर्गुणं वर्णनं पुनर्जन्मकथनमीश्वरप्रार्थनं यज्ञानुष्ठानं माता-
पितादिः पुत्रादिनाऽनुकरणं यज्ञ व्याख्या दिव्यधीप्रापणं परमेश्वरार्चनं सूर्य-
गुण वर्णनं पदार्थक्रय विक्रयोपदेशो मित्रत्व सम्पादनं धर्ममार्गं प्रचारं करणं
परमेश्वर सूर्यगुण प्रकाशनं चोपादिनिवारणमीश्वर सूर्यादि गुण वर्णनं
यज्ञ फल चेत्युक्तमन एतदुक्तार्थानां तृतीयाध्यायार्थेन सहस्रगतिरस्तीति वेद्यम् ॥
अथमप्यध्याय ऊवट महीधरादिभिरन्यथैव व्याख्यातः ॥

इति श्रीमन्पित्राजकाचार्येण श्रीयुत महाविदुषा विरजानन्दसरस्वती स्वामि-
ना शिष्येण दयानन्दसरस्वती स्वामिना विरचिते सस्कृतार्यभाषाभ्यां विभू-
षिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः पूर्तिमगमत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जैसे विद्वान् लोग । (या) जिन । (ते) आप
के । (धामानि) स्थानों को हविषा देने लेने योग्य द्रव्यों से । (यजन्ति) सत्कार पूर्वक
ग्रहण करते हैं वेसे हमलोग भा । (ता) उन । (विश्वा) सभी को ग्रहण करें
जैसे वह यज्ञ विद्वानों को । (ते) आप का । (गयस्फानः) अपत्य धन और घरों
के बढ़ाने । (प्रतरण) दुःखों से पार करने । (सुवीर) उत्तम वीरों का योग
करान । (अवीरहा) कायर दरिद्रतायुक्त अवीर अर्थात् पुरुषार्थ रहित मनुष्य और
सन्तुष्टों का नारने तथा । (परिभूः) सब प्रकार से सुख कराने वाला है जैसे वह
आपकी दृष्टि में हम लोगों के लिये । (अस्तु) हो या जिसको विद्वान् लोग ।
(यजन्ति) यजन करते हैं उस । (यज्ञम्) यज्ञको हम लोग भी करें । हे । (सोम)
सोम विद्या को संपादन करने वाले विद्वान् जैसे हम लोग इस यज्ञ को करके घरों में
आनन्द करें जानें इस में कर्म करें जैसे तू भी इस को करके । (दुय्यान्) घरों में ।
(प्रचर) मुख का प्रचार कर जान और अनुष्ठान कर ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेष और वाचकलुप्तोपमालकार है । जैसे विद्वान् लोग ईश्वर में प्रीति ससार में यज्ञ के अनुष्ठान को करते हैं वैसाही सब मनुष्यों को करना उचित है ॥ ३७ ॥

इस अध्याय में शिल्पविद्या, वृष्टिकी पवित्रता का सपादन, विद्वानों का सग यज्ञ का अनुष्ठान, उत्साह आदि की प्राप्ति, शिल्प विद्या की स्तुति, यज्ञ के गुणों का वर्णन सत्य व्रत का धारण अग्नि जल के गुणों का वर्णन, पुनर्जन्म का कथन, ईश्वर की प्रार्थना, यज्ञानुष्ठान, माता पिता और पुत्रादिकों का आपस में अनुकरण, यज्ञ की व्याख्या, दिव्य बुद्धि की प्राप्ति, परमेश्वर का अर्चन, सूर्यगुण वर्णन, पदार्थों के क्रय वि क्रय का उपदेश, मित्रता करना धर्म मार्ग में प्रचार करना, परमेश्वर वां सूर्य के गुणों का प्रकाश चोर आदि का निवारण ईश्वर सूर्यादि गुण वर्णन और यज्ञ का फल कहा है इस से इस अध्यायार्थ की तीसरे अध्याय के अर्थ के साथ मगति जाननी चाहिये ॥ ऊबट और महीधर आदि ने इस अध्याय का भी शब्दार्थ विरुद्ध ही वर्णन किया है ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्येण श्रीयुतमहाविदुषा विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती स्वामिना विरचिते सस्कृतार्थभाषायां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये चतुर्थोऽध्याय पूतिमगात् ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमाध्यायारम्भः ॥

अथ चौथे अध्याय की पूर्ति के पश्चात् पाचवें अध्याय के भाष्य का आरम्भ किया जाता है ।

**विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव
यद्गदं तन्न आसुव ॥**

अग्नेस्तनूरित्यस्य गोतम अपि । विष्णुर्देवता । स्व ॥ राइवाग्यी
बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ किमर्थो यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

किस २ प्रयोजन के लिये यज्ञ का अनुष्ठान करना योग्य है
इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया ॥

अग्नेस्तनूरसि विष्णावे त्वा सोमस्य
तनूरसि विष्णावे त्वाऽतिथेरातिथ्यम-
सि विष्णावे त्वा इयेनाय त्वा सोमभृते
विष्णावे त्वाऽग्नये त्वा रायस्पोषुदे
विष्णावे त्वा ॥ १ ॥

अग्नेः । तनूः । असिः । विष्णावे । त्वा । सोमस्य ।
तनूः । असिः । विष्णावे । त्वा । अतिथेः । आतिथ्यम् ।
असिः । विष्णावे । त्वा । इयेनाय । त्वा । सोमभृतेऽतिथेः सोमभृ-
ते । विष्णावे । त्वा । अग्नये । त्वा । रायस्पोषुदेऽतिथेः राय-
स्पोषुदे । विष्णावे । त्वा ॥ १ ॥

पदार्थः--(अग्नेः) विद्युत्प्रसिद्धरूपस्य । (तनूः) शरीरवत् (असिः)
भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (विष्णावे) यज्ञानुष्ठानाय । (त्वा)
तद्वाचिः । (सोमस्य) जगत्पुरुषस्य पदार्थसमूहस्य रसस्य वा ।
(तनूः) विस्तारकम् । (असिः) भवति । (विष्णावे) व्या-

पनशीलस्य वायोश्च शुद्धये । (त्वा) तां सामग्रीम् । (अतिथेः) अविद्यमान-
तिथेर्विदुषः । (आतिथ्यम्) यदातिथेर्भावः सत्काराख्यं कर्म वा । (असि) व-
र्त्तते तत् । (विष्णवे) व्याप्तिशीलाय विज्ञान भासिलक्षणाया वा यज्ञाय । (त्वा)
तद्यज्ञसाधनम् । (श्येनाय) श्येनवदितस्ततःसद्योगमनाय । (त्वा) तद्धवनं क-
र्म । (सोमभृते) यः सोमान् विभर्ति तस्मै यजमानाय । (विष्णवे) सर्वविद्या
कर्म व्यापनं स्वभावाय । (त्वा) तदुत्तमं सुखम् । (अग्नये) पावक वर्द्धनाय
(त्वा) तदिन्धनादिकं वस्तु (रायस्पोषदे यो रायो विद्याधनसमूहस्य पोषं पुष्टिं
ददाति तस्मै । (विष्णवे) सर्वसद्गुणविद्याकर्मव्याप्तये । (त्वा) तामेतां
क्रियाम् । अयं मंत्रः । शत० ३। ३। २। ८—१४ । व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं यज्ञविरग्नेस्तनूरासि भवति त्वा तद्विष्णवे
स्वीकरोमि । या सोमस्य सामग्र्यसि भवति त्वा तां विष्णवे उपयुजामि यदाति-
थेरतिथ्यमसि वर्त्तते त्वा तद्विष्णवे परिगृह्णामि यद्येनवन्ञ्जीग्रगमनाय प्रवर्त्तते
त्वा तदग्न्यादिषु प्रक्षिपामि । यत्कर्म विष्णवे सोमभृते वर्त्तते त्वा तदाददे यदग्नये
वरीहृत्यते त्वा तत्स्वीकरोमि । यद्रायस्पोषदे विष्णवे समर्थकमस्ति त्वा त-
त्संगृह्णामि तथैतत्सर्वं यूयमपि सेवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्यैरेतत्फलप्राप्तये त्रिविधो
यज्ञो नित्यमनुष्ठेय इति ॥ १ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तुम लोग जैसे मैं जो हूँ । (अग्नेः) निजली प्रसिद्ध रूप
अग्नि के । (तन्) शरीर के समान । (असि) है । (त्वा) उसको (विष्णवे)
यज्ञ की सिद्धि के लिये स्वीकार करता हूँ जो । (सोमस्य) जगत् में उत्पन्न हुए प-
दार्थ समूह की । (तन्) विस्तार पूर्वक सामग्री । (असि) है । (त्वा) उसको ।
(विष्णवे) वायु की शुद्धि के लिये उपयोग करता हूँ जो । (अतिथे) सन्यासी
आदिका । (आतिथ्यम्) अतिथिपन वा अनुकूल सेवा रूप कर्म । (असि) है । (त्वा)

उसको । (विष्णवे) विज्ञान यज्ञ की प्राप्ति के लिये ग्रहण करता हूँ जो । (श्येनाय) श्येनपक्षी के समान शीघ्र जाने के लिये । (असि) हे । (त्वा) उस द्रव्य को अग्नि-आदि में छोड़ता हूँ जो । (विष्णवे) सब विद्या कर्म युक्त । (सोमभृते) सोमों को धारण करने वाले यजमान के लिये सुख । (असि) है । (त्वा) उसको ग्रहण करता हूँ । (जो) (अग्नये) अग्नि बढ़ाने लिये के काष्ठ आदि हैं । (त्वा) उसको स्वीकार करता हूँ जो । (रायस्पोषदे) धन की पुष्टि देने वा । (विष्णवे) उत्तम गुण कर्म विद्या की व्याप्ति के लिये समर्थ पदार्थ है । (त्वा) उसको ग्रहण करता हूँ वैसे इस सबका सेवन तुम भी किया करो ॥ १ ॥

भावार्थ :— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालकार है । मनुष्यों को उचित है कि पूर्वोक्त फल की प्राप्ति के लिये तीन प्रकार के यज्ञ का अनुष्ठान नित्य करे ॥ १ ॥

अग्नेर्जनित्रमित्यस्य गोतमश्विः । विष्णुर्मज्ञो देवता । पूर्वस्यार्षीगायत्री छन्दः
पद्मः स्वरः । गायत्रेच्युत्तरस्याचीत्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

किर यह यज्ञ केमा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नेर्जनित्रमित्यसि वृषणीं स्थ उर्व-
र्ष्यस्यायुरसि पुरु रचाअसि गा-
त्वा छन्दसा मन्यामि त्रैष्टुभेन
छन्दसा मन्यामि जागते (तनः) शरीरवत्
सा मन्यामि ॥ २ ॥ (णवे) यज्ञानुष्ठानाय

अग्नेः । जनित्रम् । अस्ति यस्य पदार्थसमूहस्य
अस्ति । अस्ति । अस्ति । भवति । (

असि । गायत्रेणा । त्वा । छन्दसा । मन्थामि । त्रै-
ष्टुभेन । त्वा । छन्दसा । मन्थामि । जागतेन । त्वा ।
छन्दसा । मन्थामि ॥ २ ॥

पदार्थः— (अग्नेः) आग्नेयास्त्रादेः सिद्धिकरस्य पावकस्य । (जनित्रम्)

जनेकं हविः । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (दृषणौ) वर्षयितारौ ।
(स्थः) भवतः । (उर्वशी) ययोरुणि वहूनि सुखान्यश्रुवते सा यज्ञक्रिया ।
उर्वशीति पदनामसु पठितम् । निघ० । ५ । ५ उर्वीति बहुनामसु पठितम् ।
निघ० ३ । १ तस्मिन्नुपपदे । अशूद्रधातोः संपदादिभ्यः क्तिन् ततः शार्ङ्गश्चाय-
न्तर्गतस्त्वान्डीन । (असि) भवति । (आयुः) एति जीवनं येन तत् । (असि)
वर्त्तते (पुरुरवाः) पुरुणि वहूनि शास्त्राण्यपदिशति येनाध्ययनाध्यापनेन यज्ञेन
सः । पुरुरवा इति पदनामसु पठितम् । निघ० ५ । ४ । पुरुरवाः । उ० ४ ।
२३६ अयमेनेन पुरुषपदाद्रधातोरासिप्रत्ययान्तेन निपातितः । (असि) भवति ।
(गायत्रेण) गायत्रीप्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा) तमग्निम् । (छन्दसा) चन्द-
न्यान्न्दन्ति येन तेन । (मन्थामि) विलोडनादिक्रियया निष्पादयामि । (त्रै-
ष्टुभेन) त्रिष्टुप् प्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा) तसोमाथोपथीसमूहम् । (छन्दसा)
सुखकारकेण । (मन्थामि) । (जागतेन) जगतीप्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा)
तं सामग्री समूहं शतुदुःखसमूहं वा । (छन्दसा) सुखसंपादकेन । (मन्थामि)
विलोड्य निवारयामि । अथ मंत्रः शत० ३१३।२ २०—२३ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः:- हे मनुष्या यथाऽहं यदग्नेर्जनित्रमासि भवति यौ वृषणौ स्थो भवतो या उर्वश्यसि भवति यः पुरुरवाः असि भवति त्वा तं गायत्रेण छन्दसा मन्थामि त्वा तं त्रैष्टुभेन छन्दसा मन्थामि त्वा तं जागतेन छन्दसा मन्थामि तथैव यूपमप्येतत्सर्वमनुष्ठाप्यैतानि निष्पादयत ॥ २ ॥

भावार्थः:- अत्र वाचक लुप्तोपमालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैरेवं रीत्योक्तेन यज्ञेन परोपकारकरणं संपादनीयम् ॥ २ ॥

पदार्थः:- हे मनुष्य लोगो जैसे मैं जो । (अग्ने) आग्नेय अस्त्रादि की सिद्धि करनेहारे अग्नि के । (जनित्रम्) उत्पन्न करने वाला हवि । (असि) है । (वृषणौ) जो वर्षा कराने वाले सूर्य और वायु । (स्थः) हैं जो । (उर्वशी) बहुत सुखों के प्राप्त कराने वाली किया । (असि) है भो । (आयुः) जीवन । (असि) है जो । (पुरुरवाः) बहुत रास्त्रों के उपदेश करनेका निमित्त (असि) है । (त्वा) उस अग्नि । (गायत्रेण) गायत्री । (छन्दसा) आनन्द कारक खच्छन्द किया से । (मन्थामि) विलोडन करता हूँ । (त्वा) उस सोम आदि ओषधी समूह । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुप् । (छन्दसा) छन्दसे । (मन्थामि) विलोडन करता हूँ । (त्वा) और उस शत्रु दुःख समूह को । (जागतेन) जगती । (छन्दसा) छन्दसे । (मन्थामि) ताड़नकरके निवारण करता हूँ वैसेही तुम भी किया करो ॥ २ ॥

भावार्थः:- इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । सब मनुष्यों को योग्य है कि इस प्रकार की रीति से प्रतिपादन वा सेवन किये हुए यज्ञ से दूसरे मनुष्यों के लिये परोपकार करें ॥ २ ॥

भवतन्न इत्यस्य गौतमश्रुतिः । यज्ञोदेवता ।

आर्षोपंक्तिरछन्दः । पंचमः स्वरः ।

यजमान यज्ञ सम्पादकौ कीदृशी भवेतामित्युपदिश्यते ।

यजमान और यज्ञ की सिद्धि करनेवाले विद्वान् कैसे होने चाहिये

भव'तन्नः सम'नसौ सचै'तसावरे'पसौ'
माय'ज्ञश्चि'हिश्चि'सिष्टं मा य'ज्ञपतिं जा-
तवेदसौ शिवौ भ'वतम'द्यनः ॥ ३ ॥

भवतम् । नः । समनसावितिसमनसौ । सचेतसावि-
ति सचेतसौ । अरेपसावित्यरेपसौ । मा । यज्ञम् ।
हिंस्रसिष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । जातवेद-
साविति जातवेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ॥ ३ ॥

पदार्थः— (भवतम्) स्यातम् । (नः) अस्मभ्यम् । (समनसौ)
समानं मनो विज्ञानं ययोस्तौ । (सचेतसौ) समानं चेतसं ज्ञानं संज्ञापनं ययो-
स्तौ । (अरेपसौ) अविद्यमानं रेपो व्यक्तं माकृतं वचनं ययोः रध्येत्रध्यापकयोः
स्तौ । (मा) निषेधार्थे । (यज्ञम्) अध्ययनाध्यापनारूपं कर्म । (हिंस्रसिष्टम्)
हिंस्याताम् । (मा) निषेधार्थे । (यज्ञपतिम्) पृथग्यज्ञपालयितारम् । (जात-
वेदसौ) जातं वेदोविद्या ययोस्तौ । (शिवौ) मंगलकारिणौ । (भवतम्)
भवेतम् । (अद्य) अस्मिन् दिने । (नः) अस्मभ्यम् । अयं मन्त्रः । शत० ३ ।
३ । २ । २४ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—यावरेपसौ समनसौ सचेतसौ जातवेदसावित्येत्रध्यापकौ
नोऽस्मभ्यमुपदेष्टारौ भवतं स्यातां तौ यज्ञं यज्ञपतिं च मा हिंस्रं मा हिंस्याताम् ।

एतान्न गोस्मभ्य शिवौ मगलकारिणौ भवत स्याताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्नैव इदाचित् विद्याप्रचारायाध्ययनमध्यापनचलत्कव्य
मगलाचरण चास्य सयात्कृष्टत्वात् ॥ ३ ॥

पदार्थः— जा । (अरेपसौ) प्राकृत मनुष्यों के भाषा रूपी वचन से
रहित । समनसौ) तुल्य विज्ञान युक्त । (सचेतसो) तुल्य ज्ञान ज्ञापन युक्त ।
(जातवेदसौ) वेद और उन विद्याओंको सिद्ध किने हुए पढ़ने पढ़ाने वाले विद्वान् । (न.)
हम लोगों के लिये उपदेश करने वाले । (भवतम्) होवें जो । (यज्ञम्) पढ़ने
पढ़ाने रूप यज्ञ वा । यज्ञपतिम्) विद्या प्रद यज्ञ के पालन करने वाले यजमान को।
(माहिंसिष्टम्) न पीड़ित करें वे । (अद्य) आज । (न) हम लोगों के लिये ।
(शिवौ) मगल करने वाले । (भवतम्) होवें । ३ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को उचित है कि विद्या प्रचार के लिये पढ़ना पढ़ाना
वा मगलाचरण को न छोड़ें क्योंकि यही सर्वोत्तम कर्म है ॥ ३ ॥

अग्नावग्निर्ऋष्य गोतमश्चापि । अग्निर्देवता । आर्षीर्विष्णु
छन्दः । धैवत स्वरः । अत्र महीधरेण विराडित्यशुद्ध
व्याख्यातम् ॥

विदुद्विद्वदग्नी कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

विद्युत् और विद्वान् अग्नि कैसे हैं इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नावग्निश्च रति प्रविष्टऽऋषीणा-
स्पृत्रोऽभि शस्ति पावा ॥ स नः स्योनः
सु यजा यजे ह दे वेभ्यो हव्यर्था सद-
संप्रयुच्छन् स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्नौ । अग्निः । चरति । प्रविष्टऽइति प्रविष्टः ।
 ऋषीणाम् । पुत्रः । अभिशस्तिपावेत्यभिश्स्तिपा-
 वा । सः । नः । स्योनः । सुयजेति सुयजा । यज ।
 इह । देवेभ्यः । हव्यम् । सदम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र-
 युच्छन् । स्वाहा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अग्नौ) विद्युति । (अग्निः) विद्वान्मनुष्यः । (चरति) ग-
 च्छति । (प्रविष्टः) प्रवेश कुर्वाणः । सन् । (ऋषीणाम्) वेदार्थविदाम् । (पु-
 त्रः) सुशिक्षितोऽध्यापितः । (अभिशस्तिपावा) योऽभिश्स्तेराभिमुख्यादि स-
 मानात्पाति रक्षति । (सः) विद्वान् । नः) अस्मभ्यम् । (स्योनः) सुख-
 कारी । (सुयजा) सुष्ठु यजन्ति यस्मिन् यज्ञे तेन । (यज) संगमयतु । (इह)
 जगति । (देवेभ्यः) भिद्भ्यो दिव्यगुण्येभ्यो वा । (हव्यम्) दातुं प्रदीतुं यो-
 ग्य पदार्थम् । (सदम्) सगते विज्ञायते प्राप्यते यस्तम् (अप्रयुच्छन्) अप-
 विवासयन् (स्वाहा) सुहुत हविरन्नम् । अयं मन्त्रः शब० ३ । ३ । २ । २५ ।
 व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—योऽभिश्स्तिपावाऽग्नौ प्रविष्टऋषीणां पुत्रः स्योनः सुय-
 जा अग्निर्विद्वानप्रयुच्छश्चरति योऽस्मभ्यभिद् देवेभ्यो हव्यं सद स्वाहा सुहुत
 हविरन्नादिकं प्रयच्छति प्रापयति तं वयं समञ्चेमहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—गन्तुंैरिह योऽग्निः । किल कार्यकारणभेदेन विभास्ति तत्र
 कार्यं रूपेण मूर्त्यादावाग्नौ कारणत्वा विद्युत् संभूतद्रव्येषु परिष्ठासती वर्त-
 तस्या च विज्ञानेन प्रविश्यते सम्यक् सम्योऽयं कार्योपयोगः कर्तुंभ्यः ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो । (अभिशस्तिपावा) सत्र प्रकार हिंसा करने वालों से रहित । (अग्नी) विद्युत् आग्नि की विद्या में । (प्रविष्टः) प्रवेश करने करने (ऋषीणाम्) वेदादि शास्त्रोंके शब्द अर्थ और सबन्धों को यथावत् जनाने वालों का । (पुत्रः) पढ़ा हुआ । (स्योनः) सर्वथा सुखकारी (सुयजा) विद्याओं को अच्छी प्रकार प्रत्यक्ष सग करने हारा (अग्निः) प्रकाशात्मा (अप्रयुच्छन्) प्रमाद रहित अध्यापक विद्वान् (चरति) जो । (नः) हम लोगों के लिये । (इह) इस संसार में । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य गुणों से । (हव्यम्) लेने देने योग्य पदार्थ वा (सदम्) ज्ञान और । (स्वाहा) हवन करने योग्य उत्तम अन्नादि को प्राप्त करता है । (सः) सो आप (यज) सत्र विद्याओं को प्राप्त कराइये ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो आग्नि कार्य कारण के भेद से दो प्रकार का निश्चित अर्थात् जो कार्यरूप में सूर्यादि और कारण रूप से विद्युत् आग्नि सब मूर्तिमान् द्रव्यों में प्रवेश कर रहा है उसका इस संसार में विद्या से संयोग करने कार्यों में उपयोग करना चाहिये ॥ ४ ॥

आपतयेत्वेत्यस्य गौतमश्रुतिः । विद्युद्देवता । पूर्वस्याप्युष्णिक् छन्दः ।
 ऋषयः स्वरः । अनाधृष्टमित्यग्रस्य भुरिगर्षी
 पक्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

**मनुष्यैः किमर्थः परमात्मा प्रार्थनीयः सा विदुश्च
 स्वीकार्येत्युपदिश्यते ॥**

मनुष्यों को किस २ प्रयोजन के लिये परमात्मा की प्रार्थना बिजली का स्वीकार करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले सत्र में किया है ।

**आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि-
 तन्नपत्रैशाकुराय शक्नूऽओर्जिष्ठाय**

अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजो
नभिश्चस्त्यभिश्चस्ति पाऽनभिश्चस्ते-
न्यमंजसा सत्यमुपगेषठं स्वि ते मा धाः॥५॥

आपतयंऽइत्यापतये । त्वा । परिपतयंऽइति परिऽ
पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रंऽइति तनूनप्त्रे । शाकुराय ।
शक्ने । ओजिष्ठाय । अनाधृष्टम् । अस्ति । अनाधृ-
ष्यम् । देवानाम् । ओजः । अनभिश्चस्तीत्यनाभिश्च-
स्ति । अभिश्चस्ति पाऽइत्यभिश्चस्तिऽपाः । अनभिश्चस्तेन्य
मित्यनभिश्चस्तेन्यम् । अंजसा । सत्यम् । उप । गेष-
ठम् । स्वि तऽइति सुऽइते । मा । धाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आपतयं) समन्तात्पतिः पालंको यस्मिंस्तस्मै । (त्वा)
परमेश्वरं विष्टुत वा । (परिपतये) परितः सर्वतः पतयो यस्मिंस्तस्मै । (गृह्णामि)
स्वीकरोमि । (तनूनप्त्रे) तनू देहान् नयन्ति प्राप्नुवन्ति येन तस्मै । (शाक-
ुराय) शक्तिजननाय । (शक्ने) शक्तिमदीरसंन्यमाप्तये । (ओजिष्ठाय)
अतिशयेनौजो विद्यते यस्मिन्विद्याव्यवहारे तस्मै । (अनाधृष्टम्) यन्नाधृष्यते

तेजस्तुम् । (आसि) अस्ति । (अनाधृष्यम् न केनाऽपि धपितु योग्यम् । (दे-
वानाम्) विदुषां पृथिव्यादीनां मध्ये वा । (ओजः) पराक्रमकारि (अनभि-
शस्ति) यन्नाभिशस्यतेऽभिहिंस्यते तत् । (अभिशस्तिपाः) योऽभिशस्तेर्हिंसनात्पाति
रक्षति । (अनभिशस्तेन्यम्) यदनभिशस्तेऽविद्यमानर्हिंसनेनयाति तत् (अंजसा)
व्यक्तेन शुभ्रणां म्लेच्छनेन कांत्या ज्ञापनेन वा (सत्यम्) यथार्थम् । (उप)
सामीप्ये (गेपम्) प्राप्तुयाम् । (स्थिते) सुष्ठु, इयते प्राप्यते येन व्यवहारेण त-
स्मिन् । इदं पदमवैयाकरणेन महीधरेण लेट लकारस्य रूपमित्यशुद्धं व्याख्या-
तम् । (मा) माम् । (धेहि) दधाति वा । अत्र लङर्थे लुङ्ङभावश्च । अयं
मंत्रः । शत० ३ । ३ । ३ । १०—१४ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अहं हे जगदीश्वर यतस्त्वमभिशस्तिपा असि तस्मात्त्वा
त्वामापतये परिपतये शाकराय शक्नेन योजिष्ठाय तनूनप्त्रे गृह्णामि त्वं कृपया
मा मां यद्वदानां विदुषां वा अनाधृष्टमनाधृष्यमन भिशस्त्यनभिशस्तेन्यमोजः स
त्यमास्ति तत् परिग्राहय स्थिते धा यतोऽंजसा सत्यमुपगोप प्राप्तुयामित्येकः । अ-
हं यदनाधृष्टमाधृष्यमनभिशस्त्यभिशस्त्येन्यं देवानां सत्यमोजो वैद्युतं तेजो रूपा
भिशस्तिपा विद्युद् या मा मां स्थिते धा दधाति त्वा यामोजिष्ठयापतये परिप-
तये तनूनप्त्रे शाकराय शक्ने गृह्णामि यतस्तत्सत्यरूपं कारणमुपगोपं विजानी
यामिति द्वितीयः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नेपालंकारः ॥ नहिमनुप्याणां परमात्माविज्ञा-
नेन विना सत्यं सुखं न विद्यदादिविद्याक्रियाकौशलैर्विना सर्वं सांसारिकं सुखं
प्रापयितुमर्हति तस्मादेतत्सर्वं प्रयत्नेन कर्तव्यमिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—मैं हे परमात्मन्, जिस से आप हिंसा रूप कर्मों से असंग रहने

और रखने वाले हैं हममें (त्वा) आपने (आपतये) सब प्रकार से स्वामी होने (पारपतये) ॥ १ ॥ प्रर से रक्षा (शाकराय) ॥ २ ॥ तन्मूर्धना प्राप्ति (शक्ने) शूरवार युक्त सेना (ओजिष्ठाया) जिसमें सर्वोत्कृष्ट पयस्कम होता है ॥ ३ ॥ विष्णु के होन और (तनूनप्त्रे) जिसमें उच्च शरीर होता है ॥ ४ ॥ वे (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ आप मनी कृत से उच्च (देवानाम्) विद्वान् वा पृथ्वी (अनाधृष्टम्) जिसका अपमान कोई नहीं कर सकता (अनाधृष्टम्) किमा के अपमान परत योग्य नहीं है ॥ (अनाधृष्टम्) किमा के हिंसा करने योग्य नहीं है (आभिशस्ति न्यम्) अहिंसारूप धर्म की प्राप्ति कराने हाग (सत्यम्) अविनाशी ओज ॥ तेज है उसका ग्रहण कराके (त्विने अच्छे प्रकार जिस व्यवहार में सब सुख प्राप्त होते हैं उसमें (मा) मुझे (धा) धारण करें कि जिससे (सत्यम्) सत्य व्यवहार को (उपगेषम्) जान कर करूँ ॥ १ ॥

मैं जो (अनाधृष्टम्) न हटाने (अनाधृष्टम्) न किसी से नष्ट करने (अनाधृष्टम्) न हिंसा करने (अनाधृष्टम्) और हिंसारहित धर्म प्राप्त कराने योग्य (देवानाम्) विद्वान् वा पृथ्वी आदिकों के मध्य में (सत्यम्) कारणरूप नित्य (ओज) पराक्रम स्वरूप वाली (अभिशस्तिपा) हिंसा से रक्षा का निमित्त रूप बिजली (असि) है, जो (मा) मुझे (त्विने) उत्तम प्राप्त होने योग्य व्यवहार में (धाः) धारण करती है (अञ्जसा) सञ्जतासे (ओजिष्ठाय) अत्यन्त तेजस्वी (आपतये) अच्छे प्रकार पालन करने योग्य व्यवहार (पारपतये) जिस में सब प्रकार पालन करने वाले होते हैं (तनूनप्त्रे) जिस से उत्तम शरीरों को प्राप्त होते हैं (शाकराय) शक्ति के उत्पन्न करने और (शक्ने) शक्ति वाली वीरसेना की प्राप्ति के लिये है (त्वा) उसको (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ कि जिससे उन सत्य कारण रूप पदार्थों को (उपगेषम्) जान सकूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को परमेश्वर के विज्ञान के बिना सत्य सुख और निजली आदि विद्या और क्रियाशुलता के बिना ससार के सब मुरा नहीं हो सकते, हमलिये यह कार्य पुरुषार्थ से सिद्ध करना चाहिये ॥ ५ ॥

अग्ने व्रतपाइत्यस्य गौतमश्रुतिः । अग्निर्देवता । विराट् ब्राह्मी
पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृशाविश्रुपदिश्यते

फिरवह परनात्मा और बिजली कैसी है इस विषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अग्ने' व्रतपास्त्वे व्रतपा या तनूविय-
श्रुसा मयि यो मम तनूरे षा सा त्वयि॥
सुह नौ' व्रतपते व्रतान्यनु' मे दीक्षान्
दीक्षार्पति मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः
॥ ६ ॥

अग्ने । व्रतपाऽइति व्रतः पाः । त्वेऽइति त्वे । व्रतपाऽ
इति व्रतऽपाः । या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि ।
योऽइति यो । मम । तनूः । एषा । त्वयि । सुह । नौ ।
व्रतपतऽइति व्रतऽपते । व्रतानि । अनु' । मे । दीक्षाम् ।
दीक्षार्पतिरिति दीक्षाऽर्पतिः । मन्यताम् । अनु' । तपः ।
तपस्पतिरिति तपऽपतिः ॥ ६ ॥

पदार्थः- (अग्ने) विज्ञानस्वरूप परब्रह्मन् विद्युष्ठा (व्रतपाः) व्रतानि
मत्स्यभाषणादीनि पाति यस्माद्यथा वा (त्वे) त्वयि तस्यां वा (व्रतपाः) मत्पाति सु-
शीलादीनि पाति येन यथा वा (या) वक्ष्यमाणा (तव) भवतस्तस्या वा (तनूः) विस्तृता

व्याप्तिः (इयम्) प्रत्यक्षा (सा) प्रतिपादितपूर्वा (मयि) मम मध्ये (यो) या अत्र महीधरेण या इत्यशुद्ध व्याख्यातम् । (मम) (तनूः) वि-
स्तृतं शरीरं (एषा) प्रत्यक्षा (सा) उक्तपूर्वा (त्वयि) जगदीश्वरे त-
स्यां वा (सह) परस्परम् (नौ) आवाभावयोर्वा (व्रतपते) व्रतानां वेदा-
दिविधानां पालयितः पालननिमित्ता वा (व्रतानि) ब्रह्मचर्यादीनि (अनु)
प्रश्नादर्थे (मे) मम (दीक्षासु) व्रतादेशम् (दीक्षापतिः) व्रतादेशाना-
मुपदेशपालकः रक्षणनिमित्ता वा (मन्यताम्) स्वीकरोतु स्वीकारयति वा ।
(अनु) आनुकूल्ये (तपः) भित्तेन्द्रियत्वाद्विपुरःसर धर्मानुष्ठानम् । (तपस्पतिः)
तपसः पालयिता । अयं मन्त्रः शत० ३ । ३ । ४ । ६ । व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे (अग्ने) परमात्मन् ! (व्रतपते) सत्यधर्माचरणादिनियम
पालनकारयितर्याविद्युन्निमित्तं वा यो भवान् सा त्वाऽस्ति त्वेत्वयि तस्यां वाऽहं
व्रतपा अस्मि येयं तव तस्या वा तनूरस्ति सा मयि वर्त्तते, यो यैषा मम तनूरस्ति
सा त्वयि तस्यां वा वर्त्तते, यानि तवास्या वास्या वा व्रतानि तानि मयि सन्तु, मा-
नि च ममोत्तमानिव्रतानि सन्ति तानि त्वयि तस्यां वा वर्त्तन्ताम्, यो भवानियं
वा तपस्पतिरस्ति स सा वा मे मद्यं तपोऽनुमन्यतामनु ज्ञापयतु ज्ञापयति वा, यो
भवानियं वा दीक्षापतिः स सा मे मद्यं दीक्षामनुमन्यतामनु ज्ञापयत्वनुज्ञापयति, वैचं
हे अध्यापक त्वमहं वैतौ विदित्वा परस्परं धार्मिकौ विद्वांसौ भवेव्यतो नावावधो-
र्विद्यावृद्धिः सततं भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नेपालङ्कारः । मनुष्यैः परस्परं प्रेम्णोपकारानुध्या
परमेश्वरे विद्युति वा स्वस्थान्येषां च पुरुषार्थेन व्याप्यव्यापकसम्बन्धविधां ज्ञात्वा
धर्मानुष्ठाने सततं प्रवर्तितव्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—जिस लिये हे (अग्ने) (व्रतपते) जगदीश्वर ! आपं वा बिजली
सत्यधर्मादिनियमों के (व्रतपाः) पालन करने वाले हैं हम लिये (त्वे) उस आप
वा बिजली में मैं (व्रतपाः) पूर्वोक्त मतों के पालन करने वाली क्रिया वाला

होताः हू । (या) जो (इयम्) यह (तव) आप और उस की (तनूः)
 विस्तृत व्याप्ति है (सा) वह (मयि) मुझ में (यो) जो (एषा) यह
 (मम) मेरा (तनू) शरीर है (सा) सो (त्वयि) आप वा उस में है (ब्र-
 ताणि) जो ब्रह्मचर्यादि व्रत है वे मुझ में हों और जो (मे) मुझ में है वे (त्व-
 यि), तुझमें में हैं जो आप वा वह (तपस्पतिः) जितेन्द्रियत्वादिपूर्वक धर्मानुष्ठान
 के मालुक निमित्त हैं सो (मे) मेरे लिये (तपः) पूर्वव्रत तपको (अनुमन्यताम्,
 विज्ञापित्) कीजिये वा करती है और जो आप वा वह (दीक्षापतिः) व्रतोपदेशों के
 रक्षा करने वाले है सो (मे) मेरे लिये (दीक्षा) व्रतोपदेश को (अनुमन्यताम्)
 आज्ञा कीजिये वा करती है इस लिये भी (नौ) मैं और आप पढ़ने पढ़ाने द्वारे
 दोनों प्रीति के साथ वर्त कर विद्वान् धार्मिक हों कि जिससे दोनों की विद्यावृद्धि
 सदा होवे ॥ १ ॥

२३. **भावार्थः**—इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । मनुष्यों को परस्पर प्रेम वा उपकार
 बुद्धिसे परमात्मा वा बिजली आदिका विज्ञान कर वा कराके धर्मानुष्ठान से पुरुषार्थ
 में निरन्तर प्रवृत्त होना चाहिये ॥ ६ ॥

१. अथंशुरित्यस्य गानमश्रुणिः । तपो देवता । आश्रयापी बृद्धती छन्दः ।
 २. मयम. स्वरः । अ. प्यायन्तस्य, पी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृशी विद्वाँश्चेत्युपदिश्यन्ते

किं वह ईश्वर बिजली १० विद्वान् कैसे हैं इस विषय
 का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अथंशुरित्यस्य गानमश्रुणिः । तपो देवता । आश्रयापी बृद्धती छन्दः ।
 २. मयम. स्वरः । अ. प्यायन्तस्य, पी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥
 पुनस्ते कीदृशी विद्वाँश्चेत्युपदिश्यन्ते
 तासिन्द्रायैकधनविदे ॥ आतुभ्यनिद्रु
 प्यायतामात्वसिन्द्रायप्यायस्व । आ-
 प्याययास्मान्तसखी न्तस नया मे धया

स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ॥
 एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऽऋतमृत-
 वादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥७॥

अ०शु०रं०शु०रित्य०शु०ऽअ०शु०ः । ते । देव । सोम ।
 आ । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविद०इत्येकधन०-
 विदे । आ । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । आ । त्वम् ।
 इन्द्राय । प्यायस्व । आ । प्यायय । अस्मान् । सखिन् ।
 सन्न्या । मेधया । स्वस्ति । ते । देव । सोम ।
 सुत्याम् । अशेष्य । एष्टा०इत्या०इष्टा । रायः । प्र ।
 इषे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिभ्य०इत्यृतवादिभ्यः ।
 नमः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अशु०रं०शु०ः) अशु०रं०शु०ः । अशु०रं०शु०ः सघातेभो-
 जनेष्वेवस्माद्वाहुलकादौणादिक उग्रत्वात् नुमागमश्च (ते) तव तस्या वा
 (देव) दिव्यगुणैः संपन्नैश्च त्विषुद्धिद्वन् । वा (सोम) सकलपदार्थानां जनक ।
 प्रकाशके । वा (आ) समंतात् । (प्यायताम्) चरयताम् । अगन्तव्यतो एष्यः ।

(इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय (एकधनविदे) य एकेन धर्मेण विज्ञानेन
 वा धनं विन्दति तस्मै (आ) अभितः (तुभ्यम्) अभ्यापकाय मह्यमध्येने वा
 (इन्द्रः) परमात्मा विशुद् वा (प्यायताम्) (आ) सर्वतः (इन्द्राय)
 दुःखविदारणाय (प्यायस्व) वर्धस्व वर्धयेद्वा । (आ) अभितः (प्याय
 य) वर्धय वर्धयति वा । (अस्मान्) (सखीन्) सुहृदः (सन्न्या) समा-
 नान्पदार्थान्नयति यया तथा (मेधया) प्रज्ञया (स्वस्ति) सुखम् (ते)
 तव तस्याः सकाशाद्वा (देव) दिव्यगुणप्रद प्रदानहेतुर्वा (सोम) मेर
 केमरिका वा (सुत्याम्) सुन्यन्ति यया क्रियया तस्याम् (अशीय) व्या-
 प्नुयां प्राप्नुयाम् । (एष्टाः) सर्वत इष्टकारिणः (रायः) धनसम्पदाः
 (प्र) प्रकृष्टार्थे (इषे) अन्नायेच्छास्यै वा (भगाय) ऐश्वर्याय । (अतम्)
 यथार्थम् (अतवादिभ्यः) अतं वदितुं शीलं येषां तेभ्यः सत्यवादिभ्यो
 विद्वद्भ्यः (नमः) सत्कारमन्त्रम् । (द्यावापृथिवीभ्याम्) प्रकाशभूमिभ्याम् ॥
 अयं मन्त्रः । शत० । ३ । ३ । ४ । १८—२१ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे सोम देवेश्वर विद्वन् ! विशुद्धा यतस्ते तव तस्या वा सा-
 मर्थ्यमंशुरंशुरन्नमन्त्रं सोमेनाप्यायतामाप्यायति वेन्द्रः सोमो भवानियं वैकधनविद
 इन्द्राय तुभ्यमह्य वा प्यायतामाप्यायति वा त्वमिन्द्राय प्यायस्व वर्धयस्व वर्धये-
 येद्वास्तः सखीन्समान्सन्न्याः मेधया प्यायस्वाप्याययाप्याययेद्वा यतोऽहं सुत्यां
 दिव्यगुणसंपन्नो भूत्वेष्टारायोऽशीय यैरिषे भगायतवादिभ्यो विद्वद्भ्य एतद्धनं
 दत्त्वा सत्पां विद्यां द्यावापृथिवीभ्यामन्न च प्राप्य सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयामा ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपांतङ्कारः । मनुष्यैः परमेश्वरमुपास्य विद्वांसः

विद्वांसमुपाचार्यं विद्युद्विद्यां पचार्यं शरीरात्मपुष्टिकरानोपाधिसमूहान् धनस-
मुदायांश्च संगृह्य वैद्यकविद्यानुसारेण सर्वानन्दा भोक्तव्याः ॥ ७ ॥

पदार्थः— हे (-सोम) पदार्थ विद्या को जानने वा (देव) दिव्यगुणसंपन्न
जगदीश्वर ! विद्वन् ! विद्युद्वा जिससे (ते) आप वा इस विद्युत् का सामर्थ्य (अंशु-
रंशुः) अवयवर ग्रन्थ को (आप्यायताम्) रक्षा से बढ़ा अथवा बढ़ाती है । (इन्द्रः)
जो आप वा विजली (एकधनविदे) अर्थात् धर्मविज्ञान से धनको प्राप्त होने वाले
(इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्त मेरे लिये (आप्यायताम्) बढ़ावे वा बढ़ाती है । (आ-
प्यायस्व) नृद्धियुक्त कीजिये वा करती है । वह आप विजली आदि पदार्थ के ठीकर
अर्थों की प्राप्ति को (सन्न्या) प्राप्ति कराने वाली (मेधया) प्रज्ञा से (अस्मान्)
हम (सस्तीन्) सब के मित्रों को (आप्यायस्व) बढ़ाये वा बढ़ावे जिससे
(स्तस्ति) मुख सदा बढ़ता रहे (सोम) हे पदार्थविद्या को जानने वाले ईश्वर वा
विद्वन् ! आप की शिक्षा वा विजली की विद्या से युक्त होकर मैं (सुत्याम्) उत्तम र
उत्पन्न करने वाली क्रिया में कुशल होके (इमे) सिद्धि की इच्छा वा अन्न आदि
(भंगाय) ऐश्वर्य के लिये (एष्टा) अभीष्ट सुखों को प्राप्त कराने वाले
(रायः) धनसमूहों को (अशीय) प्राप्त होऊं । और (ऋतवादिभ्यः) सत्यवादी
विद्वानों को यह धन देके सत्य विद्या और (धावापृथिवीभ्याम्) प्रकाश वा भूमि
से (ऋतम्) अन्न को प्राप्त होऊ ॥ ७ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की
उपासना, विद्वान् की सेवा और विद्युत् विद्या का प्रचार करके शरीर और आत्मा को
पुष्ट करने वाली ओपधियों और अनेक प्रकार के धनों का ग्रहण करके चिकित्सा शास्त्र
के अनुसार सब आनन्दों को भोगें ॥ ७ ॥

यात इसस्य गोतम ऋषिः । अग्निर्देवता । पूर्वस्य विराडर्षी
बृहती उन्दः । यात इति द्वितीयस्य निचृदार्पा बृहती उन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

पुनः सा विद्युत् कीदृशीत्युपदिश्यते ॥

फिर यह विजली कैसी है इस विषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

या तेऽअग्नेऽयः श्रया तनूर्वर्षि'ष्ठा ग-
 ह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्वेषं
 वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ या तेऽअग्ने
 रजःश्रया तनूर्वर्षि'ष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं-
 वचोऽअपावधीत्वेषं वचोऽअपावधी
 त् स्वाहा ॥ या तेऽअग्ने हरिश्रया
 तनूर्वर्षि'ष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअ-
 पावधीत्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ वा-

या । अग्ने । ते । अयः । शयेत्ययः श्रया । तनूः ।
 वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेत्येति गह्वरेऽस्था । उग्रम् ।
 वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अव-
 धीत् । स्वाहा । या । ते । अग्ने । रजः शयेति रजः श्रया ।
 तनूः । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेत्येति गह्वरेऽस्था ।
 उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप ।
 अवधीत् । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(या) वक्ष्यमाणा (ते) अस्याः (अग्ने) विद्युतः
 (अयःशया) याऽयस्सु सुवर्णादिषु शेते सा । अयइति द्विरण्यनामसु पठितम्
 निष० १ । २ । (तनूः) व्याप्त विस्तृत शरीरम् । (वार्षिष्ठा) अतिशम् ।
 येन वृद्धा (गह्वरेष्ठा) गह्वरे गहने गभीर आभ्यन्तरे तिष्ठतीति (उग्रम्)
 कूर भयङ्करम् (वचः) वचनम् (अप) व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् निरु०
 १ । ३ । (अवधीत्) हन्ति । अत्र सर्वत्र लङर्थे लुङ् । (त्वेषम्) प्रदीप्तम्
 (वचः) परिभाषणम् (अप) पृथक् करणे (अवधीत्) हन्ति । (स्वाहा)
 मुहुत हविरन्नम् (या) (ते) (अग्ने) (रजःशया) या रजःसु सू
 र्यादिलोकेषु शेते सा (तनूः) व्याप्तिः (वार्षिष्ठा) (गह्वरेष्ठा) (उग्रम्)
 दुःसहम् (वचः) परिभाषणम् (अप) पृथक् करणे (अवधीत्)
 (त्वेषम्) प्रकाशितम् (वचः) वचनम् । (अप) पृथक् करणे । (अवधी
 त्) हन्ति । (स्वाहा) मुहुता वाचम् । अय मन्त्रः । शत० । ३ । ३ । ५ । २३ — २५
 व्याख्यात ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूय या तेऽग्नेऽस्या विद्युतो वार्षिष्ठा गह्वरेष्ठा तनू
 रूय वचोऽप्यावधीदपहन्ति त्वेष वचः स्वाहा मुहुत हविरन्न चापावधीत् । या ते
 ऽग्नेऽस्याविद्युतो वार्षिष्ठा गह्वरेष्ठा रजःशया तनूरूय वचोऽप्यावधीत्त्वेष वचः स्वाहा
 मुहुता वाच चापावधीदहन्ति ता सम्यग् विदित्वोपकुरुत ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्युतो या व्याप्तिर्मूर्त्तामूर्त्तद्रव्यस्था वर्त्तते तां युक्तया
 सम्यग् विदित्वोपसम्प्राप्य सर्वाणि दुःखान्यपहन्तव्याग्नि ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो तुम को (या) जो (ते) इस (अग्ने) रि
 जली रूप आग्नि को (अय शया) सुवर्णादि में सोने (वार्षिष्ठा) अत्यन्त

वडा (गह्वरेष्ठा) आभ्यन्तर में रहने वाला (तनूः) शरीर (उग्रम्) क्रूर भय-
 र (वचः) वचन को (अपावधीत्) नष्ट करता और (त्वेपम्) प्रदीप
 (वचः) शब्द वा (स्वाहा) उत्तमता से हवन किये हुए अन्न को (अपावधीत्)
 नष्ट करता और जो (ते) इम (अग्ने) विजलीरूप अग्नि का (वर्षिष्ठा) अ-
 त्यन्त विन्तीर्ण (गह्वरेष्ठा) आभ्यन्तर में स्थित होने (रजःशया) लोकों में सोने
 वाला (तनूः) शरीर (उग्रम्) क्रूर (वचः) कथन को (अपावधीत्) नष्ट करता है
 (त्वेपम्) प्रदीप (वचः) कथन वा (स्वाहा) उत्तम वाली को (अपावधीत्) नष्ट
 करता है उसको जान के उससे कार्य लेना चाहिये ॥ = ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि सब स्थूल और सूक्ष्म पदार्थों में रह-
 ने वाली जो विजली की व्याप्ति है उसको अच्छे प्रकार जानकर उपयुक्त करके सब दुःखों
 का नाश करें ॥ = ॥

तप्तायनीत्यस्य गोतमस्तपिः । अग्निर्देवता । प्रथमस्य भुरिगार्थी गायत्री छन्दः ।

पङ्कजः स्वरः । विदेदग्निरित्यस्य भुरिगवाक्षी बृहती छन्दः । मध्यमः

स्वरः । नाम्नेहीत्यस्य निचृद्वाक्षी जगती छन्दः । निपादः

स्वरः । अनुत्वेत्यस्य याजुष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ किमर्थोऽग्न्यादिना यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

और किस लिये अग्नि आदि से यज्ञ का अनुष्ठान करना चाहिये इस
 विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

तप्तायनी मेऽसि वित्तायनी
 मेऽस्यवतान्मा नायितादवतान्मा
 व्वयथितात् । विदेदग्निरर्नभोना-
 मारनेऽअङ्गिर आयुना नाम्ने
 हियोऽस्यां पृथि व्यामसि यत्तेनाधृष्ट-
 नाम यजिय तेन त्वा दधे विदेद-

गिन्नर्नभोनामाग्ने अङ्गिर आयु-
 ना नाम्नेहि योद्वितीयं स्यात्पृथिव्या-
 मसि यत्तेऽनाधृष्टन्नामं यज्ञियन्तेन त्वा
 दधे विदेदङ्गिन्नर्नभो नामाग्नेऽङ्गि-
 र आयुना नाम्नेहि यस्तृतीयं स्या-
 त्पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टन्नामं यज्ञिय
 न्तेन त्वा दधे ॥ अनु त्वादेववीतये ॥ ५ ॥

तुप्तायनीति तप्तऽअयनी । मे । असि । वितायनीति
 वित्तऽअयनी । मे । असि । अवतात् । मा । नायितात् ।
 अवतात् । मा । व्ययितात् । विदेत् । अग्निः । नभः ।
 नाम् । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ ।
 इहि । यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अस्मि । यत् । तेन ।
 अनाधृष्टम् । नाम् । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ ।
 दधे । विदेत् । अग्निः । नभः । नाम् । अग्ने । अङ्गिरः ।

आयुना । नाम्ना । आ । इहि । यः । द्वितीयस्याम् ।
 पृथिव्याम् । असिं । यत् । ते । अनाधृष्टम् । नामं
 यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । दधे । विदेत् । अग्निः ॥
 नभः । नामं । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ ।
 इहि । यः । तृतीयस्याम् । पृथिव्याम् । असिं । यत् ।
 ते । अनाधृष्टम् । नामं । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ ।
 दधे । अनु । त्वा । देववीतयऽइतिदेववीतये ॥६॥

पदार्थः— (तप्तायनी) तप्तानि स्थापनीयानि वस्तून्पयन यस्या
 विदुतः सा (मे) मम (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः (वित्तायनी)
 या वित्ताना भोगाना प्रतीताना पदार्थानामयनी प्रापिका सा । वित्तोभोगप्रत्य-
 ययोः अ० ८ । २ । ५८ अनेन वित्तशब्दः प्रतीतिार्थे भोगार्थे च निपातितः ।
 (मे) मम (असि) अस्ति (अत्रतात्) रक्षति । अत्र सर्वत्र लङ्घ्ये लोट् ।
 (मा) माम् (नायितात्) ऐश्वर्यात् (अत्रतात्) रक्षति । (मा) माम्
 (व्यथितात्) मयात्सचलनात् (विदेत्) विजानीयात् (नभः) जल
 प्रकाश वा । नभ इतिजलनामसु पाठितम् निघं० १ । १२ सागरणनामसु च ।
 निघं० १ । ८(नाम)मसिद्धम्(अग्ने)जठरस्यः(अङ्गिरः)अङ्गानारसः । (आयुना)

जीवनेन प्रापकत्वेन वा (नाम्ना) प्रसिद्ध्या (आ) समतात् (इहि)
 एति (यः) अग्निः (अस्याम्) प्रत्यक्षायां (पृथिव्याम्) भूमौ
 (असि) वर्तते (यत्) यादृशम् (ते) (अस्य) (अनाधृष्टम्) यत्तम-
 न्नात्र धृष्यते तत्तेजः (नाम) प्रसिद्धम् । (यज्ञियम्) यज्ञाद्भूमौ निष्पादकम्
 (तेन) पूर्वोक्तेन (त्वा) तम् (आ) अभितः (दधे) धरामि (वि-
 देत्) प्राप्नुयात् (अग्निः) भौतिकः (नभः) अन्तरिक्षस्थं जलम् (नाम)
 प्रसिद्धम् (अग्ने) प्रसिद्धोऽग्निः (अङ्गिरः) अद्गारस्थः (आयुना)
 प्रापकत्वेन (नाम्ना) प्रसिद्ध्या (आ) अभितः (इहि) प्राप्नुहि
 (यः) (द्वितीयस्याम्) अस्यां भिन्नायाम् (पृथिव्याम्) विस्तृतायां भूमौ
 (असि) अस्ति (यत्) येन (ते) (अनाधृष्टम्) प्रगल्भगुणसहितम्
 (नाम) प्रसिद्धम् (यज्ञियम्) यज्ञसंबन्धि (तेन) (त्वा) तम्
 (आ) अभितः (दधे) धरामि (विदेत्) प्राप्नुयात् (अग्निः) सूर्य-
 स्थः (नभः) अवकाशम् (नाम) प्रसिद्धम् (अग्ने) सूर्यरूपः (अ-
 ङ्गिरः) अश्विना (आयुना) (नाम्ना) (आ) (इहि) उक्तार्थेषु (यः)
 अग्निः (तृतीयस्याम्) तृतीयकक्ष्यायां वर्तमानायाम् (पृथिव्याम्) भूमौ
 (असि) वर्तते (यत्) येन (ते) (अनाधृष्टम्) मौढम् (नाम)
 प्रसिद्धम् (यज्ञियम्) शिन्धुविद्यायज्ञसंबन्धि (तेन) (त्वा) तम् (आ)
 अभितः (दधे) स्वीकरोमि (अनु) आनुकूल्ये (त्वा) तम् (देव
 वांतेय) देवानां दिव्यानां गुणानां भोगानां वा प्राप्तये ॥ अयं मन्त्रः शत० ३ ।
 ४ । १ । २७—३२ व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः— हे विद्याजिघृक्षो ! यथाऽहं तेन यथा तत्प्रापकत्वेन विद्यायनी
 विद्युदस्पति त्वा तां वेदिं तथा त्वामेतेनैतद्विद्यां मे मम सकाशादेहि प्राप्नुहि
 यथाऽयं मुसेवितः सविता नभो जलं प्रकाशं वा प्रपच्छन् मा मां व्याधितादवता-

आयिताद्यावतात्तथा त्वया सेवितः संस्त्वामपिरक्षेत् तथाऽह तेन । योऽग्नेऽङ्गि
रोऽग्निरायुना नाम्नाऽस्या पृथिव्यां नाम प्रसिद्धोऽस्ति त्वा तं देवप्रीतये निजा
नामि तथैतेनैव त्वमपि मे मम सकाशादेहि सजानीहि यथाऽह तेन नाम्ना यद
नाभृष्ट यद्विय नाम तेज आदधे तथा तेन त्वा तं त्वमेतेनैवमस्मानन्वेहि सर्वो
जनश्चानुविदेत् । यथाऽहं तेन योऽग्निर्द्वितीयस्यां पृथिव्यामग्नेऽङ्गिर आयुना
नाम्ना नामासि वर्त्तते यो नभः सुखं प्रयच्छति त्वा तं सप्रयोजयामि तथैतेन त्वेन
त्वमेहि सर्वो जनश्चानुविदेत् । यथाऽह तेन यद्येनाभृष्टं यद्वियं नाम तेजोऽस्मै त्वा-
ऽऽदधे तथा त्वमेतेन नाम्ना त्वामेहि सर्वो जनश्चानुविदेत् । यथाऽह तेन योऽग्नि-
रायुना नाम्ना तृतीयस्यां पृथिव्यामग्नेऽङ्गिरः सूर्यरूपेण नामासि वर्त्तते यो नभो-
ज्वकाश द्योतयति त्वा तं जानामि तथैवमेतस्मै त्वमेहि सर्वो जनोऽपि विदेत् ॥ ९ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्काराः । यः प्रसिद्धसूर्यविद्युद्रूपेण
त्रिविधोऽग्निः सर्वेषु लोकेषु वाच्याभ्यन्तरतो वर्त्तते तं विदिन्वा विज्ञाप्य च
सर्वैर्गन्तुष्यैः सर्वकार्प्यसिद्धिं सम्पादनीया ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे विद्या के ग्रहण करनेवाले विद्वान् ! जैसे मैं (यत्) जो
(तप्तयनी) स्थापनीय वस्तुओं के स्थान वाली विद्युत् ज्वाला (असि) है । वा जो
(विज्ञायनी) भोग्य वा प्रतीत पदार्थों को प्राप्त कराने वाली बिजली (असि) है
(त्वा) उसही विद्या को जानना हूँ वैसे तूभी इसको (मे) मुझसे (एहि) प्राप्त
हो । जैसे यह (यत्) जो (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि (नभः) जन वा प्रकार को
प्राप्त कराता हुआ (मा) मुझको (व्ययितात्) भय से (अवतात्) रक्षा करता
वा (नाधितात्) पेर्य से (अवतात्) रक्षा करता है वैसे तूझ मेमेधन किया हुआ
यह तेरी भी रक्षा करेगा । जैसे मैं (तेन) उस साधन से जो (अग्ने) जाटल रूप
(अङ्गिरः) अद्वौ में रहने वाला अग्नि (आयुना) जीवन वा (नाम्ना) प्रसिद्धि से
(अस्यान्) हम (पृथिव्यान्) पृथिवी में (नाम) प्रसिद्ध है (त्वा) उसको जानता

हूँ वैसे तूभी इसको (मे) मुझसे (ऐहि) अच्छे प्रकार जान ।
जैसे मैं (तेन) उस ज्ञान से (यत्) जो (अनाधृष्टम्) नहीं
नष्ट होने योग्य (यज्ञियम्) यज्ञाङ्ग समूह (नाम) प्रसिद्ध तेज है (त्वा)
उसको (देववीतये) दिव्यगुणों की प्राप्ति के लिये (त्वा) उस यज्ञ को (आदधे)
धारण करता हूँ वैसे तू उससे इसको उत्तम गुणों की प्राप्ति के लिये धारण कर और
वैसे सब मनुष्य भी उससे इसको (विदेत्) प्राप्त होंगे । जैसे मैं (तेन) जो (द्विती-
यस्याम्) दूसरी (पृथिव्याम्) भूमि में (अग्ने) (अद्भिरः) अगारों में रहने
वाला अग्नि (आयुना) जीवन वा (नाम्ना) प्रसिद्धि से (नाम) प्रसिद्ध है वा
(यः) जो (नमः) मुख को देता है (तेन) (त्वा) उससे उसको प्राप्त हुआ
हूँ वैसे तू उससे इसको (ऐहि) जान और सब मनुष्य भी उससे इस को (विदेत्)
प्राप्त हों । जैसे मैं (तेन) पुरुषार्थ से जो (अनाधृष्टम्) प्रगल्भगुण सहित (य-
ज्ञियम्) यज्ञ सम्बन्धि (नाम) प्रसिद्ध तेज है (त्वा) उसे भोगों की प्राप्ति के लिये
(आदधे) धारण करता हूँ तथा तू उस के लिये धारण कर और सब मनुष्य भी (वि-
देत्) धारण करें । जैसे मैं (तेन) उस क्रियाकौशल से जो (अग्निः) अग्नि (आ-
युना) जीवन वा प्रसिद्धि से (अद्भिरः) अगों का सूर्यरूप से पोषण करता हुआ
(नाम) प्रसिद्ध है वा जो (नमः) आकाश को प्रकाशित करता है (त्वा) उस
को धारण करता हूँ वैसे तू उसको धारण कर वा सब लोग भी (अनुविदेत्) उस को
ठीक-२ जान के कार्य सिद्ध करें । जैसे मैं (तेन) इन्धनादि सामग्री से जो (अ-
नाधृष्टम्) प्रगल्भ सहित (यज्ञियम्) शिल्पविद्यासम्बन्धी (नाम) प्रसिद्ध तेज है
(त्वा) उसको विद्वानों की प्राप्ति के लिये (आदधे) धारण करता हूँ वैसे तू उस से
उस की प्राप्ति के लिये (अन्वोह) खोज कर और सब मनुष्य भी विद्या से सप्रयोग करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचरुलुप्तोपमालङ्कार है । जो प्रसिद्ध सूर्य निजलौ
रूप से तीन प्रकार का अग्नि सब लोगों में बाहिर भीतर रहने वाला है उसको जान
और जनाकर सब मनुष्यों को कार्यसिद्धि का सम्पादन करना कराना चादिये ॥ ६ ॥

सि॒ॐ॒द्वस॑ति॒स्य गो॑तम॒श्चापि॑ । वा॒ग्दे॒वता । ब्रा॒ह्म॒स्यु॒ष्णि॒क॒छन्दः॑ ।

ऋ॒षभः॑ स्वरः ॥

अथ सर्वासां विद्वानां मुख्यसाधिकाया वाचो

गुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में सबविद्याओं की मुख्य सिद्धि करने वाली वाणी के
गुणों का उपदेश किया है ॥

सि॒ॐ॒ ह्य॒सि स॒पत्न॑स॒ । ही॒ दे॒ वेभ्यः॑
क॒ल्प॒स्व सि॒ॐ॒ ह्य॒सि स॒पत्न॑स॒ । ही॒ दे॒
वेभ्यः॑ । शु॒न्ध॒स्व सि॒ॐ॒ ह्य॒सि स॒पत्न॑-
स॒ । ही॒ दे॒ वेभ्यः॑ शु॒भ॒स्व ॥ १० ॥

सि॒ॐ॒ही । अ॒सि । स॒प॒त्न॒स॒ही इति॑ स॒प॒त्न॒ऽस॒ही । दे॒-
वेभ्यः॑ । क॒ल्प॒स्व । सि॒ॐ॒ही । अ॒सि । स॒प॒त्न॒स॒ही इति॑ स॒-
प॒त्न॒ऽस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ । शु॒न्ध॒स्व । सि॒ॐ॒ही । अ॒सि । स॒-
प॒त्न॒स॒ही इति॑ स॒प॒त्न॒ऽस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ । शु॒भ॒स्व ॥ १० ॥

पदार्थः—(सि॒ॐ॒ही) दिनस्तिदोषान्यया यदा सिञ्चस्युचारयति
यया वाचा सा । हिंसेः सिंह इति ह्यवराहोति व्याख्याने महाभाष्यकारोक्तिः ।
सिचेःसंज्ञायां हनुमीकश्च उ० ५।६२ अनेन कपत्ययो हकारादेशो नुमागमश्च ।
अत्र सर्वत्र गौराधाकृतिगणान्तर्गतत्वान्दीप् (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (स॒प॒त्न॒स॒ही) यया सपत्नान् शत्रून् सहन्ते सा (दे॒वेभ्यः)
दिव्यगुणैर्म्यो विषां चिकीर्षुभ्यः गूरीरेभ्यः (क॒ल्प॒स्व)
अध्यापनोपदेशाभ्यां समर्थय । (सि॒ॐ॒ही) अविद्या विनाशिका

(असि) अस्ति (सप्तनसाही) यया सप्तनान् टापान् सहन्ते मृष्यन्ति दूरीकुर्वन्ति सा (देवेभ्यः) धार्मिकेभ्य (शुन्धस्व) शोधय (सिंही) दुष्टशीलविनाशिनी (असि) अस्ति । (सहत्नसाही) यया सप्तनान् दुष्टानि शीलानि सहन्ते सा (देवेभ्यः) सुशीलेभ्यो विद्वद्भ्य (शुम्भस्व) शोभायुक्तान् कुरु । अयं मन्त्रः शत० ३ । ४ । १ । ३३ । व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वत्स्व या सप्तनसाही सिंही प्रागस्ति ता देवेभ्यः कल्पस्व या सप्तनसाही सिंही वागस्ति ता देवेभ्यः शुन्धस्व या सप्तनसाही सिंही वागस्ति ता देवेभ्यः शुम्भस्व ॥ १० ॥

भावार्थः—त्रिविधा खलु वाग् भवति शिक्षाविद्यासंस्कृता सत्यभाषणा मधुरा चैषा मनुष्यैः सर्वदा स्वीकार्या ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य तू जो (सप्तनसाही) जिस से शत्रुओं को सहन करते हैं वह (देवेभ्यः) उत्तम गुण शूर वीरों के लिये (कल्पस्व) पदा और उपदेश करके प्रसन्न कर (सिंही) जो दोनों को नष्ट करने वा शब्दों का उच्चारण करने वाली वाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) विद्वान् दिव्यगुण वा विद्या की इच्छा वाले मनुष्यों के लिये (शुन्धस्व) शुद्धता से प्रकाशित कर । जो (सप्तनसाही) दोनों को हनन वा (सिंही) अविद्या के नाश करने वाली वाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) धार्मिकों के लिये (शुम्भस्व) शुद्ध कर और जो (सप्तनसाही) दुष्ट स्वभाव और (सिंही) दुष्ट दोनों को नाश करने वाली वाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) सुशील विद्वानों के लिये (शुम्भस्व) शोभा युक्त कर ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को अति उचित है कि जो इस ससार में तीन प्रकार की वाणी होती है अर्थात् एक शिक्षा विद्या से संस्कार की हुई, दूसरी सत्यभाषण युक्त और तीसरी मधुरगुणसहित, उन का स्वीकार करें ॥ १० ॥

इन्द्रयोपस्तेत्यस्य गोतमश्रुणिः । वाग्देवना । निचूद्वाक्षीन्निष्पन्नन्दः ।
धेवतः स्वरः ॥

पुनः स सा कीदृपीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा और कैसी है इस विषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

इन्द्रघोषंस्त्वा वसुभिः पुरस्ता-
त्पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु
मनोजवास्त्वा पितृभिर्हृक्षिणातः पातु
विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पात्वि-
दमहन्तप्तं वावहिर्द्धा यज्ञान्निः सृ-
जामि ॥ ११ ॥

इन्द्रघोषंस्त्वा इन्द्रः । घोषः । त्वा । वसुभिरिति वसुभिः ।
पुरस्तात् । पातु । प्रचेता इति प्रचेताः । रुद्रैः । पश्चा-
त् । मनोजवा इति मनःजवाः । पितृभिरिति पितृभिः ।
हृक्षिणातः । पातु । विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । आदि-
त्यैः । उत्तरतः । पातु । इदम् । अहम् । तप्तम् । वाः ।
वावहिर्द्धा इति वाहिः । यज्ञान्निः । सृजामि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(इन्द्रघोषः) इन्द्रस्य परमेश्वरस्य वेदाम्याया विद्युतो

वा घोषो विविशशब्दार्थसंबन्धो यस्य यस्या वा स सा वा, वाक्
घोषइति बाह्यामसु पठितम् निघं० १ । ११ । (त्वा) त्वाम् तां वाचं वा
(वमुभिः) अग्न्यादिभिः कृतचतुर्विंशतिवर्षव्रतचर्चैर्ग सह वर्त्तमाना (पु-
रस्तात्) पूर्वस्मात् (पातु) रक्षतु । (प्रचेताः) या प्रकृष्टविज्ञाना यया प्रकृ-
ष्टतया चेतन्ति संजानन्ति सा (त्वा) त्वां तां वा (रुद्रैः) या प्राणैः
कृतचतुश्चत्वारिंशद्वर्षव्रतचर्चैः सह वा वर्त्तते स सा वा (पश्चात्) पश्चिमदेशात्
(पातु) पालयतु । (मनोजवाः) मनोजवो वेगो यस्य यस्याः स सा
वा (त्वा) त्वां तां वा (पितृभिः) ज्ञानिभिर्भ्रातृभिर्वा । ते वा एत ऋतवः ।
शत० २ । १ । ३ । २ अनेन पितृशब्दादृतवोऽपि गृह्यन्ते । पितर इति पदनामसु
पठितम् निघं० ५ । ५ अनेन ज्ञानवन्तो मनुष्या गृह्यन्ते (दक्षिणतः) दक्षि-
णदेशान् (पातु) रक्षतु । (विश्वकर्मा) विरवानि सर्वाणि कर्माणि यस्या यस्य
वा सा वारुस विद्वान् वा (त्वा) त्वां तां वा (आदित्यैः) संबत्सरस्य मासैः कृता-
ष्टाचत्वारिंशद्वर्षव्रतचर्चैः सह वा वर्त्तमाना (उत्तरतः) - उत्तरस्माद्देशात् ।
(इदम्) अन्तःस्थमुदकम् । इदमित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ ।
(अहम्) तप्तम् धर्मणाध्ययनाध्यापनश्रेयेण वा संतप्तम् (वाः) बह्यमुदकम्
वा, इत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ । (बहिर्धा) या बहिर्बाह्ये देशे
धरति शब्दान् सा (यज्ञात्) अध्ययनाध्यापनाज्योमलक्षणाद्वा (निः) नि-
तराम् (सृजामि) संपद्ये प्रसिपामि वा । अय मन्त्रः । शत० ३ । ४ । २ ।
४—८ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा प्रचेता इन्द्रोपो विश्वकर्माहं पश्चादिदमन्त-
स्थमुदकं तप्तं बहिर्धा वर्त्तमानं शीतलं वा उदकं च निःसृजामि, तथा यां वमुभिः
सह वर्त्तमानेन्द्रोपो वागस्ति तां पुरस्तादसामि तथा भवानपि पातु । या रुद्रैः

सह वर्त्तमाना प्रचेता वागस्ति तां पश्चात्पालयामि तथा भवानपि पातु । या पितृभिः सह वर्त्तमाना मनोजवा वागस्ति तां दक्षिणतोऽवामि तथा भवानपि पातु । या आदित्यैः सह वर्त्तमाना वागस्ति तामुत्तरतो रक्षामि तथा भवानपि पातु ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकल्लोपमालङ्काराः । मनुष्यैर्वसुरुद्रादिसापितृभिः सेवितां यज्ञाधिकृता वाचपदकं च विद्यमा सत्क्रियया सह सेवित्वा शुद्धां निर्मले च सततं भावनीयम् ॥ ११ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्यो ! जैसे (प्रचेताः) उत्तम ज्ञान युक्त (इन्द्रघोषः) परमात्मा वेदविद्या और पिजली का घोष अर्थात् शब्द अर्थ और सम्बन्धों के बोधवाला (विश्वकर्मा) सन कर्मवाला मैं (यज्ञात्) पढ़ना पढ़ाना वा होम रूप यज्ञ से (इहम्) आभ्यन्तर में रहनेवाले (तसम्) तस जल (वहिर्धा) बाहर धारण होने वाले शीतल (वाः) जल को (नि मृजामि) संपादन करता वा निक्षेप करता हूं वैसे आप भी क्षीजिये । जो (वसुभिः) अग्नि आदि पदार्थ वा चौदश वर्ष ब्रह्मचर्य किये हुए मनुष्यों के साथ वर्त्तमान (इन्द्रघोषः) परमेश्वर जीव पिजली के अनेक शब्द सम्बन्धी वाणी है उसकी (पुरस्तात्) पूर्वदेश से जैसे मैं रक्षा करता हूं वैसे आप भी (पातु) रक्षा करो जो (रुद्रैः) प्राण वा चवालीस वर्ष ब्रह्मचर्य किये हुए विद्वानों के साथ वर्त्तमान (प्रचेताः) उत्तम ज्ञान करानेवाली वाणी है उसकी (पश्चात्) पश्चिम देश से रक्षा करता हूं वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें । जो (पितृभिः) ज्ञानी वा ऋतुओं के साथ वर्त्तमान (मनोजवाः) मन के समान वेगवाली वाणी है उसका (दक्षिणतः) दक्षिण देश से पालन करता हूं वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें । जो (आदित्यैः) बारह महीनों वा अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य किये हुए विद्वानों के साथ वर्त्तमान (विश्वकर्मा) सब कर्मयुक्त वाणी है उसकी (उत्तरतः) उत्तर देश से पालन करता हूं वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाच० है । मनुष्यों को योग्य है कि जो वसु रुद्र आदित्य और पितरों से सेवन हिंदे हुए वा यज्ञ को मित्र करने वाली वाणी वा जल

वनिः । रायस्पोषवन्निरिति रायस्पोषवनिः । स्वाहा ।
 सिंही । अस्ति । आ । वह । देवान् । यजमानाय ।
 स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ॥ १२ ॥

पदार्थः— (सिंही) अविद्याहन्त्री (अस्ति) अस्ति । अत्र सर्वत्र
 व्यत्ययः । (स्वाहा) वाक् (सिंही) कूरत्वादितोपनाशिका (अस्ति)
 अस्ति । (आदित्यवनिः) या आदित्यान्मासान्वनति संभजति सा (स्वाहा)
 ज्योतिःशास्त्रसंस्कारयुक्ता वाणी (सिंही) बलेन जाड्यत्वविनाशिनी
 (अस्ति) अस्ति । (ब्रह्मवनिः) यया ब्रह्मविदो मनुष्या ब्रह्म परमात्मानं वेदं
 वा वनन्ति संभजन्ति सा । (क्षत्रवनिः) यया क्षत्रं राज्यं धनुर्विद्यां शूरवीरान्पु
 रुपान्वा वनन्ति संभजन्ति सा । (स्वाहा) अध्ययनोद्ध्यापनराजव्यवहारकुशला
 वाक् । (सिंही) चोरदस्त्वन्यायप्रलयकारिणी (अस्ति) अस्ति । (सुप्रजाव-
 निः) यया शोभनाः प्रजा वनन्ति संभजन्ति सा । (रायस्पोषवनिः) यया रायो
 विद्याधनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनन्ति संभजन्ति सा (स्वाहा) व्यवहारेण धनप्रा-
 पिका (सिंही) सर्वदुःखप्रणाशिका (अस्ति) अस्ति । (आ) समन्तात् ।
 (वह) वहति प्रापयति (देवान्) विदुषो दिव्यगुणानृतून्भोगान्वा । (यजमा-
 नाय) यजति विदुषः पूजति सद्गुणान् संगच्छते ददाति वा तस्मै (स्वाहा)
 दिव्याविद्यासंपन्ना (भूतेभ्यः) मनुष्यादिप्राणिभ्यः । अर्थ मन्त्रः । शत८ १
 ४ । १११-१३ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— अहं याऽऽदित्यवनिः सिंही स्वाहांस्पस्ति या ब्रह्मवनिः

सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या क्षत्रवानिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या रायस्पोषवनिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या मुप्रजावनिः सिंही स्वाहा या यजमानाय देवानां वहंप्रापयति तां भूतेभ्यो यज्ञाग्निःसृजामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रात् (यज्ञात्) (निः) (सृजामि) इति पदत्रयमनुवर्तते मनुष्यैरध्ययनादिनेह्यलक्षणं वेदादिवाणीं प्राप्स्येतां सर्वेभ्यो मनुष्येभ्योऽध्याप्यानन्दयितव्या ॥ १२ ॥

पदार्थः—मैं जो (आदित्यवनिः) मासों का सेवन और (सिंही) क्रूरत्व आदि दोषों को नाश करनेवाली (स्वाहा) ज्योतिः शास्त्र से संस्कार युक्त वाणी (असि) है, जो (क्षत्रवानिः) परमात्मा वेद और वेद के जानने वाले मनुष्यों के सेवन और (सिंही) बल से जाड्यपन को दूर करनेवाली । (स्वाहा) पढ़ने पढ़ाने व्यवहार युक्तवाणी (असि) है, जो (क्षत्रवानिः) राज्य धनुर्धिया और शूरवीरों का सेवन और (सिंही) चोर डाकू अन्याय को नाश करनेवाली (स्वाहा) राज्य व्यवहार में कुशल वाणी (असि) है, जो (रायस्पोषवनिः) विद्या धन की पुष्टि का सेवन और (सिंही) अविद्या को दूर करने वाली (स्वाहा) वाणी (असि) है, जो (मुप्रजावनिः) उत्तम प्रजा का सेवन और (सिंही) सब दुष्टों का नाश और (स्वाहा) व्यवहार से धन को प्राप्त कराने वाली वाणी (अमि) है और जो (यजमानाय) विद्वानों के पूजन करने वाले यजमान के लिये (स्वाहा) दिव्य विद्या संपन्न वाणी (देवान्) विद्वान् दिव्यगुण वा भोगों को (आवह) प्राप्त करती है (त्वा) उसको (भूतेभ्यः) सब प्राणियों के लिये (यज्ञात्) यज्ञ से (निःपृजामि) संपादन करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (यज्ञात्) (निः) (सृजामि) इन तीन पदों की अनुवृत्ति है । मनुष्यों को उचित है कि पढ़ना पढ़ाना आदि से इसप्रकार संपन्न युक्त वाणी प्राप्त कर इसे सब मनुष्यों को परांकर सदा आनन्द में रहें ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसीत्यस्य गोतमश्चापिः । यज्ञोदेवता ।

भुरिगार्प्यनुपुच्छन्दः । गांसारः स्वरः ॥

पुनरयं यज्ञः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर यह यज्ञ कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीन्द्रं ह ध्रुवक्षिद-
स्यन्तरिक्षन्दं हाच्युतक्षिदसि दि-
वन्दं ह वाग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

ध्रुवः । असि । पृथिवीम् । दृ॒ ह । ध्रुवक्षिदिति
ध्रुवक्षित् । असि । अन्तरिक्षम् । दृ॒ ह । अच्युत-
क्षिदित्यच्युतक्षित् । असि । दिवम् । दृ॒ ह ।
अग्नेः । पुरीषम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(ध्रुवः) निश्चलः (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
(पृथिवीम्) भूमिं तत्स्यं पदार्थसमूहं वा (दृ॒ ह) वर्षय । (ध्रुवक्षित्) यो
ध्रुवाणि सुरानि शास्त्राणि वा क्षिपति निवासयति सः (असि) अस्ति ।
(अन्तरिक्षम्) आकाशस्यं पदार्थसमूहं (दृ॒ ह) वर्षय । (अच्युतक्षित्)
योऽच्युतान्नाशरहितान्पदार्थान् क्षिपति निवासयति सः (असि) अस्ति । (दिवम्)

विद्यादिप्रकाशम् (दृष्टं ह) वर्धय । (अग्नेः) विद्युदादेः (पुरीषम्) पशू-
नां प्रपूर्तिकरं साधनम् पुरीष्योऽसि पशव्योऽसि । शत० । ६ । ३ । ३ । १८ ।
(असि) अस्ति । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । २ । १४ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यो यज्ञो ध्रुवोऽस्यस्ति पृथिवीं वर्धयति तत्त्वं दृष्टं यो
ध्रुवोऽस्यस्ति पृथिवीं वर्धयति तत्त्वं दृष्टं योऽच्युतक्षि-
प्यस्ति दिवं प्रकाशयति तत्त्वं दृष्टं योऽग्नेः पुरीषमस्यस्ति तत्त्वं त्वमनुतिष्ठ ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्याक्रियासिद्धं त्रैलोक्यस्थपदार्थपोषकं विद्याक्रियाम
यं यज्ञमनुष्ठाय सुखयितव्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो ! जो यज्ञ (ध्रुवः) निश्चल (पृथिवीम्) भू-
मि को बढ़ाता (असि) है उसको तुम (दृष्टं) बढ़ाओ जो (ध्रुवक्षिप्य) निश्चल
मुख और शाखों का निवास कराने वाला (असि) है वा (अन्तरिक्षम्) आ-
काश में रहने वाले पदार्थों को पुष्ट करता है उसको तुम (दृष्टं) बढ़ाओ जो (अ-
च्युतक्षिप्य) नाश रहित पदार्थों को निवास कराने वाला (असि) है वा (दिवम्)
विद्यादि प्रकाश को प्रकाशित करता है उसको तुम (दृष्टं) बढ़ाओ जो (अग्नेः)
विजली आदि अग्नि वा (पुरीषम्) पशुओं की पूर्ति करने वाला यज्ञ (अयम्) है
उसका अनुष्ठान तुम किया करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि विद्या क्रिया से सिद्ध वा त्रिलोकी के
पदार्थों को पुष्ट करने वाले विद्याक्रियामय यज्ञ का अनुष्ठान करके सुखी रहें और सच
को स्वयं ॥ १३ ॥

गुञ्जते मन इत्यस्य गीतमश्रुपि । सविता देवता ।

स्वरादार्षी जगती छन्दः । निपादिः स्वरः ॥

अथ योगीश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अथ अगले मन्त्र में योगी और ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो वि-
 श्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
 वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्म ही
 देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥१४॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः ।
 विप्रस्य । बृहतः । विपश्चित इति विप्रश्चितः । वि
 होत्राः । दधे । वयुनाविदिति वयुनश्चित । एकः । इत् ।
 मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परिस्तुतिरिति-
 परिस्तुतिः । स्वाहा ॥ १४ ॥

पदार्थः—(युञ्जते) समादधते (मनः) चित्तम् (उत) अपि
 (युञ्जते) स्थिराः कुर्वते । (धियः) बुद्धीः कर्माणि वा (विप्राः) मेधावि-
 नः । विप्रस्य मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३ । १५ । (विप्रस्य) अनन्तप्र-
 णाकर्मणो जगदीश्वरस्य (बृहतः) व्यापकस्य वा (विपश्चितः) अनन्तवि-
 पस्य परमाविष्टो वा (वि) विविचारे (होत्राः) ये जुह्व्याददति वा ते (द-
 धे) धरे णोमे तथयामि वा । (वयुनावित्) यो वयुनानि प्रशस्तानि कर्मा-
 णि वेत्ति सः । वयुनमिति प्रशस्त्वनामसु पठितम् । निघं० ३ । ८ । अथान्ये-
 यामपिदृश्यत इति दीर्घः । (एकः) अक्षहायः (इत्) एत (मही) मक्षी

(देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य (सवितुः) सकल उत्पादकस्य (परिप्लुतिः) परितः सर्वतस्तुयते यथा सा (स्वाहा) सत्यां वाचम् । अयं मन्त्रः । शत० । ३ । ४ । ३ । ११ । १२ । व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— यथा विहोत्रा विप्राः सन्ति ते या बृहन्नो विप्रस्य विप्रश्चिनः सवितुर्देवस्य यस्य महेश्वरस्य मही परिप्लुतिस्वरूपा स्वाहास्ति तां विज्ञायैऽस्मिन्निदेव मनो युञ्जत उतापि धियो युञ्जते तथैवैतां विदित्वास्मिन्वयुना विदेकोऽहं मनो युञ्जे धियं च ॥ १४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । परमेश्वर एव मनो धियश्च समाधाय विदुषां संगेन विद्यां प्राप्यान्येभ्य एवमेवोपदेष्टव्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— जैसे जो (विहोत्रा) देने लेने वाले (विप्राः) बुद्धिमान् नुमप्य हैं वे जिस (बृहत) सब से बड़े (विप्रस्य) अनन्त ज्ञान कर्म युक्त (विपश्चितः) सब विद्या सहित (सवितुः) सकल भगत् के उत्पादक (देवस्य) सत्य के प्रकाश करने वाले महेश्वर की (मही) पड़ी (परिप्लुतिः) सत्य प्रकाश की स्तुति रूप (स्वाहा) सत्यवाणी को जान उसमें (मन) मन को (युञ्जते) युक्त करते हैं (उत) और (धियः) बुद्धियों को भी (युञ्जते) स्थिर करते हैं जैसे (वयुनवित्) उत्तम कर्मों को जाननेवाला (एक) सहाय रहित मैं उसको जान उसमें अपना मन और बुद्धि को (विदेधे) सदा निश्चल विधान कर रखता हूँ ॥ १४ ॥

भावार्थ— इस मन्त्र में वाचक लुप्तोपमालङ्कार है। मनुष्यों को उचित है कि परमेश्वर में ही मन बुद्धि को युक्त कर विद्वानों के संग से विद्या को पा सुखी हो अन्य मनुष्यों को भी इसी प्रकार आनन्दित करें ॥ १४ ॥

इद्विष्णुर्गुणस्तस्य मेधातिथिश्चपि ॥ विष्णुर्देवता ।

भुरिगार्पी गायत्रीद्वन्द्व १ पद्मः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले

मन्त्र में किया है ॥

इदम्विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ॥

समूढमस्य पाशुसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे ।

पदम् । समूढमिति समूढम् । अस्य । पाशुसुरे ।

स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः— (इदम्) अत्यन्ताप्रत्यक्षं जगत् (विष्णुः) यो वेवेष्टि
व्याप्नोति चराचरं जगत्स जगदीश्वरः (वि) त्रिविधार्थे (चक्रमे) क्रान्तवान्
नित्तित्तान् क्राम्यति क्रमिष्यति वा अत्र सामान्येऽर्थे लिट् (त्रेधा) त्रिप्रकारम्
(नि) नितराम् (दधे) । दितवान् दधाति वास्यति वा (पदम्) पद्यते
गम्यते यत्तत् अत्र पञ्चमं कवियानामिति नः प्रत्ययः (समूढम्) सम्पृगुह्यतेऽनुनीयते
शृण्वते यत्तत् (अस्य) त्रिविधस्य जगतः (पाशुरे) पांसवो रेणवो रजांसि
रमन्ते यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्मिन् (स्वाहा) मुहुतं जुहोतीत्यर्थे इमं मन्त्रं यास्कपुनि
रेवं व्याख्यातवान् ॥ यदिदं किञ्च विक्रमते विष्णुस्त्रिंश निशते पद त्रेधाभावाय
पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोदये विष्णुपदे गयीशं सतीत्याख्यं वा-
च समूढमस्य पाशुरेप्पापनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि रोपमार्थेऽस्यात्समूढमस्य
पाशुर इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादः गूयत इति या पद्माः शरत इति

वः पादः सूयन्त इति वा पञ्चाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा । निरु० १२ । १६ । अयं मन्त्रः ३ । ४ । ३ । १३ व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—यो विष्णुर्जगदीश्वरो यत्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष जगद्वर्त्तते तत्सर्वं विचक्रमे रचितवान् । त्रेधा निद्रे निदधात्यस्फ त्रिविधस्य जगतः परमा एवादिरूप स्वाहा सुहुत समूढमदृश्यं पदं पामुरेऽन्तरिक्षे निहितवानस्ति स सर्वः सुसेवनीयः ॥ १५ ॥

भावार्थः—परमेश्वरेण यत्प्रथमं प्रकाशवत्सूर्यादिद्वितीयमप्रकाशवत्पृथिव्यादि प्रसिद्धं जगद्वर्त्तितमस्ति यच्च तृतीयं परमा एवादृश्यं सर्वमेतत्कारणावयवैरचयित्वाऽन्तरिक्षे स्थापितं तत्रैषां वादि पृथिव्यामग्न्यादिकं सूर्यं परमा एवादिकमाकाशे निहितं सर्वमेतत्प्राणानां शिरसि स्थापितवानस्ति । साहैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गायात्रे तद्गायत्रीनाम ॥ शत० १४ । ७ । १ । ६—७ । अनेन गयशब्देन प्राणानां ग्रहणम् ॥ अत्र महीधरः प्रवृत्तिं त्रिविक्रमावतारं कृत्वेत्यादि तदशुद्धं सज्जनैर्बोधयम् ॥ १५ ॥

पदार्थः— (विष्णुः) जो सब जगत् में व्यापक जगदीश्वर जो कुछ यह जगत् है उसको (विचक्रमे) रचता हुआ । (इदम्) इस प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष जगत् त्रे (त्रेधा) तीन प्रकार का धारण करता है । (अस्य) इस प्रकाशवान् प्रकाशरहित और अदृश्य तीन प्रकारके परमाणु आदि रूप (स्वाहा) अच्छे प्रकार देखने और दिखलाने योग्य जगत् का ग्रहण करता हुआ । (इदम्) इस (समूढम्) अच्छे प्रकार विचार करके कथन करने योग्य अदृश्य जगत् को (पामुरे) अन्तरिक्ष में स्थापित करता है वही सब मनुष्यों को उत्तम रीति से सेवने योग्य है ॥ १५ ॥

भावार्थः— परमेश्वर ने जिस प्रथम प्रकार वाले सूर्यादि, दूसरा प्रकाररहित पृथिवी आदि और जो तीसरा परमाणु आदि अदृश्य जगत् है उस सबको कारण से बिना अन्तरिक्ष में स्थापन किया है उनमें से ओषधि आदि पृथिवी में प्रकाश आदि

सूर्य लोक में और परमाणु आदि आकाश और इस सब जगत् को प्राणों के शिर में स्थापित किया है इस लिखे हुए रतपथ के प्रमाण से गय शब्द से प्राणों का ग्रहण किया है इस में महीधर जो कहता है त्रिविक्रम अर्थात् वामनावतार को धारण करके जगत् को रचा है यह उसका कहना सर्वथा मिथ्या है ॥ १५ ॥

इरावतीत्यस्य वसिष्ठऋषिः । विष्णुर्देवता स्वराडार्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरसूर्यगुणा उपदिश्यन्ते ।

अगले मात्र में ईश्वर और सूर्य के गुणों का उपदेष्ट किया है ॥

इरावती धेनुमती हि भूतसूय
वसिनी मनवे दशस्या । व्यस्कन्ना ।
रोदसी विष्णवे ते द्वाधर्त्य पृथिवीम् ।
भितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

इरावतीऽइतिराश्वती । धेनुमतीऽइति धेनुमती
हि । भूतम् । सूयवसिनी । सुप्रवसिनी इति सूयवसिनी
मनवे । दशस्या । वि । अस्कन्नाः । रोदसी इति रोद
सी । विष्णोऽइति विष्णो । एतेऽइत्येते । द्वाधर्त्य
पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः । स्वाहा ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इरावती) इराः प्रशस्तान्यन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा । अत्र

प्रशंसार्थं मतुप् । इरेत्यन्नानामसु पठितम् । निघ० ॥ २ ॥ ७ । (धेनुमती) प्रशस्ता बहवो
धेनवो वाचः पशवो वा सन्त्यस्यां सा । अत्र प्रशंसार्थं भूम्यर्थे च मतुप् (हि)
किल (भूतम्) उत्पन्न सर्वं जगत् (सूयवासिनी) ऋद्भिः शोभनानि मिश्रितान्य
मिश्रितानि वस्तूनि विद्यन्ते यस्यां सा (मनवे) मन्यते येन ज्ञानेन तस्मै बोधाय
(दशस्या) दशाश्वाचरति तस्मै । अत्र बाहुलकादसुन् स च कित् तत् आचारे
व्यञ्ज । (वि) विशेषार्थे (व्यस्कभ्नाः) प्रतिवन्नासि प्रतिवन्नाति वा (रोदसी)
प्रकाशपृथिवीलोकसमूहौ (विष्णो) सर्वव्यापिन् जगदीश्वर व्यापनशीलः
प्राणो वा (एते) विद्वांसः (दाधर्थ) धरासि धरति वा । दाधर्त्ति० अ० ७ ।
४ । ६५ अनेनाय यद्बलुगन्तो निपातितः (पृथिवीम्) भूमिमन्तारिक्तं वा पृथि
वीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् निघ० १ । ३ । (आभितः) सर्वतः (मयूखैः) ज्ञान-
प्रकाशादिगुणै रश्मिभिर्वा । मयूखाश्च रश्मिनामसु पठितम् । निघ० १ । ५ ।
(स्वाहा) वेदवार्णां चक्षुरिन्द्रियं वा । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ३ । १४
व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विष्णो जगदीश्वर यस्त्वं येरावती धेनुमती सूयवासिनी

भूमिं स्वाहा हि किल वाणी भूतमुत्पन्नं सकलं जगच्च मयूखैरभितो दाधर्थं धरासि
रोदसी व्यस्कभ्नाः प्रतिवन्नाति तस्मै दशस्याय मनवे वयमेते च सर्वं जगन्नि
वेदयामो निवेदयन्तीत्येकं । यो विष्णु प्राणो येरावती धेनुमती सूयवासिनी भूमि
र्वाग्वास्ति तां पृथिवीं स्वाहा वागिन्द्रियं च मयूखैरभितो दाधर्थं धरति रोदसी
व्यस्कभ्नाः प्रतिवन्नाति तस्मै दशस्याय मनवे प्राणाय भूतं हि किलोत्पन्नं सर्वं

कार्यं जगत्प्रकाशितुं समर्थं प्राणं सर्वं विजानीतेति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः:-अब रत्नेपालकारः । यथा सूर्यः स्वकिरणैः स्वकान्तिभिः सर्व भूम्यादिकं जगत्सस्तभ्याकृष्य धरति तथैव परमेश्वरः प्राणो वा स्वसामर्थ्येन सर्व प्राणादिकं जगद्राचित्वा संधार्य व्यवस्थापयति ॥ १६ ॥

पदार्थः:-हे (विष्णो) सर्वन्यापी जगद्देश्वर जो आप जिस (हरावती) उत्तम अन्न युक्त (धेनुमती) प्रशंसनीय बहुत वाणी युक्त प्रजा वा पशुयुक्त (सूय वसिनी) बहुत मिश्रित अमिश्रित वस्तुओं से सहित भूमि वा वाणी (पृथिवीम्) भूमि (हि) निश्चय करके (स्वाहा) वेद वाणी वा (भूतम्) उत्पन्न हुए सब जगत् को (मयूखैः) ज्ञानप्रकाशकादि गुणों से (अभितः) सब ओर से (दार्ध) धारण और (रोदसी) प्रकाश वा पृथिवी लोक का (व्यस्कभ्नाः) सम्यक् तन्मन् करते हो उन (मनवे) विज्ञान युक्त (दशम्या) दशन अर्थात् दातों के बीच में स्थित जिह्वा के समान आचरण करने वाले आप के लिये (एते) ये हम लोग सब जगत् को निवेदन करते हैं ॥ १ ॥ जो (विष्णो) व्यापनशील प्राण जो (हरावती) उत्तम अन्नयुक्त (धेनुमती) पशु सहित (सूयवसिनी) बहुत मिश्रित अमिश्रित पदार्थ वाली भूमि वा वाणी है उस (पृथिवीम्) भूमि (स्वाहा) वा इन्द्रिय की (मयूखैः) किरणों अपने बल आदि (अभितः) सब प्रकार (दार्ध) धारण करता वा (रोदसी) प्रकाश भूमि को (व्यस्कभ्नाः) तन्मन् करता है उस (दशम्या) दशन और दान्त के समान आचरण करने वा (मनवे) विज्ञापन युक्त, सूर्य के लिये (भूत हि) निश्चय करके सब जगत् को करने के लिये ईश्वर ने दिया है ऐसा (एते) ये सब हम लोग जानते हैं ॥ २ ॥ १६ ॥

भावार्थः:-इस मन्त्र में वाच० । जैसे सूर्य अपनी किरणों से सब भूमि आदि जगत् को प्रकाश आकर्षण और विभाग करके धारण करता है वैसे ही परमेश्वर और प्राण ने अपने सामर्थ्य से सब सूर्य आदि जगत् को धारण करके अच्छे प्रकार स्थापन किया है ॥ १६ ॥

देवश्रुतावित्यस्य वशिष्ठश्यापिः । विष्णुर्देवता ।
स्वराद् प्राप्नोति प्रिष्टम् जन्दः । धनतः स्वरः ॥
पुनस्तीक्ष्णोदृशावित्युपदिश्यते ॥

(देवश्रुतौ) विद्वानों से श्रवण किये हुए प्राण अपान वायु (घोषतम्) व्यक्तशब्द करें और जो (प्राची) प्राप्त करने वा (कल्पयन्तां) सामर्थ्य वाली प्रकाश भूमि (ऊर्ध्वम्) उत्तम गुण युक्त (यज्ञम्) विज्ञान वा शिल्पमय यज्ञ को (प्रेतम्) जनने रहें (न्यतम्) प्राप्त करें (मा जिह्वरतम्) कुटिल गतिवाले न हों जो (देवी) दिव्यगुण-सम्पन्न (दुर्गे) गृहरूप (स्वम्) अपने (गोष्ठम्) किरण और अवयवों के स्थान के (आवन्दतम्) उपदेश निमित्तकं हों (आयु) आयु को (मा निर्वादिष्टम्) नष्ट न करें (प्रजाम्) उत्पन्न हुई सृष्टि को (मा निर्वादिष्टम्) न नष्ट करें और वे (प्रथिव्या) आकाश के मध्य (अत्र) इस (वर्मन्) मृग से सेवन युक्त जगत् में (रमेभाम्) रमण करें तथा किया करो ॥ १७ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को जितना जगत् अन्तरिक्ष में वर्तता है उतने से बहुत २ उत्तम सुखों का संपादन करना चाहिये ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकमित्यस्यैतद्व्योदीर्घतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

स्वराडापीविष्णुर्छन्दः । धैवतःस्वरः ॥

अथ व्यापकेश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में व्यापक ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवीक्ष्य यः पा-
तिर्यवानि विमुक्ते रजाश्शुसि ॥ योऽन्न-
स्क'भाष्टुत्तरश्शुसधस्य' विचक्रमण-
स्त्रे धोरु'गायो विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

विष्णोः । नु । क्रम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः ।
 पार्थिवानि । विममऽइतिविष्ममे । रजाश्चसि । यः ।
 अस्कभायत् । उत्तरमिषुत्त्नरम् । सधस्थमिति सध
 स्थम् । विचक्रमाणऽइतिविचक्रमाणः । त्रेधा । उरु-
 गायऽइत्युरुगाय । विष्णवे । त्वा ॥ १८ ॥

पदार्थः- (विष्णोः) व्यापकस्य परमेश्वरस्य (नु) शीघ्रम् (क्रम्)
 सुखस्वरूपम् (वीर्याणि) पराक्रमयुक्तानि कर्माणि (प्र) प्रकृतार्थे (वोचम्)
 रुधिरम् (यः) अनन्तपराक्रमः (पार्थिवानि) पृथिव्या विकारा अन्तर्गते
 विदितानि वा । अथ तत्र विदितइति च । अ० ५ । १ । ४३ अनेनाख्यपयः (वि-
 ममे) विविधतया विमीते (रजानि) लोकान् लोका रजास्तुन्यन्ते । निर० ४ ।
 १६ । (यः) सर्वा गारः (अस्कभायत्) प्रतिवधनानि (उत्तरम्) अन्तावयाम्
 (सधस्थम्) यस्तद् तिष्ठति तत्कारण तत्तत्पृष्ठ (विचक्रमाण) यथायोग्य ज
 गद्रचनाय कारणपादान् प्रतिपन्न नियोजयत् (त्रेधा) त्रिप्रकाराणि (उरुगाय)
 यो बहून्र्थान्नेदद्वारा गायत्युपदिशति सः (विष्णवे) व्यापारशीलाय यज्ञाय
 (त्वा) त्वाम् । अथ मन्त्रः शत० ३ । ४ । ३ । २१ । व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः- हे मनुष्या य यो विचक्रमाण उरुगायो विष्णुर्जगदीश्वरः
 पार्थिवानि रजानि त्रेधा विममे य उत्तरमधस्थमस्कभायत्प्रतिवधनाति यो विष्णवे
 उपासनादियहावाधीयते यस्य विष्णोर्वीर्याणि विद्वान्ति य सर्वे संश्रयन्ते
 न सुखम् देवगर्भमोऽनु शीघ्रमाश्रये ॥ १८ ॥

ज्ञाचार्य — सर्वेषामनुष्येयं परमेश्वरेण । पृथिवीसर्वप्रमरेणमे-

देन त्रिविधं जगद्रचित्वा ध्रियते सर्वोपासनीयः ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यों तुम (य.) जो (विचक्रमाण) जगत् रचने के लिये कारण के अंशों को युक्त करता हुआ (उरुगाय) बहुत अंशों को वेद-द्वारा उपदेश करने वाला जगदीश्वर (पार्थिवानि) पृथिवी के विकार अर्थात् पृथिवी के गुणों से उत्पन्न होने वाले वा अन्तरिक्ष में विदित (त्रेधा) तीन प्रकार के (रजासि) लोकों को (विममे) अनेक प्रकार से रचता है जो (उत्तरम्) पिछले अवयवों के (सधस्थम्) साथ रहने वाले कारण को (अम्कभायन्) रोक रक्वता है (य) जो (विष्णवे) उपासनादि यज्ञ के लिये आश्रय किया जाता है उस (विष्णोः) व्यापक परमेश्वर के (वीर्याणि) पराक्रम युक्त कर्मों का (प्रबोचम्) कथन करूँ और हे परमेश्वर (नु) शीघ्र ही (कम्) सुखस्वरूप (त्वा) आप का आश्रय करता हूँ ॥ १८ ॥

भावार्थः - सब मनुष्यों को जिस परमेश्वर ने पृथिवी सूर्य और वसरेणु आदि भेद से तीन प्रकार के जगत् को रचकर धारण किया है उसी की उपासना करनी चाहिये ॥ १८ ॥

दिवोवेत्यस्यांतथ्योदीर्यतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

निधृदार्षी जगतोऽब्जन्दः निपादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर यह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या
महो वा विष्ण उरोऽन्तरिक्षात् ॥ उभा
हि हस्ता वसुनापुणस्वाग्रयच्छ दक्षिणां-
दीत सुव्याद्विष्णवे त्वा ॥ १९ ॥

दिव । वा । विष्णोऽऽतिविष्णो । उत । वा । प-
 थिव्याः । महः । वा । विष्णोऽऽतिविष्णो । उरोः ।
 अन्तरिक्षात् । उभा । हि । हस्ता । वसुना । पूणस्व ।
 आ । प्र । यच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सुव्यात् ।
 विष्णवे । त्वा ॥ १६ ॥

पदार्थः— (दिवः) मसिद्धात् विद्युतोवा (वा) पक्षान्तरे (विष्णवे)
 वेवेष्टि व्याप्नोति चराचर जगत् तत्समुद्धौ (उत) अपि (वा) पक्षान्तरे
 (पृथिव्याः) भूमेः सकाशात् (महः) महत्त्वात् (वा) पक्षान्तरे (वि-
 ष्णो) सर्वान्तःप्रविष्ट (उरोः) बहोरन्तात् (अन्तरिक्षात्) आकाशात्
 (उभा) द्वौ (हि) खलु (हस्ता) बलवीर्यां वात् वा अत्रोभयत्र सुव्यामि
 त्यनारादेशः (वसुना) द्रव्येण सह (पूणस्व मीलीहि मीलय वा (आ)
 समन्तात् (प्र) प्रकृष्टार्थे (यच्छ) देहि (दक्षिणात्) दक्षिणपार्श्वात्
 (आ) अभितः (उत) च (सम्प्रात्) वामपार्श्वात् (विष्णवे) यज्ञाय
 (त्वा) त्वाम् अय मन्त्रः । श्रु० १।४।१।२० व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्यथः— हे विष्णो त्व कृपयाऽऽमात् दिवः मसिद्धाग्नेर्विद्युतो वा
 वसुना पूणस्व सुव्यानि प्रयच्छ वतापि पृथिव्या प्रकाशादुत्पद्येभ्यः पदार्थेभ्यो
 महत्त्वावाप्यन्तादुत्तरोरन्तरिक्षाद्वा वसुना यां पूणस्व हे विष्णो त्व दक्षिणा
 तु च सम्प्रात् सुव्यानि प्रयच्छ तं वा न्वां विष्णवे यज्ञाय ययमर्चयेम ॥ १७ ॥

भावार्थः—येन व्यापकेनेश्वरेण महत्तत्त्वसूर्यभूम्यन्तरिक्षवाय्वग्निजलादीन् पदार्थान् तत्रस्थानन्यांश्चौपध्यादीन् मनुष्यादींश्च रचित्वा धृत्वा सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः सुखानि धीयन्ते तस्यैवोपासना सर्वैः कार्प्येति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (विष्णो) सर्वव्यापी परमेश्वर ! आप कृपा करके हम लोगों को (दिवः) प्रसिद्ध वा बिजली रूप अग्नि से (वसुना) द्रव्य के साथ (आपृणस्व) सुखों से पूर्ण कीजिये और (पृथिव्याः) भूमि से उत्पन्न हुए पदार्थ (उत) भी (वा) अथवा (मद्ः) महत्तत्त्व अव्यक्त और (उत) भी (उरोः) बहुत (अन्तरिक्षात्) अन्तरिक्ष से द्रव्य के साथ सुखों को (हि) निरचय करके पूर्ण कीजिये (विष्णो) सब में प्रविष्ट ईश्वर आप (दक्षिणात्) दक्षिण (उत) और (सन्यात्) वाम पार्श्व से सुखों को दीजिये (त्वा) उस आप को (विष्णवे) योग विज्ञान यज्ञ के लिये पूजन करते हैं ॥ १८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि जिस व्यापक परमेश्वर ने महत्तत्त्व सूर्य भूमि अन्तरिक्ष वायु अग्नि जल आदि पदार्थ वा उन में रहने वाले ओषधी आदि वा मनुष्यादिकों को रच धारण कर सब प्राणियों के लिये सुखों को धारण करता है उसी की उपासना करें ॥ १६ ॥

प्रतद्विष्णुरित्यस्यौतथ्योदीर्घतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

विराटार्षी । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर यह कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न
भीमः कुक्षुरो गिरिष्ठाः ॥ यस्योरुषु त्रि-
षु विक्रमरोष्वधिष्ठियन्ति भुवनानि
विश्रवा ॥ २० ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भी-
मः । कुचरः । गिरिष्ठा । गिरिस्थाऽडिति गिरिस्थाः । य-
स्य । उरुषु । त्रिषु । विक्रमणोऽपि त्रिविक्रमणेषु । अ-
धिक्षियन्तीत्याधिक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्र) प्रकृष्टार्थे (तत्) तस्मात् (विष्णुः) व्यापकेश्वरः (स्त-
वते) स्तौत्युपादिशति । अत्र बहुल छन्दसाति शपो ह्यन्तुर् (वीर्येण) पराक्र-
मेण (मृग) योमात्स्यन्विच्छति वधाय जीवानिति ईश्वरपक्षे तु मार्ष्टि व्यवस्था-
पनाय जीवानिति (न) इव (भीम) विभ्यति जीवाश्चस्मादिति व्याघ्रः भी-
मादघोषादानइति निपातनात् (कुचरः) यः कुत्सित प्राणिवध चरति (गिरिष्ठाः)
गिरौ तिष्ठतीति । क्विन्तोऽयं प्रयोग (यस्य) (उरुषु) बहुषु (त्रिषु) त्रि-
विधेषु जगत्सु (विक्रमणेषु) विविधक्रमेषु (अधिक्षियन्ति) निवसन्ति (भुव-
नानि) लोकजातानि (विश्वा) सर्वाणि । अथ मन्त्रः । शत० ३ । ४ । १ ।
२३ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वानि भुवनान्यधिक्षियन्ति
परचामौ विष्णुर्वीर्येण भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो न सिंह इव विचरन्नुपादिशति
(तत्) तस्मात् स नैव कदापि विस्मरणीयः ॥ २० ॥

भाष्यार्थः—अप्रोपमालङ्कारः । यथा सिंह स्वपराममेण यथेष्टं विक्रमते
तथैव जगदीश्वरः खलु पराक्रमेण सर्वान लोकान् नियच्छति ॥ २० ॥

पदार्थः—(यस्य) जिसके (उरुषु) अत्यन्त (त्रिषु) (त्रिविक्रमणेषु) विविध प्रकार के क्रमों में (विश्वा) सब (भुवनानि) लोक (अधिष्ठित्यन्ति) निवास करते हैं और (वीर्येण) अपने पराक्रम से (भीम) भय करने वाले (वुचर) निन्दित प्राणिवध को करने और (गिरिष्ठा) पर्वत में रहने वाले (मृगः) सिंह के (न) समान पार्ष्ण्यो को खोज दु ख देता हुआ (प्रस्तवते) उपदेश करता है (तत्) इस से उसको कभी न भूलना चाहिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालकार है । जैसे सिंह अपने पराक्रम से अपनी इच्छा के समान अन्य पशुओं का नियम करता फिरता है वैसे जगदीश्वर अपने पराक्रम से सब लोकों का नियम करता है ॥ २० ॥

विष्णोर्गराटमित्यस्यैतथ्यो दीर्घतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स कथं भूत इत्युपदिश्यते ॥

किं वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले

मन्त्र में किया है ॥

विष्णोर्गराटमसि विष्णोः इलप्त्रे
स्थो विष्णोः स्थूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽ-
सि वैष्णवमसि विष्णावे त्वा ॥ २१ ॥

विष्णोः । र्गराटम् । असि । विष्णोः । श्रप्त्रेऽङिति-
श्रप्त्रे । स्थूः । विष्णोः । स्थूः । असि । विष्णोः । ध्रु-
वः । असि । वैष्णवम् । असि । विष्णावे । त्वा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकस्य सकाशात् (रराटम्) परिभाषित जगत् (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः (विष्णोः) सर्वत्राभिप्रविष्टस्य (श्मश्रे) शुद्धे इव । अत्र णाशौचद्वयस्य वर्णव्यत्ययेन सस्य शः (स्यः) तिष्ठतः (विष्णोः) सर्वमुखविभवाप्तात् (स्यः) यः सीद्व्यति सः (असि) अस्ति (विष्णोः) सर्वजगत्पालकात् (ध्रुवः) निश्चयः (असि) अस्ति । (वैष्णवम्) यद् विष्णोर्गणस्येदं साधनं साधकं वा तत् (असि) अस्ति (विष्णवे) यज्ञाय (त्वा) त्वाम् । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ३ । २४ । २५ । व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—यदिदं विविध जगदस्यस्ति तद्विष्णोरराटमस्यस्ति विष्णोः सकाशादुत्पद्य वर्त्तत इति यावत् । विष्णाः स्थूरस्यस्ति सर्वं जगद्वैष्णवमस्यस्ति यस्य विष्णोर्जगति क्षेत्रप्ते इव जडचेतनसमूहौ स्थः—वर्त्तते ते सर्वजगदुत्पादकं जगदीश्वर त्वां विष्णवे यज्ञानुष्ठनाय वयमाश्रयामः ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वस्यास्य जगतः परमेश्वरएव रचको धारको व्यापकइष्टदेवोऽस्तीति विश्रय सर्वकामसिद्धिः संपादनीया ॥ २१ ॥

पदार्थः—जो यह अनेक प्रकार का जगत् है वह (विष्णोः) व्यापक परमेश्वर के प्रकाश से (रराटम्) उत्पन्न होकर प्रकाशित है (विष्णोः) सर्व मुख प्राप्त करने वाले ईश्वर से (स्यः) विस्तृत (असि) है । सब जगत् (वैष्णवम्) यज्ञ का साधन (असि) है और (विष्णोः) मम में प्रवेश करने वाले जिस ईश्वर के (श्मश्रे) जड चेतन के समान दो प्रकार का शुद्ध जगत् है उस सब जगत् के उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर ! हम लोग (त्वा) आप को (विष्णवे) यज्ञ का अनुष्ठान करने के लिये आश्रय करते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि इस सब जगत् का परमेश्वर ही रचने और धारण करने वाला व्यापक इष्ट देव है ऐसा जान कर सब कामनाओं की निधि करें ॥ २१ ॥

देवस्य त्वेत्यस्यौतथ्यो दीर्घा माच्छपिः । यज्ञो देवता । पूर्वार्द्धस्य साम्नी
पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥ आदत् इत्युत्तरस्य भुरिगार्पी
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरय यज्ञः किमर्थं कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

किर यह यज्ञ किस लिये करना चाहिये इसविषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वैऽश्वि॒वर्नो॑-
ब्रा॒हुभ्या॑म्पू॒ष्णो ह॑स्ताभ्याम् ॥ आद॑दे
नार्य॑सी॒दम॑ह॒श्चुर॑क्षसां॒ग्रीवा॑ अपि॒कृन्ता॑-
मि । बृ॒हन्न॑सि बृ॒हद्र॑वा बृ॒हती॑मिन्द्रा॒य
वाचं॑ वद ॥ २२ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे । अश्वि-
र्नोः । ब्राहुभ्यामिति ब्राहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्या-
मिति हस्ताभ्याम् । आददे । नार्य । असि । इदम् ।
अहम् । रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि । बृहन् ।
असि । बृहद्रवा इति बृहत्त्वाः । बृहतीम् । इन्द्राय ।
वाचम् । वद ॥ २२ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्यानन्दप्रदेशवरस्य (त्वा) तम्
 (सवितुः) सकलस्य जगतउत्पादकस्य (प्रसवे) यथा सृष्टौ (अश्विनोः)
 प्राणापानयोरध्वर्योर्वा । (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्याम् । (पूष्णः) पुष्टि
 कारिकायाः पृथिव्याः पूषेति पृथिवी नामसु पठितम् । निघं० १ । १ । (हस्ताभ्याम्)
 यथाऽऽन्नदमदाभ्यां धारणाकर्षणाभ्याम् (आ) समन्तात् (ददे) स्वां करोमि ।
 (नारि) नराणामियं क्रिया (अस्ति) अस्ति वा अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
 (इदम्) प्रत्यक्त पालकं कर्म (अहम्) (रक्षताम्) दुष्टस्वभावानाम्
 (ग्रीवाः) कण्ठान् (अपि) निश्चये (कृन्तामि) छिनत्ति । (बृहत्)
 वर्धमानो वर्धयन् । (अस्ति) अस्ति वा (बृहद्रवाः) यथा बृहच्छब्दवान् ।
 (बृहतीम्) महतीम् (इन्द्राय) परमैश्वर्यमापकाय (वाचम्) वाणीम् (वद)
 उपदिश । अयं मन्त्रः । शन० ३।४।४।४ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य ! यथाऽहं देवस्य सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्यथा बाहुभ्यां
 पूष्णोर्यथा हस्ताभ्यां सं यज्ञमाददे त्वा तं त्वमपि तथादत्स्व यथाऽहं नारिं यज्ञ-
 क्रियामिदं यज्ञानुष्ठानं कर्म चाददे तथा त्वमप्यादत्स्व यथाऽहं रक्षतां ग्रीवाः
 कृन्तामि तथा त्वमपि कृन्त यथाचाहमेतदनुष्ठानेन बृहद्रवा बृहन्भवामि तथा
 त्वमपि भव यथाचाहमिन्द्राय बृहतीं वाचं वदामि तथा चेतां त्वमपि वद ॥ २२ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्काराः । यथा विद्वद्ग्रीवश्वरसृष्टौ
 निघपा पदार्थान् सुपरीक्ष्य कार्येषूगुण्य सुखानि प्राप्यन्ते तथैव मनुष्यैरिद-
 मनुष्ठाय सर्वाणि सुखानि प्रापणीयानि ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य ! जैसे मैं (देवस्य) सगुण प्रकाश करने
 आनन्द देने या (सवितुः) सकल जगत् को उत्पन्न करने वाले ईश्वर के (प्र-
 सवे) उपर किये हुए मन्त्र में जिस यज्ञको (आददे) प्रदत्त करता हूँ

वैसे तू भी (त्वा) उसको ग्रहण कर जैसे मैं (नारी) यज्ञ किया था (इदम्)
यज्ञ के अनुष्ठान का ग्रहण करता हूँ वैसे तू भी ग्रहण कर जैसे (अहम्) मैं (रक्ष
साम्) दुष्ट स्वभाव वाले शत्रुओं के (मोवाः) शिरों को भी (अपिहृन्तामि)
छेदन करता हूँ वैसे तुम भी छेदन करो । जैसे मैं इस अनुष्ठान से (बृहद्रवा) ब
डाई पाया बड़ा होता हूँ वैसे तू भी हो और जैसे मैं (इन्द्राय) परमेश्वर्य की प्राप्ति
के लिये (बृहतीम्) बड़ी (वाचम्) वाणी का उपदेश करता हूँ वैसे तू भी
(वद) कर ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में बाचक लुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्वान् लोग ईश्वर की
सृष्टि में विद्या से पदार्थों की परीक्षा करके कर्ष्यों में उपयोग कर मुखों में प्राप्त करते हैं
वैसे ही सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान कर सब मुखों को पटुचना चाहिये । २१।

रक्षोहणमित्यस्यातथ्योदीर्घतमाश्चपिः । यज्ञोदेवता । आद्यस्यानुषो बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वर । मध्यमस्य स्वराद्ब्राह्म्यनुषुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वर । यम्मसच-धुरित्युत्तरस्य स्वराद्

ब्राह्म्युष्णिक्छन्दः । श्रपभः स्वरः ॥

सृष्टेर्मनुष्यैः कीदृश उपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ॥

सृष्टि से मनुष्यों को किस प्रकार का उपकार ग्रहण करना चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

रक्षोहणं बलगहनं वैष्णवी सिद्ध-
महन्तं बलगमुत्किरामि यन्मे नि-

ए॒द्यो य॒म॒मा॒त्यो नि॒च॒खाने॒द॒म॒ह॒न्तं
 ब॒ल॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॒ य॒स्मै स॒म॒ानो य॒म॒-
 स॒मानो नि॒च॒खाने॒द॒म॒ह॒न्तं ब॒ल॒ग॒मु॒-
 त्कि॒रामि॒ य॒स्मे स॒र्व॒न्धु॒र्ध॒म॒स॒र्व॒न्धु॒र्नि॒-
 च॒खाने॒द॒म॒ह॒न्तं ब॒ल॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॒
 य॒स्मै स॒जा॒तो य॒म॒स॒जा॒तो नि॒च॒खानो॒-
 त्कृ॒त्याङ्कि॒रामि ॥ २३ ॥

र॒जो॒ह॒णाम् । र॒जो॒ह॒न॒मि॒ति॒र॒क्षः ऽह॒न॒म् । ब॒ल॒ग॒ह॒न॒-
 मि॒ति॒ब॒ल॒ऽग॒ह॒न॒म् । वै॒शा॒वी॒म् । इ॒द॒म् । अ॒ह॒म् । त॒म् ।
 ब॒ल॒ग॒म् । उ॒त् । कि॒रामि॒ । य॒म् । मे॒ । नि॒ष्टयः॑ । य॒म् ।
 अ॒मा॒त्यः । नि॒च॒खाने॒ति॒नि॒ऽच॒खानं॑ । इ॒द॒म् । अ॒ह॒म् ।
 त॒म् । ब॒ल॒ग॒म् । उ॒त् । कि॒रामि॒ । य॒म् । मे॒ । स॒मानः॑
 । य॒म् । अ॒स॒मानः॑ । नि॒च॒खाने॒ति॒नि॒ऽच॒खानं॑ । इ॒द॒म् ।
 अ॒ह॒म् । त॒म् । ब॒ल॒ग॒म् । उ॒त् । कि॒रामि॒ । य॒म् । मे॒ ।
 स॒र्व॒न्धु॒रे॒ति॒ स॒र्व॒न्धुः॑ । य॒म् । अ॒स॒र्व॒न्धु॒रि॒त्य॒स॒र्व॒न्धुः॑ ।
 नि॒च॒खाने॒ति॒नि॒ऽच॒खानं॑ । इ॒द॒म् । अ॒ह॒म् । त॒म् । ब॒ल॒-
 ग॒म् । उ॒त् । कि॒रामि॒ । य॒म् । मे॒ । स॒जा॒त॒ऽति॒स॒ जा॒तः॑ ।
 य॒म् । अ॒स॒जा॒तः॑ । नि॒च॒खाने॒ति॒नि॒ऽच॒खानं॑ । उ॒त् ।
 कृ॒त्याम् । कि॒रामि॒ ॥ २३ ॥

पदार्थः— (रत्नोद्घनम्) यथा येन धार्मिकेण पुरुषेण रत्नांसि
 हन्यन्ते तथा (बलगहनम्) यथा यो बलानि गाहते तम् अत्र गाह्यातोर्बाहुलका-
 दौणादिकः बधुः प्रत्ययो ह्रस्वत्वं च । (वैष्णवीम्) विष्णोर्व्यापकस्येमां वाच-
 न्म् (इदम्) कर्म (अहम्) कर्मानुष्ठाना (तम्) यज्ञम् (बलगम्)
 बलं गच्छन्तम् (उत्) उत्कृष्टम् (किरामि) विलिपामि । (यम्) यज्ञम्
 (मे) मम (निष्कः) नेशंति समादधते येन यज्ञेन तत्सहितः साधुर्विद्वान्
 अत्र निशधातोर्बाहुलकादाणादिकस्तः प्रत्ययस्ततो यत् (यम्) यज्ञम्
 (अमात्यः) मेधावी खानकः प्रधानभृत्यः । (निचखान) यथा नितरां खात-
 वान् (इदम्) भूगर्भविद्यापरीक्षार्थं स्थानं (अहम्) भूगर्भविद्यावेत्ता (तम्)
 कृष्याद्याख्यं यज्ञम् (बलगम्) बलप्रापकम् (उत्) उत्कृष्टे (किरामि) (यम्)
 अध्ययनाध्यापनाख्यम् (मे) मम (समानः) सदृशः (यम्) पूर्वोक्तम् (अ-
 समानः) असदृशः (निचखान) यथा नितरां खनति (इदम्) कर्म (अहम्)
 अध्यापकोऽध्येता वा (तम्) (बलगम्) आत्मबलप्रापकम् (उत्) उत्कृष्टे
 (किरामि) विलिपामि । (यम्) परस्परं पालनहेतुं यज्ञम् (मे) मम (सबन्धुः)
 यथा समाना बन्धवो यस्य मित्रस्य सः (यम्) पूर्वोक्तम् (असबन्धुः) यथा
 असमाना बन्धवो यस्य सः (निचखान) यथा नितरां खातवान् खनति वा
 (इदम्) कर्म (अहम्) सर्वसुहृत् (तम्) (बलगम्) राज्यबलप्रापकम् (उत्)
 उत्कृष्टे (किरामि) प्रलिपामि । (यम्) उत्कर्षप्रापकम् (मे) मम (सजातः)
 यथा सहैव जातः (यम्) उक्तम् (असजातः) यथा यः सह न जातः (नि-
 चखान) यथा नित्यं खातवान् खनति वा (उत्) उत्कृष्टे (कृत्याम्) करोति
 यथा ताम् (किरामि) प्रलिपामि । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ४ । ८—१२
 व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः-- हे विद्वन्मनुष्य! यथा कश्चिद्वलगहनं यथा रक्षोहणं वैष्णवीं वाच-
मनुष्टाय य वलग यज्ञं यथाहमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर यथा कस्यचिन्मे
मम निष्क्योऽमात्यो यं यज्ञमिदं स्थानादि च निचखान तथा तव भृत्यो निखनतु।
यथाऽहं य वलग यज्ञमुत्किरामि तथा तं त्वमप्युत्किर। यथा मे मम वा समोऽनोऽ
समानश्च य यज्ञमिदं कर्म च निचखान तथा तवापि निखनतु यथाहं यं वलगं
यज्ञमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर यथा मे मम सचन्धुरसचन्धुश्च यं यज्ञमिदं कर्म
च निचखान तथा तवापि चैत निखनतु। यथाऽहं य वलगं यज्ञमुत्किरामि तथा
त्वमप्येतमुत्किर। यथा मे मम सजातोऽसजातश्च य यज्ञं कृत्यां निचखान तथा
तवाप्येतमेतां च निखनतु यथाहमेतत्सर्वमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर ॥२३॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः। मनुष्यैरस्यामीश्वरसृष्टौ
धार्मिकविद्वदनुकरणं कार्यं नेतरेषामिति ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य! जैसे (अहम्) मैं (वलगहनम्) बलों को
मिडोलने और (रक्षोहणम्) राज्ञों के हनन करने वाले कर्म और (वैष्णवी
म्) व्यापक ईश्वर की वेदवाणी का अनुष्ठान करके (यं) जिस (वलगम्) वल
प्राप्त कराने वाले यज्ञ को (उत्किरामि) उत्कृष्ट पन से प्रेरित अर्थात् इस संसार में
प्रकाशित करता हूँ (तम्) उस यज्ञ को वैसेही तू भी (इदम्) इसको प्रकाशित
कर और जैसे (मे) मेरा (निष्क्यः) यज्ञ में कुशल (अमात्यः) मेधावी विद्वान्
मनुष्य (यम्) जिस यज्ञ वा (इदम्) भूगर्भ विद्या की परीक्षा के लिये स्थान को (नि
चखान) ति मन्त्रेद करता है वैसे (तम्) उसको तेरा भी भृत्य खोदे। जैसे (अहम्) भूगर्भ
विद्या का जानने वाला मैं (यम्) जिस (वलगम्) वल प्राप्त करने वाले सेती आदि यज्ञ वा
(इदम्) गननरूपी कर्म को (उत्किरामि) अच्छे प्रकार संपादन करता हूँ वैसे (तम्)

उस को तू भी कर, जैसे (मे) मेरा (सगानः) सदृश वा असदृश मनुष्य (यम्) जिस कर्म को (निचखान) खनन परता है वैसे तेरा भी खोदे, जैसे (अहम्) पढ़ने पढ़ाने वाला मैं (यम्) जिस (बलगम्) आत्मबल प्राप्त करने वाले यज्ञ वा (इदम्) इस पढ़ने पढ़ाने रूपी कर्म को (उत्किरामि) सम्पन्न करता हूँ वैसे (तम्) उसको तू भी कर, जैसा (मे) मेरा (सक्न्धु) तुल्य बन्धु मित्र वा (असक्न्धु) तुल्य बन्धु रहित अनित्र (यम्) जिस पालनरूपी यज्ञ वा इस कर्म को (निचखान) नि सदेह करता है वैसे उसको तेरा भी करे, जैसे (अहम्) सब का मित्र मैं (यन्) जिस (बलगम्) राज्य बल प्राप्त करने वाले यज्ञ वा (इदम्) इस कर्म को (उत्किरामि) संपादन करता हूँ वैसे (तम्) उसको तू भी कर, जैसे (मे) मेरा (सजात) साथ उत्पन्न हुआ (अमजात) साथ से प्रलग उत्पन्न हुआ मनुष्य (यम्) जिस यज्ञ वा (कृत्याम्) उत्तम क्रिया को (निचखान) नि सदेह करता है वैसे तेरा भी इस यज्ञ वा इस क्रिया को निःसदेह करे । जैसे मैं इस सब कर्म को (उत्किरामि) संपादन करता हूँ वैसे तुम भी करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को ईश्वर की इस सृष्टि में विद्वानों का अनुकरण सदा करना और मूर्खों का अनुकरण कभी न करना चाहिये ॥ २३ ॥

स्वराडसीसृष्यौतथ्यो दीर्घतपा ऋषिः । सूर्यविद्वान्सौ देवते ।

भुरिगार्प्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सूर्यसम्नादध्यक्षगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में सूर्य और समाध्यक्ष के गुणों का उपदेश किया है ॥

स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडस्यभि-
मातिहा जन्तराडसि रक्षोहा सर्वरा-
डस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

स्वराडिति स्वराद् । असि । सपत्नहेति सपत्नऽहा ।
 सत्रराडिति सत्रराद् । अमि । अभिमातिहेत्यभिमाति-
 ऽहा । जनराडिति जनराद् । असि । रक्षोहेति रक्षःऽहा ।
 सर्वराडिति सर्वराद् । असि । अमित्रहेत्यामित्रऽहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(स्वराद्) यः स्वयं राजते सः (असि) अस्ति वा अत्र
 सर्वत्र पक्षे व्यसयः । (सपत्नहा) यः सपत्नान् शत्रून् मेधावपवान् वा हन्ति
 सः (सत्रराद्) यः सत्रेषु यज्ञेषु राजते सः (असि) अस्ति वा (अभिमाति-
 हा) येऽभिमिमत्तइत्यभिमातयस्तान् हन्ति सः । अत्रौणादिकः क्तिच् । (जनराद्)
 यो जनेषु धार्मिकेषु विद्वत्सु राजते सः (असि) अस्ति वा (रक्षोहा) यो
 रक्षांसि दुष्टान् हन्ति सः (सर्वराद्) यः सर्वस्मिन् राजते सः (असि) अस्ति
 वा (अमित्रहा) यो येन वाऽमित्रान् शत्रून् हन्ति सः । अयं मन्त्रः शत० ३ ।
 ४ । ४ । १४ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्ययः—हे विद्वन् मनुष्य यतस्त्वं स्वराडसी तस्मात्सपत्नहाऽसि भ-
 वसि यतस्त्वं सत्रराडसि तस्मादाभिमातिहा वर्तसे यतस्त्वं जनराडासि तस्माद्रक्षो-
 हाऽसि भवसि यतस्त्वं सर्वराडासि तस्मादमित्रहाऽसि भवसीत्येकः । यतोऽयं सूर्य-
 लोकः स्वराडस्ति तस्मात्सपत्नहा भवति यतोऽयं सत्रराडस्ति तस्मादाभिमातिहा
 वर्तते यतोऽयं जनराडस्ति तस्माद्रक्षोहा जायते यतोऽयं सर्वराडस्ति तस्माद-
 मित्रहा वर्तत इति द्वितीयः ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषान्दकारः । हे विद्वन् यथा सूर्यः स्वमकारेण

चोरव्याघ्रादीन् भीषयित्वा सर्वान् मुखयति तथैव त्वं शत्रुनिवार्यं प्रजाः
मुखय ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य ! जिस कारण आप (स्वराट्) अपने आप
प्रकाशमान (असि) हैं इससे (सप्तह्वा) शत्रुओं के मारने वाले होते हो, जिस कारण
तुम (सत्रराट्) यज्ञों में प्रकाशमान हो इससे (अभिमातिहा) अभिमान युक्त म
नुष्यों को मारने वाले होते हो, जिस से (जनराट्) धार्मिक विद्वानों में प्रकाशित है इस
से (रत्नोद्वा) राजस दुष्टों को मारने वाले होते हैं, जिस से आप (सर्वराट्) सब में
प्रकाशित हैं इससे (अमित्रहा) अमित्र अर्थात् शत्रुओं के मारने वाले होते हैं ॥ १ ॥
जिस कारण यह सूर्य लोक (स्वराट्) अपने आप (असि) प्रकाशित है इस से (स
प्तह्वा) मेघ के अवयवों को काटने वाला होता है, जिस कारण यह (सत्रराट्)
यज्ञों में प्रकाशित (असि) है इस से (अभिमातिहा) अभिमानकारक चोर आदि
का हनन करने वाला होता है, जिस कारण यह (जनराट्) धार्मिक विद्वानों के मन
में प्रकाशित (असि) है इस से (रत्नोद्वा) राजस वा दुष्टों का हनन करने वाला
होता है जिस से यह (सर्वराट्) सब में प्रकाशमान (असि) है इस से (अमित्रहा)
दुष्टों को दण्ड देने का निमित्त होता है ॥ २४ ॥

भावार्थः—इह मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। हे विद्वान् मनुष्य ! जैसे सूर्य अपने प्रकाश
से चोर व्याघ्र आदि प्राणियों को भय दिखाकर अन्य प्राणियों को सुखी करता है
वैसे ही तू भी सब शत्रुओं को निवारण कर प्रजा को सुखीकर ॥ २४ ॥

रत्नोद्वा इत्यस्यौतथ्योदीर्यतमाश्रयिः यज्ञो देवता । आद्यस्य द्राक्षी बृहती छन्दः ।
मध्यमः स्वरः । बलगहनाजपेत्युत्तरस्पर्शी पादिकरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

यजमानः सभाद्यध्यक्षादयो यज्ञानुष्ठातृन्मनुष्यान्
यज्ञसामग्रीं ग्राहयेयुरित्युपदिश्यते ॥

यजमान सभा आदि के अध्यक्ष यज्ञानुष्ठान करने वाले मनुष्यों को यज्ञ सामग्री
का ग्रहण करावै इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

रक्षोहणौ वो बलगहनः प्रोक्षामि
 वैष्णवान् रक्षोहणौ वो बलगहनोऽव न-
 यामि वैष्णवान् रक्षोहणौ वो बलगह-
 नोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौवां
 बलगहनो उपदधामि वैष्णवी रक्षो-
 हणौवां बलगहनो पर्युहामि वैष्णवी
 वैष्णावर्मसि वैष्णावास्थ ॥ २५ ॥

रक्षोहणौ । रक्षोहनऽइतिरक्षऽहनः । वः । बलगहनऽ-
 इतिबलगऽहनः । प्र । उक्षामि । वैष्णवान् । रक्षोहनऽ-
 इतिरक्षऽहनः । वः । बलगहनऽइतिबलगऽहनः । अव ।
 नयामि । वैष्णवान् । रक्षोहनऽइतिरक्षऽहनः । वः । बल-
 गहनऽइतिबलगऽहनः । अव । स्तृणामि । वैष्णवान् ।
 रक्षोहणौ । रक्षोहनाविति रक्षऽहनौ । वाम् । बलगहनावि-
 तिबलगऽहनौ । उप । दधामि । वैष्णवीऽइतिवैष्णवी ।
 रक्षोहणौ । रक्षोहनाविति रक्षऽहनौ । वाम् । बलगहनावि-
 तिबलगऽहनौ । परि । उहामि । वैष्णावीऽइतिवैष्णावी ।
 वैष्णावर्म । अस्ति । वैष्णावाः । स्थ ॥ २५ ॥

पदार्थः-- (रक्षोहणः) यथा यूय ये रक्षांसि दुःखानि ह्य तथा (वः)

युष्मानेतांश्च (बलगहनः) यथा यो बलानि गाहते तथा भूतोऽहम् (म) म
कृष्टार्थे (उक्षामि) सिञ्चामि (वैष्णवान्) विष्णुर्षभो देवता येषां तान् (र
क्षोहणः) यथा यूयं रक्षांसि दुष्टान् दस्यवादीन् ह्य तथा तान् (वः) युष्मा
नेतान्वा (बलगहनः) यथा यो बलानि शत्रुसैन्यानि गाहते तथाऽहम् (अथ)
विमिश्रशर्पे (नयामि) आगमामि प्रापयामि वा (वैष्णवान्) विष्णोर्षभस्वपेमान्
(रक्षोहणः) यथा यूयं रक्षांसि शत्रून् ह्य तथाऽहं तान् (वः) युष्मानेतान्वीरान्वा
(बलगहनः) यथाऽहं बलानि स्वसैन्यानि गाहे तथा व्यूहशिञ्ज्या विलोढयत
(अथ) विनिग्रेह (स्तृणामि) आच्छादयामि (वैष्णवान्) यज्ञानुष्ठान्
(रक्षोहणौ) यथा रक्षसां हन्तारौ मजासभाद्यध्यक्षौ तथाऽहं (वाम्) उभौ
(बलगहनौ) यथा युवां बलानि गाहेथे तथाऽहं (उप) सामीप्ये (दधामि)
धरामि (वैष्णवी) विष्णोरिय क्रिया (रक्षोहणौ) यथा रक्षसां शत्रूणां
हन्तारौ भवधस्तथाऽहं (वाम्) उभौ (बलगहनौ) यथा युवां बलानि गाहेथे
तथाऽहं (परि) सर्वतः (ऊहामि) तर्केण निश्चिनोमि (वैष्णवी) विष्णोः
समग्रविद्याव्यापकस्वेयं रीतिस्ताम् (वैष्णवम्) विष्णोरिदं विज्ञानम् (अस्ति)
अस्ति (वैष्णवा) विष्णोर्व्यापकस्वेमउपासकाः (ह्य) भवत । अय मन्त्रः
शत० १ । ४ । ४ । १८—२४ व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः-- हे सभाध्यक्षादयो मनुष्या यूय यथा रक्षोहणःस्य तथा बलग-
हनोऽहं वो युष्मान्सत्कृतैतान्दुष्टान् युद्धे शस्त्रैः मोक्षामि यथा रक्षोहणो यूय नो
दुःखानि ह्य तथा बलगहनोऽहं वो युष्मान्मुक्तै समान्यैतानवनयामि यथा रक्षो
णो वैष्णवान्बो युष्मानेतांश्चवस्तृणीय तथा बलगहनोऽहमेवैतान्स्तृणामि ।

यथा रक्षोहणौ बलगहनौ यज्ञस्वामिसपादकौ वामुपधत्तस्तथैवाहमेतानुपदधामि
 यथा रक्षोहणौ बलगहनौ वां या वैष्णवी क्रियाऽस्ति तथा पर्यूहतस्तथैवाहमेतां
 पर्यूहामि यद्वैष्णव ज्ञानं यूयं सर्वत ऊहय तदहमपि पर्यूहामि यथा यूयं वैष्णवाः
 स्य तथा वयमपि भवेम ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारौ। मनुष्यैः परमेश्वरोपासनायुक्तव्य
 वहाराभ्यां पूर्णं शरीरात्मवल संपाद्य यज्ञेन प्रजापालनं शत्रून् विजित्य सार्वभौ
 मराज्य च प्रशासनीयम् ॥ २५ ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष आदि मनुष्यो ! जैसे तुम (रक्षोहण) दु खों का नाश
 करने वाले हो वैसे शत्रुओं के बलको अस्त व्यस्त करने हाग मैं (वैष्णवान्) यज्ञ
 देवता वाले (वः) आप लोगों का सत्कार कर युद्ध में शत्रुओं से (प्रोक्षामि) इन घमण्डी
 मनुष्यों को शुद्ध करूँ, जैसे आप (रक्षोहण) अधर्मात्मा दुष्ट दस्युओं को मारने वाले
 हैं वैसे (बलगहन) शत्रुसेना की भाह लेने वाला मैं (वैष्णवान्) यज्ञ संबन्धी
 (व) तुमको पुत्रों से मान्य कर दुष्टों को (अवनयामि) दूर करता हूँ, जैसे (ब
 लगहन) अपनी सेना को व्यूहों की शिक्षा से विलोडन करने वाला मैं (रक्षोहणः)
 शत्रुओं को मारने वा (वैष्णवान्) यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले (वः) तुमको
 (अवस्तृणामि) सुख से आच्छादित करता हूँ वैसे तुम भी किया करो, जैसे (र
 क्षोहणौ) राक्षसों के मारने वा (बलगहनौ) बलों को विलोडन करने वाले (वाम्)
 यज्ञपति वा यज्ञ कराने वाले विद्वान् का धारण करते हो वैसे मैं भी (उपदधामि)
 धारण करता हूँ जैसे (रक्षोहणौ) राक्षसों के मारने (बलगहनौ) बलों को
 विलोडने वाले (वाम्) प्रजा सभाध्यक्ष आप (वैष्णवी) सब विद्याओं में व्या
 पक विद्वानों की क्रिया वा (वैष्णवम्) जो विष्णुसंबन्धी ज्ञान है इन सब को तर्क से
 जानने हैं वैसे मैं भी (पर्यूहामि) तर्क से अच्छे प्रकार जानूँ और जैसे आप सबले

(बैष्णवाः) व्यापक परमेश्वर की उपासना करने वाले (स्थ) हैं, वैसे मैं भी होऊँ ॥ २५ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमा और उपमालङ्कार हैं। मनुष्यों को परमेश्वर की उपासना युक्त व्यवहार से शरीर और आत्मा के बल को पूर्ण करके यज्ञ से प्रजा की पालना और रात्रुओं को जीतकर सब भूमि के राज्य की पालना करनी चाहिये ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेतस्पौतथ्यो दीर्घतमाश्रपिः । यज्ञो देवता । आद्यस्य निचृदार्षी
पद्विक्तरुद्धन्दः । पञ्चमः स्वरः । यवोसीत्युत्तरस्य निचृदार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किमर्थोऽयं यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

किस लिये इस यज्ञ को करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒च्वेऽश्वि॒वर्ना॑-
व्व॒हि॒भ्या॑म्पू॒षणो॑ ह॒स्ता॑भ्याम् । आर्द-
दे॒नार्य॑सी॒दम॑ह॒श्रुरक्ष॑ साङ्ग्री॒वाअ॑ पि-
क॒न्तामि॑ यवो॑ऽसि य॒वया॑स्मद्द्वेषो॑ य-
वया॑रातीर्द्वि॒वो त्वा॑ऽन्तरि॒क्षाय॑त्वा प-
थि॒व्यै त्व॒ । शु॒र्धन्ता॑ लो॒काः पित॑ पद॒नाः
पित॑ पद॒नमसि॑ ॥ २६ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽइतिप्रऽसेवे । अश्वि-
 नोः । बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्यामि-
 तिहस्ताभ्याम् । आ । वदे । नारि । असि । इदम् ।
 अहम् । रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कुन्तामि । यवः ।
 असि । यवय । अस्मत् । द्वेपः । यवय । अरातीः । दिवे ।
 त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धन्ताम् ।
 लोकाः । पितृपदनाः । पितृसदनाइतिपितृसदनाः ।
 पितृपदनम् । पितृसदनमितिपितृसदनम् । असि ॥ २६ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वानन्दमदस्य (त्वा) त्वां होमशिन्पाख्य-
 यज्ञकर्तारम् (सवितुः) सकलोत्पादकस्येश्वरस्य (प्रसवे) यथा सृष्टौ तथा
 (अश्विनोः) प्राणापानयोः (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्यां तथा (पूष्णः)
 पुष्टिमतो वीरस्य (हस्ताभ्याम्) यथा प्रबलभुजदण्डाभ्यां तथा (आ) समं-
 तात् (वदे) वृहामि (नारि) नराणामियं शक्तिमती स्त्री तत्संशुद्धौ (असि)
 भवति (इदम्) विश्वम् (अहम्) सभाध्यक्षः (रक्षसाम्) दुष्टकर्मकारिणां
 प्राणिनाम् (ग्रीवाः) शिरांसि (अपि) निश्चये (कुन्तामि) छिन्नामि (यवः)
 मिश्रणमिधनकर्ता (असि) वर्त्तसे (यवय) अर्पयिष्ये ; सह मिश्रय दोषेभ्यश्च-
 दूरीकारय अत्र वा छन्दसीति वृद्धयभान् (अस्मत्) स्वेभ्यः (द्वेपः) ईर्ष्यादिदोषान्
 (यवय) दूरीकारय (अरातीः) शत्रून् (दिवे) सत्यधर्मप्रकाशाय (त्वा) त्वाम् (अन्तरि-
 क्षाय) आकाशे गमनाय (त्वा) त्वाम् (पृथिव्यै) पृथिवीस्यपदार्थपुष्टये (त्वा)

त्वाम् (शुन्धन्ताम्) पदित्रीकुर्वतां (लोकाः) सर्वे
 (पितृपदनाः) यथा पितृषु ज्ञानिषु सीदन्ति तथा
 (पितृपदनम्) यथा विद्वावन्तो ज्ञानिनस्सीदन्ति य-
 स्मिंस्तत्तथा (अस्ति) अस्ति । अयं मन्त्रः । शत०
 ३ । ४ । ४ । ४—१४ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यथा अहं सवितुर्देवस्य प्रसवे यथाऽश्विनो-
 र्यादृभ्यां यथा पूष्णो हस्ताभ्यामनेकानुपकारानाददे । इदं विश्वं
 संरक्ष्य रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि यथा पदार्थान् याचयामि तथा
 त्वमप्यादत्स्व यवय च यथाऽहं द्वेवोऽरातीः शत्रून्स्मद्दूरीकारयामि
 तथा त्वमपि यवय हे विघ्न ! यथाऽहं दिवे त्वा त्वा तमन्तरिक्षाय त्वा
 त्वां पृथिव्यै त्वा त्वामाश्रयामि तथा सर्वे जना आश्रयन्तां यथा
 पितृपदनमस्ति तेन पितृपदना लोकाः शुन्धन्ति यदहं शुन्धे तथेदं
 सर्वे शुन्धन्तां हे नारि त्वमप्येतत्सर्वमेवमेव समाचार ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—मनुष्यैर्यथाक्रिय यथानुक्रमं विद-
 दाश्रयं कृता यज्ञमनुष्ठाय सर्वेषां शुद्धिः संपादनीया ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे ! वद्वान मनुष्य ! जैसे मैं (सवितुः) सव जगत् के उत्पन्न
 करने और (देवस्य) सव आनन्द के देने वाले परमेश्वर के (प्रसवे) उ-
 त्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) माण और अपान के (बाहुभ्याम्)
 बल और धीर्य तथा (पूष्णः) अति पुष्ट धीर के (हस्ताभ्याम्) प्रबल
 प्रतापयुक्त भुज और दण्ड से अनेक उपकारों को (आददे) लेता वा (इ-
 दम्) इस जगत् की रक्षा कर (रक्षताम्) बृष्टकर्म करने वाले प्राणिमों के
 (ग्रीवाः) शिरों का (अपि) (कृन्तामि) छेदन ही करता हूँ तथा जैसे
 पदार्थों का उत्तम गुणों से मेल करता हूँ वैसे तू भी उपकार ले और (यवय)
 उत्तम गुणों से पदार्थों का मेल कर जैसे मैं (द्वेवः) ईर्ष्या आदि दोष वा
 (अरातीः) शत्रुओं को (अस्मत्) अपने से दूर कराता हूँ वैसे तू भी (यवय)
 दूर करा । हे विघ्न ! जैसे हमलोग (दिवे) ऐश्वर्यादि गुण के प्रकाश होने के लिये

(त्वा) तुभ्य को (अन्तरिक्षाय) आकाश में रहने वाले पदार्थ को शोधने के लिये (त्वा) तुभ्य को (पृथिव्यै) पृथिवी के पदार्थों की शुद्धि होने के लिये (त्वा) तुभ्य को सेवन करते हैं वैसे तुम लोग भी करो । जैसे (पितृषदं) विद्या पढ़े हुए ज्ञानी लोगों का यह स्थान (अग्नि) है और जिस से (पितृषदनाः) जैसे ज्ञानियों में ठहर पवित्र होते हैं वैसे मैं शुद्ध होऊँ तथा सब मनुष्यों (शुश्रूक्षन्ताम्) अपनी शुद्धि करें और हे स्त्री ! तू भी यह सब इसी प्रकार कर ॥ २६ ॥

भाषार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को योग्य है कि ठीक २ क्रियाक्रमपूर्वक विद्वानों का आश्रय और यज्ञ का अनुष्ठान करके सब प्रकार से अपनी शुद्धि करें ॥ २६ ॥

उद्विवमित्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा ऋषिः । यज्ञो देवता । ब्राह्मी

• जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

सोवितः सभाध्यक्षोऽनुष्ठितो यज्ञश्च किं करोतीत्युपदिश्यते ॥

अच्छे प्रकार सेवन किया हुआ सभापति और अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ क्या करता है इस विषय का उपदेश अगने मन्त्र में किया है ॥

उद्विवंस्तमानान्तरिक्षं पृण दध्वहस्व पृ-
थिव्यां द्युतानंस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरु-
णो ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि
रायस्पोषवनि पर्यहामित्रहं दध्वह क्षत्रं दध्वहायु-
दध्वह प्रजान्दध्वह ॥ २७ ॥

उत् । दिवम् । स्तमान् । आ । अन्तरिक्षम् । पृण । दध्वहस्व ।
पृथिव्याम् । द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्रावरुणो ।

ध्रुवेण । धर्मणा । ब्रह्मवनीति ब्रह्मवनि । त्वा ।
क्षत्रवनीति क्षत्रवनि । रायस्पोषवनीति रायस्पोषव-
नि । परि । ऊहामि । ब्रह्म । इह । क्षत्रम् । इह ।
आयुः । इह । पूजामिति पूजाम् । इह ॥ २७ ॥

पदार्थः—(उत्) उत्कृष्टे (दिवम्) प्रकाशम् (स्त-
मान) (अन्तरिक्षम्) आकाशं तत्रस्थप्राणिवर्गं च
अत्र तात्स्थयोपाधिना प्राणिनामपि ग्रहणम् । (पृण)
अत्रान्तर्भाषिणिजर्थः । (इहस्व) वर्धय । (पृथिव्याम्)
भूमौ (द्युतानः) यथा दिवं सद्विद्यागुणं विस्तारयति
तथा (त्वा) त्वाम् (मारुतः) वायुः (मिनोतु)
प्रक्षिपति (मित्रावरुणौ) यथा प्राणापानौ तथा (ध्रु-
वेण) निश्चलेन (धर्मणा) धर्मेण (ब्रह्मवनि) यथा
बलविद्यासंभाजितारं तथा अत्र सर्वत्र सुपां सुदुगिति
विभर्त्तुं क् (त्वा) त्वाम् (क्षत्रवनि) चत्रस्य रा-
ज्यस्य संसेवयितारं तथा (रायस्पोषवनि) यथा रायो
धनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनन्ति सेवन्ते यस्मात्तथा
(परि) सर्वतः (ऊहामि) वित्तक्रयामि (ब्रह्म) विद्या
विद्वांसं वा । (इह) वर्धय वर्धयति वा (क्षत्रम्)
राज्यं क्षण्यते हिंस्यते नश्यते पदार्थी येन सः क्षत् घा-
तादिस्तत्तत्रायते रक्षतीति क्षत्रः क्षत्रियादिवीरस्तं (इह)
वर्धय (आयुः) जीवनम् (इह) वर्धय (प्रजाम्)
उत्पादनीयाम् (इह) वर्धय । अयं मन्त्रः शत० ३ । ४ ।
४ । ५—८ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे परमविद्वन् यथा त्वा त्वां मारुतो ध्रुवेण धर्मणा

मिनोति मिवाचरुणौ मिनस्तथा त्व रूपयाऽस्मदर्धं दिवमुत्तभानान्त-
रित्तं पृण पृथिव्या युतानः सन्सुग्यानि दृष्टं ब्रह्म दृष्टं क्षत्र दृष्टायुर्दृष्टं
प्रजां दृष्टं ब्रह्मवर्णिं क्षत्रवर्णिं रायस्पोषवर्णिं त्वामहं पर्यूहामि तथा
त्वां सर्वं मनुष्याः पर्यूहन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र ब्राह्मणसोपमालङ्कारः । हे मनुष्या यूय यथा जग-
दीश्वरः सत्यभावेन प्रार्थितः सद्भिर्द्वौश्च सेवितः सर्वान् सुगमयति
तथेवाय यज्ञो विद्यादीन् सवृध्य सर्वा-मनुष्यादी-भ्रष्टानिः सुखयतीति
विजानीत ॥ २७ ॥

पदार्थ—हे परमविद्वन् । जैसे (त्वा) आप को (मारुतः) वायु
(ध्रुवेण) निश्चल (धर्मणा) धर्म से (मिनोतु) प्रयुक्त करे (मित्रावरु-
णौ) माण और अपान भी धर्म से प्रयुक्त करते हैं वैसे आप कृपा करके
हम लोगों के लिये (दिवम्) विद्या बुझों के प्रकाश को (उत्तभान) अ-
ज्ञान से उधाड़े देखा तथा (अन्तरिक्षम्) सब पदार्थों का अन्वेषण को (पृण)
परिपूर्ण कीजिये (पृथिव्याम्) भूमि पर (युतानः) सद्भिः के गुणों का
विस्तार करते हुए आप सुखों को (दृष्टम्) बढ़ाइये (ब्रह्म) वेद विद्या को
(दृष्टं) बढ़ाइये (सत्रम्) राज्य को बढ़ाइये (आयुः) अवस्था को (दृष्टं)
बढ़ाइये और (प्रजाम्) उत्पन्न हुई प्रजा को (दृष्टं) वृद्धियुक्त कीजिये । इसी
लिये मैं (ब्रह्मवर्णि) ब्रह्म विद्या को सेवन करने वा कराने (क्षत्रवर्णि) राज्य को
सेवन करने वा कराने (रायस्पोषवर्णि) और धनसमूह की पुष्टि को सेवने वा
सेवन कराने वाले आप को (पर्यूहामि) सब प्रकार के तर्कों से निश्चय करता
हूँ वैसे आप मुझ को सर्वथा सुखदायक हूँजिये और आप को सब मनुष्य
तर्कों से जाने ॥ २७ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में श्लेष और वाचबलसोपमालङ्कार हैं । हे मनुष्यो ! आप
लोग जैसे जगदीश्वर सत्य भाव से प्रार्थित और सेवन किया हुआ अत्युत्तम विद्वान् सब
को सुख देता है वैसे यह यज्ञ भी विद्या गुण को बढ़ाकर सब जीवों को सुख देता है, यह
जानो ॥ २७ ॥

ध्रुवासीत्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा अपि । यज्ञोदेवता । आपीं जगतां छन्दः ।
निपादः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं भविष्यतीत्यपदिश्यते ॥

फिर उस यज्ञ से क्या होता है इस विषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

ध्रुवासिं ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्र-
जयां शुभिर्भूयात् ॥ घृतेन द्यावापृथिवी पूर्ये-
थामिन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अयम् । यजमानः । अ-
स्मिन् । आयतनऽडित्याऽयतने । प्रजतिप्रजयां ।
पशुभिरिति पशुभिः । भूयात् । घृतेन । द्यावापृथिवी-
ऽडिति द्यावापृथिवी । पूर्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । अ-
सि । विश्वजनस्येति विश्वजनस्य । छाया ॥ २८ ॥

पदार्थः— (ध्रुवा) निश्चला (असि) भवसि (ध्रु-
वः) निश्चलः (अयम्) वह्यमाणः (यजमानः)
यज्ञकर्त्ता (अस्मिन्) वर्त्तमाने यज्ञे (आयतने)
आयन्ति आगच्छन्ति प्राणिनो यस्मिंस्तज्जगत्तस्मिन् ज-
गति स्थाने यज्ञे वा (प्रजया) राज्येन सन्तानसमूहेन
वा (पशुभिः) हस्त्यश्वगवादिभिः (भूयात्) (घृ-
तेन) आज्यादिना (द्यावापृथिवी) आकाशभूमी (पू-

येधाम्) (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (छदिः) दुःखाप-
वारकत्वेन प्रापकः प्रापिका वा (असि) भवसि (वि-
श्वजनस्य) विश्वस्मिन्जगति सर्वस्य जनसमूहस्य (छा-
या) दुःखछेदकाश्रयो वा । अयं मन्त्रः । शत० ३ । १४ । १ ।
१६—२२ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे यज्ञानुष्ठात्रियजमानपत्नि यंधा त्वमस्मिन्नायतने जग-
ति स्वस्थाने यज्ञे वा प्रजया पशुभिः सह ध्रुवासिनथाऽयं यजमानो
ऽपि ध्रुवाऽस्ति युवां घृतेन द्यावापृथिवी पूर्वेधां पूरणे कुर्यात्तमिन्द्रस्य
छदिरसि विश्वजनस्य छायाऽस्ति यत्संगेन प्राणिसमूहः सुखीभूया-
दस्मात्तां तं त्वां वयं प्रशंसामः ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्प्राभ्यां यज्ञानुष्ठातृभ्यां यजमानतत्पत्नीभ्यां येन
यज्ञेन च निश्चला विद्या सुखानि च प्राप्य दुःखानि नश्येयुस्तौ सदा
सत्कर्तव्यौ यज्ञश्च सदाऽनुष्ठयः ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे यज्ञ करने वाले यजमान की स्त्री । जैसे तू (प्रजया) राज्य
वा अपने संतानों और (पशुभिः) हाथी घोड़े गाय आदि पशुओं के सहित
(अस्मिन्) इस (आयतने) जगत् वा अपने स्थान वा सब के सत्कार करा
ने के योग्य यज्ञ में (ध्रुवा) दृढसंकल्प (असि) है वैस (अयम्) यह (यज-
मानः) यज्ञ करने वाला तेरा पति यजमान भी (ध्रुवः) दृढ संकल्प है । तुम
दोनों (घृतेन) घृत आदि सुगन्धित पदार्थों से (द्यावापृथिवी) आकाश और
भूमि को (पूर्वेधाम्) परिपूर्ण करो । हे यज्ञ करने वाली स्त्री । तू (इन्द्रस्य)
अत्यन्त ऐश्वर्य को भी अपने यज्ञ से (छदिः) (असि) है अब तू और ते-
रा पति यह यजमान (विश्वजनस्य) ससार का (छाया) सुख द्याया करने
वाला (भूयात्) हो ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिन यज्ञ करने वाले यजमान की पत्नी और
यजमान से तथा जिस यज्ञ से दृढ विद्या और सुखों को पाकर दुःखों को छोड़ें उन
का सत्कार तथा उस यज्ञ का अनुष्ठान सदा ही करते रहें ॥ २८ ॥

परित्वेत्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा श्रपि । ईश्वरसभाध्यक्षौ देवते ।
अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

ईश्वरसमाध्यक्षाभ्यां किं किं भवितुं योग्यमित्युपदिश्यते ॥

ईश्वर और सभाध्यक्ष से क्या होने को योग्य है इस विषय

का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

परिं त्वा गिर्वणो गिरऽइमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २६ ॥

परिं । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु ।

विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्धऽआयुम् । अनु । वृद्धयः ।

जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ २९ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः (त्वा) त्वां (गिर्वणः) गीर्भिः
स्तोतुमहं (गिरः) स्तुतिवाचः (इमाः) मत्कृताः (भवन्तु)
(विश्वतः) सर्वाः । अत्र प्रथमान्तात्तसिः । (वृद्धायुं) वृद्धइव आ-
चरन्तम् । क्याच्छदसीत्युः । (अनु) पश्चाद्वावे (वृद्धयः) वृध्यन्ते
यास्ताः । (जुष्टाः) प्रीताः सेविता वा (भवन्तु) (जुष्टयः)
जुष्यन्ते प्रीयन्ते यास्ताः । अयं मन्त्रः । शत० ३ । १४ । ५ । २४
व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः— हे गिर्वण ईश्वर सभाध्यक्ष इमा मत्कृता विश्वतो
गिरस्त्वां परि परितो भवन्तु । न तत्क्षण एव किन्तु वृद्धायुं त्वामनु वृद्ध-
यो जुष्टयो जुष्टाश्च भवन्तु ॥ २६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । हे मनुष्या यथाखिलैः शुभगुण-
कर्मभिः सह वर्त्तमानो जगदीश्वरः सभापतिर्वा स्तोतुमहोऽस्ति
तथैव युष्माभिरपि भवितव्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (गिरिणः) स्तुतिषो से स्तुति करने योग्य ईश्वर वा सभा
 ध्यक्ष (इमाः) ये मेरी किई हुई द्विविशतः) समस्त (गिरः) स्तुतिषो (परि)
 सब प्रकार से (भवन्तु) हों और उसी समय ही ही न हों किन्तु (वृद्धांशु)
 वृद्धों के सभान आचरण करने वाले आप के (अनु) पश्चात् (वृद्धयः) अ
 यन्त बढ़ती हुई और (जुष्टयः) मीत करने योग्य (जुष्टा) प्यारी हों ॥२९॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्रेष्ठ लङ्कार है । हे मनुष्यो ! जैसे सपूर्ण उत्तम गुण
 कर्मों के साथ वर्तमान जगदीश्वर और सभापति स्तुति करने योग्य हैं वैसेही तुम लोगों
 को भी होना चाहिये ॥ २९ ॥

इन्द्रभ्येत्यस्य मधुच्छन्दाश्चापिः । ईश्वरसमाध्यक्षी देवने ।

आर्च्युष्णिक्छन्दः । अक्षयः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथंभूतावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इन्द्रस्य सूरसीन्द्रस्य ध्रुवोऽसि ऐन्द्रमसि
 वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य । सूरः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवः । असि ।

ऐन्द्रम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । असि ॥ ३० ॥

पदार्थः— (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (सूरः) यः सीवयति सह
 योजयति सः (असि । भवति । (इन्द्रस्य) सूर्यादेराजास्य
 वा (ध्रुवः) निश्चलो निश्चलकर्त्ता (असि) (ऐन्द्रम्) इन्द्र-
 स्य परमैश्वर्यस्येदमधिकरणम् (असि) (वैश्वदेवम्) यथा
 विश्वेपां देवानां मिदमन्तरिक्षमधिकरणं तथा (असि) अय
 मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ५ । २५—२६ । व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष यथा वैश्वदेवमन्तरिक्षं
मस्ति तथा त्वमेन्द्र परमैश्वर्यस्याधिकारणमासि । अतएव सर्वपाम-
स्मदादीनामिन्द्रस्य परमैश्वर्यस्य स्पृशसि इन्द्रस्य सूर्यादिलोकस्य रा-
ज्यस्य वा ध्रुवोऽसि ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र इत्येवोपमांलंकारः । यथा सकलैश्वर्याधिष्ठान
मीश्वरोऽस्ति तथा सभाध्यक्षादिभिरपि भवितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष । जैम (वैश्वदेवम्) समस्त पदार्थों का
निवासस्थान अन्तरिक्ष है वैसे आप (ऐन्द्र) सब का आधार है इसी से हम
लोगों को (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य का (स्पृः) सयोग करने वाले (असि) हैं
और (इन्द्रस्य) सूर्य आदि लोक वा. राज्य को (ध्रुवः) निश्चल करने वाले
(असि) हैं ॥ ३० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेश और उपमालङ्कार है । जैसे सकल ऐश्वर्य का देने
वाला जगदीश्वर है वैसे सभाध्यक्षादि मनुष्यों को भी होना चाहिये ॥ ३० ॥

विभूरसीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडाप्यं

नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनस्तौ कथभूतावितृपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

विभूरसि प्रवाहंणो वह्निरसि हव्यवाहनः ।
श्वात्रोऽसि प्रचैतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

विभूरिति विभूः । असि । प्रवाहणः । प्रवाहनः ।
तिप्रवाहनः । वह्निः । असि । हव्यवाहनः । इति हव्य-

पदार्थः— हे (गिर्यणः) स्तुतियों से स्तुति करने योग्य ईश्वर वा सभा
 ध्यत्त (इमाः) ये मेरी किई हुई ईश्वर्यवतः) समस्त (गिरः) स्तुतियों (परि)
 सब प्रकार स (भवन्तु) हों और उसी समय की ही न हों किन्तु (वृद्धांशु)
 वृद्धों के सभान आचरण करने वाले आप के (अनु) पश्चात् (वृद्धयः) अ
 न्यन्त बढ़ती हुई और (जुष्टयः) प्रीति करने योग्य (जुष्टाः) प्यारी हों ॥२९॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेष लङ्कार है । हे मनुष्यो ! जैसे संपूर्ण उत्तम गुण
 कर्मों के साथ वर्तमान जगदीश्वर और सभापति स्तुति करने योग्य हैं वैसेही तुम लोगों
 को भी होना चाहिये ॥ २९ ॥

इन्द्रभ्येत्यस्य मधुच्छन्दाश्चापिः । ईश्वरसभाध्यक्षी देवते ।

आचर्युणिक्छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथंभूतः । वित्पुपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इन्द्रस्य सूरसीन्द्रस्य ध्रुवोऽसि ऐन्द्रमांसि
 वैश्वदेवमांसि ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य । सूरः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवः । असि ।

ऐन्द्रम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । असि ॥ ३० ॥

पदार्थः— (इन्द्रस्य) परमेश्वर्यस्य (सूरः) यः सीवयति सह
 योजयति सः (असि) भवसि । (इन्द्रस्य) सूर्यादेराज्यस्य
 वा (ध्रुवः) निश्चलो निश्चलकर्त्ता (असि) (ऐन्द्रम्) इन्द्र-
 स्य परमेश्वर्यस्येदमधिकरणम् (असि) (वैश्वदेवम्) यथा
 विश्वेपां देवानामिदमन्तरिक्षमधिकरणं तथा (असि) अगं
 मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ५ । २५—२६ । दयारुह्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष यथा वैश्वदेवमन्तरिक्षं मस्ति तथा त्वमेन्द्र परमैश्वर्यस्याधिकरणमस्ति । अतएव सवपाम स्मदादीनामिन्द्रस्य परमैश्वर्यस्य स्पूरस्ति इन्द्रस्य सूर्यादिलोकस्य राज्यस्य वा ध्रुवोऽस्ति ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषोपमालंकारः । यथा सकलैश्वर्याधिष्ठान मीश्वरोऽस्ति तथा सभाध्यक्षादिभिरपि भवितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थ—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष 'जैम (वैश्वदेवम्) समस्त पदार्थों का निवासस्थान अनरिक्त है वैसे आप (ऐन्द्र) सब का आधार है इसी से हम लोगों को (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य का (स्पूः) सयोग करने वाले (अस्ति) हैं और (इन्द्रस्य) सूर्य आदि लोक वा राज्य को (ध्रुवः) निश्चल करने वाले (अस्ति) हैं ॥ ३० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्वेश और उपमालङ्कार है । जैसे सकल ऐश्वर्य का देने वाला जगदीश्वर है वैसे सभाध्यक्षादि मनुष्यों को भी होना चाहिये ॥ ३० ॥

विभूरसीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडाप्यं

• लुष्टच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनस्तौ कथभूतावित्युपदिश्यते ॥

फिर ये कैसे है हम विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः ।
श्वात्रोऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

विभूरिति विभूः । असि । प्रवाहणः । प्रवाहनऽङ्-
तिप्रवाहनः । वह्निः । असि । हव्यवाहनऽङ्गतिहव्य-

ऽवाहनः । श्वात्रः । असि । प्रचेताइतिप्रऽचेताः । तुथः ।
असि । विश्ववेदाइतिविश्वऽवेदाः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(विभूः) यथा व्यापकआकाशो वैभवयुक्तो
राजा वा (असि) (प्रवाहणः) यथा वायुर्महानदो वा
तथा (वह्निः) वोढा (असि) (हव्यवाहनः) यथाऽग्नि-
हव्यानि वहति तथा (श्वात्रः) ज्ञानवान् श्वात्रतीति
गतिकर्मसु पठितम् निघं० २। २४ (असि) (प्रचेताः)
यथा प्राणः प्रचेतयति तथा (तुथः) ज्ञानवर्धकः (असि)
(विश्ववेदाः) यथा सूत्रात्मा पवनस्तथा । अयं मन्त्रः ।
शतपथे व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विबन् ! यस्मात्त्वं यथाऽऽकाशो वैभव
युक्तो राजा वा तथा विभूरसि यथा वायुर्महानदो वा तथा प्रवाह्यो-
ऽसि यथा वह्निस्तथा हव्यवाहनोऽसि यथा प्राणस्तथा प्रचेता श्वा-
त्रोऽसि यथा सूत्रात्मा पवनस्तथा विश्ववेदास्तुथश्चासि तस्मात् स
त्कर्तव्योऽसीति यय विजानीमः ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषोपमालकाराः । न सर्वैर्मनुष्यैरीश्वरविदुषोः
सत्कारः कदापि त्यक्तव्यो नैतयोः प्राप्या विना कस्यचिद्विद्यासुख-
लाभो भवितुमर्हति तस्मात्तौ सर्वथा वेद्यौस्तः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विबन् ! जिस से आप जैसे व्यापक आकाश और
ऐश्वर्य युक्त राजा होता है वैसे (विभूः) व्यापक और ऐश्वर्ययुक्त (असि)
हैं (वह्निः) जैसे होम किये पदार्थों को योग्यस्थान में पहुँचाने वाला अग्नि
है वैसे (हव्यवाहनः) हवन करने के योग्य पदार्थों को संपादन करने वाले
(असि) हैं जैसे जीवों में प्राण है वैसे (प्रचेताः) चेत करने वाले (श्वात्रः)

विद्वान् (असि) हैं जैसे सूत्रात्पा पवन सब में व्याप्त है वैसे (विश्वेवेदाः) विश्व को जानने (तुयः) ज्ञान को बढ़ाने वाले (असि) हैं इस से आप सत्कार करने योग्य हैं ऐसा हम लोग जानते हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेष और उपमालङ्कार हैं । सब मनुष्यों को उचित है कि ईश्वर और विद्वान् का सत्कार करना कभी न छोड़ें क्योंकि अन्य किसी से विद्या और सुख का लाभ नहीं हो सकता है इस लिये इन को जानें ॥ ३१ ॥

उशिगमीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अभिनर्देवता । स्वराद्वाक्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशवित्युपादिश्यते ॥

स्तिर मे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उशिगंसि कविरङ्घारिरसि वम्भारिरवस्यू-
रसि दुवस्वाञ्छुन्ध्यूरसि मार्जालीयः ॥ सुम्राडि-
सि कृशानुः परिपद्योऽसि पर्वमानो नभोऽसि प्र-
तका मृष्टोऽसि हव्यसूदन ऋतधामासि स्वर्ज्यो-
तिः ॥ ३२ ॥

उशिक् । असि । कविः । अङ्घारिः । असि । व-
म्भारिः । अवस्यूः । असि । दुवस्वान् । शुन्ध्यूः । अ-
सि । मार्जालीयः । सुम्राडितिसुम्राद । असि । कृ-
शानुः । परिपद्यइतिपरिपद्यः । असि । पर्वमानः ।
नभः । असि । प्रतकेतिप्रतका । मृष्टः । असि । ह-
व्यसूदनइतिहव्यसूदनः । ऋतधामेत्युतधामा । असि ।
स्वर्ज्योतिरितिस्वः । ज्योतिः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(उशिक्) कांतिमान् (असि) (कविः) क्रां-

तमज्ञः क्रांतदर्शनी वा (अंधारिः) अंधस्य कुण्डिलगा-
मिनो जीवश्यारिः शत्रुः (असि) (वंमारिः) बन्धस्यारिः
अत्र वर्णव्यत्ययेन धस्य भः (अवस्यूः) योऽवसीव्यति ता-
रादितंतून् संतानयति येन वा सः (असि) (दुवस्वान्)
दुवः प्रशस्तं परिचरणं विद्यते यस्य सः (शुन्ध्यूः) शुद्धः
(असि) (मार्जालीयः) शोधकः । स्थाचतिमृजेरालच् वा-
लजलीयचः । उ० १ । ११५ अनेन सूत्रेणात्रमृजूप् शुद्धौ इ-
त्यस्मादालीयच् प्रत्ययः (संभ्राद) यथा सम्यग्राजते त-
था (असि) (कृशानुः) तंतूकर्त्ता (परिपदाः) परिप-
दि भवः (असि) (पवमानः) पवित्रकारकः (नभः)
यो नभतं हन्ति परपदार्थहर्तृन् सः । नभतइति वधकर्म-
सु पठितम् निघं० २ । १६ (असि) (प्रतक्ता) यथा प्रत-
कति प्रकर्षेण हर्णतीति अत्रान्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप्
तथा (मृष्टः) यो मर्णति मार्पयति वा (असि) (हव्य-
सूदनः) यथा हव्यानि सूदते तथा (ऋतधामा) यथा
सत्यं जलं वा दधाति तथा (असि) (स्वर्ज्योतिः)
यथा स्वरंतरिक्षलोकसमूहं द्योतते तथा ॥ ३२ ॥

अन्ययः—हे भगवन् यतस्त्वमुशिगस्यंधारिः कविरसि यंमारि-
रवस्यूरसि दुवस्यान् शुन्ध्यूर्मार्जालीयोऽसि पवमानः परिशयोऽसि
यथा प्रतक्ता तथान्तरिक्षप्रकाशका नभोऽसि यथा हव्यसूदनस्तथा
मृष्टोऽसि यथा स्वर्ज्योतिर्नितधामाऽसि तथा सत्यस्थायी यत्तसे तथै-
व तत्तद्गुणेन प्रमिजो भवान् सर्वरूपामनीयोऽस्तीति विजानीत ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । येन जगदीश्वरेण यादृग्गुणं जगन्निर्मितं तादृग्गुणेन प्रसिद्धः स सर्वैर्मनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३२ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर ! जिस कारण आप (उशिक) कान्तिमान (असि) है (अंधारिः) खोटे चलन वाले जीवों के शत्रु वा (कविः) क्रान्तमग्न (असि) है (वम्भारिः) बन्धन के शत्रु वा तारादितन्तुओं के विस्तार करने वाले (असि) हैं (दुस्स्वान्) प्रशसनीय सेवा युक्त स्वयं (शुन्ध्युः) शुद्ध (असि) हैं (मार्जालीयः) सच को शोधने वाले (सम्राट्) और अच्छे प्रकार प्रकाशमान (असि) हैं (कुशानुः) पदार्थों को अतिसूक्ष्म (पवमानः) पवित्र और (परिपक्वः) सभा में कल्याण करने वाले (असि) हैं जैसे (प्रतप्ता) हर्षित और (नभः) दूसरे के पदार्थ हरलेने वालों को मारने वाले (असि) हैं (हव्यमूदनः) जैसे होम के द्रव्य को यथायोग्य व्यवहार में लाने वाले और (मृष्टः) सुख दुःख को सहन करने और कराने वाले (असि) हैं जैसे (स्वर्ज्योतिः) अतिरिक्त को प्रकाश करने वाले और (अतधामा) ससधाम युक्त (असि) हैं वैसेही उक्त गुणों से प्रसिद्ध आप सब मनुष्यों को उपासना करने योग्य हैं, ऐसा हमलोग जानते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जिस परमेश्वर ने समस्त गुण वाले जगत् को रचा है उन्ही गुणों से प्रसिद्ध उसकी उपासना सब मनुष्यों को करनी चाहिये ॥ ३२ ॥

समुद्रोऽसीत्यस्य मधुच्छन्दा अपिः । अग्निर्देवता । द्राक्षी पक्षिरच्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्यशेश्वरो वर्तते तथा विद्वद्भिरपि भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर जैसा ईश्वर है वैसा विद्वानों को भी होना अवश्य है

इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यं चा अजोऽस्येकपादहिर-
सि बुध्न्यो वागस्यैन्द्रमग्निं संदोस्यृतस्य दारो

मा मा संताप्तमध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्व-
स्ति मेऽस्मिन्पृथि देवयाने भूयात् ॥ ३३ ॥

समुद्रः। असि। विश्वव्यचाऽइति विश्वव्यचाः। अजः।
असि। एकपादित्येकपात्। अहिः। असि। बुध्न्यः। वाक्।
असि। ऐन्द्रम्। असि। सदः। असि। ऋतस्य। द्वारौ। मा। मा
सम्। ताप्तम्। अध्वनाम्। अध्वपत इत्यध्वपते। प्र। मा
तिर। स्वस्ति। मे। अस्मिन्। पृथि। देवयान इति देवयाने।
भूयात् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(समुद्रः) समुद्भवन्ति भूतानि यस्मात् सः ।
(असि) । (विश्वव्यचाः) यथा विश्वस्मिन् व्यचो व्याप्तिर्य-
स्यास्ति तथा । (अजः) यः कदाचिन्न जायते (असि)(एक-
पात्) एकस्मिन् पादे विश्वं यस्यास्ति । (अहिः) समस्त-
विदासु व्यापनशीलः (असि) (बुध्न्यः) बुध्नेऽन्तरिक्षं
भवः । बुध्नमन्तरिक्षं भवति । निरूप १० । ४४ (वाक्)
यथा वक्ति सा (असि) (ऐन्द्रम्) परमैश्वर्यस्येदम्
(असि) (सदः) सीदन्ति यस्मिंस्तत् (असि) (ऋतस्य)
सत्यस्य कारणस्य व्यवहारस्य वा (द्वारौ) धाहाभ्य-

न्तरस्थे सुखे (मा) माम् (मा) निपेधे (सम्) .सम्पगर्धे
(ताप्तम्) तपेः । अत्र लिङर्थे लुङ् । (अध्वनाम्) यथा विद्याधर्म-
शिल्पमार्गाणाम् (अध्वपते) धर्मव्यवहारमार्गपालयितः । (प्र)
प्रकृष्टार्थे । (मा) माम् (तिर) तारय (स्वस्ति) सुखम् (मे)
मम (अस्मिन्) प्रत्यच्चे (पथि) मार्गे (देवयाने) यथा विदुषां
गमनागमनाधिकरणे तथा (भूयात्) भवतु ॥ ३३ ॥

अन्वयः— यथेश्वरः समुद्रो विश्वव्यचा अस्ति स एकपादजोऽस्ति
अहिर्युध्न्योऽस्ति हे अध्वपते यथेन्द्रसदोऽस्ति यथा स ऋतस्य द्वारौ
न संतापयति तथा मा संतापयेः । यथा आस्मिन् देवयाने पथि
स्वस्ति भूयात्तथा त्वं सततं प्रयतस्व ॥ ३३ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । यथा कृपायमाण ईश्वरोऽस्मिन्
संसारे सर्वेषां जीवानां शिष्वादि कर्मसु प्रयत्नते तथा विद्वद्भिरपि व-
र्तितव्यम् । यथेश्वरस्य जगत्कारणस्य जीवानां वाऽनादित्वाज्जन्म
राहित्येनाविनाशित्वं वर्तते तथा स्वस्य बोध्यं यथा परमेश्वरस्य
कृपोपासनासृष्टिविद्यापुरुषार्थं, सहैव वर्तमानानां मनुष्याणां विद्वन्मा-
र्गप्राप्तिस्तत्र सुखं च जायते तथा नेतरपेयमिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः— जैसे परमेश्वर (समुद्रः) सब प्राणियों का गमनागमन कराने
हारे (विश्वव्यचाः) जगत् में व्यापक और (अज) अजन्मा (असि)
है (एकपात्) जिसके एकपाद विश्व है (अहिः) वा व्यापनशील (युध्न्यः)
तथा अन्तरिक्ष में होने वाला (असि) है और (वाक्) वाणीरूप (असि)
है । (ऐन्द्रं) परमेश्वर का (सदः) स्थानरूप है और (ऋतस्य) सत्य के
(द्वारौ) मुखों को (मासताप्तम्) संताप कराने वाला नहीं है । (अध्वपते)
हे धर्म व्यवहार के मार्गों को पालन करने वाले विद्वानों ! वैसे तुम भी संताप
न करो । हे ईश्वर ! (मा) मुझको (अध्वनम्) धर्मशिल्प के मार्ग से (मतिर)
पार कीजिये और (मे) मेरे (अस्मिन्) इस (देवयाने) विद्वानों के जाने
आने योग्य (पथि) मार्ग में जैसे (स्वस्ति) सुख (भूयात्) हो वैसा
अनुग्रह कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। ईश्वर वा जगत् के कारण रूप जीव को अनादित्व होने वा जन्म न होने से अविनाशविन है। परमेश्वर की कृपा उपसना सृष्टि की विधा वा अपने पुरुषार्थ के साथ वर्तमान हुए मनुष्यों को विद्वानों के मार्ग की प्राप्ति और उसमें सुख होना है और आलसी मनुष्यों को नहीं होता ॥ ३३ ॥

मित्रस्येत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराद्ब्राह्मी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशाः सन्तोत्युपदिश्यते ॥

किं विद्वान् कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

**मित्रस्य मा चक्षुषेक्षध्वमग्नयः सगराः सगरा
स्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन प्रात माग्नयः
पिपृत माग्नयो गोप्रायत मा नमो वोऽस्तु मा
मा हिंशसिष्ट ॥ ३४ ॥**

मित्रस्य । मा । चक्षुषा । ईक्षध्वम् । अग्नयः ।
सगराः । सगराः । स्थ । सगरेण । नाम्ना रौद्रेण ।
अनीकेन । प्रात । मा । अग्नयः । पिपृत । मा । अग्नयः ।
गोप्रायत । मा । नमः । वः । अस्तु । मा । मा ।
हिंशसिष्ट ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (मित्रस्य) सुहृदः (मा) माम् (चक्षुषा) दृष्ट्या (ईक्षध्वम्) संप्रेक्षध्वम् (अग्नयः) नेतारो नयन्ति श्रेष्ठान् पदार्थान् (सगराः) सगरोऽन्तरिक्षमवकाशो येषान्ते । अर्शआदित्वादध् । (सगराः) सगरोन्तरिक्षं विद्योपदेशावकाशो येषान्ते (स्थ) भवत (सगरेण) अन्तरिक्षेण सह (नाम्ना)

प्रसिद्ध्या (रौद्रेण) शत्रुरोदयितृ णामिदं तेन । (अनी-
केन) सैन्येन (पात) रक्षत (मा) माम् (अग्नयः)
(ज्ञानवन्तः) (पिपृत) विद्यागुणैः पूर्णान् कुरुत (मा)
माम् (अग्नयः) सभाध्यक्षादयः (गोपायत) पालयत
(मा) माम् (नमः) नमस्कारः (वः) युष्मभ्यम् (अस्तु)
भवतु (मा) निषेधे (मा) माम् (हिंसिष्ट) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः सगरा अग्नयो यूयं मां मित्रस्य चक्षुषे-
क्षध्वम् यूयं सगराः स्थ हे अग्नयः सगरेण रौद्रेण नाम्नानीकेन मां
पात मां गोपायत मां मा हिंसिष्टैतदर्थं वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अब वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्यादानेन विद्वां-
सः सर्वान् मनुष्यान् मुच्यन्ति तथैतान्कार्येषु विद्ययोपयुक्ताः स-
न्तोऽध्येतारोऽपि सुखयन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे (सगराः) अन्तरिक्ष अवकाश युक्त (अग्नयः) अच्छे २
पदार्थों को प्राप्त करने वाले विद्वान् लोगो तुम (मा) मुझको (मित्रस्य) मित्र
की दृष्टि से (ईक्षध्वम्) देखिये आप (सगराः) विद्योपदेश अवकाशयुक्त (स्थ)
हजिये और जैसे आप (अग्नयः) संसाधित विद्वत् आदि अग्निपों की रक्षा करते
हैं वैसे (सगरेण) अन्तरिक्ष के साथ वर्तमान (रौद्रेण) शत्रुओं को रोदन
करने वाली (नाम्ना) प्रसिद्ध (अनीकेन) सेना से (मा) मुझे (पात)
पालिये (अग्नयः) जैसे ज्ञानी लोग सब प्रकार सब को मुखदेते हैं वैसे (पि-
पृत) सुखों से पूरण कीजिये (गोपायत) और सब ओर से पालन कीजिये
और कभी (मा) मुझ को (मा हिंसिष्ट) नष्ट मत कीजिये (वः) इससे आप
के लिये (मे) मेरा (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्यादेने से विद्वान् लोग
सब मनुष्यों को सुखी करते हैं वैसे इन विद्वानों को कार्यों के करने में चतुर और
विद्या युक्त होकर विद्यार्थी लोग सेवा से सुखी करें ॥

ज्योतिरसीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वाणी
पद्मकिश्कन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

ईश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

ईश्वर कैसा है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषान्देवानां॑ स-
मित त्व॑सोम तनूकृद्भ्यो द्वेपोभ्योऽन्यकृतेभ्य
उरु यन्तासि वरूथ॑ स्वाहा ॥ जुषाणो अप्तु-
राज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

ज्योतिः॥ असि । विश्वरूपमिति विश्वरूपम् । वि-
श्वेषाम् । देवानाम् । समिदितिसम् इत् । त्वम् । सो-
म । तनूकृद्भ्य इतितनूकृत्भ्यः । द्वेपोभ्य इति द्वेपः
भ्यः । अन्यकृतेभ्य इत्यन्यकृतेभ्यः । उरु । यन्ता ।
असि । वरूथम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्तुः । आर्ज्य-
स्य । वेतु । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः (असि) (विश्वरू-
पम्) यथा सर्व रूपं यस्मिंस्तथा (विश्वेषाम्) अखिला-
नाम् (देवानाम्) विदुषां (समित्) यथा सम्यगिध्यते
तथा (त्वम्) (सोम) ऐश्वर्य्यं प्रद (तनूकृद्भ्यः) यथा
विस्तारकारिभ्यस्तथा (द्वेपोभ्यः) यथा द्विपन्ति तेभ्य-
स्तथा (अन्यकृतेभ्यः) यथाऽन्यैर्यानि क्रियन्ते तेभ्यः (उरु)

बहु (यन्ता) नियमकर्त्ता (असि) (वरूथम्) वर्तुं
महं गृहम् वरूथमिति गृहनामसु पठितम् निघं३ ॥४ (स्वा-
हा) वाचम् (जुपाणः) प्रीतः (अत्तुः) व्यापकः (आ-
ज्यस्य) विज्ञानस्य (वेतु) जानातु (स्वाहा) वाचा ।
अयं मन्त्रः शत० ३ । ५ । २ । ६८ व्याख्यातः ॥ ३५॥

अन्वयः—हे सोम यथा त्वं विश्वेषां देवानां विश्वरूपं ज्योतिः
समिदासि तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यश्च यन्तासि तथोरु वरूथं
स्वाहातुराज्यस्य जुपाणः सन् मनुष्य स्वाहा वेतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः—यस्मात्परमेश्वर सर्वेषां लोकानां नियन्तास्ति तस्मा
देते नियमेषु चलन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य देने वाले जगदीश्वर ! आप (विश्वेषाम्)
सब (देवानाम्) विद्वानों के (विश्वरूपम्) सब रूपयुक्त (ज्योतिः) सब के
प्रकाश करने वाले (समित्) अच्छे प्रकाशित (असि) हैं (तनूकृद्भ्यः)
शरीरों को संपादन करने (द्वेषोभ्यः) और द्वेष करने वाले जीवों तथा (अ-
न्यकृतेभ्यः) अन्य मनुष्यों के किये हुए दुष्टकर्मों से (यन्ता) नियम करने
वाले (असि) हैं उनसे (उरु) बहुत (वरूथम्) उत्तम गृह (स्वाहा) वाणी
(अत्तुः) व्यापक (आज्यस्य) विज्ञान को (जुपाणः) सेवन करना हुआ मनुष्य
(स्वाहा) घेद वाणी को (वेतु) जाने ॥ ३५ ॥

भावार्थः—जिस से परमेश्वर सब लोकों का नियमकरने वाला है हम से ये नियम
में चलते हैं ॥ ३५ ॥

अग्नेनयेसस्यापस्तगच्छपिः । अग्निर्देवता । निचृदार्योऽग्निपुत्रबन्धुः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

किर ईश्वर प्रार्थना किसलिये करनी चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि

ज्योतिरसीत्यस्य पथच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वाणी
पश्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

ईश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

ईश्वर कैसा है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषान्देवानां॑ स-
मित् त्वं॑ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य
उरु यन्तासि वरुथ्यं॑ स्वाहा ॥ जुषाणो अप्तु-
राज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

ज्योतिः। असि । विश्वरूपं मिति विश्वरूपम् । वि-
श्वेषाम् । देवानाम् । समिदिति सम् इत् । त्वम् । सो-
म । तनूकृद्भ्य इति तनूकृत्भ्यः । द्वेषोभ्य इति द्वेषः
भ्यः । अन्यकृतेभ्य इति अन्यकृतेभ्यः । उरु । यन्ता ।
असि । वरुथ्यम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्तुः । आ-
ज्य-
स्य । वेतु । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः (असि) (विश्वरू-
पम्) यथा सर्वं रूपं यस्मिंस्तथा (विश्वेषाम्) अखिला-
नाम् (देवानाम्) विदुषां (समित्) यथा सम्यगिध्यते
तथा (त्वम्) (सोम) ऐश्वर्य्यं प्रद (तनूकृद्भ्यः) यथा
विस्तारकारिभ्यस्तथा (द्वेषोभ्यः) यथा द्विपन्ति तेभ्य-
स्तथा (अन्यकृतेभ्यः) यथाऽन्यैर्यानि क्रियन्ते तेभ्यः (उरु)

बहु (यन्ता) नियमकर्त्ता (असि) (वरूथम्) वर्तु
महं गृहम् वरूथमिति गृहनामसु पठितम् निधं३१४ (स्वा-
हा) वाचम् (जुपाणः) पूतः (अप्तुः) व्यापकः (आ-
ज्यस्य) विज्ञानस्य (वेतु) जानातु (स्वाहा) वाचा ।
अयं मन्त्रः शत० ३ । ५ । २ । ६८ व्याख्यातः ॥ ३५॥

अन्वयः—हे सोम यथा त्वं विश्वेषां देवानां विश्वरूपं ज्योतिः
समिदासि तनूकृद्भ्यो देवोभ्योऽन्यकृतेभ्यश्च यन्तासि तथोरु वरूथं
स्वाहासुराज्यस्य जुपाणः सन् मनुष्यः स्वाहा वेतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः— यस्मात्परमेश्वरः सर्वेषां लोकानां नियन्तास्ति तस्मा
देते नियमेषु चलन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे (सोम) ऐश्वर्य्य देने वाले जगदीश्वर ! आप (विश्वेषाम्)
सब (देवानाम्) विद्वानों के (विश्वरूपम्) सब रूपायुक्त (ज्योतिः) सब के
प्रकाश करने वाले (समित्) अच्छे प्रकाशित (असि) हैं (तनूकृद्भ्यः)
शरीरों को संपादन करने (देवोभ्यः) और देव करने वाले जीवों तथा (अ-
न्यकृतेभ्यः) अन्य मनुष्यों के किये हुए दुष्टकर्मों से (यन्ता) नियम करने
वाले (असि) हैं उनसे (उरु) बहुत (वरूथम्) उत्तम गृह (स्वाहा) वाणी
(अप्तुः) व्यापक (आज्यस्य) विज्ञान को (जुपाणः) सेवन करना हुआ मनुष्य
(स्वाहा) वेद वाणी को (वेतु) जाने ॥ ३५ ॥

भावार्थः—जिस से परमेश्वर सब लोकों का नियमकरने वाला है हम से ये नियम
में चलते हैं ॥ ३५ ॥

अग्नेनयेसस्यागस्त्यष्टपिः । अग्निर्देवता । निचृदापीभिष्टुपवन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

किर ईश्वर प्रार्थना किसलिये करनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विष्वानि

देव वयुनानि विद्वान् । युयोद्ध्युस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये । अस्मान् ।
विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् । युयोधि । अस्म-
त् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमि-
ति नमऽउक्तिम् । विधेम ॥ ३६ ॥

पदार्थः- (अग्ने) सर्वनेतः परमात्मन् (नय) प्रापय
(सुपथा) यथा सुकृतः शोभनेन धर्म्यमार्गेण गच्छन्ति
तथा (राये) परमश्रीमोक्षसुखप्राप्तये (अस्मान्) अभ्यु-
दयनिः श्रेयससुखस्पृहावतः (विश्वानि) सर्वाणि (देव)
सर्वानन्दप्रापक सर्वजगत्प्रकाशक (वयुनानि) प्रशस्तानि
कर्माणि पूजाश्च वयुनमिति प्रशस्यनामसुं पठितम् निघं०
३। ६ वयुनं वेतेः कान्तिर्वा पूजा वा निरु० ५। १४ वयुनानि वि-
द्वान् पूज्ञानानि पूजानन् निरु० ८। २० (विद्वान्) यः सर्वं
वेत्ति सः (युयोधि) दूरीकुरु अत्र बहुलं छन्दसीति शपः
१८। (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (जुहुराणम्) कुटिलम्
(एनः) दुःसफलं पापं (भूयिष्ठाम्) बहुतमाम् (ते) तव
(नमउक्तिम्) यथा नमोभिरुक्तिं विदधति तथा (विधेम)
वदेम । अयं मन्त्रः शत० ३। ५। २। ११ व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे अग्ने देव जगदीश्वर विद्वांस्त्वं यथा सुकृतो राये सुपथा विश्वानि वयुनानि प्राप्नुवन्ति तथास्मान्नय जुहाराणमेनो-स्मश्रुयोधि, वयं ते तव भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । यथा प्रेम्णोपासितः सन् जगदीश्वरो जीवान् दुष्टमार्गाद्विद्योज्य धर्ममार्गे स्थापयित्वैहिकपारमार्थिक-सुखानि तत्तत्कर्मानुसारेण ददाति तथा न्यायाधीनैरपि विधेयम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) सब को अच्छे मार्ग में पहुँचाने (देव) और सब आनन्दों को देने वाले (विद्वान्) समस्त विद्यान्वित जगदीश्वर । आप कृपा से (राये) मोक्ष रूप उत्तम धन के लिये (सुपथा) जैसे धार्मिक जन उत्तम मार्ग से (विश्वानि) समस्त (वयुनानि) उत्तम कर्म विज्ञान वा प्रजा को प्राप्त होते हैं वैसे (अस्मान्) हम लोगों को (नय) प्राप्त कीजिये और (जुहाराणम्) कुटिल (एनः) दुःखफलरूपी पाप को (अस्मत्) हम लोगों से (युयोधि) दूर कीजिये हम लोग (ते) आप की (भूयिष्ठां) अत्यन्त (नमउक्तिम्) नमस्काररूप वाणी को (विधेम) कहते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थः— अत्रोपमा० । जैसे सत्य प्रेम से उपासना किया हुआ परमेश्वर जीवों को दुष्ट मार्गों से अलग और धर्म मार्ग में स्थापन करके इस लोक के सुखों को उन के कर्मानुसार देता है वैसेही न्याय करने हारे भी किया करें ॥ ३६ ॥

अयन्नह्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षीन्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः श्रूयणा उपदिश्यन्ते ॥

किं ईश्वर की उपासना करने हारे श्रुती के गुरुओं का उपदेश किया है ॥

**अयन्नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयंमृधः पुर-
ऽन्तु प्रभिन्दन् ॥ अयं वाजाञ्जयतु वाजसाता-
व्यधश्त्रूः । ऽजयतुजह्वपाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥**

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् ।
मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्रभिन्दन् । अयम् ।
वाजान् । जयतु । वाजसाताविति वाजसातौ । अ-
यम् । शत्रून् । जयतु । जर्हृषाणः । स्वाहा ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(अयम्) परमेश्वरोपासको जनः (नः) अ-
स्माकं प्रजास्थानां जीवानां (अग्निः) स्वयं प्रकाशमा-
नोऽग्निरिव पापिनां दग्धा (वरिवः) भृशं रक्षणं (कृणो-
तु) करोतु (अयं) युद्धकुशलः (मृधः) कुत्सितान् (पु-
रः) पुरस्तात् (एतु) गच्छतु (प्रभिन्दन्) यथा शत्रुद-
लं विदारयंस्तथा (अयं) वीराणां प्रहर्णकः (वाजान्)
संग्रामान् (वाजसातौ) यथा संग्रामे तथा (अयं) वि-
जयप्रापकः (शत्रून्) अरीन् (जयतु) (जर्हृषाणः)
अतिशयेन हृष्टः (स्वाहा) शोभनां वाचं वदन् सन् ।
अयं मन्त्रः शत० । ३१५११२ व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—अयमग्निः परमेश्वरोपासको जनो नो वरिवः कृणो-
तु यथा कश्चिद्भीरुः वाजसातौ मृधः शत्रून् पुरएति तथाय यथा च
कश्चिद्भीरो मृधः शत्रून् प्रभिन्दन् वाजान् जयति पुरएतु तथाऽयं ज-
र्हृषाणः स्वाहा शोभनां वाचं वदन् जयतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—ये परेशोपासनां न विदधते नैव तेषां सर्वत्र [विजयो]
जायते ये सुशिक्षितान् वीरान् सत्कृत्य सेनां न रक्षन्ति तेषां सर्वत्र
पराजयो भवति तस्मादेतद्वयं मनुष्यैः सदानुष्ठेयमिति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—यद् (अग्निः) परमेश्वर का उपासक जन (नः) इमं प्रजास्थ
जीवों की (वरिवः) निरन्तर रक्षा (कृणोतु) करे । जैसे कोई भीरु पुरुष अपनी

सेनाको लेकर सग्राम में निन्दित दुष्ट वैरियों को पहिले ही जा घेरता है वैसे (अथ) यह शुद्ध करने में कुशल सेनापति (वाजसातौ) सग्राम में दुष्ट शत्रुओं की (पुः) पहिले ही (एतु) जा घेरे। और जैसे (अथ) यह वीरों को हर्ष देने वाला सेनापति दुष्ट शत्रुओं को (प्रभिन्दन्) छिन्न भिन्न करता हुआ (वाजान्) सग्रामों को (जयतु) जीते (अथ) यह विजय कराने वाला सेनापति (बहृर्घाणः) निरन्तर प्रसन्न हो कर (स्वाहा) युद्ध के प्रवध की श्रेष्ठ बोलियों को बोलता हुआ (जयतु) अच्छी तरह जीते ॥ ३७ ॥

भावार्थः—जो लोग परमेश्वर की उपासना नहीं करते हैं उनका विजय सर्वत्र न ही होता। जो अच्छी शिक्षा देकर शूरवीर पुरुषों का सत्कार करके सेना नहीं रखते हैं उनका सब जगह सहज में पराजय हो जाता है इस से मनुष्यों को चाहिये कि दो प्रवध अर्थात् एक तो परमेश्वर की उपासना और दूसरा वीरों की रक्षा सदा करते रहें ॥ ३७ ॥

सरुविष्णवित्यस्यागस्त्य अपिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्प्यनुषुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनस्तौ कीदृशावित्युपादिश्यते ॥

किर वे कैसे है यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उरुविष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ॥

घृतं घृतयोने पिव प्रप्र यज्ञपतिन्तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

उरु । विष्णोऽडिति विष्णो । वि । क्रमस्व । उरु ।

क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोनेऽडिति घृतयोने ।

पिव । प्रप्रेति प्रप् । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । तिर ।

स्वाहा ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(उरु) बहु (विष्णो) यथा सर्वव्यापकेश्वरः
 सर्वं जगन्निर्मातुं तथा (विक्रमस्व) गच्छ (उरु) बहु
 (क्षयाय) निवासार्थाय गृहाय विज्ञानादिप्राप्तये वा (नः)
 अस्मान् (कृधि) कुरु (घृतम्) आज्यम् (घृतयोने)
 यथा घृतयोनिरग्निस्तथा तत्सम्बुद्धौ (पिव) (प्रप्र)
 प्रकृष्टार्थे (यज्ञपतिं) यथा होत्रादयो यज्ञपतिं रक्षन्तो
 यतन्ते तथा (तिर) प्लवस्व (स्वाहा) यज्ञक्रियायाः । अयं
 मन्त्रः । शत० ३।५।२।१५ व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—यथा विष्णुर्विक्रमते तथोरु विक्रमस्व नः क्षयाय उरु
 कृधि हे घृतयोने यथाग्निराज्यं पिवति तथा त्वं घृतं प्रपिबिष यथा च
 ऋत्विगादयो यज्ञपतिं संरक्ष्य दुःखं तरन्ति तथा त्वं स्वाहा वाचं व-
 दन् सन् विजयेन् यज्ञेन यज्ञं प्रप्रतिर ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं० । यथा परमेश्वरो व्यापकत्वात्सर्वं जगद्र-
 चितुं रक्षितुं समर्थः सर्वान् सुखयति तथा नन्दयितव्यम् । यथा चाग्नि-
 रिन्धनानि प्रदहति तथा शत्रवः प्रदग्धव्या यथा होत्रादयो धार्मिकं
 यज्ञपतिं प्राप्य स्वकार्याणि साध्नुवन्ति तथा मजास्थाः पुरुषा धर्मात्मा-
 न् सभापतिं प्राप्य सुखानि साध्नुवन्तु ॥ ३८ ॥

पदार्थः—जैसे सर्वव्यापक परमेश्वर सब जगत् की रचना करंता हुआ जगत्
 के कारण को प्राप्त हो सब को रचता है वैसे हे विद्यादि गुणों में व्याप्त होने
 वाले वीर पुरुष ! अपने विद्या के फल को (उरु) बहुत (नि) अच्छी तरह (क्र-
 मस्व) पहुँच (क्षयाय) निवास करने योग्य गृह और विज्ञान की प्राप्ति के
 योग्य (नः) हम लोगों को (कृधि) कीजिये । हे (घृतयोने) विद्यादि मुशि-
 क्षा युक्त पुरुष ! जैसे अग्नि घृत पी के मदीप्त होता है वैसे तू भी अपने गुणों में (घृतं)
 घृत को (प्रप्र पिव) धारंवार पी के शरीर बलादि से प्रकाशित हो और ऋ-
 त्विज् आदि विश्वान लोग (यज्ञपतिं) यजमान की रक्षा करते हुए उसे य-
 ज्ञ से पार करते हैं वैसे तू भी (स्वाहा) यज्ञ की क्रिया से (यज्ञं) यज्ञ के
 (तिर) पार हो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जैसे परमेश्वर अपनी व्यापकतासे कारण को प्राप्त हो सब जगत् के रचने और पालने से सब जीवों को सुख देता है वैसे आनन्द में हम सभी को रहना उचित है। जैसे अग्नि काष्ठ आदि इन्धन वा घृत आदि पदार्थों को प्राप्त हो प्रकाशमान होता है वैसे हम लोगों को भी शत्रुओं को जीत प्रकाशित होना चाहिये और जैसे होता आदि विद्वान् लोग धार्मिक यज्ञ करने वाले यज्ञमान को पाकर अपने कामों को सिद्ध करते हैं वैसे मृजास्थ लोग धर्मात्मा समापति को पाकर अपने सुखों को सिद्ध किया करें ॥ ३८ ॥

देवसवितरित्यस्यागस्त्यञ्चापिः । सोमसवितारौ देवते । आद्यस्य
साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । एतत्त्वमित्युत्तरस्पर्षा

पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

पुनस्तौ कीदृशवित्युपदिश्यते ॥

किर वे कैसे हैं यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवसवितरेप ते सोमस्तश्चरत्तस्व मा त्वा द-
भन् । एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँर ॥ उपगा
इदमहम्मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेण स्वाहा निर्व-
रुणास्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

देव । सवितः । एपः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व ।
मा । त्वा । दभन् । एतत् । त्वम् । देव । सोम ॥
देवः । देवान् । उप । अगाः । इदम् । अहम् । म-
नुष्यान् । सह । रायः । पोषेण । स्वाहा । निः । वरु-
णस्य । पाशान् । मुच्ये ॥ ३९ ॥

पदार्थः- (देव) सकलविद्याद्योतक (सवितः)
 ऐश्वर्यवान् ! (एकः) प्रत्यक्षः (ते) तव (सोमः) ऐश्व-
 र्यसमूहः (तं) (रक्षस्व) अत्र व्यत्ययेनात्मने पदम्
 (मा) निषेधे (त्वा) (त्वां (दमन्) हिंस्युः । अत्र
 लिङ्गार्थे लङ्ङभावश्च (एतत्) एतस्मात् (त्वम्) स-
 भाध्यक्षो राजा (देव) सुखप्रद (सोम) सन्मार्गे प्रेरक (देवः)
 विद्याप्रकाशस्थः (देवान्) दिव्यान् विदुषः (उप)
 सामीप्ये (अगाः) गच्छ (इदम्) त्वदनुष्ठितं अहं
 (मनुष्यान्) मननशीलान् (सह) (रायः) धनसमुदा-
 यस्य (पोषेण) पुष्ट्या (स्वाहा) सत्यां वाचां वदन्
 सन् (निः) नितराम् (वरुणस्य) दुःखेनाच्छादकस्य
 तिरस्कर्तुः (पाशान्) बन्धनान् (मुच्ये) मुक्तो भवामि
 अयंमन्त्रः शत० ३। ५। २। १८-२० व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः-हे देव सवितः सभाध्यक्ष यथाऽहं भवत्सहायेन स्व-
 कीयमैश्वर्यं रक्षामि तथा त्वं य एष ते सोमोऽस्ति, तं रक्षस्व यथा
 मां शत्रवो न हिंसन्ति तथा त्वा त्वामस्मत्सहाये मा दमन् हे देव
 सोम देवस्त्व ययैतदेतस्मादेवानुपागास्तथाऽहमप्युपागाम । यथाऽहं
 मिदमनुष्ठाय रायस्पोषेण सह वर्त्तमानो मनुष्यान् देवान्चेत्यवरुण
 स्प, पाशान् निर्मुच्ये तथा त्वमपि निर्मुच्यस्व ॥ ३९ ॥

भावार्थः-अत्र वाचरुद्रोपमालकारः । सर्वेषां मनुष्याणामपि
 योग्यतास्ति यदश्वत्थैश्वर्यस्य पुरुषार्थेन प्राप्तिस्तद्रक्षोन्नती कृत्वा
 धार्मिकान् मनुष्यान् सगर्त्यतेन सत्कृत्य च धर्ममनुष्ठाय विज्ञानसु-
 द्तीय दुःखबन्धनान्मुक्ता भवन्तु ॥ ३९ ॥

पदार्थः-हे (देव) सय विद्याओं के प्रकाश करने वाले ऐश्वर्यवान् विद्वान्
 सभाध्यक्ष ! जैसे मैं आप के सहाय से अपने ऐश्वर्य को रखता हूँ, वैसे तू जो
 (एषः) यह (ते) तेरा (सोमः) ऐश्वर्य समूह है (तं) उसको (रक्षस्व)

रख। जैसे मुक्त को शत्रुजन दुःख नहीं दे सकते हैं वैसे (त्वां) तुझे भी (मा दधन्) न दे सकें। हे (देव) सुख के देने और (सोम) सज्जनों के मार्ग में चलाने वाले राजा (त्वं) तू (एतत्) इस कारण सभाभ्यक्त और (देवः) परिपूर्ण विद्या प्रकाश में स्थित हुआ (देवान्) श्रेष्ठ विद्वानों के (उप) समीप (अगाः) जा और मैं भी जाऊँ। जैसे मैं (इदं) इस आचरण को करके (रायः) अत्यन्त धन की (पुष्ट्या) पुष्टताई के साथ (मनुष्यान्) विचारवान् पुरुष और (देवान्) विद्वानों को प्राप्त होकर (वरुणस्य) दुःख से तिरस्कार करने वाले दुष्ट जन की (पाशान्) बन्धन से (मुच्ये) छूटूँ वैसे तू भी (निः) निरन्तर छूट ॥ ३९ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है। सक्त मनुष्यों को योग्य है कि जिस अपास ऐश्वर्य की पुरुषार्थ से प्राप्ति हो उस की रक्षा और उन्नति धार्मिक मनुष्यों का संग और इस से सज्जनों का सत्कार तथा धर्म का अनुष्ठान कर विज्ञान को बढ़ा के दुःखबन्धन से छूटे ॥ ३९ ॥

अग्ने व्रतपा इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वाक्कीञ्चिदुप

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथं वर्त्तेयातामित्युपदिश्यते।

किं वे कैसे वर्त्ते यह अगले मन्त्र में क्रिया है॥

अग्ने व्रतपास्ते व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूदेषा
सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि ।
यथायथन्नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षान्दीक्षा-
पतिरसंस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

अग्ने । व्रतपा इति व्रतपाः । ते । व्रतपा इति व्रतपाः ।
या । तव । तनूः । मयि । अभूत् । एषा । सा । त्वयि ।

पदार्थः- (देव) सकलविद्याद्योतक (सवितः)
 ऐश्वर्यवान् ! (एकः) प्रत्यक्षः (ते) तव (सोमः) ऐश्व-
 र्यसमूहः (तं) (रक्षस्व) अत्र व्यत्ययेनात्मने पदम्
 (मा) निषेधे (त्वा) (त्वां (दमन्) हिंस्युः । अत्र
 लिङ्गार्थे लङ्ङभावश्च (एतत्) एतस्मात् (त्वम्) स-
 भाध्यक्षो राजा (देव) सुखप्रद (सोम) सन्मार्गे प्रेरक (देवः)
 विद्याप्रकाशस्थः (देवान्) दिव्यान् विदुषः (उप)
 सामीप्ये (अगाः) गच्छ (इदम्) त्वदनुष्ठितं अहं
 (मनुष्यान्) मननशीलान् (सह) (रायः) धनसमुदा-
 यस्य (पोषेण) पुष्ट्या (स्वाहा) सत्यां वाचां वदन्
 सन् (निः) नितराम् (वरुणस्य) दुःखेनाच्छादकस्य
 तिरस्कृर्तुः (पाशान्) बन्धनान् (मुच्ये) मुक्तो भवामि
 अयमन्त्रः शत० ३। ५। २। १८-२० व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः-हे देव सवितः सभाध्यक्ष यथाऽहं भवत्सहायेन स्व-
 कीयमैश्वर्यं रक्षामि तथा त्वं य एष ते सोमोऽस्ति, तं रक्षस्व यथा
 मां शत्रवो न हिंसन्ति तथा त्वा त्वामस्मत्सहाये मा दमन् हे देव
 सोम देवस्त्व यथैतदेतस्मादेवानुपागास्तथाऽहमप्युपागाम् । यथाऽहं
 मिदमनुष्ठाय रायस्पोषेण सह वर्त्तमानो मनुष्यान् देवान् चेत्यवरुण
 स्य पाशान् निर्मुच्ये तथा त्वमपि निर्मुच्यस्व ॥ १६ ॥

भावार्थः-अत्र वाचकलुप्तोपमालकारः । सर्वेषां मनुष्याणामपि
 योग्यतास्ति यदप्राप्तस्यैश्वर्यस्य पुरुषार्थेन प्राप्तिस्तद्रक्षोन्नती कृत्वा
 धार्मिकान् मनुष्यान् सगर्त्यतेन सत्कृत्य च धर्ममनुष्ठाय विज्ञानसु-
 क्षीय दुःखबन्धनान्मुक्ता भवन्तु ॥ १६ ॥

पदार्थः-हे (देव) सय विद्यार्थों के प्रकाश करने वाले ऐश्वर्यवान् विद्वान्
 सभाध्यक्ष ! तेरे यन्त्राप के सहाय से अपने ऐश्वर्य को रक्षता दूँसे तूजो
 (एषः) यह (ते) तेरा (सोमः) ऐश्वर्य समूह है (तं) उसको (रक्षस्व)

यौ हूत्वा यथायथं व्रतानि सत्याचरणान्यनुचरेव । हे मित्र ! यथा तव दीक्षापतिस्तु भ्यं दीक्षाममस्त तथा मे मम दीक्षामन्वमस्त । यथा ते तव तपस्पतिस्त्वदर्धं तपोऽन्वमस्त तथा मे ममापि तपस्पतिर्मर्दर्थं तपोऽमस्त ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा पूर्व विद्वत्कारिणोऽध्यापका अभूवन् तथाऽमदादिभिरपि भवितव्यम् । यावन्मनुष्या सुखदुःखहानिलाभव्यवस्थायां परस्परं स्वात्मवन्न वसन्ते न तावत्पूर्णं सुखं लभन्ते तस्मादेतत्सर्वं मनुष्यैः कुतो नानुष्ठेयमिति ॥ ४० ॥

पदार्थः—(व्रतपा) जैसे सत्य का पालने हारा विद्वान् हो वैसे (अग्ने) हे विशेष ज्ञानवान् पुरुष जो (मेरा) (व्रतपाः) सत्य विद्या गुणों का पालने हारा आचार्य्य (अभूत्) हुआ था वैसे मैं (ते) तेरा होऊँ (या) जो (तव) तेरी (तनूः) विद्या आदि गुणों में व्याप्त होने वाला देह है (सा) वह (मायि) तेरे मित्र युक्त में भी हो (एषा) यह (त्वयि) मेरेमित्र तुझ में बुद्धि हो । (या) जो (मम) मेरी (तनूः) विद्या की फैलावट है (सा) वह (त्वयि) मेरे पढ़ाने वाले तुझ में हो । (इयं) यह (मायि) तेरेशिष्य युक्त में बुद्धि हो । (व्रतपते) हे सत्य आचरणों के पालने हारे जैसे सत्यगुण सत्य उपदेश रक्तक विद्वान् होता है वैसे मैं और तू (यथायथं) यथायुक्तमित्र होकर (व्रतानि) सत्य आचरणों का वर्त्ताव वसँ । हे मित्र ! जैसे (तव) तेरा (दीक्षापतिः) यथोक्त उपदेश का पालनेहारा तेरे लिये (दीक्षां) सत्य का उपदेश (अमस्त) करना जान रहा है वैसे मेरा मेरे लिये (अनु) जाने । जैसे तेरा (तपस्पतिः) अखंड ब्रह्मचर्य्य का पालनेहारा आचार्य्य तेरे लिये (तपः) पहिले क्रेश और पीछे सुख देनेहारे ब्रह्मचर्य्य को करना जान रहा है वैसे मेरा अखंड ब्रह्मचर्य्य का पालनेहारा मेरे लिये जाने ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे पहिले विद्या पढ़ाने वाले अध्यापक लोग हुए वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये । जब तक मनुष्य सुख दुःख हानि और लाभ की व्यवस्था में परस्पर अपने आत्मा के तुल्य दूसरे को न जानते तब तक पूर्ण सुख को प्राप्त नहीं होता इस से मनुष्य लोग श्रेष्ठ व्यवहार ही किया करें ॥ ४० ॥

उरुविष्णोर्वित्पस्पागस्त्य ऋषिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्घ्यनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

योऽइति यो । मम । तनूः । त्वयि । अभूत् । इयम् । सा ।
मयि । यथायथमिति यथाऽयथम् । नौ । व्रतपतेऽइति
व्रतऽपते । व्रतौनि । अनु । मे । दीक्षाम् । दीक्षापति-
रिति दीक्षाऽपतिः । अमंस्त । अनु । तपः । तपस्पति-
रिति तपऽपतिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अग्ने) विज्ञानोन्नत (व्रतपाः) यथा सत्य-
पालको विद्वांस्तथा तत्सम्बुद्धौ (ते) तव (व्रतपाः)
पूर्ववत् (या) (तव) (तनूः) व्याप्तिनिमित्तं शरीरं
(मयि) त्वत्सखे (अभूत्) भवतु (एषा) समक्षे व-
र्त्तमाना (सा) (त्वयि) मन्मित्रे (यो) या (मम) (त-
नूः) विद्याविस्तृतिः (त्वयि) मदध्यापके (अभूत्)
भवति (इयं) गोचरा (सा) (मयि) त्वच्छिष्ये (य-
थायथं) यथार्थं (नौ) आवां (व्रतपते) यथा सत्यानां
रक्षकस्तथा तत्सम्बुद्धौ (व्रतानि) नियतानि सत्याचरण-
ानि (अनु) पश्चादर्थे (मे) मम (दीक्षां) व्रतादेशं
(दीक्षापतिः) यथा व्रतादेशपालकः (अमंस्त) मन्यते
तथा पश्चाद्योगे (तपः) प्राक्कुलेशमुत्तरानन्दं ब्रह्मच-
र्यं (तपस्पतिः) यथा ब्रह्मचर्यादिपालकः । अरंमन्त्रः ।
शत० ३ । ५ । २ । २१ । व्याख्यातः ॥ ४० ॥

अन्वयः—व्रतपा अग्ने विद्वांस्तव यथा मे व्रतपा अभूत् यथा
तेऽहं व्रतपाः भवेयम् । या तव तनू सा मयि भवतु येषां त्वयि
मतिरस्ति सा मयि स्यात् । यो या मम तनू सा त्वयि भवतु हे
व्रतपते यथाऽयं जज्ञो व्रतपतिर्नृपतिः तथा तव चाहं च नौ सत्या-

यौ भूत्वा यथायथं व्रतानि सत्याचरणान्यनुचरेव । हे मित्र ! यथा तव दीक्षापतिस्तु भ्यं दीक्षाममंस्त तथा मे मम दीक्षामन्वमंस्त । यथा ते तव तपस्पतिस्त्वदर्थं तपोऽन्यमंस्त तथा मे ममापि तपस्पतिर्मदर्थं तपोऽमंस्त ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा पूर्व विद्वत्कारिणोऽध्यापका अभूवन् तथाऽस्मदादिभिरपि भवितव्यम् । यावन्मनुष्या सुखदुःखहानिलाभव्यवस्थायां परस्परं स्वात्मवन्न वर्तन्ते न तावत्पूर्णं सुखं लभन्ते तस्मादेतत्सर्वं मनुष्यैः कुतो नानुष्ठेयमिति ॥ ४० ॥

पदार्थः—(व्रतपा) जैसे सत्य का पालने हारा विद्वान् हो वैसे (अग्ने) हे विशेष ज्ञानवान् पुरुष जो (मेरा) (व्रतपाः) सत्य विद्या गुणों का पालने हारा आचार्य्य (अभूत्) हुआ था वैसे मैं (ते) तेरा होऊँ (या) जो (तव) तेरी (तनूः) विद्या आदि गुणों में व्याप्त होने वाला देह है (सा) वह (मायि) तेरे मित्र शुभ्र में भी हो (एषा) यह (त्वयि) मेरेमित्र शुभ्र में बुद्धि हो । (या) जो (यम) मेरी (तनूः) विद्या की फैलावट है (सा) वह (त्वयि) मेरे पढ़ाने वाले शुभ्र में हो । (इयं) यह (मायि) तेरेशिष्य शुभ्र में बुद्धि हो । (व्रतपते) हे सत्य आचरणों के पालने हारे जैसे सत्यगुण सत्य उपदेश रक्षक विद्वान् होता है वैसे मैं और तू (यथायथं) यथायुक्तमित्र होकर (व्रतानि) सत्य आचरणों का वर्त्ताव वर्त्ते । हे मित्र ! जैसे (तव) तेरा (दीक्षापतिः) यथोक्त उपदेश का पालनेहारा तेरे लिये (दीक्षां) सत्य का उपदेश (अमंस्त) करना जान रहा है वैसे मेरा मेरे लिये (अनु) जाने । जैसे तेरा (तपस्पतिः) अखंड ब्रह्मचर्य्य का पालनेहारा आचार्य्य तेरे लिये (तपः) पहिले क्लेश और पीछे सुख देनेहारे ब्रह्मचर्य्य को करना जान रहा है वैसे मेरा अखंड ब्रह्मचर्य्य का पालनेहारा मेरे लिये जाने ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे पहिले विद्या पढ़ाने वाले अध्यापक लोग हुए वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये । जब तक मनुष्य सुख दुःख हानि और लाभ की व्यवस्था में परस्पर अपने आत्मा के तुल्य दूसरे को न जानते तब तक पूर्ण सुख को प्राप्त नहीं होता इस से मनुष्य लोग श्रेष्ठ व्यवहार ही किया करें ॥ ४० ॥

उरुविष्णुवित्पस्यागस्त्य ऋषिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्घ्यनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथं वक्ष्यातामेष्युपादिश्यते ॥

किं वे कैसे बतें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरुक्षयाय नस्कृधि ।

घृतं घृतयोने पिवप्रप्रयज्ञपतिन्तिरस्वाहा ॥१४॥

उरु । विष्णोऽइतिविष्णो । वि । क्रमस्व । उरु ।

क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोनेइति घृत-
योने । पिव । प्रप्रेतिप्रऽप्रं । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । तिर ।
स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उरु) बहु (विष्णो) यथाव्यापनशालो वायु-
विक्रमते तथा तत्संबुद्धौ (विक्रमस्व) पादैः विद्याङ्गैः संपद्यस्व
(उरु) विस्तीर्णे (क्षयाय) विज्ञानोन्नतये (नः) अस्मान् (कृधि)
कुर्याः (घृतं) उदकं (घृतयोने) यथाजलनिमित्ताविद्युद्वर्तते
तथा तत्संबुद्धौ (पिव) (प्रप्र) प्रकृष्टमिव (यज्ञपतिं) यथाऽहं
यज्ञपतिं तथा त्वं (तिर) दुःखं प्लवस्व (स्वाहा) सुहुतं हविः ।
अयं मन्त्रः । शत० ३ । ५ । ३ । २-३ व्याख्यातः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे विष्णो त्वं उरुक्षयाय विक्रमस्व नोऽस्मान् सुखिनः
कृधि । हे घृतयोने यथा विद्युत् तथा घृतं पिव यथाऽहं यज्ञपतिं स्त-
रामि तथा स्वाहानुतिष्ठन् प्रपतिर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा पवन सर्वांश्च
सुखयन् सर्वाधिष्ठानोऽस्ति तथैव विद्युषा स पतन्त्यम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—जैसे सब पदार्थों में व्याप्त होने वाला पवन चलता है वैसे हे

विद्या गुणों में व्याप्त होने वाले विद्वान् (उक्त) अत्यन्त विस्तार युक्त (ज्ञाय)
विद्योन्नति के लिये (विक्रमस्य) अपनी विद्या के अंगों से परिपूर्ण हो और
(नः) हम लोगों को सुखी (कृधि) कर । जैसे जलका निमित्त बिजली है वैसे
हे पदार्थ ग्रहण करने वाले विद्वान् बिजली के समान (घृतं) जल (पिब)
पी और जैसे मैं यज्ञपति को दुःख से पार करता हूँ वैसे तू भी (स्वाहा)
अच्छे प्रकार हवन आदि कर्मों को सेवन करके (प्रप्रतिर) दुःखों से अच्छे
प्रकार पार हो ॥ ४१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे पवन सब को सुख देता
हुआ सब के रहने का स्थान हो रहा है वैसेही विद्वान् को होना चाहिये ॥ ४१ ॥

अत्यन्यानित्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराद्याष्टीत्रिपु
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः पूर्वोक्ताभ्यां विरुद्धा मनुष्या न सेवनीया इत्युपादिरप्यते ॥
मनुष्यों को उक्त व्यवहारों से विरुद्ध मनुष्य न सेवने चाहिये
यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अत्यन्याँ २॥ अगान्नान्याँ २॥ उपागाम-
र्वाक्त्वा परेभ्योऽविदम्पुरोवरेभ्यः । तत्त्वा जुषा-
महे देववनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्या-
यै जुषन्तां विष्णावे त्वा । ओषधे त्वायस्व स्व-
धिते मेनश्चिह्सीः ॥ ४२ ॥

अति । अन्यान् । अगाम् । न । अन्यान् । उप ।
अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परेभ्यः । अविदम् । पुरः ।

अवरिभ्यः । तम् । त्वा । जुषामहे । देव । वनस्पते ।
 देवयज्यायाऽइति देवस्यज्यायै । देवाः । त्वा । देवय-
 ज्यायाऽइतिदेवस्यज्यायै । जुषन्ताम् । विष्णवे । त्वा ।
 ओषधे । त्रायस्व । स्वधिते । मां । एनम् । हिंसीः ॥४२॥

पदार्थः—(अति) अत्यन्ते (अन्यान्) पूर्वोक्तभिन्नानवि-
 दुषः (अगां) प्राप्नुयाम् (न) निषेधे (अन्यान्) अविदुषो
 विरुद्धान् विदुषः (उप)सामीप्ये (अगाम्)प्राप्नुयाम्(अर्वा-
 क्) अवरः (द्वा) त्वां (परेभ्यः) उत्तमेभ्यः (अविदम्) लभेय
 (परः)उत्कृष्टः (अनरेभ्यः) उत्कृष्टेभ्यः (तां)(त्वा) त्वाम्(जुषा-
 महे) प्रीणीयाम (देव) कमनीय(वनस्पते) वनानांरक्षक (दे-
 वयज्यायै) यथा दिव्यानांसंगतये तथा (देवाः) विद्वांसः (त्वा)
 त्वां (देवयज्यायै) यथोत्तमगुणदानायतथा(जुषन्तां)सेवन्तां
 (विष्णवे)यज्ञाय (त्वा) त्वां (ओषधे) यथा सोमादोषधि-
 गणस्त्रायते तथा (त्रायस्व) रक्ष (स्वधिते)दुःखविच्छेदक
 (मा)निषेधे (एनं) ओषधिगणं परं पुरुषं वा (हिंसीः) वि-
 नाशयेः । अयं मन्त्रः । शत० । ३ । ५ । ३ । ५—१० व्याख्यातः ॥४२॥

अन्वयः— हे वनस्पते देव विद्वन् यथा त्वमन्यान्तीत्यान्यानुपाग-
 च्छसि तथाहमन्यान् नागामन्यानुपागाम् यस्त्वं परेभ्यः परोऽस्यवरे-
 भ्योऽर्पाकं च तं त्यामविद यथा देवा देवयज्यायै त्वा त्वां जुषन्ते तथा
 त्वा त्वां पपं जुषामहे यथा पप देवयज्यायै त्वां जुषामहे तथ्यते
 सर्वे तं त्वां जुषन्ताम् । पर्याषधिगणो विष्णवे संभूय सर्वान् वापते
 तथा हे ओषधे ! सर्वरोगनिवारक स्वधिते दुःखविच्छेदक विद्वन् !

त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय वयं जुषामहे । हे देव विह्न यथाऽहमिमं
यज्ञं न हिंसामि तथैनं त्वमपि मा हिंसीः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यनीचव्यवहारान् नीचपुरुषांश्च त्यक्त्वा उत्तमा व्यवहारा उत्तमाः पुरपाश्च प्रतिदिनमेपितव्याः । उत्तमेभ्य उत्तमशिक्षावरेभ्योऽथवा च ग्राह्या यज्ञो यज्ञसामग्री च कदाचिन्न हिंमनीया सर्वैः परस्परं सुखेन भवितव्यम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः— हे (वनस्पते) सब वृष्टियों के रखने वाले (देव) विद्वान् जन ! जैसे तू (अन्यान्) विद्वानों के विरोधी मूर्ख जनों को छोड़ के (अन्यान्) मूर्खों के विरोधी विद्वानों के समीप जाता है वैसे मैं भी विद्वानों के विरोधियों को छोड़ (उप) समीप (अगाम्) जाऊँ । जो तू (परेभ्यः) उत्तमों से (परः) उत्तम और (अवरेभ्यः) छोटी से (अर्वाक्) छोटे हो (तं) (त्वां) उन्हें मैं (अविदम्) पाऊँ जैसे (देवाः) विद्वान् लोग (देवयज्यायै) उत्तम गुण देने के लिये (त्वा) तुझ को चाहते हैं वैसे हम लोग भी (त्वा) तुझे (जुषामहे) चाहें और जैसे हम लोग (देवयज्यायै) अच्छे २ गुणों का संग होने के लिये (त्वा) तुझे चाहते हैं वैसे और भी ये लोग चाहें । जैसे आपधियों का समूह (विष्णवे) यज्ञ के लिये सिद्ध होकर सब की रक्षा करता है वैसे हे रोगों को दूर करने और (स्वधिते) दुःखों का विनाश करने वाले विद्वान् जन हम लोग (त्वा) तुझे यज्ञ के लिये चाहते हैं । श्रेष्ठ विद्वान् जन जैसे मैं इस यज्ञ का विनाश करना नहीं चाहता वैसे तू भी (एन) इस यज्ञ को (मा) मत (हिंसी) बिगाड़ ॥ ४२ ॥

भावार्थः— यहाँ वाचनलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि नीच व्यवहार और नीच पुरुषों को छोड़ के अच्छे २ व्यवहार तथा उत्तम विद्वानों को नित्य चाहें और उत्तमों से उत्तम तथा न्यून से न्यून शिक्षा का ग्रहण करें । यज्ञ और यज्ञ के पदार्थों का तिरस्कार कभी न करें तथा सब को चाहिये कि एक दूसरे के मन से मुझी हों ॥ ४२ ॥

याम्मालिङ्गीरित्यस्यागस्त्य श्रापिः । यज्ञो देवता । ग्राह्यी

त्रिष्टुब्धन्दः । धेनुं स्वरः ॥

मनुष्यैर्यज्ञार्था विद्या सर्वदा संसेवनीयेत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों की योग्य है कि यज्ञ को सिद्ध कराने वाली जो विद्या है उस का

नित्य सेवन करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

द्याम्मा लेखीरन्तरिक्षम्माहिंसीः पृथिव्या
संभव अयं हि त्वा स्वर्धितिस्तेतिजानः प्राणि-
नायं महते सौमगाय । अतस्त्वन्देव वनस्पते
शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा विवयं रुहेम्
॥ ४३ ॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः ।
पृथिव्या । सम् । भव । अयम् । हि । त्वा । स्वर्धि-
तिरितिस्वर्धितिः । तेतिजानः । प्राणिनायं । प्रणिना-
येतिप्रणिनायं । महते । सौमगाय । अतः । त्वम् ।
देव । वनस्पते । शतवल्श इति शतवल्शः । वि । रोह ।
सहस्रवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः— (द्यां) सूर्यप्रकाशं (मा) निपेधे (लेखीः) लिखेः (अन्तरिक्षं) अवकाशं (मा) निपेधे (हिंसीः) हन्याः (पृथिव्या) सह (सं) क्रियायोगे (भव) (अयं) वक्ष्यमाणः (हि) यतः (त्वा) त्वां (स्वधितिः) यथा वज्रस्तथा (तेतिजानः) भृशंतीक्ष्णः (प्रणिनाय) यथा त्व प्रणयेस्तथा (महते) विशिष्टाय पूज्यतमाय (सौभगाय) सुप्रभगानामैश्वर्याणां भवाय (अतः) कारणात् (त्वं) (देव) आनन्दित (वनस्पते) वनानां रक्षक (शतवल्शः) यथा वहुङ्कुरो वृक्षस्तथा (विरोह) विविधतया प्रादुर्भाव (सहस्रवल्शः) यथा बहुमूला वृक्षा रोहन्ति तथा (वि) विविधतया (रुहेम) वर्द्धमहि । अयं मन्त्रः शत ० । ३ । ५ । ३ । १३-१६ व्याख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यथाहं द्यां न लिखामि तथा त्वमेनां मां लेखीः । यथाऽहमन्तरिक्षं न हिंसामि तथा त्वमेतन्मा हिंसीः । यथाऽहं पृथिव्या सह संभवामि तथैतया सह त्वमपि संभव । हि-यतः कारणात् यथा तेतिजानः स्वधितिः शङ्कन् विच्छिद्यैश्वर्यं प्रापयति तथा त्वमपि प्रापये । अतो वय त्वां महते सौभगाय सम्भावयेम यथा कथिदैश्वर्यं प्रणिनाय प्रापयति तथा वय त्वां प्रापयेम । हे देव वनस्पते पृथोक्तेन महता सौभगेन यथा शतवल्शो वृक्षो विरोहति तथा विरोह यथा सहस्रवल्शा वनस्पतयो विरोहन्ति तथा वयमपि विरोहेम ॥ ४३ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । इह संसारे केनचिन्मनुष्येण विद्याप्रकाशाभ्यासः कदाचिद्वैव त्याज्यः स्वातन्त्र्यावकाशश्चैश्वर्यसंभावनायोगेनासख्यातोन्नतिकरणं चेति ॥ ४३ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् ! जैसे मैं सूर्य के सामने होकर (द्यां) उसके प्रकाश को दृष्टिगोचर नहीं करता हूँ वैसे तू भी उसको (मा) (लेखीः) दृष्टि गोचर मतकर । जैसे मैं (अन्तरिक्षं) यथार्थ पदार्थों के अवकाश को नहीं बिगाड़ता हूँ वैसे तू उसको (मा) (हिंसीः) मत बिगाड़ । जैसे मैं (पृथिव्या) पृथिवी के साथ होता हूँ वैसे तू भी उसके साथ (सं) (भव) हो (हि) जिम का

मनुष्यैर्घज्ञार्था विद्या सर्वदा ससेवनीयेत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को योग्य है कि यज्ञ को सिद्ध कराने वाली जो विद्या है उस का

नित्य सेवन करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

द्याम्मा लेखीरन्तरिक्षम्माहिंसीः पृथिव्या
संभवं अयं हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्राणि-
नायं महते सौमगाय । अतस्त्वन्देव वनस्पते
शतवल्शो विरोहः सहस्रवल्शा विवयं रुहेम्
॥ ४३ ॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः ।
पृथिव्या । सम् । भव । अयम् । हि । त्वा । स्वधि-
तिरितिस्त्वधितिः । तेतिजानः । प्राणिनायं । प्रनिना-
येतिप्रनिनायं । महते । सौमगाय । अतः । त्वम् ।
देव । वनस्पते । शतवल्शः । शतवल्शः । वि । रोह ।
सहस्रवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम् ॥ ४३ ॥

इस अध्याय में यज्ञ का अनुष्ठान, यज्ञ के स्वरूप का सम्पादन, विद्वान् और परमात्मा की प्रार्थना, विद्या और विद्वान् की व्याप्ति का निरूपण, अग्नि आदि पदार्थों से यज्ञ की सिद्धि, सब विद्या निमित्त वाणी का व्याख्यान, पढ़ना, पढ़ाना, यज्ञ का विवरण, योगाभ्यास का लक्षण, सृष्टि की उत्पत्ति, ईश्वर और सूर्य के कर्म का कहना, प्राण और अपान की क्रिया का निरूपण, सब के नियम करने वाले परमेश्वर की व्याप्ति का कहना, यज्ञ का अनुष्ठान, सृष्टि से उपकार लेना, सूर्य और समाध्यक्ष के गुणों का कहना, यज्ञ के अनुष्ठान की शिक्षा का देना, सविता और समाध्यक्ष के कर्म का उपदेश यज्ञ से सिद्धि, ईश्वर और समाध्यक्ष से कार्य्यों की सिद्धि तथा उन के स्वरूप और कर्मों का वर्णन, ईश्वर और विद्वानों का वर्चस्व और उनके लक्षण, शूरवीरों के गुणों का कहना, ईश्वर और विद्वान् के गुणों का वर्णन, ईश्वर की उपासना करने वाले के गुणों का प्रकाश, सब बन्धन से छूटना, परस्पर की चर्चा, दुष्टों से छूटने का प्रकार इन अर्थों के कहने से पञ्चमाध्याय में कहे हुए अर्थों की संगति चतुर्थाध्याय के अर्थों से जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्येण श्रीगुप्तमहाविदुषां

विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयान-

न्दसरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते

यज्ञवेदभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः

पूर्तिमगात् ॥ ५ ॥

रण जैसे (नेतिमानः) अत्यन्त पैना (स्वधितिः) वज्र शत्रुओं का विनाश करके ऐश्वर्य्य को देता है (अतः) इस कारण (अपं) यह (त्वा) तुझे (महते) अत्यन्त श्रेष्ठ (सौभाग्य) सौभाग्यपन के लिये संपन्न करे। और भी पदार्थ जैसे ऐश्वर्य्य को (प्राणनाय) प्राप्त करते हैं वैसे तुझे ऐश्वर्य्य पहुंचावे। हे (देव) आनन्दपूक्त (वनस्पते) वनों की रक्षा करने वाले विद्वान् जैसे (शतवन्शः) सैकड़ों अङ्गुरों वाला पेड़ फलता है वैसे तू भी इस उक्त प्रशंसनीय सौभाग्यपनसे (वि) (रोह) अच्छी तरह फल और जैसे (सहस्रवन्शाः) हजारों अङ्गुरों वाला पेड़ फले वैसे हमलोग भी उक्त सौभाग्यपन से फले फूलें ॥ ४३ ॥

भाषार्थः—यहां वाचकलुप्तोपमात्कार है। इस संसार में किसी मनुष्य को विद्या के प्रकाश का अभ्यास अपनी स्वतन्त्रता और सब प्रकार से अपने कामों की उन्नति को न छोड़ना चाहिये ॥ ४३ ॥

अत्र यज्ञानुष्ठानस्वरूपसंपादकविद्वत्परमात्मप्रार्थना विद्याव्याप्तिविद्वद्द्व्याप्तिनिरूपणमग्न्यादिना यज्ञसाधनं सर्वविद्यानिमित्तवाचोव्याख्याध्ययनाध्यापनयज्ञविवृतियोगाभ्यासलक्षणं सृष्ट्युत्पत्तिरीश्वरसूर्य्यकर्माभिधानं प्राणापानक्रियानिरूपणं विभोरीश्वरस्य व्याप्त्युक्तिर्यज्ञानुष्ठानं सृष्टेरूपकारग्रहणं सूर्य्यसभाध्यक्षगुणाभिलाषो यज्ञानुष्ठानशिक्षादानं सवितृसभाध्यक्षकृत्योपदेशो यज्ञात्सिद्धिरीश्वरसभाध्यक्षाभांकार्य्यनिष्पत्तिरेतयोः स्वरूपकृत्यवर्णनमीश्वरवद्विदुषां वत्तमानं लक्षणं चेश्वरोपासनं शूरवीरगुणकथनमीश्वरविद्वद्गुणवर्णनं परमैश्वर्य्यप्राप्तिराकाशादिदृष्टान्तेन विद्युद्गुणवर्णनमीश्वरोपासकगुणप्रकाशनं सर्ववन्धनाद्विमुक्तिः परस्परवर्णनप्रकारो दुष्टत्यागेन विदुषां संगकरणावश्यकता मनुष्यैर्गज्ञसिद्धये विद्यासंग्रहणं चोक्तमतः पञ्चमाध्यायोक्तार्थानां चतुर्थाध्यायोक्तार्थैः साकं संगतिरस्तीति वेदितव्यमिति ॥

इस अध्याय में यज्ञ का अनुष्ठान, यज्ञ के स्वरूप का सम्पादन, विद्वान् और परमात्मा की प्रार्थना, विद्या और विद्वान् की व्याप्ति का निरूपण, अग्नि आदि पदार्थों से यज्ञ की सिद्धि, सब विद्या निमित्त बाणों का व्याख्यान, पढ़ना, पढ़ाना, यज्ञ का विवरण, योगाभ्यास का लक्षण, सृष्टि की उत्पत्ति, ईश्वर और सूर्य के कर्म का कहना, प्राण और अपान की क्रिया का निरूपण, सब के नियम करने वाले परमेश्वर की व्याप्ति का कहना, यज्ञ का अनुष्ठान, सृष्टि से उपकारलेना, सूर्य और सभाध्यक्ष के गुणों का कहना, यज्ञ के अनुष्ठान की शिक्षा का देना, सविता और सभाध्यक्ष के कर्म का उपदेश यज्ञ से सिद्धि, ईश्वर और सभाध्यक्ष से कार्य्यों की सिद्धि तथा उन के स्वरूप और कर्मों का वर्णन, ईश्वर और विद्वानों का वर्त्ताव और उनके लक्षण, शूरीयों के गुणों का कहना, ईश्वर और विद्वान् के गुणों का वर्णन, ईश्वर की उपासना करने वाले के गुणों का प्रकार, सब बन्धन से छूटना, परस्पर की चर्चा, दुष्टों से छूटने का प्रकार इन अर्थों के कहने से पञ्चमाध्याय में कहे हुए अर्थों की संगति चतुर्थाध्याय के अर्थों से जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिवाजकाचार्येण श्रीयुतमहाविदुषां

विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयान-

न्दसरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते

यज्ञवेदभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः

पूर्तिमगात् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्यारम्भः ॥

— ३ ५ ८ —

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्र तन्न आसुव ॥

अथ देवस्य त्वेत्यस्यागस्त्य ऋषिः । सविता देवता । पद्भक्तिरछन्दः ।

धैवतः स्वरः । यवोऽसीत्यस्यासुरी दिवेत्यस्य च भुरिगार्प्युष्णिक्

छन्दसी । ऋषभ स्वरः ॥

अथ राज्याभिषेकाय सुशिक्षित सभाध्यक्ष विद्वांस प्रत्याचार्यादयः

किं किमुपदिशेयुरित्युपदिश्यते ॥

अब पाचवें अध्याय के परचात् ६ षष्ठाध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में राज्याभिषेक के लिये अच्छी शिक्षायुक्त सभाध्यक्ष विद्वान् को आचार्यादि विद्वान् लोग क्या २ उपदेश करें यह उपदेश किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यामाददेनार्यंसीदमहंरक्षसाङ्ग्रीवा अपि कृन्तामि । यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीर्दिवेत्याऽन्तरिक्षाय त्वाष्ट्रिव्येत्या शुन्धन्ताँल्लोकाः पितृपदनाः पितृपदनमसि ॥ १ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ता-

भ्याम् । आ । ददे । नारि । अस्मि । इदम् । अहम् ।

भ्याम् । आ । ददे । नारि । अस्मि । इदम् । अहम् ।

रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि । यवः । असि ।
 यवय । अस्मत् । द्वेपः । यवय अरातीः । दिवे ।
 त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धन्ताम् ।
 लोकाः । पितृपदनाः । पितृपदनाऽऽतिपितृऽसदनाः ।
 पितृपदनम् । पितृपदनमितिपितृऽसदनम् । अग्नि॥१॥

पदार्थः—(देवस्य) द्योतमानस्य (त्वा)त्वां सभाध्यक्षां (स-
 पितुः) सर्वविश्वोपादकस्य (प्रसवे) यथेश्वरसृष्टौ (अ-
 श्विनोः) प्राणोदानयोः (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्याम्
 (पूर्णः) पुष्टिनिमित्तस्य प्राणस्य (हस्ताभ्याम्) धा-
 रणाकर्षणाभ्यां (आददे) गृह्णामि (नारि) यज्ञसहका-
 रिणि (असि) (इदम्) युद्धाख्यं कृत्वा (अहं) (र-
 क्षसाम्) दुष्टकर्मकारिणाम् (ग्रीवाः) कण्ठान् (अपि)
 (कृन्तामि) छिनद्मि (यवः) संयोगविभागकर्त्ता (अ-
 सि (यवय) वाछन्दसीति वृद्ध्यभावः (अस्मत्) अस्मा-
 क सकाशात् (द्वेपः) द्वेपकान् (यवय) वियुधि (अ-
 रातीः) शत्रून् (दिवे) विद्यादिप्रकाशाय (त्वा) त्वां
 न्यायप्रकाशं (अन्तरिक्षाय) अन्तरक्षयमिति । अन्तरि-
 क्षमित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् निघं० । १ । ३ (त्वा)
 सत्यानुष्ठानावकाशदम् (पृथिव्यै) भूरिराज्याय (त्वा)
 राज्यविस्तारकम् (शुन्धन्ताम्) (लोकाः) न्यायदृष्ट्या
 समीक्षणीयाः (पितृ पदनाः) यथा पितृषु सीदन्ति ते । पितर
 इति पदनामसु पठितम् । निघं० प्रा० (पितृ पदनम्) यथा चित्र-

तस्थानम् (असि) अयं मन्त्रः । श० ३ । ५ । ४ । १-२
व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्ष ! यथा पितृपदनां देवस्य सवितुः प्रसवे अश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददति तथाहमाददे । यथाऽहं रक्षसां पीवाः
कृन्तामि तथा त्वमपि कृन्त हे सभाध्यक्ष ! त्वं ययोऽस्यस्मदद्भ्यो यवयारा-
तीर्यवय यथाऽहं दिवे त्वाग्निरिक्षाप त्वा पृथिव्यै त्वा त्वां शुन्धामि तथेमे
पितृपदना लोकास्त्वां शुन्धन्तान् गतस्त्वं पितृपदनमिवासि तस्मात्पितृ-
पालको भव हे सभापतेनारि ! जयत्याऽप्ययमेव गार्घ्यम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । ये विद्यानिष्णाता ईश्वरसृष्टी
स्वस्य परेषां च दुष्टानां विधूय राज्यां सेवने ते सुखिनो भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष ! जैसे (पितृपदनाः) पितरों में रहने वाले विद्वान
लोग (देवस्य) प्रकाशमय और (सवितुः) सब विश्व के उत्पन्न करने वाले
जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) प्राण और
अपान के (बाहुभ्याम्) चल और उच्चम वीर्य से तथा (पूष्णः) पुष्टि का
निमित्त जो प्राण है उस के (हस्ताभ्याम्) धारण और भाकर्षण से (त्वा)
तुझे ग्रहण करते हैं वैसे ही मैं (आददे) ग्रहण करता हूँ जैसे मैं (रक्षसां) दुष्ट काम
करने वाले जीवों के (पीवाः) गले (कृन्तामि) काटता हूँ वैसे (त्वं) तू
(अपि) भी काट। हे सभाध्यक्ष जिस कारण तू (यवः) संयोग विभाग करने
वाला (असि) है इस कारण (अस्मत्) मुझ से (द्वेषः) द्वेष अर्थात् अभीति
करने वाले बैरियों को (यवय) अलग कर और (अरातीः) जो मेरे निरन्तर
शत्रु हैं उन को (यवय) पृथक् कर । जैसे मैं न्याय व्यवहार से रक्षा करने योग्य
जन (दिवे) विद्या आदि गुणों के प्रकाश करने के लिये (त्वां) न्याय प्रकाश
करने वाले तुझ को (अन्तरिक्षाप) आभ्यन्तर व्यवहार में रक्षा करने के लिये
(त्वां) तुझ सत्य अनुष्ठान करने का अवकाश देने वाले को तथा (पृथिव्यै)
भूमि के राज्य के लिये (त्वा) तुझ राज्य विस्तार करने वाले को पवित्र करता
हूँ वैसे ये लोग भी (त्वा) आप को (शुन्धन्ताम्) पावित्र करें जैसे तू (पितृप
दनम्) विद्वानों के घर के समान (असि) है पिता के सदृश सब प्रजा को पाला
कर हे सभापति की नारि स्त्री ! तूभी ऐसा ही किया कर ॥ १ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुतोपमालङ्कार है। जो विद्या में। अति विद्वत्
 ण पुरुष ईश्वर की सृष्टि में अपनी और औरों की दुष्टता को छुड़ाकर राज्य सेवन
 करते हैं वे मुख संयुक्त होते हैं ॥ १ ॥

अग्नेणीरित्यस्य शाकल्य ऋषिः। सविता देवता। निचृद्गागायत्री छन्दः।

पङ्क्त्यं स्वरः। देवस्त्वित्यस्य स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः। धैत्रतः स्वरः।

पुनः सोऽभिपिक्तः सभाष्यतः कथं प्रवर्त्ततेत्युपदिश्यते ॥

फिर वह तिनक किया हुआ समाध्यत् कैसे वर्त्ते इस

विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**अग्नेणीरसि स्वावेशऽउन्नेतृणामेतस्यं वित्ता-
 दधिं त्वा स्थास्यति देवस्त्वा सवितामध्वानक्तु
 सुपिप्पलाभ्यस्त्वोपधीभ्यः। द्यामग्र्येणास्पृक्षत्रा-
 न्तरिक्षममध्यैनाप्राः पृथिवीमुपरैणाद्वंहीः॥२॥**

**अग्नेणीः। अग्नेनीरित्यग्नेऽनीः। असि। स्वावेश-
 ऽइति सुऽआवेशः। उन्नेतृणामित्युत्ऽनेतृणाम्। ए-
 तस्यं। वित्तात्। अधिं। त्वा। स्थास्यति। देवः।
 त्वा। सविता। मध्वां। अनक्तु। सुपिप्पलाभ्यऽइति
 सुऽपिप्पलाभ्यः। त्वा। ओपधीभ्यः। द्याम्।**

अग्नेण । अस्पृक्षः । आ । अन्तरिक्षम् ।
मध्यमेन । अप्राः । पृथिवीम् । उपरेण । अदृष्ट्वहीः ॥ २ ॥

पदार्थः—(अग्नेणीः) यथाध्यापकाः शिष्यान् । पिता
स्वसंतानान् वा पुरस्तादेव सुशिक्षया विद्यां प्रापयति
तथा (असि) (स्वावेशः) यथापुः शोभनं धर्ममाविशति
तथा नेता (उन्नेतृणाम्) यथोन्नेतृणां उत्कर्षं प्रापयितृ-
णां राज्यं तथा एतस्य प्रकृतं राज्यं पालितुं (वित्तात्)
विजानीहि (अधि) उपरिभावे (त्वा) त्वाम् (स्थास्य-
ति) (देवः) अखिलराज्येश्वरः (त्वा) त्वां (सविता)
सर्वस्य विश्वस्य जनिता (मध्वा) मधुरगुणेन (अनक्तु)
सिंचतु (सुपिप्पलाभ्यः) यथा सुप्लुफलाभ्यः (त्वा)
त्वां (ओषधीभ्यः) प्रसिद्धाभ्यः (द्याम्) विद्यान्यायप्रकाशं
(अग्नेण) पुरस्तात् (अस्पृक्षः) स्पृश । अत्र सर्वत्र ल-
ङ्घ्यं लुङ् (आ) समंतात् (अन्तरिक्षम्) धर्मप्रचार-
स्यावकाशं (मध्यमेन) मध्यमावस्थाविशेषेण (अप्राः)
पिपृहि (पृथिवीम्) भूमिराज्यम् (उपरेण) उत्कृति य-
मेन (अदृष्ट्वहीः) प्राप्य बह्वस्त्र । अयं मन्त्रः शत० १३।१।
४ । ६ । व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सप्ताध्यक्ष यथाग्नेयीरस्ति तथा त्वमसि उन्नेतृणां स्वावेश
सन्नेतृयैतं राज्यं वित्तात् हे राजन् त्वा ते त्वा राजपुरुषसमूह सुपिप्प
लाभ्य ओषधीभ्यो मध्वाऽनक्त एव । अपुरुषसमूहोऽपि त्वां चानक्तु त्वम
यं यशसा द्यामपृक्षी मध्यमेन नान्तरिक्षमाप्राः उपरेण पथिर्वा प्राप्येवाध
हीः देवः सविता सर्वप्रेरको जगदीश्वरस्त्वाऽधि स्थास्यति ॥ २ ॥

भावार्थः नहि कश्चिज्जनो राजप्रजापुरुषैस्वीकृतो राज्यमहंति नचापि
राजामादृतः साचाज्यं कीर्त्यन्नुक्रमेण विना सैभ्यापरमं दंष्टनेदृत्वं सर्व-
लोकाधिपतिरसं च ॥ २ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष! जैसे (अग्रेणीः) पदाने वाला अपने शिष्यों को बा-
पिता अपने पुत्रों को उनके पठनारंभ से पहिले ही अच्छी शिक्षा से उन्हें सु-
शील जितेन्द्रिय धार्मिकता युक्त करता है वैसे हम सभी के लिये तू (असिः)
है (उत्तेतृणाम्) जैसे उत्कर्षता पहुंचाने वालों का राज्य हो वैसे (स्वावेशः)
अच्छे गुणों में प्रवेश करने वाले के समान होकर तू (एतस्य) इस राज्य के
पालने को (वितात्) जान। हे राजन्! जैसे (त्वा) तुझे सभासज्जन (सु-
पिप्पलाभ्यः) अच्छे-फल्लों वाली (ओषधीभ्यः) ओषधियों से (मध्वा) निष्पन्न किये
हुए मधुर गुणों से युक्त रसों से (अनक्तु) सींचे वैसे प्रजाजन भी तुझे सींचें
तू इस राज्य में अपने (अग्रेण) प्रथम यश में (याम्) विद्या और राजनीति
के प्रकाश को (अस्पृशः) स्पर्शर (मध्यमेन) मध्य अर्थात् तदन्तर यद्वाए
हुए यश से (अन्तरिक्षम्) धर्म के विचार करने के मार्ग को (आमाः) पूरा
कर और (उपरेण) अपने राज्यके नियम से (पृथिरीम्) इस भूमि के राज्य
को प्राप्त होकर (अदृष्टीः) दृष्टकर यज्ञता न जा और (देवः) समस्त राजाओं
का राजा (सविता) सब जगत् को अन्तर्यामी पन से भरण देने वाला जगदी-
श्वर (त्वा) तुझ को राजा करके तेरे पर (स्थास्यति) अधिष्ठाता होकर
रहेगा ॥ १ ॥

भावार्थ—प्रजा पुरुषों के स्वीकार किये बिना राजा राज्य करने को योग्य नहीं
होता तथा राजा आदि मन्त्रा निम को आदर में न चाहे वह मंत्री होने को या कोई
पुरुष अपनी कीर्ति की उपरोचर हृदय के बिना सेवा का ईश्वर यथायोग्य न्याय से
देव करने अर्थात् न्यायाधीश होने और राज्य के महान की ईश्वरता के योग्य नहीं हो-
सकता ॥ २ ॥

या से धामातीत्यय दीर्घतमा अपि । विष्णुर्दीयता । अर्च्युं विजिह्वुः ।
अथादेति वाचमुपिह्नु उन्द्ः । अथाः वरः । अतन्वितयेत्यस्य

निष्प्रमाणापत्त्या दृष्टती उन्द्ः । मध्यमः स्वरः ।

पुनरसं कीदृशं विदित्वा याजिष्यकर्म कुर्वाणाजना
भाष्यपातीदमुपदिश्यते ॥

फिर वाणिज्य कर्म करने वाले मनुष्य उस को कैसा जानकर

आश्रय करते हैं यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा
अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परम-
स्पदमव भारिभूरि । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रा-
यस्पोषवनि पर्यहामि ब्रह्म दृष्ट्वक्षत्रन्दृष्ट्वहार्यु-
दृष्ट्व प्रजान्दृष्ट्व ॥ ३ ॥

या । ते । धामानि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः ।
भूरिशृङ्गाऽइति भूरिशृङ्गाः । अयासः । अत्र । अह ।
तत् । उरुगायस्येत्युरुगायस्य । विष्णोः । परमम् ।
पदम् । अव । भारि । भूरि । ब्रह्मवनीति ब्रह्मवनि ।
त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रवनि । रायस्पोषवनीति राय-
स्पोषवनि । परि । उहामि । ब्रह्म । दृष्ट्व । क्षत्रम् ।
दृष्ट्व । आर्युः । दृष्ट्व । प्रजामिति प्रजाम् । दृष्ट्व ॥ ३ ॥

पदार्थः—(या) यानि (ते) तव समाध्यस्य (धा-)
मानि) दधति सुखानि येषु तानि राज्यप्रबन्धस्थानानि
देशदेशान्तरवाणिज्याह्राणि (उश्मसि) उश्मः कामयाम-
हे (गमध्यै) गन्तुं प्राप्तुं (यत्र) येषु (गावः) रश्म-
यः । गावइति रश्मिनामसु पठितम् । निघं० १।५ (भू-
रिशृङ्गाः) भूरीणि शृङ्गाणि प्रकाशा यासु ताः । शृ-
ङ्गाणीति प्रज्वलननामसु पठितम् । निघं १।१७ (अ-

यासः) अयन्तइत्ययासः । महीधरेणात्रायगतावित्यस्य
यदयन्तीतिपरस्मैपदमुक्तम् तदसदात्मनेपदोपयोग्यत्वात् ।
(अत्र) येषु (अह)-निश्चये (तत्) तस्य (उरुगा-
यस्य) उरुर्वहुर्गायः स्तुतिर्यस्य तस्य । अत्र गौशब्दइत्य-
स्मादध्वजर्थेकविधानमिति कर्मणि कः । (विष्णोः) व्या-
पकस्य परमेश्वरस्य (परमम्) सर्वथोत्कृष्टम् (पदम्)
पतुं योग्यं (अव) क्रियायोगे (भारि) भियते । अत्रल-
ङ्घ्यं लुङ्भृज् धातोश्चिणि परेऽङ्भावः । अत्र बहुलं छ-
न्दस्यमाङ्योगेऽपीति सुत्रेणाङ्भावंः । (भूरि) बहु (ब्र-
ह्मवनि) ब्रह्मणो वेतूणां संविभक्तारम् तत्तथा (त्वा)
त्वाम् (क्षत्रवनि) क्षत्रस्य राज्यस्य क्षत्रियाणां वा सं-
विभाजकम् (रायस्पोपवनि) रायो धनस्य पोपो दृढतां
संविभाजिनम् (परि) परितः (ऊहामि) विविधतया
तर्कयासि (ब्रह्म) परमात्मानं वेदं वा (हंह) स्थिरी-
कुरु (क्षत्रम्) राज्यं धनुर्वेदविदं क्षत्रियां वा (हंह) उन्नय
(आयुः) जीवनम् (हंह) प्रजां स्वसत्तानान् सं रक्ष-
णीयान्जनान् (हंह) ब्रह्मचर्यंराज्यधर्माभ्यां परिपालय ।
अत्राह यास्कमुनिः - ता वां वास्तून्युश्मपि गमध्वै
यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य
विष्णोः परमं पदमवभाति भूरितानि वां वास्तूनि काम-
यामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरी-
ति बहुनामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वाशृणीतेर्वा
शमनातेर्वाशद्वरणायातमितिवा शिरसोनिर्गतमितिवाऽयासो-

अथनास्तव तदुरुगायस्य विष्णोर्भूहागतेः परमं पदं परार्थस्थमवभाति
भूरिपादं पद्यते निरु० २। ७ ॥ ३ ॥

अन्वय — हे सभाध्यक्ष या यानि ते धामानि गम्यै गन्तुं वपमुश्मसि
तानि किंभूतानि सन्ति यत्र येपूरुगायस्य विष्णोर्भूरिशृङ्गा गावो अया
नो भवन्ति तदुक्तन्यायमागोः प्रकाशतएवेति यावत् अत्राह—एषुहिततस्य
विष्णोः परमं पदं विद्वद्भिर्भूयैषभारि अतस्त्वां यथाग्रहवनि यथाक्षत्रवनि
यथा रायस्पोषवनि तथा पर्यूहामि त्वं ब्रह्मदृंह क्षत्रं दृंहायुर्दृंह प्रजा
चापिदृंह ॥ ३ ॥

भावार्थः—नहि सभाध्यक्षरक्षितस्थानकामनया विना कश्चिदपि सुख
प्राप्तुं शक्नोति नहि कोपि जनः परमेश्वरमनादृत्य धर्मराज्यं भोक्तुमर्हति
नैव कोपि विज्ञानं सेनां जीवनं प्रजां चारक्षित्वा समेधत इति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष! (या) जिन में (ते) तेरे (धामानि) धाम अ-
र्थात् जिन में प्राणी सुखपाते हों उन स्थानों को हम (गम्यै) (उरमासि)
प्राप्त होने की इच्छा करते हैं वे स्थान कैसे हैं कि जैसे सूर्य का प्रकाश है वैसे
(यत्न) जिन में (उरुगायस्य) स्तुति करने के योग्य (विष्णोः) सब व्या-
पक परमेश्वर की (भूरिशृङ्गाः) अत्यन्त प्रकाशित (गावः) किरणें चैतन्य-
कला (अयासः) फैली है (अत्र) (अह) इन्हीं में (तत्) उस परमेश्वर
का (परम) सब प्रकार उत्तम (पदम्) और प्राप्त होने योग्य परमपद विद्वानों
ने (भूरि) (अत्र) (भारि) बहुधा अवधारण किया है इस कारण (त्वा) तुझे
(ब्रह्मवनि) परमेश्वर वा वेद का विज्ञान (क्षत्रवनि) राज्य और वीरों की
चाहना (रायस्पोषवनि) धन की पुष्टि के विभाग करने वाले आप को मैं (प-
र्यूहामि) विविध तर्कों से समझाता हूँ कि तू (ब्रह्म) परमात्मा और वेद को
(दृंह) दृढ़कर अर्थात् अपने चित्त में स्थिरकर दृढ़ (क्षत्र) राज्य और धनु-
वेदवेत्ता क्षत्रियों को (दृंह) उन्नति दे (आयुः) अपनी अवस्था कां (दृंह)
बढ़ा अर्थात् ब्रह्मचर्य और राज्यधर्म से दृढ़कर तथा (प्रजाम्) अपने संतान
वा रक्षा करने योग्य प्रजा जनों को (दृंह) उन्नति दे ॥ ३ ॥

भावार्थः—समाध्यत् के रत्ना किये हुए स्थानों की कामना के बिना कोई भी पुरुष मुख नहीं पासकता न कोई जन परमेश्वर का अनादर करके चक्रवर्ती राज्यभोगने के योग्य होता है नहीं कोई भी जन विज्ञान सिखा और जीवन अर्थात् अवस्था सतान और प्रजा की रक्षा के बिना अच्छी उन्नति कर सकता है ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणीत्यस्य मेधातिथिः । विष्णुर्देवता ।

निष्कर्षार्थः गायत्रीछन्दः षड्जः स्वरः ॥

अथ सभाध्यतः सभादीन्मनुष्यान्प्रतिकिं किमुपदिशेदित्याह ॥

अथ समापति अपने समासद् आदि को क्या २ उपदेश करे

यह अंगले मंत्र में कहा है ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्प-
शे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि
पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ४ ॥

पदार्थः— (विष्णोः) व्यापकस्य (कर्माणि) जगतउ-
त्पत्तिस्थितिसंहृत्त्यादीनि (पश्यत) संप्रेक्षध्वम् (यतः)
येन विज्ञानेन (ब्रतानि) नियतसत्यभाषणादीनि (पस्प-
शे) यधूनाति । अत्र लङर्थे लिट् । (इन्द्रस्य) परमेश्व-
रस्य (युज्यः) युनक्ति सदाचारेणेति युज्यः । अत्रौणा-
दिः कप् । (सखा) मित्रम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ५ । ४ ।
१७ । व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे सभाजन मूयं यद्येन्द्रस्य युज्यः सखाविष्णोः
कर्माणि पश्यन्महं यतो विज्ञानेन मनसि — ब्रतानि सत्यभाषणादि-

नियमान् पश्यते बध्नामि तथा तेनैव विज्ञानेन तानि यूयं पश्यत यतो रा-
ज्यकर्मणि सत्यानुष्ठातारो भवत ॥ ४ ॥

भावार्थः—नहि परमेश्वराविरोधसत्याचरणाभ्यां विना कश्चिदीश्वरगुण-
कर्मस्वभावान् द्रष्टुमर्हति न तथाभूतेन विना राज्यकर्माणि यथार्थतया से-
वितुं शक्नोति नो खलु सत्याचरणमन्तरा राज्यं धर्षयितुं प्रभुर्भवति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे सभासदो । जैसे (इन्द्रस्य) परमेश्वर का (युज्यः) सदाचार
युक्त (सखा) मित्र (विष्णोः) उस व्यापक ईश्वर के (कर्माणि) जो संसार
का बनाना पालन और संहार करना सत्यगुण है उन को देखना हुआ मैं (यतः)
जिस ज्ञान से (ब्रतानि) अपने मन में सत्यभाषणादि नियमों को (पश्यते)
वांछ रहा अर्थात् नियम कर रहा हूँ वेने उसी ज्ञान से तुम भी परमेश्वर के उ-
त्तम गुणों को (पश्यत दृष्ट्वा) से देखो कि जिससे राज्यादि कामों में सत्य व्यव-
हार के करने वाले होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर से प्रीति और सत्याचरण के बिना कोई भी मनुष्य ईश्वर के
गुण कर्म और स्वभाव को देखने के योग्य नहीं हो सकता न वैसे हुए बिना राज्यकर्मों
को यथार्थ न्याय से सेवन कर सकता है न सत्य धर्माचार से रहित जन राज्य बढ़ाने
को कभी समर्थ हो सकता है ॥ ४ ॥

तद्विष्णोरित्यस्य मेधाविधिर्ध्यापिः । विष्णुर्देवता ।

निचृदापी गायत्रीछन्दः । पङ्क्तः स्वरः ।

तदनुष्ठानेन किंफलमित्याह ॥

उक्त मन्त्र के विषय में जो अनुष्ठान कहा है उस से क्या सिद्ध होता है

यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूर-

यः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्य-
न्ति । सूर्यः । दिविइवेतिदिविइव । चक्षुः । आत-
तमित्याततम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(तत्)—(विष्णोः) पूर्वमंत्रप्रतिपादितस्य
जगदुत्पत्तिस्थितिसंहतिविधातुः परमेश्वरस्य (परमम्)
सर्वोत्कृष्टम् (पदम्) प्राप्तुमर्हम् (सदा) सर्वस्मिन्
काले (पश्यन्ति) अवलोकन्ते (सूर्यः) वेदविदः स्तोता-
रः । सूरिरितिस्तोतृनामसु पठितम् निघं० ३ । १६ । (दिवीव)
आदित्यप्रकाशइव (चक्षुः) चष्टेऽनेन तत् (आततम्)
व्याप्तिम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ५ । १८ । व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—भो सभ्यजनो येन पूर्वोक्तेन कर्मणा सूर्यः स्तोतारः विष्णो-
र्यत् परमं पदं दिवि आततं चक्षुरिव सदा पश्यन्ति तेनैव तद् दूयमपि मततं
पश्यत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र मंत्रे पूर्वमन्त्रात् (पश्यत) इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिः
क्रियते । पूर्णोपसालङ्कारश्चास्ति । निर्दूतमलं विद्वांसः स्वाविद्याप्रकाशेन यथे-
श्वरगुणान् दृष्ट्वा विशुद्धाचरणशीला जायन्ते तथाऽस्माभिरपि भवि-
तव्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे सभ्यजनो ! जिस पूर्वोक्त कर्म से (सूर्यः) स्तुति करने वाले
वेदवेत्ता जन (विष्णोः) संसार की उत्पत्ति-पालन और संहार करने वाले
परमेश्वर के जिस (परमम्) अत्यन्त उत्तम (पदम्) प्राप्त होने योग्य पद को
(दिवि) सूर्य के प्रकाश में (आततम्) व्याप्त (चक्षुः) नेत्र के (इव) स-
मान (सदा) सब समय में (पश्यन्ति) देखते हैं (तत्) उस को तुम लोग
भी निरन्तर देखो ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से. (पश्यत) इस पद का अनुवर्तन किया

जाता है और पूर्णोपमालंकार है । निर्दूत अर्थात् छूट गये हैं पाप जिन के ये विद्वान् लोग अपनी विद्या के प्रकाश से जैसे ईश्वर के गुणों को देख के सत्य धर्माचार युक्त होते हैं वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये ॥ ५ ॥

परिवीरित्यस्य दीर्घतमाश्रयिः । विद्वांसो देवताः । आप्युष्णिक् छन्दः ।

ऋषयः स्वरः । दिवः सूनुरसीत्यस्य भूरिक्

साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरेतदुपासकः सभाध्यक्ष कीदृगित्युपदिश्यते ॥

फिर इस उपासना करने वाला सभाध्यक्ष किस प्रकार का होता है यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

परिवीरसि परित्वा देवीर्विशोव्ययन्ताम्परिमं य-
जमानेऽरायो मनुष्याणाम् । दिवः सूनुरस्येपते
पृथिव्याल्लोक आरुण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

परिवीरिति परिवीः । असि । परि । त्वा । देवीः । विशः ।
व्ययन्ताम् । परि । इमम् । यजमानम् । रायः । मनु-
ष्याणाम् । दिवः । सूनुः । असि । एषः । ते । पृथि-
व्याम् । लोकः । आरुण्यः । ते । पशुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(परिवीः) यथा परितः सर्वतः सर्वा विद्या-

व्येति व्याप्नोति तथा (असि) (परि) सर्वतः (त्वा)

त्वां सुभाध्यक्षम् (दैवीः) देवानां विदुषामिमाः । विशः)
 प्रजाः (व्ययन्ताम्) विशिष्टतया प्राप्नुवन्तु जानन्तु वा (परि)
 सर्वतः (इमम्) प्रत्यक्षम् (यजमानम्) प्रज्ञानुष्ठातारम्
 (रायः) धनानि (मनुष्याणाम्) (दिवः) प्रकाशमया-
 त् सूर्यात् सूयत उत्पद्यते किरणसमूह इव (असि) (एषः) (ते)
 तव (पृथिव्याम्) (लोकः) राष्ट्रं राज्यस्थानम् (आरण्यः)
 अरण्येभ्यः (ते) तव (पशुः) पञ्चकश्चतुष्पात् सिं-
 हादिः । अयमंत्रः शत० ३ । ५ । ४-२३ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे सुभाध्यक्ष राजैस्त्वं परिबीः सर्वाविद्याव्यापकवदसि
 त्वात्त्वां दैवीर्विशः परिष्यन्ताम् । त्वं दिवः सूरुरिवास्मि पृथिव्यामेव ते तव
 लोकोस्तु आरण्यः पशु सिंहादिरप्यधीनोस्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—राज्यसांचरन्तं राजानं प्रजाजनाअभ्याश्रित्यकरं विनय
 न्तु स राजा प्रजापालनाय सिंहादिपशून् दस्युप्रभृतींश्च निहत्य स्वप्रजा
 यथायोग्य धर्मं संस्थापयेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे सुभाध्यक्ष राजन् । तू (परिबीः) सब विशाओं में अच्छे आ-
 स होने वाले के समान (असि) है (त्वाम्) तुझे (दैवीः) विद्वानों के विशः)
 सन्तान के समान प्रजा (परि) (व्ययन्ताम्) सर्व व्याप्त अर्थात् सब ठिकाने
 व्याप्त हुए तेरे कार्यकारी हों । (दिवः) प्रकाश के पुत्र सूर्य से (सूरुः) उत्पन्न
 हुए किरण समुदाय के तुल्य तू (असि) है (ते) तेरा (पृथिव्याम्) पृथिवी
 में (लोकः) राजधानी का देश हो और (आरण्यः) वनले सिंहादि दुष्ट पशु
 तेरे वरय भी हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—राज्य का आचरण करते हुए राजा को प्रजा लोग प्राप्त हो कर अ-
 पने पदार्थों का कर चुकावे और वह राजा उन प्रजाओं की रक्षा करने के लिये सिंह
 और शूकर वा अन्य और दुष्ट जीव तथा डाकू चोर उठाईंगारे और गांठ कटे आदि
 दुष्ट मनो को दह से वध में कर अपनी प्रजा को यथायोग्य धर्म में प्रवृत्त करें ॥ ६ ॥

उपवीरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । त्वष्टा देवता ।

आर्षी सृष्टी छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः सतान्प्रति किं कुर्यात् ते च तं प्रति किं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥
फिर वह प्रजा जनों के प्रति क्या करे और वे प्रजा जन उस राजा के
प्रति क्या करें यह उपदेश अगले मंत्र किया है ॥

उपावीरसि उपदेवान्देवीर्विशः प्रागुरुशिजो
वन्हितमान् । देव त्वष्टर्वसु रमहव्याते स्वद-
न्ताम् ॥ ७ ॥

उपावीरित्युपअवीः । असि । उप । देवान् ।
दैवीः । विशः । प्र । अगुः । उशिजः । वन्हित-
मानिति वन्हितमान् । देव । त्वष्टः । वसु । रम । ह-
व्याते । स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उपावी) उपागतपालक इव (असि) (देवान्)
विदुषः (दैवीः) देवसम्बन्धिनीर्दिव्याः (विशः) प्रजाः (प्र)
प्रकृष्टार्थे (अगुः) अगमन् (उशिजः) कर्मनीयान्
(वन्हितमान्) अतिशयितावन्हयो वोढारस्तान् (देव)
दिव्यगुणसम्पन्न ! (त्वष्टः) सर्वदुःखच्छिन् (वसु) वसू-
निधनानि । अत्र सुर्पा सुलुगिति शसोलुक् (रम) रमस्व ।
अत्रात्मनेपदेव्यत्ययेन परस्मैपदम् । (हव्या) होतुमत्तुमर्हा-
णि (ते) तव (स्वदन्ताम्) भुञ्जताम् । अयम्मंत्रः शत०
३ । ५ । ६ । १२ व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे देव ! त्वष्टः सभापते यतस्त्वमुपावीरिवास्तिस्माद्दैवी
यिंशो यथा उशिजो वन्हितमान् देवान् उपप्रागुरुस्तपात्यां प्राप्नुयन्ति यथेता-

स्त्वदाश्रयेणादधाभूत्वा रमन्ते तथा त्वमपि तासु रम रमस्व भयानेतेषां पदा
धान् भुङ्क्ते तथैते ते हव्या होतुं मर्हाणि हव्यानि यमु यमूनि स्वदन्ताम् ॥७॥

भावार्थः—यथा गुणप्राप्तिं उत्तमगुणं सेवन्ते तथा न्याय विचक्षणं रा-
जानं प्रजाश्च सेवन्ते येन मिथः प्रीत्यापरस्योन्नतिर्भवतीति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे देव ! दिव्यगुण संपन्न (त्वष्टः) सय दुःख के छेदन करने वा-
ले समाध्यक्त जिस से तू (उपावीः) शरणागत पालक सदृश (असि) है इसी
से (दैवीः) विद्वानों से सम्बन्ध रखने वाली दिव्यगुण सम्पन्न (विशः) प्रजा
जैसे (रशिजः) श्रेष्ठगुण शोभित कामना के योग्य (बन्धितमान) अतिशय
धर्म मार्ग में चलने और चलाने वाले (देवान्) विद्वानों को (उपमातुः) प्राप्त
हुए वैसे तुझे भी प्राप्त होते हैं जैसे तेरे आश्रय से प्रजा धनाढ्य होके सुखी हो
वैसे तू भी प्राप्त हुए प्रजाजनो से सत्कृत होकर (रमस्व) हर्षित हो जैसे तू प्रजा
के पदार्थों को भोगता है वैसे प्रजा भी तेरे (हव्या) भोगने योग्य अपूल्य (यमु)
धनादि पदार्थों को (स्वदन्ताम्) भोगें ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे गुण के ग्रहण करने वाले उत्तम गुणवान् विद्वान् का सेवन
करते हैं वैसे न्याय करने में चतुर राजा का सेवन प्रजाजन करते हैं इसी से परस्पर की
प्रीति से सब की उन्नति होती है ॥ ७ ॥

रेवती रमध्वमित्यस्य दीर्घतमाकृषिः बृहस्पतिर्देवता । प्रजापत्यनुष्टुप्.

छन्दः । ऋषभः स्वरः । ऋतस्य त्वेत्यस्य निवृत्

प्रजापत्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ पित्रादय स्वसन्तानान् कथमध्यापकाय प्रददुः स च तान्

कथं गृह्णीयादित्युपदिश्यते ॥

अथ पिता आदि रक्षकजन अपने सन्तानों को कैसे पढ़ाने वालों को कैसे दें ? और वह
उन को कैसे स्वीकार करें ? यह अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

रेवतीरमध्वम् बृहस्पते धारया वसूनि । ऋत-
स्य त्वादेवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामिधर्षा मा-
नुषः ॥ ८ ॥

रेवतीः । रमध्वम् । बृहस्पते । धारय । वसूनि ।
ऋतस्य । त्वा । देवहविरितिदेवहविः । पाशेन ।
'प्रति' । मुञ्चामि । धर्ष । मानुषः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(रेवतीः) रायः प्रशस्तानि धनानि विद्व-
न्ते. यासुताः प्रजाः (रमध्वम्) क्रीडध्वम् (बृहस्पते)
बृहत्यावेदवाचः पते ! पातः ! परमविद्वन् ! (धारय) अत्रा-
न्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः (वसूनि) (ऋतस्य)
सत्यन्यायाख्ययज्ञस्य (देवहविः) यथा देवानांहविरा-
दातुमहंचरित्रमरित तथा (पाशेन) ग्रन्थनैन (प्रति)
(मुञ्चामि) (धर्ष) धृष्णुहि ह्यचोतस्तिड इति दीर्घः
विकरणव्यत्ययेन शप् च (मानुषः) सर्वशास्त्रमनन-
शीलः । अयम्मंत्र. शत० ३ । ५ । ६ । १३ । ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे (रेवतीः) रेवत्यः प्रजा ! यूयं विद्यासु शिक्षासुरमध्वम् ।
हे बृहस्पते त्वमृतस्य वसूनि धारय । अथशिष्यायोपदिशतिगुरुः । हे राजन् !
प्रजाजन या ! मानुयोग्रहं पाशेनाविद्याग्रन्थनेन देवहविर्यथा तथा त्वां प्रति
मुञ्चामि त्वं विद्यासु शिक्षासु धर्षं धृष्टोभय ॥ ८ ॥

(मन्वताम्) (अनु) (पिता) जनकः (अनु) भ्राता
 (बन्धुः) (सगर्भ्यः) सोदरः (अनु) (सखा) सुहृ-
 त् (सयूध्यः) ससैन्यः (अग्नीषोमाभ्याम् पूर्वोक्ताभ्या-
 म् (त्वा) जुष्टम् (प्रीतम्) (प्र उक्षामि) सिञ्चामि ।
 अयम्मांत्रः शत० ३ । ५ । ७ । ३-५ । व्याख्यातः॥ ६ ॥

अन्वय — हे शिष्य अहं सवितुर्देवस्य प्रसवे अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो-
 हस्ताभ्यां त्वा-त्वामाददे । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वात्वां ये ब्रह्मचर्य-
 धर्मानुकूला आप ओषधयश्च सन्ति ताभ्योऽद्भ्यओषधीभ्यो नियुनज्मि ।
 त्वां मत्समीपे स्थातुं माताजननी अनुमन्यताम् पितानुमन्यताम् सगर्भ्या-
 भ्रातानुमन्यताम् सखानुमन्यताम् सयूध्योनुमन्यताम् अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं
 प्रीतियुक्तं त्वामहम् प्रोक्षामितद्गुणैरभिषिञ्चामि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे मात्रादिभिः पित्रादिभिर्वन्धु वर्गैर्मित्रवर्गैश्च
 स्वापत्यादीनि सुशिक्ष्य तैर्ब्रह्मचर्यं कारयितव्यं यतस्ते सद्गुणिनश्चरन्ति ॥६॥

पदार्थः—हे शिष्य मैं (सवितुः) समस्त ऐश्वर्य गुप्त (देवस्य) वेदवि-
 द्या प्रकाश करने वाले परमेश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस जगत् में
 (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा के (बाहुभ्याम्) गुणों से वा (पूष्णः) पृ-
 थिवी के (हस्ताभ्याम्) हाथों के समान धारण और आकर्षण गुणों से (त्वाम्)
 तुम्हें (आददे) स्वीकार करता हूँ तथा (अग्नीषोमाभ्याम्) अग्नि और सोम
 के तेज और शान्ति गुणों से (जुष्टम्) प्रीति करते हुए (त्वा) तुम्हें जो ब्रह्मचर्य
 धर्म के अनुकूल जल और ओषधि हैं उन (अद्भ्यः) जल और (ओषधीभ्यः)
 गोधूम आदि अन्नादि पदार्थों से (नियुनज्मि) नियुक्त करता हूँ तुम्हें मेरे स-
 मीप रहने के लिये तेरी (माता) जननी (अनु) (मन्वताम्) अनुमोदित करे
 (पिता) पिता अनुमोदित करे (सगर्भ्यः) सहोदर (भ्राता) भाई (अनु)
 अनुमोदित करे (सखा) मित्र (अनु) अनुमोदित करे और (सयूध्यः) तेरे

सहवासी (अनु) अनुमोदित करे (अग्नीपोमाभ्याम्) अग्नि और सोम के तेज और शान्ति गुणों में (जुष्टम्) प्रीति करते हुए (त्वा) तुझ को (प्र) व चांमि) उन्ही गुणों से ब्रह्मचर्य के नियम पालने के लिये अभिषिक्त करता हूँ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस संसार में माता पिता बन्धु वर्ग और मित्र वर्गों को चाहिये कि अपने संतान आदि को अच्छी शिक्षा देकर ब्रह्मचर्य करावें जिससे वे गुणवान् हों ॥२॥

अपांपेरुरिरयस्य मेधातिथिर्ऋषिः । आपो देवता । प्रजापत्यावृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । सप्तद्वयस्या निवृत्तार्पि । वृहती छन्द । मध्यम स्वरः ॥

अथोपनीतेन शिष्येण विद्यामुशिक्षाग्रहणाग्निहोत्रादि

यज्ञोऽयश्चमनुष्ठानतश्च इति गुरुरुपदिशेत् ॥

अब यज्ञोपवीत होने के पश्चान् शिष्य को अत्यावश्यक है कि विद्या

उत्तमशिक्षाग्रहण और अग्निहोत्रादिक का अनुष्ठान करै ऐसा

उपदेश गुरु किया करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

**अपाम्पेरुरस्यापोदेवीः स्वदन्तुस्वात्तञ्चित्स-
देवहविः । सन्ते प्राणो व्वातेन गच्छताः सम-
ङ्गानि यजत्रैः संयुज्जपतिराशिषा ॥ १० ॥**

अपाम् । पेरुः । असि । आपः । देवीः । स्वदन्तु ।
स्वात्तम् । चित् । सत् । देवहविरिति देवहविः । सम् ।
ते । प्राणः । व्वातेन । गच्छताम् । अङ्गानि । यज-
त्रैः । युज्जपतिरितियज्ञपतिः । आशिपेत्याशिषा ॥१०॥

भावार्थ विद्वद्भि सुशिक्षया कुमाराणां कुमारीणा च जगदीश्वरात्पृ-
चिषीपर्यन्तपदार्थानां बोध संपादनीयोपपत्तस्ते मूर्खस्त्वयन्धम परित्यज्य
सदासुखिनः स्फुरिति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (रेवतीः) अच्छे धन वाले सन्तानो ! प्रजा जनो ! तुम विद्या
और अच्छी शिक्षा में (रमध्वम्) रमो । हे (बृहस्पते) वेदवाणी पालने वाले
विद्वन् ! आप (अतस्य) सत्य न्याय व्यवहार से प्राप्त (वस्तूनि) धन अर्थात्
हम लोगों के दिये द्रव्य आदि पदार्थों को (धारय) स्वीकार कीजिये (अब
अध्यापक का उपदेश शिष्य के लिये है) हे राजन् ! प्रजा पुरुष ! वा (मानुषः) सर्व
शास्त्र का विचार करने वाला मैं (पार्शेन) अविद्या बन्धन से तुम्हें (प्रति)
मुञ्चामि छुटाता हूँ, तु विद्या और अच्छी शिक्षाओं में धृष्ट हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—विद्वानों को अपनी शिक्षा से कुमार ब्रह्मचारी और कुमारी ब्रह्मचारी
णीओं को परमेश्वर से ले के पृथिवी पर्यन्त पदार्थों का बोध कराना चाहिये । कि जिस
से वे मूर्खपनरूपी बन्धन को छोड़ के सदा सुखी हों ॥ ८ ॥

देवस्य त्वेत्यस्य दीर्घतमाश्वापिः । सविता-आश्विनौ-पूषा च देवताः ।

प्रजापत्या बृहती छन्दः मध्यम स्वरः । अग्नीषोमाभ्यामित्यस्य

पङ्क्तिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनः स शिष्य किमुपदिशेदित्याह ॥

फिर वह गुरु शिष्य को क्या उपदेश करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेद्विश्वनोर्वाहुभ्याम्पूषाणो
हस्ताब्भ्याम् । अग्नीषोमाब्भ्याञ्जुष्टनियुन-
ज्मि । अदभ्यस्त्वौपध्मिभ्योनुत्वा माता मन्न्य-
तामनुपितानुव्भ्रातासग्वभ्योनुसखासयूत्थ्य ।

अग्नीपोमाभ्यान्त्वा जुष्टम्प्रोक्षामि ॥ ९.॥

देवस्य । त्वां सवितुः । प्रसवइतिप्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अ-
ग्नीपोमाभ्याम् । जुष्टम् । नि । युनजिम् । अद्भ्यः-
इत्यद्भ्यः । त्वा ओपधीभ्यः । अनु । त्वा । माता ।
मन्यताम् । अनु । पिता । अनु । भ्राता । सगवर्भ्यःइति
सगवर्भ्यः । अनु । सखा । सयूथयइतिसयूथयः ।
अग्नीपोमावभ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्रा । उक्षामि ॥६॥

पदार्थः—(देवस्य) वेदविद्याप्रकाशकस्य (त्वा) त्वाम्
विद्वार्धिन्म् (सवितुः) सकलैश्वर्यवतः (प्रसवे) प्रसू-
यते विश्वस्मिन् यस्तस्मिन् (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रम-
सोः (बाहुभ्याम्) तत्तदगुणाभ्याम् (पूष्णः) पृथिव्याः
पूषेति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १ । १ (हस्ता-
भ्याम् हस्तइव वर्त्तमानाभ्यां धारणाकर्षणाभ्याम् (अ-
ग्नीपोमाभ्याम्) एतयोस्तेजः शान्तिगुणाभ्याम् (जुष्टम्)
प्रीतम् (नि) (युनजिम्) (अद्भ्यः) यथाजलेभ्यः (ओ-
पधीभ्यः रोगनिवारिकाभ्यः (अनु) (त्वा) त्वाम् (माता) जननी

पदार्थः— (अपाम्) जलानाम् (पेरुः) रक्षकः (असि) (आपः) (देवीः) शुद्धादिव्यसुखप्रदाः (स्वदन्तु) (स्वात्तम्) स्वेनसमन्ताद्गृहीतम् (चित्) अपि (सत्) (देवहविः) देवेभ्यो हविरिव (सम्) (ते) तव (प्राणः) (वातेन) पवनेन सह (गच्छताम्) (अङ्गानि) शिरआदीनि (यजत्रैः) यज्ञसाधकैर्विद्वद्भिः सह (यज्ञपतिः) यज्ञस्यपालकः (आशिषा) अयम्मन्त्रः शत० ३।६।६-८ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वय-हे शिष्य त्वसपांपेरुरसि संसारस्थाः प्राणिनस्त्यद्यज्ञशोचिता देवीरापश्चिः स्वात्तं धर्मानुष्ठानस्वीकृतं देवहविरिवसंस्वदन्तु सदाशिषा तवां गानियजत्रैः सह गच्छन्ताम् प्राणोवातेन संगच्छतां त्वं यज्ञपतिर्भव ॥१०॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । या यज्ञे प्रास्ताहुतयन्ता आदित्यमुपतिष्ठन्ते आदित्याकर्षणशक्त्या पृथिवी जलाकर्षणेन वृष्टिर्भवति सतोऽन्नमन्नः द्रव्यतानीति परंपरासंबन्धेन यज्ञशोचिता अपोहुतद्रव्यं च सर्वजीवा भुङ्क्षते ॥ १० ॥

पदार्थः—हे शिष्य तू (अपाम्) जल आदि पदार्थों को (पेरुः) रक्षा करने वाला (असि) है संसारस्थ जीव तेरे यज्ञ से शुद्ध हुए (देवीः) दिव्य सुख देने वाले (आपः) जलों को (चित्) और (स्वात्तम्) धर्म युक्त व्यवहार से प्राप्त हुए पदार्थों को (देवहविः) विद्वानों के भोगों के समान (संस्वदन्तु) अच्छी तरह से भोगें (आशिषा) मेरे आशीर्वाद से (ते) तेरे (अङ्गानि) शिर आदि अवयव (यजत्रैः) यज्ञ कराने वालों के साथ (सम्) सम्यक् नियुक्त हों और (प्राणः) प्राण (वातेन) पवित्र वायु के संग (गच्छन्ताम्) उत्तमंतःसरण-

करै औरतू (यज्ञपतिः) विद्या प्रचार रूपी यज्ञ का पालन करने द्वारा हो ॥ १० ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । जो यज्ञ में दीहुई आहुती हैं वे सूर्य के उपस्थित रहती हैं अर्थात् सूर्य की आकर्षण शक्ति से परमाणुरूप होकर सब पदार्थ पृथिवी के ऊपर आकाश में हैं उसी पृथिवी का जल ऊपर खिंचकर वर्षा होती है उस वर्षा से अन्न और अन्न से सब जीवों की मुख होता है इस परंपरा संबन्ध से यज्ञ शोधित जल और होम किये द्रव्य को सब जीव भोगते हैं ॥ १० ॥

घृतेनाक्तावित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । वातोदेवता ।

भुरिगाच्चर्चुर्गुण्णक् छन्दः । अपभः स्वरः ॥

अथ यज्ञकर्तृकारयिषोः कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

अब यज्ञ करने और कराने वालों को कर्त्तव्य काम का

उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

घृतेनाक्तौ पशून्त्रायेथाऽरेवति यजमाने प्रियं
धा आविश । उरोऽन्तरिक्षात्सजूर्देवेन वातेना-
स्य हविषस्तमनां यज्ञ समस्यतन्वा भव । वर्षो
वर्षायसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः स्वाहा देवेभ्यो देवे-
भ्युः स्वाहा ॥ ११ ॥

घृतेन । अक्तौ । पशून् । त्रायेथाम् । रेवति । यज-
माने । प्रियम् । धाः । आ । विश । उरोः । अन्तरिक्षात् ।
सजूरिति सजूः । देवेन । वातेन । अस्य । हविषः ।

त्मना । यजु । सम् । अस्य । तन्वा । भव । वर्षोऽ
इति वर्षो । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।
धाः । स्वाहा । देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(घृतेन) (अक्तौ) घृतेनासक्तचित्तौ यज्ञकर्त्ता यज्ञ-
कारयिता च (पशून्) गवादीन् (ग्रायेथाम्) रक्षेताम् (रेवति)
प्रशस्तैश्वर्ययुक्ते (यजमाने) यज्ञानुष्ठातरि (प्रियम्) प्रसन्न-
तासां पादि सुखम् (धाः) धेहि । अत्र लोडर्थे लुङ् अडभा-
वश्च (आ) समंतात् (विश) (उरोः) बहोः (अन्तरिक्षात्)
(सजूः) मित्रमिव (देवेन) सर्वगतेन (वातेन) वायुना सह
(अस्य) (हविषः) होतव्यस्य कर्मणि पठ्ठी (त्मना) आत्मना
(यज) संगच्छस्व एकीभव (सम्) (अस्य) (तन्वा) (भव)
(वर्षो) यज्ञकर्मणा सर्वसुखसेचक (वर्षीयसि) सर्वसुखमभि-
वर्षति (यज्ञपतिम्) यज्ञपालकम् (धाः) धेहि (स्वाहा) स-
त्कृत्यनुकूलाम् (देवेभ्यः) दीव्यन्ति प्रकाशन्ते सत्कर्मानु-
ष्ठानेन ये तंभ्यो धर्मिष्ठेभ्यो विद्वद्भ्यः (देवेभ्यः) शुभेभ्यो
गुणेभ्यः (स्वाहा) सत्कृत्यनुरूपाम् । अयममंत्रः शत० ३ ।
६ । २ । ५-१६ इत्यारुखातः ॥ ११ ॥

अन्ययः—हे यज्ञकर्त्ताकारयितारी घृतेनाक्ती घृतममस्की युयांपशून् ग्रायेथाम् एव
मेकैको देवेन वातेन सज्जुरो रन्तरिक्षात्प्रियं मे मोत्पादकम् सुखं देव नियजमाने धाम्ना-
निय इत्यन्तर्गृतिनाम् हिमस्वहविषः रमना आरमना यज्ञ अक्षयतन्याममममैकी १

भव न द्वैधमाचर हेवर्षी! यज्ञकर्मणा सुखसेचक त्वं देवेभ्यः स्वाहा देवेभ्यः
स्वाहा तद्यज्ञंदिहसुभ्यः पुनः पुनरागतेभ्यो विद्वद्भ्योः सकृत्सत्कृत्यनुरूपां
वाचमुदीरयन् वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः ॥११॥

भावार्थः—यज्ञार्थं घृतादिमग्नीषु भिर्भुज्यैः पशवो रक्षणीया घृतादि
सद्द्रव्येणाग्निहोत्रादियज्ञान् संप्राप्तैर्जलवायू संशोध्य सर्वेषां प्राणिनाम-
भीष्टं सुखं संसाध्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (घृतेन, अर्कौ) घृतप्रसक्त अर्थात् घृतचादने और यज्ञ के करा-
नेहारो ! तुम (पशून्) गो आदि पशुओं को (ज्ञायेथाम्) पालो, तुम एक २ जन
(देवेन) सर्वगत (वातेन) पवन से (सज्जः) समान प्रीति करते हुए समान
(उरोः) विस्वत (अन्तरिक्षात्) अन्तर्दिक्ष से उत्पन्न हुए (मिथम्) प्रिय सु-
ख को (रेवति) अच्छे पेश्वर्ययुक्त (यजमाने) यज्ञ करने वाले धनी पुरुष
में (धाः) स्थापन करो तथा (आविशः) उस के अभिप्राय को प्राप्त होओ और
(अस्य) इस के (हविषः) होम के योग्य पदार्थ को (त्मना) आप ही नि-
ष्पादन किये हुए के समान (यज) अग्नि में होमो अर्थात् यज्ञ की किसी कि-
या का विपरीत भाव न करो और (अस्य) इस के (तन्या) शरीर के साथ
(सम्) (भव) एकीभाव रखो किन्तु विरोध से द्विधा आचरण मत करो ।
हे (वर्षी) यज्ञ कर्म से सर्व सुख के पहुचाने वालो ! (देवेभ्यः) (स्वाहा)
(देवेभ्यः) (स्वाहा) सत्कर्म के अनुष्ठान से प्रकाशित धर्मिष्ठ ज्ञानी पुरुष
जो कि यज्ञ देखने की इच्छा करते हुए बार बार यज्ञ में आते हैं उन विद्वानों
के लिये अच्छे सत्कार कराने वाली वाणियोंको उच्चारण करते हुए यज्ञ की
को (वर्षीयसि) सर्व सुख वर्धने वाले यज्ञ में (धाः) अभियुक्त करो ॥११॥

भावार्थः—यज्ञ के लिये घृत आदि पदार्थ चाहने वाले मनुष्यों को गाय आदि
पशु रखने चाहिये और घृतादि अच्छे २ पदार्थों से अग्निहोत्र से लेकर उत्तम २ यज्ञों से
जल और पान की शुद्धि कर सब प्राणियों को सुख वर्धन करना चाहिये ॥ ११ ॥

पदार्थः-(देवीः) सद्भिद्याप्रकाशवत्यः (आपः) ओम्बुवन्ति
 सद्गुणान्यास्ताः (शुद्धाः) सत्कर्मामनुष्ठानपूताः (बोद्धव्यम्)
 स्वयंवरविवाहविधिं प्राप्नुत। अत्र वहप्रापण इत्यस्माल्लो-
 णि मध्यमबहुवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि कृते सहि-
 वहीरोदवर्णस्य । अ० ६ । ३ । ११२ । इत्यनेनोकारः (सुप-
 रिविष्टाः) तत्तत्सेवामुन्मुख्यएव। अत्र वर्त्तमाने लोट् (देवेषु)
 सद्भिद्यादिदिव्यगुणेषु विद्वत्सु (सुपरिविष्टाः) तथा भूताएव
 (वयम्) (परिवेष्टारः) परितो व्याप्ताः (भूयास्म ॥ १३ ॥

अन्वयः-हे कुमार्यो यथापः सद्गुणेषु व्याप्ता शुद्धा देवीः विदुष्यः सत्सिद्धयो-
 देवेषु सद्भिद्यादिदिव्यगुणेषु विद्वत्सु स्वपतिषु सुपरिविष्टाः कृतब्रह्मचर्याः
 स्वसमान्वरान् स्वीकृतवत्यः यथाचतेष्विष्टांसः स्ता विदुषीः प्राप्तास्तथायूष्म
 स्वीभावेनास्मान् प्राप्नुतेयं वयमपिपरिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

भावार्थः-अत्र याचकलुप्तोपमालंकारः । यथाविदुषोविदुषा स्त्रियः पाति-
 प्रत्यधर्मतत्परा भवन्ति तथा ब्रह्मचारियः कन्यास्तद्गुणस्यभावा भवेयु-
 ग्रंथचारियस्य गुरुजस्यभावास्तु यतः शुशिक्षया स्त्रीपुत्रादिरक्षणशीला भवे-
 युरिति ॥ १३ ॥

पदार्थः-हे कुमारियो 'तुम जैसे (आपः) श्रेष्ठगुणों में रमण करने वाली
 (शुद्धाः) सत्कर्माऽनुष्ठान से पवित्र (देवीः) विद्याप्रकाशवती विदुषी स्त्रीजन
 (देवेषु) श्रेष्ठ पित्रान् पतियों के निमित्त (सुपरिविष्टाः) और उन की सेवा करने
 को सन्मुख्य प्रवृत्त होकर अपने समान पतियों को (बोद्धव्यम्) भात होती हैं और
 वे विद्वान् पतिजन उन स्त्रियों को प्राप्त होते हैं जैसे तुम हो और हम भी (परि-
 वेष्टा) उम कर्म की योग्यता को (भूयास्म) पहुँचे ॥ १३ ॥

भावार्थः-उम मन्त्र में याचकलुप्तोपमालंकार है । जैसे विदुषी अर्थात् विद्वानों की

स्त्री, पातिव्रतधर्म में तत्पर रहती हैं वेमे ब्रह्मचारिणी कन्या भी उन के गुण और स्वभाव वाली हों और ब्रह्मचारी भी गुरुजनों की शिदा से स्त्री और पुरुष आदि की रक्षा करने में तत्पर हों ॥ १२ ॥

वाचन्त इत्यस्य मेधातिथिर्ज्ञापिः । विद्वांसो देवताः ।

भुरिगार्पो जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथ कथं ता गुरुपत्न्यो गुरुवद्य यथायोग्यशिक्षया स्वस्वान्ते-

वामिनः सद्गुणेषु प्रकाशयन्तीत्युपदिश्यते ॥

अब वे गुरुपत्नी और गुरुजन यथायोग्य शिदा से अपने २ विद्यार्थियों को अच्छे २ गुणों में कैसे प्रकाशित करते हैं यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाचं ते शुन्धामि प्राणान्ते शुन्धामि चक्षु-
स्ते शुन्धामि श्रोत्रन्ते शुन्धामि नाभिन्ते शु-
न्धामि मेढ्रन्ते शुन्धामि पायुन्ते शुन्धामि च-
रित्रांस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । ते । शुन्धामि ।
चक्षुः । ते । शुन्धामि । श्रोत्रम् । ते । शुन्धामि । ना-
भिम् । ते । शुन्धामि । मेढ्रम् । ते । शुन्धामि । पा-
युम् । ते । शुन्धामि । चरित्रान् । ते । शुन्धामि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(वाचम्) वक्तव्यनया तां वाणीम् (ते) तवं
(शुन्धामि) निर्मली करामि (प्राणम्) प्राणितिं येन
तं जीवनहेतुम् (ते) (शुन्धामि) . (चक्षुः) चक्षेऽनेन

माहिभूँ रित्यस्य मेधातिथिर्ऋपिः । विद्वांसो देवताः । भुरिक् प्रजाप-

त्यानुष्टुपुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स विद्वान् कीदृग्भवेदित्युपदिश्यते ॥

वह विद्वान् कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है

माहिर्भूर्माष्टदाकुर्नमस्तऽआतानानुर्वा प्रेहि
घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥१२॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । नमः । ते । आ-
तानेतेत्यातान । अनुर्वा । प्र । इहि । घृतस्य । कु-
ल्याः । उप । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(मां) निषेधे (अहिः) सर्पवत्(भूः) भवेः अग्रलि-
ङ्गर्थोलुङ् (पृदाकुः) मूढवदभिमानो व्याधवद्वा हिंसकः (न-
मः) अन्नम् । ननइत्यन्ननामसु पठितम् निघं० २ । ७ (ते)
तुभ्यम् (आतान) समन्तात्सुखं तनितः (अनुर्वा) अ-
श्वहीनः । अर्वेत्यश्वनामसु पठितम् निघं० १ । १४ (प्र)
प्रकृष्टार्थे (इहि) गच्छ (घृतस्य) उदकस्य (कुल्याः)
घृतधाराः (उप) (ऋतस्य) सत्यस्य (पथ्याः) वीथीः
(अनु) । अयम् मन्त्रः शत० ३।३। २ । १-३ व्याख्यातः ॥१२॥

अन्वयः—हे आतान त्वं अहिर्भाभूः पृदाकुर्भाभूस्ते तुभ्यं नमोस्तु सर्वा-
न् त्वत्पुण्याणां पदार्थः पुरत एव प्रयत्नत इति भावः । अनया घृतस्य
कुल्याः शयनस्थ पथ्यामोपेहि ॥१२॥

भावार्थः—फेनापि मनुष्येण धर्ममार्गे फुटिडमार्गगामि सर्पादिष्वकुटिला-
परणेन न भवितव्यं किंतु मयंदा सरलतायेनैव भवितव्यम् ॥१२॥

पदार्थः—हे (आतान) अच्छे प्रकार सुख के विस्तार करने वाले विद्वान् ! तू (मा) मत (अहिः) सर्प के समान कुटिल मार्गगामी और (मा) मत (पृदाकुः) मूर्खजन के समान अभिमानी वा व्याघ्र के समान हिंसा करने वाला (भूः) हो (ते) (नमः) सब जगह तेरे सुख के लिये अन्न आदि पदार्थ पहिले ही प्रवृत्त हो रहे हैं और (अनर्वा) अरब आदि सवारी के बिना निराश्रय पुरुष जैसे (घृतस्य) जल की (कुल्याः) बड़ी धाराओं को प्राप्त हो जैसे (श्रुतस्य) सत्य के (पथ्याः) मार्गों को प्राप्त हो ॥ १२ ॥

भाचार्यः—किसी मनुष्य को कुटिलगामी सर्प आदि सुष्ठु जीवों के समान धर्म मार्ग में कुटिल न होना चाहिये किन्तु सर्वदा मरल भाव से ही रहना चाहिये ॥ १२ ॥

देवीरापइत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । आपोदेवताः ।

निचृदार्प्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ वटुभिर्मन्त्रचारिणीभिश्च गुरुपत्न्यः कथं सम्भा-

ननीया इत्युपदिश्यते ॥

अब ब्रह्मचारी बालक और ब्रह्मचारिणी कन्याओं को गुरुपत्नियों का कैसे मन करना चाहिये यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवीरापः शुद्धावोऽद्भुतसुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टावयम्परिविष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोऽद्भुतम् । सुपरिविष्टा इति सुपरिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टा इति सुपरिविष्टा । वयम् । परिवेष्टार इति परिवेष्टारः । भूयास्म ॥ १३ ॥

तन्नेत्रम् (ते) (शुन्धामि) (ओत्रम्) शृणोति
 येन तत् (ते) (शुन्धामि) (नाभिम्) नह्यते वध्यते
 यया ताम् (ते) (शुन्धामि) (मेढ्रम्) मेहत्यनेन त-
 दुपस्थेन्द्रियम् (ते) (शुन्धामि) (पायुम्) पात्यनेन
 तं गुह्येन्द्रियम् (ते) (शुन्धामि) (चरित्रान्) व्यवहारान्
 (तं) (शुन्धामि) अयम्मंत्रः शत० । ३ । ६ । २ । ६ व्या-
 ख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ! विविधशिक्षाभिस्तेहं वाचं शुन्धामि ते प्राखं शु-
 न्धामि ते चक्षु शुन्धामि ते ओत्रं शुन्धामि ते नाभिं शुन्धामि ते मेढ्रं शु-
 न्धामि ते पायुं शुन्धामि ते चरित्रान् शुन्धामि ॥ १४ ॥

भावार्थ — गुरुभिरुपनीषिष्व ऋग्वेदापवेदवेदानोपाङ्गशिक्षया देहे-
 न्द्रियान्तःकरणरसनःशुद्धिगरीरपुष्टिप्राणसंतुष्टीः प्रदाय सर्वे कुमारः सर्वाः
 कन्याश्च सद्गुणेषु प्रवर्त्तयितव्या इति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे शिष्य ! मैं विविधशिक्षाओं से (ते) तेरी (वाचम्) जिस में
 बोलना है उस वाणी को (शुन्धामि) शुद्ध अर्थात् सद्गुणानुकूल करता हूँ (ते)
 तेरे (चक्षु) जिस से देखना है उस नेत्र को (शुन्धामि) शुद्ध करता हूँ (ते)
 तेरी (नाभिम्) जिस से नाडी आदि बांधे जाते हैं उस नाभि को (शुन्धामि)
 पवित्र करता हूँ (ते) तेरे (मेढ्रम्) जिस से मूत्रोत्सर्गादि किये जाते हैं उस
 त्तिड्ग को (शुन्धामि) पवित्र करता हूँ (ते) तेरे (पायुम्) जिस से रक्षा
 की जाती है उस गुदेन्द्रिय को (शुन्धामि) पवित्र करता हूँ (चरित्रान्) स-
 मस्त व्यवहारों को (शुन्धामि) पवित्र शुद्ध अर्थात् धर्म के अनुकूल करता हूँ ।
 तथा गुरुपत्नी पक्ष में सर्वत्र " करनी हूँ " यह योजना करनी चाहिये ॥ १४ ॥

भावार्थ — गुरु और गुरुश्रितियों को चाहिये कि वेद और उपवेद तथा वेद
 के अंग और उपाङ्गों की शिक्षा से देह इन्द्रिय अन्तःकरण और मन की शुद्धि गरीर

* वेदाः ऋग्वेद सामा यजुर्वेद उपवेदाः अथर्ववेद पञ्चवेदगान्धर्ववेदायुर्वेदाः, वेदाङ्गानि शिक्षाङ्गानि
 उपाङ्गानि निष्क उन्नीष्यानिपतिनि उपाङ्गानि—नीतिः वैशेषिकन्याय पातञ्जल साङ्ख्ययनान्ता ॥

की पुष्टि तथा प्राण की संतुष्टि देकर समस्त कुमार और कुमारियों को अच्छे रःगुणों में प्रवृत्त करावे ॥ १४ ॥

मनस्त इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

निचृदापी त्रिष्टुप् छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरुक्तोर्थः प्रकारान्तरेण प्रकाश्यते ॥

फिर भी प्रकारान्तरे से अगले मन्त्र में उक्त अर्थ का प्रकाश किया है ॥

मनस्तु आप्यायतां वाक्त्वाप्यायताम्प्रा-
णस्तु आप्यायताञ्चक्षुस्तु आप्यायतांश्च श्रोत्रं तु
आप्यायताम् । यत्तै क्रूरं यदास्थितं तत्तु आप्या-
यतान्निष्ठायतान्तत्तै शुध्यतु शमहोभ्यः । ओपधे
त्रायस्व स्वधिते मेनश्चिह्नीसीः ॥ १५ ॥

मनः । ते । आप्यायताम् । वाक् । ते । आप्या-
यताम् । प्राणः । ते । आप्यायताम् । चक्षुः । ते ।
आप्यायताम् । श्रोत्रं । ते । आप्यायताम् । यत् ।
ते । क्रूरम् । यत् । आस्थितमित्यास्थितम् । तत् ।
ते । आप्यायताम् । निः । त्यायताम् । तत् । ते ।

शुध्यतु । शम् । अहोभ्यऽइत्यहः भ्यः । ओपधे ।
त्रायस्व । स्वधितुऽइति स्वधिते । मा । एनम् । हिंसीः ॥ १५ ॥

• पदार्थः—(मनः) संकल्पविकल्पात्मकम् (ते) तव
(आ) (प्यायताम्) सत्कर्मानुष्ठानेन वर्द्धताम् (वाक्)
(ते) (आ) (प्यायताम्) (प्राणः) (ते) (आप्याय-
ताम्) (श्रोत्रम्) (ते) (आप्यायताम्) (यत्) (ते)
तव (क्रूरम्) दुश्चरित्रम् (यत्) (आस्थितम्) निश्चितम्
(तत्) (ते) (आप्यायताम्) (निः) पृथगर्थे (त्यायताम्)
संहन्यताम् (ते) (शुध्यतु) (शम्) सुखम् (अहोभ्यः)
कालविशेषेभ्यः (ओपधे) ओपो विज्ञ नं धीयते यस्मिन्-
स्तत्संबुद्धौ ! ! अत्र ओपगतावित्यस्माद्गतिरत्रविज्ञानं
गृह्यते (त्रायस्व) (स्वधिते) स्वेष्वात्मीयेषु धितिः पोषणं
यस्मास्तत्संबुद्धौ (मा) निर्पधे (एनम्) पूर्वोक्तम् (हिंसीः)
कुशिक्षया लालनेन वा मा त्रिनाशये ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ! मदीयशिक्षणेन ते तव मन आप्यायताम् ते प्राण
आप्यायताम् ते चक्षुराप्यायताम् ते श्रोत्रमाप्यायताम् ते यत्क्रूरं दुश्चरित्रं तत्
निष्प्यायताम् दूरीगच्छतु यत् ते तवास्थितम् निश्चितं तदाप्यायताम् इत्थं ते
सर्वशुध्यतु अहोभ्यो दिनेभ्यस्तुभ्यं शमस्तु । अथ स्वस्वामिनि शिष्यलालनापरं
गुरुपत्नीवाक्यम् । हे ओपधे ! विज्ञानवराध्यापक ! त्वमेनं शिष्यं त्रायस्व माहिंसीः ।
सच स्वपत्नीप्रत्याह । हे स्वधिनेऽध्यापके त्वि ! त्वमेनां त्रायस्व माहिंसीश्च ॥ १५ ॥

भावार्थः—सत्कर्मोऽनुष्ठानेन सर्वोत्पन्नतिर्भवत्यतः सर्वैर्ननुप्यैर्गुरु-
शिक्षया समस्तसत्कर्मोऽनुष्ठेयम् गुरवो गुणग्रहणायैव शिष्याणां ताडनं
विदधति तनस्तेषामिदमभ्युदयनिःश्रेयसकारि जायतएवेतिबोध्यम् । दम्प-
ती परस्परमेवमुपदिशेताम् । हे पते ! भवानयं शिष्यो यथा सद्योविद्वान्
स्यात्तथा प्रयतताम् हे धर्मपत्नि ! भवती यथेयं कन्या तूर्णं विदुषी भवेत्तथा
विदधातु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे शिष्य ! मेरी शिक्षा से (ते) तेरा (मनः) मन (आप्या-
यताम्) पर्याप्त गुणयुक्त हो (ते) तेरा (प्राणः) प्राण (आप्यायताम्)
बलादिगुण युक्त हो (ते) तेरी (चक्षुः) (आप्यायताम्) निर्मल दृष्टि वाली हो
(ते) तेरे (श्रोत्रम्) (आप्यायताम्) कर्ण सद्गुण व्याप्त हों (ते) तेरा
(यत्) जो (कूरम्) दुष्ट व्यवहार है वह (निः) (स्त्यापताम्) दूर हो और
(यत्) जो (ते) तेरा (आस्थितम्) निश्चय है वह (आप्यायताम्) पूरा हो
इस प्रकार से (ते) तेरा समस्त व्यवहार (शुध्यतु) शुद्ध हो और (अहोभ्यः)
प्रतिदिन तेरे लिये (शम्) सुख हो । हे (ओपधे) प्रवर अध्यापक ! आप (ए-
नम्) इस शिष्य की (त्रायस्व) रक्षा कीजिये और (माहिंसीः) व्यर्थ ताड़ना मत की-
जिये । हे (स्वधिये) प्रशस्ताध्यापके ! तू इस कुमारिका शिष्या की (त्रायस्व) र-
क्षा कर और इस को अयोग्य ताड़ना मत दे ॥ १५ ॥

भावार्थः—सत्कर्म करने से सब की उत्पत्ति होती है इस से सब मनुष्यों को चा-
हिये कि सुशिक्षा पाकर समस्त सत्कर्मों का अनुष्ठान करें इसी से अध्यापक जन गुण
ग्रहण कराने ही के लिये शिष्यों को ताड़ना देते हैं वह उन की ताड़ना अत्यन्त सुख
की करने वाली होती है । स्त्री और पुरुष इस प्रकार उपदेश करें कि हे सर्वोत्तम अध्या-
पक ! यह आप का विद्यार्थीजैसे शशि विद्वान् होनाय वैसा प्रयत्न कीजिये । हे प्रिये ! यह
कन्या जिस प्रकार अतिशीघ्र विद्यायुक्त हो वैसा काम कर ॥ १५ ॥

रक्षतां भागद्वयस्य मेधातिथिर्धृष्टिः । द्यावापृथिव्यौ देवते । ब्राह्मणुष्णि-
कूच्छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

अथ शिष्यवर्गेषु यथायोग्योपदेशकरणमाह ॥
अथ शिष्यवर्गों में मे प्रति शिष्य को यथा योग्य उपदेश
करना अगले मंत्र में कहा है ॥

पदार्थः—(रक्षसाम्) रक्षन्ति परार्थहननेन स्वार्थमि-
तिरक्षांसि तेषाम् (भागः) सेवनीयः (असि) (निरस्तम्)
निःसृतम् (रक्षः) सर्वतः स्वार्थरक्षकः परार्थहन्ता (इदम्)
(अहम्) (रक्षः) (अभि) सन्मुखे (तिष्ठामि) (इदम्)
(अहम्) (रक्षः) रक्षति सर्वतः स्वार्थनिमित्तीभूतं कर्म
(अव) अवर्गार्थे (बाधे) नाशयामि (इदम्) (अहम्)
(रक्षः) (अधमम्) नीचतमोन्धकारम् (नयामि) प्रा-
पयामि (घृतेन) जलेन (द्यावापृथिवी) भूमिप्रकाशौ
(प्र) प्रकृष्टार्थे (ऊर्णवायाम्) आच्छादयताम् (वायो)
वात जानाति सूचयति सदसत्पदार्थानिति वा वायुस्त-
त्संबुद्धौ (वेः) विद्धि अत्र लोडर्थे लङ् (स्तोकानाम्)
स्वल्पानाम् शेषविवक्षातः कर्मणिपठौ (अग्निः) सर्वविद्या
प्राप्नोविद्वान् (आज्यस्य) स्नेहद्रव्यस्य (स्वाहाकृते) सत्य
वाचामुपगतेव्यवहारे (ऊर्ध्वनभसम्) ऊर्ध्वनभोजलांयस्मा-
त्तम् (मारुतम्) (गच्छतम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे दुष्टकर्मकारिन्! त्वं रक्षसांभागीस्यतोरक्षो निरस्तं भव अ-
हम् इदम् रक्षोभित्तिष्ठामि तिरस्करणाय तरसन्मुखमुपयिष्यामि न केवलम्
भित्तिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोदुष्टस्वभाविनमवबाधेऽर्थाधीनो यथा स्या-
त्तथा इन्मि यतो न पुन सन्मुखो भूपादिति भावः । अहमिदं रक्षोऽधमं तमो
नयामि दुःसहदुःखं प्रापयामि च । हे वायो ! गुणग्राहकसद्वृद्धिषेधनशील शि-
ष्य! त्वं स्तोकानां स्तोकान् मूहमप्यवहारान् वेः विद्धि त्वद्यज्ञशोधितेन घृतेन
द्यावापृथिवीमूर्णवायाम् आच्छादयेताम् । अग्निः समस्तविद्यापन्नो विद्वान्
स्तवान्यस्य स्नेहद्रव्यं स्वाहा वेत्तु जानातु तथा स्वाहाकृते पूर्वोक्ते द्यावापृथि-
वौ ऊर्ध्वनभसं स्वद्यज्ञशोधितजलमूर्धं प्रापकं मारुतं गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—बुद्धिमन्तः सदमद्विवेकका विद्वांसः शिष्येषु यथायोग्य शिष्यमनुविदधति यत्कर्मणा जलवायुशुद्धया दृष्टिर्भवति दृष्ट्वाैव सर्वप्राणिभ्यः मुख संपद्यते ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे दुष्टकर्म करने वाले जन । तू (रक्षसाम्) दुष्टोऽर्थात् परार्थ नाशकर आपना अभीष्ट करने वालों का (भागः) भाग (आसि) है इस कारण (रक्षः) रक्षस स्वभानी तू (निरस्तम्) निकम्बजा (अहम्) मैं (इदम्) ऐमे (रक्षः) स्वार्थसाधक कां (अभिनिष्ठासि) तिरस्कार करने के लिये सन्मुख होता हूँ और केवल सन्मुख ही नहीं किन्तु (अहम्) मैं (इदम्) ऐमे (रक्षः) दुष्ट जन को (अश्रवाधे) अन्यन्त तिरस्कार के साथ पीटता हूँ जिम से वह फिर सामने न हो और (अहम्) मैं (इदम्) ऐसे (रक्षः) दुष्टजन को (अधमम्) दुःसह दुःख को (नयामि) पहुचाता हूँ । अब अष्ट गुणग्राही शिष्य के लिये उपदेश है । हे वायोःगुण ग्राहक सत् असत् व्यवहार की विवेचना करने वाला तू (स्तोकोनाम्) सूक्ष्म से सूक्ष्म व्यवहारों को (वेः) जान और तैरे यज्ञ शोधित जल से (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि (मोर्षुवायाम्) अच्छे आच्छादित हों (आग्निः) समस्त विद्यायुक्त विद्वान् तैरे घृत आदि पदार्थ के (स्वाहा) अच्छे होम किये हुए को (वेतु) जाने तथा (स्वाहाकृते) हवन किये हुए स्नेहद्रव्य को प्राप्त पूर्वोक्त जो सूर्य और भूमि हैं वे (ऊर्ध्वनभसम्) तैरे यज्ञ से शुद्धहुए जल को ऊपरपहुंचाने वाले (भारुतम्) पवन को (गच्छतम्) प्राप्त हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—बुद्धिमान् अष्ट और आग्नि के विवेक करने वाले विद्वान् लोग अपने शिष्यों में यथायोग्य शिक्षा विधान करते हैं यज्ञ कर्म से जल और पवन की शुद्धि उस की शुद्धि से वर्षा और उस से सब प्राणियों को मुख उत्पन्न होता है ॥ १६ ॥

इदमापहत्यस्य दीर्घतमाश्रयि । आपो देवताः । निचृद्ग्रह्यन्मुष्टु-
पुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

शुद्धेन जलेन किं भावनीयमित्युपदिश्यते ॥

अब निर्दोष जल से क्या संभावना करनी चाहिये यह
अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्चमलं श्रयत् । यज्ञा-

भिदुद्रोहानृतं यच्च शेपेऽभिरुणम् । आपो मा
तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । अवद्यम् । च । मलम् ।
च । यत् । यत् । च । अभिदुद्रोहेत्यभिदुद्रोह । अनृतम् ।
यत् । च । शेपे । अभिरुणम् । आप । मा । तस्मात् ।
एनसः । पवमानः । च । मुञ्चतु ॥ १७ ॥

पदार्थः—(इदम्) वक्ष्यमाणम् (आपः) आप्तेवन्ती-
त्यापः (प्र) (वहत) अत्र लङर्थे लोट् । (अवद्यम्) निन्दम्
(च) विकारिसमुच्चये (मलम्) अशुद्धिकरम् (यत्) (च)
प्रकृतिविरुद्धग्रहणे (यत्) (च) लोकविपुष्टसमुच्चये
(अभिदुद्रोह) यथाभिदुहति तथा (अनृतम्) असत्यम्
(यत्) (च) परुषवचः समुच्चये (शेपे) आक्रुश्यामि
(अभिरुणम्) निर्भयम् (आपः) (मा) माम् (तस्मात्)
(एनसः) धर्माविरुद्धाचरणात् (पवमानः) पवित्रीकरोद्व्यव-
हारः (च) शुद्धोपदेशसमुच्चये (मुञ्चतु) पृथक्करोतु ॥ १७ ॥

अन्वयः—आपः सर्वं विद्याव्यापिनो विवक्षितो यूपं यथापः शुद्धिक-
रास्तथा मनः यदवद्यम् निन्द्य कर्म यच्च मलम् अविद्यारूपं तदिदं प्रवहत
अपनयत च-पुनः यदहमनृतं कथं दुद्रोह ययत् अभिरुणम् निरपराधिनम्
पुरुषं शेपे तस्मात् पूर्वोक्तादेनसः मा मां पृथक् रक्षतु यथा पवमानो

मालिन्याम्नांसद्योदूरीकरेति तथान्यानपि मुञ्चतु पृथक् करोतु ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारवमालंकारश्च । विद्वान् जलमिव सांसारिकपदार्थानां शेषको भूत्वा धर्म्यं कर्माचरेत् । मनुष्यैरीश्वरप्रार्थनया दुष्टाचारात् पृथक् भूत्वा निर्मलेषु विद्यादिग्रहणकर्मसु सदा प्रवर्तितव्यमिति ॥ १७ ॥

पदार्थः—भो (आपः) सर्व विद्याव्यापक विद्वान् लोगो ! आप जैसे (आपः) जल शुद्धि करते हैं वैसे मेरा (यत्) जो (अवयवम्) अकथनीय निवर्त्यकर्म (च) और विकार तथा (यत्) जो (मलम्) अविद्यारूपी मल है (इदम्) इस को (प्रवहत) बहाइये अर्थात् दूर कीजिये (च) और (यत्) जो मैं (अनृतम्) झूठ मूठ किसी से (दुष्टेह) द्रोह करता होऊ (च) और (यत्) जो जो (अभीरुणम्) निर्भय निरपराधी पुरुष को (शे।) उलाहने देता हूँ (तस्मात्) उस उक्त (एतसः) पाप से (मा) मुझ अलग रखो (च) और जैसे (पवमानः) पवित्र व्यवहार (मा) मुझ को पाप व्यवहार से अलग रखता है वैसे (च) अन्य मनुष्यों को भी रखे ॥ १७ ॥

भावार्थः—जैसे जल सांसारिक पदार्थों का शुद्धि का निदान है वैसे विद्वान् लोग सुधार का निदान हैं इस से वे अच्छे कामों को करें । मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की उपसना और विद्वानों के संग से दुष्टाचरणों को छोड़ सदा धर्म में प्रवृत्त रहें ॥ १७ ॥

सन्तइत्यस्य दीर्घतमा ऋपिः । अग्निदेवता । मजापत्यानुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

रेडसीत्यस्य दीर्घपाङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ रणे योद्धाकीदृग्भवेदित्युपादिश्यते ॥

अब रण में युद्ध करने वाला शिष्य कैसा हो यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सन्ते मनो मनसा सम्प्राणाः प्राणेन गच्छताम् । रेडस्यग्निष्ठा श्रीणात्वापस्त्वास

मंरिणन्वातंस्य त्वाध्राज्यै पूषाणोरध्व्याऽकुष्म-
णाव्यथिप्रप्रयुतन्धेपः ॥ १८ ॥

सम् । ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः । प्राणेन ।
गच्छताम् । रेत् । असि । अग्निः । त्वा । श्रोणातु ।
आर्पः । त्वा । सम् । अरिणन् । वार्तस्य । त्वा ।
ध्राज्यै । पूष्णः । रथ्वै । ऊष्मणाः । व्यथिपत् ।
प्रयुंतमितिप्रयुंतम् । द्वेपः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सम्) (ते) तव (मनः) 'अन्तःकरणम्
(मनसा) विज्ञानेन (सम्) (प्राणः) (प्राणेन) बलेन
(गच्छताम्) (रेद्) शत्रुहिंसकः । अत्र रिपतेर्हिंसार्थात्
कर्त्तरिविच् (अग्निः) युद्धजन्यक्रोधाग्निः (त्वा)
त्वाम् (श्रीणातु) परिपचतु (त्वा) त्वाम् (आपः)
जलानि (सम्) (अरिणन्) प्राप्नुवन्तु रिणातीति गति-
कर्मसु पठितम् निघं० २। १४ (वातस्य) वायोः (ध्राज्यै)
गत्यै अत्र गत्यर्थाद् ध्रजधातोः इज्ज्वादिभ्यश्च इतो ज्प्रत्य-
यः (पूष्णः) पोषकरस्यादित्यस्य (रंह्यै) गत्यै (ऊषणः)
आतपात् (व्यथिपत्) व्यथते (प्रयुतम्) एतत्संख्याकम्
(द्वेषः) द्वेष्टियेनसः । अयम्मन्त्रः शत० ३। ६। ४। ९-३१
व्याख्यातः । १८ ॥

अन्वयः—हे योद्ध 'संग्रामे ते मनो मत्तसा प्राणः प्राणेन च संग
 ष्टताम् हे धीर त्वं' रेडसि त्वा त्वामग्निर्युद्धजन्यक्रोधाग्निप्रव्रीणातु रथं

प्रयुतं शत्रुसैन्यं प्राप्य तज्जन्यादूष्मणो द्वेषो मा व्यथिपत् त्वां वातस्य धाज्यै
वातस्य गतिभिर्गुहकर्मणि गत्यै यद्वापूष्णो रंक्ष्यै सूर्यस्य गतिरिष्य युद्ध
भूमिषु गत्यै यद्यार्थतया युद्धकर्मणि प्रवृत्त्यै आपः समरिणन् ॥ १८ ॥

भावार्थः-मनुष्यैः संग्रामे मनः समाधाय स्वबलवद्दुष्कान्मपानश-
स्त्रादिपदार्थान् संपाद्य शत्रून् निहत्य स प्राप्तो विजेतव्य इति ॥ १८ ॥

पदार्थः-हे युद्धशील शूरवीर ! संग्राम में (ते) तेरा (मनः) न (मनसा
विद्यावल और (प्राणः) प्राण (प्राणेन) प्राण के साथ (सम्) (गच्छताम्)
सगत हो हे वीर ! तू (रेड्) शत्रुओं को मारने वाला (आसि) हे (त्वा) तुझ
(अग्निः) युद्ध से उत्पन्न हुए क्रोध का अग्नि (श्रीणातु) अच्छे पचावे तू
(प्रयुतम्) करोड़ों प्रकार के शत्रुओं की सेना को प्राप्त होता है तुझ को तज्जन्य
(ऊष्मणः) गरमी का (द्वेषः) द्वेष मत (व्यथिपत्) अत्यन्त पीड़ायुक्त करे
जिस से (वातस्य) (धाज्यै) पवन की गति के तुल्य गति के लिये वा (पूष्णः)
पुष्टिकारक सूर्य के (रंक्ष्यै) बेग के तुल्य बेग के लिये अर्थात् यथार्थता से युद्ध
करने में प्रवृत्ति होने के लिये (आपः) अच्छे २ जल (सम्) (अरिणन्)
अच्छे प्रकार प्राप्त हों ॥ १८ ॥

भावार्थः-मनुष्यों को चाहिये कि अपने बल के बढ़ाने वाले अस्त्र जल और शस्त्र
अस्त्र आदि पदार्थों को इकट्ठा करके शत्रुओं को मारकर संग्राम जीतें ॥ १८ ॥

घृतं घृतपावान इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । विश्वेदेवादेवताः ।

ब्राह्मण्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तत्र किं भवितुमर्हतीत्युपदिश्यते ॥

फिर युद्धकर्म में क्या होना चाहिये यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

घृतहृद्घृतपावानः पिवतु वसां वसापावानः
पिवतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः

प्रदिशं ऽ आदिशो विदिशंः उद्दिशो दिग्भ्यः
स्वाहा ॥ १६ ॥

घृतम् । घृतपावान् ऽ इति घृतपावानः । पिवत ।
वसाम् । वसापावान् ऽ इति वसापावानः । पिवत ।
अन्तरिक्षस्य । हविः । असि । स्वाहा । दिशः । प्र-
दिश इति प्रदिशः । आदिश इत्यादिशः । विदिश ऽ इति-
विदिशः । उद्दिश ऽ इत्युत् दिशः । दिग्भ्य ऽ इति दिग्भ्यः ।
स्वाहा ॥ १७ ॥

पदार्थः— (घृतम्) उदकं । घृतमित्युदनामसु प-
ठितम् । निघं ० १ । १२ (घृतपावानः) उदकपावो राः (पि-
वत) (वसाम्) वीररसनीतिम् (वसापावानः) वसां नि-
वासं पान्ति ते (पिवत) (अन्तरिक्षस्य) आकाशस्य (ह-
विः) आदीयत इति (असि) (स्वाहा) युष्टानुकूलां शो-
भनां वाचम् (दिशः) पूर्वाद्याः (प्रदिशः) अभ्यन्तर-
दिशः (आदिशः) आभिमुख्यादिशः (विदिशः) विरु-
द्धदिशः (उद्दिशः) या उद्दिश्यन्ते ताः (दिग्भ्यः) पूर्व-
प्रतिपादिताभ्यः सर्वाभ्यः (स्वाहा) तत्तत्स्थानानुकूलं
शोभनां वाचम् । अयम्मन्त्रः शत ० ३ । ६ । ४ । ३२-३६
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः- हे घृतपावानो वीरा ! भूषं घृतं पिबत हे वसापावानो! भूषं वसां पिबत हे सेनाध्यक्ष ! चक्रव्यूहादिसेनारचक ! एवं प्रतिवीरमन्तरिक्षस्य हविरसीति स्वहा शोभनया वाचा सर्वान् वीरान्या दिशः, प्रदिश, आदिशो, विदिश, उद्दिशश्च सन्ति ताभ्यः सर्वान्भ्यो दिग्भ्यां सर्वाः सेना विभज्य शत्रून् विजयध्वम् ॥ १९ ॥

भावार्थः-सेनाध्यक्षाणामुचितमस्ति स्वसेनास्थान् वीरान् शरीर धूल्युक्तान् युद्धविद्यामुशिक्षितान् संवाद्य युद्धे सर्वान् दिक्षु यथायोग्यान् स्वसेनाभागान्सस्थाप्य सर्वतः शत्रूनावृत्य विजित्य च न्यायेन प्रजां पालयेयुरिति ॥ १९ ॥

पदार्थः-हे (घृतपावानः) जल के पीने वाले वीरपुरुषो ! तुम (घृतम्) अमृतात्मक जल को (पिबत) पिओ हे (वसापावानः) नीति के पालने वाले ! वीरो तुम (वसाम्) जो वीर रस की वाणी अर्थात् शत्रुओं को स्तम्भन करने वाली है उस को (पिबत) पिओ हे सेनाध्यक्ष चक्रव्यूहादि सेना रचक मत्पेक वीर को तू जिस से (अन्तरिक्षस्य) आकाश की (हविः) रुकावट अर्थात् युद्ध में बहुतों के बीच शत्रुओं को घेरना (असि) है उस (स्वाहा) शोभन वाणी से जो (दिशः) पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण (प्रदिशः) आग्नेयी नैर्ऋति वायवी और ऐशानी उपदिशा (आदिशः) आग्नेय सामने मुहाने की दिशा (विदिश) पीछे की दिशा और (उद्दिशः) जिस ओर शत्रु लाजित हो वे दिशा हैं उन सब (दिग्भ्यः) दिशाओं से यथायोग्य वीरों को बांट के शत्रुओं को जीता ॥ १९ ॥

भावार्थः-सेनाध्यक्षों को उचित है कि अपनी २ सेना के वीरों को अत्यन्त पुष्टकर युद्ध के समय चक्रव्यूह श्येनव्यूह तथा शङ्ख व्यूह आदि रचनादि युद्ध कर्मों से ससज्ज दिशाओं में अपनी सेनाओं के भागों को स्थापन कर सब प्रकार से शत्रुओं को घेर पार जीतकर न्याय से प्रजापालन करें ॥ १९ ॥

पेन्द्रः प्राण इत्यस्य दीर्घासमा अपि । स्यष्टा देवता ।

प्राक्चक्षुःपुच्छः । पितृः स्वयः ।

पुनस्तत्राग्नीध्रं कथं यत्तं रक्षित्युपदिश्यते ॥

फिर संग्राम में वीर पुरुष आपस में कैसे वधें यह उद्देश

अगले मंत्र में किया है ॥

ऐन्द्रः प्राणो ऽअङ्गे ऽअङ्गे निदीध्यैन्द्र ऽउ-
दानो ऽअङ्गे निधीतः । देवत्वष्ट्रभूरि ते सध्रस
मेतु सलक्ष्मा यद्विपुरुषममवाति । देवत्रायन्तम्
वसे सखायोनं त्वा मातापितरौ मदन्तु ॥ २० ॥

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गेऽअङ्ग इत्यङ्गेऽअङ्गे । नि ।
दीध्यत् । ऐन्द्रः । उदानऽइत्युत् आनः । अङ्गेऽअङ्गइ-
त्यङ्गऽअङ्गे । निधीतइतिनिधीतः । देव । त्वष्ट्रः । भूरि ।
ते । सध्रसमिति सम् संम् । एतु । सलक्ष्मेतिसलक्ष्म ।
यत् । विपुरुषमिति विपुरुषम् । भवति । देवतेतिदे-
वत्रा । यन्तम् । अवसे । सखायः । अनु । त्वा । माता ।
पितरः । मदन्तु ॥ २० ॥

पदार्थः—(ऐन्द्रः) इन्द्रो जीवो देवताऽस्य स ऐन्द्रः (प्राणः)
शरीरस्थो वायुविशेषः (अंगे अंगे) यथा मत्स्यङ्गं प्र-
काशते (नि) नितराम् (दीध्यत्) युद्धे शत्रून् वञ्चि-

त्वा स्वयं प्रकाशेत (ऐन्द्रः) विद्महे देवताकः (उदानः)
 य ऊर्ध्वमनिति (अंगे अंगे) प्रत्यङ्गम् (निधीतः) नि-
 हित इव (देव) दिव्यविद्यासम्पन्न सेनाध्यक्ष ! (त्वष्टः)
 शत्रुवलच्छेतः ! (भूरि) बहु (ते) तव (सम् सम्) ए-
 कीभावे अत्र प्रसमुपोदः पादपूरणे अ० ८ । १ । ६ । इति
 समित्यस्य द्वित्वम् (एतु) प्राप्नोतु (सलक्ष्म) समानं
 लक्ष्म यस्य तत् । अग्रेषामपि ह्ययंत इति दीर्घः (विपु-
 रूपम्) व्यापकं विविधरूपं वा (भवाति) भवतु (देवत्रा)
 देवं देवमिति देवत्रा (यन्तम्) गच्छतम् (अवसे)
 रक्षणाद्याय (सखायः) सुहृदः सन्तः (अनु) (त्वा)
 त्वाम् (माता) जननी (पितरः) रक्षका जनकाः (मद-
 न्तु) हर्षन्तु । अयम्मन्त्रः शत० ३५।१।३० व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वय—हे त्वष्टदेव सेनापते ! भगवन् अङ्गे अङ्गे ऐन्द्रः प्राणइवावसे
 सग्रामे निदीध्यत् यद्वा अङ्गे अङ्गे उदान इव सग्रामे निधीतो भवाति यत्
 ते तव विपु रूप सलक्ष्म भवाति तत्सग्रामे भूरि यथा रूपास्तथा संसमेतु ।
 सखायो माता पितरश्च देवश्च धर्मं युद्ध व्यवहारं वा यन्तं त्वा
 त्वामनुमदन्तु ॥ २० ॥

भावार्थः—सेनापतिः सर्वमित्रोऽङ्गेऽङ्गे प्राण उदान इव सग्रामे विचरन्
 सेनास्थवीरान् मजास्थपुरुषाश्च हर्षयित्वा शत्रून् विजयीत ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (त्वष्टः) शत्रुवलविदारक (देव) दिव्यविद्यासंपन्न सेना
 पति ! आप (अवसे) रक्षा आदि के लिये (अङ्गे अङ्गे) जैसे अङ्ग अङ्ग में (ऐन्द्र)
 इन्द्र अर्थात् जीव जिस का देवता है वह सब शरीर में ठहरने वाला प्राणवायु सब
 वायुओं को तिरस्कार कर्ता हुआ आपही प्रकाशित होता है वैसे आप सग्राम में

सब शत्रुओं का तिरस्कार करते हुए (निर्दीध्यत्) प्रकाशित हुआ जिये अथना (अज्ञे अज्ञे) जैसे अज्ञ अज्ञ में (उदानः) अन्न आदि पदार्थों को ऊर्ध्वपटुंचाने वाला उदानवायु प्रवृत्त है वैसे अपने विभव से सब वीरों को उन्नति देते हुए संग्राम में (निधीतः) निरंतर स्थापित किये हुए के समान प्रकाशित हुआ जिये (यत्) जो (ते) आप का (विपुरुषम्) विविध रूप (सलक्ष्म) परस्पर युद्ध का लक्षण (भवाति) हो वह (संग्रामे) संग्राम में (भूरि) विस्तार से (संसम्) (एतु) प्रवृत्त हो। हे सेनाध्यक्ष! तेरी रक्षा के लिये सब शूर वीर पुरुष (सखायः) मित्र होके बच्चे (माता) माता (पितरः) पिता, चाचा, ताऊ, भृत्य और शुभचिन्तक (देवता) देवों अर्थात् विद्वानों, धर्मयुक्त युद्ध और व्यवहार को (यन्तम्) प्राप्त होते हुए (त्वा) तेरा (अनुमदन्तु) अनुमोदन करें ॥ २० ॥

भावार्थ.—सेनापति सब प्राणियों का मित्र भाव वर्तने वाला जैसे प्रत्येक अज्ञ में प्राण और उदान प्रवर्तमान हैं वैसे संग्राम में विचरता हुआ सेना और प्रजा पुरुषों को हर्षित करके शत्रुओं को जीते ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छेत्पादेर्दीर्घतमाश्वापिः। सेनापतिर्देवता। याजुष्यउष्णिषरत्नदांसि।

अपभः स्वरः ॥

अथ रामकर्मनुष्ठानमर्हाय शिष्याय गुरुः किं

किमुपदिशेदित्याह ॥

अब राज्य कर्म करने योग्य शिष्य को गुरु क्या २ उपदेश करे यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवसंवितारं
गच्छ स्वाहा ॥ मित्रावरुणो गच्छ स्वाहा होरात्रे
गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी
गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा

दिव्यन्नभो गच्छ स्वाहाग्निवैश्वानरङ्गच्छ स्वाहा
 मनो मे हार्दियच्छदिवन्तेधूमो गच्छतु स्वज्ज्योतिः
 पृथिवीभस्मना पृणा स्वाहा ॥ २१ ॥

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् । गच्छ । स्वाहा ।
 देवम् । सविताग्म् । गच्छ । स्वाहा । मित्रावरुणौ ।
 गच्छ । स्वाहा । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । गच्छ । स्वाहा ।
 छन्दांसि । गच्छ । स्वाहा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-
 पृथिवी । गच्छ । स्वाहा । युज्ञम् । गच्छ । स्वाहा
 सोमम् । गच्छ । स्वाहा । दिव्यम् । नभः । गच्छ ।
 स्वाहा । अग्निम् । वैश्वानरम् । गच्छ । स्वाहा । मनः ।
 मे । हार्दि । गच्छ । दिवम् । ते । धूमः । गच्छतु । स्वः ।
 ज्योतिः । पृथिवीम् । भस्मना । आ । पृण ।
 स्वाहा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(समुद्रम्) समुद्रवन्ति जलानि यस्मिन् त-
मुदधिम् (गच्छ) (स्वाहा) गृहन्तौकारचनादिविद्यासि-
द्धेन यानेन (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (गच्छ) (स्वा-
हा) खगोलप्रकाशिकया विद्यया सम्पादितेन विमानेन
(देवम्) द्योतमानम् परमेश्वरम् (गच्छ) जानीहि ।
(स्वाहा) वेदवाचा सत्सङ्गसंस्कृतया वा (मित्रावरुणौ)
प्राणोदानौ । (गच्छ) प्राणायामाभ्यासेन विद्धि । (स्वा-
हा) योगयुक्तया वाचा (अहोरात्रे) अहश्च रात्रिश्चाहो-
रात्रे हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । अ० २ । ४ । २५
अनेन नपुंसकत्वम् । (गच्छ) कालविद्यया जानी-
हि याहि वा (स्वाहा) ज्योतिर्वाधयुक्तया वाचा (छ-
न्दसि) ऋग्यजुः सामाथर्वाणश्चतुरो वेदान् । (गच्छ)
पठनपाठनपुरस्सरेण श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारेण
विजानीहि । (स्वाहा) वेदाङ्गादिविज्ञानसहितया वा-
चा । (द्यावापृथिवी) द्यौश्चपृथिवीच तौ भूमिसूर्यौ त-
द्गुतावभीष्टदेशदेशान्तरावितियावत् (गच्छ) जानीहि
(स्वाहा) भूमियानाकाशयानरचनभूगोलभूगर्भखगोल-
विद्यया (यज्ञम्) अग्निहोत्रशिल्पराजव्यवहारादिकम्
(गच्छ) (सोमम्) ओषधिसमूहम् (गच्छ) जानीहि
(स्वाहा) वैद्यकशास्त्रबोधार्हया वाचा (दिव्यम्) द्य-
वहर्त्तृवांशुद्धम् (नमः) जलम् (गच्छ) प्राप्नुहि
(स्वाहा) तद्गुणविज्ञापयित्वा वाचा (अग्निम्) वि-
द्युतम् (वैश्वानरम्) सर्वत्र प्रकाशमानम् (गच्छ)
जानीहि (स्वाहा) तद्वोधयुक्तयावाण्या (मनः) चित्तम्
(मे) मम (हार्दि) हृदयस्यातिशयेन प्रियम् (गच्छ)

निधेहि (दिवम्) सूर्यम् (ते) तव (धूमः) यन्त्रज्व-
लनवाष्पः (स्वः) सुखम् (अन्तरिक्षम्) अवकाशम्
(ज्योतिः) ज्वालाम् (पृथिवीम्) भस्मना (आ) सम-
न्तात् (पृण) योजय (स्वाहा) यज्ञानुष्ठानयन्त्ररचनविद्य-
या । अयम्मन्त्रः शत० ३ । ६ । ५ । ११-१८ तथा ७ । १ ।
१-५ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजकर्मानुष्ठानार्हं विद्वंस्त्वं स्वाहा समुद्रं गच्छ । स्वाहा-
न्तरिक्षं गच्छ । स्वाहादेव सवितारं गच्छ । स्वाहामित्रावरुणौ गच्छ ।
स्वाहाहोरात्रौ गच्छ । स्वाहायज्ञं गच्छ । स्वाहासोम गच्छ । स्वाहादिव्यं
नसो गच्छ । स्वाहाग्निं वैश्वानरं च गच्छ । मे मम मनोहादिं गच्छ । ते त
व धूमो दिव्यं ज्योतिः स्वर्गं च त्वु । त्व स्वाहा भस्मना पृथिवीमापृण ॥ २१ ॥

भावार्थः—धर्मादिराज्यव्यापारकरणवृत्तिमभीप्सुभिर्जनैर्भूमिपानान्त-
रिक्षयानाकाशयानैर्विविधयन्त्रकलारचनैश्च सर्वाः सामग्रीः सपाद्य द्रव्य-
संचयः कार्याः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे धर्मादिराज्यकर्म करने योग्य शिष्य ! तू (स्वाहा) वहे २ अश्वतरी
नाव अर्थात् घुआकप आदि बनाने की विद्या से नौकादि यान पर बैठ
(समुद्रम्) समुद्र को (गच्छ) जा । (स्वाहा) खगोलमकाश करने वाली
विद्या से सिद्ध किये हुए विमानादियानों से (अन्तरिक्षम्) आकाश को (ग-
च्छ) जा । (स्वाहा) वेद वाणी से (देवम्) प्रकाशमान (सवितारम्) स-
व को उत्पन्न करने वाले परमेश्वर को (गच्छ) जान । (स्वाहा) वेद और
संज्ञनों के सङ्ग से शुद्ध संस्कार को प्राप्त हुई वाणी से (मित्रावरुणौ) प्रा
ण और उदान को (गच्छ) जान । (स्वाहा) ज्योतिषविद्या से (अहोरात्रौ)
दिन और रात्रि वा उन के गुणों को (गच्छ) जान (स्वाहा) वेदाङ्ग विज्ञान
साहित वाणी से (व्यंदांसि) ऋग्यजुःसाम और अथर्व इन चारों वेदों को (ग-
च्छ) अच्छे प्रकार से जान । (स्वाहा) भूमिपान आकाश मार्ग विमान
और भूगोल वा भूमि आदि यान बनाने की विद्या से (पृथिवी) भूमि
और सूर्यप्रकाशस्थ अभीष्ट देश देशान्तरों को (गच्छ) जान और प्राप्त हो ।
(स्वाहा) संस्कृत वाणी से (यज्ञम्) अग्निहोत्र कारीगरी और राजनीति आदि
यज्ञ को (गच्छ) प्राप्त हो । (स्वाहा) वैद्यक विद्या से (सोमम्) ओषधिस-
मूह अर्थात् सोमलतादि को (गच्छ) जान । (स्वाहा) जल के गुण और अ-
वगुणों को बोध कराने वाली विद्या से (दिव्यम्) व्यवहार में लाने योग्य

पवित्र (नभः) जल को (गच्छ) जान और (स्वाहा) विजली आग्नेयास्त्रादि तारवरकी तथा प्रसिद्ध सब कलायंत्रों को प्रकाशित करने वाली विद्या से (आग्निम्) विद्युत् रूप अग्नि को (गच्छ) अच्छी प्रकार जान और (मे) मेरे (मनः) मन को (हार्दि) प्रीतिपुक्त (गच्छ) सत्यधर्म में स्थित कर अर्थात् मेरे उपदेश के अनुकूल वर्त्ताव वर्त्त और (ते) तेरे (धूमः) कलाओं और यज्ञ के अग्नि का धूँआं (दिवम्) सूर्य प्रकाश को तथा (ज्योतिः) उस की लपट (स्वः) अन्तरिक्ष को (गच्छतु) प्राप्त हो और तू यन्त्रकला अग्नि में (स्वाहा) काष्ठ आदि पदार्थों को भस्मकर उस (भस्मना) भस्म से (पृथिवीम्) पृथिवी को (आपृण) ढांप दे ॥ २१ ॥

भावार्थः—धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, राज्य, और वनिजव्यापार चाहने वाले पुरुष भूमियान, अन्तरिक्षियान और आकाशमार्ग में जाने आने के विमान आदि रथ वा नाना प्रकार के कलायंत्रों को बनाकर तथा सब सामग्री को जोड़ कर धन और राज्य का उपार्जन करें ॥ २१ ॥

मापइत्यस्यदीर्घतमा ऋषिः । वरुणोदेयता । ब्राह्मीस्वराहुष्णि कृच्छन्दः ।
अपभःस्वरः । सुमित्रियानइत्यस्य विराहुगायत्री छन्दः । यद्वास्वरः ।
अथ वाणिज्यायं राजप्रबन्धमाह ॥

अब वनिजव्यापार करने के लिये राज्य प्रबन्ध अगले मंत्र में कहा है ॥

मापो मोपंधीर्हि॥सीर्द्धाम्मो॥धाम्मो राज्ञस्त-
तोवरुणानो मुञ्च ॥ यदाहुरध्वन्याऽइति वरुणोति
शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च । सुमित्रिया नऽ-
आपऽओपंधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो-
स्मान्द्वेष्टि यश्च व्वयन्दिहृष्मः ॥ २२ ॥

मा । अपः । मा । ओषधीः । हिंसीः । धाम्नो-
 धाम्नऽइति धाम्नः धाम्नः । राजन् ! । ततः । वरुण ।
 नः । मुञ्च । यत् । आहुः । अघ्न्याः । वरुण इति शपा-
 महे । सुमित्रिया इति सुमित्रियाः । नः । आपः ।
 ओषधयः । सन्तु । दुर्मित्रिया इति दुर्मित्रियाः ।
 तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च ।
 वयम् । द्विष्मः ॥ २२ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधे (अपः) जलानि (मा)
 निषेधे (ओषधीः) यवादीन् (हिंसीः) (धाम्नो धाम्नः)
 स्थानात् स्थानात् (राजन्) सभापते ! (ततः) तस्मात्
 (वरुण) प्रशस्त (नः) अस्मान् (मुञ्च) (यत्)
 (आहुः) (अघ्न्याः) हन्तुमयोग्या गावस्ताः । अघ्न्या
 इति गोनामसु पठितम् । निघं० २ । ११ । (इति) अनेन
 प्रकारेण (वरुण) न्यायकारिन् ! (इति) प्रकारान्तरे
 (शपामहे) सुमित्रियाः (सुमित्राणीव) (नः) अस्मभ्यम्
 (आपः) (ओषधयः) (सन्तु) (दुर्मित्रियाः) (दुर्मि-
 त्राणीव (तस्मै) द्विषते (सन्तु) (यः) अमित्रः (अ-
 स्मान्) द्वेष्टि (यम्) (च) (वयम्) (द्विष्मः) ॥ २२ ॥

अन्वय — हे राजन् ! त्वमप्योषधीश्च माहिंसी । न केवलमिदमेव कुर्याः
 किन्तु ततो धाम्नो धाम्नोऽस्मान् मामुञ्च । हे वरुण अघ्न्या इति यद्वयन्त आहुः

अध्वन्या इति यद्भवन्त आहुः। ययं चेत् शपामहे ततस्त्वमापुं च वयमपि न मुञ्चामः हे वरुण ! नः अस्मभ्यमापद्योषचपथ सुमित्रिपास्तुमित्रवत् सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्मै दुर्मित्रियाः शत्रुवत् सन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषा प्रजाभ्योऽनीत्या धनं न गृह्णीयुः । राजरक्षणाय प्रतिष्ठाकुर्युरन्याय ययं न करिष्याम इति दुष्टान् मततं दण्डयेयुरिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (राजन्) सभापति । आप अपने प्रत्येक स्थानों में (आपः) जल और (आपधीः) अन्न पान पदार्थ तथा किराने आदि वनज के पदार्थों को (मा) मत (हिंसीः) नष्टकरो अर्थात् प्रत्येक जगह हम लोगों को सब चाहिये पदार्थ मिलते रहें न केवल यही करो किन्तु (ततः) उस (धाम्नः) (धाम्नः) स्थान २ से (नः) हम लोगों को (मा) मत (मुञ्च) त्यागो । हे (वरुण) न्याय करने वाले सभापति किये हुए न्याय में (अध्वन्याः) न मारने याग्य गौ आदि पशुओं की शपथ है (इति) इस प्रकार जो आप कहते हैं और हम लोग भी (शपामहे) शपथ करते हैं आप भी उस प्रतिज्ञा को मत छोड़िये और हम लोग भी न छोड़ेंगे । हे वरुण ! आप के राज्य में (नः) हम लोगों को (आपः) जल और आपधियां (सुमित्रियाः) श्रेष्ठमित्र के तुल्य (सन्तु) हों तथा (यः) जो (अस्मान्) हम लोगों से (द्वेष्टि) वैर रखता है (च) और (वयम्) हम लोग (यम्) जिससे (द्विष्मः) वैर करते हैं (तस्मै) उस के लिये वे आपधियां (दुर्मित्रियाः) दुःख देने वाले शत्रु के तुल्य (सन्तु) हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजा और राजाओं के कामदार लोग अनीति से प्रजा जनों का धन न लें किन्तु राज्य पालन के लिये राज पुरुष प्रतिज्ञा करें कि हम लोग अन्याय न करेंगे अर्थात् हम सर्वदा तुम्हारी रक्षा और डाकू चोर लम्पट लबाड़ कपटी कुमांगी अन्यायी और कुकर्मियों को निरन्तर दण्ड देंगे ॥ २२ ॥

हविष्मतीरित्यस्य दीर्घतमाश्रयिः । अश्रु, यज्ञ, भूयां, देवताः ।

मित्रदाप्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनरन्योभ्या मिलित्वा राजप्रजे केन किंकिः कुर्यातामित्याह ॥

फिर परस्पर मिल कर राजा और प्रजा किस से क्या २ करें इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

हविष्मतीरिमाऽआपोहविष्मन् २ ॥, आवि-
वासति । हविष्मान् देवोऽअध्वरोहविष्मन् २ ॥
अस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् । आ ।
विवासति । हविष्मान् । देवः । अध्वरः । हविष्मान् ।
अस्तु । सूर्यः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(हविष्मतीः) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते
यासुताः (इमाः) प्रत्यक्षाः (आपः) जलानि (हवि-
ष्मान्) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते यस्य वायोः सः । दी-
र्घादटिसंमानपाद इतिरुः । आतोटिनित्यमिति सानुनासि-
कत्वम् । (आ) समन्तात् (विवासति) सेवते । विवासतीति
परिचरणकर्मसु पठितम् निघं० ५। ३ । (हविष्मान्) (देवः)
सुखयिता (अध्वरः) यज्ञः (हविष्मान्) अस्तु (सूर्यः) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे विद्वानो यथेमा आपोहविष्मतीहविष्मत्य स्युरमा वायुर्ह-
विष्मानेवाविधायति सर्वान्परिचरति देवोऽध्वरो हविष्मान् स्यात् सूर्यो
हविष्मान् अस्तु भवेत् तथा भवन्तो यज्ञेनैतान् शुद्धान् कुर्यन्तु ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमा लकारः । येन वायुजलसंयोगेनानेकानि
मुक्तानि साध्यन्ते यैर्विधिपदेशदेशान्तरगमनेन यस्तु प्रापणं भवति तैरेतत्

कर्म क्रियाविषयणएवकर्तुं शक्नोति यो विविधक्रियाप्रकाशकोऽस्ति, स यज्ञो
वृष्ट्यादिसुलभको भवति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो! तुम उन कामों को किया करो कि जिन से (इमाः)
ये (आपः) जल (हविष्मतीः) अच्छे २ दान और आदान क्रिया शुद्धि
और सुख देने वाले हों अर्थात् जिन से नाना प्रकार का उपकार दिया लिया
जाय (हविष्मान्) पवन उपकार अनुपकार को (आ) अच्छे प्रकार (विचा-
सति) प्राप्त होता है (देवः) सुख का देने वाला (अन्वरः) यज्ञ भी (हवि-
ष्मान्) परमानन्दप्रद (सूर्यः) तथा सूर्यलोक भी (हविष्मान्) सुगन्धादि-
युक्त होके सुख दायक (अस्तु) हों ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचरुद्रुत्तमोपमानकार है । जिन वायु-जल के संयोग से
अनेक मुख सिद्ध किये जाते हैं, जिन से देश देशान्तरों में जाने से उत्तम वस्तुओं का
पहुँचाना होता है उन अग्नि जल आदि पदार्थों से उक्त काम को क्रियाओं में चतुर ही
पुरुष कर सकता है और जो नाना प्रकार की कारीगरी आदि अनेक क्रियाओं का प्र-
काश करने वाला है वही यज्ञ वर्षा आदि उत्तम २ सुख का करने वाला होता है ॥ २३ ॥

अग्नेयं इत्यस्य मेधमतिचिह्नं पिः । आचीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अमृष्टैतवस्य त्रिपादगायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

अथ गुरुपत्न्यो ब्रह्म चर्यमनुवर्तिनी कन्याः किं किमुपदिशेयुरित्याह ॥

अथ गुरुपत्नी ब्रह्मचर्य के अनुकूल जो कन्याजन हैं उन को क्या २

उपदेश करें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्नेर्वोपन्नगृहस्य सदसि सादयामीन्द्राग्न्यो-
वर्माग्धेयीस्थ मित्रावरुणयोर्वर्माग्धेयीस्थ वि-
श्वेपान्देवानां भाग्धेयीस्थ ॥ अमूर्या उपसूर्ये

यामिर्व्यासूर्यैः सह तानीं हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

अग्नेः । वः । अपन्नगृहस्येत्यपन्नगृहस्य । सदसि ।
सादयामि । इन्द्राग्न्योः । भागधेयोरिति भागधेयीः ।
स्थ । मित्रावरुणयोः । विश्वेषाम् । देवानाम् । अमूः ।
याः । उप । सूर्यैः । यामिः । वः । सूर्यैः । सह ।
ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) विद्यादिगुणप्रकाशितस्य सभ्यजनस्य

(वः) युष्मान् युष्माकं वा (अपन्नगृहस्य) अप्राप्तगृहस्यकु-
मारब्रह्मचारिणः । (सदसि) सीदन्ति, शुद्धिविषयायस्मिन्नि-
त्ति सदः अध्ययनाध्यापननिमित्ता सभा तत्र (सादयामि) स्था-
पयामि (इन्द्राग्न्योः) सूर्यविदुर्गुणानाम् (भागधेयीः) वि-
भागविज्ञानयुक्ताः । नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयः प्रत्ययः अ०
५।४।३६ केवलमांमकेत्यादिना अ० ४।१।३० ङीप् (स्थ) भ-
वय । (मित्रावरुणयोः) प्राणोदानयोः (विश्वेषाम्) सर्वेषा-
म् (देवानाम्) विदुषां पृथिव्यादीनां वा (अमूः) प्रत्य-
क्षाः (याः) (उप) (सूर्यैः) सवितृलोके (यामिः) (वा)
पक्षान्तरे (सूर्यः) सूर्यलोकः (सह) (ताः) (नः) अ-
स्माकम् (हिन्वन्तु) प्रीणन्तु (अध्वरम्) गृहाश्रमक्रिया-
सिद्धिकरं यज्ञम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिण्यो यूयं याअमूः स्वयंवरविवाहं कृतवत्यः मन्ति इन्द्राग्न्योर्भागधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ ता योऽगृह्णन् अपन्नगृहस्थाग्नेः सदस्यहं सादयामि या उपमूर्धे सूर्यगुणेषु तिष्ठन्ति वा याभिः मह सूर्यो वर्त्तते ता नोऽस्माकमध्वरंविवाहं कृत्वा हिन्वन्तु ॥ २४ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्यधर्ममनुवर्त्तिनीनां कन्यानामविश्राद्धितैः स्वतुल्यगुणकर्मस्वभावैः पुरुषैः सहैव विश्राहकरणयोग्यतास्तीति हेतोर्गुरुपत्न्यो ब्रह्मचारिण्यः कन्यास्तादृशमेवोपदिशन्तु खल्वापत्काले कर्तविवाहयोर्निर्दोगो भवितुमर्हति नान्यथेति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कन्याओ ! (अमूः) वे (याः) जो स्वयंवर विवाह से पतियों को स्वीकार किये हुए हैं उन के समान जो (इन्द्राग्न्योः) सूर्य और बिजली के गुणों को (भागधेयीः) अलग २ जानने वाली (स्थ) हैं (मित्रावरुणयोः) प्राण और उदान के गुणों को (भागधेयीः) अलग २ जानने वाली (स्थ) है (विश्वेषाम्) विद्वान और पृथिवी आदि पदार्थों के सेवने वाली (स्थ) हैं उन वः) तुम सबों को (अपन्नगृहस्थ) जिस को गृहकृत्य नहीं प्राप्त हुआ है उस ब्रह्मचर्य धर्मानुष्ठान करने वाले और (अग्नेः) सब विद्यादि गुणों से प्रकाशित उत्तम ब्रह्मचारी की (सदसि) सभा में मैं (सादयामि) स्थापित करती हूँ और जो (याः) (उप) (सूर्ये) सूर्यलोक गुणों में उपस्थित होती हैं (वा) अथवा (याभिः) जिन के (मह) साथ (सूर्यः) सूर्यलोक वर्त्तमान जो सूर्य के गुणों में अति चतुर है (ताः) वे सब (नः) हमारे (अध्वरम्) घर के कामकाज को विवाह करके (हिन्वन्तु) थकावें ॥ २४ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य धर्म को पालन करने वाली कन्याओं को अविवाहित ब्रह्मचारी और अपने तुल्य गुण कर्म स्वभाव युक्त पुरुषों के साथ विवाह करने की योग्यता है इस हेतु से गुरुजनों की स्त्रियां ब्रह्मचारिणी कन्याओं को वैसाही उपदेश करें कि जिस से वे अपने प्रसन्नता के तुल्य पुरुषों के साथ विवाह करके सदा सुखी रहें और जिस का पति वा जिस की स्त्री मरजाय और सन्तान की इच्छा हो वे दोनों नियोग करें अन्य व्याभिचारादि कर्म कभी न करें ॥ २४ ॥

हे त्वेन्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । सोमोदेवता । आर्षोविराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ।

पुनस्ताः । कांकेमुपदिशयुरित्यह ॥

किं वे क्या २ उपदेश करें यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा
ऊर्ध्वमिममध्वरन्दिविदेवेषु होत्राय च्छ ॥ २५ ॥

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा । सूर्याय-
य । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । अध्वरम् । दिवि । दे-
वेषु । होत्राः । यच्छ ॥ २५ ॥

पदार्थः—(हृदे) हृत्सुखाय । (त्वा) त्वाम् । (मनसे)
सदसन्मननाय (त्वा) त्वाम् (दिवे) सर्वसुखदोतनाय
(सूर्याय) सूर्यगुणाय (त्वा) त्वाम् (ऊर्ध्वम्) उत्कृष्टम्
(इमम्) प्रत्यक्षम् (अध्वरम्) अविनस्वरं यज्ञम् (दि-
वि) शुभगुणप्रकाशे (देवेषु) विद्वत्सु (होत्राः) हव-
नकर्मानुष्ठाज्यः (यच्छ) उपगृह्णीहि । अयं मन्त्रः शत०
३ । ७ । ४ । ४—५ व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे द्रष्टव्यारिणि कन्वे । त्वं यथा वयं सर्वा देवेषु स्वपतिषु स-
मीपवर्तिन्यो होत्रा हवनकर्मानुष्ठाज्यः स्मस्तथा भय यथा वयं हृदे त्वा
मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वानुष्ठास्मस्तथा दिवीममध्वरमूर्ध्वयच्छ ॥ २५ ॥

भावार्थः—यथा पतिव्रताः स्वपतिपुत्रतृप्तिप्रयमाधरन्त्योऽग्निहोत्रादिकर्म-
मुनिरताः स्युस्तथाविवाहानन्तरं ब्रह्मचारिणीसित्रं ब्रह्मचारिभिरपि परस्परम
नुयत्तितव्यमिति ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कन्या ! तू जैसे हम सब (देवेषु) अपने सुख
देने वाले पतियों के निकट रहने और अग्निहोत्र आदि कर्म का अनुष्ठान करने
वाली है वैसी हा और जैसे हम (हृदे) सौहार्द सुख के लिये (त्वा) तुझे वा
(मनसे) भला बुरा विचारने के लिये (त्वा) तुझे वा (दिवे) सब सुखों के
प्रकाश करने के लिये (त्वा) तुझे वा (सूर्याय) सूर्य के सदृश गुणों के
लिये (त्वा) तुझे शिक्षा करती हूँ जैसे तू भी (दिवि) समस्त सुखों के प्र-
काश करने के निमित्त (इमम्) इस (अध्वरम्) निरन्तर सुख देने वाले गृहा-
श्रम रूपी यज्ञ को (ऊर्ध्वम्) उन्नति (यच्छ) दिया कर ॥ २५ ॥

भावार्थः—जैसे अपने पतियों की सेवा करती हुई उन के समीप रहने वाली
पतिव्रता गुरुपत्नी अग्निहोत्रादिकर्मों में स्थिर बुद्धि रखती है वैसे विवाह के अनन्तर ब्रह्म-
चारिणी कन्याओं और ब्रह्मचारियों को परस्पर वर्तना चाहिये ॥ २५ ॥

सोमराजनित्वस्य मेधातिथिर्हविः । गायत्रीछन्दः । पङ्क्त्यं स्वरः ।

शृणोतिवत्यभ्यर्थी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गुरुजनं क्षत्रियं शिष्यं प्रजाजनांश्च प्रत्युपदिशति ॥

अथ गुरुजन क्षत्रिय शिष्य और प्रजाजन को उपदेश करता है

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सोमराजन्निवश्वास्त्वम् प्रजा ऽउपावरोह
विश्वास्त्वाम्प्रजा ऽउपावरोहन्तुं ॥ शृणोत्व-
ग्निः समिधाहवम्मे शृण्वन्त्वापो धिपणाश्च

देवीः श्रोताग्रावाणो विदुषो न यज्ञश्च शृणो-
तु देवः सविता हवम्मे स्वाहा ॥ २६ ॥

सोम । राजम् । विश्वाः । त्वम् । प्रजाऽइतिप्रजाः ।
उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽइति-
प्रजाः । उपावरोहन्त्वित्युप अवरोहन्तु । शृणोतु ।
अग्निः । समिधेति सम् इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु ।
आपः । धिपणाः । च । देवीः । श्रोत । ग्रावाणः ।
विदुषः । न । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । सविता ।
हवम् । मे । स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सोम) प्रशस्तैश्वर्ययुक्त (राजन्) सर्वो-
त्कृष्टगुणैः प्रकाशमान ! (विश्वाः) सर्वाः (त्वम्) (प्रजाः)
पालनीयाः (उपावरोह) उपवर्तस्व (विश्वाः) सर्वाः
(त्वा) पितरम्पत्यानीव (प्रजाः) सुखायप्रजननीयाः
(उपावरोहन्तु) समुपाश्रयन्तु (शृणोतु) (अग्निः)
पावकः (समिधा) समिधेव (हवम्) अर्जनम्
(मे) मम (शृण्वन्तु) (आपः) शुभगुणकर्मव्याप्ताः
(धिपणाः) धृष्टावाचो यासां ताः । धिपणेतिवाङ्मना०

निघं० १। ११ (च) पक्षान्तरे (देवीः) विदुष्यः (श्रोत)
 शृणुत अत्रतस्य स्थाने तप् तनप् तनथनाश्च अ० ७। १।
 ४५ अनेन तवादेशः (द्वचोतस्तिडइतिदीर्घः) बहुलंछ
 दसो तिश्चुलोपश्च। (ग्रावाणः) सदसद्विवेचका वि-
 द्वांसः ग्रावाणइति पदेनामसु पठितम् नि० ५। ३। (वि-
 दुषः) (न) इव (यज्ञम्) (शृणोतु) (देवः) विद्या-
 प्रकाशितः (सविता) ऐश्वर्यवान् (हवम्) (मे)
 मम (स्वाहा) स्तुतियुक्तावाग्यथा तथा । अयम्मन्त्रः
 शत० ३। ७। ६-२४ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे सोमराजं स्तवपितेश्वरिष्वः प्रजा उपावरोह त्वां विश्वाः
 प्रजा अपत्यानीयोपावरोहन्तु । भवान् समिधाग्निरिव मे—मम प्रजाजन
 स्य हव्यं शृणोतु या भापो धिपणा देवी देव्यः पत्न्यश्च मानेरभिवस्त्रीन्याये
 शृण्वन्तु । हे ग्रावाणः स्तावका विद्वांसः सभासदो मूर्धं मम हव्यं श्रोत देवः
 सविताभवान् विदुषोयज्ञं न—इव मे मम हव्यं स्वाहा शृणोतु ॥ २६ ॥

भावार्थ—राजा प्रजाश्च परस्परानुनत्या सर्वान् राज्यव्यवहारान्
 पालयेयुरिति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (सोम) श्रेष्ठ ऐश्वर्ययुक्त (राजन्) समस्त उच्छृणु गुणों से
 प्रकाशमान सभाध्यक्ष तू पिता के तुल्य (विश्वाः) समस्त (प्रजाः) प्रजा ज
 नों का (उपावरोह) समीप वर्ती होकर रक्षा कर और (त्वा) तुझे (प्रजा)
 प्रजा जन पुत्र के समान (उपावरोहन्तु) आश्रित हों हे सभाध्यक्ष आप जैसे
 (समिधा) प्रदीप्त करके बाले पदार्थ से अग्नि) सर्व गुण बाला अग्नि प्रकाश
 त होता है जैसे (मे) मेरी (हवम्) प्रगल्भवाणी को (शृणोतु) सन के न्याय
 से प्रकाशित हूँ जैसे (च) और (आपेः) सब गुणों में व्याप्त (धिपणाः) विद्या
 बुद्धि युक्त (देवीः) उत्तमोत्तम गुणों से प्रकाशमान मेरी पत्नी भी मानाओं के

समान स्त्रीजनों केन्याय को (शृण्वन्तु) सुनो । हे (ग्रावाणः) सत् असत् के करने वाले विद्वान् सभासदो ! तुम हम लोगों के आभिप्राय को हमारे कहने से (श्रोत) सुनो । तथा (देवः) विद्या से प्रकाशित (सविता) ऐश्वर्यवान् सभापति (विदुषः) विद्वानों के (यज्ञन्) यज्ञ के (न) समान (मे) हमारे प्रजा लोगों के (हवम्) निवेदन को (स्वाहा) स्तुतिरूप वाणी जैसे हो वैसे (शृणोतु) सुन ॥२६॥

भावार्थः— राजा और प्रजा जन परस्पर सम्मति से समस्त राज्य व्यवहारों की पालना करें ॥ २६ ॥

देवीराप इत्यस्य संधातिथिर्ह्यपि । आपो देवताः । निष्कृष्टापीत्रिष्टुप्-

उन्दः । धैयतः स्वरः ॥

पुनरति कथं वर्त्त रन्निरमुपदिश्यते ॥

किं राजा और प्रजा कैसे वर्त्तव्य हो वर्त्त यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवीरापो ऽअपान्नपाद्योव ऽऊर्मिर्हविष्य
ऽइन्द्रियावान्मदिन्तमः । तंदेवेभ्यो देवत्त्रादत्त
शुक्रपेभ्यः । येषाम्भाग स्थस्वाहा ॥ २७ ॥

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः ।
ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावानितीन्द्रियवान् । म-
दिन्तमऽइति मदिन्तमः । तम् । देवेभ्यः । देवेत्रेति देव-
त्रा । इत्त । शुक्रपेभ्यऽइति शुक्रपेभ्यः । येषाम् । भागः ।
स्थ । स्वाहा ॥ २७ ॥

पदार्थः—(देवीः) दिव्याः (आपः) आप्ताः प्रजाः
 (अपां नपात्) अविनश्वरः (यः) (वः) युष्माकम्
 (ऊर्मिः) जलतरंग इव (हविष्यः) हविर्भ्यो हितः (इ-
 न्द्रियावान्) प्रशस्तानीन्द्रियाणि यस्मिन्सः (मदिन्तमः)
 मदयतीति मदी सोतिशयितः नादूचस्य अ० ८।२। १७ इति
 मदिनशब्दान्नुमागमः (तम्) (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (दे-
 वता) दिव्यान् गुणान् (दत्त) (शुक्रपेभ्यः) शुक्रं वीर्यं
 रक्षन्ति तेभ्यः (येषाम्) (भागः) (स्थ) (स्वाहा)
 अयम्मन्त्रः शत० ३। ७। ४। ५ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे आपोदेवीर्देव्यः प्रजा यूयं राजभक्ता स्थ भयतं शुक्रपेभ्यो
 देवेभ्यो येषां वीयुष्माकमपां नपादूर्मिरिवेन्द्रियावान् मदितमो हविष्यो भा-
 गोस्ति ता स्वाहा सद्वाचा गृहणीत तथा राजादयः सभ्या जन देवत्रा दि-
 व्यान् भोगान् युष्मभ्यः प्रददन्ति तथैतेभ्यो यूयमपि दत्त ॥ २७ ॥

भावार्थः—प्रजाजनानामिदमुचितमुत्कृष्टगुण सभापति मत्वा राजया
 लनाय कर दत्वा न्याय प्राप्नुयुरिति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (आपः) श्रेष्ठ गुणों में व्याप्त (देवीः) शुभकर्मों से प्रका-
 शमान प्रजालोगो तुम राजसेवी (स्थ) हो (शुक्रपेभ्यः) शरीर और आत्मा
 के पराक्रम के रक्षक (देवेभ्यः) दिव्यगुण युक्त विद्वानों के लिये (येषाम्)
 जिन (वः) तुम्हारा बलीरूप विद्वानों का (यः) जो (अपानपात्) जलों
 के नाशरहित स्वाभाविक (ऊर्मिः) जल तरंग के सदृश प्रजा रक्षक (इन्द्रिया-
 वान्) जिस में प्रशस्तनीय इन्द्रियां होती हैं और (मदिन्तमः) आनन्द देने वा-
 ला (हविष्यः) भोग के योग्य पदार्थों से निष्पन्न (भाग) भाग है वे तुम सब
 (तम्) उस को (स्वाहा) आदर के साथ गृहण करो जैसे राजादि सभ्य
 जन (देवत्रा) दिव्य भोग देते हैं वैसे तुमभी इन को आनन्द (दत्त)
 देओ ॥ २७ ॥

भावार्थः—प्रजाजनों को यह उचित है कि आपस में संमति कर किसी उत्कृष्टगुणयुक्त सभापति को राजा मान कर राज्य पालन के लिये कर देकर न्याय को प्राप्त हों ॥ २७ ॥

कार्पिरसीत्यस्य मेधातिथिर्ह्यपि । प्रजा देवताः । निचृदार्घ्यनुष्टुप्सुन्दः ।
गान्धारः स्वरः ।

अथाध्यापको जनः प्रतिजनं किं किमुपदिशेदित्युच्यते ॥

अब अध्यापक जन प्रत्येक जन को क्या उपदेश करे यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

कार्पिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि ।
समापो अद्भिरग्मतु समोपधीभिरोपधीः ॥ २८ ॥

कार्पिः । अस्मि । समुद्रस्य । त्वा । अक्षित्यै । उ-
त् । नयामि । सम् । आपः । अद्भिरित्युत्तमभिः । अ-
ग्मतु । सम् । ओपधीभिः । ओपधीः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(कार्पिः) कर्णति हलेन भूमिमिति इज् व-
पादिभ्य इतीज् (अस्मि) (समुद्रस्य) अन्तरिक्षस्य ।
समुद्र इत्यन्तरिक्षानामसु पठितम् निबन् १। ३० (त्वा)
त्वाम् (अक्षित्यै) (उत्) उत्कृष्टे (नयामि) (सम्)
(आपः) जलानि (अद्भिः) जलैरेव (अग्मतु) प्रा-
प्नुत । लोडर्धे लुङ् (सम्) (ओपधीभिः) सोमादिभिः
(ओपधीः) अयं मन्त्रः शत० ३ । ७ । ४ । ३१ ।
व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे वैश्यजन त्वं कार्ष्णिं रसित्वां समुद्रस्याक्षित्यै समुन्मयामि सर्वे
यूयं यज्ञशोधिताभिरद्भिरेवापओषधीभिरोषधीः समग्मत ॥ २८ ॥

भावार्थः—क्षेत्रादिभूभिषु नानोपधयो जायन्तओषधीभिरग्निहोत्रादयो यज्ञा
यज्ञैरन्तरिक्षं जलपरमाणुभिः पूर्णं भवतीति हेतोर्विद्वांसो निर्बुद्धिजनान्
क्षेत्रादिषु नयन्ति कुतस्ते विद्यासम्पत्सितुं समर्था एव न भवन्तीति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे वैश्यजन ! तू (कार्ष्णिः) हल जातने योग्य (अग्नि) है (त्वा)
तुझे (समुद्रस्य) अन्तरिक्ष के (अक्षित्यै) परिपूर्ण होने के लिये (उत्, यामि)
अच्छे प्रकार उत्कर्ष देता हूँ तुम सब लोग (अद्भिः) यज्ञ शोधित जलों से
(आपः) जल और (ओषधीभिः) ओषधियों से ओषधियों को (सम्)
(अग्मत) प्राप्त होओ ॥ २८ ॥

पदार्थः—क्षेत्र आदि स्थानों में अनेक ओषधी उत्पन्न होती हैं ओषधियों से अग्नि
होत्र आदि यज्ञ यज्ञो से शुद्ध हुए जो जल के परमाणु ऊँचे होते हैं उन से आकाश
भरा रहता है इस कारण विद्वान् लोग निर्बुद्धि जनों को खेती बारी ही के कामों में रखते
हैं क्योंकि वे विद्या का अभ्यास करने को समर्थ ही नहीं होते हैं ॥ २८ ॥

यमग्ने इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्गी गायत्रीछन्दः । पदजः स्वरः ।

अथ स विद्वांसं किमाहेत्युपदिश्यते ॥

अब वह अध्यापक को क्या कहता है यह अगले

मन्त्र में उपदेश किया है ॥

यमग्ने पृत्सुमर्त्यमवां ववाजैषु यज्जुनाः ।

सयन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

यम् । अग्ने । पृत्स्विति पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः ।
वाजेपु । यम् । जुनाः । सः । यन्ता । शश्वतीः । इपः ।
स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यम्) (अग्ने) सर्वगुणवर ! (पृत्सु) स-
ग्रामेषु । पृत्स्विति संग्रामनामसुपठितम् निघ० २ । १७ ।
(मर्त्यम्) मनुष्यम् (अवाः) रक्षोः (वाजेपु) अन्न-
निमित्तक्षेत्रादिषु (यम्) (जुनाः) गमयैः (सः) (य-
न्ता (शश्वतीः) अविनश्वराः (इपः) इष्यन्तेयास्ताः
प्रजाः (स्वाहा) उत्साहिकयावाचा । अयं मन्त्रः शत०
३ । ७ । ४ । ३१-३२ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः हे अग्ने त्वं पृत्सु यं मर्त्यमवा यं च वाजेपु जुनाः स शश्व-
तीरिषो यन्ता स्वाहा ॥ २६ ॥

भावार्थः—गुरुशिक्षया सर्वस्य सुखं वर्द्धत एव ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जब कभी विवेक के करने वाले आप (पृत्सु) संग्रामों
में (यम्) जिस मनुष्य की (अवाः) रक्षा करते और (वाजेपु) अन्न आदि
पदार्थों की सिद्धि करने के निमित्त (यम्) जिसको (जुनाः) नियुक्त करते हो
(सः) वह (शश्वतीः) निरंतर अनादिरूप (इपः) अपनी प्रजाओं का (यन्ता)
निर्वाह करने द्वारा होता है अर्थात् उन के नियमों को पहुंचता है ॥ २६ ॥

भावार्थः—गुरु जनों की शिक्षा से सब का सुख बढ़ता ही है ॥ २६ ॥

देवस्यत्वेत्यस्य मधुच्छन्दाश्चपि । सवितादेवता ।

स्वरादापीं पङ्क्तिश्चन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ सभापतिः करधनमदं मजापुरुषं कथं स्वीकुर्यादित्युपदिश्यते ॥

अब, सभापति करघन देने वाले प्रजाजन को कैसे स्वीकार करे यह गुरुजन का उपदेश अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावासिगभीरमिममद्वरुधीन्द्राय सुपूतमम् । उत्तमेन पविनोर्जस्वन्तम्मधुमन्तुम्पयस्वन्तन्निग्राभ्या स्थ देवश्श्रुतं तत्पर्पयन्त मा ॥ ३० ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे । अश्विनोः । वाहुभ्यामिति वाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्यामिति हस्ताभ्याम् । आददे । रावा । असि । गभीरम् । इमम् । अद्वरम् । कृधि । इन्द्राय । सुपूतममिति सुपूतमम् । उत्तमेनेत्युत्तमेन । ऊर्जस्वन्तम् । मधुमन्तमिति मधुमन्तम् । पयस्वन्तम् । निग्राभ्याऽइति निग्राभ्याः । स्थ । देवश्श्रुतऽइति देवश्श्रुतः । तत्पर्पयन्त । मा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वसुखप्रदातुः (त्वा) त्वाम करघनदातारम् (सवितुः) सकलैश्वर्य्यस्य प्रसवितुर्जगदीश्वरस्य (प्रसवे) प्रसूतं जगति (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोः (वाहु-

भ्याम्) बलवीर्याभ्याम् (पूरणः) सोमादोपधिगणस्य
 (हस्ताभ्याम्) रोगनाशकधातुसाम्यकारकाभ्यां गुणाभ्याम्
 (आददे) गृह्णामि (रावा) दाता (असि) (गभीरम्) अगा-
 धगुणम् (इमम्) प्रत्यक्षम् (अध्वरम्) निष्कौटिल्यम्
 (कृधि) कुरु (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते मह्यम् (सुपूतमम्)
 सुष्ठु सूते तम् (उत्तमेन) प्रशस्तेनेव (पविना) वाचा
 पविरितिवाङ्नामसु पठितम् निघं० १ । ११ (ऊर्जस्वन्तम्)
 उत्तमपराक्रमसम्बन्धिनम् (मधुमन्तम्) प्रशस्तमध्वादि-
 पदार्थयुक्तम् (पयस्वन्तम्) बहुदुग्धादिमन्तम् (निग्राभ्याः)
 नितरां ग्रहीतुं योग्याः (स्थ) भवथ (देवश्रुतः) या
 देवान् शृण्वन्ति ताः (तर्पयत) प्रीणीत (मा) माम् ।
 अयम्मन्त्रः शतः ३ । ७ । ४ । ३-६ व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे प्रजाजन अहं देवस्य सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्यां रवानाददे त्वमिन्द्राय सद्यमुत्तमेन पविना वचसेन
 गभीरं सुपूतममूर्जस्वन्तं करदायमध्वरं कृधि । हे देवश्रुते प्रजा यूयं निग्रा
 भ्या मया नितरां ग्रहीतुं योग्याः स्थ मा मामनेन तर्पयत ॥ ३० ॥

भावार्थः—प्रजाजनानां योग्यतास्ति राजानमागत्य तस्मै सर्वेषां
 स्यकीर्णदार्थानां यथायोग्यमंशं दद्युर्मेत स भूमिगतपदार्थानामंशभागी
 भवतीति ॥ ३० ॥

पदार्थः—सब सुख देने (सवितु) और समस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न करने वाले
 जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा
 के (बाहुभ्याम्) बल और पराक्रम गुणों से (पूष्ण) पुष्टि करने वाले सोम आदि

ओपधिगण के (हस्ताभ्याम्) रागेनाश करने और धातुओं की सपता रखने वाले गुणों से (त्वा) तुभ्यं करधन देने वाले को (आददे) स्वीकार करता हूँ तू (इन्द्राय) परमैश्वर्य्य वाले मेरे लिये (उत्तमेन) उत्तम अर्थात् सभ्यताकी (पविना) वाली से (इमम्) इस (गभीरम्) अत्यन्त तमझने योग्य (सुपूतमम्) सब पदार्थों से उत्पन्न हुए (जंज्रेस्वन्तम्) राज्य को बलिष्ठ करने वाले (मधुमन्तम्) समस्त मधु आदि श्रेष्ठ पदार्थ युक्त (पयस्वन्तम्) दुग्धआदिसहित करधन को (अंश्वरम्) निष्कपट (कृधि) कर दे (देवश्रुतः) श्रेष्ठ राज्य गुणों को सुनने वाले तुम मेरे (निग्राभ्यः) निरन्तर स्वीकार करने के योग्य (स्थ) हो (मा) मुझ इस करके देने से (तर्पयत) तृप्त करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—प्रजा जनों की योग्यता है कि सभाध्यक्ष को प्राप्त होकर उस के लिये अपने समस्त पदार्थों से यथायोग्य भाग दें जिस कारण राजा, प्रजा पालन के लिये संसार में उत्पन्न हुआ है इसी से राज्य करने वाला यह राजा संसार के पदार्थों का अंश लेने वाला होता है ॥ ३० ॥

मनोमइत्यस्पमधुञ्जन्दाऽपिः । प्रजासभ्यराजानां देवताः । उष्णिपश्छन्दांसि ।

अपभः स्वर ॥

अथ राजा सभ्यजनान् सभा राजानञ्च किमुपदिशेदित्याह ॥

अब राजा अपने सभासदों और सभा राजा को क्या उपदेश

करे यह अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

मनों मे तृप्पयत वाचंम्मे तर्पयत प्राणम्मे
तृप्पयत चक्षुर्मे तृप्पयत श्रोत्रंम्मे तर्पयत आत्मा-
नम्मे तर्पयत प्रजाम्मे तर्पयत पशून्मे तर्प-
यत गुणान्मे तर्पयत गुणा मे मां वि-
तृपन् ॥ ३१ ॥

मन्त्रः । मे । तर्पयत । वाचम् । मे । तर्पयत ।
 प्राणम् । मे । तर्पयत । चक्षुः । मे । तर्पयत ।
 श्रोत्रम् ॥ मे । तर्पयत । आत्मानम् । मे । तर्पयत ।
 प्रजामिति प्रजाम् । मे । तर्पयत । पशून् । मे । त-
 र्पयत । गणान् । मे । तर्पयत । गणाः । मे । मा ।
 वि । तृपन् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(मन्त्रः) अन्तःकरणम् (मे) मम (तर्पयत)
 (वाचम्) (मे) (तर्पयत) (प्राणम्) (मे) (तर्पयत) (चक्षुः)
 (मे) (तर्पयत) (श्रोत्रम्) (मे) (तर्पयत) (आत्मान-
 म्) (मे) (तर्पयत) प्रजाम् सन्तानादिकाम् (मे)
 (तर्पयत) (पशून्) गोहस्त्यश्वादीन् (मे) (तर्पयत)
 (गणान्) परिचारकादीन् (तर्पयत) (गणाः) (मे)
 मम (मा) निषेधार्थे (वि) विरुद्धार्थे (तृपन्) तृपि-
 ताभ्यन्तु अत्रलोढर्थे लुङ् अयं मन्त्रः शत० ३ । ७ । ४ ।
 ७—२ व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे सभाजनाः प्रजाजना वा यूपं स्वगुणैर्मे समगनस्तर्पयत मे
 वाचं तर्पयत मे प्राणं तर्पयत मे चक्षुस्तर्पयत मे श्रोत्रं तर्पयत मे ममा
 त्मानं तर्पयत प्रजां तर्पयत मे पशूस्तर्पयत मे गणास्तर्पयत यतो मे ग-
 णा मावितृपन् तृपिता मा भवन्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—सभाधीनमेव राज्याग्र्यप्रग्रंथो भवितुमर्हति । यतः सर्वे प्रजाजनाः राजसेवका राजजनाः प्रजासेविनो भूत्वा स्वेषु स्वेषु कर्मसु प्रवृत्त्याभ्यो-
न्यमभिनीदयेयुरिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे सभ्यजनो ! और प्रजाजनो ! तुम अपने गुणों से (मे) मेरे (मनः) मन को (तर्पयत) तृप्त करो मेरी (वाचम्) वाणी को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (प्राणम्) प्राण को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (आत्मानम्) आत्मा को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरी (प्रजां) संतानादि प्रजा को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (पशून्) गौ हाथी घोड़े आदि पशुओं को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (गणान्) सेवकों को (तर्पयत) तृप्त करो जिस से (मे) मेरे (गणाः) राज्य वा प्रजा कर्माधिकारी वा सेवक जन कामों में (मा) मत (विवृणु) उदास हों ॥ ३१ ॥

भावार्थः—राज्य का प्रबन्ध सभावीन ही होने के योग्य है जिस से प्रजाजन सेवक और राज पुरुष प्रजा की सेवा करने हारे अपने २ कामों में प्रवृत्त होके प्रकार एक दूसरे को आनन्दित करते रहें ॥ ३१ ॥

इन्द्रायेत्वेत्यस्यममुच्छन्दाऽपिः । सभापतीराजादेवता । पञ्चपाञ्चयोः
तिष्मतीजगतीछन्दः । निपादः सरः ॥

राज्यव्यवहारः सभाधीन एव तर्हि कस्मै प्रयोजनाय प्रजा पुरुषैः सभापतिस्स्वी-
र्यइत्युपादिश्यते ॥

राज्य व्यवहार सभा केही आधीन हो तो किस लिये प्रजाजनों को सभापति का
स्वीकार करना चाहिये यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इन्द्राय त्वादि-
त्यवत इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने श्येनाय त्वा सोम
भृतेऽग्नये त्वा रायस्पोषदे ॥ ३२ ॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमते इतिवसुमते । रुद्रवतइ-
तिरुद्रवते । इन्द्राय । त्वा । आदित्यवत इत्यादित्य-
वते । इन्द्राय । त्वा । अभिमातिघ्नः इत्यभिमातिघ्ने
श्येनाय । त्वा । सोमभृते । अग्नये । त्वा । राय-
स्पोषदे ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम्
(वसुमते) ब्रह्मवोवसवश्चतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्यसंपन्नावि-
द्वांसी विद्यंतेयत्र तस्मैकर्मणे (रुद्रवते) प्रशस्ताः कृत-
चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्याविद्वांसी वीराः शत्रुरोदयितारो
रुद्राभवन्ति यत्र तस्मै (इन्द्राय) परमविद्याप्रकाशेना-
विद्याविदारकाय (त्वा) त्वाम् (अभिमातिघ्ने) येना-
भिमानयुक्ताः शत्रवो हन्यन्ते तस्मै (श्येनाय) श्येनवत्प्र-
वर्त्तमानाय (त्वा) त्वाम् (सोमभृते) यः सोममैश्वर्य-
समूहं विभर्तीति तस्मै (अग्नये) विद्युदाद्याय (त्वा)
त्वाम् (रायः) धनस्य (पोषदे) पुष्टिप्रदाय सुपांसुलु-
गितिङेःस्थाने “क्षे” इत्यादेशः । अयम् मन्त्रः शत० ३ ।
७ । ४ । ६६ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वय — हे सभापते ! वयं रुद्रवतइन्द्राय त्वा आदित्यवत इन्द्राय
त्वा अभिमातिघ्न इन्द्राय त्वा सोमभृते श्येनायवारायस्पोषदेऽग्नये त्वा
रायं वृणुमः ॥ ३२ ॥

भावार्थः—यइन्द्रानिलघ्नाकाराग्निवरुणचंद्रवितेशानां गुणैर्गुणोचिद्-
त्पिरो विद्याप्रवारी सर्वभूयः सुखं दद्यात् स एव सर्वैराजा मंतव्य इति ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे सभापते ! (वसुमते) जिस कर्म में चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य्ये से

वनकर अच्छे २ विद्वान् होते हैं (रुद्रवते) जिस में चवालीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य सेवन करते हैं उग (इन्द्राय) परमेश्वर्य युक्त पुरुष के लिये (त्वा) आप को ग्रहण करते हैं (आदित्यवते) जिस में अड़तालीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य-वन कर सूर्य सदृश परम विद्वान् होते हैं उस (इन्द्राय) उत्तम गुण पाने के लिये (त्वा) आप के (अभिमातिष्णे) जिस कर्म में षडे २ अभिमानी शत्रु जन मारे जायें उस (इन्द्राय) परमोत्कृष्ट शत्रु विदारक काम के लिये (त्वा) आप (सोमभृते) उत्तम ऐश्वर्य धारण करने हारे (श्येनाय) युद्धादि कामों में श्येनपक्षी के तुल्य लपट भपट मारने वाले (त्वा) (आप) (रायस्पोषटे) धन की दृढता देने के लिये और (अग्नये) विद्युत् आदि पदार्थों के गुण प्रकाश कराने के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ ३० ॥

भावार्थ — जो इन्द्र अग्नि यम सूर्य वरुण और धनादय के गुणों से युक्त विद्वानों का प्रिय विद्या का प्रचार करानेवाला सब को सुखदेवे उसी को राजा मानना चाहिये ॥ ३१ ॥
यत इत्यस्यमधुच्छन्दाऋषिः सोमोदेवता भुरिगर्षीवृहतीछन्दः सध्वमः स्वरः ।

ईदृशः सभापतिः प्रजायैकिं प्रापयितुं शक्नोतीत्युपदिश्यते ।

ऐसा सभापति प्रजा को क्या लाभ पहुंचा सकता है यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

यत्तं सोमदिविज्ज्योत्त्रिर्यत्प्राथिव्यां यदुरा-
वन्तरिक्ष तेनास्मै यजमानायोरुराये कृद्ध्यधि-
दात्रेवोचः ॥ ३३ ॥

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । प्राथिव्याम् ।
उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै । यजमानाय । उरु ।

राये । कृधि । अधि । दात्रे । वोचः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(यत्) (ते) तव । सोम ! सकलैश्वर्यप्रे-
रक ! (दिवि) सूर्य्य (ज्योतिः) ज्योतिरिव (पृथिव्याम्)
(उरौ) विस्तृते (अन्तरिक्षे) अंतराल आकाशे (यत्)
(अस्मै) (यजमानाय) परोपकारार्थं यज्ञानुष्ठात्रे (उरु)
बहु (राये) धनाय (कृधि) कुरु (अधि) अधिकार्थे
(दात्रे) (वोचः) उच्यते । अत्रलिङ्गर्थे लुङ् छन्दस्यमा-
ङ्गयोगे पीत्यङ्भावः । अयंमन्त्रः शत० ३ । ७ । ५ । ८२-१५
व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे सोम सभापते ! ते तव यत् दिवि पृथिव्यां यदुरायन्तरिक्षे
ज्योतिरिव राज्यकमांस्ति तेन त्वं दात्रेऽस्मै यजमानायोरुद्धि रायेऽधिवो-
च ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सभापतिस्स्वराज्योत्कर्षेण वि-
द्यादिशुभगुणकर्मसु सर्वाङ्गं जनान् सुशिक्षयन्निरालस्यान् संपादयेत् यतस्ते पु-
रुषार्थमनुवर्तिनो भूत्वा धनादिपदार्थान् सततं बह्वंयेयुरिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (सोम) समस्त ऐश्वर्य के निमित्त प्रेरणा करने हारे सभा-
ति ! (ते) तेरा यत् जो दिवि सूर्यलोक में (पृथिव्याम्) पृथिवी में और (यत्)
जो (उरौ) विस्तृत (अंतरिक्षे) आकाश में (ज्योतिः) जैसे ज्योति हो वैसा
राजकर्म है (तेन) उस से तू (अस्मै) इस परोपकार के अर्थ (यजमानाय)
यज्ञ करते हुए यजमान के लिये (उरु) (कृधि) अत्यन्त उपकार कर तथा
(राये) धन बढ़ाने के लिये (अधि, वोचः) अधिक २ राज्य प्रबंध कर ॥ ३३

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है सभापति राजा अपने राज्य के
उत्कर्ष से सब जनों को निरालस्य करता रहे जिससे वे पुरुषार्थी हो कर धनादि पदार्थों को
निरन्तर बढ़ावे ॥ ३३ ॥

रतास्य इत्यस्य मधुचन्द्राक्षपिः । यज्ञोदेवता ।

स्वरादार्पापश्चाद्गृह्णीतुः । म यमः स्वरः ॥

अथोक्तानां सभापत्यादिभिर्दुपा पत्न्यः कीदृशकर्मानुष्ठान्यो भवन्ति तद्युपदिश्यते ॥
अथ उक्तमभाध्यक्षादिको श्री स्त्री कैसे कर्म करने वाली हों यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

श्वात्राः स्थं वृत्रतुरो राधोगूर्त्ताऽमृतस्य
पत्नीः तादेवीर्देवत्रेमय्यजन्नयतोपहूताः सोम-
स्य पिवत ॥ ३४ ॥

श्वात्राः । स्थ । वृत्रतुरऽडिति वृत्रतुरः । राधोगूर्त्ता-
ऽडिति राधः गूर्त्ताः । अमृतस्य । पत्नीः । देवीः । देव-
त्रेति देवत्रा । इमम् । यज्ञम् । नयत । उपहूताऽडित्यु-
पहूताः । सोमस्य । पिवत ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(श्वात्राः) श्वात्रं शीघ्रं कर्मविज्ञानं वर्तते-
यासांताः । अर्शादादित्वाटच्च श्वात्रमिति क्षिप्रनामसु-
पठितम् निघं० ५ । ३ (स्थ) भवत (वृत्रतुरः) वृत्रं मेघं
तूर्यतियास्ताविद्युत इव । (राधोगूर्त्ताः) यनत्रद्विन्य-
एव (अमृतस्य) अतिस्वादिरुस्य (पत्नीः) पत्न्यः (ताः)
(देवीः) देदीप्यमानाः (देवत्रा) देवेषु पतिषु (इमम्)
गृहमन्वन्धिनम् (यज्ञम्) संगन्तव्यम् (नयत) (उपहूताः)
सामीप्यमाहूता (सोमस्य) सोमाद्योपधिनिष्पादितस्य सा-

रम् अत्रकर्मणिपट्टी अयम्मन्त्रः शत० ३ । ७ । ५ । १६-१७
व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे देवीर्देव्यः पत्न्यः स्त्रियो यूयं वृत्रतुरइव राधो गूर्ता एव सत्यो
यज्ञसहकारिण्यः श्रान्ता, स्य ता देवत्रेभं यज्ञं नयत उपहृता इवामृतस्य सोम-
स्यातिस्वादिष्टं सोमाद्योपधिरसं पिवत ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा विदुषो विद्वत्स्त्रियः स्वधर्मव्यवहा-
रेण स्वपतीन् प्रसादयन्ति तथैव पुरुषाः स्या स्त्रीरसततं प्रसादयेयुरित्यं पर-
स्परानुमोदेन गृहाश्रमधर्ममलंकुर्वन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (देवीः) विद्या युक्त स्त्रियो ! तुम (वृत्रतुरः) विजली के स-
दृश मेघ की वर्षा के तुल्य सुखदायक की गति के तुल्य चलने (राधोगूर्ताः)
धन का उद्योग करने (पत्न्यः) और यज्ञ में सहाय देने वाली (स्य) हो
(देवत्रा) तथा अन्त्रे २ गुणों से प्रकाशित विद्वान् पतियों में प्रीतिसे स्थित हों
(इदम्) इस यज्ञ को (नयत) सिद्धि को प्राप्ति किया कीजिये और (उपहृताः)
युलाई हुई अपने पतियों के साथ (अमृतस्य) अति स्वाद युक्त सोम आदि
ओषधियों के रस को (पिवत) पीओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इम मन्त्र में वाचकुलोपमालंकार है जैसे विद्वानों की पत्नी स्त्रीजन
म्वधर्म व्यवहार से अपने पतियों को प्रसन्न करती हैं उसी प्रकार पुरुष उन अपनी स्त्रियों
को निरन्तर प्रसन्न करें ऐसे परस्पर अनुमोद में गृहाश्रमधर्म को पूर्ण करें ॥ ३४ ॥

माममन्त्यस्यमधुच्छन्दाश्चापि । यावापृथिवी देवते, धुरिगार्ध-

नृमुप्लब्धः । गान्धारः स्वरः ।

पुनः स्त्रीपुरुषौ परस्परं कथं वर्त्तयतामित्युपदिश्यते ॥

किं स्त्री पुरुष परस्पर कैंमा वर्त्ताव वर्त्तें यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

माभेर्मासंविक्थाऽऊर्जन्धत्स्व धिपणेव्वीद्धी
सुतीव्वीडयेथामूर्ज्जन्दधाथाम् । पाप्मा हतो
न सोमः ॥ ३५ ॥

मा । भेः । मा । सम । विक्थाः । ऊर्जम् । धत्स्व ।
धिपणेऽइति धिपणे । वीड्वीऽइति वीड्वी । सुतीऽ-
इतिसुती । व्वीडयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् । पाप्मा ।
हतः । न । सोमः ॥ ३५ ॥

पदार्थः— (मा)(भेः)मा विभीयाः लिङर्थेलुङ् (मा) (सम)
(विक्थाः) भयंकम्पनं च कुर्याः (ऊर्जम्) स्वशरीरात्मबलं
पराक्रमं वा (धत्स्व) (धिपणे) द्यावापृथिव्याविव (वीद्धी)
बलवती । वीड्वीति बलनामसुपठितम् निघं० २।६ (सती)
सद्गुणयुक्ता (वीडयेथाम्) दृढबलैर्भवेताम् (ऊर्जम्) सन्ता-
नादिभ्योऽपि बलं पराक्रमं च (दधाथाम्)(पाप्मा) अपराधः
(हतः) नष्टः (न) इव (सोमः) । अयं मन्त्रः शत० । २।७।
५ । १८ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि! त्वं वीड्वीसती पत्युः सकाशान् माभेर्मासंविक्थाऊर्जं धत्स्व ।
हे पुरुष ! त्वमप्येवं भवेद्युवां धिपणेऽर्ज्जन्दधाथं वीडयेथाम् एवमनुवर्तिनोयुवयोः
पाप्मा हतो भवतु सोमो न चन्द्रश्चाद्वादशान्त्यादिगुणवृन्दं प्रकाशितो भवतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । इत्थं स्त्रीपुरुषौ व्यवहारमनुवर्त्तयतां यतः परस्परं भयोद्भेगा नश्येतात्मानो दृढोत्साहः प्रीतिर्गृहाश्रमव्यवहारासिद्धिरैश्वर्यं च वर्द्धेत दोषदुःखानि निवर्त्य चन्द्रइव परस्परमाश्लादकारिणौ भवेताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री ! तू (वीढ़ी) शरीरात्मवल युक्त होती हुई पति से (मा, भेः) मत डर (मा संविधाः) मत कंप और (उर्जम्) देह और आत्मा के बल और पराक्रम को (धत्स्व) धारण कर । हे पुरुष ! तू भी वैसे ही अपनी स्त्री से वर्त्त । तुम दोनों स्त्री पुरुष (धिषणे) सूर्य और भूमि के समान परोपकार और पराक्रम को धारण करो जिस से (वीढयेथाम्) दृढ बल वाले हों ऐसा वर्त्ताव वर्त्तते हुए तुम दोनों का (पाप्मा) अपराध (हतः) नष्ट हो और (सोमः) चन्द्र के तुल्य आनन्द शान्त्यादि गुण बढ़ा कर एक दूसरे का आनन्द बढ़ाते रहो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । स्त्री पुरुष ऐसे व्यवहार में वर्त्तें कि जिस से उन का परस्पर भय और डर नष्ट हो कर आत्मा की दृढता, उत्साहता और गृहाश्रम व्यवहार की सिद्धि से ऐश्वर्य बढ़ और वे दोष तथा दुःख को छोड़ चन्द्रमा के तुल्य आनन्दादित हों ॥ ३५ ॥

अथैनयोरपल्यानि किं २. कुर्युस्तौ कथं पालयेयुरित्याह ॥

अब उनके पुत्र क्या करें और वे पुत्रों को कैसे पालें यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

प्रागप्रागुदंगधराक्सर्व्वतस्त्वादिश ऽआधावन्तु अम्बुनिष्परससुरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । सर्व्वतः । त्वा । दिशः । आधावन्तु । अम्ब । निः । पर । सम् । अरीः । विदाम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(प्राक्) पूर्वस्याः (अपाक्) पश्चिमायाः (उदक्) उत्तरस्याः (अधराक्) दक्षिणस्याः (सर्वतः) अन्याभ्यः (त्रा) त्वाम् (दिशः) (आ) समंतात् (धावंतु) (अम्ब) अमति प्रेमभावेन प्राप्नोति तत्सद्युद्धौ । अत्रोणादिर्वान् प्रत्ययः । (निः) नितराम् (पर) पालय (सम्) (अरीः) सुखप्रापिकाः प्रजाः (विदां) विदताम् । विद ज्ञानइत्यस्माल्लुटि प्रथमबहुवचने लोपस्त आत्मनेपदेषु अ० । ७ । १ । ४८ अनेन तकारलौपे सवर्णदीर्घे विदामितिरूपम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ७ । ५ । २०—२३ ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे अम्ब । त्वं या अरी सुखप्रापिकाः प्रजास्ते प्रागपागुदगधराक् सर्वातोदिशस्तवामाधावन्तु तास्तव निष्पर नितराम् रक्षता अपित्वा त्वा स विदाम् जानन्तु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनापित्रोर्व्याप्यतास्ति स्वापत्मानि विद्यादिसद्गुणेषु निधीय निरतर रक्षणीयानि अपत्माना योग्यतास्ति सर्वत पित्रोः सेधन कुर्मुंरिति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे अम्ब । प्रेम से प्राप्त होने वाली माता । जो तेरी (अरी) सतानादि प्रजा (प्राक्) पूर्व (अपाक्) पश्चिम (उदक्) उत्तर (अधराक्) दक्षिण और भी (सर्वतः) सब (दिश) दिशाओं से (त्रा) तुझे (आ) (धावंतु) धाय धाय प्राप्त हों उन्हें (निः) (पर) निरन्तर प्यार कर और वे भी तुझे (सम्) अच्छे भाव से जानें ॥ ३६ ॥

भावार्थ—माता और पिता को योग्य है कि अपने सतानों को विद्यादि अच्छे २ गुणों में प्रवृत्त कराकर अच्छे प्रकार उन के उत्पत्ति की रक्षा करें अर्थात् जिससे वे नीशेय शरीर और उत्साह के साथ गुण सीखें और उन पुत्रों को योग्य है कि माता पिता की सब प्रकार से सेवा करें ॥ ३६ ॥

त्वमङ्गइत्यस्य गौतमऋषिः । इन्द्रोदेवता । भुरिगार्णवुतुष्टुध्वन्द ।

गांधार स्वरः ।

अथ प्रजापतिः कृतं सभापतिं कथं प्रशंसेयुरित्युपदिश्यते ॥

• अथ प्रजापतिः किये हुए सभापति की प्रशंसा कैसे करें यह

अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

त्वमङ्गप्रशंसिसिपोदेवः शविष्ठमर्त्यम् । न त्वद-
न्न्यो मघवन्नस्तिमर्द्धितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ३७ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ ।
मर्त्यम् । न । त्वत् । अन्न्यः । मघवन्निति मघवन् ।
अस्ति । मर्द्धिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अङ्ग) संबोधने (प्र) (शंसिषः) प्रशंस ।
तेह्मध्यमैकत्रचनप्रयोगः । (देवः) शत्रून् विजिगीषुः (शविष्ठ)
बहुशब्दो गलं विंद्यते यस्य स शवस्वान् सोतिशयितस्तत्स-
म्युद्धौ । अत्राः शव शब्दाद्भूम्यर्थे मतुप् तत् इष्टन् विन्म-
तोर्लुक् अ० ५ । ६ । ६५ । इति मतुपो लुक्टेः अ० ६ । १५५
अनेन टिलोपः । (मर्त्यम्) प्रजास्थं मनुष्यम् (न) निषेधे
(त्वम्) अन्यः (मघवन्) ईश्वर इव समृद्धः (अस्ति)
(मर्द्धिता) सुखयिता (इन्द्र) परमैश्वर्यान्वित (ब्रवीमि)
(ते) तुभ्यम् (वचः) प्राक्प्रतिपादितं राजधर्मानुरूपं वचः ।
अयं मंत्रः शत० ३ । ७ । ५ । २४ व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अंग शविष्ठ मयवन्निन्द्र सभापते ! त्वं मर्त्ये प्रशंसिषो न त्वद-
न्यो हिंता देवोस्त्यतोऽहं ते नुभ्यं वचो ब्रवीमि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अग्रेषामालंकारः । यथा पक्षपातविरहः सर्वसुहृदीश्वरसादनु-
कूलः सभापतीराज्यधर्मानुवर्त्ती राजा प्रशंसनीयं प्रशसयन् निन्द्यं निन्दन् दण्डा-
हं दण्डयन् रक्षितव्यं रक्षन् सर्वेषामभीष्टं संपादयेत् ॥ ३७ ॥

अत्राध्यायं राज्याभिषेकपुरःसरशिक्षाराज्यकृत्यं, प्रजापाराजाध्र्यं, सभा-
दीक्षादिकृत्यं, विष्णोः परमपदादिबर्णनं, सभाध्यक्षेण तदुपासनं, परस्परराजसभा-
कृत्यं, गुरुणा शिष्यस्वीकारस्तच्छिक्षाकरणं, यज्ञानुष्ठानं, हुतद्रव्यफलं, विद्वन्ल-
क्षणं, मनुष्यकृत्यं, मनुष्याणां परस्परं वर्तमानं, बुष्टदोषनिष्ठाक्षिफलमीश्वरात्किं
किं प्रार्थनीयं, रणे योद्धवर्णनं, युद्धकृत्यं, युद्धेऽन्योन्यवर्त्तमानप्रकारो योद्धृणामनु-
मोदनं, राज्यप्रबंधकरणं, तत्र साध्यसाधनं, राज्यकर्मकरणं प्रतीश्वरोपदेशोरा-
ज्यकर्मानुष्ठानं, राजप्रज्ञाकृत्यं, प्रजाराजसभयोः परस्परानुमानं, प्रजया सभापत्यु-
त्कर्षकरणं, प्रजाजनं प्रति सभापतिप्रेरणं, प्रजया स्वीकर्तव्यं, सभापतेर्लक्षणं, प्रजा-
राजसभयोः परस्परं प्रतिज्ञाकरणं, सभापतिस्वीकरणप्रयोजनं, प्रजासुखाय सभा-
पतेः कर्तव्यकर्मानुष्ठानं सभापत्यादीनां पत्नीभिः किं किं कर्म कर्त्तव्यं, स्त्रीपुंसयोः
परस्परमनुवर्त्तमानं, पितरौ प्रति संतानकृत्यं, सभापतिं प्रति प्रजाजनोपदेशवर्णनं
चास्तीत्यतः पञ्चमाध्यायोक्तार्थैः सहास्य षष्ठाध्यायस्मार्थानां संगतिरस्तीति
वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे (अंग) शविष्ठ अत्यन्त बल युक्त (मयवन्) महाराज के
समान (इन्द्र) अजि सिद्धि देनेहारे सभापते ! (त्वम्) आप (मर्त्ये , प्रजास्य
मनुष्य को (प्रशंसिषः) प्रशंसायुक्त कीजिये आप (देवः) देव अर्थात् शत्रुओं
को अच्छे प्रकार जीतने वाले हैं (न) नहीं (त्वदन्य) तुम से अन्य (महिता)
सुख देने वाला है ऐसा मैं (ते) आप को (वचः) पूर्वोक्त राज्यप्रबन्ध के
अनुकूल वचन (ब्रवीमि) कहता हूँ ॥ ३७ ॥ .

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है। जैसे ईश्वर सर्व सुदृष्ट पक्षपात रहित है वैसे सभापति राज्यधर्मानुवर्त्ती राजा होकर प्रशंसनीय की प्रशंसा निन्दनीय की निंदा दुष्ट को दण्ड श्रेष्ठ की रक्षा करके सब का अभीष्ट सिद्ध करे ॥ ३७ ॥

इस अध्याय में राज्य के अभिषेक पूर्वक शिक्षा, राज्य का कृत्य, प्रजा को राजा का आश्रय, सभाध्यक्षादिकों का काम, विष्णु का परम पद वर्णन, सभाध्यक्ष को ईश्वरोपासना करनी, राजा प्रजा का आपस में कृत्य, गुरु को शिष्य का स्वीकार और उस शिष्य को शिक्षा करना, यज्ञ का अनुष्ठान, होम क्रिये द्रव्य के फल का वर्णन, विद्वानों के लक्षण, मनुष्यकृत्य, मनुष्यों का परस्पर वर्त्तमान, दुष्ट दोष निवृत्ति फल, ईश्वर से क्या क्या प्रार्थना करनी चाहिये, रण में योद्धा का वर्णन, युद्धकृत्य निरूपण, युद्ध में परस्पर वर्त्ताव का प्रकार, वीरों को उत्साह देना, राज्यप्रबन्ध का कारण और साध्य साधन, राजा के प्रति ईश्वरोपदेश, राज्यकर्म का अनुष्ठान, राजा और प्रजा का कृत्य, राजा और प्रजा की समाप्ति का परस्पर वर्त्ताव, प्रजा से सभापति का उत्कर्ष करना, प्रजा जन के प्रति सभापति की प्रेरणा, प्रजा को स्वीकार करने के योग्य, सभापति की लक्षण, प्रजा और राज समा की परस्पर प्रतिज्ञा करनी, सभापति के स्वीकार करने का प्रयोजन, प्रजा सुख के लिये सभापति के कर्तव्य कामों का अनुष्ठान, सभापत्यादिकों की पत्नियों को क्या करना चाहिये, स्त्री पुरुषों का परस्पर वर्त्ताव, माता पिता के प्रति संतानों का काम और सभापति के प्रति प्रजाननों का उपदेश वर्णन है, इस से पंचम अध्याय में कहे हुए अर्थों के साथ इस छठे अध्याय के अर्थों की संगति है, ऐसा जानना चाहिये।

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्य्येण श्रीयुतमहाविदुषां विरजानन्द-
सरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती स्वामिना विरचिते
संस्कृताचार्यभाष्याभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजु-
र्वेदभाष्ये षष्ठाध्यायः पूर्तिमगात् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रारम्भः ॥

अब सप्तम अध्याय का प्रारम्भ किया जाता है ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।
यद्भद्रतन्नु आसुव ॥ १ ॥

वाचस्पत्ययज्यस्य गौतम ऋषिः॥ प्राणी देवता भुरिगार्घ्यानुदुष्टन्दः ।

गाधार स्वरः ॥

तस्य प्रथममन्त्रे सृष्टिनिमित्तोवास्याभ्यन्तरव्यवहार उपदिश्यते ॥

इस सप्तमअध्याय के प्रथम मन्त्र मे सृष्टि के निमित्त बाहर

और भीतर के व्यवहार का उपदेश है ॥

वाचस्पतये पवस्व वृष्णांऽअशुभ्याङ्ग-
र्भस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषाम्भा
गोऽसि ॥ १ ॥

वाचः । पतये । पवस्व । वृष्णांः । अशुभ्यामि-
त्यशुऽभ्याम् । गर्भस्तिपूतऽइतिगर्भस्तिऽपूतः ।
देवः । देवेभ्यः । पवस्व । येषाम् । भागः । असि॥१॥

पदार्थः—(वाचः) वाण्याः (पतये) पालकेन्द्रराय
(पवस्व) पवित्रोभव (वृष्णः) वीर्यवतः (अशुभ्याम्)

बाहुभ्यामिव (गभस्तिपूतः) गभस्तिभिः किरणैः पूतइव ।
 गभस्तयइति रश्मिनामसु पठितुम् निघ० १ । ५ । (देव)
 विद्वान् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (पवस्व) शुद्धोमव (येषां)
 विदुषाम् (भागः) भजनीयः (असि) । अयम्मन्त्रः शत०
 ४ । १ । १ । ८—११ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! त्ववाचस्पतये पवस्व वृष्णोऽग्न्या मिव ब्राह्मण-
 म्यातरव्यवहाराम गभस्तिपूतइव देवो भूत्वा येषां विदुषा भागोसि तेभ्यो
 देवेभ्यः पवस्व ॥ १ ॥

भावार्थ — अत्र वाचकलुप्तोपमालकारः । सर्वेषां जीवानां योग्यतास्ति
 वेदपति सतत पूत परमेस्वर विद्याय विदुषा संगमेन विद्यादिगुणेषु सुस्नाताः
 सत्यवागनुष्ठातारः स्मुरिति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! तू (वाचः) वाणी के (पतये) पालने हारे ईश्वर के
 लिये (पवस्व) पवित्र हो (वृष्णः) बलवान् पुरुष के (अंशुभ्यां) भुजाओं के
 समान बाहर भीतर का व्यवहार होने के लिये जैसे (गभस्तिपूतः) सूर्य की
 किरणों से पदार्थ पवित्र होते हैं वैसे शास्त्रों से (देवः) दिव्य गुण युक्त विद्वान्
 होकर (येषां) जिन विद्वानों को (भागः) सेवन करने के योग्य है उन (देवेभ्यः)
 देवों के लिये (पवस्व) पवित्र हो ॥ १ ॥

भावार्थ — इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालकार है। सब जीवों को योग्य है कि वेदों
 की रक्षा करने वाले नित्य पवित्र परमात्मा को जान और विद्वानों के संग से विद्यादि
 उच्च गुणों में निष्णात होकर सत्यवाणी के बोलने वाले हों ॥ १ ॥

अभुमतीरित्यस्य मोक्षमश्रुतिः । सोमोदेवता । निचूदार्थोपक्तिरुच्यते ।

पचन स्वरः ॥

मनुष्याः परस्पर कथ व्यवहरैर्युतिरित्याह ॥

मनुष्य लोग परस्पर व्यवहार में कैसे बोलें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

मधुमतीर्न्ऽइपस्कृधि यत्ते सोमादाभ्यन्नाम्
जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्व-
न्तरिक्षमन्वेमि ॥ २ ॥

मधुमतीरिति मधुऽमतीः । नः । इपः । कृधि । यत् ।
ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते ।
सोम । सोमाय । स्वाहा । स्वाहा । उरु । अन्तरिक्षम् ।
अनु । एमि ॥ २ ॥

पदार्थः—(मधुमतीः) मधुगुणावतीः (नः) अस्म-
भ्यम् (इपः) अन्नानि (कृधि) कुरु (यत्) यस्मात्
(ते) तव (सोम) ऐश्वर्ययुक्त विद्वन् ! (अदाभ्यम्)
अहिंसनीयम् (नाम) संज्ञा (जागृवि) जागरूकं प्र-
सिद्धं (तस्मै) (ते) तुभ्यम् (सोम) शुभकर्मसुप्रेर-
क (सोमाय) ऐश्वर्यस्यप्राप्तये (स्वाहा) सत्यांक्रि-
याम् (स्वाहा) सत्यां वाचम् (उरु) विस्तीर्णम् (अ-
न्तरिक्षम्) अवकाशम् (अनु) (एमि) अनुगच्छामि ।
अयं मंत्रः शत० ४ । १ । १ । १२-२१ व्याख्यातः ॥२॥

अन्वयः—हे सोम ऐश्वर्ययुक्त विद्वंस्त्वं नोऽस्मभ्यं मधुमतीरिपस्कृधि
तथा हे सोमाहं यत्तपस्मात् ते तवादाभ्यं जागृवि नामास्ति तस्मै सोमाय
ते तुभ्यं च स्वाहा सत्यां क्रियां स्वाहा सत्यां वाणीमन्तरिक्षं चान्वेमि ॥२॥

भावाधः—मनुष्या यथा स्वसुखायान्नजलादिपदार्थान् सम्पादयेयुस्तथा-
न्येभ्योपि देवा यथा कश्चित् स्वस्य प्रशंसां कुर्वन् तथान्यस्य स्वयमपि कु-

यथात् यथा विद्वांसः सद्गुणयन्तः सन्ति तथा तेऽपि भवेयुरिति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य युक्त विद्वन् ! आप (नः) हम लोगों के लिये (मधुमतीः) मधुरादिगुणसहित (इयः) अन्न आदि पदार्थों को (कृधि) कीजिये तथा हे (सोम) शुभकर्मों में प्रेरणा करने वाले विद्वन् ! मैं (यत्) जिस से (ते) आप का (अदाभ्यम्) अहिंसनीय अर्थात् रक्षा करने के योग्य (जायु वि) प्रसिद्ध (नाम) नाम है (तस्मै) उस (सोमाय) ऐश्वर्य्य की प्राप्ति और (ते) आप के लिये अर्थात् आप की आज्ञा वर्चने के लिये (स्वाहा) सत्यधर्म युक्त क्रिया (स्वाहा) सत्य वाणी और (उरु) (अन्तरिक्षं) अवकाश को (एभि) प्राप्त होता हूँ ॥२॥

भावार्थ:—मनुष्य जैसे अपने सुख के लिये अन्न जलादि पदार्थों को संपादन करे वैसे ही औरों के लिये भी दिया करे और जैसे कोई मनुष्य अपनी प्रशंसा करे वैसे ही औरों की आप भी किया करे जैसे विद्वान् लोग अच्छे गुण वाले होते हैं वैसे आप भी हों ॥ ३ ॥

स्वाकृतस्य गानपथापि । त्रिद्विंशो देवताः । विराट्प्राज्ञी जगती
ऋन्दः । निपादःस्वरः ॥

पुनरात्मकृत्यमाह ॥

• फिर अगले मंत्र में आत्मक्रिया का निरूपण किया है ॥

स्वाङ्कृतोसिविश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पा-
र्थिवेभ्यो मनस्त्वाप्सु स्वाहा त्वा सुमव सूर्याय
देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो देवांश्शो यस्मे त्वेडे
मुतत्सत्यमुं परिपुतां भङ्गेन हृतोसोफट् प्राणायं
त्वा व्यानायं त्वा ॥ ३ ॥

स्वाङ्कृतइति स्वाम्ऽकृतः । असि । विष्वेभ्यः । इन्द्रि-
 येभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अष्टु ।
 स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसुऽभव । सूर्याय । देवेभ्यः ।
 त्वा । मरीचिपेभ्यइतिमरीचिऽपेभ्यः । देव । अ०शो-
 इत्यं०शो । यस्मै । त्वा । ईडे । तत् । सत्यम् । उ-
 परिप्रुतेत्युपरिप्रुता । मंगेन । हतः । असौ । फट् ।
 प्राणाय । त्वा । व्यानायेतिविऽआनाय । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(स्वाङ्कृतः) स्वयंकृतइव (असि) (वि-
 श्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (इन्द्रियेभ्यः) श्रोत्रादिभ्यः (दि-
 व्येभ्यः) दिवि भवेभ्यः (पार्थिवेभ्यः) पृथिव्यां विदि-
 तेभ्यः (मनः) शुद्धविज्ञानं (त्वा) त्वाम् (अष्टु)
 द्याप्नोतु (स्वाहा) वेदोक्तावाक् (त्वा) त्वाम् (सुभव)
 भवतीति भवः शोभनश्चासौभवश्चसुभवस्तत्संबुद्धौ(सूर्याय)
 सवित्रे (देवेभ्यः) शोधकेभ्यो वाग्वादिभ्यः (त्वा) त्वाम्
 (मरीचिपेभ्य) किरणरक्षितृभ्यइव (देव) दिव्यात्मन् (अ-
 शो) सूर्यवत् प्रकाशमान (यस्मै) (त्वा) त्वाम् (ईडे) स्तौ-
 मि (तत्) सत्यम् (उपरिप्रुता) उपरि प्रवते यस्तेन (मं-
 गेन) मर्दनेन (हतः) नष्टः (असौ) शत्रुः (फट्) वि-
 शीर्णः (प्राणाय) जीवनहेतवे(त्वा)(व्यानाय) विविधमान
 यतियस्माइव (त्वा) त्वाम् । अयम्मन्त्रः शत० ४ । १ ।
 १ । २२-२८ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वय - हे अंशो देव दिव्यात्मन् यस्त्व दिव्येभ्यो विश्वेभ्य इन्द्रिये-
भ्यः पार्थिवेभ्यो मरीचिभ्यो देवेभ्यस्त्वांकृतैः सित त्वां मनः स्वाहावाप्यु
हे सुभव यस्मै सूर्याय चराचरात्मने परमेश्वराय स्वामहमीडे तत्सत्यं परेशं
ग्रहाणोपरिष्णुतेव येन त्वया भंगेनासौ शत्रुः फट् हतस्तं तथा त्वां प्राणाय
डे व्यानाय त्वा त्वामीडे ॥ ३ ॥

भावार्थः—स्वयं भूभिर्जीवैर्देहप्राणैर्द्वियान्तःकरणानि निर्मलीकरय धर्म्य-
व्यापारेषु प्रवरय परमेश्वरोपासने च संस्थाप्य पुरुषार्थेन दुष्टान् हतवा श्रे-
ष्ठान् रक्षित्वानन्दितव्यमिति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अंशो) सूर्य के तुल्य प्रकाशमान! जो तू (दिव्येभ्यः) दिव्य
(विश्वेभ्यः) सप्तत (पार्थिवः) पृथिवी पर प्रसिद्ध (इन्द्रियेभ्यः) इन्द्रियों
और (मरीचिभ्यः) किरणों के समान पवित्र करने वाले (देवेभ्यः) विद्वानों
और वायु आदि पदार्थों के लिये (स्वाहकृतः) स्वयं सिद्ध (असि) है उस
(त्वा) तुझे जो (मनः) विज्ञान और (स्वाहा) वेद वाणी (अप्यु) प्राप्त
हो। हे (सुभव) श्रेष्ठ गुणवान् होने वाले मैं सूर्याय सर्वमेव चराचरात्मा प-
रमेश्वर के लिये (त्वां) तेरी (ईडे) प्रशंसा करता हूँ तू भी (तत्) उस प्र-
शंसा के योग्य (सत्यम्) सत्य परमात्मा को प्रीति से ग्रहण कर (उपरिष्णुतां)
सब से उत्तम उत्कर्ष पाने हारे तूने (भंगेन) मर्दन से (असौ) यह अज्ञान
रूप शत्रु (फट्) भट (हतः) मारा उस (त्वाम्) तुझे (प्राणाय) जीवन के
लिये प्रशंसित करता और (व्यानाय) विविध प्रकार के सुख प्राप्त करने के
लिये (त्वा) तुझे प्रशंसा देता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—जीव आप ही स्वयं सिद्ध अनादिरूप हैं इस से इन को चाहिये कि
देह प्राण इन्द्रियो और अंत करण को निर्मल धर्म्ययुक्त व्यवहारों में प्रवृत्त हो
कर परमेश्वर की उपासना में स्थिर हो तथा पुरुषार्थ से दुष्टों को भट पट
मार और भलों की रक्षा करके आनन्दित रहें ॥ ३ ॥

उपशमयते इत्यस्य गीतमरुपिः । मघवा देवता ।

आर्पुर्णिष्णु छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनरात्मनाभ्यन्तरे कथं प्रयतितव्यामत्याह ॥

फिर मन से आत्मा के बीच में कैसे प्रयत्न करे यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

**उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि
सोमम् । उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥**

**उपयामगृहीतः।इत्युपयामऽगृहीतः।असि।अन्तः।
यच्छ।मघवन्नितिमघऽवन्।पाहि।सोमम्।उरु-
ष्य।रायः।आ।इषः।यजस्व॥४॥**

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपात्तैर्यमैर्गृहीतइव
(असि) (अन्तः) आभ्यन्तरस्थान् प्राणादीन् (यच्छ)
निगूहाण (मघवन्) परमपूजित धनिसदृश ! (पाहि) रक्ष
(सोमम्) योगसिद्धमैश्वर्यम् (उरुष्य) बहुना योगा-
भ्यासेनाविद्यादिव्लेशानन्तं नय । अत्रोरुपपदात्पोऽन्तकर्म-
णीत्यस्मात् क्विप् ततो नामधातुत्वात् क्विप् ततो मध्यमै-
कवचनप्रयोगः । (रायः) ऋद्धिसिद्धिधनानि (आ) समं-
तात् (इषः) इच्छासिद्धिः (यजस्व) । अयं मंत्रः शत०
४ । १ । १ । १४ । व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे योगजिज्ञासो ! यतरत्नमुपयामगृहीतइवासि तस्मादन्त-
र्यच्छ हे मघवन् सोमं पाहि क्लेशानुरुष्य यतो रायइष मायजस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—अशवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । योगार्थिना यमादिभिर्योगैश्चि-
त्तादीनिरुध्याविद्यादिदोषान्निवार्य संयमेनर्हिंसिद् यो निष्पद्यताम् ॥४॥

पदार्थः— हे योग चाहने वाले ! जिस से तू (उपयामगृहीतः) योग में प्रवेश करने वाले नियमों से ग्रहण किये हुए के समान (अमि) है इस कारण (अतः) भीतरल जो प्राणादि पवन मन और इन्द्रियां हैं इन को (यच्छ) नियम में रख । हे (मधवन् परम पूजित धनी के समान ! तू (सोमम्) योगविद्यासिद्ध ऐश्वर्य को (पाहि) रक्षा कर (उरुष्य) और जो अविद्या आदि क्लेश हैं उन को अत्यन्त योग विद्या के बल से नष्ट कर जिससे (रायः) श्रद्धा और । (इपः) इच्छासिद्धियों को (आयजस्व) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । योगजिज्ञसु पुरुष को चाहिये कि यम नियम आदि योग के अंगों से चित्त आदि अन्तःकरण की वृत्तियों को रोक और अविद्यादि दोषों का निवारण करके संयम से श्रद्धा सिद्धियों को सिद्ध करें ॥ ४ ॥

अतस्तत्पश्य गोतमश्रुषि । ईश्वरो देवता । आर्षोपांक्तिश्छन्दः । पचमःस्वरः ।

अथेश्वरः प्राथमकल्पिकाय योगिने विज्ञानमाह ।

अब ईश्वर जो योग में प्रथमही प्रवृत्त होता है उस के लिये विज्ञान का उपदेश अगले मंत्र से करता है ।

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्व-
न्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामि
मधवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

अन्तरित्यन्तः । ते । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथि-
वी । दधामि । अन्तः । दधामि । उरु । अन्तरिक्षम् ।
सजूरितिसज्जुः । देवेभिः । अवैः । परैः । च । अन्त-

य्याम इत्यन्तः ऽयामे । मघवान्नितिमघवन् ! माद-
यस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अन्तः) आकाशाभ्यन्तर इव (ते) तव
(दावापृथिवी) भूमिसूर्याविव (दधामि) स्थापयामि
(अन्तः) शरीराभ्यन्तरे (दधामि) स्थापयामि (उरुं)
बहु (अन्तरिक्षम्) अन्तरालमवकाशम् (सजूः) मित्र
इव (देवेभिः) विद्वद्भिः (अवरैः) निकृष्टैः (परैः) उत्तमै-
श्वर्यव्यवहारैः (च) समुच्चये (अन्तर्यामे) यमानामयं
यामः अन्तश्चासौयामश्च तस्मिन् (मघवन्) वस्मोत्कृं-
ष्टधनितुल्य ! (मादयस्व) हर्षयस्व । अयं मन्त्रः शत०
४ । १ । २ । १६ । व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मघवन् योगिब्रह्म ते तयांतर्द्यावापृथिवीइव विज्ञानादिपदा-
यान् दधामि उर्वन्तरिक्षमन्तर्दधामि सजूस्त्वं देवेभिः प्राप्तेरवरैः परैश्च
सहान्तर्यामे वर्तमानः सन्नन्यान् मादयस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपसालकारः । ईश्वर उपदिशति ब्रह्मोण्डे
यादृशा यावन्तः पदार्थाः सन्ति तादृशास्तावन्तो मम ज्ञाने वर्तन्ते योगविद्या-
दिरहितस्तान् द्रष्टुं न शक्नोति नहीश्वरोपासनया विना कश्चिद्योगी भवितु-
मर्हति ॥५॥

पदार्थः—हे (मघवन्) योगी ! मैं परमेश्वर (ते) तेरे (अन्तः) हृदयाकाश में (दा-
वापृथिवी) सूर्य भूमि के समान विज्ञानादि पदार्थों को (दधामि) स्थापित करता
हूँ तथा (उरुं) विस्तृत (अन्तरिक्षम्) अवकाश को (अन्तः) शरीर के भीतर
(दधामि) धरता हूँ (सजूः) मित्र के समान तू (देवेभ्यः) विद्वानों, से विद्या को
प्राप्त हो के (अवरैः) (परैः) (च) थोड़े वा बहुत योग व्यवहारों से (अन्तर्यामी)

भीतरले नियमों में वर्चमान होकर अन्य सब को (मादयस्व) प्रसन्न किया कर ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालकार है । ईश्वर का यह उपदेश है कि ब्रह्माण्ड में जिस प्रकार के जितने पदार्थ हैं उसी प्रकार के उतने ही मेरे ज्ञान में वर्चमान हैं । योग विद्या का नहीं जानने वाला उन को नहीं देख सकता और मेरी उपासना के बिना कोई योग नहीं हो सकता है ॥ ५ ॥

स्वाङ्कृतोत्तिस्य गोतमन्त्राणि । योगी देवता । भुरिक् त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरो योगजिज्ञासुं प्रत्याह ॥

फिर ईश्वर योगविद्या चाहने वाले के प्रति उपदेश करता है ॥

स्वाङ्कृतोसि विश्वेभ्यऽऽन्द्रियेभ्यो दिव्ये-
भ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव
सूर्याय देवेभ्यस्त्वामरीचिपेभ्यऽउदानाय त्वा
॥ ६ ॥

स्वाङ्कृतऽऽतिस्त्राङ्कृतः । असि । विश्वेभ्यः । इ-
न्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा ।
अष्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसुऽभव । सूर्याय ।
देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्यऽऽतिमरीचिपेभ्यः । उदाना-
येत्युत् आनाय । त्वा ॥ ६ ॥

पदार्थः--(स्वाङ्कृतः) स्वयंसिद्धोऽनादिस्वरूपः (अ-
सि) (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (इन्द्रियेभ्यः) काठ्या-
साधकतमेभ्यः (दिव्येभ्यः) निर्मलेभ्यः (पार्थिवेभ्यः) पृ-
थिव्यांविदितेभ्यः (मनः) योगमननम् (त्वा) त्वां योग-
ममीप्सुम् (अष्टु) प्राप्नोतु (स्वाहा) सत्यवचनरूपा-
क्रिया (त्वा) त्वाम् (सुभव) सुष्टुश्वर्य्य (सूर्याय)
सूर्य्यस्यैव योगप्रकाशाय (देवेभ्यः) प्रशस्तगुणपदा-
र्थेभ्यः (त्वा) त्वाम् (मरीचिपेभ्यः) रश्मिभ्यः । मरीचिपा-
इतिरश्मिनामसु पठितम् निघं० १। ५ । (उदानाय) उत्कृ-
ष्टाय जीवनवलसाधनायैव (त्वा) त्वाम् । अयम्मन्त्रः
शत० ४ । १ । २ । २१-२४ ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सुभवयोगिस्त्वंस्वाङ्कृतोस्यहं दिव्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो
मरीचिपेभ्यश्च त्वा त्वां स्वीकरोमि पार्थिवेभ्यस्त्वा त्वां स्वीकरोमि यतस्त्वा
त्वां मनः स्वाहा सत्याख्दाक्रिया चाष्टु ॥ ६ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्यः श्रेष्ठान्तरी न भवति तावदीश्वरोऽपि तं न स्वीक-
रोति यावदयं न स्वीकरोति तावत्तस्यात्मवलं पूर्णं न भवति यावदिदं न जायते
तावन्नात्मन्ते सुखं भवतीति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (सुभव) शोभन ऐश्वर्य्य युक्त योगी तू (स्वाङ्कृतः) अ-
नादि काल से स्वयंसिद्ध (असि) है मैं (दिव्येभ्यः) शुद्ध (विश्वेभ्यः)
समस्त (देवेभ्यः) प्रशस्त गुण और प्रशंसनीय पदार्थों से युक्त विद्वानों और
(मरीचिपेभ्यः) योग के प्रकाश से युक्त व्यवहारों से (त्वा) तुझे को स्वीकार
करता हूं (पार्थिवेभ्यः) पृथिवी पर प्रसिद्ध पदार्थों के लिये भी (त्वा) तु-
झ को स्वीकार करता हूं (सूर्याय) सूर्य के समान योग प्रकाश करने के
लिये वा (उदानाय) उत्कृष्ट जीवन और बल के अर्थ (त्वा) तुझे यहण
करता हूं जिस से (त्वा) तुझे योग चाहने वालों को (मनः) योग समाधि

युक्त मन और (स्वाहा) सत्यानुष्ठान करने की क्रिया (अष्टु) प्राप्त हो ॥ ६॥

भावार्थः--मनुष्य जबतक श्रेष्ठाचार करने वाला नहीं होता तबतक ईश्वर भी उस को स्वीकार नहीं करता जबतक जिस को ईश्वर स्वीकार न करता है तबतक उस का पूरा २ आत्मबल नहीं हो सकता और जबतक आत्मबल नहीं बढ़ता तबतक उस को अत्यंत सुख भी नहीं होता ॥ ६ ॥

आवायोभूपेत्यस्य तसिष्ठञ्चपिः । वायुर्देवता । निचृज्जगतीछन्दः ।

निपादःस्वरः ॥

पुनर्योगिकृत्यमाह ॥

फिर योगी का कृत्य अगले मंत्र में कहा है ॥

आ वायो भूप शुचिपाऽउपं नः सहस्रन्ते नि-
युतो विश्ववार उपो तेऽअन्धो मद्य मयामि य-
स्य देव दधिपे पूर्वपेयं वायवे त्वा ॥ ७ ॥

आ । वायोइतिवायो । भूप । शुचिपाऽइतिशुचिऽ
पाः । उपं । नः । सहस्रम् । ते । नियुतइतिनिऽयुतः ।
विश्ववारेतिविश्वऽवार । उपोऽइत्युपो । ते । अंधः । म-
द्यं । अयामि । यस्य । देव । दधिपे । पूर्वपेयमिति-
पूर्वऽपेयम् । वायवे । त्वा ॥ ७ ॥

पदार्थः--(आ) समंतात् (वायो) वायुस्त्रिवर्त्तमान
(भूप) अलंकुरु (शुचिपाः) शुचं पवित्रतां पालयतीति

शुचिपाः पवित्रपालक (उप) (नः) अस्मान् (सहस्रं)
 (ते) तव (नियुतः) नियुज्यन्ते ये तान् निश्चितान् श-
 मादिगुणान् अत्र कर्मणि क्तिप् (विश्ववार) विश्वान्
 सर्वानानन्दान् वृणोति तत्सम्बुद्धौ (उपो) समीपम् (ते)
 (अंधः) अन्नम् (मद्यम्) तृप्तिप्रदम् (अयामि) प्राप्नो-
 मि (यस्य) (देव) योगेनात्माप्रकाशित (दधिपे) धर-
 सि (पूर्वपेयम्) पूर्वेः पातुं योग्यमिव (वायवे) (त्वा)
 त्वाम् अयं मंत्रः । शत० । ४ । १ । ३ । १८ ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे शुचिपावायो त्वं सहस्रं नियुत आभूष हे विश्ववार ते तव सकाशा-
 न्मद्यमन्नउपो अयामि हे देव यस्य ते तव पूर्व पेयमस्ति यच्च त्वं दधिपे तद्वायवे
 त्वा त्वाहं स्वीकरोति ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । जो योगी प्राणइव सर्वानलं करोति
 ईश्वरइव सद्गुणेषु व्याप्नोत्यन्नजलेइव सर्वान् मुखयति सएव योगे प्रभवति॥७॥

पदार्थः—हे (शुचिपाः) अत्यन्त शुद्धता को पालने और (वाशो) पवन
 के तुल्य योग क्रियाओं में प्रवृत्त होने वाले योगी ! तू (सहस्रम्) हजारों (नियुतः)
 निश्चित शमादिक गुणों को (आभूष) मन्त्रप्रहारसुभूषित कर ! हे (विश्ववार)
 समस्त गुणों के स्वीकार-करने वाले ! जो (ते) तेरा (मद्यम्) अच्छी तृप्ति
 देने वाला (अन्धः) अन्न है उस को (उपो) तेरे समीप (अयामि) पहुंचाता
 हूँ ! हे (देव) योग बल से आत्मा को प्रकाश करने वाले ! (यस्य) जिस तेरा
 (पूर्वपेयम्) श्रेष्ठ योगियों को रक्षा करने के योग्य योग बल है जिस को तू (दधिपे)
 धारण कर रहा है (वायवे) उस योग के जानने के लिये (त्वा) तुझे स्वीकार
 करता हूँ ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो योगी प्राण के तुल्य सब को
 भूषित करता ईश्वर के तुल्य अच्छे २ गुणों में व्याप्त होता है और अन्न वा जल के
 सदृश मुख देता है वही योग के बीच में प्रवर्ध होता है ॥ ७ ॥

• इन्द्रवायूइत्यस्य मधुच्छन्दाच्छपिः । इन्द्रावायूदेवते ।

इन्द्रवायूइत्यस्यार्पीगायत्री छन्दः । उपयामगृहीत

इत्यस्यार्पी स्वराद् गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स योगी कीदृशोभवतीत्युच्यते ॥ -

फिर वह योगी कैसा होता है यह आगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रवायूऽइमे सुताऽ उपप्रयोभिरागतम् ।

इन्द्रवो वामुशंति हि । उपयामगृहीतोसि वायवऽइन्द्रवायुवर्भ्यान्त्वेपतेयोनिः । सुजोपोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिरिति प्रयः । अभिः । आगतम् । इन्द्रवः । वाम । उशन्ति । हि । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । वायवः । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायुवर्भ्याम् । त्वा । एपः । ते । योनिः । सुजोपोभ्यामितिसुजोपः । अभ्याम् । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः- (इन्द्रवायू) प्राणसूर्यसदृशों योगस्योपदेष्टृभ्यासिनो (इमे) समक्षाः (सुताः) निष्पन्नाः पदार्थाः (उप) समीपे (प्रयोभिः) कमनीये-
र्लक्ष्णैः (आ) (गतम्) आगच्छतम् । गम्ल-

गतावित्यस्मादहुलं छन्दसीति शपोलुकि सति शित्वाभा-
वाच्छ्रस्याभावोऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनामलोपश्च (इन्द्रवः)
सुखकारकाजलादिपदार्थाः । इन्दुरित्युदकनामसु पठित-
म् । निघं० १ । १२ । (वाम्) युवां (उशन्ति) कामयन्ते
(हि) सादृश्ये (उपयामगृहीतः) योगस्य यमनियमाङ्-
गैः सह स्वीकृतः (असि) (वायवे) वायुवद्गत्यादिसिद्धये
यद्वा वाति प्रापयति योगवलेन व्यवहारानिति वायुर्योग-
विचक्षणस्तरुमै तादृशसम्पन्नाय (इन्द्रवायुभ्याम्) विदु-
त्प्राणाभ्यामिव योगाकर्षणनिष्कर्षणाम्यां (त्वा) त्वाम्
(एषः) योगः (ते) तव (योनिः) गृहम् । योनिरिति गृ-
हनामसु पठितम् निघं० ३ । ४ । (सजोषोभ्याम्) यौ
जोषसासेवनेन सह वर्त्तमानौ ताभ्याम् (त्वा) त्वाम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्रवायू हि यत इमे सुता इन्द्रो वामुशन्ति तस्माद्युवा
मेतेः प्रयोभिः पदार्थैः सहैवोपागतमुपागच्छतम् । भो योगमभीप्सो त्वमनेना-
ध्यापकेन वायवे उपयामगृहीतोषि । हे भगवन् । योगाध्यापकएव योगस्ते
तव योनिः सर्वदुःखनिवारक गृहनिवास्ति । इन्द्रवायुभ्यां जुष्टं त्वां तथा
योगमभीप्सो सजोषोभ्यामुक्तगुणाभ्यां जुष्टं त्वा त्वा चाहं वक्षिम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—तएवजना योगिनस्त्रिधाश्च भवितुं शक्नुवन्ति यो योगविद्या-
भ्यास कृत्वेश्वरमारभ्य भूमिपर्यन्तान् पदार्थान् साक्षात्कर्तुं प्रयतास्ते यमा-
दिषाधनाग्निताय योगे रमन्ते यो चैतान्मेवन्ते तेऽप्येतत्सर्वं प्राप्नुयन्ति नेतरे ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्रवायू) प्राण और मूर्त्य के समान योगशास्त्र के पढ़ने
पढ़ाने वाले (हि) जिस से (इमे) (सुताः) ये उत्पन्न हुए (इन्द्रवः) सुख-
कारक जलादि पदार्थ (वाम्) तुम दोनों को (उशन्ति) प्राप्त होते हैं इस से
तुम (प्रयोभिः) इन मनोहर पदार्थों के माध्यम से (आगतम्) अपना आगमन

जानो । भो योगचाहने वाले तू इस योगपदाने वाले अध्यापक से (वायवे) पवन के तुल्य योगसिद्धि को पाने के लिये अथवा योगबल से चराचर के ज्ञान की प्राप्ति के लिये (उपयामगृहीतः) योग के यम नियमों के साथ स्वीकार किया गया (असि) है । हे भगवन् योगाध्यापक (एषः) यह योग (ते) तुम्हारा (योनिः) सब दुःखों के निवारण करने वाले घर के समान है और (इन्द्रवायुभ्याम्) विजली और ग्राणवायु के समान योगशुद्धि और समाधि चढ़ाने और उतारने की शक्तियों से (जुष्टम्) प्रसन्न हुए (त्वा) आप को और हे योगचाहने वाले (सजोपोभ्याम्) सेवन क्रिये हुए उक्त गुणों से प्रसन्न हुए (त्वा) तुम्हें मैं अपने सुख के लिये चाहता हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः—वे ही लोग पूर्ण योगी और सिद्ध हो सकते हैं जो कि योगविद्याऽभ्यास करके ईश्वर से लेके पृथिवी पर्यन्त पदार्थों को साक्षात् करने का यत्न किया करते और यमनियम आदि साधनों से युक्त योग में रम रहे हैं और जो इन सिद्धों का सेवन करते हैं वे भी इस योगसिद्धि को प्राप्त होते हैं अन्य नहीं ॥ ८ ॥

अयं वामित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा ।

आर्षो गायत्रीच्छन्दः । उपयामगृहीतोसीत्यस्यासुरी

गायत्री छन्दः । यहजस्वधरः ॥

पुनरध्यापकशिष्यरूपमाह ॥

फिर अध्यापक और शिष्य का कर्म अगले मंत्र में कहा है ।

अयं वामित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा ।

ममेद्विह श्रुतम् हवम् । उपयामगृहीतोसि मित्रा-
वरुणाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

अयं । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमं ।
ऋतावृधेत्यतः श्रुतम् । मम । इत् । इह । श्रुतम् ।

हवम् । उपयामगृहीतइत्युयामऽगृहीत । असि ।
मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अयं) (वाम्) युवयोः (मित्रावरुणा)
प्राणोदानाविव वर्त्तमानौ (सुतः) निष्पादितः (सोमः)
योगैश्वर्यवृन्दः (ऋतावृधा) यौ ऋतं विज्ञानं वर्द्धय-
तस्तौ (इत्) इव (इह) अस्मिन् योगविद्याग्राहके
व्यवहारे (श्रुतम्) श्रुतम् (हवम्) स्तुतिसमूहम् (उप-
यामगृहीतः) (असि) (मित्रावरुणाभ्याम्) (त्वा)
त्वाम् । अयं मंत्रः-शत० ४ । १ । ४ । ७ व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—भो मित्रावरुणा ऋतावृधाध्यापकोप्येतारौ वां युवयोर्मयं
सोमः सुतोस्ति युवामिह मम हवं श्रुतं हे यजमान यतस्त्वमुपयामगृहीत
इदेवास्यतोहं मित्रावरुणाभ्यां सह वर्त्तमानं त्वा त्वां गृह्णामि ॥ ९ ॥

भाष्यार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपनालकार । मनुष्याणां मुचितमेतद्विद्यां गृही-
त्वोपदेशं श्रुत्वा यमनियमान् धृत्वा योगाभ्यासेन सह वर्त्तितव्यम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (मित्रावरुणा) प्राण और उदान के समान वर्त्तमान (ऋ-
तावृधा) सत्य विज्ञान वर्द्धक योग विद्या के पढ़ने पढ़ाने वालो (वाम्) तुम्हारा
(अयम्) यह (सोमः) योग का ऐश्वर्य (सुतः) सिद्ध किया हुआ है उस
से तुम (इह) यहाँ (मम) योगविद्या मे प्रसन्न होने वाले मेरी (हवम्)
स्तुति को (श्रुतम्) सुनो, हे यजमान जिस मे तू (उपयामगृहीतः) अच्छे नि-
यमों के साथ स्वीकार किया हुआ (इत्) ही (असि) है इस से मैं (मित्राव-
रुणाभ्याम्) प्राण और उदान के साथ वर्त्तमान (त्वा) तुम्हें को ग्रहण कर-
ता हूँ ॥ ९ ॥

(देवाः) विद्वांसः (यवसेन) अभीष्टेन तृणवुसादिना (गावः) गवादयः पशवः (ताम्) (धेनुम्) धयति पिबत्यानन्दरसमन-याताम् । धेनुरिति वाङ्नाममु पठितम् । निर्घं० १। ११ । (मित्रावरुणा) प्राणवत् सखायावुत्तमौजनौ (युवम्) युवाम् (नः) अस्मभ्यम् (विश्वाहा) - सर्वाणि दिनानि (धत्तम्) (अनपस्फुरन्तीम्) विज्ञापयित्रीमिव योगविद्याजन्यां वाचम्, (एषः) (ते) (योगः) (ऋतायुभ्याम्) आत्मनऋतमिच्छद्भ्यामिव (त्वा) त्वाम् । अयम्मन्त्रः शत० ४। १। १० । व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— सप्तवांसो देवा वयं यवसेन गाव इव हव्येन राया मदेम हे मित्रावरुणा युवं युवां नोऽस्मभ्यं विश्वाहा—विश्वान्यहान्यनपस्फुरन्तीं तां धेनुं धत्तम् हे यजमान यस्यैव ते विद्याबोधो योनिरस्ति अतः ऋतायुभ्यां सहितं त्वा त्वां वयमाददीमहे ॥ १० ॥

भावार्थः— अन्नोपमायाचकलुप्तोपमालङ्कारी । मनुष्यैः पुरुषार्थेन विद्वत्समेन च परोकारनिष्पादयित्रीं कामदुषां वेदवाचं प्राप्त्वा नन्दयितव्यमिति ॥ १० ॥

पदार्थः— (हे सप्तवांसः) भले बुरे के अलग कर देने वाले (देवाः) विद्वानो ! आप और (वयम्) हम लोग (यवसेन) तृण घास भूसा से (गावः) गौ आदि पशुओं के समान (हव्येन) ग्रहण करने के योग्य (राया) धन से (मदेम) हर्षित हों । और हे (मित्रावरुणा) प्राण के समान उत्तम जनो ! (युवम्) तुम दोनों (नः) हमारे लिये (विश्वाहा) सब दिनों में (अनपस्फुरन्तीम्) ठीकर झन देने वाली (धेनुम्) वाणी को (धत्तम्) धारण कीजिये । हे यजमान ! जिस से (ते) तेरा (एषः) यह विद्याबोध (योनिः) घर है इस से (ऋतायुभ्याम्) सत्य व्यवहार चाहने वालों के सहित (त्वा) तुझ को हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ १० ॥

तं प्रवयेत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । निबृहती ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उपयामगृहीतइत्यस्य

षड्क्षिरछन्दः । पंचमा स्वरः ॥

पुनर्योगिगुणौठपदिश्यन्ते ॥

फिर भी अगले मंत्र में योगी के गुणों का उपदेश किया है ॥

तं प्रत्नथां पूर्वथां विश्वथेमथां ज्येष्ठतांति
बर्हिषदश्चस्वर्विदम् । प्रतीचीनम् वृजनन्दोहसे धुनि-
माशुं जयन्तमनु यासु वर्द्धसे । उपयामगृहीतो-
सि शण्डाय त्वैष ते योनिर्व्वीरतां प्राह्वयामृष्टः
शण्डो देवास्त्वा शुक्रपाः प्रगायन्त्वनाधृष्टासि
॥ १२ ॥

तम् । प्रत्नयेति प्रत्नऽथा । पूर्वयेति पूर्वऽथा । वि-
श्वयेति विश्वऽथा । इमथेति इमऽथा । ज्येष्ठतांति मिति-
ज्येष्ठऽतांतिम् । बर्हिषदम् । बर्हिषदमिति बर्हिःऽसदम् ।
स्वर्विदमिति स्वःऽविदम् । प्रतीचीनम् । वृजनम् । दो-
हसे । धुनिम् । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्द्धसे ।

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः। असि। शण्डाय। त्वा।
 एषः। ते। योनिः। वीरतामा। पाहि। अपमृष्टऽइत्यप-
 मृष्टः। शण्डः। देवाः। त्वा। शुक्रपाइतिशुक्रऽपाः।
 नयन्तु। अनाधृष्टा। असि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(तम्) योगम् (प्रत्यया) प्राक्तनानां योगिना-
 मिव (पूर्वथा) पूर्वेषां योगिनामिव (विश्वथा) सर्वेषा-
 मिव (इमथा) इदानीन्तनानामिव (ज्येष्ठतातिम्) प्र-
 शस्तं ज्येष्ठम् (बर्हिषदम्) यो बर्हिर्गन्तरिक्षेसीदतितम्
 (स्वर्विदम्) स्वःसुखं वेदयति तम् (प्रतीचीनम्) अवि-
 द्यादिदोषेभ्यः प्रतिकूलम् (वृजनम्) योगबलम् (दोह-
 से) प्रपिपर्षिउत्कर्षप्रापकम् (धुनिम्) इन्द्रियकम्पकम्
 (आशुम्) शीघ्रं सिद्धिप्रदम् (जयन्तम्) उत्कर्षप्रा-
 पकम् (अनु) क्रियायोगे (यासु) कुशलासु (बर्द्धसे)
 शमादिषु स्वात्मानमुन्नयसि (उपयामगृहीतः) उपयामाः
 शौचादयो नियमां गृहीता येन सः (असि) वर्तसे (श-
 ण्डाय) (त्वा) त्वाम् (एषः) योगयुक्तः स्वभावः (ते)
 योगविद्याध्यापकस्य तव (योनिः) सुखहेतुः। (वीर-
 ताम्) वीरस्य भावम् (पाहि) रक्ष (अपमृष्टः) अ-
 पमृज्यते दूरीक्रियतेऽविद्यादिवलेशैर्यः सः शुद्धः (शण्डः)
 शमान्वितः (देवाः) देदीप्यमाना योगिनः (त्वा) त्वा-
 म् (शुक्रपाः) शुक्रं योगवीर्यं योगबलं वा पान्ति ते (प्र)

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार हैं । मनुष्यों को बू-
दिये कि अपने पुरुषार्थ और विद्वानों के सग से परोपकार की सिद्धि और कामना को
पूर्ण करने वाली वेद वाणी को प्राप्त होकर आनन्द में रहें ॥ १० ॥

वावाङ्मशेन्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

ब्राह्मीउष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनरप्येतयोः कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

फिर भी इन योगविद्या पढ़ने पढ़ाने वालों के करने योग्य काम का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

या वाङ्मशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।
तया यज्ञमिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीतोस्यश्वि-
भ्यान्त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यान्त्वा ॥ ११ ॥

या । वाम् । कशा । मधुमतीतिमधुमती । अ-
श्विना । सूनृतावतीतिसूनृतावती । तया । यज्ञम् ।
मिमिक्षतम् । उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः ।
असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा । एषः ।
ते । योनिः । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(या) (वां) युवयोः (कशा) वाणी । कशेति वाहना-
मसु पठितम् निघं० १ । ११ (मधुमति) प्रशस्तमाधुर्यगुण-
युक्तेव (अश्विना) सूर्यचन्द्रवत् प्रकाशमानी (सूनृतावती)
उपाइव (तया)(यज्ञम्) योगम् (मिमिक्षतम्) सेक्तुमिच्छतम्
(उपायामगृहीतः) उपनियमैः स्वीकृतः (असि)(अश्विभ्याम्)

प्राणापानाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव(यो-
निः) गृहम् (माध्वीभ्याम्) सुनीतियोगरीतिभ्याम् (त्वा)
त्वाम् । अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ५ । १७ तथा ब्राह्म० ६ ।
१-८ ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अश्विनौ योगाध्वेन्द्रयापकौ या वां मधुमती सूनृतावती
कशाऽस्ति तथा यत्तं भिमिन्नतम् हे योगमभीप्सो त्वमुपयामगृहीतोसि किं च
ते तवैष योगो योनिस्त्यतोऽश्विभ्यां सह वर्त्तमान त्वां हे योगाध्यापक
माध्वीभ्यां सह वर्त्तमानं च त्वां वपमुपाश्रयामः ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालंकारः । योगिनो मधुरवाचाध्वेनून् प्रतियो-
गमुपदिशेयुः एतत्सर्वस्वं योगमेव मन्येरन्नितरे जनास्तादृशं योगिनं सर्वत्रा-
ऽऽश्रयेयुरिति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अश्विनौ) सूर्य और चंद्र के तुल्य प्रकाशित योग के पढ़ने
पढ़ाने वालो (या) जो (वाम्) तुम्हारी (मधुमती) प्रशंसनीय मधुरगुण युक्त
(सूनृतावती) प्रभात समय में क्रम २ से प्रदीप्त होने वाली उषा के समान
(कशा) बाणी है (तथा) उस से (यज्ञम्) ईश्वर से सग कराने द्वारे यो-
गरूपी यज्ञ को (भिमिन्नतम्) मिद्ध करना चाहो हे योग पढ़ने वाले तू (वप-
यामगृहीतः) यमनियमादिकों से स्वीकार किया गया (असि) है (ते) तेरा
(एषः) यह योग (योनिः) घर के समान सुखदायक है इस से (अश्वि-
भ्याम्) प्राण और अपान के योगोचितनियमों के साथ वर्त्तमान (त्वा) तुम्ह
और हे योगाध्यापक (माध्वीभ्याम्) माधुर्य्य लिए जो श्रेष्ठ नीति और योग
रीति हैं उन के साथ वर्त्तमान (त्वा) आप का हम लोग आश्रय करते हैं
अर्थान् समीपस्थ होते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । योगी लोग मधुर प्यारी वाणी से
योग सीखने वालों को उपदेश करें और अपना सर्वस्व योग ही को नार्ने तथा अन्य
मनुष्य वैसे योगी का सदा आश्रय किया करें ॥ ११ ॥

(नयन्तु) (अनाघृष्टा) समन्ताद्दर्शितुमनर्हा (असि)
अस्तु । अयम्प्रज्ञाः । इति ४ । १ । ६ । ९-१५ ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे योगिन् त्वमुषयामगृहीतोऽसिते तवैव योगस्यभावो योगिः
सुखहेतुरस्ति । येन योगेन त्वनपमृष्टः शरीरोऽसि यासु योगक्रियासु त्वं
वर्द्धसे विश्वया प्रत्येनया पूर्वोत्थेनया ज्येष्ठतः त्विह पदं स्वर्गं प्रतीचीन-
मासु जयन्तं धुनिं वृजन्तं दीहसे च तं योगबलं शुक्रपा देवास्तत्रां प्रणयन्तु
तस्मै शगडाय तुभ्यमस्य योगस्यानाघृष्टा वीरतास्तु त्वग्निमां वीरतां पाहि त-
दनु त्वानियां वीरतां पातु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा लङ्कार । यथा शभादिगुणप्रसक्तः पुरुषो योग-
बलेन विद्याबलमुन्नेतुं शक्नोति साधविद्याभ्यांतीवधिभ्यस्तिनी योगविद्या
पुरुषानभ्येक्ष्य यथार्थं सुखयति तथा त्वामपि सुखयतु ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे योगिन्! आप (उपगमगृहीतः) योग के अंगों अर्थात् शौच
आदि नियमों के ग्रहण करने वाले (अमि) हैं । (ते) आप को (एषः) यह
योगयुक्त स्वभाव (योगिन्) सुख का हेतु है । योग से आप (अपमृष्टः)
आविद्यादि दोषों से अलग हुए (शण्डः) शमादि गुण युक्त (असि) हैं (या-
सु) जिन योगक्रियाओं में आप (वर्द्धसे) वृद्धि को प्राप्त होते हैं और (विश्वं-
या) समस्त (प्र-नया) प्रार्थान महर्षि (पूर्वथा) पूर्व काल के योगी और (इ-
मथा) वर्तमान योगियों के समान (ज्येष्ठतातिम्) अत्यन्त प्रशंसनीय (वर्हि-
पदम्) हृदयाकाश में स्थिर (स्वर्गं पदम्) सुख लाभ करने (प्रतीचीनम्) अवि-
द्यादि दोषों से प्रतिकूल होने (अशुम्) शीघ्र सिद्धि देने (उदयन्तम्) उत्कर्ष
पहुचाने और (धुनिम्) इन्द्रियों को कंपने वाले (वृजन्तम्) योगबल को (दी-
हसे) परिपूर्ण करते हैं उस योगबल को (शुक्रपाः) जो कि योगबल की र-
क्षा करने हारे (देवाः) योगबल के प्रकाश से प्रकाशित योगी लोग हैं वे (त्वा)
आप को (प्रणयन्तु) अच्छे प्रकार पहुँचायें । उस योगबल को प्राप्त हुए (श-
गडाय) शम्भुमादिगुणयुक्त आप के लिये उमी योग की (अनाघृष्टा)- हृदवी-
रता (अमि) हो आप उस (वीरताम्) वीरता की (पाहि) रक्षा कीजिये
(अनु) वह रक्षा को प्राप्त हुई वीरता (त्वा) आप को पाले ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमांलंकार है । हे योगविद्या की इच्छा करने वाले जैसे शमदमादि गुणयुक्त पुरुष योगबल से विद्याबल की उन्नति कर सकता है वही आविद्यारूपी अंधकार का विध्वंस करने वाली योगविद्या सज्जनों को प्राप्त होकर जैसे यथोचित सुख देती है वैसे आप को दे ॥ १२ ॥

सुवीरइत्यस्य वत्सारः कारयप ऋषिः । विशेवेदेव देवताः ।

निचृदापीत्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः । शुक्रस्येवस्य

प्राजापत्या गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ।

उक्त योगमनुष्ठाता योगी कीदृग्भवतीत्युपादिश्यते ।

उक्त योग का अनुष्ठान करने वाला योगी कैसा होता है

यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

सुवीरौ वीरान्प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण
यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः
शुक्रशोचिषां निरस्तः शण्डः शुक्रस्याधिष्ठान-
मसि ॥ १३ ॥

सुवीरइतिसुवीरः । वीरान् । प्रजनयन्नितिप्रज-
नयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । स-
जमानम् । संजग्मानइतिसम्जग्मानः । दिवा ।
पृथिव्या । शुक्र । शुक्रशोचिपेतिशुक्रशोचिषा । नि-

रस्तऽइतिनिः अस्तः । शण्डः । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् ।
अधिस्थानमित्यधिस्थानम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सुवीरः) शोभनश्चासौ वीरइव (वीरान्) उ-
त्कृष्टगुणान् (प्रजनयन्) निष्पादयन्नेव (परि) सर्वतः
(इहि) प्रामृहि (अभि) आभिमुख्यै (रायः) धनस्य (पो-
पेण) पुष्ट्या (यजमानम्) दातारम् (संजग्मानः) सं-
गतवान् (दिवा) सूर्येण (पृथिव्या) भूम्या सह (शुक्रः)
वीर्यवान् (शुक्रशोचिषा) शुक्रस्य शोधकस्य सूर्यस्य शो-
चिर्दीपनं तेनैव (निरस्तः) निःसारितोऽन्धकारइव (श-
ण्डः) शमादिसहितः (शुक्रस्य) शोधकस्य योगस्य (अ-
धिष्ठानम्) अभितिष्ठन्ति यस्मिन्निति तत् (असि) अयं
मन्त्रः । शत० ४। १। ६। व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे योगिन् सुवीरस्त्व वीरान् प्रजनयन् परीहि एवं यजमान-
मभि रायस्पोषेण संजग्मानो दिवा पृथिव्या सह शुक्र, शुक्रशोचिषा निरस्त
एव विषयवासनारहितः शण्डस्त्वं शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

भावार्थः—शमदमादिगुणाधिष्ठानो योगाभ्यासनिरतो योगी स्वयोग-
विद्याप्रचारेण जिज्ञासूनामात्मबल बहुयन् सर्वथा सूर्यइव प्रकाशमानो
भवति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे योगिन् (सुवीरः) श्रेष्ठ वीर के समान योगबल को प्राप्त
हुए आप (वीरान्) अच्छे २ गुणयुक्त पुरुषों को (प्रजनयन्) प्रसिद्ध करते हुए (प-
रीहि) सब जगह भ्रमण कीजिये इसी प्रकार (यजमानम्) धन आदि पदार्थों
को देने वाले उत्तम पुरुषों के (अभि) सम्मुख (रायः) धन की (पोपेण) पाँट से

(संजग्मानः) संगत हूँजिये । और आपः (दिवा) सूर्य और (पृथिव्या) पृथिवी के गुणों के साथ (शुक्रः) अति बलवान् (शुक्रशोचिषः) सव को शोधने वाले सूर्य की दीप्ति से (निरस्तः) अन्धकार के समान पृथक् हुए ही योगबल के प्रकाश से विषय वासना से छूटे हुए (शण्डः) शमदमादि गुणयुक्त (शुक्रस्य) अत्यन्त योगबल के (अधिष्ठानम्) आधार (असि) हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—शमदमादि गुणों का आधार योगाभ्यास में तत्पर योगी जन अपनी योगविद्या के प्रचार से योगविद्या चाहने वालों का आत्मबल बढ़ाता हुआ सब जगह सूर्य के समान प्रकाशित होता है ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य त इत्यस्य वत्सारः काश्यप अपिः । विश्वेदेवा देवताः ।

स्वराह जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथशिष्यायाध्यापककृत्यमाह ॥

अथ शिष्य के पढ़ाने की शक्ति अगले मंत्र में कही है ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य राय-
स्पोपस्य ददितारः स्याम । सा प्रथमा संस्कृतिः
विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः ॥ १४ ॥

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्यस्येतिसु-
वीर्यस्य । रायः । पोपस्य । ददितारः । स्याम ।
सा । प्रथमा । संस्कृतिः । विश्ववारेतिविश्ववारा ।
सः । प्रथमः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अच्छिन्नस्य) अखण्डितस्य (ते) तुभ्यं तव वा योगजिज्ञासोः (सोम) प्रशस्तगुणं शिष्य (सुवीर्यस्य) शोभनानि वीर्याणि पराक्रमाणि यस्मात् तस्येव (रायः) सर्वविद्याजनितस्य बोधधनस्य (पोषस्य) पुष्टेः (ददितारः) (स्याम) (सा) (प्रथमा) आदिमा (संस्कृतिः) विद्यासु शिक्षाजनितां नीतिः (विश्ववारा) सर्वैरेव स्वीकर्तुं योग्या (स) (प्रथमः) (वरुणः) श्रेष्ठः (मित्रः) सखा (अग्निः) पावक इव देदीप्यमानः । अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ६ । २२-२६ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे देव सोम ध्यम अध्यापकास्ते तुभ्यं सुवीर्यस्येवाच्छिन्नस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम या प्रथमा विश्ववारा संस्कृतिरस्ति सा तुभ्यं सुखदा भवतु । योगस्माकममध्ये वरुणोऽग्निरिवाध्यापकोस्ति स प्रथमस्ते मित्रो भवतु ॥ १४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । योगविद्यासंपन्नमनसा योगिना योग्यतां स्ति जिज्ञासुभ्यो नित्यं योगविद्यां प्रदाय ते सुशरीरात्मबलाः स पादनीयाः ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे (देव) योगविद्याचाहने वाले (सोम) प्रशस्तनीयगुणयुक्त शिष्य ' हम अध्यापक लोग (ते) तेरे लिये (सुवीर्यस्य) जिस पदार्थ से शुद्ध पराक्रम बढ़े वैसे के समान (अच्छिन्नस्य) अखण्ड (रायः) योगविद्या से उत्पन्न हुए धन की (पोषस्य) दृढपुष्टि के (ददितारः) देने वाले (स्याम) हों जो यह (प्रथमा) पहिली (विश्ववारा) सब ही सुखों के स्वीकार कराने योग्य (संस्कृतिः) विद्यासु शिक्षाजनित नीति है (सा) वह तेरे लिये इस जगत् में सुखदायक हो और हम लोगों में जो (वरुणः) श्रेष्ठ (अग्निः) अग्नि के समान सब विद्याओं से प्रकाशित अध्यापक है (सः) वह (प्रथमः) सब से प्रथम तेरा (मित्रः) मित्र हो ॥ १४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालङ्कार है । योगविद्या में संपन्न सुद्विष

युक्त योगियों को योग्य है कि जिज्ञासुओं के लिये निम्न योग और व्रत्तादान दे कर उन्हें शारीरिक और आत्मबल से युक्त किया करें ॥ १२ ॥

स प्रथम इत्यस्य वत्सारः कारयपक्रुपि । विश्वेदेवा देवता ।

निचृद्वाद्यनुष्ठुण्डः । गान्धारः स्वर ।

अथ स्वामिसेवककृत्यमाह ॥

अथ स्वामी और सेवक के कर्म को अगले मंत्र में कहा है ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्मा इन्द्रा-
य सुतमा जुहोत स्वाहा । तृप्यन्तु होत्रामध्वो-
याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहृता यत्स्वांहायाङ्-
ग्नीत् ॥ १५ ॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै ।
इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोत । स्वाहा । तृप्यन्तु ।
होत्राः । मध्वः । याः । स्विष्टाऽइतिसुऽष्टा । या ।
सुप्रीताऽइतिसुप्रीताः । सुहृताऽइति सुहृताः । यत् ।
स्वाहा । अयात् । अग्नीत् ॥ १५ ॥

प्रदार्थः—(सः) (प्रथमः) आदिमः (बृहस्पति) बृ-
हत्या विद्यायुक्ताया वाच पालक (चिकित्वान्) विज्ञा-
नवान् (तस्मै) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (सुतम्) निष्पा-
दितं व्यवहारम् (जुहोत) आदत्त (स्वाहा) सत्यां

वाचम- (तृप्यन्तु) प्रीणन्तु (होत्राः) स्वीकर्तुमर्हाः (मध्वः)
 माधुर्यादिगुणोपेताः (याः) (स्विष्टाः) शोभनानीष्टा-
 नि याभ्यस्ताः (याः) (सुप्रीताः) सुप्रसन्नाः (सुहुताः)
 सुष्ठु हुतानि योगादानरूपाणि कर्माणि याभिर्योगिनीभिः
 स्त्रीभिस्ताः (यत्) या (स्वाहा) शोभनया वाचा (अ-
 याद्) अयाक्षीत् (अग्नीत्) संप्रेषितः । अयं मंत्रः शत ०
 ४ । १ । ६ । २७-२८ व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे शिष्या यूयं यथा सपूर्वोक्तो मित्रः प्रथमचिकित्सान् बृह
 स्पतिर्द्यौस्मै प्रयतेत तस्मै इन्द्राय स्वाहा सुतमाजुहोत तथा यद्याहोत्रा या
 मध्वः स्विष्टा याः सुहुताः सुप्रीताः स्त्रियोगीत्कक्षिद्योगी च स्वाहायाद् त-
 था भवन्तस्तृप्यन्तु ॥ १५ ॥

भावार्थ—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः॥ यथा योगिनी विद्वान्मो यो-
 गिन्यो विदुषश्च परमेश्वर्योप्राप्तये प्रयतन्ते यथा च सेवकः स्वामिसेवार्तं
 माचरति सधैवान्यैस्तत्तत्कर्मणि प्रवृत्त्यस्वाप्नोति सिद्धिः सम्पादनीया ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे शिष्यो ! तुम लोग जैसे बृह पूर्व मंत्र से प्रतिपादित (प्रथमः)
 आदि मित्र (चिकित्सान्) विज्ञानवान् (बृहस्पतिः) सब विद्यायुक् वाणी
 का पालने वाला जिस ऐश्वर्य के लिये प्रयत्न करता है वैसे (तस्मै) उस
 (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी और (सुतम्) निष्पादित
 श्रेष्ठव्यवहार का (आजुहोत) अच्छे प्रकार ग्रहण करो और जैसे (यत्)
 जो (होत्राः) योग स्वीकार करने के योग्य वा (याः) जो (मध्वः) माधुर्या-
 दिगुणयुक्त (स्विष्टाः) जिन से कि अच्छे २ इष्ट काम बनते हैं (याः) वा
 जो ऐसी हैं कि (सुहुताः) जिन से अच्छे प्रकार हवन आदि कर्म सिद्ध होते
 हैं (सुप्रीताः) और अच्छे प्रकार प्रसन्न रहती हैं वे विद्वान् स्त्रीजन (अग्नीत्)
 वा कोई अच्छी प्रेरणा को प्राप्त हुआ विद्वान् योगी (स्वाहा) सत्यवाणी से
 (अयाद्) सभी को संतुष्ट करता और तृप्त रहता है । आप लोग उन स्त्रियों
 और उस योगी के समान (तृप्यन्तु) तृप्त हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकुलुसेपमालंकार है । जैसे योगी विद्वान् और योगिनी विद्वानों की स्तुति परमैश्वर्य के लिये यत्न करें और जैसे सेवक अपने स्वामी का सेवन करता है वैसे अन्य पुरुषों को भी उचित है कि उन २ कामों में प्रवृत्त हो कर अपनी अभीष्ट सिद्धि को पहुँचे ॥ १५ ॥

अयं वेन इत्यस्य वरुणारः काश्यपऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आद्यस्य निबृदार्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयामइत्यस्य सामी गायत्री छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

अथसप्तमऽध्यायेण राजा किंकर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

अब समाध्यक्ष राजा को क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगवर्भाज्ज्योतिर्जरायू
रजसो विमाने । इममपाथ संज्ञमे सूर्यस्य शि-
शुन्न विप्रां मतिभिं रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि
मर्काय त्वा ॥ १६ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगवर्भाज्ज्योतिर्पृश्नि-
गवर्भाः । ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः । जरायुः । रज-
सः । विमान् । ज्योतिर्विमाने । इमम् । अपाम् । स-
ज्ञ-
मं । संज्ञमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः ।
मतिभिरिति मतिभिः । रिहन्ति । उपयामगृहीत इत्यु-
पयामगृहीतः । असि । मर्काय । त्वा ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (वेनः) कमनीयश्चन्द्रः (चो-
 दयत्) प्रेरयति । अत्र लङर्थे लङ्ङभावश्च । (पृश्नि-
 गवर्भाः) पृश्निरन्तरिक्षं गवर्भो येषां ते पृश्निगवर्भाः
 (ज्योतिर्जरायुः) ज्योतिषां जरायुरिवाच्छादकः (रजसः)
 लोकसमूहस्य (विमाने) विगतंभानं परिमाणं य-
 स्यान्तरिक्षस्य तस्मिन् (इमम्) प्रत्यक्षम् (अपाम्)
 जलानाम् (संगमे) संग्राम इव । संगमइतिसंग्राम-
 नामसु पठितम् । निघं० २ । १७ । (सूर्यस्य) मार्त-
 ण्डस्य (शिशुं) शासनीयं कुमारं बालकं (न) इव
 (विप्राः) मेधाविनः (मतिभिः) बुद्धिभिः (रिहन्ति)
 सत्कुर्वन्ति । रिहन्तीत्यर्चतिकर्मसु पठितम् । निघं० ३ ।
 १४ । (उपयामगृहीतः) राज्यांगैर्युक्तः (मर्काय) मृ-
 त्युनिमित्ताय वायवे (त्वा) त्वाम् ॥ १६ ॥ इमं मंत्रं निरुक्त-
 कार एवं समाचष्टे वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणास्तरयैषां
 भवात् । निरु० १० । ३८ । अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगवर्भा
 प्राष्टवर्णगवर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरय जरा-
 युः स्थानीयं भवति जरायुजरया गर्भस्य जरया यूयत इति
 वेममेपां संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी-
 रिहन्ति लिहन्ति स्तुवंति वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा शिशुः—
 शासनीयो भवति शिशोर्वास्याहानकर्मणाश्चिरलब्धो-
 गवर्भो भवति । निरु० १० । ३९ । अयं मंत्रः । शत०
 ४ । १ । ६ । १० । ११ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वय.—हे शिल्पविधिविद्विद्वन् । त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतोऽहं रजसो मध्ये पृश्निगन्धां लोका इय ज्योतिर्जरायुरिवायं वेनश्चोदयदिसं चन्द्रमपां सूर्यस्य संगमे शिशुं विप्रां मनिभीरिहन्ति नेव मर्काय दुष्टानां प्रशमनाय श्रेष्ठ व्यवहारस्थापनाय च विमानेत्वा त्वां गृह्णामि ॥ १६ ॥

भावार्थ.—समाध्यक्षेण सूर्यचंद्रमसोर्गुणानिव श्रेष्ठगुणान् प्रकाशयित्वा दुष्टप्रशमनेन श्रेष्ठव्यवहारेण सज्जना आल्हादयितव्याः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे शिल्पविधि के जानने वाले सभाध्यक्ष विद्वन् ! आप (उपयाम-गृहीतः) सेना आदि राज्य के अंगों से युक्त (आस) हैं इस से मैं (रजसः) लोकों के मध्य (पृश्निगन्धाः) जिन में अवकाश अधिक है उन लोगों के (ज्योतिर्जरायुः) तारागणों को ढांपने वाले के समान (इयम्) यह (वेनः) अतिमनोहर चंद्रमा (चोदयत्) यथायोग्य अपने २ मार्ग में अभियुक्त करता है (इमम्) इस चंद्रमा को (अपां) जलों और (सूर्यस्य) सूर्य के (संगमे) संवन्धा आकर्षणादि विषयों में (शिशुम्) शिश्ना के योग्य बालक को (मतिभिः) विद्वान् लोग अपनी बुद्धियों से (रिहति) सत्कार करके (न) समान आदर के साथ ग्रहण कर रहे हैं और मैं (मर्काय) दुष्टों को शांत करने और श्रेष्ठ व्यवहारों के स्थापन करने के लिये (विमाने) अनन्त अन्तरिक्ष में (त्वा) तुम्हें विविध प्रकार के यान बनाने के लिये स्वीकार करता हूँ ॥ १६ ॥

भावार्थ.—सभाध्यक्ष को चाहिये कि सूर्य और चंद्रमा के समान श्रेष्ठ गुणों को प्रकाशित और दुष्ट व्यवहारों को शांत करके श्रेष्ठ व्यवहार से सज्जन पुरुषों को आल्हाद देवे ॥ १६ ॥

मनो न येष्वित्यस्य वत्सारः काश्यप आपिः । विश्वे देवा देवताः ।

स्वराद् ब्राह्मी त्रिष्टुछन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मुत्र में कहा है ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्च्याव-
 नुथोद्रवंता । आ यः शय्याभिस्तुविनृम्णा अस्या-
 श्श्रीणीतादिशङ्गभस्तावेप ते योनिः प्रजाः
 प्राह्यपमृष्टो मर्कौ देवास्त्वा मंथिपाः प्रणयन्त्व-
 नाधृष्टासि ॥ १७ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्च्या ।
 वनुथः । द्रवंता । आ । यः । शय्याभिः । तुविनृम्णइति
 तुविनृम्णाः । अस्य । अश्रीणीत । आदिशमित्याऽ-
 दिशम् । गभस्तौ । एपः । ते । योनिः । प्रजाऽइतिप्रजाः ।
 प्राहि । अपमृष्टइत्यपमृष्टः । मर्कौ । देवाः । त्वा ।
 मंथिपाऽइतिमंथिपाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा ।
 असि ॥ १७ ॥

पदार्थः— (मनः) विज्ञानम् (न) इव (येषु) (हवनेषु) ध-
 र्मेणैवादानेतु (तिग्मं) वज्रवत्तीव्रम् । तिग्ममिति वज्रना-
 मसु पठितम् । निघं० २।२०। (विपः) विविधं पातीति विपो-
 मेधावी विपइतिमेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३।१५। शच्च्या

प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञानामसु पठितम् निघं ३ । ६ । (व-
 नुथः) कामयेथे वनोतीति कांतिकर्मसु पठितम् निघं० ।
 २ । ६ । (द्रवन्ता) गन्तारौ अत्र सुपां सुलुगित्याकारा-
 देशः (आ) (यः) (शर्च्याभिः) गतिभिः (तुविनृम्णः)
 तुवीनि बहूनि धनानि यस्य सः । तुवीति बहुनामसु पठि-
 तम् । निघं० । ३ । १ (अस्य) (अग्नीणीत) श्रीणा-
 ति पचति (आदिश) दिशमभिव्याप्येव (गभस्तौ) अङ्गु-
 ल्यानिर्देशे गभस्तयइत्यङ्गुलीनामनुसुपठितम् निघं० २ । ५ ।
 (एपः) राजधर्मः (ते) तव (योनिः) गृहम् (प्रजाः) संरक्षणीयाः
 (पाहि) (अपमृष्टः) दूरीकृतः (मर्कः) मरणदुःखदो दुर्नयः
 (देवाः) विद्वांसः (त्वा) त्वाम् ये (मन्थिपा) मन्थन्ति । शत्रून्
 तान् वीरान् पांति ते (प्र) (नयंतु) पीणयंतु (अनाधृष्टा)
 अधर्षणीया (असि) लोडर्थे लट् । अयं मन्त्रः । शत० ।
 ४ । १ । ६ । १२-१५ । व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे शिल्पविद्याविचक्षण सत्तापते विद्वन्नेप राजधर्मस्ते तव
 योनिरस्ति त्वं यथा यस्तुविनृम्ण प्रजापतिर्विघः प्रजाजनश्चैतौ द्वौ युवां येपु
 हवनेषु शर्च्याभिस्तिमं मनो न द्रवती सतौ शर्च्या सह आवनुष इत्यं प्रत्येकः
 प्रजाजनोऽस्य गभस्तावादिशं यथा स्वात्तथा शत्रूनाग्नीणीत मर्कश्चापमृष्टो भय-
 तु प्रजाः पाहि मन्थिपा देवास्त्वा—त्वां प्रणयन्तु हे प्रजे यतोनाधृष्टा नि-
 र्भेषा स्वतंत्रा द्यमसि तं राजानं सततं रक्ष ॥ १७ ॥

भावार्थः—प्रजापुरुषा राज्यकर्मणि यं राजानमाश्रयेयुस्त तेषां न्या-
 येन रक्षां कुर्व्यात् । ते च तं न्यायाधीशं प्रति स्वाभिप्रायं प्रवदेयुः । राजसे-
 वकाश्च न्यायकर्मणैव प्रजापुरुषाज् रक्षेयुरिति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे शिल्पविद्या में चतुर सभापते (एषः) यह राजधर्म (ते) तेरा (यानिः) सुख पूर्वक स्थिरता का स्थान है जैसे तू (यः) जो (तुविष्टम्णः) अत्यंत धनयुक्त प्रजा का पालने वाला वा (विषः) बुद्धिमान् प्रजा जन ये तुम दोनों (येषु) जिन इवनादि कर्मों में (शय्याभिः) वेगों से (तिग्मम्) बज्र के तुल्य अतिदृढ़ (मनः) मनके (न) समान वेग से (द्रवन्तौ) चलते हुए (शच्या) बुद्धि के साथ (आवनुयः) परस्पर कामना करते हो वैसे प्रत्येक प्रजापुरुष (अस्व) इस प्रजापति का (गभस्तौ) अंगुली निर्देश से (आदिशम्) सब दिशाओं में तेज जैसे हो वैसे शत्रुओं को (आ, अश्रीणीत) अच्छे प्रकार दुःख दिया करे (मर्कः) मरण के तुल्य दुःख देने और कुदंग चालचलन रखने वाला शत्रु (अपमृष्टः) दूर हो और तू (प्रजाः) प्रजाका (पाहि) पालन कर (मंथिषाः) शत्रुओं को मंथने वाले वीरों के रक्तक (देवाः) विद्वान लोग (त्वा) तुझे (प्र, नयतु) प्रसन्न करें । हे प्रजाजनो ! तुम जिस से (अनाष्टा) (असि) प्रगल्भ निर्भय और स्वार्थीन (असि) हो उस राजा की रक्षा किया करो ॥ १७ ॥

पदार्थः—प्रजापुरुष राज्यकर्म में जिस राजा का आश्रय करें वह उन की रक्षा करे और वे प्रजाजन उस न्यायाधीश के प्रति अपने अभिप्राय को शंका समाधान के साथ कहें राजा के नोकर चाकर भी न्यायकर्म ही से प्रजाजनों की रक्षा करें ॥ १७ ॥

सुप्रजाइत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निष्पत्तिरिष्टुच्छन्दः ।
धैर्यतः स्वरः । मन्थिनीधिष्ठानमित्यस्य प्राजापरषा
गायत्री छन्दः । यज्ञः स्वरः ॥

* न्यायाधीशेन प्रजा, प्रति कथं वर्तितव्यमित्युपदिश्यते ॥
न्यायाधीश को प्रजाजनों के प्रति कैसे वर्तना चाहिये यह अगले
मंत्र में कहा है ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजानयन्परिह्वभि रायस्पोषेण
यजमानम् । संजग्मानो दिवाष्टिथिव्या । मन्थीमंथि-

शोचिषानिरस्तो मर्कौ मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

सुप्रजाऽइति सुप्रजाः । प्रजाऽइति प्रजाः । प्रजन-
यन्निति प्रजनयन् । परि । इहि । अभि । रायः ।
पोषेण । यजमानम् । संजग्मानऽइतिसम् जग्मानः ।
दिवा । पृथिव्या । मन्थी । मन्थिशोचिषेति मन्थिशो-
चिषा । निरस्तऽइति निः अस्तः । मर्कः । मन्थि-
नः । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधिऽस्थानम् ।
असि ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सुप्रजाः) शोभना प्रजा यस्य सः सुप्रजाः स यथा
स्यात्तथा (प्रजाः) प्रजा एव (प्रजनयन्) परमेश्वर इव
प्रकटयन् (परि) सर्वतः (इहि) जानीहि (अभि) आ-
भिमुख्ये (रायः) धनसमूहस्य (पोषेण) पुष्ट्या (यज-
मानम्) सुखप्रदम् (संजग्मानः) धीरतादिशुभगुणेष्वा-
सक्तः (दिवा) सूर्येण (पृथिव्या) भूम्या (मन्थी) म-
न्थितुं शीलमस्य न्यायाधीशस्य सः (मन्थिशोचिषा)
सूर्यदीप्त्यैव (निरस्तः) नितरांप्रक्षिप्त इव (मर्कः) मृ-
त्युनिमित्तः खल्वन्यायकारी (मन्थिनः) न्यायकारिणः (अ-
धिष्ठानम्) आधार इव (असि) अयं मंत्रः । शत० १ ।
४। १। ६। १७ व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः—शोभन्यायाधीश सुप्रजास्त्वं प्रजा प्रजनयन् रायस्पोषेण सह
यजमानमभिपरीहि सर्वथा तस्य धनवृद्धिनिष्ठं मन्थी त्वं दिवा पृथिव्या

संजग्मानो भव तद्गुणीभवेति भावः । यतस्त्वं मन्थनोऽधिष्ठानमस्यतस्ते
मन्थिशोचिषा सर्वो निरस्तो भवतु ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । न्यायाधीशो यजमानस्य पुरोहित इव
प्रजाः सततं पालयेत् ॥ १८ ॥

पदार्थ—भो न्यायार्थाश (मुप्रजा) उत्तम प्रजायुक्त आप (प्रजाः)
प्रजाजनो को (प्रजनयन्) प्रकट करते हुए (रायः) धन की (पोषण) वृद्धि
ता के साथ (यजमानम्) यज्ञाद् अच्छे कामों के करने वाले पुरुष को (अ
भि) (परि) (इहि) सर्वथा धन की वृद्धि से युक्त कीजिये (मन्थी) वा
द्विषाद् के मंथन करने और (दिवा) सूर्य वा (पृथिव्या) पृथिवी के (स
जग्मानः) तुल्य धीरतादि गुणों में वर्चने वाले आप (मन्थिनः) सदसद्विवेच
न करने योग्य गुणों के (अधिष्ठानम्) आधार के समान (असि) हो इस कारण
तुष्ट्यारी (मन्थिशोचिषा) सूर्य की दीप्ति के समान न्यायदीप्ति से (मर्कः)
मृत्युदेने वाला अन्यायी (निरस्तः) निवृत्त होवे ॥ १८ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में उपमालंकार है । न्यायाधीश राजा को चाहिये कि धर्म
से यज्ञ करने वाले सत्पुरुष पुरोहित के समान प्रजा का निरंतर पालन करे ॥ १८ ॥

ये देवास इत्यस्य वत्साः कारयन् ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

भुरिगार्थी पंक्तिरञ्जन्तः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजसंभोजनकृत्यमाह ॥

अथ राजा और सभासदों के काम अगले मंत्र में कहे हैं ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येका-
दशस्थ । अप्सुक्षितो महिनेकादश स्थ ते देवासो
यज्ञमिमं जुषन्वम् ॥ १९ ॥

ये । दे॒वासः । दि॒वि । एका॑दश । स्थ । पृथि॒व्याम् ।

अधि॑ । एका॑दश । स्थ । अ॒प्सुक्षितः॑ऽइत्य॑प्सु-
क्षितः । म॒हिना । एका॑दश । स्थ । ते । दे॒वासः ।

य॒ज्ञम् । इ॒मम् । जु॒मध्व॑म् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(ये) (देवासः) दिव्यगुणयुक्ताः (दिवि) वि-
द्युति (एकादश) प्राणापानोदानसमाननागकूर्मकृक-
लदेवदत्तधनंजयजीवाः (स्थ) संति अत्र पुरुषव्यत्ययः
(पृथिव्याम्) भूमौ (अधि) उपरिभावे (एकादश) पृथि-
व्यप्ते जीवाश्वाकाशादित्यचन्द्रनक्षत्राहंकारमहत्तत्त्वप्रकृत-
यः । (स्थ) संति (अप्सुक्षितः) प्राणेषु क्षयन्ति निव-
सन्ति ते (महिना) महिम्ना (एकादश) श्रोत्रत्वक्
चक्षुरस्तनाघ्राणवाक् पाणिपादपायूपस्थमनांसि (स्थ)
सन्ति (ते) (देवासः) राजसभासदोविद्वांसः (यज्ञम्)
राजप्रजासम्बद्धव्यहारम् (इमम्) प्रत्यक्षम् (जुमध्वम्)
सेवध्वम् । अयम्मन्त्रः शत० ४। २। १। ६ व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः—ये महिना स्वमहिम्ना दिव्येकादश देवासः स्थ संति पृथिव्या
मध्येकादश स्थ संति अप्सुक्षितश्चेकादश स्थ संति ते यथा स्वस्वकर्म्मभु-
वर्त्तन्ते तद्वद्वर्त्तमाना हे देवासो राजसभायाः सम्पजना यूपनिमं यज्ञं जुप-
ध्वम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । यथा स्वकर्म्मणि प्रवर्त्तमाना
इमेन्तरिक्षादिषु पदार्थाः संति तथा सभाजनैस्वस्वन्यायकर्म्मणि प्रव-
र्त्तिं तद्वयमिति ॥ १९ ॥

पदार्थः—(ये) जो (महिना) अपनी महिमा से (दिवि) विष्णु के स्वरूप में (एकादशं) ग्यारह अर्थात् प्राण, अपान, उदान, व्यान, समान, नाग, कूर्म, रुक्ल, देवदत्त, धनंजय और जीवात्मा (देवासः) दिव्यगुणयुक्त देव (स्थ) हैं (पृथिव्याम्) भूमि के (अधि) ऊपर (एकादशं) ग्यारह अर्थात् पृथिवी, जल, अग्नि, पवन, आकाश, आदित्य, चन्द्रमा, नक्षत्र, अहंकार, महत्तत्त्व और प्रकृति (स्थ) हैं तथा (अप्सुक्षितः) प्राणों में उठरने वाले (एकादशं) ग्यारह श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, नासिका, वाणी, हाथ, पांव, गुदा, लिंग और मन (स्थ) हैं (ते) वे जैसे अपने २ कामों में वर्तमान हैं वैसे हे (देवासः) राजसभा के सभासदों आप लोग यथायोग्य अपने २ कामों में वर्तमान होकर (इमम्) इस (यज्ञम्) राज और प्रजा संबन्धी व्यवहार का (जुषध्वम्) सेवन किया करें ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमा अलंकार है। जैसे अपने २ कामों में प्रवृत्त हुए अंतरिक्षादिकों में सब पदार्थ हैं वैसे राजसभासदों को चाहिये कि अपने २ न्यायमार्ग में प्रवृत्त रहें ॥ १६ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृदायीं जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ राज्ञांविदुषां चोपदेशमकारमाह ॥

अथ राजा और विद्वानों के उपदेश की रीति अगले मन्त्र में कही है ॥

उपयामगृहीतोस्याग्रयणोसि स्वाग्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपातं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुन्त्वम्पाह्यभि सर्वानानि पाहि ॥ २० ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामगृहीतः । असि । आग्रयणः । असि । स्वाग्रयण इति सुआग्रयणः । पाहि ।

यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । विष्णुः ।
त्वां । इन्द्रियेण । पातु । विष्णुम् । त्वम् । पाहि ।
अग्निं । सर्वनानि । पाहि ॥ २० ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) विनयादिराजगुणैर्युक्तः (असि)
(आग्रयणः) समन्तादग्राणि विज्ञानयुक्तानि प्रशस्तानि क-
र्माण्ययते सः । शकंध्वादपि पररूपवाच्यम् । इति पररूपम् ।
(असि) (स्वाग्रयणः) शोभनश्चासावाग्रयणश्च तद्वत् (पाहि)
(यज्ञम्) राजप्रजापालकम् (पाहि) (यज्ञपतिम्) संगतरश्च
न्यायस्य पालकम् (विष्णुः) सकलशुभगुणकर्मव्यापी विद्वान्
(त्वां) (इन्द्रियेण) मनसा धनेन वा । इन्द्रियमिति धननामसु
पठितम् निघं० २ । १० । (पातु) (विष्णुम्) विद्वांसं (त्वम्) न्या-
याधीशः (पाहि) (अग्नि) (सर्वनानि) ऐश्वर्याणि (पाहि) ।
अयं मंत्रः शतं ०४ । २ । १ । ६-११ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे सभापते राजन् उपदेशक वा यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतो
यज्ञम्पाहि स्वाग्रयणश्चाग्रयणीसि तस्माद् यज्ञपतिं पाहि । अयं विष्णुरिन्द्रियेण
त्वां पातु त्वमेनं विष्णुम्पाहि सर्वनान्वधिपाहि ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । राज्ञो विदुषां च योग्यतास्ति ते
सततं राज्ञोऽस्ति कुसुमं न हि राज्ञोऽस्ति विना विद्वांसोऽस्ति विद्या-
प्रचारयितुमुपदेष्टुं च शक्नुवन्ति न खलु विदुषां संगोपदेशाभ्यां विना क
श्चिद् राज्ञं रक्षितुमर्हति न खलु राजप्रजोत्तमविदुषां परस्परं प्रीतिमन्तरैश्च-
र्योन्मतिरैश्वर्योन्मत्पायिनाऽऽनन्दश्च सततं जायते ॥ २० ॥

पदार्थः—हे सभापते राजन् वा उपदेश करने वाले ! जिस कारण आप (उपयाम-
गृहीतः) विनय आदि राजगुणों वा वेदादि शास्त्र बोध से युक्त (आति) हैं इस से
(यज्ञम्) राजा और मजा की पालना कराने हारे यज्ञ को (पाहि) पालो और
(स्वाग्रयणः) जैसे उत्तम विज्ञान युक्त कर्मों को पहुँचाने वाले हाँते हैं वैसे (आग्र-
यणः) उत्तम विचार युक्त कर्मों को प्राप्त होने वाले हाँजिये इस से (यज्ञपतिम्)
यथावत् न्याय की रक्षा करने वाले को (पाहि) पालो यह (विष्णु) जो समस्त
अच्छे गुण और कर्मों को ढीकर जानने वाला विद्वान् ई बड़ (इन्द्रियेण) मन
और धन से (त्वां) तुम्हें (पातु) पाले और तुम उस (विष्णुम्) विद्वान् की (पाहि)
रक्षा करो (सवनानि) ऐश्वर्य देने वाले कामों की (अभि) सब प्रकार से (पाहि)
रक्षा करो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है। राजा और विद्वानों को योग्य है कि
वे निरन्तर राज्य की उन्नति किया करें क्योंकि राज्य की उन्नति के बिना विद्वान् लोग
सावधानी से विद्या का प्रचार और उपदेश भी नहीं कर सकते और न विद्वानों के संग
और उपदेश के बिना कोई राज्य की रक्षा करने के योग्य होता है तथा राजा मजा और
उत्तम विद्वानों की परस्पर प्रीति के बिना ऐश्वर्य की उन्नति और ऐश्वर्य की उन्नति के
बिना आनन्द भी निरन्तर नहीं हो सकता ॥ २० ॥

सोमः पवतइत्यस्य वत्सारः कारयप अधिः । सोमो देवता ।

स्वराद् ब्राह्मीत्रिपुष्पन्दः । धैवतः स्वरः ॥

एषतइत्यस्य याजुषी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथ राजकृत्यमाह ।

अब राजों का कर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्रायार्स्म सुन्वते यजमानाय पवतऽइप-

ऊर्जं पवतेद्भ्यऽग्नौपंधीभ्यः पवते द्यावापृ-
थिवीभ्याम्पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यऽएते योनिर्विष्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः ॥ २१ ॥

सोमः । पवते । सोमः । पवते । अस्मै । ब्रह्मणे ।
अस्मै । क्षत्राय । अस्मै । सुन्वते । यजमानाय । प-
वते । इषे । ऊर्जे । पवते । अद्भ्यऽइत्यत्भ्यः । ओ-
पंधीभ्यः । पवते द्यावापृथिवीभ्याम् । पवते । सुभूता-
येति सुभूताय । पवते । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ।
एतः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(सोमः) सोम्यगुणसंपन्नो राजा (पवते) विजा-
नीयात् लेट्प्रयोगः राजसभायाः सभासत् प्रजाजनो वा
(पवते) पूतो भवेत् (अस्मै) प्रत्यक्षाय (ब्रह्मणे) परमेश्वराय
वेदाय वा (अस्मै) (क्षत्राय) राज्याय क्षत्रियाय वा (अस्मै)
(सुन्वते) सर्वविद्यासिद्धान्तं निष्पादयते (यजमानाय) संग-
च्छमानाय (पवते) (इषे) अन्नाय (ऊर्जे) पराक्रमाय (प-

वते) (अद्भ्यः) जलेभ्यः- प्राणेभ्यो वा (ओपधीभ्यः) सो-
मादिभ्यः (पवते) (द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्यभूमिभ्याम् (प-
वते) (सुभूताय) सुष्टुसत्याय व्यावहाराय (पवते) (विश्वेभ्यः)
समस्तेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) दिव्येभ्यो गुणेभ्यः
(एषः) राजधर्मगुणग्रहणम् (तं) तव (योनिः) वसतिः (वि-
श्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः ।
अयम्मन्त्रः शत० ४ । २ । १ । १२-१६ तथा ब्रा० २ ।
१-६ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः- हे विद्वांसो यथाऽयं सोमोऽस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेस्मै
सुन्वते यजमानाय पवतश्पृथुर्जे पवतेऽद्भ्य ओपधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां
पवते सुभूताय पवते तद्वत् सोमः सभ्यजनः प्रजाजनोप्येतस्मै सर्वस्मै पवतां हे
राजन् यस्य ते तवैष योनिरस्ति तं त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यो वयं स्वीकुर्मस्तथा वि-
श्वेभ्यो गुणेभ्यश्च त्वा त्वामद्भीकुर्महे ॥ २१ ॥

भावार्थः-अत्रवाचकनुसोपमालङ्कारः । यथाचन्द्रलोकः सर्वस्मै जगते हित
कारी वर्तते यथा च राजासभ्यजनप्रजाजनाभ्यां सह तदुपकाराय धर्मानुकूलं
व्यवहारमाचरति तथैव सभ्यजनप्रजाजनौ राज्ञा सह वर्त्तन्ताम् । यत्तत्तमव्यवहार-
गुणकर्मनुष्ठाता भवति स एव राजा सभ्यजनश्च न्यायार्थीशो भवितुमर्हति यो
धर्मात्मा जनः स एव प्रजायामग्यो गणनीयोऽस्त्येवमेते त्रयः परस्परं प्रीत्या
पुरुषार्थेन विद्यादिगुणेभ्यः पृथिव्यादिपदार्थेभ्यश्चाखिलं सुखं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः- हे विद्वान् लोगो ! जैसे यह (सोमः) सोम्यगुण सम्पन्न राजा
(अस्मै) इस (ब्रह्मणे) परमेश्वर वाचेद को जानने के लिये (पवते) पवित्र
होता है (अस्मै) इस (क्षत्राय) क्षत्रियधर्म के लिये (पवते) ज्ञानवान् होता
है (अस्मै) इस (सुन्वते) समस्तविद्या के सिद्धान्त को निष्पादन (यजमानाय)

और उत्तम संग करने हारे विद्वान् के लिये (पवते) निर्मल होता है (इषे)
अन्न के गुण और (ऊर्जम्) पराक्रम के लिये (पवते) शुद्ध होता है (अद्-
भ्यः) जल और प्राण वा (ओपशीभ्यः) सोम आदि ओपधियों को (पवते)
जानता है (आवापृथिवीभ्याम्) सूर्य और पृथिवी के लिये (पवते) शुद्ध
होता है (सुभूताय) अच्छे व्यवहार के लिये (पवते) घुरे कामों से बचता
है । वैसे (सोमः) सभाजन और प्रजाजन भी सब को यथोक्त जाने माने और
आप भी वैसा पवित्र रहै । हे राजन् सभ्यजन वा प्रजाजन जिम (ते) आप का
(एपः) यह राजधर्म (योनिः) घर है उस (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः)
समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये तथा (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) संपूर्ण
दिव्यगुणों के लिये हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकुलोपमालंकार है । जैसे चंद्रलोक सब जगत् के
लिये हितकारी होता है और जैसे राजा सभा के जन और प्रजाजनों के साथ उन के
उपकार के लिये धर्म के अनुकूल व्यवहार का आचरण करता है वैसे ही सभ्यपुरुष
और प्रजाजन राजा के साथ वैसे जो उत्तम व्यवहार गुण और कर्म का अनुष्ठान क-
रने वाला होता है वही राजा और सभापुरुष न्यायकारी हो सकता है तथा जो धर्मा-
त्मा जन है वही प्रजा में अग्रगण्य समझा जाता है । इस प्रकार ये तीनों परस्पर प्री-
ति के साथ पुरुष र्य से विद्याआदि गुण और पृथिवी आदि पदार्थों से आखिल सुख को
प्राप्त हो सकते हैं ॥ २१ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

ब्राह्मीत्रिमुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशं जनं सेनापतिं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

अब कैसे मनुष्य को सेनापति करे यह अगेल मन्त्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत
ऽउक्थाव्यं गृह्णामि ॥ यत्तंऽइन्द्र बृहद्वयस्तस्मै
त्वा विष्णावे त्वैप ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा देवेभ्य-
स्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुपे गृह्णामि ॥ २२ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्रा-
य । त्वा । बृहद्वत् इति बृहत्स्वते । वयस्वते । उक्था-
व्यमित्युक्थऽअव्यम् । गृह्णामि । यत् । ते । इन्द्र ।
बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णावे । त्वा । एषः ।
ते । योनिः । उक्थेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । त्वा । देवा-
व्यमिति देवऽअव्यम् । गृह्णामि । यज्ञस्य । आयुषे ।
गृह्णामि ॥ २२ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) सुनियमैरधीतविदाः (अ-
सि) (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते (त्वा) त्वाम् (बृहद्वत्ते)
प्रशस्तानि बृहन्ति कर्माणि यस्य तस्मै (वयस्वते) बहु
जीवनं विद्यते यस्य तस्मै (उक्थाव्यम्) प्रशंसार्हाणि
स्तोत्राणि शस्त्रविशेषाणि वा तस्य तमिव सेनापतिम्
(गृह्णामि) (यत्) (ते) तव (इन्द्र) (बृहत्) (वयः)
जीवनम् (तस्मै) (त्वा) त्वाम् (विष्णावे) परमेश्वरा-
य यज्ञाय वा (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव (योनिः)
स्थित्यर्थः स्थानविशेषः (उक्थेभ्यः) प्रशंसनीयेभ्यो वे-
दोक्तेभ्यः कर्मभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्-
भ्यो दिव्यगुणैर्भ्यो वा (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) उक्तानान्दे-
वानाम्पालकम् (गृह्णामि) (यज्ञस्य) राज्यपालनादेः
(आयुषे) जीविनाथ (गृह्णामि) अयमन्त्रः । शत० १।२।
२। १०-११। द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

अन्वयः—धर्मार्थकाममोक्षानिच्छुर्हं हे इन्द्र सेनापते त्वमुपयामगृहीतोऽस्मि ते वृहद्वते वयस्वत इन्द्रा । योक्थाव्यां त्वा त्वां गृह्णामि । यत् ते वृहत् वयस्वतस्मै तत् पालनाय विष्णवे त्वा त्वां गृह्णामि एष सेनाधिकारस्ते योनिरस्ति उक्थेभ्यस्तथा त्वां देवेभ्यो देवाव्यां त्वा त्वां यज्ञस्यायुषेर्वर्द्धनायापि गृह्णामि ॥ २२ ॥

भावार्थः—सर्ववैता विद्वान् राज्यव्यवहारे सैन्यवीराणां पालनाय सुशिक्षितं शस्त्रास्त्रपरमप्रवीणं यज्ञकर्मानुष्ठातारं वीरपुरुषं सेनापतित्वेऽभियुंजीयात् । सभापतिसेनापती परस्परानुमत्या राज्यं यज्ञं च वर्द्धयेतामिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनापति तू (उपयामगृहीतः) अच्छे नियमों से विद्या को पढ़ने वाला (असि) है इस हेतु से (वृहद्वते) जिस के अच्छे वदेर कर्म है (वयस्वते) और जिसकी दीर्घ आयु है उस (इन्द्राय) परमेश्वर्यवाले सभापति के लिये (उक्थव्यम्) प्रशंसनीय स्तोत्र वा विशेषश्रेष्ठ विद्यावाले (त्वा) तेरा (गृह्णामि) ग्रहण जैसे मैं करता हूँ वैसे (यत्) जाँ (ते) तेरा (वृहत्) अत्यन्त (वयः) जीवन है (तस्मै) उस के पालन करने के अर्थ और (विष्णवे) ईश्वर ज्ञान वा वेदज्ञान के लिये (त्वा) तुझे (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ और (एषः) यह सेना का अधिकार (ते) तेरा (योनिः) स्थित होने के लिये स्थान है । हे सेनापति (उक्थेभ्यः) प्रशंसा योग्य वेदोक्त कर्मों के लिये (त्वा) तुझे (देवेभ्यः) और विद्वानों वा दिव्यगुणों के लिये (देवाव्यम्) उन के पालन करने वाले (त्वा) तुझ को (यज्ञस्य) राज्यपालनादिव्यवहार के (आयुषे) बढ़ाने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—सब विद्यार्थों के जानने वाले विद्वान् को योग्य है कि राज्य व्यवहार में सेना के वीर पुरुषों की रक्षा करने के लिये अच्छी शिक्षा युक्त, शस्त्र और अस्त्र विद्या में परम प्रवीण यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले वीर पुरुष को सेनापति के काम में युक्त करे और सभापति तथा सेनापति को चाहिये कि परस्परसम्पत्ति करने राज्य और यज्ञ को बढ़ावे ॥ २२ ॥

मित्रावरुणाभ्यान्त्वेत्यस्य वत्सागः कारयप ऋषिः । विश्वेदेवा
देवताः । मित्रावरुणाभ्यामित्यस्यानुष्टुप्, इन्द्राग्निभ्या

मित्यस्य प्राजापत्यानुष्टुप्, इन्द्रावरुणाभ्यामित्यस्य

स्वराद् साम्यनुष्टुप् छन्दांसि । गांधारः स्वरः ।

इन्द्रावृहस्पतिभ्यामित्यस्यभुरिगार्ची ग यत्री

छन्दः । षड्जः स्वरः । इन्द्राविष्णुभ्या

मित्यस्यभुरिक् साम्यनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरश्च ॥

सर्वविद्याप्रवीणं सभापतिं कुटुम्बदित्युपदिश्यते ॥

सब विद्याओं में प्रवीण पुरुष को सभा का अधिकारी करे

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

मित्रावरुणाभ्या त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृ-
ह्णामीन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मीन्द्राग्निभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मीन्द्रावरुणाभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मीन्द्रावृहस्पतिभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मीन्द्राविष्णुभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुपे गृह्णा-
मि ॥ २३ ॥

मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा । देवाव्यमिति देवऽअव्यम् ।
यज्ञस्य । आयुपे । गृह्णामि । इन्द्राय । त्वा । देवाव्यमिति ।

देवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि । इन्द्राग्निभ्या-
 मितिन्द्राग्निभ्याम् । त्वा । देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् ।
 यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि । इन्द्रावरुणाभ्याम् । त्वा ।
 देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ।
 इन्द्रावृहस्पतिभ्यामितिन्द्रावृहस्पतिभ्याम् । त्वा ।
 देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ।
 इन्द्राविष्णुभ्यामितिन्द्राविष्णुभ्याम् । त्वा । देवा-
 मितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ॥२३॥

पदार्थः—(मित्रावरुणाभ्याम्) सख्युत्कृष्टाभ्याम्
 (त्वा) सभापतिं पूर्णविद्यमुपदेशकं वा (देवाव्यम्)
 योदेवानवति स देवावीस्तं । अवितृस्तृतं त्रिभ्यर्हः । उ०
 ३ । १५६ । इति रत्नगोविन्द्यादिवधातोरीभ्यस्त्ययः (यज्ञस्य)
 अग्निहोत्रादे राज्यपालनांतस्य (आयुषे) उन्नत्यै (गृ-
 ह्णामि) (इन्द्राय) परमैश्वर्य्यवते (त्वा) त्वाम् (दे-
 वाव्यम्) विद्वद्वक्तकम् (यज्ञस्य) सत्संगतिकरणस्य
 (आयुषे) (गृह्णामि) (इन्द्राग्निभ्याम्) विद्युत्प्रसिद्धा-
 भ्यांवन्द्भिभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) दिव्यवि-
 द्याबोधकम् (यज्ञस्य) शिल्पविद्याकार्य्यसिद्धिर्करस्य
 (आयुषे) (गृह्णामि) गृह्णामि (इन्द्रावरुणाभ्याम्)

विद्युज्जलाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) एतद्विव्य-
विद्याव्यापकम् (यज्ञस्य) क्रियाकौशलसंगतस्य (आ-
युपे) (गृह्णामि) (इन्द्रावृहस्पतिभ्याम्) राजानूचाना-
भ्यां विद्वद्भ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) प्रशस्तयो-
गविद्याप्रापकम् (यज्ञस्य) योगविद्याप्रापकस्य विज्ञा-
नस्य (आयुपे) (गृह्णामि) अङ्गीकरोमि (इन्द्राविष्णु-
भ्याम्) ईश्वरवेदज्ञानाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्)
ब्रह्मविदांतर्पकम् (यज्ञस्य) ज्ञानमयस्य (आयुपे) वृद्धये
(गृह्णामि) । अयं मंत्रः शत० ४ । २ । २ । १२ - १८ ।
व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे सभापते धर्माधिकारमनोष्ठानिच्छुहं यज्ञस्यायुपे मित्रावरु-
णाभ्यां देवाभ्यां त्वां गृह्णामि हे सेनापते विद्वन् यज्ञस्यायुपइन्द्राय देवाभ्यां
त्वां गृह्णामि हे शस्त्रास्त्रविद्याविद्ययज्ञस्यायुपइन्द्राग्निभ्यां त्वां त्वां गृह्णामि
हे शिल्पिन् यज्ञस्यायुप इन्द्रागरुणाभ्यां त्वां त्वां गृह्णामि तथा यज्ञस्यायुप
इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वां त्वां गृह्णामि हे विद्वन् यज्ञस्यायुप इन्द्राविष्णुभ्यां
त्वां त्वां गृह्णामि ॥ २३ ॥

भावार्थः—प्रजाजनैः सकलशास्त्रप्रचाराय सर्वविद्याकुशलोऽतिशयितग्रहण-
व्यादिकम्मानुष्ठाना सभाध्यक्षः कर्त्तव्यः सोऽपि प्रीत्या सकलशास्त्रं प्रचार-
येत् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे सभापते । धर्म अर्थ, काम और मोक्ष की इच्छा करने वाला
मैं (यज्ञस्य अग्निहोत्र ते लेकर राज्यपालन पर्यन्त यज्ञ की (आयुपे) उ-
न्नति होने के लिये (मित्रावरुणाभ्याम्) मित्र और उत्तम विद्यायुक्त पुरुषों के
अर्थ (देवाव्यम्) विद्वानों की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) स्वीकार
करता हूँ । हे सेनापते विद्वन् (यज्ञस्य) सप्तमंगलि करने की (आयुपे) उन्नति

के लिये (इन्द्राय) परमैश्वर्यवान् पुरुष के अर्थ (देवाव्यम्) विद्वानों की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे शस्त्रास्त्रविद्या के जानने वाले प्रवीण (यज्ञस्य) शिल्पविद्या के कामों की सिद्धि की (आयुषे) प्राप्ति के लिये (इन्द्राग्निभ्याम्) विजली और प्रसिद्ध आग के गुण प्रकाश होने के अर्थ (देवाव्यम्) दिव्यविद्या बोध की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे शिल्पिन (यज्ञस्य) कियाचतुराई का (आयुषे) ज्ञान हाने के लिये (इन्द्रावरुणाभ्याम्) विजली और जल के गुणप्रकाश होने के अर्थ (देवाव्यम्) उन की विद्या जानने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे अध्यापक (यज्ञस्य) पढ़ने पढ़ाने की (आयुषे) उन्नति के लिये (इन्द्राबृहस्पतिभ्याम्) राजा और शास्त्रवक्ताओं के अर्थ (देवाव्यम्) प्रशंसित योग विद्या के जानने और प्राप्त कराने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे विद्वन् (यज्ञस्य) विज्ञान की (आयुषे) बढ़ती के लिये (इन्द्राविष्णुभ्याम्) ईश्वर और वेदशास्त्र के जानने के अर्थ (देवाव्यम्) ब्रह्मज्ञानी को तृप्त करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २३ ॥

भाषार्थः— प्रजाजनों को उचित है कि सकल शास्त्र का प्रचार होने के लिये सब विद्याओं में कुशल और अत्यन्त ब्रह्मचर्य के अनुष्ठान करने वाले पुरुष को सभापति करें और वह सभापति भी परम प्रीति के साथ सकल शास्त्र का प्रचार करता कराता रहे ॥ २३ ॥

मूर्द्धानमित्यस्य भारद्वाज ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आर्षात्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्यत्कृत्यमाह ॥

इसके अनन्तर विद्वानों का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

मूर्द्धानन्दिबोऽग्ररतिमृत्थिव्यावैश्वानरमृतः
आज्ञातमग्निम् । कविः समाजमतिथिं जनाना-
मासन्नापात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

मूर्द्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वान-
रम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् । कविम् ।
सम्राजमिति समं राजम् । अतिथिम् । जनानाम् ।
आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(मूर्द्धानम्) शिरोवद्धर्तमानम् (दिवः) द्योत-
मानस्य सूर्यस्य (अरतिम्) ऋच्छति प्राप्नोति तम् ।
(पृथिव्याः) (वैश्वानरम्) यो विश्वान् नरानानन्दान्न-
यति तम् । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा
नयन्तीति वापि वा विश्वानरं एवं स्यात् । निरु० ७ । २१ ।
(ऋते) सत्ये । ऋतमिति सत्यनामसु पाठितम् निघं०
३ । १० । (आ) समन्तात् (जातम्) प्रसिद्धम् (अग्निम्)
शुभगुणैः प्रकाशमानम् (कविम्) क्रान्तदर्शनम् (स-
म्राजम्) चक्रवर्तिनामिव (अतिथिम्) अतिथिवत्पूज्यम्
(जनानाम्) सत्पुरुषाणाम् (आसन्) मुखे । अत्रास्य
शब्दस्य पदन्तोर्मास० ६ । १ । ६३ । अनेनासन्नादेशः ।
सपांसलुगिति सप्तम्येकवचनस्य लुक् । (आ) समन्तात्
(पात्रम्) पाति रक्षति समस्तं शिल्पव्यवहारं यस्तम्
(जनयन्त) उत्पादयन्त । अत्र लोडर्थे लङ्ङभावश्च
(देवाः) धनुर्वेदविदो विद्वांसः । अयं मन्त्रः शत० ४ ।
२ । ३ । २४ तथा ब्रा० ४ । १ । व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्ययः—येषां देवा धनुर्विदो विद्वांसो धनुर्वेदशिक्षया दियो मूर्द्धानं पृथिव्या
अरतिमृत- राजां धैर्यान् जनानामतिथिमाद्यन् पात्रं कविमग्निं सम्राजमि-
याजयन्त तथा सर्वैरनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥

भावायै—अत्रोपमालंकारः । यथा सत्पुरुषाः धनुर्वेदज्ञाः परेषकारि-
णो विद्वांसो धनुर्वेदीकक्रियाभिः यानेषु शस्त्रास्त्रनिद्यायां चात्रेकधाग्निं प्र-
दीप्य शत्रून्विजयन्ते तथैवाग्नौऽपि सर्वैर्जनैराचरणीयम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—जैसे (देवाः) धनुर्वेद के जानने वाले विद्वान् लोग उस धनुर्वेद
की शिक्षा से (दिवः) प्रकाशमान सूर्य के (मूर्दानम्) शिर के समान (पृ-
थिव्याः) पृथिवी के गुणों को (अरतिम्) मास होने वाले (अग्ने) सत्यमार्ग में
(आजातम्) सत्पुरुषव्यवहार में अच्छे प्रकार मसिद्ध (वैश्वानरम्) समस्त मनुष्यों
को आनन्द पहुंचाने और (जनानाम्) सत्पुरुषों के (अतिथिम्) अतिथि के
समान सत्कार करने योग्य और (आसन्) अपने शुद्ध यज्ञरूप मुख में (पात्रम्)
समस्त शिल्प व्यवहार की रक्षा करने (कविम्) और अनेक प्रकार से प्रदीप्त
होने वाले (अग्निम्) शुभगुण प्रकाशित अग्नि को (सञ्चाजम्) एकचक्रराज्य
करने वाले के समान (आ) अच्छे प्रकार से (जनयन्) प्रकाशित करते हैं वैसे
सब मनुष्यों को करना योग्य है ॥ २४ ॥

भावायै— इस मन्त्र में उपमालंकार है । जैसे सत्पुरुष धनुर्वेद के जानने वाले
परोपकारी विद्वान् लोग धनुर्वेद में कही हुई क्रियाओं से यानों और शस्त्रास्त्र विद्या में
अनेक प्रकार से अग्नि को प्रदीप्त कर शत्रुओं को जीता करते हैं वैसे ही अन्य सब म-
नुष्यों को भी अपना आचरण करना योग्य है ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतहरपस्य सरद्वाज ऋषिः । धैर्यवानरो देवता । याजु-

उपनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः । ध्रुवोमीयस्य ध्रुवमित्तरस्य

च विराहाप्यो गृह्णीतछन्दः । मध्यम स्वरः ॥

अथेश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अथ पहले मन्त्र में ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ॥

उपयामगृहीतोसिध्रुवोसि ध्रुवक्षितिध्रुवाणीं
ध्रुवतमोच्युंतानामच्युतक्षित्तमण्य ते यानिर्वै-

श्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सो-
ममवनयामि । अथा नऽइन्द्रऽइद्विशोऽसपत्नाः
समनसस्करत् ॥ २५ ॥

उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः । असि । ध्रुवः ।
असि । ध्रुवक्षितिरिति ध्रुवऽक्षितिः । ध्रुवाणां । ध्रु-
वतमइति ध्रुवऽतमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तम-
इत्यच्युतक्षित् तमः । एषः । ते । योनिः । वैश्वान-
राय । त्वा । ध्रुवम् । ध्रुवेण । मनसा । वाचा । सो-
मम् । अथ । नयामि । अथ । नः । इन्द्रः । इत् । विशः ।
असपत्नाः । समनसऽइति सऽमनसः । करत् ॥ २५ ॥

पदार्थः- (उपयामगृहीतः) यमानां समूहो यामम् । उ-
पगतं च तदयामं चोपयाममुपयामेन गृहीतउपयामगृहीतः
परमेश्वरः (असि) (ध्रुवः) स्थिरः (असि) (ध्रुव-
क्षितिः) ध्रुवा क्षितयो भूमयो यस्मिन् (ध्रुवाणाम्) आ-
काशादीनां मध्ये (ध्रुवतमः) अतिशयेन ध्रुवो ध्रुवतमः
(अच्युतानाम्) कारणजीवानाम् (अच्युतक्षित्तमः) अ-
च्युतं क्षयति नियासयति सोऽतिशयितः (एषः)

सत्यमार्गप्रकाशः (ते) तव (योनिः) स्थानमिव (वै-
 श्वानराय) विश्वेषां नराणां नायकाय सत्यप्रकाशकाय
 (त्वा) त्वाम् (ध्रुवम्) निश्चयम् (ध्रुवेण) निष्कम्पेण
 (मनसा) अन्तःकरणेन (वाचा) वाण्या (सोमम्)
 सकलजगतः प्रसवितारम् (अव) (नयामि) स्वीकरोमि
 (अथ) अनन्तरम् (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) सर्वदुःख-
 विदारकः (इत्) एव (विशः) प्रजाः (असपत्नाः)
 अजातशत्रवः (समनसः) समानंमनः स्वातंत्र्यासांताः ।
 (करतु) करोतु । लेट्प्रयोगोऽयम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर ! त्वमुपयामगृहीतोसि ध्रुवोसि शुचक्षितिध्रुवाणां
 ध्रुवतमस्तथा अच्युतानामच्युतक्षित्तमोसि । एष ते योनिरस्ति । अहम्
 वैश्वानराय राज्यप्रकाशकाय ध्रुवेण मनसा ध्रुवया वाचा च सोमं त्वां ध्रुवम-
 यनयामि ! अपेन्द्रो भवान् नो विशोऽसपत्नाः समनसइदेव कर्त्तकरोतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—येऽनित्यानां नित्यो ध्रुवाणामपि ध्रुवः परमेश्वरस्तस्य
 सर्वजगत्प्रेरकस्येश्वरस्य आपल्यायोगाभ्यासानुष्ठानेन चैव विज्ञानं जायते
 नान्यथा ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर ! आप (उपयामगृहीतः) शास्त्रमाप्तानियमों से स्वी-
 कार किये जाते (अमि) हैं ऐसे ही (ध्रुवः) स्थिर (अस्ति) हैं कि (ध्रुवक्षि-
 त्तिः) जिन आप में भूमि स्थिर हो रही हैं और (ध्रुवाणाम्) स्थिर आकाश
 आदि पदार्थों में (ध्रुवतमाः) अत्यन्त स्थिर (अस्ति) हैं तथा (अच्युतानाम्)
 अविनाशी जगत् का कारण और अनादि सिद्ध जीवों में (अच्युतक्षित्तमः)
 अतिशय करके अविनाशिपन बसाने वाले हैं (एषः) यह सत्य के मार्ग का
 प्रकाश (ते) आप के (योनिः) निवासस्थान के समान हैं (वैश्वानराय) सप्त-
 स्त मनुष्यों को सत्यमार्ग में प्राप्त कराने वाले वा इस राज्यप्रकाश के लिये
 (ध्रुवेण) दृढ़ (मनसा) मन और (वाचा) वाणी से (सोमम्) समस्त
 जगत् के उत्पन्न करने वाले (त्वा) आप को (ध्रुवम्) निरचय पूर्वक जैसे

हो वैसे (अनयामि) स्वीकार करता हूँ (अथ) इस के अनन्तर (इन्द्रः) सब दुःख के निनाश करने वाले आप (नः) हमारे (विश्व) प्रजा जनों को (अमपन्नाः) शत्रुओं से रहित और (समनसः) एकमन अर्थात् एक दूसरे के मुख चाहने वाले (इत्) ही (करत्) कीर्जिये ॥ २५ ॥

भावार्थ — जो नित्य पदार्थों में नित्य और स्थिरों में भी स्थिर परमेश्वर है उस समस्त जगत् के उत्पन्न करने वाले परमेश्वर की प्राप्ति और योगाभ्यास के अनुष्ठान से ही ठीक २ ज्ञान हो सकता है, अन्यथा नहीं ॥ २५ ॥

यस्तद्वत्स्य देवश्रवा ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराह् ब्राह्मी
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेश्वरो यज्ञानुष्ठातारमुपदिशति ॥

अब ईश्वर यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले को उपदेश करता है ॥

यस्तै दृप्सस्कन्दाति यस्तै अ॒शु॒ग्राव॑च्युतो
धि॒पण॑योरुपस्थात् । अध्व॒र्योर्वा परि॑ वा यः
प॒वित्रा॑त्तन्तै जुहोमि मन॑सा वप॑त्कृत॒ स्वाहा॑
दे॒वाना॑मुत्क्रम॑णमसि ॥ २६ ॥

यः । ते । दृप्सः । स्कन्दाति । यः । अ॒शु॒ग्राव॑च्युतः ।
ग्राव॑च्युत॒ इति॑ ग्राव॑च्युतः । धि॒पण॑योः । उप॒स्था॒
दि॒त्युप॑स्थात् । अध्व॒र्योः । वा । परि॑ । वा । यः ।
प॒वित्रा॑त् । तम् । ते । जुहोमि । मन॑सा । वप॑त्कृत॒
मिति॑ वप॑त्कृतम् । स्वाहा॑ । दे॒वाना॑म् । उत्क्र॒
म॑णमि॒त्युत् क्रम॑णम् । अ॒सि ॥ २६ ॥

पदार्थः--(यः) यजमानः (ते) तव(द्रप्सः) यज्ञप-
दार्थसमूहः अत्र-वाशर्प्रकरणे खर्परलोपइतिविसंजनीय-
लोपः । (स्कन्दति) अन्यान् प्रति गच्छति (यः) (ते)
तव (अंशुः) संविभागः अत्रामधातोः प्रत्ययः शकारा-
गमश्च । (ग्रावच्युतः) ग्राव्णी मेघाच्च्युतः । ग्रावेति मे-
घनामसु पठितम् निधं० १। १० । (धिपणयोः) द्वावापृ-
थिवीनामसु पठितम् । ३। ३० (उपस्थात्) समीपस्थात्
(अध्वर्योः) (वा) होत्रादीनां समुच्चये (परि) सर्वतः
(वा) शुद्धगुणानां समुच्चये (यः) शुद्धपदार्थसमूहः (प-
वित्रात्) निर्मलात् (तं) (ते) तुभ्यम् (जुहोमि) द-
दामि (मनसा) सुविचारेण (वपट्कृतम्) संकल्पित-
मिव (स्वाहा) सत्यवाचा (देवानाम्) आप्तानां विदु-
पाम् । (उत्क्रमणम्) ऊर्ध्वक्रमणं तेजइव (असि) अयं
मंत्रः । शत० ४। २। ४। २। व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः--हे यज्ञपते । यस्ते द्रप्स स्कन्दति वायुना सह सर्वत्र गच्छति
यद्यगे ग्रावच्युतोंऽंशुर्धिपणयोः पवित्रादुपस्थात् । योषा अध्वर्यो सकाशात्
परितो या प्रकाशते तस्मात्तमह ते स्वाहा मनसा वपट्कृतं जुहोमि तत्फल-
दानेन तुभ्यं प्रयच्छामि यतस्त्व यज्ञानुष्ठाता देवानामुत्क्रमणमिवासि ॥ २६ ॥

भावार्थः--अग्नोपमालङ्कारः । होत्रादयो विद्वांसोऽतीवदृढया सामग्रा
यज्ञमनुष्ठीयमानान् सुरक्षिपुक्तान् पदार्थान्गन्तौ प्रतिपन्ति ते जलवायू
सद्योऽप्य मेघेन सह पृथिवीं प्राप्य सर्वांन् रोगान्निवर्त्य सर्वांन् पाणिन आ
नन्दयन्ति । अतः सर्वैर्ननुष्यैरयं यज्ञः सदा सेव्यः ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे यज्ञपते ! (यः) जो (ते) तेरा (द्रुप्तः) यज्ञ के पदार्थों का समूह (स्कन्दति) पवन के साथ सब जगह में प्राप्त होता है और (यः) जो (ते) तेरे यज्ञ से युक्त (ग्रावच्युतः) मेघमण्डल से छूटा हुआ (अंशः) यज्ञ के पदार्थों का विभाग (धिपणयोः) प्रकाश भूमि के (पवित्रात्) पवित्र (उपस्थात्) गोद के समान स्थान से (वा) अथवा (यः) जो (अध्वर्योंः) यज्ञ करने वालों से (वा) अथवा (परि) सब से प्रकाशित होता है इस से (तम्) उस यज्ञ को मैं (ते) तेरे लिये (स्वाहा) सत्यवाणी और (मनसा) मन से (वषट्कृतम्) किये हुए संकल्प के समान (जुहोमि) देता हूँ अर्थात् उस के फलदायक होने से तेरे लिये उस पदार्थ को पहुँचाता हूँ जिस लिये यज्ञ का अनुष्ठान करने द्वारा तू (देवानाम्) विद्वानों के लिये (उत्क्रपणम्) ऊँची श्रेणी को प्राप्त करने वाले ऐश्वर्य ले समान (आसि) है इस से तुझ को सुख प्राप्त होता है ॥ २६ ॥

भाष्यार्थः— इस मंत्र में उपमालङ्कार है । होता आदि विद्वान् । लोग अत्यन्त द्रष्टृ सामग्री से यज्ञ करते हुए जिन सुगन्धि आदि पदार्थों को अग्नि में छोड़ते हैं वे पवन और जलादि पदार्थों को पवित्र कर उस के साथ पृथिवी पर आ और सब प्रकार के रोगों को निवृत्त कर के सब प्राणियों को आनन्द देते हैं इस कारण सब मनुष्यों को इस यज्ञ का सदा सेवन करना चाहिये ॥ २६ ॥

प्राणायेत्यस्य देवश्रवा ऋषिः । यज्ञपतिर्देवता । प्राणायेत्यस्य

स्य चामुर्यनुष्टुप्, उदानायेत्यस्यामुर्युष्टिक्, व्यानायेत्य

वाचेम इत्यस्य साम्नी गायत्री, क्रतुदक्षाभ्यामित्यस्या-

सुरी गायत्री, श्रोत्रोपेत्यस्यामुर्यनुष्टुप्,

चक्षुर्भ्यामित्यस्य चामुर्युष्टिक् छन्दांसि ।

अनुष्टुभो गान्धारो गायत्र्याः पद्मजः

उष्टिज ऋषभश्च स्वराः ॥

पुनरुष्टयनाध्यापनारूपमङ्गकर्तृविषयान्तरमाह ।

किं पठनपाठन यज्ञ के करने वाले का विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व क्रतुदक्षाभ्यां मे वर्चोदा

वर्चसे पवस्व श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व-
चक्षुर्भ्याम् मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

प्राणायं । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । व्यानायेति विऽआनायं । मे । वर्चोदाऽइति वर्-
चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व । उदानायेत्युत् ऽआनायं ।
मे । वर्चोदा ऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व ।
वाचे । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व ।
ऋतूदक्षाभ्याम् । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्च-
से । पवस्व । श्रोत्राय । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः ।
वर्चसे । पवस्व । चक्षुर्भ्यामिति चक्षुऽभ्याम् । मे ।
वर्चोदसाविति वर्चः ऽदसौ । वर्चसे । पवेथाम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(प्राणाय) प्राणतिं जीवयतीति प्राणो हृदयस्थो
वायुस्तस्मै (मे) मम (वर्चोदाः) यथायोग्यं प्रकाशं ददाति
तत्सांबुद्धौ (वर्चसे) विद्वान्प्रकाशाय (पवस्व) पवित्रतया
प्राप्नुहि । (व्यानाय) सर्वशरीरगतवायवे (मे) मम (वर्चोदाः)
दीप्तिप्रदो जाठरग्निरिव (वर्चसे) अन्नाय । वर्च इत्यन्नानामसु

पठितम् निधं० २। ७। (पवस्व) (उदानाय) (मे) मम
 (वर्चोदाः) वर्चो विद्यावलं ददातीति (वर्चसे) पराक्रमाय
 (पवस्व) (वाचे) वाण्यै (मे) मम (वर्चोदाः) सत्यवक्तृत्वप्रदः
 (वर्चसे) प्रागल्भ्याय (पवस्व) प्रवर्त्तस्व (ऋतूदक्षाभ्याम्) प्र-
 ज्ञावलाभ्याम् (मे) मम (वर्चोदाः) विज्ञानप्रदः (वर्चसे) शब्दा-
 र्थसंग्रहविज्ञानाय (पवस्व) उपदिश (श्रोत्राय) शब्दज्ञाना-
 य (मे) मम (वर्चोदाः) तज्ज्ञानदः (वर्चसे) अध्ययनदीप्त्यै
 (पवस्व) प्रापकी भव (चक्षुभ्याम्) (मे) मम (वर्चोदसौ)
 सूर्याचन्द्रमसाविवातिथ्यध्यापकौ (वर्चसे) शुद्धसिद्धांतप्र-
 काशाय (पर्वेध्याम्) प्राप्नुतम् । अयम्मन्त्रः । शत० ४। २। ४।

३-६ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे वर्चोदा अध्येतरध्यापक त्वं मम प्राणायवर्चसे पवस्व ।
 हेवर्चोदा मम व्यानाय वर्चसे पवस्व । हे वर्चोदा मे मनोदानाय वर्चसे पवस्व ।
 हेवर्चोदा मे मम वाचे वर्चसे पवस्व हे वर्चोदसौ युवां मे मम चक्षुभ्यां वर्चसे
 पर्वेध्याम् ॥ २७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो विद्यावृद्धये पठनपाठनरूपं यज्ञकर्म करोति स सर्व-
 पुष्टिसंतुष्टिकरो भवत्यत एव सर्वैरनुष्ठुतातव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (वर्चोदाः) यथायोग्य विद्या पढ़ने पढ़ाने रूप यज्ञ कर्म करने वाले
 आप (मे) मेरे (प्राणाय) हृदयस्थजीवन के हेतु प्राणवायु और (वर्चसे) वेद विद्या
 के प्रकाश के लिये (पवस्व) पवित्रता से वर्त्ते, हे (वर्चोदाः) ज्ञान दीप्ति के देने
 वाले जाठराग्नि के समान आप (मे) मेरे (व्यानाय) सब शरीर में रहने वाले
 पवन और (वर्चसे) अन्न आदि पदार्थों के लिये (पवस्व) पवित्रता से प्राप्त होवे
 हे (वर्चोदाः) विद्या बल देने वाले आप (मे) (उदानाय) श्वास से उपर को
 आने वाले उदान मंत्रक पवन और (वर्चसे) पराक्रम के लिये (पवस्व) ज्ञान दी-
 जिये । हे (वर्चोदाः) सत्य बोलने का उपदेश करने वाले आप (मे) मेरी (वाचे) वा-

णी और (वर्चसे) मगम्भता के लिये (पवस्व) मवृत्त हूजिये (वर्चोदाः)
विज्ञान देने वाले आप (मे) मेरे (कतूदत्ताभ्याम्) बुद्धि और आत्मबल की
उन्नति और (वर्चसे) अच्छे बोध के लिये (पवस्व) शिक्षा कीजिये । हे
(वर्चोदाः) शब्द ज्ञान के देने वाले यज्ञपति आप (मे) मेरे (श्रोत्राय)
शब्द ग्रहण करने वाले कर्णेन्द्रिय के लिये (वर्चसे) शब्दों के अर्थ और
सम्बन्ध का (पवस्व) उपदेश करें हे (वर्चोदसो) सूर्य और चन्द्रमा के
समान अतिथि और पढ़ाने वाले आप दोनों (मे) मेरे (चक्षुर्भ्याम्) नेत्रों के
लिये (वर्चसे) शुद्ध सिद्धांत के प्रकाश को (पवस्व) प्राप्त हूजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः— जो विद्या की वृद्धि के लिये पठन पाठन रूप यज्ञ कर्म करने वाला
मनुष्य है वह अपने यज्ञ के अनुष्ठान से सब की पुष्टि तथा सतोष करने वाला होता है
इस से ऐसा प्रयत्न सब मनुष्यों को करना उचित है ॥ २७ ॥

आत्मन इत्यस्य देवश्रवा ऋषिः । यज्ञपतिर्देवता ।

ब्राह्मी वृहतीच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

आत्मनै मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वाजसे मे व-
र्चोदा वर्चसे पवस्वायुपे मे वर्चोदा वर्चसे पव-
स्व विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसो वर्चसे
पवेथाम् ॥ २८ ॥

आत्मनै । मे । वर्चोदाऽऽति वर्चःऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । ओजसे । मे । वर्चोदाऽऽतिवर्चःऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । आयुपे । मे । वर्चोदाऽऽतिवर्चःऽदाः । वर्चसे ।

पवस्व । विश्वाभ्यः । मे । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः ।
वर्चोदसाविति वर्चःऽदसौ । वर्चसे । पवेथाम् ॥ २८ ॥

पदार्थः— (आत्मने) इच्छादिगुणसमवेताय स्वस्वरूपाय
(मे) मम (वर्चोदाः) योगब्रह्मविद्याप्रद (वर्चसे) निजात्म-
प्रकाशाय (पवस्व) प्रापय (ओजसे) आत्मबलाय । ओज
इति बलनामसु पठितम् निघं० २ । ९ (मे) मम (वर्चोदाः)
विद्याप्रद (वर्चसे) योगबलप्रकाशाय (पवस्व) विज्ञापय
(आयुषे) जीवनाय (मे) (वर्चोदाः) वर्चो बलं ददाति त-
त्सम्बुद्धौ (वर्चसे) रोगापहारकायौषधाय (पवस्व) गमय
(विश्वाभ्यः) समस्ताभ्यः (मे) मम (प्रजाभ्यः) पालनीयाभ्यः
(वर्चोदसौ) न्यायप्रकाशकौ सर्वाधिष्ठातारौ सभापतिन्याया-
धीशाविद्य योगारूढयोगजिज्ञासू (वर्चसे) सद्गुणप्रकाशाय
(पवेथाम्) प्रापयेथाम् ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे वर्चोदा विद्वत्त्वं मे समात्मने वर्चसे पवस्व हे वर्चोदा म
ओजमे वर्चसे पवस्व हे वर्चोदा मे ममायुषे वर्चमे पवस्व हे वर्चोदसौ युवाम्ने
मम विश्वाभ्यः प्रजाभ्यो वर्चसे पवेथाम् ॥२८॥

भावार्थः - नैव योगेन विना कश्चिदपि पूर्णाविद्यो भवति नच पूर्णया
विद्वत्तया विना स्यात्समात्मनोर्धोष कपंचिज्ज्ञापते नापि तेन विना
मत्पुत्रपयत्प्रजाः पालयितुम् कश्चिदपि शक्नोति तस्माद्योगविधिरसं सर्वजनैः
संनेष्ट्य ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे (वर्चोदाः) योग और ब्रह्मविद्या देने वाले विद्वन् आप (मे)
मेरे (आत्मने) इच्छादिगुणयुक्त चेतन के लिये (वर्चमे) अपने आत्मा के प्रकाश

को (पवस्व) प्राप्त कीजिये। हे (वचोदाः) उक्त विद्या देने वाले विद्वान् आप (मे) मेरे (ओजसे) आत्मबल होने के लिये (वर्चसे) योग बन् को (पवस्व) जनाइये हे (वचोदाः) बल देने वाले (मे) मेरे (आयुषे) जीवन के लिये (वर्चसे) रोग छुड़ाने वाले औषध को (पवस्व) प्राप्त कीजिये हे (वचोदसौ) योगविद्या के पढ़ने पढ़ाने वालो तुम दोनों (मे) मेरी (विश्वाभ्यः) समस्त (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (वर्चसे) सद्गुण प्रकाश करने को (पवेषाम्) प्राप्त कराया करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—योग विद्या के बिना कोई भी मनुष्य पूर्ण विद्यावान् नहीं हो सकता और न पूर्णविद्या के बिना अपने स्वरूप और परमात्मा का ज्ञान कभी होता है और न इसके बिना कोई न्यायाधीश सत्पुरुषों के समान प्रजा की रक्षा कर सकता है इस लिये सब मनुष्यों को उचित है कि इस योगविद्या का सेवन निरन्तर किया करें ॥ २८ ॥

कोसीत्यस्य देवअथा ऋषिः प्रजापतिर्देवता । आर्षीर्पंक्तिश्छन्दः ।

भूर्भुवस्वरित्यस्य भुरिक्ताम्नी पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

सप्तामती राजा प्रजासेनासभ्यजनान् प्रति किं किं वदेदित्याह ।

सभापति राजा प्रजा सेना और सभ्यजनों को क्या कहें

यही अगले मंत्र में कहा है ॥

कोंसिकंतमोसिकस्यासि कोनांमांसि ॥ यस्य
ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम । भू-
र्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजामिः स्याथ सुवीरौ वीरैः
सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

कः । असि । कृतमः । असि । कस्य । असि ।

कः । नाम । असि । यस्य । ते । नाम । अमन्महि ।

यम् । त्वा । सोमेन । अतीतृपाम । भूरितिभूः । भु-
वरितिभुवः । स्वरितिस्वः । सुप्रजाइतिसुप्रजाः प्रजाभिः ।
स्याम् । सुवीरइतिसुवीरः । वीरैः । सुपोपइतिसु
पोषः । पोषैः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(कः) (असि) (कतमः) बहूनां मध्ये कः
(असि) (कस्य) (असि) (कः) (नाम) ख्यातिः
(असि) (यस्य) (ते) तव (नाम) (अमन्महि) वि-
जानीमहि । अत्र लिङर्थे लङ् । बहुलं छंदसीति विकरण-
लुक् (यम्) (त्वा) त्वाम् (सोमेन) ऐश्वर्येण (अती-
तृपाम) तर्पयाम (भूः) भूमेः (भुवः) अंतरिक्षस्य (स्वः)
आदित्यलोकस्य (सुप्रजाः) सुष्ठु प्रजासहितः (प्रजाभिः)
अनुकूलाभिः पालनीयाभिः सह (स्याम्) भवेयम् (सु-
वीरः) प्रशस्तवीरयुक्तः (वीरैः) शरीरात्मबलयुक्तैर्युद्धकुशलैः
सह (सुपोषः) प्रशस्तपुष्टिः (पोषैः) पुष्टिभिः ॥ २६ ॥

अन्यथ—सम्भसेनास्यप्रजाजना ययं त्वं कोसि कतमोसि कस्यामिकोमा
मासि किन्नाम्ना प्रसिद्धोसि यस्य ते तव नाम वयममन्महि यं त्वारया सो-
मेनातीतृपामेति पृच्छामो ब्रूहि तान् प्रति सप्तापतिराह भूभुवः स्वर्लोकेषु-
स्वमिवात्ममुत्तमभीप्सुरहं युष्माभिः प्रजाभिः सुप्रजाः वीरैः सुवीरः पोषैः
सुपोषश्च स्णामिति प्रति जाने ॥ २६ ॥

भाष्यार्थः—सप्तापती राजा सत्यन्यायप्रियवचनद्वारेण सम्भसेन्यप्रजा-
जमानभिरुच्य वर्द्धयेत् प्रयत्नतः वीरान् सेनासु संपादयेद्यत् उत्कृष्टमुखवर्द्ध-
नेन राज्येन भूम्पादिभुगं प्राप्नुयादिति ॥ २६ ॥

पदार्थः—सभा सेना और प्रजा में रहने वाले हम लोग पूछते हैं कि तू (कः) कौन (असि) है (कतमः) बहुतों के बीच कौनसा (असि) है (कस्य) किसका (असि) है (कः) क्या (नाम) तेरा नाम (असि) है (यस्य) जिस (ते) तेरी (नाम) संज्ञा को (अमन्महि) जानें और (यम्) जिस(त्वा) तुम्हको (सोमेन) धन आदि पदार्थों से (अतीवृषाम) दत्त करें यह कह उन से सभापति कहता है कि (भूः) भूमि (भुवः) अन्तरिक्ष और (स्वः) आदित्यलोक के सुख के सदृश आत्म सुख की कामना करने वाला मैं तुम (प्रजामिः) प्रजालोगों के साथ (सुप्रजाः) श्रेष्ठप्रजा वाला (वीरैः) तुम वीरों से (सुवीरः) श्रेष्ठ वीर युक्त (पोषैः) पुष्टिकारक पदार्थों से (सुपोष) अच्छा पुष्ट (स्वाम्) होऊँ । अर्थात् तुम सबलोगों से पृथक् न तो स्वतन्त्र मेरा कोई नाम और न कोई विशेष संबंधी है ॥ २९ ॥

भावार्थ —सभापति राजा को योग्य है कि सत्यन्याययुक्त प्रिय व्यवहार से सभा सेना और प्रजा के जनों की रक्षा कर के उन सभी को उन्नति देवे और अतिप्रबल वीरों को सेना में रखे जिस से कि बहुत सुख बढ़ाने वाले राज्य से भूमि आदि लोकों के सुख को प्राप्त होवे ॥ २९ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य देवश्रवा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । आद्यस्य साम्नी गायत्री-द्वितीयस्यासु र्यंनुष्टुप् तृतीयचतुर्थपंचमानां साम्नी गायत्री षष्ठस्यासु र्यंनुष्टुप् सप्तमाष्टमयोर्गोजुयी पक्तिर्नवमस्य साम्नी गायत्री दशमस्यासु र्यंनुष्टुप् एकादशस्य साम्नी गायत्री द्वादशस्यासु र्यंनुष्टुप् त्रयोदशस्यासु र्यं ऋग्विज् छन्दासि, अत्र गायत्र्यापह्जः, अनुष्टुप्सोमाधारः, पंक्ते षष्ठम, उज्जिज्जपञ्चम स्वरा ॥

पुनर्यथयान्तरेण सदेवाह ।

फिर भी विषयान्तर से वही उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोसि मध्वे त्वोपयामगृहीतो-
 सिमार्धवाय त्वोपयामगृहीतोसि शुक्राय त्वोप-
 यामगृहीतोसि शुचये त्वोपयामगृहीतोसि नभ-
 से त्वोपयामगृहीतोसि नभस्याय त्वोपयामगृ-
 हीतोसीषे त्वोपयामगृहीतोऽस्यूर्जेत्वोपयामगृ-
 हीतोसि सहसे त्वोपयामगृहीतोसि सहस्याय-
 त्वोपयामगृहीतोसि तपसे त्वोपयामगृहीतोसि त-
 पस्याय त्वोपयामगृहीतोस्य॥हसस्पृतये त्वा॥३०॥

उपयामगृहीतुइत्युपयामऽगृहीतः । असि । मध्वे । त्वा । उपयामगृहीतुइतिउपयामगृहीतः । असि ।
मार्धवाय । त्वा । उपयामगृहीतुइत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । शुक्राय । त्वा । उपयामगृहीतुइत्युपयामगृहीतः ।
असि । शुचये । त्वा । उपयामगृहीतुइत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । नभसे । त्वा । उपयामगृहीतुइत्युपयामऽगृहीतः ।

असि । नभस्याय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । इवे । त्वा । उपयामगृहीतइत्यु-
पयामऽगृहीतः । असि । ऊर्ज्जे । त्वा । उपयामगृ-
हीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सहसे । त्वा । उ-
पयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सहस्याय ।
त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । तपसे ।
त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । तप-
स्याय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । अ-
सि । अ॒हसस्पतये । अ॒हसः पतयऽइत्य॒हसःऽप-
तये । त्वा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) सुनियमैस्स्वीकृतः (असि)
(मधये) चैत्रमासाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः)
(असि) (माधवाय) वैशाखमासाय (त्वा) त्वाम् (उ-
पयामगृहीतः) (असि) शुक्राय) ज्येष्ठाय (त्वा) त्वाम्
(उपयामगृहीतः) (असि) (शुचये) आषाढाय (त्वा)
त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (नभसे) श्रावणाय
(त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (नभस्याय)
भाद्राय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (इवे)

आश्विनाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि)
 (ऊज्जै) कार्त्तिकाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः)
 (असि) (सहसे) मार्गशीर्षाय (त्वा) त्वाम् । (उप-
 यामगृहीतः) असि (सहस्याय) पौषाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (तपसे) माघाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (तपस्याय) फाल्गुनया (त्वा)
 त्वाम् (उपयामगृहीतः) असि (अंहसरूपतये) सर्वेषां
 वेगस्य पालकाय (त्वा) त्वाम् । अयम्मंत्रः । शत० ४।
 न। ५ । १४—२३ व्या० ॥ ३० ॥

अवन्त्यः—हे राजन् यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि तस्मात्त्वा त्वाम्मध्वे वयं स्वी-
 कुर्मः । सभापतिराह हे प्रजासभासेनाजना यतो युष्माकं प्रत्येक उपयामगृहीतो-
 स्ति तस्मादेकैकं त्वा त्वाम् मध्वेऽहं स्वीकरोमि । इत्यं सर्वत्र योजना कार्या ॥ ३० ॥

भावार्थः—सभापतिर्यथाकालं श्रेष्ठं राज्यं प्राप्यातव्यं व्यवहारेण प्रजाजनेभ्यः
 सर्वं सुखं दद्यात् ते च राजाज्ञानुकूल व्यवहारे वत्सेरन्निति ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे राजन् जिस से आप (उपयामगृहीतः) अच्छे २ राज्य प्रव-
 न्ध के नियमों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं इस से (त्वा) आप को
 (मध्वे) चैत्रमास की सभा के लिये अर्थात् चैत्रमास प्रसिद्ध सुख कराने वाले
 व्यवहार की रक्षा के लिये हम लोग स्वीकार करते हैं सभापति कहता है कि
 हे सभासदो तथा प्रजा वा सेना जनो तुम में से एक २ (उपयामगृहीतः) अ-
 च्छे २ नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है इसलिये तुम को चैत्रमास
 के सुख के लिये स्वीकार करता हू इसी प्रकार बारहों महीनों के यथोक्त सुख
 के लिये राजा, राजसभासद, प्रजाजन और सेनाजन परस्पर एक दूसरे को स्वी-
 कार करते रहें ॥ ३० ॥

भावार्थः—सभाध्यक्ष राजा को चाहिये कि यथोचित समय को प्राप्त हो कर श्रे-
 ष्ठ राज्य व्यवहार से प्रजाजनों के लिये सब सुख देता रहे और प्रजाजन भी राजा की
 आज्ञा से अनुकूल व्यवहारों में वत्ता करें ॥ ३० ॥

इन्द्राग्नीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते । आर्षी ।
धैवतः स्वरः ॥

अथ राज्यव्यवहारेण नियुक्ते कर्मणि प्रवर्त्तमानौ राजप्रजा-
पुरुषौ प्रति करिचत् सत्कारेणाह ॥

अब राज्य के व्यवहार से नियत राज कर्म में प्रवृत्त हुए राजा और प्रजा के पुरुषों
के प्रति कोई सत्कार से कहता है यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्राग्नीऽआ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरे-
ण्यम् । अस्य पातं धियेपिता । उपयामगृहीतो-
सीन्द्राग्निभ्यां त्वैप ते योनिरिन्द्राग्निभ्या-
न्त्वा ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्नी ऽइतीन्द्राग्नी । आ । गतम् । सुतम् ।
गीर्भिरिति गीः ऽभिः । नभः । वरेण्यम् । अस्य । पातम् ।
धिया । इपिता । उपयामगृहीत इत्युपयामगृही-
तः । असि । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्निभ्याम् । त्वा ।
एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्निऽ-
भ्याम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(इन्द्राग्नी) सूर्याग्नी इव प्रकाशमानौ सभा-
पतिसभासदौ (आगतम्) आगच्छतम् (सुतम्) सुनुतम् ।
अत्र बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् (गीर्भिः)
सुशिक्षिताभिर्वाग्भिः (नभः) सुरम् नभ इति साधार-

णनामसु पठितम् निघ्नं १। ४। (वरेण्यम्) (अस्य) न-
भसः कर्मणि पठ्ठी (पातम्) रक्षतम् (धिया) प्रज्ञ-
या कर्मणा वा (इपिता) प्रेषितौ प्रार्थितौ वा (उपया-
मगृहीतः) (असि) (इन्द्राग्निभ्याम्) (त्वा) त्वाम्
(एषः) राजन्यायः (ते) तव (योनिः) गृहम् (इन्द्रा-
ग्निभ्याम्) (त्वा) त्वाम् । अयंमन्त्रः शत० ४ । २। ५।
२४। व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनौ युष्मदिन्द्राग्नी इवागतं गीर्भिरस्मभ्यं व-
रेण्यं नभः सुतं धियेपितौ युष्मदस्य नभसः पातं रक्षतम् तावाहतुः । हे
प्रजाजन त्वमुपयामगृहीतोसि त्वामिन्द्राग्निभ्यां स्वीकृतं वयं मन्या-
महे एष ते योनिरस्त्यतस्त्वामिन्द्राग्निभ्यां चेतयागहे ॥ ३१ ॥

भावार्थः—नह्येकाकी पुमान् यथोक्तराज्यकर्म कर्तुं शक्नोति अतः प्रजा-
जनान् सत्करय राज्यकर्मणि नियोजयेत् ते च यथोक्तवप्यद्वारेण स राजानं
सत्कुर्वुरिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे इन्द्राग्नी सूर्य और अग्नि के तुल्य प्रकाशमान सभापति और
सभासद तुम दोनों (आगतम्) आओ मिलकर (गीर्भिः) अच्छी शिक्षा पु-
क्त वाणियों से हमारे लिये (वरेण्यम्) श्रेष्ठ (नभः) सुख को (सुतम्) उत्पन्न
करो तथा (इपिता) पढ़ाये हुए वा हमारी प्रार्थना को प्राप्त हुए तुम (धिया)
अपनी बुद्धि वा राजशासन कर्म से (अस्य) इस सुख को (पातम्) रक्षा
करो । वे राजा और सभासद कहते हैं कि हे प्रजाजन तू (उपयामगृहीतः) प्रजा
के धर्म और नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है (त्वा) तुझ को
(इन्द्राग्निभ्याम्) उक्त महाशयों के लिये हम लोग वैसा ही मानते हैं (एषः)
यह राजनीति (ते) तेरा (योनिः) घर है (इन्द्राग्निभ्याम्) उक्तमहाशयों के लि-
ये (त्वा) तुझ को हम चिताने हैं अर्थात् राजशासन को प्रकाशित करते हैं ॥

भावार्थः—अकेला पुरुष यथोक्तराजशासन कर्म नहीं कर सकता इस कारण और श्रेष्ठ पुरुषों का सत्कार करके राज काय्यों में युक्त करे वे भी यथा योग्य व्यवहार में इस राजा का सत्कार करें ॥ ३१ ॥

आघाये अग्निमित्यस्य त्रिशोक ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आयस्पायी गायत्री छन्दः । पद्मः स्वरः,

उपेत्यस्यार्घ्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अयोक्तमर्थप्रकारान्तरेणाह ॥

अथ उक्तविषय को प्रकारान्तर से अगले मन्त्र में कहा है ॥

आघ्रायेऽअग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिः।
पक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । उपयामगृहीतो-
स्यग्नीन्द्राभ्यान्त्वैप ते योनिरग्नीन्द्राभ्या-
न्त्वा ॥ ३२ ॥

आ । घ्रा । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति ।
बर्हिः । आनुपक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ।
उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । अग्नी-
न्द्राभ्याम् । त्वा । एपः । ते । योनिः । अग्नीन्द्रा-
भ्याम् । त्वा ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (आ) समन्तात् (घ) एव । अत्र ऋ-
चितुनुघ० इतिदीर्घः । (ये) वेद पारगा विद्वांसः (अ-
ग्निम्) विद्यादिस्वरूपम् (इन्धते) प्रदीपयन्ति (स्तृ-
णन्ति) यन्त्रैश्छादयन्ति (बर्हिः) अन्तरिक्षम् (आ-

नुपक्) अनुकूलतया (येषाम्) विदुषाम् (इन्द्रः)
 सकलैश्वर्यवान् सभापतिः प्रत्येकाङ्गपुष्टः (युवा) तरु-
 णावस्थः (सखा) सुहृत् (उपयामगृहीतः) (असि)
 (अग्नीन्द्राभ्याम्) सकलराज्यकर्मविचारविचक्षणा-
 भ्यामग्नीन्द्रगुणयुक्ताभ्याम् (त्वा) त्वाम् (एपः)
 (ते) (योनिः) (अग्नीन्द्राभ्याम्) (त्वा) त्वाम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः— ये वेदपाठा विद्वांसस्सभासदोऽग्निं धेनुते । येषामनुपगवर्हिं रास्तु
 णन्ति युवेन्द्रः सभापतिः सखास्ति यस्त्वमग्नीन्द्राभ्यामुपयामगृहीतोसि यस्य ते
 तवैव योनिरस्ति तं त्वां प्राप्ता षयमग्नीन्द्राभ्यां त्वामुपादिशामः ॥ ३२ ॥

भावार्थः— राजधर्मं सर्वकर्मणः सभाधीनत्वादिचारसभासु प्रवृत्तेषु राज-
 वर्गीयजनेषु द्वौ त्रयो बहवो वा सभासदः स्वविचारेण यमर्थं निष्पादयेयुस्तदनु-
 कूला एव राजेन्द्राजना वर्त्तेरन् ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (ये) जो वेदविद्यासंपन्न विद्वान् सभासद (अग्निम्) विद्युत्
 आदि अग्नि (घ) ही को (इन्धते) प्रकाशित करते और (आनुपक्) अनु-
 क्रम अर्थात् यज्ञ के यथोक्त क्रम से (वर्हिः) अन्तरिक्ष का (गा) (स्तु णन्ति) आ-
 च्छादन करते हैं तथा (येषाम्) जिनका (युवा) सर्वाङ्ग पुष्ट सर्वाङ्ग सुन्दर सर्व विद्या
 विचक्षण तरुण अवस्था और (इन्द्रः) सकलैश्वर्य युक्त सभापति (सखा)
 मित्र है (अग्नीन्द्राभ्याम्) उन अग्नि और सूर्य के समान प्रकाशमान सभा
 सदों से (उपयामगृहीतः) प्रजाधर्म से युक्त तू ग्रहण किया गया (असि)
 है जिस (ते) तेरा (एपः) न्याययुक्त मिद्धान्त । (योनिः) घर के सदृश
 है । उस (त्वा) तुझ को प्राप्त हुए हम लोग (अग्नीन्द्राभ्याम्) उक्त महा
 पदार्थों के लिये (त्वा) तुझ को उपदेश करते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— राजधर्म में सब काम सभा के आधीन होने से विचारसभाओं में
 प्रवृत्त राजमार्गी जनों में से दो तीन, वा बहुत सभासद मिल कर अपने विचार से
 जिस अर्थ को सिद्ध करें उमी के अनुकूल राजपुरुष और प्रजाजन अपना वर्त्ताव
 रखें ॥ ३२ ॥

ओमासइत्यस्य मधुच्छन्दा अपिः । विश्वेदेवा देवताः । आद्यास्पर्धी
गायत्री छन्दः । यहजः स्वरः । चपयामइत्यस्पर्धी

यहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अध्यापकाध्यातृणां परस्परं कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

पढ़ने और पढ़ाने वालों का परस्पर व्यवहार अगले मंत्र में कहा है ॥

ओमांसश्चर्पणीधृतो विश्वेदेवासुऽआगत ।
दाश्वाऽसौ दाशुपः सुतम् । उपयामगृह्णीतोसि
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽएव ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

ओमांसः । चर्पणीधृतः । चर्पणीधृतऽ इतिचर्पणी-
धृतः । विश्वे । देवासुः । आ । गत । दाश्वाऽसः ।
दाशुपः । सुतम् । उपयामगृह्णीतुइत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एव । ते । योनिः ।
विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (ओमांसः) अवन्ति सद्गुणै रक्षन्ति ते
(चर्पणीधृतः) चर्पणयो मनुष्यास्तान् धरन्ति पोषयन्ति
ते । अन्येषामपिदृश्यत इति दीर्घः (विश्वे) सर्वैः (दे-
वासः) विद्वांसः (आ) (गत) (दाश्वांसः) उत्कृष्टज्ञानं
दत्तवन्तः दाश्वान् साह्वान् अ० ६ । १ । १२ इतिनिपातनम्

(दाशुपः) दानशीलस्योत्तमजनस्य (सुतम्) सवति स-
त्कर्मानुष्ठानेनैश्वर्यं प्राप्नोति तम् बालकम् (उपयामगृही-
तः) अध्यापननियमैः स्वीकृतः (असि) (विश्वेभ्यः)
अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (ते) त्व
(एषः) विद्याशिक्षासंग्रहः (योनिः) कारणम् (त्वा)
त्वाम् (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः ॥३३॥

अन्वयः—हे चर्पणीधृत ओमासो विश्वेदेवासो यूयं दाशवांसो दाशु-
पः सुतमागत हे दाशुपः सुताध्येतस्त्वमुपयामगृहीतोसि। अतस्त्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्तत्सेवनासाक्षापयामि यतस्त एष योनिरस्ति । अतस्त्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः शिक्षयामि ॥ ३३ ॥

भाषार्थः—सर्वेषां विदुषां विदुषीनां च योग्यतास्ति सर्वेभ्यो बालकेभ्यः
कन्याभ्यश्चानिश्चं विद्यादानं राज्ञां धनिनां च पदार्थैः स्वजीविकां च कुर्व्युः।
ते राजानो धनिनश्च विद्यासुशिक्षाभ्यां प्रवीणा भूत्वा स्वस्याध्यापकेभ्यो
विद्वद्भ्यो विदुषीभ्यश्च धनादि पदार्थान् दत्त्वा तेषां सेवनं कुर्व्युः। माता
पितरावष्टवार्षिककुमारान् कुमारीश्च विद्याब्रह्मचर्यां सेवनं शिक्षाकर्णाय
विद्वद्भ्यो विदुषीभ्यश्च समर्पयेताम् तेष्वप्येतारो विद्याग्रहणे चेतो नित्यम्
निदधुस्तथाध्यापकाश्च विद्यासुशिक्षादाने नित्यं प्रयत्नेरन् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(चर्पणीधृतः) मनुष्यों की पुष्टि संतुष्टि करने और (ओमासः)
सचम २ गुणों से रक्षा करन हारो, हे (विश्वे) समस्त (देवासः) विद्वानो
सुम (दाशवांसः) उत्कृष्ट ज्ञान को देते हुए (दाशुपः) दान करने वाले उत्तम
जन का (सुतम्) जो अच्छे कामों के करने से ऐश्वर्य को प्राप्त होने वाला
है उस के (आ, गत) सम्मुख आओ। हे उक्ते दानशील पुरुष, कि पढ़ने वाले बा-
लकन् (उपयामगृहीत) पढ़ाने के नियमों से ग्रहण किया हुआ (असि) है इस लिये

(त्वा) तुभे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये अर्थात् उन की सेवा करने को आज्ञा देता हूँ जिस लिये (ते) तेरा (एषः) यह विद्या और अच्छी २ शिक्षा का संग्रह होना (योनिः) कारण है इस लिये (त्वा) तुभे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों से विद्या अच्छी २ शिक्षा दिलाता हूँ ॥ ३१ ॥

मातार्यः—सब विद्वान् और विदुषीस्त्रियों की योग्यता है कि समस्त बालक और कन्याओं के लिये निरन्तर विद्यादान करें राजा और धनी आदि लोगों के घन आदि पदार्थों से अपनी जीविका करें और वे राजा आदि धनी जन भी विद्या और अच्छी शिक्षा से प्रवीण हो कर अपने पढ़ाने वाले विद्वान् वा विदुषीस्त्रियों को घन आदि अच्छे २ पदार्थों को देकर उन की सेवा करें माता और पिता आठ २ वर्ष के पुत्र वा आठ २ वर्ष की कन्याओं को विद्याभ्यास ब्रह्मचर्य सेवन और अच्छी शिक्षा किये जानेके लिये विद्वान् और विदुषीस्त्रियों को सौंप दें वे भी विद्या प्रदण करने में नित्य मन लगावें और पढ़ाने वाले भी विद्या और अच्छी शिक्षा देने में नित्य प्रयत्न करें ॥ ३२ ॥

विश्वेदेवास आगत इत्यस्य यत्समद ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आद्यस्पायी गायत्री छन्दः । पहजः स्वरः । उपयामइत्यस्य

निष्पाद्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ प्रत्यहमभ्यापनविधयमाह ॥

अब प्रति दिन पढ़ाने की योग्यता का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

विश्वे देवास आगत शृणुतामऽइमं
हवम् । एदं बर्हिर्निर्णीदत । उपयामगृहीतोमि वि-
श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा-
देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इ-
मम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । निर्णीदत ।

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । विश्वेभ्यः ।
 त्वा । देवेभ्यः । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा ।
 देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवासः) विद्वांसः (आ) (गत)
 आगच्छत (शृणुत) अत्र संहितायामिति दीर्घः (मे) मम
 विद्यार्थिनः (इमम्) वक्ष्यमाणम् (हवम्) स्तुतिर्वादम्
 (आं) समन्तात् (इदम्) अस्माभिर्दत्तम् (बर्हिः) उ-
 त्तममासनम् (नि) नितराम् (सीदत) आध्वम् (उप-
 यामगृहीतः) (असि) (विश्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (त्वा)
 त्वाम् (देवेभ्यः) अध्यापकेभ्यः (एषः) सकलविद्या-
 संग्रहः (ते) तव (योनिः) गृहम् (विश्वेभ्यः) (त्वा)
 त्वाम् (देवेभ्यः) अयं मन्त्रः शत ४ । २ । ५ । २६ व्या-
 ख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे पूर्वामंत्रप्रतिपादिन गुणकर्मस्वभावा विश्वे देवासो यूपमस्मा-
 कं निकटमागत अस्माभिर्दत्तमिदं बर्हिरासनमानिपीदत मे ममेमं हव्यं शृणु
 त । गृहस्थाः स्वपुत्रादीन् प्रत्येकां ब्रूयुर्वा तस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मात्त्वा
 त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्य प्रयच्छेमते तवैष योनिरस्ति त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवे
 भ्योऽधिका विद्यादापयेम ॥ ३४ ॥

भावार्थः—एके विद्वांसोऽन्वहं विद्यार्थिनः पाठयेयुरपरं विपश्चितो
 विद्वांसः प्रतिमासमध्येतृणां परीक्षणं च कुर्वुः । तत्कृत्वाऽध्यापकाः प्रती-
 ततीग्रयुद्धीन् परिश्रमं कुर्वन्तोऽध्येतृनतिश्रमेणं पाठयेयुरिति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे पूर्वमन्त्रप्रतिपादिगुणकर्मस्वभाववाले (विश्वेदेवासः) समस्त विद्वान् लोगो आप हमारे समीप (आगत) आइये और हम लोगों के दिये हुए (इदम्) इस (वर्हिः) आसन पर (आनिपीदत) यथावकाश सुखपूर्वक बैठिये (मि) मेरी (हवम्) इस मनुतिपुक्तवाणी को (शृणुत), सुनिये । गृहस्थ अपने पुत्रादिकों के प्रति कहे कि हे पुत्र ! जिस कारण तू (उपयामगृहीतः), विद्वानों का ग्रहण किया हुआ (असि) है इस से हम (त्वा) तुझे (विश्वेभ्यः) 'समस्त' (देवेभ्यः) अर्द्धे २ विद्या पढ़ाने वाले विद्वानों को सौंपे जिस लिये (एषः), यह समस्त विद्याका संग्रह (ते) तेरा (योनिः) घर के तुल्य है इस लिये (त्वा) तुझे (विश्वेभ्यः) (देवेभ्यः) समस्त उक्त महाशयों से विद्या दिलाना चाहते हैं ॥ ३४ ॥

भाषार्थः—विद्वान् लोगों को उचित है कि प्रतिदिन विद्यार्थियों को पढ़ावें और परम विद्वान् पंडित लोग उन की परीक्षा भी प्रत्येक महीने में किया करें उस परीक्षा से जो तीक्ष्णबुद्धियुक्त परिश्रम करने वाले प्रतीत हों उन को अत्यन्त परिश्रम से पढ़ाया करें ॥ ३४ ॥

इन्द्र इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदायीत्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयाम इत्यस्यायुष्मिण् छन्दः । ऋषयः स्वरः ।

अथ राजाऽध्यापनादिष्वयवहाररक्षणं कथं कुर्यादित्युपदिश्यते ।

अब राजा पढ़ाने आदि व्यवहार की रक्षा को किस प्रकार से करे

यह आगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शाय्याति अर्पिवः

सुतस्य । तव प्रणीतीतवशूर शर्मन्नाविवासन्ति

कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा म-

रुत्वन्त एव ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वन्ते ॥ ३५ ॥

इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याति ।
 अपिवः । सुतस्य । तव । प्रणीती । प्रणीतीति प्रऽनीती ।
 तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः ।
 सुयज्ञा इति सुऽयज्ञाः । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृ-
 हीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एषः । ते ।
 योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) सर्वाविघ्नविदारक सकलैश्वर्ययुक्त
 सम्राट् (मरुत्वः) मरुतः प्रशस्ता धर्मसम्बद्धाः प्रजा यस्य
 तत्सम्बुद्धौ (इह) अस्मिन् संसारे (पाहि) रक्ष (सोमम्) स-
 कलगुणैश्वर्यकल्याणकर्माध्ययनाध्यापनारूपयज्ञम् (यथा)
 शार्याभिरङ्गुलिभिर्निर्वृत्तानि कर्माणि शार्याणि तान्यतति-
 व्याप्नोति स शार्यातस्तस्मिन् । शार्या इत्यङ्गुलिनामसुपठि-
 तम् । निघं० २।५। (अपिवः) (सुतस्य) (तव) (प्रणीती) प्र-
 कृष्टानीतिम् । अत्र सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (तव)
 (शूर) धर्मविरोधिहितक (शर्मन्) न्यायगृहे अत्र सुपां-
 सुलुगिति ङेर्लुक् । नडिसम्बुद्ध्योः अ० ८।२।८। इति नलो-
 पाभावः (आ) (विवासन्ति) परिचरन्ति विवासतीति
 परिचरणकर्मसु पठितम् । निघं० ३।५। (कवयः) मेधाविनः
 कविरिति मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३।१५ (सुयज्ञाः)
 शोभनोऽध्ययनाध्यापनारूपयज्ञो येषां त इव (उपयाम-
 गृहीतः) (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा)

त्वाम् (मरुत्वते) प्रजोसम्बन्धाय । अत्र सम्बन्धे
मतुप् भव्य इति मस्य वत्वम् (एषः) (ते) (योनिः) (त्वा)
(मरुत्वते) अयं मंत्रः शत० ४।२।७।१३ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मरुत्व इन्द्र त्वमिह यथाशांस्पर्शते सुतस्यापि वस्तथासोमस्या
हि हे शूर तव शर्मन् न्यायगृहे सुयज्ञा इव कवयस्तव प्रणीतिमाविधासन्ति
यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मात्स्यामिन्द्राय मरुत्वते वयं सेवेमहि ते त्वयैव
विद्याप्रचारो योनिरस्त्यतस्त्वामिन्द्राय मरुत्वते मन्त्रमहे ॥ ३५ ॥

भावार्थः—सर्वेषां विदुषामुचितमवित न्यायराजसभायां नोऽज्ञाद्येत् स-
द्यैते राजसभासभ्यजना अपि विद्वदाणां नोऽज्ञाद्येत् । यः सर्वोत्कृष्टां सभा-
पतिं कुर्वतुः । स सभापतिरुत्तमनीत्या सर्वराजप्रबन्धं कुर्वता ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सब विद्वों के दूर करने वाले सब सम्पत्ति से युक्त
तेजस्वी (मरुत्वः) प्रशंसनीय धर्म युक्त प्रजा पालने वाले सभापति राजन् !
आप (इह) इस संसार में (यथा) जैसे (शार्याते) अपने हाथ पौरों के
परिधम से निष्पन्न किये हुए व्यवहार में (सुतस्य) अभ्यास किये हुए विद्या
रस को (अपिबः) पी चुके हो जैसे (सोमम्) समस्त अच्छे गुण ऐश्वर्य और
सुख करने वाले पठन पाठन रूपी यज्ञ को (पाहि) पालो । हे (शूर) धर्म
विरोधियों को दण्ड देने वाले (तव) तुम्हारे (शर्मन्) राज्य घर में (सुयज्ञा)
अच्छे पढ़ने पढ़ाने वाले विद्वानों के समान (कवयः) बुद्धिमान लोग (तव)
तुम्हारी (प्रणीता) उत्तमनीति का (आविवासन्ति) सेवन करते हैं । हे शूर
जिस कारण तुम (उपयामगृहीतः) प्रजापालनादिनियमों से स्वीकार किये हुए
(असि) हो इस से (त्वा) इन्द्राय परमैश्वर्य और (मरुत्वते) प्रजा सम्बन्ध
के लिये हम लोग चाहते हैं कि जो (ते) तेरा (एषः) यह विद्या का प्रचार
(योनिः) घर के समान है इस से (त्वा) तुम को (इन्द्राय) परमैश्वर्य
और (मरुत्वते) प्रजा पालन सम्बन्ध के लिये गानते हैं ॥ ३५ ॥

भावार्थ - सब विद्वानों को उचित है कि जैसे न्यायाधीशों की न्याय युक्त समा से जो आज्ञा हो उस को कभी उल्लङ्घन न करें वैसे वे राजसभा के सभासद् भी वेदज्ञ विद्वानों की आज्ञा को उल्लङ्घन न करें जो सब गुणों से उत्तम हो उसी को सभापति करें और वह सभापति भी उत्तमनीति से समस्त राज्य के प्रबन्धों को चलावे ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तामित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

विराटार्पण्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयामेत्यस्य द्वितीयभागस्यार्पितृतीयस्य

साम्न्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुना राजप्रजाकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा को क्या करना चाहिये यह उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिन्द्रिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसेनूतनायोग्रसं-
होदामिहतं हुवेम । उपयामगृहीतोमीन्द्राय त्वा
मरुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वन्ते उप-
यामगृहीतोसि मरुत्वान्त्वोजसे ॥ ३६ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमिति
ववृधानम् । अकवारिमित्यकवारिम् । दिव्यम् । शा-
सम् । इन्द्रम् । विश्वासाहम् । विश्वसहमिति विश्वस-

हम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहोदामितिसहः ।
 ऽदाम् । इह । तम् । हुवेम । उपयामगृहीत इत्युप-
 यामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एपः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । उपयामगृहीतइ-
 त्युपयामऽगृहीतः । असि । मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(मरुत्वन्तम्) प्रशस्तप्रजायुक्तम् (वृषभम्)
 सर्वोत्तमम् (वावृधानम्) अतिशयेन शुभगुणकर्मसु वर्द्धमा-
 नम् (अकवारिम्) कौति धर्ममुपदिशतीति कवोन-
 कवोऽकवोऽधर्मात्मातस्यारिः शत्रुस्तम् (दिव्यम्) शुद्धम्
 (शासम्) शासितारम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्य्यवन्तम् (वि-
 श्वासाहम्) विश्वान्सर्वान् सहते तम् । अत्रविश्वपूर्वा-
 त्सहधातोः छन्दसि सहः अ० ३।१।६३ इति णिवः । अन्येषा-
 मपि दृश्यत इति दीर्घश्च (अवसे) रक्षणादय (नूतनाय)
 नवीनाय (उग्रम्) प्रचण्डपराक्रमम् (सहोदाम्) यः स-
 होदलददाति तम् (इह) अस्याम्प्रजायाम् (हुवेम) स्वीकु-
 र्यामहि (उपयामगृहीतः) सर्वनियमोपनियमसामग्रीस-
 हितः (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) (त्वाम्) मरुत्वते
 प्रशंसितप्रजायुक्ताय एपः (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
 (त्वा) (मरुत्वते) (उपयामगृहीतः) (असि) मरुताम्
 (त्वा) त्वाम् (ओजसे) बलाय । अयं मन्त्रः
 शत० ४ । २ । ७ । १४ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

भावार्थ - सब विद्वानों को उचित है कि जैसे न्यायाधीशों की न्याय युक्त सभा से जो आज्ञा हो उस को कभी उल्लङ्घन न करें वैसे वे राजसभा के सभासद् भी वेदज्ञ विद्वानों की आज्ञा को उल्लङ्घन न करें जो सब गुणों से उत्तम हो उसी को सभापति करें और वह सभापति भी उत्तमनीति से समस्त राज्य के प्रबन्धों को चलावे ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तामित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

विराटार्पाग्निष्टुप् छन्द । धैवतः स्वरः ।

उपयामेत्यस्य द्वितीयभागस्यार्पितृतीयस्य

साम्न्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः राजप्रजाकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा को क्या करना चाहिये यह उपदेश
अगले मन्त्र में किया है ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिन्दिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसेनूतनायोग्रसं-
होदामिहतं हुवेम । उपयामगृहीतोभीन्द्राय त्वा
मरुत्वत एपते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वते उप-
यामगृहीतोसि मरुतान्त्वौजसे ॥ ३६ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमिति
ववृधानम् । अकवारिमित्यकवारिम् । दिव्यम् । शा-
सम् । इन्द्रम् । विश्वासाहम् । विश्वसहमिति विश्वस-

हम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहोदामितिसहः ।
 ऽदाम् । इह । तम् । हुवेम । उपयामगृहीत इत्युप-
 यामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एपः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । उपयामगृहीतइ-
 त्युपयामऽगृहीतः । असि । मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(मरुत्वन्तम्) प्रशस्तप्रजायुक्तम् (वृषभम्)
 सर्वोत्तमम् (वावृधानम्) अतिशयेन शुभगुणकर्मसु वर्द्धमा-
 नम् (अकवारिम्) कौति धर्ममुपदिशतीति कवोन-
 कवोऽकवोऽधर्मात्मातस्यारिः शत्रुस्तम् (दिव्यम्) शुद्धम्
 (शासम्) शासितारम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्य्यवन्तम् (वि-
 श्वासाहम्) विश्वानू सर्वान् सहते तम् । अत्रविश्वपूर्वा-
 त्सहधातोः छन्दसि सहः अ० ३।१।३३ इति ण्विः । अन्येषा-
 मपिटृश्यत इति दीर्घश्च (अवसे) रक्षणादयाम् (नूतनाय)
 नवीनाय (उग्रम्) प्रचण्डपराक्रमम् (सहोदाम्) यः स-
 होदयलंददाति तम् (इह) अस्याम्प्रजायाम् (हुवेम) स्वीकु-
 र्वीमहि (उपयामगृहीतः) सर्वनियमोपनियमसामग्रीस-
 हितः (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) (त्वाम्) मरुत्वते
 प्रशंसितप्रजायुक्ताय एपः (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
 (त्वा) (मरुत्वते) (उपयामगृहीतः) (असि) मरुताम्
 (त्वा) त्वाम् (ओजसे) यलाय । अयं मन्त्रः
 शत० ४ । २ । ७ । १४ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्यथः- कवयो ययं नूतमायावसे मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवा-
रिन्दिष्यं विद्यासाहमुग्रं सहीदां शासं तं पूर्वोक्तमिन्द्रं हुवोम । हे मुख्यसभा-
सद् यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मात्तथा त्वां मरुत्वत इन्द्राय यतस्ते त्वेष
योनिस्त्युतस्त्वा मरुत्वत इन्द्राय यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मान्मरुतागो
जसे बलाय च त्वा त्वां हुवोम ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थः-अत्र पूर्वोक्तस्मान्मन्त्रात् (कवयः) इत्येतत्पदमनुवर्त्तते । प्रजा-
जनानां योग्यतास्ति यः सर्वोत्तमः सफलगुणयुक्तोऽपि पृथ्वीरो भवेत् स-
भायां मुख्यकर्मणि संख्यापयेयुः स सभायां नियुक्तः सत्यन्यायधर्मपुक्तराज्य-
कर्मणा प्रजावलंब्यते ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(कवयः) पूर्वोक्त इमं विद्वान् लोग (नूतनाय) नवीन २ (भ-
वसे) रक्षा आदि गुणों के लिये (मरुत्वन्तम्) प्रशंसनीय प्रजायुक्त (वृषभम्)
सब से उत्तम (वावृधानम्) अत्यन्त शुभगुण और कर्मों में उन्नति को प्राप्त
(अकवारिम्) समस्त धर्म विरोधी दुष्टों का निवारण करने वाले (दिव्यम्)
शुद्ध (विश्वासाहम्) सर्व सहनशील (उग्रम्) प्रचण्ड पराक्रमयुक्त (सहो-
दाम्) सहायता (शासम्) और सब को शिक्षा देने वाले (तम्) उस पूर्वोक्त
(इन्द्रम्) परमेश्वर्य युक्त सभापति को निम्नलिखित प्रकार से (हुवेम) स्वी-
कार करें । हे मुख्य सभासद् राजन् तू जिस कारण (उपयामगृहीतः) समस्त
पक्ष और छोटे २ नियमों की सामग्री से सहित (अस्ति) है इस से (त्वा)
तुझे (मरुत्वते) प्रशंसनीय प्रजायुक्त (इन्द्राय) परमेश्वर्यवान् सभापति होने
के लिये स्वीकार करते हैं (एषः) यह सभा में न्याय करने का काम (ते) तेरा
(योनिः) घर के मुख्य है इस से (त्वा) तुझे (मरुत्वते) उत्तम प्रजा से
युक्त (इन्द्राय) अत्यन्त परमेश्वर्य के पालन और वृद्धि होने के लिये स्वीकार
करते हैं और निम्न कारण तू (उपयामगृहीतः) उक्त सब नियम और उपनि-
यमों से संयुक्त (अस्ति) है इस से (मरुताम्) प्रजाजनों का (योजने) बल
बढ़ने के लिये (त्वा) तुझे प्रशण करते हैं ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थः—इतः राजा मे पित्रे मन्त्र मे (इत्यर्थः) इमं पदं कीं अनुगृहीत्या-
 ती है प्रजा ना को योग्य है कि तो सगताम सम्भूत विद्यार्थों में निपुण सफलशुभ
 गुणयुक्त विद्वान् प्रकार के उस को राजा के मुख्य नाम में स्थापन करे और वह सभा
 के मन्त्रियों में स्थापित किया हुआ समापति सत्य वाक्ययुक्त धर्म कार्य से प्रजा
 के उत्पन्न का उत्पन्न करे ॥ ३६ ॥

मन्त्रोद्येयस्य दिशत्राभिन्नः अपिः । प्रजापतिर्देवता । आद्यस्य निष्कृष्टावर्तिष्ठपु ।

उपपन्नस्य प्राजापत्यादिष्टपु उन्दनी । धीमन् रघवः ॥

अथ सेन पतिवृत्त्यगारः ॥

राज मेरा पति का नाम अपने मन में लगा है ॥

सुजोषा इन्द्र सगंगा सुरुदभिः सोमं पिव
 वृत्रहा शूर विद्वान् । जुहि शत्रून् २॥ रपृष्टधोनु-
 दस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः उयपामगृही
 तोसीन्द्रायित्वा सुरुत्वंत एष ते योनिरिन्द्राय
 त्वासुरुत्वंतै ॥ ३७ ॥

सुजोषा इति सुजोषा । इन्द्र । सगंगाऽऽतिमऽ-
 गंगाः । सुरुद्विरिति सुरुदभिः । सोमम् । पिव । वृ-
 त्रहोतिवृत्रहा । शूर । विद्वान् । जुहि । शत्रून् । अपं ।
 पृष्टध । नुदस्व । अयं । अभयम् । कृणुहि । विश्व-

तः । नः । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एपः । ते । योनिः । इन्द्रा-
य । त्वा । मरुत्वते ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सजोपाः) समानं जोपः प्रीतिर्यस्य (इन्द्र)
सर्वसुखधारक सेनापते (सगणः) गणेन स्वजनसेनाप-
रिकरेण सहितः (मरुद्भिः) वायुभिरित्य (सोमम्) सक-
लपदार्थरसम् (पितृ) वृत्रहा यो वृत्रं मेघं हन्ति स वृत्र-
हासूर्यस्तद्वत् (शूर) शत्रुविनाशक निर्भय (विद्वान्)
सकलविद्यावेत्ता (जहि) विनाशय (शत्रून्) सत्यन्या
यविरोधे प्रवर्त्तमानान् (अप) दूरीकरणे (मृधः) म-
र्दन्ति उन्दन्ति परमुखैः स्वमनांसि येषु तान् संग्रामान्
(नुदस्व) प्रेरय (अथ) अनन्तरम् (अभयम्) (कृणुहि)
(विश्रुतः) सर्वतः (नः) अस्मभ्यम् (उपयामगृहीतः)
सेनासुनियमस्वीकृतः (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रा-
पकाय युद्धाय (त्वा) त्वाम् (मरुत्वते) प्रशरतानि म-
रुदस्त्राणि विद्वन्ते यस्मिंस्तस्मै (एपः) सेनाकृत्यव्यव-
हारः (ते) (योनिः) (इन्द्राय) त्वा) (मरुत्वते) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनापते शूर यतस्त्यमुपयामगृहीतोऽस्यतो मरुद्वत्
इन्द्राय त्वा त्वामुपदिशामि किमित्यपेक्षायामाह ते तवैव योनिरस्त्वत्स्वत्वां
मरुद्वत् इन्द्राय प्रयत्नमानमङ्गीकरोति सजोपा सगणस्त्वम् मरुद्भिर्वृत्रहा
इय योनिं पितृ तं पीत्वा विद्वान् मन् शत्रूञ्जहि अथ मृधेयनुदस्व सोम-
भ्यं विप्रयोऽभयं कृणुहि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अशेषमालकारः । यथा जीव प्रेम्णा स्वस्य मित्रस्य
या शरीरस्य रक्षया करोति तथा राजा प्रजां पालयेत् यथा वा मूर्खो

वायुविद्युद्भ्यां संहत्य मेघान्निहत्य जलेन सर्वस्मै सुखं ददाति तथा
राजा युद्धसाधनानि सम्पाद्य शत्रून्निहत्य प्रजायै सुखं दद्यात् धर्म्मार्त्तमभ्यो-
ऽसक्तं दुष्टेभ्यो भयं च दद्यात् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—ईश्वर कहता है कि हे (इन्द्र) सब सुखों के धारण करने वाले
(शूर) शत्रुओं के नाश करने में निर्भय ! जिस से तू (उपयामयुहीतः) सेना के
अच्छे २ नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है इस से (मरुत्वते) जिस
में प्रशंसनीय वायु की अस्त्र विद्या है उस (इन्द्राय) परमेश्वर्य्य पहुंचोन वाले
युद्ध के लिये (त्वा) तुझ को उपदेश करता हूं कि (ते) तेरा (एषः) यह
सेनाधिकार (योनिः) इष्ट सुख दायक है इस से (मरुत्वते) (इन्द्राय) उक्त
युद्ध के लिये यत्न करते हुए तुझ को मैं अङ्गीकार करता हूं और (सजोषाः)
सब से समान प्रीति करने वाला (सगणः) अपने मित्र जनों के सहित तू (मरु-
द्भिः) जैसे पवन के साथ (वृत्रहा) मेघ के जल को छिन्न भिन्न करने वाला
सूर्य्य (सोमम्) समस्त पदार्थों के रस को खींचता है वैसे सब पदार्थों के रस
को (पिव) सेवन कर और हम से (विद्वान्) ज्ञानयुक्त हुआ तू (शत्रून्) स
सन्पाय के विरोध में प्रवृत्त हुए दुष्टजनों का (जहि) विनाश कर (अथ) इस
के अनन्तर (मृधः) जहाँ दुष्ट जन दूसरे के मुख से अपने मन को प्रसन्न करते
हैं उन सग्रामों का (अपनुदस्व) दूर कर और (न) हम लोगों को (विश्वतः)
सब जगह से (अभयम्) भय रहित (कृणुहि) कर ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है। जैसे जीवप्रेम के साथ अपने मित्र वा
शरीर की रक्षा करता है वैसे ही राजा प्रजाकी पालना करे और जैसे सूर्य्य वायु और
विजुली के साथ मेघ का भेदन कर जल से सब को सुख देता है वैसे राजा को चाहिये
कि युद्ध की सामग्री जोड़ और शत्रुओं को मार कर प्रजा को सुख धर्म्मात्माओं के निर्म-
यता और दुष्टों को भय देवे ॥ ३७ ॥

मरुत्वानित्यस्य विश्वानित्रक्षयिः प्रजापतिर्देवता । निष्पदार्थोऽनिष्टुष्टु ।

उपयामेत्यस्य प्राजापत्या त्रिष्टुष्टुभ्यः । धैवत स्वरः ।

अथ सप्ताध्यक्षायोपदेशः कियते ॥

अथ समाध्यक्ष के लिये अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

मरुत्वौ १॥ इन्द्र वृषभोरणांश्च पिबुः सोमम-
नुष्वधम्यदाय । आसिंचस्व जुठरे मद्वध्वं कु-
र्मित्वं राजासि प्रतिपत्सुतानांश्च । उपयामगृ-
हीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वंत एष ते योनिरिन्द्राय-
त्वा मरुत्वंते ॥ ३८ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणांश्च । पिबुः । सोम-
म् । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनुस्वधम् । मदाय ।
आ । सिंचस्व । जुठरे । मद्वध्वः । कुर्मिम । त्वम् ।
राजा । असि । प्रतिपदिति प्रतिपत् । सुतानांश्चापु-
यामगृहीतुं उपयामगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ॥
मरुत्वंत । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ॥ मरुत्वंते ॥ ३८ ॥

पदार्थः--(मरुत्वान्) प्रशस्ता मरुतः प्रजाः सेना वा
विद्वान्ते यस्य सः (इन्द्र) शत्रुंजित् (वृषभः) शरीरात्म-
वर्तैश्चर्ययुक्तः (रणांश्च) रात्र्यामाय । रण इति रात्र्याम-
नामसु पठितम् निर्धे ॥ १५ (पिबुः) अत्र ह्यचोऽतस्तिष्ठ
इति द्विधः (सोमम्) मांसादोपधिगमृद्मम् (अनुष्वधम्)
सर्वेषु पक्वाद्येन कृतम् । अत्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः

समासः।(मदाय) हर्षाय(आसि चस्व)(जठरे) उदरे (मध्वः)
 (जग्मिम्) लहरीम् (त्वम्) सभासेनापतिः (राजा) प्रकाश-
 मानः (अति) (प्रतिपत्) पदते विचार्यते योऽर्थविषयः
 सपत् पतं पतं प्रतीति प्रतिपत् (सुतानाम्) सुसंस्कारेण
 निष्पादितानामन्तानाम् (उपयामगृहीतः) राजनियमैः स्वी-
 कृतः (असि)(इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रापकायरणाय(त्वा) (मरु-
 त्वते) प्रशस्तान् मरुदराणि विदन्ते यत्र तस्मै (एषः) (ते)
 (योनिः) (इन्द्राय) राज्यैश्वर्याय (त्वा) (मरुत्वते) प्रजापा-
 लनसम्बद्धाय ॥ ३८ ॥

अन्वय - हे इन्द्र पतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्माद्वयं त्वा त्वां मरुत्वत इन्द्राय नियोजयामेतस्ते तर्हि योनिरस्ति तस्माद्वयं त्वा मरुत्वत इन्द्राय यूनः । किंतुतादाह त्वं प्रतिपद्वाङ्मत्येककर्माणि प्रकाशमानो मरुद्वान् वृषभोन्त्यतोरणायानुग्रह मदाय सोम पितृ सुतानामन्तानाम्भ्वत्स्मिं जठर आसि चस्व ॥ ३८ ॥

भावार्थ - अत्रोपमाउत्कार । सभासेनापत्यादिमनुष्या उपनोत्तमान् प दाथान् भुङ्क्ता शरीरात्नवउत्सर्वाद्य शगून् विजित्य न्यायव्ययस्यया सर्वान् पालयेयुरिति ॥ ३८ ॥

पदार्थः हे (इन्द्र) शत्रुओं के जीतने वाले सभापते ! जिस कारण आप (उपयामगृहीतः) राजनियमों से स्वीकार किये हुए (असि) हो इस लिये हम लोग तुम को (मरुत्वते) जिस में अच्छे २ अस्त्रों और शस्त्रों का रूप है उस (इन्द्राय) परमैश्वर्य को प्राप्त करने वाले युद्ध के लिये युक्त करते हैं जिस से (स) आप का (एषः) यह युद्ध परमैश्वर्य का (योनिः) कारण है इस लिये (त्वा) तुम को (मरुत्वते) (इन्द्राय) उस युद्ध के लिये कहते हैं कि आप (प्रतिपत्) प्रत्येक घटे व विचार के कामों में (राजा) प्रकाशमान (मरुद्वान्) प्रशंसनीय प्रजायुक्त और (वृषभः) अत्यन्त श्रेष्ठ हो इससे (रणाय) युद्ध और (मदाय) आनन्द के लिये

(अनुप्वधम्) प्रत्येक भोजन में (सोमम्) सोमलनादि पुष्ट करने वाली ओषधियों के रस को (पिव) पीओ (सुतानाम्) उत्तम संस्कारों से बनाये हुए अन्नों के (मध्वः) मधुर रस की (ऊर्मिमम्) लहरी को अपने (जठरे) उदर में (आसिचस्व) अच्छे प्रकार स्थापन करो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है । समा और सेनापति आदि मनुष्यों को चाहिये कि उत्तम से उत्तम पदार्थों के भोजन से शरीर और आत्मा को पुष्ट और शत्रुओं को जीत कर न्याय की व्यवस्था से सब प्रजा का पालन किया करें ॥ ३८ ॥

सहानित्यस्य भरद्वाजऋषिः । प्रजासेनापतिर्देवता । आद्यस्य

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । उपयामेत्यस्य

साम्नीत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरः स्वगुणानाह ॥

अब ईश्वर अपने गुणों का उपदेश अगले मंत्र में करता है ।

महँ २ ॥ इन्द्रो नवदा चर्पणीप्रा उतं द्विवर्होऽ
अमिनः सहोभिः । अस्मद्रथगवावृधे वीर्यायोरुः
पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयामगृहीतोसि म-
हेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

महान् । इन्द्रः । नवदिति नृऽवत् । आ । चर्पणिप्राऽ-
इति चर्पणिऽप्राः । उतः । द्विवर्होऽइति द्विऽवर्होः । अमिनः ।
सहोभिरितिसहऽभिः । अस्मद्यक् । वावृधे । वृ-
-

धुऽइतिववृधे । वीर्याया उरुः । पृथुः । सुकृतऽइतिसुऽ
कृतः । कर्तृभिरितिकर्तृभिः । भूत् । उपयामगृहीत
इत्युपयामगृहीतः । असि । महेन्द्रायेतिमहाऽइन्द्रा-
यं । त्वा । एपः । ते । योनिः । महेन्द्रायेतिमहाऽइन्द्रायं ।
त्वा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(महान्) सर्वोत्कृष्टः पूज्यतमश्च (इन्द्रः)
अत्युत्कृष्टैश्वर्यः (नृधत्) न्यायशीलैर्मनुष्यैस्तुल्यः (आ)
(चर्षणिप्राः) चर्षणीन् मनुष्यान् प्राति सुखैः प्रपूरयति
सः (उत) अपि (द्विवर्हाः) द्वे वर्हसीव्यावहारिकपार-
मार्थिकवृद्धिकरे विज्ञाने यस्य सः । द्विवर्हा इति पदना-
मसु पठितम् निघं० ४।३। (अमिनः) अनुपमोऽतुलपरा-
क्रमः । अमिनोमितमात्रोमहान्भवत्यमितोवा । निरु० ६।
१६ । (सहोभिः) वलैः (अस्मद्यूक) अस्मानञ्चति-
सर्वज्ञतया जानाति (वावृधे) वर्द्धते वर्द्धयति वा (वीर्याय)
पराक्रमाय (उरुः) बहुः (पृथुः) विस्तीर्णः (सुकृतः) शोभनं
कृतं क्रियते येन सः (कर्तृभिः) सुकर्मकारिभिर्जीवैः सह
(भूत्) भवति । अत्राडभावः । (उपयामगृहीतः) योगा-
भ्यासेन स्वीकर्तुं योग्यः (असि) (महेन्द्राय) अनुत्त-
मायैश्वर्याय (त्वा) (एपः) (ते) (योनिः) (महेन्द्राय) (त्वा)
(त्वाम्) । अयं मंत्रः शत० ४।२। ७।१८ व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः— हे भगवन् जगदीश्वर । यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मान्महेन्द्राय
त्वा वयमुपास्महे उतापि यतस्ते तवैप योनिरस्ति तस्मात्त्वा महेन्द्राय वयं सेवा-
महे । यो महान् नृधदाचर्षणिप्रा द्विवर्हास्मद्यूक् अमिन उरुः पृथुः कर्तृभिः सह

सुकुन इन्द्रोभूत् । तमेवाश्रितः सर्वो जनः सहोभिः सह वीर्याय वाटने ॥ ३९ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । ईश्वरमनाश्रित्य काश्चिदपि पुरुषः प्रजाः पालयितुं न शक्नोति यथेश्वरः शाश्वत न्यायमाश्रित्य सर्वान् प्राणान् सुखयति तथैव राजापि सर्वान् तर्पयेत् ॥ ३९ ॥

पदार्थः— हे भगवन् जगदीश्वर ! जिन कारण आप (उपयामनृक्षीतः) योगाभ्यास से ग्रहण करने के योग्य (असि) हैं उस से (महेन्द्राय) अत्यन्त उत्तम ऐश्वर्य के लिये हम लोग (त्वा) आप की उपासना हमारे लिये (योनिः) कल्याण का कारण है इस से (त्वा) तुम को (महेन्द्राय) परमैश्वर्य पाने के लिये हम सेवन करने हैं जो (महान्) सर्वोत्तम अत्यन्तपूज्य (नृवत्) मनुष्यों के तुल्य (आ) अच्छे प्रकार (चर्षणिषाः) सब मनुष्यों को सुखों में परिपूर्ण करने (द्विवर्हाः) व्यवहार और परमार्थ के ज्ञान का बढ़ाने वाले दो प्रकार के ज्ञान से संयुक्त (अस्मद्युक्) हम सब प्राणियों को अपनी सर्वज्ञता से जानने वाले (अग्निनः) अतुल पराक्रम युक्त (कर्तृभिः) अच्छे कर्म करने वाले जीवों ने (सुकुतः) अच्छे कर्म करने वाले के समान ग्रहण किए हुए और (इन्द्रः) अत्यन्त उत्कृष्ट ऐश्वर्य वाले आप हैं, उन्हीं का आश्रम किये हुए समस्त हम लोग (सहोभिः) अच्छे बलों के साथ (वीर्याय) परम उत्तम बल की प्राप्ति के लिये (वाटने) हट उस्ताह युक्त होते हैं ॥ ३९ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपातलङ्कार है । ईश्वर का आश्रय न करके कोई भी मनुष्य प्रजा की रक्षा नहीं कर सकता । जैसे ईश्वर सनातन न्याय का आश्रय करके सब जीवों को सुख देता है वैसे ही राजा को भी चाहिये कि प्रजा को अपनी न्याय व्यवस्था से सुख देवे ॥ ३९ ॥

महानिन्द्रइत्यस्य वत्स ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

आषाढायत्रीच्छन्दः । उपशमेत्यस्य विराडापी

गायत्री च्छन्दः । पद्मः स्वरः ॥

पुनरीश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर भी ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मुहाँ २॥ इन्द्रोयऽओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ
२॥ ईव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामगृही-
तोसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टि-
मान् ईव । वृष्टिमानिवेति वृष्टिमान् ईव । स्तोमैः । वत्सस्य ।
वावृधे । वृद्ध इति वृधे । उपयामगृहीत इत्युपयामऽ-
गृहीतः । असि । महेन्द्रायेति महाइन्द्राय । त्वा । एषः ।
ते । योनिः । महेन्द्राय । त्वा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(महान्) महागुणकर्मस्वभावः (इन्द्रः)
अखिलैश्वर्यः (यः) (ओजसा) अनन्तबलेन (पर्जन्यः)
मेघः (वृष्टिमानिव) बह्व्यो वृष्टयो विद्यन्ते यस्मिंस्तद्वत्
(स्तोमैः) स्तुतिभिः (वत्सस्य) यो वदति तस्य (वावृधे)
अत्यन्तं वर्द्धते (उपयामगृहीतः) यमनियमादिभिर्योगा-
ङ्गैः साक्षात् स्वीकृतः (असि) (महेन्द्राय) योगजायम-

हैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (एपः) (ते) तव (योनिः) नि-
मित्तम् (महेन्द्राय) मोक्षप्राप्तिकाय महैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् ॥४०॥

अन्वयः—हे अनादिसिद्ध महायोगिन् सर्वव्यापिनीश्वर यतस्त्वं यो-
गिभिरुपयामगृहीतोऽसि, तस्मात्त्वा त्वां महेन्द्रायोपश्रयामहे यतस्ते तवैव
योगो योनिरस्त्यतस्त्वा त्वां महेन्द्राय यमं प्र्यायेम । यो महान् दृष्टिमान्
पर्जन्य इव वत्सस्य स्तोमैरोजसेन्द्रः सुखधर्मको भवति तं विदित्वा योगी वा-
यपेत्यन्तं धृत्वे ॥४०॥

भाष्यार्थः—यथा मेघो दृष्टिधामये स्वजलतमूदेन सर्वांन् पदार्थांन् तर्पयन्
सन् बह्वेयति तथैवेश्वरो योगाराधनतत्परं योगिनमभिवर्द्धयति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे अनादिसिद्ध योगिन् सर्वव्यापी ईश्वर जो आप योगियों के
(उपयामगृहीतः) यमनियमादियोग के श्रंगों से स्वीकार किये हुए (असि)
हैं इस कारण हम लोग (त्वा) आप को (महेन्द्राय) योग से प्रकट होने वाले
अच्छे ऐश्वर्य के लिये आश्रय करते हैं (ते) आपका (एपः) यह योग हमारे क-
न्याण का (योनिः) निमित्त है इस लिये त्वा आपका (महेन्द्राय) मोक्ष कराने
वाले ऐश्वर्य के लिये ध्यान करते हैं । (यः) जो (महान्) बड़े गुण कर्म और
स्वभाव वाला (दृष्टिमान्) वर्षने वाले (पर्जन्य इव) मेघ के तुल्य (वत्सस्य) स्तुति
कर्त्ता की (स्तोमः) स्तुतियों से (ओजसा) अनन्तजल के साथ प्रकाशित होता है
इस ईश्वर को जान कर योगी (वायुधे) अत्यन्त उन्नति को प्राप्त होता है ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—जैसे मेघ वर्षासमय में अपने जल के समूह से सब पदार्थों को वृत्त
करता हुआ उन्नति देता है वैसे ईश्वर भी योगाभ्यास करने के समय में योगाभ्यास
करने वाले योगी पुन्य के योग को अत्यन्त बढ़ाता है ॥ ४० ॥

उदुत्यमित्यस्य मत्कपयप्रापिः । मूर्ध्नी देयता । भुरिगाभी

गायत्री, छन्दः । यहजः स्यरः ॥

अथ सूर्यादृष्टान्तेनेश्वरस्य गुणा उपदिशन्ते ॥

हम के पोछे सूरज की उपा से ईश्वर के गुणों का उपदेश अर्गले
मंत्र में किया है ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवंहन्ति केतवः । दृशे
विश्वाय सूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँऽइत्यू । त्यम् । जातवेदसमिति जातवे-
दसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय ।
सूर्यम् । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (उत्) क्रियायोगे (उ-) वितर्के (त्यम्)
अमुम् (जातवेदसम्) जातानि भूतानि सर्वाणि वेदजा-
तान् मूर्त्तिमतः पदार्थान् विन्दत इति व्रातम् ४ । १ । इमं
मन्त्रं यास्कमुनिरेवं निर्वक्ति जातवेदाः कस्माज्जातानि
वेद जातानि घैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जात-
विद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जा-
तवेदसो जातवेदस्त्वमिति । निरु० ७ । १६ (देवम्) दि-
व्यगुणसम्पन्नम् (वहन्ति) प्रापयन्ति (केतवः) प्रज्ञा-
नानि । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् निघ० ३ । ६ (दृशे)
द्रष्टुम् । दृशेतिरूपे च । अ० ३ । ४ । ११ । (विश्वाय)
सर्वार्थाय (सूर्यम्) यः स्थिते विज्ञाप्यते वा विदेविंषद्वि-
श्च तम् (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ इमम्मन्त्रं यास्कमुनिरेवं

व्याचष्टे उद्बुहन्ति तं जातवेदसम् रश्मयः केतवः सर्वेषां
भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति कमन्त्यमादित्यादेवमवक्ष्यत ।
निरु० १२ । १५ । अयस्मिन्त्र शत० ४ । ५ । २ । व्या-
ख्यातः ॥ ४१ ॥

अन्वयः— यथा किरण विज्ञाय दृशे जातवेदसं त्वं सूर्यो देवमुद्बु-
हन्तीय विदुयः केतवः स्व हान्यामनुष्यामन्यपरं ब्रह्म प्रापयन्ति ॥ ४१ ॥

भावार्थः— यथा प्राणिभ्यः किरणाः सूर्यो प्रकाशयन्ति तथा मनुष्यस्य
प्रज्ञानानीश्वरप्रापयन्ति ॥ ४१ ॥

पदार्थः— जैसे किरण (विरवाय) समस्त जगत् के प्रयोजन के (दृशे)
देखने जानने के लिये (जातवेदसम्) जो उत्पन्न हुये सब पदार्थों को जानता
वा मूर्तिमान् पदार्थों को प्राप्त होता है (त्वम्) उप (सूर्यम्) (देवम्) दि-
व्यगुणसम्पन्न सूर्य को (उ) तर्क के साथ (उत्) (ब्रह्मन्ति) प्राप्त कराते हैं
वैसे विद्वान् के (केतवः) प्रकट ज्ञान और (स्वाहा) सत्य वाणी का उपदेश
मनुष्य का परब्रह्म की प्रप्ति करा देता है ॥ ४१ ॥

भावार्थः— जैसे प्राणियों की लिये सूर्य के किरण उस को प्रकाशित करती हैं
वैसे मनुष्य की अनेकविद्यायुक्त बुद्धिया ईश्वर का प्रकाश करा देती हैं ॥ ४१ ॥

विब्रन्देवानामित्यस्य कुतश्चापिः । सूर्यो देवता ।

भुरिगार्थी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरित्यमेवेश्वरस्य गुणा उपदिश्यन्ते ॥

किं भी वैसे ही ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

चित्रन्देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरु-
णस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं
सूर्यं आत्मा जगंतस्तस्थुपंश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् ।
 चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः ।
 द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः ।
 आत्मा । जगतः । तस्थुपः । च । स्वाहा ॥ ४२ ॥
 पदार्थः—(चित्रम्) अद्भुतम् (देवानाम्) चक्षुरादीना-
 मिव विदुषाम् (उत्) उदगमने (अगात्) प्राप्नोति
 (अनीकम्) बलवत्तरं सैन्यमिव प्रसिद्धम् । अनिति जी-
 वयति सर्वान् प्राणिनः सः अनिहपिम्यां किञ्चु । उ० ४
 १६ । अनेन ईकन् प्रत्ययः (चक्षुः) दर्शकम् (मित्रस्य)
 सख्युः प्राणस्य वा (वरुणस्य) श्रेष्ठस्योदानस्य वा अग्नेः
 विदुतः (आ) समन्तात् (अप्राः) यः प्रातिपिपस्तिः
 अत्र लङर्थे लुङ् (द्यावापृथिवी) भूमिविषयौ (अन्तरि-
 क्षम्) सर्वन्निर्गतमनन्तमाकाशम् (सूर्यः) स्वयंप्रकाशः
 आत्मा) अतति सर्वत्र व्याप्नोति (जगतः) जङ्गमस्य
 (तस्थुपः) स्थावरस्य (च) जीवानां समुच्चये (स्वाहा) स-
 त्यया क्रियया । इमं मन्त्रं यास्कमुनिरेवं समाचष्टे । चा-
 यनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्येन मित्रस्य वरुणस्या-
 ग्नेश्चापुपूरद्द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्वेन तेन
 सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्यचनिरु० १२ । १६ ।
 अयं मन्त्रः शत० ४ । ३ । १ । १० व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिः सूर्यः स्वाहा देवानां मित्रस्य वरु-
 णास्याग्नेश्चित्रमनीकं चक्षुःपदगात् जगतस्तस्थुपश्चात्मा चन् द्यावापृथिवी अन्त-
 रिक्षमात्रा इव यो जगदीश्वरोऽस्ति स एव सततमुपासनीयः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—यतः परमेश्वर आकाश इव सर्वत्र व्याप्तः सवितेव स्वयम्प्रकाश, प्राण इव सर्वान्तर्गतोऽपस्त्यतः सर्वेष्वपि जीवेष्वपि सत्यासत्यविज्ञापकोऽस्ति यस्य परमेश्वरस्य जीवभाजनेत्, स योगमभ्यस्य स्वात्मानमेव तं द्रष्टुं शक्नोति नान्यत्रेति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम को अति उचित है कि जो (सूर्यः) सविता (स्वाहा) सत्प्राप्तिक्रिया से (देवानाम्) नेत्र आदि के समान विद्वानों (मित्रस्य) मित्र वा प्राण (वरुणस्य) श्रेष्ठ पुरुष वा उदान और (अग्नेः) अग्नि के (चित्रम्) अद्भुत (अनीकम्) बलवत्तर सेना के तुल्य प्रसिद्ध (चतुः) प्रभाव के दिखलाने वाले गुणों को (उन्) (अगात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होता और (जगते) जगत् प्राणी और (तस्थुषः) स्थावर ससारी पदार्थों का (आत्मा) आत्मा के तुल्य हो कर (आवापृथिवी) आकाश तथा भूमि और (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को (आ) सब प्रकार से (अपाः) व्याप्त होने वाले के समान परमात्मा है उसी की उपासना निरन्तर किया करो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जिस कारण परमेश्वर आकाश के समान सब जगह व्याप्त सूर्य के तुल्य स्वयम्प्रकाशमान और सूत्रात्मा वायु के सदृश सब का अन्तर्गामी है इस से सब जीवों के लिये सत्य और असत्य को बोल कराने वाला है जिस क्रिया पुरुष को परमेश्वर को जानने की इच्छा हो वह योगाभ्यास करके अपने आत्मा में उसे देख सकता है अन्यत्र नहीं ॥ ४२ ॥

अग्ने नयेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । अन्तर्गामी जगदीश्वरो देवता

भुरिगार्पो त्रिष्टुप्छन्द । धैवतः स्वरः ॥

अधैतदीश्वरप्रार्थनामाह ॥

अब ईश्वर की प्रार्थना अगले मन्त्र में कही है ॥

अग्ने नयं सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव
व्युनानि विद्वान् । युयोद्ध्युस्मज्जुं हुरागमनो

भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये । अस्मान् ।
विश्वानि । देवं । वयुनानि । विद्वान् । युयोधि । अ-
स्मत् । जुहुराणाम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमउ-
क्तिमिति नमः । उक्तिम् । विधेम ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सर्वेषां प्रकाशक (नय) प्रापय (सु-
पथा) योगमार्गेण (राये) योगसिद्धये (अस्मान्)
योगिनः (विश्वानि) अखिलानि (देवं) योगप्रद (व-
युनानि) योगविज्ञानानि (विद्वान्) यो वेत्ति सर्वं योगं
सः (युयोधि) वियोजय (अस्मत्) अस्माकं योगानुष्ठा-
तृणां सकाशात् (जुहुराणाम्) अस्मदन्तःकरणस्य कौटिल्य-
म् (एनः) दुष्कृतात्मकमपराधम् (भूयिष्ठाम्) भूयसी-
म् (ते) तव योगोपदेष्टुः परमगुरोः (नमउक्तिम्) नति-
पुरःसरां स्तुतिं (विधेम) कुर्याम (स्वाहा) सत्यया स्वकीयया
वाचा वेदवाचा वा अयम्मन्त्राः शत० ४ । ३ । १ १२
द्वयाख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं राये अस्मान् विश्वानि वयुनानि नय । य-
तो ययं स्वाहा ते भूयिष्ठा नमउक्तिं विधेम । हे देव विद्वंस्त्वं रूपयौ जुह-
राणमेनश्चास्मद्युयोधि ॥ ४३ ॥

भावार्थ.—न कश्चिदपि पुरुषः परमात्मनः सत्यप्रेमभक्त्या विना योग सिद्धिं प्राप्नोति यद्येत्यस्मूतो योगबलेन परमेश्वरं स्मरति तस्मै स दयालुः शीघ्रं योगसिद्धिं ददति ॥ ४३ ॥

पदार्थ— हे (अग्ने) सब के अन्तःकरण में प्रकाश करने वाले परमेश्वर आप (सुपथा) सत्यविद्याधर्मयोगयुक्त मार्ग से (राये) योग की सिद्धि के लिये (अस्मान्) हम लोगों को (विश्वानि) समस्त (वयुनानि) योग के विज्ञानों को (नय) पहुँचाये जिस से हम लोग (स्त्राहा) अपनी सत्यवाणी वा वेदवाणी से (ते) आप की (भूयिष्ठाम्) बहुत (नमउक्तिम्) नमस्कार पूर्वक स्तुति को (विधेम) करें। हे (देव) योगविद्या को देने वाले ईश्वर (विद्वान्) समस्त योग के गुण और क्रियाओं को जानने वाले आप कृपा कर के (जुहराणम्) हम लोगों के अन्तःकरण के कुटिलता रूप (एनः) दुष्ट कर्मों को (अस्मत्) योगानुष्ठान करने वाले हम लोगों से (युषोषि) दूर कर कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थ—कौड़े भी पुरुष परमात्मा की प्रेम भक्ति के बिना योगसिद्धि को प्राप्त नहीं होता और जो प्रेम भक्ति युक्त होकर योग बन से परमेश्वर का स्मरण करता है उस को वह दयालु परमात्मा शीघ्र योगसिद्धि देता है ॥ ४३ ॥

अयमिदं विद्यां गिरस अपिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्पा त्रिष्टुच्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

अथ सम्राट् ब्रह्मोपासकैः शूचीरैः कथं योद्धव्यमित्युपादिश्यते ॥

अब सम्राट में परमेश्वर के उपासक शूचीरों को किस प्रकार युद्ध करना

चाहिये इस विषय का उपदेश अमले मंत्र में किया है ॥

अयन्नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयम्मृधः पुर एतु
प्राप्तिन्दन् । अयं वाजाञ् जयतु वाजसातावयथ
शतृञ्जयतुर्जहर्पाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अय-
म् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्रऽभिन्दन् ।
अयम् । वाजान् । जयतु । वाजंसाताविति वाजं-
ऽसातौ । अयम् । शत्रून् । जयतु । जहृपाणः ।
स्वाहा ॥ ४४ ॥ .

पदार्थः—(अयम्) सर्वाभिरक्षकः (नः) अस्माकम् (अ-
ग्निः) वैद्यविद्याप्रकाशकः सर्वरोगनिवारकः सदैव्यः (व-
रिवः) सुखकारकं सेवनम् (कृणोतु) करोतु (अयम्)
मुख्ययोद्धा (मृधः) संग्रामात् (पुरः) पुरस्तात् (एतु)
गच्छतु (प्रभिन्दन्) विदारयन् (अयम्) वक्तृत्वेनोपदे-
ष्टुं कुशलो योद्धा (वाजान्) वेगादिगुणयुक्तान् स्वसे-
नास्थान् वीरान् (जयतु) उत्कर्षतु (वाजसातौ) वा-
जानां संग्रामाणां संविभागे (अयम्) सर्वोत्कृष्टः (शत्रू-
न्) धर्मशातकान् (जयतु) स्वोत्कर्षाय तिरस्करोतु
(जहृपाणः) भृशमाल्हादितः (स्वाहा) वैद्यकयुद्धविद्य-
या शिक्षितया वाचा स्वाहेति वाङ्नामसु पठितम् नि-
घं० १ । ११ । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ३ । १ । १३ । व्या-
ख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—अयमग्निः स्वाहा वाजसातौ नो वरिवस्कृणोतु । अयं प्रभि-
न्दन् मृधं पुर एतु । अयं वाजान् जयतु । अयं जहृपाणः मन् शत्रून्
जयतु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यदा युद्धकर्मणि चरितारो वीरा अयमयमेव जयेयुस्तेष्वेको
वैद्यकक्रियाकुशलं सर्वरक्षकं द्वितीयो हि शौर्यादिगुणप्रदेन व्याख्यानेन

हरयिता तृतीयः शत्रूणां तिरस्कृतो चतुर्थः शत्रुविघातुकः स्यात् तदा सर्वा
युद्धक्रिया प्रशस्ता भवेत् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अयम्) यह प्रथम (अग्निः) वैद्यक विद्या का प्रकाश करने
वाला वैद्य (स्वाहा) वैद्यक और युद्ध की शिक्षायुक्त वाणी से (वाजसातौ)
युद्ध मे (न) हम लोगों को (वरिवः) सुखकारक सेवन (कृणोतु) करे
(अयम्) यह दूसरा युद्ध करने वाला मुख्य वीर (प्रभिन्दन्) शत्रुओं को
विदीर्ण करता हुआ (मृधः) संग्राम के (पुरः) आगे (एतु) चले (अयम्)
यह तीसरा वीर रसकारक उपदेश करने वाला योद्धा (वांजान्) अत्यन्त वे-
गादिगुणयुक्त वीरों को (जयतु) उत्साह युक्त करता रहे (अयम्) यह चौ-
था वीर (जहृपाणः) निनन्तर आनन्द युक्त हो कर (शत्रून्) धर्म विरोधी
शत्रुजनों को (जयतु) जीते ॥ ४४ ॥

भाषार्थः—जब युद्धकर्म में चार वीर अवश्य हों उन में से एक तो वैद्यकशास्त्र
की क्रियाओं में चतुर सब की रक्षा करने द्वारा वैद्य, दूसरा सब वीरों को हर्ष देने वा-
ला उपदेशक, तीसरा शत्रुओं का अपमान करने द्वारा और चौथा शत्रुओं का विनाश
करने वाला हो, तब समस्त युद्ध की क्रिया प्रशंसनीय होती है ॥ ४४ ॥

रूपेणेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निचृज्जगतिच्छन्दः ।

निषादः श्वर ॥

अथ सभात्रयेण राज्यं शासनीयमित्युपदिश्यते ॥

अब तीन सभाओं से राज्य की शिक्षा करनी चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागान्तुथो वो विश्ववे-
दा वि भजतु । ऋतस्य पथाप्रेतं चन्द्रदक्षिणा वि-
स्तुः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥

रूपेण । वः । रूपम् । अग्नि । आ । अग्राम ।

तुथः।वः । विश्ववेदाइतिविश्ववेदाः । वि।भजतु ।
 ऋतस्य । पथा । प्र । इत । चन्द्रदक्षिणाऽइतिचन्द्रद-
 क्षिणाः । वि । स्वरिति स्वः । पश्य । वि । अन्तरि-
 क्षम् । यतस्व । सदस्यैः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(रूपेण) चक्षुर्ग्राह्येण प्रियेण (वः) युष्माकम् (रू-
 पम्) स्वरूपम् (अभि) सम्मुखे (आ) समन्तात् (अगाम्)
 (तुथः) ज्ञानवृद्धः अत्र तु गतिवृद्धिर्हिंसास्त्रित्यस्मादौणा-
 दिकः स्थक् प्रत्ययः (वः) युष्मान्(विश्ववेदाः) य परमा-
 त्मा विश्वं सर्वं वेत्ति तद्वद्वर्त्तमानः (वि) (भजतु) विभागं
 करोतु(ऋतस्य) सत्यस्य(पथा)मार्गेण(प्र) (इत) प्राप्नुत(च-
 न्द्रदक्षिणाः)चन्द्रं सुवर्णं दक्षिणादानं येषां तं ।चन्द्रमिति
 हिरण्यनामसु पठितम् निघ० १ । २ । (वि) (स्वः) उपतप-
 न्नादित्य इव । स्वरादित्योभवति । निरु० २ । ४१ । (पश्य)
 प्रचक्ष्व (वि) विविधार्थे (अन्तरिक्षम्) क्षवरहितमन्तर्या-
 मिस्वाभाविकम्ब्रह्मविज्ञानं वा (अन्तरिक्षम्) कस्मादन्तरा-
 क्षान्तं भवन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा निरु०
 २ । १० । (यतस्व) प्रयत्नं कुरु (सदस्यैः) सहसि भवैः स-
 भ्यैर्जनः सह । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । १ । १४ । १८ ।
 व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे सेनाप्रजाजना यथाह रूपेण वो युष्माकं रूपरूपागाम् तथा
 विश्ववेदा वो युष्मान् विभजतु तुयस्त्वं स्वरिवर्त्तस्य पथान्तरिक्षं विपश्य
 सभायां सदस्यैः सहर्तस्य पथा प्रयतस्व चन्द्रदक्षिणा यूपसृतस्य धर्म्यं भोगं
 यीत ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सभापती राजास्वात्मज्ञानिय प्रजासेनासम्बन्धपुरुषान् प्रीणयेत् तत्रापक्षपातरहितः परमेश्वर इव सततं न्यायं कुर्वन् धार्मिकाणां सम्मानं जनानां तिस्रः सभा भवेयुः । तास्वेका राजसभा यथा राजकार्याणि निष्पद्येरन् सर्वविघ्ना निवर्त्तरंश्च द्वितीयाविद्यासभा यथा विद्याप्रसारः स्यादविद्या नश्येत् तृतीया धर्मसभा यथा धर्मोन्नतिर्धर्महानिय सततं भवेत् सर्वोऽस्वात्मानं परमात्मानं समीक्ष्यान्यापमार्गात् पृथग्भूत्वा धर्मसेवित्वा सत्यं परमार्थलोच्य सत्यात्मत्यनिर्णये प्रयतेरन् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे सेना और प्रजा जनो! जैसे मैं (रूपेण) अपने दृष्टिगोचर आकार से (वः) तुम्हारे (रूपम्) स्वरूप को (अभि) (आ) (अगाम्) प्राप्त होता हूँ वैसे (विश्ववेदा) सब को जानने वाले परमात्मा के समान सभापति (वः) तुम लोगों को (वि) (भजतु) पृथक् २ अपने २ अधिकार में नियत करे। हे सभापते (तुभ्यः) सब से अधिक ज्ञान वाले प्रतिष्ठित आप (स्वः) प्रताप को प्राप्त हुए सूर्य के समान (अतस्य) सत्य के (पथा) मार्ग से (अन्तरिक्षम्) अविनाशी राजनीति या ब्रह्मविज्ञान को (वि) अनेक प्रकार से (परय) देखो और सभा के बीच में (सदस्यैः) सभासदों के साथ सत्य मार्ग से (म) (यतस्व) विशेष २ यज्ञ करो तथा हे (चन्द्रदक्षिणा) सुवर्ण के दान करने वाले राज पुरुषो! तुम लोग धर्म को (वीत) विशेषता से प्राप्त होओ ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सभापति राजा को चाहिये कि अपने पुत्रों के तुल्य प्रजा सेना के पुरुषों को प्रसन्न रखे और परमेश्वर के तुल्य पक्षगत छोड़ कर न्याय करे। धार्मिक सम्बन्धनों की तीन समा होनी चाहियें उन में से एक राजसभा जिस के आधीन राज्य के सब कार्य चलें और सब उपद्रव निवृत्त रहें, दूसरी विद्यासभा जिस से विद्या का प्रचार अनेकविधि किया जावे और अविद्या का नाश होता रहे और तीसरी धर्मसभा जिस से धर्म की उन्नति और अधर्म की हानि निरन्तर की जाय। सब ने गों को उचित है कि अपने आत्मा और परमात्मा को देखकर अन्याय मार्ग से अलग हो, धर्म का सेवन और सभासदों के साथ सनयानुहून अनेक प्रकार से विचार करके सत्य और असत्य के निर्णय करने में प्रयत्न किया करें ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमित्यस्याद्विरस ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

भुरिगर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ दक्षिणा कस्मै कथं च दातव्येत्युपदिश्यते॥

अब दक्षिणा किस को और किस प्रकार देनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयम्पितृमन्तम् पितृमृत्यमृ-
पिमार्षेयम् सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्रातादेवत्रा-
गच्छत प्रदातारमाविंशत ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणम् । अद्य । विदेयम् । पितृमन्तमिति पितृऽ-
मन्तम् । पितृमृत्यमिति पितृऽमृत्यम् । ऋषिम् । आर्षे-
यम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातुऽदक्षिणम् । अस्म-
द्राताऽइत्यस्मत्प्राताः । देवत्रेति देवऽत्रा । गच्छत ।
प्रदातारमिति प्रऽदातारम् । आ । विंशत ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ब्राह्मणम्) वेदेश्वरविदम् (अद्य)(विदेयम्)अत्र-
छान्दसोर्वर्णलोपोवेति नलोपः (पितृमन्तम्) प्रशस्ताः पि-
तरो रक्षकाः सत्यासत्योपदेशकाः विद्यन्ते यस्य तमिव(पै-
तृमृत्यम्) पितृमतांभावमेव (ऋषिम्) वेदार्थविज्ञापमे(आ-
र्षेयम्) ऋषीणामिदं योगजं विज्ञानं प्राप्तम् (सुदक्षिणम्)

शोभना, धातुवोदक्षिणा यस्य दातुस्तम् (अस्मद्राताः) येऽ-
स्मभ्यम् रान्ति शुभान् गुणान् ददति ते (देवत्रा) देवेषु
पवित्रगुणकर्मस्वभावेषु वर्तमानाः (गच्छत) प्राप्तु (प्रदा-
तारम्) प्रकृतया दानशीलम् (आ) समन्तात् (विशत)
अयंमन्त्रः शत० ४ । ३१ । १८ । १९ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे प्रजासभासेनाजना यथाहमद्य ब्राह्मणं पितृमन्त्रं पितृमत्य-
स्य पितामहं सुधातुदक्षिणं प्रदातारं च विदेयं तथाऽस्मद्राताः संतो मूयं दे-
वत्रा गच्छत शुभान् गुणानाविशत ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । उत्साहितेन पुरुषेण किमासु-
मशक्यमस्ति की नाम खलु प्रणमेन विदुषः सेविष्यार्थं योगविज्ञानं साधितु-
मशक्नुयात् नहि कश्चिदपि विद्वान् सद्गुणस्वभावग्रहणाद् विरज्येत नहि
दातुं कार्पण्यं कदाचिदविशत्यतो वैदक्षिणायां प्रशस्ताः पदार्थाः प्रदीयंते
तेषामनुलाकीर्तिः कुतो न जायेत ४६ ॥

पदार्थः—हे प्रजा सभा और सेना के मनुष्यो ! जैसे मैं (अद्य) आज (ब्रा-
ह्मणम्) वेद और ईश्वर को जानने वाला (पितृमन्त्रम्) प्रशंसनीय पितृ
अर्थात् सत्यासत्य के विवेक से जिस के सर्वथा रक्षक हूँ (पितृमत्यम्) पितृ-
भाव को प्राप्त (ऋषिम्) वेदार्थ विज्ञान कराने वाला ऋषि (आप्यम्)
जो ऋषिपत्नियों के इस योग से उत्पन्न हुए विज्ञान को प्राप्त (सुधातुदक्षिणम्)
जिस के अच्छी अच्छी पुष्टिकारक दक्षिणारूप धातु हैं उस (प्रदातारम्) अच्छे
दान शील पुरुष को (विदेयम्) प्राप्त होऊँ वैसे तुम लोग (अस्मद्राताः) हमारे
लिए अच्छे गुणों के देने वाले होकर (देवत्रा) शुद्ध गुण कर्म स्वभाव युक्त
विद्वानों के (गच्छत) समीप आओ और शुभ गुणों में (आविशत)
प्रवेश करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । उत्साही पुरुष को
क्या नहीं प्राप्त हो सकता कौन ऐसा पुरुष है कि जो प्रयत्न के साथ विद्वानों का

सेवन कर ऋषि लोगों के प्रकाशित किये हुये योग विज्ञान को न सिद्ध करसके कोई भी विद्वान् अच्छे गुण कर्म और स्वभाव से विपरीत नहीं हो सकता और दाता जनों को कृपणता कभी नहीं आती है इस से जो देने वाले दक्षिणा में प्रशंसनीय पदार्थ मुपात्र धार्मिक सर्वोपकारक विद्वानों को देते हैं उनकी अचल कीर्ति क्यों कर न हो ॥४६॥

अग्नयेत्वेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । वरुणो देवता । आद्यस्य भुरिक् प्राजापत्या रुद्रायत्वेत्यस्य स्वराट् प्राजापत्या, बृहस्पतयेत्वेत्यस्य निष्ठादाधी ।

यमायर्घ्येत्यस्य विराहाधी जगत्पशुन्दान्सि निषादः स्वरः ॥

अथ कस्मै प्रयोजनाय दानं प्रतिग्रहणं च सेवितव्यमित्युपदिश्यते ।

अब किस प्रयोजन के लिये दान और प्रतिग्रह का सेवन करना चाहिये -

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीयायुर्दात्र एधिमयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीय प्राणो दात्र एधिवयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे बृहस्पतये त्वामह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीयत्वग्दात्र एधिमयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीय ह्यो दात्र एधि मयोमह्यम् प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

अ॒ग्नये॑ । त्वा । मह्य॑म् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ । सः ।
 अ॒मृत॑त्वमित्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । आ॒युः । दा॒त्रे ।
 ए॒धि । वयः॑ । मह्य॑म् । प्र॒तिग्र॑हीत्र॒ऽइति॑ प्र॒तिग्र॑हीत्रे ।
 रु॒द्राय॑ । त्वा । मह्य॑म् । वरु॑णः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृ-
 त॒त्वमि॑त्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । प्रा॒णाः । दा॒त्रे । ए॒धि ।
 वयः॑ । मह्य॑म् । प्र॒तिग्र॑हीत्र॒ऽइति॑प्र॒तिग्र॑हीत्रे । बृह॒स्प-
 तये॑ । त्वा । मह्य॑म् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृत॑-
 त्वमि॑त्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । त्वक् । दा॒त्रे । ए॒धि ।
 वयः॑ । मह्य॑म् । प्र॒तिग्र॑हीत्र॒ऽइति॑प्र॒तिग्र॑हीत्रे । यु॒माय॑ ।
 त्वा । मह्य॑म् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृत॑त्वमि॑त्य॑मृ-
 त॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । ह॒यः । दा॒त्रे । ए॒धि । वयः॑ । मह्य॑म् ।
 प्र॒तिग्र॑हीत्र॒ऽइति॑प्र॒तिग्र॑हीत्रे ॥ ४७ ॥

पदार्थः— (अग्नये) चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम्ब्रह्मचर्यं
 संसेव्याग्निवत्ते जरिवभवायं (त्वा) वसुसंज्ञकमध्यापकम्
 (मह्यम्) (वरुणः) वरः सर्वोत्तमः प्रशस्तविद्योऽनूचानो
 विद्वानध्यापकः (ददातु) (सः) विद्यार्थी (अमृतत्वम्)

क्रियासिद्धं नित्यं विज्ञानम् (अशीय) प्राप्नुयाम् (आयुः)
अधिकं जीवनम् (दात्रे) विद्यादानशीलाय वरुणाय (एधि)
वर्धयिता भव (मयः) सुखम् । मयइति सुखनामसु पठि-
तम् निघं० ३ । ६ । (मह्यम्) विद्यार्थिने (प्रतिग्रहीत्रे)
प्रतिग्रहकर्त्रे स्वस्तु (रुद्राय) चतुश्चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तम् ब्र-
ह्मचर्यं सुसेव्य रुद्रगुणधारणाय (त्वा) रुद्राख्यमध्यापकम्
(मह्यम्) विद्याज्जननतत्पराय (वरुणः) वरगुणाग्रदः (द-
दातु) सः (अमृतत्वम्) (अशीय) (प्राणाः) योगसिद्धव-
लयुक्तः (दात्रे) (एधि) वर्धय (वयः) अवस्थात्रये सुखं-
भोगं जीवनम् (मह्यम्) विद्याग्रहणप्रवृत्ताय (प्रतिग्रहीत्रे)
अध्यापकादागताया विद्यायाः संचेत्ने (बृहस्पतये) अष्ट-
चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं सेवित्वा बृहत्या वेदविद्या-
वाचः पालकाय (त्वा) पूर्णविद्याध्यापयितारम् (मह्यम्)
पूर्णविद्यामभीप्सवे (वरुणः) (ददातु) (सः) (अमृतत्वम्)
(अशीय) (त्वंक्) स्यर्शेन्द्रियसुखम् (दात्रे) एधि (मयः)
सुखविशेषम् (मह्यम्) (प्रतिग्रहीत्रे) (यमाय) गृहाश्रम-
जन्यविषयसेवनादुपरताय यमनियमादियुक्ताय (त्वा)
सर्वदोषरहितमुपदेशकम् (मह्यम्) सत्यासत्ययोर्निश्च-
यकरणशीलाय (वरुणः) सत्योपदेष्टाप्रः (ददातु) (सः)
(अमृतत्वम्) (अशीय) (हयः) ज्ञानवर्द्धनम् हिगतिवृ-
द्धेरित्यस्मादौणादिकोऽसुन् प्रत्ययः । (दात्रे) (एधि)

(वयः) चिरजीवनसुखम् (मह्यम्) सर्ववृद्धिं चिकीर्षवे
(प्रतिग्रहीत्रे) अयम्मन्त्रः श० । ४ । ३ । १ । २८-३१
व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वय - हे वसुसंज्ञकाध्यापक यस्मात्तन्मये मच्छं त्वां वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय प्राप्नुयांस्तत्तस्मै दात्रे वरुणायायुश्चिरजीवनमेधि प्रतिग्रहीत्रे मच्छं शिष्याय मयः सुखं च हे रुद्रमन्त्रकाध्यापक यस्मै, रुद्राय मच्छं त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणाय प्राणस्त्वमेधि प्रतिग्रहीत्रे मच्छं वयोऽवस्थापयसुखं च हे आदित्यनामाध्यापक यस्मै बृहस्पतये मच्छं त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणायाय त्वनिद्रियसुखत्वमेधिप्रतिग्रहीत्रे मच्छं सुखं च यस्मै जितेन्द्रियपभाय मच्छं त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणायाय हयो ज्ञानवर्द्धनं त्वमेधि प्रतिग्रहीत्रे मच्छं वयोऽवस्थापयसुखं च ॥ ४७ ॥

भाषार्थः—सर्वेषां जनानां योग्यमस्ति य सर्वोत्कृष्टोऽनूचानो विद्वान् भवेत्तस्य सकाशादितरानध्यापकान् परीक्ष्य स्वस्वकन्याः पुत्रान् तत्तत्सदृशध्यापकात्पाठयेयुः । अध्येतारश्च स्वस्वबुद्धिं न्यूनाधिकं ज्ञात्वा स्वस्वसदृशानध्यापकान् प्रीत्या सेवमानास्तेभ्यो नैराभ्यर्च्येण विद्याग्रहणं कुर्युः ॥४७॥

पदार्थः—हे वसु संज्ञक पदाने वाले जिस (अग्रने) चौबीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य का सेवन कर के आग्न के समान तेजस्वि होने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) तुझ अध्यापक को (वरुण) सर्वोत्तम विद्वान् (ददातु) देवे (स) वह मैं (अमृतत्वम्) अपने शुद्ध कर्मों से सिद्ध किये सत्प्रेमानन्द को (अशीये) प्राप्त होऊ उस (दात्रे) दानशील विद्वान् का (आयुः) बहुत कालपर्यन्त जीवन (एधि) बढ़ाइये और (प्रतिग्रहीत्रे) विद्याग्रहण करने वाले (मह्यम्) शुभ विद्यार्थी के लिये (मयः) सुख बढ़ाइये । हे दुष्टों की रूढ़ाने वाले अध्यापक जिस (रुद्राय) चवालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्याभ्रम का सेवन करके रुद्र के गुण धारण करने की इच्छा वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) रुद्र नामक पदाने वाले आपतो (वरुण) अत्युत्तमगुणयुक्त (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृत-

स्वम्) मुक्ति के साधनों को (अशीय) प्राप्त होऊँ उस (दात्रे) विद्या देने वाले विद्वान के लिये (प्राणः) योगविद्या का ब्रह्म (एधि) प्राप्त कराइये और (प्रति-ग्रहीत्रे) विद्याग्रहण करने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (वयः) तीनों अवस्था का सुख प्राप्त कीजिये । हे सूर्य के समान तेजस्वि अध्यापक जिस (बृहस्पतये) अड़तालीस वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवन की इच्छा करने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) पूर्णविद्या पढ़ाने वाले आप को (वरुणः) पूणेविद्या से शरीर और आत्मा के बलयुक्त विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) विद्या के आनन्द का (अशीय) भोग करूँ । उस (दात्रे) पूर्ण विद्या देने वाले महा विद्वान् के अर्थ (त्वक्) सरदी गरमी के स्पर्श का सुख (एधि) बढ़ाइये और प्रतिग्रहीते पूर्ण विद्या के ग्रहण करने वाले (मच्छम्) मुझ शिष्य के लिये (मयः) पूर्ण-विद्या का सुख उन्नत कीजिये । हे ग्रहाश्रम से होने वाले विषय सुखसे विमुख विं-रुक्न सत्सोपदेश करने हारे आत विद्वन् ! जिस (यमाय) ग्रहाश्रम के सुख के अ-नुराग से होने वाले (मच्छम्) मेरे लिये (त्वा) सर्वदोषरहित उपदेश करने वाले आप को (वरुणः) सकलशुभगुणयुक्त विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) मुक्ति के सुख को (अशीय) प्राप्त होऊँ । उस (दात्रे) ब्रह्म विद्या देने वाले महा विद्वान् के लिये (इय) ब्रह्म ज्ञान की वृद्धि (एधि) कीजिये और (प्रतिग्रहीत्रे) मोक्ष विद्या के ग्रहण करने वाले (मच्छम्) मेरे लिये (वयः) तीनों अवस्था के सुख को प्राप्त कीजिये ॥ ४७ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि जो सब से-उत्तमगुण वाला सब विद्याओं में सब से बढ़कर विद्वान् हो उस के आश्रय से अन्य अध्यापक विद्वानों की परीक्षा करके अपनी २ कन्या और पुत्रों को उन २ के पढ़ाने योग्य विद्वानों से पढ़ावें और पढ़ने वालों को भी चाहिये कि अपनी २ अधिक न्यून बुद्धि को ज्ञान के अपने २ अनुकूल अध्यापकों की प्रीतिपूर्वक सेवा करते हुए उन से निरन्तर विद्या का ग्रहण करें ॥ ४७ ॥

कोदादित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । आत्मा देवता ।

आर्घ्युणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथेश्वरो जीवानुपदिशति ॥

अब अगले मंत्र में ईश्वर जीवों को उपदेश करता है ॥

कौडात्कस्माऽ अदात्कामायादात् । कामोदा-
ता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

कः । अदात् । कस्मै । अदात् । कामः । अदात् ।
कामाय । अदात् । कामः । दाता । कामः । प्रतिग्रही-
तेतिप्रतिग्रहीता । कामं । एतत् । ते ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(कः) (अदात्) कर्मफलानि ददाति (कस्मै)
(अदात्) (कामः) कामयते यः परमेश्वरः (अदात्) ददाति
(कामाय) कामयमानाय जीवाय (अदात्) ददाति (का-
मः) यः काम्यते सर्वैर्योगिभिः स परमेश्वरः (दाता) स-
र्वपदार्थप्रदायकः (कामः) जीवः (प्रतिग्रहीता) (काम) का-
मयते असौ तत्सम्बुद्धौ (एतत्) आज्ञापनम् (ते) त्वद-
र्थम् । अयम्मन्त्रः श०४ । ३ । १ । ३२ व्याख्यातः ॥४८॥

अन्ययः—कोदात् कस्मा अदात् कामोदात् कामायादात्कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता हे काम जीव ते त्वदर्थमेतत् सर्वं मया हस्तमिति त्वं निश्चिनुहि ॥४८॥

भावार्थः—अस्मिञ्जगति कर्मकर्तारो जीवाः फलप्रदातेत्यरोस्तीति वि-
धेयम् । नहि कामनया विना केनचित् यत्तु योनिमेयोन्मेषनङ्कर्तुं शक्यते त-
त्पर्यमेतन्नुपैति धारेण वसं न्यैव कामनाकार्प्यामेतरस्य धेती शराणां स्ति । अग्राह-
यतुः । कामात्मना न प्रशस्तान् धेयं हास्त्य कामना । कामो ह्येवं दाधिगमः क-
र्मयोग्यश्चेदिकः ॥ अकामस्य क्तिवा क्चिद् दृश्यते नेह कर्हि चित् । यद्यद्वि कु-
रते किं विदित्तत् कामस्य धेयितम् ॥ ४८ ॥

अस्मिन्नध्यायेवाद्याभ्यन्तरव्यवहारो मनुष्याणां परस्परं वर्तनमात्म-
कम्मात्मनि मनसः प्रवर्तनं प्रथमकल्पाययोगिन ईश्वरोऽप्रदेशोजिज्ञासुं
प्रति च योगिकृत्यं तल्लक्षणमध्यापकशिष्यकर्मयोगविद्याभ्यासिना कृत्यं यो
नेनान्तःकरणशोधनं योगाभ्यासिलक्षणं शिष्याध्यापकव्यवहारः स्वामिते-
वकृत्यं न्यायाधीशेन प्रजारक्षणप्रकारो राजसभ्यजनकृत्यं राजोपदेशकरणं
राजभिः कार्यं परीक्ष्य सेनापतिकरणं पूर्णविद्यस्य सभापतित्वाधिकारो-
विद्वन्कृत्यमीश्वरोपासकोपदेशो यज्ञानुष्ठातुर्विषयः प्रजादीन् प्रतिसभापते-
वर्त्तनं राजाप्रजाजनसत्कारोऽध्यापकाध्येतृणां परस्परम् प्रवृत्तिः प्रतिदिनं
पठनविषयो विद्यावृद्धिकरणं राज्ञः कर्तव्यं कर्मसेनापतिकृत्यं सभाध्यक्षकि-
येश्वरगुणवर्णनं तत्प्रार्थनाशूचीरैर्युद्धानुष्ठानं सेनास्यपुरुषकृत्यं ब्रह्मचर्य-
सेवनप्रकार ईश्वरस्यजीवान् प्रत्युपदेशोक्तोत्प्रेतदध्यायार्थस्योक्तपञ्चाध्या-
यार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति बोध्यम् ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण परिव्रा-
जकाचार्येण श्रीयुतपरमविदुषा दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विर-
धितसंस्कृताचार्यभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभा .
ध्येसप्तमोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(कः) कौन कर्म फलको (अदात्) देता और (कस्मै) कि-
सके लिये (अदात्) देना है । इन दो प्रश्नों के उत्तर (कामः) जिसकी का-
मना सब करते हैं वह परमेश्वर (अदात्) देता और (कामाय) कामना कर-
ने वाले जीव को (अदात्) देता है अब विवेक करने हैं कि (कामः) जि-
सकी योगी जन कामना करते हैं वह परमेश्वर (दाता देने वाला है (कामः)
कामना करने वाला जीव (प्रतिग्रहीता) लेनेवाला है । हे (काम) कामना
करने वाले जीव । (ते) तेरे लिये मैंने वेदों के द्वारा (एतत्) यह सर्पस्त
आज्ञा की है ऐसा तू निश्चय कर के जान ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस संसार में कर्म करने वाले जीव और फल देने वाला ईश्वर है यहां यह जानना चाहिये कि कामना के बिना कोई आंख का पलक भी नहीं हिलासकता इसकारण जीव कामना करे परन्तु धर्म सम्बन्धी कामना करे अधर्म की नहीं यह निश्चय कर जानना चाहिये कि जो इस विषय में मनुजी ने कहा है वह वेदानुसूल है। वैसे इस संसार में अति कामना करना प्रशंसनीय नहीं और कामना के बिना कोई कार्य सिद्ध नहीं हो सकता इसलिये धर्म की कामना करनी और अधर्म की नहीं क्योंकि वेदों का पढ़ना पढ़ाना और वेदोक्त धर्म का आचरण करना आदि कामना इच्छा के बिना कभी सिद्ध नहीं हो सकती। १। इस संसार में तीनों काल में इच्छा के बिना कोई किया नहीं दीख पड़ती जो २ कुछ किया जाता है सो २ सब इच्छा ही का व्यापार है। इस लिये श्रेष्ठवेदोक्त कामों की इच्छा करनी इतर दुष्टकामों की नहीं। ४८॥

इस अध्याय में बाहर भीतर का व्यवहार, मनुष्यों का परस्पर वर्त्ताव, आत्मा का कर्म, आत्मा में मन की प्रवृत्ति, पथम सिद्ध योगी के लिये ईश्वर का उपदेश, ज्ञान चाहने वाले को योगाभ्यास करना, योग का लक्षण, पढ़ने पढ़ाने वालों की रीति, योगविद्या के अभ्यास करने वालों का वर्त्ताव, योगविद्या से अन्तःकरण की शुद्धि, योगाभ्यासी का लक्षण, गुरु शिष्य का परस्पर व्यवहार, स्वामिसेवक का वर्त्ताव, न्यायाधीश को प्रजा के रक्षा करने की रीति, राजपुरुष और सभासदों का कर्म, राजा का उपदेश, राजाओं को कर्त्तव्य, परीक्षा करके सेनापति का करना, पूर्णमिद्वान् को समापति का अधिकार देना, विद्वानों का कर्त्तव्य कर्म, ईश्वर के उपासक को उपदेश, यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले का विषय, प्रजाजन आदि के साथ सभापति का वर्त्ताव, राजा और प्रजा के जनों का सत्कार, गुरुशिष्य की परस्पर प्रवृत्ति, नित्य पढ़ने का विषय, विद्या की वृद्धि करना, राजा को कर्त्तव्य, सेनापति का कर्म, सभाध्यक्ष की किया, ईश्वर के गुणों का वर्णन, उसकी प्रार्थना, शूरवीरों को युद्ध का अनुष्ठान, सेना में रहने वाले पुरुषों का कर्त्तव्य, ब्रह्मचर्य सेवक की रीति और ईश्वर का जीवों के प्रति उपदेश, इस वर्णन के होने से सप्तम अध्याय के अर्थ की पद्याध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण परिव्राजकाचार्येण श्रीयुतपरमविदुषा दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते
संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥ ७ ॥

अथाष्टमाध्यायस्यारम्भः

— ❀ —

अब आठवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानिपरांसुव ।
यद्भद्रं तन्न आसुव ॥

उपयाम इत्यस्याङ्गिरस आपिः । बृहस्पतिस्सोमो देवता ।

आर्ची पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

तस्य प्रथममन्त्रेण गृहस्थधर्माय ब्रह्मचारिण्या कन्यया कुमारो
ब्रह्मचारीस्वीकरणीय इत्युपादिश्यते ॥

उस के प्रथममंत्र से गृहस्थी धर्म के लिये ब्रह्मचारिणी कन्या को कुमार ब्रह्मचारी
का प्रदण करना चादिये यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा विष्णोऽउरु-
गायिपते सोमस्तथरक्षस्वमात्वादभन् ॥ १ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामगृहीतः । असि । आ-
दित्येभ्यः । त्वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरुऽ
गाय । एपः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व । मा । त्वा ।
उभन् ॥ १ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) शास्त्रनियमोपनियमा
 गृहीता 'येन सः (असि) (आदित्येभ्यः) कृताष्टचत्वा-
 रिंशद्वर्षब्रह्मचर्येभ्यः पुंभ्यः (त्वा) त्वाम् सेविताष्टचत्वा-
 रिंशद्वर्षब्रह्मचर्यम् (विष्णो) सर्वशुभत्रिदागुणकर्मस्व-
 भावव्याप्ताप्त (उरुगाय) उरूणि बहूनि शास्त्राणि गायति
 पठति तत्संबुद्धौ (एषः) प्रत्यक्षो गृहाश्रमः (ते) तव
 (सोमः) मृदुगुणवर्धकः (तम्) (रक्षस्व) (मा) नि-
 पेधे (त्वा) त्वाम् (दधन्) दध्नुवन्तु हिंसन्तु । अत्रलो-
 डर्थे लुङ्ङमावश्च । अयंमंत्रः शत० ४ । ३ । २ । ६ व्या-
 ख्यातः ॥१॥

अन्वयः—हे कुमारब्रह्मचारिन् सेवितचतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्याब्रह्मचा-
 रित्यहमादित्येभ्यः त्वामङ्गीकरोमि त्वमुपयामगृहीतोमि हे विष्णो ते तवैषः
 सोमोस्ति तं त्वं रक्ष हे उरुगाय त्वां कामवाणा मा दधन् मा हिंसन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—सर्वासां सेवितब्रह्मचर्याणां युवतीनां कन्यानामिदमवश्यम-
 ग्रीप्सितव्यम् । तां स्वस्वसदृशरूपगुणकर्मस्वभावविद्यान् बलाधिकान् स्वा-
 मीष्टान् हृद्यान् पतीन् स्वपंथरविधिनोरीकृत्य परिचरेयुः । एवं ब्रह्मचारि-
 भिरपि स्वतुल्ययुवत्यः स्त्रीत्वेनाङ्गीकर्तव्या एवं द्वाभ्यां सनातनो गृहस्थधर्मः
 पालनीयः । परस्परमत्यन्तम्विषयभोगलोलुपवीर्यसंघाः कदाचिन्न विधेया
 किंतु सदर्शुर्गामिनी सन्तौ दशसन्तानानुत्पाद्य तान् सुशिक्षयैश्चर्यामुन्नीय प्री-
 त्याग्मेताम् । यथा इतरेतरस्मिन्नप्रसन्नता विमोगव्यभिचारादयो दोषा न
 भवेयुः । तथानुष्ठाय परस्परं सर्वथा सर्वदा रक्ता काट्या ॥ १ ॥

पदार्थः—हे कुमार ब्रह्मचारिन् ! चौबीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवने वाली में (आदित्येभ्यः) जिन्होंने अड़तालीस वर्षतक ब्रह्मचर्य सेवन किया है उन सज्जनों की सभा में (त्वा) अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य सेवन करने वाले आप को स्वीकार करती हूँ आप (उपयामगृहीतः) शास्त्र के नियम और उपनिषदों को ग्रहण करने वाले (असि) हो । हे (विष्णो) समस्त श्रेष्ठ विद्या गुण कर्म और स्वभाव वाले श्रेष्ठजन (ते) आप का (एष) यह गृहस्थाश्रम (मोमः) सोमलता आदि के तुल्य ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला है (तम्) उस की (रक्षस्व) रक्षा करें । हे (उरुगाय) बहुत शास्त्रों को पढ़ने वाले (त्वा) आप को काम के बाण जैसे (मादभन्) दुःख देने वाले न हों वैसा साधन कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—सब ब्रह्मचर्याश्रम सेवन की हुई युवती कन्याओं को ऐसी आकांक्षा अवश्य रखनी चाहिये कि अपने सदृश रूप गुण कर्म स्वभाव और विद्या वाला अपने से अधिक बलयुक्त अपनी इच्छा के योग्य अन्न करण से जिसपर विशेष प्रीति हो ऐसे पति को स्वयंवर विधि से स्वीकार करके उस की सेवा किया करें । ऐसे ही कुमार ब्रह्मचारी लोगों को चाहिये कि अपने अपने समान युवति स्त्रियों का पाछे ग्रहण करें इस प्रकार दोनों स्त्री पुरुषों को सनातन गृहस्थों के धर्म का पालन करना चाहिये । और परस्पर अत्यन्त विषय की लोलुपता तथा वीर्य का विनाश कभी न करें किन्तु सदा अतृप्त ही हों । दश सन्तानों को उत्पन्न करें और उन्हें अच्छी शिक्षा देकर अपने ऐश्वर्य की वृद्धि कर प्रीतिपूर्वक रमण करें जैसे आपस में एक से दूसरे का वियोग अप्रीति और व्याभिचार आदि दोष न हों वैसा बर्ताव वर्तन कर आपस में एक दूसरे की रक्षा सब प्रकार सब काल में किया करें ॥ १ ॥

कदाचन इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । गृहपतिर्गणवा देवता । भुरिक् पत्ति-

शब्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेवाह ॥

फिर भी गृहस्थों के धर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

कदाचन स्तरीरमि नेन्द्रं सश्च सि द्वाशुपे उ-

प्रोपेन्नु मघवन्भूय ऽइन्नुते दानं देवस्य पृच्यत-
ऽआदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । मघवसि ।
दाशुपे । उपोपेत्युपऽउप । इत् । नु । मघवन् । भूयः ।
इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते । आदि-
त्येभ्यः । त्वा ॥ २ ॥

पदार्थः—(कदा) कस्मिन् काले (चन) अपि (स्तरीः)
स्वभावाच्छादकः संकुचितः (असि) भवसि (न) निपेधे
(इन्द्र) परमेश्वर्य्यपते (मघवसि) प्राप्नोति । मघवतीति
गतिकर्मसु पठितम् निघं० २ । १४ (दाशुपे) दानशीलाय
(उपोप) सामीप्ये । उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये । अ० ८ । १
। ७ । इति द्वित्वम् (इत्) एव (नु) क्षिप्रम् । न्वितिक्षिप्र
नामसु पठितम् निघं० १२ । १५ (मघवन्) प्रशंसितधनयुक्त
(भूयः) अधिकम् (इत्) एव (नु) शीघ्रम् (ते) तव
(दानम्) (देवस्य) विदुषः (पृच्यते) संवध्यते (आ-
दित्येभ्यः) सामेभ्यः (त्वा) त्वां सुखदातारम् । अर्य मंत्रः
शत० ४ । ३ । २ । १० । ११ । व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र परमेश्वर्य्ययुक्तपते यतस्त्व कदाचनस्तरीमांसि तस्मा-
दायुष इन्नुपोप मघवसि हे मघवन् देवस्य ते तव यद्दानामिन्नु भूयः पृच्यते
अस्मेह स्त्रीत्येनादित्येभ्यः सदा सुखप्रापक त्वा त्वामाश्रये ॥ १ ॥

भावार्थः—विद्याएकाग्रमया युक्त्या त्रिपा यच्छलकपटावरणरहितः

सत्यज्ञायकशक एकस्त्रीव्रतो जितेन्द्रिय उद्योगी धार्मिको दाता विद्वान्
भवेत् तमुपयस्य निरन्तरमानन्दितव्यम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमेश्वर्य से युक्त पति ! जिस कारण आप (कदा)
कभी (चन) भी (स्तरीः) अपने स्वभाव की छिपाने वाले (न) नहीं (असि) हैं
इस कारण (दाशुषे) दान देने वाले पुरुष के लिये (उपोष) समीप (सरचासि)
प्राप्त होते हैं । हे (मयमन) प्रशंसित धन युक्त भर्त्ता ! (देवस्य) विद्वान् (ते)
आप का जा (दानम्) दान अर्थात् अच्छी शिक्षा वा धन आदि पदार्थों का
देना हैं (इत्) वही (नु) शीघ्र (भूयः) अधिक करके मुझ को (पृच्यते) प्रा
प्त होवे इसी से मैं स्त्री भाव से (आदित्येभ्यः) प्रति महीने सुख देने वाले
आप का आश्रय करती हूँ ॥ २ ॥

भावार्थ—विवाह की कामना करने वाली युवति स्त्री को चाहिये कि जो छल कपट
आदि आचार्यों से रहित प्रकाश करने और एक ही स्त्री को चाहने वाला जिते
न्द्रिय सब प्रकार का उद्योगी धार्मिक और विद्वान् पुरुष हो उस के साथ विवाह करके
आनन्द में रहै ॥ २ ॥

कदाचन प्रयुच्छसीत्यस्याङ्गिरस आचिः । आदित्यो गृहपतिर्देवतः ।

निचृदार्षी पक्तिश्छन्दः । पचमः स्वरः ॥

पुत्रगृहस्थवर्माहा ॥

फिर भी गृहस्थ का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

कदा चन प्रयुच्छस्युभे नि पांसि जन्मनि ।
तुरीयादित्य सर्वनन्तऽइन्द्रियमा तस्थावमृतं
दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इत्युभे । नि ।

पासि । जन्मनिऽइतिजन्मनी । तुरीय । आदित्य ।
 सर्वनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् ।
 दिवि । आदित्येभ्यः । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(कदा) (चन) (प्र) युच्छसि अत्यन्तं प्रमादा-
 सि (उभे) द्वे (नि) नितराम् (पासि) (जन्मनी)
 वर्त्तमानम्प्राप्स्यमानं च (तुरीय) चतुर्थवत् । अत्रा-
 र्श आदित्वादच् (आदित्य) विद्यया सूर्य इव प्रकाश
 मान (सर्वनम्) सवति प्रसूयतेऽनेन तत् (ते) तव (इ-
 न्द्रियम्) मनआदिकार्यसाधकम् (आ) (तस्थौ)
 (अमृतम्) मरणधर्मरहितम् (दिवि) द्योतनात्मके
 व्यवहारे (आदित्येभ्यः) संवत्सरेभ्यः (त्वा) त्वां दृढे-
 न्द्रियम् । अयम्मन्त्रः शत० ४।३।२।१२ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्यपदः—अत्र नेत्यध्याहार्यम् । हे पते त्वं यदि कदाचन न प्रयुच्छ
 सि तर्हि स्वकीये उभे जन्मनी निपासि । हे आदित्य यदि ते तव सयनमि-
 न्द्रियमास्थी तर्हि दिव्यामृतं प्राप्नुयाः । हे तुरीयआदित्येभ्यस्त्वा त्वान-
 हमुपपद्ये ॥ ३ ॥

भावार्थः—य. प्रमादी विवाहितां स्त्रियं त्यक्त्वा परस्त्रियं सेवते स इहा-
 मुष्य च दुर्भागो भवति यश्च संपत्नी स्वस्त्रीमेवो त्यक्तपरस्त्रीः स सप्तपत्र
 परम सुख कथं न भुंजीतातः सर्वासां खोणा योऽपतास्ति जितेन्द्रियान् पती-
 न् सेवेरन्निषि ॥ ३ ॥

पदार्थः—इस मन्त्र में नकार का अध्याहार आकांक्षा के होने से होता है ॥
 हे पते । याप को (कदा) कभी (चन) भी (प्र) (युच्छसि) प्रमाद नहीं करते
 हो तो अपने (उभे) दोनों (जन्मनी) वर्धमान और परजन्म की (पासि)

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य गृहाश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (प्रति)
(एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (अंहोः) गृहाश्रम के
सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिक्षा और विद्याभ्यास के
पीछे विज्ञान प्राप्ति का हेतु (बरिवां चित्ता) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान
देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ)
(वृत्त्यात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्यः) आसविज्ञानों से उत्तम विद्या
और शिक्षा जो (त्वा) तुझ को (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से
ही युक्त हम दो-छी पुरुष को (गृहयन्तः) सदा सुख देने रहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाह करके स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि जिनके काम से विद्या
अच्छी शिक्षा बुद्धि धन सुदृढ़त्व और परोपकार बढ़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया
करें ॥ ४ ॥

विष्वन्नादित्येप कुत्स अपिः । गृहपतयो देवताः ।

आयस्य प्राजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अदित्युषस्य निचृदापीं जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्यधर्मप्रादः ॥

फिर भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

विष्वन्नादित्येप तं सोमपीथस्तस्मिन् म-
त्स्वः । अदस्मै नरो वचसे दधातु यदाशीर्द्वा
दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
न्दते वस्वधा विश्वाहार्य एधते गृहे ॥ ५ ॥

विष्वन् । आदित्य । उषः । ते । सोमपीथऽइति
सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । अत् । अस्मै । नरः ।
वचसे । दधातु । यत् । आशीर्द्व्याशीऽदा । दम्पती ।
इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य गृहाश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (प्रति)
(एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (ग्रंथोः) गृहाश्रम के
सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिक्षा और विद्याभ्यास के
पीछे विज्ञान प्राप्ति का हेतु (वरिषां वित्ता) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान
देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ)
(ववृत्त्यात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्य) आसपिछानों से उत्तम विद्या
और शिक्षा जो (त्वा) तुझ को (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से
ही युक्त हम दो स्त्री पुरुष को (गृहपन्तः) सदा सुख देने रक्षिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाह करके स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि जिसर काम से विद्या
अच्छी शिक्षा बुद्धि धन मुहूर्त्ताव और परोपकार बड़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया
करें ॥ ४ ॥

विचस्वन्नित्यस्य कुत्स ऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

आद्यस्य प्राजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अदित्युद्यस्य निचृदापी जगती छन्द । निपादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थधर्मप्राद ॥

किर भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र मे कहा है ॥

विचस्वन्नादित्येष तै सोमपीथस्तस्मिन् म-
त्स्वः । श्रदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्द्वा
दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
न्दते वस्वधा विश्वाहारय एधते गृहे ॥ ५ ॥

विचस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइति
सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । श्रत् । अस्मै । नरः ।
वचसे । दधातन् । यत् । आशीर्द्वेत्याशीऽदा । दम्पती ।
इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य गृहाश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (प्रति)
(एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (अंहोः) गृहाश्रम के
सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अन्धी शिवा और विद्याभ्यास के
पीछे विज्ञान प्राप्ति का हेतु (वरिवं वित्तम्) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान
देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ)
(वदत्यात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्यः) आसन्नविद्वानों से उत्तम विद्या
और शिवा जो (त्वा) तुझ को (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से
ही युक्त हम दो स्त्री पुरुष को (मृडयन्तः) सदा सुख देते रहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाह करके स्त्री पुरुषों को चाहिये कि जिनसे काम से विद्या
अच्छी शिवा बुद्धि धन मुहूर्त्ताव और परोपकार बढ़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया
करें ॥ ४ ॥

विवस्वन्नि यस्य कुत्स अपिः । गृहपत्यो देवताः ।

आद्यस्य प्राजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अदित्युत्तरस्य निचृदार्षी जगती छन्द । निषादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थः स्मर्माह ॥

किर भी गृहस्थ का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

विवस्वन्नादित्यैष तै सोमपीथस्तस्मिन् म-
त्स्वः । श्रदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्द्वा
दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
न्दते वस्वधा विश्वाहारय एधते गृहे ॥ ५ ॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइति
सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । अत् । अस्मै । नरः ।
वचसे । दधातन् । यत् । आशीर्दत्पाशीऽदा । दम्पती ।
इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य गृहाश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (प्रति)
 (एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (ग्रंहाः) गृहाश्रम के
 सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिक्षा और विद्याभ्यास के
 पीछे विज्ञान प्राप्ति का हेतु (वरिवां वित्तम्) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान
 देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ)
 (वृत्त्यात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्य) आसुविद्वानों से उत्तम विद्या
 और शिक्षा जो (त्वा) तुझ को (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से
 ही युक्त हम दो स्त्री पुरुष को (मृदयन्तः) सदा सुख देने रहिये ॥ ४ ॥ :-

भावार्थः— विवाह करके स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि जिसर काम से विद्या
 अच्छी शिक्षा बुद्धि धन मुहूर्त्ताव और परोपकार बढ़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया
 करें ॥ ४ ॥

विवस्वस्यस्य कुत्स अपिः । गृहपतयो देवताः ।

आयस्य माजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अदित्युषस्य निचृदार्षी जगती छन्द । निषादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थधर्मप्राह ॥

किर भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

विवस्वन्नादित्येप तं सोमपीथस्तस्मिन् म-
 त्स्वः । श्रदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्द्वा
 दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
 न्दते वस्वधा विश्वाहारय एधते गृहे ॥ ५ ॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथइति
 सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । अत्र । अस्मै । नरः ।
 वचसे । दधातन् । यत् । आशीर्द्वेत्याशीऽदा । दम्पती ।
 इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

किर भी सुहृत्सों को किस प्रकार प्रयत्नकरना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

वाममद्य सवितर्व्वाममुश्वो दिवे दिवे वाम-
मस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
स्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँऽइत्यूँ । श्वः ।
दिवे दिव इति दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सा-
वीः । वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः । अया ।
धिया । वामभाज इति वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वामम्) प्रशरणं सुखम् (अद्य) अस्मिन्नह-
नि (सवितः) सर्वस्यैश्वर्यस्य प्रसवितरीश्वर ! (वामम्)
(उ) वितर्कं (श्वः) परस्मिन् दिने (दिवेदिवे) प्रतिदि-
नम् (वामम्) (अस्मभ्यम्) (सावीः) सव । अत्र लोडर्थे
लुडभावश्च (वामस्य) अत्युत्कृष्टस्य (हि) खलु (क्षयस्य)
ग्रहस्य (देव) सुंत्तप्रद (भूरैः) बहुपदार्थं न्वितस्य (अया) अ-
नया । छांदसो वर्णं लोपी वेति नलोपः (धिया) श्रेष्ठद्यु
द्भ्या (वामभाजः) प्रशस्थकर्मसेविनः (स्याम) भवेमा
अगममन्त्रः शत० ४। ३। ३। दा व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अभ्ययः— हे देव सवित पुनरप्येतं यद्वैश्वर्यं त्रामकृतवमस्मभ्य-
मद्य वाममुख्यो वाम वा दिवे दिवे वाम सावीः सव । येन वामयाधिया

फिर भी गृहस्थों को किस प्रकार प्रयत्नकरना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

वाममुद्य सवितर्वाममुश्वो दिवे दिवे वाम-
मस्मभ्यंसावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
स्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँऽइत्यौ । श्वः ।
दिवे दिव इति दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सा-
वीः । वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया ।
धिया । वामभाज इति वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वामम्) प्रशर्यां सुखम् (अद्य) अस्मिन्नह-
नि (सवितः) सर्वस्यैश्वर्यस्य प्रसवितरीश्वर ! (वामम्)
(उ) वितर्कं (श्वः) परस्मिन् दिने (दिवेदिवे) प्रतिदि-
नम् (वामम्) (अस्मभ्यम्) (सावीः) सव । अत्र लोडर्धे
लुडडभावश्च (वामस्य) अत्युत्कृष्टस्य (हि) खलु (क्षयस्य)
गृहस्य (देव) सुत्तप्रद (भूरेः) बहुपदार्थं न्वितस्य (अया) अ-
नया । छांदसो वर्णलोपो वेति नलोपः (धिया) श्रेष्ठ्यु
ह्या (वामभाजः) प्रशस्यकर्मसेविनः (स्याम) भवेमा
अस्मिन्नुक्तं शत० १। ३। ३। ३। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

भावः— हे देव सवित पुनरार्षेय यद्वैश्वर्यं जनकत्वमस्मभ्य
मद्य वाममुखो वाम या दिवे दिवे वाम सावीः मय । येन वमयाधिया